सोल एजेंट्स—

मेहरचन्द्र लच्मणदास

अध्यक्ष—संस्कृत पुस्तकालय,

सैदमिठ्ठा बाजार, लाहौर ।

मुद्रक—

पं० छज्जूराम भारद्वाज

भारद्वाज प्रिंटिंग प्रेस

सैदमिठ्ठा बाजार, लाहौर ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका

इह खलु सर्वविज्ञानरत्नोद्भासुरं संस्कृतवाङ्मयवारिनिधिमवगाढुमिच्छतां सहृदयानां काव्यसुधाभिषेकस्तावदनिवार्य इति न कस्यापि विवादास्पदमक्षरजुषः। काव्यान्येव हि गीर्वाणगिरः सम्यक्परिचयमादधति व्युत्पादयन्ति व्युत्पित्सून्, एतान्येव परिशीलितानि समुन्मीलयन्ति चक्षुर्भाषापद्धताविव पुरातनाचारविचारपद्धतिष्वपि। एतैरेव वयं पूर्वजानां लोकातिशायीनि महत्त्वानि सम्यगवबोध्यामहे, तत्पादचिह्नानि चानुगन्तुमुत्साह्यामहे। एतेभ्य एव भारतीयानां कवितल्लजानामलौकिकचरित्रचित्रणचातुरी सम्यगद्यापि समुन्मिषन्ती विस्मापयते वैदेशिकानामपि मनांसि। एतान्येव च वचसामगोचरं किमपि सौहित्यं मनस उद्भावयन्ति आकर्षन्तीव संस्कृतवाङ्मयद्वारे तदभिमुखान् लोकान्। बहूनि किलानन्यसाधारणानि काव्यप्रयोजनानि समुपपादितान्यालङ्कारिकैः, न तान्यत्र विवरीतुमिच्छामः। तत एव च जागर्ति जनपदेषु निखिलेष्वपि चिरायैव महाकाव्यानामध्ययनाध्यापनशैली।

परं कालभेदः पाठनशैलीमपि स्वप्रभावेण परिवर्तयितुं विवशीकरोति। न ह्यद्यत्वे छात्राणां तादृशी मेधा, न तादृशमेकाग्रत्वम्, न वा तावान् समयोऽध्ययनाय तैर्लभ्यते। 'गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य' इत्याभाणकस्य निदर्शनीभवन्तश्छात्रा इदानीं द्रुतमेव सर्वमध्ययनं समाप्य गृहाश्रमं निर्वोढुं द्रविणं च समार्जयितुं कृतत्वरा दृश्यन्ते। तत एव च ते न भवन्ति कस्यापि शास्त्रस्यावारपारीणाः, ततस्ततस्तत्तत् किञ्चिदाघ्रातुमनसो ग्रन्थचुम्बका एव प्रायेणावलोक्यन्ते। सैव दशा काव्यानामप्यध्ययने। न ह्यादितोऽवसानपर्यन्तं किमपि काव्यमद्यत्वे प्रायेण केनाप्य-

धीयते, अपि तु कुतश्चिदेकः, कुतश्चिच्च द्वावित्येवं केचित्सर्गाश्छात्रैः कथंचिदाम्नायन्ते, तथैव च ते तासु तासु परीक्षासु नियम्यन्ते प्रबन्धकर्तृभिः। क्वचिच्चैकतमस्यैव कस्यचित्काव्यस्य कतिचित्सर्गाः परीक्षायां नियता दृश्यन्ते। द्वित्रसर्गनियमने प्रायेणारम्भगता एव सर्गाः परीक्षितुं गृह्यन्ते पुस्तकसौलभ्याय, तेन च महाकवीनां यत्र कवितायाः परिपाकः, यानि च स्थलानि चरित्रचित्रण आदर्शभूतानि तेषां ज्ञानेन वञ्चिता एव भवन्ति च्छात्राः। एकतमस्यैव काव्यस्य नियमने तु तदितरेषां महाकवीनां लेखन्याः परिचय एव न जायत इति महान् दोष आपतति। शृङ्गारबहुलानि तादृशान्यपि च स्थलानि तत्र तत्र परीक्षणीये भाग आपतन्ति, येषामध्ययनं कुमाराणां नोपयोगि, न चोचितम्, विशेषतस्तु कुमारीणाम्। कस्यचित्कठिनस्यैकतमस्य काव्यस्य क्वचिन्नियतौ जातायां च पूर्वं सरलकाव्यक्रमेणाध्ययनाभावान्न व्युत्पद्यन्ते तत्र च्छात्राः। यथात्र पञ्चनदप्रान्ते प्रथमायां प्राज्ञपरीक्षायां रामायणस्य पुराणानां वा केचिद् भागाः, पञ्चतन्त्रं चेत्येतावान् काव्यपरिचयः, तदनु विशारदपरीक्षायाम् (मध्यमायाम्) तु एकवारमेव माघकृतेः (शिशुपालवधमहाकाव्यस्य) नव सर्गा नियतीकृता इति कथं प्रथमत एव च्छात्राणामेतादृशे कठिने काव्ये व्युत्पत्तिरुदियात्? न चैषां कालिदासादिमहाकवीनां काव्यानि श्रवणपथमपि क्वचिदुपयान्ति। माघस्य सप्तमादिषु सर्गेषु वनविहार-जलविहार-दूतीप्रेषणादिवर्णनानामध्ययनं च कुमाराणाम् कुमारीणां च कियदुचितमिति न विशेषेण विवरीतुमावश्यकमाधुनिकशिक्षापद्धत्यभिज्ञानां पुरः। टीका अपि चैषु महाकाव्येषूपलभ्यमाना नाल्पबोधानां छात्राणां व्याकरणालंकारादिषु व्युत्पादने साहाय्यमुपयान्ति, न च गुरुपरम्पराध्ययनपद्धतिरिदानीं सुरक्षिता वर्तते, विशेषतोऽस्मिन् पञ्चनदप्रान्ते। ततश्चाधीत्यापि काव्यम्, परिश्रम्यापि तत्र महान्तं कालं नालोक्यते प्रायेण भाषाव्युत्पत्तिश्छात्रेषु, दूरे त्वलङ्कारव्युत्पत्तेः कथा। तदेतत्सर्वं सखेदमालोचमालोचमह्मस्य सटीकस्य महाकाव्यसंग्रहस्य संपादने प्रावर्तिषि।

विशारदपरीक्षायां तत्सदृश्यामन्यस्यां वा मध्यमपरीक्षायामधीया-

नाना छात्राणां हितायैव प्रयत्न एष आरब्ध इति महाकाव्येषु ये सर्गा मद्बुद्ध्या तेषामत्यन्तमुपयोगिनो ज्ञाताः, त एवात्र संगृहीताः । प्रसिद्धानि हि पञ्च महाकाव्यानि, तत्र नैषधमतिकठिनमुत्तमशिक्षायां अधीनयोग्यमिति न मध्यमशिक्षायां प्रवेशयितुमुचितम् । उत्तमायां पञ्जनदप्रान्तस्य शास्त्रिपरीक्षायां नियतश्च तस्य भाग इति न तदत्र संगृहीतम् । अन्येभ्यस्तु रघुवंश-कुमारसम्भव-किरातार्जुनीय-शिशुपालवधाभिधेभ्यो महाकाव्येभ्यस्ते ते सर्गाः संगृह्य छात्रोपकारिण्यन्वनुगतार्थाभिधया टीकया संयोजिताः । अस्यापि च संग्रहस्य छात्रसौकर्याय भागद्वयं कल्पितम् . तत्र प्रथमेऽस्मिन् भागे रघुवंशस्य महाकाव्यस्य द्वितीय-त्रयोदशौ सर्गौ, कुमारसम्भवस्य च प्रथमपञ्चमाविति कविकुलगुरोः कालिदासस्यैव सर्गचतुष्टयं संगृहीतम् । भागान्तरे च किरातार्जुनीयशिशुपालवधाभ्यां सर्गपञ्चकसंग्रहः मिलितं नवसर्गात्मकं भागद्वयमिदं केवलं संस्कृतमधीयानानां मध्यमशिक्षायोग्यं मन्मतौ सम्यक् प्रतीयते । भागद्वयमेतच्चेह विशारदपरीक्षायां नियतीकृतं विश्वविद्यालयाध्यक्षैः । आङ्ग्लभाषया सह द्वितीयभाषारूपेण संस्कृतमधीयानानामपि छात्राणां मध्यमाशिक्षायामनेन प्रथमेन भागेन हितं सम्पादयितुं शक्यते-इति मद्बुद्धिः । अत्र राजर्षेर्दिलीपस्यालौकिक्या गोसेवाप्रवणतायाः, प्रभावस्य, अनन्यसाधारणस्यात्मत्यागस्य च वर्णनेन समलंकृतो रघुवंशस्य द्वितीयः सर्गः कुमाराणां मनस्सु कमपि पूर्वजानामादर्शं निधातुमलम्, त्रयोदशश्च प्राकृतपदार्थवर्णने किमपि वैलक्षण्यमावहतीति संग्रहेऽत्र संनिवेशितः । कुमारसम्भवस्य च प्रथमः सर्गः प्रकृतिवर्णनाय, भगवत्याः पार्वत्या अलौकिकसौन्दर्यवर्णने कविप्रौढेः परिचयाय, काव्यकथामुखबन्धज्ञानाय चावश्यकः, पञ्चमस्तु भगवत्या विचित्रतपोवर्णनेन कपटवटुसंलापनिबन्धनेन चास्मद्बुद्धौ कविकुलगुरुप्रौढेरादर्शभूत इति सोऽत्र सादरं संनिवेशितः । मध्यमशिक्षोपयोगी संग्रहोऽयमिति न सहृदयैर्विस्मर्तव्यम्, रघुवंशस्याष्टमचतुर्दशौ, कुमारसम्भवस्य चतुर्थश्चेति सर्गा इमे यद्यपि रसपरिपोष आदर्शभूताः, तथापि तद्घटना कुमारेषु नोचितं प्रभावमुत्पादयेदिति न तेऽत्र

संगृहीताः । सर्वैव तु कालिदासकविताऽध्ययनस्य मननस्य सुचिरं भाव-नायाश्च योग्येति कस्योत्कर्षापकर्षावुच्येताम्, तथापि कियांश्चिदंशः संग्राह्य इति स्वबुद्ध्या संगृहीत एव ।

अस्य चांशस्य निबद्धा छात्रोपकारिणी व्याख्या । अस्यां व्याख्यायां श्रीमन्मल्लिनाथसूरिविरचिता सञ्जीवनी व्याख्या मुख्यतयाधारभूता, सुप्र-सिद्धत्वान्मल्लिनाथनिबद्ध एव पाठोऽत्र समादृतः, तद्व्याख्यात एव चान्वयः शब्दार्थौ भावार्थश्च प्रायेणोपजीवितः, यत्र त्वस्माकं क्वचिद्विमतिस्तत्र तन्म-तानुवादपुरःसरं सा प्रकटिता, विमतिहेतुरपि च प्रायेण तत्र तत्र निर्दिष्टः । इदन्तु वक्तुं विवशाः स्मो यन्मल्लिनाथमहाभागेन कालिदासकाव्यानि व्याचक्षाणेन भावार्थ-व्यङ्ग्यार्थालङ्कारादिप्रदर्शने विलक्षणमेवौदासीन्यमाल-म्बितम्, विशेषतस्तु रघुवंशे । तत्र हि केवलं शब्दार्थमात्रं तस्य टीका, कोशग्रन्थनमेव च तत्र प्रधानम्, न तु व्युत्पित्सूनां व्युत्पत्तये, सहृदयानां मनस्तोषाय वा समुचितावश्यकवस्तुविन्यासोऽपि तत्र दृश्यते । न च रघुवंशस्य काचिदन्यापि प्राञ्ची व्याख्यास्माभिरुपलब्धा, यत्रैवंविधविषयविन्यासो भवेत्, ततश्चाल्पयापि स्वबुद्ध्यैव सर्वमिदमस्माभिरेव निबन्धुमापतितम् । वाराणसीवास्तव्यप्रियसुहृच्छ्रीगौरीनाथपाठकेन निबद्धा (१६२० खिस्तवत्सरे मुद्रिता) आधुनिकी रघुवंशद्वितीयसर्गस्य सुबोधिन्याख्या व्याख्या-प्यस्माभिर्दृष्टा, बहुत्र कोशांशास्ततोऽप्युद्धृता इति तस्यापि महाशयस्य कृतज्ञतामावहामः ।

अथ कुमारसम्भवस्य तु पुरातनमन्यदपि टीकाद्वितयमस्माभिः साव-धानमालोचितम् । एतद्धि सुप्रसिद्धेन विलुप्तानां बहूनां संस्कृतपुस्तकरत्ना-नामाविष्कर्त्रा माननीयेनास्मत्प्रियसुहृदा श्रीमता महामहोपाध्यायेन त, गणपतिशास्त्रिमहोदयेन सम्पाद्य 'अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलौ' (त्रिवे-न्द्रम्) प्रकाशितम्, तदनुग्रहेणैवास्माभिरुपलब्धम् । अत्रैका श्रीमदरुण-गिरिनाथ (अरुणाचलनाथ) विरचिता कुमारसम्भवप्रकाशिकाख्या व्या-ख्या, (प्रकाशिकापदेनैवेयमस्माभिर्व्यवहृता), इयं मल्लिनाथात्प्राचीना 'नाथस्तु,' इति सङ्केतेनैतन्मतं मल्लिनाथेन क्वचित्क्वचित्प्रकटितम् । इय

मतिसंक्षिप्ता टिप्पणीरूपैव, परं स्वल्पैरेवाक्षरैरर्थगौरवमत्रातिनिगूढं द्योतितं पण्डितेन व्याख्यात्रा। श्रीमता नारायणपण्डितेन विरचिता 'कुमारसंभवविवरणम्' इति नाम्ना प्रसिद्धा द्वितीया व्याख्या। (इयं विवरणनाम्नैवास्माभिर्व्यवहृता)। इयमतिविस्तृता प्रकाशिकाया भाष्यरूपा, प्रकाशिकायां संक्षेपेण निर्दिष्टा एवार्था अत्र विस्तार्य प्रदर्शिताः सन्ति। अन्वयः, व्याख्या, भावार्थः, व्याकरणांशः, व्यङ्ग्यार्थोऽलङ्कारादिश्चेति सर्वमत्र वैशद्येन विवेचितम्। अतिविस्तृतत्वात्साकल्येनैतदर्था नास्माभिः संगृहीताः, परमावश्यका अंशा न त्यक्ताः। एतत्प्रदर्शिता व्यङ्ग्यार्था ये व्युत्पत्त्यर्थमावश्यकाः, ते क्वचिद्भावार्थे क्वचिच्चालङ्कारादिषु संगृहीताः। यत्र च व्याख्याने व्यङ्ग्यादावलङ्कारादिषु वा क्वचिदस्माकं विमतिः, तत्र सहेतुकं प्रायेण सा निर्दिष्टा। एतदभिमताश्च पाठभेदाः प्रायेण टिप्पण्यां सन्निवेशिताः। क्वचिच्च मल्लिनाथपाठापेक्षया सुन्दरत्वेन प्रतीतः पाठो मूल एव निवेशितः, मल्लिनाथानुमतस्तु पाठभेदस्तत्र टिप्पण्यामुद्धृतः। एतट्टीकाद्वयं सहृदयानां मनस्तोषाय सर्वात्मनालमिति वयमभिप्रेमः। अरुणगिरिनाथेन व्याख्याकृतो दक्षिणावर्तस्य नाम तत्र तत्र स्मृतम्। परं न सा व्याख्याद्यावधि समुपलभ्यते, सैव तु मल्लिनाथमहाभागस्योपजीव्येति प्रतिभाति। अरुणगिरिनाथेन दक्षिणावर्तनाम्नानूदितानां पाठानामर्थानां च सञ्जीविन्यां दर्शनात्। हन्त! एतादृशीं सर्वाङ्गरमणीयां व्याख्यां दृष्ट्वापि तत्रभवतः कोलाचलमल्लिनाथसूरेः—

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता।
एषा सञ्जीवनी व्याख्या तामद्योज्जीवयिष्यति॥

इतीयं वाक् कथं प्रसृतेति पर एष विस्मयोऽस्मन्मनसि। तेन च महोदयेन सर्वांश्चमत्कृतिसारानर्थानपह्नुवानेन कोऽयं कालिदासभारत्या उज्जीवनप्रकार आश्रित इति किं ब्रूमहे। मौनमेवात्र श्रेयः। अस्माभिस्तु सर्वे एवैते स्वव्याख्याया उपजीव्यत्वेनाश्रिता इति सर्वेषामेव सुतरां कृतज्ञाः स्मः।

अथास्यां छात्रोपकारिण्यां व्याख्यायां यया रीत्या काव्यानि पाठि-

तारछात्राः सम्यग् व्युत्पद्यन्ते, स एव क्रम आश्रितः । अनेनैव क्रमेण च्छात्रान् सम्यगध्याप्य गीर्वाणभारत्यां व्युत्पादयन्तु-इति सविनयमध्यापकमहोदयान् प्रार्थयामहे । तत्परिचयाय च कांश्चिदस्याष्टीकायाः सङ्केतान् स्पष्टीकुर्मः । अत्र प्रथमं दण्डान्वयसंनिवेशः, (यद्यप्यन्वयादपि पूर्वं पदच्छेदोऽध्यापकैः शिक्षणीयः, तथापि न तस्य व्याख्यायामुपन्यसनमावश्यकम्, अन्वयेनैव पदविभागज्ञानसिद्धेरिति विस्तरभिया स उपेक्षितः, शिक्षकैस्तु शिक्षणीय एव) । अध्याहारलभ्यान्यपि पदानि प्रायेणान्वयबोधके वाक्ये पूरितानि, क्वचिदनवधानेन त्यक्तान्यपि शिक्षकमहाभागैः पूरणीयानि । चकारादीनां निपातानां सन्निवेशस्तदन्वयिन आदावन्ते वा क्रियत इत्युभयविधोऽपि व्याख्याकर्तां सम्प्रदायः । तथैवात्रापि व्याख्यायां निपातसंनिवेशे क्वचित्क्वचिद्भेद इव जातः, (क्वचिदादौ क्वचिदन्ते च संनिवेशो जातः) सोऽयं यत्रानवधाननिबन्धनो भवेत्तत्र शिक्षकैः शोधनीय एव । निपातानां वाक्यादौ प्रयोगो यद्यपि व्युत्पत्तिविरुद्धः, अथाप्यन्वयबोधकं वाक्यं न स्वतन्त्रवाक्यमिति तत्र तथा प्रयोगो न दोषाय मतः, तत एवात्र क्वचित्सत्यावश्यकत्वे निपातानां वाक्यादावपि प्रयोगः, क्वचिच्च वाक्यनियमरक्षणाय किमादिशब्दा आदौ संनिवेशिता इति तत्र तत्रालोच्यं विद्वद्भिः । युष्मदस्मदोः-वां-नौ-ते-मयाद्यादेशाश्चापि वाक्यादौ यद्यपि व्याकरणविरुद्धाः, तथापि श्लोकवाक्ये पदात्परत्वेन यत्र कविना ते निबद्धाः, तत्रान्वयवाक्ये सत्यामावश्यकतायां युष्मदादीनां वाक्यादौ प्रयोगेऽपि त आदेशा अनुकरणीया एव भवन्ति, श्लोकपदानामन्वये परिवर्तनस्य संप्रदायादर्शनात् । अनुकृतिरूपमेव च तद्वाक्यमिति न स्वतन्त्रवाक्येष्विव व्याकरणविरोधोऽत्र । एवमन्यदप्येवंविधं तत्र तत्रानुसंधेयम् । उपमावाचकस्येवशब्दस्यान्वयो यद्यपि मुख्येनोपमानेन सहैवोचितः, तथापि व्याख्यासौकर्याय क्वचिद् व्याख्याकृद्भिरुपमाप्रयोजकबिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नार्थबोधकैः पदैः सहायं संनिवेशितः, यथा ' श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ' इति वाक्ये स्मृतिर्मुख्यमुपमानम् , अर्थस्तु मार्गेण सह बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नः, परं मल्लिनाथेन ' स्मृतिः श्रुतेरर्थमिव ' इति

र्थशब्देन सहेवशब्दः संनिवेशितः । 'स्मृतिरिव श्रुतेरर्थम्' इत्युक्तथा श्रुत्यर्थादिशब्दार्थानां सादृश्ये प्रवेश एव नास्तीति भ्रान्तिरालोचकानां संभवेद् इति वर्तते व्याख्यायामसौकर्यम्, तेन क्वचिदस्माभिरपि पूर्वव्याख्याशैलीमनुसृत्यैवेवशब्दः प्रयुक्तः । क्वचित्त्वग्रे 'अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः' (संग्रहस्य प्रथमसर्गान्तिमपद्ये) इत्यादौ मुख्यस्थान एव इवशब्दं संनिवेश्य मल्लिनाथादिभ्यो विभिन्नयापि शैल्या व्याख्यातम् । तस्यैतस्यौचित्यानौचित्ये मार्मिकैर्विद्वद्भिर्विवेचनीये ।

अथान्वयादनन्तरं तत्तत्पदानां विग्रहाः, प्रकृतिप्रत्ययाद्यंशाः (पाणिनिसूत्रपुरःसराः) परस्परं क्रियाकारकभावाद्याः संबन्धाश्च शिक्षणीया इति व्याकरणं व्याख्यायामस्यां निवेशितम् । क्वचित्पूर्वमेवान्वयाद् व्याकरणं शिष्यते-इत्यप्यस्ति संप्रदायः, परं व्याख्यायामन्वयादुत्तरमेव तत्संनिवेश औचित्यं प्रतीतमिति तथैव कृतम् । इह प्रथमे पद्ये सर्वेषामेव पदानां परस्परं संबन्ध उपन्यस्तः, सर्वत्र तु तथाकरणे महान् विस्तरः स्यादिति येषां संबन्धस्य बोधनमावश्यकम्, तेषां बोधितः, सुगमस्तूपेक्षितः । शिक्षकमहाशयैस्तु व्युत्पत्तये सर्वेषां पदानां परस्परं क्रियाकारकभावादिसंबंध आदौ शिक्षणीय एव ।

विस्तरपरिहारायैव समस्तपदानां विग्रहेष्वपि संक्षेप आश्रितः, पृथक् पृथगेकैकं समासा विगृह्य शिक्षणीयाः, पूर्वं प्रथमान्तेन समासं प्रदर्श्य तदनु च परिनिष्ठिता विभक्तिर्बोध्येत्यस्ति संप्रदायः । अस्माभिस्तु एकस्मिन् समस्ते पदे यावन्तः समासास्ते प्रायेण युगपदेव विगृह्य दर्शिताः, परिनिष्ठितविभक्त्यैव च समास आश्रितः । यत्र यत्र समासभेदस्तत्र तत्र प्रायेण कोष्ठेषु तत्तत्समासनामानि सङ्केताक्षरैर्निर्दिष्टानि । संकेताक्षराणि च तत्तत्समासाद्याक्षराण्येव । यथा—

(तत्पु०)=तत्पुरुषः ।

(ष० तत्पुरुष०)=षष्ठीतत्पुरुषः ।

(कर्म०)=कर्मधारयः ।

(उप० स०)=उपमितसमासः, उपपदसमासो वा ।

(बहु०)=बहुव्रीहिः ।
(द्व०)=द्वन्द्वः । इत्यादि ।

यथा 'खुरन्यासपवित्रपांसुम्' इत्यत्र 'खुराणां न्यासैः (ष० त०) पवित्राः (तत्पु० । पांसवो यस्मिन् (बहु०) तम्,' इत्येतावन्मात्रमत्र व्याख्यायां निर्दिष्टम् । संप्रदाये तु 'खुराणां न्यासाः खुरन्यासाः, खुरन्यासैः पवित्राः-खुरन्यासपवित्राः, खुरन्यासपवित्राः पांसवो यस्मिन्, स खुरन्यासपवित्रपांसुः, तं खुरन्यासपवित्रपांसुम्' इत्येवं शिक्ष्यते । तत्र संक्षेपार्थमेवायं क्रमोऽस्माभिराश्रितः, शिक्षकमहाभागैर्यथासंप्रदायमेव शिक्षणीयाश्छात्राः । व्याख्यायां मध्ये समासनामनिर्देशेन विच्छिद्य विग्रहशिक्षणं छात्राणां न दुर्बोधं भविष्यति । अग्रे तु क्वचिन्नामनिर्देशोऽपि न कृतः, व्युत्पन्नाश्छात्राः सुगमं तत्परिचेष्यन्तीति । एवमेव क्वचिद्विग्रहमात्रं निर्दिष्टम्, सिद्धरूपन्तु अन्वये दर्शनेन सुग्रहं भविष्यतीति तदुपन्यास-उपेक्षितः, तदिदमप्यध्यापकैः सम्यक् शिक्षणीयम् । प्रत्ययविधायकादि-सूत्राणि च बहुत्र पूर्णानि लिखितानि, महान्ति तु सूत्राणि आदौ प्रतीकं दत्त्वा क्वचित् '.........' चिह्नेन क्वचिच्चेतिशब्देन निर्दिष्टानि, तान्यध्यापकैरेव बोधनीयानि । येषु च सूत्रेषु प्रत्ययग्रहणं स्पष्टमन्त उपलभ्यते, तत्र सूत्रमेवोपन्यस्य वाक्यविरामः कृतः, 'अनेन सूत्रेणायं प्रत्ययः' इति पृथङ् न निर्दिष्टम् । तदिदं सर्वं विस्तरभियैवेत्यनुसंधेयम् । तथापि तु व्याकरणे छात्राणां व्युत्पादनाय महानत्र व्याख्याविस्तरः कृतः । यानि तु पदानि पूर्वं कतिधा व्याख्यातानि, तानि अग्रे उपेक्षितानि, अध्यापकमहोदयैः स्थाने स्थाने स्मारणीयान्येव ।

अथ व्याकरणोपन्यासोत्तरं व्याख्यायां पर्यायैः शब्दार्थो निरूपितः इयं व्याख्या प्रायेण मल्लिनाथानुसारिण्येव, तथापि स्पष्टीकरणाय क्वचिद् त्रिधापि चार्थोऽनूदितः । तत्र तु शब्दस्य मुख्योऽर्थः पर्यायरूपेण प्रथमं निर्दिष्टव्यः, प्राकरणिको निष्कृष्टोर्थस्तु 'इति यावद्' इति रीत्या इत्यपि परिपाटी । तथैवादावस्माभिरपि निर्दिष्टम्, अग्रे तु 'इति यावद् निर्देश उपेक्षित एव । कोशांशाश्च पृथक्कृत्य टिप्पण्यां निवेशिताः

यत्र काव्ये सरला व्यवहारप्रसिद्धा एव शब्दाः सन्ति, तत्र तु तेषां व्याख्यारूपेण कठिनपर्यायनिवेश उपहासास्पदमिति प्रायेण न तथा कृतम्। पर्यायज्ञानाय कोशस्तत्रापि बहुधा टिप्पण्यां दत्तः।

व्याख्याया अनन्तरं च भावार्थः सुस्पष्टं निर्दिष्टः। अस्मिन् हि परीक्षायुगे केवलं पर्यायघोषणं कृत्वा छात्राः परीक्षासूत्तीर्णा भवन्ति, पद्यानामभिप्रायांस्तु नैव तेऽवगच्छन्ति, तेन न व्युत्पत्तिः, न च काव्यरसास्वादः, न वा कस्यचिदर्थस्य स्वशब्दैः प्रतिपादनशक्तिस्तेषामुदेति। तस्या एतस्या दुर्दशायाः प्रतीकाराय पद्याक्षराणि अस्पृशन् स्पष्टो भावार्थोऽत्र प्रायेण सर्वेषामेव पद्यानां निवेशितः। इयमेवास्या व्याख्याया विशेषता नाम। तस्यैतस्य विचारे अवश्यमध्यापकमहोदयैश्छात्राः प्रोत्साह्याः प्रेरणीयाश्चेति सानुरोधं प्रार्थयामहे।

तदनु व्याख्यायामलङ्कारादिसंनिवेशः। अत्रैव व्यङ्ग्यार्थः, रसादिः, दोषा अलङ्काराश्च यथामति निर्दिष्टाः। विशारदपरीक्षार्थं प्राधान्ये-नायमुद्यम इत्युक्तमधस्तात्। विशारदपरीक्षायां चालङ्कारलक्षणग्रन्थोऽपि नियतस्तिष्ठति, तेषामलङ्कारादीनां लक्ष्यपरिज्ञानं छात्राणां यथा भवेत्, तदर्थमन्विष्यान्विष्य संभवन्तोऽलङ्कारा ये बुद्धौ प्रतिभातास्ते निवेशिता एव। यत्रालङ्कारस्य न प्रौढा चमत्कृतिः, तत्रापि स संभवमात्रेणोपन्यस्त एव च्छात्राणां परिचयाय। व्यङ्ग्या अपि चालङ्काराः क्वचिन्निर्दिष्टा एव। बहूनामलङ्काराणां यत्र स्थितिः, तत्र क्वचित्तेषां संसृष्टिसङ्करादिप्रभेदोपन्यासोऽपि कृतः, बहुत्र तु स उपेक्षित एव, तत्र मतिवैचित्र्येण बहुधा मत-भेदसंभवात्, अङ्गाङ्गिभावादेर्दुष्परिज्ञानत्वात्, छात्राणामेतद्विचारे क्लेशसं-भवाच्च। तथैव व्यङ्ग्यार्थं सर्वत्र प्रदर्श्यापि क्व ध्वनित्वम्, क्व गुणीभूतव्यङ्ग्यता, क्व वा व्यङ्ग्यं सर्वथा तिरोहितमित्यादिविचाराः सर्वत्र न प्रदर्शिताः, तत्र मतभेदसंभवादिति सहृदयैरेव तत्र तत्र तदूह्यम्। क्वचित्तु स्फुटं यत्र प्रती-तिस्तत्र तथापि विचारः कृत एव।

अलङ्कारादीनां च यत्राचार्यमतभेदेन द्वैधम्, तत्र 'यद्वा' इत्युपन्यस्य द्वयमपि निर्दिष्टम्। विस्तरभिया स्पष्टं तत्तन्मतोपन्यासस्तु न कृतः।

प्रायेणालङ्कारा: कुवलयानन्दमतमनुसृत्यात्र निर्दिष्टाः, क्वचिच्च मतान्तरेणापि। एषां चालङ्काराणां समन्वयाय सरलायाः पद्धतेः स्वीकारे महान् ग्रन्थविस्तरः संभाव्यते इति संक्षेप एवागत्या तत्राश्रितः। तेनात्र व्याख्यायामलङ्कारनिर्देशांशस्य क्वचिच्छात्रयोग्यतापेक्षया काठिन्यं जातम्, परं सारल्याय यत्ने महान् ग्रन्थविस्तरः स्यात्, तदनुपन्यासोऽपि च न समीचीन इत्यगत्यैव तथा कृतम्। अध्यापकमहोदयैः स्पष्टं सोंऽशश्छात्रेभ्यो बोधनीयः। भाषाकाठिन्यपरिहाराय च विभिन्नानां पदानां दुःखबोधः सन्धिः प्रायेण न कृतः, क्वचित्तु अभ्यासवशाज्जात एवेति तथाभ्यासश्छात्राणामप्यावश्यक एव।

तयानया व्याख्यया यदि च्छात्राणां व्युत्पत्तिलाभे कश्चिदुपकारः स्यात्, यदि च व्याख्याशैल्या, भावार्थनिर्देशेन, व्यङ्ग्यार्थालङ्कारादिसमुपन्यासेन च सहृदयानामपि कथंचिन्मनस्तोष आविर्भवेत्, तर्हि परिश्रममिमं सफलमाकलयिष्यामि। सहृदयानां दृष्टिपातस्त्वत्र सानुरोधमाशास्यते।

कवीनां व्याख्याकृतां च देशकालनिर्णयः, तच्चरितविचारः, काव्यतुलनां चेत्याद्या विषयाः सविवेचनं पृथगुपोद्घातरूपेण प्रकाशिताः स्युः।

अथास्मिन् द्वितीये भागे किरातार्जुनीयस्य द्वितीयतृतीयावेकादशश्चेति त्रयः सर्गाः संगृहीताः, शिशुपालवधस्य च प्रथमद्वितीयौ द्वाविति संभूय पञ्चानां सर्गाणां संग्रहोऽयम्। तत्र किरातार्जुनीयस्य द्वितीये सर्गे नीतिगाम्भीर्यम्, युधिष्ठिरस्यौदार्यं चानितरसाधरणं छात्राणामेकान्ततः शिक्षणयोग्यम्, तृतीये च महर्षेर्व्यासस्य, भीष्मादिशौर्यस्य द्रौपद्या हृदि प्रज्वलतो निकाराग्नेश्चेत्यादिवर्णनविशेषा महाकविप्रौढेरतिशये निकषायमाणाः सर्वथा च्छात्रोपयोगिनश्च, तथैवैकादशे कपटवेषेन्द्रप्रलोभितस्यार्जुनस्योक्तौ स्वाभिमानः प्रोज्ज्वलं प्रकाशते-इति च्छात्रोपयोगितां निर्धार्य सर्गा इमे संगृहीताः। शिशुपालवधस्य प्रथमः सर्गः सुप्रसिद्धतरः, वर्णनशैलीप्रौढतयापि च समुचितः, द्वितीयस्तु नीतिशिक्षणार्थं विशेषेणोपयुक्त इति तयोरत्र संग्रहः। अस्मिन् सर्गपञ्चके शृङ्गाररसस्य नास्त्येव प्रायेण समावेश इति मध्यमशिक्षाप्रविष्टच्छात्राणां कृते अयमेव संग्रहो युक्ततया निर्धारितोऽस्माभिः। अत्र

च किरातार्जुनीयस्य व्यासवर्णनम्–माघनिबद्धं नारदवर्णनम्, तत्र व्यास युधिष्ठिरसंवादः, इह कृष्णनारदसंवादः, तत्रापि द्वितीये सर्गे नीतेः पूर्वोत्तरपक्षरूपेण विस्तरः–इहापि च द्वितीये सर्गे तथैवेति बहुष्वंशेषु संवाद प्रतीयते, तेन सूक्ष्मया दृशा भावयतां छात्राणां तुलनारूपेणालोचनस्य पद्धतावपि प्रवेशः संभाव्यते, यतनीयं च तत्र तेषां व्युत्पादने पाठकमहाभागैरित्यपि संग्रह एतादृशोऽस्माकमस्त्यभिप्रायः। वयमेतादृशीमालोचनापद्धतिं पृथक्प्रकाशनीयायां भूमिकायां संक्षेपेण निदर्शयिष्यामः।

अस्यापि सर्गपञ्चकस्य व्याख्यायां श्रीमल्लिनाथसूरिनिबद्धा व्याख्यैव प्राधान्येनोपजीवितास्माभिः। यत्र तु विप्रतिपत्तिरस्माकम्, तत्र मल्लिनाथमतमनूद्य सा प्रदर्शिता। मल्लिनाथधृत एव च मूलपाठः प्रायेण समादृतः। टीकान्तरसंमतस्तु टिप्पण्यां निवेशितः। क्वचित् तु विशिष्टतया प्रतीतटीकान्तरसंमत एव पाठो मुख्यतया स्थापितः, मल्लिनाथसंमतस्तु तत्र टिप्पण्यां निवेशित इति युक्तायुक्तत्वे तत्र सहृदयैरेव विवेचनीये। किरातार्जुनीयस्य तु टीकात्रयमन्यदप्यस्माभिरालोचितम्, तत्रैकास्मत्प्रियसुहृदा वाराणसेयेन श्रीगौरीनाथपाठकमहाशयेन निबद्धा आदिमस्य सर्गत्रयस्य व्याख्या परीक्षार्थिच्छात्रोपयुक्ता। अत्र श्रीमल्लिनाथव्याख्या सर्वाप्यक्षरश उद्धृता, संक्षेपेण व्याकरणांशभावार्थौ वाच्यपरिवर्तनं चातिरिक्तानि निवेशितानि। द्वितीया गिद्धौरमहाराजाश्रितश्रीगतिनाथशर्मनिबद्धा आदिमस्य सर्गपञ्चकस्य एकादशादिचतुर्दशान्तस्य सर्गचतुष्टयस्य च व्याख्या, अत्र मल्लिनाथव्याख्याया अपि व्याकरणकोषाद्यंशान् निःसार्य संक्षेपेणान्ते विन्यस्य वा परः संक्षेपः कृतः, अग्रे हिन्दीभाषयापि श्लोकानामाशयोऽनूदितः। इमे द्वे अपि नवीने, मल्लिनाथव्याख्योपजीविके च। तृतीया तु ख्याततमवैदुष्यविभवेन विलुप्तसंस्कृतग्रन्थोद्धरणशीलतयाधिगतमहायशसा अस्मच्छ्रद्धाभाजनप्रियसुहृन्महामहोपाध्यायश्रीगणपतिशास्त्रिमहाभागेन संपादिता ट्रावनकोरसंस्कृतसिरीजनाम्न्यां ग्रन्थमालायां प्रकाशिता प्राचीना महापण्डितचित्रभानुकृता शब्दार्थदीपिकाख्या व्याख्या। इयमादिमस्य सर्गत्रयस्यैव प्राप्ता, तत्रापि च मध्ये क्वचित् खण्डिता। अतिविस्तृतेयं

व्याख्या । अस्यां पण्डितप्रकाण्डेन व्याख्यात्रा प्रायेण प्रतिपदं गम्भीर-व्यङ्ग्यार्थस्फोटने प्रयासः कृतः, तत्र क्वचिदुत्कृष्टत्वप्रतीतावपि बहुत्र स्वारसिका चमत्कृतिसारा अतिशयेन व्युत्पादकाश्च तदूहिता अर्था इत्यस्माकं बुद्धिः । 'भारवेरर्थगौरवम्' इति यत्प्रसिद्धतरं विद्वत्सु तदस्या एव व्याख्याया आलोचनेन प्रस्फुटं भवति । प्रतिपद्यं यादृशमर्थगौरवमत्र प्रकाशितं तद्भारविकवित्वशक्तेर्लोकातिशायि महत्त्वमवगमयितुं पर्याप्तम् । काव्येषु विशिष्टां व्युत्पत्तिमभिलषद्भिः प्रौढैरियमवश्यालोच्येति नो बुद्धिः । पदार्थानामपि निर्वचनमस्यामतिप्रौढ्या कृतम् । परं व्याख्याया अस्या लेखनशैली न तथा सरला, यथा मध्यमश्रेणिच्छात्राणामपीयमुपकुर्यात् । प्रौढाऽस्या लेखशैली प्रौढानामेवोपयुक्ता । आस्ताम्, एतत्प्रतिपादिताः सर्वेऽप्यर्था विस्तरभयान्नास्माभिः संग्रहीतुम् पारिताः, किन्तु बहलचमत्कृतयो विशिष्टा अर्थाः प्रायेण नोपेक्षिताः, क्वचिद् व्याख्यायां क्वचिद् भावार्थे क्वचिदलंकारादिषु चैतद्व्याख्योक्ता अर्थाः सरलया भाषया प्रदर्शिता अस्माभिः । पदार्थनिर्वचनमपि च बहुत्रास्याः संगृहीतम् । एतद् व्याख्यासंग्रहणेन यद्यपि छात्रोपकारिणीयं व्याख्या विशेषेण विस्तरं गता, परमेवंविधशैलीपरिशीलनेन छात्राणां व्युत्पत्तावुत्कर्षो भवेदिति नास्त्यत्र संशयलेशोऽपि ।

शिशुपालवधस्य तु मल्लिनाथव्याख्यातिरिक्तं न किमपि व्याख्यान्तरमस्मद्दृष्टिपथमवतीर्णम् । श्रीमल्लिनाथमहाशयेनापि च माघकृते व्याख्यान एव सकलः स्वीयः पुरुषार्थः प्रदर्शित इति सा व्याख्या विद्वत्समाजे प्रौढतमा गण्यते । तत एव शिशुपालवधे मल्लिनाथव्याख्यैवात्मक्रमेण विभज्य प्रायेण स्थापिता अस्माभिः । भावार्थस्य तु विशेषेण स्पष्टीकरणाय प्रयत्नः कृतः । किं च संग्रहोऽयं पञ्चनदविश्वविद्यालये विशारदपरीक्षायां पाठ्यत्वेन नियतोऽभूदित्यस्य मुद्रणविलम्बश्छात्राणां विशेषेण हानिकरः; कार्यान्तरव्यापृततया च नास्माभिः पूर्णः समयो व्याख्यापरिष्करणाय लब्ध इति माघव्याख्यानेऽभिनवता न जाता । विशेषेण तु द्वितीयसर्गव्याख्याने, तत्सम्पादनकाले ममाकस्मात्प्रबलो व्याधिः शरीर-

माक्रान्तवानित्यायुष्मतः श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिण एव शिरसि सर्वोऽपि भारः पतितः, शीघ्रतया च सम्पाद्यं कार्यमिति माघद्वितीयसर्गे सर्वथा मल्लिनाथव्याख्यानमनुसृत्यैव कार्यं समाप्तिं नीतम्। सति पुनर्मुद्रणावसरे माघकृतेर्व्याख्यानं विशेषेण परिष्क्रियेत।

यानि पदानि यद्विधानि वा पूर्वं व्याकरणरीत्या कृतनिर्वचनानि तेषां पुनः पुनर्निर्वचनं ग्रन्थगौरवायैवेति व्याकरणांश उत्तरोत्तरं व्याख्यायामल्पतां गत इत्युचितमेव। तथापि येषां निर्वचनमावश्यकम्, तानि क्वचिदनेकत्रापि स्मरणोपयोगाय निरुक्तानि। प्रथमभागे समासेषु कृताभ्यासानां छात्राणामग्रे न परिचयकाठिन्यमिति समासनामानि अस्मिन् भागे बहुत्र न निवेशितानि। यत्र निवेशितानि तत्र तच्छैली समासनामाद्याक्षरनिवेशनरूपा प्रथमभागवदेव, तद्रीत्यैव पाठकैः सम्यगवबोध्या। व्याख्यायान्तु क्रमेण पूर्वापेक्षया विस्तर एव कृतः। अस्मिन् भागे तत्तत्पदानां मुख्यार्थ-तत्तत्प्रकरणोचितार्थ-लक्ष्यार्थादिस्फुटीकरणाय एकैकस्य नैके पर्याया निवेशिताः, तत्र कः कीदृग्विधोऽर्थ इति शिक्षणीयं छात्रेभ्यः पाठकमहाभागैः। भावार्थस्फुटीकरणे व्यङ्ग्यार्थालङ्कारादिनिवेशने चापि विशेषेणात्र प्रयासः कृत इति तेऽपि विषया व्युत्पत्त्याधानाय विशेषेण छात्रेभ्यः शिक्षणीयाः।

पुस्तकप्रकाशनशीघ्रतयैव मुद्रणादर्शपत्र (प्रूफ) शोधनेऽपि बह्व्यस्त्रुटयः संभाव्यन्ते। पुनः सर्वं संग्रहं पर्यालोच्य शुद्धिपत्रनिवेशनमपि सैव शीघ्रता प्रतिबध्नातीति विदुषामेव शिरःसु संशोधनभारोऽयम्, तेऽस्य परिश्रमस्य कृते सविनयं क्षमामभ्यर्थ्यन्ते। अनेन संग्रहेण व्याख्यानेन च छात्राणां व्युत्पत्त्याधाने कियांश्चिदप्युपकारो विदुषां च मनागपि परितोषश्चेत् फलेग्रहिः स्यादयं मे प्रयासः।

अस्य सव्याख्यस्य संग्रहस्य संपादने संशोधनादौ च मदन्तेवासिना हरिद्वारस्थऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमस्य प्रथमस्नातकेन लवपुरीयसनातनधर्मसंस्कृतमहाविद्यालयस्याध्यापकेन विद्याभास्करश्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिणा मम दक्षिणहस्तायितम्। व्याख्याया अपि प्रभूतोंऽशो मम परामर्शेन तेनैवोप-

निवद्ध इति स महोदय आशीर्भिरभिनन्द्यते मया। सनातनधर्मकालेजनाम्नो महाविद्यालयस्याध्यक्षेण (प्रिन्सिपल) एम्. ए. एम्. ओ. एल्. इत्युपाधिधारिणा श्रीमता रघुवरदयालुशास्त्रिणा च सत्परामर्शदानेन प्रकाशने साहाय्यसंपादनेन च सम्यगनुगृहीतोऽस्मीति तस्यापि महाभागस्य कृतज्ञतामावहामि। अन्यैश्च यैः सुहृद्भिः परामर्शदानेनोपकारः कृतस्तेषामपि कृतज्ञोऽस्मि।

लवपुरस्थेषु यन्त्रालयेषु संस्कृतग्रन्थमुद्रणस्य नास्ति तथा समुचिता व्यवस्था, न तदर्थं तथा योग्या अक्षरयोजकाः, नापि तदुपयुक्तसीसकाक्षरसंपत्तिः, अन्यत्र च मुद्रणाय दत्तं पुस्तकं काले न लब्धं स्यादिति भिया अत्रैव कथंचिन्मुद्रणमस्य संपादितम्। न च मुद्रणकाले मया समुचितोऽवकाशः कार्यान्तरपारवश्येन लब्ध इति अक्षरयोजकदोषेणास्माकं दृष्टिदोषेण मतिप्रमादेन च बहूनि स्खलितानि पुस्तकेऽस्मिन् संभाव्यन्ते। तदर्थं पाठकमहोदयानां क्षमामभ्यर्थयामहे, आशास्महे च त एव तत्र तत्र स्खलितानि विशोधयेयुरिति। यत्राधिकभ्रान्तिसंभवः, तथाविधानामशुद्धीनां शोधनाय शुद्धिपत्रमपि संनिवेशितम्। 'व' 'व' 'त्' 'द्' आदीनां वर्णानां विरामादिचिह्नानामनुस्वारमात्रादीनां त्वशुद्धयः स्वयमेव पाठकैः शोधनीयाः स्युः। जगदीश्वरानुग्रहेण प्रचारं प्राप्तेऽस्मिन् ग्रन्थे संस्करणान्तरे सर्वं सम्यक् कृतं स्यादिति।

द्वितीयसंस्करणभूमिका ।

माननीया विद्वांसश्छात्राश्च !

सहर्षमिदमावेद्यते यदस्य महाकाव्यसंग्रहस्य प्रथमं संस्करणमतिशीघ्रं समाप्तिमगात् । अथेदमस्य द्वितीयं संस्करणं भवदग्रे समुपस्थाप्यते । वयं पञ्चनदीयसंस्कृतशिक्षनियामकसमितेः (बोर्ड) निरतिशयं कृतज्ञाः स्मो येनायं संग्रहो विशारदपरीक्षोपयोगीत्याकलय्याद्यापि पाठ्यक्रमे विनियोजितः । आशास्महे विद्यार्थिनोऽस्मात् संग्रहात् काव्यव्युत्पत्तौ कमप्यतिशयमर्जयन्तो नः परिश्रमं सफलयेयुः । अत्र द्वितीयसंस्करणे चिकीर्षितमपि विशेषं कर्तुं न पारितम् । संग्रहीतुरनवकाश एवात्र निदानम् । मुद्रणं त्वस्यावश्यं पूर्वापेक्षया सुष्ठु सम्पन्नम् । आशास्यते पाठकेभ्य इदं रोचिष्यते । यदि पञ्चनदीयसंस्कृत समितिवदन्या अपि वाराणसी-कालिकातादिषु प्रचरन्त्यः संस्कृतसंस्थाः संग्रहमिमं पाठ्यक्रमे नियुञ्जीरन्, तर्हि छात्राणां भूयान् लाभः सम्भाव्यते । इति ।

गिरिधरशर्म्मा चतुर्वेदः ।

* श्रीः *

जयतु भगवती वाचां देवी

महाकाव्य-संग्रह

(संग्रहे प्रथमः, रघुवंशे महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः)

(छात्रोपकारिणी व्याख्या)

अलंकाराढ्यसर्वाङ्गीं भावाराध्यां रसात्मिकाम् ।
निरस्तदोषां सगुणामर्थदां वाचमाश्रये ॥ १ ॥

सिन्दूरपूरारुणिताखिलाङ्गो यज्ञोपवीतीकृतनागराजः ।
उद्दामविघ्नौघविघातदक्षः पायादपायादनिशं गणेशः ॥ २ ॥

महाकवीनां क्व वचांस्यनल्प-गाम्भीर्यहारीणि गुणौघभाञ्जि ।
मतिः क्व चेयं तरला तथापि यत्साहसं छात्रदयात्र हेतुः ॥ ३ ॥

व्याख्यास्तु सन्त्येव पदाभिधेय-विदे निबद्धाः खलु सूरिभिर्याः ।
न तादृशीयं भविता तथापि यत्साहसं छात्रदयात्र हेतुः ॥ ४ ॥

कथासम्बन्धः—सूर्यपौत्रस्य मनुपुत्रस्येक्ष्वाकोर्महाराजस्य वंश्यो राजर्षिर्दिलीपः प्रौढेऽपि वयसि सन्ततेरभावात्खिन्नो गुरोर्वशिष्ठस्य महर्षेराश्रमं गत्वा स्वस्यापुत्रतायाः कारणं प्रतीकारं च जिज्ञासते स्म । तेन च 'स्वर्लोकादागच्छता त्वया मार्गे कामधेनुः प्रमादान्न सत्कृता, तत एव ते सन्ततेः प्रतिबन्धः । अधुना मदाश्रमस्थां कामधेनुसुतां नन्दिनीमाराधय, प्रसन्नायामस्यां फलिष्यति मनोरथः' इत्यनुशिष्टः । ततस्तदाज्ञया तत्रैवाश्रमे क्वचित्पर्णशालायां सभार्यो वसतिं प्रकल्प्य रात्रौ सुप्त इति प्रथमसर्गे गतम् । तदनन्तरं वृत्तमुच्यते—

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् पीतप्रतिबद्धवत्साम् ऋषेः धेनुम् वनाय मुमोच ।

व्याकरणम्—यशोधनः-यश एव धनं यस्य सः (बहु०) जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्-जायतेऽस्यां सन्ततिरूपेण स्वयमिति जाया, गन्धश्च माल्यञ्च गन्धमाल्ये, (द्व०) जायया प्रतिग्राहिते (तत्पु०) गन्धमाल्ये यया ताम्, (बहु०) प्रतिग्राहितेति णिजन्ताद् गृह्णातेः कर्मणि क्तः, गन्धमाल्ये इति तत्कर्म, जाया प्रयोजककर्त्री, ययेत्यन्यपदार्थो धेनुस्तु प्रयोज्यकर्त्री। धेनुर्गन्धमाल्ये प्रत्यग्रहीत्, तां जाया प्रैरिरदिति जाया धेन्वा (यया) गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितवतीति कर्तरि प्रयोगः। मालैव माल्यम्, स्वार्थे ष्यञ्। पीतप्रतिबद्धवत्साम्-पूर्वं पीतः पश्चात् प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्ताम् (बहु०)। पानम्-पीतम्, "नपुंसके भावे क्तः" ततः पीतमस्यास्तीति विग्रहे अर्शआद्यच्प्रत्ययो मत्वर्थीयः। 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इत्यादिवत्। यद्वा-अविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वमभ्युपगम्य "गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च" इति पाधातोः कर्तरि क्तः। प्रतिबद्ध इति प्रतिपूर्वाद् बध्नातेः क्तः, कित्त्वान्नलोपः। प्रजायन्त इति प्रजाः, प्रपूर्वाज्जनेः "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इति डः। अधिपातीत्यधिपः, "आतश्चोपसर्गे" इति कः। वनायेति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति तुमुन्नर्थयोगे चतुर्थी। मुमोच-तौदादिकमुञ्चतेर्लिटि रूपम्। अत्र-अथेत्यव्ययं पूर्वोक्तानन्तर्ये, प्रजानामित्यधिपसम्बन्धे षष्ठी, अधिप इति मुमोच-क्रियायाःकर्ता, लकारेण उक्ते कर्तरि प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा, प्रभाते-इति कालस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामिति पीतप्रतिबद्धवत्सामिति च धेनुविशेषणद्वयम्। वनायेत्यध्याहृतगमनक्रियायाः कर्म। यशोधन इति कर्तृविशेषणम्, धेनुमिति प्रधानक्रियायाः कर्म। ऋषेरिति धेनोस्सम्बन्धे षष्ठी। मुमोचेति भूतानद्यतनपरोक्षार्थकः कर्तृवाचको लकारः। एवं सर्वत्रानुसन्धेयम्।

व्याख्या—अथ-रात्रिनयनानन्तरम्, यशोधनः-यशः—कीर्तिरेव धनं-द्रविणं यस्य, तथाभूतः, * प्रजानाम्-जनानाम्, अधिपः-स्वामी, राजा, दिलीप इति यावत्; प्रभाते-प्रातःकाले, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्—जायया—भार्यया—सुदक्षिणयेति यावत्, प्रतिग्राहिते-स्वीकारिते, गन्धमाल्ये-अर्चनाङ्गभूते चन्द-

* प्रजा स्यात्सन्ततौ जने-इत्यमरः।

नस्रजौ यया तथोक्ताम्, पीतप्रतिवद्धवत्साम्—पूर्वं पीतः-कृतस्तन्यपानः पश्चाच्च स्वस्थाने प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तथोक्ताम्, †ऋषेः-वशिष्ठस्य, धेनुम्-गां नन्दिनीम्, वनाय-वनं गन्तुम्, मुमोच-अनिवारितगमनां चकार ।

भावार्थः—दिलीपः प्रातरेव कृतस्तन्यपानं नन्दिन्या वत्सं स्वस्थाने बद्ध्वा सुदक्षिणया गन्धमाल्यादिभिः पूजितां नन्दिनीं धेनुं वने स्वच्छन्दविहारार्थं मुमोच ।

अलङ्कारादिः—यशोधन इति यशसि धनत्वारोपेण निरङ्गरूपकमर्थालङ्कारः । शब्दालङ्कारश्च छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च । असन्ततावपि सुदक्षिणायां जायापदप्रयोगात्तस्यां पुत्रोत्पत्तियोग्यता व्यज्यते । यशोधन इति राज्ञः प्रवृत्तिरस्मिन् कर्मण्यपुत्रतारूपायशःक्षालनार्थमिति ध्वन्यते; प्रजानामधिप इति पुत्रोत्पादनस्यावश्यकतां व्यनक्ति, तेन साभिप्रायविशेषणद्वयेन परिकरोऽप्यलङ्कारः । जायाप्रतिग्राहितेति च जायाया अनुगतिं व्यनक्ति । अस्मिन् सर्गे इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्योगादुपजातिश्छन्दः ।

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

अन्वयः—अपांसुलानाम् धुरि कीर्तनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुम् मार्गम् स्मृतिः श्रुतेः अर्थम् इव अन्वगच्छत् ।

व्याकरणम्—अपांसुलानाम् न पांसुलानाम्, (न० त०) पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः, सिध्मादित्वाल्लच् प्रत्ययस्तद्धितः । मनुष्याणामीश्वरः, (ष०त०) तस्य धर्मपत्नी (ष० त०) मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । धर्मार्था पत्नीति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः, धर्मस्य पत्नीति-अश्वघासादिवत्सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमासो वा । खुरन्यासपवित्रपांसुम्-खुराणां न्यासैः (ष० त०) पवित्राः (तत्पु०) पांसवो यस्मिन् (बहु०) तम् । कीर्तनीया-कीर्तयितुं योग्येति कृतधातोर्णिजन्तात् कर्मणि 'अनीयर्' । ईश्वरः-'ईष्टे' इति वेग्रहे "स्थेशभासपिसकसो वरच्" इति वरच् । पत्नी-पतिशब्दस्य "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति नकारान्तादेशः, नान्तत्त्वाद् ङीप् च । श्रुतिः, स्मृतिः-उभयत्र

* "मन्त्रद्रष्टार ऋषयः" ।

क्रमशः शृणोतेः स्मरतेश्च क्तिन् , "श्रयजीपिस्तुभ्यः करणे" इति पूर्वत्र । अन्वगच्छत्-अनुपूर्वाद्गमेर्लङि "इषुगमियमां छः" । श्रुतेरिति तत्पदद्योत्याया धेनोरुपमानविशेषणम् । स्मृतिरिति च धर्मपत्न्या उपमानविशेषणम् । इवेति सादृश्यार्थकमव्ययम् ।

व्याख्या—अपांसुलानाम्-पापरहितानाम् , पतिव्रतानाम् , धुरि-अग्रे, कीर्तनीया—कथयितुं योग्या-परिगणनीया , मनुष्येश्वरस्य—राज्ञो दिलीपस्य, धर्मपत्नी-भार्या-सुदक्षिणा , तस्याः नन्दिन्याः, * खुराणां न्यासैः-निक्षेपैः, पवित्राः, † पांसवः-धूलयो यस्मिन् , तथोक्तम् , मार्गं-पन्थानम् , स्मृतिः-मन्वादिप्रणीतं धर्मशास्त्रम् , श्रुतेः-वेदस्य, अर्थम्-वाच्यं यथा, तथा अन्वगच्छत् , अनुसृतवती ।

भावार्थः—यथा स्मृतिः श्रुतिविहितमेव पवित्रमर्थमनुविदधती श्रुतिमनुगच्छति, तथैव पतिव्रताशिरोमणिः सुदक्षिणापि तां गामनुजगाम, तस्याः पादैः पवित्रे पथि स्वयमपि गन्तुं प्रवृत्ता बभूवेति ।

अलङ्कारादिः—उपमात्रार्थालङ्कारः स्फुटः । स्मृतिरुपमानम् , सुदक्षिणा चोपमेया, अनुगमनं साधारणो धर्मः, गो-श्रुत्योः पथ्यर्थयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव उपमाप्रयोजकः । वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः । पांसुले पथि प्रवृत्तापि सुदक्षिणा स्वयमपांसुलेति विरोधाभासो व्यज्यत इति मल्लिनाथः । धर्मपत्नीति सुदक्षिणायां धर्माचरणयोग्यता व्यज्यते । यथा श्रुतिमनुगतैव स्मृतिः सुफला, तथा गामनुगच्छन्ती सुदक्षिणेति च व्यङ्ग्यम् ।

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—दयालुः यशोभिः सुरभिः राजा दयिताम् निवर्त्य पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम् गोरूपधराम् उर्वीमिव तां सौरभेयीं जुगोप ।

व्याकरणम्—पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम्—धरन्तीति धराः, पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः, (ष०त०) अपयोधराः पयोधरा यथा सम्पद्यन्ते, तथा भूताः पयो-

---

* शफं क्लीबे खुरः पुमान्—इत्यमरः ।

† रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः—इत्यमरः ।

धरीभूताः, अभूततद्भावेऽर्थे " कृभ्वस्तियोगे संपद्य कर्तरि च्विः " इति च्विप्रत्ययः, ईत्वम् । " कुगतिप्रादयः " इति समासः । तथाभूताः चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम् (बहु०) । धेनुपक्षे तु-अनधरा अधराः संपद्यमाना अधरीभूताः (तत्पु०) चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम् (बहु०) इति मल्लिनाथः । गोरूपधराम्–गोरूपस्य (ष०त०) धराम् (ष०त०) । निवर्त्य–नि-इत्युपसर्गपूर्वकाद्वर्ततेः पूर्वकाले क्त्वा, तस्य समासे ल्यबादेशः । दयालुः–दयधातोः– "स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्" । सुरभेरपत्यं सौरभेयी, ढक्प्रत्ययस्तद्धितः । दयितामिति निवर्त्येत्यप्रधानक्रियायाः कर्म । यशोभिरिति हेतौ तृतीया ।

व्याख्या—दयालुः–कृपावान्, यशोभिः—कीर्तिभिः, *सुरभिः–मनोज्ञः, राजा–नृपतिः–दिलीपः, दयितां-प्रियां–सुदक्षिणाम्, निवर्त्य–गमनान्निवार्य, † पयोधरीभूताः—स्तनतां प्राप्ता इव चत्वारः समुद्रा यस्यास्तथाभूताम्, यद्वा पयोधरीभूताः—स्तनस्थानस्थिताः, लोकानां पयःप्रदत्वेन पयोधरतुल्याश्च चत्वारः समुद्रा ‡ यस्यास्तथाभूतामिति पृथ्वीपक्षे, पयसा दुग्धेन अधरीभूतास्तिरस्कृताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्तथोक्ताम्-इति धेनुपक्षे, गोरूपधराम्-धेन्वाकारधारिणीम्, उर्वीम्–पृथ्वीम् इव भासमानाम्, तां-पूर्वोक्ताम्, सौरभेयीम्-सुरभेः–कामधेनोः सुताम्, नन्दिनीम्, जुगोप-ररक्ष ।

भावार्थः—भूपतिः किञ्चिद्दूरं गत्वा-अनुयान्तीं प्रियां सुदक्षिणां ' परिश्रान्ता मा भूत् '—इत्याश्रमं प्रति निवर्तयामास । स्वयं च येन प्रयत्नेन समुद्रमेखलां कृत्स्नां पृथ्वीं रक्षति स्म, तेनैव तां गामपि ररक्ष । यत इयं गौर्गोरूपधारिणी साक्षात् पृथिवीव संभाविता । अस्याःस्तनाश्च समुद्रत्वेन सम्भाविताः, उभयोः पयःप्रदत्वं मध्यस्थितत्वं च सादृश्यमिति ।

अलङ्कारादिः—उत्प्रेक्षानामार्थालङ्कारः, उपमायां गोरूपधरामिति विशेषणस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात् । निरुक्तसादृश्येन केवलोर्व्या अप्युपमानत्वसंभवात् । न

---

* सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि–इति विश्वः ।

† स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ–इत्यमरः ।

‡ समुद्रोऽब्धिरकूपारः–इत्यमरः ।

च गोरूपधारिण्या कयाचिदन्ययोर्व्या सहेयं नन्दिन्युपमातुमिष्टा, अपि त्वत्रैव गोरूपधरोर्वीत्वं संभाव्यत इत्येव कवेरभिप्रायः प्रतीयते । पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम्-इति संभावनाप्रयोजकम् । स्तनेषु समुद्रत्व-सम्भावनाया गवि पृथिवीत्व-सम्भावनायामङ्गभूतत्वात् । अस्य विशेषणस्यार्थद्वयं मल्लिनाथरीतिमनुरुध्यैव व्याख्यातम्, वस्तुतस्तु उपमाया अत्राभावेन धर्मस्योभयत्रानुगतयेऽर्थद्वय-कल्पना व्यर्था । स्तनेषु समुद्रत्वं सम्भाव्यते-इत्येव ज्यायः । दयितामिति दयालुरिति च-निवर्तनेहेतुतया साभिप्राये विशेषणे, सुरभिरिति सौरभेयीमिति च रक्षणे तथेति परिकरः कुवलयानन्दमते। राजा सुरभिः, धेनुस्तु सुरभेरपत्य-मिति रक्षा युक्तैवेत्यभिसन्धिः । अनुप्रासश्च शब्दालङ्कारः। ससमुद्रसकल-पृथिवीरक्षणप्रयत्नेन गोरक्षा व्यज्यते ।

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

अन्वयः—व्रताय धेनोः अनुचरेण तेन शेषः अपि अनुयायिवर्गः न्यषेधि। तस्य शरीररक्षा च अन्यतः न (अस्ति), हि मनोः प्रसूतिः स्ववीर्यगुप्ता (अस्ति) ।

व्याकरणम्—स्वस्य वीर्येण (ष० त०) [illegible] स्ववीर्यगुप्ता, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति तत्पुरुषः । व्रताय [illegible] तादर्थ्ये चतुर्थी । अनुचर इति अनुचरतीति "चरेष्टः" । शिष्यत इति शेषः, "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति कर्मणि घञ् । अनुयान्ति तच्छीला अनुयायिनः, यातेस्ताच्छील्ये णिनिः । न्यषेधीति निपूर्वात् सेधतेः कर्मणि लुङ्, चिण् "प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि" इति षत्वम् । रक्षणं रक्षा, "गुरोश्च हलः" इति स्त्रियामप्रत्ययः । अन्यतः पञ्चम्यर्थे तसिल् । प्रसूतिः—"स्त्रियां क्तिन्" । गुप्ता-गोपायतेः क्तः ।

व्याख्या-व्रताय-गोसेवारूपनियमार्थम्, धेनोः-गोः-नन्दिन्याः, अनुचरेण अनुयायिना, सेवकेनेत्यर्थः, तेन दिलीपेन, शेषः-सुदक्षिणातिरिक्तोपि, अनुयायि-वर्गः-अनुचरसमूहः, न्यषेधि-निवर्तितः । तस्य-दिलीपस्य, शरीररक्षा-शरीरस्य-देहस्य, रक्षा-गोपनम्, च, अन्यतः-अन्यं पुरुषं निमित्तीकृत्य नास्ति । हि यतः, मनोःप्रसूतिः-सन्ततिः, स्ववीर्यगुप्ता-स्वस्यात्मनो वीर्येण पराक्रमेणैव गुप्ता-रक्षिता सततमस्ति, नान्येन ।

भावार्थः—भूपतिः सह गच्छन्तमितरमप्यनुचरवर्गं निवर्तयांचकार । यतो व्रतनिष्ठस्यास्य न प्रभावदर्शनार्थमनुचरापेक्षा, व्रते कर्मणां स्वेनैव संपाद्यत्वात् । स्वशरीररक्षार्थं तु न कदाप्यस्यानुचरापेक्षा जायते स्म, यतो मनुवंशजा आत्मरक्षणमात्मपराक्रमेणैव विदधते, परान्नापेक्षन्त एव ।

अलङ्कारादिः—अत्र व्रतायेत्यनेन व्रतायैव धेनोरनुचरणम्, न पुनरन्यस्मै जीवनादिप्रयोजनायेति मल्लिनाथः, तेन परिसंख्यालङ्कारः सिद्धयति । वयन्तु जीवनादिव्यावृत्तेर्नात्र प्रयोजनं चमत्कृतिं वा पश्यामः । व्रतायेति–अनुयायिनिवर्तने हेतूपन्यासात् काव्यलिङ्गम् । एवं पूर्वार्धवाक्यार्थे-उत्तरार्धवाक्यार्थस्य हेतुत्वेनापि काव्यलिङ्गम् । उत्तरार्धवाक्ये पूर्वस्यांशस्य परेणांशेन समर्थनादर्थान्तरन्यासश्च । अनुप्रासस्तु कथंचित् सर्वत्र स्थित एव ।

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥५॥

अन्वयः—सम्राट् सः आस्वादवद्भिः तृणानाम् कवलैः कण्डूयनैः दंशनिवारणैः अव्याहतैः स्वैरगतैः च तस्याः समाराधनतत्परः अभूत् ।

व्याकरणम्—*सम्राट्-सम्यग् राजत इति राजतेः क्विप्, "मो राजि समः क्वौ" इत्यनुस्वारनिषेधः । न व्याहतैः अव्याहतैः (न० त०) व्याहतैरिति व्याङ्पूर्वकाद्धन्तेः कर्मणि क्तः । स्वैरं गतानि—"सह सुपा" इति केवलसमासः, गतानीति गच्छतेः "नपुंसके भावे क्तः" । तदेव परं यस्य सः तत्परः (बहु:) समाराधने तत्परः समाराधनतत्परः । (तत्पु०) आस्वादवद्भिः-आस्वादो विद्यते येषु तैरिति थवन्ताद् आस्वादशब्दादस्त्यर्थे मतुप् । "मादुपधायाः" इत्यादिना मस्य वः । कण्डूयनैः—कण्डूञ्धातोर्ल्युट्, कण्ड्वादित्वाद् यक् च । निवारणम्, समाराधनम्, इति च णयन्ताल्ल्युट् । दशन्तीति दंशाः, पचाद्यच् ।

व्याख्या—सम्राड्-मण्डलेश्वरः, चक्रवर्तीति यावत्, सः-दिलीपः, आस्वादवद्भिः-रसविशिष्टैः, तृणानाम्-घासानाम्, [1] कवलैः-ग्रासैः, कण्डूयनैः-

* येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्—इत्यमरः । १—ग्रासस्तु कवलार्थकः—इत्यमरः ।

नखादिना खर्जनैः, दंशनिवारणैः-[1]दंशानां वनमक्षिकाणाम् ,निवारणैः-दूरीकरणैः, अव्याहतैः-अप्रतिरुद्धैः, [2]स्वैरगतैः-स्वच्छन्दगमनैश्च, तस्याः-नन्दिन्याः, समाराधने-सेवायाम्, [3] तत्परः-आसक्तः-संलग्नः, अभूत् ।

भावार्थः—दिलीपः कदाचित् कोमलतृणग्रासानुपानयति स्म, कदाचिन्नखादिना गात्रं विघृष्य खर्जूं विनोदयति स्म, वनमक्षिकाणां च दूरीकरणेन सततं रक्षति स्म । न च कुत्रापि यथेच्छं गच्छन्तीं तां निवर्तयामास-इत्येवं सेवायां प्रवृत्तः । सम्राडप्येवमाराधयतीत्यहो !

अलङ्कारादिः—अत्रैकस्मिन् समाराधने कार्येऽनेकेषां साधनानामुपादानात् समुच्चयोऽलङ्कारः । सम्राडपि समाराधनतत्पर इति विरोधालङ्कारोऽपि । गोविषयिणी भक्तिः प्राधान्येन व्यज्यते, तस्याश्च गोदेवतात्वाद्भावध्वनिः ।

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

अन्वयः—भूपतिः तान् स्थितान् (सतीमनु) स्थितः (सन्) प्रयाताम् (सतीमनु) उच्चलितः (सन्) निषेदुषीन् (सतीमनु) आसनबन्धधीरः (सन्) जलम् आददानान् (सतीमनु) जलाभिलाषी (सन्) छायेव अन्वगच्छत् ।

व्याकरणम्—आसनस्य बन्धे (प० त०) धीरः (तत्पु०) आसनबन्धधीरः । आस्यतेऽस्मिन्निति-आसनम् , अधिकरणे ल्युट् । बन्धनं बन्धः, भावे घञ् । जलमभिलष्यतीति जलाभिलाषी "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" क्वचिज्जातावपि. उपपदसमासः । छायेव—".इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च" इति केवलसमासः । स्थितः, स्थिताम् , उच्चलितः, प्रयाताम् इति कर्तरि क्तान्ताः, आद्ययोरकर्मकत्वादन्त्ययोर्गत्यर्थत्वात् । आद्ययोः 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति" इति स्थाधातोरित्वम् । निषेदुषीम् निषसादेति विग्रहे निपूर्वात् 'षद्लृ' धातोः "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुः, स्त्रीत्वविवक्षायामुगित्त्वान्ङीप् , वसोरिति सम्प्रसारणम् । आददानाम्-आङ्पूर्वाद्दाधातोः "आङो दोऽनास्यविहरणे" इत्यनेनात्मनेपदे शानच्प्रत्ययः । स्थिताम् , प्रयाताम् , निषेदु-

१—दंशस्तु वनमक्षिका—इत्यमरः । २—स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ते समाः—इति केशवः । ३—तत्परे प्रसितासक्तौ—इत्यमरः ।

णीम्, जलमाददानामिति सदन्तानि कर्मविशेषणानि, स्थित इत्यादीनि च तथैव कर्तुः ।

व्याख्या—भूपतिः-राजा, दिलीपः, ताम्-नन्दिनीम्, स्थिताम्-निवृत्तगमनामूर्ध्वमवतिष्ठमानां सतीमनु-तथा दृष्ट्वा ततः पश्चादिति भावः, (एवमग्रेऽपि) स्थितः-निवृत्तगमनः सन्, प्रयाताम्-प्रस्थितां सतीम्, उच्चलितः-प्रस्थितः सन्, निषेदुषीम्-उपविष्टां सतीम्, आसनबन्धधीरः-आसनबन्धे उपवेशने, धीरोऽव्याकुलः, उपविष्टः सन्निति यावत्, जलम्-पानीयम्, आददानाम्-गृह्णतीम्-पिबन्तीं सतीम्, जलाभिलाषी-जलेच्छुः, स्वयमपि जलं पिबन् सन्, इत्थं छायेव-प्रतिबिम्बमिव, अन्वगच्छत्-अनुसृतवान् ।

भावार्थः—यथा छाया छायिनि चेष्टमान एव स्वयमपि तद्वच्चेष्टते, न तु स्वतन्त्रा, तथैव दिलीपोऽपि गवि तत्तदवस्थानप्रस्थानोपवेशनादिक्रियाः कुर्वत्यामेव स्वयमपि तास्ताः क्रियाश्चकार, न तु स्वयं तां कस्यामपि क्रियायां प्रेरयामास ।

अलङ्कारादिः—पूर्णोपमालङ्कारः । छायोपमानम्, राजा चोपमेयः । अनुगमनं सामान्यधर्मः । भूपतिरप्येवमन्वगच्छदिति विरोधोऽप्यलङ्कारः । पूर्ववद् भावध्वनिः । अत्र प्रक्रमभङ्गदोषमप्याहुः, 'स्थितः स्थिताम्' इत्यत्रेव 'उच्चलितः प्रयाताम्' इत्यादिषु येन धातुना प्रक्रान्तं तेन न निर्वाह इति ।

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥७॥

अन्वयः—न्यस्तचिह्नाम् अपि तेजोविशेषानुमिताम् राजलक्ष्मीम् दधानः सः अनाविष्कृतदानराजिः अन्तर्मदावस्थः द्विपेन्द्र इव आसीत् ।

व्याकरणम्—न्यस्तानि चिह्नानि यस्यास्तां न्यस्तचिह्नाम् (बहु०) निपूर्वादस्यतेः कर्मणि क्तप्रत्यये-न्यस्तानि । तेजसो विशेषेण (ष० त०) अनुमिताम् (तत्पु०) तेजोविशेषानुमिताम्, अन्वमायीत्यनुमिता, मिनोतेः कर्मणि क्तः । न आविष्कृता (न० त०) दानस्य राजिः (ष० त०) यस्य (येन वा) सः (बहु०) अनाविष्कृतदानराजिः । आविः—इत्यव्यये

उपपदे करोतेः क्तप्रत्यये आविष्कृता। "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इति पत्वम्। अन्तर्मदस्यावस्था (ष० त०) यस्य (बहु०) सोऽन्तर्मदावस्थः। अवस्था-इत्यत्रावपूर्वकात्तिष्ठतेः "व्यवस्थायाम्" इति निर्देशाज् ज्ञापकादङ् स्त्रियाम्। द्वाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः—"सुपि" इति योगविभागात्कः, तेषामिन्द्रः (ष० त०) द्विपेन्द्रः। दधानः-इति धाधातोः 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति शानच्।

व्याख्या—न्यस्तानि-परिहृतानि, चिह्नानि-लक्षणानि छत्रचामरादीनि यस्याः, तथाभूताम् अपि, तेजसः-कान्तेः, विशेषोऽतिशयस्तेनानुमिताम्, 'सर्वथा राजैवायम्' इत्यूहिताम्, राजलक्ष्मीम्-नृपश्रियम्, दधानः-धारयन्, सः दिलीपः, अनाविष्कृता-बहिरप्रकटिता, दानराजिर्मदरेखा यस्य, येन वा, एवंभूतोऽपि, अन्तर्मदावस्थः-अन्तः-अभ्यन्तरे मदस्यावस्थितिर्यस्य तथाभूतः, यद्वा-अन्तःस्थितमदा अवस्था-दशा यस्य तथाभूतः, द्विपेन्द्रः-उत्कृष्टो हस्तीव आसीत्-अशोभतेति यावत्।

भावार्थः—नन्दिनीं परिचरन् दिलीपो यद्यपि छत्रचामरादिराजचिह्नं त्यक्तवान्, तथापि केनचिदाकृतौ लक्ष्यमाणेन स्वाभाविकेन राजतेजसा 'राजैवायम्' इति लोकैरन्वमीयत। यथा गण्डस्थलेऽनालक्षितमदरेखोऽपि गजेन्द्र आकारेणैव मत्त इत्यनुमीयते, तद्वदिति।

अलङ्कारादिः—राजलक्ष्मीमदावस्थयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावात् पूर्णोपमा। न्यस्तचिह्नापि राजलक्ष्मीरन्वमीयतेति विभावना च।

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम्।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥८॥

अन्वयः—लताप्रतानोद्ग्रथितैः केशैः (उपलक्षितः) सः अधिज्यधन्वा (सन्) मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशाद् वन्यान् दुष्टसत्त्वान् विनेष्यन्निव दावम् विचचार।

व्याकरणम्—लतानां प्रतानैः (ष० त०) उद्ग्रथिताः (तत्पु०) लताप्रतानोद्ग्रथिताः, तैः। प्रतन्यन्त इति प्रतानाः, तनोतेरकर्तरि कारके घञ्। उद्ग्रथितेति ग्रन्थधातोः निष्ठायां क्त्वाञ्नलोपः। ज्यामधिगतमधिज्यम्,

"अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति तत्पुरुषः । अधिज्यं धनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा, बहुव्रीहिः "धनुषश्च" इत्यनङ् समासान्तः । होमार्था धेनुर्होमधेनुः, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः, होमस्य धेनुरिति (ष० त०) वा, धर्मपत्नीतिवत् । दुष्टान् सत्त्वान् दुष्टसत्त्वान् इति कर्मधारयः । विनेष्यन्-विपूर्वान्नीधातोः "लृटः सद्वा" इति हेतौ लृटः शत्रादेशः । विचचारेति चरतेर्लिट् । केशैरिति "इत्थंभूतलक्षणे" तृतीया । दावमिति "देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञकः" इति कर्मत्वम् । अपदेशः-दिशेर्घञ् । वन्यान् वनशब्दाद् यत् तद्धितः । दुष्ट इति दुष्यतेः क्तः ।

व्याख्या—लतानाम्—वल्लीनाम्, प्रतानैः कुटिलतन्तुभिः, उद्ग्रथिताः उन्नमय्य बद्धाः, ये [1]केशास्तैरुपलक्षितः, तेन चिह्नेन चिह्नित इति यावत्, सः-दिलीपः, अधिज्यधन्वा-अधिज्यमारोपितमौर्वीकम्, धनुर्यस्य (हस्ते) तथाभूतः सन्, मुनिहोमधेनोः—मुनेः-वसिष्ठस्य, होमधेनोः-होमसाधनभूतायाः गोः, रक्षापदेशाद्-रक्षाया अपदेशाद्-व्याजात्, वन्यान् आरण्यकान्, दुष्टसत्त्वान्[2]-क्रूरजन्तून्, विनेष्यन्निव-शिक्षयिष्यन्निव-दमयिष्यन्निवेति, तद्दमनार्थमिति यावत्; दावम्[3]-वनम्, तत्रेत्यर्थः, विचचार-परिबभ्राम ।

भावार्थः—दिलीप इतस्ततः प्रकीर्णान् स्वान् केशान् लतातन्तुभिरूर्ध्वं संयम्य सज्जं धनुरादाय गामनुगच्छति स्म, तत्स्वरूपेणेत्थं प्रतीयते स्म, यदयं वन्यानां दुष्टजन्तूनां प्रजासूपद्रवकारिणां शासनार्थमेव वने भ्रमति, गोरक्षा तु तत्र व्याजमात्रमिति ।

अलङ्कारादिः—रक्षापदेशेत्यत्रापदेशशब्देन प्रकृतगोरक्षणस्यापह्नवेनापह्नुतिरङ्गम्, दुष्टसत्त्वविनयस्य भ्रमणफलत्वेन सम्भावनात्फलोत्प्रेक्षा मुख्या । तया च दिलीपस्य राजकर्तव्यनिष्ठायामुत्कर्षो व्यज्यते ।

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

१—चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः—इत्यमरः । २—द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु—इत्यमरः । ३—वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यते—इति यादवः ।

अन्वयः—विसृष्टपार्श्वानुचरस्य पाशभृता समस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः उन्मदानाम् वयसाम् विरावैः आलोकशब्दम् उदीरयामासुः इव ।

व्याकरणम्—पार्श्वेऽनुचराः पार्श्वानुचराः, (तत्पु०) विसृष्टाः पार्श्वानुचराः येन, (बहु०) तस्य विसृष्टपार्श्वानुचरस्य । उत्कटो मदो येषां (बहु०) तेषामुन्मदानाम् । व्यसृज्यतेति विसृष्टाः,विपूर्वात् सृजेर्निष्ठा, जस्य "व्रश्च"—इति षत्वम् । पार्श्वम्-पर्शूनां समूहः, "पर्श्वा णस् वक्तव्यः" इत्यनेन पर्शुशब्दाण्णस् तद्धितः. लक्षणया चायं पार्श्वशब्दः समीपवाची । पाशभृता-पाशं बिभर्तीति पाशोपपदाद् बिभर्तेः क्विप्,"ह्रस्वस्य"—इति तुक् "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्" इत्यनेन तृतीया । विरावः-विपूर्वाद् रौतेर्घञ् । उदीरयामासुः-उत्पूर्वकस्य चौरादि-कस्येरयतेर्लिटि रूपम् । विरावैरालोकशब्दमिति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया ।

व्याख्या—विसृष्टाः-निवर्तिताः, पार्श्वानुचराः-समीपवर्तिनः सेवका येन तथाभूतस्य, पाशभृता-वरुणेन, समस्य-तुल्यस्य, तस्य-राज्ञो दिलीपस्य, पार्श्वद्रुमाः पार्श्वयोः वामदक्षिणभागयोः स्थिताः, द्रुमाः-वृक्षाः, उन्मदानाम्-निरतिशयं मत्तानाम्-अतिहर्षाविष्टानाम्, वयसाम्-पक्षिणाम्, विरावैः-शब्दैः, आलोकशब्दम्-'क्षमया आलोकय, जय, जीव,' इत्यादिकं राजोचितं जयशब्दम्, उदीरयामासुः-उच्चारयामासुरिव ।

भावार्थः—यथा वरुणो जलाभिवर्षणेन समस्तं वनस्पतिजातमभिवर्धयति, तथैवायमपि महाराजो दिलीपो रक्षणशिक्षणादिना प्रजाः परिपोषयति । अत एव वरुणदेवतुल्यस्य असहायं वने भ्रमतोऽस्य पार्श्ववर्तिनो वृक्षाः, अस्य दर्शनेन हृष्टानां पक्षिणां कलकूजितैः स्वागतमिव कुर्वन्तो जयशब्दवादिनामनुचराणां कार्य्यं निर्वर्तयामासुरिति सम्भाव्यते ।

अलङ्कारादिः—पक्षिणां स्वाभाविके कूजने स्वागताभिसन्धिकृतजयशब्दत्वसंभावनादुत्प्रेक्षा । पाशभृता समस्येति धर्मलुप्तोपमा । पार्श्वानुचरत्यागेऽपि जयशब्दलाभात् पूर्वरूपं च । उत्प्रेक्षया पूर्वरूपस्याङ्गाङ्गिभावसंङ्करः, उपमया तु संसृष्टिः । पूर्वार्धे पाशब्दस्यासकृदावर्तनाद् वृत्त्यनुप्रासः । राज्ञः प्रभावातिशयव्यञ्जनाद् ध्वनिः ।

१—खगवाल्यादिनोर्वयः—इत्यमरः । २—आलोको जयशब्दः स्यात्-इति विश्वः ।

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ २१ ॥

अन्वयः—मरुत्प्रयुक्ताः बाललताः मरुत्सखाभम् आरात् अभिवर्तमानम् अर्च्यम् तं पौरकन्याः आचारलाजैरिव प्रसूनैः अवाकिरन् ।

व्याकरणम्—मरुता प्रयुक्ता मरुत्प्रयुक्ताः, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति क्तान्तेन तत्पुरुषः। बाला लताः बाललता इति कर्मधारयः । मरुत्सखाभम्—मरुतः सखा मरुत्सखः, (तत्पु०) स इवाभातीति तम्, निरुपपदादाभातेः "आतश्चोपसर्गे" इति कः, ततः "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । मरुत्सखस्येवाभा यस्येति लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिर्वा। मरुत्सख इति "राजाहः सखिभ्यष्टच्" इति समासान्तः। आचारलाजैः-आचारार्थाः,आचारस्य वा लाजास्तैः, मध्यमःपदलोपी, षष्ठीतत्पुरुषो वा । पुरे भवाः पौराः, अण्-तद्धितः । तेषां कन्याः पौरकन्याः । अर्चितुं योग्यम् अर्च्यम्, अर्चतेरर्हार्थे ण्यत् । अभिवर्तमानमिति वर्ततेः शानच् । अवाकिरन्-तौदादिकात्किरतेर्लङ् ।

व्याख्या—मरुता-वायुना, प्रयुक्ताः-प्रेरिता आन्दोलिताः, बालाः-नवाः, लताः*, मरुत्सखाभम्-अग्नितुल्यम्-तथा प्रतापशालिनमितियावत्, आरात्†-समीपे, अभिवर्तमानम्-आगच्छन्तम्, अर्च्यम्-पूजनीयम्, तम्-दिलीपम्, पौरकन्याः-पौराणां-नगरवासिनां, कन्याः-सुताः, आचारलाजैरिव-आचारार्थैर्लाजैधान्यैरिव, प्रसूनैः-कुसुमैः, अवाकिरन्-राज्ञ उपरि-पुष्पाणि ववृषुरिति ।

भावार्थः—नगरे हि राज्ञः प्रचारे पौरकन्या गृहेभ्यो लाजान् प्रक्षिपन्ति इत्याचारः । स एष आचारोऽत्र कन्यानामभावेऽपि वायुनान्दोलिताभिर्लताभिर्लाजसदृशपुष्पवर्षणेन संरक्षितः । अग्निः खलु वायोर्मित्रम्, दिलीपश्चाग्निसदृशः, प्रभावेण पूज्यश्च, अत एवेदृशस्य मित्रस्यातिथीभूतस्य स्वागतं कर्तुं वायुना लताः प्रेरिता इति । महापुरुषस्य प्रयाणे शुभसूचकस्य मन्दस्य वायोः प्रचारः प्रकृतिसिद्धः । मित्रसदृशस्य राज्ञ आतिथ्यं हेतुतया निगूढमुत्प्रेक्षितं कविना ।

अलङ्कारादिः—पूर्णोपमा मुख्या। भावार्थे प्रदर्शितया रीत्या गूढोत्प्रेक्षाऽपि । मरुत्प्रयुक्ताः, मरुत्सखाभमिति साभिप्रायविशेषणोपादानात् परिकरस्यो-

*वल्ली तु व्रततिर्लता इत्यमरः । †आराद् दूरसमीपयोः—इत्यमरः ।

त्प्रेक्षया सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः, ताभ्यां च लाटानुप्रासस्य स एव संकरः । प्रभावातिशयस्य ध्वनिः पूर्ववत् ।

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

अन्वयः- विशङ्कैः अन्तःकरणैः दयार्द्रभावम् (इति) आख्यातम् धनुर्भृतः अपि अस्य वपुः विलोकयन्त्यः हरिण्यः अक्ष्णाम् प्रकामविस्तारफलम् आपुः ।

व्याकरणम्—विशङ्कैः-विगता शङ्का येभ्यस्तैः (बहु०) शङ्का-शङ्कतेः स्त्रियामप्रत्ययः । दयया आर्द्रो (तत्पु०) भावो यस्य (बहु०) तद् दयार्द्रभावम् । धनुर्भृतः-धनुर्बिभर्तीति तस्य, 'क्विप्' तुक् च । प्रकामविस्तार-फलम्-प्रकामं विस्तारः "सुपा" इति समासः, तस्य फलम् (ष०त०) आख्यातम्-आङ्पूर्वाच्चक्षिङो धातोः क्तः, "चक्षिङः ख्याञ्" इति ख्यादेशः । गौणक्रियेयम्, अन्तःकरणैरित्यस्याः कर्तृपदम्, दयार्द्रभावमित्यस्याः कर्म । विलोकयन्त्यः—चौरादिकाल्लोकयतेः शतृप्रत्ययः, उगित्त्वान्ङीप् । विस्तारः-"प्रथने वावशब्दे" इति स्तृणातेर्घञ् । वपुरिति विलोकनक्रियाकर्म ।

व्याख्या—विशङ्कैः-भयरहितैः, अन्तःकरणैः-चित्तैः, दयार्द्रभावम्-दयया-कृपया, आर्द्रः—स्निग्धः-अकलुषितः, *भावः-आन्तरोऽभिप्रायो यस्य, तथाभूतम्, आख्यातम्-कथितम्, 'एतद् न हिंसाशीलम्' इत्येवं बोधितमिति यावत्, धनुर्भृतः-धनुर्धारिणः, अपि, अस्य दिलीपस्य, वपुः-शरीरम्, विलोकयन्त्यः-विशेषेण पश्यन्त्यः, हरिण्यः-मृग्यः, †अक्ष्णाम्—नेत्राणाम् प्रकामविस्तारस्य-निरतिशयप्रसारस्य, फलम्, आपुः-लेभिरे ।

भावार्थः—यद्यपि कार्मुकधारिणो दिलीपाद् बाह्यदृष्ट्या भयं संभावितम्, तथापि हरिणीनां मनसि तं दृष्ट्वा भयं न जातमिति-'विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च' इति न्यायेन 'दयाशीलोऽयं राजा नास्मान् हिंस्यात्' इति हरिण्यो विश्वस्ताः । तत एव च निर्भीका अतिशयेन मनोहारि शरीरमस्यालोक्यालोक्य स्वनेत्राणां विस्तारस्य साफल्यममन्यन्त ।

*—भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु-इत्यमरः ।
† लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी इत्यमरः ।

अलङ्कारादिः—धनुर्भृतोऽपि दयार्द्रभावमिति विरोधालंकृतिः । आख्यातमिति विलोकने कारणोपन्यासात् काव्यलिङ्गम् । राज्ञः सौन्दर्येण हरिणीनां नेत्रविस्तारफललाभोक्तेरुल्लासः । राज्ञः सौन्दर्यातिशयो धर्मप्रवणता चात्र व्यज्यते ।

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यशःस्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

अन्वयः—सः कुञ्जेषु मारुतपूर्णरन्ध्रैः (अत एव) कूजद्भिः कीचकैः आपादितवंशकृत्यम् वनदेवताभिः उच्चैः उद्गीयमानम् स्वम् यशः शुश्राव ।

व्याकरणम्—मारुतपूर्णरन्ध्रैः—मारुतेन पूर्णानि (तत्पु०) रन्ध्राणि येषां (बहु०) तैः, पूर्णमिति "वा दान्त शान्त–"इत्यादिना पूरयतेर्निष्ठान्तं निपात्यते । आपादितवंशकृत्यम्—आपादितं वंशकृत्यं यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथेति, क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम्, तेन द्वितीया । आपादितेति णिजन्तात्पद्यतेर्निष्ठा, कृत्यमापद्यत, तत्कीचकैरापादीति । कृत्यम्—कर्तुं योग्यम्, करोतेः क्यप् तुक् च । कूजद्भिः—कूजतेः शतृप्रत्ययः । गीयमानम्—गैधातोः कर्मणि शानच्, यक्प्रत्ययो मुगागमश्च, घुमास्थेतीत्वम् । देव एव देवता, स्वार्थे तल् । शुश्राव—श्रुधातोर्लिटः प्रथमपुरुषैकवचनम् । कीचकैरित्यापादने प्रयोजककर्तृ । वनदेवता उद्गाने कर्त्र्यः ।

व्याख्या—सः–दिलीपः, १ कुञ्जेषु–लतागृहेषु, मारुतेन–वायुना, पूर्णानि, २ रन्ध्राणि–छिद्राणि येषां तथाभूतैः, कूजद्भिः–शब्दायमानैः, ३ कीचकैः–वेणुविशेषैः, आपादितम्–सम्पादितम्, ४ वंशकृत्यम्–वेणवाख्यवाद्यकार्यम्, यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा, वनदेवताभिः–अरण्याधिष्ठात्रीभिर्देवताभिः,

१—निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे—इत्यमरः । २—छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः—इत्यमरः । ३—वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः–इत्यमरः । तेन तादृशविशिष्टार्थबोधकमपि कीचकपदमत्र 'मारुतपूर्णरन्ध्रैः' इति विशेषणसद्भावात् केवलवेणुबोधकम् । 'सति विशेषण-समभिव्याहारे विशिष्टबोधकानां विशेष्यमात्रपरता' इति न्यायात् ।

४—वंशादिकं तु सुषिरम्–इत्यमरः ।

उच्चैः- तारस्वरेण. उद्गीयमानम्-उत्कण्ठया गीयमानम्. स्वम्-स्वकीयम्. यशः-कीर्तिम्. शुश्राव-आकर्णितवान् ।

भावार्थः—वने विचरता दिलीपेन तत्र तत्र कुञ्जेषु वनदेवता दृष्टाः, तन्मुखादुच्चैस्स्वकीर्तिगानं च श्रुतम्. वायुना निःस्वनन्तो वंशा एव तत्र गाने वंशवाद्यतामाप्ता अभूवन् ।

अलङ्कारादिः—वंशवाद्यकृत्यस्य वेणुसंवाद्यत्वोक्त्या सादृश्ये पर्यवसानात् पदार्थवृत्तिनिदर्शना । अद्भुतयशोवर्णनाच्चात्युक्तिः । राज्ञोऽतिशयितं महत्त्वं व्यञ्जयन् ।

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

अन्वयः—गिरिनिर्झराणाम् तुषारैः पृक्तः अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी पवनः अनातपत्रम् (अत एव) आतपक्लान्तम् आचारपूतम् तम् सिषेवे ।

व्याकरणम्—अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी—आकम्पितानि पुष्पाणि, आकम्पितपुष्पाणि (कर्म०) अनोकहानाम्-आकम्पितपुष्पाणि, (ष०त०) तेषां गन्धः, (ष०त०) सोऽस्यास्तीति "अत इनिठनौ" इति इनिप्रत्ययस्त्वाद्गिनः. नान्तस्य सौ रूपम् । अनोकह इति अनसाम् (शकटानाम्) अकम् (कुटिलगमनम्) हन्तीति. "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति डप्रत्ययः । आतपक्लान्तम्-आतपेन क्लान्तम् "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति तत्पुरुषः । तथैवाचारपूतमिति । आतपतीति-आतपः, पचाद्यच्. क्लाम्यतीति-'क्लमु ग्लानौ' क्तः. "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" इत्युपधादीर्घः । आचारः-चरतेर्घञ्. पूतेति पुनातेः क्तः । अनातपत्रम्-न आतपत्रं यस्य तत् । आतपात् त्रायते-इत्यातपत्रम्, त्रायतेः कप्रत्ययः, "आतो लोप इटि च" । पृक्तः-पृची सम्पर्के निष्ठा । तुषारैरिति पृक्तेः कर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—गिरीणाम् पर्वतानाम्, १ निर्झराः वारिप्रवाहाः, तेषां २ तुषारैः सीकरैः जलकणैरिति यावत्, पृक्तः-संमिश्रः, ३ अनोकहानाम्-वृक्षाणाम्, आक

१—प्रवाहो निर्झरो झरः-इत्यमरः ।

२—तुषारो हिमशीकरौ—इत्यमरः ।

३—वृक्षो महीरुहः शाखी विटपः पादपस्तरुः, अनोकहः कुटः सालः—इत्यमरः ।

म्पितानि-ईषत्कम्पितानि, पुष्पाणि, तेषां गन्धो यत्रास्ति सः. पवनः-वायुः, अनातपत्रम्-अविद्यमानच्छत्रम् , अत एव आतपक्लान्तम्-आतपेन-घर्मेण, क्लान्तम्-ग्लानम् , आचारेण-सदाचरणेन. पूतं पवित्रम् , तम् , सिषेवे-परिचचार ।

भावार्थः-सदाचरणेन परिपूतस्यास्य दिलीपस्य आतपजनितां श्रान्ति स्वयं जगत्पावनः शीतलो मन्दः सुगन्धिश्च पवनो विनोदयामासेति ।

अलङ्कारादिः—सेवनक्रियायामाचारपूतत्वस्य हेतोरुपादानात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तथैवातपक्लमे-अनातपत्रताया हेतुत्त्वोक्त्यापि । शीतलो मन्दः पवनः इत्यनुक्त्वा 'पृक्तस्तुषारैः' इत्युक्त्या पर्यायोक्तम् । आतपशब्दावृत्त्या लाटानुप्रासः । छेकश्चान्यत्र पकारावृत्त्या । आचारप्रभावातिशयो व्यङ्ग्यः ।

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने ॥१४॥

अन्वयः—गोप्तरि तस्मिन् वनम् गाहमाने (सति) वृष्ट्या विना अपि दवाग्निः शशाम, फलपुष्पवृद्धिः विशेषा आसीत् , सत्त्वेषु अधिकः ऊनं न बबाधे ।

व्याकरणम्—दवाग्निः दवश्चासावग्निः [कर्म०] । फलपुष्पवृद्धिः-[द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः] वृद्धिरिति वर्धतेः "स्त्रियां क्तिन्" । गोप्तरि-गोपायतीति तस्मिन् , 'गुपू रक्षणे' इत्यतः कर्तरि तृच् । गाहमाने-'गाहू विलोडने' इत्यतः कर्तरि शानच् , "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सप्तमी । वृष्ट्या 'वृषु वर्षणे' इत्यतः क्तिन् , "पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्" इति तृतीया । शशाम-'शमु उपशमे' इत्यतो दैवादिकात् परोक्षे लिट् । विशिष्यत इति विशेषा, 'शिष्लृ विशेषणे' इत्यतः कर्मणि घञ् । "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति सूत्रे संज्ञाग्रहणस्य प्रायिकत्वात् । सत्त्वेषु "यतश्च निर्धारणम्" इति निर्धारणे सप्तमी ।

व्याख्या—गोप्तरि-रक्षके, तस्मिन्-राजनि-दिलीपे, वनं गाहमाने-तत्र पर्यटति सति, *दवाग्निः-वनाग्निः, वृष्ट्या-जलवर्षणेन विना, अपि, शशाम-शान्तिमाप । फलपुष्पवृद्धिः-फलानाम् , पुष्पाणाम्-कुसुमानां च वृद्धिः-समृद्धिः, विशेषा-अधिका, आसीत्-अभवत् । †सत्त्वेषु-जन्तुषु, अधिकः-बलवान् , ऊनम्-निर्बलम् ,

*—दवदावौ वनानले—इति हैमः । †—सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु—इत्यमरः ।

न बबाधे-न पीडयामास ।

भावार्थः—दिलीपस्य वने प्राप्तिमात्रेणैव तस्यालौकिकप्रभावात् तत्र तत्र स्वभावेन वने प्रज्वलन् दवानलो वर्षणमन्तरेणैव शान्तिमवाप । वृक्षाः पूर्वापेक्षयाधिकं पुष्पफलभाजोऽभवन् । सिंहादिहिंस्रजन्तवो निर्बलमृगादिकान् नाबाधन्तेति ।

अलङ्कारादिः—वृष्टिरूपकारणमन्तरेणैव तत्कार्यस्याग्निशमनस्य फलपुष्पवृद्धेश्च प्रतिपादनेन विभावनालङ्कारः । राज्ञो महत्त्वेन वनस्य समृद्धिरित्युल्लासः । राज्ञः प्रभावातिशयो व्यङ्ग्यः ।

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥१५॥

अन्वयः—पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य प्रभा मुनेः धेनुः च दिगन्तराणि सञ्चारपूतानि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् प्रचक्रमे ।

व्याकरणम्—पल्लवरागताम्रा-पल्लवस्य रागः, (ष० त०) तेन ताम्रा, तद्वत्ताम्रा वा । (तृ० त०) "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति वा । रागशब्दे रज्यतेऽनेनेति करणे घञ् । सञ्चारः-सम्पूर्वकाच्चरतेर्भावे घञ् । अपाविषत इति पूतानि, कर्मणि क्तः । निलीयन्तेऽस्मिन्निति निलयः, प्रभापक्षे तु निलयनं निलयः, निपूर्वात् 'लीङ् श्लेषणे' इत्यतः "एरच्" तस्मै निलयाय, "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" इत्यनेन चतुर्थी । गन्तुम्-गच्छतेस्तुमुन् "शकधृषज्ञाग्ला" इत्यादिसूत्रेण । प्रचक्रमे-प्रपूर्वात् 'क्रमु पादविक्षेपे' इत्यतो लिट्, "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इत्यात्मनेपदम् ।

व्याख्या—*पल्लवरागताम्रा-पल्लवस्य-नूतनपत्रस्य, †रागो वर्णस्तेन-तत्सम्बन्धेन, ताम्रा, तद्वत्ताम्रेति वा, ताम्रवर्णा-ईषद्रक्ता, ‡पतङ्गस्य-सूर्यस्य, प्रभा-कान्तिः, मुनेः-वशिष्ठस्य, धेनुः-गौश्च, दिगन्तराणि-दिशाम् §अन्तराणि-अवकाशान्, संचारपूतानि-संचारेण-गमनेन, पूतानि- पवित्राणि, कृत्वा-विधाय, दिनान्ते-दिन

*—पल्लवोऽस्त्री किसलयम्—इत्यमरः । †—रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु- इति शाश्वतः । ‡—पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः- इति शाश्वतः । §—अन्तरमवकाशावधिपरिमाणान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये--इत्यमरः ।

स्य-दिवसस्य, अन्ते-अवसाने-सायंकाले, निलयाय-अस्तमयाय*-धेनुपक्षे-स्वगृहाय आश्रमायेति यावत्, गन्तुम्-यातुम्, प्रचक्रमे- प्रवृत्ता ।

भावार्थः—सर्वं दिनं वने विभिन्नासु दिक्षु परिभ्रम्य सायं समय आसन्ने गौराश्रमाभिमुखी प्रस्थिता । सूर्यप्रभापि तथैवेति तयोरेकधर्मतया सदृशत्वं प्रतिभातम् । उभयोस्ताम्रवर्णतयापि सदृशता प्रतीयते स्म ।

अलङ्कारादिः—प्रस्तुताया गोरप्रस्तुतायास्सूर्यप्रभायाश्चैकगुणक्रियान्वयप्रतिपादनाद्दीपकम् । पल्लवरागताम्रेति लुप्तोपमा, निलयायेति श्लेषश्च तदङ्गम् । सञ्चारपूतानि कृत्वेति पर्यायोक्तम्, सूर्यास्तकालस्य भङ्ग्यन्तरेणाभिधानेऽपि पर्यायोक्तम् । निलयायेति धेनुपक्षेऽमङ्गलव्यञ्जकमश्लीलं दोषः सम्भाव्यते, किन्तु श्लेषहेतोरदोष एवेति ।

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।
बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद् विधिनोपपन्ना ॥१६॥

अन्वयः—मध्यमलोकपालः देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम् ताम् अन्वग् ययौ, सा च सतां मतेन तेन उपपन्ना (सती) (सताम्, मतेन) विधिना (उपपन्ना) साक्षात् श्रद्धेव बभौ ।

व्याकरणम्—मध्यमश्चासौ लोको मध्यमलोकः (कर्म०) तं पालयतीति मध्यमलोकपालः (उप० स०) णिजन्तात्पातेः पालयतेर्वा कर्मण्यण् । देवताश्च पितरश्च अतिथयश्च देवतापित्रतिथयः (द्व०) तेषां क्रिया (ष० त०) एवार्थो यस्याः (बहु०) तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम् । देवतापित्रतिथिक्रियाभ्यः इति देवतापित्रतिथिक्रियार्था, इति वा । "अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्" इति तत्पुरुषः । ययौ यातेर्लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् । सताम्—"क्तस्य च वर्तमाने" इत्यनेन मतशब्दयोगे षष्ठी । मतेन—"मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इत्यनेन वर्तमाने क्तः । श्रद्धा-श्रत्-सत्यं धीयतेऽस्यामिति श्रत्पूर्वाद् 'धा' धातोरङ् प्रत्ययः । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः' विधिना-विधानं विधिः, दधातेः "उपसर्गे घोः किः" इति किः । उपपन्नेति—उपपूर्वकात्पद्यतेः क्तः ।

*—निकाय्यनिलयालयाः-इत्यमरः ।

व्याख्या—मध्यमलोकपालः-मध्यमलोकम्-भूलोकं पालयति-रक्षतीति तथाभूतो भूमिपतिः-दिलीपः, देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्-देवता इन्द्रादयः, पितरोऽग्निष्वात्तादयः, अतिथयश्च गृहागता मनुष्याः, तेषां कृते क्रियाः-यागः, श्राद्धम्, वैश्वदेवे भोजनं च, ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तथाभूताम्, देवतादिसर्वकार्यनिष्पादिकामिति यावत्, ताम्-नन्दिनीम्, *अन्वग्-अनुपदम्, ययौ-जगाम । सा-नन्दिनी च, सताम्-सज्जनानाम्, मतेन-(तैः) पूज्यमानेन, तेन-दिलीपेन, उपपन्ना-युक्ता सती, सतां मतेन विधिना-अनुष्ठानेन उपपन्ना, †साक्षात्-प्रत्यक्षा, आकारधारिणी, श्रद्धेव-आस्तिक्यबुद्धिरिव, बभौ-शुशुभे । श्रद्धापि देवतापित्रतिथिक्रियार्था भवति, यागश्राद्धवैश्वदेवादीनां श्रद्धयैव निष्पादनीयत्वात् । विधिरपि च मध्यमं लोकं पालयति, कर्मभूमित्वादस्य लोकस्य, कर्मानुष्ठानादिभिरेव च वृष्ट्यादिप्रवृत्तेरिति उपमानेऽप्यार्थो विशेषणयोगः ।

भावार्थः—आश्रमं गच्छन्तीं गां दिलीपोऽप्यनुजगाम । तेनानुगम्यमाना च सा, अनुष्ठानानुगता श्रद्धेव शुशुभे । कर्मसु केवलं श्रद्धैव न कौशलहेतुः, किन्तु 'यस्तु क्रियावान् कुशलः स एव' इत्याभियुक्तोक्त्या अनुष्ठानानुगता श्रद्धा लोके विशेषेण प्रशंसामर्हति । तथैव राज्ञानुगता गौरपि विशेषेण प्रशंसास्पदं जाता । परस्परं सादृश्यं विशेषणाभ्यां व्याख्यातमेव ।

अलङ्कारादिः—पूर्णोपमा । साक्षात्पदस्वारस्यादुत्प्रेक्षा वा । अनुरूपयोर्योगाख्यानात्समालङ्कारोऽपि । राजगता भक्तिः, गोः स्वाच्छन्द्यम्, कामधेनुरप्यनेनानुगता शोभत इति राज्ञो महत्त्वं चेति व्यङ्ग्यानि ।

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥१७॥

अन्वयः—सः पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ययौ ।

व्याकरणम्—पल्वलेभ्य उत्तीर्णानि (त०), वराहाणां यूथानि

* अन्वगन्वक्षमनुगे ऽनुपदं क्लीबमव्ययम्—इत्यमरः ।
† साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः—इत्यमरः ।

(ष० त०) येषु (बहु०) तानि पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि । उत्तीर्णेत्युपपूर्व-कात्तरतेः क्तः. " ऋत इद्धातोः " इतीर्, " रदाभ्यामिति " निष्ठानत्वम् । आवासस्य वृक्षा आवासवृक्षाः, (ष० त०) बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणाः, " फलबर्हाभ्यामिनच् " इतीनच्प्रत्ययस्तद्धितः । उद्-ऊर्ध्वं मुखं येषां ते उन्मुखाः (बहु०) आवासवृक्षाणामुन्मुखा (ष० त०) बर्हिणा येषु (बहु०) तानि आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि, मृगैरध्यासिताः (तत्पु०) शाद्वला येषु तानि मृगाध्यासितशाद्वलानि । अध्यासितेति आस्तेः कर्मणि क्तः । शाद्वलाः-इति "नडशादाड्ड्वलच्" इति शादशब्दाड्ड्वलच् प्रत्ययः । श्यामायमानानि-अश्यामानि श्यामानि भवन्ति श्यामायमानानि । " लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् " "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदम् । भाष्यसिद्धान्ते तु भृशादित्वात्-क्यङ् । पश्यन् ययौ इति " धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः " इत्यनेन भूते लट् ।

व्याख्या—सः-दिलीपः, *पल्वलेभ्यः-अल्पजलाशयेभ्यः, उत्तीर्णानि-बहिर्निर्गतानि, वराहाणाम्-शूकराणां यूथानि-समूहाः, येषु तथाभूतानि, आवा-सस्य-निवासस्य, ये वृक्षाः-तरवः, नीडाश्रयतरव इति यावत्, तेषामुन्मुखाः-तत्र गन्तुमुत्सुकाः, †बर्हिणाः-मयूराः येषु तथाभूतानि, मृगैः-हरिणैः, अध्यासिताः-अधिष्ठिताः, ‡शाद्वलाः-बालतृणैर्हरिताः प्रदेशा येषु तथाभूतानि, श्यामायमानानि श्यामवर्णमाप्नुवन्ति वनानि-अरण्यप्रदेशान्, पश्यन्-अवलोकयन्, ययौ-जगाम।

भावार्थः—सूर्येऽस्तमुपगच्छति तमःप्रसारेण श्यामीभवति तत्रारण्ये राजा क्वचिज्जलाशयेभ्यो निर्गच्छतो वराहान्, क्वचिच्च स्वनीडेषु गन्तुमुत्सु-कान् मयूरान्, क्वचिच्च स्वैरविहाराद्विरम्य तृणहरितप्रदेशेषु विश्राम्यतो मृगान् पश्यन् वशिष्ठाश्रमं प्रति ययौ ।

अलङ्कारादिः—स्वभावोक्तिः । वने श्यामताख्यानात्तद्गुणश्च । सर्वेषां प्राणिनां स्वगृहगमनोत्कण्ठा व्यङ्ग्या ।

---

*—पल्वलोऽल्पजलाशयः—इत्यमरः ।

†—मयूरो बर्हिणो बर्ही—इत्यमरः ।

‡—शाद्वलः शादहरिते—इत्यमरः । शादः कर्दमशष्पयोः इति विश्वः ।

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद् गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।
उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—गृष्टिः नरेन्द्रः (च) उभौ (यथाक्रमम्) आपीनभारोद्वहन-प्रयत्नाद् वपुषः गुरुत्वात् (च) अञ्चिताभ्याम् गताभ्याम् तपोवनावृत्तिपथम् अलञ्चक्रतुः ।

व्याकरणम्—आपीनस्य भारः. (प० त०) तस्योद्वहनम्. (प० त०) तत्र प्रयत्नात् (त०) आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात् । आपीनम्- इत्याङ्पूर्वकाद् ' ओप्यायी वृद्धौ ' धातोः क्तः । " प्यायः पी " इति ' पी ' आदेशः ओदित-श्चेति निष्ठानत्वम् । भार इति भरतेः कर्मणि घञ् । उद्वहनम्-वहेतर्ल्युट् । प्रयत्नः- " यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् " । तपसो वनम्. (प०त०) तस्मादावृत्तिः [त०] तस्याः पन्थानम् [प० त०] तपोवनावृत्तिपथम् " ऋक्पूरब्धूः पथा-मानक्षे " इत्यप् प्रत्ययः समासान्तः, भत्वादिनो लोपः । आवृत्तिः वर्ततेः क्तिन् । अञ्चिताभ्याम्-पूजार्थकाद्-' अञ्चु ' धातोः क्तप्रत्ययः, " अञ्चेः पूजायाम् " इतीडागमः । गताभ्याम्-गमनं गतमिति " नपुंसके भावे क्तः " ।

व्याख्या—*गृष्टिः-सकृत्प्रसूता वशिष्ठधेनुः, नरेन्द्रः-नृपतिः-दिलीपश्च इति, उभौ-द्वावपि, यथाक्रमम् , †आपीनस्य-ऊधसः, भारस्योद्वहने-धारणे, प्रयत्नात्-प्रयासाद् [धेनुः] वपुषः-शरीरस्य, गुरुत्वात्-साराच्च [नरेन्द्रः] अञ्चिताभ्याम्-मनोहराभ्याम्, गताभ्याम्, तपोवनाद् आवृत्तेः-परावर्तनस्य, पन्थानम्-मार्गम्, अलंचक्रतुः-भूषयामासतुः ।

भावार्थः—दुग्धबाहुल्यात् स्थूलस्योधसो भारान्नन्दिनी शरीरगौरवाच्च दिलीपः, इत्युभावपि मन्दगामिनौ । मन्दा च गतिः शोभते इति तयोस्तथा गमनेन मार्गस्यापि शोभाभवदिति ।

अलं०—प्रस्तुतयोर्नन्दिनीदिलीपयोः समानधर्मसम्बन्धबोधनात् तुल्य-योगिता । चारुत्वे हेतूपन्यासाच्च काव्यलिङ्गम् । नन्दिनीदिलीपयोर्गुणेन मार्गस्य शोभारूपगुणाभिधानादुल्लासश्च ।

---

* गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः—इति हलायुधः ।

† ऊधस्तु क्लीबमापीनम्—इत्यमरः ।

वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥१९॥

अन्वयः—वनिता निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः (सती) वसिष्ठधेनोः अनुयायिनम् वनान्ताद् आवर्तमानम् तम् उपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् पपौ ।

व्याकरणम्—निमेषेष्वलसा (तत्पु०) पक्ष्मणां पङ्क्तिः (ष० त०) यस्याः (बहु०) सा निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः। अनुयायिनम्-अनुपूर्वाद् यातेः "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति णिनिः । आवर्तमानम्-वर्ततेः शानच् । उपोषिताभ्याम्-उपपूर्वाद् वसतेः कर्तरि क्तः, सम्प्रसारणम्, "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वम् । पपौ-पिबतेर्लिटि । वनान्ताद्-अपादाने पञ्चमी ।

व्याख्या—वनिता-दिलीपधर्मपत्नी सुदक्षिणा, निमेषेषु-निमीलनेषु, अलसा-प्रवृत्तिशून्या, *पक्ष्मणाम्-अक्षिलोम्नाम्, पङ्क्तिर्यस्यास्तादृशी सती, पक्ष्मपातं परित्यज्येतियावत्, वशिष्ठस्य धेनोः-नन्दिन्याः, अनुयायिनम्-अनुगामिनम्, वनस्य-अरण्यस्य,अन्तात्-प्रान्तभागाद्, आवर्तमानम्-प्रत्यागच्छन्तं तम्-दिलीपम् उपोषिताभ्यामिव-कृतोपवासाभ्यामिव, लोचनाभ्याम्-नेत्राभ्याम्, पपौ-सोत्कण्ठं सातिशयं चावलोकयामासेति ।

भा०—सर्वं दिनं प्रियस्यादर्शनेन सुदक्षिणाया नेत्रयोरुपवास इव जातः, तेन च यथा कश्चन कृतोपवासः सञ्जातकण्ठशोषस्तृष्णया कर्णोहत्य पयः पिबति, तथैव सुदक्षिणाऽपि धेन्वा सहायान्तं दिलीपं तृष्णातिशयेन निमेषमपि परित्यज्य पपाविव, सोत्कण्ठं ददर्शेति ।

अलं०—अदर्शने नेत्रयोरुपोषितत्वसम्भावनादनुक्तास्पदा स्वरूपोत्प्रेक्षा । धेनोरनुयायिनमिति दिवसवियोगं स्मारयत्तत्र हेतुगर्भमिति परिकरः । निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरिति पर्यायोक्तम् । पपाविति पानार्थकः पा धातुर्विलोकने लाक्षणिकः, उत्कण्ठातिशयश्च तत्र व्यङ्ग्य इति अविवक्षितवाच्यो ध्वनिः, शृङ्गाररसध्वनिश्चापि 'पपौ' पदगतः । उभयोरङ्गाङ्गिभावः । रसः प्रधानम् ।

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥ २० ॥

---

*—पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के—इत्यमरः ।

"अ प्रत्ययात्" इति स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अप्रत्ययः । प्रत्यग्रहीत्–प्रतिपूर्वाद् गृह्णोतेर्लुङ्। हान्तत्वाद् वृद्धिनिषेधः। भक्तिः भजधातोः 'क्तिन्' प्रत्ययः। उपपन्नेषु-उपपूर्वात् पद्धातोः क्तप्रत्ययः "रदाभ्यामिति" नत्वम्।

व्याख्या—सा-धेनुः, वत्से-वत्सलालनार्थम्, उत्सुका–उत्कण्ठिता अपि, स्तिमिता-निश्चला सती, *सपर्याम्-पूजाम्, प्रत्यग्रहीत्-स्वीचकार, इति-हेतोः, तौ-सुदक्षिणादिलीपौ, ननन्दतुः-आनन्दं प्रापतुः। भक्त्या-पूज्येष्वनुरागो भक्तिः, तया उपपन्नेषु-युक्तेषु, तद्विधानाम्-तादृशानाम्, धेनुसदृशानां महतामितियावत्। †प्रसादस्य-प्रसन्नतायाः, ‡चिह्नानि-लक्षणानि पूजास्वीकारादीनि, हि-निश्चयेन, पुरःफलानि-पुरः-प्रत्यासन्नानि, फलानि येषां तथाभूतानि, भवन्तीति शेषः।

भा०—वनात् परावृत्य स्ववत्समवलोकयितुमुत्कण्ठमानापि सा धेनुर्निश्चलभावेन सुदक्षिणया विहितां पूजां स्वीचकार। तेन स्वविषये तस्याः प्रसन्नतामनुमाय सुदक्षिणादिलीपौ परममानन्दं प्रापतुः। यतश्च नन्दिनीसदृशानां महानुभावानां प्रसन्नता अविलम्बितां फलसिद्धिं सूचयति।

अलं०—अत्रानन्दे प्रसादस्य हेतुत्वेनोपादानात् काव्यलिङ्गम्। वत्सोत्सुकापि स्तिमितेति विरोधः। अर्थान्तरन्यासश्च। धेनुगतं राजवात्सल्यं व्यङ्ग्यम्।

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च विधिं दिलीपः।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥२३॥

अ०—भुजोच्छिन्नरिपुः दिलीपः सदारस्य गुरोः पादौ निपीड्य सान्ध्यम् विधिम् समाप्य च दोहावसाने निषण्णाम् दोग्ध्रीम् एव पुनः भेजे।

व्याक०—भुजाभ्यामुच्छिन्नाः (तत्पु०) रिपवो येन (बहु०) स भुजोच्छिन्नरिपुः। उच्छिन्नेति छिनत्तेर्निष्ठा, नत्वम्। दारैः सह वर्तते इति सदारः "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति (बहु०) समासः। "वोपसर्जनस्य" इति सहस्य सः। निपीड्य-निपूर्वात् पीडयतेश्चौरादिकात् क्त्वास्थाने ल्यप्। सान्ध्यम्-

*—पूजा नमस्यापचितिः सपर्या चार्हणाः समाः-इत्यमरः।

†—प्रसादस्तु प्रसन्नता-इत्यमरः।

‡—चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्—इत्यमरः।

सन्ध्यायां भवं सान्ध्यम्, भवार्थे शैषिकोऽण् । विधिरिति "उपसर्गे घोः किः" समाप्य-संपूर्वादाप्नोतेर्ल्यप् । दोहेति दोग्धेर्भावे घञ् । अवसानम् अवपूर्वात् 'षोऽन्तकर्माणि' इत्यतो ल्युट्, धातोरात्वम्, "युवोरनाकौ" । अवसाने-इति "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" सप्तमी । दोग्ध्रीम्-दोग्धि तच्छीलां दोग्ध्रीम्, दुहधातोः "तृन्" इति ताच्छील्ये तृन्, ऋदन्तत्वाद् ङीप् । भेजे-भौवादिकाद्भजधातोर्लिट्, "तृफलभजत्रपश्च" इति एत्वाभ्यासलोपौ ।

व्याख्या—भुजोच्छिन्नरिपुः-*भुजाभ्याम् स्वबाहुभ्याम्, उच्छिन्नाः -विनाशिताः, रिपवः-शत्रवो येन तथाभूतः, दिलीपः, †सदारस्य:-अरुन्धत्या पत्न्या सहितस्य, गुरोः-वशिष्ठस्य, पादौ-चरणौ, निपीड्य-संवाह्य, वन्दित्वेति यावत्, सान्ध्यम्-सायंकालिकम्, विधिम्-अनुष्ठानं सन्ध्योपासनादिकम्, समाप्य-प्रपूर्य, दोहावसाने-दोहस्य दुग्धदोहनस्य, अवसाने-अन्ते, निषण्णाम्-भूमावुपविष्टाम्, दोग्ध्रीम्-कामदुघाम्, नन्दिनीम्, एव, पुनः-भूयः, भेजे-सिषेवे । न तु राज्यादिचिन्तापरो बभूव ।

भा०—तपोवनादाश्रमं प्राप्तो दिलीपः पूर्वमरुन्धतीसहितं वशिष्ठं प्रणनाम, तदनु सायंकालिकीं सन्ध्यामुपासाञ्चक्रे, अथ दुग्धदोहनानन्तरं भूमावुपविष्टायास्तस्या एव कामदुघाया नन्दिन्याः परिचरणे तत्परो बभूव । न च तदानीं तच्चेतसि राज्यचिन्ता पदमकरोत्, यतः स पूर्वमेव स्वरिपून् उत्सादितवान् ।

अलं०—अत्र निपीडनसमापनभजनरूपास्वनेकक्रियासु एकस्यैव कारकस्योपादानेन दीपकालङ्कारः प्राप्नोति, चमत्कृतिस्तु न तथेति सहृदया एव प्रमाणम् । दोग्ध्रीति कामदोहनबोधकस्य विशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारश्च । भेजे भुजोच्छिन्नेत्यनुप्रासाद्भुजोच्छिन्नेति विशेषणे नापुष्टार्थतादोषः । भावार्थोक्तरीत्या साभिप्रायत्वमेव वा तस्य । भावो व्यज्यते ।

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनुसंविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥२४॥

---

*—भुजबाहू प्रवेष्टो दोः- इत्यमरः ।

†—भार्या जायाथ पुं भूम्नि दाराः इत्यमरः ।

अ०— गोप्ता गृहिणीसहायः (सन्) अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम् ताम् अन्वास्य क्रमेण सुप्ताम् अनु संविवेश, प्रातः सुप्तोत्थिताम् अनु उदतिष्ठत् ।

व्याक०—गृहिणी सहायो यस्य स गृहिणीसहायः (बहु०) । गृहशब्दाद् " अत इनिठनौ " इतीनिप्रत्ययस्ताद्धितः, नान्तत्वात् स्त्रियां ङीप् , गृहं विद्यते यस्याः सा गृहिणीति । सह-अयते इति सहायः "पचाद्यच्" । अन्तिके न्यस्ताः (तत्पु०) वलयश्च प्रदीपाश्च (द्व०) यस्याः (बहु०) ताम् । 'ताम्' इति अनोः कर्मप्रवचनीयस्य योगे " कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया " इति द्वितीया । तथैव सुप्तामुत्थितामित्यत्रापि । पूर्वं सुप्तां पश्चादुत्थितां सुप्तोत्थिताम्, स्नातानुलिप्तवत् "पूर्वकालेति" तत्पुरुषः । गोप्ता-गोपायतीति-विग्रहे 'गुपू रक्षणे' इत्यतः कर्तरि तृच् । अन्वास्य—'आस् उपवेशने' ल्यप् । सुप्तामिति स्वपितेः कर्तरि क्तः, अकर्मकत्वात्, " वचिस्वपियजादीनां किति " इति सम्प्रसारणम् । तथैवोत्थितामिति क्तः, इति "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य " इति पूर्वसवर्णः । उदतिष्ठत्-उत्पूर्वात् ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' इत्यतो लङ्, " पाघ्राध्मेति " तिष्ठादेशः, अनूर्ध्वकर्मणीति निषेधादात्मनेपदं न ।

व्याख्या—गोप्ता-रक्षकः, राजा-दिलीपः, गृहिणीसहायः-गृहिणी-पत्नी, सहायो यस्य तथाभूतः सन्, सुदक्षिणासहितः सन्निति यावत्, अन्तिके-समीपे, न्यस्ताः-स्थापिताः, *बलयः-उपहाराः, प्रदीपाः-दीपकाश्च, यस्यास्तथाभूताम्, ताम्-नन्दिनीम्, अन्वास्य-तत्समीपे परिचर्यार्थमुपविश्य, क्रमेण सुप्ताम्, ताम् अनु-तत्स्वापानन्तरम्, संविवेश-सुष्वाप । प्रातः, सुप्तोत्थिताम्-जागरिताम् अनु, उदतिष्ठत् उत्थितवान् । यद्यपि सेवकस्य जागरणं पूर्वमेवोचितम्, तथापि पाद-शब्दादिना गोर्निद्राक्षयो मा भूदिति शयनादुत्थानं तदुत्थानानन्तरमेवेति ।

भा०—सुदक्षिणादिलीपावुभावपि तस्या नन्दिन्याः समीपे बलिद्रव्याणि भक्ष्यपायसादीनि दीपांश्च स्थापयामासतुः । अथ तस्यां भूमावुपविष्टायां सत्यां स्वयमप्युपाविशताम्, सुप्तायामस्वपिताम्, प्रातः पुनरुत्थितायां चोत्थितौ तथैव पूर्वदिवसोक्तं सर्वमकुरुताम् ।

अलं०—पूर्ववद्दीपकं सम्भाव्यत एव । भावध्वनिः । अनुशब्देन गोव्या-

*—सपर्या तर्पणं बलिः -इत्यमरः ।

गाराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते, क्रमशब्देन तु गोव्यापाराणां पौर्वापर्यमिति न पुनरुक्तातादोषः ।

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

अ०—इत्थम् प्रजार्थम् महिष्या समम् व्रतम् धारयतः महनीयकीर्तेः दीनोद्धरणोचितस्य तस्य त्रिगुणानि सप्त दिनानि व्यतीयुः ।

व्याक०—प्रजायै-इति प्रजार्थम् " अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् " इति (तत्पु०) । महनीया कीर्तिर्यस्य (बहु०) तस्य महनीयकीर्तेः, कीर्तिरिति " ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च " इति कृतधातोः क्तिनि निपातितः । दीनानामुद्धरणे (तत्पु०) उचितस्य (तत्पु०) दीनोद्धरणोचितस्य । दीनेति दीङ्धातोः क्तः, " स्वादय ओदितः " " ओदितश्च " इति निष्ठानत्वम् । त्रयो गुणा येषां तानि त्रिगुणानि । ' महिष्या ' इत्यत्र समशब्दयोगे " सहयुक्तेऽप्रधाने " इति तृतीया । इत्थम् " इदमस्थमुः " इति थमुप्रत्ययः । व्यतीयुः—' वि ' ' अति ' इत्येतदुभयोपसर्गपूर्वाद् एतेर्लिट्, प्रथमपुरुषबहुवचने " दीर्घ इणःकिति " इति दीर्घः ।

व्याख्या-इत्थम्-अनेन प्रकारेण, प्रजार्थम्-सन्ततिप्राप्तये, *महिष्या-कृताभिषेकया राज्या सुदक्षिणया, समम्-सह, व्रतम् गोसेवारूपं नियमम्, धारयतः-अनुतिष्ठतः, महनीयकीर्तेः-प्रशस्तयशसः, दीनानाम्-क्षीणानाम्, अकिञ्चनानामिति यावत्, उद्धरणे-रक्षणे, उचितस्य-परिचितस्य-जाताभ्यासस्येति यावत्, तस्य-नृपस्य, त्रिगुणानि-त्रिरावृत्तानि, सप्त दिनानि-एकविंशतिर्दिनानीत्यर्थः, व्यतीयुः-गतानि।

भा०—उक्तेनैव प्रकारेण स पत्नीसहितो दिलीपः सन्तानार्थमेकविंशतिदिनपर्यन्तं गोसेवारूपं व्रतमकरोत् ।

अलं०—अनुप्रासः । सममिति पदेन महिष्यामपि व्रतसम्बन्धबोधनात्सहोक्तिः सम्भाव्यते, न तु तथा चमत्कारः । दीनोद्धरणोचितस्येति विशेषणेन दीनरक्षणार्थमुपयुक्तोऽस्य काल इत्येकविंशतेर्दिनानां महत्त्वं व्यज्यते । महनीयकीर्तेरिति च तत्रैव व्यञ्जनायां सहकारि ।

---

* कृताभिषेका महिषी-इत्यमरः ।

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अ०-अन्येद्युः मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावम् जिज्ञासमाना (सती) गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोः गह्वरम् आविवेश ।

व्याक०—आत्मनोऽनुचर आत्मानुचरः, (ष० त०) तस्य । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः, "हलश्च" इत्यधिकरणे घञ्, गङ्गायाः प्रपातस्य (ष०त०) अन्ते (ष० त०) विरूढानि (तत्पु०) शष्पाणि यस्मिन् (बहु०) तद् गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्, विरूढेति विपूर्वकाद्रोहतेः क्तः, ढत्वधत्व, ष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अन्येद्युः-"सद्यःपरुत्परारि" इत्यादिना निपातितमव्ययमिदम् । जिज्ञासमाना-ज्ञातुमिच्छन्तीति विग्रहे जानातेः सन्नन्ताद् "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपदे "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शानच् । भावम्-भूधातोः प्राप्त्यर्थाच्चुरादिरण्यन्तात्पचाद्यच् ।

व्याख्या—अन्येद्युः-अन्यस्मिन्दिने, द्वाविंशदिवसे मुनिहोमधेनुः-मुनेः वशिष्ठस्य, होमार्था-होमसाधनभूता, धेनु-नन्दिनी, आत्मानुचरस्य-स्वसेवकस्य, दिलीपस्य, *भावम्-अभिप्रायम्, जिज्ञासमाना-ज्ञातुमिच्छन्ती, गङ्गायाः-भागीरथ्याः, प्रपातस्य-पतनप्रदेशस्य, अन्ते-समीपे, विरूढानि-उत्पन्नानि, †शष्पाणि-बालतृणानि यस्मिंस्तथाभूतम्, गौरीगुरोः-गौर्याः-पार्वत्याः, गुरोः जनकस्य, हिमालयस्य, गह्वरम्-गुहाम्, आविवेश-प्रविशति स्म, ।

भा०-द्वाविंशे दिवसे नन्दिनी दिलीपस्य भावं परीक्षितुमियेष, 'सत्यमयं मद्भक्तः, कृत्रिमा वास्य भक्तिरिति' परीक्षेच्छया च गङ्गाप्रपातसमीपवर्तिन्यां हिमालयगुहायां प्रविवेश । यत्र हरितहरितो घासः प्ररूढ आसीत् ।

अलं—प्रवेशे जिज्ञासाया हेतुत्वेनोपन्यासात् काव्यलिङ्गम् । विरूढशष्पमिति गोप्रवेशयोग्यत्वाभिप्रायात्परिकरः । मुनिहोमधेनुरिति गोर्महत्त्वं व्यञ्जयद्भावपरीक्षणस्यौचित्यं द्योतयति ।

सा दुष्प्रधर्षा मनसाऽपि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

*—भावोऽभिप्राय आशयः इति यादवः । †—शष्पं बालतृणं घास-इत्यमरः ।

अ०—सा हिंस्रैः मनसा अपि दुष्प्रधर्षा इति अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन नृपेण अलक्षिताभ्युत्पतनः सिंहः ताम् प्रसह्य चकर्ष किल ।

व्याक०—अद्रेः शोभायां (ष० त०) प्रहिते ईक्षणे येन (बहु०) तेन अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन । शोभा-शोभतेः स्त्रियाम् अः, बाहुलकात् । प्रहितेति हिनोतेः क्तः । अलक्षितमभ्युत्पतनं यस्य (बहु०) सोऽलक्षिताभ्युत्पतनः । हिंस्रैरिति हिनस्तेः "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इति कर्तरि रप्रत्ययः । दुष्प्रधर्षा-दुःखेन प्रधृष्यते इति 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' इत्यतः "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" इति कर्मणि खल् प्रत्ययः । नृपेण-नॄन्पातीति विग्रहे "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कः । प्रसह्य-प्रपूर्वात् सहतेर्ल्यप् । हिंस्रैरिति धृषेः कर्तरि तृतीया । मनसेति तस्यैव करणम् । नृपेणेत्यलक्षणक्रियायाः कर्तृपदम् ।

व्याख्या—सा-नन्दिनी, हिंस्रैः-हिंसाशीलैर्व्याघ्रादिभिः, मनसा-चेतसापि, दुष्प्रधर्षा-दुःखेन धर्षयितुं शक्या-अनाक्रमणीया इति (विचिन्त्य) तत एव, *अद्रिशोभायाम्-पर्वतच्छव्याम्, प्रहिते-अवलोकनार्थं प्रेरिते, ईक्षणे-नेत्रे येन, तथाभूतेन नृपेण-राज्ञा दिलीपेन, अलक्षितम्-अज्ञातम्, अभ्युत्पतनम्-गोराभिमुख्येनाक्रमणम्, यस्य तथाभूतः, †सिंहः, ताम्-धेनुम्, ‡प्रसह्य-हठात्, चकर्ष-आकृष्टवान्, आक्रान्तवान् । किलेत्यलीके । नैतद्यथार्थम्, अपि तु मायामात्रमिति ।

भा०—'इमां नन्दिनीं प्रभावाद् व्याघ्रादयो मनसाप्याक्रमितुं न समर्थाः' इति विचार्य निश्चिन्तो राजा क्षणं पर्वतशोभादर्शनासक्तोऽन्यमनस्क आसीत्, परमनान्तरे अकस्माद्राज्ञाऽदृष्ट एव कश्चन सिंहस्तामाक्रान्तवान् ।

अलं०-शोभाप्रेक्षणे, अलक्षणे च समुचितहेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गम् ।

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥२८॥

---

* शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः—इत्यमरः ।

† सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः—इत्यमरः ।

‡ प्रसह्य तु हठार्थकम्—इत्यमरः ।

अ०—गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् तदीयम् आक्रान्दितम् आर्तसाधोः नृपस्य नगेन्द्रसक्ताम् दृष्टिम् रश्मिषु आदायेव निवर्तयामास ।

व्याक०—गुहायां निबद्धेन (तत्पु०) प्रतिशब्देन (कर्मधा०) दीर्घम् (तत्पु०) गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् । आर्तेषु साधोः आर्तसाधोः (तत्पु०) । तस्या इदं तदीयम्, त्यदादीनां वृद्धत्वाद् "वृद्धाच्छः" तस्येयादेशः । आक्रान्दितम्-क्रन्दतेः "नपुंसके भावे क्तः" । निवर्तयामास-णिजन्ताद् वर्ततेर्लिट्, आमन्तादस्तेरनुप्रयोगः । दृष्टिम्-पश्यतेः क्तिन् ।

व्याख्या—*गुहायाम्-गह्वरे, निबद्धो निनदितो यः प्रतिशब्दः-प्रतिध्वनिः, तेन दीर्घम्, तदीयम्-नन्दिन्याः, आक्रान्दितम्-आर्तनादः (कर्तृभूतः) आर्तसाधोः-पीडितरक्षणपरस्य, नृपस्य-राज्ञो दिलीपस्य, नगेन्द्रे-पर्वते, सक्ताम्-संलग्नाम्, दृष्टिम्, †रश्मिषु-रश्मयो नेत्रकिरणा एव रश्मयः (अश्व) प्रग्रहाः, तेषु, आदायेव-गृहीत्वेव, निवर्तयामास-पर्वतात्परावर्तयति स्म ।

भा०—सिंहेनाक्रान्ता नन्दिनी दुःखाक्रन्दनमकरोत् । तच्चाक्रन्दनं पर्वतगुहायामुच्चैः प्रतिध्वनितम् । ततश्च यथान्यमनस्कमश्वमश्वारोहो वल्गामाकृष्य कुमार्गान्निवर्त्य मार्गं आनयति, तथैव दीर्घं तदाक्रन्दनं नेत्रकिरणरूपां वल्गामाकृष्य राज्ञो नेत्रे पर्वतान्निवर्त्य नन्दिन्यभिमुखमकरोत् ।

अलं०—अत्र रश्मय एव रश्मय इति रश्मिषु प्रग्रहत्वरूपणाच्छ्लिष्टरूपकम् । आदायेवेति उत्प्रेक्षा च । अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्तसाधोरिति राज्ञः, दीर्घमिति च शब्दस्य विशेषणं साभिप्रायमिति परिकरोऽपि । राजगत-आवेगो भावो व्यङ्ग्यः ।

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥२६॥

अ०—धनुर्धरः सः पाटलायाम् गवि तस्थिवांसम् केसरिणम् सानुमतः धातुमय्याम् अधित्यकायाम् प्रफुल्लम् लोध्रद्रुममिव ददर्श ।

व्याक०—धरतीति धरः, पचाद्यच्, धनुषो धरो धनुर्धरः (ष० तत्पु०)

*—दरी तु कन्दरो वाऽस्त्री देवखातबिले गुहा-इत्यमरः ।
†—किरणप्रग्रहौ रश्मी—इत्यमरः ।

तस्थिवांसमिति-तस्थाविति तिष्ठतेर्लिटि, "क्वसुश्च" इति क्वसुरादेशः, "वस्वेकाजाद्घसाम्" इतीड् द्वित्वम् । केसरिणमिति-केसरा अस्य सन्तीति केसरशब्दाद् 'इनिः' । सानुमानिति सानुशब्दान्मतुप् । धातुमयीति धातुशब्दाद्विकारे मयट्. टित्त्वाद् ङीप् । अधित्यका-अधिशब्दाद् "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" इति त्यकन्प्रत्ययः । प्रफुल्लमिति फुल्लतेः पचाद्यच् ।

व्याख्या—धनुर्धरः-कार्मुकधारी, सः-दिलीपः, * पाटलायाम्-ईषद्रक्तवर्णायाम्, गवि-धेनौ नन्दिन्याम्, तस्थिवांसम्-स्थितम्, केसरिणम्-सिंहम्, † सानुमतः-पर्वतस्य, धातुमय्याम्-धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी, तस्याम् ‡ अधित्यकायाम्-ऊर्ध्वभूमौ, प्रफुल्लम्-विकसितम्, (सिंहपक्षे प्रसन्नं च) लोध्रद्रुमम्-लोध्राख्यं वृक्षमिव ददर्श ।

भा०—यथा गैरिकधातुना रक्तवर्णायां पर्वतस्योर्ध्वभूमौ पुष्पितो लोध्रवृक्षो लक्ष्यते, तथैव रक्तवर्णां नन्दिनीमाक्रम्य स्थितः प्रसन्नमूर्तिः सिंहोऽपि पर्वतात् परावृत्तचक्षुषा दिलीपेन लक्ष्यते स्म ।

अलं०—उपमा । धनुर्धर इति वक्ष्यमाणस्य क्रोधस्य योग्यतां ध्वनयति ।

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ॥३०॥

अ०—ततः मृगेन्द्रगामी शरण्यः प्रसभोद्धृतारिः नृपतिः जाताभिषङ्गः (सन्) वध्यस्य मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् शरम् उद्धर्तुम् ऐच्छत् ।

व्याक०—मृगेन्द्र इव गच्छतीति मृगेन्द्रगामी, "कर्तर्युपमाने" इति गच्छतेर्णिनिः । जातोऽभिषङ्गो यस्य स जाताभिषङ्गः । प्रसभमुद्धृताः (केव०) अरयो येन (बहु०) स प्रसभोद्धृतारिः । शरणे साधुः शरण्यः, "तत्र साधुः" इति यत् । अभिषङ्गः-इति निषङ्ग इति च उभयत्र सञ्जधातोर्घञ्, पूर्वत्र भावे, उत्तरत्र "हलश्च" इत्यनेनाधिकरणे । वध्यस्येति वधमर्हतीति विग्रहे वधशब्दाद् अर्हार्थे "दण्डादिभ्यो यत्" । वधाय—"हनश्च वधः"

---

* "श्वेतरक्तस्तु पाटलः" इत्यमरः ।

† "स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" इत्यमरः ।

‡ "उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका" इत्यमरः ।

इत्यनेन हन्तेरप्प्रत्ययो वधादेशश्च । उद्धर्तुम्-उत्पूर्वाद् हरतेः "समानकर्तृकेषु तुमुन्। ऐच्छत्-इच्छतेर्लङ् "इषुगमियमां छः" इति च्छः ।

व्याख्या—ततः-सिंहदर्शनानन्तरम्, मृगेन्द्रगामी-सिंहसदृशगमनशीलः, शरण्यः-शरणे-रक्षणे, साधुः-निपुणः, प्रसभम्-हठात्, उद्धृताः-उन्मूलिताः, अरयः-शत्रवो येन तथाभूतः, नृपतिः-दिलीपः, जातः-उत्पन्नः, * अभिषङ्गः-पराभवो यस्य तथाभूतः सन्, वध्यस्य-हन्तुं योग्यस्य, मृगेन्द्रस्य-सिंहस्य, वधाय-नाशाय, निषङ्गात्-तूणीरात्, शरम्-बाणम्, उद्धर्तुम्-निष्कासयितुम्, ऐच्छत्-अकामयत ।

भा०—येन सर्वे स्वशत्रवो बलाद् विनाशिताः, तादृशः स शरणागत-रक्षको दिलीपः स्वसमक्षं गवि सिंहस्याक्रमणं दृष्ट्वा स्वपराभवममन्यत । अत एव स्वपराभवकर्तुर्वधयोग्यस्य तस्य सिंहस्य वधाय तूणीराद् बाणं निष्कासयितुमैच्छत् ।

अलं०—मृगेन्द्रगामीति वाचकलुप्तोपमा । विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः । लाटानुप्रासश्चमत्कारी । वृत्त्यनुप्रासोऽपि । शरं शरण्य-इति यमकम् । राज्ञः क्रोधव्यञ्जनाद् रौद्ररसध्वनिः । सिंह आलम्बनम्, तत्कृतः पराभव उद्दीपनम्, बाणनिष्कासनम्-अनुभावः । अमर्षः, आवेगः, गर्वश्च सञ्चारिण इति ।

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥३१॥

अ०—प्रहर्तुः तस्य वामेतरः करः नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे सायकपुङ्खे एव सक्ताङ्गुलिः (सन्) चित्रार्पितारम्भ इव अवतस्थे ।

व्याक०—वामादितरो वामेतरः (तत्पु०) । न खं येषु (ब० व्री०) ते नखाः "नभ्राण्नपात्" इत्यादिनिपातनाद् नञो नलोपाभावः । नखानां प्रभाभिः (तत्पु०) भूषितानि (तत्पु०) कङ्कस्य पत्राणि (तत्पु०) यस्य (बहु०) तस्मिन्, नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे । सक्ता अङ्गुलयो यस्य (बहु०) स सक्ताङ्गुलिः । चित्रे अर्पितः (तत्पु०) आरम्भो यस्य (बहु) स चित्रार्पितारम्भः । करः-कृधातोः

---

* "अभिषङ्गः पराभवे" इत्यमरः ।

यचाद्यच् । सायक इति स्यतेर्दैवादिकाद् एवुल्, आत्वम्, युगागमश्च । अर्पित इति णिजन्ताद् 'ऋ' धातोर्निष्ठा, "अर्तिह्री...." इत्यादिना पुक् । आरम्भ इति 'रभ्' धातोर्घञ्, "रभेरशब्लिटोः" इत्यनेन नुम् । अवतस्थे-इति "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् ।

व्याख्या—प्रहर्तुः-प्रहारकर्तुः, तस्य-दिलीपस्य, वामेतरः-दक्षिणः, करः-हस्तः, नखानां प्रभाभिः-कान्तिभिः, भूषितानि, * कङ्कस्य-पक्षिविशेषस्य † पत्राणि-पक्षा यस्य, तथाभूते, ‡ सायकस्य-शरस्य, पुङ्खे-मूलप्रदेशे, सक्ताः-संलग्नाः, अङ्गुलयो यस्य तथाभूतः, सन्, चित्रे-आलेख्ये, अर्पितः-आलिखितः, आरम्भः-तूणीराच्छरनिष्कासनोद्योगो यस्य तथाभूत इव, अवतस्थे-स्थितः ।

भा०—यदा दिलीपः पृष्ठभागे लम्बमानात् तूणीराद् बाणनिष्कासनाय स्वदक्षिणहस्ताङ्गुलीः पुङ्खे योजितवान्, तदाङ्गुलयस्तत्रैव संश्लिष्टा निश्चेष्टा अभवन्, बाणम्बहिराकर्ष्टुं नाशक्नुवन् । अत एव यथा चित्रलिखितं वस्तु स्पन्दशून्यम्भाति, तथैव दिलीपस्य दक्षिणहस्तोऽपि भाति स्म ।

अलं०—चित्रार्पितारम्भ इवेत्युत्प्रेक्षा । नखप्रभाविभूषितत्वोक्तिस्तत्पोषिका । विस्मयो व्यज्यते ।

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥३२॥

अ०—बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः राजा अभ्यर्णम् आगस्कृतम् अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिः मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः भोगीव अन्तः अदह्यत ।

व्या०—बाहोः प्रतिष्टम्भेन (त०) विवृद्धो (त०) मन्युर्यस्य (ब०) स बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः । मन्त्रैश्चौषधिभिश्च (द्वं०) रुद्धम् (त०) वीर्यं यस्य (ब०) स मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः । प्रतिष्टम्भ इति स्तम्भधातोर्घञ्, "प्रतेश्च"

---

* "कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे" इति विश्वः ।

† "शीघ्रगतिसम्पादनाय बाणमूलप्रदेशे कङ्कपक्षिणः पक्षा योज्यन्ते" इति धनुर्विद्यासम्प्रदायविदः ।

‡ "शरे खड्गे च सायकः" इत्यमरः ।

इति षत्वम् । विवृद्ध इति 'वृधु'धातोः क्तः । अभ्यर्णमिति अर्दतेः क्तः, निष्ठायाः दस्य च नत्वम्, "अभेश्चाविदूर्ये" इतीडभावः । आगस्कृदिति "क्विप् च" इत्यनेन कर्तरि क्विप्, तुगागमः, "अतः कृकमीति" सः । अदह्यत कर्मणि लङ्, "सार्वधातुके यक्" ।

व्याख्या—बाहोः-भुजस्य, * प्रतिष्टम्भेन-प्रतिरोधेन, विवृद्धो-वृद्धिं गतो मन्युः-क्रोधो यस्य, तथाभूतः, राजा-दिलीपः, अभ्यर्णम्-समीपस्थितम्, आगस्कृतम्-अपराधिनम्, अस्पृशद्भिः-अनामृशद्भिः, दण्डयितुमशक्नुवद्भिरिति यावत्, स्वस्य-आत्मनः, † तेजोभिः-प्राणात्ययेष्वपि पराधिक्षेपाद्यसहनशीलानि तेजांसि, तैः कर्तृभूतैः, मन्त्रैरोषधिभिश्च रुद्धम्-प्रतिबद्धम्, वीर्यम्-शक्तिः यस्य, तथाभूतः, ‡ भोगी-सर्प इव, अन्तः-स्वहृदये, अदह्यत-अत्यन्तं ताप्यते स्म ।

भा०—स्वबाहोः प्रतिरोधेन दिलीपस्य क्रोधो ववृधे । न च समीपस्थस्यापि सिंहस्य किमपि कर्तुं शक्तोऽभूत् । तेन यस्य सर्पस्य पराक्रमो मन्त्रेणौषधेन च निरुद्धः स्यात्, स यथा किञ्चिदकुर्वाणः स्वहृदय एव ज्वलति, तथैव राजापि तेजसा स्वयमेव मनसि जज्वाल, अत्यन्तं खिन्नस्तप्यमान इवाभवदिति ।

अलं०—उपमालङ्कारः । काव्यलिङ्गञ्च । तेजोभिः शत्रौ करणीयो दाहो राज्ञि कृत इत्यसङ्गतिश्चालङ्कारः । "अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा" इति तल्लक्षणात् (कुवल०) । विषादाभिव्यञ्जनाद् भावध्वनिः ।

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥३३॥

अ०—निगृहीतधेनुः सिंहः आर्यगृह्यम् मनुवंशकेतुम् सिंहोरुसत्त्वम् आत्मवृत्तौ विस्मितम् तम् मनुष्यवाचा विस्माययन् निजगाद ।

व्या०—निगृहीता धेनुर्येन सः (ब०) निगृहीतधेनुः । निगृहीतेति गृह्णातेः क्तः, "ग्रहो लिटि दीर्घः" । उरु सत्त्वं यस्य तमुरुसत्त्वम्, (ब०)

* "प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः" इत्यमरः ।

† "अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि" इति यादवः ।

‡ "भोगी राजभुजङ्गयोः" इति शाश्वतः ।

सिंहमिवोरुसत्त्वम् सिंहोरुसत्त्वम्, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेन तत्पुरुषः । आर्येति 'ऋ'धातोः "ऋहलोर्ण्यत्" । गृह्येति गृह्णातेः "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" इति क्यप् । मनुष्यवाचेति विस्मयोत्पादने साधकतमत्वेन करणे तृतीया । विस्माययन्निति णिजन्तात् स्मयतेः "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति लट् । तस्य शत्रादेशः । मनुष्यवाग्रूपात्करणादत्र विस्मयः, अत एव "नित्यं स्मयतेः" "भीस्म्योर्हेतुभये" इत्याभ्यामात्वमात्मनेपदञ्च न, "हेतुभये" इति प्रयोजककर्तृसकाशादेव भयस्मयोत्पत्तौ तदुभयविधानात् । क्वचित्तु 'विस्मापयन्' इत्यपि पाठः । स च णिच्प्रत्ययद्वयेन पूर्वस्मिन् णिचि मनुष्यवाचः, द्वितीये च सिंहस्य प्रयोजककर्तृत्वमभ्युपगम्य समर्थितः कौमुद्याम्भट्टोजिदीक्षितेन । "राजा विस्मयते, तं मनुष्यवाक् प्रेरयति, इति मनुष्यवाग् राजानं विस्मापयते, विस्मापयमानां वाचं सिंहः प्रेरयतीति सिंहो मनुष्यवाचा राजानं विस्मापयति" । पूर्वत्र प्रयोजकादेव स्मयसत्त्वेन पुगात्मनेपदे, उत्तरत्र तु प्रयोजकात् स्मयाभावान्नात्मनेपदम्, पुक् तु पूर्वज्ञातः स्थित एवेति ।

व्याख्या—निगृहीता-आक्रान्ता धेनुर्येन स सिंहः, आर्याणाम्-श्रेष्ठपुरुषाणां गृह्यम्-पक्ष्यम्, सज्जनपक्षपातिनमिति यावत्, मनोर्वंशः-कुलमेव वंशः-वंशयष्टिः, तत्र केतुम्-ध्वजम्; ध्वजवद्वंशाग्रे स्थितम्, सिंहमिवोरुसत्त्वम्-महाबलम्, आत्मनः-स्वस्य वृत्तौ-बाहुस्तम्भरूपे व्यापारे, विस्मितम्-आश्चर्ययुक्तम्, तम्-राजानम्, मनुष्यवाचा-मनुष्यस्येवार्थबोधिन्या वर्णात्मिकया वाण्या विस्माययन्-अधिकमाश्चर्यान्वितं कुर्वन्, निजगाद-उवाच ।

भा०—दिलीपोऽभूतपूर्वं स्वभुजप्रतिरोधमनुभूय विस्मयम्प्राप्त एव, पुनरपि स सिंहो मानवीं वाचमवलम्ब्य तस्याऽधिकमाश्चर्यमुत्पादयन् तं सम्बोधयामास ।

अलं०—मनुवंशकेतुम्-इति राज्ञि केतुत्वारोपाय कुले वंशयष्टित्वारोप इति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । सिंहोरुसत्त्वमित्यत्र लुप्तोपमा । एकेन हेतुना जायमाने विस्मये हेत्वन्तरस्य सहायकत्वोक्त्या समाधिरलङ्कारः । लाटानुप्रासस्य प्रकर्षः । विस्मयस्य स्वशब्दोक्त्या नाद्भुतरसध्वनिः । यदि तु विस्मयशब्द आश्चर्यचेष्टामात्रबोधकः, तर्हि आन्तरस्य भावस्य व्यङ्ग्यत्वे सम्भवत्येव रसध्वनिः ।

अलम्महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥३४॥

अ०—(हे !) महीपाल ! तव श्रमेण अलम्, इतः प्रयुक्तम् अपि अस्त्रम् वृथा स्यात्, पादपोन्मूलनशक्ति मारुतस्य रंहः शिलोच्चये न मूर्च्छति ।

व्या०—पादपानामुन्मूलने (त०) शक्तिर्यस्य तत् पादपोन्मूलनशक्ति, "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इति सप्तमीपूर्वनिपातविधिसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । पादप इति पादैः पिबन्तीति विग्रहे पादोपपदात् पिबतेः "सुपि स्थः" इत्यत्र सुपीति योगविभागात् कः । उच्चय इति चिनोतेः "एरच्" । श्रमेणेति श्राम्यतेर्घञ्, उदात्तोपदेशत्वाद् वृद्धिनिषेधः । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनाम्प्रयोजिकेति स्वीकाराद्गम्यमानसाधनक्रियायां करणत्वात्तृतीया ।

व्याख्या—(हे) महीपाल-राजन् ! तव-भवतः, श्रमेण, * अलम्-साध्यं नास्ति, निष्फलस्ते मम हननोद्योग इत्यर्थः, इतः-अस्यां दिशि-मयि इति यावत्, प्रयुक्तम्-क्षिप्तमपि, अस्त्रम्-बाणादिकम्, वृथा-निष्फलम्, स्यात् । पादपानाम्-वृक्षाणामुन्मूलने-उत्पाटने, शक्तिः-सामर्थ्यं यस्य तथाभूतम्, मारुतस्य-वायोः, रंहः-वेगः, शिलोच्चये-पर्वते, न मूर्च्छति-न क्रमते ।

भा०—सिंहो वदति—हे राजन् ! मा स्म कृथा वृथा श्रमम्, यतः प्रथमन्तु त्वमस्त्रचालन एवासमर्थः, यदि कथञ्चिच्चालयेरपि, तथाप्यल्पबलान् हिंसितुं शक्तमपि तवास्त्रं मम न किञ्चिदप्यपकर्तुं शक्नोति इति । यथा वृक्षाणामुत्पाटने समर्थोऽपि वायोर्वेगः न पर्वतमुत्पाटयितुं समर्थः ।

अलं०—अत्र "वृथा स्यात्" "न मूर्च्छति" इत्युभयोर्वाक्ययोर्वैयर्थ्य एव पर्यवसानात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । सिंहगतस्य गर्वस्य प्राधान्येनाभिव्यञ्जनाद्भावध्वनिः ।

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥३५॥

अ०—कैलासगौरम् वृषम् आरुरुक्षोः अष्टमूर्तेः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् किङ्करम् निकुम्भमित्रम् कुम्भोदरम् नाम माम् अवेहि ।

---

* "अलम्भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्" इत्यमरः ।

व्या०—कैलासमिव गौरम्, कैलासगौरम् (त०)। पादयोरर्पणमेव (त०) अनुग्रहः, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, तेन पूतं पृष्ठं यस्य तम् (ब०) पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्। अष्टौ मूर्तयो यस्य, तस्याष्टमूर्तेः (ब०)। कुम्भ इवोदरो यस्य तं कुम्भोदरम्। आरुरुक्षोः इति-आरोढुमिच्छोरिति रुहधातोः सन्, तदन्ताच्च "सनाशंसभिक्ष उः"। वृषमित्यारोहणक्रियायाः कर्म। तत्र "कर्तृकर्मणोः कृति" इति षष्ठ्याः "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" इति निषेधः। मूर्तिरिति मूर्च्छतेः क्तिन्, "राल्लोपः" इति च्छकारलोपः। अनुग्रह इति "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इति गृह्णातेरप्प्रत्ययः। किङ्करः-किङ्करोतीति "किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्" इत्यच् प्रत्ययः।

व्याख्या—कैलासगौरम्-कैलासवच्छुभ्रम्, वृषम्-वृषभम्, आरुरुक्षोः-आरोढुमिच्छोः, * अष्टौ-पृथिव्यादयोऽष्टसङ्ख्याका मूर्तयः-आकारा यस्य तथाभूतस्य, शिवस्येति यावत्, पादार्पणम्-पादस्थापनमेवानुग्रहः-प्रसादः, तेन पूतम्-पवित्रीकृतं पृष्ठम्-पृष्ठभागो यस्य तथाभूतम्, किङ्करम्-सेवकम्, निकुम्भसंज्ञकस्य किङ्करस्य मित्रम्, कुम्भोदरं नाम-कुम्भोदरनाम्नाख्यातं माम्, अवेहि-जानीहि।

भा०—हे राजन्! नाहं सामान्यः सिंहो यं त्वं हन्याः, अपि तु कुम्भोदरनिकुम्भनामानौ यौ द्वौ प्रसिद्धौ भगवतः श्रीशङ्करस्य गणौ, तयोरन्यतरोऽहम्। यदा शिवो वृषभं स्ववाहनमारोढुमिच्छति, तदानीं तस्याऽत्युच्चतया मम पृष्ठदेशे पादं न्यस्य तमारोहति इति मम सेवा।

अलं०—कैलासगौरमिति लुप्तोपमा। पादार्पणेऽनुग्रहत्वारोपाद् रूपकम्। पादार्पणेत्यादि पर्यायोक्तमपि। पूर्वपद्योक्तमस्त्रवैयर्थ्यमनेन समर्थितमिति काव्यलिङ्गं च। गर्वाभिव्यञ्जनाद्भावध्वनिः।

अमुम्पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥३६॥

---

* "पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च। सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः॥" (शिवस्य) इति यादवः।

अ०—पुरः अमुम् देवदारुम् पश्यसि, असौ वृषभध्वजेन पुत्रीकृतः, यः स्कन्दस्य मातुः हेमकुम्भस्तननिःसृतानाम् पयसाम् रसज्ञः (अस्ति)।

व्या०—वृषभो ध्वजे यस्य तेन (ब०) वृषभध्वजेन । "वाहिताग्न्यादिषु" इति सप्तम्याः परनिपातः । हेम्नः कुम्भः (त०) एव स्तनः (त०), तस्मान्निःसृतानाम् (त०) हेमकुम्भस्तननिःसृतानाम् । पुत्रीकृत इति च्विः । रसज्ञ इति-रसञ्जानातीति "आतोऽनुपसर्गे कः" "आतो लोप इटि च" इत्यालोपः ।

व्याख्या—पुरः-अग्रे, अमुम्-देवदारुम्-देवदारुवृक्षम्, पश्यसि-अवलोकसे ? प्रश्नकाकुः । अपि पश्यसि ? इति प्रश्नः । असौ-देवदारुः, वृषभो ध्वजे-पताकायां यस्य तेन, शिवेनेति यावत्, पुत्रीकृतः पुत्रवत्सम्भावित इति । यः-देवदारुः, * स्कन्दस्य-कार्तिकेयस्य, मातुः-पार्वत्याः, हेम्नः-स्वर्णस्य कुम्भः-कलश एव स्तनः, तस्मान्निःसृतानाम्-निर्गतानाम्, पयसाम्-जलानाम्, रसज्ञः-रसम्-आस्वादम्, जानाति-परिचिनोति, तथाभूतः, अनुभूतास्वाद इति यावत्, अस्तीति शेषः । हेमकुम्भसदृशाभ्यां स्तनाभ्यां निःसृतानां पयसाम्-दुग्धानां रसज्ञ इति स्कन्देऽपि विशेषणं मल्लिनाथसूरिर्योजयामास ।

भा०—हे राजन् ! सम्मुखस्थितं देवदारुवृक्षमेतमप्यवलोकसे ? एष खलु शिवेन पुत्रवन्मानितः । यतश्चायं स्कन्दस्य जनन्या पार्वत्या स्वकुचसदृशैः पयःसदृशजलपूरितैर्हेमकुम्भैः सिक्तः । अत एवायमुभयोरुमामहेश्वरयोः स्कन्दवत् प्रियः ।

अलं०—हेमकुम्भेत्यादौ रूपकम् । स्कन्दमात्रा सिक्तत्वेन देवदारुवृक्षस्य गौरवाख्यानादुदात्तालङ्कारः । वृक्षे स्कन्दसादृश्यं स्कन्दसोदरत्वं वा व्यङ्ग्यम् ।

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥३७॥

अ०—कदाचित् कटम् कण्डूयमानेन वन्यद्विपेन अस्य त्वक् उन्मथिता, अथ अद्रेः तनया असुरास्त्रैः आलीढम् सेनान्यम् इव एनम् शुशोच ।

व्या०—वने भवो वन्यः, स चासौ द्विपः (कर्म०), तेन वन्यद्विपेन, उन्मथनक्रियायाः कर्तरि तृतीया । कदेति-किंशब्दात् "सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले

* "पार्वतीनन्दनः स्कन्दः" इत्यमरः ।

दा" इति दा तद्धितः, "प्राग्दिशो विभक्तिः" इति विभक्तित्वात्कादेशः । कण्डूयमानेति 'कण्डूञ्'धातोर्ञित्त्वात् कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम्, "कण्ड्वादिभ्यो यक्" । कटम्-इति कण्डूयनस्य कर्म । एनम्-अन्वादेशे "द्वितीयाटौस्स्वेनः" इति इदम एनादेशः । सेनान्यम्-"सत्सुद्विष" इत्यादिना क्विप्, "एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य" इति यण् । आलीढमिति-आङ्पूर्वा-ल्लिह्धातोः क्तः ।

व्याख्या—कदाचित्-कस्मिंश्चित्समये, कटम्-गण्डस्थलम्, कण्डूय-मानेन- निघर्षयता, वन्यः-आरण्यकः, * द्विपो हस्ती, तेन, अस्य,देवदारु-वृक्षस्य, † त्वक्-वल्कलम्, उन्मथिता-उत्पाटितम्, अथ-अनन्तरम्, अनेन हेतुना, अद्रेः-पर्वतस्य, हिमालयस्य, तनया पुत्री, पार्वती असुरास्त्रैः-असुराणाम् दैत्यानाम्, अस्त्रैः आयुधैः, आलीढम्-क्षतम्, सेनान्यम्-सेनां नयति परिचालयति इति सेनानीः-स्कन्दः, तमिव, एनम्-देवदारुम्, शुशोच, एनं दृष्ट्वा शोकातुराभूदिति ।

भा०—एकदा कश्चनारण्यो हस्ती खर्ज्वपनोदाय स्वगण्डस्थलमस्मिन् देवदारौ घर्षयामास । तेनास्य वल्कलमुत्पाटितमभूत्, तच्च दृष्ट्वा पार्वती देवासुरसङ्ग्रामेऽसुराणां शस्त्रैः क्षतं कार्तिकेयं विलोक्य यथा, तथैव शोकातुराऽभूत् ।

अलं०—उपमालङ्कारः । शोकस्य त्वगुन्मथनहेतुकत्वाद् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च । पार्वत्या वात्सल्यं व्यङ्ग्यम् ।

तदा प्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥३८॥

अ०—तदाप्रभृति एव शूलभृता वनद्विपानाम् त्रासार्थम् अङ्कागतसत्त्ववृत्ति सिंहत्वम् विधाय अस्मिन् अद्रिकुक्षौ अहम् व्यापारितः ।

व्या०—अङ्कमागताः (त०) सत्त्वाः वृत्तिर्यस्मिन् (ब०) तदङ्कागत-सत्त्ववृत्ति । तदेति-तच्छब्दात् "सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा" । तदा प्रभृति-

---

* "दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः" इत्यमरः ।

† "सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्" इत्यमरः ।

इत्युभे अप्यव्यये । व्यापारितः-इति व्याप्रियतेस्तौदादिकाण्णिजन्तात् क्तः । शूलभृता-शूलं बिभर्तीति शूलोपपदाद् भरतेर्बिभर्तेर्वा क्विप् । विधायेति विदधातेः क्त्वा, ततो ल्यप् । व्यापारणमत्र क्रिया, कर्मणि प्रयोगः । शूलभृद् मां व्यापारितवानिति कर्तरि । सिंहत्वमिति विधाने कर्म ।

व्याख्या—तदा प्रभृत्येव-हस्तिकृतोन्मथनसमयमारभ्यैव, शूलभृता-शूलधारिणा, महादेवेन, वनद्विपानाम्-आरण्यकगजानाम्, त्रासार्थम्-त्रासाय, भयाय, अङ्कम्-समीपमागताः-प्राप्ताः, सत्त्वाः-प्राणिन एव वृत्तिः-जीवनोपायो यस्मिंस्तथाभूतम्, सिंहत्वम्-सिंहरूपम्, विधाय-कृत्वा, अस्मिन्-पुरो दृश्यमाने, अद्रेः-पर्वतस्य, कुक्षौ-गुहायाम्, अहम्, व्यापारितः-नियोजितः ।

भा०—यदा वन्यगजेनास्य देवदारोस्त्वगुन्मथिता, तत आरभ्यैव वन्यगजानाम्भीत्युत्पादनार्थं महादेवो मम सिंहरूपं विधाय मामत्र न्ययोजयत् । आदिशच्च मां यत् "त्वया स्वसमीपागतान्-प्राणिनो व्यापाद्य स्वजीवनं निर्वोढव्यम्, न पुनरिमन्नरित्यज्य भोजनाय क्वापि गन्तव्यम्" इति ।

अलं०—व्यापारणे हेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गम् । अङ्कागता सत्त्वा एव वृत्तिरित्युक्त्या समीपागताया गोरत्याज्यता व्यज्यते । तेन परिकरोऽपि ।

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥३६॥

अ०—क्षुधितस्य तस्य मे तृप्त्यै अलम् परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला एषा शोणितपारणा सुरद्विषः चान्द्रमसी सुधेव उपस्थिता ।

व्या०—परमेश्वरेणेति "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इत्यनेन कर्मधारयः । प्रदिष्टः कालो यस्याः सा प्रदिष्टकाला (ब०) । शोणितं पारणा शोणितपारणा । तृप्त्यै-"नमःस्वस्ति" इत्यादिना अलंशब्दयोगे चतुर्थी. प्रदिष्टः-इति प्रदिशतेः क्तः, "व्रश्च" इति षत्वम्, ष्टुत्वञ्च । सुरद्विषः-सुरान् द्वेष्टीति सुरद्विट्, तस्य, सुरोपपदाद् द्विषधातोः कर्तरि क्विप् । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी, चन्द्रमःशब्दात् "तस्येदम्" इति शैषिकोऽण् । अणन्ताद् ङीप् । क्षुधित-इति "वसतिक्षुधोरिट्" ।

व्याख्या—क्षुधितस्य-बुभुक्षितस्य, तस्य-अङ्कागतसत्त्ववृत्तेः, मे-मम,

शिवाश्रितस्य सिंहस्य, कुम्भे-मस्तके, अन्तम्-पर्यन्तम्, परमेश्वरेण-महादेवेन, प्रदिष्टः निर्दिष्टः, कालः, सन्निकृष्टभक्षणावसरो [illegible], एषा-पुरोवर्तिनी धेनुः, शोणितपारणा-शोणितस्य व्रतान्तभोजनम्, सुरद्विषः-राहोः, चान्द्रमसी-चन्द्रसम्बन्धिनी, सुधा-अमृतमिव, उपस्थिता-प्राप्ता ।

भा०—एकादश्यादिव्रतेन क्षीणकाया जना उपवासान्ते पारणां यथा विदधते, तथा निराहारतया क्षीणस्य मम पारणायै महादेवेन [illegible] गौरत्र प्रेषिता । राहुणा यथा चन्द्रमण्डलामृतं प्राप्यते, तथा मयेयं प्राप्तेति ।

अलं०—उपमा बिम्बप्रतिबिम्बभावगर्भिता । इवार्थकपदानभिधानात् तृतीयचरणेऽलङ्कारः । रसाभिव्यञ्जनाद्ध्वनिः । यदि शोणितपारणेति "[illegible]" [illegible] पारणां शुद्धां [illegible] प्रयोगः । शोणित-पातृत्वं तेन व्याख्यातम् । गौरत्र भक्षणीयता न पारणापदव्यञ्जना ।

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥४०॥

अ०—सः त्वम् लज्जाम् विहाय निवर्तस्व, भवान् गुरोः दर्शितशिष्य-भक्तिः [अस्ति], यद् रक्ष्यम् शस्त्रेण अशक्यरक्षम्, तद् शस्त्रभृतां यशः न क्षिणोति ।

व्या०—दर्शिता शिष्योचिता भक्तिः (म० प० लो० त०), येन (ब०), स दर्शितशिष्यभक्तिः । शिष्य इति शास्तेः "एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्" इति क्यप् । "शास इदङ्हलोः" इतीत्वम्, "शासिवसिघसीनाञ्च" इति षत्वम् । न शक्या रक्षा यस्य (ब०) तदशक्यरक्षम्, शक्येति-शक्नोतेः "शकिसहोश्च" इति यत् । रक्ष्यमिति रक्षतेर्ण्यत् । निवर्तस्वेति निपूर्वाद् वर्ततेर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । शस्त्रेण-शसधातोः "दाम्नीशसयुयुज्" इत्यादिना करणे ष्ट्रन् । लज्जेति लज्जतेः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः । क्षिणोति-क्षिधातोः स्वादित्वात् (श्नुः) ।

व्याख्या—सः-एवमुपायशून्यः, त्वम्-दिलीपः, लज्जाम्, विहाय-परित्यज्य, निवर्तस्व वृथागोरक्षणप्रयासाद् विरम्य गृहं गच्छेत्यर्थः । भवान्,

गुरोः-वशिष्ठस्य, दर्शिता-प्रकटिता, शिष्योचिता भक्तिर्येन, तथाभूतः, अस्तीति शेषः । (गुरुवचनं विनाश्य गमने मम यशोहानिरिति चेच्छृणु) यद् रक्ष्यम्-रक्षणीयम्, वस्तु, शस्त्रेण-आयुधेन, अशक्यरक्षम्-रक्षितुमशक्यम्, तद् नष्टम् अपि शस्त्रभृताम्-आयुधधारिणाम्, यशः-कीर्तिम्, न क्षिणोति-न विनाशयति ।

भा०—हे ! दिलीप ! "क्षत्रियोऽहमिमां रक्षितुं नाशक्नवम्" इति हेतोर्मा स्म धात् पदं ते चेतसि लज्जा । यतस्त्वया यावच्छक्यमिमां रक्षितुं प्रयासं कृत्वा गुरुभक्तिः प्रदर्शितैव । अस्यास्तु गोर्विनाशो जगदीश्वरेणैव रचितः, तथा च प्रतिविधातुमशक्तस्य तव का लज्जा ? न चाशक्ये वस्तुनि यशोहानिरपि । तस्माद् गृहं त्वया गन्तव्यम् ।

अलं०—शस्त्रेण रक्ष्यमित्युत्तरेण राज्ञः गवारक्षणजन्यलज्जायशो-विषयकप्रश्नस्योन्नयनादुत्तरालङ्कारः । गोरक्षणे लज्जात्यागस्य विशेषस्य सामान्येनोत्तरेण समर्थनादर्थान्तरन्यासो वा । गर्वो भावः सिंहगतो व्यज्यते ।

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

अ०—पुरुषाधिराजः इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचः निशम्य गिरिशप्रभावाद् प्रत्याहतास्त्रः (इति) आत्मनि अवज्ञाम् शिथिलीचकार ।

व्याक०—अधिको राजा-अधिराजः, प्रादिसमासः समासान्तष्टच् । पुरुषाणामधिराजः पुरुषाधिराजः । तथैव मृगाधिराजः । प्रकृष्टो भावः प्रभावः प्रादिसमासः । प्रत्याहतमस्त्रं यस्य स प्रत्याहतास्त्रः, (बहु०) आत्मनि-इति वैषयिकेऽधिकरणे सप्तमी । अवज्ञेति-"आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्, आलोपः, टाप् । गिरिश-इति गिरिशब्दाल्लोमादित्वात् शप्रत्ययो मत्वर्थीयः । शिथिलीचकार 'च्विः' ।

व्याख्या—पुरुषाधिराजः-नृपः, इति पूर्वोक्तम्, प्रगल्भम्-धृष्टम्, सगर्वमिति यावत्, मृगाधिराजस्य-मृगाणां पशूनामधिराजस्य स्वामिनः सिंहस्येति यावद्, वचः-वाक्यम्, निशम्य श्रुत्वा, गिरिशप्रभावात्-गिरिशस्य महादेवस्य प्रभावात्, प्रत्याहतास्त्रः-प्रत्याहतं प्रतिरुद्धम्, अस्त्रम्-आयुधं यस्य

तथाभूतः, इति हेतोः, आत्मनि-स्वविषये, अवज्ञाम्-अपमानम्, तिरस्कारमिति यावत्, शिथिलीचकार-शिथिलं विदधौ, तत्याज ।

भा०—सिंहस्य वाक्यमिदं श्रुत्वा "श्रीशङ्करप्रभावान्मदस्त्रप्रतिबन्धो जातः" इति राज्ञा ज्ञातम् । तेन या पूर्वमात्मनि तस्यावज्ञा प्रादुरासीत् "काले मदस्त्रं व्यर्थं जातम्, धिङ् माम्" इति-सा निवृत्ता । समानात्पराभावो व्रीडां जनयति, न तु सर्वेश्वरादिति । अधिराजत्वेन सिंहस्य साम्याद् व्रीडाया योग्यता, परं स शङ्करस्यानुभावेन गर्वित इति निवृत्तिः ।

अलं०—अवज्ञाशिथिलीकरणस्य हेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गम् । आत्मावज्ञारूपस्य कार्यस्य निवृत्त्या कारणीभूताया व्रीडाया निवृत्तिर्व्यज्ञितेति भावशान्तिध्वनिः । अवज्ञाशिथिलीकारे स्वास्त्रप्रतिघातस्य गिरिशप्रभावजन्यत्वज्ञानं हेतुः, स तु शब्दमर्यादया न प्रतीयते, प्रत्याहतास्त्र इत्यनुवाद्यविशेषणस्य शिथिलीकारे ऽन्वयालाभात् । "प्रत्याहतास्त्र इत्यवज्ञां शिथिलीचकार" इत्युक्तौ तु 'इति' शब्देन हेतुता प्रतीयते । तस्मान्न्यूनपदत्वमत्र दोषः ।

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

अ०—तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः (अतएव) वज्रम् मुमुक्षन्, त्र्यम्बकवीक्षणेन जडीकृतः वज्रपाणिरिव (स्थितः स नृपः) एनं प्रत्यब्रवीत् च ।

व्याक०—स एव पूर्वो भङ्गो यस्य, तस्मिन् तत्पूर्वभङ्गे । भङ्ग-इति भनक्तेर्घञ् । वितथः प्रयत्नो यस्य स वितथप्रयत्नः, प्रयत्न इति यततेः "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्" इति नङ् प्रत्ययः । त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बकः, तस्य वीक्षणेन त्र्यम्बकवीक्षणेन, वीक्षणमिति विपूर्वादीक्षतेर्ल्युट् । वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिः (बहु०) प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्याविति पाणेः परनिपातः । मोक्तुमिच्छतीति मुमुक्षन्, मुञ्चतेः सन्, ततः "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति लक्षणे शतृप्रत्ययः । सकर्मकत्वाद् "मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा" "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इति गुणाभ्यासलोपौ न ।

व्याख्या—स एव पूर्वः-प्रथमो भङ्गः-प्रतिबन्धो यस्य, तथाभूते, इषोः बाणस्य, प्रयोगे-व्यवहारे, वितथः-विफलः, प्रयत्नः-प्रयासो यस्य, तथाभूतः

अत एव वज्रम्, मुमुक्षन् मोक्तुमिच्छन्, त्र्यम्बकस्य[1]-महादेवस्य, वीक्षणेन-दृष्टिपातेन, जडीकृतः-निश्चेष्टतां आपितः, वज्रपाणिः-इन्द्रइव स्थितः, स नृपः, एनम्-सिंहम्, प्रत्यब्रवीत्-प्रत्यवादीत् । च इति पूर्वापेक्षम्, "शिथिलीचकार, प्रत्यब्रवीच." इति । " बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत् प्रभुः" इति महादेवकृतस्य महेन्द्रबाहुस्तम्भनस्य कथा महाभारतादनुसंधेया ।

भा०—यद् दिलीपो गां भक्षयितुमुद्यतं सिंहं हन्तुं धनुषि बाणं संधातुं नाशकत्, तदिदं दिलीपप्रयत्नस्य प्रथममेव वैफल्यम्, इतः पूर्वं कदापि तेन शस्त्रप्रयोगे निष्फलता नानुभूता । ततश्च वज्रप्रयोगं चिकीर्षुर्महेन्द्रो महादेवप्रभावाद् निश्चेष्टो यां दशामनुभूतवान्, सैव दशा दिलीपस्यापि तदवसरे जाता । तेन विवशः स वाङ्मात्रेणोत्तरं दत्तवान् । अन्यथा पराभवकर्तुरग्रे क्षत्रियाणां शस्त्रेणैवोत्तरं शस्तम्, न तु वाङ्मात्रेण ।

अलं—उपमा । "वितथप्रयत्नः प्रत्यब्रवीत्"-इत्युक्तरीत्या साभिप्रायत्वात्परिकरः । अत्र शरप्रयोगभङ्गे प्राथम्यं बोधयितुमिष्टम्, तच्च समासे गुणीभूतमिति विधेयाविमर्शो दोषः । यद्वा प्रयत्नवितथतायां प्राथम्यं विधातुमुचितम्, तत्तु " इषुप्रयोगे " अनुवाद्ये विशेषणीकृतमित्यनुवादायुक्ततार्थदोषः ।

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये ॥४३॥

अ०—(हे) मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य (मम) तद् वचः कामम् हास्यम्, यद् (वचः) अहं विवक्षुः; (अस्मि) हि भवान् प्राणभृताम् अन्तर्गतं सर्वम् भावम् वेद, अतः अभिधास्ये ।

व्याक०—संरुद्धा चेष्टा यस्य, तस्य संरुद्धचेष्टस्य । संरुद्धेति-संपूर्वाद् रुध् धातोः क्तप्रत्ययः । चेष्टेति चेष्ट धातोः " गुरोश्च हलः " इत्यप्रत्ययः । हास्यमिति-हसतेः " ऋहलोर्ण्यत् " । विवक्षुरिति ब्रूञ्धातोः सन्, " ब्रुवो वचिः " " सनाशंसभिक्ष उः " इत्युप्रत्ययः । प्राणभृताम्-बिभर्तेः क्विप्, उपपदसमासः । वेद-वेत्तेर्लट्, " विदो लटो वा " इति णलादेशः. हास्यमित्यत्र " त्वया ", इति " जनैः " इति वा कर्तृपदमध्याहारलभ्यम् ।

---

[1]—हगुद्धांष्टनेत्रगोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाचाणि—इति हलायुधः ।

व्याख्या—हे मृगेन्द्र—हे सिंह, संरुद्धा-प्रतिबद्धा, चेष्टा-व्यापारो यस्य, तथाभूतस्य मम-तद्वचः-तद् वाक्यम्, कामम्-यथेच्छम्, हास्यम्-परिहास-योग्यम्, यद् वाक्यम्, अहम् विवक्षुः अस्मि-वक्तुमिच्छामि, तर्हि तूष्णीं स्थातव्यमिति सम्भावनायामाह, हि-यतः, भवान्, प्राणभृताम्-देहिनाम्, अन्तर्गतम्-मनसि स्थितम्, वागवृत्त्या बहिरप्रकाशितमपि सर्वं भावम्- अभिप्रायम्, वेद-जानाति. अतः-अस्मात्कारणाद्, अभिधास्ये-वक्ष्यामि।

भा०—हे मृगेन्द्र! यद्यपि समर्थस्यैव वचस्यादरः प्रायेण सर्वेषां भवति, किमपि कर्तुमशक्तस्तु यदपि वदति, तत्केवलं लोके परिहासयोग्यं मन्यते अत एव यदहं त्वां वक्तुमिच्छामि, तच्छ्रुत्वापि "अहो अशक्तोऽप्ययं वीर इव प्रलपति" "असम्भावितमेतत्कथनम्" इत्यादिरूपेण प्राकृतो जनो मामुपहसेत्, अतो न वाच्यमन्येष्वेवम्। किन्तु त्वं शिवसेवकत्वात् सर्वज्ञोऽसि, मम वाङ्मनसयोरेकरूपतां ज्ञातुं प्रभवसि, अतस्त्वां प्रति वच्म्येव। अनुक्तमपि त्वया ज्ञायते, ततः कथने को दोषः।

अलं०—संरुद्धचेष्टस्येति हास्यतायां हेतुगर्भमिति परिकरः। अभिधानस्य स्पष्टं समर्थनात् काव्यलिङ्गम्। अनुप्रासः। निश्छलत्वं व्यङ्ग्यम्। उत्तर-वाक्यगते यच्छब्दे तच्छब्दो नापेक्ष्यते इति नियमाद्यद्यपि "वचस्तद्" इति तच्छब्दोऽधिकः, तथापि यत्किमपि ब्रूयाम्—तत्सर्वं हास्यमेव भवेदिति विशिष्य बोधनाय तदुपादानं सम्यक् प्रतीयते।

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥४४॥

अ०—स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः सः मे मान्यः, पुरस्तात् नश्यद् इदम् आहिताग्नेः गुरोः धनम् अपि अनुपेक्षणीयम्।

व्याक०—स्थावराश्च जङ्गमाश्च स्थावरजङ्गमाः (द्वन्द्वः) तेषाम्। स्थावर इति तिष्ठतेः "स्थेशभासपिसकसो वरच्" इति वरच्, जङ्गम इति यङ्लुगन्ताद् गच्छतेः पचाद्यच्। सर्गस्य च स्थितेश्च प्रत्यवहारस्य च (द्वन्द्वः) हेतुः (ष० त०) सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः। सर्ग इति सृजतेर्घञ्, प्रत्यवहार इति प्रत्यवपूर्वाद् हरतेर्घञ्। आहितोऽग्निर्येन तस्य

आहिताग्नेः, आहित इत्यत्र आङ्पूर्वाद्धातेः क्तः " दधातेर्हिः " । न उपेक्षणीयम्-अनुपेक्षणीयम्, नञ्समासः, मान्यः-मानयतेः " अचो यत् " णिलोपश्च । पुरस्तादिति-पूर्वशब्दाद्, " दिक्शब्देभ्यः सप्तमी " इत्यादिना अस्तातिः तद्धितः, " अस्ताति च " इत्यनेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशः । नश्यत्-नशधातोः शतृप्रत्ययः । मे-इति " कृत्यानां कर्तरि वा " इति कर्तरि षष्ठी । "अनुपेक्षणीयम्" इत्यत्रापि तदेव कर्तृपदं सम्बध्यते ।

व्याख्या—तिष्ठन्तीति स्थावराः-वृक्षादयः, जङ्गमतीति जङ्गमाः-मनुष्यादयः, तेषाम्-सर्गस्य-उत्पत्तेः, स्थितेः-अवस्थानस्य, प्रत्यवहारस्य-प्रलयस्य, च हेतुः-कारणम्, सः-सुप्रसिद्धो भगवान् शिवः, मे मम, मान्यः मानयितुं योग्यः, इष्टदेवः, अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः, तर्हि किमिति न निवर्तसे-इति तत्राह-पुरस्तात्-अग्रेऽग्रे, नश्यत्-नाशं प्राप्नुवद्, इदम्-सन्निकृष्टम्, आहितः-स्थापितः, अग्निः-वह्निर्येन तथाभूतस्य, अग्निहोत्रं कुर्वाणस्येति यावत्, गुरोः-वसिष्ठस्य, धनम्-गोरूपम्, अनुपेक्षणीयम्-न उपेक्षायोग्यम् ।

भा०—हे मृगेन्द्र ! अस्य देवदारोः समीपमागताः प्राणिनस्तव भक्ष्यमिति जगदीश्वरस्य भगवतः शङ्करस्य शासनं मया शिरसैव धार्यते, तेन " त्वमेनां कृपया त्यज " इति न वक्तुं शक्नोमि । किन्तु गुरोर्धननाशमपि नोपेक्षितुं शक्तोऽस्मि । गुरुश्चाहिताग्निरिति गौस्तस्य मुख्यं धनम्, हविःसाधनत्वात् । एतदभावे घृतरूपहविषोऽनुपलम्भे स कथमग्निहोत्रं होष्यति ?

अलं०—पूर्वार्धे सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुरिति मान्यत्वे, उत्तरार्द्धे आहिताग्नेरिति गोर्धनत्वे हेतुगर्भमिति परिकरः । ईश्वरे गुरौ च श्रद्धाख्या रतिर्व्यज्यते । द्वयोश्च विरुद्धकार्यत्वात् संधिः ।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥४५॥

अ०—सः त्वम् मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं निर्वर्तयितुम् प्रसीद, दिनावसानोत्सुकबालवत्सा इयम् महर्षेः धेनुः विसृज्यताम् ।

व्याक०—दिनस्यावसाने (त०) उत्सुको (त०) बालो वत्सो यस्याः

सा (बहु०) दिनावसानोत्सुकबालवत्सा । मदीयेनेति-अस्मच्छब्दात्, "वृद्धाच्छः" । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति मादेशः । निर्वर्तयितुमिति णिजन्ताद् वृतुधातोस्तुमुन् । प्रसीदेति-षद्लृधातोर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । "पाघ्राध्मेति" सीदादेशः । अवसानमिति अवपूर्वात् स्यतेर्ल्युट्, "आदेच उपदेशेऽशिति" इत्यात्वम् । विसृज्यतामिति सृजतेः कर्मणि लोट् । धेनुः कर्म, त्वयेत्येतत्कर्तृपदमध्याहारलभ्यम् ।

व्याख्या—सः-अङ्कागतसत्त्ववृत्तिः, त्वम्-सिंहः, मदीयेन देहेन मम शरीरेण, शरीरवृत्तिम्-स्वशरीरस्य * वृत्तिम्-जीवनम्, निर्वर्तयितुम्-सम्पादयितुं प्रसीद-प्रसादं कुरु । कृपया एतदनुमन्यस्वेति । दिनस्यावसाने-अन्ते-सायङ्काले, उत्सुकः-उत्कण्ठितो बालो वत्सो यस्यास्तथाभूता, इयम्, महर्षेः-वशिष्ठस्य, धेनुः-गौः, विसृज्यताम्-त्यज्यताम् ।

भा०—हे मृगेन्द्र ! त्वं कृपया गोःप्रातिनिध्येन मदीयं शरीरं भुक्त्वा जीवनं निर्वह । इमां महर्षेर्धेनुं परित्यज । इदानीं सायं जातम्, एतस्या लघुवत्स एतदागमनं सोत्कण्ठं प्रतीक्षमाणो भवेत् । स इमामदृष्ट्वा कथं जीविष्यति ।

अलं०—दिनावसानेत्यादिविशेषणस्य साभिप्रायत्वात्परिकरः । मच्छरीरं भुङ्क्त्वेत्यर्थस्य भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तम् । दयावीरोऽत्र रसः स्फुटः । धेनुरालम्बनम्, शरीरत्यागचेष्टाऽनुभावः । औत्सुक्यं संचारि ।

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद् विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥४६॥

अ०—अथ सः भूतेश्वरपार्श्ववर्ती गिरिगह्वराणाम् अन्धकारम् दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् किञ्चिद् विहस्य अर्थपतिम् भूयः बभाषे ।

व्याक०—पार्श्ववर्तीति, "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति वर्ततेर्णिनिः । अन्धकार इति अन्धं करोतीति विग्रहे करोतेः कर्मण्यण् । दंष्ट्रेति "दाम्नीशसयुयुज" इत्यादिना दशतेः ष्ट्रन् । गौरादिषु मातामहीशब्दस्य पाठात् षित्त्वप्रयुक्तस्य ङीषोऽनित्यत्वान्न ङीष् । शकलानीत्यन्धकारस्य विधेय-

* वृत्तिर्वर्तनजीवने—इत्यमरः ।

विशेषणम्, अन्धकारमिति कुर्वन्नित्यस्य कर्म । दंष्ट्रामयूखैरिति तत्रैव करणम् कुर्वन्निति लक्षणे शतृप्रत्ययः ।

व्याख्या—अथ-नरपतिवचनश्रवणसमनन्तरम्, सः-पूर्वप्रस्तुतः, भूतेश्वरस्य-महादेवस्य, पार्श्ववर्ती-अनुचरः, गिरेः-पर्वतस्य, गह्वराणाम्-गुहानाम्, अन्धकारम्-तमः, दंष्ट्रामयूखैः-दंष्ट्राणां मयूखैः-किरणैः, शकलानि-खण्डानि कुर्वन्-विदधत्, तमो दूरीकुर्वन्नित्यर्थः, किञ्चिद् विहस्य-स्मितं कृत्वा, अर्थपतिम्-राजानम्, भूयः-पुनः, बभाषे-उक्तवान् ।

भा०—राज्ञः कथनं श्रुत्वा सिंह ईषद् विजहास । तदनु राजानमुवाच । हास्यकाले निर्गतैस्तद्दंष्ट्राणां किरणैर्गुहान्धकारो विनष्टः ।

अलं०—दंष्ट्रामयूखानामन्धकारशकलीकरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धबोधनासम्बन्धातिशयोक्तिः । हास्येन सिंहगतो गर्वः प्राधान्येन व्यज्यते ।

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥४७॥

अ०—एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्, नवम् वयः, इदम् कान्तम् वपुश्च (इति) बहु अल्पस्य हेतोः हातुम् इच्छन् त्वम् विचारमूढः मे प्रतिभासि ।

व्याक०—एकमातपत्रं यस्मिन् तदेकातपत्रम् । मूढ इति मुह्यतेः क्तः । एकातपत्रमित्यादीनि पूर्वार्धपदानि प्रथमान्तानि, प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । इति शब्दमध्याहृत्य तेन तेषां हाने कर्मत्वं निर्वाह्यम् । अन्यथा बहुशब्दस्यानन्वयापत्तिरिति । हेतोः—"षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी । मे सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । प्रभुत्वमिति, "विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्" इति प्रपूर्वाद् भवतेर्डुः । ततः "तस्य भावस्त्वतलौ" इति भावे त्वप्रत्ययः । कान्तम्-कमुधातोः क्तः, "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" इति दीर्घः । हातुम्-जहातेः "समानकर्तृकेषु तुमुन्" इति सूत्रेण इच्छतावुपपदे तुमुन् । इच्छन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः ।

व्याख्या—एकातपत्रम्-एकच्छत्रम्, जगतः लोकस्य, प्रभुत्वम् स्वामित्वम्, नवम्-नवीनम्, वयः-अवस्था, इदम्-पुरो दृश्यमानम्, कान्तम् रम्यम्, वपुः शरीरम् च, इति एतद् बहु, अल्पस्य गोरक्षणमात्रस्य, हेतोः-कारणाद्, केवल-

मेकधेनुरक्षारूपाल्पफलायेति यावत्, हातुम्-त्यक्तुम्, इच्छन्-कामयमानः, त्वम् विचारे-कार्याकार्यविवेके, मूढः-मूर्खः, मे-मम दृष्टौ, प्रतिभासि-प्रतीयसे।

भा०—राजन्! त्वं यत्सत्यमिदं कर्तव्यमिदमकर्तव्यमिति विवेक्तुं न जानासि। यदेकस्या लघीयस्या गोः कृते: स्वशरीरं मह्यं दातुमुद्यतोऽसि। अनेन ते साहसेन एकच्छत्रं राज्यम्, नवीनमुपभोगोचितं यौवनम्, मनोहरं शरीरं चैतत्सर्वमपि एकपदे त्यक्तं स्यात्।

अलं०—एकेन जगत्प्रभुत्वत्यागेनापि विचारमूढत्वसिद्धौ हेत्वन्तरापादानात् समुच्चयः। विचारमूढत्वस्याल्पफलकबहुत्यागेनानुमितत्वाद् अनुमानालङ्कारः। राज्ञोऽवज्ञया सिंहस्य गर्वो व्यङ्ग्यः।

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते।
जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

अ०—चेत् तव भूतानुकम्पा (वर्तते, तर्हि) त्वदन्ते एका इयम् गौः स्वस्तिमती भवेत्, हे प्रजानाथ ! जीवन् पुनः (त्वम्) पितेव प्रजाः उपप्लवेभ्यः शश्वत् पासि।

व्याक०—भूतेष्वनुकम्पा भूतानुकम्पा (तत्पु०) अनुकम्पेति कम्पतेः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः। तवान्ते त्वदन्ते, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति त्वादेशः। स्वस्तिमती- अस्त्यर्थे मतुप्। उगित्त्वान् ङीप्। उपप्लव इति "ऋदोरप्, इत्यप्प्रत्ययः। "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादाने पञ्चमी। जीवन् "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इत्यनेन हेतौ शतृप्रत्ययः। पासीति पा रक्षणे लट्।

व्याख्या—चेद्-यदि, तव-भवतः, भूतेषु प्राणिषु, अनुकम्पा-दया वर्तते, (तया शरीरं त्यजसि चेत्) तर्हि (इदं विचारय) तव भवतः, अन्ते-विनाशे सति, एका इयम् गौः-नन्दिन्येव, स्वस्तिमती-*स्वस्ति-क्षेमं विद्यते यस्यास्तथाभूता सुरक्षिता, भवेत्, हे प्रजानाथ ! हे राजन् ! जीवन् पुनः-देहं धारयँस्तु, त्वम्, पितेव-जनक इव, प्रजाः-प्रकृतीः (पितृपक्षे सन्ततीः) उपप्लवेभ्यः-उपद्रवेभ्यः, शश्वत्-सर्वदा, पासि-रक्षसि। सततं रक्षसि, जीवन्नग्रेऽपि रक्षि-

* स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ—इत्यमरः।

घ्यसि, इति तात्पर्यम् ।

भा०—हे दिलीप ! यदि त्वं प्राणिषु कृपालुतयेमां गां रक्षितुं स्वशरीरं मह्यमर्पयसि, तर्हि मुधा ते विचारः । कुतः ? त्वद्विनाशे केवलमियं मुनिधेनुर्जीवनदानेनानुकम्पिता स्यात्, किन्तु याभिस्त्वं 'प्रजानाथ' इति व्यपदिश्यसे, तास्त्वदीया बहुप्राणिसंकुलाः प्रजास्त्वदभावे बहूपद्रवैराक्रान्ता नितरां पीडिताः स्युः । त्वमेव खलु तासां पितृवद्रक्षक इति अनेकान् पीडयित्वैकरक्षणं किं दयाधर्मः ? 'प्रजानाथ' इति सम्बोधनेन प्रजारक्षणहेतुके जीवने न त्वं धर्मेण स्वतन्त्र इति बोधयति ।

अलं०—अनुकम्पाविचारे प्रकृते तत्कार्यस्य रक्षणस्य निबन्धनादप्रस्तुतप्रशंसा मुख्या । पितेवेत्युपमा । प्रजा इति श्लेषस्तदङ्गम् । प्रजानाथ इति संम्बोधनस्य विशेष्यस्य साभिप्रायत्वात् परिकराङ्कुरः । प्रजाः-प्रजेतिलाटानुप्रासः ।

अथैकधेनोरपराधचण्डाद् गुरोः कृशानुप्रतिमाद् बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥४६॥

अ०—अथ एकधेनोः अपराधचण्डात् कृशानुप्रतिमाद् गुरोः बिभेषि, (तर्हि) अस्य मन्युः घटोध्नीः कोटिशः गाः स्पर्शयता भवता विनेतुं शक्यः ।

व्याक०—कृशानुः प्रतिमा यस्य (बहु०) तस्मात् कृशानुप्रतिमात् । प्रतिमेति प्रति-मीयतेऽनयेऽति विग्रहे माधातोः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् घटा इव ऊधांसि यासां (बहु०) ताः घटोध्नीः । "ऊधसोऽनङ्" इत्यनङ् "बहुव्रीहेरूधसो ङीष्" इति ङीष् । गुरोरित्यत्र "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । शक्यः-"शकिसहोश्च" इति कर्मणि यत्प्रत्ययः मन्युरित्यस्याः क्रियायाः प्रथमान्तं कर्म । स्पर्शयता-दानार्थकाच्चौरादिकस्पर्शधातोः शतृप्रत्ययः । विनेतुम्-विपूर्वकान्नयतेः, "शकधृष्" इति सूत्रेण तुमुन् ।

व्याख्या—अथेति पक्षान्तरे, यदि तु एकैव धेनुः-गौर्यस्य, तथाभूतात् किञ्च-अपराधे सति चण्डाद्-अतिकोपनात्, अतएव कृशानुः-अग्निः, प्रतिमा उपमा यस्य, तथाभूताद्, अग्निसदृशादिति यावत्, गुरोः-वशिष्ठाद्, बिभेषि

भयं प्राप्नोषि, तर्हि तदपि मुधैव, यद्, अस्य-गुरोः, मन्युः-क्रोधः, घटाः-कुम्भा इवोधांसि-आपीनानि यासां तथाभूताः, कोटिशः-कोटिसंख्याकाः, गाः-धेनूः, स्पर्शयता-ददता, भवता विनेतुम्-दूरीकर्तुम्, शक्यः ।

भा०—हे नृप ! यदि गोविनाशेन गुरुर्मह्यं क्रोत्स्यति, शापं च दास्यतीति तव चेतसि भयम्, तर्हि तदपि व्यर्थमेव । यतः-एकस्या अस्या गोः स्थाने कोटिसंख्याका गावो भवता दातुं शक्यन्ते, अल्पस्थाने बहु लब्ध्वा च तस्य क्रोधः शाम्येदेव ।

अलं० "न भेतव्यम्" इति वक्तव्ये भयकारणनिवारणोपन्यासादप्रस्तुतप्रशंसा । कृशानुप्रतिमादित्यार्थ्युपमा ।

तद् रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

अ०—तत् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् ऊर्जस्वलम् आत्मदेहम् रक्ष, हि ऋद्धम् राज्यम् महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम् ऐन्द्रम् पदम् आहुः (लोका इति शेषः) ।

व्याक०—मह्यास्तलस्य (तत्पु०) स्पर्शनमेव (मयूर० तत्पु०) महीतलस्पर्शनमात्रम्, तेन भिन्नम्, करणतृतीयया तत्पुरुषः । स्पर्शनमिति स्पृशतेर्ल्युट् । भोक्तारम्-भुनक्तेः कर्तरि तृच् । ऊर्जस्वलमिति ऊर्जोऽस्यास्तीति "ज्योत्स्नातमिस्रा" इत्यादिना वलच् प्रत्ययः । ऋद्धम्-ऋध्यतेः क्तः । राज्यमिति-राज्ञः कर्म भावो वेति विग्रहे राजन्शब्दात् "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" "नस्तद्धिते" इति टिलोपः । ऐन्द्रम्-इन्द्रस्येदम्-"तस्येदमिति" शैषिकोऽण् ।

व्याख्या—तत्-तस्मात्पूर्वोक्तात् कारणात्, कल्याणपरम्पराणाम्-कल्याणानाम्-लौकिकसुखानाम्, परम्पराः-सन्ततयः, तासाम्, भोक्तारम्-अनुभवितारम्; ऊर्जस्वलम्-बलवन्तम्, आत्मदेहम्-स्वशरीरम्, रक्ष-त्रायस्व, मा नीनशः, हि निश्चयेन, ऋद्धम्-समृद्धियुतम्, राज्यम्, महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्-महीतलस्य-भूतलस्य, स्पर्शनमात्रेण-सम्पर्केणैव केवलम्, भिन्नम्-पृथग्भूतम्, ऐन्द्रम्-इन्द्रसम्बन्धि, पदम्-स्थानम्, इन्द्राधिकारमिति यावद्, आहुः अभिज्ञा लोकाः कथयन्ति ।

भा०—सिंह उपदिशति-राजन्! तस्मात्सुखसन्तानमुपभुञ्जानेन त्वया स्वशरीरं रक्षणीयमेव । गोरुपेक्षणेन स्वर्गहानिस्तु न शङ्कनीया, यतः सम्पत्तिशालि राज्यमिन्द्रपदाञ्च किञ्चिदपि भिद्यते, यदि तयोः कश्चन भेदोऽस्ति, तर्हि स इयानेव यदिन्द्रो भूतलं न स्पृशति, राजा तु स्पृशतीति, (देवानां भूतलस्पर्शाभाव आगमसिद्धः) अन्यत्तु सुखैश्वर्यादिकं समानमेव । ततश्च प्रत्यक्षं स्वर्गं राज्यं परित्यज्य कोऽयं परोक्षस्वर्गप्राप्तेः प्रयत्न इति ।

अलं०—देहस्य विशेषणद्वयं रक्षणीयत्वे साभिप्रायमिति परिकरः । राज्य ऐन्द्रपदत्वारोपाद्, महीतलस्पर्शेन भेदस्य किञ्चिन्न्यूनतायाश्च ख्यापनान्न्यूनताद्रूप्यरूपकम् । स्वस्य हितोपदेशकत्वं व्यञ्जयन् ।

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

अ०—मृगेन्द्रे एतावद् उक्त्वा विरते, (सति) गुहागतेन अस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः अपि प्रीत्या क्षितिपालम् तम् अर्थम् उच्चैः अभाषत इव ।

व्याक०—शिलानामुच्चयः शिलोच्चयः । उच्चय इति चिनोतेः "एरच्", क्षितिपालमिति-क्षितिं पालयतीति-" कर्मण्यण् " । " अकथितं च " इति गौणकर्मत्वेन द्वितीया । अर्थमिति प्रधान-कर्मणि द्वितीया । प्रतिस्वनेन-पूर्वं स्वन् धातोः " स्वनहसोर्वा " इत्यप्प्रत्ययः । तदनु प्रतिशब्देन प्रादिसमासः, विरते-विरमतेः क्तः । अनुदात्तोपदेश इतिमलोपः । " यस्य च भावेन भावलक्षणम्, इत्यनेन सप्तमी । उक्त्वा ब्रुवः क्त्वा, वच्यादेशश्च ।

व्याख्या—मृगेन्द्रे-सिंहे, एतावत्-पूर्वोक्तम्, उक्त्वा-कथयित्वा, विरते-तूष्णीं भूते सति, गुहागतेन-गुहायामुत्थितेन, अस्य-सिंहवाक्यस्य, प्रतिस्वनेन-प्रतिध्वनिना, शिलोच्चयः-पर्वतः, अपि, प्रीत्या-प्रेम्णा, क्षितिपालम्-राजानं प्रति, तमेव-सिंहोक्तमेव, अर्थम्, उच्चैःस्वरेण, अभाषतेव-अकथयदिव ।

भा०—एकातपत्रमित्यादि तद्रक्षकल्याणेत्यन्तमुक्त्वा सिंहो यदा विरराम तदा स एव तस्य शब्दो गुहायामुच्चैः प्रतिध्वनितोऽभूत् । तत्र कविरुत्प्रेक्षते-यद्गाद्रि प्रेम्णा हेतुना पर्वतोऽपि " आत्मदेहं रक्ष " इति सिंहोक्तमनुवदन् राजानं मरणव्यवसायान्निवारयति स्म ।

अलं०—प्रतिध्वनेः पर्वतकर्तृकभाषणत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा, तया च न केवलं सिंह एव, किन्तु पर्वताद्याः स्थावरा अपि राज्ञि प्रेमाणमुपदर्शयन्तस्तं मरणाव्यवसायान्निवारयन्तीति कठिनस्तस्य परीक्षावसरो व्यज्यते ।

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥५२॥

अ०—देवानुचरस्य वाचम् निशम्य तदध्यासितकातराक्ष्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः मनुष्यदेवः पुनः अपि उवाच ।

व्याक०—अध्यासनमध्यासितम्-आस्तेः "नपुंसके भावे क्तः" तेनाध्यासितं तदध्यासितम्, कर्तरि तृतीयायास्तत्पुरुषः, तेन कातरे अक्षिणी यस्याः (बहु०) तया तदध्यासितकातराक्ष्या, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" । ततः षित्वान्ङीष् । अथवा अध्यासितेत्यत्र कर्मणि क्तः, ततश्च तदध्यासिता चासौ कातराक्षी चेति कर्मधारयपूर्वपदस्य पुंवद्भावः । धेन्वा निरीक्षणक्रियाया अनुक्ते कर्तरि तृतीया । निरीक्ष्यमाणः-इति निर्पूर्वादीक्षतेः कर्मणि शानच् । सुतरामिति-सुशब्दात् "द्विवचनविभज्यो" इत्यादिना" तरप् । किमेत्तिङव्ययघा-इति तरवन्तादामुः । दयालुरिति, दयतेः "स्पृहिगृहि" इत्यादिना आलुच् ।

व्याख्या—देवानुचरस्य-देवस्य-महादेवस्य, अनुचरः-किङ्करः सिंहः, तस्य वाचम्, निशम्य-श्रुत्वा, तदध्यासितकातराक्ष्या-तेन-सिंहेन यदध्यासितम्-आक्रमणम्, तेन कातरे-दीने, अक्षिणी-नेत्रे यस्यास्तथाभूतया, धेन्वा-गवा, निरीक्ष्यमाणः-अवलोक्यमानः, सुतराम्-अत्यन्तम्, दयालुः-कारुणिकः, मनुष्यदेवः-नृपतिः, पुनरपि, उवाच-जगाद ।

भा०—एकतः सिंहेन हितमुपदिशता शरीररक्षणायानुरोधः कृतः, अपरतस्तु तेनाक्रान्ता गौः "किमिदानीमयं वदति, अपि मां मोचयति, शरीरं वा रक्षति" इति दीनया दृष्ट्या तन्मुखं प्रेक्षते । एवं सङ्कटावसरेऽपि झटिति स्वकर्तव्यं निर्धार्य राजा सिंहं प्रति पुनर्जगाद ।

अलं०—कातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः-इति दयायां हेतुगर्भाद्विशेषणात्परिकरः, काव्यलिङ्गं वा । कातराक्ष्येत्यादिना परिपोष्यमाणस्य रसस्योद्दीपनविभावः

सम्यगुपस्थापितः, देवानुचरत्वाद्यद्यपि तद्वाक्यं माननीयम्, परं राजा स्वयमपि "मनुष्यदेवः" इति देवस्य देवानुचरवाक्यप्रत्याख्याने को दोषः-इति निगूढं पदद्वयेन ध्वनितम्।

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

अ०—उदग्रः क्षत्रस्य शब्दः क्षतात् त्रायते इति भुवनेषु रूढः किल, तद्विपरीतवृत्तेः राज्येन किम्? उपक्रोशमलीमसैः प्राणैः वा किम्?

व्याक०—तद्विपरीतवृत्तेः-तस्माद् विपरीता (तत्पु०) वृत्तिर्यस्य (बहु०) तस्य। विपरीतेति 'वि' 'परि' एतदुपसर्गद्वयपूर्वाद् इण् धातो क्तः, मलीमसैरिति मलशब्दाद् "ज्योत्स्नातमिस्रा…" इत्यादिना ईमसप्रत्ययो निपातितः। "राज्येन" "प्राणैः" उभयत्र गम्यमान-प्रयोजनक्रिया-करणत्वेन तृतीया। रूढः-रोहतेः क्तः। क्षतात्-क्षणुधातोर्भावे क्तः, अनुनासिकलोपः। क्षत्त्रस्येति-क्षणनं क्षत्, क्षणु धातोः सम्पदादित्वाद् भावे क्विप्। "गमादीनामिति वक्तव्यम्" इत्यनुनासिकलोपः। ह्रस्वस्येति तुगागमः, क्षतस्त्रायत इति क्षत्त्रः। मूलोक्तं त्वर्थतोऽनुवाद इति मल्लिनाथः। मूलोक्तरीत्या क्षतशब्दस्यैव पृषोदरादित्वादकारलोपो वा।

व्याख्या—उदग्रः-उन्नतः, क्षत्रस्य-क्षत्रियवर्णस्य, शब्दः-शब्द्यते-प्रतिपाद्यतेऽनेनेति शब्दो वाचकः, क्षत्रियवर्णवाचकक्षत्रशब्द इति यावत्, क्षताद्-नाशात्, त्रायते-रक्षति-इति व्युत्पत्त्या, भुवनेषु-लोकेषु रूढः-प्रसिद्धः, किल। क्षत्रशब्दोऽक्षौहिणीरथन्तरादिवत् केवलया रूढ्या स्वार्थं न प्रतिपादयति, किन्तु पङ्कजादिवदवयवार्थपुरस्कारेणेति भावः। तस्मात्-क्षतत्राणरूपात् क्षत्रशब्दावयवार्थाद्, विपरीता-विरुद्धा, वृत्तिः-व्यापारो यस्य, तथाभूतस्य क्षतत्राणमकुर्वतः पुरुषस्य, राज्येन, किम्, (प्रयोजनम्) निष्फलं तस्य राज्यमित्यर्थः, उपक्रोशमलीमसैः-*उपक्रोशः-निन्दा, तेन ‡ मलीमसैः-मलिनैः, दूषितैरिति यावत्, प्राणैर्वा किम्? निन्दितस्य जीवनमपि निष्फलमित्यर्थः।

* उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे—इत्यमरः।
‡ मलीमसं तु मलिनम्—इत्यमरः।

भा०—हे सिंह ! स्वकर्तव्यं पालयत एव पुरुषस्यैश्वर्यभोगो जीवनं च श्लाघ्ये, न तु कर्तव्यविमुखस्य लोकनिन्दितस्य । वयं हि लोके "क्षत्राः" इति व्यवह्रियामहे । क्षतात्-नाशात् साधून् प्राणिनस्त्रायामहे इत्येव क्षत्रशब्द-प्रवृत्तिरस्मासु । तद्यदि संमुखे हन्यमानां गामुपेक्ष्य जीवनं रक्षेयम्, तर्हि कर्त-व्यविमुखो लोकनिन्दितः स्याम्, वृथा च तथा सति मे जीवनं राज्यं चेति ।

अल०—'गामुपेक्षमाणस्य मम जीवनं व्यर्थं स्याद्' इति वक्तव्ये सामान्येनोपक्षेपादप्रस्तुतप्रशंसा । विपरीतवृत्तेः पुरुषस्य राज्यसम्बन्धस्यासमञ्ज-सत्ववर्णनाद्विषमः । राज्यस्य प्राणानां च किंशब्दप्रतिपादितव्यर्थत्वरूपैकधर्म-सम्बन्धात्तुल्ययोगिता । दयावीरोऽत्र रस इति बहवः । वस्तुतस्तु कर्तव्यपाल-नोत्साहस्याऽत्र प्राधान्येन व्यञ्जनाद् रसगङ्गाधरे पण्डितराजैः पृथक्त्वेन स्वी-कृतो धर्मवीर एव रसोऽत्र । दयापि स्वविभावेनोपस्थिता धर्मोत्साहस्यैव पोषिका । राज्यप्राणादिषूपेक्षाऽनुभावः ।

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

अं०—महर्षेः अनुनयः (च) अन्यपयस्विनीनाम् विश्राणनात् कथं नु शक्यः ? इमाम् सुरभेः अनूनाम् (त्वम्) अवेहि, त्वया तु अस्याम् रुद्रौ-जसा प्रहृतम् ।

व्याक०—महत् ऋषेः-महर्षेः, "सन्महत्परम" इति कर्मधारयः, "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इति पूर्वपदस्यात्वम् । अन्यासाम् पयस्विनीनाम् (कर्म०) अन्यपयस्विनीनाम् । "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इति पूर्वपदस्य पुंवत्त्वम्, पयस्विनीति-पयश्शब्दाद् विनिस्तद्धितः, ङीप् । अनुनयःकर्म, मयेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । त्वयेति प्रहरणकर्तरि तृतीया, निष्ठायां "न लोकेति" षष्ठीनिषेधात् । सुरभेः-"पञ्चमी विभक्ते" इत्यनेन पञ्चमी । विश्राणनम्-विपूर्वाच्चौरादिकात् 'श्रणु दाने' इत्यतो ल्युट् । कथम्-"किमश्च" किंशब्दात्थमुः, विभक्तित्वात्कादेशः । अवेहि-अवपूर्वाद् इण् धातोर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । प्रहृतम्-प्रपूर्वाद् हरतेरकर्मकत्वविवक्षया भावे निष्ठा ।

व्याख्या—महर्षेः-वशिष्ठस्य, अनुनयः-क्रोधापनोदश्च, अन्यपयस्विनी-

नाम्-अन्यासां दोग्ध्रीणां गवाम्, * विश्राणनात्-दानात्, कथं नु-केन प्रकारेण, शक्यः, कर्तुं युज्येत, काका न शक्य इति लभ्येत। यतः-इमाम्-नन्दिनीम्, सुरभेः-कामधेनोः (तदपेक्षया) अनूनाम्-अन्यूनाम्, अवेहि-जानीहि, त्वया तु अस्याम्, रुद्रस्य-महादेवस्य, ओजसा-प्रभावेण, प्रहृतम्-प्रहारः कृत इति।

भा०—यत्त्वयोक्तम् " अथैकधेनोरित्यादि " तदपि न, यतः, अन्यासां दुग्धवतीनां बह्वीनां गवां प्रदानेनापि महर्षेः प्रसादनं दुष्करम्। इयं हि नन्दिनी न केवलं दुग्धदोहनमात्रोपयुक्ता, अपि त्वसौ कामधेनुः। यद्यदृषिः कामयते, तत्सर्वमेषा दोग्धि, अतो नास्या अन्यधेनुसादृश्यम्। नन्वीदृशी चेत्कथं मद्वशगा इति मा स्म शङ्कथाः, त्वया खल्वस्या उपरि महादेवप्रभावेणैव प्रहारः कृतः। अन्यस्य नास्ति सामर्थ्यमिमां प्रहर्तुम्।

अलं०—अन्यधेनुवैलक्षण्यस्य सुरभिसादृश्यरूपकारणमुखेनाख्यानादप्रस्तुतप्रशंसा। यदि तु सुरभिसादृश्यमेवान्यवैलक्षण्यं मन्यते, तर्हि भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तम्। प्रहारस्य रुद्रौजसा समर्थनात्काव्यलिङ्गम्, चतुर्थपादेन प्रश्नोन्नयनादुत्तरालङ्कारो वा। सुरभिसादृश्यमन्यधेनुवैलक्षण्यं च यद् बोधितम् तेन गवि भक्तिः, गुरोरनुनयस्यावश्यकत्वेन गुरुभक्तिश्च व्यज्यते, ताभ्यां च तद्विषये कर्तव्यपालनस्यावश्यकतमता व्यज्यते इति धर्मवीरस्य पोषण एव पर्यवसानम्।

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः॥ ५५॥

अ०—सा इयम् मया स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण भवत्तः मोचयितुम् न्याय्या, एवम् तव पारणा विहता न स्यात्, मुनेः क्रियार्थश्च अलुप्तः भवेत्।

व्याक०—स्वदेहस्यार्पणमेव निष्क्रयः, (तत्पु०) तेन स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण। निष्क्रय इति निष्क्रीयतेऽनेनेति विग्रहे क्रीणातेः " एरच् "। मोचनस्य करणे तृतीया। क्रियैवार्थः क्रियार्थः (तत्पु०)। भवत्तः-इति भवच्छब्दात् " पञ्चम्यास्तसिल् "। मोचयितुम्-मुञ्चतेर्णिजन्तादर्हार्थकन्याय्यशब्दयोगे, अध्याहृतास्तिक्रियायोगे वा तुमुन्। न्याय्या-न्यायादनपेतेतिविग्रहे "धर्म-

* विश्राणनं वितरणम्—इत्यमरः।

पथ्यर्थन्यायादनपेते " इति यत् प्रत्ययः । इदं तद्धितान्तमपि अर्हार्थकत्वात्तद्धितस्य क्रियाबोधकत्वाच्च क्रियारूपेणात्र वाक्ये व्यवहृतम् । अस्यैव कर्तरि मयेति तृतीया, इयमिति कर्मणि प्रथमा च । यद्वा निपूर्वादयतेर्ण्यत्प्रत्ययेन कृदन्तमेवेदम्-तत्कर्तृत्वादिकं मयेत्यादिषूपपन्नमेवेति । अस्तिक्रियां वाऽत्राध्याहृत्य तत्कर्तरि ' इयम् ' इति प्रथमा, न्याय्येति तत्र विधेयं विशेषणम्, मयेति तृतीया तु मोचनक्रियाकर्तृत्वादिति । पारणा-पारयतेश्चौरादिकाद् " ण्यासश्रन्थो युच् " इति युच् । विहनने कर्मेदम् । तवेत्यस्य कर्तरि षष्ठी ।

व्याख्या—सा-पूर्ववर्णिता प्रसिद्धगौरवा वा, इयम्-नन्दिनी, मया, स्वदेहस्य-स्वशरीरस्यार्पणम्-उपहरणमेव, निष्क्रयो-मूल्यम्, तेन, भवत्तः-त्वत्सकाशाद्, मोचयितुम्-त्याजयितुं न्याय्या-योग्येत्यर्थः, एवम्-मया स्वदेहे तुभ्यमुपहारीकृते सति, तव-भवतः, पारणा-व्रतान्तभोजनम्, विहता-निवारिता न स्यात्; मुनेः- वशिष्ठस्य, क्रियार्थः-यागश्राद्धादिकर्मकलापरूपः पुरुषार्थश्च, अलुप्तः-अविनष्टः, भवेत्, न विनश्येदिति ।

भा०—अत एव हे सिंह ! एतस्या गोः परिवर्तें तुभ्यमहं स्वशरीरमुपहरामि, उचितमेवैतत्, न तु विचारमूढतालक्षणम् । स्वप्राणव्ययेनापि परस्य प्राणिनः, विशेषेण गोः, तत्राप्येवंविशिष्टायाः, तत्रापि च गुरुसम्बन्धिन्याः, रक्षणीयत्वात् । एवं च सति तव व्रतान्तभोजनमपि न विनश्येत्, गुरोर्वशिष्ठस्याग्निहोत्रादिक्रियापि सुखं निर्वहेद्-इति द्वयोरेव न काचिद्धानिः । " अहं च तथा स्वकर्तव्यपालनेन कृतार्थः " इत्यर्थादनुसन्धेयम् ।

अलं०—अत्रारोप्यमाणस्य निष्क्रयस्य विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोगित्वात् परिणामालङ्कारः । ' स्वदेहनिष्क्रयार्पणेन ' इति वक्तव्ये ' स्वदेहार्पणनिष्क्रयेणेति ' वचनात् ' तुच्छो देहो नेदृश्या गोः-निष्क्रयः, अपि तु कर्तव्यबुद्ध्या क्रियमाणं देहार्पणं धर्म इति निष्क्रयो भवितुमर्हति ' इति निगूढं व्यज्यते । धर्मवीरो रसः स्फुट एव । अलुप्त इति क्रियान्वयित्वेनोचितस्य नञः समासे गुणीभावाद्विधेयाविमर्शदोषोपि ।

भवानपीदं परवानवैति महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥२६॥

अ०—परवान् भवान् अपि इदम् अवैति, हि तत्र देवदारौ महान् यत्नः, हि रक्ष्यम् विनाश्य स्वयम् अक्षतेन नियोक्तुः अग्रे स्थातुम् न शक्यम् ।

व्याक०—परवान्-परोऽस्य नियोक्तृत्वेनास्तीति परशब्दान्मतुप् । अवैति-एतेर्लट्, " एत्येधत्यूठ्सु " इति वृद्धिः । यत्नः-यततेर्नङ् । रक्ष्यम्-रक्षतेर्ण्यत्, नियोक्तुः-युनक्तेस्तृच् ।

व्याख्या—* परवान्-स्वामिपरतन्त्रः, भवानपि, इदम्-वक्ष्यमाणम्, अवैति-जानाति, हि-यतः, तव-भवतः, देवदारौ-देवदारुवृक्षविषये, तदन्नायामिति यावत्, महान्-सातिशयः, यत्नः-प्रयासः, अस्तीति शेषः । पूर्वार्धोक्तमिदं शब्दं विवृणोति-हि-निश्चयेन, रक्ष्यम्-रक्षितुं योग्यम्, वस्तु, विनाश्य-उपेक्षया नाशं प्रापय्य, स्वयम् अक्षतेन-अव्रणेन-कामपि हानिमसोढवता पुरुषेण, नियोक्तुः-प्रेषकस्य, स्वामिनः, अग्रे-सम्मुखे, स्थातुम्-वर्तितुम्, न शक्यम्-न स तत्र स्थातुं प्रभवेदिति ।

भा०—हे सिंह ! स्वामिपरतन्त्रस्त्वमप्येतदवश्यं जानासि, यत्सेवको मौनमास्थाय पाणिपादमस्पन्दयित्वा स्वयं कांचिदपि हानिमसोढ्वा स्वामिधनं चेन्नाशयेत्, तर्हि व्रीडाविनतकन्धरो दण्डभयभीतश्च स्वामिनोऽग्रे स्थातुं न शक्नोति । यद्येवं नाभविष्यत्, तर्हि त्वमपि एतद्देवदारुवृक्षविषय एवं यत्नवान् नाभविष्यः ।

अलं०—सिंहनिदर्शनेन सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । कर्तव्यव्यङ्ग्या ।

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥५७॥

अ०—चेद् अहम् किमपि अहिंस्यः तव मतः, तर्हि मे यशःशरीरे दयालुः भव, खलु एकान्तविध्वंसिषु भौतिकेषु पिण्डेषु मद्विधानाम् अनास्था (भवति) ।

व्या०—हिंस्य इति हिनस्तेर्ण्यत् । मतः-" मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च " इति मनुधातोः क्तः । तवेति तद्योगे कर्तरि षष्ठी । अहं विधा येषां तेषां मद्विधानाम्, " प्रत्ययोत्तरपदयोश्च " इति मादेशः । विध्वंसो येषामस्तीति

* परतन्त्रः पराधीनः परवान् नाथवानपि-इत्यमरः ।

विध्वंसिनः, इनिर्मत्वर्थीयः । अथवा विध्वंसन्ते तच्छीला इति विग्रहे ध्वंसतेः सुप्यजातौ णिनिः । एकान्तं विध्वंसिष्वेकान्तविध्वंसिषु, केवलसमासः । दयालुः-दयतेरालुच् । भौतिकेषु-भूतशब्दाद्विकारार्थे ठक् "ठस्येकः" इतीकादेशः।

व्याख्या—चेद्-यदि, अहम्, किमपि-केनापि हेतुना, किञ्चिदपि वा, अहिंस्यः-हिंसितुमयोग्यः, तव-भवतः, मतः-इष्टः; तर्हि मे-मम, यशः-कीर्तिरेव शरीरम्, तस्मिन्, दयालुः-दयावान्, भव, तच्छरीरं रक्षेति भावः । ननु मुख्यं शरीरमुपेक्ष्यामुख्ये यशःशरीरे किमर्थमाग्रह इत्यत आह, खलु-निश्चयेन, एकान्तविध्वंसिषु-अवश्यं विनश्वरेषु, भौतिकेषु-भूतानां विकारा भौतिकास्तेषु, पृथिव्यादिभूतनिर्मितेषु पिण्डेषु, शरीरपदवाच्येषु, मद्विधानाम्-मत्सदृशानाम्, अनास्था-अनादर एव ।

भा०—हे सिंह ! यदि त्वं मां केनापि हेतुना 'अवध्यम्' मन्यसे, तत एव मम देहरक्षणमुपदिशसि, तर्हि कृपया मे यशःशरीरं मा हिंसीः । इदं तु भौतिकं पिण्डं वपुराख्यं कामं स्वभोजनायोपयुङ्क्ष्व । विवेकिनः खलु भौतिकेषु शरीरेषु नाग्रहपराः, यतस्तेषां भूतपिण्डरूपत्वाद्विनाशोऽवश्यं भावी, यशःशरीरन्तु स्थिरं ते सर्वात्मना रक्षन्ति ।

अलं०—यशःशरीरमिति यशसि शरीरत्वारोपाद्, मुख्यशरीरादुत्कर्षप्रतिपादनाच्चाधिकताद्रूप्यरूपकम् । यद्वा-यश एव शरीरम्, इदं दृश्यमानं शरीरत्वेन व्यवहृतं तु भौतिकपिण्डमात्रमिति यशस्यारोपार्थं शरीरे शरीरत्वापह्नवात्पर्यस्तापह्नुतिरियम् । मा हिंसीरिति वक्तव्ये दयालुशब्दोक्त्या पर्यायोक्तम् । अनास्थायामेकान्तविध्वंसीति हेतुगर्भत्वात् परिकरः । मतिरत्र व्यभिचारिभावोऽभिव्यक्तो धर्मवीररसं सम्यक् पुष्णाति । यशोरक्षणोत्कण्ठापि धर्मवीरस्यैवाङ्गम्।

सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद् भूतनाथानुग नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥५८॥

अ०—(लोकाः) सम्बन्धम् आभाषणपूर्वम् आहुः, सः वनान्ते सङ्गतयोः नौ वृत्तः, तद् हे भूतनाथानुग त्वम् सम्बन्धिनः मे प्रणयम् विहन्तुम् न अर्हसि ।

व्याक०—आभाषणं पूर्वं यस्य तद् आभाषणपूर्वम् (बहु०) आभाषणमिति भाषतेर्ल्युट् । सङ्गतयोः-गमधातोः कर्तरि क्तः । वृत्त इत्यपि तथा ।

अनुग इति अनुगच्छतीति विग्रहे "अन्यत्रापि दृश्यते" इति डः। सम्बन्धी-"अत इनिठनौ" इति इनिः प्रत्ययः। प्रणयः-प्रपूर्वान्नयतेः "एरच्"। आहुः-ब्रूञ्धातोर्लटि प्रथमपुरुषबहुवचनम्। "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इत्यनेनोस्, आहादेशश्च।

व्याख्या—सम्बन्धम्-सख्यम्, आभाषणम्-आलापः, पूर्वम्-कारणं यस्य तथाभूतम्, आहुः-कथयन्ति, लोका इति शेषः। सः-तादृक् सम्बन्धः, वनान्ते-वनप्रदेशे, संगतयोः-सम्मिलितयोः, नौ-आवयोः, वृत्तः-जातः, तत्-तस्मात्कारणाद्, हे भूतनाथानुग! हे महेश्वरानुचर! त्वम्, सम्बन्धिनः-सख्युः, मे-मम, *प्रणयम्-विश्रम्भयाचनाम्, विहन्तुम्-विफलयितुम्, नार्हसि-न योग्योऽसि।

भा०—हे सिंह! परस्परमालाप एव सौहार्दस्य हेतुः। तत्रापि च वने, (वने साहचर्यस्य मैत्रीलक्षणेषु गणनात्) स चालापो वने सम्मिलितयोरावयोर्जात एव। अत एवेदानीं त्वमहं च सुहृदौ भवावः। सुहृदो मे पूर्वोक्ता प्रार्थना न त्वया विफलीकरणीया। यतस्त्वं भूतनाथस्येश्वरस्यानुगः इति भवादृशे सौहार्दवैफल्यं न सम्भाव्यत एव।

अलं०—सम्बन्धित्वस्य प्रणयाविहनने हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्। भूतानुगेति सम्बोधनस्य साभिप्रायत्वात्परिकरश्च। प्रार्थनया 'औत्सुक्यम्' व्यभिचारी व्यज्यते, सोऽपि धर्मवीरं रसमत्यर्थं पोषयति।

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत् पिण्डमिवामिषस्य॥ ५९॥

अ०—सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः सः दिलीपः न्यस्तशस्त्रः (सन्) तथा इति गाम् उक्तवते हरये स्वदेहम् आमिषस्य पिण्डमिव उपानयत्।

व्याक०—प्रतिष्टम्भाद्विमुक्तः (त०) बाहुर्यस्य (बहु०) स प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः। न्यस्तं शस्त्रं येन स न्यस्तशस्त्रः। उक्तवते-ब्रूञ्धातोः कर्तरि क्तवतुः। सद्यः-"सद्यःपरुत्परार्यैषमः" इत्यादिना निपात्यते। उपानयत्-उपपूर्वान्नयतेर्लङ्। देह इति देग्धेर्घञ्। हरये इति सम्प्रदाने चतुर्थी।

व्याख्या - सद्यः-तत्क्षणे, प्रतिष्टम्भात्-प्रतिबन्धाद्, विमुक्तः-रहितः,

* विश्रम्भयाचना प्रणयः—इत्यमरः।

बाहुः-भुजो यस्य तथाभूतः, सः-दिलीपः, न्यस्तम्-त्यक्तम्, शस्त्रम्-आयुधं येन तथाभूतः सन्, तथा-एवमस्तु, इति गाम्-वाणीम्, उक्तवते, † हरये-सिंहाय, स्वस्य-आत्मनः, देहम्-शरीरम्, ‡ आमिषस्य-मांसस्य पिण्डमिव-कवलमिव, उपानयत्-उपहाररूपेण समार्पयत्।

भा०—दिलीपस्य प्रार्थनां स्वीकुर्वन् सिंहः 'यथा भवते रोचते, तथैव भवतु', इत्युवाच। 'किमयं सत्यं ददाति देहम्, उत वाङ्मात्रमिदम्' इति परीक्षणे तत्तात्पर्यम्। तत्क्षण एव राज्ञो बाहुरपि प्रतिबन्धरहितो जातः। 'अपनीते बन्धने प्राकृतजनवत्पुनरप्ययं शस्त्रचालनायाविष्टो यतेत, उत प्रतिज्ञामनुस्मरन् शरीरसर्पयेत' इति परीक्षणे तात्पर्यम्। अथ स दिलीपस्तु शस्त्रादिकमेकतः परित्यज्य स्वप्रतिज्ञानुसारेण स्वदेहं सिंहस्याग्रे न्यपातयदेव। यथा कश्चित्साधारणं मांसग्रासमखिन्न एव दद्यात्, तथैवाखिन्नस्य सुप्रसन्नस्य दिलीपस्य देहदानमिति।

अलं०—उपमा, मांसपिण्डस्य देहस्य चोपहारीकरणं साधारणो धर्मः। प्रायेण महाकविरस्मिन् प्रकरणे 'नृपतिः' 'राजा' 'प्रजानाथः' इत्यादिभिरेव पदैर्दिलीपं व्याहरत्, इह तु 'दिलीपः' इति नामग्रहणम्-'ईदृशेऽनन्यसाधारणे महति साहसे नामग्राहमेव कीर्तिघण्टाघोष आवश्यकः' इत्यभिप्रायेणैव। राज्ञः स्तुतिरत्र प्राधान्येन व्यङ्ग्या, वीररसस्तदङ्गमिति रसवदलङ्कारमालङ्कारिका आहुः, विस्तरस्त्वत्राप्रकृत इति।

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम्।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता॥ ६०॥

अ०—तस्मिन् क्षणे उग्रम् सिंहनिपातम् उत्पश्यतः अवाङ्मुखस्य प्रजानाम् पालयितुः उपरि विद्याधरहस्तमुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात।

व्याक०—अवाङ् मुखं यस्य (बहु०) तस्यावाङ्मुखस्य। सिंहः-इति हिनस्तेः पचाद्यचि पृषोदरादित्वाद् वर्णविपर्ययात् साधु। निपात इति पततेर्भावे घञ्। पालयितुः-पालयतेस्तृच्। प्रजानामिति तद्योगे कर्मणि षष्ठी।

---

† कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः—इत्यमरः।

‡ पललं क्रव्यमामिषम्—इत्यमरः।

उत्पश्यतः-उत्पूर्वाद् दृशेः " अप्रथमासमानाधिकरणे " शतृप्रत्ययः, "पाघ्राध्मा ...." इति पश्यादेशः । अवाङ्-अवपूर्वादञ्चतेर् ऋत्विगादिना क्विन् । पुष्प-शब्दे ' पुष्प विकसने ' इत्यतः पचाद्यच् ।

व्याख्या—तस्मिन् क्षणे-देहोपहरणावसरे, उग्रम्-भयङ्करम्, सिंहस्य, निपातम्-निपतनम्-आक्रमणमिति यावत्, उत्पश्यतः-उत्प्रेक्षमाणस्य, अवाङ्-मुखस्य-अधोमुखस्य, प्रजानाम्, पालयितुः-रक्षकस्य, राज्ञो दिलीपस्य, उपरि, विद्याधराणाम्-तत्र स्थितानां देवयोनिविशेषाणाम्, हस्तैः, विमुक्ता-त्यक्ता, पुष्पाणाम्-कुसुमानाम्, वृष्टिः पपात ।

भा०—सिंहस्याग्रेऽधोमुखः शयानो राजा ' एष मयि निपतितः सिंहः ' इति सिंहाक्रमणं निध्यायति स्म । परं सिंहस्तु न निपतितः, तत्स्थाने पुष्प-वृष्टिस्तद्देहोपरि निपतिता । तत्रैव हिमगिरिगुहायां स्थिताः संवादमिममाकर्ण-यन्तो विद्याधरा राज्ञो महत्त्वेन विमुग्धाः पुष्पाणि ववृषुरिति ।

अलं०—' वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् ' इति (कुवल०) लक्षितं प्रहर्षणमत्रालङ्कारः ' धर्मे दृढतया कदापि नानिष्टम्, अपि त्वनिष्टप्र-सङ्गेऽपीष्टप्राप्तिः, स्थिरसत्कीर्तिलाभश्च ' इति फलं व्यङ्ग्यम् ।

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥६१॥

अ०—हे वत्स ! उत्तिष्ठ इति उत्थितम् अमृतायमानम् वचः निशम्य उत्थितः सन् राजा अग्रतः प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श, सिंहम् न (ददर्श) ।

व्याक०—उत्तिष्ठ उत्पूर्वात् स्थाधातोर्लोट्, तिष्ठादेशः, हेर्लुक् । अमृताय-मानम्-अमृतशब्दाद् "उपमानादाचारे" इति क्यङ् । अग्रतः-अग्रशब्दात्तसिः । प्रस्रविणी-स्रवणं स्रवः, "ऋदोरप्" प्रकृष्टः स्रवः प्रस्रवः, ततः प्रस्रवोऽस्या अस्तीति "अत इनिठनौ" इति मत्वर्थीय इनिः । नान्तत्वाद् ङीप् । प्रस्रवणं प्रस्रव इति तु न विग्रहीतव्यम्—"प्रे द्रुस्तुस्रुवः" इति घञापत्तेः । जननीम्-जनयतेर्ल्युट्, टित्त्वान्ङीप् ।

व्याख्या—हे वत्स ! हे पुत्र ! उत्तिष्ठ, इत्येवम् उत्थितम्-प्रादुर्भूतम्, अमृतायमानम्-अमृतवत् सुखदम्, वचः-वाक्यम्, निशम्य-श्रुत्वा, उत्थितः

सन्, राजा, अग्रतः-अग्रे, प्रस्रविणीम्-क्षीरं स्रवन्तीम्, गाम्-नन्दिनीम्, स्वाम्-स्वकीयाम्, जननीमिव-मातरमिव, ददर्श-आलोकयामास, सिंहम्, न ददर्श।

भा०—अथ नृपतिः, "वत्स ! उत्तिष्ठ" इति मधुरां गिरमुपश्रुत्योदतिष्ठत्। उत्थितश्च क्षीरं स्रवन्तीं स्वमातृसदृशीं नन्दिनीमपश्यत्। सिंहं तु नापश्यत्।

अलं०—अमृतायमानम्, जननीमिवेत्युपमाद्वयम्। न सिंहम् इति परिसंख्यापि। प्रस्रविणीमित्यनेन नन्दिनीगतं राजविषयं वात्सल्यं व्यज्यते। राज्ञो हर्षविस्मयौ च व्यङ्ग्यौ।

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो ! मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥६२॥

अ०—विस्मितम् तम् धेनुः उवाच, हे साधो ! मया मायाम् उद्भाव्य परीक्षितः असि, ऋषिप्रभावाद् मयि अन्तकः अपि प्रहर्तुं प्रभुः न, (अस्ति) अन्यहिंस्राः किमुत (भवेयुः)।

व्याक०—विस्मितम्-विपूर्वात्स्मयतेः "गत्यर्थाकर्मकश्लिष" इत्यादिना कर्तरि क्तः। साधो-साध् धातोः "कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्" इत्यौणादिकसूत्रेण उण्। परीक्षितः-परिपूर्वादीक्षतेः कर्मणि क्तः। प्रभाव इति भवतेर्घञ्, ततः प्रादिसमासः। अन्तकः-अन्तं करोतीति अन्तशब्दात् "प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे...." इत्यनेन णिच्, ततो णिजन्तात् "ण्वुल्तृचौ" इति ण्वुल्। प्रहर्तुम्-शक्नोत्यर्थकप्रभुशब्दयोगे, अस्तियोगे वा तुमुन्। प्रभुः-प्रपूर्वाद् भवतेः डुः। हिंस्राः हिनस्तेः "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः"। तम्-"अकथितं च" इति गौणे कर्मणि द्वितीया।

व्याख्या—विस्मितम्-आश्चर्यं प्राप्तम्, तम् नरेन्द्रम्, धेनुः-नन्दिनी, उवाच-इदं कथयामास, यद् हे साधो !-हे परोपकारप्रवण राजन् !, त्वम्, मायाम्-कपटरूपम्, उद्भाव्य-कल्पयित्वा, परीक्षितः-कृतपरीक्षः असि, ऋषेः-वशिष्ठस्य, प्रभावात्, मयि-ममोपरि, अन्तकः-यमराजोऽपि, प्रहर्तुम्-प्रहारं कर्तुम्, न प्रभुः-न समर्थोऽस्ति, अन्यहिंस्राः-अन्ये हिंसकजन्तवः सिंहाद्याः,

किमुत-कथं समर्थाः स्युः ।

भा०—अतर्कितोपनतया पुष्पवृष्ट्या सिंहस्यादर्शनेन च राजा विस्मयं गतः । नन्दिनी च तदा तमित्थमुवाच । हे परोपकारिन् दिलीप ! मयैव कपटसिंहमुत्पाद्य तव भक्तेः परीक्षा कृता । वस्तुतस्तु मां वशिष्ठप्रभावेण सर्वजीवनाशको यमोऽपि पीडयितुं न समर्थः । अन्येषां हिंसकजन्तूनां कथैव का ।

अलं०—कैमुतिकन्यायोद्भावनात्-काव्यार्थापत्तिः, 'साधो ! परीक्षितोसि' इति परीक्षायामुत्तीर्णता व्यज्यते ।

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥६३॥

अ०—हे पुत्र ! गुरौ भक्त्या, मयि अनुकम्पया च (अहम्) ते प्रीता अस्मि, (त्वम्) वरम् वृणीष्व, माम् केवलानाम् पयसाम् प्रसूतिम् न अवेहि (किंतु) प्रसन्नाम् (सतीम) कामदुघाम् (अवेहि) ।

व्याक०—ते-"क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि संप्रदानम्" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी, सम्बन्धसामान्ये षष्ठी वा । भक्त्या अनुकम्पया-इति हेतौ तृतीया । 'गुरौ' इति 'मयि' इति च वैषयिकेऽधिकरणे सप्तमी । पयसाम् "जात्याख्यायाम्" इति बहुवचनम् । प्रीता-कर्तरि क्तः । वरः-वृ इति क्र्यादिकाद् "ऋदोरप्", अथवा वृणोतेः "ग्रहवृद्दनिश्चिगमश्च" इत्यप् । प्रसूतिः-प्रपूर्वात् षूङ्धातोः क्तिन् । कामदुघा-" दुहःकब् घश्च " इति दोग्धेः कप्, घादेशश्च ।

व्याख्या—हे पुत्र ! गुरौ-वशिष्ठे, भक्त्या, मयि अनुकम्पया-दयया च, (एतदुभयोत्थापितधर्मोत्साहप्रयोज्यं कर्तव्यपालनं ते दृष्ट्वेति तात्पर्यम्) ते-तुभ्यम्, तव वा, प्रीता-प्रसन्नास्मि, अतः त्वम् वरम्-अभीप्सितमर्थम्, वृणीष्व-याचस्व । माम्, केवलानां पयसाम्-दुग्धमात्रस्य, प्रसूतिम्-उत्पादयित्रीम्, नावेहि-न जानीहि, किन्तु प्रसन्नाम्-प्रसादमुपगतां सतीम्, कामदुघाम्-यथेच्छफलदात्रीम्, अवेहि ।

भावा०—हे दिलीप ! गुरौ भक्तिं मद्विषयेऽनुकम्पां च निरीक्ष्य निरतिशयं

प्रसीदामि । अतस्त्वं मत्सकाशात् स्वाभिमतं वरं प्रार्थयस्व । 'एषा धेनुः दुग्धातिरिक्तं किं दद्यात्' इति त्वया न शङ्कितव्यम् । यतोऽहं प्रसन्ना सती यथेच्छं कामानपि पूरयितुं शक्नोमि ।

अलं० — वरप्रर्थनायाः कामदुघात्वेन समर्थनात् काव्यलिङ्गम् । धेनुगत-वात्सल्यस्य प्राधान्येन व्यञ्जनाद् भावध्वनिः ।

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

अ०—ततः मानितार्थी स्वहस्तार्जितवीरशब्दः स हस्तौ समानीय सुद-क्षिणायाम् वंशस्य कर्तारम् अनन्तकीर्तिम् तनयम ययाचे ।

व्याक०—मानिता अर्थिनो येन स मानितार्थी । मानिताः णिजन्तान्मा-नयतेः क्तः । अर्थीति-अर्थशब्दात्, "अर्थाच्चासन्निहिते" इतीनिः । स्वस्य हस्ताभ्याम् (ष० त०) अर्जितः वीर इति शब्दो येन स स्वहस्तार्जितवीर-शब्दः । वीर-इति वीरयतेः पचाद्यच् । न अन्तो यस्याः सा अनन्ता, तथा कीर्तिर्यस्य तमनन्तकीर्तिम् । ततः-तच्छब्दात्तसिल् प्रत्ययः । समानीय-'सम्' 'आङ्' एतदुपसर्गद्वयपूर्वान्नीधातोर्ल्यप् ।

व्याख्या—ततः-'वरं वृणीष्व' इति नन्दिनीवचनानन्तरम्, मानिताः-दानमानाभ्यां सत्कृताः, अर्थिनः-याचका येन तथा-भूतः, स्वहस्ताभ्याम्-स्वभुजाभ्याम्, अनन्यसाहाय्येनेति यावत्, अर्जितः-कर्म कृत्वा प्राप्तः, वीरः इति शब्दो येन तथाभूतः, सः-राजा, हस्तौ-करौ, समानीय-संयोज्य, अञ्जलिं बद्ध्वा, सुदक्षिणायाम्-स्वभार्यायाम्-तत्कुक्षौ, वंशस्य-कुलस्य, कर्तारम्-अग्रे प्रवर्तयितारम्, अविच्छिन्नसन्ततिमिति यावत्, अनन्ता-चिरस्थायिनी कीर्तिर्यस्य तथाभूतम्, तनयम्-पुत्रम् । ययाचे-प्रार्थयामास ।

भा०—धेन्वा वरयाचनायै प्रेरितोऽतिवदान्यः शौर्यशाली स दिलीपो बद्धाञ्जलिर्भूत्वा वंशप्रवर्तकं यशस्विनं पुत्रं वरत्वेन याचितवान् । दिगन्तविश्रा-न्तजैत्ररथाः कल्पद्रुमवद् याचकेभ्योऽभिलषितं वितरीतुं समर्था अपि ऋणत्रयापाकरणाय देवानामग्रे याचनार्थं हस्तौ प्रसारयन्तीति कवेराकूतम् ।

अलं०—मानीय मानितेति-लाटानुप्रासः । मानितार्थ्यपि ययाच इति

विरोधालङ्कृतिः । पुत्रप्राप्तय उत्कण्ठा व्यज्यते ।

सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

अ०—सा पयस्विनी सन्तानकामाय राज्ञे तथा इति कामम् प्रतिश्रुत्य (हे) पुत्र ! (त्वम्) मदीयम् पयः पत्रपुटे दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष्व-इति तम् आदिदेश ।

व्याक०—सन्तानं कामयत इति तस्मै सन्तानकामाय, "कर्मण्यण्" उपपदसमासः । राज्ञे "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता" इति सम्प्रदान-त्वाच्चतुर्थी । प्रतिश्रुत्येति आदिशतिना समानकर्तृकत्वात् प्रतिश्रृणोतेः क्त्वा-स्थाने ल्यप् । काममिति प्रतिश्रवणे कर्म । दुग्ध्वा-दुह्प्रपूरणे, इत्यतः 'उप-भुङ्क्ष्वेति' क्रियया समानकर्तृकत्वात् क्त्वा । मदीयम्-अस्मच्छब्दाद्-"वृद्धा-च्छः" इति शैषिकश्छप्रत्ययः । मम-इदं मदीयम्, "त्यदादीनि च" इति वृद्धत्वम् "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति मादेशः । उपभुङ्क्ष्व-भुनक्तेर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् । इयमप्रधानक्रिया, त्वमित्यस्याः-कर्तृपदमध्याहारलभ्यम्, 'आदिदेश' इति प्रधानक्रिया । इतिशब्दगृहीतो वाक्यार्थ आदेशने कर्म, तमिति तस्यैव द्वितीयं कर्म । भू-धातुना समानार्थत्वाद् द्विकर्मकत्वम् ।

व्याख्या—सा-प्रक्रान्ता, पयस्विनी-धेनुः, नन्दिनी, सन्तानकामाय-सन्तानं-पुत्रं कामयते-इच्छति इति तथाभूताय, राज्ञे-नृपतये, दिलीपाय, तथा-'एवमस्तु' इति कामम्-काम्यत इति कामो वरः, तम्, प्रतिश्रुत्य-प्रतिज्ञाय हे पुत्र ! त्वं मदीयम्, पयः दुग्धम्, पत्रपुटे-पत्रनिर्मिते द्रोणे, दुग्ध्वा, उप-भुङ्क्ष्व-पिब, इति-एवम्, तम्-राजानाम्, आदिदेश आज्ञापितवती ।

भा०—नन्दिनी पुत्राभिलाषिणे तस्मै नरेन्द्राय 'तथास्तु' इति वरं प्रादात् । तदुपायरूपेण च एकस्मिन्पत्रपुटके स्वकीयं दुग्धं दुग्ध्वा पातुं तमाज्ञापयामास ।

अलं०—सन्तानकामायेति विशेषणेन राज्ञः सन्तानातिरिक्तसर्वैश्वर्य-सम्पन्नत्वं सूचितम्, 'सन्तानमेव कामयते' इति साभिप्रायत्वात्परिकरः । धेनुगतं वात्सल्यं व्यञ्जयन् ।

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

अ०—(६) मातः ! ऋषेः अनुज्ञाम् अधिगम्य वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषम् तव ऊधस्यम् रक्षितायाः उर्व्याः षष्ठांशमिव उपभोक्तुम् इच्छामि ।

व्याक०—होमाय इति होमार्थः, स चासौ विधिश्च, तस्य होमार्थविधेः। षष्ठः-षण्णां पूरण इति षष्शब्दात् "तस्य पूरणे डट्" तस्य "षट्कतिपयचतुरां थुक्"। अनुज्ञा "आतश्चोपसर्गे" इत्यनेन अनुपूर्वाज्जानातेरङ् प्रत्ययः। अधिगम्य-अधिपूर्वाद् गच्छतेर्ल्यप्, "वा ल्यपि" इत्यनेन वैकल्पिकानुनासिकलोपविधानान्मलोपाभावः। ऊधस्यम्-ऊधसि भवमिति-ऊधः शब्दाद् "शरीरावयवाद्यत्"। 'औधस्यम्' इति त्वपपाठः। स्वार्थिकेन प्रज्ञाद्यणा वा कथंचित् समाधेयः। उपभोक्तुम्-इच्छतियोगे तुमुन्।

व्याख्या—राजा वदति, हे मातः ! ऋषेः-वशिष्ठस्य, अनुज्ञाम्-आज्ञाम्, अधिगम्य-लब्ध्वा, वत्सस्य-वत्सपानस्य, होमोऽग्निहोत्रहवनम्, तदर्थो विधिः-अनुष्ठानम्, श्रपणादि, तस्य च शेषम्-एतद्द्वयसम्पादनानन्तरम् अवशिष्टम्, तव ऊधस्यम्-दुग्धम्, रक्षितायाः-पालितायाः, उर्व्याः-पृथिव्याः, षष्ठांशम्-षष्ठं भागमिव-उपभोक्तुम्-पातुम्, इच्छामि।

भा०—हे मातृकल्पे ! नन्दिनि ! यथाहं प्रजाभ्यो रक्षणानन्तरं न्याय्यं षष्ठांशं स्वोपभोगार्थमाददे, तथैव वत्सपानाद् गुरोरग्निहोत्रोपयोगाच्चावशिष्टं मदर्थं न्याय्यं तव पयः पास्यामि, तदपि च गुरोराज्ञयैव। अन्यथाऽननुज्ञातं गुरुद्रव्यं विशेषतश्च यज्ञार्थं तद्यज्ञात्प्रागुपभुञ्जानस्य मे पातित्यप्रसङ्ग इति।

अलं०—उपमा। न्याय्यत्वमुभयानुगतो धर्मः। राज्ञः कर्तव्यनिष्ठाया उत्कर्षो व्यङ्ग्यः।

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

अ०—इत्थम् क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठधेनुः प्रीततरा बभूव, तदन्विता च अश्रमेण हैमवतात् कुक्षेः आश्रमम् प्रत्याययौ।

व्याक०—क्षियन्ति-निवसन्त्यस्यामिति क्षितिः, 'क्षि निवासगत्योः'

अधिकरणे "स्त्रियां क्तिन्" । अन्विता-एतेः क्तः, तेनान्वितेति कर्तरि तृतीयया समासः । कुक्षेः-"ध्रुवमपाये ऽपादानम्" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । वसिष्ठः-वसुमच्छब्दाद् "अतिशायने तमबिष्ठनौ" इतीष्ठन् प्रत्ययः, मतुब्लोपः, टिलोपश्च । विज्ञापिता-विपूर्वाद् 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकधातोः क्तः, अर्तिह्रीति पुक् । प्रीततरा-"द्विवचनविभज्योपपदे......" इति तरप् । हैमवतात्-हिमवतो ऽयमिति-हिमवच्छब्दाच्छैषिकोऽण् । श्रमः-आश्रमः, उभयत्र क्रमेण भावे ऽधिकरणे च "भावे" "हलश्च" आभ्यां घञ् ।

व्याख्या—इत्थम्-पूर्वोक्तप्रकारेण, क्षितीशेन-राज्ञा दिलीपेन, विज्ञापिता-निवेदिता, वसिष्ठस्य, धेनुः, प्रीततरा-पूर्वापेक्षयाप्यधिकं प्रसन्ना, बभूव ।—पुनः-, तदन्विता-तेन दिलीपेनान्विता-सहिता, हैमवतात्-हिमाचलस्य, कुक्षेः-गुहायाः, (सकाशात्) अश्रमेण-अनायासेन, आश्रमम्-वसिष्ठनिवासस्थानम्, प्रत्याययौ प्रत्याजगाम ।

भा०—' वत्सस्य होमार्थविधेश्च ' इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य वशिष्ठधेनुः पूर्वतोऽप्यधिकं तुतोष । ' यथा विपत्काले, तथा सम्पत्कालेऽप्ययं धर्मं रक्षति ' इति धर्मनिष्ठायास्तोषहेतुत्वात् । ततश्च हिमालयगुहातस्तेन सार्धं श्रमं विनैवाश्रममाजगाम । (उक्तयोर्द्वयोः पद्ययोः परस्परं सम्बन्धेनैव प्रकरणाङ्गता) ।

अलं०—पूर्वोक्तराजवचनस्याधिकप्रीतौ हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । आश्रममश्रमेणेति वृत्त्यनुप्रासश्चमत्कारी । श्रमकारणे गमने सत्यपि श्रमाभावाद् विशेषोक्तिः । सा च प्रीततरत्वरूपनिमित्तोपादानात् सनिमित्ता, मार्गश्रमोऽपि नानुभूयत इति ।

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

अ०—प्रसन्नेन्दुमुखः नृपाणाम् गुरुः प्रहर्षचिह्नानुमितम् तस्याः प्रसादम् पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य प्रियायै शशंस ।

व्याक०—प्रसन्नश्चासाविन्दुः प्रसन्नेन्दुः, (कर्म०) स इव मुखं यस्य स प्रसन्नेन्दुमुखः, प्रसन्न इति प्रसीदतेः क्तः, दकारतकारयोर्नत्वम् । प्रहर्षस्य

चिह्नैरनुमितं प्रहर्षचिह्नानुमितम्, प्रहर्ष इति हृष्यतेर्घञ्, प्रसादः-प्रसीदतेर्घञ् । गुरवे, प्रियायै-उभयत्र " क्रियया यमभिप्रैति " इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रियाशब्दे " इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः " इति प्रीङ् धातोः कः । निवेद्य-निपूर्वाद् विद् धातोः हेतुमण्णिच्, तदन्तात् क्त्वा, ल्यप् च ।

व्याख्या—प्रसन्नेन्दुः निष्कलङ्कश्चन्द्रः, स इव मुखं यस्य तथाभूतः, नृपाणाम्-राज्ञाम्, गुरुः-शासको दिलीपः, प्रहर्षस्य-प्रसन्नतायाः, चिह्नैः-लक्षणैः, अनुमितम्-ऊहितम्, तस्याः-नन्दिन्याः, प्रसादम्-वरप्रदानलक्षणां कृपाम्, पुनरुक्तयेव कथितानुवादरूपयेव, वाचा, गुरवे वशिष्ठाय, निवेद्य विज्ञाप्य, पश्चात्, प्रियायै दयितायै सुदक्षिणायै, शशंस आख्यातवान् ।

भा०—मुखे चन्द्रवदुज्ज्वलां लक्ष्मीं दधत् स दिलीपो नन्दिन्या वरदानवृत्तं पूर्वं वसिष्ठाय पश्चात् सुदक्षिणायै च सूचितवान् । परन्तु तस्य तत्सूचनं पिष्टपेषणवज्जातम् । यतो वशिष्ठः सुदक्षिणा च दिलीपकथनात्पूर्वमेव मुखप्रसादेन तद्वृत्तमन्वमिनुताम् ।

अलं०—प्रसन्नेन्दुमुख इत्यत्र लुप्तोपमा । अपुनरुक्तस्य पुनरुक्तत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा । हर्षो व्यङ्ग्यः ।

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥६९॥

अ०—अनिन्दितात्मा सद्वत्सलः वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः सः वत्सहुतावशेषम् नन्दिनीस्तन्यम् शुभ्रम् मूर्तम् यशइव अतितृष्णः (सन्) पपौ ।

व्याक०—न निन्दित आत्मा यस्य (बहु०) सोऽनिन्दितात्मा, निन्दित इति निन्दतेः क्तः । सत्सु सतां वा वत्सलः सद्वत्सलः । वत्सल इति-"वत्सांसाभ्यां कामबले" इति वत्सशब्दाल्लच् । कृता अभ्यनुज्ञा यस्मै स कृताभ्यनुज्ञः, वत्सश्च हुतञ्च वत्सहुते (द्वन्द्वः) तयोरवशेषं वत्सहुतावशेषम्, वत्सपदं लाक्षणिकम्, हुतमिति जुहोतेः कर्मणि क्तः । अवशेषः-शिष्लृ धातोः कर्मणि घञ् । वसिष्ठेन-करोतेः कर्तरि तृतीया । अतिशयिता तृष्णा यस्य सोऽतितृष्णः, "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इत्युपसर्जनत्वाद् ह्रस्वः । स्तन्यम्-स्तनशब्दात् "शरीरावयवाद्यत्" । पपौ-पा पाने-इत्यस्माल्लिटि । मूर्तम्-मूर्छेतेः क्तः, "राल्लोपः" इति

च्छलोपः ।

व्याख्या—अनिन्दितः-अविगर्हितः, आत्मा-स्वभावो यस्य तथाभूतः, सत्सु-साधुपुरुषेषु, वत्सलः-प्रेमवान्, वशिष्ठेन, कृता-विहिता, अभ्यनुज्ञा-अनुमतिः यस्मै तथोक्तः, सः-राजा, वत्सस्य-वत्सपीतस्य, हुतस्य-होमोपयुक्तस्य च, अवशेषम्-अवशिष्टम्, नन्दिन्याः-एतन्नामिकायाः मुनिहोमधेनोः, स्तन्यम्-क्षीरम्, शुभ्रम्-स्वच्छम्, मूर्तम्-आकारधारि, यशइव-कीर्तिमिव, अति-अतिशयिता, तृष्णा-लालसा यस्य तथाभूतः सन्, पपौ-पीतवान् ।

भा०—दिलीपः स्वगुरोर्वसिष्ठस्याभ्यनुज्ञां प्राप्य वत्सपीतादग्निहोत्रहोमार्थाच्चावशिष्टं नन्दिन्याः पयोऽतितृष्णया पपौ । यथास्य यशसि नितरां तृष्णा, तथैव श्वेततया यशःसदृशे प्रसादभूते तस्मिन् पयस्यपि बभूव । विशिष्टं कर्म सम्पाद्य तत्फलभूतं यशइवेदं पयोऽनेन प्राप्तमित्यपि यशःसादृश्यमभिसन्धेयम् । तेन तत्पयो यशस्त्वेन सम्भावितम् ।

अलं०—छेकानुप्रासलाटानुप्रासौ शब्दालङ्कारौ । दुग्धस्य मूर्तिमद्यशस्त्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा । अनया चोत्प्रेक्षया जनिष्यमाणदिलीपपुत्रस्य यशसः प्राचुर्यं व्यज्यते । यशःपानजन्यस्य यशस्वित्वौचित्यात् । राजगतो हर्षश्च व्यङ्ग्यः ।

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥७०॥

अ०—वशी वशिष्ठः प्रातः यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकम् स्वस्त्ययनम् प्रयुज्य तौ दम्पती स्वाम् राजधानीम् प्रति प्रस्थापयामास ।

व्याक०—उक्तमनतिक्रम्य यथोक्तम् (अव्ययी०) तच्च तद्व्रतं च, (कर्म०) तस्य पारणाया अन्ते यथोक्तव्रतपारणान्ते । ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनम्, एतेः करणे ल्युट्, स्वस्ति-अयनम्-स्वस्त्ययनम् । जाया च पतिश्च दम्पती । राजदन्तादिषु निपातनाद् जायाशब्दस्य दंभावः । राजधानी-धीयतेऽस्यामिति धानी "करणाधिकरणयोश्च" इति दधातेः अधिकरणे ल्युट् । टित्त्वान्ङीप् । राज्ञो धानी राजधानीम् । "अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि" इत्यनेन प्रतियोगे द्वितीया । प्रास्थानिकम्-प्रस्थानकाले भवमिति

विग्रहे प्रस्थानशब्दस्य लक्षणया तत्कालवाचकत्वात् "कालाट्ठञ्" । प्रयुज्य-प्रपूर्वाद्युनक्तेः क्त्वा, ल्यप् च । प्रस्थापयामास-तिष्ठतेर्णिजन्ताल्लिटि रूपम् । वसिष्ठः प्रयोजककर्ता, दम्पती च प्रयोज्यकर्तारौ "अर्तिह्री……" इति पुगागमः । अस्तेरनुप्रयोगः ।

व्याख्या — वशी-जितेन्द्रियः, वशिष्ठः, प्रातः-प्रभाते, यथोक्तम्-पूर्वोक्तम्, व्रतम्-गोसेवारूपनियमः, तस्य पारणा-समापनम्, तस्या अन्ते अवसाने, व्रतसमाप्तावावश्यकेषु ब्राह्मणभोजनादिषु संपन्नेष्विति यावत्, प्रास्थानिकम्-प्रस्थानकालोचितम्, स्वस्त्ययनम्-शुभावहमाशीर्वादम्, प्रयुज्य विधाय, तौ, दम्पती-जायापती, सुदक्षिणादिलीपौ, स्वाम्-स्वकीयाम्, राजधानीम्-राजावासनगरीं प्रति, प्रस्थापयामास-प्रेषयति स्म ।

भा०—प्रभाते यदा सुदक्षिणादिलीपौ पारणां विहितवन्तौ, तदा वसिष्ठो मार्गविघ्नपरिहाराय प्रस्थानकालोचितं स्वस्तिवाचनं विधाय तौ तदीयां राजधानी प्रति प्रेषयति स्म ।

अलं—वशी-वशिष्ठ इति यमकम् । स्वामिति राजधानीविशेषणं प्रस्थानौचित्यं व्यनक्तीति परिकरः ।

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥७१॥

अ०—नृपः हुतम् हुताशम् च भर्तुः अनन्तरम् अरुन्धतीम् च सवत्साम् धेनुम् प्रदक्षिणीकृत्य सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः (सन्) प्रतस्थे ।

व्याक०—हुतमश्नातीति हुताशस्तम्, "कर्मण्यण्", वत्सेन सह वर्तमानां सवत्साम् "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः । "वोपसर्जनस्य" इति सहस्य सादेशः । सता मङ्गलेन (कर्म०) उदग्रतरः प्रभावो यस्य (बहु०) स सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः । उदग्रतरः इति उदग्रशब्दात्तरप् । प्रदक्षिणीकृत्य-प्रगतो दक्षिणमिति प्रदक्षिणम् "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" इत्यव्ययीभावः । ततः कृञो योगे च्विः, "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इति गतिसंज्ञा, "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः । हुताशादीनि प्रदक्षिणीकरणे कर्माणि । भर्तुः-भरतेस्तृच् । नृपः-नॄन् पातीति "आतोऽनुपसर्गे कः" । प्रतस्थे-प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिट् "समवप्र-

विभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् ।

व्याख्या—नृपः-राजा दिलीपः, हुतम्-दत्ताहुतिम्, हुताशम्-अग्निम्, च-पुनः, भर्तुः-पत्युः-मुनेः, अनन्तरम्-पश्चात्, अरुन्धतीम्-वसिष्ठपत्नीम्, च-पुनः, सवत्साम्-वत्सेन सहिताम्, धेनुम्-नन्दिनीम्, प्रदक्षिणीकृत्य, सता-शोभनेन प्रदक्षिणादिना, मङ्गलेन-मङ्गलाचरणेन, उदग्रः-उत्कृष्टतरः, प्रभावः-तेजोविशेषो यस्य तथाभूतः सन्, प्रतस्थे-प्रस्थितवान् ।

भा०—राजा दिलीपः क्रमशो वह्निम्, वसिष्ठम्, तत्पत्नीमरुन्धतीम्, सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणं परिक्रम्याश्रमात् स्वां पुरीं प्रति प्रस्थानं चक्रे । तदानीं प्रतिष्ठमानस्य तस्य तेजः पूज्यपरिक्रमणस्वस्तिवाचनादिना मङ्गलाचारेणात्युत्कृष्टमभूत् ।

अलं०—लाटानुप्रासः, वशिष्ठप्रदक्षिणायां भङ्ग्यन्तरेण बोधनात्पर्यायोक्तमपि कथंचित् । प्रभावजनने सर्वेषां प्रदक्षिणाया हेतुत्वविवक्षायां समुच्चयः । देवगुर्वादिभक्तिः, कर्तव्यश्रद्धा च राजगता व्यङ्ग्या ।

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययावनुद्धातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥७२॥

अ०—धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः सः श्रोत्राभिरामध्वनिना अनुद्धातसुखेन पूर्णेन स्वेन मनोरथेनेव रथेन मार्गम् ययौ ।

व्याक०—श्रोत्रयोरभिरामः (तत्पु०) ध्वनिर्यस्य (बहु०) तेन श्रोत्राभिरामध्वनिना । अभिराम इति अभिरम्यतेऽस्मिन्नित्यभिरामः "हलश्च" इति घञ् । अथवा "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इत्यत्र संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वाद् अभिरम्यतेऽनेनेति करणे घञ् । ध्वनिः-"इक् कृष्यादिभ्यः" इति ध्वनतेरिक् प्रत्ययः । उद्धन्यते-इत्युद्धातः, नोद्धातोऽनुद्धातः, स चासौ सुखश्चेत्यनुद्धातसुखस्तेन, उद्धात इति हन्तेर्घञ्, "हनस्तोऽचिण्णलोः" इति नस्य तः । सुखयतीति सुखः, सुखशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच्, तदन्तात् पचाद्यच् । सहिष्णुः-सह धातोः "अलंकृञ् निराकृञ्..." इत्यादिनेष्णुच् प्रत्ययः । सहितः-संपूर्वाद्धाधातोः क्तः । "दधातेर्हिः" इति हिः, "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि । समो वा हिततयोः"

इत्यादिश्लोकवार्तिकेन समो वैकल्पिको मलोपः । पूर्णः-पूरयतेर्निष्ठायां " वादान्तशान्तपूर्ण " इत्यादिना वैकल्पिक इडभावो निपात्यते ।

व्याख्या — धर्मपत्न्या-सुदक्षिणया, सहितः-युक्तः, सहिष्णुः-व्रतादिदुःख सहनशीलः, सः-नृपः, श्रोत्रयोः-कर्णयोः, अभिरामः-आह्लादकरः, ध्वनिः-स्वनः, यस्य तथाभूतेन, मनोरथपक्षे तु कर्णाह्लादकरः, ध्वनिः-श्रवणम्, यस्य तथाभूतेन, अनुद्घातः-मृत्पाषाणादिप्रतिबन्धरहितः, अत एव सुखः-सुखकरः, तथाविधेन, मनोरथोऽपि पुत्रप्राप्तिलक्षणः प्रतिबन्धरहितो जात इति सुखकरः, पूर्णेन-रथपक्षे मार्गापेक्षितसकलवस्तुपरिपूर्णेन, मनोरथपक्षे च सम्पन्नतां प्राप्तेन, स्वेन-स्वकीयेन, मनोरथेनेव-मनोभिलाषसदृशेन, रथेन-यानेन, मार्गम्-अध्वानम्, ययौ-जगाम ।

भा०—दिलीपः-सुदक्षिणया सह रथमारुह्य जगाम । स रथः पुत्रप्राप्तिलक्षणस्वीयमनोरथसदृशोऽभूत् । यतः रथस्य ध्वनिः कर्णयोः सुखकरः, मनोरथस्य श्रवणमात्रमपि कर्णसुखदम्, किं च स रथो विशिष्टतया मार्गे न प्रतिहन्यते इति सुखकरोऽभवत्, मनोरथोऽपि प्रतिबन्धरहितो जात इति सुखकरः । रथः सामग्रीभिः पूर्णः, मनोरथोऽपि पूर्णः सम्पन्न इति । यस्य मनोरथः पूर्णो भवति, तं मार्गश्रमो न बाधते, हर्षेणोल्लसितः सोऽनायासं गच्छतीति पूर्णस्य मनोरथस्यापि रथस्येव गमनसाधनत्वमभिसंहितं कविना ।

अलं—रथमनोरथयोरुपमा पूर्णा । राज्ञो हर्षोल्लासो व्यङ्ग्यः ।

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

अ०—प्रजाः अदर्शनेन आहितौत्सुक्यम् प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् नवोदयम् ओषधीनाम् नाथमिव तम् तृप्तिम् अनाप्नुवद्भिः नेत्रैः पपुः ।

व्याक०—उत्सुकस्य-भावः, औत्सुक्यम् " गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च " इति ष्यञ् । आहितमौत्सुक्यं येन तमाहितौत्सुक्यम्, आहितम्-दधातेः क्तः, हिरादेशः । प्रजायै इति प्रजार्थम्, तच्च तद् व्रतम्, (कर्म०) तेन कर्शितम् (त०) अङ्गं यस्य (बहु०) तं प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् । नव उदयो यस्य तं नवोदयम् । उदय-इति " एरच् " । आप्नुवन्-आप्नोतेः शतृ-

प्रत्ययः । " स्नादिभ्यः स्नुः " उवङ् च । नेत्रम्-" दाम्नीशसयुयुजस्तु......" इत्यनेन करणे ष्ट्रन् ।

व्याख्या—प्रजाः, अदर्शनेन-प्रवासनिमित्तेन, चन्द्रपक्षे कलाक्षयनिमित्तेन च, अनवलोकनेन, (करणभूतेन) आहितम्-जनितम्, औत्सुक्यम्-उत्कण्ठा, येन तथाभूतम्, प्रजार्थम्-सन्तानार्थम्, चन्द्रपक्षे-लोकहितार्थम्, यद् व्रतम्-गोसेवाल्पनियमः, चन्द्रपक्षे-देवताभ्यः कलादाननियमः, तेन कर्शितम्-क्षीणम्, अङ्गं यस्य तथाभूतम्, नवः-अभिनवः, उदयः-पुत्रप्राप्तिवरलक्षणोऽभ्युदयो यस्य तथाभूतम्, चन्द्रपक्षे-नव उदयः द्वितीयायां नवीनः प्रादुर्भावो यस्य तथाभूतम्, अत एव ओषधीनां नाथम्-चन्द्रमिव स्थितम्, तम्-दिलीपम्, तृप्तिम् तृष्णाशान्तिम्, अनाप्नुवद्भिः अलभमानैः अतितृष्णुभिरिति यावत् नेत्रैः-चक्षुर्भिः, पपुः-अतिलालसया ददृशुरिति ।

भा०—पुरवासिनश्चिरादर्शनेन दिलीपं द्रष्टुं नितरामुत्कण्ठिता आसन्, अत एव स पुत्रप्राप्तिवरदानरूपं नवमभ्युदयं प्राप्य यदा स्वपुरीं प्रविवेश, तदा तेऽत्यादरेण तं ददृशुः । तस्य शरीरं तदा सन्तानार्थं कृतेन व्रतेन कृशमासीत् । स दिलीपस्तदानीमेवमशोभत, यथा लोकहितार्थं स्वाः कला देवेभ्यो दत्त्वा क्षीणो नवोदितो द्वितीयाचन्द्रः । ओषधीनां नाथमित्युक्त्या चन्द्रस्य सोमरूपता व्यज्यते । तेन च देवपानयोग्यता । देवाः कृष्णपक्षे चन्द्रकलाः पिबन्ति, तेन च वृष्ट्यादि लोकहितं जायते इति पुराणोक्तिः * ।

अलं०—उपमा, प्रजाः प्रजा इति लाटानुप्रासश्च । " पपुः " इति पदस्य उत्कण्ठया दर्शने लक्षणा, उत्कण्ठातिशयो व्यङ्ग्य इत्यविवक्षितवाच्यो ध्वनिः । राजविषयकः प्रजागतो रतिभावः प्राधान्येन व्यङ्ग्यः ।

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥७४॥

अ०—पुरन्दरश्रीः सः पौरैः अभिनन्द्यमानः (सन्) उत्पताकम् पुरम् प्रविश्य भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भुजे भूयः भूमेः धुरम् आससञ्ज ।

व्याक०—पुरो दारयतीति पुरन्दरः "पूःसर्वयोर्दारिसहोः" इति खच्,

---

* तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः इति पुराणम् ।

"वाचंयमपुरन्दरौ च" इति निपातनात् पुरशब्दस्यामन्तत्वम्, तस्येव श्रीर्यस्य स पुरन्दरश्रीः, लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः । ऊर्ध्वीभूता पताका यस्मिंस्तद् उत्पताकम् । भुजङ्गानामिन्द्रेण (तत्पु०) समानः (तत्पु०) सारो यस्य (बहु०) तस्मिन् भुजङ्गेन्द्रसमानसारे । भुजङ्ग इति भुजोपपदाद् गच्छतेः "गमेःसुपि वाच्यः" इति खच्, "खच्च डिद्वा वाच्यः" इति डित्त्वाट्टिलोपः । पौरैः-पुरे भवाः पौराः, पुरशब्दाद् भवार्थकोऽण्, अभिनन्दन-कर्तरि तृतीया । अभिनन्द्यमानः अभिपूर्वान्नन्दतेः कर्मणि लट्, तस्य लक्षणेऽर्थे शानजादेशः । "सार्वधातुके यक्" इति यक् । आससञ्ज-सजतेर्लिट् ।

व्याख्या—पुरन्दरस्य-इन्द्रस्येव, श्रीः-लक्ष्मीर्यस्य, तथाभूतः, सः-दिलीपः, पौरैः-नगरवासिभिः, अभिनन्द्यमानः-क्रियमाणस्वागतः सन्, उत्पताकम्-उच्छ्रितध्वजम्, पुरम्-नगरम्, राजधानीम्, प्रविश्य, भुजङ्गेन्द्रेण-सर्पराजेन, शेषनागेनेति यावत्, समानः, * सारः-बलं यस्य तथाभूते भुजे-बाहौ, भूयः-पुनः, भूमेः-पृथिव्याः, धुरम्-भारम्, राज्यशासनसूत्रमिति यावद्, आससञ्ज-स्थापितवान्, जग्राहेति भावः ।

भा०—दिलीपो यदा पुरं प्रविवेश, तदानीं तत्र पौराणां भवनेषूत्सवार्थं राष्ट्रियपताका उदडीयन्त । नगरवासिनश्च तस्याभिनन्दनं चक्रुः । अथ स पूर्वं गुरोराश्रमं गच्छता मन्त्रिणां हस्ते समर्पितं राज्यभारं पुनः स्वहस्तगतमकरोत् ।

अलं०—पुरशब्दावृत्त्या भुजशब्दावृत्त्या च लाटानुप्रासः । भूयो भूमेरित्यादौ वृत्त्यनुप्रासश्च । पुरन्दरश्रीः इति 'मृगलोचना' इत्यादिवत् समासगा त्रिलुप्तोपमा । भुजङ्गेन्द्रसमानसारे इति तुल्यपर्यायसमानशब्दोपादाना-दार्थी समासगोपमा धर्मलुप्ता । भुजङ्गेन्द्रभुजसारयोरुपमया भुजङ्गेन्द्रभुजयोरुपमा व्यङ्ग्या, तथैव पुरन्दरराज्ञोरपि । भुजङ्गेन्द्रसमानसारे इति च भुजे भूमिधूर्व-हत्वयोग्यता प्रकाशितेति परिकरः ।

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।

---

* सारो बले स्थिरांशे च—इत्यमरः ।

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

इति महाकविकालिदासकृते रघुवंशे महाकाव्ये नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।

अ०—अथ द्यौरिव अत्रेः नयनसमुत्थम् ज्योतिः, सुरसरिदिव वह्निनिष्ठ्यूतम् ऐशम् तेजः, राज्ञी नरपतिकुलभूत्यै गुरुभिः लोकपालानुभावैः अभिनिविष्टम् गर्भम् आधत्त ।

व्याक०—नयनयोः समुत्थं नयनसमुत्थम्, समुत्थमिति तिष्ठतेः "आतश्चोपसर्गे" इति कर्तरि कप्रत्ययः । वह्निना निष्ठ्यूतम्, वह्निनिष्ठ्यूतम्, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" । निष्ठ्यूतम् निपूर्वात् 'ष्ठिवु' धातोः क्तः, "च्छ्वोःशूडनुनासिके च" इत्यनेनोठ् । ऐशम्-ईशशब्दाच्छैषिकोऽण् । राज्ञी-राजन्शब्दान्नान्तत्वाद् ङीप् । भूत्यै-भवतेः क्तिन्, तादर्थ्ये चतुर्थी । अनुभाव इति भवतेर्भावे घञ् । अभिनिविष्टम्-'अभि' 'नि' एतत्पूर्वाद्विशतेः क्तः, व्रश्चेति षत्वम्, ष्टुत्वम् ।

व्याख्या—अथ-राज्ञो राज्यभारग्रहणानन्तरम्, द्यौरिव-सुरलोको यथा, अत्रेः एतत्संज्ञकस्य महर्षेः, नयनयोः-नेत्रयोः, समुत्थम्-उत्पन्नम्, ज्योतिः-तेजः, * चन्द्रमिति यावत्, सुरसरिदिव-गङ्गेव, वह्निना † निष्ठ्यूतम्-विक्षिप्तम्, ऐशम्-महादेवसम्बन्धि, तेजः-वीर्यम्, ‡ स्कन्दमिति यावद्, राज्ञी-सुदक्षिणा,

* नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः । तद् गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ते समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात भासयँल्लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः, इति चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वकथा हरिवंशे द्रष्टव्या ।

† नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूतविद्धक्षिप्तेरिताः समाः—इत्यमरः ।

‡ ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् ।
अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थे सर्वदेवता ॥ १ ॥
देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन ।

नरपतेः दिलीपस्य, कुलम् वंशः, तस्य भूत्यै विवृद्धये, गुरुभिः-महद्भिः, लोकपालानाम्-इन्द्रवरुणयमकुबेराद्यष्टदिक्पालानाम्, अनुभावैः तेजोभिः, अभिनिविष्टम् अनुप्रविष्टम्, अनुगतमिति यावद्, गर्भम्, आधत्त-धृतवती। आङ्पूर्वको धा-धातुर्यद्यपि स्थापने विशेषेण प्रयुज्यते, 'पुरुषः स्त्रियां गर्भमाधत्ते' इति हि व्यवहारः, तथाप्यत्र धारणेऽर्थ एव प्रयुक्तः, 'एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे' इत्यादौ धारणार्थोऽपि व्यवहृत एवेति।

भा०—किञ्चिद्दिनानन्तरं दिलीपकुलविवृद्धये सुदक्षिणा गर्भं दधार, तत्रोपमा-यथात्रिमहर्षेर्नेत्रयोरुत्पन्नं चन्द्ररूपं तेजो द्युलोको धत्ते, यथा वा वह्निना क्षिप्तं महादेवस्य कार्तिकेयरूपं ज्योतिर्गङ्गा दधार, तथेति। पूर्वं पार्वत्या तदनु वह्निना पुनर्गङ्गादिभिर्भगवतः शङ्करस्य वीर्यं धृतमिति पारमातुरस्य कार्तिकेयस्योत्पत्तिकथा द्रष्टव्या। किं च यतस्तद्गर्भजात एव बालको राजपदमारोक्ष्यति, अत एव 'अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति मनुवचनानुसारेण इन्द्राद्या अष्टौ दिक्पालास्तं गर्भं स्वस्वांशैरनुजग्मुः।

अलं०—मालोपमा। जनिष्यमाणस्य शिशोश्चन्द्रादिसादृश्यं व्यङ्ग्यम्। मालिनी छन्दः। इत्थं फलप्राप्तिं वर्णयित्वा सर्गः समाप्तिं नीतः।

इति छात्रोपकारिण्यां व्याख्यायां प्रथमः सर्गः।

शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ २ ॥
देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः।
गर्भं धारय वै देवि ! देवतानामिदं प्रियम् ॥ ३ ॥
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत्।
स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥ ४ ॥
समन्ततस्तु तां देवीमभ्यषिञ्चत पावकः।
सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ ५ ॥
इति रामायणे श्रीवाल्मीकीये स्वामिकार्तिकेयोत्पत्तिकथा द्रष्टव्या।

महाकाव्य-संग्रहः ।

(संग्रहे द्वितीयः, रघुवंशे त्रयोदशः सर्गः)

कथासम्बन्धः—दिलीपपुत्रस्य रघोर्महाराजस्य वंशे साक्षाद्भगवान्नारायणो रावणत्रासितानां देवानां प्रार्थनया रामरूपेणावततार । सोऽयं भगवान् पितुराज्ञया राज्यं परित्यज्य वनं गतो वनाद्भार्यां भगवतीं सीतामपहृतवन्तं रावणं सकुटुम्बं युद्धे जघान, तद्भ्रातरं च स्वशरणागतं विभीषणं शरण्यो लङ्काराज्ये ऽभिषिषेच । अथ भार्यया सीतया, लक्ष्मणेन, सुहृदा वानरराजेन सुग्रीवेण, तदनुयायिभिरन्यैर्वानरपुङ्गवैर्विभीषणेन च सत्कारार्थमनुगच्छता सह पुष्पकं विमानमारुह्य स्वपुरीमयोध्यां प्रति प्रतस्थे इति द्वादशसर्गस्यान्तः । तदुत्तरं वृत्तमुच्यते ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥१॥

अ०—अथ गुणज्ञः रामाभिधानः हरिः शब्दगुणम् आत्मनः पदम् विमानेन विगाहमानः (सन्) रत्नाकरम् वीक्ष्य मिथः जायाम् इति उवाच ।

व्याक०—राम इत्यभिधानं यस्य स रामाभिधानः । अभिधानमिति, अभिधीयतेऽनेनेति विग्रहे धाधातोर्ल्युट् । आकरमिति-आङ्पूर्वात् किरतेः "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इत्यधिकरणे घञ् । गुणज्ञः-इति ज्ञाधातोः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कप्रत्ययान्तस्य ज्ञशब्दस्य गुणशब्देन षष्ठ्यन्तेन समासः । अथवा गुणान् जानातीति विग्रहे "आतोऽनुपसर्गे कः" । विगाहमानः-विपूर्वाद्गाहतेर्लक्षणे शानच् । पदमिति विगाहने कर्म, रत्नाकरमिति वीक्षणे । जायामिति, इतिशब्दसूचितवक्ष्यमाणवाक्यार्थसमूहश्चेति वचने कर्मद्वयम् ।

व्याख्या—अथ-अयोध्यां प्रति प्रस्थानानन्तरम्, गुणानाम्-वर्णनीय-समुद्रसम्बन्धिमहत्त्वादीनाम्, ज्ञः-अभिज्ञः, सः-पूर्वोक्तः, रामाभिधानः-रामनाम्ना

प्रसिद्धः, हरिः विष्णुः, शब्दो गुणो यस्य तथाभूतम्, शब्दाश्रयम् आत्मनः-स्वस्य, विष्णोः, * पदम्-चरणम्, विष्णुपदमिति प्रसिद्ध-माकाशमिति यावद्, विमानेन-पुष्पकाख्येनाकाशचारिणा यानेन, विगाहमानः-अतिक्राम्यन् सन्, रत्नाकरम्-समुद्रम्, वीक्ष्य-विलोक्य, जायाम्-पत्नीम्, सीताम् मिथः-रहसि, इति-वक्ष्यमाणम्, उवाच ।

भा०—अथ भगवान् रामचन्द्रो वियति पुष्पकेण गच्छन् समुद्रोपरि गतः प्रियया सीतया विश्रम्भगोष्ठीविनोदमिच्छन्, तां समुद्रं प्रदर्शयन्नेवमाह ।

अलं०—गुणशब्दावृत्त्या लाटानुप्रासः । आकाशमिति वक्तव्ये शब्द-गुणमात्मनः पदमिति कथनेन 'पदार्थे वाक्यरचनमिति' लक्षित ओजोगुणः । रामस्य हरिपदेनाभिधानं तस्य सर्वातिशायिमहिमस्मारणेन तद्वचस्यादराति-शयाय, आकाशेन पदत्वरूपसम्बन्धख्यापनाय च । पदस्य चावगाहनकरणतया प्रथितस्यावगाहनकर्मत्वोक्त्या विरोधालंकृतिः । किं च शब्दगुणं स्थानं योऽधि-तिष्ठति, तच्चाप्यात्मीयम्, अधिष्ठाता चापि गुणज्ञ इति तस्य शब्दप्रवृत्तेरौचि-त्यमावेदयन्ति विशेषणानि साभिप्रायाणीति परिकरः । गुणज्ञ एव गुणान् वर्णयितुं समर्थइत्यपि साभिप्रायत्वं विभाव्यम् ।

वैदेहि पश्यामलयाद् विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

अ०—(हे) वैदेहि । आ मलयाद् मत्सेतुना विभक्तम् फेनिलम् अम्बु-राशिम् छायापथेन (विभक्तम्) शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम् आकाशमिव पश्य ।

व्याक०—आ मलयाद्-"आङ् मर्यादावचने" इत्यनेन आङः कर्म-प्रवचनीयत्वम्, "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इत्यनेन पञ्चमी । छायायाः पन्थाः छायापथः, तेन छायापथेन "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इत्यप्समासान्तः । शरदा प्रसन्नं शरत्प्रसन्नम् । आविष्कृताः चारवः ताराः यस्मिन्, तदाविष्कृत-चारुतारम्, वैदेहि-विदेहशब्दादपत्यार्थे "तस्यापत्यम्" इत्यण्, अणन्ताद् ङीप्, सम्बुद्धौ "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" । फेनिलः "फेनादिलच्" इति

* मिथोऽन्योऽन्यं रहस्यपि—इत्यमरः ।

फेनशब्दान्मत्वर्थाय इलच् । प्रसन्नम्-सीदतेर्निष्ठा, " रदाभ्यान् " इति दत-योर्नत्वम् ।

व्याख्या—हे वैदेहि-हे सीते ! आमलयाद्-मलयाचलपर्यन्तम्, मद्र-चितेन सेतुना, (मध्यस्थितेन) विभक्तम्-द्विधाकृतम्, फेनिलम्-फेनयुक्तम्, अम्बुराशिम्-समुद्रम्, छायापथेन-छायापथो नाम गगने नक्षत्रसमूहमध्यवर्ती कश्चित्तिरश्चीनो मार्गः, तेन विभक्तम्, शरदा-शरदृतुना, प्रसन्नम्-स्वच्छम्, आविष्कृताः-प्रकटिताः, चारवः-शोभनाः, ताराः-ज्योतींषि यस्मिँस्तथाभूतम्, आकाशमिव-आकाशसदृशम्, पश्य ।

भा०—हे सीते ! इमं जलनिधिं पश्य, य एष मलयाचलपर्यन्तं मया निर्मापितेन महता सेतुना मध्यस्थितेन द्वयोर्भागयोर्विभक्त इव निरतिशयं फेनायमानश्च तथा शोभते, यथा मध्ये तिष्ठता छायापथेन विभक्तं शरदि निर्मलं तारकितं नभः ।

अलं०—उपमा । स्वच्छनीलवर्णानाकाशसमुद्रयोः सादृश्यम्, छायापथस्थानीयोऽत्र सेतुः, तारकाचक्रस्थानीयश्च फेनसमूह इति । समुद्रविभाजकत्वेन सेतोर्महत्त्वं व्यज्यते । तेन च ' त्वदर्थमियान् प्रयासः ' इति प्रेमनिवेदनं तात्पर्यम् ।

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

अ०—यियक्षोः गुरोः मेध्ये तुरङ्गे कपिलेन रसातलम् संक्रमिते (सति) तदर्थम् उर्वीम् अवदारयद्भिः नः पूर्वैः अयम् परिवर्धितः, किल ।

व्याक०—तस्मै इति तदर्थम् । यियक्षोः-यष्टुमिच्छतीति विग्रहे यजतेः " धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा " इति सन्, सन्नन्ताद् उप्रत्ययः । मेध्ये-इति मेधशब्दादर्हार्थे यत् प्रत्ययः । संक्रमिते-सम्पूर्वाण्णिजन्तात् क्रमुधातोः कर्मणि क्तः, णिचि मित्त्वाद् ह्रस्वः । तुरङ्गः प्रयोज्यकर्ता " गतिबुद्धि......" इति कर्मत्वं गतः सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टः । कपिलः प्रयोजककर्ता । अवदारयद्भिः-णिजन्ताद् " दॄ विदारणे " धातोः शतृप्रत्ययः । उर्वी प्रयोज्यकर्त्री कर्मतां गता । परिवर्धितः-णिजन्ताद्

'वृधु वर्धने' धातो क्तः, समुद्रः प्रयोज्यकर्ता, प्रयोजकाः पूर्वे ।

व्याख्या—यियक्षोः-अश्वमेधेन यष्टुकामस्य, गुरोः-पूज्यस्य पितुः सगरस्य, मेधं-यज्ञमर्हतीति मेध्यस्तस्मिन् मेध्ये यज्ञिये, तुरङ्गे-अश्वे, कपिलेन-कपिलमहर्षिणा, रसातलम्-पातालम्, संक्रमिते-प्रापिते सति, तदर्थम्-तत्प्राप्तये उर्वीम्-पृथ्वीम्, अवदारयद्भिः-खनद्भिः, नः-अस्माकम्, पूर्वैः-पूर्वजैः, सगरसुतैः अयम्-समुद्रः, परिवर्धितः-वृद्धिं प्रापितः किल । यद्यपीन्द्रस्तुरङ्गं जहार, तथापि तं तुरगं कपिलाश्रमस्थं विज्ञाय 'कपिल एव तुरगं हृतवान्' इति सगरसुतानां भ्रान्तिरुद्भूता, कपिलाश्रमे गन्तुमेव च भूस्तैः खाता-इति तज्ज्ञानमनुकुर्वतैव कविना 'कपिलेन' इति प्रयुक्तं द्रष्टव्यम् ।

भा०—हे सीते ! एवं खल्वैतिहासिका आहुः, यदेकदास्मत्पूर्वजो महाराजः सगरोऽश्वमेधेन यजते स्म । भगवान् कपिलो भ्राम्यन्तं यज्ञियमश्वं रसातलमनयत् । अतस्तदन्वेषणाय यतमानाः महाराजसगरसुता इमामुर्वीमखनन् । तत आरभ्यैवायं जलनिधिरियन्तं महान्तमाकारं दधौ ।

अलं०—उर्व्यवदारणे हेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गम् । सगरचरितेन समुद्रमहत्त्वोक्त्या 'उदात्तम्' । स्वस्य समुद्रेण सम्बन्धः, स्वकुलस्य महत्त्वख्यापनं च व्यङ्ग्यम् ।

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद् विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ।
अविन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥४॥

अ०—अर्कमरीचयः अस्माद् गर्भम् दधति, अत्र वसूनि विवृद्धिम् अश्नुवते, असौ अविन्धनम् वह्निम् बिभर्ति, अनेन प्रह्लादनं ज्योतिः अजनि ।

व्याक०—अस्माद्-"ध्रुवमपायेऽपादानम्" इति अपादानत्वेन पञ्चमी, गम्यमानादानक्रियाया विभागनियतत्वात् । आप एवेन्धनं यस्य तदविन्धनम्, इन्धनम् 'ञिइन्धी दीप्तौ' करणे ल्युट् । अश्नुवते-अश्नोतेर्लटि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । प्रह्लादनम्-प्रपूर्वाद् ह्लादयतेः "नन्दिग्रहि···" इत्यादिना कर्तरि ल्युः । अजनि-जनयतेर्णिजन्तात् कर्मणि लुङ् । ज्योतिः प्रयोज्यकर्तृ, समुद्रः प्रयोजककर्ता, 'गतिबुद्धि····' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्, जनेरकर्मकत्वात् ।

व्याख्या—अर्कस्य-सूर्यस्य, मरीचयः-रश्मयः, अस्मात्-सागराद्, गर्भम्-

सूक्ष्मजलरूपम्, दधति-धारयन्ति, वृष्ट्यर्थमिति भावः। अत्र-सागरे, *वसूनि-धनानि-रत्नानि, विवृद्धिम्, अश्नुवते-प्राप्नुवन्ति । असौ-सागरः, आपः-जलान्येव, इन्धनम्-प्रदीपनं यस्य तथाभूतम्, वह्निम्-वडवानलम्, विद्युदाख्यं वा तेजो, बिभर्ति-धारयति । अनेन-सागरेण (कर्त्रा) प्रह्लादनम्-आह्लादकरम्, ज्योतिः-चन्द्राख्यं तेजः, अजनि-उत्पादितम् ।

भा०—इतः समुद्रादेवाप आकृष्य सूर्यरश्मयोऽम्मयं गर्भं दधति । तेनैव काले वृष्टिर्जायते । एष एव महान्तं रत्नराशिं स्वान्तरे पोषयति । एतस्यैवोदरे विद्युदिति प्रसिद्धोऽग्निस्तिष्ठति विद्युतो जलादेवोत्पद्यमानत्वात्, समुद्रस्य च जलराशिरूपत्वात् । लोकलोचनरञ्जनश्चन्द्रोऽपीत एव जन्म लेभे, समुद्रादेव चन्द्रस्योत्पत्तेः पुराणे प्रसिद्धत्वात् ।

अलं०—चतुर्भिरपि पादैः सागरस्य लोकातिशायि महत्त्वं लोकोपकारित्वं च व्यज्यते । वृष्ट्या, रत्नैः, विद्युता, चन्द्रेण च लोकस्य परमोपकारदर्शनात् । स्वात्मभूतं जलं दहन्तमपि वह्निं बिभर्तीति शरणागतरक्षणप्रवणतापि व्यज्यते, चन्द्रोत्पत्तिकथनेन च सन्ततिरप्यस्य लोकोत्तरेति । चन्द्रोत्पत्त्यादिभिः समुद्रमहत्त्वख्यापनादुदात्तालङ्कारः ।

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥१५॥

अ०—ताम् ताम् अवस्थाम् प्रतिपद्यमानम् महिम्ना दश दिशः व्याप्य स्थितम् विष्णोरिव अस्य रूपम् ईदृक्तया इयत्तया वा अनवधारणीयम् ।

व्याक०—प्रतिपद्यमानम्-प्रतिपूर्वात्पद्यतेः शानच् । व्याप्य-'वि' 'आङ्' एतत्पूर्वादाप्नोतेर्ल्यप् । महिम्ना-महच्छब्दाद् भावे "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इत्यनेनेमनिच् प्रत्ययः । ईदृक्तया-इदंशब्दोपपदाद् दृश्धातोः "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च" इत्यनेन क्विप् । "इदंकिमोरीश्की" इतीदंशब्दस्येशादेशः, ततश्च भावे तल्, इदमिव दृश्यते-इतीदृक्, तस्य भाव ईदृक्ता इति । इयत्ता-इदं शब्दाद् "किमिदंभ्यां वो घः" इति वतुप्, वस्य च घः, घस्येयादेशः, "इदम इश्" इति इदम इशादेशः । ततो भावे तल्, इदमस्य

---

* धने रत्ने वसु स्मृतम्—इत्यमरः ।

परिमाणमितीयत्, तस्य भाव इयत्तेति । उभयत्र अवधारणाकरणात्वा-त्तृतीया । अवधारणीयमिति धारयतेः "शकि लिङ् च" इत्यनीयर् ।

व्याख्या—तां ताम्-लुब्धत्वाल्लुब्धत्वादिरूपेण, विभिन्नैः वर्णादिभिः, वाष्पमेघादिरूपेण चानेकाम्, विष्णुपक्षे मत्स्यकूर्मवराहादिरूपेणानेकाम्, अथवा सत्त्वादिभेदेन ब्रह्मादिरूपामनेकाम्, अथवा भूतभौतिकरूपेणानेकशो विवर्तमानाम्, अवस्थाम्-दशाम्, प्रतिपद्यमानम्-प्राप्नुवत्, महिम्ना-महत्त्वेन, दश, दिशः पूर्वपश्चिमाद्याः, व्याप्य-आक्रम्य, स्थितम्-वर्तमानम्, विष्णोः-वेवेष्टीति विष्णुस्तस्य व्यापकस्य भगवत इव, अस्य-समुद्रस्य रूपम्-स्वरूपम्, ईदृक्तया-इदमित्थंभूतमित्येवंरूपेण, इयत्तया-इदमस्य परिमाणमित्येवंरूपेण च, अनवधारणीयम्-निश्चेतुमशक्यम् ।

भा०—यथैकोपि विष्णुः मत्स्यकूर्मादिनानावताररूपेण, ब्रह्म-विष्णु-शिवरूपेण, स्वकार्यभूतभौतिकरूपेण चानेकधा विवर्तमानः, सर्वत्र व्यापकश्च 'इत्थं भूतोऽयम्' 'इयदस्य परिमाणम्' इति च न शक्योऽवधारयितुम्, तथैवैकोऽपि विभिन्नाकारेण विपरिणममानो दशसु दिक्षु व्याप्तोऽयं महानम्बु-राशिः परिमाणेन स्वरूपेण च सर्वथा दुष्परिच्छेदः । समुद्रो हि कदाचित्तरङ्ग-मालासंकुलः, कदाचिच्च प्रशान्त इवावलोक्यते, वर्णाश्चास्य विविधाः काले कालेऽनुभूयन्ते, वाप्पमेघादिरूपाश्चावस्था अयमेव धत्ते इतीदृक्तयावधारणं न शक्यम् । दशसु दिक्षु व्याप्त्या चेयत्तावधारणं न शक्यमिति द्वेधानवधारणे क्रमेण द्वयं हेतुत्वेनान्वेति ।

अलङ्का०—उपमा । हेतुद्वयस्य क्रमेण कार्यद्वयेऽन्वयाद्यथासंख्यम्, हेतुनाऽनवधारणीयतायाः समर्थनात् काव्यलिङ्गं च । अतिशयितं महत्त्वं समु-द्रस्य व्यङ्ग्यम् ।

* नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते ॥ ६ ॥

अ०—युगान्तोचितयोगनिद्रः पुरुषः लोकान् संहृत्य नाभिप्ररूढाम्बुरुहास-

* साहित्यदर्पणोद्धृतेऽस्मिन् पद्ये 'नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहा' इति पाठः समुपलभ्यते ।

नेन प्रथमेन धात्रा संस्तूयमानः अमुम् अधिशेते ।

व्याक०—युगस्यान्ते (त०) उचिता (त० पु०) योगरूपा निद्रा (कर्म०) यस्य (बहु०) स युगान्तोचितयोगनिद्रः, उचित-इति 'उच समवाये' क्तः, योग इति समाध्यर्थाद्युज्यतेर्घञ् । निद्रेति द्रातेः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । नाभ्यां प्ररूढम् (त०) अम्बुरुहम् (कर्म०) आसनं यस्य (बहु०) तेन, नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन, प्ररूढमिति प्रपूर्वाद्रोहतेः क्तः, अम्बुरुहम्-अम्बुनि रोहतीति विग्रहे, अम्बुपूर्वाद्रुहधातोः मूलविभुजादित्वात् कः । संस्तूयमानः-संपूर्वात् स्तौतेः कर्मणि शानच् । धात्रा इति स्तौतेः कर्तरि तृतीया । अमुमधिशेते-" अधिशीङ्स्थासां कर्म " इति कर्मत्वाद् द्वितीया । अधिशेते इति लट् तु सर्गप्रलययोः सातत्यबोधनाय वर्तमानत्वविवक्षया समाधेयः ।

व्याख्या—युगस्य-कल्पस्य, अन्ते-अवसाने, उचिता-परिचिता-अभ्यस्ता, योगः-आत्मनिष्ठैव निद्रा यस्य, तथाभूतः, पुरुषः-विष्णुः, लोकान्-चतुर्दशभुवनानि, संहृत्य-स्वात्मनि प्रवेलाप्य, नाभ्याम् (स्वस्यैव नाभिप्रदेशे) प्ररूढम्-प्रादुर्भूतं यदम्बुरुहम्-कमलम्, तदेवासनम्-स्थितिस्थानं यस्य, तथाभूतेन, प्रथमेन-सृष्टौ सर्वतो ज्येष्ठेन, धात्रा-हिरण्यगर्भेण, ब्रह्मणा संस्तूयमानः, अमुम्-सागरम्, अधिशेते-अस्मिन् स्वपिति । यद्यपि नाभावम्बुजप्ररोहः, तत्र ब्रह्मणः स्थितिः, तत्कर्तृका स्तुतिश्चेति सर्वं न प्रलयकाले स्मर्यते, तदा ब्रह्मादीनामपि प्रलीनतावस्थानात्, तथापि समुद्रे शयान एव यदा पुनः सृष्टिमभिलष्यति, तदा सर्वमिदं जायते-इति सैवावस्थात्र निरूपिता द्रष्टव्या । भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयप्रलयात्मकखण्डप्रलयविषयतया वा व्याख्येयम् ।

भा०—कल्पान्ते लोकान्संहृत्य योगनिद्रामास्थितो भगवान् विष्णुरस्मिन्नेव जलनिधौ शेते । अत्र शयानं चैनं नाभिकमलास्थितो ब्रह्मा स्तौति । कल्पान्ते विष्णोः शयनमन्तरिक्षरूपे समुद्र एवोपपद्यते, भूतस्य जलस्य पूर्वमेव विनाशे तदा जलरूपसमुद्रासम्भवात्, तथाप्युभयोः समुद्रयोरभेदाध्यवसायेनेदं निरूपितमिति न विरोधः ।

अलं०—अत्र समुद्रवर्णनाङ्गतया विष्णुचरितवर्णनेनोदात्तालङ्कारः । प्रलयेऽपि न समुद्रस्य नाश इति तन्महत्त्वं व्यङ्ग्यम् । 'अमुमधिशायितो

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन धात्रा स्तूयते' इति वक्तव्ये व्युत्क्रमेणोक्तया 'विध्ययुक्तत्वम्' 'दुष्क्रमत्वम्' वात्रार्थदोषः।

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते॥ ७॥

अ०—पक्षच्छिदा गोत्रभिदा आत्तगन्धाः शतशः महीध्राः शरण्यम् एनम् परेभ्यः उपप्लविनः नृपा धर्मोत्तरम् मध्यममिव आश्रयन्ते।

व्याक०—पक्षांश्छिनत्तीति तेन पक्षच्छिदा (उप० स०)। 'सत्सूद्विष....' इत्यादिना क्विप्। गोत्रान् भिनत्तीति तेन गोत्रभिदा, पूर्ववत्। आत्तो गन्धो येषां त आत्तगन्धाः। आत्त इति आङ्पूर्वाद् ददातेः क्तः, "अच उपसर्गात्तः" इत्याकारस्य तकारादेशः। धर्म एवोत्तरो यस्य तं धर्मोत्तरम्, उत्तर इति उंदित्यव्ययात् 'तरप्'। परेभ्यः-'भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्युपप्लवयोगेऽपादानत्वात्पञ्चमी। शतशः-शतशब्दात् "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" इत्यनेन शस्; महीध्राः-धृधातोः "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्" इति कप्रत्ययः। उपप्लविनः-उपप्लवशब्दाद् "अत इनिठनौ" इति मत्वर्थीय इनिः। मध्यमः-"मध्यान्मः"।

व्याख्या—पक्षच्छिदा-पक्षच्छेदनकर्त्रा, * गोत्रभिदा-इन्द्रेण, आत्तगन्धाः-आत्तः-परिहृतः, † गन्धः-गर्वो येषां तथाभूताः, अभिभूता इति यावत्, शतशः-शतं शतं शतशः, अनेके, महीध्राः-पर्वताः, शरण्यम्-शरणागतरक्षकम्, एनम्-समुद्रम्, परेभ्यः-शत्रुभ्यः, उपप्लविनः-उपप्लवो भयम्, स येषामस्तीत्युपप्लविनः-भीताः, नृपाः राजानः, धर्मोत्तरम्-धर्मैकपक्षपातिनम्, ‡ मध्यमम्-अरिविजिगीषुभ्यामतिरिक्तं मध्यवर्तिनं भूपालम् यथा, तथा आश्रयन्ते-अवलम्बन्ते।

भा०—यथा शत्रुपीडिता राजानः स्वरक्षानिमित्तं मध्यस्थं धर्मप्रधानं

---

* सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री—इत्यमरः।

† गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः इति, आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्—इति च अमरः।

‡ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः—इति कामन्दकः।

राजानं शरणमुपयान्ति, तथैवेन्द्रेण स्वशत्रुणा पक्षच्छेदादिभिरभिभूताः पर्वता इममम्बुराशिमात्मरक्षार्थं प्रपद्यन्ते । इन्द्रो हि पर्वतानां पक्षांश्छिनत्ति, तद्भयेनोड्डीय अन्तान्तःप्रविष्टानां तेषां पक्षच्छेदभयं निवर्तत इति भावः ।

अलं०—उपमा । इन्द्रादपि पर्वतान् रक्षतीति महाप्रभावता, शरणागत-वात्सल्यं च समुद्रस्य व्यज्यते ।

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८ ॥

अ०—प्रलयप्रवृद्धम् अस्य अच्छम् अम्भः आदिभवेन पुंसा रसातलात् प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः भुवः मुहूर्तवक्त्राभरणम् बभूव ।

व्याक०—आदौ भवेनादिभवेन, भवतीति भव इति पचाद्यच् रसायास्तलाद् रसातलात्, अपादाने पञ्चमी । प्रयुक्ता उद्वहनमेव क्रिया यस्या (बहु०) तस्याः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः, मुहूर्तं वक्त्राभरणं मुहूर्तवक्त्राभरणम (केवलसमासः). आभरणमिति भरतेः करणे ल्युट् । प्रलय इति प्रपूर्वकाल्लीयतेरच् । पुंसेति प्रयुक्तेत्यस्य कर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—प्रलये-कल्पान्तकाले, प्रवृद्धम्-वृद्धिं गतम्, अस्य सागरस्य, अच्छम्-निर्मलम्, अम्भः-जलम्, आदिभवेन, पुंसा-पुरुषेण वराहावतार-धारिणा विष्णुना, रसातलात्-पातालात्, प्रयुक्ता-विहिता उद्वहनरूपा, उद्धरणरूपा, (पक्षे विवाहरूपा च) क्रिया यस्यास्तथाभूतायाः, भुवः-पृथिव्याः, मुहूर्तम्-मुहूर्तमात्रकालं यावत्, वक्त्रस्य अग्रभागस्य (पक्षे आननस्य) आभरणम्-शोभाजनकम्, (पक्षे मुखावगुण्ठनम्) बभूव-जातम्।

भा०—वराहावतारे भगवान् विष्णुर्यदेमां भुवं रसातलादुज्जहार, तदानीं प्रलयहेतुना समेधितमस्य सागरस्य निर्मलं जलं पृथिव्या अग्रभागमावृण्वत्तथा शोभमानं लक्ष्यते स्म, यथा वराहेण कृतोद्वाहयाऽनया पृथिव्या लज्जारक्षार्थं मुखावगुण्ठनं धृतं भवेत् । अन्यापि नवपरिणीता लज्जया मुखमवगुण्ठयति इति प्रसिद्धम् । मुहूर्तमात्रमियं शोभासीत्, तदुत्तरं तु भगवता वराहेण पृथिवीयमुपरि स्थापितैव ।

अलं०—आदिवराहेणोद्ध्रियमाणायां भुवि परिणीयमाननायिकाव्यवहार-

समारोपात् समासोक्तिः । यदि तु मुहूर्तवक्त्राभरणमित्युक्तिसामर्थ्याद् 'उद्वहनमेवोद्वहनम्' 'सागरजलं वक्त्राभरणरूपमवगुण्ठनम्' इति प्रत्येकं शाब्द एवारोप आश्रीयते, तदेकदेशविवर्ति रूपकम् । भुवि नायिकात्वारोपो वराहे नायकत्वारोपश्च व्यङ्ग्यः । सर्वादिभूतत्वकथनात्सागरमहत्त्वं व्यङ्ग्यम् ।

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥९॥

अ०—अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः स्वयम् तरङ्गाधरदानदक्षः असौ मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः सिन्धूः पिबति पाययते च ।

व्याक०—न अन्येषां सामान्या कलत्रेषु वृत्तिः यस्य सोऽनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः, नञ्समासादिगर्भितो बहुव्रीहिः । तरङ्ग एवाधरः, (मयूर०तत्पु०) तस्य दाने दक्षः तरङ्गाधरदानदक्षः । सिन्धूः-"गतिबुद्धि···" इत्यनेन कर्मत्वम्, पिबतेः प्रत्यवसानार्थत्वात् । प्रगल्भन्त इति प्रगल्भाः । प्रपूर्वाद् गल्भतेः पचाद्यच् । पाययते-णिजन्तात् 'पा पाने' धातोर्लट्, "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" इति नित्यं प्राप्तस्य परस्मैपदस्य "नपादम्याङ्यमाङ्" इत्यनेन निषेधः ।

व्याख्या—अनन्यसामान्या-पुरुषान्तरे न दृश्यमाना, * कलत्रेषु-दारेषु, वृत्तिः-भोगरूपो व्यवहारो यस्य तथाभूतः, स्वयमेव, तरङ्गः-वीचिरेव, अधरः-अधरोष्ठः, तस्य दाने-चुम्बनार्थं समर्पणे, दक्षः-चतुरः, असौ-सागरः, मुखानाम्-आननानाम्, अर्पणेषु-वितरणेषु-स्वाधरं चुम्बयितुमितिशेषः, प्रकृत्या-स्वभावेन, प्रार्थनादिमन्तरेणैवेति यावत्, प्रगल्भाः-धृष्टाः, † सिन्धूः-नदीः, पिबति-तदधररसं गृह्णाति, पाययते-स्वाधररसं ताभिर्ग्राहयति च ।

भा०—वेगाद् द्रवन्तीनां नदीनां मुखरूपाग्रभागजलं झटिति सागरे प्रविशति, तरङ्गचालितं तासु नदीष्वपि किञ्चित्प्रविशति, तत्रेत्थं कविरुत्प्रेक्षते-यथा इमा नद्यः स्वाधररसं पिपासवे स्वपतयेऽस्मै समुद्राय स्वयमेव स्वमुखमर्पयन्ति, अयमपि च समुद्रः स्वाधरं पातुकामाभ्यः स्वपत्नीभ्यो नदीभ्यः

---

* कलत्रं श्रोणिभार्ययोः-इत्यमरः ।

† सिन्धुःसमुद्रे नद्यां च इत्यमरः ।

स्वयमेव तरङ्गरूपमधरं निवेदयति, एवमेतेषामसाधारणं दाम्पत्यमाभाति । अन्यत्र पुरुषा एव प्रियाणामधररसं पिबन्ति, इह तु परस्परं पानमित्यनन्य-साधारणत्वं मल्लिनाथ आह । परस्परं स्वयं समर्पणमनन्यसाधारणमिति तु युक्तमाभाति ।

अलं०—परस्परं जलप्रवेशे परस्पराधररसपानोत्प्रेक्षणादनुक्तास्पदा स्वरू-पोत्प्रेक्षा । अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिरिति सागरे नायकान्तरापेक्षो व्यतिरेकः ।

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

अ०—अमी तिमयः विवृताननत्वात् ससत्त्वम् नदीमुखाम्भः आदाय सम्मीलयन्तः सरन्ध्रैः शिरोभिः जलप्रवाहान् ऊर्ध्वम् वितन्वन्ति ।

व्याक०—विवृतमाननं येषां, तेषां भावो विवृताननत्वम् । सत्त्वैः सह वर्त्तत इति ससत्त्वम्, "तेन सहेति तुल्ययोगे" इत्यनेन समासः । तथैव 'सरन्ध्रैः' इत्यपि । नदतीति नदी, पचाद्यच्, 'नदट्' इति टित्त्वनिपातनाद् ङीप् । सम्मीलयन्तः-संपूर्वान्मील्धातोर्णिच्, तदन्ताद् हेतौ शतृप्रत्ययः । शिरोभिरिति करणे तृतीया ।

व्याख्या—अमी-पुरस्ताद् दूरे दृश्यमानाः, *तिमयः-मत्स्यजातिविशेषाः, विवृताननत्वाद्-उन्मुद्रितमुखतया, मुखं व्यादायेति यावत्, सत्त्वैः-प्राणिभिः सहितम्, नदीनाम्-सागरे निपतन्तीनां नर्मदादिमहानदीनाम्, मुखम्-अग्रभागः, तस्याम्भः-जलम्, आदाय-गृहीत्वा, तदनु, सम्मीलयन्तः-स्वमुखानि मुद्रयन्तः सन्तः, सरन्ध्रैः-छिद्रसहितैः, शिरोभिः, जलप्रवाहान्-जलस्य निर्गमान्, ऊर्ध्वम्-उपरि वितन्वन्ति-विस्तारयन्ति ।

भा०—अमी तिमिनामानो महामत्स्याः स्वमुखानि व्यादाय, तेषु क्षुद्रमत्स्यादिसहितं जलमापूर्य यदा स्वोष्ठपुटं मेलयन्ति, तदानीं मुखावरोधेन तेषां मुखस्थमुदकं शिरश्छिद्रैर्वेगेनोर्ध्वगामि भूत्वा जलयन्त्रशोभां दर्शयति-इति ।

अलं०—स्वभावोक्तिरलङ्कारः । विवृताननत्वादिति सम्मीलनपूर्वकालिकं पश्चात्पठितमिति 'अस्थानस्थपदत्वम्' वाक्यदोषः ।

---

* अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः ।

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥११॥

अ०—सहसा उत्पतद्भिः मातङ्गनक्रैः द्विधा भिन्नान् समुद्रफेनान् पश्य, ये एषाम् कपोलसंसर्पितया कर्णक्षणचामरत्वम् व्रजन्ति ।

व्याक०—मातङ्गाकारैर्नक्रैर्मातङ्गनक्रैः । कपोलयोः संसर्पन्तीति कपोलसंसर्पिणः, तेषां भावः कपोलसंसर्पिता, तया । संसर्पीति सर्पतेः "सुप्यजातौ...." इति णिनिः, ततो भावे तल् । कर्णयोः क्षणचामरत्वं कर्णक्षणचामरत्वम्, (केवलसमासगर्भस्तत्पुरुषः) उत्पतद्भिः-उत्पूर्वात् पततेः शतृप्रत्ययः । द्विधा-द्विशब्दात् "अधिकरणविचाले च" इत्यनेन धा प्रत्ययः ।

व्याख्या—(हे सीते ! त्वम्) सहसा-बलेन, उत्पतद्भिः-उच्छलद्भिः, मातङ्गः-हस्ती, तदाकारैर्नक्रैः-ग्राहैः, कर्तृभूतैः, द्विधा भिन्नान्-मध्ये विच्छिद्य द्वेधा विभक्तान्, समुद्रस्य-सागरस्य, फेनान्-डिण्डीरपिण्डान् पश्य-अवलोकय । ये फेनाः, एषाम्-मातङ्गनक्राणाम्, कपोलयोः-गण्डस्थलयोः, संसर्पितया-प्रसरणशीलतया, क्षणम्-क्षणमात्रम्, कर्णयोः चामरत्वम्, व्रजन्ति- प्राप्नुवन्ति ।

भा०—सीते ! पश्य वेगेनोच्छलद्भिर्महद्भिर्मकरैर्द्विधा विभक्ताः समुद्रफेना एतेषाम् (मकराणाम्) उभयोः कपोलयोः संसर्पन्तः श्वेतवर्णसाम्यात् कर्णचामरवद् भान्ति । मकरा महत्त्वेन गजसदृशाः, गजानां च प्रशस्तानामलङ्करणार्थं कर्णयोरुपरि चामरे बध्येते इति तत्सादृश्यमत्रापि फेनैः सम्पादितम् ।

अलं०—चामरत्वस्य समुद्रफेनेष्वसम्भवात् फेनचामरयोः सादृश्ये पर्यवसानम्-इति निदर्शनालङ्कारः । मातङ्गनक्रैरिति लुप्तोपमा ।

वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥

अ०—वेलानिलाय प्रसृताः महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः एते भुजङ्गाः सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैः फणस्थैः मणिभिः व्यज्यन्ते ।

व्याक०—वेलानिलायेति 'वेलानिलं पातुम्' इत्यर्थे "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी, प्रसृताः-इति चात्र क्रियार्था क्रिया । महताम् ऊर्मीणाम् (कर्म०) विस्फूर्जथोः (तत्पु०) निर्विशेषाः-(निर्गतो

विशेषो येषाम्) महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः, विस्फूर्जथुरिति स्फूर्जतेः " ट्विवतोऽथुच् "। सूर्यस्यांशूनाम् (तत्पु०) संपर्केण समृद्धो रागो येषां तैः सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैः, संपर्क इति पृचीधातोर्घञ्, रागैरिति रञ्जधातोः " अकर्तरि च कारके " इत्यादिना घञ्, " घञि च भावकरणयोः " इति नलोपः । व्यज्यन्ते-विपूर्वाद् अनक्तेः कर्मणि लट्, प्रथमपुरुषवहुवचनम् ।

व्याख्या—वेला-समुद्रतटम्, तत्रत्योऽनिलः-वायुः, तस्मै तं पातुम्, प्रसृताः-चलिताः, महोर्मीणाम्-महतां तरङ्गाणां विस्फूर्जथुः-उद्रेकः, तस्मान्निर्विशेषाः-भिन्नतया ज्ञातुमशक्याः, एते पुरो दृश्यमानाः, भुजङ्गाः-सर्पाः, सूर्यस्य, अंशूनाम्-किरणानाम्, संपर्केण-सम्वन्धेन, समृद्धः-प्रवृद्धः, रागः कान्तिः, येषां तथाभूतैः, फणस्थैः-फणोपरि स्थितैः, मणिभिः-सर्परत्नैः, व्यज्यन्ते-पृथग् ज्ञायन्ते ।

भा०—समीरमासेवितुं तटमुपेता इमे समुद्रस्था महान्तो भुजगा वर्णाकारसाम्यात् पूर्वं तरङ्गा एवेति प्रतीता अपि सूर्यकिरणसम्वन्धात् सुस्पष्टं प्रकाशमानैः फणामणिभिस्तरङ्गेभ्यो भेदे सिद्धे भुजगा इति ज्ञायन्ते ।

अलं०—सामान्यमत्रालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे-" सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः " इति । कुवलयानन्दमते तु विशेषतायाः प्रतिभासस्योक्त्या विशेषोऽलङ्कारः ।

तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित् क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥

अ०—तव अधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु सहसा ऊर्मिवेगात् पर्यस्तम् ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखम् एतत् शङ्खयूथम् कथंचित् क्लेशाद् (इव) अपक्रामति ।

व्याक०—अधरं स्पर्धन्त इत्यधरस्पर्धिनः तेषु । ऊर्मिवेगादिति हेतौ पञ्चमी । ऊर्ध्वैः अङ्कुरैः (कर्म०) प्रोतं (तत्पु०) मुखं यस्य तद्, ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखम्, प्रोतमिति प्रपूर्वाद् वेञ्धातोः क्तः, "वचिस्वपियजादीनां किति" इति सम्प्रसारणम्, अपक्रामति-अपपूर्वात् क्रमुधातोर्लट् । " वा भ्राशभ्लाश…" इति पाक्षिकः श्यनोऽभावः ।

व्याख्या—तव-भवत्याः, अधरस्पर्धिषु-अधरोष्ठसदृशेषु, विद्रुमेषु-प्रवालेषु

सहसा-बलेन, ऊर्मीणाम्-तरङ्गाणाम्, वेगाद्-जवात्, पर्यस्तम्-क्षिप्तम्, ऊर्ध्वाः-उच्चैः, ये-अङ्कुराः, तैः प्रोतम्-स्यूतम्, मुखम्-अग्रभागो यस्य तथाभूतम्, एतत्-पुरोवर्ति, शङ्खयूथम्-शङ्खानां, यूथम्-समूहः, कथंचित्-केनापि प्रकारेण. शनैः शनैस्तरङ्गपरिचालितम्, क्लेशात्-कष्टादिव, अपक्रामति-अपसरति, पृथग् भवतीत्यर्थः ।

भा०—प्रिये ! पश्यसि पुरः-तरङ्गवेगात् क्षिप्त एष शङ्खसमूहः प्रवालेषु रतन्, तेषामङ्कुरेषु प्रोतत्वाच्चिरं तत्रैव तिष्ठति, भूयो भूयस्तु तरङ्गपरिचालितः कथंचिच्छनैरपक्रामति । तत्रेत्थं संभावये-विद्रुमेषु तवाधरसादृश्येन, ततोऽपगमने जडस्य शङ्खसमूहस्यापि क्लेश इति । अधरस्पर्धिषु इत्युक्त्या 'कामोर्मिवेगात् तवाधरे क्षिप्तस्तत्रैव च रागाच्चिरममृतमास्वादयन् स्थितः प्रोत इव, श्वेततया शङ्खसदृशो मदीयो दन्तसमूहस्ततः क्लेशादिवापसरतीति, विनोदार्थं रहोवृत्तं स्मर्यते ।

अलं०—शङ्खयूथस्य शनैः शनैरपसरणे क्लेशहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः । सा चेवादिव्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्या । भावार्थोक्तरीत्या अप्रस्तुतवृत्तान्तान्तरप्रतीत्या समासोक्तिश्च ।

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

अ०—पयांसि पातुम् प्रवृत्तमात्रेण आवर्तवेगाद् भ्रमता घनेन अयम् समुद्रः भूयः गिरिणा प्रमथ्यमान इव भूयिष्ठम् आभाति ।

व्याक०—प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रस्तेन, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, पातुम्-पिबतेस्तुमुन् । भूयिष्ठम्-बहुशब्दाद् "अतिशायने तमबिष्ठनौ" इतीष्ठन् प्रत्ययः, "बहोर्लोपो भू च बहोः" इति बहोर्भूरादेशः, 'इष्ठस्य यिट् च' इति यिडागमः । प्रमथ्यमानः-प्रपूर्वाद् मथ्नातेः कर्मणि लट् । घनेनेत्याभानहेतौ तृतीया । गिरिणेति प्रमथनकर्तरि तृतीया । वेगादिति भ्रमणहेतौ पञ्चमी ।

व्याख्या०—पयांसि-जलानि, पातुम्-ग्रहीतुमिति यावत्, प्रवृत्तमात्रेण जलग्रहणारम्भं कृतवता, न तु गृहीतवता, *आवर्तस्य-अम्भसां भ्रमस्य, वेगाद्

* स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः-इत्यमरः ।

जवाद्, भ्रमता-घूर्णमानेन, घनेन-मेघेन. अयम्-समुद्रः, भूयः-पुनरपि, गिरिणा-पर्वतेन-मन्दरेण, प्रमथ्यमानः-विलोड्यमानइव, भूयिष्ठम्-अत्यन्तम्. आभाति-शोभते ।

भा०—जलपात्राणीव मेघाः समुद्रं गत्वा जलं गृह्णन्तीति लोकप्रसिद्धिः. तामास्थायोच्यते समुद्रात् जलमादातुं प्रवृत्त एष घनः, आवर्तवेगाद् भ्राम्यति ? भ्राम्यतेतेन एष समुद्रः तथा प्रतीयते यथायं मन्दरेण गिरिणा पुनरपि प्रमथ्यते। देवासुरैरेकदा मन्दरपर्वतेन प्रमथ्य समुद्रं चतुर्दश रत्नानि लब्धानि इति पुराण् प्रसिद्धिः । मेघगिर्योः सादृश्यं चापि कविसम्प्रदाये प्रसिद्धम् । तन्मूलकं पुनः प्रमथनमत्रोत्प्रेक्षितम् । देवासुरकर्तृकप्रमथनादिकं यद्यपि क्षीरसमुद्रस्य, तथापि, कविसम्प्रदाये सर्वेषां समुद्राणामैक्यमेवेत्यविरोधः ।

अलं०—उत्प्रेक्षालङ्कारः । मेघस्य वस्तुतोऽभ्रमणेपि भ्रमणसम्बन्धोक्त्या-तिशयोक्तिरपि ।

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १९ ॥

अ०—अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेः तन्वी तमालतालीवनराजिनीला वेला धारानिबद्धा कलङ्करेखेव दूराद् आभाति ।

व्याक०—अयश्चक्रस्येव, अयश्चक्रनिभस्य । निभादिशब्दैरस्वपदविग्रहो नित्यः षष्ठीसमासः, निभादिशब्दानां स्वभावेन समासोत्तरपद एवार्थबोधकत्व-नियमात् । तमालानां तालीनां च (द्वन्द्व) वनानि तमालतालीवनानि, तेषां राज्या नीला तमालतालीवनराजिनीला । धारया निबद्धा । दूराद्-" दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च " इत्यनेन पञ्चमी । तन्वी-तनुशब्दाद् " वोतो गुणवचनात् " इत्यनेन ङीप् ।

व्याख्या—अयसः-लोहस्य चक्रम्, तन्निभस्य-तत्सदृशस्य, नैल्यगुण-साम्याद्गोलरूपेण च दृश्यमानत्वाल्लोहचक्राकारस्य, लवणाम्बुराशेः लवणसमुद्रस्य, तन्वी-कृशा, तमालाः-तमालवृक्षाः, ताल्यः तालीवृक्षाः, तेषां वनानाम्, राज्या-पङ्क्त्या, नीला-नीलवर्णा, वेला-तीरभूमिः, धारया धारारूपेण, निबद्धा-

संलग्ना, कलङ्करेखा-कलङ्कस्य-मालिन्यस्य, रेखा-लेखेव, दूराद्, आभाति-प्रतीयते ।

भा०—एष समुद्रो नीलवर्णसाम्याद्वर्तुलरूपेण दृश्यमानत्वाच्च लोहचक्रवदाभाति। किं चास्य तटमुपाश्रिता सन्ततैषा तमाल-तालीवनपङ्क्तिर्दूरात्कृशतरा चक्रप्रान्ते सन्ततमालिन्यरेखावत् प्रतीयते ।

अलं०—अयश्चक्रनिभस्येत्यत्र निभशब्दस्य तुल्यार्थत्वादार्थी उपमा । वेलया तमालराजिगुणग्रहणात्तद्गुणः, नीलवर्णायाश्च तीरभूमेर्मालिन्यरेखात्वसम्भावनयोत्प्रेक्षा। सा च पूर्वाभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते । लकारस्यासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासश्च शब्दालङ्कारः ।

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायताक्षि ! ।
मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव विम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १५ ॥

अ०—(हे) आयताक्षि ! वेलानिलः केतकरेणुभिः ते आननम् सम्भावयति, विम्बाधरबद्धतृष्णम् माम् मण्डनकालहानेः अक्षमम् वेत्ति इव ।

व्याक०—आयते अक्षिणी यस्याः सा आयताक्षी, सम्बोधने आयताक्षि ! "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच्, षित्त्वान्ङीष् । केतकस्य पुष्पं केतकम्, "तस्य विकारः" इत्यनेन विहितस्याणः "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इत्यनेन लुप्, वृद्ध्यभावः। विम्बसदृशे अधरे (तत्पु०) बद्धा तृष्णा यस्य येन वा तम् (बहु०) विम्बाधरबद्धतृष्णम्। मण्डनस्य कालः, तस्य हानेः मण्डनकालहानेः, "कर्तृकर्मणोः कृति" इति कर्मणि षष्ठी। मण्डनम्–'मडि भूषायाम्' भावे ल्युट् ।

व्याख्या—हे आयताक्षि ! आयते–विस्तृते, अक्षिणी–नेत्रे, यस्यास्तथाभूते, सीते ! वेलायाः-तीरस्य, अनिलः-वायुः, केतकस्य-केतककुसुमस्य, रेणुभिः-परागैः, ते-तव, आननम्-वदनम्, सम्भावयति-अलङ्करोति । विम्बाधरे-विम्बसदृशे त्वदोष्ठे, बद्धा तृष्णा-लालसा, येन तथाभूतम्, माम्-रामम्, मण्डनस्य-भूषणक्रियायाः, कालः-समयः तस्य हानेः, विलम्बस्येति यावद्, अक्षमम्-असहिष्णुम्, वेत्तीव-जानातीव, तत एव स्वयं मण्डनकार्यं संपादयतीति ।

भा०—समुद्रतटे वायुनोड्डीय जानकीमुखे संलग्नं केतकीपुष्परागं विलोक्य रामः कथयति—हे आयताक्षि ! वेलानिलः केतकपरागैस्ते मुखमलंकरोति । यद्यपि मुखालङ्करणमिदं मदीयं कर्तव्यम्, परमेष वेलानिलो वेत्ति, यद्दीर्घेण वियोगेनाहं तवाधरपाने निरतिशयं सतृष्णः, अत एव स्वहस्तेनालङ्करणे कालक्षेपं सोढुमसमर्थः, तत एव मदीयं कर्तव्यमेष स्वयं संपादयतीव ।

अलं०—पूर्वार्धे मुखे रेणुस्पर्शस्यानिलनकर्तृकालङ्करणत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। उत्तरार्धे तत्रैव हेतुसम्भावनाद् हेतूत्प्रेक्षा, सा चेवशब्दप्रयोगाद्वाच्या । आभ्यां चोत्प्रेक्षाभ्यां वायोर्नर्मसाचिव्यं वस्तु व्यज्यते ।

एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात् कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

अ०—एते वयम् सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं फलावर्जितपूगमालम् पयोधेः कूलं विमानवेगाद् मुहूर्तेन प्राप्ताः ।

व्याक०—सैकते भिन्नाभ्यः (तत्पु०) शुक्तिभ्यः (कर्म०) पर्यस्तानि (तत्पु०) मुक्तानां (कर्म०) पटलानि (तत्पु०) यस्मिन् (बहु०) तत् सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलम्, सैकतमिति सिकताशब्दाद् वैकारिकोऽण्, पर्यस्तम्-परिपूर्वादस्यतेः क्तः । फलैरावर्जिता (तत्पु०) पूगानां माला (तत्पु०) यस्मिन् (बहु०) तत् फलावर्जितपूगमालम्, आवर्जितेति-वर्जयतेः क्तः । पयोधिः-" कर्मण्यधिकरणे च " इत्यनेन धा धातोः किः ।

व्याख्या—एते-विमानस्थाः, वयम्, सैकते-वालुकामयप्रदेशे पुलिने, भिन्नाभ्यः-स्फुटिताभ्यः, शुक्तिभ्यः, पर्यस्तानि परितः क्षिप्तानि, मुक्तानाम्-मौक्तिकानाम्, पटलानि-समूहाः यस्मिंस्तथाभूतम्, फलैः, आवर्जिता-आनमिता, पूगानाम्-क्रमुकवृक्षाणाम्, माला-राजिः, यस्मिंस्तथाभूतम्, पयोधेः-समुद्रस्य, कूलम्-तटम्, विमानवेगाद्-विमानस्य, वेगाद्-जवात्, मुहूर्तेन मुहूर्तमात्रकालेन, स्वल्पसमयेनेति यावत्, प्राप्ताः-आगताः ।

भा०—वयं विमानवेगान्मुहूर्तमात्रकालेनैव विस्तीर्णस्य समुद्रस्य तटं प्राप्ताः स्मः, यत्र भिन्नाभ्यः-शुक्तिभ्यो मौक्तिकपटलं विकीर्णमस्ति, फलनम्राश्च

पूगवृक्षाः श्रेणिशो दृश्यन्ते ।

कुरुष्व तावत् करभोरु ! पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात् सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥

अ०—(हे) करभोरु ! मृगप्रेक्षिणि ! तावत् पश्चाद् मार्गे दृष्टिपातम् कुरुष्व, सकानना एषा भूमिः विदूरीभवतः समुद्राद् निष्पतति इव ।

व्याक०—करभ इव ऊरुर्यस्याः सा करभोरुः, सम्बुद्धौ करभोरु, "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इति ऊरुशब्दान्तादूङ् । मृग इव प्रेक्षत इति मृगप्रेक्षिणी, सम्बुद्धौ मृगप्रेक्षिणि ! "कर्तर्युपमाने" इति णिनिः । कुरुष्व-'डुकृञ्' धातोर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम्, ञित्वात् कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । विदूरीभवतः-विदूरशब्दात् च्विः । निष्पतति-"इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इति विसर्गस्य षत्वम् ।

व्याख्या—हे करभोरु ! *करभ इव ऊरुः-जानूपरिभागो यस्यास्तथाभूते, मृगप्रेक्षिणि ! हरिणालोकिनि ! तावत्, पश्चात् स्वपृष्ठदिशि, मार्गे-अतीतेऽध्वनि, दृष्टिपातम्, कुरुष्व । सकानना काननैः-वनैः सहिता, एषा भूमिः, विदूरीभवतः-क्रमेण दूरतां-प्राप्नुवतः, समुद्रात्-सागराद्, निष्पतति-निष्क्रामतीव ।

भा०—हे मृगनयने ! मनाक् स्वपृष्ठदिशि दृष्टिपातं विधेहि, पूर्वं समुद्रोपरि गच्छद्भिरस्माभिर्जलमेव परितो दृश्यते स्म, इदानीं तु समुद्रोऽस्माभिर्यथा यथा दूरे त्यज्यते, तथा समुद्रे दृष्टिं निपातयद्भिरित्थं प्रतीयते यद् वनसहिता भूमिः मन्ये समुद्रमध्याद् बहिर्निस्सरति । वेगवद्यानमारूढेन भूमिवृक्षादिषु गतिः प्रतीयते-इति स्वाभाविकम् ।

अलं०—जलादनन्तरमकस्माद् दृश्यमानायां भुवो व्याप्तौ समुद्रान्निस्सरणमुत्प्रेक्ष्यते-इत्यनुक्तास्पदा स्वरूपोत्प्रेक्षा ।

क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद् घनानां पततां क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥

अ०—हे प्रिये ! पश्य मे मनसः अभिलाषः यथाविधः, तथा विमानम्

---

* मणिबन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो बहिः—इत्यमरः ।

प्रवर्तते, क्वचित् सुराणाम् पथा संचरते, क्वचिद् घनानाम्, क्वचित् च पततान् (पथा) (संचरते,) ।

व्याक०—क्वचित्-किंशब्दात् "किमोऽत्" इत्यनेनात्-प्रत्ययः । "क्वाति" इत्यनेन क्वादेशः । चिदित्यव्ययान्तरम् । संचरते-संपूर्वाच्चरतेर्लट् " समस्तृतीयायुक्तात् " इत्यात्मनेपदम् । पतताम्-पतधातोः शतृप्रत्ययः । अभिलाषः-अभिपूर्वाल्लष्यतेर्घञ् । यथा विधा यस्य स यथाविधः । 'पथा' इति 'संचरण' करणे तृतीया ।

व्याख्या—हे प्रिये ! पश्य-आलोकय, मे-मम, मनसः-चेतसः, अभिलाषः-इच्छा,-यथाविधः-यादृशः, भवतीति शेषः । तथा तेन प्रकारेण, विमानम्-पुष्पकम्, प्रवर्तते-चलतीत्यर्थः, तथाहि, क्वचित्-कुत्रचित्. सुराणाम्-देवानाम्, पथा-मार्गेण, संचरते-चलति, क्वचिद् घनानाम्-मेघानाम्, क्वचिच्च पतताम्-पक्षिणाम्, 'पथा संचरते' इत्युभयत्र षष्ठ्यन्ताभ्यां सम्बध्यते ।

भा०—सीते पश्य ! एतद् विमानं यथाहमिच्छामि तथैव चलति । कदाचिद्भूमेरत्यूर्ध्वं व्रजति, कदाचित्ततोऽधो भवति, कदाचिच्च ततोऽप्यधो भूमेः समीपमिवागच्छति । भूमेरुपर्यन्तरिक्षे पक्षिणां मार्गः, तत ऊर्ध्वं मेघानाम्, ततोऽप्युपरि देवविमानानाम् । इदं तु सर्वेष्वपि मार्गेषु यथेच्छं गच्छति ।

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥ २० ॥

अ०—महेन्द्रद्विपदानगन्धिः त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः असौ आकाशवायुः ते मुखे दिनयौवनोत्थान् स्वेदलवान् आचामति ।

व्याक०—महेन्द्रस्य द्विपः, (त० पु०) तस्य दानम्, (त० पु०) तदिव गन्धो यस्य (बहु०) स महेन्द्रद्विपदानगन्धिः * । " उपमानाच्च " इति समासान्त इकारः । त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा, " अन्यत्रापि दृश्यते " इति डः, तस्या वीचीनां (त० पु०) विमर्देन (त० पु०) शीतः, विमर्द इति मृद्नातेर्घञ्. शीतः-श्यैङ् धातोः क्तः. " द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः "

* 'दानगन्धी' इति दीर्घपाठो युक्तः प्रतिभाति । दानस्य गन्धः सोऽस्यास्ति-इति व्युत्पत्तेः ।

इति सम्प्रसारणम्, " इणोऽस्पर्शे " इति स्पर्शपर्युदासान्नत्वं न । दिनस्य यौवनादुत्तिष्ठन्तीति दिनयौवनोत्थाः, तान्, यौवनम्-युवन्शब्दाद्भावे " हायनान्तयुवादिभ्योऽण् " " अन् " इत्यनेन प्रकृतिभावः, उत्थशब्दे " सुपि " इति योगविभागात्कः । आचामति-आङ्पूर्वाचमुधातोर्लट्, " ष्ठिवुक्लमुचमां शिति " इत्यनेन दीर्घः । स्वेदः-' ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे ' भावे घञ् । लवः-' लूञ् छेदने ' " ऋदोरप् " ।

व्याख्या—महेन्द्रस्य-इन्द्रस्य, द्विपः-हस्ती, ऐरावत इति यावत, तस्य दानम्-मदजलम्, तत्संपर्कात् तद्वद् गन्धः-सौरभम् यस्य तथाभूतः, त्रिमार्गगायाः गङ्गायाः, वीचीनाम्-तरङ्गाणाम्, विमर्दन-सम्पर्केण, शीतः-शीतलः; असौ-अनुभूयमानः, आकाशवायुः-अन्तरिक्षगतः पवनः, ते-मुखे, दिनस्य यौवनम्-युवावस्था, मध्याह्न इति यावत्, तदुत्थान्-तदुत्पन्नान्, स्वेदलवान्-स्वेदस्य-घर्मोदकस्य, लवान्-बिन्दून्, आचामति-पिबति, शोषयतीति यावत् । अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः, सुरतरङ्गिण्यास्तत्रैव सम्भवात् ।

भा०—त्रिपथगातरङ्गसम्पर्केण शीतलः, ऐरावतगण्डसंपर्कात्तन्मदवारिवत् सुगन्धिश्चैष मन्दं मन्दं प्रवहन् समीरस्ते मुखे मध्याह्नजनितं घर्मोदकं शोषयति ।

अलं०—वायोः शैत्ये सौरभे चोपयुक्तकारणाभिधानात्काव्यलिङ्गम् । वायुपदप्रयोगेणाश्लीलत्वशङ्का न कार्या, केवलस्यैव तस्य जुगुप्सितार्थस्मारकत्वेन तथात्वाभ्युपगमात् । आकाशपदस्यापुष्टार्थत्वमपि न शङ्क्यम्, सुरमार्गसंचारबोधनाय तस्य युक्तत्वात् । सुरमार्गसंचारो व्यङ्ग्यः ।

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि ! कुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥

अ०—(हे) चण्डि ! कुतूहलिन्या त्वया वातायनलम्बितेन करेण स्पृष्टः उद्भिन्नविद्युद्वलयः घनः ते द्वितीयम् आभरणम् आमुञ्चति इव ।

व्याक०—उद्भिन्नं विद्युतो वलयं (त० पु०) यस्मिन् (बहु०) स उद्भिन्नविद्युद्वलयः, विद्युदिति-विद्योतते इति 'द्युत्' धातोः " भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जि " इत्यादिना कर्तरि क्विप् । कुतूहलिनी-कुतूहलशब्दात् " अत इनिठनौ " इत्यनेन

इनिः, नान्तत्वाद् " ऋन्नेभ्यो ङीप्। द्वितीयम्-द्वयोः पूरणमिति "द्वस्तीयः"।

व्याख्या—हे चण्डि ! क्रोधशीले ! सीते ! कुतूहलिन्या-कुतूहलमस्या अस्तीति कुतूहलिनी, तया, कौतुकिन्या, त्वया-भवत्या, वातायने-गवाक्षे, लम्बितेन, करेण-हस्तेन, स्पृष्टः-घट्टितः, अत एव उद्भिन्नम्-प्रादुर्भूतम्, विद्युताम्-तडिताम्, वलयम्-समूह एव विद्युद्वलयम्-दीप्तिमत् कङ्कणं यस्मिंस्ताभूतः. घनः-मेघः, ते-तव, द्वितीयम्-अपरम्, आभरणम्-भूषणम्, कङ्कणम्, आमुञ्चतीव-परिधापयतीव।

भा०—हे सीते ! यदा त्वया कौतुकेन गवाक्षमार्गाद् हस्तं निस्सार्य मेघः स्पृष्टः, तदानीं तस्माद्विद्युन्मण्डलं प्रकाशते स्म. तेन त्वत्करे द्वितीयं वलयरूपमाभरणं न्यस्तमिव।

अलं०—विद्युद्वलयमित्यत्र श्लेषमूलं रूपकम्। तच्चाभरणमामुञ्चतीवेत्युत्प्रेक्षया संकीर्यते। विमानस्य मेघमार्गसञ्चारश्चैतेन पद्येन व्यञ्जितः। चण्डीत्यनेन कोपनशीलत्वाद्भीतः क्षिप्रं त्वां मुञ्चति मेघ इति व्यज्यत-इति मल्लिनाथ आह। ईदृशमेघस्पर्शादिसाहसादपि कोपभयान्न निवार्यसे-इति व्यज्यत इति तु वयम्।

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि।
अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि॥२२॥

अ०—अमी चीरभृतः जनस्थानम् अपोढविघ्नम् मत्वा समारब्धनवोटजानि चिरोज्झितानि आश्रममण्डलानि यथास्वम् अध्यासते॥

व्याक०—चीरं बिभ्रतीति चीरभृतः, बिभर्तेः क्विप्। अपोढा विघ्ना यस्मात् तदपोढविघ्नम्, अपोढशब्दे अपपूर्वाद् वहतेः क्तः। विघ्न इति विपूर्वाद् हन्तेः " घञर्थे कविधानम् "। समारब्धा नवा उटजा येषु तानि समारब्धनवोटजानि, समारब्धा इति ' सम् ' ' आङ् ' पूर्वाद् रभ्धातोः क्तः। आश्रममण्डलानि, इति " अधिशीङ्स्थासां कर्म " इत्यनेन कर्मत्वम्। स्वमनतिक्रम्य यथास्वम्, यथार्थेऽव्ययीभावः।

व्याख्या—अमी-पुरो दृश्यमानाः, चीरभृतः-चीरम्-जीर्णवल्कलादिवस्त्रम्, बिभ्रति-धारयन्ति, तथाभूताः तपस्विनः, जनस्थानम्-दण्डकारण्यम्,

अपोढाः-अपास्ताः, विघ्नाः-अन्तरायाः यस्मात्तथाभूतम्, मत्वा-बुद्ध्वा, समारब्धाः-सम्यङ् निर्मातुमुपक्रान्ताः, नवाः-नूतनाः, *उटजाः-पर्णशालाः, येषु तथाभूतानि, चिराद्-बहोःकालाद्, उज्झितानि-राक्षसभयात्त्यक्तानि, आश्रमाणाम्, मण्डलानि-विभागान्, यथास्वम्-स्व-स्व-स्थानेषु, अध्यासते-अधितिष्ठन्ति।

भा०—अमी तपस्विनो राक्षसभयादाश्रमस्थानानि परित्यज्य पुरा इतस्ततः प्रयाताः, इदानीं तु राक्षसविनाशाद् दण्डकारण्यं भयरहितं मत्वा स्वस्थानेषु पुनर्नवाः पर्णशाला निर्माय तेषु निवसन्ति। राक्षसविनाशादेवमेतेषां सुखं जातमिति।

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्॥ २३॥

अ०—एषा सा स्थली (अस्ति) यत्र त्वाम् विचिन्वता मया त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् उर्व्याम् भ्रष्टम् एकम् नूपुरम् अदृश्यत॥

व्याक०—तव चरणम् (त० पु०) अरविन्दमिव, (उपमितसमासः) तस्य विश्लेषः, तस्य (ष० त०) दुःखात्। (त० पु०) त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखात्। विश्लेष इति श्लिषधातोर्घञ्। बद्धं मौनं येन (बहु) तद्बद्धमौनम्। स्थली-स्थलशब्दाद् "जानपदकुण्डगोणस्थल" इत्यादिना ङीप्। विचिन्वता विपूर्वाच्चिनोतेः शतृप्रत्ययः। भ्रष्टम्-भ्रश्यतेः क्तः, व्रश्चेति षत्वम्। उर्वी-उरुशब्दाद् "वोतो गुणवचनात्" इत्यनेन ङीप्। 'मया नूपुरम् अदृश्यत' इति कर्मणि प्रयोगोऽत्र।—'अहं नूपुरमपश्यम्' इति कर्तरि वाच्यान्तरम्।

व्याख्या—एषा-पुरोवर्तिनी, सा-पूर्वदृष्टा, स्थली-अकृत्रिमा समतला भूमिरस्ति। यत्र-यस्यां भूमौ, त्वाम्-भवतीम् (सीताम्) विचिन्वता-अन्विष्यता, मया, (रामेण) तव-भवत्याः, चरणारविन्दस्य-कमलसदृशस्य पदस्य विश्लेषाद्-वियोगाद्, यद् दुःखम्-क्लेशः, ततो हेतोरिव, बद्धम्-कृतम्, मौनम्-वाक्संयमो येन तथाभूतम्, नीरवमिति यावद्, उर्व्याम्-पृथिव्याम्, भ्रष्टम्-

* पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्—इत्यमरः।

पतितम् , एकम् , नूपुरम्-मञ्जीरः, (पादभूषणन) अदृश्यत-दृष्टम् ।

भा०—अयि प्रिये ! अत्र भूम्यां त्वामन्विष्यता मया तव चरणात्पतितं नीरवमेकं नूपुरं प्राप्तमासीत् । तस्य नीरवत्वे कारणं च त्वच्चरणारविन्दवियोगदुःखमेव मया सम्भावितम् । नूपुरं हि पादस्थं पादसञ्चालने शब्दायते, पादाद् भ्रष्टस्य तु नीरवता सिद्धैव, तत्र हेतुरुत्प्रेक्षितः ।

अलं०—हेतूत्प्रेक्षा । पादेऽरविन्दसादृश्योक्त्या नूपुरेपि भ्रमरसादृश्यं व्यञ्जितम् । तेन कमलविश्लेषमाप्तस्य भ्रमरस्य मौनं युक्तमेवेत्युत्प्रेक्षा परिष्क्रियते। अस्मिन् पद्ये महाकविना निगूढं वाग्बीजं निहितमिति सम्प्रदायिका आहुः। त्रियोगदुःखस्मरणमितः प्रभृति प्रक्रान्तम् । तत्र सर्वत्र स्मृतिर्भावः प्रधानः, विप्रलम्भस्तु तदङ्गमिति रसवदलङ्कारः ।

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

अ०—भीरु ! त्वम् रक्षसा यतः अपनीता, तम् मार्गम् वक्तुम् अशक्नुवत्यः एताः लताः आवर्जितपल्लवाभिः शाखाभिः कृपया मे अदर्शयन् ॥

व्याक०—आवर्जिताः पल्लवा याभिस्ताभिरावर्जितपल्लवाभिः । भीरु-भीरुशब्दाद् " ऊङुतः " इत्यनेनोङ्, सम्बुद्धौ नदीत्वाद् ह्रस्वः । यतः-यच्छब्दात् सार्वविभक्तिकस्तसिल् तृतीयार्थे । कृपा-' कृप ' धातोः " षिद्भिदादिभ्योऽङ् " इत्यनेनाङ्, " कृपेः सम्प्रसारणं च " इत्यनेन सम्प्रसारणम् । अदर्शयन्-णिजन्ताद् दृश्धातोर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अहमिति प्रयोज्यकर्ता, तत्र यद्यपि " दृशेश्च " इति कर्मत्वं प्राप्तम्, तथापि तदविवक्षया 'मे' इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी कृता । वक्तुमिति-शक्नोतावुपपदे तुमुन् । शक्नुवत्यः-शक्लृधातोः शतृप्रत्ययः, उगित्त्वाद् ङीप् ।

व्याख्या—हे भीरु ! भयशीले ! त्वम् , रक्षसा-राक्षसेन-रावणेन, यतः-येन मार्गेण, अपनीता-अपहृता, तं मार्गम्-पन्थानम् , वक्तुम्-वदितुम्, अशक्नुवत्यः-असमर्थाः, एताः-पुरोवर्तिन्यः, लताः, आवर्जिताः-नमिताः, पल्लवाः-पाणिसदृशानि पत्राणि याभिस्तथाभूताभिः, यद्वा-आ-समन्ताद् वर्जिताः त्यक्ताः, पल्लवाः-पत्राणि, याभिस्तथाभूताभिः-भुजस्थानीयैर्विटपैः, कृपया-दयया,

मे-मम, अदर्शयन्-अबोधयन् ।

भा०—हे भीरु ! रावणो येन पथा त्वामपजहार, तं पन्थानं जिज्ञासमानं मां दयालव इमा लता अबोधयन् । यद्यपि वागासां नास्ति, तथापि यथा कश्चिन्मूकोऽपि हस्तचेष्टया बोधयति तथा शाखानां पल्लवांस्तस्यां दिशि नमयन्त्यो ऽबोधयन्निव, त्वद्गमनादिश्येवासां पत्राणि नतान्यासन्निति । यद्वा-यस्मिन् मार्गे त्वं गता, तत्र लता वियोगदुःखाच्छुष्का आसन्, तास्तथाविध दृष्ट्वा मे त्वन्मार्गबोधः समजनि ।

अलं०—वचनं विनापि बोधनाद्विभावना । द्वितीयव्याख्यायां तूत्प्रेक्षापि । लतादीनां ज्ञानमत्र मल्लिनाथेन समर्थितम् ।

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥२५॥

अ०—(किं) च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः मृग्यः उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः (सत्यः) तव अगातिज्ञम् माम् समबोधयन् ।

व्याक०—दर्भाणामङ्कुरेषु (त० पु०) निर्गता विशेषेण अपेक्षा यासां (बहु०) ता दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः, व्यपेक्षा 'वि' 'अप' एतत्पूर्वादीक्षतेः अकारप्रत्ययः । उद्गता पक्ष्माणां राजिः (ष० त०) येषां (बहु०) तान्युद्गतपक्ष्मराजीनि । गम्यतेऽनेनेति गतिर्मार्गः, तां जानातीति गतिज्ञः, "आतोनुपसर्गे कः । न गतिज्ञोऽगतिज्ञः । मृग्यः-मृगशब्दाद् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इत्यनेन ङीष् । व्यापारयन्त्यः-"वि" "आङ्" एतत्पूर्वात् 'पृङ् व्यायामे' धातोर्णिच्, (विलोचनानि प्रयोज्यकर्तृणि) तदन्ताच्छतृप्रत्ययः, उगित्त्वान्ङीप् ।

व्याख्या—किं च दर्भाणाम्-कुशानाम्, अङ्कुरेषु-प्ररोहेषु, निर्व्यपेक्षाः निःस्पृहाः, मृग्यः-हरिण्यः, उद्गता-उर्ध्वीभूता, पक्ष्मणाम्-नेत्रलोम्नाम्, राजिः-पङ्क्तिः, येषां तथाभूतानि, विलोचनानि-नेत्राणि, दक्षिणस्याम्, दिशि, व्यापारयन्त्यः-प्रेरयन्त्यः, तव-भवत्याः, अगतिज्ञम्-मार्गानभिज्ञम्, माम्, समबोधयन्-व्यज्ञापयन्, मार्गमितिशेषः ।

भा०—इतस्ततस्तवमार्गमन्विष्यन्तं मामवलोक्य हरिण्यो-दर्भाङ्कुर-

मुपेत्य दक्षिणादिशि स्वदृष्टिनिपातेन, ' सीतां कश्चिद्दक्षिणस्यां दिशि निनाय ' इत्येवं मह्यं तव मार्गमसूचयन् । त्यक्तकवला हरिण्योपि त्वद्गमन-दिश्येव बद्धदृष्टय आसन्निति सारः ।

अलं०—दर्भाङ्कुरेत्यादिविशेषणेन मृगीणामपि दुःखितत्वं व्यज्यते । तासां दृष्टिनिपातने बोधनफलकत्वसम्भावनाद्गम्या फलोत्प्रेक्षा । मृगीगतो विषादोऽत्र स्मृतेरङ्गमिति प्रेय ऊर्जस्विद् वालङ्कारः ।

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥

अ०—माल्यवतः गिरेः अम्बरलेखि शृङ्गम् एतत् पुरस्तात् आविर्भवति यत्र घनैः नवम् पयः मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ।

व्याक०—अम्बरं लिखतीत्यम्बरलेखि, " सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये " माल्यवतः-माल्यशब्दाद् मतुप् । पुरस्तात्-सप्तम्यन्तात् पूर्वशब्दात् "दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पञ्चमी" इत्यादिना सूत्रेण अस्तातिप्रत्ययः । "अस्ताति च " इत्यनेन पूर्वशब्दस्य ' पुर् ' इत्यादेशः । विसृष्टम्-विपूर्वात्सृजतेः क्तः । ' घनैः ' ' मया ' इत्युभयत्र विसर्जनकर्तरि तृतीया । सममिति क्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम् ।

व्याख्या—माल्यवतः-एतन्नामकस्य, गिरेः-पर्वतस्य, अम्बरलेखि-आकाशचुम्बि, शृङ्गम्-शिखरम्, एतत्-(अङ्गुल्यभिनयेन निर्देश एषः) पुरस्तात् अग्रे, आविर्भवति-प्रकाशते । यत्र-यस्मिन् शृङ्गे, घनैः-मेघैः, नवम्-नवीनं वर्षारम्भकालिकम्, पयः-जलम्, मया च, तव-भवत्याः, विप्रयोगेण-विरहेण जातम्, अश्रु-नेत्रजलम्, समम्-युगपत्-तुल्यकालम्, विसृष्टम्-त्यक्तम् ।

भा०—एतत्पुरो माल्यवतः पर्वतस्य गगनचुम्बि शृङ्गमाभाति । यत्र वर्षारम्भे यदा मेघैर्नवं जलं वृष्टम्, तदानीमेव मेघदर्शनाद्दीपितं त्वद्विरहमसहमानेन मयाप्यश्रुजलं वृष्टम् । अत्रैव वर्षाः आरब्धा इति तात्पर्यम् ।

अलं०—अत्र कारणेन मेघानां नवजलत्यागेन सहैव कार्यस्याश्रुपातस्य वर्णनादक्रमातिशयोक्तिः । ' अक्रमातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे ' इति कुवलयानन्दे तल्लक्षणात् । विप्रलम्भः स्मृतेरङ्गमिति रसवदलङ्कारः ।

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरं च ।

स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥२७॥

अ०—(किं च) यस्मिन् धाराहतपल्वलानाम् गन्धश्च अर्धोद्गतकेसरम् कादम्बं च शिखिनाम् स्निग्धाः केकाः च त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः ।

व्याक०—धाराभिराहतानां (त० पु०) पल्वलानाम् (कर्म०) धाराहतपल्वलानाम् । अर्धमुद्गतं केसरं यस्य तदर्धोद्गतकेसरम् । कादम्बम्-कदम्बशब्दात् " तस्य विकारः " इत्यनेनाण्, तस्य " पुष्पमूलेषु बहुलम् " इति वार्तिकेन बाहुलकाल्लुबभावः । स्निग्धाः-स्निह्धातोः क्तः, "वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् " इत्यनेन हस्य घत्वम् । शिखिनाम-शिखाशब्दात् " व्रीह्यादिभ्यश्च " इत्यनेन इनिः । असह्यानि-सहधातोः " शकिसहोश्च " इति यत्प्रत्ययः । असह्य (गन्धः) श्च, असह्यम (केसरम) च असह्याः (केकाः) च इत्यसह्यानि । "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम " इत्यनेन नपुंसकैकशेषः । त्वयेति विनाशब्दयोगे " पृथग्विनानाभिः········" इत्यनेन तृतीया ।

व्याख्या—यस्मिन्-माल्यवतः शिखरे, धाराभिः-वर्षधाराभिः, आहतानाम-ताडितानाम, पल्वलानाम अल्पसरसाम, गन्धः-सौरभम, अर्धम्-अपूर्णम्, उद्गतम्-आविर्भूतम, केसरम्-किंजल्को यस्य तथाभूतम्, कादम्बम्-कदम्बपुष्पं च, †शिखिनाम्-मयूराणाम्, स्निग्धाः-मधुराः, *केकाः-वाण्यश्च, त्वया-भवत्या, विना, मे-मम, असह्यानि-सोढुमशक्यानि, बभूवुः-जातानि ।

भा०—ग्रीष्मे शुष्कप्रायेषु अल्पसरःसु नववर्षारम्भे किमपि सौरभं प्रादुर्भवति, कदम्बकुसुमानि च फुल्लन्ति, मयूराश्च नृत्यन्तः केकाः कुर्वन्ति, सर्वेन्द्रियाकर्षकमेतत्सर्वमुद्दीपनतया त्वद्वियोगार्तस्य पर्वतेऽस्मिन्निवसतो मेऽसह्यमभूत् ।

अलं०—एकमेवासह्यम्, तत्रान्यदन्यदपि सहकारितामायातीति समुच्चयः । उद्दीपनकीर्तनेन रसवदलङ्कारश्च पूर्ववत् ।

---

† शिखिनौ वह्निबर्हिणौ—इत्यमरः ।

* केका वाणी मयूरस्य—इत्यमरः ।

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु ! तवोपगूढम् ।
गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद् घनगर्जितानि ॥ २८ ॥

अ०—(हे) भीरु ! यत्र पूर्वानुभूतम् कम्पोत्तरम् तव उपगूढम् स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथं चिद् अतिवाहितानि ।

व्याक०—पूर्वमनुभूतं पूर्वानुभूतम्, केवलसमासः । कम्प इति कम्पतेर्घञ् । गर्जितानीति उपगूढम् इति च गर्जतेः, गूहतेश्च "नपुंसके भावे क्तः" 'स्मरता' इति "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति लट् । तस्य शत्रादेशः । तवेति उपगूहतेः कर्तरि षष्ठी । भीरु-ऊङ् स्त्रीप्रत्ययः, सम्बुद्धौ ह्रस्वः । अतिवाहितानि-णिजन्ताद्वहतेः क्तः । गर्जितानीति प्रयोज्यकर्ता कर्मतां गतः ।

व्याख्या—हे भीरु ! भयशीले ! यत्र-माल्यवतः शृङ्गे, पूर्वम्-संयोगकाले, अनुभूतम्-अनुशीलितम्-आस्वादितम्, कम्पः-वेपथुः, उत्तरः-प्रधानं यत्र तथाभूतम्, कम्पादुत्तरं जायमानं वा, तव भवत्या कृतम्, उपगूढम्-आश्लेषम्, स्मरता-अनुध्यायता, मया, गुहायाम्-गह्वरे, विसारीणि-प्रतिध्वनिवशान्महत्त्वमुपयान्ति, घनगर्जितानि-घनानाम् मेघानाम्, गर्जितानि-निर्घोषाः, कथंचित्-केनापि प्रकारेण, अतिशयेन उद्दीपकत्वादतिक्लेशेनेति यावद्, अतिवाहितानि नीतानि व्यतिगमितानि ।

भा०—अयि भीरु ! पूर्वमावयोः सहस्थितौ यदा घनगर्जितमुदीर्णं भवति स्म, तदा त्वं तेन भीता सकम्पं मामाश्लिष्टवती, तत् पूर्वानुभूतं त्वदाश्लेषं स्मारयन्ति घनगर्जितानि उद्दीपनतया वियोगकाले मयातिक्लेशेन सोढानि ।

अलं०—पूर्वानुभूतालिङ्गनस्मरणस्य घनगर्जितासहने निमित्तत्वात् काव्यलिङ्गम् । भीरु-इति साभिप्रायविशेषणेन परिकरः । रसवदलङ्कारः पूर्ववत् ।

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

अ०—यत्र विभिन्नकोशैः नवकन्दलैः आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगाद् विडम्ब्यमाना ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः माम् अक्षिणोत् ।

व्याक०—विभिन्नाः कोशा येषां तैर्विभिन्नकोशैः । कन्दल्याः पुष्पाणि कन्दलानि, नवैः कन्दलैर्नवकन्दलैः । आसारेण सिक्तायाः (त० पु०) क्षितेः

(कर्म०) वाष्पस्य (त० पु०) योगाद् (त० पु०) आसारसिक्तक्षितिवाष्पयोगात् । आसार इति सरतेर्घञ् । सिक्त इति सिञ्चतेः क्तः । विवाहस्य धूमेन (त० पु०) अरुणयोः (त० पु०) लोचनयोः (कर्म०) श्रीः (त० पु०) विवाहधूमारुणलोचनश्रीः । विवाह इति वहतेर्घञ् । विडम्ब्यमाना--चुरादेराकृतिगणत्वात्, चौरादिकाद्विडम्बयतेः कर्मणि शानच् ।

व्याख्या—यत्र-स्थले, विभिन्नाः-विकसिताः, कोशाः कुड्मलानि येषां तथाभूतैः, नवैः-नूतनोद्गतैः, कन्दलैः-कन्दलीपुष्पैः, *आसारेण-धारासंपातेन, सिक्तायाः, क्षिति-पृथिव्याः, वाष्पस्य जलनिपातेन तप्ते स्थले जनितस्य धूमविशेषस्य, योगात्-सम्बन्धाद् (हेतोः) विडम्ब्यमाना-अनुक्रियमाणा, ते-तव, विवाहधूमेन-विवाहसंस्काराङ्गभूतहोमजनितेन धूमेन, अरुणयोः, लोचनयोः-नेत्रयोः, श्रीः-लक्ष्मीः, (सादृश्यात्स्मर्यमाणा सती) माम् अक्षिणोद्-अपीडयत् ।

भा०—ग्रीष्मे सौरतेजसा सन्तप्तायाः पृथिव्या वर्षासु धारासंपातसेकेन वाष्पमुद्गच्छतीति स्वाभाविकी वस्तुस्थितिः । धूमाकारेण तेन वाष्पेण युक्तानि नवविकसितरक्तकन्दलीकुसुमानि दृष्ट्वाऽहं विवाहसमये होमधूमारुणयोः तव लोचनयोः शोभां स्मरन् विरहव्यथामन्वभवम् ।

अलं०—सादृश्यमूलकेन स्मरणेन स्मरणालङ्कारः । स्मरणस्य विरहव्यथानुभवे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ।

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥३०॥

अ०—उपान्तवानीरवनोपगूढानि आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि अमूनि पम्पासलिलानि दूरावतीर्णा दृष्टिः खेदात् पिबति इव ।

व्याक०—उपान्ते वानीराणाम् वनेन (तत्पु०) उपगूढानि-उपान्तवानीरवनोपगूढानि । उपगूढानि-उपगूहतेः क्तः । आलक्ष्याः पारिप्लवाः सारसा येषु तान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि, लक्ष्या इति लक्षयतेश्चौरादिकाद् "अचो यत्", पारिप्लवा इति परिपूर्वात् प्लवतेः पचाद्यच्, स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् ।

* धारासंपात आसारः—इत्यमरः ।

अवतीर्णेति तरतेः क्तः । "ॠत इद्धातोः" । "रदाभ्याम्……" इति निष्ठाया नत्वं च ।

व्याख्या—उपान्ते-समीपदेशे, वानीरवनेन-वञ्जुलविपिनेन, उपगूढानि-आच्छादितानि, आलक्ष्याः-ईषद्दृश्याः, * पारिप्लवाः-चञ्चलाः, सारसाः-तदाख्यपक्षिविशेषा येषु तथाभूतानि, अमूनि-विप्रकर्षे दृश्यमानानि, पम्पायाः-पम्पाख्यसरसः, सलिलानि-जलानि, दूरावतीर्णा-दूराद् (अस्माद्विमानप्रदेशाद्) अवतीर्णा (अस्माकम्) दृष्टिः, खेदात्-श्रमाद् (हेतोः) पिबतीव-पानं करोतीति सम्भाव्यते ।

भा०—पुर एतत्पम्पासर आभाति । एतत्पार्श्वे वञ्जुलवनराजिः शोभते । अत्र क्रीडन्तस्तरलाः सारसा अपि दूरत्वहेतुना दृष्टिपथमीषदायान्ति । एतस्मिन् रम्ये दृश्ये दृष्टिश्चिराय निबद्धा तिष्ठति । यथा कश्चित् पथिकोऽध्वखेदापनोदाय जलाशयमुपगम्य जलमापिबति, तथैव दूरादस्मात्प्रदेशादत्र पम्पासरसि निपतिता मे दृष्टिः श्रमापनोदाय तज्जलं पिबतीति सम्भाव्यते ।

अलं०—सोत्कण्ठं चिरदर्शने खेदहेतुकपानसम्भावनादुत्प्रेक्षा । पम्पासरसः सुषमातिशयो व्यङ्ग्यः । छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ शब्दालङ्कारौ ।

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योऽन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये ! सस्पृहमीक्षितानि ॥३१॥

अ०—(हे प्रिये) अत्र अवियुक्तानि अन्योऽन्यदत्तोत्पलकेसराणि रथाङ्गनाम्नाम् द्वन्द्वानि ते दूरान्तरवर्तिना मया सस्पृहम् ईक्षितानि ।

व्याक०—अन्योन्यस्मै दत्तानि (तत्पु०) उत्पलस्य केसराणि (तत्पु०) यैः (बहु०) तान्यन्योऽन्यदत्तोत्पलकेसराणि । अन्योऽन्यस्मै-"कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये" "समासवच्च बहुलम्" इत्यनेनान्यशब्दस्य द्वित्वम्, बहुलग्रहणात् समासवद्भावो न । "असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः" इत्यनेन पूर्वपदस्थस्य सुपः स्थाने सुरादेशः, रुत्वोत्वे । रथाङ्गस्य नामेव नाम येषां तेषां रथाङ्गनाम्नाम् । दूरे-अन्तरे (कर्म०) वर्तते (उपप०) तथाभूतेन दूरान्तरवर्तिना, णिनिः । स्पृहया सहेति सस्पृहम्, सहार्थे-

* चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे—इत्यमरः ।

ऽव्ययीभावः । "अव्ययीभावे चाकाले" इति सहस्य सादेशः । क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद् द्वितीया । द्वन्द्वानि "द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा····" इत्यनेन द्विशब्दस्य द्विर्भावः, पूर्वपदस्याम्भावः, उत्तरपदस्यात्वम्, समुदितस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते ।

व्याख्या—अत्र-पम्पासरसि, अवियुक्तानि नित्यं संयुक्तानि, अन्योऽन्यस्मै परस्परस्मै, दत्तानि-अर्पितानि, उत्पलस्य-कमलस्य, केसराणि-किंजल्काः यैस्तथाभूतानि, * रथाङ्गनाम्नाम्-चक्रवाकाणाम्, द्वन्द्वानि मिथुनानि, ते-तव, दूरान्तरवर्तिना दूरान्तरे-दूरदेशे, वर्तते-तिष्ठति, तथाभूतेन त्वद्वियुक्तेनेत्यर्थः, मया-सस्पृहम्-साभिलापम्, ईक्षितानि-अवलोकितानि ।

भा०—हे सीते ! अत्र पम्पासरसि क्रीडन्ति, प्रेम्णा परस्परमुत्पलपरागमर्पयन्ति चक्रवाकमिथुनान्यवलोक्य त्वद्विरहव्यथितोऽहम् 'अहो एतेषां सौभाग्यम्, यद्यहमपि प्रियया न व्ययोक्ष्ये, तर्ह्येवमेव सानन्दं व्यहरिष्यम्' इति सोत्कण्ठं साभ्यसूयमिवाचिन्तयम् ।

अलं०—प्रिये-इति सम्बुद्ध्यन्तविशेष्यस्य विरहासहिष्णुतायां साभिप्रायत्वात् परिकराङ्कुरालङ्कारः । दूरान्तरवर्तिनेति सस्पृहतायां हेतुत्वात्परिकरः । उद्दीपनविभावादिनोपस्थापितो विप्रलम्भः स्मृतेरङ्गमिति रसवदलङ्कारः ।

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम् ।
त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः ॥३२॥

अ०—च स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम् तन्वीम् इमाम् तटाशोकलताम् त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः साश्रुः अहम् सौमित्रिणा निषिद्धः ।

व्याक०—स्तनाभ्यामिवाभिरामाभ्याम् (उपमितसमासः) स्तवकाभ्याम् (कर्म०) अभिनम्राम् (तत्पु०) स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम् । अभिनम्रा-नमतेः "नमिकम्पि····" इति रः । तटेऽशोकः, (तत्पु०) तस्य लताम् (तत्पु०) तटाशोकलताम् । तव प्राप्तेः (तत्पु०) बुद्ध्या (तत्पु०) त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या । परिरब्धुम् कामो यस्य स परिरब्धुकामः, परिरब्धुमिति रभतेस्तुमुन् "तुं काममनसोरपि" इति तुमुनो मलोपः । अश्रुणा सह वर्तते

* कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः—इत्यमरः ।

इति साश्रुः । सौमित्रिः-सुमित्राया अपत्यमिति सुमित्राशब्दाद् ढकं बाधित्वा "बाह्वादिभ्यश्च" इति इञ् । निषिद्धः-निपूर्वात् 'षिध्' धातोः कर्मणि क्तः, अहमिति कर्म, सौमित्रिः कर्ता । इमामिति परिरम्भणे कर्म ।

व्याख्या—किं च स्तनौ-कुचाविव, अभिरामौ मनोहरौ, यौ स्तवकौ-गुच्छकौ, ताभ्यामभिनम्राम्-अवनताम्, तन्वीम्-कृशाम्, इमाम्-पुरोवर्तिनीम्, तटे तीरे, स्थितस्याशोकस्य लताम् शाखाम्, तव-भवत्याः, प्राप्तेः बुद्धया-भ्रान्त्या 'इयं त्वमेवासि' इति भ्रमेणेति यावत्, परिरब्धुकामः-आलिङ्गितु-मिच्छुः, साश्रुः-आनन्दवाष्पजलमुद्गिरन्, अहम्, सौमित्रिणालक्ष्मणेन, निषिद्धः, 'इयं सीता न' इति परिरम्भान्निवारितः । यद्वा-साश्रुरिति विधेयं विशेषणम् । सौमित्रिणा निषिद्धोऽहम्, साश्रुः-शोकेनाश्रुसहितः अभवमिति शेषः । सास्रमहं निषिद्धः इति तु क्वाचित्कः पाठः सम्यक् । सास्रमिति क्रियाविशेषणम्, सौमित्रिस्तथाविधं मां दृष्ट्वाऽश्रूणि मुञ्चन्निवारयामासेति ।

भा०—त्वद्विरहव्याकुलोऽहं त्वामन्विष्यन् यदा स्तनसदृशाभ्यां कुसुम-गुच्छकाभ्यां विनतामिमां पम्पातटस्थितामशोकलतामपश्यम्, तदा सादृश्यात् सीता प्राप्तेति बुद्धिर्मे जाता । तया च प्रेरित आलिङ्गितुं यावदहं कामये, तावल्लक्ष्मणो मां 'नेयं जानकी' इति सखेदं निवारयामास ।

अलं०—स्तनाभिरामेत्यत्रोपमा । तन्मूलया लतायां सीताभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारश्च । रसवदलङ्कारः पूर्ववत् ।

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥३३॥

अ०—विमानान्तरलम्बिनीनाम् काञ्चनकिङ्किणीनाम् स्वनम् श्रुत्वा खम् उत्पतन्त्यः अमूः गोदावरीसारसपङ्क्तयः त्वाम् प्रत्युद्व्रजन्ति इव ।

व्याक०—विमानस्यान्तरेषु (त० पु०) लम्बन्ते (उपा०) इति तासां विमानान्तरलम्बिनीनाम्, लम्बिनीशब्दे लम्बतेः "सुप्यजातौ……" इति णिनिः । स्वनः-स्वन्धातोः "स्वनहसोर्वा" इत्यनेन विकल्पेनाप् प्रत्ययः ।

व्याख्या—विमानस्य-पुष्पकस्य, अन्तरेषु-अन्तरालेषु, लम्बन्ते-अवलं-

सन्ते इति तथाभूतानाम्, काञ्चनस्य-स्वर्णस्य, *किङ्किणीनाम्-क्षुद्रघण्टिकानाम्, स्वनम्-शब्दम्, श्रुत्वा-आकर्ण्य, (स्वयूथशब्दभ्रमात्) खम्-आकाशम्, उत्पतन्त्यः-उड्डीयमानाः, अमूः-दृश्यमानाः, गोदावर्याः-गोदावरीनद्याः, सारसानाम्, पङ्क्तयः, त्वाम्, प्रत्युद्व्रजन्तीव-स्वागतार्थं तव संमुखमागच्छन्तीति सम्भाव्यते।

भा०—विमानचलने विमानलम्बिनीनां क्षुद्रघण्टिकानां स्वनं श्रुत्वा सादृश्यात् स्वयूथशब्दभ्रान्त्याकाशमुत्पतन्त्य इमा गोदावरीस्थाः सारसपङ्क्तयस्तथा ज्ञायन्ते, यथा मन्ये तव स्वागतं कर्तुं सम्मुखमायान्ति।

अलं०—सारसानां वियदुत्पतने प्रत्युद्गमनसंभावनादुत्प्रेक्षा। वियदुत्पतनश्च किङ्किणीस्वने स्वयूथस्वनभ्रान्तिमूलमिति भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः, स चोत्प्रेक्षोपपादकत्वाद् गुणीभूतः।

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात् पञ्चवटी मनो मे॥ ३४॥

अ०—पेशलमध्यया अपि त्वया घटाम्बुसंवर्धितबालचूता उन्मुखकृष्णसारा चिराद् दृष्टा एषा पञ्चवटी मे मनः आनन्दयति।

व्याक०—पेशलो मध्यो यस्यास्तया पेशलमध्यया। घटस्याम्बुना (त०) संवर्धिताः (तत्पु०) बालाः चूताः (कर्म०) यस्यां (बहु०) सा घटाम्बुसंवर्धितबालचूता। उन्मुखाः कृष्णसाराः यस्यां सा उन्मुखकृष्णसारा। पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी, तदाश्रयत्वात् तत् स्थानमपि लक्षणया पञ्चवटी, "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समासः। "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः", "द्विगोः" इति ङीप्। आनन्दयति 'टुनदि समृद्धौ' हेतुमण्णिच्।

व्याख्या—पेशलः-कृशः, मध्यः-कटिप्रदेशो यस्यास्तथाभूतया अपि-भारं सोढुमशक्तयापीति यावत्, त्वया-भवत्या, घटाम्बुना-कलसजलेन, संवर्धिताः-पोषिताः, बालाः-अल्पवयसः, चूताः-रसालाः, यस्यां तथाभूता, उन्मुखाः-ऊर्ध्वमुखाः-औत्सुक्यादस्मदभिमुखाः, कृष्णसाराः-त्वत्पालिताः कृष्णमृगाः, यस्यां तथाभूता, चिराद् बहोः कालाद्, दृष्टा-अवलोकिता, एषा-पञ्चवटी, मे-

* किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका।

मम, मनः, आनन्दयति-आह्लादयति ।

भा०—यत्र वयं पुरा स्थिताः, यत्र त्वयातिपरिश्रमं स्वस्यानुपयुक्तं सोढ्वापि द्रुमाः सिक्ताः, सेयं पञ्चवटी प्राप्ता । चिरादिमां दृष्ट्वा मे मानसं मोदते। अत्रत्या मृगाश्चाप्यस्मान् द्रष्टुमत्याप्युत्सुकाः ।

अलं०—पेशलमध्ययापि घटाम्बुना सेकः कृत इति विरोधः । पञ्चवट्यां प्रेम व्यज्यते ।

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥

अ०—अत्र अनुगोदम् मृगयानिवृत्तः तरङ्गवातेन विनीतखेदः (अहम्) रहः त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा (सन्) वानीरगृहेषु सुप्तः (इति) स्मरामि ।

व्याक०—गोदामनु-इति अनुगोदम्, " अनुर्यत्समया ......" इत्यनेनाव्ययीभावः । मृगयाया निवृत्तो मृगयानिवृत्तः, " पञ्चमी " इति योगविभगात्समासः । विनीतः खेदो यस्य स विनीतखेदः, खेद इति खिद्यतेर्घञ् । तवोत्सङ्गे (त० पु०) निषण्णो मूर्धा यस्य (बहु०) स त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा । उत्सङ्ग इति उत्सजन्त्यस्मिन्निति विग्रहे " हलश्च " इति घञ् । सुप्तः 'ञिष्वप् शये' इत्यतः कर्तरि क्तः । " वचिस्वपि ...." इत्यनेन सम्प्रसारणम् । तरङ्गवातेनेति विनयनकर्तरि तृतीया । रह इति " देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञकः" इति कर्मत्वम् । सुप्त इत्यन्तस्य वाक्यस्यार्थः स्मरणे कर्म ।

व्याख्या—अत्र-पञ्चवट्याम्, अनुगोदम्-गोदावरीतीरे, मृगयायाः-आखेटकाद्, निवृत्तः-विरतः, तरङ्गाणाम्-वीचीनाम्, वातेन वायुना, तरङ्गसीकरसिक्तेन शीतलेन समीरेण, विनीतः-दूरीकृतः, खेदः-श्रमः यस्य तथाभूतः, अहम्, रहः-एकान्ते, तव-भवत्याः, उत्सङ्गे-क्रोडे, निषण्णः-स्थितः, मूर्धा शिरः, यस्य तथाभूतः सन्, वानीरगृहेषु-वञ्जुललतामण्डपेषु, सुप्तः-शयितः इति स्मरामि ।

भा०—हे प्रिये ! यदत्र गोदावरीतीरे शीतलः पवनो मृगयाजनितां मे श्रान्तिमपनिनाय, किंचैकान्ते त्वदङ्के शिरो निधाय बहुधा सुखमस्वाप्सम् इति

सर्वं पूर्ववृत्तं मया पञ्चवटीं दृष्ट्वा स्मर्यते ।

अलं०—स्मर्यमाणाः सम्भोगशृङ्गारस्य विभावानुभावाः स्मृतेरङ्गतां यान्ति, स्मृतिस्तु शब्दवाच्येति न भावध्वनिः । स्मृतिरिदानीं रतिं पुष्णातीति विभावरूपतायां पर्यवसानम् ।

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥२६॥

अ०—यः भ्रूभेदमात्रेण नहुषम् मघोनः पदात् प्रभ्रंशयांचकार, तस्य आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः मुनेः अयम् भौमः स्थानपरिग्रहः (अस्ति)।

व्याक०—भ्रुवो भेदेन (तत्पु०) एव (मयूरव्यंसकादि तत्पु०) भ्रूभेदमात्रेण । आविलस्य अम्भसः (कर्म०) परिशुद्धेः, हेतोः आविलाम्भः-परिशुद्धिहेतोः, परिशुद्धिः 'शुध्' धातोः क्तिन् । स्थानमेव परिग्रहः स्थानपरिग्रहः, परिग्रह इति गृह्णातेरप्प्रत्ययः । प्रभ्रंशयांचकार इति प्रपूर्वाद्भ्रंशधातोर्णिजन्ताल्लिटि कृञोऽनुप्रयोगः, यद्यपि कृञादीनामनुप्रयोगोऽव्यवधानेनैव विहित इति मध्ये यच्छब्दप्रयोगो न समञ्जसः, तथापि निरङ्कुशाः कवयः, यद्वा-प्रभ्रंशं यातीति प्रभ्रंशयाः, विश्वपावत्, तं प्रभ्रंशयामिति द्वितीयान्तं चकारेत्यस्य कर्मतया व्याख्येयम् ।

व्याख्या—यः-मुनिः, भ्रूभेदमात्रेण भ्रूभङ्गेनैव, नहुषं राजानम्, मघोनः-इन्द्रस्य, पदात्-स्थानाद् अधिकारात्, प्रभ्रंशयाञ्चकार-प्रच्यावयति स्म, तस्य, आविलस्य-वर्षर्तुना पङ्किलस्य, अम्भसः-जलस्य, परिशुद्धेः-प्रसादस्य, हेतोः-निदानस्य, मुनेः-अगस्त्यस्य, अयम्-पुरोदृश्यमानः, भौमः-भूमिष्ठः, स्थान-परिग्रहः-आश्रमपदम्, अस्ति-इति शेषः । तेन दिवि तस्य परं स्थानमिति सूचितम् । वर्षाकालादनन्तरमगस्त्यस्य (तन्नाम्न्यास्तारायाः) उदये जलं स्वच्छं भवतीति प्रकृतिनियमः ।

भा०—यः खलु भ्रुकुटिक्षेपमात्रेण नहुषमिन्द्रपदात् प्रच्यावयति स्म, यस्य चोदये सरित्कासारादयः सर्वे जलाशयाः स्वच्छा जायन्ते, तस्यागस्त्य-मुनेस्ताराखेपेण दिवि स्थितस्यापि भूम्यामयमाश्रमो विद्यते ।

अलं०—अत्र वर्ण्यमानाश्रमाङ्गतयागस्त्यमुनिवर्णनेनोदात्तालङ्कारः ।

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥३७॥

अ०—अनिन्द्यकीर्तेः तस्य आक्रान्तविमानमार्गम् हविर्गन्धि इदम् त्रेताग्निधूमाग्रम् घ्रात्वा रजोविमुक्तः मे आत्मा लघिमानम् अश्नुते ।

व्याक०—न निन्द्या कीर्तिर्यस्य तस्यानिन्द्यकीर्तेः, निन्द्या-निन्दतेर्ण्यत् । आक्रान्तो विमानस्य मार्गो (तत्पु०) येन (बहु०) तदाक्रान्तविमानमार्गम्, आक्रान्तः-क्रमुधातोः क्तः । हविषो गन्धः हविर्गन्धः, सोऽस्मिन्नस्तीति हविर्गन्धि "अत इनिठनौ" नान्तस्य द्वितीयैकवचनम् । रजसा विमुक्तः-रजोविमुक्तः । "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति तृतीयातत्पुरुषः । लघिमानम्-लघुशब्दात् "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इत्यनेन इमनिच् प्रत्ययः । त्रेताग्नेः, धूमस्य (ष० त०) अग्रम्, त्रेताग्निधूमाग्रम्, त्रेता-त्रयाणां भावस्त्रेता, पृषोदरादित्वादेत्वम्, तदाश्रयत्वादग्नयोऽपि 'त्रेता' इति व्यपदिश्यन्ते ।

व्याख्या—अनिन्द्या-निन्दितुमयोग्या, महनीयेति यावत्, कीर्तिः-यशो यस्य तथाभूतस्य, तस्य-अगस्त्यमुनेः, आक्रान्तः-व्याप्तः, विमानस्य-पुष्पकस्य, मार्गः-पन्था येन, तथाभूतम्, हविषः-हुतद्रव्यस्य, गन्धः-सौरभं यस्मिन्नस्तीति तथाभूतम्, इदम्, * त्रेताग्नेः-गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निनामभिः ख्यातस्याग्नित्रितयस्य यो धूमः, तस्याग्रम्-अग्रभागम्, घ्रात्वा-आघ्राय, रजोविमुक्तः-रजोगुणरहितः, मे-मम, आत्मा-अन्तःकरणम्, लघिमानम्-लघुत्वगुणम्, सत्त्वोत्कर्षम् (लघुत्वस्य † सत्त्वकार्यत्वात्) समश्नुते-प्राप्नोति ।

भा०—हे प्रिये ! आहिताग्नेस्तस्यागस्त्यस्याश्रमतो निर्गतं विमानमार्गं सञ्चरन्तम् हविर्गन्धेन सुगन्धिममुं धूममाघ्राय मे मनसि सत्त्वगुणोद्रेको जायते ।

अलं०—'आश्रमेऽग्नयो हूयन्ते' इति कारणे प्रस्तुते कार्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । आश्रमस्य पावनत्वातिशयो व्यङ्ग्यः ।

एतन्मुनेर्मानिनि ! शातकर्णेः पञ्चाप्सरोनाम विहारवारि ।

---

* अग्नित्रयमिदं त्रेता—इत्यमरः ।

† सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः—इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥

अ०—मानिनि ! शातकर्णेः मुनेः पञ्चाप्सरोनाम पर्यन्तवनम् एतद् विहार-वारि विदूराद् मेघान्तरालक्ष्यम् इन्दुबिम्बमिव आभाति ।

व्याक०—पञ्चाप्सरसो यत्र तत् पञ्चाप्सरः, पञ्चाप्सर इति नाम यस्य तत् पञ्चाप्सरोनाम । नाम इति पृथक् पदं वा प्रसिद्धार्थकम् । विहारार्थं वारि विहारवारि, विहार इति हरतेर्घञ् । पर्यन्तेषु वनानि यस्य तत् पर्यन्तवनम् । मेघानामन्तरे (तत्पु०) आलक्ष्यम्, (तत्पु०) मेघान्तरालक्ष्यम् । मानिनि-मानशब्दाद् इनिर्मत्वर्थीयः, तदन्ताद् "ऋन्नेभ्यो ङीप्", तत्सम्बुद्धौ मानिनि । शातकर्णेः-शतकर्णशब्दाद् "अत इञ्" इत्यपत्यार्थे इञ् ।

व्याख्या—हे मानिनि ! मानशीले ! शातकर्णेः-शतकर्णस्यापत्यं पुमान् शातकर्णिः, तस्य, मुनेः, पञ्चाप्सरोनाम-पञ्चाप्सर इति नाम्ना प्रसिद्धम्, पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु, वनानि-अरण्यानि यस्य तथोक्तम्, एतत्-पुरोवर्ति, विहार-वारि-विहारार्थम्-क्रीडार्थम्, वारि-जलम्, क्रीडासर इति यावद्, विदूराद्-दूर-देशाद्, मेघानाम्-घनानाम्, अन्तरं-मध्ये, * आलक्ष्यम्-ईषद्दृश्यम्, इन्दोः-चन्द्रमसः, बिम्बम्-मण्डलमिव, आभाति-शोभते ।

भा०—शातकर्णिमुनेरेतत् क्रीडासरो वृक्षमध्यगतं दूरात् तथा दृश्यते यथा मेघान्तराले चन्द्रमा दृश्येत ।

अलं०—उपमा ।

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥

अ०—पुरा दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः मृगैः सार्धम् चरन् स ऋषिः समाधि-भीतेन मघोना पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् उपनीतः किल ।

व्याक०—दर्भाणाम् अङ्कुरा (तत्पु०) एव (मयूर०) वृत्तिर्यस्य (बहु०) स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः । समाधेर्भीतेन समाधिभीतेन, "भयभीत-भीतिभीभिरिति वाच्यम्" इति पञ्चमीतत्पुरुषः । समाधिः "करणाधिकरण-योश्च" इति धा धातोः किः । पञ्चानामप्सरसां यौवनम् पञ्चाप्सरोयौवनम्,

* आ ईषदर्थेऽभिव्याप्तौ—इत्यमरः ।

" तद्धितार्थोत्तरपद ......" इत्यनेनोत्तरपदे द्विगुसमासः, तदेव कूटबन्धं पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम्। मृगैःसार्धम्-"सहयुक्तेऽप्रधाने" इत्यनेन तृतीया।

व्याख्या—पुरा-पूर्वस्मिन् काले, दर्भाणाम्-कुशानाम्, अङ्कुराः-प्ररोहा एव वृत्तिः-जीवनोपायः, यस्य तथाभूतः, मृगैः, सार्धम्-सह, चरन्-इतस्ततो विहरन्, सः-पूर्ववर्णितः, ऋषिः-शातकर्णिः, समाधेः-योगात्-तपस इति यावद् भीतेन-भयवता, मघोना-इन्द्रेण पञ्चानामप्सरसाम्-स्वर्वेश्यानाम्, यौवनम् एव कूटबन्धः-कूटयन्त्रम्, तद्, उपनीतः-प्रापितः, किलेत्यैतिह्ये।

भा०—अत्रेदमैतिह्यमाचक्षते लोकाः-यत् पुरा किल स शातकर्णिर्मुनिः मृगैः सह चरन् दर्भाङ्कुरैश्च प्राणयात्रां निर्वहन् महत्तपस्तेपे। तत्त ऐन्द्रो वागुरासदृशीभिर्युवतिभिः पञ्चभिरप्सरोभिस्तं प्रलोभ्य तपोमार्गाद् भ्रंशयति स्म।

अलं०—यौवने कूटबन्धत्वारोपाद्रूपकम्। मृगवद्वृत्त्या मृगसहचारेण च तस्मिन्नृषौ मृगत्वारोपो व्यङ्ग्यः, तत एव च मृगवदेव तस्य बन्ध उपपादित इति।

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

अ०—अन्तर्हितसौधभाजः तस्य अयम् प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः वियद्गतः (सन्) पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणम् प्रतिश्रुन्मुखराः करोति।

व्याक०—अन्तर्हितं सौधं भजतीति तस्य अन्तर्हितसौधभाजः, अन्तरित्यत्र भजतेः "भजो ण्विः"। सङ्गीते मृदङ्गस्य घोषः सङ्गीतमृदङ्गघोषः। प्रसक्तश्चासौ सङ्गीतमृदङ्गघोषः (कर्म०) इति। प्रसक्तः-प्रसजतेः क्तः। सङ्गीतम्-संपूर्वाद् 'गै शब्दे' धातोः क्तः, "आदेच उपदेशे......" इत्यात्वम् "घुमास्थागापा......" इतीत्वम्। प्रतिश्रवणं प्रतिश्रुत्, तया मुखराः प्रतिश्रुन्मुखराः, प्रतिश्रुत्-प्रतिपूर्वाच्छ्रुधातोर्भावे "सम्पदादिभ्यः क्विप्", मुखराः-मुखशब्दाद् "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्" इत्यनेन रः।

व्याख्या—अन्तर्हितम्-दृष्टेरविषयं जलान्तर्गतम्, सौधम्-प्रासादम्, भजति यः, तथाभूतस्य तस्य-शातकर्णेः, अयम्-श्रूयमाणः, प्रसक्तः-सन्ततः,

सङ्गीति-गानार्थे, मृदङ्गस्य-वाद्यविशेषस्य घोषः-शब्दः, वियद्-आकाशम्, गतः-प्राप्तः सन्, पुष्पकस्य-अस्मद्विमानस्य, * चन्द्रशालाः-शिरोगृहाणि, क्षणम्, † प्रतिश्रुता-प्रतिध्वनिना, मुखराः-शब्दवतीः, करोति-विदधाति।

भा०—पूर्वोक्तः स शातकर्णिमुनिर्जलान्तर्गते प्रासादे तपसा कल्पिते सर्वैश्वर्यो निवसति। तत्राप्सरोभिः सङ्गीतेन रममाणस्य तस्य मृदङ्गघोषो वियति प्रसरन्नस्मद्विमानेऽपि प्राप्तः, विमानस्योच्चभागस्तेन शब्दायमानो जातः, परं विमानवेगात् क्षणमात्रमेवैषा घटना समपद्यत।

अलं०—कार्यमुखेन निरन्तरं जायमानस्य सङ्गीतादेः प्रत्यायनादप्रस्तुत-प्रशंसा। अपरत्यन्तं भोगप्रसङ्गो व्यङ्ग्यः।

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः॥ ४१॥

अ०—नाम्ना सुतीक्ष्णः चरितेन दान्तः असौ अपरः तपस्वी एधवताम् चतुर्णाम् हविर्भुजाम् मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः (सन्) तपस्यति।

व्याक०—हविः भुञ्जत इति तेषां हविर्भुजाम्, भुनक्तेः कर्तरि क्विप्। ललाटं तपतीति ललाटन्तपः, "असूर्यललाटयोर्दृशितपोः" इति खश्, खित्त्वान्मुमागमः। सप्त ‡ सप्तयो यस्य स सप्तसप्तिः, ललाटन्तपः सप्तसप्तिर्यस्य स ललाटन्तपसप्तसप्तिः। एधवताम् एधशब्दात् "तदस्यास्त्यस्मिन्..." इत्यनेन मतुप्। तपस्यति-तपश्शब्दात् "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः" इत्यनेन क्यङ्, "तपसः परस्मैपदं च" इति परस्मैपदम्। तपस्वी-तपश्शब्दात् "अस्मायामेधा......" इत्यादिना विनिः। दान्तः 'दमु धातोः' क्तः। नाम्ना, चरितेन, उभयत्र "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इत्यनेन तृतीया।

व्याख्या—नाम्ना-अभिधानेन, सुतीक्ष्णः, सुतीक्ष्णाभिध इति यावत्, चरितेन-आचारेण, दान्तः-सौम्यः, असौ, अपरः, तपस्वी-तापसः, एधवताम्-

---

* चन्द्रशाला शिरोगृहम्-इति हलायुधः।

† स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने—इत्यमरः।

‡ वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः—इत्यमरः।

*एधः-इन्धनम्, तद्वताम्, इन्धनैः प्रज्वलताम्, चतुर्णाम् चतुर्दिगवस्थितानाम्, हविर्भुजाम्-अग्नीनाम्; मध्ये-अन्तराले, ललाटन्तपः-शिरस्तापकः, पञ्चमाग्निस्थानीयः, सप्तसप्तिः-सूर्यो यस्य तथाभूतः सन्, तपस्यति-तपश्चरति ।

भा०—असौ सुतीक्ष्णाभिधस्तपस्वी चतसृषु दिक्षु प्रज्वलतश्चतुरोऽग्नीन् प्रतिष्ठाप्य, वियद्गतं चण्डरश्मिं सूर्यं पञ्चममग्निं मत्वा तन्मध्ये स्थितः पञ्चाग्नितपस्यामाचरति । नाममात्रमस्य सुतीक्ष्ण इति कर्माणि तु परं सौम्यानि, न हि कदाप्यस्य क्रोध इति ।

अलं०—अभिधानक्रिययोर्विरोधप्रदर्शनाद्विरोधालंकृतिः ।

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

अ०—जनितेन्द्रशङ्कम् अमुम् सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि सुराङ्गनविभ्रमचेष्टितानि विकर्तुम् अलम् न (बभूवुः) ।

व्याक०—जनिता-इन्द्रस्य शङ्का (त० पु०) येन (बहु०) तं जनितेन्द्रशङ्कम् । जनितेति णिजन्ताज्जनयतेः क्तः । हासेन सह (अव्य०) प्रहितानि (केव०) ईक्षणानि येषु (बहु०) तानि सहासप्रहितेक्षणानि । अर्धं संदर्शिता, अर्धसंदर्शिता, केवलसमासः, व्याजेनार्धसंदर्शिता (त० पु०) मेखला येषु (बहु०) तानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि । विभ्रम इति भ्रमतेर्घञ् । उदात्तोपदेशत्वाद् वृद्धिनिषेधः । अङ्गना-अङ्गशब्दात् "अङ्गात् कल्याणे" इति मत्वर्थीयो नकारः, "अजाद्यतष्टाप्" । चेष्टितम्-"नपुंसके भावे क्तः" विकर्तुम्-पर्याप्तिवचनेऽलमुपपदे करोतेः-"पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" इति तुमुन्, अमुमिति तुमुन्नन्ते कर्म ।

व्याख्या—जनिता-उत्पादिता, (तपसेति शेषः) इन्द्रस्य-सुरपतेः, शङ्का-भयं येन, तथाभूतम्, अमुम्-सुतीक्ष्णम्, सहासम् सस्मितम्, प्रहितानि-निक्षिप्तानि, ईक्षणानि-दृष्टयः, (कटाक्षाः) येषु तथाभूतानि, कटाक्षविशिष्टानि, व्याजेन-केनचिन्मिषेण, अर्धम्-ईषत्, संदर्शिता मेखला-रशना येषु तथाभूतानि

---

* काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः—इत्यमरः ।

सुराङ्गनानाम्-दिव्यस्त्रीणाम् विभ्रमचेष्टितानि - विभ्रमेण-विलासेन सहितानि, सविलासानि, विलासरूपाणि वा, चेष्टितानि-व्यापाराः, विकर्तुम्-स्खलयितुम्, अलम्-समर्थानि न, बभूवुरिति शेषः ।

भा०—एतत्तपोभीतः सुरराज एनं तपोमार्गाद् भ्रंशयितुकामः, एतत्सविधे सुरसुन्दरीः प्रेषयामास, परं तासां सस्मयकटाक्षपातादयो मिषेण सुन्दराङ्गदर्शनादयश्च विलासा नास्य मनसि मनागपि विकारमुत्पादयितुमशक्नुवन् ।

अलं०—उद्दीपनहेतौ सत्यपि तत्कार्याभावाद्विशेषोक्तिः । जनितेन्द्रशङ्कमिति सुराङ्गनानां सहासप्रहितेत्यादौ साभिप्रायमिति परिकरः । मुनिगता धृतिः प्राधान्येन व्यज्यत इति भावध्वनिः । सुराङ्गनानां शृङ्गाराभासस्तदङ्गमिति ऊर्जस्विदलङ्कारः ।

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

अ०—ऊर्ध्वबाहुः एषः अक्षमालावलयम् मृगाणाम् कण्डूयितारम् कुशसूचिलावम् सव्येतरम् भुजम् मे सभाजने इतः प्राध्वम् प्रयुङ्क्ते ॥

व्याक०—ऊर्ध्वौ बाहू यस्य स ऊर्ध्वबाहुः । अक्षाणां मालेव वलयं यस्य तमक्षमालावलयम् । कुशा एव सूचयः, ता लुनाति तं कुशसूचिलावम्, लुनातेः कर्मण्यण् । सव्येतरम्-सव्यादितरम् । कण्डूयितारम् 'कण्डूञ् गात्रविघर्षणे' कर्तरि तृच्, कण्ड्वादित्वाद्यक् । सभाजने-सभाजधातोश्चौरादिकाल्ल्युट्, "निमित्तात्कर्मयोगे" इत्यनेन सप्तमी । प्राध्वमित्यव्ययम् । प्रयुङ्क्ते-'युजिर् योगे' इति रौधादिकाल्लट्, "प्रोपाभ्यां...." इत्यात्मनेपदम् । इतः-'इदम्' शब्दात्सप्तम्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिः । मृगाणामिति कण्डूयनकर्मणि षष्ठी "कर्तृकर्मणोः कृति" ।

व्याख्या—ऊर्ध्वौ-उच्चैःस्थितौ, ऊर्ध्वमुत्थापितौ, बाहू-भुजौ यस्य तथाभूतः, एषः-मुनीन्द्रः, अक्षाणाम्-रुद्राक्षाणाम्, मालेव जपमालेव, वलयम्-कङ्कणं यस्य तथाभूतम्, मृगाणाम्, कण्डूयितारम्-खर्जा अपनोदयितारम्, कुशाः-दर्भा एव सूचयः, ताः-तीक्ष्णान् कुशान्, लुनाति-छिनत्ति यस्तम्, सव्याद्-

* चेष्टालंकारे भ्रान्तौ च विभ्रमः—इत्यमरः ।

वामाद्-इतरम्-अन्यम्, दक्षिणमिति यावत्, भुजम्, मेऽनेन, समाजनं-समाजननिमित्तम्, अभिनन्दनाय, इत-अस्यां दिशि, *आञ्चम्-आनुकूल्येन यथा-संनिवेशो यथा स्यात्तथा, प्रयुङ्क्ते व्यापारयति ।

भा०—बाहू ऊर्ध्वौ कृत्वा तपश्चरन्नेष सुतीक्ष्णो मुनिर्मां समाजयितुं दक्षिणभुजमस्मदभिमुखं समाजनानुकूलतया मुद्रया व्यापारयति । तत्र भुजे जपार्थमक्षमाला शोभते, येन भुजेन इन्द्रापरवशो हरिणान् काले कण्डूयति, वैदिककर्मानुष्ठानार्थं कुशांश्च येन लुनाति । बाहोः पवित्रकर्मनिष्ठता विशेषणैरुक्ता । तेन च तादृशेन भुजेन समाजनप्राप्त्या स्वस्य सौभाग्यं द्योत्यते ।

अलं०—भुजस्य पवित्रकर्मपरताया विशेषणैरुक्तेनाऽभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा मुनिगतं रामविषयकं वात्सल्यं व्यङ्ग्यम् ।

वाचंयमत्वात् प्रणतिं ममैष कम्पेन किंचित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ॥४४॥

अ०—एषः वाचंयमत्वात् मम प्रणतिम् मूर्ध्नः किञ्चित् कम्पेन प्रतिगृह्य विमानव्यवधानमुक्ताम् दृष्टिम् पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ।

व्याक०—व्रतेन वाचं यच्छतीति वाचंयमः, तस्य-भावस्तत्त्वम्, तस्मात् वाचंयमत्वात् । "वाचि यमो व्रते" इति 'यम्' धातोः खच्, "वाचंयमपुरन्दरौ च" इति पूर्वपदस्यामन्तत्वं निपात्यते । विमानेन व्यवधानात् (तं०) मुक्तां विमानव्यवधानमुक्ताम् "अपेतापोढमुक्त..." इत्यादिना पञ्चमीतत्पुरुषः । व्यवधानमिति व्यवाभ्यां परस्य दधातेर्ल्युट् । मुक्तशब्दे मुच्येतेः क्तः । सहस्रमर्चींषि यस्य तस्मिन् सहस्रार्चिषि । प्रणतिः-प्रपूर्वान्नमतेः क्तिन् । कम्पः-कम्पतेर्घञ् । संनिधत्ते-धाधातोर्लङात्मनेपदं च, दृष्टिमित्यस्य कर्म । यद्यपि संनिधानार्थे धाधातुरकर्मकः, तथाप्यत्र व्याख्योक्तं स्थापनमर्थमभ्युपगम्य सकर्मकत्वमस्य समाधेयम् ।

व्याख्या—एषः-सुतीक्ष्णः, वाचंयमत्वात्-मौनव्रतित्वात्, मम-प्रणतिम्-प्रणामम्, मूर्ध्नः-शिरसः, किञ्चित्-ईषत्, कम्पेन-चालनेन, प्रतिगृह्य-स्वीकृत्य, विमानेन-पुष्पकेण, व्यवधानम्-विच्छेदः, तस्मान्मुक्ताम्-च्युताम्, दृष्टिम्-दर्शनम्,

* आनुकूल्यार्थकं प्राञ्चम्—इत्यमरः ।

पुनः-भूयः, सहस्रम्-सहस्रसंख्याकानि, अर्चींषि-रश्मयो यस्य तथाभूते, सूर्ये, संनिधत्ते-सम्यक् स्थापयति, बध्नातीत्यर्थः ।

भा०—यतोऽयं सुतीक्ष्णो मौनव्रती, अतो मम प्रणामं शिर कम्पेनैव प्रत्यग्रहीत्, न तु वाचाशिषं प्रायुङ्क्त । अस्माद्विमानेन च मध्यगतेनास्य सूर्यसंलग्ना दृष्टिर्व्यवहिताभूत्, तच्चलिते विमाने पुनरेष दृष्टिं यथापूर्वं सूर्ये सङ्गमयति ।

अलं०—मूर्धकम्पेन प्रणतिग्रहणे समुचितस्य हेतोरुपनिबन्धात्का-व्यलिङ्गम् ।

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥४५॥

अ०—शरण्यम् पावनम् अदः शरभङ्गनाम्नः आहिताग्नेः (मुनेः) तपोवनम् (अस्ति) यः चिराय अग्निम् समिद्भिः संतर्प्य मन्त्रपूताम् तनुम् अपि अहौषीत् ।

व्याक०—शरभङ्ग इति नाम यस्य, तस्य शरभङ्गनाम्नः । आहितोऽग्निर्येन तस्याहिताग्नेः, पावनम्-णिजन्तात् 'पूङ् पवने' धातोर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः । संतर्प्य-संपूर्वात्तर्पयतेर्ल्यप् । अहौषीत् 'हु दानादानयोः' लुङ्, "सिचि वृद्धिः" इति वृद्धिः ।

व्याख्या—शरण्यम्-शरणे-प्राणिनां रक्षणे, साधु, पावनम्-पावयतीति पावनम्-पवित्रकरम्, अदः-दूरे दृश्यमानम्, शरभङ्गनाम्नः-शरभङ्ग इति नाम्ना प्रसिद्धस्य, आहिताग्नेः-आहितः, विधिपूर्वकं स्थापितः, अग्निः, येन तथाभूतस्य, अहरहरग्निहोत्रं जुह्वतः, मुनेः, तपोवनम् तपश्चर्यारण्यम्, अस्तीति शेषः । यः-शरभङ्गः, चिराय-चिरकालं यावद्, अग्निम्-वह्निम्, समिद्भिः-काष्ठैः, संतर्प्य-प्रीणयित्वा, मन्त्रैः-ऋगादिभिः, पूताम्-पवित्राम्, तनुम्-स्वशरीरमपि, अहौषीत्-हुतवान् ।

भा०—यथा पूताः समिधोऽग्नौ हूयन्ते, तथा मन्त्रपूतं शरीरमपि शरभङ्गेनाहुतीकृतमिति रामायणे प्रसिद्धा कथा, तस्य शरभङ्गस्येदं तपोवनम् ।

अलं०—शरभङ्गमहत्त्वस्याश्रमवर्णनाङ्गत्वादुदात्तालङ्कारः ।

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु ।

तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥४६॥

अ०—अधुना अतिथीनाम् सपर्या छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेषु अमीषु तस्य सुपुत्रेष्विव पादपेषु स्थिता।

व्याक०—छायया विनीतः (तत्पु०) अध्वनः परिश्रमः (तत्पु०) यैः (बहु०) तेषु छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु । भूयिष्ठानि संभाव्यानि फलानि येषां तेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेषु, भूयिष्ठम् चतुर्दशे पद्ये गतम्, संभाव्यम्-संपूर्वकारिणजन्ताद्भूधातोः "अचो यत्"। अधुना-"इदम्" शब्दाद् "अधुना" इति सूत्रेणाधुना प्रत्ययः, "इदम इश्" "यस्येति च" इति इलोपः। सपर्या-'सपर् पूजायाम्' कण्ड्वादित्वाद् यक्। "अ प्रत्ययात्" इत्यनेनाकार प्रत्ययः। पादपाः-पादैः पिबन्तीति पादपाः "सुपि" इति योगविभागात्कः।

व्याख्या—अधुना-इदानीम्, अतिथीनाम्-शरभङ्गस्याश्रमं प्राप्तानाम्, सपर्या-पूजासत्कारः, छायया, विनीतः-दूरीकृतः, अध्वपरिश्रमः-मार्गश्रान्तिः यैस्तथाभूतेषु, भूयिष्ठानि-बहुतमानि, संभाव्यानि-श्लाघ्यानि, फलानि येषां तथाभूतेषु, अमीषु, दृश्यमानेषु, तस्य-शरभङ्गस्य, सुपुत्रेष्विव-सुपुत्रसदृशेषु पादपेषु-आश्रमवृक्षेषु, स्थिता-आयत्तास्ति।

भा०—यद्यपि शरभङ्गस्याश्रमे इदानीं कोऽपि न निवसति, तथापि तत्पुत्रकल्पा इमे पादपा अस्मिन्नाश्रमे समागतान् अतिथीन् घनच्छायया मधुरैः फलैश्च सत्कुर्वन्ति। सद्गृहेषु अतिथिपरिचरणं कदाचिदपि नोच्छिद्यते इत्यभिसंधिः।

अलं०—पादपेषु पुत्रसादृश्यबोधनादुपमा। छायेत्यादि विशेषणद्वयस्य साभिप्रायत्वात्परिकरः। सपर्याकर्तुरभावेपि सपर्यावर्णनाद्विभावना च। पूर्वरूपं वा कुवलयानन्दमते, तदुक्तम् "पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि" इति।

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि! चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥४७॥

अ०—हे बन्धुरगात्रि! धारास्वनोद्गारिदरीमुखः शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः असौ चित्रकूटः दृप्तः ककुद्मानिव मे चक्षुः बध्नाति।

व्याक०—वन्धुरं गात्रं यस्याः सा वन्धुरगात्री, "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति गात्रशब्दात् ङीप् । दरी मुखमिवेति दरीमुखम्, (उपमित समा०) धाराणां स्वनमुद्गिरतीति धारास्वनोद्गारि, धारास्वनोद्गारि (उपपद०) दरीमुखं यस्य (बहु०) स धारास्वनोद्गारिदरीमुखः । स्वनशब्दे स्वनतेः "स्वनहसोर्वा" इत्यप् । उद्गारि इति गृणातेर्णिनिः । वप्रस्य पङ्को वप्रपङ्कः, अम्बुदो वप्रपङ्क इव इति अम्बुदवप्रपङ्कः (उपमित स०) शृङ्गस्याग्रे (तत्पु०) लग्नः (तत्पु०) अम्बुदवप्रपङ्को यस्य (बहु०) स शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः । लग्नशब्दे लगतेर्निष्ठा, "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्न........" इत्यनेन इडभावो निष्ठानत्वं च निपात्यते । अम्बुदः-अम्बु ददातीति ददातेः "आतोऽनुपसर्गे कः" । चित्राणि कूटानि यस्य स चित्रकूटः । योगरूढोऽयं शब्दः । दृप्त-इति दृप्यतेः क्तः । ककुद्मानिति ककुदशब्दान्मतुप्, ककुदं विद्यते यस्य स ककुद्मान् इति । ककुदम्-वृषभस्य स्कन्धमूले स्थित उन्नतः मांसास्थिपिण्डः।

व्याख्या—हे वन्धुरगात्रि ! *वन्धुरम्-यथायथमुन्नतानतम्, गात्रं-शरीरम्, यस्यास्तथाभूते-शोभनाङ्गि !, धाराणाम्-निर्झरधाराणाम्, स्वनम्-ध्वनिम्, उद्गिरन्ती-उद्वमन्ती-प्रकटयन्ती, दरी-गुहा, मुखमिव-मुखसदृशी यस्य तथाभूतः । (शृङ्गसदृशस्य) शृङ्गस्य-शिखरस्य, अग्रे-शिरोभागे, लग्नः-संसक्तः, अम्बुदः-मेघः, वप्रपङ्कइव-वप्रक्रीडाप्रसङ्गे लग्नेन कर्दमेन सदृशो यस्य तथाभूतः, असौ-दृश्यमानः, चित्रकूटः-चित्रकूटाख्यो गिरिः, दृप्तः-गर्वितः, ककुद्मान्-वृषभइव, मे-मम, चक्षुः-नेत्रम्, बध्नाति-अनन्यासक्तं करोतीत्यर्थः ।

भा०—हे सीते ! दृप्तवृषभ इव शोभमान एष चित्रकूटो गिरिर्मदीयं चक्षुः स्वस्मिन्नाकृषति । यथा दृप्तो वृषभः स्वमुखेन बलवद् गर्जति, आर्द्रं मृत्निचयमपस्किरमाणश्च विषाणयोः (शृङ्गयोः) पङ्कं धत्ते । तथैवायं चित्रकूटोऽपि मुखसदृशीभिर्गुहाभिर्निर्झरशब्दमुद्भावयन् गर्जति, शृङ्गेषु (शिखरेषु) च कर्दमसदृशान् मेघान् धारयति ।

अलं०—वृषभपर्वतयोः पूर्णोपमा प्रधानम्, शृङ्गमित्यत्र श्लेषः, धारास्वनस्य वृषभस्वनेन, दर्याः मुखेन, अम्बुदस्य पङ्केन चोपमाश्च तदङ्गम् ।

---

* वन्धुरं तून्नतानतम्—इत्यमरः ।

इह चित्रकूटे प्रधाने विशेषणान्वयः, तत्र च दर्याः, अम्बुदस्य च सम्बन्धः सम्यगुपपद्यते, न तु मुखस्य पङ्कस्य वा । तस्मादेव विनिगमकादुपमितसमासो विशेषणयोर्व्याख्यातः । 'दरी एव मुखम्' 'अम्बुद एव वप्रपङ्कः' इति तत्रभवतो मल्लिनाथस्य व्याख्यानंत्वनवधानादेवेति प्रतीमः ।

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद् विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥४८॥

अ०—प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा विदूरान्तरभावतन्वी एषा मन्दाकिनी सरिद् नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावलीव भाति ।

व्याक०—प्रसन्नः स्तिमितः प्रवाहो यस्याः सा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा, प्रसन्नः-इति सीदतेः क्तः । स्तिमितः-स्तिमधातोः क्तः । विदूरं च तदन्तरम्, तस्य भावः, तेन तन्वी विदूरान्तरभावतन्वी । न गच्छतीति नगः, नञुपपदाद् गच्छतेः "अन्यत्रापि दृश्यते" इति डः, "नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्" इति नञो नलोपाभावः ।

व्याख्या—प्रसन्नः निर्मलः, स्तिमितः-निश्चल इव, धीरः, प्रवाहः-, यस्यास्तथाभूता, विदूरस्य-अन्तरस्य-अवकाशस्य, भावेन-सत्तया, तन्वी-कृश-त्वेनावभासमाना, एषा-दृश्यमाना, *मन्दाकिनी-मन्दाकिनीनाम्ना प्रसिद्धा, सरित्-नदी, नगस्य-पर्वतस्य, चित्रकूटस्य, उपकण्ठे-समीपे, भूमेः, कण्ठगता-कण्ठे धृता, मुक्तावलीव-मौक्तिकहारसदृशी, भाति-शोभते ।

भा०—हे प्रिये ! चित्रकूटगिरेः पार्श्वे धीरं प्रवहन्ती दूरत्वहेतुना कृशा प्रतीयमाना निर्मलजलैषा मन्दाकिनी नदी भूमिकण्ठधृता मुक्तावलीव शोभते पर्वतः शिर इव, तत्समीपभागः कण्ठसदृशः, तत्र मन्दाकिनी हारसदृशीति ।

अलं०—नगोपकण्ठे प्रवहन्त्यां मन्दाकिन्यां भूमिकण्ठगतमुक्तावल्युत्प्रेक्षेयम्, न तूपमा, भूमेः कण्ठसम्बन्धासम्भवात्तद्गतमुक्तावल्या अप्यप्रसिद्धत्वात् । नगस्य तदुपकण्ठस्य च भूमेः शिरस्त्वेन कण्ठत्वेन च सम्भावनं व्यङ्ग्यम् ।

---

* एषा मन्दाकिनी काचिदन्यैव सरित्, न तु गङ्गा, तस्यास्तत्रासम्भवात् ।

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥४९॥

अ०—अनुगिरम् सुजातः अयम् तमालः (दृश्यते) यस्य सुगन्धि प्रवालम् आदाय मया ते यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी अवतंसः कल्पितः ।

व्याक०—गिरेः समीपे अनुगिरम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, "गिरेश्च सेनकस्य" इति समासान्तष्टच् । शोभनो गन्धो यस्य तत्सुगन्धि, "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इतीकारः समासान्तः । यवाङ्कुर इव (त०) आपाण्डौ (उपमित०) कपोले (कर्म०) शोभते इति यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी । सुजातः-'जनी प्रादुर्भावे' धातोः क्तः । "श्वीदितो निष्ठायाम्" इतीण्निषेधः । "जनसनखनां सञ्झलोः" इत्यात्वम् । अवतंसः-'तसि भूषणे', "अकर्तरि च कारके⋯" इति घञ् । परिकल्पितः-कल्पयतेः क्तः ।

व्याख्या—अनुगिरम्-गिरेः-पर्वतस्य समीपे, सुजातः-शोभनः, अयं तमालः-तमालवृक्षः, दृश्यते इति शेषः । यस्य-तमालस्य, सुगन्धि-सुरभि, प्रवालम्-पल्लवम्, आदाय-गृहीत्वा, मया, ते-तव, यवस्याङ्कुरेण सदृशे आपाण्डौ-ईषच्छुक्लवर्णे गौरे इति यावत्, कपोले-गण्डस्थले, शोभते भाति इति तथाभूतः, अवतंसः-कर्णभूषणम्, कल्पित-रचितः ।

भा०—चित्रकूटसमीपवर्त्ययं स तमालपादपो विद्यते यस्य सुरभिणा नूतनपल्लवेनाहं त्वदर्थं कर्णाभरणमरचयम् ।

अलं०—स्मर्यमाणस्य संभोगशृङ्गारस्य स्मृतेरङ्गत्वाद्रसवदलङ्कारः । स्मृतिस्तु व्यज्यत इति भावध्वनिः । यवाङ्कुरकपोलयोरुपमालङ्कारः ।

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात् फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥५०॥

अ०—एतद् अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम् अपुष्पलिङ्गात् फलबन्धिवृक्षम् आविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् अत्रेः तपःसाधनम् वनम् (अस्ति) ।

व्याक०—न निग्रहात् त्रासः (त०) येषां तथाभूताः (अपि) विनीताः सत्त्वाः यस्मिन् तदनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम् । निग्रह इति ग्रहातेः "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्यनेनाप् । त्रासः-त्रस्यतेर्घञ् । तत्पुरुषगर्भबहु-

व्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । न पुष्पाद् लिङ्गाद् अपुष्पलिङ्गात् । फलानां वन्धः येषामस्तीति फलबन्धिनः, "अत इनिठनौ" । तथाभूता वृक्षा यत्र तत् फलबन्धिवृक्षम् । आविष्कृतः उदग्रतरः प्रभावो येन तदाविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् । आविष्कृतः इति पूर्वसर्गे सप्तमं पद्यं द्रष्टव्यम् । उदग्रतरप्रभावः पूर्वसर्गे एकसप्ततितमं पद्यं द्रष्टव्यम् । अपुष्पलिङ्गाद् इति सम्भाव्यमाने फलस्य ज्ञापके हेतौ पञ्चमी, 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इति न्यायेन फले एकदेशान्वयः । यद्वा-'पुष्पलिङ्गम् अप्राप्य' इति "ल्यब्लोपे" पञ्चमी ।

व्याख्या—एतत्-पुरोवर्ति, न वर्तते निग्रहाद्-दण्डाद्, त्रासः-भयं येषाम्, तथाभूता अपि, विनीताः नम्राः, सत्त्वाः-जन्तवः, यस्मिंस्तथाभूतम्, पुष्परूपम् लिङ्गम्-निमित्तम्, विनैव, फलबन्धिनः-फलवन्तः, वृक्षाः यत्र तथाभूतम्, अत एव, आविष्कृतः-प्रकटितः, उदग्रतरः-उत्कृष्टतरः, प्रभावः-ऋषेस्तपश्चमत्कारो येन तथाभूतम्, अत्रेः-अत्रिनाम्नः ऋषेः, तपसः, साधनम् कारणम्, तपःस्थानम्-अस्तीति शेषः ।

भा०—हे सीते ! इदमत्रिमहर्षेस्तपोवनमस्ति । अत्र महर्षेरलौकिकप्रभावं दर्शयन्त इव दण्डभयरहिता अपि जन्तवो विनयं पालयन्ति, न हि प्रबलाः निर्बलाँस्त्रासयन्ति, वृक्षाश्च पुष्पोद्गममन्तरेणापि फलानि प्रसुवते ।

अलं०—पशूनां ताडनभयमन्तरेणापि विनयबोधनात्, पुष्परूपनिमित्तं विना फलोत्पत्तिकथनाच्च उभयत्रापि विभावनालङ्कारः । ऋषेर्योगसंपत्तिर्व्यज्यते, विस्मयस्तदङ्गमिति रसवदलङ्कारोऽपि ।

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास * किलानुसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

अ०—अत्र अनुसूया तपोधनानाम् अभिषेकाय सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् त्र्यम्बकमौलिमालाम् त्रिस्रोतसम् प्रवर्तयामास किल ।

व्याक०—तप एव धनं येषां तेषां तपोधनानाम् । सप्त ऋषयः, सप्तर्षयः "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति कर्मधारयः, तेषां हस्तैरुद्धृतानि हेम्नः पद्मानि

* अस्या नाम्नि 'अनसूया' इति पाठोऽप्युपलभ्यते ग्रन्थान्तरे । युक्तश्च सः, "न असूया यस्याः" इत्यनुगतार्थत्वात् ।

यस्याः तां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् । उद्धृतशब्दे उत्पूर्वाद् हरतेः क्तः "झयो होऽन्यतरस्याम्" इति हस्य घत्वम् । त्रीण्यम्बकानि यस्य, तस्य मौलेः मौलाम् त्र्यम्बकमौलिमालाम्, त्रीणि स्रोतांसि यस्यास्तां त्रिस्रोतसम् । अभिषेकः-सिञ्चतेर्घञ्, "उपसर्गात् सुनोतीति" षत्वम् । प्रवर्तयामास-वृतुधातोर्णिच्, लिट्, अस्तेरनुप्रयोगः ।

व्याख्या—अत्र-वने, अनुसूया-अत्रेः पत्नी, (पतिव्रताशिरोमणिः) तपोधनानाम्-तपस्विनाम्, अभिषेकाय-स्नानाय, सप्तर्षीणाम् मरीच्यादीनाम्, हस्तैः-करैः, उद्धृतानि-अवचितानि, हेम्नः-स्वर्णस्य, पद्मानि-कमलानि, यस्याः ताथाभूताम्, त्र्यम्बकस्य-महादेवस्य, मौलेः-शिरसः, मालाम्-अलङ्काररूपां स्रजम्, त्रिस्रोतसम्, प्रवर्तयामास-प्रवाहयामास किल ।

भा०—हे सीते ! एवं खल्वैतिहासिका आहुः, यदत्राश्रमे भगवती अत्रिपत्नी अनुसूया स्वस्यालौकिकेन माहात्म्येन ऋषीणां स्नानाय नूत्नां गङ्गां प्रकटयाञ्चकार ।

अलं०—अत्रिपत्नीमाहात्म्यवर्णनस्य तपोवनवर्णनाङ्गत्वादुदात्तालङ्कारः । मौलिमालामिति रूपकम् ।

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥५२॥

अ०—वीरासनैः ध्यानजुषाम् ऋषीणाम् समध्यासितवेदिमध्याः अमी-शाखिनः अपि निवातनिष्कम्पतया योगाधिरूढा इव विभान्ति ।

व्याक०—वीराणाम् आसनैः-*वीरासनैः । वीरा अत्र धर्मवीरा जापकादयो द्रष्टव्याः, संज्ञेयमासनविशेषस्य, "जात्याख्यायाम्" इति बहुवचनम् । ध्यानं जुषन्ते इति ध्यानजुषस्तेषाम्, जुषतेः कर्तरि क्विप् । समध्यासितं वेदेर्मध्यं यैस्ते समध्यासितवेदिमध्याः । अध्यासितमिति आस्तेः क्तः । आसनक्रियायाः कर्तारः शाखिनः । निर्गतो वातो यस्मात्स निवातः प्रदेशः । निर्गतः कम्पो

---

* एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम् ।
इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम् ॥ इति
वीरासनलक्षणं वसिष्ठ आह ।

येभ्यस्ते निष्कम्पाः, निवाते (प्रदेशे) निष्कम्पाः निवातनिष्कम्पाः, यद्वा वातस्याभावो निवातम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावः, तेन निष्कम्पाः । तेषां भावस्तत्ता, तया । योगमधिरूढाः, योगाधिरूढाः । "द्वितीया" इति योगविभागात्समासः । अधिरूढशब्दे रोहतेः क्तः "यस्य विभाषा" इतीण्निषेधः । शाखिनः "व्रीह्यादिभ्यश्च" इति शाखाशब्दादिनिः । ऋषीणाम् इति षष्ठ्याः शाखिभिरन्वयो मल्लिनाथेन व्याख्यातः । वेदिमध्येनान्वयस्तु स्वारसिकः प्रतिभाति, तत्र चैकदेशान्वयदोषेण समुदायान्वयमङ्गीकृत्य सामर्थ्यं कथंचिदुपपाद्यम् । वीरासनैरिति ध्याने साधकतमत्वात्करणे तृतीया ।

व्याख्या—वीरासनैः-जपनाथेन वीरासनसंज्ञकेन आसनेन, (उपविश्य) ध्यानजुषाम्-चित्तैकाग्रतया ध्यानम्, तज्जुषन्ते-सेवन्ते ये, तेषाम्, ऋषीणाम् (मध्यभागेन सम्बन्धः). समध्यासितम्-अधिष्ठितम्, वेद्याः-उन्नतस्य चतुरस्रस्थानस्य परिष्कृतभूमेः, मध्यम्-मध्यभागो येषां तथाभूताः, अमी-पुरोवर्तिनः, शाखिनः-वृक्षा अपि, निवातेन-वाताभावेन, निष्कम्पतया-निःस्पन्दतया, योगम्-समाधिम्, अधिरूढाः-अधिष्ठिताइव, समाधिनिष्ठा इवेति यावत्, विभान्ति-शोभन्ते । मल्लिनाथमते तु ऋषीणां वृक्षाः (तैः पालिताः परिगृहीता वा) अधिष्ठितस्थेवेदिमध्याः (वृक्षद्वये कल्पितस्योन्नतप्रदेशस्य मध्ये स्थिताः) अत एवासनबन्धेनोपविष्टाइव……विभान्तीत्यादि व्याख्येयम् ।

भा०—अत्राश्रमे स्थितये कल्पितासु वेदिकासु वीरासनेनोपविश्य समाधिमभ्यस्यतामृषीणां मध्ये स्थिता अमी वृक्षाअपि समाधिस्था इव लक्ष्यन्ते । योगिनो निश्चलाङ्गा भवन्ति, इमे वृक्षा अपि वाताभावेन निश्चला वर्तन्ते इति ।

अलं०—शाखिनां योगाधिरूढत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा । ऋषीणां मध्ये स्थितिः, निश्चलत्वेन साम्यं च तत्र हेतुः । समध्या मध्या इति छेकानुप्रासः ।

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

अ०—त्वया यः पुरस्तात् उपयाचितः सः श्यामः इति प्रतीतः अयम् वटः फलितः (सन्) सपद्मरागः गारुडानाम् मणीनाम् राशिरिव विभाति ।

व्याक०—पद्मरागेण सह वर्तत इति सपद्मरागः । पुरस्ताद् व्याख्यातम् । प्रनीतः प्रतिपूर्वादिण्धातोः क्तः । गारुडानाम्-गरुडशब्दाल्लैगिकोऽण् । फलितः फलानि संजातान्यस्येति "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" ।

व्याख्या—हे सीते ! त्वया, यः-वटः, पुरस्तात्-पूर्वम्, उपयाचितः-व्रतपूर्तये *प्रार्थितः, सः, श्याम इति प्रनीतः-'श्यामः' इत्यभिधया प्रसिद्धः, अयम्-पुरो दृश्यमानः, वटः-वटवृक्षः, (इदानीम्) फलितः-फलयुक्तः सन्, सपद्मरागः-पद्मरागैः रक्तमणिभिः सहितः, गारुडानाम् (हरितानाम्) मरकतमणीनाम्, राशिः-समुदायइव, विभाति-विशेषेण राजते ।

भा०—हे सीते ! नाम्ना रूपेण च श्यामो यो वटतरुस्त्वया पूर्वं वनगमनकाले प्रार्थितः, स एष पुरस्तिष्ठति । रक्तरक्तैः फलैर्युक्तोऽयं वृक्षः पद्मरागमणिसहितानां मरकतमणीनां समूहइव शोभते । (पद्मरागसदृशानि फलानि, वटस्तु मरकतसमूहसदृश इति) इदानीं सिद्धमनोरथैः (सफलैः) प्रत्यावृत्तैरस्माभिरयं वन्दनीय इति तात्पर्यम् ।

अलं०—पूर्णोपमा । प्रयागस्थस्य वटस्याभिलषितपूरकत्वं व्यङ्ग्यम् ।

अथ पद्यचतुष्टयात्मकेन कलापकेन प्रयागे गङ्गायमुनयोः संगमं वर्णयति—

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि ! विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥

अ०—(हे) अनवद्याङ्गि ! पश्य, यमुनातरङ्गैः भिन्नप्रवाहा गङ्गा क्वचित् प्रभालेपिभिः इन्द्रनीलैः अनुविद्धा मुक्तामयी यष्टिरिव, अन्यत्र इन्दी-

---

* न्यग्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् ।
नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पालयन्मे व्रतं पतिः ॥ इति रामायणे

वैरः उत्खचितान्तरा सितपङ्कजानाम् मालेव, क्वचित् कादम्बसंसर्गवती प्रियमानसानाम् खगानाम् पङ्क्तिरिव, अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा चन्दनकल्पिता भुवः भक्तिरिव, क्वचित् छायाविलीनैः तमोभिः शवलीकृता चान्द्रमसी प्रभेव, अन्यत्र रन्ध्रेषु आलक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभ्रलेखेव, क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागा ईश्वरस्य तनुरिव विभाति ॥ (पृथक् पृथगेकैकं पद्यं व्याख्यातुं प्रवृत्तैरपि 'हे अनवद्याङ्गि पश्य यमुनातरङ्गैः भिन्नप्रवाहा गङ्गा' इति आदौ 'विभाति' इति अन्ते च सर्वत्र योजनीयम्)

व्याक०—न अवद्यम् अङ्गं यस्याः सा अनवद्याङ्गी, सम्बुद्धावनवद्याङ्गि। अवद्यमिति नञुपपदाद् वद्धातोः "अवद्यपण्यवर्याः..." इति यत्प्रत्ययः। "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति ङीप् "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः"। भिन्नः प्रवाहो यस्याः सा भिन्नप्रवाहा। प्रभया लिम्पन्तीति प्रभालेपिनः तैः. लिम्पतेर्णिनिः। उत्खचितमन्तरं यस्याः सा उत्खचितान्तरा, उत्खचितम्-'खच भूतप्रादुर्भावे' इति धातोः क्तः। कादम्बानां संसर्गोऽस्या-अस्तीति कादम्बसंसर्गवती, संपूर्वात्सृजतेर्घञ्, तदन्तान्मतुप्; उगित्त्वान्ङीप्। कालागुरुणा दत्तं पत्रं यस्यां सा कालागुरुदत्तपत्रा। चन्दनेन कल्पिता चन्दनकल्पिता। चन्दनमिति चन्दतेः करणे ल्युट्। छायासु विलीनैः छायाविलीनैः, विलीनशब्दे लीयतेः क्तः, "स्वादय ओदितः" इत्योदित्त्वाद् "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम्। अशवला शवला यथा सम्पद्यते तथा कृता शवलीकृता, अभूततद्भावे च्विः। आलक्ष्याः नभसः प्रदेशा यस्यां सा आलक्ष्यनभःप्रदेशा। कृष्णोरगो भूषणं यस्याः सा कृष्णोरगभूषणा, भूषणशब्दे भूषयतेः करणे ल्युट्। भस्मैव अङ्गस्य रागो यस्याः सा भस्माङ्गरागा। राग इति रञ्ज धातोः "अकर्तरि च...." इति घञ्। "घञि च भावकरणयोः" इति नलोपः, मुक्तामयी-मुक्ताशब्दात् "तत्प्रकृतवचने मयट्" इत्यनेन मयट्, टित्त्वान्ङीप्। अनुविद्धा-अनुपूर्वाद् 'व्यध ताडने' धातोः क्तः। ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्। खगानाम्-खोपपदाद् गमेः "अन्यत्रापि दृश्यते" इति डः। पङ्क्तिः-'पचि विस्तारवचने' क्तिन्। अन्यत्र अन्यशब्दात् "सप्तम्यास्त्रल्"। प्रभा-"आतश्चोपसर्गे" इत्यनेन 'भा दीप्तौ'

धातोरङ् । चान्द्रमसी-चन्द्रमश्शब्दाच्छैषिकोऽण् । अस्मिन कलापके 'पश्य' इति प्रधानक्रिया, अन्ये वाक्यार्थास्तत्र कर्मभूताः ।

व्याख्या—हे अनवद्याङ्गि ! अनवद्यम्-अनिन्द्यम्, अङ्गम्-शरीरं यस्यास्तथाभूते सीते ! पश्य-प्रेक्षस्व, यमुनायाः-कालिन्द्याः, तरङ्गैः-वीचिभिः, भिन्नः-विच्छुरितः-व्यामिश्रः, प्रवाहो-यस्यास्तथाभूता, गङ्गा, क्वचित्-कस्मिंश्चित्प्रदेशे, प्रभया लिम्पन्ति-नीरन्ध्रं प्रसृतया कान्त्या समीपस्थं व्याप्नुवन्ति; तथाभूतैः इन्द्रनीलैः-इन्द्रनीलमणिभिः, अनुविद्धा-सह गुम्फिता, मुक्तामयी-मौक्तिकप्रचुरा, यष्टिरिव-हारलतेव, विभाति (इदं सर्वत्र संबध्यते) अन्यत्र-अपरत्र, इन्दीवरैः-नीलकमलैः, उरखचितम्-भृतम्, अन्तरम्-मध्यभागो यस्यास्तथाभूता, सितानाम् श्वेतानाम्, पङ्कजानाम्, माला-स्रगिव । क्वचित् कादम्बानाम्-नीलवर्णानां हंसानाम्, संसर्गः सम्बन्धो विद्यते, यस्यास्तथाभूता, प्रियमानसानाम्-प्रियं मानसं सरो येषां तथाभूतानां खगानाम्-हंसानाम्, पङ्क्तिरिव । अन्यत्र, कालागुरुणा-कृष्णागुरुपङ्केन, दत्तम्-रचितम्, पत्रम्-मकरिकापत्ररचना यस्यां तथाभूता, चन्दनेन-मलयजेन, कल्पिता-संपादिता, भुवः-पृथिव्याः, (नायिकारूपायाः) भक्तिरिव-अङ्गे रचनाविशेषइव । क्वचित् छायासु-वृक्षादिच्छायासु, विलीनैः-आत्मानं गोपायित्वा स्थितैः, तमोभिः-अन्धकारैः, शबलीकृता-कर्बुरिता, चान्द्रमसी-चन्द्रसम्बन्धिनी, प्रभा-चन्द्रिकेव । अन्यत्र, इतरस्मिन्-प्रदेशे, रन्ध्रेषु-विवरेषु, आलक्ष्याः-ईषद्दृश्याः, नभसः-आकाशस्य प्रदेशाः-भागाः, यस्यां तथाभूता, शुभ्रा-श्वेता, शरदि-शरत्काले, अभ्रलेखा-घनराजिरिव । क्वचित्-कस्मिंश्चित् प्रदेशे च, कृष्णोरगाः-कृष्णसर्पाः, भूषणानि-अभरणानि यस्यास्तथाभूता, भस्मैव अङ्गरागः-विलेपनम्, यस्यास्तथाभूता, ईश्वरस्य-महादेवस्य, तनुः-शरीरमिव, विभाति-विशेषेण शोभते ।

भा०—प्रयागे गङ्गायमुनाप्रवाहयोः सङ्गमे कृष्णवर्णेन यमुनाजलेन संमिश्रितं शुभ्रं गङ्गाजलं विविधसंनिवेशवशाद् विविधां सुषमां धत्ते; यत्र वेगवशादावर्तमानं मण्डलाकारतामपद्य प्रवहति, तत्र क्वचित्सुस्निग्धप्रसं प्रतिबिम्बितसूर्यकान्ति नीलमणिभिरनुविद्धानां मौक्तिकानां हारइव प्रतीयते । क्वचित्तु नीलकमलानुविद्धविकसितशुक्लकमलमालाकारं विभाति । यत्र

परस्परं मिलत्सरलां रेखामाश्रित्य प्रवहति, तत्र कृष्णवर्णकादम्बसंपृक्तहंसपङ्क्तिसदृशं शोभते । यत्र तु गङ्गाप्रवाहस्य मध्ये मध्ये यमुनाजलं प्रविष्टम्, तटप्रान्ते गाम्भीर्यस्याल्पतया च भूमिरप्यालोक्यते तत्रेत्थं विभाति-यथा भुवो नायिकाया अङ्गेषु चन्दनेन रचना कृता भवेत्, तन्मध्ये च कृष्णागुरुणा मकरिकापत्राणि रचितानि स्युः । अथ यत्र प्रवाहप्रान्तभागगतं मन्दप्रवाहं प्रशान्तमिव प्रतिबिम्बितसूर्यकान्ति च गङ्गाजलम्, यमुनाजलं तु न प्रतिबिम्बेनाभिज्वलितम्, तत्र तरुच्छायागतेन तमसा विच्छुरिता प्रसृता चन्द्रिकेवाभाति । यत्र च यमुनाजलं सूर्यप्रतिबिम्बेनाभिज्वलितम्, गङ्गाजलन्तु नाभिज्वलितम्, किन्तु घनतामिवापन्नं दृश्यते, तत्र तथा प्रतीयते-यथा शुक्लाः शरन्मेघा अभिव्याप्ताः स्युः, तेषामन्तराले च स्थाने स्थाने ऽन्तरिक्षं कृष्णवर्णं दृश्यते । अथ यत्र प्रशान्तप्रायस्य गङ्गाजलस्योपरि कृष्णा यमुनातरङ्गाः खेलन्तस्तदानुरणवत इव, तत्र कृष्णोरगवेष्टितं भगवतः शङ्करस्य भस्मसितं शरीरमिव तद्विभाति । एतत्सर्वं भगवान् रामः सीतायै प्रदर्शयति ।

अलं०—एकस्या गङ्गाया अनेकोपमानप्रदर्शनाद् मालोपमालङ्कारः । प्रत्येकं प्रदेशस्य भिन्नत्वेन दर्शने तूपमैव । अत्रोपमानेषु अन्यानि सर्वाणि प्रसिद्धान्येव, भुवश्चन्दनभक्तिस्तु न प्रसिद्धा, किन्तु कविकल्पितैव । तत्र कल्पितेनाप्युपमानेन सम्भावितोपमा स्वीकार्या, उपमामालामध्ये उत्प्रेक्षा वा निवेशयितव्येत्यत्र सहृदया एव प्रमाणम् । प्रभालेपिभिरित्यत्र लेपनं लक्षणया प्रभायाः संनिहिते पदार्थे संबन्धं बोधयति, कृत्स्नावयवव्याप्तिश्च व्यङ्ग्या ।

समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥

अ०—अत्र समुद्रपत्न्योः जलसन्निपाते अभिषेकात् पूतात्मनाम् तनुत्यजाम् तत्त्वावबोधेन विना अपि भूयः शरीरबन्धः नास्ति ।

व्याक०—समुद्रस्य पत्न्योः समुद्रपत्न्योः । पत्नीशब्दे "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति पतिशब्दस्य नकारोऽन्तादेशः, नान्तत्वाद् ङीप् । सन्निपतन्त्यस्मिन्निति सन्निपातः । अधिकरणे घञ् । जलानां सन्निपाते जलसन्निपाते । पूत आत्मा येषां तेषां पूतात्मनाम् । तनुं त्यजन्तीति तनुत्यजः, तेषाम्, कर्तरि क्विप् ।

अवबोधः-बुद्ध्यतेर्घञ् ।

व्याख्या—अत्र-अस्मिन्, समुद्रपत्न्योः समुद्रस्य भार्ययोः, गङ्गायमुनयोर्नद्योः, जलानां सन्निपाते-सङ्गमप्रदेशे, अभिषेकात् स्नानात्, पूतः पवित्रः, आत्मा-अन्तःकरणम्, येषां तथाभूतानाम्, तनुत्यजाम्-शरीरत्यागिनाम्, पुंसाम्, तत्त्वावबोधेन तत्त्वस्य-'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिताद्वैतपरमात्मतत्त्वस्य, अवबोधः-याथात्म्येन ज्ञानम्, तेन विनाऽपि, भूयः-पुनः, शरीरबन्धः-शरीरसम्बन्धः, जन्मेतियावत्, नास्ति न भवति, किल ।

भा०—तत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति श्रुतिभिर्निर्णीतम्, परमत्र प्रयागस्नातानां पुरुषाणां तत्त्वज्ञानं विनापि मोक्षलाभो भवति । अत्र प्रमाणं 'सितासिते सरिते यत्र सङ्गते' इत्यादिश्रुतौ स्पष्टम् ।

अलं०—तत्त्वावबोधरूपकारणमन्तरेणापि मोक्षरूपकार्यप्रतिपादनाद् विभावना, तया च संगमस्य तीर्थान्तरेभ्यो व्यतिरेको व्यज्यते । पूतात्मनामिति साभिप्रायं विशेषणम् । यथा ज्ञानेनात्मा पूतो भवति तथात्र स्नानेनापीति । तेन मोक्षलाभः समर्थ्यते, तस्मात् परिकरः ।

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत् सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५६ ॥

अ०—इदम् निषादाधिपतेः तत् पुरम् यस्मिन् मया मौलिमणिम् विहाय जटासु बद्धासु (सतीषु) सुमन्त्रः (हे) कैकेयि ! तव कामाः फलिता इति अरुदत् ।

व्याक०—निषादशब्दे सीदतेः कर्तरि "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः" "उपसर्गात्सुनोति……" इति षत्वम् । विहाय-विपूर्वाज्जहातेः क्त्वा, ल्यबादेशश्च । कैकेयि-केकयशब्दात् "जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्"। "अतश्च" इत्यनेनाञोऽकारलोपे प्राप्ते "न प्राच्य……" इत्यनेन निषेधः। "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः" इत्यनेन यकारस्य 'इय्', ङीप्, सम्बुद्धौ ह्रस्वः, फलिताः-फलधातोः क्तः । फलशब्दात् तारकादित्वादितच् वा । अरुदत्-रोदितेर्लुङ्, "इरितो वा" इति च्लेरङ् । जटासु-"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्यनेन सप्तमी ।

व्याख्या—इदम्-पुरोवर्ति, निषादाधिपतेः-निषादराजस्य, गुहस्य, तत्-पूर्वदृष्टम्, पुरम् नगरम्, अस्तीति शेषः, यस्मिन् पुरे, मया-रामेण, मौलिमणिम्-शिरोरत्नम्, मणिजटितं शिरोमुकुटम्, विहाय-त्यक्त्वा, जटासु, बद्धासु-रचितासु सतीषु, सुमन्त्रः-दशरथामात्यः, 'हे कैकेयि ! तव भवत्याः, कामाः-मनोरथाः, रामप्रवासभरतराज्यप्राप्तिरूपाः, फलिताः-सफला जाताः, इति अरुदत्-अश्रूण्यमुचत् ।

भा०—एतद् गुहस्य पुरं प्राप्तम्, यत्रास्माभी राजवेषं विहाय आरण्यकवेषो धृतः । सुमन्त्रश्च रुदन् रथेन सह निवर्तितः ।

अलं०—स्मर्यमाणः सुमन्त्रगतः करुणरसः स्मृतेरङ्गम् इति रसवदलङ्कारः ।

अथ चतुर्भिः सरयूं वर्णयति—

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

अ०—आप्तवाचः पुण्यजनाङ्गनानाम् पयोधरैः निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु ब्राह्मम् सरः बुद्धेः अव्यक्तमिव यस्याः कारणम् उदाहरन्ति ।

व्याक०—आप्ता वाग् येषां ते, आप्तानां वाचः, आप्ताश्च ता वाचः, इति वा आप्तवाचः । पुण्यजनानामङ्गनाः पुण्यजनाङ्गनास्तासाम्, निर्विष्टो हेम्नोऽम्बुजानां रेणुर्यस्य तन्निर्विष्टहेमम्बुजरेणु । निर्विष्ट इति विशतेः क्तः । अम्बुजशब्दः पङ्कजशब्दवत् । ब्राह्मम्-ब्रह्मन्शब्दाच्छैषिकोऽण्, "नस्तद्धिते" इति टिलोपः । व्यक्तम्-अञ्जूधातोः क्तः ।

व्याख्या—आप्ता-तथ्या, वाग्-वाणी, येषां तथाभूता ऋषयः, अथवा आप्तानाम्-साक्षात्कृतधर्माणाम्, वाचः-वेदरूपा वाण्यः । कर्मधारयपक्षे तु, आप्ताः-अबाधितार्था इत्यर्थो बोध्यः । *पुण्यजनानाम्-यक्षाणाम्, अङ्गनाः-स्त्रियः, तासाम्, पयोधरैः-स्तनैः, ‡निर्विष्टः-उपभुक्तः, हेमाम्बुजनाम्-स्वर्णकमलानाम्, रेणुः-परागो यस्य तथा भूतम्, ब्राह्मम्-ब्रह्मण इदं ब्राह्मं ब्रह्मनिर्मितम्,

---

* भवेत् पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च—इति विश्वः ।

‡ निर्वेशो भृतिभोगयोः—इति ।

सरः-मानसाख्यं तडाकम्, बुद्धेः-महत्तत्त्वस्य, अव्यक्तम्-प्रधानमिव, यस्याः-सरयूनद्याः, कारणम्-उत्पत्तिस्थानम, उदाहरन्ति-कथयन्ति ।

भा०—हे सीते ! एषा सरयूः प्रवहति । ऋषयः कथयन्ति यद् यथा अव्यक्ताद् बुद्धिरुत्पद्यते, तथैवैषा सरिद् ब्रह्मनिर्मिताद मानसात् सरसः प्रभवति यस्मिन् सरसि स्नान्तीनां यक्षसुन्दरीणां पयोधरा हेमाम्बुजपरागैरलंक्रियन्ते ।

अलं०—उपमा । विशिष्टस्य हेतुत्वमेवात्र साधारणो धर्मः । धर्मान्तरस्याप्रसिद्धत्वात् । विशिष्टस्थानप्रभवत्वात् सरय्वा महत्त्वं व्यज्यते ।

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

अ०—तीरनिखातयूपा या तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णैः इक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि जलानि अयोध्याम् राजधानीम् अनु वहति ।

व्याक०—तीरे निखाता यूपा यस्याः सा तीरनिखातयूपा, निखात इति खनतेः क्तः । "जनसनखन......"इत्यात्वम् । तुरङ्गमेधेष्ववभृथायावतीर्णास्तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णाः । अवतीर्णशब्दे तरतेः क्तः । अतिशयेन पुण्यानि पुण्यतराणि, अपुण्यतराणि पुण्यतराणि कृतानि पुण्यतरीकृतानि, पुण्यशब्दात्तरप्, तदन्ताच् च्विः । अयोध्यामनु "लक्षणेत्थम्...." इत्यनेन अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" । इक्ष्वाकवः-इक्ष्वाकुशब्दात् "जनपदशब्दात् क्षत्रियाद्..."इत्यनेनाञ् प्रत्ययः । बहुत्वविवक्षायां तद्राजत्वाद् "तद्राजस्य बहुषु..."इत्यनेनाञो लुक् ।

व्याख्या—तीरे निखाताः, यूपाः-पशुबन्धनार्हा यज्ञियस्तम्भा यस्यास्तथाभूता, या-सरयूः, तुरङ्गमेधेषु-अश्वमेधेषु, अवभृथः-दीक्षान्तस्नानम्, तदर्थमवतीर्णैः-अवरूढैः, सरयूजले प्रविष्टैः, इक्ष्वाकुभिः-इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नैरस्माकं पूर्वजैः, पुण्यतरीकृतानि-अतिशयेन पवित्रतां नीतानि, जलानि, अयोध्याम्-अयोध्यानाम्ना प्रसिद्धाम्, राजधानीम्-नृपतिनिवासनगरीम्, अनु, अयोध्याराजधान्याः समीप इति यावत्, वहति-प्रापयति ।

भा०—अस्यास्तीरेऽस्मत्पूर्वजैर्भूयांसोऽश्वमेधाद्या महाक्रतवोऽनुष्ठिताः, यत्प्रमाणभूता यज्ञयूपा अद्याप्येतत्तीरे निखाता दृष्टिपथमायान्ति, एषा चायोध्या-

मनुप्रवहति ।

अलं०—पूर्वजकृतयज्ञानुष्ठानस्य भङ्ग्यन्तरेणाख्यानात् पर्यायोक्तम् । पूर्वज चरितैः सरय्वा महत्त्वबोधनाच्चदात्तम् ।

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥ ६२ ॥

अ०—याम् मे मानसम् सैकतोत्सङ्गसुखोचितानाम् प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् उत्तरकोसलानाम् सामान्यधात्रीमिव संभावयति ।

व्याक०—सैकत एवोत्सङ्गः (म० तत्पु०) सुखस्य (तत्पु०) उचितानाम् सैकतोत्सङ्गसुखोचितानाम् । सैकतशब्दे सिकताशब्दात् "सिकताशर्कराभ्यां च" इति मत्वर्थीयोऽण् । सामान्यां च तां धात्रीं सामान्यधात्रीम् । धात्री-दधातेस्तृच् "ऋन्नेभ्यो ङीप्" । मानसम्-मन एव मानसम्, मनःशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् ।

व्याख्या—याम्-सरयूम्, मे-मम, मानसम्-मनः, सैकतम्-पुलिनमेव, उत्सङ्गः-क्रोडः, तत्र सुखम्, तस्योचितानाम्-परिचितानाम्, प्राज्यैः-प्रभूतैः, पयोभिः-जलैः, (पक्षे क्षीरैः) परिवर्धितानाम्-परिपोषितानाम्, उत्तरकोसलानाम् उत्तरकोसल-देशवासिनाम्, सामान्याम् साधारणीम्, धात्रीम् मातरमिव, संभावयति मन्यते ।

भा०—अहमिमां सरयूमुत्तरकोसलदेशवासिनां साधारणीं मातरं मन्ये । या नः सर्वान् स्वपुलिनोत्सङ्गे क्रीडयति, स्वपयोभिश्च पोषयति ।

अलं०—सरय्वां साधारणधात्रीत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा । सा च सैकतोत्सङ्ग इति रूपकेण, पयोभिरिति श्लेषेण च संकीर्यते ।

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥

अ०—मदीया जननीव मान्येन तेन राज्ञा वियुक्ता सा इयम् सरयूः दूरे वसन्तम् माम् शिशिरानिलैः तरङ्गहस्तैः उपगूहतीव ।

व्याक०—शिशिरोऽनिलो येषां तैः शिशिरानिलैः । तरङ्गैरेव हस्तैस्तरङ्गहस्तैः ।

व्याख्या—मदीया, जननीव-माता कौसल्येव, मान्येन-पूज्येन, तेन-प्रसिद्धेन, राज्ञा-दशरथेन, वियुक्ता-विरहिता, सा-प्रक्रान्ता, इयम्-पुरःप्रवहन्ती,

सरयूः, दूरे-दूरदेशे, वसन्तम्-तिष्ठन्तमपि, माम्-पुत्रकल्पं रामचन्द्रम्, शिशिरः-वारिसीकरसम्पर्केण शीतलः, अनिलः-वायुः, येभ्यः प्रादुर्भवति तथाभूतैः, तरङ्गैः-वीचिभिरेव, हस्तैः-करैः, उपगूहति-आलिङ्गतीव ।

भा०—जननीव पित्रा दशरथेन वियुक्तैषा सरयूः प्रवासादागच्छन्तं पुत्रकल्पं मां वारिसीकरैः पवनं शिशिरयद्भिस्तरङ्गरूपैर्हस्तैरालिङ्गितुं यतत इव । अन्याऽपि जननी प्रोष्यागतं श्रान्तं पुत्रं कराभ्यां व्यजनपवनं सृजन्ती प्रेम्णा समालिङ्गति इति प्रकृतिसिद्धम् । पतिवियुक्तायाश्च जनन्या विशेषेण पुत्र एवाधारो भवतीति तत्रैव प्रेमातिशयप्रकटनं युक्ततरम् ।

अलं०—उपमा । तरङ्गाणामूर्ध्वप्रसरणे उपगूहनसंभावनादुत्प्रेक्षा च । साभिप्रायैर्विशेषणैः परिकरोऽपि ।

विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद् यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥६४॥

अ०—यतः पुरस्ताद् विरक्तसंध्याकपिशम् पार्थिवम् रजः उज्जिहीते (ततः) हनूमत्कथितप्रवृत्तिः भरतः ससैन्यः (सन्) माम् प्रत्युद्गतः इति शङ्के ।

व्याक०—विशेषेण रक्ता (त०) संध्येव (कर्म०) कपिशं (त०) विरक्तसंध्याकपिशम् । सन्ध्याशब्दे ध्यायतेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । हनुर्विद्यते यस्य स हनूमान् "शरदीनां च" इति हनुशब्दस्य दीर्घः, तेन कथिता प्रवृत्तिर्यस्मै स हनूमत्कथितप्रवृत्तिः । इनेन सह वर्तत इति सेना, सेनैव सैन्यम, स्वार्थे ष्यञ्, तेन सह वर्तत इति ससैन्यः, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः, "वोपसर्जनस्य" इति सहस्य सादेशः । उज्जिहीते-उत्पूर्वाद् 'ओहाङ्गतौ' इति धातोर्लट् । शङ्के-शकि धातोर्लडुत्तमपुरुषैकवचनम् ।

व्याख्या—यतः-यस्मात्कारणात्, पुरस्ताद्-अग्रे, विरक्ता-अतिरक्ता, या सन्ध्या-सन्ध्याकालिकी प्रभा, तद्वत् कपिशम्-ताम्रवर्णम्, पार्थिवम्-पृथिव्याः, रजः-धूलिः, उज्जिहीते-उद्गच्छति, ततः, हनूमता, कथिता-निवेदिता, *प्रवृत्तिः-अस्मदागमनवृत्तान्तो यस्मै, तथाभूतः, भरतः, ससैन्यः-सैन्यसहितः सन्, माम्-रामम्, प्रत्युद्गतः-स्वागतार्थं समागतः इति शङ्के-तर्कयामि ।

---

* वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः—इत्यमरः ।

भा०—अयि प्रिये पुरस्ताद् वियति प्रसरन्तं धूलिनिकरमवलोक्य तर्कयामि यदूनूमता मदागमनविषये सूचितो भरतः सैन्यपुरस्सरं मत्स्वागतं कर्तुमायाति ।

अलं०—साधनेन साध्यज्ञानादनुमानालङ्कारः ।

अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन् संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥६५॥

अ०—साधुः सः पालितसङ्गराय मे अनघाम् संरक्षिताम् श्रियम्, मृधे खरादीन् हत्वा निवृत्ताय (मे) लक्ष्मणः (अनघाम् संरक्षिताम्) त्वामिव, प्रत्यर्पयिष्यति अद्धा ।

व्याक०—पालितः सङ्गरो येन तस्मै पालितसङ्गराय । सङ्गरशब्दे गृणातेः "ऋदोरप्" । अविद्यमानोऽघो यस्यां तामनघाम् । खर आदिर्येषां तान् खरादीन् । खरशब्दे खशब्दाद् "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्" इति रः ।

व्याख्या—*साधुः-सज्जनः, सः-भरतः, पालितः-निर्व्यूढः, सङ्गरः-पितृप्रतिज्ञा, येन तथाभूताय, मे मह्यम्, अनघाम्-अदोषाम्, भोगाभावादनुच्छिष्टाम्, संरक्षिताम्-न्यासरूपेण गोपायिताम्, श्रियम्-राजलक्ष्मीम्, मृधे संग्रामे, खरादीन्-खरप्रभृतीन् राक्षसान्, हत्वा, निवृत्ताय-प्रत्यागताय, मे, लक्ष्मणः, अनघान्-निष्पापाम्, संरक्षिताम्, त्वामिव-सीतामिव, प्रत्यर्पयिष्यति-प्रतिदास्यति, †अद्धा-सत्यम् ।

भा०—ससैन्यमागच्छन्तं भरतमुपश्रुत्य 'किमसौ भरतः स्वाधिगतं राज्यं निष्कण्टकं विधातुमस्माभिः सह योद्धुमायाति, 'किमद्याप्यस्माकं दुर्दैवं नावसितम्' इति संभावितां सीतायाः शङ्कामपनोदयितुकामो रामः कथयति-हे प्रिये ! त्वयैतद् विश्वसनीयम्-यत् साधुमतिः स भरतश्चतुर्दशवर्षवनवासरूपां पितुः प्रतिज्ञां परिपाल्य प्रतिनिवृत्ताय मे न्यासरूपेण रक्षितां स्वयमनुपभुक्तां राजलक्ष्मीमवश्यं प्रत्यर्पयिष्यति । यथा वने खरादीन् राक्ष-

---

* साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चापि वाच्यवत्—इति विश्वः ।

† सत्ये त्वद्धाञ्जसा द्वयम्—इत्यमरः ।

सान् हत्वा प्रत्यागताय मे लक्ष्मणः स्वरक्षितां निष्पापां त्वां प्रत्यार्पिपत्। अत्र शङ्कितहृदयया सीतयैव राजलक्ष्मीमुपमिमानस्य रामस्येदं हृदयम्-यद् हे सीते ! मदनुपस्थितौ लक्ष्मणपार्श्ववर्तिन्यास्तव यथा स्वस्मिन् निष्पापत्वस्य लक्ष्मणे च साधुत्वस्य द्रढीयान् विश्वासस्तथैव भरतस्य राजलक्ष्म्यामनुरागकथापि नेति त्वया विश्वसनीयम् ।

अलं०—उपमा । अत्र भरतः प्रत्यर्पयिष्यति, लक्ष्मणस्तु प्रत्यार्पिपत्-इति भग्नप्रक्रमत्वमलङ्कारदोषस्तु न शङ्क्यः, प्रत्यर्पणस्योपमाप्रयोजकत्वाऽविवक्षणात् । संरक्षितत्वानघत्वयोरेवोपमाप्रयोजकत्वात् । 'पालितसङ्गराय' 'साधुः' इति विशेषणे प्रत्यर्पणस्य निश्चितत्वमभिव्यङ्क्त इति परिकरोऽपि । भावार्थोक्तरीत्या अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥

अ०—पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः चीरवासाः अर्घ्यपाणिः असौ भरतः गुरुम् पुरस्कृत्य वृद्धैः अमात्यैः सह माम् अभ्युपैति ।

व्याक०—पादाभ्यामततीति पदातिः, पादोपपदादततेः "अज्यतिभ्यां पादे च" इतीण् प्रत्ययः । "पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु" इति पादस्य पदादेशः । पश्चादवस्थापिता वाहिनी येन स पश्चादवस्थापितवाहिनीकः, "नद्यृतश्च" इति कः । चीराण्येव वासांसि यस्य स चीरवासाः । अर्घ्यं पाणौ यस्य सोऽर्घ्यपाणिः । अर्घ्यशब्दे "पादार्घाभ्यां च" इति अर्घशब्दाद्यत् । पुरस्कृत्य-पुरःपूर्वकात् 'कृ' धातोः क्त्वा । "पुरोऽव्ययम्" इत्यनेन गतिसंज्ञा "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः । "समासे नञ्..." इत्यनेन क्त्वा, ल्यप् । "नमस्पुरसोः..." इति सत्वम् । अमात्यः-'अमा' इत्यव्ययाद् "अव्ययात् त्यप्" ।

व्याख्या—पदातिः-पादाभ्यां चलन्, पश्चात्-पृष्ठदेशे, अवस्थापिता, वाहिनी-सेना, येन तथाभूतः, चीराणि-वल्कलान्येव, वासांसि-वसनानि यस्य तथाभूतः, अर्घ्यम्-पूजोपचारार्थं वारि, पाणौ-हस्ते यस्य तथाभूतः, असौ भरतः, गुरुम्-वसिष्ठम्, पुरस्कृत्य-अग्रे कृत्वा, वृद्धैः-विद्यावयोवृद्धैः, अमात्यैः-

मन्त्रिभिः, सह, माम्, अभ्युपैति-मत्समीपमागच्छति ।

भा०—सेनां पश्चात्कृत्वा गुरुं वसिष्ठमग्रगामिनं विधाय मन्त्रिभिः सह वल्कलवसनो हस्तेऽर्घोदकं दधानोऽसौ भरतः पद्भ्यामेव मत्समीप आगच्छति । पदात्यादिविशेषणैः पूर्वपद्योक्तं भरतस्य साधुत्वं समर्थितम् ।

पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥६७॥

अ०—युवा अपि यः पित्रा विसृष्टाम् अङ्कगताम् (अपि) श्रियम् मदपेक्षया अभोक्ता (सन्) इयन्ति वर्षाणि तया सह उग्रम् आसिधारम् व्रतम् अभ्यस्यति इव ।

व्याक०—अङ्कमङ्के वा गताम् अङ्कगताम् । ममापेक्षया मदपेक्षया, अपेक्षा-ईक्षतेः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः । असेः-धारायाः (तत्पु०) इदम् आसिधारम्, "तस्येदम्" इति शैषिकोऽण् । न भोक्ता अभोक्ता । भुनक्तेः "तृन्" इति सूत्रेण तद्धर्माऽर्थे तृन् । श्रियमिति तत्कर्मणि द्वितीया । षष्ठी तु न, "न लोकाव्यय..." इत्यनेन निषेधात् । वर्षाणि-"कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इत्यनेन द्वितीया । विसृष्टाम्-सृजतेः कर्मणि क्तः ।

व्याख्या—युवा-प्राप्तयौवनोऽपि, यः-भरतः, पित्रा-जनकेन दशरथेन, विसृष्टाम्-दत्ताम्, अङ्कम्-उत्सङ्गम्, गताम्-प्राप्ताम्-सर्वथा स्वाधीनामपि, श्रियम्-राजलक्ष्मीम्, मदपेक्षया-मद्भक्त्या, अभोक्ता अनुपभुञ्जानः सन्, इयन्ति वर्षाणि-चतुर्दश वत्सरान् यावत्, तया श्रिया (युवत्या इति च गम्यते), सह, उग्रम् अतिकठिनम्, *आसिधारम्-असिधाराचङ्क्रमणतुल्यत्वादासिधारपदव्यपदेश्यम्, व्रतम्-नियमम्, अभ्यस्यति-वर्तयतीव ।

भा०—यत्प्राप्तयौवनोऽप्येष भरतः केवलं मद्भक्त्या सर्वथा स्वाधीनामपि राजलक्ष्मीं न बुभुजे, तन्मन्येऽयं चतुर्दश वर्षाणि यावत् तया राजलक्ष्म्या सह उग्रमासिधाराचङ्क्रमणतुल्यं व्रतमनुष्ठितवान् । यथा असिधारायां

* युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् ।
अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादासिधारव्रतं हि तत् ॥ इति यादवः ।

चङ्क्रमणं दुष्करम्, तथैव युवावस्थायां प्राप्ताया युवत्या इव श्रियस्त्यागोऽपि दुष्कर इति भावः।

अलं०—उपभोगहेतौ सत्यप्यनुपभोग इति विशेषोक्तिः, सा च 'मदपेक्षया' इति निमित्तवचनात् सनिमित्ता। अभोक्ता-इति "आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु" इत्यधिकारे विहितेन तद्धर्मार्थकेन तृना भरतेन श्रियोऽनुपभोगस्य धर्म्यत्वं बोध्यते। असिधाराव्रतचरणोत्प्रेक्षा प्रधानम्। श्रियां युवतित्वारोपस्तत्प्रयोजकः। भरतस्य धैर्यातिशयश्च व्यङ्ग्यः।

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-
मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-
रुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥६८॥

अ०—दाशरथौ एतावद् उक्तवति विमानम् तदीयाम् इच्छाम् अधिदेवतया विदित्वा सविस्मयाभिः भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः उद्वीक्षितम् (सत्) ज्योतिष्पथाद् अवततार।

व्याक०—अधिष्ठात्र्या देवतयाधिदेवतया, "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः। देवताशब्दे देवशब्दात् स्वार्थे "देवात्तल्"। विस्मयेन सह वर्तमानाभिः सविस्मयाभिः, विस्मय इति स्मयतेः "एरच्"। भरतस्यानुगाभिर्भरतानुगाभिः, अनुग शब्दे अनुगच्छतेर्डः। ज्योतिषां पथः-ज्योतिष्पथात्। "ऋक्पूरब्धू····" इति समासान्तोऽप्। विमानमिति-अवतरणक्रियायाः कर्तृपदम्, अधिदेवतयेति वेदनकरणत्वेन विवक्षायां तृतीया, यद्वा वेदनकर्तरि तृतीया, प्रेरितमित्यध्याहारः, अधिदेवतया रामेच्छां ज्ञात्वा प्रेरितं विमानमवततारेत्यन्वयः।

व्याख्या—दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः, तस्मिन्दाशरथौ-रामे, एतावत्-पूर्वोक्तम्, उक्तवति-कथितवति सति, विमानम्-पुष्पकम्, तदीयाम्-तस्येयं तदीया, ताम्-रामसम्बन्धिनीम्, इच्छाम्-अभिलाषम्, अधिदेवतया-अधिष्ठातृदेवतया, द्वारभूतया, विदित्वा-ज्ञात्वा, तया प्रेर्यमाणमित्यर्थः, सविस्मयाभिः-अद्भुतविमानदर्शनेन चकिताभिः, भरतानुगाभिः-भरतमनुगच्छन्तीभिः,

प्रकृतिभिः-प्रजाजनैः, उद्वीक्षितम्-ऊर्ध्वदिश्युत्कण्ठया दृष्टम्, (सत्) ज्योतिष्पथाद्-ज्योतिषाम्-नक्षत्राणाम्, पन्थाः-मार्गः-आकाशम्, तस्माद्, अवततार-भूम्यामवरुरोह ।

भा०—एतावदुक्त्वा भगवान् रामचन्द्रो विरराम । अथ तस्य भूमाववरोहणेच्छां विज्ञातवत्या विमानाधिष्ठातृदेवतया प्रेरितं पुष्पकमाकाशाद् भूमाववततार । तदानीं भूमाववतरत्तद्विमानं भरतेन सह समायाताः प्रजाजनाः साश्चर्यमुदपश्यन् ।

अलं०—अवतरणे इच्छावेदनस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् काव्यलिङ्गम्, जडस्य विमानस्यानुपपद्यमानं वेदनमधिदेवतयेत्यनेन समर्थितमिति तत्रापि काव्यलिङ्गम्, विस्मयस्य स्वशब्दोपात्ततयाऽद्भुतरसो विहतः । इतः प्रभृति 'वसन्ततिलका' छन्दः ।

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६६ ॥

अ०—रामः सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः (सन्) पुरःसरविभीषणदर्शितेन अदूरमहीतलेन भङ्गिरचितस्फटिकेन मार्गेण तस्माद् यानाद् अवातरत् ।

व्याक०—सेवायां विचक्षणेन (त० पु०) हरीणामीश्वरेण (त०पु०कर्म०) दत्तो हस्तो यस्मै स सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः । सेवा-सेवतेः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः । विचक्षणः-चक्षिङ् धातोः "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति युच् । ईश्वर इति ईशेर्वरच् । पुरस्सरतीति पुरस्सरः । "पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः" इति पुरउपपदात् सरतेष्टः । तेन विभीषणेन (कर्म०) दर्शितः (त० पु०) पुरस्सरविभीषणदर्शितः, तेन । विभीषणशब्दे णिजन्ताद्भीधातोर्नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः, "भियो हेतुभये षुक्" । न दूरं महीतलं यस्मात्तेनादूरमहीतलेन । भङ्ग्या रचितानि स्फटिकानि यस्मिंस्तेन भङ्गिरचितस्फटिकेन । रचितशब्दे रचयतेर्निष्ठा । अवातरद् इति तरतेर्लङ् ।

व्याख्या—रामः, सेवायाम्-परिचर्यायाम्, विचक्षणेन-निपुणेन, हरी-

णाम्-वानराणाम्, ईश्वरेण-स्वामिना-सुग्रीवेण, दत्तः-समर्पितः, हस्तः-हस्तावलम्बो यस्मै तथाभूतः सन्, पुरस्सरेण-अग्रगामिना विभीषणेन, दर्शितेन-निर्दिष्टेन, अदूरम्-आसन्नम्, महीतलम्-भूतलं यस्मात्तथाभूतेन, भक्त्या-विच्छित्या, रचितानि-बद्धानि, स्फटिकानि-यस्मिंस्तथाभूतेन, मार्गेण-सोपान-पथेन, तस्माद्-यानात्-पुष्पकाद्, अवातरत्-अवारोहत् ।

भा०—विमाने भूमिष्ठे जाते भगवान् रामचन्द्रः सेवाकर्मकुशलेन सुग्रीवेण समर्पितं हस्तसाहाय्यमवलम्ब्य मनोहारिणा स्फटिकरचितेन सोपानपथेन यानादवरोहति स्म । विभीषणश्चाग्रेसरो भूत्वा तस्मै मार्गमादिदेश ।

अलं०—सेवाविचक्षणेत्यादिविशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः ।

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ
तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥

अ०—प्रयतः सः इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रणम्य अर्घ्यपरिग्रहान्ते पर्यश्रुः (सन्) भ्रातरम् भरतम् अस्वजत, तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके मूर्धनि उपजघ्रौ च ।

व्याक०—इक्ष्वाकोर्वंशस्य गुरवे इक्ष्वाकुवंशगुरवे । "क्रियार्थोपपदस्य च । कर्मणि स्थानिनः" इत्यनेन चतुर्थी । अर्घ्यशब्दे अर्घशब्दात् "पादार्घाभ्यां च" इति यत् । अर्घ्यस्य परिग्रहः, तस्यान्ते-अर्घ्यपरिग्रहान्ते । अश्रुभिः परिगतः पर्यश्रुः-"अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" इत्यनेन समासः । परिगतान्यश्रूणि यस्येति बहुव्रीहिर्वा । तस्य तस्मिन्वा भक्त्या (तत्पु०) अपोढः (तत्पु०) पितृराज्ये (तत्पु०) महान् अभिषेकः (कर्म०, तत्पु०) येन (बहु०) तस्मिन् तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके । अपोढ इति वहेर्तेः क्तः । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम्-इति राजन् शब्दात् "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" । प्रयतः-प्रपूर्वकाद् यम् धातोः क्तः । प्रणम्य-नमतेः क्त्वा, ल्यप् । "उपसर्गादसमासेऽपि ..." इति णत्वम् । अस्वजत-'स्वञ्ज परिष्वङ्गे' लङ्, "दंशसञ्जस्वञ्जां शपि" इति नलोपः । मूर्धनि-"विभाषा ङिश्योः" इति पाक्षिकोऽल्लोपो न । उपजघ्रौ-'घ्रा गन्धोपादाने' लिट् ।

व्याख्या—प्रयतः-जितेन्द्रियः, सः-रामः, इक्ष्वाकुवंशस्य-इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नानां राज्ञाम्, गुरवे-वसिष्ठाय, प्रणम्य-नमस्कृत्य, अर्घ्यस्य-अर्घोदकस्य, परिग्रहः स्वीकारः, तदन्ते-तदवसाने, पर्यश्रुः-अश्रुभिः-आनन्दवाष्पैः, परिगतः-व्याप्तः, आनन्दाश्रूणि मुञ्चन्, सन्, भ्रातरम्-भरतम्, अस्वजत-आलिङ्गत् । सभ्रातरम् शत्रुघ्नसहितं भरतमालिङ्गदिति वा । तस्मिन्-रामे, भक्त्या-अनुरागेण, अपोढः-त्यक्तः, पितृराज्ये-पितृसमर्पितराज्यपदे, महाभिषेकः-राजसिंहासनारोहणोत्सवाङ्गभूतं स्नानं यस्मिंस्तथाभूतं, मूर्धानं-शिरसि, उपजघ्रौ-आघ्रातवांश्च ।

भा०—रामेण पूर्वं गुरवे वसिष्ठाय प्रणामः कृतः, तदनु भरतदत्तमर्घ्यं गृहीत्वा भरतः प्रणमन् प्रेम्णा समाश्लिष्टः, वात्सल्येन शिरस्याघ्रातश्च, यस्मिन् भरतस्य शिरसि प्राप्तोऽपि राज्याभिषेको रामस्य भक्त्यैव प्रतिबद्धः, तस्मिन् शिरसि रामस्याघ्राणम्, पर्यश्रुतयाश्रुजलेन तदाभिषेकश्च युक्त एवेत्यभिसन्धिः ।

अलं०—रामनिष्ठं भरतविषयं वात्सल्यं व्यज्यते । तत्र भरत आलम्बनम् । अर्घोदकदानाद्युद्दीपनम्, आनन्दवाष्पालिङ्गनादयोऽनुभावाः, अश्रुपातादिव्यङ्ग्यो हर्षश्च व्यभिचारी । तदङ्घ्र्यपोढेति-उपघ्राणयोग्यता दर्शिता, तेन परिकरः ।

> श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
> प्लक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
> अन्वग्रहीत् प्रणमतः शुभदृष्टिपातै-
> र्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

अ०—श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियान् (अत एव) प्ररोहजटिलान् प्लक्षानिव (स्थितान्) प्रणमतः मन्त्रिवृद्धांश्च शुभदृष्टिपातैः वार्तानुयोगमधुराक्षरया वाचा च अन्वग्रहीत् ।

व्याक०—श्मश्रूणां प्रवृद्धया (ष० तत्पु०) जनिता (तत्पु०) आननानां विक्रिया येषां तान् श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियान्, विक्रियाशब्दे करोतेः "कृञः श च" इति भावे शः । प्ररोहैर्जटिलान् प्ररोहजटिलान् । प्ररोहशब्दे रोहतेर्घञ्, जटिलान्-जटाशब्दात् "सिध्मादिभ्यश्च" इति 'इलच्' तद्धितः । मन्त्रिणश्च ते वृद्धाश्च मन्त्रिवृद्धास्तान् । मन्त्री-चौरादिकान्मन्त्रयतेः "नन्दिग्रहि..."

इत्यादिना णिनिः । वार्तस्य वार्ताया वानुयोगे (तत्पु०) मधुराणि (तत्पु०) अक्षराणि (कर्म०) यस्यां (बहु०) तया वार्तानुयोगमधुराक्षरया । अनुयोग इति युनक्तेर्घञ् । मधुरशब्दे मधुशब्दात् "ऊषसुषिमुष्कमधो रः" । न क्षरन्तीत्यक्षराणि । क्षरतेः पचाद्यच् । क्लीवत्वं लोकात् । अन्वग्रहीत् अनुपूर्वाद् 'ग्रह उपादाने' धातोर्लङ् । "ग्रहोऽलिटि दीर्घः" । हान्तत्वाद् वृद्धिर्न । प्रणमतः-प्रपूर्वक नमतेः, अप्रथमासमानाधिकरणे शतृप्रत्ययः । शुभदृष्टिपातैः, वाचा, इति च तृतीया प्रकृत्यादित्वाद् बोद्धव्या, दृष्टिपातादिरूपमनुग्रहमकरोदिति । यद्वा ज्ञापके हेतौ तृतीया द्रष्टव्या, एभिरनुग्रहं कृपां प्राकाशयदिति ।

व्याख्या—श्मश्रूणाम-मुखरोम्णाम, प्रवृद्धया-क्षौराभावाद्वर्धनेन, जनिता-उत्पादिता, आननानाम्-मुखानाम, विक्रिया-वैवर्ण्यं येषां तथाभूतान्, अत एव प्ररोहैः-शाखावलम्बिभिरधोमुखैर्मूलैः, जटिलान्-जटावतः, *प्लक्षान्-प्लक्षवृक्षानिव स्थितान्, प्रणमतः-प्रणामं कुर्वतः, मन्त्रिवृद्धान्-वयोवृद्धानमात्यांश्च, शुभैः-शोभनैः, कृपापूर्णैः, दृष्टिपातैः-अवलोकनैः, †वार्तस्य-कुशलस्य §वार्तायाः-वृत्तान्तस्य वा, अनुयोगे-प्रश्ने, मधुराणि-श्रुतिसुखकराणि, अक्षराणि-वर्णाः यस्यां तथाभूतया, वाचा-वाण्या च, अन्वग्रहीत्-अन्वकम्पत ।

भा०—अथ चिराद् रामप्रवासेन विमनायमानः, निर्वेदादकृतक्षौरसंस्कारतया प्रवृद्धकेशकलापः, विकृताकृतिर्जटिलप्लक्षपादपइव प्रतीयमानः, विद्यया वयसा च वृद्धः, मन्त्रिवर्गो भगवन्तं रामचन्द्रं प्रणनाम । स च प्रणतान् तान् कृपार्द्रया दृशा सम्भाव्य तैः सह कुशलप्रश्नपुरस्सरं मधुरं संललाप ।

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥

अ०—अयम् मे दुर्जातबन्धुः ऋक्षहरीश्वरः (अस्ति) एषः समरेषु पुरः-

---

* 'पिलखन' इति भाषायां प्रसिद्धः ।

† वार्तं फल्गुन्यरोगे च । §—वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः-इत्यमरः ।

प्रहर्ता पौलस्त्यः (अस्ति) इति आदृतेन रघुनन्दनेन कथितौ उभौ लक्ष्मणम् व्युत्क्रम्य भरतः ववन्दे ।

व्याक०—दुर्जाते बन्धुर्दुर्जातबन्धुः । दुर्जात इति जायतेरकर्मकत्वाद् "गत्यर्थाकर्मक...." इत्यादिना कर्तरि क्तः । "जनसनखनाम्...." इत्यात्वम् । ऋक्षाणां हरीणां च (द्वन्द्व०) ईश्वर ऋक्षहरीश्वरः । "घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन" इति ऋक्षस्य पूर्वनिपातः । प्रहर्तेति हरतेस्तृच्, तृन् वा । रघूणां नन्दनेन रघुनन्दनेन । ननु रघुशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावेन ततः परस्या पत्यप्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावेन "तद्राजस्य बहुषु" इति लुकोऽप्राप्त्या राघवाणामिति रूपेण भाव्यम्, इति चेदत्र रघुशब्दस्य तद्वंश्ये लक्षणा बोध्या; अत एव अपत्यार्थस्योक्तत्वाद् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन ततोऽपत्यप्रत्यय एव न जायते इति कथंचित्समाधेयम् । नन्दन इति नन्दयतेर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः । पौलस्त्यः-पुलस्तिशब्दाद् गर्गादित्वाद्यञ् । आदृतेन-'दृङ्' धातोरकर्मकत्वविवक्षायां कर्तरि क्तः । अथवा भावनिष्ठान्तं विधाय अर्शआद्यचा समाधेयम् । व्युत्क्रम्य 'वि' 'उत्' एतदुपसर्गद्वयपूर्वात् क्रमु धातोः क्त्वा, ल्यबादेशश्च । ववन्दे वन्दतेर्लिट् ।

व्याख्या—अयम्-पुरःस्थितः, मे-मम, *दुर्जाते-विपदि, बन्धुः-सहायः, ऋक्षाणाम्-भल्लूकानाम्, हरीणाम्-वानराणां च, ईश्वरः-प्रभुः-सुग्रीवः, अस्ति । एषः, समरेषु-संग्रामेषु, पुरःप्रहर्ता-सर्वाग्रगामी सन्छत्रुषु प्रहारकर्ता, पौलस्त्यः पुलस्तिऋषेर्गोत्रापत्यं विभीषणः, अस्ति । इति-एवम्, आदृतेन-आदरवता, ससम्मानम्, रघुनन्दनेन-रामेण, कथितौ-परिचायितौ, उभौ-सुग्रीवविभीषणौ, लक्ष्मणम्-सुमित्रानन्दनम्, भ्रातरमपि, व्युत्क्रम्य-उल्लङ्घ्य-अनभिवन्द्य, भरतः, ववन्दे-अभिवादयांचक्रे ।

भा०—रामः 'अयमस्माकं विपद्बन्धुर्वानरराजः सुग्रीवः' 'अयं च संग्रामवीरः पुलस्तिऋषेः पौत्रो (मदर्थे गोत्रजैरपि कृतवैरः) विभीषणः' इत्येवं सबहुमानं भरतेन सुग्रीवविभीषणयोः परिचयमकारयत् । अथ भरतो भ्रातरमपि लक्ष्मणमतिक्रम्य पूर्वं विपत्सहायत्वादिना माननीयौ

* दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम्—इति विशेषः ।

तावेव ववन्दे । मल्लिनाथस्तु 'लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य-आलिङ्गनशिरोघ्राणादिभिरसंभाव्य' इति लक्ष्मणस्य कनिष्ठत्वमेवाभिसंधाय व्याख्यातवान्। वस्तुतस्तु नात्रार्थे पद्यस्वरसः प्रतीयते, अकृतप्रणामस्य कनिष्ठस्यालिङ्गनादिना असंभावनं स्वतःसिद्धमिति तत्प्रतिपादनार्थं व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमिति वचनमपुष्टार्थमेव स्यात् । लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वे तु तदतिक्रमणस्य सुग्रीवविभीषणयोर्गौरवप्रदर्शनार्थत्वाद् नापुष्टार्थता ।

अलं०—व्युत्क्रमणे हेतूपन्यासात् काव्यलिङ्गम्, रामस्य कृतज्ञत्वं भरतस्य तदुक्तौ श्रद्धातिशयश्च व्यज्यते ।

सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैन-
मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्नन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥७३॥

अ०—तदनु सौमित्रिणा संससृजे, स च नम्रशिरसम् एनम् उत्थाप्य रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन उरःस्थलेन अस्य भुजमध्यम् क्लिश्नन्निव भृशम् आलिलिङ्ग ।

व्याक०—नम्रं शिरो यस्य स नम्रशिराः, तम् । नम्रमिति "नमिकम्पि...." इति नमतेः कर्तरि रप्रत्ययः । रूढः, इन्द्रजितः प्रहरणेन (तत्पु०) व्रणः, (कर्म०) तेन कर्कशः (तत्पु०) रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशः, तेन । रूढ इति रोहतेः क्तः, अनिट्कत्वादिडभावः । इन्द्रं जितवानितीन्द्रजित्, इन्द्रोपपदाद् जयतेः क्विप्, तुगागमश्च । प्रहरणशब्दे हरतेः करणे ल्युट् । सौमित्रिः-सुमित्राशब्दाद् "बाह्वादिभ्यश्च" इतीञ् । संससृजे 'सृज विसर्गे' इति धातोः कर्तरि लिट्, पूर्वपद्योक्तो भरतश्चात्र संसर्जनक्रियायां कर्ता । एनम्-अन्वादेशे 'इदम्' शब्दस्यैनादेशः । उत्थाप्य-उत्पूर्वकणिजन्तात् तिष्ठतेः क्त्वा, ल्यप् । "उदः स्थास्तम्भोः" इति पूर्वसवर्णः । क्लिश्नन्निति क्लिश्नातेः हेतौ शतृप्रत्ययः ।

व्याख्या—तदनु-सुग्रीवविभीषणाभिवादनानन्तरम्, सौमित्रिणा-सुमित्रायाः अपत्येन लक्ष्मणेन, संससृजे-संगतः, स च-लक्ष्मणश्च, नम्रम्-सम्मानप्रदर्शनाय

विनतम्, शिरः-मूर्धा यस्य तथाभूतम्, शिरो विनमय्य प्रणमन्तम्, एनम्-भरतम्, उत्थाप्य, दृढः-किणतां प्राप्तः, इन्द्रजितः-मेघनादस्य, प्रहरणेन-अस्त्रेण, जनितो व्रणः-क्षतम्, तेन कर्कशेन-कठिनेन, उरःस्थलेन-स्ववक्षःस्थलेन, अस्य-भरतस्य, भुजमध्यम-भुजयोः-बाह्वोः, मध्यम्-मध्यभागम्, उरस्थलम्, क्लिश्नन्-पीडयन्निव, भृशम्-अत्यर्थम्, आलिलिङ्ग-आशिश्लेष। व्याख्यानेऽस्मिन् भरतस्य प्रणामकरणाल्लक्ष्मणस्य तदपेक्षया ज्येष्ठत्वं प्रतीयते, प्रसिद्धन्तु रामायणादौ भरतस्य ज्येष्ठत्वम्, तदेतन्मतान्तरपरतया नेयम्, भवन्ति हि ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वादौ बहुत्रैतिहासिकानां विसंवादाः, तथैव भरतलक्ष्मणयोर्ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वविषयेऽपि पुराणेतिहासानां विसंवाद एव। तत्र लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वमतेनेदं द्रष्टव्यम्। यद्वा कनिष्ठोऽपि लक्ष्मणश्चिरं रामानुवृत्त्या तत्सेवया च भरतस्य पूज्यतया नत इति तत एव भरतस्य प्रणामौचित्यं समर्थनीयम्। मल्लिनाथस्तु भरतस्यैव ज्येष्ठत्वं सिद्धान्तरूपेण मन्यमानः पद्यमिदमित्थं व्याचष्टे-स भरतः तदनु सौमित्रिणा संसृज्ये-संगतः। च नम्रशिरसम् एनम् सौमित्रिम् उत्थाप्य कर्कशेन अस्य सौमित्रेः उरस्थलेन, स्वीयं भुजमध्यं क्लिश्नन्निव, भृशमालिलिङ्ग, इति, तदेतत् क्लिष्टम्।

भा०—पूर्वार्धं स्पष्टम्। उत्तरार्द्धस्य त्वयं भावः-यदिन्द्रजित्प्रहरणैर्ये व्रणा लक्ष्मणस्योरसि जाताः, कालक्रमेण प्ररूढाश्च, तैस्तस्योरसि कठोरता जाता। प्ररूढव्रणेऽङ्गे कठोरता स्फुटं सर्वैः प्रतीयते। तयाऽनया ऽभिनवया कठोरतया लक्ष्मणो भरतहृदयं पीडयति स्मेति सम्भाव्यते। यथा कश्चिन्मल्लः स्वाङ्गे सविशेषां कठोरतामभिमन्यमानः परस्य मल्लस्याङ्गं पीडयितुं दृढमाश्लिष्येत् तथैवायमाश्लिष्य इति तत्र क्लेशार्थत्वं कविनोत्प्रेक्षितम्। तादृशव्रणस्पर्शेन प्रहारमनुमाय प्रेम्णा भरतस्य हृदये क्लेश इत्यप्यभिसन्धिः।

अलं०—मात्रार्थोक्तरीत्या हेतूत्प्रेक्षालङ्कारः। फलोत्प्रेक्षा वा।

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान्।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

अ०—तदानीन् हरिचमूपतयः रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रान् आरुरुहुः, बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु तेषु ते शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरे ।

व्याक०—हरीणाम् चमूनाम् (ष० त०) पतयः (ष० त०) हरिचमूपतयः । गजेष्विन्द्रान् गजेन्द्रान्, इन्द्रशब्दोऽत्र पुङ्गवादिशब्दवत् प्रशस्तवाची । शैलेष्वधिरोहणेन सुखानि शैलाधिरोहणसुखानि । अधिरोहणमिति रोहतेर्भावे ल्युट् । आज्ञा-आङ्पूर्वकज्ञाधातोः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । तदानीम्-तच्छब्दाद् "दानीं च" इत्यनेन दानींप्रत्ययः । "प्राग् दिशो विभक्तिः" इति विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वम् । क्षरत्सु-क्षर् धातोः लक्षणे हेतौ वा शतृप्रत्ययः । बहुधा-बहुशब्दात् "संख्याया विधार्थे धा" इत्यनेन धा प्रत्ययः । उपलेभिरे-उपपूर्वाल्लभतेर्लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । एत्वाभ्यासलोपौ ।

व्याख्या—तदानीम्-तस्मिन्काले, हरीणाम्-कपीनाम्, चम्वः-सेनाः, तासां पतयः-नायकाः, रामाज्ञया-रामस्य, आज्ञया-अनुशासनेन, मनुष्यवपुः-मानवोचितवेषभूषाविशिष्टं शरीरम्, कृत्वा, गजेन्द्रान्, आरुरुहुः-अधिरूढाः । बहुधा-बाहुल्येन, मदवारीणाम्-दानजलानाम्, धाराः, क्षरत्सु-वर्षत्सु, तेषु-गजेन्द्रेषु, ते-हरिचमूपतयः, शैलेषु-पर्वतेषु, अधिरोहणम्, तेन यानि सुखानि-तद्वत्सुखानि उपलेभिरे-प्राप्तवन्तः ।

भा०—रामेण वानरचमूपतीनां सभ्यमनुष्योचिता वेषभूषाः कारिताः, विशालेषु मत्तेषु च गजेन्द्रेषु तं आरोहिताः । तेन पर्वतारूढा इव ते ऽनुभूयन्ते स्म । पर्वते यथा वारिधाराः, तथा गजेष्वपि मदजलधारा इति ।

अलं०—शैलेन्द्रारोहणजन्यसुखस्य गजेन्द्रारोहणेऽसम्भवात् सादृश्ये पर्यवसानम्, अतो निदर्शना ।

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

अ०—सानुप्लवः क्षणदाचराणाम् प्रभुः अपि दशरथप्रभवानुशिष्टः (सन्) रथान् भेजे, ये मायाविकल्परचितैः अपि तदीयैः स्यन्दनैः तुलितकृत्रिमभक्ति-

शोभाः न (आसन्) ।

व्याक०—अनुप्लवन्त इत्यनुप्लवाः, प्लवतेः पचाद्यच्, तैः सह वर्तते सानुप्लवः । क्षणं ददातीति क्षणदा, ददातेः " आतोऽनुपसर्गे कः " । तस्यां चरन्तीति क्षणदाचराः, तेषाम्, " चरेष्टः " । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः भवतेः " ऋदोरप् " । दशरथः प्रभवो यस्य, (बहु०) तेनानुशिष्टः (त० पु०) दशरथप्रभवानुशिष्टः । अनुशिष्ट इति शास्तेः क्तः, "शास इदङ्हलोः" इत्युपधाया इत्वम्, " शासिवासि " इति षत्वम् । मायाया विकल्पैः रचितानि मायाविकल्परचितानि, तैः । विकल्पशब्दे ' कृपू सामर्थ्ये ' धातोर्घञ् क्रियया निर्वृत्ता कृत्रिमा, करोतेः " ड्वितः क्त्रिः " " क्त्रेर्मप् नित्यम् " तुलिता कृत्रिमा भक्तेः शोभा येषां ते तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः । तुलिता " अतुलोपमाभ्याम् " इति निपातनात् सिद्धादन्ततुलाशब्दाण्णिच्, ततो निष्ठा । स्यन्दनम्-' स्यन्दू प्रस्रवणे ' ल्युट् ।

व्याख्या-*सानुप्लवः-सानुचरः, †क्षणदाचराणाम्-रात्रिंचराणाम्-राक्षसानाम्, प्रभुः-राजा, विभीषणोऽपि, दशरथः प्रभवः-जनको यस्य तथाभूतेन-रामेण, अनुशिष्टः-आज्ञप्तः सन्, रथान् स्यन्दनानि, भेजे-आरुरोह । ये-रथाः, माया-विकल्पैः-विविधेन्द्रजालैः, रचितैः-निर्मितैरपि, तदीयैः-विभीषणस्य, स्यन्दनैः-रथैः, तुलिता-उपमिता, कृत्रिमा-संस्कारोत्पादिता, भक्तेः-रचनाविशेषस्य, शोभा-सौन्दर्य्यं येषां तथाभूताः, न आसन् ।

भा०—रामाज्ञया विभीषणोऽपि सुसज्जिते रथे समुपविष्टः । तदनुगाश्चापि तथाविधेष्वन्येषु रथेषु । यद्यपि विभीषणादीनां राक्षसानां मायानिर्मिता उत्कृष्टा रथा भवन्ति, तथापि कृत्रिमप्रसाधना अपि रामरथास्तदपेक्षया अत्युत्कृष्टा आसन् ।

अलं०—व्यतिरेकः ।

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताक-
मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।

---

* अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः—इति यादवः ।

† रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा—इत्यमरः ।

दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥

अ०—ततः सावरजः रघुपतिः विलसत्पताकम् कामगति विमानम् बुधबृहस्पतियोगदृश्यः तारापतिः दोषातनम् तरलविद्युद् अभ्रवृन्दमिव भूयः अध्यास्त ।

व्याक०—अवरं जातौ-अवरजौ, "अन्येष्वपि दृश्यते" इत्यवरोपपदाज्जनेर्डः। ताभ्यां सह वर्तत इति सावरजः । "तेन सहेति तुल्ययोगे" बहुव्रीहिः। विशेषेण लसन्ती पताका यस्मिंस्तद्विलसत्पताकम् । कामं यथा स्यात्तथा गतिर्यस्य तत्कामगति । बुधश्च बृहस्पतिश्च बुधबृहस्पती, ताभ्यां योगेन (तत्पु०) दृश्यः बुधबृहस्पतियोगदृश्यः । बुध इति बुध्यतेः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । बृहतां पतिर्बृहस्पतिः-"तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च" । दृश्य इति पश्यतेः "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" इति क्यप् । तरला विद्युद् यस्मिंस्तत्तरलविद्युत् । अभ्राणां वृन्दमभ्रवृन्दम् "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति अध्यास्तेः कर्मणि द्वितीया । दोषातनम्-दोषेत्यव्ययात् "सायं चिरं प्राह्णे प्रगे..." इति सूत्रेण ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्च, "युवोरनाकौ" । अध्यास्त-अधिपूर्वात्-'आस् उपवेशने' इति धातोर्लङ् ।

व्याख्या—ततः-तदनन्तरम्, अवरजाभ्याम्-भरतलक्ष्मणाभ्यां सहितः, रघुपतिः-रामः, विलसन्ती-विशेषेण शोभमाना, पताका-वैजयन्ती, यस्मिंस्तथाभूतम्, कामम्-यथेच्छम्, गतिः-गमनं यस्य तथोक्तम्, विमानम्-पुष्पकम्, बुधबृहस्पतिभ्याम्-तन्नामकाभ्याम्-नक्षत्राभ्याम्, योगेन-सम्बन्धेन, दृश्यः-दर्शनीयः प्रियदर्शन इति यावत्, तारापतिः-चन्द्रमाः, दोषातनम्-दोषा-रात्रिः, तत्र भवम्, तरला-स्फुरन्ती, विद्युत्-तडिद्, यस्मिंस्तथाभूतम्, अभ्राणाम्-मेघानाम्, वृन्दम्-समूहमिव, भूयः-पुनरपि, अध्यास्त-अधितष्ठौ ।

भा०—प्रणामादिसम्भावनानन्तरं भरतलक्ष्मणाभ्यां सह रामः पुनः पुष्पकविमानमारूढः । तत्र च तस्य बुधबृहस्पतियुक्तस्य सायंतनाभ्रमध्यगतस्य चन्द्रस्येव शोभाऽभूत् । अभ्रे यथा विद्युद्, विमाने तथैव पताका राजते ।

अलं०—उपमा ।

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वी
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।
रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्
प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

अ०—तत्र भरतः जगताम् ईश्वरेण प्रलयाद् (उद्धृताम्) उर्वीमिव वर्षात्ययेन अभ्रघनाद् (उद्धृताम्) इन्दोः रुचमिव रामेण दशकण्ठकृच्छ्रात् प्रत्युद्धृताम् धृतिमतीम् मैथिलसुताम् ववन्दे ।

व्याक०—वर्षाणामत्ययो वर्षात्ययस्तेन । अत्यय इत्यतिपूर्वाद् एतेः "एरच्" । अभ्राणां घनोऽभ्रघनस्तस्माद्, घनशब्दे "मूर्तौ घनः" इति हन्तेः अप्, घनादेशश्च । दश कण्ठा यस्य स दशकण्ठः, स एव कृच्छ्रम्, तस्माद् दशकण्ठकृच्छ्रात् । मिथिलाया ईश्वरो मैथिलः, "तस्येश्वरः" इति मिथिलाशब्दादण् । तस्य सुतां मैथिलसुताम् । जगताम् "वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च" इत्यनेनोणादिकसूत्रेण शतृप्रत्ययान्तो जगच्छब्दो निपात्यते । प्रलयः-प्रोपसर्गाद् लीङ्धातोः "एरच्" । उर्वीम्-उरुशब्दाद् "वोतो गुणवचनात्" इति ङीप् । रुचम्-भावे क्विप् । प्रत्युद्धृता-'प्रति' 'उत्' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद् 'हृ' धातोः क्तः ।

व्याख्या—तत्र-विमाने, भरतः, जगतामीश्वरेण-जगत्प्रभुणा आदिवराहेण, प्रलयात्-प्रतिसर्गाद् (उद्धृताम्) उर्वीमिव-पृथ्वीमिव, वर्षात्ययेन-शरदागमेन, अभ्रघनाद्-मेघसंघाताद् (उद्धृताम्) इन्दोः-चन्द्रमसः, रुचमिव-चन्द्रिकामिव, रामेण, दशकण्ठः-रावण एव, कृच्छ्रम्-कष्टम्, तस्मात्, प्रत्युद्धृताम्-निष्कासिताम्, धृतिमतीम्-धैर्यवतीम्, मैथिलस्य-जनकस्य, सुताम्-पुत्रीम्, सीताम्, ववन्दे-प्रणनाम ।

भा०—सीता विमान एवारूढाभूत्, विमाने प्राप्तो भरतस्तां ववन्दे । इयं सीतां कृच्छ्रगता रामेणोद्धृतास्ति । तत्रोपमाद्वयं स्पष्टम् ।

अलं०—मालोपमा ।

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्-
वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।

ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योऽन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥

अ०—लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतम् वन्द्यम् तद् जनकात्मजायाः चरणयोः युगम् च ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलम् साधोः अस्य शिरः (इति) उभयम् समेत्य अन्योऽन्यपावनम् अभूत् ।

व्याक०—लङ्काया ईश्वरस्य (ष०तत्पु०) प्रणतीनां (प०त०) भङ्गेन भङ्गे वा (तत्पु०) दृढं (तत्पु०) व्रतं यस्य (बहु०) तल्लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतम् । भङ्गः-भनक्तेर्घञ् । दृढम्-दृह धातोर्निष्ठायाम् "दृढः स्थूलबलयोः" इत्यनेन निपात्यते । अतिशयेन वृद्धो ज्येष्ठः । वृद्धशब्दाद् 'इष्ठन्' प्रत्ययः, "वृद्धस्य च" इति ज्यादेशः । तस्यानुवृत्त्या जटिलं ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलम् । जटिलशब्दे जटाशब्दात् सिध्मादित्वादिलच्, साधुः-साध्नोतेः 'उः' । वन्द्यम्-वन्दतेः "ऋहलोर्ण्यत्" । आत्मनो जातेत्यात्मजा, "पञ्चम्यामजातौ" इति डः । अन्योऽन्यशब्दे "कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वेवाच्ये" इत्यनेन वार्तिकेन द्वित्वम् । "असमासवद्भावे पूर्वपदस्य..." इत्यनेन सुपः सुरादेशः । पावनम्-णिजन्तपूङ्धातोर्ल्युप्रत्ययः। उभयम् उभशब्दाद् "उभादुदात्तो नित्यम्" इत्ययच् । समेत्य 'सम्' 'आङ्' एतदुपसर्गद्वयपूर्वाद् 'इण्' धातोर्ल्यप्, तुगागमश्च ।

व्याख्या—लङ्केश्वरस्य-रावणस्य, प्रणतीनाम्-प्रणामानाम्, भङ्गेन-तिरस्कारेण, दृढम्-अस्खलितम्, व्रतम्-नियमो, यस्य तथाभूतम्, यद्वा-प्रणामानां भङ्गे-तिरस्कारे दृढं व्रतं यस्य तथाभूतम्, अत एव वन्द्यम्, नमस्कर्तुं योग्यम्, तत्-प्रसिद्धम्, जनकस्य-जनकवंशोत्पन्नस्य, सीरध्वजस्य, आत्मजायाः-पुत्र्याः, सीतायाः, चरणयोः, युग्मम्, च-पुनः, ज्येष्ठस्य-ज्येष्ठभ्रातृ रामचन्द्रस्य, अनुवृत्त्या-अनुसरणेन, जटिलम्-जटायुक्तम्, साधोः-सज्जनस्य, अस्य-भरतस्य, शिरः-मूर्धा, इति-एतद्, उभयम्-द्वयम्, समेत्य-मिलित्वा, अन्योऽन्यस्य-परस्परस्य, पावनम्-पवित्रतासम्पादकम्, अभूत् ।

भा०—सीताचरणयुगलेन भूयो भूयः प्रणमन् लङ्केश्वरोऽपि धर्मरक्षणाय तिरस्कृत इति तदतिपवित्रम्, भरतस्य शिरसा च ज्येष्ठं भ्रातरं धर्मानुकूल्ये-

नानुवर्तमानेन राज्याभिषेकं परित्यज्य ज्येष्ठो भ्राता वने जटा बिभर्तीति, स्वयमपि जटा विधृताः तेन तदपि पवित्रतमम् । अनयोः कस्य पवित्रतायां विशेष इति तारतम्यनिर्णयस्य कर्तुमशक्यत्वेन उभयोः परस्परं पावनत्वमभिहितम् ।

अलं०—अत्र सीताचरणयुगभरतशिरसोः सदृशयोः सङ्घटनवर्णनात्समोऽलङ्कारः । अत्र रावणादिपदान्यनुक्त्वा तत्स्थाने लङ्केश्वरादिपदन्यसनमतिशयेन चमत्कारमावहति । लङ्कायाः सुवर्णमय्या ईश्वरः-इन्द्रादीनपि पराजित्य स्वातन्त्र्येण तस्या उपभोक्ता, न तु साधारणः स्वामी, तस्यापि नानुरोधमात्रम् अपि तु प्रणतिः, सापि न यथाकथंचिन्नमनमात्रम्, अपि तु चरणयुगे विलुण्ठनम्, तस्या अपि न प्रत्याख्यानमात्रम्, अपि तु भङ्गः, सोऽपि नैकवारम्, किन्तु भूयोभूयस्तत्करणेन तद्व्रतलम्, तत्रापि च व्रते दृढत्वं यस्य प्रतीनम् इति चरणयुगस्य लोकातिशायिनं महिमानमिमानि पदान्याविष्कुर्वन्ति, जनकात्मजायाः इति च तथा व्रते योग्यतां व्यनक्ति, यतो विज्ञातपरावरस्य साक्षाद्ब्रह्मविदो जनकस्येयमात्मजा, ततो युक्तमेव तथा धर्मे दृढव्रतत्वमिति । तथैव ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलमित्यत्रापि रामस्य नेश्वरबुद्ध्या, न वा भयेनानुवृत्तिः, अपि तु ज्येष्ठो भ्रातेति धर्मबुद्ध्यैव, साप्यनुवृत्तिर्न वाङ्मात्रेण, अपि त्वभिषेकं परित्यज्य वन इव ब्रह्मचर्य्येण जटाधारणम्, तेन भरतशिरसोऽपि लोकातिशायी महिमाविष्कृतः । तेनैतादृशसाभिप्रायविशेषणसंकुलत्वात्परिकरः । व्यङ्ग्यार्थचमत्कारातिशयाच्चोत्तमकाव्यमिदम् । परस्परं पावनत्वरूपोपकारकरणाच्चान्योन्यालङ्कारः ।

क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥७९॥

इति महाकविकालिदासकृते रघुवंशे महाकाव्ये दण्डकाप्रत्यागमनो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

अ०—आर्यः काकुत्स्थः प्रकृतिपुरःसरेण स्तिमितजवेन पुष्पकेण क्रोशार्धम् गत्वा शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यम् उदारम् साकेतोपवनम् अध्युवास ।

व्याक०—आर्यः-ऋधातोः "ऋहलोर्ण्यत्" । सरन्तीति सराः, पचाद्यच्, पुरः सरा इति पुरस्सराः, अथवा सरणं सरः, "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण", पुरः सरो यासां ताः पुरस्सराः । प्रकृतयः पुरस्सरा यस्य तत् प्रकृतिपुरस्सरम्, तेन । विशेष्यबोधकस्यापि प्रकृतिशब्दस्य पूर्वनिपात आहिताग्न्यादित्वं प्रकल्प्य पूर्वनिपातविधेरनित्यत्वाद्वा कथंचिदुपपाद्यः । यत्तु मल्लिनाथैः प्रकृतयः पुरस्सर्यो यस्य तदिति व्याख्यातम्, तत्तु न सङ्गतं भाति, यद्यपि "पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः" इत्यनेन ट प्रत्यये टित्त्वान्ङीपि पुरस्सरीशब्दः सिध्यति, तथापि तेन बहुव्रीहौ नदीत्वाद्, "नद्यृतश्च" इति कपा प्रकृतिपुरस्सरीकम् इति स्यात् । वस्तुतस्तु प्रकृतीनां पुरस्सरम् इति षष्ठीतत्पुरुषो युक्त आभाति । स्तिमितो जवो यस्य तेन स्तिमितजवेन । क्रोशस्यार्धं क्रोशार्धम् । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इत्यनेन द्वितीया । शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः, मूलविभुजादित्वाच्छत्रूपपदाद् हन्तेः कः, तेन प्रतिविहिता उपकार्या यत्र तच्छत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यम् । उपक्रियत इत्युपकार्या, करोतेः "ऋहलोर्ण्यत्" । साकेतोपवनम् इति "उपान्वध्याङ्वसः" इत्यनेनाधिवसतेः कर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—आर्यः-पूज्यः, काकुत्स्थः-ककुत्स्थकुलोत्पन्नो रामः, प्रकृतयः-प्रजाः, पुरस्सराः-अग्रगामिन्यो यस्य तथाभूतेन, यद्वा प्रजानां पुरःसरेण-अग्रगामिना, अत एव स्तिमितः-मन्दः, जवः-वेगो यस्य तथाभूतेन, पुष्पकेण, क्रोशार्धम्-क्रोशस्यार्धभागं यावद्, गत्वा, शत्रुघ्नेन-प्रतिविहिताः-सज्जिताः, उपकार्याः-पटभवनानि, यत्र तथाभूतम्, उदारम्-महत्, साकेतस्य अयोध्यायाः, उपवनम्-आरामम्, अध्युवास-अधितष्ठौ ।

भा०—ततः प्रभृति प्रजाः पुष्पकस्याग्रे (व्याख्यान्तरानुसारेण तु * पृष्ठतः) गन्तुं प्रवृत्ताः, तत एव पुष्पकस्य वेगो मन्दीकृतः, तेन च कियद्दूरं गत्वा रामेणायोध्याया बहिरेव पटमण्डपेषु शत्रुघ्नेन सज्जितेषु स्थितिः कृता ।

---

* राजा अग्रे याति, प्रजास्तु तमनुवर्तन्ते—इत्येव समञ्जसमपि ।

अलं०—प्रकृतिपुरःसरेणेति जवमन्दीकरणे साभिप्रायम्, तेन परिकरः। बहूनां वाक्यानामर्थस्यैकेन वाक्येन प्रतिपादनादोजोगुणः।

इति च्छात्रोपकारिण्यां व्याख्यायां द्वितीयःसर्गः।

संग्रहे द्वितीयः सर्गः समाप्तः।

महाकाव्य-संग्रहः ।

(संग्रहे तृतीयः-कुमारसम्भवे प्रथमः सर्गः)

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ *तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥१॥

अ०—उत्तरस्याम् दिशि देवतात्मा पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्याः मानदण्डइव हिमालयः नाम नगाधिराजः अस्ति ।

व्याक०—देवता आत्मा यस्य स देवतात्मा । तोयानां निधी तोयनिधी । निधिशब्दे दधातेरधिकरणे किः । अवगाहनक्रियाकर्मणि द्वितीया । मानस्य मानार्थो वा दण्डो मानदण्डः, यद्वा मीयतेऽनेनेति मानम्, तच्चासौ दण्डश्चेति कर्मधारयः । माधातोर्भावे करणे वा ल्युट् । हिमानामालयो हिमालयः । आलय इति लीयतेः "एरच्" । अधिको राजाधिराजः, प्रादिसमासः । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । न गच्छन्तीति नगाः, नञुपपदाद् गच्छतेर्डः । "नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्" इति नञो नलोपो न । तेषामधिराजो नगाधिराजः । वगाह्य-अवपूर्वाद् गाहतेः क्त्वा, ल्यप् । भागुरिमते अत्रोपसर्गस्याकारलोपः, पिधेहीत्यादिवत् ।

व्याख्या—उत्तरस्याम्-उदीच्याम्, दिशि, देवता, आत्मा-स्वरूपम्, (अधिष्ठाता) यस्य तथाभूतः, पूर्वापरौ-पूर्वपश्चिमौ, तोयनिधी-समुद्रौ, वगाह्य-आक्रम्य, स्थितः, पृथिव्याः, मानदण्डइव-आयामपरिच्छेकदण्डइव, हिमालयो नाम-हिमाच्छादितत्वाद् हिमालयनाम्ना प्रसिद्धः, नगानाम्-पर्वतानाम्, अधिराजः-सर्वश्रेष्ठो गिरिः, अस्ति ।

भा०—देवभूम्यामुत्तरस्यां दिशि देवरूपः सर्वगिरिश्रेष्ठ एको महान् गिरिरस्ति । यः सर्वदा हिमाच्छादितत्वाद् हिमालयनाम्ना लोके प्रसिद्धः ।

---

* "वारिनिधी विगाह्य"—इति पाठान्तरम् ।

किं च यः पूर्वपश्चिमसमुद्रमध्यवर्तिनीं सर्वां भुवं व्याप्य तिष्ठति, अत एव भुव आयामपरिच्छेदाय प्रसारितो मानदण्डइव लक्ष्यते । देवतात्मेत्यनेन केवल-स्थावरात्मत्वं निराकृत्य वक्ष्यमाणचेतनोचितविवाहादिघटनायोग्यता सूच्यते ।

अलं०—हिमवतो मानदण्डत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा । हिमवतोऽतिमहत्त्वं व्यज्यते ।

अतः प्रभृति षोडशभिर्हिमाद्रेर्वर्णनम् ।

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

अ०—सर्वशैलाः यम् वत्सम् परिकल्प्य दोहदक्षे मेरौ दोग्धरि स्थिते (सति) पृथूपदिष्टाम् धरित्रीम् भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च दुदुहुः ।

व्याक०—पृथुनोपदिष्टां पृथूपदिष्टाम् । उपदिष्टामिति दिशेः क्तः । महत्य ओषध्यो महौषध्यस्ताः । " सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः " इत्यनेन समासः, पुंवद्भावः, "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इति महच्छब्द-स्यात्वम् । परिकल्प्य-कल्पयतेः क्त्वा, ल्यप् । दोहे, दोग्धरि-उभयत्र दोग्धेः क्रमेण भावे घञ्, कर्तरि तृच् च । भास्वन्ति, भास् शब्दात् प्राशस्त्ये मतुप् । दुदुहुः-दोग्धेः कर्तरि लिट् । 'धरित्रीम्' इति दोहनक्रियाया अकथितं कर्म । रत्नानि, महौषधीश्चेति-ईप्सिततमत्वात् प्रधानं कर्म । सर्वशैला इति च कर्तृपदम् । यद्यपि शैलानां दोहे प्रेरकत्वमेव, कर्तृत्वं तु मेरोः, तथापि ' पञ्च-भिर्हलैः कर्षति ग्रामं ग्रामणीः ' इतिवत् प्रयोजकस्यापि कर्तृत्वेन व्यपदेश इति श्रीमन्मल्लिनाथः । श्रीमन्नारायणस्तु दुहेरन्तर्भावितण्यर्थत्वमाश्रित्य समादधे ।

व्याख्या—सर्वे, शैलाः-निषधविन्ध्यादयो गिरयः, यम्-हिमालयम्, (प्रस्तुतये) वत्सम्-परिकल्प्य-विधाय, दोहे-दोहनकर्मणि, दक्षे-चतुरे, मेरौ-मेरुनाम्ना प्रसिद्धे गिरौ, स्थिते सति, पृथुना-वेनसुतेन पृथुसंज्ञकेन राज्ञा, उपदि-ष्टाम्-' जनानामभीष्टदोहनार्थं त्वयानुकूलया भवितव्यम ' इत्येवं प्रकारेण शासिताम्, (गोरूपधराम्) धरित्रीम्-पृथ्वीम् (तस्याः सकाशात्) भास्व-न्ति-प्रशस्तकान्तियुतानि, रत्नानि-मरकतपद्मरागप्रभृतीन् मणीन्, महौषधीः-

मृतगजीविनांप्रभूतानि भैषज्यानि च, * दुदुहुः-दुग्धवन्तः, मेरुणा दोहितवन्न दुनियावत् ।

भा०—पुरा किल पृथुः क्षुत्क्षामदेहानां प्रजानामन्नपानाद्यभीष्टसिद्ध्यर्थं गोरूपधरामुर्वीं प्रजाभिरात्माभीष्टार्थं दोहयामास । तत्र तेषु तेषु वर्गेषु यथोक्तं दोग्धारो वत्साश्च परिकल्पिता इति भागवती कथाऽनेन पद्येन सूचिता । तदेवं दोहनप्रसङ्गे यदा पर्वतैरेषा धरित्री दोग्धुमभिलषिता तदानीं मेरुर्दोग्धाऽभवत्, हिमालयश्च दोहप्रस्तुतेषु वत्सः पर्यकल्प्यत, रत्नानि महौषध्यश्च दुह्यन्ते स्म, अनेन हिमालयस्य वत्सत्वरूपं महत्त्वं सूचितम् । हिमवतो वत्सत्वनिर्देशाद् अन्यपर्वतशेषस्यैवान्यत्रप्रयोगात् वसुन्धरासारभूतानां रत्नानां समृद्धिरत्रास्तीति सूचितम् । देवादीनामभीष्टदोहने स्वस्वजातिश्रेष्ठानां महेन्द्रादीनामेव वत्सत्वं परिकल्पितम्, अतोऽस्यापि वत्सत्वकथनात् पूर्वपद्योक्तं स्वजातिश्रेष्ठत्वं समर्थितं बोध्यम् ।

अलं०—हिमवतो महत्त्वसमर्थनाय भूमिदोहनकथाया उपन्यासाद् उदात्तालङ्कारः । व्यङ्ग्योऽर्थो भावार्थे दर्शितः ।

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥

अ०—हिमम् अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य सौभाग्यविलोपि न जातम्, (तथा) हि एकः दोषः गुणसन्निपाते इन्दोः किरणेषु अङ्क इव निमज्जति ।

व्याक०—न अन्तो येषां तेषाम्, रत्नानां प्रभवस्यानन्तरत्नप्रभवस्य । सौभाग्यं विलुम्पतीति सौभाग्यविलोपि, लुम्पतेर्णिनिः । सौभाग्यम्-सुभगस्य भाव इति विग्रहे सुभगशब्दात् ष्यञ्, "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः । जातम्-जायतेरकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः, हिममिति तत्कर्तरि प्रथमा । दोष इति दुष्यतेर्घञ् । अङ्क इति-'अकि लक्षणे' धातोर्घञ् । निमज्जति-'टुमस्जो शुद्धौ' लट् ।

---

* गौर्भूमिरचलाः सर्वे कर्तारोऽत्र पयांसि च ।
ओषध्यश्चैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च ।
वत्सश्च हिमवानासीद् दोग्धा मेरुर्महागिरिः ॥ इति पुराणम् ।

व्याख्या०—हिमम्-तुषारः, अनन्तानाम्-असंख्यानाम्, *रत्नानाम्-श्रेष्ठवस्तूनाम्, प्रभवस्य-उत्पत्तिहेतोः, यस्य-हिमालयस्य, सौभाग्यस्य-रमणीयतायाः, विलोपि-विघातकम्, न जातम्-नाभूत्। यतो हि, एकः-दोषः, गुणसन्निपाते-बहूनां गुणानां समवाये, इन्दोः-चन्द्रमसः, किरणेषु-रश्मिषु, †अङ्कइव-कलङ्कइव, निमज्जति-अन्तर्लीयते।

भा०—सर्वदा हिमाच्छादितत्वेऽप्यस्य हिमालयस्य रमणीयतागुणो न मनागपि विनष्टः। यतोऽयमनन्तानामुत्तमवस्तूनामाकरः। दृश्यते लोके यद् एको दुर्गुणो गुणराशौ दुर्लक्ष्यो भवति, जनैरुपलक्ष्यते एवेति, यथा चन्द्रमस एकः कलङ्कस्तत्करसंमूहे लीयमानो न मात्रयापि तद्रम्यतां विहन्ति इति।

अलं०—सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः, स चोपमया संकीर्यते। कुवलयानन्दकारमते तु विकस्वरालङ्कारः। 'यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः' इति तल्लक्षणम्।

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति।
वलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्॥ ४॥

अ०—किं च यः अप्सरोविभ्रममण्डनानाम् सम्पादयित्रीम् धातुमत्ताम् वलाहकच्छेदविभक्तरागाम् अकालसन्ध्यामिव शिखरैः बिभर्ति।

व्याक०—अप्सरसां विभ्रमेण मण्डनानि, अप्सरोविभ्रममण्डनानि, तेषाम्, तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषौ। वारीणां वाहको बलाहकः, पृषोदरादित्वात् साधुः, तेषां छेदेषु विभक्तो रागो यया ताम्। न काले सन्ध्याम्, अकालसन्ध्याम्। संपादयित्रीम्-णिजन्तात् पद्यतेस्तृच, ङीप्। धातवोऽस्य सन्तीति धातुमान्, भूम्नि प्राशस्त्ये वा मतुप्। तस्य भावस्तत्ता, ताम्। बिभर्ति-'डुभृञ् धारणपोषणयोः' लट्। शिखरैरिति बिभर्तेः करणे तृतीया।

व्याख्या०—किं च, यः-हिमालयः, अप्सरसाम् स्वर्गसुन्दरीणाम्, विभ्रमेण-विलासेन, यद्वा त्वरया विपरीतन्यासेन, (ध्रियमाणानाम्) मण्डनानाम्-अलङ्काराणाम्, सम्पादयित्रीम्-साधयित्रीम्, धातुमत्ताम्-प्रशस्तप्रचुरसिन्दूरगैरि-

*—रत्नं श्रेष्ठे मणावपि-इतिविश्वः।

†—कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्-इत्यमरः।

कादिधातुसम्बन्धम्, वलाहकानाम-मेघानाम्, छेदेषु खण्डेषु, विभक्तः-संक्रमितः, रागः-रक्तिमा यया तथाभूताम्, अकालसन्ध्यामिव-सूर्यास्तमयात् प्रागेवोपस्थितां सन्ध्यामिव, शिखरैः-शृङ्गैः, बिभर्ति-धारयति । मल्लिनाथस्तु 'वलाहकच्छेदविभक्तरागाम्' इति विशेषणम् धातुमत्तायामपि योजयति, गिरेरुच्चतया तच्छिखरगतानां धातूनां रागस्यापि मेघखण्डेषु संक्रमणात् । तन्मतेनान्वये 'वलाहकच्छेदविभक्तरागाम् धातुमत्ताम् अकालसन्ध्यामिव' इत्येवं योज्यम् । धातुमत्ताया विशेषणद्वयं चेदमकालसन्ध्यायामपि संगमनीयम् । सन्ध्यायामप्सरोभिरलङ्कारधारणात् ।

भा०—अस्य हिमालयस्य शिखरेषु गैरिकादिधातवः प्राचुर्येण वर्तन्ते, यान् अप्सरसः आत्मानं विलासाय प्रसाधयितुमुपयुञ्जते । किं च धातूनां रक्तिम्ना शिखराण्यपि रक्ततामुपेतानि, अत एव सम्भाव्यते-यदेष पर्वतः सदातनीं सन्ध्यां धारयति । सन्ध्या हि रक्ता, स्वरक्तिम्ना मेघखण्डानि रञ्जयति च, अत्रापि सन्ध्यास्थानीया गैरिकादिधातवः, शिखराणि च मेघस्थानीयानि । धातवः शिखराणि स्वरक्तिम्ना रञ्जयन्ति-इतिशिखरवलाहकयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभाव उत्प्रेक्षाप्रयोजक इति प्रकाशिकाविवरणकारौ व्याचक्षाते । हिमालयस्योच्चैः शिखरेषु धृतानां गैरिकादिधातूनां रागो मेघखण्डेषु संक्राम्यति, तं च दृष्ट्वाऽप्सरसामकाल एव सन्ध्याभ्रम उदेति, तेन च तास्त्वरया रमणाय सज्जीभवन्त्यो मण्डनान्युपाददते-इत्यभिप्रायं मल्लिनाथ आह । उभयोः सारासारौ सुधीभिर्विवेच्यौ* ।

* प्रकाशिकाकारमते—अप्सरसां भ्रमाभावे सन्ध्योत्प्रेक्षा निःसारा न काञ्चन चमत्कृतिमादधाति, रक्तिमसौन्दर्य्यबोधमात्राय तदुपपादनेऽपि अकालेति सन्ध्याविशेषणं व्यर्थप्रायमेव । अस्य सन्ध्यासौन्दर्य्यस्य स्थिरत्वबोधनाय तदुपयोगे 'सदातनीं संध्याम्' इत्येव चारु भवेन्न त्वकालसंध्यामिति । किं च—अकालसंध्याया उत्प्रेक्ष्यमाणाया अवस्तुत्वेन तत्र बलाहकच्छेदेत्यादिविशेषणान्वयानुपपत्तिः, संध्यारागस्य संक्रमणदर्शनेऽपि अकालसन्ध्यारागस्याप्रसिद्धत्वेन संक्रमणायोगात् । विशेषणविशिष्टायाः संध्याया उत्प्रेक्षणे तु तदास्पदीभूतायां धातुमत्तायामपि शिखरसंक्रान्तरागत्वं शब्देनोपादातुमावश्यकम्, तद्विशेषणं विना बिम्बप्रतिबि-

अलं०—धातुमत्तायां सन्ध्यात्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा । शिखराणां वलाहकसादृश्यं व्यङ्ग्यम् । मल्लिनाथव्याख्योक्तरीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारोऽपि व्यज्यते । इह मत्ताशब्दः क्षीबार्थे विशेषेण प्रसिद्ध इति पदैकदेशगतो निहतार्थतादोषो मम्मटाचार्यैरुक्तः ।

आमेखलं संचरतां घनानां छायामधःसानुगतां निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥

अ०—सिद्धाः आमेखलम् सञ्चरताम् घनानाम् अधःसानुगताम् छायाम् निषेव्य वृष्टिभिः उद्वेजिताः (सन्तः) आतपवन्ति यस्य शृङ्गाणि आश्रयन्ते ।

व्याक०—मेखलाभ्य आ इत्यामेखलम्, अभिविधावाङ्, "आङ्मर्यादाभिविध्योः" इत्यव्ययीभावः । अधः स्थिताः सानवः अधःसानवः, तान् गताम्-अधःसानुगताम्, "द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" इत्यनेन समासः । निषेव्य-सेवतेर्ल्यप्, "परिनिविभ्यः सेवसित ..." इति षत्वम् । उद्वेजिताः-णिजन्ताद् विजेर्निष्ठा । आतपवन्ति-आतपशब्दात् प्राशस्त्ये मतुप्, द्वितीयाबहुवचनं शृङ्गाणीत्यस्य विशेषणम् । छायामिति निषेवणे कर्म ।

व्याख्या—*सिद्धाः-अणिमादिसिद्धिसहिता विश्वावसुप्रभृतयो देवयोनयः, †आमेखलम्-नितम्बपर्यन्तम्, मध्यभागादप्यधस्तादेवेति यावत्, सञ्चरताम्-

भ्रमावस्यानिर्वाहात् । शिखरैरिति तृतीयान्तेन तु बिम्बप्रतिबिम्बभावो न शाब्दो नापि शोभन इति । तस्माद्दक्षिणावर्तानुसारिणी मल्लिनाथव्याख्यैवात्र ज्यायसी प्रतिभाति । 'अप्सरसां भ्रमोऽत्र न केनचिच्छब्देन बोधितः, कविकृता अकालसंध्योत्प्रेक्षा तु नाप्सरस्तु भ्रमप्रतिपादने समर्था, व्यधिकरणत्वाद्' इति प्रकाशिकायां दक्षिणावर्तव्याख्यादूषणं मुधैव, 'विभ्रममण्डनानां संपादयित्रीम्' 'विभक्तरागाम्' इति विशेषणद्वयेन भ्रमस्य व्यञ्जितत्वात्, तेन भ्रान्तिमदलङ्कारस्यापि व्यङ्ग्यत्वमित्यपरमनुकूलम् । इदं तु सत्यम्-अकालसंध्याभ्रममप्सरस्सु व्यञ्जयता कविना स्वयमकालसंध्यामुत्प्रेक्ष्य व्यक्तिरपकर्षं नीता, 'अपुष्टार्थत्व' दोषोऽपि चोद्भावित इति ॥

* पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः—इत्यमरः ।

† मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयोः—इति विश्वः ।

भ्रमताम्, घनानाम्-मेघानाम्, अधःसानुगताम्-नीचैः शिखरेषु स्थिताम्, छायाम्-अनातपम्, निषेव्य-नितरां सेवित्वा, वृष्टिभिः-वर्षाभिः, उद्वेजिताः-क्लेशिताः सन्तः, यस्य-हिमालयस्य, आतपवन्ति-प्रशस्तघर्मयुक्तानि, शृङ्गाणि-शिखराणि, आश्रयन्ते-निषेवन्ते ।

भा०—एष हिमालयोऽतितरामुच्चतरो विद्यते । मेघमण्डलमस्य प्रत्यन्तपर्वतेष्वेव भ्रमति, न जात्वप्यस्य शृङ्गाण्यधितिष्ठति । अत एव अत्र निवासिनो गन्धर्वसिद्धादयः ग्रीष्मेषु घर्मबाधां परिहर्तुं मेघमण्डलाधोवर्तिषु सानुषु प्रसृतां छायां सेवन्ते । मेघव्यवधानात्तत्र घर्मस्य सर्वथाऽप्रवेशात्, यदा च वर्षाभिरुद्वेजिता भवन्ति, तदा मेघमण्डलोपरिवर्तीन्यातपयुक्तान्यस्य शिखराण्यधिवसन्ति । अत एव सर्वर्तुरमणीयोऽयं पर्वतः ।

अलं०—'अत्युच्चोऽयं पर्वतः' इति प्रकृते तत्कार्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा। हिमवतो मेघमार्गातिगामितयात्युन्नतत्वं सर्वर्तुरमणीयत्वं च व्यज्यते इति ।

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥६॥

अ०—यस्मिन् किराताः हतद्विपानाम् केसरिणाम् तुषारस्रुतिधौतरक्तम् पदम् अदृष्ट्वा अपि नखरन्ध्रमुक्तैः मुक्ताफलैः मार्गम् विदन्ति ।

व्याक०—हता द्विपा यैस्तेषां हतद्विपानाम् । तुषारस्य स्रुत्या धौतं रक्तं यस्य तत् तुषारस्रुतिधौतरक्तम् । स्रुतिरिति स्रवतेः क्तिन्, धौतमिति 'धावु गतिशुद्धयोः' क्तः । नखानां रन्ध्रेभ्यो मुक्तैः नखरन्ध्रमुक्तैः । नखशब्दो व्याख्यातः । केसरिणाम्-केसराः सन्त्येषामिति केसरशब्दाद् "अत इनिठनौ" । पदमिति दर्शने कर्मत्वाद् द्वितीया । अदृष्ट्वा-पश्यतेः क्त्वा, नञ्पूर्वत्वाल्ल्यप् न । विदन्ति-वेत्तेर्लट् । मुक्ताफलैरिति वेदनस्य करणे तृतीया ।

व्याख्या—यस्मिन्-हिमालये, किराताः-वनेचराः, हताः-मारिताः, द्विपाः-हस्तिनः यैः, तथाभूतानाम्, केसरिणाम्-सिंहानाम्, तुषारस्य-हिमस्य, स्रुत्या-स्रवणेन-विलयनहेतुकेन स्यन्दनेन, धौतम्-क्षालितम्, रक्तम् रुधिरम्, यस्य तथाभूतम्, पदम्-पदन्यासचिह्नम्, अदृष्ट्वा-अनवलोक्यापि, नखानाम्-करजानाम्, रन्ध्रेभ्यः-छिद्रेभ्यः, मुक्तैः-भूमौ पतितैः, मुक्ताफलैः-गजमौक्तिकैः,

मार्गम्-आखेटाय अन्विष्यमाणानां सिंहानां पन्थानम्, विदन्ति जानन्ति ।

भा०—अन्यत्र किराताः प्रायो हतगजानां सिंहानां शोणिताक्तानि पदचिह्नान्येव दर्शं दर्शं ताननुगच्छन्ति, परमत्र हिमालयेऽनवरतहिमजल-स्रवणेन शोणितस्य क्षालिततया पदचिह्नानि स्फुटं न प्रतिभासन्ते, तथापि सिंहानां सरन्ध्रेषु नखेषु गजमस्तकविदारणसमये यानि मौक्तिकानि संसृज्यन्ते, गमनसमये पदविन्यासवशात् तेषां गलनेन तान्येव दृष्ट्वा सिंहमार्गः किरातैरनुमीयते ।

अलं०—प्रसिद्धं हेतुमन्तरेणापि मार्गज्ञानं कार्यं जातमिति विभावना, सा च हेत्वन्तरकथनात् सनिमित्ता, हिमवति मुक्ताबाहुल्यं व्यञ्जयन् । मुक्तासंपदो वर्णनादुदात्तमिति श्रीमन्नारायणः । हिमालये प्रकृता मुक्तासंपत् कार्यमुखेन वर्णितेत्यप्रस्तुतप्रशंसा मुख्या ।

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥

अ०—यत्र धातुरसेन न्यस्ताक्षराः (अत एव) कुञ्जरबिन्दुशोणाः भूर्जत्वचः अनङ्गलेखक्रियया विद्याधरसुन्दरीणाम् उपयोगम् व्रजन्ति ।

व्याक०—न्यस्तानि अक्षराणि यासु ता न्यस्ताक्षराः । कुञ्जो नाम हस्तिहनुः, स विद्यते यस्य स कुञ्जरः, कुञ्जशब्दाद् "र प्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्" इति रः, तस्य बिन्दव इव शोणाः कुञ्जरबिन्दुशोणाः । "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः, अनङ्गसूचको लेखोऽनङ्गलेखः, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः । तस्य क्रियया अनङ्गलेखक्रियया, प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, अनङ्गलेखक्रियारूपमुपयोगं व्रजन्तीति । करणे वा तृतीया, लेख इति लिखतेर्घञ् ।

व्याख्या—यत्र-हिमाद्रौ, धातूनाम्-सिन्दूरगैरिकादीनाम्, रसेन-द्रवेण, न्यस्तानि-लिखितानि, अक्षराणि-वर्णाः, यासु तथाभूताः, अत एव, कुञ्जरस्य-हस्तिनः, (मस्तकात् किञ्चिदधः शुण्डादण्डे) * बिन्दवः-पद्मकाख्यो रक्तवर्णो बिन्दुसमूहः, तद्वत् शोणाः-(लिखितभागेष्वेव) रक्तवर्णाः, भूर्जत्वचः-भूर्जाख्य-

* —पद्मकं बिन्दुजालकम्-इत्यमरः ।

वृक्षस्य वल्कलानि, अनङ्गलेखः-प्रियतमाय मन्मथव्यथामावेदयितुं कृतो वर्णविन्यासः, तस्य क्रियया-सम्पादनेन, विद्याधराः-देवयोनिविशेषाः, तेषाम्, सुन्दरीणाम्-रमणीनाम्, उपयोगं व्रजन्ति-प्रयोजनसंपादकतां प्राप्नुवन्ति ।

भा०—अत्र हिमाद्रौ विद्याधरस्त्रियः स्वकामुकेभ्यः प्रेमसन्देशान् प्रेषयितुं भूर्जवृक्षवल्कलानि पत्रत्वेन, गैरिकादिद्रवं च मसीत्वेनोपयुञ्जते । भूर्जवाहुल्यम्, धातुवाहुल्यम्, विद्याधरस्त्रीणां विहारस्थानेन हिमालये वर्णितानि ।

अलं०—कुञ्जरविन्दुशोणा इति लुप्तोपमा । पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा । भूर्जवाहुल्यादिकं व्यङ्ग्यम् ।

यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किंनराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

अ०—यः दरीमुखोत्थेन समीरणेन कीचकरन्ध्रभागान् पूरयन् उद्गास्यताम् किन्नराणाम् तानप्रदायित्वम् उपगन्तुम् इच्छति इव ।

व्याक०—दरी एव मुखं, तस्मादुत्तिष्ठतीति दरीमुखोत्थः, तेन । "आतश्चोपसर्गे" इति कः । तानं प्रददातीति तानप्रदायी, तस्य भावस्तत्त्वम्, ताच्छील्ये णिनिः "आतो युक् चिण्कृतोः" । समीरणेन-ईरयतेः-कर्तरि ल्युः, पूरणक्रिया-करणे तृतीया । पूरयन्-पूरयतेः हेतौ शतृप्रत्ययः । उद्गास्यताम्-गायतेः "लृटः सद्वा" इति लृटः स्थाने शतृप्रत्ययः । उपगन्तुम्-गच्छतेरिच्छतावुपपदे "समान कर्तृकेषु तुमुन्" ।

व्याख्या०—यः-हिमालयः, दरी-गुहा, सैव मुखम्-आननम्, तदुत्थेन-तदुत्पन्नेन, समीरणेन-वायुना, * कीचकानाम्-वेणुविशेषाणाम्, रन्ध्रभागान्-छिद्राणि, पूरयन्-धमन्, उद्गास्यताम्-गानं करिष्यताम्, किन्नराणाम्-देवयोनिविशेषाणाम्, † तानः-अंशस्वरापरपर्यायः स्वरविशेषः, तत्प्रदानशीलत्वम्, उपगन्तुम्-प्राप्तुम्, इच्छतीव-कामयत इव ।

भा०—अत्र हिमालये स्वभावतः कीचकवेणवो गुहानिःसृतेन वायुना पूर्यमाणाः स्वनन्ति । तत्र कविरुत्प्रेक्षते-यथा लोके कस्यचिद् गायकस्य गानार-

*—कीचका वेणवस्तेस्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः-इत्यमरः ।

†—तानस्त्वंशस्वरो मतः-इत्यभिनवगुप्तः ।

म्भात् पूर्वमपरस्तत्सहचरः 'गाता यं यं स्वरं गच्छेत्तं तं वंशेन तानयेत्' इति सङ्गीतशास्त्रमनुरुध्य तानं प्रदातुं वेणुवाद्यं स्वमुखवायुना पूरयति, तथैवायं हिमाद्रिरपि तत्र वसतां गायकानां किन्नराणां गानारम्भात् प्रागेव दरीरूपमुख-निर्गतेन वायुना वेणुवाद्यसदृशान् इमान् कीचकान् गायकस्वरताननेच्छया पूरयति इति ।

अलं०—उत्प्रेक्षालङ्कारः, दरीमुखेत्येकदेशिविवर्ति रूपकं तदङ्गम्, हिमालये पुंस्त्वारोप आर्थः । दरीगाम्भीर्येण, कीचकबाहुल्येन, किन्नरानिवासभूमित्वेन च हिमालयस्य महत्त्वं व्यङ्ग्यम् ।

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ६ ॥

अ०—यत्र करिभिः कपोलकण्डूः विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणां स्रुतक्षीरतया प्रसूतः गन्धः सानूनि सुरभीकरोति ।

व्याक०—स्रुतं क्षीरं येषाम् तेषां भावस्तत्ता, तया स्रुतक्षीरतया । प्रसूयतेः कर्तरि तृतीया । स्रुतशब्दे स्रवतेः क्तः । असुरभीणि सुरभीणि करोति । सुरभीकरोति । अभूततद्भावे च्विः, "च्वौ च" इति दीर्घः । करिभिः करशब्दाद् इनिर्मत्वर्थीयः । विनेतुम्-नयतेस्तुमुन् । द्रुमशब्दे द्रुशब्दान्मस्ताद्धितः । प्रसूतः-सूतेः सूयतेर्वा क्तः । गन्धोऽस्य कर्म । कपोलकण्डूर्विनयतेः कर्म, करिणो विनयने विघट्टने च कर्तारः ।

व्याख्या—यत्र-हिमाचले, करिभिः-हस्तिभिः, कपोलयोः-गण्डस्थलयोः, कण्डूः-खर्जूः, विनेतुम्-दूरीकर्तुम्, विघट्टितानाम्-संघर्षणेनोन्मृदितानाम्, सरलद्रुमाणाम्-सरलसंज्ञकानां वृक्षाणाम्, स्रुतम्-क्षरितम्, क्षीरम्-दुग्धम्, येषां, तथाभूततया-क्षरितेन क्षीरेण, प्रसूतः उत्पादितः, गन्धः-सौरभम्, सानूनि-शिखरप्रदेशान्, सुरभीकरोति-सुगन्धीनि संपादयति ।

भा०—अत्र हिमाद्रौ सरलाख्याः पादपाः प्रभूताः सन्ति । हस्तिनो यदा स्वगण्डकण्डूं विनोदयितुमिमान् स्वगण्डस्थलेन घर्षयन्ति, तदैतेभ्यः सुगन्धि क्षीरं निर्गच्छति, यस्य सुगन्धेनास्य हिमाद्रेः सानुप्रदेशा अपि सुवासिता भवन्ति ।

अलं०—सरलवृक्षबाहुल्यस्य तत्प्राशस्त्यस्य गजबाहुल्यस्य च पर्वत-वर्णने प्रकृतस्य कार्यमुखेनाख्यानात्पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा । सरलैः शिखराणां सुरभित्वोक्तेरुल्लासः ' एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि ' इति तल्लक्षणात् ।

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

अ०—यत्र रजन्याम् दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ओषधयः वनितासखानाम् वनेचराणाम् अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः भवन्ति ।

व्याक०—दर्य एव गृहाः, (मयूर० त०) तेषाम् उत्सङ्गेषु निषक्ता भासो यासां ताः दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः । गृहशब्दे गृह्णातेः कः, उत्सङ्गनिषक्तयोः सजते क्रमेण घञ्, निष्ठा च । भास् शब्दे भासतेः भावे क्विप् । वनितानां सखायो वनितासखाः, " राजाहःसखिभ्यष्टच् " तेषाम् । प्रदीपसम्बन्धे षष्ठी । वने चरन्तीति वनेचराः, तेषाम् । " चरेष्टः ", उपपदसमासः । " तत्पुरुषे कृति बहुलम् " इति सप्तम्या अलुक् । न तैलपूरो येषु ते अतैलपूराः । सुरते प्रदीपाः सुरतप्रदीपाः । सुरतशब्दे रमतेः " नपुंसके भावे क्तः " रजन्याम्-रञ्ज्धातोर्ल्युट्, " अस्यकेने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः " इति नलोपः टित्वाद् ङीप् ।

व्याख्या—यत्र-हिमाद्रौ, रजन्याम्-रात्रौ, दर्यः-कन्दरा एव, गृहाः, तेषाम् उत्सङ्गेषु-मध्यभागेषु, निषक्ताः-व्याप्ताः, भासः-दीप्तयो यासां तथाभूताः, ओषधयः-जाज्वल्यमाना वृक्षविशेषाः, वनितासखानाम्-स्त्रीसहितानाम्, रममाणानाम्, वनेचराणाम्-किरातानाम्, अतैलपूराः-तैलपूरणनिरपेक्षाः, सुरते-रमणकर्मणि, प्रदीपाः-प्रकाशसाधनानि भवन्ति ।

भा०—एतस्य हिमाद्रेः गुहासु निवासिनः किराता रात्रौ नगरसुलभप्रकाशसाधनदीपाद्यभावेपि दीपफलमनुभवन्ति, यतोऽत्र पर्वते सन्त्येतादृश्यो भूयस्य ओषधयो या रात्रौ प्रज्वलन्ति, अस्य गुहासु रममाणानां किरातानां ता एव दीपकार्यं निर्वहन्ति । दीपे भूयो भूयस्तैलपूरणापेक्षा, अन्यथा विलोपशङ्का, एते तु विलक्षणा दीपा विनापि तैलं विलोपशङ्कारहिता एवेति ।

अलं—ओषधीषु दीपत्वारोपाद् 'अतैलपूराः' इति विशेषकथनाच्चाधिकत्वाद्रूपकम् । विविधौषधिसत्तायाः कार्यमुखेन स्थापितत्वाच्च पूर्ववद् प्रस्तुतप्रशंसा ।

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान् मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

अ०—यत्र शिलीभूतहिमे अङ्गुलिपार्ष्णिभागान् उद्वेजयति अपि मार्गे दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ताः अश्वमुख्यः मन्दाम् गतिम् न भिन्दन्ति ।

व्याक०—अशिला शिला यथा सम्पद्यते तथाभूतं हिमं यस्मिन् तस्मिन् शिलीभूतहिमे । शिलीभूतमित्यत्र च्विः, ईत्वम् । अङ्गुलयश्च पार्ष्णी च अङ्गुलिपार्ष्णि, "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः, तस्य भागान् । श्रोणिश्च पयोधरौ च श्रोणिपयोधरम्, पूर्ववदेकवद्भावः दुर्वहेण श्रोणिपयोधरेण आर्त्ताः, दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ताः । दुर्वहशब्दे वहतेः खल्, आर्त्ताः-आङ्पूर्वात् ऋच्छेः क्तः, "उपसर्गादृति धातौ" इत्यनेन वृद्धिः । अश्वस्येव मुखं यासां ता अश्वमुख्यः, तात्पुरुषिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति परस्मैपदे शत्रादेशः । अश्वमुख्यः उद्विजन्ति, ता मार्गः प्रेरयतीति ।

व्याख्या—यत्र-हिमाद्रौ, शिलीभूतम्-शिलावद् घनतां कठिनतां च प्राप्तम्, हिमम्-तुषारः, यस्मिन्, तथाभूते, अत एव अङ्गुलिभागान्-अङ्गुलिप्रदेशान्, * पार्ष्णिभागान्-पादमूलानि, (गुल्फाधोवर्तिप्रदेशान्) च उद्वेजयति-शैत्यातिशयेन पीडयत्यपि, मार्गे, दुर्वहेण-स्थूलतया दुर्भरेण, श्रोणिपयोधरेण-श्रोण्यौ जघनस्थलेन, पयोधराभ्याम्-स्तनाभ्यां च, आर्त्ताः-खिन्नाः, अश्वमुख्यः-किन्नरस्त्रियः, मन्दाम्-मन्थराम्, गतिम्-गमनम्, न भिन्दन्ति-न त्यजन्ति, मन्दमेव गच्छन्तीति ।

भा०—अत्र हिमालये निवसन्त्योऽश्वमुख्यः किन्नरस्त्रियो यदाऽस्य प्रदेशेषु विचरन्ति, तदा घनीभूतेन शीततमेन हिमेन सुकुमारास्तासां पादाः पीड्यन्ते । शीतभयात्समग्रं पादतलं न ता मार्गेऽर्पयन्ति, कदाचिदग्रभागेन

* तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्ष्णिस्तयोरधः—इत्यमरः ।

चलन्ति, अङ्गुलीषु च सुकुमारासु वाधितासु पश्चाद्भागेन पार्ष्णिना गन्तुं प्रक्रमन्ते, सोऽपि च शैत्येन वाध्यते, एवं खिन्ना अपि तु ता न शीघ्रं धावितुं प्रभवन्ति, स्थूलस्य श्रोणिभागस्य पयोधरयोश्च दुर्वहत्वेन शीघ्रं गन्तुमशक्तत्वात् । एतेन सर्वावयवसौन्दर्यं तासां व्यक्तं भवति ।

अलं०—मन्दगमनत्यागकारणोपस्थितावपि त्यागाभावाद्विशेषोक्तिः । दुर्वहेत्यादिविशेषणं मन्दगमने, शिलीभूतेत्यादिविशेषणं चोद्वेजने साभिप्रायमिति परिकरोऽपि । किन्नरीणां सौन्दर्याख्यानं पर्वतवर्णनाङ्गमित्युदात्तम् ।

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः *शिरसामतीव ॥ १२ ॥

अ०—यः दिवाभीतमिव गुहासु लीनम् अन्धकारम् दिवाकराद् रक्षति, उच्चैःशिरसाम् शरणम् (आत्मानम्) प्रपन्ने क्षुद्रे अपि नूनम् अतीव ममत्वं भवति ।

व्याक०—उच्चैः शिरो येषां तेषामुच्चैःशिरसाम् । भीतमिति बिभेतेः क्तः । लीनम्-लीयतेः क्तः, "ओदितश्च" इति नत्वम् । अन्धं करोतीत्यन्धकारः, तम्, "कर्मण्यण्"। दिवा करोतीति दिवाकरः, तस्माद् । "दिवाविभानिशा..." इत्यादिना करोतेष्टः, "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । प्रपन्ने-पद्यतेः क्तः, "रदाभ्याम्..." इति दतयोर्नत्वम् । क्षुद्रे-इति सप्तमी वैषयिकाधारे । शरणमिति द्वितीयान्तस्य विशेष्यपदम् 'आत्मानम्' इत्यध्याहार्यम् । ममत्वम्-ममेति षष्ठ्यन्तादस्मच्छब्दप्रतिरूपकादव्ययात्त्वप्रत्ययः । ममेति षष्ठ्यन्तेन पदेन ममेति बुद्धिरभिधीयते, तद्बुद्धिमति लक्षणा, तस्मात्पदात्त्वप्रत्यय इत्यपि प्रकाशिकाविवरणयोः ।

व्याख्या—यः हिमालयः, दिवा-दिवसे, भीतमिव-भयाविष्टमिव, (श्लेषमाहात्म्याद् उलूकमिवेति च प्रतीयते) अत एव गुहासु-कन्दरासु, लीनम्-अन्तर्हितम्, अन्धकारम्, दिवाकरात्-सूर्याद्, रक्षति । उच्चैःशिरसाम्-उन्नतमस्तकानाम्, † शरणं प्रपन्ने-'त्वमेव रक्षितासि' इति बुद्ध्या स्वसमीपं प्राप्ते क्षुद्रे-तुच्छेऽपि जने, नूनम्-निश्चयेन, अतीव-विशेषेण, ममत्वम्-ममायमित्य-

* 'शिरसां सतीव' इति प्रकाशिका-विवरणकृत्संमतः पाठः ।

† 'शरणं गृहरक्षित्रोः'-इत्यमरः ।

भिमानः, (तेन च रक्षणे प्रवृत्तिः) भवतीति शेषः । प्रकाशिकाविवरणयोस्तु (क्षुद्रेऽपि-अनार्येऽपि जने, सतीव-श्रेष्ठपुरुष इव ममत्वं भवतीति) पाठान्तरं व्याख्यातम् ।

भा०—अत्र हिमालये गभीरासु गुहासु सूर्यांशुसम्पार्काभावाद् रात्राविव दिवाप्यन्धकारस्तिष्ठति । तत्र कविना अन्धकारस्य गुहास्थितौ सूर्याद् भयं हेतुमुत्प्रेक्ष्य भीतायान्धकाराय शरणप्रदानेन हिमालयस्य शरणागतरक्षकत्वं सम्भावितम्, तदेव चोत्तरार्धेन समर्थितम् । ये हि उन्नतशिरसः जगति लब्धप्रतिष्ठाः (हिमालयोप्युन्नतशिखरत्वादुन्नतशिराः) ते शरणागतं क्षुद्रमपि रक्षन्तीति । दिवाभीता उलूका अप्यनेन गुहासु रक्ष्यन्ते-इति च श्लेपमूलयोपमया द्योत्यते ।

अलं०—गुहास्वन्धकारसद्भावस्य भङ्गयन्तरेण कथनात्पर्यायोक्तं मुख्यम् अचेतनस्यान्धकारस्य भीतत्वसम्भावनयोत्प्रेक्षा, तत्प्रयोजिता हिमालयकर्तृकान्धकाररक्षणोत्प्रेक्षा च तदङ्गम् । दिवाभीतपदस्योलूकवाचकत्वे उपमापि, सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासश्च । सतीवेत्यत्र पाठेऽप्युपमा । अत्रासम्भविन उत्प्रेक्षितस्यार्थस्य रक्षणस्य समर्थनादनुचितार्थतालङ्कारदोष इति काव्यप्रकाशकारः । अन्धकारस्य भीतत्वमात्रमुत्प्रेक्षितम्, रक्षणन्तु बाधकनिवर्तनरूपं सिद्धमेव, तदेवोत्तरार्द्धेन समर्थ्यते, तस्मान्न दोष इति प्रकाशिकाकृदरुणाचलनाथ आह । समर्थने प्रोक्ता रक्षणमूला शरणागतिरचेतने ऽन्धकारे न सम्भवति, तस्माच्छरणागतबुद्धया परित्राणमुत्प्रेक्षितमेव । तथाप्युत्प्रेक्षितस्यापि समर्थने चमत्काराधिक्योदयाद्दोषमूलस्योद्वेगस्य कथञ्चिदप्यसंस्पर्शाद्दोषो नास्त्येवेति तु वयम् ।

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्यः ॥१३॥

अ०—चमर्यः इतस्ततः लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः चंद्रमरीचिगौरैः वालव्यजनैः यस्य गिरिराजशब्दम् अर्थयुक्तम् कुर्वन्ति ।

व्याक०—लाङ्गूलानां विक्षेपैः (तत्पु०) विसर्पिणी (तत्पु०) शोभा येषां (बहु०) तैः लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः । विक्षेप इत्यत्र क्षिपतेर्घञ् ।

विसर्पिशब्दे ताच्छील्ये णिनिः । "स्त्रियाः पुंवद्···" इत्यनेन पुंवद्भावः । चन्द्रस्य मरीचिभिः (तत्पु०) इव गौरैः, चन्द्रमरीचिगौरैः, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेन समासः । वाला एव व्यजनानि, तैः, करणे तृतीया । गिरिराजः (इति) शब्दः गिरिराजशब्दः, तम् । कर्मधारयः ।

व्याख्या—चमर्यः-वनचारिण्यश्चमरीत्याख्या गोशब्देनापि ख्याता मृगी-विशेषाः, इतस्ततः लाङ्गूलानाम्-पुच्छानाम्, विक्षेपैः-विधूननैः, विसर्पिणी-इतस्ततः प्रसरणशीला, शोभा-कान्तिः, येषां तथाभूतैः, चन्द्रस्य-इन्दोः, मरीचिभिः-किरणैरिव, गौरैः-शुभ्रैः वालव्यजनैः-पुच्छचामरैः, यस्य-हिमालयस्य, (बोधकम्) गिरिराजशब्दम्-गिरिराज इत्यभिधानम्, अर्थयुक्तम्-अन्वर्थम्, कुर्वन्ति विदधति ।

भा०—अयं हि हिमालयो गिरिराज इति व्यवह्रियते । राज्ञश्च चामरादिसद्भावोऽप्यावश्यकः । तदत्र सततं विचरन्त्यो बह्व्यश्चमर्यो लाङ्गूलचालनेन तदग्रभागभूतानि चामराण्यान्दोलयन्त्योऽस्य गिरिराजशब्दं समर्थयन्ते । आन्दोलितानि चामराणि दृष्ट्वा राजत्वप्रतीतिः सर्वेषां जायत इति । लाङ्गूलानां व्यजनदण्डसाम्यं च द्योतितम् ।

अलं०—चमरीणां स्वाभाविके लाङ्गूलचालने राजसंमाननार्थत्वोत्प्रेक्षणा-द्गम्या हेतूत्प्रेक्षा । चामरचालनस्यात्र शुक्लत्वसमर्थनात्समालङ्कारोऽपि ।

यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥१४॥

अ०—यत्र अंशुकाक्षेपविलज्जितानाम् किंपुरुषाङ्गनानाम् यदृच्छया दरी-गृहद्वारविलम्बिबिम्बा जलदाः तिरस्करिण्यः भवन्ति ।

व्याक०—अंशुकस्य आक्षेपेण विलज्जितानाम् अंशुकाक्षेपविलज्जिता-नाम् । विलज्जितानाम्-'ओलस्जी व्रीडायाम्' "गुरोश्च हलः" इत्य-कारप्रत्ययः तदन्ताच्च तारकादित्वाद्-इतच् । दरीणामेव गृहाणां द्वारेषु विलम्बिनो बिम्बा येषां ते दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बाः । विलम्बिशब्दे लम्बतेर्णिनिः ।

व्याख्या—यत्र हिमालये, अंशुकस्य-वसनस्य, आक्षेपेण-हरणेन, विल-

ज्जितानाम्-विशेषेण लज्जां प्राप्तानाम्, किंपुरुषाङ्गनानाम्-किन्नरस्त्रीणाम्, यदृच्छया-विनैव यत्नम्, दरीगृहाणाम्-गुहारूपाणां निधुवनभवनानाम्, द्वारेषु विलम्बिनः-लम्बमानाः-*बिम्बाः-मण्डलानि येषां तथाभूताः, जलदाः-मेघाः, † तिरस्करिण्यः-जवनिकाः, भवन्ति ।

भा०—अस्य हिमालयस्य गुहाद्वारेषु सततं मेघमण्डलानि भ्रमन्ति, तानि च सुरतकाले अपनीतवस्त्राणां किन्नरस्त्रीणां लज्जानिवारणाय जवनिका-कार्यं कुर्वन्ति ।

अलं०—जलदेषु तिरस्करिणीत्वारोपाद् रूपकम् । किन्नरस्त्रीणामिष्टस्य गोपनस्य सिद्ध्यभिधानात्प्रहर्षणालङ्कारः । व्यज्यमानस्य शृङ्गारस्य हिमाद्रि-वर्णनाङ्गत्वाद् रसवदलङ्कारश्च ।

भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुःकम्पितदेवदारुः ।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ‡ ॥ १५ ॥

अ०—भागीरथीनिर्झरसीकराणाम् वोढा मुहुःकम्पितदेवदारुः भिन्नशिख-ण्डिबर्हः यद्वायुः अन्विष्टमृगैः किरातैः आसेव्यते ।

व्याक०—भागीरथ्या निर्झरस्य सीकरा भागीरथीनिर्झरसीकराः, तेषाम् । "कर्तृकर्मणोः कृति" इति वोढेत्यस्य कर्मणि षष्ठी । भागीरथीशब्दे भगी-रथशब्दादण् तद्धितः । मुहुः कम्पिता देवदारवो येन स मुहुःकम्पितदेवदारुः । भिन्नानि शिखण्डिनां बर्हाणि येन स भिन्नशिखण्डिबर्हः । अन्विष्टा मृगा यैस्तैरन्विष्टमृगैः, अन्विष्टशब्दे इषधातोः क्तः । वोढा वहेस्तृच् । आसेव्यते-सेवतेः कर्मणि लट् । किरातैरिति तस्यानुक्ते कर्तरि तृतीया । यद्वायुरिति कर्म । किराता यद्वायुमासेवन्ते इति कर्तरि प्रयोगः ।

व्याख्या—भागीरथ्याः-गङ्गायाः, निर्झरस्य-पततः प्रवाहस्य, सीकराणाम्-

*—बिम्बो ऽस्त्री मण्डलं त्रिषु—इत्यमरः ।

†—अतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा—इत्यमरः ।

‡ 'भिन्नशिखण्डिबर्हैः' इति प्रकाशिकाकृत्संमतः पाठः । तत्र 'भिन्नानि—इतस्ततो विकीर्णानि शिरसोऽवतारितानीति यावत्, शिरोमण्डनभूतानि शिख-ण्डिबर्हाणि यैः तथाभूतैः किरातैरिति' तद् व्याख्यानम् ।

जलकणानाम्, वोढा-धारयिता, सुरसरिद्वारिसम्पर्केण शीतलः, *मुहुः-भूयो भूयः, सद्यो वा, कम्पिताः, देवदारवः-देवदारुवृक्षा येन तथाभूतः, भूयोभूयो देवदारुकम्पनेन तत्सौरभशाली, भिन्नानि-इतस्ततो विकीर्णानि, शिखण्डिनाम्-मयूराणाम्, बर्हाणि-पिच्छानि येन तथाभूतः, यद्वा भिन्नानि-किरातैर्मण्डनार्थं शिरस्सु धृतानि मयूरपिच्छानि येन तथाभूतः, †मन्द इति तात्पर्यम्, यस्य-हिमालयस्य, वायुः-पवनः, अन्विष्टाः-आखेटार्थं गवेषिताः, मृगाः-हरिणाः, यैस्तथाभूतैः, मृगान्वेषणजातपरिश्रमैः, किरातैः-व्याधैः, आसेव्यते ।

भा०—अत्र पर्वते मृगान्वेषणेन परिश्रान्ताः किराताः श्रमापनोदनाय गङ्गातरङ्गसीकरशीतलं देवदारुगन्धसुरभि मन्दं च पवनमासेव्य सुखिनो जायन्ते ।

अलं०—वायोः शैत्यमान्द्यसौरभाणां कारणमुखेन प्रतिपादनाद् अप्रस्तुतप्रशंसा । तादृशवायुप्रचारबोधनेन हिमालयस्य रमणीयत्वं व्यङ्ग्यम् । किरातगतः श्रमो भावो भावाभासो वा विभावानुभावव्यञ्जितः पर्वतवर्णनाङ्गमिति प्रेयः, ऊर्जस्विद् वा अलङ्कारः ।

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥

अ०—अधः परिवर्तमानः विवस्वान् ऊर्ध्वमुखैः मयूखैः सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि यस्य अग्रसरोरुहाणि पद्मानि प्रबोधयति ।

व्याक०—ऊर्ध्वं मुखं येषां तैः ऊर्ध्वमुखैः । सप्तर्षीणां हस्तैः अवचितेभ्यः अवशेषाणि सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि । सप्तर्षिशब्दे "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति द्विगुः । अवशेषाणीत्यत्र शिष्धातोः कर्मणि घञ् । नित्यं पुंस्त्वं भावघञन्तानामेवेत्यत्र विशेष्यानुसारि नपुंसकत्वं बोध्यम् । अग्रे सरस्सु रुहाणि अग्रसरोरुहाणि । रुहशब्दे "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । विवस्वान्-विवस् इति शब्दाद् मतुप्, 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाद् रुत्वाभावः । प्रबोधयति-बुध्यतेर्णिजन्ताल्लट्, "बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः" इति

* पौनःपुन्ये भृशार्थे च सद्योऽर्थे स्यान्मुहुः पदम् इत्यजयः ।

† शिखण्डिबर्हाणि विकिरत्येव नतूत्पाटयतीति मन्दत्वं सूचितम् ।

परस्मैपदम् । मयूखैरिति प्रबोधनकरणे तृतीया । पद्मानीति प्रयोज्यकर्तृ कर्मतां गतम् ।

व्याख्या—अधः-शिखराणामधःप्रदेशे, परिवर्तमानः-भ्रमन्, विवस्वान्-सूर्यः, ऊर्ध्वमुखैः-ऊर्ध्वं गच्छद्भिः, मयूखैः-किरणैः, सप्तर्षीणाम्-मरीच्यादीनाम्, हस्तैः, अवचितेभ्यः लूनेभ्यः, अवशेषाणि-अवशिष्टानि, यस्य-हिमाद्रेः, अग्रे-शिखरप्रदेशे, सरस्सु, रुहाणि-उत्पन्नानि, पद्मानि-कमलानि, प्रबोधयति-विकासयति ।

भा०—अन्यत्राधःपातिभिः सूर्यकिरणैः कमलानि विकास्यन्ते, हिमाते यस्योच्चशिखरेभ्यस्तु सूर्यभ्रमणमार्गोऽप्यधस्तादेवेति तत्र स्थितेषु सरस्सु जातानि कमलान्यूर्ध्वमुखैः सूर्यकिरणैर्विकास्यन्ते । सप्तर्षयश्च प्रातःसन्ध्याकाल मुकुलितान्येव तानि सूर्यार्घ्यदानाय प्रथमं हरन्ति इति । उत्तरस्या दिश उच्चत्वाभिमानाद्, दक्षिणस्याश्चाधस्त्वमननाद्धिमालयाद्दक्षिणस्यामेव भ्रमतः सूर्यस्याधः परिवर्तनं कथंचित् समर्थनीयम्, अत्युक्तिरूपं वा तदिति ।

अलं०—हिमालयस्य मार्तण्डमण्डलातिगामित्वं सूच्यते । तत्र सम्बन्धातिशयोक्तिः, अत्युक्तिर्वा मतान्तरे। पद्मानि सरोरुहाणि इति पुनरुक्तवदाभासश्च ।

यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

अ०—प्रजापतिः यस्य यज्ञाङ्गयोनित्वम् धरित्रीधरणक्षमम् सारम् च अवेक्ष्य स्वयमेव कल्पितयज्ञभागम् शैलाधिपत्यम् अन्वतिष्ठत् ।

व्याक०—यज्ञस्य अङ्गानां योनिः, यज्ञाङ्गयोनिः, तस्य भावस्तत्त्वम् । यज्ञशब्दे यजधातोः "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्" । कल्पितो यज्ञे भागो यस्मिन्, तत् कल्पितयज्ञभागम् । भागशब्दे भजतेर्घञ् । अधिकः पतिरधिपतिः, तस्य भावः कर्म वा आधिपत्यम्, "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" । शैलानामाधिपत्यं शैलाधिपत्यम् । अन्वतिष्ठत्-अनुपूर्वात् तिष्ठतेर्लङ् । अनुपूर्वकस्तिष्ठतिरत्र करोत्यर्थे, यज्ञमनुतिष्ठतीत्यादौ तथा दर्शनात् ।

व्याख्या—प्रजापतिः-ब्रह्मा, यस्य-हिमालयस्य, यज्ञस्य अङ्गानाम्-सोमलतादीनां साधनानाम्, योनिः-उत्पत्तिस्थानम्, तद्रूपताम्, धरित्र्याः-पृथिव्याः,

धरणे, क्षमम्-योग्यम्, सारम्-दृढतां च, अवेक्ष्य-ज्ञात्वा, स्वयमेव कल्पितः-निर्धारितः, यज्ञे, भागः-अंशः, यस्मिन् (आधिपत्ये) तथाभूतम्, शैलाधिपत्वम्-गिरिराजत्वम्, अन्वतिष्ठत्-अकरोत्।

भा०—ब्रह्मणाऽस्य हिमालयस्य यज्ञे भागः क्लृप्तः, सर्वेषां पर्वतानामधिराजत्वे चायं स्थापितः, यतोऽयं हिमालयो यज्ञाङ्गानां सोमलतादीनामुत्पत्तिस्थानम्, पृथिव्या धारणे (संस्तम्भने) च अस्यैव प्राधान्येन शक्तिरिति।

अलं०—यज्ञाङ्गयोनित्वादिद्वयस्य क्रमेण द्वये कारणत्वाद्यथासंख्यमलङ्कारः। यज्ञभागकल्पने यज्ञाङ्गयोनित्वमिति विशेष्यस्य साभिप्रायत्वात् परिकराङ्कुरः, धरित्रीधरणक्षममिति विशेषणस्य च आधिपत्यप्रदाने साभिप्रायत्वात् परिकरः। यज्ञांशभागित्वाद् हिमालयस्य देवत्वं व्यङ्ग्यम्।

स मानसीं मेरुसखः पितॄणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः।
मेनां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे॥ १८॥

अ०—मेरुसखः स्थितिज्ञः सः कुलस्य स्थितये पितॄणाम् मानसीम् कन्याम् मुनीनाम् अपि माननीयाम् आत्मानुरूपाम् मेनाम् विधिना उपयेमे।

व्याक०—मेरोः सखा मेरुसखः, "राजाहः सखिभ्यष्टच्"। स्थितिं जानातीति स्थितिज्ञः, जानातेः "आतोनुपसर्गे कः"। अनुकूलं रूपं यस्याः सा अनुरूपा, आत्मनः अनुरूपामात्मानुरूपाम्। मानसीम्-मनश्शब्दाच्छैषिकेण, ङीप्। माननीयाम्-मानयतेरनीयर्। उपयेमे-उपपूर्वाद् यम् धातोर्लिट्, "उपाद्यमः स्वकरणे" इत्यनेनात्मनेपदम्। विधिनेत्युपयमनकरणे तृतीया। स्थितये-तादर्थ्ये चतुर्थी।

व्याख्या—मेरोः-सुमेरुपर्वतस्य, सखा-मित्रम्, स्थितिज्ञः-मर्यादाभिज्ञः, सः-हिमालयः, कुलस्य-वंशस्य, स्थितये-रक्षणाय, पितॄणाम्-*अग्निष्वात्तादीनाम्, मानसीम्-मनःसङ्कल्पजन्याम्, अयोनिजाम्, कन्याम्-सुताम्, मुनीनामपि, माननीयाम्-आदरणीयाम्, आत्मानुरूपाम्-कुलशीलसौन्दर्य्यादिभिः स्वसदृशीम्, मेनाम्-मेनानाम्नीम्, विधिना-शास्त्रोक्तरीत्या, उपयेमे-परिणिनाय।

---

* तेभ्यः शुभास्पदं जज्ञे मेनका हरिणी तथा। ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज—इति विष्णुपुराणम्।

भा०—हिमालयेन (पर्वताभिमानिना देवेन) मेनाया विवाहः कृतः। यद्यपि कामार्थमस्य धर्मरतस्य न विवाहापेक्षा, तथापि कुलसन्ततिमर्यादारक्षणाय धर्मरूपेण विवाह इति। इयं मेना पितॄणां मानसी कन्या, धर्मभावेन च मुनिभिरप्यादरणीया। विवाहेऽन्यसाहाय्यस्यापेक्षितत्वेन मेरोस्तत्र साहाय्यसूचनाय मेरुसख-इत्युक्तम्।

अलं०—उत्तरार्धे वृत्त्यनुप्रासश्चमत्कारी। अनुरूपयोः सङ्घटनवर्णनात् समालङ्कारः, कुलस्य स्थितये इत्यनेनोपयमस्य विषयभोगार्थत्वव्यपोहनेन परिसंख्यालङ्कार इति विवरणम्। मुनीनामपि माननीयामित्युक्त्या तस्याः ब्रह्मवादिनीत्वं च व्यञ्जितम्।

*कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे।
मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः॥ १६॥

अ०—अथ कालक्रमेण तयोः स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे प्रवृत्ते (सति) मनोरमम् यौवनम् उद्वहन्त्याः भूधरराजपत्न्या गर्भः अभवत्।

व्याक०—रमयतीति रमम्, पचाद्यच्, मनसां रमं मनोरमम्। भूधराणां राज्ञः पत्न्या भूधरराजपत्न्याः। गर्भसम्बन्धे षष्ठी। यौवनम्-युवादित्वाद् भावेऽण् तद्धितः। सुरतप्रसङ्गे इति "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सप्तमी। घञन्तः प्रसङ्गशब्दो व्याख्यातपूर्वः।

व्याख्या—अथ-विवाहानन्तरम्, कालक्रमेण-वयस आनुकूल्येन, तयोः-मेनाहिमालययोः, स्वरूपयोग्ये-सौन्दर्य्यानुरूपे, सुरतप्रसङ्गे-रमणकर्मणि, प्रवृत्ते सति, मनोरमम्-मनोहारि, यौवनम्-तारुण्यम्, उद्वहन्त्याः-दधत्याः, भूधरराजस्य-गिरिराजस्य-हिमालयस्य, पत्न्याः-मेनायाः, गर्भः, अभवत्, मेना गर्भवती बभूवेत्यर्थः।

भा०—स्पष्टतरः।

अलं०—यौवनमुद्वहन्त्या इति गर्भधारणे हेतुगर्भं साभिप्रायं विशेषणमिति परिकरः। विभावादीनां चमत्कृतिजनकतयानुपस्थितेर्न शृङ्गाररसध्वनिर्वक्तुं शक्यः।

---

* पद्यमिदं केषुचित् पुस्तकेषु नास्ति। प्रकाशिकाविवरणयोरपि न व्याख्यातम्।

असूत सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् ।
क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥

अ०—सा नागवधूपभोग्यम् अम्भोनिधिबद्धसख्यम् पक्षच्छिदि वृत्रशत्रौ क्रुद्धेऽपि कुलिशक्षतानाम् अवेदनाज्ञम् मैनाकम् असूत ।

व्याक०—नागवधूनाम् उपभोग्यं नागवधूपभोग्यम्, उपभोग्यमिति भुनक्तेर्ण्यत्, नागवधूनामिति तत्सम्बन्धे "कर्तरि वा" इति विकल्पिता षष्ठी । अम्भसां निधिना बद्धं सख्यं येन तम्, अम्भोनिधिबद्धसख्यम् । सख्यमिति सखिशब्दात् "सख्युर्यः" । पक्षान् छिनत्ति तस्मिन् पक्षच्छिदि, "सत्सूद्विष ..." इत्यादिना कर्तरि क्विप् । न वेदनां जानातीत्यवेदनाज्ञः, तम्, कप्रत्ययान्तस्य कृतोपपदसमासस्य नञा समासः, मैनाकम्-मेनैव मेनाका स्वार्थे कप्रत्ययः, "आदाचार्याणाम्" इति कात्पूर्वस्यात्वम् । तस्या अपत्यमिति शिवादित्वं मत्वा अण्प्रत्ययः । यद्वा 'मेनाकाया अयमिति' सम्बन्धसामान्यविवक्षायां शैषत्वमाश्रित्य शैषिकोऽण्, असूत-आदादिकात् सूतेर्लङ् ।

व्याख्या—सा-मेनका-हिमाद्रिपत्नी, नागवधूनाम्-नागलोकसुन्दरीणाम्, उपभोग्यम्-उपभोगयोग्यम्, निरतिशयरमणीयम्, अम्भोनिधिना-समुद्रेण सह बद्धम्-स्थिरीकृतम्, सख्यम्-मैत्री येन तथाभूतम्, तत एव पक्षच्छिदि पर्वतानां पक्षच्छेदनकर्तरि, वृत्रस्य-वृत्रासुरस्य, शत्रौ विनाशके, सुरेन्द्रे, क्रुद्धेऽपि क्रोधयुक्ते सत्यपि, कुलिशक्षतानाम्-वज्राघातव्रणानाम्, अवेदनाज्ञम्-वेदनायाः पीडायाः, अनभिज्ञम्, मैनाकम्-मैनाकनामानं सुतम्, असूत-उत्पादितवती

भा०—हिमालयस्य मेनायां प्रथमः पुत्रो मैनाको नाम पर्वतः (तत्पर्वताभिमानी देवः) जज्ञे । तस्य चाग्रे यत्प्रथितं महत्त्वम्, तद्भाविवृत्त्यास्मिन् पद्ये निर्दिष्टम्, यद्-यदा पर्वतानां पक्षच्छेदनायेन्द्रः क्रोधेन प्रवृत्तः, तदायं मैनाको मित्रत्वात्समुद्रेण सपक्ष एव गोपायितः । नास्य वज्रजनितवेदनायाः कदाप्यनुभवोऽभूत् । समुद्रे निमग्नश्चायं पातालस्था नागकन्या रमयामासेति । यद्यपि काव्येऽस्मिन् मैनाकवर्णनस्य न कोऽप्युपयोगः, तथापि भ्रातृमत्या कन्याया विवाहे प्राशस्त्याद् वर्ण्यमानाया गौर्या भ्रातृमतीत्वं स्फुटीकर्तुं मैनाकजन्मोपन्यास इति व्याख्यातारः । उक्तं हि मनुना 'यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा

पिता । नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया' इति ।

अलं०—सत्यपि क्रुद्धे शत्रौ वेदनाभाववर्णनाद् विशेषोक्तिः। अम्भोनिधिबद्धसख्यमिति विशेषणस्य वेदनाननुभवे साभिप्रायत्वात् परिकरः । अत्र सूतेः कर्मभूते मैनाके विशेषणत्रयसंबन्धो न समञ्जसः, उत्पत्तिकाले समुद्रमित्रत्वादेरभावेन तस्यानुवाद्यत्वानुपपत्तेरिति 'अनुवादायुक्तत्वम्' दोषः । 'उपभोग्यम्' इति योग्यतार्थे कृत्यप्रत्ययस्य भाविन्यर्थे सम्भवेपि 'बद्धसख्यम्' इति भूतार्थकः क्तप्रत्ययो ऽनुवादे ऽनुपपन्न एवेति पर्यालोच्यम् ।

अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥

अ०—अथ दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी सती पितुः अवमानेन प्रयुक्ता योगविसृष्टदेहा सती जन्मने ताम् शैलवधूम् प्रपेदे ।

व्याक०-भवस्य पूर्वा पत्नी, भवपूर्वपत्नी, "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इति पूर्वशब्दस्य पुंवद्भावः। योगेन विसृष्टो देहो यया सा योगविसृष्टदेहा। योग इति युज्यतेर्घञ्, विसृष्टेति सृजतेः क्तः, देह इति देग्घेर्घञ् । सती-अस्तेः शतृप्रत्ययः, स्त्रीत्वाद् ङीप् । पितुः-"कर्तृकर्मणोः कृति" इति अवमानकर्तरि षष्ठी । अवमानेनेति प्रयोजनकर्तरि तृतीया । जन्मने इति तादर्थ्ये चतुर्थी ।

व्याख्या—अथ-मैनाकजननानन्तरम्, दक्षस्य-दक्षप्रजापतेः, कन्या-पुत्री, भवस्य-महादेवस्य,पूर्वपत्नी-स्वपूर्वजन्मनि भार्या, सती-सतीनाम्ना प्रसिद्धा, पितुः स्वजनकस्य-दक्षस्य, (दक्षकृतेन) अवमानेन-(स्वभर्तुर्हविर्भागाप्रदानादिरूपेण) तिरस्कारेण, प्रयुक्ता-(देहत्यागाय) प्रेरिता, योगेन-योगमार्गेण, विसृष्टः-त्यक्तः देहो यया तथाभूता सती, जन्मने-पुनर्जन्मग्रहणाय, ताम्-पूर्ववर्णिताम्, शैलस्य-पर्वतराजहिमालयस्य, वधूम्-मेनाम्, प्रपेदे-प्राप, जन्मग्रहणाय मेनामुपयुक्तां मन्यते स्मेत्यर्थः ।

भा०—कुमारमातुः पार्वत्याः प्रसङ्ग इत उपस्थापनीय इति तज्जन्मोपन्यासाय तत्पूर्वजन्मकथा स्मार्यते-पूर्वं हि दक्षस्य प्रजापतेः पुत्री सती भगवतः शङ्करस्य भार्याभूत् । दक्षेण च केनचिद्धेतुना शिवं प्रति कुपितेन स्वीये यज्ञे भगवान् शिवो न निमन्त्रितः- इति तेन पत्युरवमानेन कुपिता देवी सती पितरि

प्रतीकारमनुचितं मत्वा योगेन स्वशरीरं तत्याज । सैव शङ्करेण नित्यसम्बद्धा वियोगमसहमाना तादृशातिप्रकृष्टतपस्विन्यां मेनायां पुनर्जन्मग्रहणायेच्छामकरोत्, वस्तुतः परा शक्तिः सा नित्यैव, देवानां कार्यसिद्ध्यर्थं समये समये स्वातन्त्र्येण तस्या आविर्भाव इति ! एतच्च 'प्रपेदे' इति जन्मग्रहणे स्वातन्त्र्यमभिदधता सूचितं द्रष्टव्यम् ।

अलं०—सती सतीति भिन्नार्थत्वेन यमकम् । भवपूर्वपत्नीति जन्मग्रहणे साभिप्रायत्वात्परिकरः ।

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥२२॥

अ०—भूधराणाम् अधिपेन समाधिमत्याम् तस्याम् भव्या सा उत्साहगुणेन सम्यक्प्रयोगाद् अपरिक्षतायाम् नीतौ सम्पद् इव उदपादि ।

व्याक०—भुवो धराणां भूधराणाम्, धरशब्दः पचाद्यजन्तः । समाधिरस्त्यस्या इति समाधिमती, तस्याम्, समाधिशब्दान् मतुप्, समाधिशब्दे च दधातेः "उपसर्गे घोः किः" । भवतीति भव्या, "भव्यगेय..." इत्यादिना कर्तरि यत् । संपत् संपूर्वकात्पद्यतेः "संपदादिभ्यः क्विप्" इति भावे क्विप् । उदपादि-उत्पाद्यतेः कर्मणि लुङ्, चिण् । "चिणो लुक्" इति तप्रत्ययस्य लुक् । सेति कर्मणि प्रथमा, कर्मणोभिहितत्वात् अधिपेनेति अनुक्तकर्तरि तृतीया । प्रयोगाद्-इति हेतौ पञ्चमी ।

व्याख्या०—भूधराणाम् अधिपेन गिरिराजेन हिमालयेन, समाधिमत्याम्-समाधिरत्र तपः, तद्वत्याम्, तपस्विन्याम्, तस्याम्-मेनायाम्, भव्या-कल्याणी सा-सती, उत्साहगुणेन उत्साहः-अध्यवसायः, तद्रूपेण गुणेन यद् वा-उत्साहस्य गुणेन-उत्साहजनितेन असंमोहसावधानत्वादिना, सम्यक् प्रयोगाद्-यथोचितमुपयोगात्, अपरिक्षतायाम्-अपरिहीणायाम्, नीतौ-सन्धिविग्रहादिषाड्गुण्यरूपायां राजनीतौ, भव्या सम्पदिव समृद्धिरिव, उदपादि-उत्पादिता ।

भा०—सा पूर्वोक्ता शिवपूर्वपत्नी सती हिमालयेन मेनायां जनिता । जननमत्र प्रादुर्भाव एव, नित्यशक्तेस्तस्या मुख्यजन्मनोऽसम्भवात् । तत्रोपमा-यथा उत्साहगुणेन नीतौ संपदुत्पाद्यते-तथैवेति । संपत्सिद्धौ यथा नीतेरुत्साहस्य च

कृतार्थता जायते, तथैवास्या भगवत्याः प्रादुर्भावेन मेनाहिमालयौ कृतार्थतां गताविति व्यज्यते ।

अलं०—पूर्णोपमा । संपत्पार्वत्योरुपमानोपमेयभावः, । तथैवोत्साहहिमालययोरपि । भव्यत्वम्, उत्पत्तिश्च साधारणो धर्मः । नीतेर्मेनायाश्चापरिच्छितत्वं समाधिमत्त्वं चेति विशेषणे अपि बिम्बप्रतिबिम्बभूते । व्यङ्ग्योऽर्थो भावे उक्तः ।

प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥

अ०—प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातम् शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि तज्जन्मदिनम् स्थावरजङ्गमानाम् शरीरिणाम् सुखाय बभूव ।

व्याक०—प्रसन्ना दिशो यस्मिन्, तत् प्रसन्नदिक् । प्रसन्नेति 'षद्ल् पद्यर्थे' इति चौरादिकान्निष्ठा । पांसुभिः विविक्ता वाता यस्मिन्, तत् पांसुविविक्तवातम् । विविक्तशब्दे 'विचिर् पृथग्भावे' धातोः क्तः । शङ्खस्य स्वनस्य (ष० त०) अनन्तरम् (ष० त०) पुष्पाणां वृष्टिः (ष० त०) यस्मिन् (बहु०) तत् शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि । तस्या जन्मनो दिनं तज्जन्मदिनम् । स्थावरशब्दे तिष्ठतेः " स्थेशभासपिसकसो वरच् " । जङ्गमशब्दे यङ्लुगन्ताद् गच्छतेः पचाद्यच् । सुखाय-तादर्थ्ये चतुर्थी । यद् वा " क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः " इत्यनेनाप्रयुज्यमानतुमुन्नन्तकर्मणि चतुर्थी, सुखमुत्पादयितुमिति ।

व्याख्या—प्रसन्नाः-क्रूरातपमेघावरणाद्युपद्रवरहिताः मनोहराः, दिशः, यस्मिन् तथाभूतम्, पांसुभिः-धूलिभिः, विविक्तः-रहितः, वातः-पवनः-यस्मिन् तथाभूतम्, शङ्खस्वनस्य-शङ्खनादस्य, अनन्तरम्, पुष्पाणां वृष्टिः यस्मिन् तथाभूतम्, तस्याः-सत्याः, जन्मनः-उत्पत्तेः, दिनम्, स्थावराणाम्-एकत्र स्थितिशीलानां शैलवृक्षादीनाम्, जङ्गमानाम्-गमनशीलानां सुरनरतिर्यगादीनाम्, सर्वेषां शरीरिणाम्-शरीरधारिणाम्, सुखाय-आनन्दाय, बभूव-जातम् ।

भा०—पार्वत्याः प्रादुर्भावदिवसे दिशः प्रसन्ना बभूवुः, (तेन शरीरिणां नेत्रसुखम्), पांसुरहितो मन्दशीतलः पवनो ववौ, (तेन त्वक्सुखम्), जन्मनः शङ्खध्वनिं हिमालयगृहे श्रुत्वा दिवि देवैः पुष्पवृष्टिः कृता, यद्वा देवैरेव शङ्ख

विनाय पुष्पवृष्टिः कृता, (तेन श्रोत्रघ्राणयोः सुखम्) सर्वे च स्थावरजङ्गमाः प्राणधारिणः सर्वेन्द्रियैर्निर्वृता सुखमापुः । सर्वैश्वर्याः प्रादुर्भावे सर्वमिदमुपपन्नमेवेति ।

अलं०—प्रसन्नदिगादिपदार्थानां जन्मदिनस्य सुखकरत्वे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । देव्या निरतिशयं महत्त्वम्, तेन च तद्विषयको भावो व्यङ्ग्यः ।

तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

अ०—सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया तया दुहित्रा नवमेघशब्दाद् उद्भिन्नया रत्नशलाकया विदूरभूमिरिव सुतराम् चकासे ।

व्याक०—स्फुरत् प्रभाया मण्डलं यस्याः, तया स्फुरत्प्रभामण्डलया । प्रभा इति भावे " आतश्चोपसर्गे " इति स्त्रियामङ् । नवाद् मेघानां शब्दाद् नवमेघशब्दाद् । सावित्री-सूतेः सूयतेर्वा तृच्, " स्वरतिसूति......" इति वेट्, स्त्रीत्वाद् ङीप् । चकासे-कास्धातोर्लिट्, क्वचित्तु चकाशे इति पाठः । तत्र काश् धातुर्बोध्यः । दुहित्रा इति कासतेः करणे तृतीया ।

व्याख्या—सवित्री-जननी मेना, स्फुरत्-प्रकाशमानम्, प्रभामण्डलम्-मण्डलाकारा प्रभा-कान्तिर्यस्याः, तथाभूतया, तया, उत्पन्नया, दुहित्रा-कन्यया नवाद् वर्षादावुद्भूताद्, मेघशब्दाद् घनगर्जिताद्, उद्भिन्नया-स्थलीं भित्त्वा बहिरुद्भूतया, रत्नशलाकया-रत्नाङ्कुरेण, *विदूरस्य-विदूराख्यगिरेः, भूमिरिव, सुतराम्-अत्यन्तम्, चकासे-शुशुभे ।

भा०—प्रादुर्भूतायास्तस्या भगवत्याः स्फुरन्ती प्रभा विलक्षणैवासीत्, तेन प्रभाजालेन जनन्या अपि शोभाऽभवत् । तत्रोपमा-विदूराख्य एकः पर्वतः, यत्र वैदूर्याख्या मणयो जायन्ते, वर्षारम्भे प्रथमेन मेघध्वनिना तत्र रत्नाङ्कुराः शलाकाकाराः प्रादुर्भवन्ति । ताभी रत्नशलाकाभिर्यथा गिरिप्रान्तभूमेः शोभा

---

* अस्ति शैलो विदूराख्यः पर्यन्ते तत्र काचन
मही रत्नाकरीभूता वैदूर्यं तत्र जायते ।
मेघशब्देन जायन्ते तत्र रत्ननवाङ्कुराः
क्रमात् परिणतास्ते स्युर्मणयो राजपूजिताः ॥ इति भोजः ।

भवति, तथैव कन्ययानया मातुः शोभाभूदिति ।

अलं०—उपमा । विदूरभूमिरुपमानम्, मेना चोपमेया, चकासे इति सामान्यधर्मः । रत्नशलाकाया दुहितुश्च विम्बप्रतिविम्बभावः ।

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥२५॥

अ०—लब्धोदया दिने दिने परिवर्धमाना (अत एव) चान्द्रमसी लेखेव (स्थिता) सा ज्योत्स्नान्तराणि कलान्तराणीव लावण्यमयान् विशेषान् पुपोष ।

व्याक०—लब्ध उदयो यया सा लब्धोदया । लब्ध इति लभतेः क्तः उदय इति उत्पूर्वाद् एतेः "एरच्" । ज्योत्स्नायाम् अन्तरं येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणि । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । अन्याः कलाः कलान्तराणि, अथवा *अन्तराणि-अवयवाः, कला एव अन्तराणि कलान्तराणि, द्वितीयाबहुवचनम्, 'विशेषान्' इत्यस्योपमानम् । दिने दिने-"नित्यवीप्सयोः" इति वीप्सायां द्विरुक्तिः । परिवर्धमाना-हेतौ लक्षणे वा शानच् । चान्द्रमसी-चन्द्रमस इयमिति शैषिकोऽण्, ततो ङीप् लवणस्य भावो लावण्यम्, ष्यञ्, तत्प्रचुरान् लावण्यमयान्, प्राचुर्ये मयट् । अत्र लावण्यशब्दो रूढिलक्षणया कान्तिविशेषवाची † ।

व्याख्या—लब्धः-प्राप्तः, उदयः-जन्म, चन्द्रलेखापक्षे उदयगिरिसम्बन्धः-यया तथाभूता, दिने दिने-प्रत्यहम्, परिवर्धमाना-वृद्धिं प्राप्नुवती, अत एव चान्द्रमसी-चन्द्रसम्बन्धिनी लेखेव-कलेव, स्थिता, सा-मेनकात्मजा, ज्योत्स्नायाम्-चन्द्रिकायाम्, अन्तरम्-अन्तर्धानं येषां तथाभूतानि-ज्योत्स्नाबाहुल्येन ज्योत्स्नायामन्तर्निलीनानीव, यद्वा ज्योत्स्ना अन्तरे-अन्तरात्मनि (यद्वा मध्ये बहिश्च) येषां तथाभूतानि ज्योत्स्नामयानि, कलान्तराणीव-अन्याः कला इव,

---

* मध्ये वक्रे तथा छिद्रे व्यवधानेऽन्तरात्मनि ।
अवकाशे बहिर्योगे विशेषेऽवयवेऽन्तरः—इति हलायुधः ॥

† अवयवसंस्थानविशेषाभिव्यङ्ग्यं निखिलावयवेभ्यो व्यतिरिक्तं यत् किञ्चित् तत्त्वान्तरं लावण्यम्—इति ध्वनिकारः ।

कलारूपान् अवयवानिव इति वा, लावण्यमयान्-कान्तिविशेषप्रचुरान्, विशेषान्-* अवयवान्, पुपोष-उपचितवती, प्रापेत्यर्थः ।

भा०—प्रादुर्भूता भगवती प्रत्यहं ववृधे । यथा चन्द्रकला प्रत्यहं वर्धमाना ज्योत्स्नामयीः कलाः प्रादुर्भावयति, तथेयमपि प्रत्यहं लावण्यमयान्यङ्गानि प्रादुश्चकार ।

अलं०—उपमाद्वयम् । चन्द्रलेखापार्वत्योरुपमानोपमेयभाव एकः, कलावयवयोरपर इति ।

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥२६॥

अ०—बन्धुजनः बन्धुप्रियाम् ताम् पार्वती इति आभिजनेन नाम्ना जुहाव । (किंच) सुमुखी सा उ मा इति मात्रा तपसः निषिद्धा (सती) पश्चाद् उमाख्याम् जगाम ।

व्याक०—शोभनं मुखं यस्याः सा सुमुखी, "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीष् । पार्वती पर्वतशब्दादपत्यार्थे भवार्थे वा अण्, ततो ङीप् । अभिजनादागतमाभिजनम्, तेन, अभिजनशब्दाद् "तत आगतः" इत्यण् आख्याम् आङ् पूर्वात् 'चक्षिङ्' धातोः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः, "चक्षिङ ख्याञ्" इति ख्याञा देशः "शस्य यो वा" इति यकारः । जुहाव ह्वेञ् धातोर्लिटि रूपम् । आह्वानार्थे केवलस्य प्रयोगः । नाम्नेति ह्वानकरणे तृतीया । तपसः-"वारणार्थानामीप्सितः" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी ।

व्याख्या—बन्धुजनः-कुटुम्बलोकः, बन्धूनाम्-पित्रादीनाम्, प्रियाम्-इष्टाम्, ताम्-नवजातां सुताम्, 'पार्वती' इति, आभिजनेन-†अभिजनः-कुलं जन्मभूमिर्वा, तत आगतेन तन्निमित्तेन कुलसम्बन्धिना, जन्मभूमिसम्बन्धिना वा, 'पार्वती' इति नाम्ना अभिधानेन, जुहाव-आकारयामास, व्यवजहारेत्यर्थः । किं च सुमुखी-शोभनवदना सा पार्वती, ‡उ-हे वत्से, मा-मा

* विशेषोऽवयवे व्यक्तौ—इत्युत्पलमाला ।

† कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि ।

‡ "उ इति वितर्कसम्बोधनपादपूरणेषु"—इति गणव्याख्याने ।

कृथाः, इत्येवं रूपेण, मात्रा-जनन्या-मेनया, तपसः-तपश्चर्यायाः, निषिद्धा-वारिता, सती, पश्चाद्, उमाख्याम्-उमेति नाम, जगाम-प्राप । अरुणगिरि-नाथस्तु उ-शब्दं तपोऽर्थकं मत्वा '*उ-तपः, मा कृथाः'. इति व्याचख्यौ ।

भा०—सा पर्वताज्जाता, पर्वते जाता, इति वा हेतोर्बान्धवास्तस्या देव्याः पार्वतीत्यन्वर्थं नाम चक्रुः । अग्रे च यदा सा तपः कर्तुं प्रवृत्ता, जनन्या च तपःक्लेशमनुमाय खिन्नया 'उ मा' इत्येवं निषिद्धा, ततः प्रभृति 'उमा' इत्यपि तस्या नाम जातम् । इदमाख्यानमग्रे स्फुटं स्यात् ।

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २७ ॥

अ०—पुत्रवतः अपि महीभृतः दृष्टिः तस्मिन् अपत्ये तृप्तिम् न जगाम (हि अनन्तपुष्पस्य मधोः द्विरेफमाला चूते सविशेषसङ्गा (भवति)।

व्याक०—अनन्तानि पुष्पाणि यस्य (यजन्यानि) तस्य अनन्त-पुष्पस्य । विशेषेण सह वर्तत इति सविशेषः, तादृशः सङ्गो यस्याः सा सविशेषसङ्गा । पुत्रवतः-पुत्रशब्दाद् भूम्नि मतुप्, पुत्रशब्दो ऽत्रापत्यशब्द-वत्कन्यापुत्रयोः सामान्येन वाचकः । महीं बिभर्तीति महीभृत्, तस्य । बिभर्तेः कर्तरि क्विप् । दृष्टिः-दृशेः क्तिन् ।

व्याख्या—पुत्रवतः-†मैनाकादिसंततियुतस्य अपि, महीभृतः-हिमालयस्य, दृष्टिः, तस्मिन्-उमाख्ये, अपत्ये-संततौ, तृप्तिम् संतोषम्, न जगाम, स तस्यां निरतिशयं स्नेहमकरोदित्यर्थः । हि-यथा अनन्तपुष्पस्य-कमलाद्यनेकमनोहारि-कुसुमसम्पदमुत्पादयतोपि मधोः-वसन्तस्य, (सम्बन्धिनी) द्विरेफाणाम्-भ्रमराणाम्, माला, चूते-रसालपादप एव सविशेषः-सातिशयः, सङ्ग-आसक्तिः, यस्यास्तथाभूता भवति ।

भा०—यद्यपि पूर्वं पुत्रादिसन्ततौ सत्यां पुनरुत्पन्नायां कन्यायां न विशेषेण लोकानामनुरागो दृश्यते, तथापि हिमालयस्य पार्वत्यामधिको ऽनुराग आसीत्, स तां पश्यन्न तृप्तिमलभत । तत्र च तस्या एव भगवत्या अनन्य-

---

* उ तापेऽव्ययमीशे ना—इति यादवः ।

† गङ्गाप्यस्यैव तन्तीतिरिति रामाश्रमादौ स्पष्टम् ।

दुर्लभा गुणाः कारणम्, यथा गुणातिशयादेव सत्स्वपि वसन्तजन्येषु बहुषु पुष्पेषु सहकारमञ्जर्य्यामेव भ्रमरा नितान्तमुत्कण्ठिता भवन्तीति ।

अलं॰—वाक्यद्वय एकस्यैव सामान्यस्य 'तृप्तिं न जगाम' 'सविशेषसङ्गा' इति विभिन्नाभ्यां शब्दाभ्यां प्रतिपादनात् प्रतिवस्तूपमा । हिमालयस्य मधुना, तद्दृष्टेर्भ्रमरमालया, अपत्यान्तरस्य पुष्पान्तरैः पार्वत्याश्च चूतमञ्जर्या बिम्बप्रतिबिम्बभावः । अत्र 'पुत्रवतः' इत्युपक्रम्य 'तस्मिन्नपत्ये' इत्यभिधानात्प्रक्रमभङ्गो दोषः काव्यप्रकाश उक्तः । 'महीभृतो ऽपत्यवतो ऽपि' इति पाठश्च युक्त इत्युक्तम् । अत्र वादप्रतिवादौ काव्यप्रदीपे प्रकाशिकाख्यायामस्य व्याख्यायां च विस्तृताविति नेह तन्येते ।

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

अ॰—स तया दीपइव प्रभामहत्या शिखया, त्रिदिवस्य मार्गइव त्रिमार्गया, मनीषीव संस्कारवत्या गिरा पूतश्च विभूषितश्च (बभूव) ।

व्याक॰—प्रभया महत्या प्रभामहत्या । त्रयो मार्गा यस्याः तया त्रिमार्गया । मनस ईषा मनीषा, शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्, सा अस्यास्तीति मनीषी । "व्रीह्यादिभ्यश्च" इतीनिस्तद्धितः । सर्वाणि तृतीयान्तानि पवनविभूषणयोः कर्तृणि, तयेत्यस्योपमानानि । पूतविभूषितशब्दौ क्तान्तौ ।

व्याख्या – सः-हिमवान्, तया-कन्यया, दीप इव-दीपो यथा, प्रभया-आलोकेन, महत्या अधिकया, शिखया प्रतिक्षणं निर्गच्छन्त्या ज्वालया त्रिदिवस्य स्वर्गस्य, मार्ग इव-मार्गो यथा, त्रिमार्गया-त्रिपथगया गङ्गया मनीषीव-विद्वान् यथा, संस्कारवत्या-व्याकरणलक्षणानुसारिण्या, गिरा-वाचा, तथा पूतः-पवित्रश्च, विभूषितः-अलंकृतश्च, बभूव ।

भा॰—उत्पन्नया भगवत्या पार्वत्या हिमालयः पूतश्चालंकृतश्च बभूव । तत्रोपमानानि त्रीणि सन्त्यानि । सर्वत्र विभूषितत्वं शोभाधिक्यप्राप्तिरेव । पूतत्वं तु दीपे तमःसंसर्गरहितता, स्वर्गमार्गे पुण्याधिक्यसम्बन्धः, मनीषिणि शुद्धशब्दप्रयोगात्पुण्यप्राप्तिः, हिमालये च भगवत्याः प्रसादाद्विशुद्धान्तःकरणतया मुक्तियोग्यता इति ।

अलं०—मालोपमालङ्कारः । उत्पादकस्य पावकत्वमलंकर्तृत्वं च साधारणो धर्मः । हिमवतः समीपवर्तिनामपि शुद्धिर्व्यञ्जितेति विवरणकारः ।

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां *क्रीडारसान्निर्विशतीव बाल्यम् ॥२९॥

अ०—सा क्रीडारसाद् बाल्यं निर्विशती सखीनाम् मध्यगता (सती) मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः कन्दुकैः च कृत्रिमपुत्रकैः मुहुः रेमे ।

व्याक०—क्रीडासु रसः क्रीडारसः, तस्मात् । क्रीडतेः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः । मन्दाकिन्याः सैकते वेदिकाभिः, मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः । सैकतशब्दे "सिकताशर्कराभ्यां च" इति मत्वर्थीयोऽण् । कृत्रिमशब्दे करोतेः "ड्वितः क्त्रिः" "क्त्रेर्मम् नित्यम्" । पुत्रकैरित्यत्र ह्रस्वार्थे कः । बाल्यम्-बालशब्दाद् भावे ष्यञ् । निर्विशती-विशतेर्हेतौ शतृप्रत्ययः । "आच्छीनद्योर्नुम्" इति विकल्पान्नुमभावः । सखीनाम्-सखिशब्दात् "सख्यशिश्वीति भाषायाम्" इत्यनेन ङीष् । तृतीयान्तानि रमणक्रियाकरणानि ।

व्याख्या—सा-पार्वती, क्रीडासु, $ रसाद्-अनुरागाद्, बाल्यम्-बाल्यावस्थाम्, †निर्विशतीव-भुञ्जानेव, अनुभवन्तीवेति यावत्, सखीनाम्-सहचरीणाम्, मध्ये गता-विद्यमाना, मन्दाकिन्याः-गङ्गायाः, सैकते-सिकतामये पुलिने, वेदिकाभिः-वेदिकानिर्माणैः, कन्दुकैः, च ‡कृत्रिमपुत्रकैः-वस्त्रादिनिर्मिताभिः पाञ्चालिकाभिः, मुहुः-भूयोभूयः, रेमे-चिक्रीड ।

भा०—सर्वलोकप्रकृतिभूताया भगवत्या यद्यपि न बाल्यं वास्तवम्, केवलं देवकार्यार्थं शरीरग्रहणात्, तथापि सा साधारणबालवत्तथा चिक्रीड, यथा क्रीडार्थमेव तद्बाल्यं संभाव्यते स्म ।

अलं०—अत्र सुरकार्यार्थमेव देव्या गृह्यमाणस्य बाल्यस्य क्रीडारसानुभवहेतुकत्वमुत्प्रेक्षितम् । मल्लिनाथस्तु 'क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये' इत्येवं

---

* क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये—इति मल्लिनाथसंमतः पाठः ।

$ शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः—इत्यमरः ।

† निर्वेशो भृतिभोगयोः—इति विश्वः ।

‡ पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद् वस्त्रदन्तादिनिर्मिता—इत्यमरः ।

पाठमभ्युपगम्य व्याख्यातवान्, परमत्र पाठे उत्प्रेक्षावोधकेवपदस्वारस्यं सम्यङ् न व्यवतिष्ठते । वाल्यस्य वास्तवत्वाभावात्तत्र हेतुताया अप्यवास्तवत्वात्तस्मिन् पुत्रिकादिक्रीडाहेतुत्वमप्युत्प्रेक्षितमेवेत्यरुणाचलनाथः प्राह ।

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

अ०—प्राक्तनजन्मविद्याः उपदेशकाले स्थिरोपदेशाम् तान् हंसमालाः शरदि गङ्गामिव आत्मभासः नक्तम् महौपधिमिव प्रपेदिरे ।

व्याक०—प्राक्तने जन्मनि विद्याः प्राक्तनजन्मविद्याः । प्राक्तनशब्दे प्राक्शब्दात् ट्युप्रत्ययः, तुडागमश्च । प्राच्शब्दस्तु प्रपूर्वादञ्चतेः "ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च" इत्यनेन क्विनि सिध्यति । विद्या-विदन्त्यनया इति वेत्तेः "संज्ञायां समजनिषद...." इति क्यप् । स्थिर उपदेशो यस्यां तां स्थिरोपदेशाम् । प्रपेदिरे-पद्यतेर्लिटि वहुवचनम् ।

व्याख्या—प्राक्तने-प्राचीने, जन्मनि, दक्षसुतावस्थायाम्, (अभ्यस्ताः) विद्याः, उपदेशकाले-अध्यापनसमये, स्थिरोपदेशाम्-स्थिरः-दृढानुभवजन्यसंस्काररूपेण स्थितः, (प्राग्भवीयः) उपदेशः, यस्यां तथाभूताम्, ताम्-पार्वतीम्, हंसानाम्,मालाः शरदि-शरदृतौ, गङ्गाम् यथा, आत्मभासः-स्वदीप्तयः, नक्तम्-रात्रौ, महौपधिम्-सञ्जीवन्याद्योपाधिविशेषम्, यथा, तथा, प्रपेदिरे-प्राप्ताः ।

भा०—यथावसरमध्ययनाय नियुक्ता पार्वती आचार्य्याणां प्रयासेन विनैव सर्वा अपि विद्या गृहीतवती । तत्र हेतुः-पूर्वजन्मदृढाभ्याससिद्धाः सर्वा विद्याः स्वत एवास्या बुद्धौ प्रकाशमापुः, उपदेशस्तु निमित्तमात्रमिति । तत्रोपमाद्वयम्-यथा शरदृतुं निमित्तीकृत्य गङ्गायां हंसमालाः स्वत एवायान्ति, यथा वा रात्रिं निमित्तीकृत्य ओषधीनां स्वत एव भासः प्रस्फुरन्ति इति सर्वविद्यास्वरूपाया भगवत्या विद्याग्रहणे कः प्रयास इति हृदयम् । अध्यापनन्तु लोकमर्यादामात्रम् ।

अलं०—मालोपमा । अनया च पार्वत्या वैनयिको नैसर्गिकश्चोभयविधोऽपि वुद्ध्यतिशयो व्यञ्जितः, आगन्तुकहंसमालोपमया वैनयिकः, आत्मभासां प्रादुर्भावोपमया तु नैसर्गिक इति प्रकाशिकाकारः ।

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साथ वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

अ०—अथ सा असंभृतम् अङ्गयष्टेः मण्डनम् अनासवाख्यम् मदस्य करणम् पुष्पव्यतिरिक्तम् कामस्य अस्त्रम् बाल्यात् परम् वयः प्रपेदे ।

व्याक०—अङ्गं यष्टिरिवाङ्गयष्टिः, तस्याः । न आसव इत्याख्या यस्य तद् अनासवाख्यम् । आसवशब्दे सुनोतेः "ऋदोरप्" । पुष्पेभ्यो व्यतिरिक्तं पुष्पव्यतिरिक्तम् । व्यतिरिक्तम्-'वि' 'अति' एतदुपसर्गद्वयपूर्वाद् 'रिचिर्' धातोः क्तः । मण्डनम् इति मण्डयतेर्ल्युट् । मदस्य-'मदी' धातोः "मदोऽनुपसर्गे" इत्यप् । बाल्यादिति परशब्दयोगे पञ्चमी । वय इति प्रपत्तौ कर्म । मण्डन-करणास्त्राणि तत्रारोप्यविशेषणानि ।

व्याख्या—अथ-क्रमेण, सा-पार्वती, असंभृतम्-(अन्यतः) असंगृहीतम्-नैसर्गिकम्, अङ्गयष्टेः-*प्रशस्तस्य शरीरस्य, मण्डनम्-अलङ्कारम्, अनासवाख्यम्-आसव इति पदेनाव्यवहार्यम्, मदस्य-मत्ततायाः, करणम्-साधनम्, पुष्पव्यतिरिक्तम्-कुसुमभिन्नम्, कामस्य-मदनस्य, अस्त्रम्-आयुधम्, बाल्यात्-शैशवात्, परम्-अनन्तरभावि, वयः-अवस्थाम्, तारुण्यम्, प्रपेदे-प्राप ।

भा०—क्रमेण तया पार्वत्या यौवनं प्राप्तम् । तच्च यौवनं त्रिधा विशेषितं कविना-एतद्धि यौवनं शरीरस्यालङ्काररूपम् (तेन शरीरे शोभाविशेषः, द्रष्टॄणामानन्दश्च व्यज्यते) परमलङ्कारान्तराणि यथा बाह्यैः सुवर्णरत्नादिभिः संपाद्यन्ते, तथा नेदम्, अपि तु स्वाभाविकम् । किं चेदं यौवनं नेत्रविलासैरभिव्यङ्ग्यस्य मदस्य जननम् (द्रष्टॄणां वा संमोहहेतुभूतमदजननम्) परं मदजनकद्रव्यं यथासवशब्देन व्यवह्रियते, तथा नेदम् । किं चेदं कामस्यास्त्रम्, परं न पुष्परूपम् इति (अनेनैव साधनेन कामो लोकान् जयति, यस्य यौवनं प्रादुर्भूतम्, तमेव वा जयति इति) ।

अलं०—प्रथमतृतीयपादयोरधिकताद्रूप्यरूपकम्, श्रीमल्लिनाथस्तु परिणामालङ्कारमाह । द्वितीयपादे वयस आसवत्वाभावेऽपि मदजननकार्यकरणाद्

* 'हस्तवाटिलतादयः प्रशंसावचनाः' इत्युक्तत्वात् प्रशंसार्थको यष्टिशब्द इति विवरणकारः ।

विभावना । सर्वत्रापि विभावना भोजेनोक्ता । व्यङ्ग्यानि भावार्थे दर्शितानि ।

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि* वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

अ०—नवयौवनेन विभक्तम् तस्याः वपुः तूलिकया उन्मीलितम् चित्रमिव सूर्यांशुभिः भिन्नम् अरविन्दमिव चतुरस्रशोभि बभूव ।

व्याक०—चत्वारः अस्राः† यस्य तच्चतुरस्रम्, तद् यथा स्यात्, तथा शोभते इति चतुरस्रशोभि । चतुरस्रशब्दोऽयं लक्षणया समग्रार्थबोधकः । शोभतेः ताच्छील्ये णिनिः । उन्मीलितम्-मीलधातोः क्तः । तूलिकया, सूर्यांशुभिः, नवयौवनेन इति त्रीणि क्तान्तेषु कर्तृपदानि ।

व्याख्या०—नवेन-अचिरोदितेन, यौवनेन तारुण्येन, विभक्तम्-कृतविभागम्-व्यक्तीकृतस्तनजघनाद्यवयवसंस्थानविशेषम्, तस्याः-पार्वत्याः, वपुः-शरीरम्, तूलिकया‡-आलेख्यकूर्चिकया, उन्मीलितम्-रञ्जनद्रव्येणोद्भासितम्, चित्रमिव, सूर्यस्य, अंशुभिः-किरणैः, भिन्नम्-विकासितम्, अरविन्दमिव-कमलमिव, चतुरस्रशोभि-साकल्येन शोभमानम्, बभूव-जातम् ।

भा०—यौवनेन शरीरावयवेषु समुचितसंनिवेश-लावण्यादिजननात्तस्याः शरीरं सर्वतः शोभमानमासीत् । यथा तूलिकया कृतरञ्जनं चित्रं शोभते, यथा वा सूर्यांशुविकासितं पद्मं शोभते, तथैवेति ।

अलं०—मालोपमा, चतुरस्रशोभित्वं समानो धर्मः, उन्मीलनभेदनविभजनानां विम्बप्रतिविम्बभावः, बभूवेति क्रिया तु वपुषैवान्वेति, नतूपमानाभ्याम् । तेन कालभेददोषो न शङ्कनीयः ।

इतः प्रभृति पार्वत्याः प्रत्यवयवं वर्णयन् कविः 'मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः' इति कविसंप्रदायमाश्रित्य पादादि भगवत्या वर्णनमुपक्रमते ।

---

*'चतुरस्रशोभम्, इति पाठान्तरम् ।

†'अस्रः कोणे शिरसिजे'-इति विश्वः ।

‡ 'तूलिका कथितालेख्यकूर्चिकातूलशय्ययोः'-इति विश्वः ।

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद् रागमिवोद्गिरन्तौ ।
आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥

अ०—निक्षेपणाद् अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः रागम् उद्गिरन्ताविव (स्थितौ) तच्चरणौ पृथिव्याम् अव्यवस्थाम स्थलारविन्दश्रियम् आजह्रतुः ।

व्याक०—अभ्युन्नताः अङ्गुष्ठयोः (प० त०) नखयोः (प० त०) प्रभाभिः, अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः, करणे तृतीया। न व्यवस्था यस्यां तामव्यवस्थाम्, व्यवस्थाशब्दे तिष्ठतेः "व्यवस्थायामसंज्ञायाम्" इति ज्ञापकादङ् । निक्षेपणाद्-क्षिपतेर्ल्युट् । अङ्गुष्ठाभ्युन्नतौ हेतुत्वात्, पञ्चमी। रागम्-रञ्जेर्घञ्, "घञि च भावकरणयोः" इति नलोपः । उद्गिरन्तौ-उत्पूर्वाद् गिरतेः शतृप्रत्ययः । आजह्रतुः-हरतेर्लिटि प्रथमपुरुषद्विवचनम् ।

व्याख्या०—निक्षेपणाद्-(पाद) विन्यासाद्, अभ्युन्नतयोः- भूतलस्पर्शनसमयेऽधिकमुन्नताग्रयोः, अङ्गुष्ठयोः, यौ नखौ, तयोः प्रभाभिः, रागम्-अन्तर्गतलौहित्यम्, उद्गिरन्तौ-बहिर्निस्सारयन्ताविव, स्थितौ, तस्याः-पार्वत्याः, चरणौ, पृथिव्याम्, अव्यवस्थाम्-नास्त्यभावोऽत्र व्यवस्था, तया रहिताम्-सञ्चारिणीमिति यावत्, स्थलारविन्दयोः-स्थलकमलयोः, श्रियम्-शोभाम्, आजह्रतुः-सम्पादितवन्तौ । पृथिव्यां निक्षेपणात्, स्थलकमलशोभाम् आजह्रतुः-गृहीतवन्तौ इति वा ।

भा०—भूम्यां चरणनिक्षेपकाले समुन्नतस्याङ्गुष्ठस्यारुणनखप्रभयैवं संभाव्यते स्म-यदङ्गवत्याश्चरणौ परिश्रमादन्तःस्थं रागमुद्वमतः। तेन च रागेण स्थलकमलशोभा तत्र प्रतीयते स्म ।

अलं०—रागप्रसरणे रागोद्गिरणोत्प्रेक्षाऽनुक्तास्पदा वस्तूत्प्रेक्षा । अन्यस्य श्रियोऽन्येनाधारणात् सादृश्ये पर्यवसानमिति निदर्शना, सा च 'अव्यवस्थाम्' इत्युक्त्या सविशेषरूपकवत् सविशेषा-इति प्रकाशिका । उन्नताङ्गुष्ठत्वाद्युक्त्या सामुद्रिकोक्तलक्षणवत्त्वं व्यङ्ग्यम् ।

सा राजहंसैरिव संनताङ्गी* गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

---

* क्वचित् 'संनतांसा' इति पाठः।

अ०—संनताङ्गी सा प्रत्युपदेशलुब्धैः नूपुराशिञ्जितानि आदित्सुभिः राजहंसैः लीलाञ्चितविक्रमेषु गतेषु व्यनीयत इव ।

व्याक०—संनतान्यङ्गानि यस्याः सा संनताङ्गी "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति वृत्तिकृन्मते ङीष् । हंसानां राजानः राजहंसाः, तैः, राजदन्तादित्वाद् हंसशब्दस्य परनिपातः । अनुक्ते विनयनकर्तरि तृतीया । लीलया अञ्चिता विक्रमा येषु तेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु । अञ्चिताः-अञ्चतेर्निष्ठा, "अञ्चेः पूजायाम्" इतीडागमः "नाञ्चेः पूजायाम्" इति नलोपाभावः । विक्रमशब्दे क्राम्यतेर्घञ् । शिञ्जितशब्दे-शिजिधातोर्भावे क्तः । शिञ्जितानि-इति आदानकर्मणि द्वितीया । षष्ठी तु न, "न लोकेति" निषेधात् । गतेषु-इत्यत्रापि भावे क्तः, वैषयिकाधारे सप्तमी । आदित्सुभिः-आङ्पूर्वाद् ददातेः सन्, तदन्ताच्च उः । "सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्" "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" । व्यनीयत-नयतेः कर्मणि लङ्, सेति विनयनक्रियाया अभिहिते कर्मणि प्रथमा ।

व्याख्या—संनतानि-सम्यङ् नम्राणि, अङ्गानि-अंसादयोऽवयवाः, यस्यास्तथाभूता, सा-पार्वती, प्रत्युपदेशलुब्धैः-विद्यां दत्त्वा विद्यामादातुकामैः, नूपुराणाम्-मञ्जीराणाम्, शिञ्जितानि-रणितानि, आदित्सुभिः-आदातुमिच्छुभिः, शिक्षितुकामैः, राजहंसैः*, लीलया-विलासेन, अञ्चिताः-पूजिताः-शोभिताः, विक्रमाः-पादविन्यासाः, येषु तथाभूतेषु, गतेषु-गमनेषु,(तद्विषये)व्यनीयत-अशिक्ष्यत इव ।

भा०—पार्वत्या गतिर्हंससदृशी दृष्टा, मञ्जीरशिञ्जितानि च हंसरुतेभ्योऽप्युत्कृष्टानि समनुभूयन्ते । तत्रेदं कविरुत्प्रेक्षते-हंसैः पार्वत्यै गतिशिक्षा दत्ता, विद्यादानं च शुश्रूषाहेतुकम्, धनहेतुकम्, किंचिच्छिक्षित्वा किंचिच्छिक्षणरूपं वा भवतीति प्रत्युपकाररूपेण रुतेन मञ्जीरशिञ्जितानुकरणं तैः शिक्षितमिति ।

अलं०—हंससदृशगत्यां हंसशिक्षणहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते, शिक्षणे च प्रत्युपदेशलोभो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हेतूत्प्रेक्षाद्वयम् ।

वृत्तानुपूर्वे च नचातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।

---

* हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः,
राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य† उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

अ०—वृत्तानुपूर्वे च न अतिदीर्घे च तदीये शुभे जङ्घे सृष्टवतः विधातुः शेषाङ्गनिर्माणविधौ उत्पाद्ये लावण्ये यत्नः आस इव ।

व्याक०—पूर्वमनुगते अनुपूर्वे, "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन समासः। वृत्ते च ते अनुपूर्वे वृत्तानुपूर्वे, कर्मधारयः। शेषाणाम् अङ्गानां निर्माणस्य विधौ शेषाङ्गनिर्माणविधौ । निर्माण एव विधौ इति श्रीमन्नारायणः। अत्र चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादिवत् निमित्तार्थे सप्तमी प्रकाशिकाविवरणयोरुक्ता। "निमित्तात् कर्मयोगे" इत्यत्र योगशब्दः संयोगसमवाययोरेव बोधक इति सिद्धान्ते 'निर्माणविधौ प्रस्तुते सति' इति भावलक्षणा सप्तमी व्याख्येया। परम्परया वैषयिकाधिकरणता वा विवक्षाधीना कल्पनीया। तदीये-त्यदादीनां वृद्धत्वात् तच्छब्दाच्छः । शुभे शोभेते इति विग्रहे शोभतेः इगुपधत्वात् कः। जङ्घे जङ्घन्यते आभ्यामिति विग्रहे यङ्लुगन्ताद् हन्तेः "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति डः। सर्जनकर्मणि द्वितीया। विधातुः इति यत्नसम्बन्धे षष्ठी। उत्पाद्ये-णिजन्तात् पद्यतेः "अचो यत्" लावण्ये इति यत्नस्य वैषयिकाधारे सप्तमी। आस-इति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं केचिदाहुः। 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' इति धातोर्लिटि रूपमिति वामनः। तत्रापि गतिरर्थः, उत्पत्तुमिति तत्कर्मेति प्रकाशिका, दीप्तिरर्थः, अकर्मकोऽयमिति मल्लिनाथः।

व्याख्या—वृत्ते-वर्तुले, अनुपूर्वे-क्रमेण संकुचितस्थौल्ये, गोपुच्छाकारे, नातिदीर्घे, (अर्थान्नातिह्रस्वे) तदीये-पार्वत्याः, शुभे-मनोहारिण्यौ, जङ्घे-जान्वधोभागौ, सृष्टवतः-निर्मितवतः, विधातुः-ब्रह्मणः, शेषाणाम् जङ्घाव्यतिरिक्तानाम्, अङ्गानाम्-अवयवानाम्, निर्माणविधौ-विरचनार्थम्, उत्पाद्ये-उत्पादयितुमावश्यके, लावण्ये-कान्तिविशेषे (तद्विषये) यत्नः, आस इव-दिदीपे इव, अतिशयेन प्रावर्तत इत्यर्थः। लावण्यम्, उत्पत्तुम्-उत्पादयितुम्, यत्न आसेति अन्तर्भावितण्यर्थं पदधातुमाश्रित्य पाठान्तरं प्रकाशिकायां व्याख्यातम्।

---

† लावण्यमुत्पत्तुमिवास यत्नः-इति प्रकाशिकासंमतः पाठः।

भा०—लावण्येनैवोपादानेन भगवत्या अङ्गानि निर्मातुं विधाता प्रवृत्तः, तच्च सर्वमपि लावण्यं (यावत्तत्सविधे आसीत्) जङ्घानिर्माण एव तेन व्ययीकृतम् । ततश्च शेषाणामुपरितनानामङ्गानां निर्माणाय लावण्यमपि विधात्रा पुनरुत्पाद्यमासीदिति तदर्थमपि तस्य प्रकृष्टो यत्नो जात एव भवेदिति सम्भाव्यते ।

अलं०—इवशब्दश्रवणाद्विधातुर्यत्न उत्प्रेक्ष्यते-इत्युत्प्रेक्षालङ्कारं श्रीमन्नारायणो मल्लिनाथश्चाहतुः वस्तुतस्त्वापातप्रतीतैवात्रोत्प्रेक्षा, वस्तुहेतुफलातिसर्कीया आलङ्कारिकसंमतायास्तस्या इहाप्रतीतेः । जङ्घासौन्दर्य्यं हि प्रकृतम्, न हि विधातुर्यत्नस्तत्र सादृश्यात्संभावयितुं कथमपि शक्यः, नापि स जङ्घासौन्दर्य्यहेतुः, न च यत्नस्य तत्फलत्वेन संभावनं चमत्कारि, तस्मात्सम्भावनामात्रेऽयमिवशब्दः । विधातुर्लावण्यान्तरोत्पादनप्रयत्नस्य कार्यरूपस्य संभावनया सर्वस्य पूर्वसंचितलावण्यस्य व्ययो निमित्तरूपः प्रत्याय्यते, तेन च जङ्घयोः सर्वलावण्यनिधानता फलरूपा प्रत्याय्यते-इत्यप्रस्तुतप्रशंसात्र मुख्यो ऽलङ्कारः । जङ्घयोरलौकिकं सौन्दर्य्यं व्यङ्ग्यम् ।

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वाऽपि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः ॥३६॥

अ०—नागेन्द्रहस्ताः त्वचि कर्कशत्वात्, कदलीविशेषाः एकान्तशैत्याद् लोके परिणाहि रूपम् लब्ध्वा अपि तदूर्वोः उपमानबाह्याः जाताः ।

व्याक०—कदलीषु कदलीनां वा विशेषाः कदलीविशेषाः । एकान्तात् शैत्याद् एकान्तशैत्याद् । शैत्यशब्दे शीतशब्दाद् भावे ष्यञ् । उपमाने उपमानाद्वा बाह्या उपमानबाह्याः, उपमानशब्दे माङ्धातोर्भावे करणे वा ल्युट्, बाह्याः-बहिष् शब्दाद् "बहिषष्टिलोपो यञ् च" । कर्कशत्वात्-कर्कशशब्दाद् भावे त्वः अरुणाचलनाथस्तु त्वचिकर्कशत्वादित्येकं पदं मत्वा "अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" इति सप्तम्या अलुकमाह । परिणाहि-परिणाहोऽस्यास्तीति परिणाहि, परिपूर्वाद् णहधातोर्घञ्, तदन्ताद् "अत इनिठनौ" । लब्ध्वा-लभतेः क्त्वा । रूपमिति तत्कर्म ।

व्याख्या—नागेन्द्राणाम्-ऐरावतादीनाम्, हस्ताः-शुण्डादण्डाः, त्वचि-

चर्मणि, कर्कशत्वात्-कठोरत्वात्, कदलीविशेषाः-विशिष्टाः कदल्यः, एकान्तम्-नियतम्, शैत्यम्-जाड्यम्, तस्माद्, लोके-जगति, * परिणाहि-विशालम्, रूपम्-आकारम्, लब्ध्वा-प्राप्याऽपि, तस्या -पार्वत्याः, ऊर्वोः-जघनयोः, उपमाने-उपमितौ, बाह्याः-बहिर्भूताः, अयोग्या इति यावत्, जाताः । उपमानात्-संभावितोपमानभावाद् गणाद् बाह्या जाता इति वा । लोके-लोकदृष्टौ, उपमानबाह्या जाता इति विवरणम् ।

भा०—स्त्रीणामूरू हस्तिशुण्डादण्डैः कदलीभिर्वा कविभिरुपमीयेते, पार्वत्या ऊर्वोस्तु सादृश्यं सामान्येन तेषु नास्ति । नागेन्द्राणां शुण्डादण्डाः, नन्दनादिस्थिताः काश्चित्कदल्यश्च यद्यपि विशालेनाकारेण समा उपलभ्येरन्, परं शुण्डादण्डानां कर्कशत्वाद्, ऊर्वोस्तु कोमलत्वात्, कदलीनां सदा शैत्येन शीतकाले उद्वेजकत्वात्, ऊर्वोस्तु ग्रीष्मे शैत्येन शीतकाले चोष्णत्वेन सर्वर्तुसुखाकरत्वादुपमानता न युज्यत एवेति ।

अलं०—ऊर्वोरुपमानापेक्षयाधिक्यप्रतिपादनाद् व्यतिरेकोऽलङ्कारः, अपिशब्दादुपस्थितो विरोधश्च तदङ्गमिति प्रकाशिका । उपमानयोरप्रकृतयोर्बाह्यत्वरूपैकधर्मप्रतिपादनात्तुल्ययोगितायां पद्यमिदं कुवलयानन्द उदाहृतम् ।

एतावता † नन्वनुमेयशोभं काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।
आरोपितं यद् गिरिशेन पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्कम् ॥ ३७ ॥

अ०—अनिन्दितायाः काञ्चीगुणस्थानम् एतावता ननु अनुमेयशोभम् (अस्ति) यत् (तत्) पश्चाद् गिरिशेन अनन्यनारीकमनीयम् अङ्कम् आरोपितम् ।

व्याक०—काञ्च्या गुणस्य स्थानं काञ्चीगुणस्थानम् । अनुमेया शोभा यस्य तद् अनुमेयशोभम्, अनुमेया-मातेः मिमीतेर्वा शक्यार्थे "अचो यत्" । 'अनुमेयशोभि' इति पाठे तु शोभते इति शोभि, आवश्यकार्थे णिनिः, भावप्रधानो निर्देशः, शोभित्वमर्थः । अनुमेयं शोभि (शोभित्वम्) यस्येति विग्रहो मल्लिनाथेन दर्शितः । न अन्यासां नारीणां कमनीयम् अनन्यनारीकमनीयम् ।

---

* परिणाहो विशालता ।

† 'अनुमेयशोभि' इति मल्लिनाथसंमतः पाठः ।

कमनीयम्-कामयतेर्णिङभावपक्षे शक्यार्थे अनीयर् । एतावता-एतच्छब्दाद् वतुप्रत्ययः, आत्वम्, हेतावेषा तृतीया। उत्तरवाक्यार्थश्चैतच्छब्देन परामृश्यते। तस्यैव च तृतीयया हेतुत्वं प्रतिपाद्यते । आरोपितमिति णिजन्ताद्रोहतेः कर्मणि क्तः, " रुहः पोऽन्यतरस्याम " । अङ्कमिति द्वितीयान्तमारोपणक्रियायाम् ' अकथितं ' कर्म, नयतिना समानार्थकत्वाद् द्विकर्मकत्वम् । काञ्चीगुणस्थानमिति च प्रधानकर्म, कर्मण उक्तत्वात् प्रथमा ।

व्याख्या—अनिन्दितायाः-अनवद्यायाः पार्वत्याः, काञ्चीगुणस्य-रशनासूत्रस्य, स्थानम्, नितम्ब इति यावत्, एतावता * ननु-एतावन्मात्रेणैव (उत्तरवाक्यप्रतिपादितेन) हेतुना, अनुमेया-अनुमातुं शक्या, शोभा-सौन्दर्यम्, यस्य तथाभूतम् अस्ति, यत्, तत्, पश्चाद्-विवाहानन्तरम्, गिरिशेन-महादेवेन, अन्यासाम्, नारीणाम्, अकमनीयम्-कामयितुमप्यशक्यम्, अत्यन्तदुरवापम्, अङ्कम्-(स्वस्य) उत्सङ्गम्, आरोपितम् नीतम् स्थापितमिति यावत् ।

भा०—यो भगवतः शिवस्योत्सङ्गोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मनसापि कामयितुमशक्य , अत्यन्तदुरवापतया तत्रेच्छाया अप्यनुदयात्, तत्रैव पार्वत्या नितम्बः स्वयं भगवता शिवेनैवारोपितः-इत्यतोऽधिकं नितम्बस्य सौन्दर्यं गुणाकरत्वं गौरवं वा किमु वर्णनीयम्। अत्यन्तं जगतो विलक्षणमिति सर्वथा तेनैवानुमितिः सिद्ध्यतीति ।

अलं०—अनुमानमेवात्रालङ्कारः । गुणस्थानशब्देन नितम्बस्य प्रतिपादनं विच्छित्तिं पुष्णाति ।

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवरोमराजिः ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥

अ०—नतनाभिरन्ध्रम् प्रविष्टा तन्वी तस्याः नवरोमराजिः नीवीम् अतिक्रम्य (स्थितम्) सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेः अर्चिरिव रराज ।

व्याक०—नतं नाभिरेव रन्ध्रं नतनाभिरन्ध्रम्, कर्मधारयद्वयम् । नवा रोम्णां राजिः, नवरोमराजिः । सितादितरस्य सितेतरस्य । तस्या मेखलाया

* प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ।

मध्ये मणिः तन्मेखलामध्यमणिः, तस्य । अतिक्रम्य-अतिपूर्वात् क्रामतेर्ल्यप् ।

व्याख्या—नतम्-निम्नम्, नाभिरेव, रन्ध्रम्-विवरम्, नाभिप्रदेशम्, प्रविष्टा-प्राप्ता, तन्वी-सूक्ष्मा, तस्याः-पार्वत्याः, नवा (यौवनप्रारम्भेण सह) अचिरोदिता, रोमराजिः-रोमावलिः, * नीवीम्-कटिवसनग्रन्थिम्, अतिक्रम्य-अतीत्य, स्थितम्, सितेतरस्य-नीलस्य, तस्याः-पार्वत्याः, मेखलायाः-रशनायाः, (यद्वा तस्याः-नीव्या या मेखला, तत्रैव स्थितत्वात्, तस्याः) मध्यमणेः-मध्यस्थितरत्नस्य, अर्चिरिव-प्रभेव, रराज-शुशुभे । मल्लिनाथस्तु 'नीवीमतिक्रम्य नाभिरन्ध्रं प्रविशन्ती रोमराजिः' इति व्याचष्टे ।

भा०—यौवनारम्भे नाभिरन्ध्रपर्यन्तं प्रसृता पार्वत्या रोमराजिः श्लक्ष्णा-कृष्णवर्णा तथा शोभते स्म, यथा मेखलामध्यगतस्य नीलमणेः प्रभा नीवीमतिक्रम्य प्रसृता भवेदिति संभाव्यते स्म । उभयोर्वर्णसाम्यमुत्प्रेक्षाहेतुः ।

अलं०—उत्प्रेक्षा । यद्यपि मेखलामणेरर्चिः सरूपसदेवेति तेनोपमापि संभवति, परं नवीमतिक्रम्य तस्यावस्थितिर्न सतीति विशिष्टस्योत्प्रेक्षैव प्रकाशिकाविवरणयोः समर्थिता । नचात्र सादृश्ये तात्पर्यम्, अपि तु संभावनायामेवेति । भास्वर-श्लक्ष्णकृष्णत्वं रोमराजेर्व्यङ्ग्यम् ।

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन † कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

अ०—वेदिविलग्नमध्या सा बाला मध्येन चारु वलित्रयम् कामस्य आरोहणार्थम् नवयौवनेन प्रयुक्तम् सोपानमिव बभार ।

व्याक०—विलग्नं मध्यं यस्याः सा विलग्नमध्या, वेदिरिव विलग्नमध्येति "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । विलग्नम्-विपूर्वकात् ह्रासार्थकात् लगतेः क्तः । वलीनां त्रयं वलित्रयम्, त्रयमिति त्रिशब्दात् "संख्याया अवयवे तयप्" तस्य च "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज् वा" इत्ययजादेशः । आरोहणायेत्यारोहणार्थम् । मध्येनेति भरणकरणे तृतीया । नवयौवनेनेति प्रयोगे कर्तृ, कामस्येति आरोहणे कर्तृ ।

* स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च—इत्यमरः ।

† 'नवयौवनस्य कामेन' इति प्रकाशिका ।

व्याख्या—वेदिः-यज्ञार्थनिर्मितभूमिरिव, विलग्नम्-कृशम्, मध्यं, यस्यास्तथाभूता, सा-प्रकृता, बाला-पार्वती, मध्येन-स्वतनुमध्यभागेन, चारु-मनोहरम्, वलित्रयम् त्रिवलीम्, कामस्य-मदनस्य, आरोहणार्थम् (हृदयप्रदेशप्राप्त्यर्थम्) उपरिगमनाय, नवेन-अचिरप्रारब्धेन, यौवनेन-तारुण्येन, प्रयुक्तम्-रचितम्, सोपानमिव-निःश्रेणिकामिव, बभार-दधार । प्रकाशिकाविवरणयोस्तु 'कामेन यौवनस्यारोहणाय-स्तनवदनादिप्रदेशव्याप्तये रचितं सोपानमिवेति, व्याख्यानम् ।

भा०—पार्वत्या मध्ये वलित्रयं दृष्ट्वा तथा संभाव्यते, यथा पार्वतीतनौ आसं यौवनं स्वप्रभोः कामस्यागमनाय सर्वं सज्जीकुर्वत् तस्य हृदयपर्यन्तमारोहणाय सोपानपरम्परां न्यस्तवदिति । पाठान्तरे तु पूर्वमेव तनौ प्रविष्टः कामः स्वसुहृदो यौवनस्यागमनं प्रतीक्षमाणः, तस्य नवत्वाद् (बालत्वाद्) आरुह्य स्तनप्रदेशादावागमने क्लेशं विचार्य सोपानपरम्परां न्यस्तवानित्यनुसन्धेयम् । अत्र च कामनिर्मितत्वेन वलित्रयस्य सौन्दर्यातिशयो व्यज्यते-इति प्रकाशिका।

अलं०—वलित्रये सोपानपरम्परातादात्म्यसंभावनं' स्वरूपोत्प्रेक्षा । तस्य चारोहणफलकत्वसंभावनं फलोत्प्रेक्षा । * विलग्नमध्येति पुनरुक्तवदाभासः शब्दालङ्कारः ।

अन्योऽन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥४०॥

अ०—अन्योऽन्यम् उत्पीडयत् पाण्डु उत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयम् तथा प्रवृद्धम् यथा श्याममुखस्य तस्य मध्ये मृणालसूत्रान्तरम् अपि अलभ्यम् ।

व्याक०—उत्पले इव अक्षिणी यस्याः, तस्या उत्पलाक्ष्याः, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" षित्वान्ङीष् । स्तनयोर्द्वयं स्तनद्वयम्, द्विशब्दाद् अवयवे तयप्, तस्यायजादेशः । श्यामं मुखं यस्य तस्य श्याममुखस्य । मृणालसूत्रस्य अन्तरं मृणालसूत्रान्तरम्, न लभ्यमलभ्यम्, लभतेः "पोरदुपधात्" इति यत् । अन्योन्यशब्दो व्याख्यातः । उत्पीडयत्-पीडयतेः शतृप्रत्ययः । तथा यथा शब्दयोः "प्रकारवचने थाल्" । प्रवृद्धमित्यकर्मकत्वा-

* अवलग्नं विलग्नं मध्यं मध्यम इत्यपि ।

त्कर्तरि क्तः । अलभ्यमिति क्रियायाः कर्तृपदम् 'परीक्षकजनेन' इत्यध्याहारलभ्यम् ।

व्याख्या—अन्योऽन्यम्-परस्परम्, उत्पीडयत्-बाधमानम्, पाण्डु-गौरम्, उत्पलाक्ष्याः-कमलनयनायाः, स्तनयोः-कुचयोः, द्वयम्, तथा तेन प्रकारेण, प्रवृद्धम्-वृद्धिं गतम्, यथा, श्यामम् नीलवर्णम्, मुखम्-अग्रभागः, यस्य तथाभूतस्य, तस्य-स्तनद्वयस्य, मध्ये-अन्तराले, मृणालसूत्रस्य-बिसतन्तोः, अन्तरम्-अवकाशोऽपि, अलभ्यम्-लब्धुमशक्यम् । परीक्षकजनेनेति शेषः । 'अलब्धम्' इति वा पाठ इति विवरणम् ।

भा०—स्तनद्वयं परस्परमप्यवकाशमददद्बाधमानं तथा वृद्धिं गतम्-यथा तदन्तरे मृणालसूत्रमपि नावकाशमासादयेत्, 'पाण्डु' 'श्याममुखम्' इति विशेषणद्वयं यौवनावस्थाव्यञ्जकमिति व्याख्यातारः । श्याममुखेति विशेषणेनावकादशदानाभावोऽपि समर्थ्यते, न हि कृष्णमुखः (कुटिलः) कस्याप्यवकाशं कथमपि ददातीति ।

अलं०—अवकाशसंवन्धेऽपि तदभावकथनादसंवन्धातिशयोक्तिरिति मल्लिनाथः । भावार्थोक्तरीत्या परिकरोऽपि ।

शिरीषपुष्पा*धिकसौकुमार्यौ बाहू तदीयाविति मे †वितर्कः ।
पराजितेनाऽपि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१ ॥

अ०—तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ (स्तः) इति मे वितर्कः, (अस्ति), यौ पराजितेन अपि मकरध्वजेन हरस्य कण्ठपाशौ कृतौ ।

व्याक०—शिरीषस्य पुष्पाद् (तत्पु०) अधिकं (तत्पु०) सौकुमार्यं ययोस्तौ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ । सौकुमार्यशब्दे सुकुमारशब्दाद् भावे, ष्यञ् । मकरो ध्वजे यस्य तेन मकरध्वजेन । तदीयौ-तस्या इमौ इति तच्छब्दात् छस्तद्धितः । अत्र वाक्यत्रयमन्वये प्रदर्शितम्, तत्र तत्र कर्तृकर्मणी चान्वय एव स्फुटे ।

---

* 'शिरीषमालाधिकसौकुमार्यौ'—इति पाठान्तरम् ।
† प्रतर्कः—इति पाठान्तरम् ।

व्याख्या—तदीयौ गिरिजायाः, बाहू-भुजौ, शिरीषपुष्पात्-*कपीतनकुसुमादपि, अधिकम्, सौकुमार्यम्-मार्दवम्, ययोस्तथाभूतौ, स्तः, इति, मे-मम, वितर्कः-ऊहः, अस्ति । यौ-बाहू, पराजितेन-पूर्वं पराभूतेनापि, मकरध्वजेन-कामेन, हरस्य-महादेवस्य, कण्ठपाशौ-कण्ठबन्धनरज्जू, कृतौ-विहितौ ।

भा०—पुष्पाणि कामदेवस्यास्त्राणि, तानि च प्रयुञ्जानोऽपि कामः शिवेन पराजितः, उमायास्तु बाहू अस्त्रत्वेन प्रयुज्य कामेन सफलता लब्धा, यत्तौ बाहू तेन पाशरूपेण शिवकण्ठे समर्प्य शिवस्य बन्धनं कृतम् । तेन पुष्पेभ्यः प्रशस्तता बाह्वोः सिध्यति, प्रशस्तता च कामास्त्राणां सौकुमार्यादेवेति सर्वपुष्पसुकुमारात् शिरीषपुष्पादप्यधिकं सौकुमार्यं बाह्वोः सिद्धमिति व्याख्यातारः । कामस्यास्त्रभूतानि सुकुमाराणि पुष्पाणि शिवेन न सोढानि, (पराजितत्वात्कामस्य सिद्धमेतत्) उमाया बाहू तु पाशभूतावपि तेन कण्ठे सोढौ, तदेतत् सौकुमार्याधिक्ये लिङ्गमित्यपि युक्तं भाति ।

अलं०—बाह्वोरुपमानात्पुष्पादाधिक्यवर्णनाद् व्यतिरेक इति विवरणाकारः । बाह्वोः पाशत्वारोपाद्, बाहुरूपतयैव पाशस्य कण्ठबन्धनोपयोगित्वाच्च परिणाम इति मल्लिनाथः । अनुमानं तु स्फुटमेवेति ।

कण्ठस्य तस्यास्तनुबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥४२॥

अ०—तनुबन्धुरस्य तस्याः कण्ठस्य निस्तलस्य मुक्ताकलापस्य च अन्योन्यशोभाजननाद् भूषणभूष्यभावः साधारणः बभूव ।

व्याक०—तनुश्चासौ *बन्धुरस्तनुबन्धुरः, तस्य । मल्लिनाथस्तु स्तनबन्धुरस्येति पाठं मत्वा स्तनाभ्यां बन्धुरस्येति विजग्राह । निर्गतं तलं यस्मात्तस्य निस्तलस्य । मुक्तानां कलापस्य मुक्ताकलापस्य । अन्योन्येन, अन्योन्यस्मिन् वा शोभाया जननाद् अन्योन्यशोभाजननाद् । भूषणं च भूष्यं च भूषणभूष्ये, तयोर्भावो भूषणभूष्यभावः, भूषणभूष्यशब्दयोः भूषयतेर्ल्युट् यच्च ।

---

* शिरीषस्तुकपीतनः—इत्यमरः । सिरस—इति भाषायां प्रसिद्धः ।

व्याख्या—तनोः कृशस्य, * वन्धुरस्य-सुन्दरस्य च, (मल्लिनाथमते-स्तनाभ्यां पीवराभ्याम † वन्धुरस्य-उन्नतस्य) तस्याः-पार्वत्याः, कण्ठस्य-गलस्य, ‡ निस्तलस्य-वर्तुलस्य (गोलस्य) § मुक्ताकलापस्य-मौक्तिकभूषणस्य च, अन्योन्येन-परस्परेण (एकेनापरस्मिन्) जननात् करणाद्, भूषणभूष्यभावः-अलङ्कारालङ्कार्यभावः, साधारणः समानः, बभूव ।

भा०—अन्यत्र मुक्ताभूषणं कण्ठालङ्करणं भवति, कण्ठशोभाजनकत्वाद् इति सुप्रसिद्धम् । पार्वत्याः कण्ठस्य तु शोभा मुक्ताकलापेन जनितेत्येव न, अपि तु कण्ठेनापि मुक्ताकलापस्य शोभा जनिता । मुक्ताकलापोऽपि तत्र कण्ठे नितरां शुशुभे, तस्मादिहोभावप्यलङ्कार्यौ, उभावपि चालङ्कारौ । उभयोः शोभाजनकत्वे हेतू तनुवन्धुरत्वं निस्तलत्वं चेति ।

अलं०—परस्परोपकारादन्योन्यालङ्कार इति मल्लिनाथः । उभयत्र प्रयुक्तयोर्विशेषणयोर्विम्वप्रतिविम्वभावात्सादृश्ये पर्यवसानमिति व्यङ्ग्योपमां प्रकाशिकाकारो ध्वनयति । कण्ठसौन्दर्यातिशयो व्यङ्ग्यः ।

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥

अ०—लोला लक्ष्मीः चन्द्रम् गता (सती) पद्मगुणान् न भुङ्क्ते, पद्माश्रिता (सती) चान्द्रमसीम् अभिख्याम् (न भुङ्क्ते), उमामुखम् प्रतिपद्य तु (सा) द्विसंश्रयाम् प्रीतिम् अवाप ।

व्याक०—द्वे संश्रयो यस्यां तां द्विसंश्रयाम्, संश्रयशब्दे श्रयतेः "एरच्" । भुङ्क्ते- 'भुजोऽनवने" इत्यनेनात्मनेपदम्, चान्द्रमसीम्-चन्द्रमस्शब्दात् शैषिकोऽण् । अभिख्याम्-अभिपूर्वात् चक्षिङ्धातोः "गुरोश्च हलः", इत्यप्रत्ययः, चक्षिङः ख्याञादेशः । प्रतिपद्य-पद्यतेः ल्यप् । अवाप-आप्नोतेर्लिट् ।

---

* वन्धुरौ नम्रसुन्दरौ—इति वैजयन्ती ।

† वन्धुरं तून्नतानतम्—इत्यमरः ।

‡ वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्—इत्यमरः ।

§ कलापो भूषणे वर्हे—इत्यमरः ।

प्रीतिम्-प्रीणातेः क्तिन्। चन्द्रमिति गमनकर्मणि द्वितीया । तथैव वाक्यान्तर-कर्मसूह्या।

व्याख्या—लोला-चञ्चला, एकत्रानवस्थायिनी लक्ष्मीः-शोभाभिमानिनी श्रीर्देवता, चन्द्रम्, गता-प्राप्ता, सती, पद्मस्य-कमलस्य, गुणान्-सौरभसौकुमार्यादीन्, न भुङ्क्ते-नानुभवति, चन्द्रोदये कमलानां मुद्रितत्वात् । पद्मम्, आश्रिता-प्राप्ता, सती, चान्द्रमसीम्-चन्द्रस्य, *अभिख्याम्-कान्तिम्, न भुङ्क्ते, पद्मविकाससमये चन्द्रमसोऽदर्शनात् । उमायाः-पार्वत्याः, मुखम्-आननम्, प्रतिपद्य-प्राप्य तु, सा-श्रीः, द्वे-चन्द्रपद्मे, संश्रयः-आश्रयो यस्यां तथाभूताम्, चन्द्रपद्मोभयप्राप्तिजन्यामिति यावत्, प्रीतिम्-आनन्दम्, अवाप-लेभे, अत्रोभयोगुणानां सद्भावादिति ।

भा०—रात्रौ विकसितस्य कमलस्य, दिवा कान्तिमतश्चन्द्रस्य चाभावो भवति, तेन सौन्दर्य्याभिमानिनी श्रीर्देवता यदा चन्द्रमाश्रयते, तदा कमलगुणाः सौरभसौकुमार्य्यादयस्तया नानुभूयन्ते-इति न्यूनतैव, यदा च पद्ममाश्रयते तदामृतनिस्यन्दिनी चन्द्रकान्तिस्तया नानुभूयते । तत एवोभयत्रापि पूर्णप्रीतेरभावाल्लक्ष्म्या लोलत्वं जातम् । कदाचित्तत्र गच्छति, कदाचित्तत्र गच्छतीति । यदा तु देव्याः पार्वत्याः यौवनं प्रादुर्भूतम्, तदा तन्मुखे चन्द्रकान्तेः पद्मसौरभसौकुमार्यादीनां चैकत्रैव सद्भावात्तन्मुखाश्रिता लक्ष्मीः पूर्णां प्रीतिमवाप । तेन च लोलतां परित्यज्य तत्रैव सुस्थिरतराभवदिति व्यङ्ग्यम् ।

अलं०—उपमानापेक्षया मुखस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेक इति मल्लिनाथः । अन्यप्रीतेरन्यत्रासंभवादुभयसादृश्ये पर्यवसानमिति निदर्शना । लोलेति साभिप्रायविशेषणोपन्यासात्परिकरोऽपि ।

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठ†पर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४४ ॥

अ०—यदि पुष्पम्, प्रवालोपहितं स्यात् (यदि) वा मुक्ताफलम् स्फुटविद्रुम-

* अभिख्या नामशोभयोः—इत्यमरः ।

† 'ताम्रोष्ठ'—इति पुस्तकान्तरे ।

स्थम् (स्यात्) ततः विशदस्य ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः तस्याः सितस्य अनुकुर्यात् ।

व्याक०—प्रवाले उपहितम् प्रवालोपहितम्, उपहितमिति दधातेः क्तः । स्फुटे विद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्थम्, "सुपिस्थः" इति तिष्ठतेः कः । ताम्रे ओष्ठे पर्यस्ता रुचो यस्य तस्य ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः । ताम्रोष्ठ इत्यत्र "ओत्वोष्ठयोः समासे वा" इति विकल्पितं पररूपम् । तेन 'ताम्रोष्ठ' 'ताम्रौष्ठ' इति पाठद्वयमपि संगच्छते । पर्यस्ता-अस्यतेः क्तः । स्यात्-संभावनायां लिङ् । ततः-तच्छब्दात् तसिल् । अनुकुर्यात्-करोतेर्लिङ् । पुष्पं मुक्ताफलं च तत्र पृथक् पृथक् कर्तृभूते । सितस्येति कर्मणि सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । श्रीमन्नारायणस्तु अनुकरणस्य तुल्यार्थकत्वात् "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्" इति षष्ठीमाह, परमुपपदविभक्तेः तस्याः क्रियायोगे कारकविभक्तिबाधितायाः कथं प्रवृत्तिरिति स एव जानातु ।

व्याख्या—यदि, पुष्पम्-धवलकुसुमम्, †प्रवाले-बालपल्लवे, उपहितम्-न्यस्तम्, स्यात्, (प्रकृत्या विरच्येत) यदि वा, मुक्ताफलम्-मौक्तिकम्, स्फुटे-स्वच्छे, विद्रुमे-रक्तरत्नविशेषे, तिष्ठतीति तथाभूतम्, स्यात्, (प्राकृतं प्राप्येत) ततः-तर्हि, विशदस्य-शुभ्रस्य, ताम्रौष्ठे-रक्तवर्णेऽधरोष्ठे, पर्यस्ताः-परितः क्षिप्ताः, रुचः-कान्तयो यस्य तथाभूतस्य, तस्याः-पार्वत्याः, सितस्य-मन्दहासस्य, अनुकुर्यात्-तुल्यं भवेदित्यर्थः । न तु तथा प्राप्यते, तस्मान्नास्त्येतत्तुल्यमिति ।

भा०—कवय ओष्ठं रक्तपल्लवेन विद्रुमेण वा, सितं च कुसुमेन मौक्तिकेन वोपमिमते । परं यथोपमेययोरोष्ठसितयोः परस्परसंबन्धात्सुषमा, न तथोपमानयोरुपलभ्यते । न हि प्रकृत्या कुसुमरक्तपल्लवयोराधाराधेयभावः क्लृप्तः, नापि मौक्तिकविद्रुमयोः । (कृत्रिमस्तु संबन्धो न स्वाभाविकीं सुषमां लब्धुं प्रभवति) यदि प्रकृतिस्तथा विरचयेत्, तदास्य सादृश्यं स्यात्, इदानीन्तु दुर्लभं जगति पार्वत्या ओष्ठे लक्ष्यमाणस्य सितस्य सादृश्यमिति ।

अलं०—'सितस्य पुष्पं मुक्ताफलं वा अनुकुर्यात्' इति उपमानयोः पुष्पमुक्ताफलयोरुपमेयत्वकल्पनात्प्रतीपं मुख्यमिति मल्लिनाथः । परं विशिष्टस्य पुष्पस्य मुक्ताफलस्य चाप्रसिद्ध्या तत्र सादृश्यापर्यवसानान्न तदुक्तं

---

† प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे बालपल्लवे—इति विश्वः ।

भाति । उपमा यथा प्रसिद्धेनैव वस्तुना, तथा तद्विपर्ययभूतं प्रतीपमपीति युक्तम् । तस्माद् "यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्" इति लक्षिताऽतिशयोक्तिः काव्यप्रकाशादिमते, संभावना च कुवलयानन्दादिमते ऽत्र द्रष्टव्या ।

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥ ४५ ॥

अ०—अभिजातवाचि तस्याम् अमृतस्रुतेव स्वरेण प्रजल्पितायाम् (सत्याम्) अन्यपुष्टा अपि ताड्यमाना वितन्त्रीरिव श्रोतुः प्रतिकूलशब्दा (भवति)।

व्याक०—अभिजाता वाग् यस्याः तस्याम् अभिजातवाचि, अभिजाता-अभिपूर्वाज्जनेः क्तः । अमृतं स्रवतीत्यमृतस्रुत्, तेन अमृतस्रुता । स्रवतेः क्विप् । अन्यैः पुष्टा अन्यपुष्टा । विषमा तन्त्रीः, वितन्त्रीः "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः । प्रतिकूलः शब्दो यस्याः सा प्रतिकूलशब्दा । प्रजल्पितायाम्-जल्पतेः "आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च" । सति सप्तमी । ताड्यमाना-ताडयतेः कर्मणि लट् । श्रोतुः-शृणोतेस्तृच् ।

व्याख्या—*अभिजाता-सम्यगुत्पन्ना, सुकुमारा, मधुरा, वा वाग्-वाणी, यस्यास्तथाभूतायाम्, तस्याम्-पार्वत्याम्, अमृतस्रुतेव-पीयूषवर्षिणेव, स्वरेण-नादेन, प्रजल्पितायाम्-वक्तुमुपक्रान्तवत्याम्, सत्याम्, अन्यपुष्टा-कोकिलापि, ताड्यमाना-(सङ्गीतशास्त्रानभिज्ञैः) वाद्यमाना, †वितन्त्रीरिव-विषमा वीणेव, श्रोतुः-श्रोतृजनस्य, प्रतिकूलः-कर्णकटुः, शब्दः-नादो यस्यास्तथाभूता भवतीति शेषः ।

भा०—यदा पार्वती वक्तुमुपक्रमते, तदा श्रोतॄणां कर्णयोरमृतमिव निषिच्यते, सुप्रसिद्धमधुरशब्दा कोकिलापि च तदा सर्वैः श्रोतृभिः कर्णकठोरशब्दा प्रतीयते, यथा विस्वरं वाद्यमाना वीणा कर्णकटुः प्रतीयेत, तथेति । वक्तुमुपक्रान्तायामेव यदेयं दशा भवति, तदा निष्पन्नायां वाचि तु किं भवेदिति

---

* अभिजातशब्दो लक्षणया सौकुमार्यबोधक-इति प्रकाशिका ।

† उत्पाद्यानां स्वरादीनां विहितं ताडनक्रमम्, विना या ताड्यते मन्दैः सा वितन्त्रीरिहोच्यते ।

'प्रजल्पिता' घटकः प्रशब्दो व्यञ्जने चमत्कारी । श्रोतृमात्रमपि कोकिलां विरसां तदग्रे मन्यते-किं पुनर्विशेषज्ञाः श्रोतार इति श्रोतृपदं व्यनक्ति ।

अलं०—कोकिलातो व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । अमृतस्रुतेवेत्युत्प्रेक्षा, वितन्त्रीरिवेति कोकिलाया उपमा च तदङ्गम् । अभिजातवाचेति साभिप्रायं विशेषणम्, 'यतोऽस्या वागभिजाता, सम्यक् स्थानप्रयत्नाभ्यां निष्पन्ना, कोकिलायास्तु न तथेति' तेन परिकरोऽप्यङ्गम् ।

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।
तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥ ४६ ॥

अ०—प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम् अधीरविप्रेक्षितम् नु आयताक्ष्या तया मृगाङ्गनाभ्यः गृहीतम्, नु मृगाङ्गनाभिः ततः गृहीतम् ।

व्याक०—प्रकृष्टः वातः यस्मिन् (बहु०) स प्रवातः । तत्र (स्थितेन) नीलेन उत्पलेन (कर्म०, तत्पु०) निर्विशेषम् (तत्पु०) प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम् । अधीरं विप्रेक्षितम्-अधीरविप्रेक्षितम्, विप्रेक्षितशब्दे ईक्षतेः भावे क्तः । उक्ते (गृह्णातेः) कर्मणि प्रथमा । आयते अक्षिणी यस्यास्तया, षच् समासान्तः । षित्वाद् ङीप्, कर्तरि तृतीया । आयतशब्दे आङ्पूर्वाद् यम धातोः क्तः । मृगाङ्गनाभ्यः-"आख्यातोपयोगे" इत्यपादाने पञ्चमी । ततः इत्यपि तथैव । गृहीतम्-गृह्णातेः क्तः, ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । मृगाङ्गनाभिः, तया इति च कर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—प्रवाते-प्रभूतवातप्रदेशे, स्थितेन, (अतिचञ्चलेन) नीलोत्पलेन-नीलकमलेन, (तादृशोत्पलावस्थयेति लाक्षणिकोऽर्थः) निर्विशेषम्-विशेषरहितम्-तुल्यम्, अधीरम्-चपलम्, विप्रेक्षितम्-अवलोकनम्, नु-संदिह्यत एतद्, यद् आयते-विशाले, अक्षिणी-नेत्रे यस्यास्तथाभूतया, तया पार्वत्या, मृगाङ्गनाभ्यः-मृगीभ्यः, गृहीतम्-शिक्षितम्, नु-अथवा मृगाङ्गनाभिः-मृगीभिः, ततः-पार्वतीसकशाद्, गृहीतम् ।

भा०—मृगीणां प्रेक्षणे पार्वत्याः प्रेक्षणे च चलन्नीलोत्पलावस्थासदृशे चञ्चले-तथा सादृश्यं प्रतीयते, यथैतदेकत्रान्यत आगतमिति स्फुटो निश्चयः, परं कया कस्या गृहीतमिति न निश्चेतुं शक्यते । अधिकज्ञो हि शिक्षकः, अल्प-

अथ शिक्षितो मन्यते, इह तूभयत्रापि निर्विशेषं सादृश्यमिति शिक्षकः शिक्षितो वा न निश्चेतुं शक्यः। मृगाङ्गनाभिरिति मृगाङ्गनाभ्य इति च बहुवचननिर्देशेन मृगाङ्गनानां सर्वासां संभूय पार्वतीशिक्षकत्वं संभाव्यते, पार्वत्यास्त्वेकस्या एव सकलमृगाङ्गनाशिक्षकत्वं संभाव्यते इति कोऽप्यतिशयः पार्वतीप्रेक्षणस्य व्यञ्जितः ।

अलं०—सन्देहालङ्कारो मुख्यः। परस्परग्रहणात्परस्परसादृश्यमिति कल्पनाद् हेतूत्प्रेक्षा तदङ्गम् । 'नीलोत्पलनिर्विशेषम्' इत्युपमा । तत्र च विप्रेक्षितस्य क्रिया रूपस्योपमानता नीलोत्पले न संभवतीति लक्षणया नीलोत्पलेन तच्चलनक्रियो-पमानभूता लक्ष्यते, इत्युपमानलुप्तोपमा । उपमासंदेहयोः संसृष्टिः ।

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्भ्रुवोरानतरेखयोः* र्या† ।
तां‡ वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥ ४७ ॥

अ०—आनतरेखयोः तस्याः भ्रुवोः शलाकाञ्जननिर्मितेव या कान्तिः (आसीत्) लीलाचतुराम् ताम् वीक्ष्य अनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदम् मुमोच ।

व्याक०—आनता रेखा ययोस्तयोरानतरेखयोः । शलाकाया अञ्जनेन निर्मिता शलाकाञ्जननिर्मिता । निर्मिता-मिमीतेः, मातेः, मिनोतेर्वा क्तः, पूर्वयोः "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति" इति इत्वम् । लीलया चतुरां लीलाचतुराम् । स्वस्य-चापस्य सौन्दर्यस्य मदं स्वचापसौन्दर्यमदम् । षष्ठीसमासत्रयम् । सौन्दर्यशब्दे सुन्दरशब्दात् ष्यञ् । कान्तिः-कमुधातोः क्तिन् । वीक्ष्य-विपूर्वा-दीक्षतेर्ल्यप् । तस्याः इति भ्रूसम्बन्धे षष्ठी, भ्रुवोः इति च कान्तिसम्बन्धे । तामिति वीक्षणे कर्म, मदमिति मोचने ।

व्याख्या—आनता-कुटिला, रेखा-संनिवेशो, ययोस्तथाभूतयोः, (पाठान्तरे आयतलेखयोः-दीर्घरेखयोः) तस्याः-गिरिजायाः, भ्रुवोः, शलाकायाः-शलाकाग्रवर्तिना, अञ्जनेन-कज्जलेन, निर्मितेव-उत्पादितेव, या, कान्तिः-शोभा, आसीत्, लीलया-विलासेन, चतुराम्$-सुन्दरीम्, ताम्-कान्तिम्, वीक्ष्य-विलोक्य,

* 'आयतलेखयोः'-इति मल्लिनाथसंमतः पाठः ।

† 'सा'-इति क्वचित् । ‡ 'याम्'-इति क्वचित् ।

$ चतुरौ दक्षसुन्दरौ-इति वैजयन्ती ।

अनङ्गः-कामः, स्वचापस्य-स्वधनुषः, सौन्दर्यस्य-मनोहारितायाः (तज्जनितम्) मदम्-गर्वम्, मुमोच-तत्याज ।

भा०—पार्वत्या भ्रुवोस्तथा संनिवेशः, यथा तयोरञ्जनशलाकया निर्माणं संभाव्यते। (शलाकानिर्मिते हि यथेच्छसंनिवेशकरणादधिकं सौन्दर्यं भवतीति तयोत्प्रेक्ष्यते) । एतयोर्भ्रुवोश्चाग्रे कामधनुरपि तुच्छम् । कामधनुषि हि परप्रेरणाया व्यापारः, भ्रूस्तु स्वयं लीलाचतुरेति महदेतयोरन्तरम् ।

अलं०—उपमाननिरादरात्प्रतीपम्। उपमेयाधिक्यपर्यवसायितया व्यतिरेक इति तु प्रकाशिकाविवरणयोरुक्तम्। शलाकाञ्जननिर्मितत्वोत्प्रेक्षया तत्संसृष्टिः

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।
*तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥४८॥

अ०—यदि तिरश्चाम् चेतसि लज्जा स्यात् (तर्हि) असंशयम् चमर्यः पर्वतराजपुत्र्याः तं केशपाशम् प्रसमीक्ष्य बालप्रियत्वम् शिथिलम् कुर्युः ।

व्याक०—न संशयो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथेत्यसंशयम्, क्रियाविशेषणम्, अथवा संशयस्याभावो ऽसंशयम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावः । पर्वतानां राज्ञः पुत्र्याः पर्वतराजपुत्र्याः । पुत्र्याः-पुत्रशब्दात् शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन् । केशानां †पाशं केशपाशम् । बालाः प्रिया यासां ताः बालप्रियाः, तासां भावो बालप्रियत्वम्, "त्वतलोर्गुणवचनस्य" इति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः । तिरश्चाम्-तिरस्पूर्वकादञ्चतेः क्विन्, "अचः" इत्यलोपः । बालप्रियत्वमिति करणे कर्म, शिथिलमिति तत्र विधेयं विशेषणम् ।

व्याख्या—यदि, तिरश्चाम्-तिर्यग्योनिजातानाम्-पश्वादीनाम्, चेतसि-मनसि, लज्जा-व्रीडा, स्याद्-भवेत्, तर्हि, असंशयम्-निःसंदेहम्, चमर्यः-चमरीत्याख्या मृगीविशेषाः, पर्वतराजस्य-हिमालयस्य, पुत्र्याः-सुतायाः पार्वत्याः, तम्-विलक्षणम्, केशपाशम्-केशकलापम्, प्रसमीक्ष्य-सम्यग् दृष्ट्वा, बालाः-स्वलाङ्गूलकेशाः, प्रियाः-अभिलषणीया यासां तथाभूतत्वम्,

* 'तवकेशपाशम्' इति पाठान्तरम् । 'यदि लज्जा स्यात्, तत्-तर्हि'-इति तद्व्याख्यानं च विवरणे ।

† पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे-इत्यमरः ।

स्वलाङ्गूलप्रेमाणम्, शिथिलम्-अल्पम्, कुर्युः । नास्ति लज्जा, तत एवाद्यापि लाङ्गूले प्रेम कुर्वन्ति ताः ।

भा०—चमरीवालेभ्योऽधिकं पार्वतीकेशपाशस्य सौन्दर्यमित्ययमर्थः प्रकारान्तरेण कार्यसम्भावनामुखेनोपन्यस्तः । चमर्यो हि वालेष्वत्यन्तं स्निह्यन्तीति प्रसिद्धिः, तत्र कविराह स्नेहोऽयं सर्वाधिकगुणे वस्तुनि विशेषतयोदेति, ततोऽप्यधिकगुणं च वस्तु यदि लभ्येत, तदा स्नेहे शैथिल्यं जायते, तथा स्नेहकर्तुर्मनसि लज्जा च जायते । चमरीणां चायमेवाभिमानो यदस्माकं वालाः सर्वाधिकसौन्दर्यशालिनः, तत एव तासां तत्र विशेषेण स्नेहः । परं पार्वतीकेशपाशं ततोऽप्यधिकसुन्दरं दृष्ट्वा चमरीभिः स स्नेहः कुतो न शिथिलीकृत इति प्रश्ने इदमेव प्रतिभाति, यत् तिर्यक्त्वात् तासां मनसि लज्जा नास्ति, यदि लज्जा स्यात्, तर्हि केशपाशविजितसौन्दर्येषु वालेषु न स्नेहो यथापूर्वं तिष्ठेदिति ।

अलं०—सौन्दर्ये प्रकृते तत्कार्यसम्भावनाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसामप्यय्यदीक्षित* आह, सैव मुख्या । निर्लज्जत्वहेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गमिति मल्लिनाथः । पर्यायोक्त्या 'पुष्पं प्रवालोपहितम्' इति पद्यवदतिशयोक्तिः, व्यङ्ग्यो व्यतिरेकश्चेत्यरुणाचलनाथः ।

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ४६ ॥

अ०—विश्वसृजा एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव सा यथाप्रदेशम् विनिवेशितेन सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन प्रयत्नाद् निर्मिता ।

व्याक०—विश्वं सृजतीति विश्वसृड्, सृजतेः कर्तरि क्विप्, तेन विश्वसृजा । एकस्थस्य सौन्दर्यस्य दिदृक्षया एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षया, एकस्मिन् तिष्ठतीत्येकस्थम्, सुपीति योगविभागात् कः । सौन्दर्यशब्दे भावे ष्यञ् । दिदृक्षया-पश्यतेः-सन्, तदन्ताद् "अ प्रत्ययात्" इत्यकारः प्रत्ययः । हेतावेषा तृतीया । प्रदेशमनतिक्रम्य यथाप्रदेशम्, यथार्थेऽव्ययीभावः । उपमार्थानि द्रव्याणि उपमाद्रव्याणि, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः । षष्ठी-

* कुवलयानन्देऽस्योदाहरणात् ।

तत्पुरुषो वा, उपमा-"आतश्चोपसर्गे" इति माधातोरङ् । सर्वेषाम् उपमाद्रव्याणाम् समुच्चयेन सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन । हेतौ करणे वा तृतीया । प्रयत्नादिति हेतौ पञ्चमी, प्रयत्नमवलम्ब्येति विवक्षायां ल्यब्लोपे वा । विनिवेशितेन विशतेर्णिजन्ताद् क्तः । निर्मिता-मिमीतेः, मातेर्वा क्तः ।

व्याख्या—विश्वसृजा-विश्वस्य निर्मात्रा, ब्रह्मणा, एकस्थस्य-एकस्मिन्नधिकरणे स्थितस्य, (नानावस्तुगतस्य) सौन्दर्यस्य, दिदृक्षयेव-द्रष्टुमिच्छयेव, सा-पार्वती, यथाप्रदेशम्-प्रदेशाः-मुखाद्यवयवाः, तदनतिक्रमणेन-तत्र तत्रौचित्यानुरोधेन, विनिवेशितेन-स्थापितेन, सर्वेषाम्, उपमाद्रव्याणाम्-चन्द्रारविन्दादीनामुपमानवस्तूनाम्, समुच्चयेन-समाहारेण, प्रयत्नात्-प्रयासात्, निर्मिता-उत्पादिता । श्रीमन्नारायणस्तु 'निर्मितेव' इत्येवमिवशब्दं भिन्नक्रमेण संयोज्य 'निर्मितेव प्रतीयते, न तु वस्तुतो निर्मितेति' व्याचख्यौ ।

भा०—मुखग्रीवाकुचपादादीनां चन्द्रकम्बुचक्रवाकपद्मादीन्युपमानानि कविसंप्रदाये प्रसिद्धानि, अस्ति तेषूपमानवस्तुषु सौन्दर्यम्, किन्तु भिन्नं भिन्नमंशमात्रं तत्र तत्र स्थितं तन्न द्रष्टुः पूर्णमानन्दमुत्पादयितुमलम् । तदस्य सर्वस्य सौन्दर्यस्यैकस्मिन्नवयविनि स्थितस्य दर्शनेच्छा विधातुरुदभूत्, तत एव यथास्थानं तान्युपमानवस्तून्येवावधानेनौचित्येन संनिवेश्य पार्वतीशरीरं तेनोत्पादितमिति संभाव्यते ।

अलं०—उपमानवस्तुभिरवयवानां निर्माणासम्बन्धेऽपि तथाप्रतिपादनात्सम्बन्धातिशयोक्तिः, सा च दिदृक्षयेवेति हेतूत्प्रेक्षायामङ्गम् । सर्वेषां प्रसिद्धानां सुन्दरपदार्थानामेकत्र योगेन सर्वलोकातिशायि भगवत्या वपुरिति व्यज्यते । तेनोत्प्रेक्षालंकारेण वस्तुध्वनिः ।

तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥ ५० ॥

अ०—कामचरः नारदः कदाचित् पितुः समीपे ताम् कन्याम् वीक्ष्य प्रेम्णा हरस्य शरीरार्धहराम् भवित्रीम् एकवधूम् समादिदेश ।

व्याक०—कामेन चरतीति कामचरः, पचाद्यजन्तस्य चरशब्दस्य कामशब्देन तृतीयातत्पुरुषः, कामशब्दे कामयतेर्घञ् । अर्धं हरतीति अर्धहरा,

"हरतेनुरद्यमनेऽच्" शरीरस्यार्धहरा शरीरार्धहरा, ताम् । शरीरस्यार्धं हरतीति विग्रहे तु "अर्धं नपुंसकम्" इति समासे 'अर्द्धशरीरहराम्' इति प्रसज्येत । एकां वधूम् एकवधूम् । "पूर्वकालैक .. ...." इत्यादिना कर्मधारयः । भवित्रीम्-भवतेः "अर्हे कृत्यतृचश्च" इत्यर्हार्थे तृच् । "ऋन्नेभ्यो ङीप्" । समादिदेश दिशतेर्लिट् । वधूमिति विधेयविशेषणम् । तद्विशिष्टा कन्या दिशतौ कर्मभूता, प्रेक्षणे तु केवला कन्यैव ।

व्याख्या—कामचरः-यथेच्छं दिग्विदिक्षु भ्रमन्, नारदः, कदाचित्-कस्मिँश्चित् समये, पितुः-जनकस्य, हिमालयस्य समीपे-अन्तिके, (वर्तमानाम्) ताम्-पूर्ववर्णिताम्, कन्याम्-गिरिजाम्, वीक्ष्य-विलोक्य, प्रेम्णा-अनुरागेण, हरस्य-महादेवस्य, शरीरस्य, अर्धम्-वामार्धं हरतीति तथाभूताम्, भवित्रीम्-भवितुमर्हाम्-भाविनीम्, एकवधूम्-सपत्नीरहितां भार्याम्, समादिदेश-आख्यातवान् ।

भा०—यथेच्छं विचरता हिमालयगृह आगतेन नारदेन कदाचित्पितुः समीपस्था पार्वती दृष्टा, तल्लक्षणान्यालोक्य स 'महादेवस्येयमनन्या भार्या भविष्यति, प्रेम्णा तच्छरीरार्धे चास्याः स्थितिर्भविष्यति' इति भावि वृत्तं न्यरूपयत् ।

अलं०—कामचर इति नारदविशेषणं यदृच्छयागमनस्याकस्मिकदर्शनस्य च योग्यतां व्यनक्तीति परिकरः । सर्वजगतो हरस्यापीयं शरीरार्धहरेत्यहो अस्या माहात्म्यमिति हरपदव्यङ्ग्यम् ।

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥५१॥

अ०—अतः (एव) अस्याः गुरुः, (अस्याः) प्रगल्भे वयसि अपि निवृत्तान्यवराभिलाषः तस्थौ, हि कृशानोः ऋते अपराणि तेजांसि मन्त्रपूतम् हव्यम् न अर्हन्ति ।

व्याक०—निवृत्तः अन्यस्मिन् वरे अभिलाषो यस्य स निवृत्तान्यवराभिलाषः । व्रियते-इति वरः । "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्यप्, अतः-इदं शब्दात् "पञ्चम्यास्तसिल्" । हव्यम्-जुहोतेः कर्मणि "अचो यत्" । "धातोस्तन्नि-

मित्तस्यैव" इत्यवादेशः । कृशानोः-ऋतेशब्दयोगे "अन्यारादितरर्ते...." इत्यनेन पञ्चमी । तेजांसि-इति प्रथमाबहुवचनम्, अर्हणक्रियायाः कर्तृपदम् । हव्यमिति कर्म ।

व्याख्या—अतः-अस्मादेव कारणाद्, नारदोक्तौ-विश्वासाद्, अस्याः-पार्वत्याः, *गुरुः-पिता-हिमालयः, (अस्याः-पार्वत्याः) प्रगल्भे वयस्यपि-यौवनावस्थायामपि, निवृत्तः-दूरीभूतः, अन्यास्मिन्-हरातिरिक्ते वरे-जामातरि, अभिलाषः-इच्छा यस्य तथाभूतः, तस्थौ-स्थितवान् । वरान्तरं-नान्विष्टवानित्यर्थः । हि-यतः कृशानोः ऋते-अग्निं विहाय, अपराणि-अग्न्यतिरिक्तानि तेजांसि, मन्त्रैः, पूतम्-पवित्रम्, हव्यम्-आज्यादिकम्, न अर्हन्ति-तत् प्राप्तुं योग्यानि न सन्तीत्यर्थः ।

भा०—पूर्वं पार्वत्या विवाहानुरूपं वयो दृष्ट्वा हिमालयस्य वरान्वेषणे प्रवृत्तिरभूत्, परं नारदोक्तौ विश्वस्य तेन वरान्तरान्वेषणाभिलाषस्त्यक्तः । युक्तश्चैवंविधायाः कन्याया एवंविधेनैव वरेण सम्बन्धः । यद्यपि सन्त्यन्येऽपि देवाः, परं न ते एतामुद्वोढुं योग्याः । यथा तेजांसि लोके बहूनि, किन्तु हविर्ग्रहणयोग्यताग्नेरेव केवलमिति ।

अलं०—शिव एव पार्वतीमर्हतीति तुल्ये प्रस्तुते कृशानुरेव हव्यमर्हतीत्यप्रस्तुतस्य वर्णनादप्रस्तुतप्रशंसा । कुवलयानन्दोक्तं वर्ण्यवृत्तान्तप्रतिबिम्बवर्णनरूपं ललितं वा ।

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेप्यवलम्बतेऽर्थे ॥५२॥

अ०—अद्रिः अयाचितारम् देवदेवम् सुताम् ग्राहयितुम् न शशाक, हि साधुः अभ्यर्थनाभङ्गभयेन इष्टे अपि अर्थे माध्यस्थ्यम् अवलम्बते ।

व्याक०—अभ्यर्थनाया भङ्गाद् भयेन अभ्यर्थनाभङ्गभयेन । हेतौ तृतीया । अभ्यर्थना-अर्थयतेर्युच् । न याचितारम्-अयाचितारम्, याचतेस्तृच् । ग्राहयितुम्-गृह्णातेर्णिजन्तात् "शकधृष्..." इत्यादिना शक्नोतावुपपदे तुमुन्, देवदेवम् इति तुमुन्नन्तक्रियायाः प्रयोज्यकर्म । सुतामिति च मुख्यं कर्म ।

* गुरुर्गीष्पतिपित्राद्योः—इत्यमरः ।

यद्यपि गतिबुद्ध्यादिषु ग्रहेरुपादानं नास्ति-इति द्विकर्मकत्वं न घटते। तथापि प्रतिपूर्वको गृह्णातिः प्रतिबोधक इति केवलस्याप्यत्र तथात्वस्वीकाराद्गत्यर्थतयैव तन्निर्वाह्यम्। इष्टे-इच्छतेः क्तः। मध्ये तिष्ठति मध्यस्थः, तस्य भावो माध्यस्थ्यम्, भावे-ष्यञ्। अर्थे इति वैषयिकेऽधिकरणे सप्तमी।

व्याख्या—अद्रिः-पर्वतः-हिमालयः, अयाचितारम्-'मह्यं पार्वतीं देहि' इत्येवं प्रेरणे विमुखम्, देवानामपि देवम्-महादेवम्, सुताम्-पुत्रीम्, पार्वतीम् ग्राहयितुम्-पत्नीत्वेन स्वीकरणाय प्रेरयितुम्, न शशाक-नोत्सेहे, हि-निश्चयेन, साधुः-मानी, अभ्यर्थनायाः-याच्ञायाः, भङ्गाद्-अस्वीकारलक्षणात् तिरस्काराद् भयेन, इष्टे-अभिलषितेऽपि, अर्थे-वस्तुनि, माध्यस्थ्यम्-औदासीन्यम्, अवलम्बते आश्रयति।

भा०—यद्यपि भगवते शिवाय कन्याप्रदानं हिमालयस्यात्यन्तमिष्टम्, तथापि न हि शिवः स्वयं याचते, न चायाचिता कन्या देयेति शिष्टसंप्रदायः। स्वयं च समर्प्यमाणां शिवः स्वीकुर्यान्नवेति महती प्रार्थनाभङ्गशङ्का, तेन स उदासीन एव तस्थौ। एवमेव प्रार्थनाभङ्गभीताः शिष्टाः कुर्वन्तीति।

अलं०—सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः।

यदैव पूर्वे जनने शरीरं सा दक्षरोषात्* सुदती ससर्ज।
तदा प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत्॥ ५३॥

अ०—सा सुदती पूर्वे जनने यदा एव दक्षरोषात् शरीरम् ससर्ज, तदा प्रभृति एव पशूनाम् पतिः विमुक्तसङ्गः अपरिग्रहः अभूत्।

व्याक०—शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती, "वयसि दन्तस्य दतृ" ततो ङीप्। विमुक्तः सङ्गो येन स विमुक्तसङ्गः। न परिग्रहो यस्य सोऽपरिग्रहः। पूर्वे-"पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इति विकल्पेन स्मिनोऽभावः। यदा, तदा उभयत्र यत्तच्छब्दाभ्याम्-"सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा". कालस्याधिकरणत्वविवक्षा। ससर्ज-केवलः सृजधातुर्विसर्गार्थे व्यवहृतः।

---

* सा दक्षरोषात्तु सती ससर्ज-इति दक्षिणावर्तसंमतं पाठान्तरम्। तु शब्दः प्रकरणभेदबोधकः, पार्वतीमुपवर्ण्य शिववर्णनमितः प्रारभ्यते। सती इति तु शिवस्य पत्न्या नाम।

व्याख्या—सा, सुदती-शोभनदन्तविशिष्टा, यौवने एव वर्तमानेति यावत्, पूर्वे, जनने-जन्मनि, दक्षसुतावस्थायाम्, यदैव-यस्मिन्नेव समये, दक्षरोषात्-दक्षे-स्वपितरि, क्रोधात्, शरीरम्, ससर्ज-तत्याज, तदा प्रभृत्येव-तमेव काल-मारभ्य, पशूनाम्-जीवानाम्† प्रमथानां‡ वा, पतिः-स्वामी, महादेव इति यावत्, विमुक्तः-त्यक्तः, सङ्गः-विषयासङ्गः, येन तथाभूतः, निर्विण्णः, अपरिग्रहः-परिग्रहः-पत्नी§, तद्रहितः, ममत्वरहितो वा, अभूत् ।

भा०—ननु शिव एव स्वपरायणां पार्वतीं कुतो न याचितवान्, तत्र हेतुरुच्यते, दक्षसुतया सत्या यदा देहस्त्यक्तः, तदा प्रभृत्येव शिवस्य निर्वेद उदभूत्, तेन विवाहकथा दूरापास्ता । सुदतीति विशेषणं यौवनावस्थावोधकं भोगेष्वतृप्ततामावेदयन्निर्वेदयोग्यतां व्यनक्ति, अतृप्तस्य प्रियवस्तुनाशो निर्वेदाय भवतीति । पशूनां पतिरित्यनेन सर्वजीवबन्धविमोक्षकारणस्य भगवतः सङ्गो सङ्गत्यागश्च केवलं लीलामात्रमिति बोधनाय । स हि स्वकार्येण-'सति शोकहेतौ न महात्मभिः खिन्नैर्भाव्यम्, अपि तु वैराग्यं सेव्यम्' इत्युपदिदेश इत्यादि प्रकाशिकाविवरणयोः ।

अलं०—निर्वेदे हेतूपन्यासात्काव्यलिङ्गम् । निर्वेदो व्यज्यते, स च प्रकृतकथाङ्गम् ।

स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा ¶गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किंचित् क्वणत्किन्नरमध्युवास ॥ ५४॥

अ०—कृत्तिवासाः यतात्मा सः तपसे गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु मृगनाभिगन्धि क्वणत्किन्नरम् किंचित् हिमाद्रेः प्रस्थम् अध्युवास ।

व्याक०—कृत्तिः वासो यस्य स कृत्तिवासाः "अत्वसन्तस्य चाधातोः" इति दीर्घः । कृत्तिरिति 'कृती छेदने' धातोः कर्मणि क्तिन् । यत आत्मा यस्य स यतात्मा । यत इति यच्छतेः कर्तरि क्तः । गङ्गायाः प्रवाहेण उक्षिता

† तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः, सर्वप्राणिषु पुंस्ययम् ।

‡ पशुर्मृगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्—इत्युभयत्र रामाश्रमी ।

§ पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः—इत्यमरः ।

¶ गङ्गाप्रपातोक्षितदेवदारु—इति पाठान्तरम् ।

देवदारवो यत्र तद् गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु । प्रवाह इति घञन्तम्, उक्षित इति क्तान्तम् । मृगनाभेः गन्धो यस्मिन्नस्ति तन्मृगनाभिगन्धि, षष्ठीतत्पुरुषाद् "अत इनिठनौ" । क्वणन्तः किन्नरा यत्र तत् क्वणत्किन्नरम् । तपसे "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इत्यनेन चतुर्थी, तपश्चरितुमित्यर्थः । प्रस्थमिति अधिवसनाधारस्य "उपान्वध्याङ्वसः" इत्यनेन कर्मत्वे द्वितीया ।

व्याख्या—* कृत्तिः-चर्म (गजचर्म), वासः-वस्त्रं यस्य तथाभूतः, वतः-स्ववशीकृतः, आत्मा-अन्तःकरणं येन तथाभूतः, सः-शिवः, गङ्गायाः, प्रवाहेण, उक्षिताः-सिक्ताः, देवदारवः-देवदारुवृक्षाः, यत्र तथाभूतम्, † मृगनाभेः-कस्तूर्याः, गन्धः-सौरभम्, यत्र वर्तते, तथोक्तम्, क्वणन्तः-गायन्तः, किन्नराः-देवयोनिविशेषा यत्र तादृशम्, किञ्चिद्-अन्यतमम्, हिमाद्रेः-हिमालयस्य, ‡ प्रस्थम्-सानुम्-समभूप्रदेशम्, अध्युवास-अध्यासितवान् । तत्र निवासमकरोदिति ।

भा०—तेन खलु त्यक्तपरिग्रहेण वशिना भगवता शङ्करेण गजचर्म परिदधता हिमालयस्यैकतमशिखर एव तपश्चर्यार्थं निवासः क्लृप्तः । (विशेषणद्वयेन तपोयोग्यता बाह्याभ्यन्तरयोः सूचिता) यस्य शिखरस्य गङ्गायाः-प्रपातः, देवदारुवृक्षबाहुल्यम् (एतेन प्रदेशस्य पवित्रजलच्छायादिसंपत्त्या तपोयोग्यता सूचिता) कस्तूरीमृगसंचारेण सौरभप्राचुर्यम्, (एतेन पूतिगन्धराहित्यं द्योतितम्) किन्नरगानध्वनिश्चेति (एतेन खरशब्दराहित्यम्, देवयोनिनिवासेन पवित्रता च द्योतिता) महत्त्वं प्रकटयन्ति स्म । कस्तूरीसौरभेन, किन्नरगानेन चेन्द्रियविषयसंपदुक्ता, तया चोक्तया वशिनो विषयसम्पदो न विभ्यतीति सूचितमित्यरुणाचलनाथः ।

अलं—भावार्थोक्तरीत्या विशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरः ।

गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः § ।

---

* अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री-इत्यमरः ।

† मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम्-इत्यमरः ।

‡ प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः—इत्यमरः ।

§ 'वसानाः—इति पाठान्तरम् ।

मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः * शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु ॥ ५५ ॥

अ०—नमेरुप्रसवावतंसाः स्पर्शवतीः भूर्जत्वचः दधानाः मनःशिलाविच्छुरिताः गणाः शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु निषेदुः ।

व्याक०—नमेरूणाम् प्रसवा एव अवतंसा येषां ते नमेरुप्रसवावतंसाः, मनःशिलाभिः विच्छुरिता मनःशिलाविच्छुरिताः, विच्छुरिताः छुर् धातो क्तः । शिलायां भवं शैलेयम्, शिलाशब्दात् " स्त्रीभ्यो ढक् ", तेन नद्धेषु शैलेयनद्धेषु, नद्धशब्दे ' णह बन्धने ' धातोः क्तः, " नहो धः " । प्रशस्तः स्पर्शो विद्यते यासु ताः स्पर्शवतीः, प्राशस्त्ये मतुप् । निषेदुः-सीदतेर्लिटि प्रथमपुरुष-बहुवचनम्, " सदिरप्रतेः " इति षत्वम् ।

व्याख्या—नमेरूणाम्-सुरपुन्नागवृक्षाणाम्, प्रसवाः-पुष्पाण्येव, अवतंसाः-शेखराः-शिरोभूषणानि, येषां तथाभूताः, स्पर्शवतीः मृदुस्पर्शयुक्ताः, भूर्जत्वचः-भूर्जवल्कलानि, दधानाः-धारयन्तः, वस्त्रत्वेन परिदधतः, मनःशिलाभिः धातुविशेषैः, विच्छुरिताः-अनुलिप्ताः, गणाः (शिवसेवकाः) प्रमथगणाः, शैलेयेन- शिलाजतुना, नद्धेषु-व्याप्तेषु, शिलानाम्, तलेषु, निषेदुः-उपविविशुः ।

भा०—भगवति शिवे तत्र स्थिते तद्गणाः प्रमथा अपि तत्रैव स्थिताः । तेषां च तत्र सुरपुन्नागपुष्पैरलङ्कारसौख्यम्, कोमलैर्भूर्जवल्कलैर्वसनसौख्यम्, मनःशिलाधातुना चाङ्गरागसौख्यं संपद्यते स्म ।

अलं०—विशेषणैर्निवासयोग्यताव्यञ्जनात्परिकरः ।

तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान् ।
दृष्टः कथंचिद् गवयैर्विविग्नैरसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥ ५६ ॥

अ०—खुराग्रैः तुषारसंघातशिलाः समुल्लिखन् दर्पकलः विविग्नैः गवयैः कथंचिद् दृष्टः ककुद्मान् असोढसिंहध्वनिः (सन्) उन्ननाद ।

व्याक०—तुषारसंघाता एव शिलाः-तुषारसंघातशिलाः । संघातशब्दे हन्तेः घञ् । कलते शब्दायत इति कलः, 'कल शब्द-संख्यानयोः' धातो पचाद्यच्, दर्पेण कलो दर्पकलः । अथवा दर्पे (सति)

* ' शैलेयगन्धेषु ' इति प्रकाशिकाविवरणयोः पाठः । गन्धौषधिविशेषः शिलाजतु वा शैलेयम्, तद्गन्धविशिष्टेषु इति तद्व्याख्याने च ।

कलो मधुरध्वनिर्यस्य स इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः। श्रीमल्लिनाथस्तु मदेन कलो (मधुरध्वनिः) यस्येति व्याचष्टे, कथमीदृशो व्यधिकरणबहुव्रीहिः साधुरिति स एव जानातु। न सोढः सिंहस्य ध्वनिर्येन सः-असोढसिंहध्वनिः। सोढशब्दे सहतेः क्तः। विविग्नैः-'ओविजी भयचलनयोः' धातोः क्तः, "ओदितश्च" इति नत्वम्। ककुद्मान्-ककुदशब्दात् प्राशस्त्ये मतुप्, यवादित्वान्न वत्वम्, तत्रैव दकारनिपातनान्न अनुनासिकाभावः।

व्याख्या—खुराणाम्-शफानाम्, अग्रैः-अग्रभागैः, तुषारसंघाताः-संहतानि-घनीभूतानि हिमानि, तान्येव महत्त्वात् समतलत्वाच्च शिलाः, ताः, उल्लिखन्-विदारयन्, दर्पकलः-मदोत्कटः, विविग्नैः विशेषेण भीतैः, गवयैः-गोसदृशैर्मृगविशेषैः, कथंचित्-कष्टेन, दृष्टः-विलोकितः, ककुद्मान्-हरवृषभः, न सोढः-मर्षितः, सिंहस्य, ध्वनिः-गर्जनं येन तथाभूतः सन्, (गर्वेण सिंहस्य ध्वनिमसहमानः) उन्ननाद-उच्चैर्जगर्ज।

भा०—भगवति शिवे तत्र कृतनिवासे तद्वाहनो वृषभोऽपि तत्रैव तस्थौ। स च शैले सिंहध्वनिं श्रुत्वा 'कोऽयं मदग्रे गर्जति' इति अमर्षमापन्नः क्रोधाद्धिमशिलाःखुराग्रैर्विदारयन् स्वयमपि गर्जति स्म। तं च तथाविधं विशालाकृतिं गर्जन्तं दृष्ट्वा भीताः, स्वसदृशाकारेण स्वयूथ्यं मत्वा कथंचिद्विश्वस्ताश्च गवयाः कथंचिद्ददृशुरिति।

अलं०—वृषभस्वभाववर्णनात्स्वभावोक्तिरलङ्कारः।

तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः।
स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥ २७ ॥

अ०—तपसः फलानाम् स्वयम् विधाता अष्टमूर्तिः तत्र स्वम् एव मूर्त्यन्तरम् समित्समिद्धम् अग्निम् समाधाय केन अपि कामेन तपः चचार।

व्याक०—*अष्टौ मूर्तयो यस्य सः अष्टमूर्तिः-मूर्तिः-मूर्च्छतेः क्तिन्, "राल्लोपः" इति च्छलोपः। अन्या मूर्तिः मूर्त्यन्तरम्। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। समिद्भिः समिद्धं समित् समिद्धम्, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्", समिद्धमिति 'ञिइन्धी दीप्तौ' धातोः क्तः। समाधाय दधातेर्ल्यप्। कामेनेति

* सूर्यानलेन्द्वात्मधरानिलाम्बुव्योमाह्वया यस्य हि मूर्तयोऽष्टौ।

हेतौ तृतीया।

व्याख्या—तपसः-तपस्यायाः, फलानाम्-इन्द्रादिपदलाभानाम्, स्वयम्-अपरतन्त्रः सन्, विधाता-संपादयिता-दाता, सर्वेश्वर इति यावत्, अष्टमूर्तिः-महादेवः, तत्र-हिमालयसानौ, स्वम्-स्वकीयमेव, मूर्त्यन्तरम्-तपःकर्तृमूर्त्यपेक्षया भिन्नाम्, अन्यतमां मूर्तिम्, समिद्भिः-यज्ञियकाष्ठैः, समिद्धम्-प्रदीप्तम्, (तपश्चर्याङ्गम्) अग्निम्, समाधाय-प्रतिष्ठाप्य, केनापि कामेन-कस्यापि अचिन्तनीयस्य फलस्येच्छया, तपः-तपस्याम्, चचार-चकार।

भा०—तत्र पूर्वोक्ते हिमवच्छिखरे भगवता शिवेन तपश्चरणमारब्धम्, सर्वेषु वैदिकेषु कर्मसु अग्नेरपेक्षितत्वात्तपश्चर्यार्थोऽग्निश्च प्रतिष्ठापितः, समिदादिभिस्तत्परिचर्याऽपि समारब्धा। यद्यपि लोकानां फलार्था प्रवृत्तिः कर्मसु दृश्यते, भगवांश्चायं सर्वेश्वरः सर्वेषां स्वयं फलदाता पूर्णकाम इति नास्य फलं संभाव्यते, नाप्यस्याराधनीयो देवः, अग्न्यादीनामप्येतन्मूर्तित्वात्, नाप्यन्तःकरणशुद्धिः फलम्, ईश्वरत्वेन नित्यमुक्तत्वात्, तथापि तपश्चरणमित्यलौकिको मार्गः सर्वलोकहितायैव। अन्येपि मां दृष्ट्वा तपसि प्रवृत्ता भवन्त्विति। इममेव स्वार्थफलाभावं ध्वनयितुं 'केनापि कामेन' इति कविनोक्तम्। 'कः कामोऽस्य स्याद्' इति न चिन्तयितुं शक्यत इति।

अलं०—अखिलफलप्रदातुरकामस्य तपश्चर्येति विरोधालङ्कारः। 'केनापि' इति पदं सर्वकामनाभावं ध्वनयतीति पदप्रतिपाद्यो वस्तुध्वनिः।

*अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा।
आराधनायास्य †सखीसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥५८॥

अ०—अद्रिनाथः अनर्घ्यम् स्वर्गौकसाम् अर्चितम् तम् अर्घ्येण अर्चयित्वा अस्य आराधनाय सखीसमेताम् प्रयताम् तनूजाम् आदिदेश।

व्याक०—‡अर्घम् (पूजाम्) अर्हतीत्यर्घ्यः, अर्घशब्दादर्हार्थे "दण्डा-

---

* 'अनर्घमर्घ्येण'—इति प्रकाशिकासंमतः पाठः।

† 'सखीसमग्राम्' इति पाठान्तरम्।

‡ 'मूल्ये पूजाविधावर्घः'—इत्यमरः।

दिभ्यो यः" न अर्घ्यः-अनर्घ्यः, तम् । स्वर्गः §ओकः (स्थानम्) येषां तेषां स्वर्गौकसाम्, "क्तस्य च वर्तमाने" इति कर्तरि षष्ठी । अर्चितम्-अर्चितः "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्तमाने क्तः । अर्घ्येण-अर्घार्थं वारि अर्घ्यम्, तेन, "पादार्घाभ्यां च" इति यत् । आराधनाय-राध् धातोर्ल्युट्, "क्रियार्थोपपदस्य...." इत्यनेन चतुर्थी, आराधनं कर्तुमित्यर्थः । अस्येति तत्कर्मणि षष्ठी ।

व्याख्या—अद्रीणाम्-पर्वतानाम्, नाथः-स्वामी, हिमालयः, अनर्घ्यम्-पूजयितुमनर्हम्, सर्वोत्तमत्वेन वाङ्मनसयोरगोचरत्वेन च पूजाविषयतामप्यतिक्रान्तम्, स्वर्गौकसाम्-देवानाम्, अर्चितम् पूजितम्, देवैः कथंचित्प्रतिमादिषु पूज्यमानम्, तम्-महादेवम्, अर्घ्येण-पूजार्थेनोदकेन, (उदकस्योपलक्षणतया चन्दनपुष्पादिभिरपि) अर्चयित्वा-पूजयित्वा, अस्य-महादेवस्य आराधनाय-शुश्रूषणाय, सखीभ्याम-जयाविजयाभ्याम्, समेताम-सहिताम्, प्रयताम्-नियमवतीम्, *पवित्रां वा, तनूजाम-पुत्रीम्-पार्वतीम्, समादिदेश-आज्ञापयामास ।

भा०—सर्वलोकोत्पादनसमर्थैर्ब्रह्मादिभिरप्यचर्यमानः, वस्तुतस्तु स्वस्वरूपेणावाङ्मनसगोचरतया केनापि पूजयितुमशक्यो भगवान् यदा स्वगृह एव प्राप्तः, तदा परं भाग्यं मत्वा हिमालयेन सोऽर्चितः, नित्यं तदर्चनाय च स्वपुत्री पार्वती सखीसहिता तेन समादिष्टा, यतः सा प्रयतत्वेवंविधानां पूजने समुचिता ।

अलं०—अनर्घ्यस्याप्यर्घ्येणार्चनमिति विरोधाभासः, परिहारस्तु व्याख्यायामुक्त एव, वृत्त्यनुप्रासः पूर्वार्द्धे चमत्कारी । 'स्वर्गौकसामर्चितम्' 'प्रयताम्' इति साभिप्रायविशेषणाभ्यां परिकरौ ।

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥५९॥

अ०—गिरिशः समाधेः प्रत्यर्थिभूताम् अपि ताम् शुश्रूषमाणाम् अनुमेने, विकारहेतौ सति (अपि) येषाम् चेतांसि न विक्रियन्ते ते एव धीराः (ज्ञायन्ते) ।

---

§ 'ओकःसद्माश्रयश्चौकाः'—इत्यमरः ।

* 'पवित्रः प्रयतः पूतः'—इत्यमरः ।

व्या०—प्रत्यर्थिनीमिव भूताम्-प्रत्यर्थिभूताम्। गिरिशः-गिरिशब्दाद् लोमादित्वान्मत्वर्थीयः शः। समाधेः-'सम्' 'आङ्' एतत्पूर्वाद् दधातेः किः। शुश्रूषमाणाम्-श्रोतुमिच्छन्तीमिव विग्रहे, इच्छार्थे सन्, ततः "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपदे शानच्। अनुमेने-मन्यतेर्लिट्, एत्वाभ्यासलोपौ। विक्रियन्ते-करोतेः कर्मकर्तरि लट्, "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" इति यक्। विकृतानि भवन्तीत्यर्थः। चेतांसीति तत्कर्तृपदम्। श्रीमल्लिनाथस्तु कर्मणि लटमाह, तन्मते चेतांसीति कर्मणोऽभिहितत्वात् प्रथमा। कर्ता चाध्याहार्यः। परं विकारहेतोरेवात्र कर्तृताया योग्यत्वाद्, तस्य च सप्तम्या निर्दिष्टत्वेन कर्तृत्वायोग्यत्वे करणात्कर्मकर्तृतैव युक्ता भाति।

व्याख्या—गिरिशः-महादेवः, समाधेः-चित्तवृत्तिनिरोधस्य, प्रत्यर्थिभूताम्-प्रतिपक्षरूपामपि, ताम्-पार्वतीम्, शुश्रूषमाणाम्-सेवमानाम्, अनुमेने-अङ्गीचकार सेवार्थमनुजानाति स्म। न चैतावता धीरस्य शिवस्य कश्चिद् विकारः समजनि, यतः, विकारस्य-प्रकृतिपरिवृत्तेः, हेतौ-कारणे, सत्यपि-विद्यमानेऽपि, येषाम्-प्राणिनाम्, चेतांसि, न विक्रियन्ते-न विकृतानि भवन्ति, त एव, धीराः-याथार्थ्येन धैर्यवन्तो महद्भिर्लोकैर्ज्ञायन्ते।

भा०—यद्यपि विशिष्टसुन्दरी पार्वती चेतोविकारहेतुत्वात्समाधेः परिपन्थिभूता, तथापि सेवमाना सा शिवेन न निषिद्धा। यतस्तस्य चेतोविकारभयं नास्त्येवेति।

अलं०—'महादेवमनः पार्वतीसन्निधानेऽपि धैर्यं न तत्याज' इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसेति विवरणकारः श्रीमन्नारायणः। श्रीमन्मल्लिनाथस्त्वर्थान्तरन्यासमाह। महादेवस्य वशित्वं व्यङ्ग्यम्।

अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री।
गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः॥ ६०॥

इति महाकविश्रीकालिदासविरचिते कुमारसम्भवे
महाकाव्ये 'उमोत्पत्तिर्नाम' प्रथमः सर्गः॥

अ०—अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा नियमविधिजलानाम् बर्हिषाम् च उपनेत्री तच्छिरश्चन्द्रपादैः नियमितपरिखेदा (सती) सुकेशी सा प्रत्यहम् गिरिशम् उपचचार ।

व्याक०—अवचितानि बलेः पुष्पाणि (प० तत्पु०) यया सा-अवचितबलिपुष्पा, अवचितानि-चिनोतेः क्तः । वेदेः संमार्गे दक्षा वेदिसंमार्गदक्षा, संमार्गशब्दे 'मृज् शुद्धौ' धातोर्घञ् । नियमस्य विधेः जलानां नियमविधिजलानाम्, (षष्ठीसमासद्वयम्) नियमशब्दे-निपूर्वाद् यम्धातोः "यमःसमुपनिविषु च" इत्यप्प्रत्ययः । तस्य शिरसः चन्द्रस्य पादैः, तच्छिरश्चन्द्रपादैः । नियमितः परिखेदो यस्याः सा नियमितपरिखेदा । नियमितशब्दे णिजन्तयम्धातोः क्तः, "मितां ह्रस्वः" । परिखेदः-खिद्यतेर्घञ् । अहरहः प्रत्यहम्, साकल्ये अव्ययीभावः "नपुंसकादन्यतरस्याम्" इति टच्, टिलोपः । शोभनाः केशा यस्याः सा सुकेशी "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीप् । उपनेत्री-नयतेस्तृच्, ङीप् ।

व्याख्या—अवचितानि-विलूनानि, बलेः-पूजोपहारस्य, पुष्पाणि-कुसुमानि, यया तथाभूता, वेदेः-तपोनुष्ठानार्थमुपवेशनभूमेः, संमार्गे-संमार्जने-मार्जन्यादिना स्वच्छीकरणे, दक्षा-चतुरा, नियमानाम्-आचमनादीनाम्, विधेः-अनुष्ठानस्य (उपयुक्तानाम्) जलानाम्, बर्हिषाम्-कुशानां च, उपनेत्री-आनेत्री, तस्य-शङ्करस्य, शिरसः-शिरःस्थितस्य, चन्द्रस्य-इन्दोः, पादैः-किरणैः, नियमितः-निवर्तितः, खेदः-शुश्रूषाजनितः श्रमः, यस्याः तथाभूता सती, सुकेशी-शोभनमूर्धजा, सा-पार्वती, प्रत्यहम्-अहन्यहनि, गिरिशम्-महादेवम्, उपचचार-सिषेवे ।

भा०—सेवायां प्रवृत्ता पार्वती प्रतिदिनम् पूर्वं पूजायै पुष्पाण्यवचिनोति स्म, तदनु तपश्चर्य्यास्थानं परिष्करोति स्म, अथ जलानि बर्हींषि चानयति स्म, इत्यादिना प्रकारेण सेवानिरताभूत् । न च सुकुमार्या अपि तस्याः सेवया ग्लानिरुदभूत्, यतः शङ्करस्य मस्तके स्थितस्य चन्द्रस्याह्लादकरैः किरणैस्तस्याः खेदोऽपनीयते स्म इति ।

अलं०—परिचर्याकर्मणां क्रमेण न्यासाद्रत्नावली कुवलयानन्दमते । 'क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः' इति तल्लक्षणात् । विशेषणाना-

मुपचरणप्रवणत्वात्परिकरः । खेदनियमने हेत्वभिधानात्काव्यलिङ्गं च । इह कामतन्त्रोक्तं कन्यासंप्रयुक्तकाधिकरणं कविना प्रतिपादितमिति प्रकाशिकाविवरणयोर्विस्तरः ।

इति च्छात्रोपकारिण्यां महाकाव्यसंग्रहव्याख्यायां तृतीयः सर्गः ।

श्रीः

महा-काव्यसंग्रहः ।

(संग्रहे चतुर्थः—कुमारसम्भवे पञ्चमः सर्गः)

कथासम्बन्धः—तारकाख्येनासुरेणाभिभूता इन्द्राद्या देवास्तद्विनाशाय विज्ञापयितुं ब्रह्मणः समीपे गताः, ब्रह्मणा च 'शङ्करस्य वीर्येण जातो युष्माकं सेनापतिर्भूत्वा तारकं शमयिष्यति, तच्छङ्करस्य विवाहोपायश्चिन्त्यताम्' इत्याज्ञप्ताः । तत इन्द्रेण सबहुमानमाहूय कामः शिवस्य चेतः पार्वत्यामनुरञ्जयितुमादिष्टः, स च वसन्तसहायः कैलासं गत्वा सेवार्थमुपस्थितां पार्वतीमालम्बनीकृत्य भगवति शिवे संमोहनास्त्रं प्रायुङ्क्त । किञ्चित्परिवृत्तधैर्योऽपि शिवः संयमितया द्रुतं चेतोविक्रियां नियम्य तृतीयनेत्रानलेन कामं भस्मसादकरोत् । अथ बहु विलपन्ती मरणे कृतनिश्चया कामपत्नी रतिः 'भूयोऽपि शिवस्य कृपया कामस्य जीवनलाभो भविष्यति, इत्याकाशवाचा समाश्वासिता, तेन च बद्धाशा सा जीवनं दधारेति चतुर्थे गतम् । अथ पार्वतीवृत्तमारभ्यते ।

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥

अ०—पार्वती तथा समक्षम् मनोभवम् दहता पिनाकिना भग्नमनोरथा सती रूपम् हृदयेन निनिन्द, (तथा) हि चारुता प्रियेषु सौभाग्यफला (भवति)

व्याक०—अक्ष्णोः समीपे समक्षम्, सामीप्येऽव्ययीभावः, "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इति टच् क्रियाविशेषणे द्वितीया। मनसि भवम्, मनसि भवः (उत्पत्तिः) यस्य तम् इति वा मनोभवम् । भग्नः मनोरथो यस्याः सा भग्नमनोरथा, भग्नशब्दे भनक्तेः क्तः, निष्ठानत्वम् । सौभाग्यमेव फलं यस्याः सा सौभाग्यफला । सुभगाया भावः सौभाग्यम्, ष्यञ्, "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः । पार्वती-पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती,

अपत्यार्थेऽण् । तथा-तेन प्रकारेण इति विग्रहे तच्छब्दात् "प्रकारवचने थाल्" । पिनाकिना-*पिनाकशब्दाद् "अत इनिठनौ" । सती-अस्तेः शतृप्रत्ययः, ङीप् । चारुता-चारुशब्दाद् भावे तल् । निनिन्द-निन्दतेर्लिट् । हृदयेनेति निन्दनकरणे तृतीया, मनोभवमिति दहनकर्मणि द्वितीया । पिनाकिनेति भञ्जने कर्तृपदम् । प्रियेषु-वैषयिकाधारे सप्तमी ।

व्याख्या—पार्वती-पर्वतसुता-उमा, तथा-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, समक्षम्-प्रत्यक्षम्, मनोभवम्-कामम्, दहता-भस्मसात् कुर्वता, पिनाकिना-महादेवेन, भग्नः-खण्डितः, मनोरथः-अभिलाषः, यस्याः, तथाभूता, सती, रूपम्-(स्वकीयम्) सौन्दर्यम्, हृदयेन निनिन्द-'धिङ् मे रूपं यद् महादेवमनोहरणाय नालमभूद्' इत्येवं मनसा गर्हते स्म। तथा हि-चारुता-सौन्दर्यम्, प्रियेषु वल्लभ-विषये, सौभाग्यम्-प्रियत्वम्, पतिप्रेमेति यावत्, तदेव फलम्-प्रयोजनम्, यस्याः, तथाभूता, भवति-इति शेषः ।

भा०—इत्थं महादेवेन कामदेवे भस्मसात् कृते पार्वती निराशा समजनि। नारदोक्त्या यो मनोरथाङ्कुर उदभूत्, सेवानुमोदनेन यः पल्लवितः, संमोहनास्त्रप्रयोगकाले सानुरागवीक्षणेन च यः फलितः, स कामं दहता महादेवेन समूलमुत्पाटितः । महादेवमन आक्रष्टुमसमर्थमात्मनो रूपं तदा पार्वती गर्हते स्म । यतः भर्तुः प्रेमैव रूपस्य फलम्, यस्मिन् रूपे भर्ता नानुरज्यति, तद् रूपं निष्फलमेवेति । धीरया पार्वत्या यद्यपि कस्याचित्पुरः पुरापि रूपविकत्थना न कृता, तथापि चेतसि तस्या रूपगर्व आसीदिति चेतसैव निन्दापि कृता ।

अलं०—मनोभवदाहस्य मनोरथभङ्गे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, निन्दागम्यस्य रूपवैफल्यस्य वैधर्म्येण समर्थनादर्थान्तरन्यासः । प्रथमसर्गान्ते प्रस्तुतस्य प्रयोज्योपवर्तनविधेर्वैफल्येनोपसंहारोऽत्र वर्णितः । तेन च भगवतः शिवस्यारूपहार्यत्वम्, केवलं भक्तिवश्यता ध्वनिता । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम्, 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति तल्लक्षणम् ।

---

* 'पिनाकोऽजगवं धनुः'—इत्यमरः ।

इयेष सा कर्तुमवन्ध्य*रूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते †वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥२॥

अ०—सा समाधिम् आस्थाय तपोभिः आत्मनः अवन्ध्यरूपताम् कर्तुम् इयेष, वा अन्यथा तथाविधम् प्रेम तादृशः पतिश्च (इति) द्वयम् कथम् अवाप्यते ?

व्याक०—न वन्ध्यं रूपं यस्याः सा अवन्ध्यरूपा, तस्या भावः, तत्ता, ताम्, अवन्ध्यरूपताम् । "त्वतलोर्गुणवचनस्य" इति पुंवद्भावः । तथा विधा यस्य तत् तथाविधम् । विधाशब्दे दधातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । समाधिम्-दधातेः किः । आस्थाय-तिष्ठतेः क्त्वा, ल्यप्, "न ल्यपि" इतीत्वाभावः । कर्तुम् करोतेः "समानकर्तृकेषु तुमुन्" । इयेष-इच्छतेर्लिट् । अन्यथा-अन्य-शब्दात् "प्रकारवचने थाल्" । प्रेम-प्रियस्य भाव इति प्रियशब्दात् 'इमनिच्' । तादृशः-तच्छब्दात् "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च" इति कञ् । द्वयम्-द्विशब्दात् अवयवार्थे 'अयच्' । कथम्-"किमश्च" इति किंशब्दात् थमुः । अवाप्यते-आप्नोतेः कर्मणि लट् । द्वयमिति कर्म, तपोभिरिति कृधातोः करणे तृतीया । अवन्ध्यरूपतामिति करणे कर्म, कर्तु-मितीच्छायां कर्म ।

व्याख्या—सा-पार्वती, समाधिम्-चित्तैकाग्रताम्, आस्थाय-अवलम्ब्य, (एकाग्रेण मनसा विचार्य । समाधिः-भग्नस्य मनोरथस्य पुनः समाधानम्, तदास्थायेत्यरुणाचलनाथः) तपोभिः-वक्ष्यमाणैर्नियमैः, आत्मनः-स्वस्य, अवन्ध्यम्-सफलम्, रूपम्-सौन्दर्यम् यस्याः, तथाभूतताम्, सौन्दर्यसफल-ताम्, पाठान्तरे-मनोरथसफलताम्, कर्तुम् इयेष-कामयते स्म । युक्तं चैतत्-वा-निश्चयेन, अन्यथा-प्रकारान्तरेण, तथाविधम्-तादृशम्, येन पत्युर्भवस्य अर्धशरीरहरा भवेत् तथा, प्रेम-अनुरागः, तादृशः-अलौकिकः, मृत्युञ्जयः, पतिश्च, कथम्, अवाप्यते-लभ्यते ।

भा०—इत्थमुपायान्तरमपश्यन्ती पार्वती तपस्यया महादेवं वशीकृत्य

---

* 'अवन्ध्यकामताम्' इति विवरणम् ।

† 'तत् कथमन्यथा द्वयम्' इति विवरणम् ।

स्वसौन्दर्यं चरितार्थयितुं निश्चिकाय। महादेवसदृशः पतिर्यो मृत्युञ्जय इत्युच्यते, तादृशोऽनुरागश्च-यद्वशीभूतः स मृत्युञ्जयस्तस्यै स्वशरीरार्धमपि समर्पयेत्, एते तपस्यामन्तरेण कथं भवितुमर्हतः । सर्वं दुर्लभं वस्तु तपसैव साध्यं भवति इति ।

अलं०—तपश्चर्येच्छायाः समर्थनादर्थान्तरन्यासः । पूर्वपद्येन लौकिकस्य प्रयोज्योपावर्तनविधेर्वैफल्यमभिधाय पद्येनानेनालौकिकयोर्नायकयोरलौकिक एव प्रयोज्योपावर्तनविधिरुपक्रम्यते इति प्रकाशिकाविवरणे । उत्साहात्मकस्य तपोवीरस्य चात्रोपक्षेप इति ।

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां *गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥३॥

अ०—च मेना गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् एनाम् सुताम् तपसे कृतोद्यमाम् निशम्य वक्षसा परिरभ्य महतः मुनिव्रतात् निवारयन्ती उवाच ।

व्याक०—गिरीशे प्रतिसक्तं मानसं यस्याः, तां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम्। कृत उद्यमो यया तां कृतोद्यमाम्, उद्यमशब्दे यच्छतेर्घञ् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृद्ध्यभावः । मुनेः व्रताद् मुनिव्रताद् । "वारणार्थानामीप्सितः" इत्यनेन अपादानत्वात् पञ्चमी । अथवा भाष्यकृता बौद्धविभागविधेरपि अपादानत्वाभ्युपगमाद्-"ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यनेनैवापादानत्वम् । निशम्य शाम्यतेः क्त्वा, ल्यप्। एनाम्-"द्वितीया टौस्स्वेनः" इतीदंशब्दस्य अन्वादेशे एनादेशः, परिरभ्य-रभतेर्ल्यप् । निवारयन्ती-वारयतेः हेतौ शतृप्रत्ययः, फलस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमात् । तपसे-'क्रियार्थोपपद......' इत्यनेन चतुर्थी, तपः कर्तुमित्यर्थः ।

व्याख्या—च-अनन्तरम्, मेना-हिमालयस्य पत्नी, †गिरीशे-कैलासनाथे महादेवे, प्रतिसक्तम्-अनुरक्तम्, मानसम्-चित्तं यस्याः, तथाभूताम्, एनाम्-पूर्ववर्णिताम्, सुताम्-पुत्रीम्, पार्वतीम्, तपसे-तपः कर्तुम्, कृतः, उद्यमः-उद्योगो यया, तथाभूताम्, निशम्य-श्रुत्वा, विज्ञाय, वक्षसा-हृदयेन, परिरभ्य-

---

* 'गिरीशं प्रतिसक्तमानसाम्' इति प्रकाशिका ।

† गिरीशो गिरिशो मृडः इति महादेवनामसु अमरः ।

आश्लिष्य, महतः, मुनिव्रताद्-मुनिभिरेवाचरणीयात् तपसः, निवारयन्ती-निवर्तयन्ती, उवाच-जगाद, उपदिदेशेत्यर्थः ।

भा०—भगवति मृत्युञ्जये निरतिशयमनुरक्तायाः पार्वत्या अतिकठिनतपश्चर्यामतोद्योगं श्रुत्वा तस्या जननी मेनका तां (पार्वतीम्) वक्षस्यालिङ्गय तपश्चर्याध्यवसायं त्यक्तुमुपदिदेश । गिरीशेऽनुरक्तया तस्या हर्षः, तपःकष्टमनुमाय तु विषाद इति ।

अलं०—गिरीशेत्यादिविशेषणस्य तपश्चर्योद्यमे, व्रतविशेषणयोर्महन्मुनिपदयोश्च निवारणे साभिप्रायत्वात् परिकरः । मेनागतं वात्सल्यं व्यङ्ग्यम् ।

*मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥

अ०—(हे) वत्से ! मनीषिताः देवताः गृहेषु सन्ति, तपः क्व, तावकम् वपुश्च क्व (अस्ति), पेलवम् शिरीषपुष्पम् भ्रमरस्य पदम् सहेत, पतत्रिणः (पदम्) पुनः न (सहेत) ।

व्याक०—मनस ईषिताः मनीषिताः, ईषिताः-'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' धातोः क्तः । शकन्ध्वादित्वात् टेः पररूपम् । यद्वा मनीषा संजाता येषु इति तारकादित्वादितच् । क्व-किंशब्दात्, "किमोऽत्" इत्यत्प्रत्ययः । "क्वाति" इति क्वादेशश्च । तावकम्-युष्मच्छब्दाद् "युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च" इत्यण्, "तवकममकावेकवचने" इति तवकादेशः । सहेत-सहतेः "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ् । पतत्रिणः पतन्तं त्रायन्ते पतत्राणि, त्रायतेः क, तदन्ताद् "अत इनिठनौ" । पुनः शब्दस्त्वर्थे तप इति वपुरिति च गम्यमानायामस्तिक्रियायां कर्तृ ।

व्याख्या—हे वत्से ! बाले ! मनीषिताः-इष्टाः, देवताः-शच्यादयः, गृहेषु, सन्ति । त्वं मनोरथसिद्धये ता आराधय इति शेषः । तपः-अतिकठिनं मुनिव्रतम्, क्व, तावकम्-त्वदीयम्, अतिकोमलं वपुः-शरीरं च, क्व, उभे इमे परस्परानुरूपे स्त इत्यर्थः । तथाहि-पेलवम्-कोमलम्, शिरीषपुष्पम्-शिरीषस्य कुसुमम्, भ्रम-

---

* 'मनीषितायार्च गृहेषु देवताः' इति प्रकाशिकासम्मतः पाठः । मनीषिताय इष्टलाभाय, गृहेषु देवताः-इन्द्राण्याद्याः, अर्च-पूजयेति तद्व्याख्यानं च ।

रस्य-भृङ्गस्य, पदम्-पदन्यासम्, सहेत-सोढुं शक्नुयात्, पतत्रिणः-पक्षिणः, पदं पुनः पदन्यासम् तु न सहेत ।

भा०—मेना वक्ति 'वत्से ! पार्वति ! तव पितुः प्रदेशा देवभूमयः सन्ति, अत्र विद्यमाना इष्टाः शच्यादिसौभाग्यदेवता आराधय । त्वदीयं कोमलं शरीरं कठिनतपोऽनुष्ठानक्षमं नास्ति ।' मृदुलं शिरीषस्य कुसुमं लघीयसो भ्रमणशीलस्य भ्रमरस्य भारं सोढुं शक्नोति, न पुनर्महीयसः पक्षिणोऽपि । भ्रमरो हि परिमाणे लघु, भ्रमणशीलत्वाच्चैकत्र न चिरमवतिष्ठते-इति तत्पदं कोमलेनापि पुष्पेण सोढुं शक्यते, पतत्री तु गुरुत्वात्पक्षाघातकरत्वाच्च न सोढुं शक्य इति । गृहे स्थितदेवताराधनभ्रमरयोः, शिरीषपुष्पवपुषोः, पतत्रितपसोश्च मिथो बिम्ब-प्रतिबिम्बभावो बोध्यः ।

अलं०—पूर्वार्धे विरूपयोर्घटनाया वर्णनाद् विषमालङ्कारः । उत्तरार्धे दृष्टान्तालङ्कारः । श्रीमन्नारायणस्त्वर्थान्तरन्यासमाह, तद् भ्रान्त्यैव । सामान्य-विशेषयोरिहाभावात् । उभयोरपि विशेषरूपत्वात् ।

इति *ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

अ०—इति अनुशासती मेना ध्रुवेच्छाम् सुताम् उद्यमाद् नियन्तुम् न शशाक ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयम् मनः निम्नाभिमुखम् पयश्च कः प्रतीपयेत् ।

व्याक०—ध्रुवा इच्छा यस्याः ताम् ध्रुवेच्छाम्, ध्रुवाशब्दे 'ध्रु स्थैर्ये' धातोः पचाद्यच्, उवङ्, कुटादित्वाद् गुणो न । ईप्सिते अर्थे स्थिरः निश्चयः यस्य तद् ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयम् । ईप्सितशब्दे आप्नोतेः सन्, तदन्तात् क्तः, "आप्ज्ञप्यृ-धामीत्" "अत्रलोपोऽभ्यासस्य" । निम्ने अभिमुखम् निम्नाभिमुखम् । अनुशासती-शास्तेः शतृप्रत्ययो हेतौ । नियन्तुम्-यम्-धातोस्तुमुन्, प्रतीपं कुर्यात् प्रतीपयेत्, प्रतीपशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच् ।

व्याख्या—इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, अनुशासती-उपदिशन्ती, मेना, ध्रुवा-दृढा, इच्छा-अभिलाषः, यस्याः, तथाभूताम्, सुताम्-पुत्रीम्-पार्वतीम्, उद्यमात्-

* 'स्थिरेच्छाम्' इति प्रकाशिकासंमतः पाठः ।

तपश्चर्यायोगाद्, नियन्तुम्-निवारयितुम्, न शशाक-न प्रबभूव। तथाहि, ईप्सिते-प्राप्तुमभिलषिते, अर्थे-वस्तुनि, स्थिरः-दृढः, निश्चयः, यस्य तथाभूतं मनः, निम्नाभिमुखम्, पयः-जलं च, कः पुरुषः, प्रतीपयेत्-विपरीतं कर्तुं शक्नुयात्, न कोऽपीति काकूक्तिः।

भा०—मेनया पूर्वोक्तेन प्रकारेण बहुधा पार्वती समुपदिष्टा, परं न सा तपसो निश्चयाद्विरताभूत्। यतः सा फलसिद्धौ दृढनिश्चया आसीत्, यथा निम्नाभिमुखं जलं न केनापि विरुद्धं प्रवाहयितुं शक्यते, तथा प्राप्तव्येऽर्थे दृढमभिनिविष्टं चित्तं कश्चिदपि विपरीतं कर्तुं न शक्नोति।

अलं०—ध्रुवेच्छायाः वारणाशक्तौ हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्। सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः, प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्मनःपयसोस्तुल्यधर्मप्रतिपादनात् दीपकालङ्कारश्च। पार्वतीगता धृतिर्व्यङ्ग्या।

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥६॥

अ०—कदाचित् मनस्विनी सा मनोरथज्ञम् पितरम् आसन्नसखीमुखेन फलोदयान्ताय तपःसमाधये आत्मनः अरण्यनिवासम् अयाचत।

व्याक०—आसन्नायाः सख्या (कर्म०) मुखेन (ष०तत्पु०) आसन्नसखीमुखेन, यद्वा-आसन्ना सख्येव मुखमिति कर्मधारयद्वयम्, करणे तृतीया। आसन्नशब्दे सीदतेः क्तः। फलस्य उदयः (ष० तत्पु०) अन्तः यस्य तस्मै, फलोदयान्ताय। तपसः तपसि वा समाधिः तपःसमाधिः, तस्मै। पूर्वत्र समाधिशब्दो नियमार्थः, उत्तरत्र तु *ध्यानार्थः। तादर्थ्ये, अप्रयुज्यमानतुमुन्नन्तकर्मणि वा चतुर्थी, तपःसमाधिमनुष्ठातुमिति। कदाशब्दो व्याख्यातः। मनस्विनी असन्तत्वाद् विनिः, नान्तत्वाद् ङीप्। मनोरथं जानातीति मनोरथज्ञः, तम्, "आतोऽनुपसर्गे कः"। पितरम्-"अकथितं च" इत्यनेन कर्मत्वाद् द्वितीया। अरण्यनिवासमिति प्रधानकर्मणि द्वितीया। अयाचत-याचतेर्लङ्।

व्याख्या—कदाचित्-कस्मिंश्चित् समये मनस्विनी-स्थिरचित्ता, सा-पार्वती,

---

* समाधिर्ध्याननीवाकनियमेषु समर्थने। इति विश्वः।

मनोरथज्ञम्-स्वाभिलाषाभिज्ञम्, पितरम्-जनकम्-हिमालयम्, आसन्नायाः-निरन्तरं समीपवर्तिन्याः, सख्याः-सहचर्याः, *मुखेन-वक्त्रेण, तद्वाचा, यद्वा सा सखी एव मुखम्-उपायः, तेन, आप्तसखीद्वारेण, फलोदयः-महादेवस्य, वररूपेण प्राप्तिरेव, अन्तः-अवधिः, यस्य तथाभूताय, तपःसमाधये-तपोनियमार्थम्, अथवा तपसि चित्तैकतानतारूपाय ध्यानाय, आत्मनः-स्वस्य, अरण्ये-वने, निवासम्-अवस्थानम्, अयाचत-प्रार्थयत ।

भा०—हिमालयोऽपि स्वसुताया मनोरथं विवेद । अथ एकस्मिन् दिने स्ववसरे तपसि कृतनिश्चया गौरी फलसिद्धिपर्यन्तं तपश्चरितुं स्वसखीमुखेन पितुः सकाशाद् वनवासानुज्ञां प्रार्थयते स्म। न ह्येतादृशानि तपांसि गृहे संभवन्तीति ।

अलं०—मनोरथज्ञम्, मनस्विनी, फलोदयान्तायेति विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः । पार्वतीगता धृतिर्व्यज्यते ।

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ॥७॥

अ०—अथ गौरी अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा गरीयसा गुरुणा कृताभ्यनुज्ञा (सती) पश्चात् प्रजासु तदाख्यया प्रथितम् शिखण्डिमत् शिखरम् जगाम ।

व्याक०—अनुरूपेण अभिनिवेशेन तुष्यतीत्यनुरूपाभिनिवेशतोषी, तेन, तुष्यतेर्णिनिः, अभिनिवेशशब्दे विशतेर्घञ् । कृता अभ्यनुज्ञा यस्यै यस्या वा सा कृताभ्यनुज्ञा । अभ्यनुज्ञा शब्दे जानातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । तस्या आख्यया तदाख्यया । आख्याशब्दे चक्षिङ्धातोरकारप्रत्ययः, "चक्षिङः ख्याञ्" । गरीयसा-अतिशयेन गुरुर्गरीयान्, तेन, गुरुशब्दाद् ईयसुन्, गुरुशब्दस्य "प्रियस्थिर……" इत्यादिना गरादेशः । प्रथितम्-प्रथयतेः क्तः । शिखण्डिमत्-पूर्वं शिखण्डशब्दादिनिः, ततो भूम्नि मतुप् । †मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयस्य निषेधस्तु न शङ्क्यः, सरूपस्यैव तस्य तेन निषेधात् । गुरुणेति करोतेः कर्तरि तृतीया । तदाख्ययेति करणे तृतीया ।

* मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि-इति विश्वः ।

† शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते । इति भट्टोजिदीक्षितः ।

व्याख्या—अथ-पितुः प्रार्थनानन्तरम्, गौरी-पार्वती, अनुरूपेण-योग्येन, अभिनिवेशेन-आग्रहेण, तुष्यति-प्रीतो भवति, इति तयोक्तेन, गरीयसा-पूज्यतमेन, गुरुणा-पित्रा, कृता-विहिता, अभ्यनुज्ञा 'तपः कुरु' इत्यनुमतिः, यस्यै तथाभूता सती, पश्चात्-तपःसिद्ध्यनन्तरम्, तदाख्यया-तस्याः-गौर्याः, आख्यया-नाम्ना, प्रथितम्-प्रसिद्धम्, गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमिति यावत्, शिखण्डिमत्-मयूरप्रचुरम्, शिखरम्-शृङ्गम्, जगाम-ययौ। विवरणकारस्तु 'गौरीशिखरम्' इत्येकमेव पदं मत्वा पश्चात् तदाख्यया तेन नाम्ना प्रथितम् इति व्याचख्यौ। सा-इति कर्तृपदमध्याजहार।

भा०—हिमालयः स्वतनुजाया योग्ये वस्तुनि अभिनिवेशं विज्ञाय संतुतोष। तपस्यां कर्तुं च तामनुजानाति स्म। गौर्यपि पितुरनुज्ञामधिगम्य हिंस्रप्राणिविरहिते शान्ते पर्वतशिखरे तपः कर्तुं प्रतस्थे, यच्च शिखरं पश्चात्तन्नाम्नैव गौरीशिखरमिति प्रसिद्धं जातम्। 'शिखण्डिमत्' इत्युक्त्या शान्तत्वं समर्थितम्।

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम्।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

अ०—अहार्यनिश्चया सा विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् हारम् विमुच्य बालारुणबभ्रु पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति वल्कलम् बबन्ध।

व्याक०—न हार्यः निश्चयो यस्याः सा अहार्यनिश्चया। हार्यशब्दे हरतेः "ऋहलोर्ण्यत्" निश्चयः-चिनोतेः "एरच्" ... "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्यप्प्रत्ययः। विलोलया यष्ट्या। (विलोलाभिः यष्टिभिरिति वा) प्रविलुप्तम् (तत्पु०) चन्दनम् येन (बहु०) तम् विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम्। बालः अरुण इव बभ्रु, तद् बालारुणबभ्रु। "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेन समासः। वल्कलविशेषणं नपुंसकं द्वितीयैकवचनान्तमिदम्। पयोधरयोः उत्सेधेन (ष०तत्पु०) विशीर्णा (तत्पु०) संहतिः यस्य (बहु०) तत् पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति, इदमपि पूर्ववत्। उत्सेधशब्दे उत्पूर्वात् सिध धातोर्घञ्। विशीर्णा-'शॄ विशरणे' धातोः क्तः। संहतिः-हन्तेः क्तिन्।

व्याख्या—न, हार्यः-निवार्यः, निश्चयः-अध्यवसायः, यस्याः-तथाभूता,

सा-पार्वती, विलोलाभिः-चञ्चलाभिः, यष्टिभिः-*प्रतिसरैः, (यष्ट्याकारेण हारप्रदेशेन-इति प्रकाशिकाविवरणयोर्व्याख्यातम्) (संघर्षेण) प्रविलुप्तम्-प्रोञ्छितम्, स्तनान्तरगतं चन्दनम्-मलयजं येन तथाभूतम्, हारम्-मौक्तिक-स्रजम्, विमुच्य-विहाय-कण्ठादवतार्य, बालारुणमिव-बालार्कमिव, बभ्रु-पिङ्गलम्, पयोधरयोः-स्तनयोः, उत्सेधेन-उच्छ्रायेण, विशीर्णा-विघटिता, संहतिः-अवयवसंश्लेषो यस्य तथाभूतम्, वल्कलम्-वृक्षत्वचम्, बबन्ध-धारयामासेत्यर्थः ।

भा०—दृढप्रतिज्ञा गौरी तपश्चर्यानुरूपं वेषं परिधातुकामा स्तनान्तरे लम्बमानं बहुमूल्यं मौक्तिकहारं परितत्याज । शरीराच्छादनाय च बालातपपिङ्गलं वल्कलं धारयति स्म । तदपि च नवम् अप्रशान्तकषायम् अत्यन्तं दुःस्पर्शम् । (एतद् बालारुणबभ्रुविशेषणेन बोधितम्) यच्च स्तनयोर्दुःखेन धृतमभूत् ।

अलं०—हारेण वल्कलस्य विनिमयोक्त्या (हारं परित्यज्य वल्कलग्रहणात्) परिवृत्तिरलङ्कारः । तपस्युत्साहस्यानुभावा इतः प्रदर्श्यन्ते, तैर्व्यक्तस्तपोवीरो रसोऽङ्गी ।

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

अ०—तदाननम् प्रसिद्धैः शिरोरुहैः यथा मधुरम् अभूत्, जटाभिः अपि एवम् (अभूत्) पङ्कजम् षट्पदश्रेणिभिः एव न प्रकाशते (किन्तु) सशैवलासङ्गम् अपि (सत्) प्रकाशते ।

व्याक०—रोहन्तीति रुहाः, इगुपधत्वात् कः, शिरसि रुहाः, शिरोरुहाः, तैः। षट् पदानि येषां तेषां श्रेणिभिः षट्पदश्रेणिभिः, शैवलानामासङ्गः शैवलासङ्गः, तेन सह वर्तमानं सशैवलासङ्गम्, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । सहस्य सादेशः। सर्वास्तृतीयाः करणे ।

व्याख्या—तस्याः-पार्वत्याः, आननम्-मुखम्†, प्रसिद्धैः-भूषितैः‡, शिरो-

* 'हारकी लड़ियाँ' इति भाषायां प्रसिद्धम् ।

† आननं लपनं मुखम्-इत्यमरः । ‡ प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ—इत्यमरः ।

रुहैः-केशैः, यथा-येन प्रकारेण, मधुरं-प्रियम्*, अभूत्-(अनुभूयते स्म) जटाभिरपि-प्रसाधनाभावेन परस्परं संश्लिष्टैः केशैरपि, एवम्-मधुरम्, अभूत्। पङ्कजम्-कमलम्, षट्पदानाम्-भ्रमराणाम्†, श्रेणिभिरेव-पङ्क्तिभिरेव, न प्रकाशते-न शोभते, किन्तु सशैवलासङ्गमपि-शैवलानाम्-जलनीलिकानाम्‡, आसङ्गेन-योगेन सह वर्तमानमपि प्रकाशते-शोभते।

भा०—गौरी शिरसि जटाः बभार। ताभिस्तदाननस्य शोभा न मनागपि पर्यहीयत, किन्तु यथा पूर्वम् अलङ्कृतैः केशैस्तन्मुखमशोभत, तथैव जटिलैरपि। मधुरा ह्याकृतयः सर्वथापि शोभन्त एव, यथा कमलं केवलं भ्रमरराजिभिरेव राजते इति न, अपितु शैवलैरपि तच्छोभत एव।

अलं०—अत्रैकस्यैव शोभारूपस्य समानधर्मस्योपमानोपमेयवाक्ययोः पृथक्पदैरभिधानात् प्रतिवस्तूपमा। पूर्वार्धे अलङ्काराभावेऽपि शोभाया अभिधानाद् अस्फुटा विभावना, तया च पार्वत्याः स्वाभाविकः सुषमातिशयो व्यज्यते। प्रकाशिकाविवरणकारौ परिवृत्तिमप्याहतुः, साप्यस्फुटैव।

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम्।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया सरागमस्या रशनागुणास्पदम्॥ १०॥

अ०—सा व्रताय प्रतिक्षणम् कृतरोमविक्रियाम् त्रिगुणाम् याम् मौञ्जीम् बभार, तत्पूर्वनिबद्धया तया अस्या रशनागुणास्पदम् सरागम् अकारि।

व्याक०—क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम्, वीप्सायामव्ययीभावः। कृता रोम्णां विक्रिया यया ताम् कृतरोमविक्रियाम्, विक्रियाशब्दे करोतेः "कृञः श च" इति प्रत्ययः। भावे "सार्वधातुके यक्" "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" इति ऋतो रिङादेशः। त्रयो गुणा यस्यास्ताम् त्रिगुणाम्, गुणशब्दोऽत्र आवृत्तिपरः। तदेव पूर्वं यस्य तत् तत्पूर्वम्, तत्पूर्वं यथा तथा निबद्धया तत्पूर्वनिबद्धया, केवलसमासः। निबद्धशब्दे कर्मणि क्तः। अथवा निबद्धशब्दं भावक्तान्तं प्रकल्प्य तदेव पूर्वं निबद्धं (निबन्धनम्-धारणम्) यस्याः तयेति बहुव्रीहिः। रशनायाः गुणस्य आस्पदं रशनागुणास्पदम्, "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इति सुट्। मौञ्जीम्-मुञ्जशब्दाद् वि-

---

* स्वादुप्रियौ तु मधुरौ—इत्यमरः। † द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः इत्यमरः। ‡ शैवलश्चैव शैवालः शैवलो जलनीलिका—इति वाचस्पतिः।

कारार्थेऽण्, ततो ङीप् । बभार-भरतेर्बिभर्तेर्वा लिट् । अकारि-कर्मणि लुङ् "चिण् भावकर्मणोः" ।

व्याख्या—सा-पार्वती, व्रताय-तपसे, प्रतिक्षणम्-क्षणे क्षणे कृता-(कर्कशत्वाद्) विहिता, रोमविक्रिया-रोमाञ्चः यया तथाभूताम्, त्रिगुणाम्-त्रिरावृत्ताम्, याम्, मौञ्जीम्-मुञ्जतृणनिर्मितां मेखलाम्, बभार-धारितवती, तदेव पूर्वम्-प्रथमम् यस्य तद् यथा तथा निबद्धया धारितया, अथवा तदेव, पूर्वम्-प्रथमम् निबद्धम्-धारणं यस्याः तथाभूतया, पूर्वं कदाप्यधृतया, तया-मौञ्ज्या, अस्याः-पार्वत्याः, *रशनायाः-कटिभूषणस्य, गुणः-सूत्रम्, तस्य, आस्पदम्-स्थानम्, जघनमितियावत्, सरागम्-लोहितम्, अकारि-कृतम् ।

भा०—यत्र कटिप्रदेशे पार्वती क्षौमादिनिर्मितां काञ्चीं धारयति स्म, तपःपरायणा तत्र मुञ्जतृणनिर्मितां त्रिरावृत्तां प्रखरां मेखलां दधार, यया अस्या प्रतिक्षणं रोमाञ्चो जायते स्म । किञ्चेतः पूर्वमधृतया अनया मौञ्ज्या अस्या कटिप्रदेशः संघर्षणेन रक्तः कृतः ।

अलं०—तत्पूर्वनिबद्धयेति, त्रिगुणामिति च रागकरणे रोमविकारकरणे च हेतुतया साभिप्रायमिति परिकरः । रशनागुणस्थानमित्युक्त्या रशनास्थाने सा धृतेति परिवृत्तिर्व्यज्यत इति प्रकाशिका । अत्र विवरणकारो नायकवृत्तान्तप्रतीत्या समासोक्तिमपि दर्शयति, 'यथा कश्चित्कामी कयाचिन्नायिकया पूर्वं चिरसंगतः सन्, अपूर्वया ऽधिकगुणयान्यया संगतः सुतरां रक्तो भवति, तत्संयोगे प्रतिक्षणमुद्भूतरोमाञ्चोऽपि भवति, तथास्याः कटिप्रदेशो रशनया चिरसंगतः सन् त्रिगुणया तत्पूर्वनिबद्धया विहितरोमाञ्चया मौञ्ज्या नितरां सरागो विहितः' इति । वस्तुतस्तु नात्र समासोक्तेः स्वारस्यम्, तपः प्रसङ्गे तथाविधशृङ्गारस्मृतेरप्यननुगुणत्वात् । यदि चैवं बोधने महाकवेरभिप्रायोऽभविष्यत्, तर्हि न स मौञ्जीधारणे पार्वत्याः कर्तृत्वमकल्पयिष्यत् । नापि कटिप्रदेशं 'रशनागुणास्पदम्' इति नपुंसकत्वेन निरदेक्ष्यत् । तस्मात्कल्पनामात्रमेवेदं विवरणकृतः प्रतिभाति ।

---

* स्त्री कट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा—इत्यमरः । रशनाशब्दोऽयं दन्त्यमध्योऽपि, तेन क्वाचित्कः 'रसनागुणास्पदम्' इति पाठोऽपि व्याख्यातः ।

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥११॥

अ०—तया विसृष्टरागाद् अधराद् स्तनाङ्गरागारुणितात् कन्दुकात् च निवर्तितः करः कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः अक्षसूत्रप्रणयी (च) कृतः ।

व्याक०—विसृष्टः रागो यस्य तस्माद् विसृष्टरागाद्, रागशब्दे रञ्जेर्घञ् । स्तनयोः अङ्गरागेण अरुणितात् स्तनाङ्गरागारुणिताद्, अरुणितशब्दे गुणवाचकाद् अरुणशब्दात् तरकादित्वादितच् । अथवा गुणिवाचकाद् अरुणशब्दात् तत्करोतीति णिच्, तदन्तात् क्तः । कुशस्य अङ्कुराणाम् आदानेन परिक्षता अङ्गुलयो यस्य स कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः । अक्षाणां सूत्रस्य प्रणयी अक्षसूत्रप्रणयी । प्रणयिशब्दे-नयतेः "एरच्" ततः "अत इनिठनौ" । निवर्तितः-वर्ततेर्णिजन्तात्-कर्मणि क्तः । तयेति करोतेः कर्तरि तृतीया । अधरात्, कन्दुकाद् इति पञ्चम्यौ अपादाने ।

व्याख्या—तया-गौर्या, विसृष्टः त्यक्तः, रागः-लाक्षारसेन रञ्जनं यस्य, तस्माद्, अधराद्-अधरोष्ठात्, स्तनयोः-कुचयोः, (लग्नेन) अङ्गरागेण विलेपनेन, अरुणिताद्-रक्तीकृतात्, (उत्पत्य पतनं कन्दुकस्य यदा भवति, तदा उच्छ्रितयोः कुचयोः सक्तं तत्तल्लग्नरागारुणं जायते) कन्दुकाच्च, निवर्तितः-वारितः, करः-हस्तः, कुशस्य-दर्भस्य, अङ्कुराणाम् (कण्टकितानाम्) प्ररोहाणाम्, आदानेन-ग्रहणेन, परिक्षताः-सञ्जातव्रणाः, अङ्गुलयो यस्य तथाभूतः, अक्षसूत्रस्य-रुद्राक्षमालायाः, प्रणयी-प्रेमवान्, सहचरश्च, कृतः-विहितः ।

भा०—पार्वत्याः करः पूर्वं सुकोमलेऽधरे लाक्षारसादिरञ्जनम्, कन्दुकक्रीडां चेति सुकुमारतरान् व्यापारानन्वतिष्ठत् । तपःकाले तु स कर्कशतरकुशोत्पाटने अक्षमालायाः सततं चालने च विनियुक्तः । अयं सारः-यत् तपःपरायणा पार्वती सर्वविधं शरीरालङ्करणं मुमोच, अधरोष्ठस्य लाक्षारसेन रञ्जनं तत्याज, चन्दनाद्यङ्गविलेपनाद् विरराम, मनोविनोदाय कन्दुकक्रीडां च परिजहार, किं च मुनिव्रताचरणाय कण्टकिनः कुशान् लुलाव, येषां कण्टकैः तस्याः

* निसृष्टरागाद् इति प्रकाशिकादौ । अर्थस्तु स एव ।

कराङ्गुलयः परिक्षता अभवन्, अनिशं रुद्राक्षमालया जजाप चेति ।

अलं०—एकस्यैव करस्य पर्यायेण (क्रमशः) अधरादनेकाधारसम्बन्धबोधनात् पर्यायालङ्कारः। परिवृत्तिर्व्यङ्ग्येति प्रकाशिकाविवरणयोः। तपोवीरः प्रधानम् ।

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥१२॥

अ०—या महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैः अपि दूयते स्म सा बाहुलतोपधायिनी (सती) केवले स्थण्डिले एव अशेत (तत्रैव च) निषेदुषी ।

व्याक०—महान् अर्हो यस्याः (बहु०) तस्यां शय्यायां (कर्म) परिवर्तनं (तत्पु०) च्युतानि (तत्पु०) महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतानि, तैः । शय्याशब्दं शय्यतेऽत्रेति विग्रहे शीङ्धातोः "संज्ञायां समज..." इत्यादिना क्यप्, "अयङ् यि क्ङिति" इत्यनेनायङ् । च्युतः च्यवतेः क्तः। स्वस्याः केशानां पुष्पैः, स्वकेशपुष्पैः, दूयतेः करणे तृतीया । बाहुलताम् उपधत्ते इति बाहुलतोपधायिनी, उपपदसमासः, दधातेर्णिनिः, युगागमः । दूयते स्म 'लट् स्मे' इति स्मयोगे लट् । अशेत शीङ्धातोः 'लङ्' । निषेदुषी-निषसादेति सीदतेः-"भाषायां सद्-वसश्रुवः" इति लिटः क्वसुरादेशः । उगित्त्वात् ङीप् ।

व्याख्या—या-गिरिजा, महान्, अर्हो मूल्यं यस्याः तथाभूतायां श्रेष्ठायाम्, हंसतूलिकाद्यास्तृतायाम्, शय्यायाम्-तल्पे, परिवर्तनैः-पार्श्वविवर्तनैः, च्युतानि-पतितानि, तथाविधैः, स्वकेशानाम् स्वशिरोरुहाणाम्, पुष्पैरपि कुसुमैरपि, दूयते स्म-क्लेशं आप, सा, (तपश्चरणसमये) बाहुलताम्-भुजवल्लीम्-उपधत्ते-उपधानीकरोति-उपबर्हत्वेन उपयुङ्क्ते, इति तथाभूता सती, केवले-संस्तरणशून्ये, स्थण्डिले-भूमौ एव, अशेत शयनमकरोत्, तत्रैव निषेदुषी-निषसाद-उपविवेश च ।

भा०—या पर्वतराजपुत्री पूर्वं मृदुतरतूलिकादिविराजिते कोमलोपबर्हसनाथिते बहुमूल्ये शयने निद्रासुखमन्वभूत्, तत्रापि च पुष्पस्पर्शेनापि यदङ्गेषु आघात इवाभूत्, पुष्पेभ्योऽपि कोमलतरत्वादङ्गानाम्, ईदृशी सुकुमारी सा इदानीं तपःप्रसङ्गेन अनास्तृतभूमौ स्वबाहुमेवोपधानीकृत्य स्वपिति, तत्रैवोपविशति च । भूमिशयनस्य तपोऽङ्गस्यानुष्ठानमनेनोक्तं भवति ।

अलं०—अननुरूपयोर्घटनावर्णनाद्विषमः। कष्टसहिष्णुतया तपस्युत्साहातिशयो व्यज्यते ।

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया द्वयेऽपि* निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोल† दृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥१३॥

अ०—नियमस्थया तया विलासचेष्टितं तन्वीषु लतासु च विलोलदृष्टम् हरिणाङ्गनासु इति द्वयं द्वये अपि पुनः ग्रहीतुं निक्षेपः अर्पितमिव ।

व्याक०—नियमे तिष्ठतीति नियमस्था तया, "सुपि स्थः" इति कः । विलासेन चेष्टितं विलासरूपं वा चेष्टितम्, विलासचेष्टितम्, चेष्टितमिति चेष्टतेः भावे क्तः। विलोलं दृष्टं विलोलदृष्टम्, दृष्टमिति पश्यतेः भावे क्तः। हरिणानाम् अङ्गनासु हरिणाङ्गनासु । द्वये, द्वयम्-उभयत्र द्विशब्दात् तयप्, तस्य अयजादेशः, पूर्वं सप्तम्यन्तम्, अपरं प्रथमान्तम्, । ग्रहीतुम्-गृह्णातेः "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति तुमुन्, निक्षेपः-क्षिपतेर्घञ्। तयेति कर्तरि तृतीया।

व्याख्या—नियमस्थया-व्रतवत्या, तया गिरिजया, विलासेन‡-स्त्रीणां स्वाभाविकेन (हावभेदेन) यच्चेष्टितम्-अङ्गानां मनोहरो व्यापारः, (स एव विलास इति विलासरूपं चेष्टितमिति वा व्याख्येयम्) तत्, तन्वीषु-कृशासु, लतासु-मालत्यादिवल्लीषु, च-किं च, विलोलदृष्टम्-चञ्चला दृष्टिः, हरिणाङ्गनासु-मृगीषु, इति (उक्तम्) द्वयम्, द्वयेऽपि-उक्तद्वये (युगपत्) पुनः प्रियसमागमकाले, ग्रहीतुम्-प्रत्यादातुम्, निक्षेपः अर्पितमिव-न्यासरूपेण दत्तं किमु ।

भा०—पर्वतशिखरे तपश्चरन्त्यां पार्वत्यां स्त्रीस्वभावसुलभो विलासः, चञ्चला दृष्टिश्च नावलोक्यते स्म, किन्तु तादृग् विलासादिकं लतासु, हरिणीषु च दृश्यते स्म, तत्र कविरुत्प्रेक्षते-यथा लोके कश्चित् कार्यान्तरप्रसङ्गेन स्वकीयं वस्तु कञ्चित् कालम् अवधिं कृत्वा अन्यस्य पार्श्वे न्यासरूपेण रक्षति, अवधिसमाप्तौ च तद् वस्तु ततो गृह्णाति, तथैव पार्वत्यापि तपःप्रतिबन्धकीभूतं विलासादिकं तपःसमाप्तिपर्यन्तं स्वप्रतिवेशिनीभ्यः लताभ्यो हरिणीभ्यश्च

---

* द्वयीषु-इति प्रकाशिका । † विलोलदृष्टिः-इति विवरणम् ।

‡ यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना—इति दर्पणे ।

निक्षेपरूपेण अर्पितम्, तपःसमाप्तौ सा निक्षिप्तं स्वकीयं वस्तु ताभ्यो ग्रहीष्यति इति।

अलं०—व्रतस्थायां पार्वत्यामदृष्टयोर्लतादिस्थितयोः विलासविलोलदृष्ट्योः पार्वत्यर्पितनिक्षेपत्वेन सम्भावनाद् उत्प्रेक्षा। पार्वत्या विलासादिकस्य लतादीनां विलासादिकस्य च मिथः सादृश्यं व्यङ्ग्यम्। नियमस्थयेत्यर्पणे साभिप्रायमिति परिकरः। तपःसमाप्तौ यदा पार्वती स्वीयं विलासादिकं स्वीकरिष्यति, तदा लताद्या विलासरहिताः प्रत्येष्यन्ते, तदग्रे तद्विलासानमतिक्षुद्रमूल्यत्वादिति च व्यज्यते। द्वयोरेकधर्मोक्त्या तुल्ययोगितालङ्कार इति प्रकाशिका।

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् घटस्तनप्रस्र*वणैर्व्यवर्धयत्।
गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥१४॥

अ०—अतन्द्रिता सा स्वयम् एव वृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैः व्यवर्धयत्, गुहः अपि प्रथमाप्तजन्मनाम् येषाम् पुत्रवात्सल्यम् न अपाकरिष्यति।

व्याक०—न तन्द्रिता-अतन्द्रिता। तन्द्रिता 'तन्द्रा संजाता अस्याः, इति तन्द्राशब्दात् "तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच्"। घटौ एव स्तनौ, तयोः प्रस्रवणैः घटस्तनप्रस्रवणैः। प्रस्रवणशब्दे प्रस्रवन्तीति स्रवतेः कर्तरि ल्युः। अथवा घटस्तनावेव प्रस्रवणानि घटस्तनप्रस्रवणानि, अत्र पक्षे प्रस्रवणशब्दे प्रस्रवन्त्यस्मात् पयांसि, इत्यपादाने ल्युट्। प्रथमम् आप्तं जन्म यैस्तेषां प्रथमाप्तजन्मनाम्। पुत्रस्य वात्सल्यं पुत्रवात्सल्यम्, पूरणगुणेत्यादिनिषेधस्तु न शङ्क्यः, तस्यानित्यत्वात्। पुत्रोचितं वात्सल्यमिति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषो वास्तु। वृक्षकान्-वृक्षशब्दादल्पार्थे कन्। व्यवर्धयत्-णिजन्ताद् वर्धयतेर्लङ्। येषामिति-पुत्रवात्सल्यस्य सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। यद्विषयकं वात्सल्यमित्यर्थः।

व्याख्या—अतन्द्रिता अनलसा, सा-पार्वती, स्वयमेव-आत्मनैव, (न तु परिजनद्वारेण) वृक्षकान्-स्वल्पस्वल्पान् पादपान्, घटस्तनयोः-स्तनरूपयोः घटयोः, प्रस्रवणैः-प्रस्रुतैः पयोभिः, अथवा घटस्तनावेव प्रस्रवणानि-निर्झराः, तैः, व्यवर्धयत्-अपोषयत्-असिचत्। गुहः-(पश्चाज्जनिष्यमाणः) कुमारोऽपि, प्रथमम्-

* घटस्तनप्रस्राविणी, घटस्तनप्रस्रविणी इति वा विवरणे। प्रस्रविणी सती पार्वती व्यवर्धयत् इति पार्वतीविशेषणम्।

पूर्वम्, आप्तम्-प्राप्तम्, जन्म-उत्पत्तिर्यैस्तेषाम्-अग्रजानाम्, येषाम्-वृक्षाणाम्, (वृक्षविषयकम्) पुत्रवात्सल्यम्-पुत्रप्रेम, न अपाकरिष्यति-न निवर्तयिष्यति ।

भा०—अतस्था पार्वती आलस्यं दूरतस्तत्याज, तत्रत्यान् स्वल्पस्वल्पान् पादपान् स्वयमानीतैः कलशजलैः सिषेच, 'स्वयंदासास्तपस्विनः' इति न्यायात् । स्वसंवर्धितेषु तेषु पादपेषु पार्वत्यास्तथाविधं दृढं पुत्रवात्सल्यं सञ्जातम्, यदनुभूय कविस्तर्कयति-यद् यदा पार्वत्याः कार्तिकेयो नाम औरसः पुत्रः सञ्जनिष्यते, तं दृष्ट्वापि तस्या एतेषु पादपेषु तत् पुत्रवात्सल्यं न निवर्तिष्यते । यतः सा तान् स्वज्येष्ठपुत्रत्वेन निरीक्षते ।

अलं०—घटे स्तनत्वारोपाद्रूपकम्, न तु लुप्तोपमा । 'पुत्रवात्सल्यम्' इत्युक्ते रूपकानुगुणत्वात् । गुहस्यातिविशिष्टस्यैपु पुत्रस्नेहापाकरणयोग्यतायामपि तन्निषेधाद्विरोध इति प्रकाशिका ।

* अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात् पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

अ०—(किं) च अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिताः हरिणाः तस्याम् तथा विशश्वसुः यथा (सा) कुतूहलात् तदीयैः नयनैः पुरः सखीनाम् लोचने अमिमीत ।

व्याक०—अरण्यस्य बीजानाम् अञ्जलेः दानेन लालिताः अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिताः । लालिता इति णिजन्ताल्ललधातोः क्तः । विशश्वसुः-श्वसितेर्लिट् । अमिमीत-'माङ् माने शब्दे च' धातोर्लङ्, शपः श्लुः, "श्लौ" इति द्वित्वम् । लोचने इति । मानक्रियाकर्मणि द्वितीया । नयनैः-मानक्रियाकरणे सहयोगे वा तृतीया । कुतूहलादिति हेतौ पञ्चमी ।

व्याख्या—किं च, अरण्यबीजानाम्-कर्षणादिना विनैवारण्ये प्ररोहणशीलानां नीवारादीनाम्, † अञ्जलेः-पाणिद्वयपरिमितस्य भागस्य, दानेन-वितरणेन, लालिताः-पालिताः, हरिणाः-मृगाः, तस्याम्-पार्वत्याम्, तथा-तेन

* 'आरण्यबीजे' ति तु क्वाचित्कोऽपपाठः । वृत्तभङ्गापत्तेः ।
† 'पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान्'—इत्यमरः ।

प्रकारेण, विशश्वसुः-विश्वासं प्रापुः, यथा, सा पार्वती, कुतूहलात् कौतुकात्, तदीयैः-मृगाणाम्, नयनैः-नेत्रैः, पुरः-अग्रे (वर्तमानानाम्) सखीनाम्-सहचरीणाम्, लोचने नेत्रे, अमिमीत द्वयोस्तुलनामकरोत् । केचित्तु-सखीनां पुरः-अग्रे (स्वकीये एव) लोचने अमिमीतेत्येवं व्याचक्षते । परं पार्वत्याः स्वनेत्र-सौन्दर्यगर्वस्तेन व्यञ्जितः स्यात्, स च व्रतस्थाया अनुचित इति पूर्वैव व्याख्या युक्ता भाति ।

भा०—पार्वती नीवारश्यामाकादिभिर्मुनिधान्यैर्हरिणान् पुपोष । नीवाराणामञ्जलिं तेभ्योऽदात्, न तु कणमात्रम् । ते हरिणास्तस्यां तथा विश्वासं प्रापुः, यथा ते निर्भयं तस्याः समीपमाजग्मुः, सा च ' मम सहचरीणां विशाले, उतैतेषां हरिणानाम ' इति जिज्ञासमाना कौतुकात् तेषां नेत्रे स्वाङ्गुल्यादिना परिममे, परन्तु परिमाणकरणसमये जायमानेप्यक्षिनिपीडने हरिणा न मनागपि क्षोभं प्रापुः । अत्रैवं तिरश्चां विश्वासस्य परां काष्ठां प्रतिपादयता कविकुलगुरुणा पार्वत्यां महती अहिंसाप्रतिष्ठा व्यञ्जिता ।

अलं०—अत्राप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्य कारणस्य विश्वासातिशयेन समीपस्थितेः प्रतिपादनादप्रस्तुतप्रशंसा । व्यङ्ग्यार्थो भावे दर्शितः ।

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

अ०—कृताभिषेकाम् हुतजातवेदसम् त्वगुत्तरासङ्गवतीम् अधीतिनीम् ताम् दिदृक्षवः ऋषयः अभ्युपागमन्, धर्मवृद्धेषु वयः न समीक्ष्यते ।

व्याक०—कृतः अभिषेको यया तां कृताभिषेकाम् । हुतः जातवेदा यया तां हुतजातवेदसम् । त्वचा उत्तरासङ्गवतीम् त्वगुत्तरासङ्गवतीम्, त्वचेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया, अथवा त्वगेवोत्तरासङ्गोऽस्या अस्तीति तत्पुरुषान्मतुप् । धर्मेण वृद्धेषु धर्मवृद्धेषु । अधीतिनीम्-अधीतमस्या अस्तीति विग्रहः । इङ् धातोः क्तः, ततः " इष्टादिभ्यश्च " इति ' इनिः ' । दिदृक्षवः पश्यतेः सन्नन्तादुः । तामिति दर्शनकर्मणि द्वितीया, ' न लोकेति ' षष्ठ्या निषेधात् । सर्वाणि द्वितीयान्तानि तामित्यस्य विशेषणानि । अभ्युपागमन्-गच्छतेर्लुङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । ' अभि ' ' उप ' ' आ ' इत्युपसर्गत्रयम् । समीक्ष्यते-

ईक्षतेः कर्मणि लट्। वय इति ईक्षणस्य उक्ते कर्मणि प्रथमा। विद्वद्भिरिति कर्तृपदमध्याहार्यम्।

व्याख्या—कृतः विहितः, अभिषेकः-स्नानं (अर्थात् प्रत्यहं त्रिवारम्) यया तथाभूताम्, हुतः-तर्पितः, जातवेदाः-अग्निर्यया तथाभूताम्, कृतहोमाम्, त्वचा-वल्कलेन, उत्तरासङ्गवतीम् उत्तरीयवतीम्, अथवा त्वगेव उत्तरासङ्गः-उत्तरीयवस्त्रम्, तद्वतीम्, वृक्षत्वचं परिदधतीम्, उपरि दधतीं च, अधीतिनीम्-स्वाध्यायं कुर्वतीम्, ताम्-पार्वतीम्, दिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छवः, ऋषयः-अरण्यस्या दीर्घतपसोऽपि, अभ्युपागमन् तस्याः समीपमागतवन्तः। ज्येष्ठेन कनिष्ठस्योपसत्तिरनुचितेति शङ्कां निवर्तयितुमाह-धर्मेण-साधुकर्मणा, वृद्धेषु-ज्येष्ठेषु, वयः-अवस्था, न समीक्ष्यते-न विचार्यते न प्रमाणीक्रियते इति यावत्।

भा०—पार्वत्या प्रत्यहं त्रिपवणेन (वारत्रयं स्नानेन) शरीरशुद्धिः संपादिता, तपोऽङ्गेन हवनेन उत्तरीयस्याप्यनुरागत्यागेनान्तःकरणशुद्धिः, प्रत्यहमध्ययनेन चात्मशुद्धिः। तेन च वैराग्यवृद्धत्वम् (त्वगुत्तरासङ्गवतीमिति विशेषणसूचितम्) ज्ञानवृद्धत्वम् (अधीतिनीम्) शीलवृद्धत्वं चास्यां प्रतिष्ठितमित्यस्या दर्शनार्थमुपदेशश्रवणार्थं च ऋषयोऽप्यस्या आश्रममागच्छन्। ननु वयसा कनिष्ठायाः पार्वत्याः समीपे वयोवृद्धानामृषीणाम् (सेवार्थम्) आगमनमनुचितमिव भाति, नैतत्, सेव्यसेवकभावविचारे धर्मवृद्धस्यैव सेव्यतास्वीकारात्, अल्पवयस्काया अपि धर्मेण वृद्धायाः पार्वत्याः समीपे ऋषीणामागमनं नानुचितमिति।

अलं०—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। सर्वाणि विशेषणानि दिदृक्षयागमने प्रयोजकानि साभिप्रायाणीति परिकरश्च।

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि।
नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं तपोवनं *तच्च बभूव पावनम्॥१७॥

अ०—(किं) च विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरम् द्रुमैः अभीष्टप्रसवार्चितातिथि नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलम् तत् तपोवनम् पावनम् बभूव।

व्याक०—विरोधिभिः सत्त्वैः (कर्म०) उज्झितः (तत्पु०) पूर्वः

* 'तत्र' इति पाठान्तरम्।

मत्सरः यस्मिन् (बहु०) तद् विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरम् । विरोधिशब्दे रुन्धेस्ताच्छील्ये णिनिः, अथवा घञन्ताद् विरोधशब्दाद् मत्वर्थीय इनिः । उज्झित इति उज्झतेः क्तः । अभीष्टैः प्रसवैः (कर्म०) अर्चिताः (तत्पु०) अतिथयो यस्मिन् (बहु०) तद् अभीष्टप्रसवार्चितातिथि । अभीष्टशब्दे अभिपूर्वाद् इच्छतेः क्तः । प्रसवशब्दे पूङ् धातोः " ऋदोरप् " । नवानाम् उटजानाम् अभ्यन्तरे संभृताः अनलाः यत्र तद् नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलम् । द्रुमैः-अर्चनक्रियायाः करणे कर्तृत्वेन विवक्षिते-तृतीया ।

व्याख्या—किं च, विरोधिभिः-अन्योन्यं प्रति स्वाभाविकं शत्रुभावं दधद्भिः, सत्त्वैः-जीवैः-गोव्याघ्रादिभिः, उज्झितः—त्यक्तः, पूर्वः-अनादिसिद्धः, मत्सरः-द्वेषो यस्मिन् तथाभूतम्-हिंसारहितम्, द्रुमैः-वृक्षैः, (कर्तृभिः) अभीष्टैः-प्रियैः-मनोहरैः, †प्रसवैः-फलैः पुष्पैश्च, अर्चिताः-सत्कृताः-अतिथयः-अभ्यागताः, यस्मिन् तथाभूतम्, नवानाम्-नूतननिर्मितानाम्, उटजानाम्-पर्णशालानाम्, अभ्यन्तरे, संभृताः-आहिताः, अनलाः-अग्नयः, यत्र तथाभूतम्, तद्-गौरीशिखरस्थं-तपोवनम्, पावनम्-पवित्रम्, बभूव-जातम् ।

भा०—तत्र गौरीशिखरे पार्वत्यास्तपःप्रभावेन न केवलं तदाश्रमस्य, अपि तु सर्वस्यापि तपोवनस्य परा पवित्रतासीत्, यद्दर्शनादप्यन्येषां पवित्रता सम्भवति स्म । अस्यास्तपःप्रभावेनैव विरोधिभिर्जीवैः-गोव्याघ्रेण, सिंहहरिणेन, सर्पमयूरेण चेत्यादिभिः स्वाभाविको विरोधस्त्यक्तः, वृक्षा यथेष्टं फलानि पुष्पाणि चोत्पाद्यातिथीन् परिचेरुः, अभिनवाश्च बहवस्तपस्विनो जाताः, येन नवेषूटजेषु अग्नय आधीयन्ते स्म ।

अलं०—पावनत्वप्रयोजकानि साभिप्रायाणि विशेषणानीति पूर्ववत्परिकरः । तपःप्रभावातिशयो व्यङ्ग्यः ।

यदा फलं पूर्वतपः*समाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम्‡ ।

† स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने-इत्यमरः ।

* ' सर्वसमा समाधिना ' इति प्रकाशिकाविवरणयोः । सर्वत्र-शीतोष्णप्रियाप्रियादिषु समा तुल्यवृत्तिः पार्वतीति तद्व्याख्यानम् ।

‡ 'वाञ्छितम्' इति पाठान्तरम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत् सा चरितुं प्रचक्रमे ॥१८॥

अ०—सा यदा तावता पूर्वतपःसमाधिना काङ्क्षितम् फलम् लभ्यम् न अमंस्त, तदा स्वशरीरमार्दवम् अनपेक्ष्य महत् तपः चरितुम् प्रचक्रमे।

व्याक०—पूर्वेण तपसः समाधिना पूर्वतपःसमाधिना। स्वस्याः शरीरस्य मार्दवं स्वशरीरमार्दवम्। मार्दवशब्दे मृदुशब्दाद् "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" इति भावेऽण्। अनपेक्ष्य-अपपूर्वाद् ईक्षतेर्ल्यप्, ल्यबन्तस्य नञा समासः। यदा-तदा-यत्तच्छब्दाभ्यां कालार्थे दा। तावता-तच्छब्दात् परिमाणे वतुः। "आ सर्वनाम्नः"। काङ्क्षितम्-काङ्क्षतेः क्तः। लभ्यम्-"पोरदुपधात्" इति लभेः शक्यार्थे यत्। अमंस्त-मन्यतेर्लुङि रूपम्। प्रचक्रमे-क्राम्यतेर्लिट् "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इत्यात्मनेपदम्। समाधिनेति लभतेः करणे तृतीया।

व्याख्या—सा-पार्वती, यदा-यस्मिन् काले, तावता-तावत्परिमाणेन, पूर्वेण-पूर्ववर्णितप्रकारेण, तपःसमाधिना-तपोनियमेन, काङ्क्षितम्-अभिलषितम्, फलम्-शिवप्रसादरूपम्, लभ्यम्-प्राप्तुं शक्यम्, न अमंस्त न विचारयति स्म। तदा-तस्मिन्नेव काले, स्वशरीरस्य-स्ववपुषः, मार्दवम्-कोमलत्वम्, अनपेक्ष्य-अविगणय्य, महद्-अधिकम्, तपः-तपश्चर्याम्, चरितुम्-कर्तुम्, प्रचक्रमे-प्रारेभे।

भा०—यदा चिरं तप्त्वा पार्वत्या चिन्तितम्-यदीदृशेन लघुना तपसा ममेष्टसिद्धिर्न भविष्यति इति, तदा सा शरीरस्थितिमनपेक्ष्य घोरे तपसि प्रवृत्ताभूत्।

अलं—महत्तपश्चरणे कारणोपन्यासात्काव्यलिङ्गम्।

क्लमं ययौ *कन्दुकलीलयाऽपि या तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत।
ध्रुवं वपुः †काञ्चनपद्मनिर्मितं मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥१९॥

* 'कन्दुकसेवया' इति पाठान्तरम्। परं सेवायाः क्लमजनकत्वस्वाभाव्याद-पिशब्दघटिते विरोधाभिप्रायकेऽत्र वाक्ये नास्य पाठस्य स्वारस्यम्, लीलाशब्द एवात्र समुचिततरः।

† 'काञ्चनपद्मधर्मि' इति प्रकाशिकाविवरणयोः। वपुर्विशेषणमेव। काञ्चनपद्मसमानमित्यर्थः।

अ०—या कन्दुकलीलया अपि क्लमं ययौ, तया मुनीनाम् चरितम् व्यगाह्यत। ध्रुवम् (अस्याः) वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितम् (अस्ति) (यदिदम्) प्रकृत्या मृदु च ससारम् एव च (अस्ति)

व्याक०—कन्दुकेन कन्दुकस्य वा लीलया कन्दुकलीलया । क्लमसाधने तृतीया । काञ्चनस्य पद्मेन निर्मितं काञ्चनपद्मनिर्मितम् । निर्मितम्-निर्पूर्वात् मातेः क्तः, "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति" इतीत्वम् । सारेण सह वर्तते इति ससारम् । यद्वा-सह विद्यते सारो यस्मिंस्तत् ससारमिति अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । व्यगाह्यत-गाहतेः कर्मणि लङ् । तयेति गाहतेः अनुक्ते कर्तरि तृतीया । प्रकृत्या-प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । एवकारोऽप्यर्थः, अयोगव्यवच्छेदार्थो वा ।

व्याख्या—या-पार्वती, कन्दुकलीलया-कन्दुकक्रीडयापि, क्लमम्-श्रमम्-ग्लानिम्, ययौ-प्राप, तया, मुनीनां चरितम्-अतिकठिनं तपः, व्यगाह्यत-आक्रियतेत्यर्थः । ध्रुवम्-निश्चितम्, अस्याः-देव्याः, वपुः-शरीरम्, काञ्चनपद्मेन-स्वर्णकमलेन, निर्मितम्-रचितम्, अस्ति, यदिदम्, प्रकृत्या-स्वभावेन-पद्मस्वभावेन सुवर्णस्वभावेन च, मृदु च-कोमलं च, ससारमेव च-कठिनमपि च, अस्तीति शेषः । अरुणाचलनाथस्तु 'काञ्चनपद्मधर्मि' इति पाठं मत्वा 'यद्वपुः काञ्चनपद्मधर्मि भवति, तत्प्रकृत्या मृदु च ससारं च भवतीति' सामान्यपरतया व्याचख्यौ ।

भा०—पार्वत्याः कठिनतपःप्रवृत्तिं साश्चर्यमाह कविः-यत् कन्दुकक्रीडामात्रेणापि यस्याः शरीरे श्रान्तिरुदभूत्, तया विशिष्टमुनिसंपाद्यं परमं तपः कर्तुमारब्धम् । तत्रैवोत्प्रेक्षते-यन्नूनं तस्याः शरीरं काञ्चनपद्मेन निर्मितमस्ति यत्पद्मधर्मेण सुकुमारम्, सुवर्णधर्मेण कठोरमपि च वर्तते ।

अलं०—पार्वत्याः शरीरे कठिनतपःप्रवृत्तिं हेतूकृत्य काञ्चनपद्मनिर्मितत्वमुत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षां मल्लिनाथ आह । अरुणाचलनाथस्तु पाठान्तरानुसारेण काञ्चनपद्मधर्मित्वस्य ससारत्वेन व्याप्तिः प्रदर्शितेत्यर्थान्तरन्यासप्रकारोऽयमित्याह । तपोवीरे मुख्ये विस्मयोऽत्र सञ्चारी ।

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां *हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

अ०—शुचौ ज्वलताम् चतुर्णाम् हविर्भुजाम् मध्यगता शुचिस्मिता सुमध्यमा (पार्वती) नेत्रप्रतिघातिनीम् प्रभाम् विजित्य अनन्यदृष्टिः (सती) सवितारम् ऐक्षत ।

व्याक—हविर्भुञ्जते इति हविर्भुजः, तेषाम् । शुचि स्मितम् यस्याः सा शुचिस्मिता । शोभनः मध्यमो यस्याः सा सुमध्यमा, मध्यमशब्दे "मध्यान्मः" । नेत्रे प्रतिहन्तीति नेत्रप्रतिघातिनी, ताम्, हन्तेर्णिनिः, हस्य घः, "हनस्तोऽचिण्णलोः" इति नस्य तः । न अन्यस्मिन् दृष्टिः यस्याः सा अनन्यदृष्टिः ।

व्याख्या—†शुचौ-ग्रीष्मे, ज्वलताम्-दीप्तिमताम्, चतुर्णाम्-चतुर्दिगवस्थितानां चतुःसंख्याकानाम्, हविर्भुजाम्-अग्नीनाम, मध्यगता-मध्ये स्थिता, शुचि-स्वच्छम्, स्मितम्-मन्दहासो यस्यास्तथाभूता, सुमध्यमा-शोभनमध्यदेशा, पार्वती, नेत्रे-नयने, प्रतिहन्ति-(प्रखरतया) प्रतिबध्नाति, इति तथाभूताम्-(सवितुः) प्रभाम्-तेजः, विजित्य-सहनेन-परिभाव्य, अनन्यदृष्टिः-सूर्यादितरन्न पश्यन्ती सती, सवितारम्-सूर्यम्, ऐक्षत-अवालोकत ।

भा०—'ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थः' इति शास्त्रमनुसृत्य पञ्चाग्नितपस्तया प्रारब्धम् । चतुर्षु दिक्षु चत्वारोऽग्नयः, पञ्चमस्तु सवितेति पञ्चाग्नयस्तत्र प्रसिद्धाः । तेनैव क्रमेणाग्निचतुष्टयमध्यगतयानया सवितरि निश्चला दृष्टिः स्थापिता । यद्यपि 'सुमध्यमा' (कृशमध्यदेशा) इयमिति ईदृशेन तपसा परा ग्लानिरस्याः सम्भाविता, तथापि सा तथाविधेऽपि तपसि वर्तमाना 'शुचिस्मिता', तेन खेदाभावो ध्वनितः । न च नेत्रे अप्यस्याः सूर्यं पश्यन्त्याः प्रतिहते इत्यहो ।

---

* ज्वलता शुचिस्मिता, हविर्भुजां मध्यंगता इति पाठान्तरम् ।

† शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि, ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु । इति मेदिनी ।

अलं०—विशेषणयोः साभिप्रायत्वात्परिकरः । सत्यपि क्लमहेतौ क्लमाभावो व्यञ्जित इति व्यङ्ग्यां विशेषोक्तिं श्रीमन्नारायणः सूचयति ।

*तथाभितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥२१॥

अ०—सवितुः गभस्तिभिः तथा अभितप्तम् तदीयम् मुखम् कमलश्रियम् दधौ, श्यामिकया केवलम् अस्य दीर्घयोः अपाङ्गयोः शनैः शनैः पदम् कृतम् ।

व्याक०—सवितुः-सूधातोस्तृच्, गभस्तिसम्बन्धे षष्ठी । अभितप्तम्-अभिपूर्वात् तपेः क्तः । दधौ-दधातेर्लिट् । श्यामिकया-करोतेः कर्तरि तृतीया । केवलशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः ।

व्याख्या—सवितुः-सूर्यस्य, गभस्तिभिः-किरणैः, तथा-पूर्वोक्तप्रकारेण, अभितप्तम्-आभिमुख्येन तप्तम्, तदीयम्-तस्याः पार्वत्याः, मुखम्-आननम्, कमलश्रियम्-कमलशोभाम्, दधौ-धारयामास, श्यामिकया-रवितापजन्यकालिम्ना, केवलम्, अस्य-पार्वत्या मुखस्य, दीर्घयोः-विस्तीर्णयोः, अपाङ्गयोः-नेत्रप्रान्तयोरेव, शनैः शनैः-मन्दं मन्दम्, पदम्-स्थानम्, कृतम् ।

भा०—सूर्याभिमुखं सततं निरीक्षणेऽपि मुखे क्वापि विकृतिस्तस्या नाभूत्, प्रत्युत यथा सूर्यांशुभिः स्पृष्टं कमलं नितरां शोभते, तथा तन्मुखमप्यशोभत । कालिमा तु तत्रावकाशमलभमानः सुकुमारतरयोर्नेत्रप्रान्तयोः शनैः प्रावर्तत । तेन च नेत्रप्रान्तयोः शोभैव, न तु म्लानत्वमिति द्योतितं भवति । तापकृता विषादकृता वा श्यामिका मुखे नास्तीत्याकूतम् ।

अलं०—श्यामिका नेत्रप्रान्तयोःप्रवृत्ता, न मुखे-इति केवलशब्देन बोधनात्परिसंख्यालङ्कारः । मुखेऽवकाशमलभमाना श्यामिका मुखसम्बन्धिनोर्नेत्रप्रान्तयोः स्वं पदं प्राकट्यादिति व्यङ्ग्यं प्रत्यनीकं विवरणकार आह । 'अस्य' इति नेत्रप्रान्तयोर्मुखसम्बन्धिताबोधनं तत्र परमनुकूलम् । अभितप्तमपि मुखं न म्लानमिति विरोधोऽपि व्यङ्ग्यः । 'कमलश्रियं दधौ' इति निदर्शनापि । कठिनेऽपि तपसि पार्वत्या हर्षो व्यज्यते ।

---

*—अतितप्तम् इति मल्लिनाथव्याख्यापाठः ।

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।
बभूव तस्याः *किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्त†साधनः ॥२२

अ०—अयाचितोपस्थितम् केवलम् अम्बु रसात्मकस्य उडुपतेः रश्मयः च तस्याः पारणाविधिः बभूव किल, वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः (पारणाविधिः) न (बभूव) ।

व्याक०—न याचितमयाचितम्, तच्च तदुपस्थितं च अयाचितोपस्थितम् । उपस्थितमिति तिष्ठतेः क्तः, इत्वम् । रसः आत्मा यस्य तस्य रसात्मकस्य "शेषाद् विभाषा" इति कप् । उडूनां पत्युः उडुपतेः । "पतिः समास एव" इति घिसंज्ञा । पारणाया विधिः पारणाविधिः, पारणाशब्दे पारयतेर्युच् । पारणैव वा विधिः पारणाविधिः । विधिरिति भावे किः । वृक्षाणां वृत्तेः व्यतिरिक्तं साधनं यस्य स वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः । वृत्तिशब्दे वर्ततेः करणे क्तिन् । व्यतिरिक्तशब्दे 'वि' 'अति' एतत्पूर्वाद् रिचिर् धातोः क्तः । विधेयस्य पारणाविधेः प्राधान्याद् बभूवेत्येकवचनान्तं क्रियापदम् ।

व्याख्या—अयाचितम्-अप्रार्थितमेव, उपस्थितम्-उपनतम्, केवलम्, वस्त्वन्तररहितम्-अम्बु-(मेघ) जलम्, रसात्मकस्य-जलमयस्य, उडुपते-चन्द्रमसः, रश्मयः-किरणाश्च, तस्याः-पार्वत्याः, पारणाविधिः-भोजनकर्मसाधनं बभूव, किल-एतत् पुराणादिषु प्रसिद्धम् । वृक्षाणाम्-पादपानाम्, वृत्तेः-जीवनोपायाद् (अप्रार्थितोपनताद् मेघोदकाद् इन्दुकिरणेभ्यश्च) व्यतिरिक्तम्-भिन्नम्, साधनम्-उपायो यस्य तथाभूतः, पारणाविधिः, न बभूव । पूर्वोक्तद्वयातिरिक्तं तया न किमप्युपयुक्तमिति ।

भा०—पार्वत्या वृक्षवृत्तितपः प्रारब्धम् । यथा वृक्षाः केवलं मेघजलं चन्द्ररश्मींश्चोपयुज्य जीवन्ति, न तु किमप्याहारान्तरम्, तथैव पार्वत्यपि पूर्वोक्तं द्वयमेवोपजीवति स्म । न तु फलपुष्पादिकं किमपि ।

---

* खलु इति पाठान्तरम् ।

† 'साधनम्' इति विवरणम् । वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तं साधनमिति कर्मधारयस्तन्मते । तत्पारणाविधिर्न बभूवेत्यन्वयः ।

अलं०—आहारान्तरव्यावर्तनात्परिसंख्या । इह जलस्येन्दुरश्मीनां च पारणाक्रियासाधनत्वात्साध्यभावनयोरभेदेन निर्देशः. अम्बुरश्मिशब्दयोस्तत्साध्ये सारोपा शुद्धा लक्षणा, अम्बुरश्मिसाध्यः पारणाविधिरित्यर्थः । साधनान्तरस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्लक्षणाफलमिति मल्लिनाथः । पारणाविधिशब्देन व्रतान्तभोजनं लक्ष्यते, इति तु प्रकाशिकाविवरणयोः ।

निकामतप्ता *द्विविधेन वह्निना नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥२३॥

अ०—नभश्चरेण इन्धनसंभृतेन इति द्विविधेन वह्निना निकामतप्ता तपात्यये नवैः वारिभिः उक्षिता (सती) भुवा सह ऊर्ध्वगम् ऊष्माणम् अमुञ्चत् ।

व्याक०—द्वे †विधे यस्य तेन द्विविधेन । विधाशब्दे विपूर्वाद् दधातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । नभसि चरतीति नभश्चरः, तेन, "चरेष्टः", उपपदसमासः । इन्धनैः संभृतेन इन्धनसंभृतेन, इन्धनशब्दे इन्धेः करणे ल्युट् । निकामं तप्ता निकामतप्ता, केवलसमासः । तपस्य अत्यये तपात्यये, अत्ययशब्दे अतिपूर्वाद् एतेः "एरच्" । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यूर्ध्वगम्-गच्छतेर्डः । उक्षिता-उक्षेः क्तः । वह्निनेति तप्तेः कर्तरि तृतीया, वारिभिरित्युक्षेः कर्तरि । भुवा-"सहयुक्तेऽप्रधाने" इत्यनेन तृतीया ।

व्याख्या—नभश्चरेण-दिव्येन, आदित्यरूपेण, किं च, इन्धनैः-काष्ठैः, संभृतेन-अर्जितेन-भौमेन, इति-एवम्, द्विविधेन-वह्निना-अग्निना, निकामम्-निरतिशयम्, तप्ता, सा-पार्वती, तपात्यये-तपस्य-ग्रीष्मर्तोः, अत्यये-अवसाने, वर्षर्तोः आरम्भे इति यावत्, नवैः-प्रथमवृष्टैः, वारिभिः-जलैः, उक्षिता-सिक्ता, सती, भुवा-पृथिव्या सह, ऊर्ध्वम्-ऊर्ध्वगामिनम्-ऊर्ध्वं लक्ष्यमाणम्, ऊष्माणम्-बाष्पम्, अमुञ्चत्-तत्याज ।

---

* 'विविधेन' इति मल्लिनाथः । 'पञ्चविधेन' इति तद्व्याख्यानम् । परं तन्मते 'नभश्चरेण' 'इन्धनसंभृतेन' इत्यनयोः समुच्चायकस्य चकारस्याभावान्न्यूनपदत्वं दोषोऽत्र प्रसज्येत । 'द्विविधेन' इति पाठे त्वनेनैव पदेन बोधितः समुच्चय इति न पदाहृतः ।

† विधा विधौ प्रकारे च—इत्यमरः ।

भा०—यथा पृथिवी ग्रीष्मे तप्ता वर्षाप्रारम्भे जलसिक्ता धूमाकारं वाष्पम् 'भाप' इति भाषायां प्रसिद्धं मुञ्चति, तच्च पृथिव्या ऊर्ध्वं गच्छति, तथैव पार्वत्यपि सूर्यातपेन चतुर्भिर्वह्निभिश्च ग्रीष्मे तप्ता वर्षाप्रारम्भे वाष्पममुञ्चत् । तदुपरिभागेऽपि धूमाकारं वाष्पं प्रतीयते स्म । अनेन पृथिवीसादृश्यात्सर्वथा शरीरे निरपेक्षता व्यज्यते ।

अलं०—भुवा सहेति सहोक्तिः । वाष्पमुक्तौ कारणोपन्यासात्काव्यलिङ्गं च ।

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः *पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥२४

अ०—प्रथमोदबिन्दवः क्षणं तस्याः पक्ष्मसु स्थिताः (तदनु) ताडिताधराः (अथ) पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः, (तदनन्तरम्) वलीषु स्खलिताः (सन्तः) नाभिम् चिरेण प्रपेदिरे ।

व्याक०—प्रथमे उदकस्य बिन्दवः=प्रथमोदबिन्दवः । (ष० तत्पु०-कर्म० "मन्थौदनसक्तुबिन्दु..." इत्यादिना उदकस्योदादेशः । ताडितः अधरो यैस्ते ताडिताधराः । पयोधरयोः †उत्सेधे निपातेन चूर्णिताः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । उत्सेधनिपातशब्दयोः क्रमशः सेधतेः पततेश्च घञ् । चूर्णिताः-चूर्णयतेः क्तः । स्थिताः-तिष्ठतेः क्तः । "द्यतिस्यति..." इतीत्वम् । स्खलिताः-स्खलतेः क्तः । प्रपेदिरे-पद्यतेर्लिट्, प्रथमपुरुषबहुवचनम् । एत्वाभ्यासलोपौ ।

व्याख्या—प्रथमे-नवाः, उदबिन्दवः-जलकणाः, क्षणम्-क्षणमात्रम्, तस्याः-पार्वत्याः, पक्ष्मसु-नेत्रलोमसु, स्थिताः, तदनु, ताडितः-आहतः, अधरः-अधरोष्ठो यैस्तथाभूताः, अधरोष्ठे निपतिताः, अथ, पयोधरयोः-स्तनयोः, उत्सेधे-उन्नतप्रदेशे, निपातेन-निपतनेन, चूर्णिताः-जर्जरिताः, तदनन्तरम्, वलीषु-उदरस्थितासु रेखासु, स्खलिताः-निरुध्य निरुध्य निपतिताः, सन्तः, नाभिम्-नाभिरन्ध्रम्, चिरेण-विलम्बेन, प्रपेदिरे-प्राप्ताः । तत्रैव च संघीभूता इत्यर्थाल्लभ्यम् ।

* 'पयोधरोत्सङ्गनिपात' इति प्रकाशिकाविवरणयोः ।

† उत्सेधः काय उन्नतिः—इत्यमरः ।

भा०—वर्षारम्भे अनावृते तिष्ठन्त्याः पार्वत्या उपरि ये वृष्टिजलबिन्दवः प्रथमं निपतिताः, ते प्रथमं तन्नेत्रलोमसु विश्रम्य, अधरे प्रपत्य, कुचयोर्निपातेन खण्डतां गताः, पुनः संघीभूय निम्नोन्नतप्रदेशेष्विव वलीषु स्खलन्तो नाभिं प्राप्य स्थिताः ।

अलं०—पद्यमिदं ध्वनेरुदाहरणतया चित्रमीमांसायामप्पय्यदीक्षितैर्द्विधा व्याख्यातम् । तत्रायं *सारः बिन्दूनां निपतनक्रमकथनेन समाधेरुपयुक्ता "नासाग्रन्यस्तनयनः संवृतास्यः सुनिश्चलः । ध्यायीत मनसा देवगुरो विष्टभ्य चाग्रतः" इत्यागमानुसारिणी शरीरस्थितिर्व्यज्यते इत्येका व्याख्या । पक्ष्मसु जलबिन्दुस्थितिकथनेन नेत्रयोर्नासाग्रस्थितिरूपार्धनिमीलनावस्था, अधरे निपतितानां बिन्दूनामास्याप्रवेशकथनेन संवृतास्यत्वम्, स्तनोत्सेधपातेन वलीषु स्खलनेन च उरोविष्टम्भः, क्रमनिपातेन च शरीरस्य निश्चलता व्यज्यते । तेन च पूर्वोक्ते तादृशे तापेऽपि प्रथमनिपतितेष्वपि जलबिन्दुषु समाधेरस्खलनेन सुनिश्चलैकाग्रता व्यज्यत इति । जलबिन्दूनां क्रमेण निपतितत्वोक्त्या तेषां करादिभिरप्रोञ्छनं बोधितम् । तेन च चित्तैकाग्रता व्यज्यते इति विवरणकारः। अर्थैभिरेव विशेषणैः पार्वत्याः सौन्दर्यं व्यज्यते इति द्वितीया व्याख्या । पक्ष्मसु जलबिन्दुस्थित्या तेषां घनत्वम्, क्षणं स्थित्या च मसृणत्वम्, जलबिन्दुभिस्ताडनोक्त्याऽधरस्य सौकुमार्यम्, स्तनोत्सेधे चूर्णितत्वोक्त्या स्तनयोः काठिन्यम्, वलीषु स्खलनोक्त्या तासां विस्पष्टता, नाभिं प्राप्य ततः क्वचिदगमनेन तत्रैव स्थितिबोधनान्नाभेर्गाम्भीर्यं व्यज्यते इति । द्वितीया व्याख्या व्याख्याकृद्भिरपि दर्शिता । प्रतिपदमर्थवत्त्वात्परिकरालङ्कार इति मल्लिनाथः । एकस्य बिन्दुपदार्थस्य क्रमशोऽनेकाधारेषु वर्णनात् पर्यायोऽपि ।

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥२५॥

अ०—निरन्तरासु अन्तरवातवृष्टिषु अनिकेतवासिनीम् शिलाशयाम् ताम् महातपःसाक्ष्ये स्थिताः क्षपाः तडिन्मयैः उन्मिषितैः व्यलोकयन् इव ।

व्याक०—निर्गतम् अन्तरं याभ्यः तासु निरन्तरासु, बहुव्रीहिः ।

* विस्तरस्तु चित्रमीमांसायामालोच्यः ।

अन्तरे वातो यासां ता अन्तरवाताः, ताश्च ता वृष्टयः, अन्तरवातवृष्टयः, तासु । न निकेते वसतीत्यनिकेतवासिनी, ताम् । वसतेर्णिनिः, तदन्तस्य नञा समासः । शिलायां शेत इति शिलाशया, ताम् । "अधिकरणे शेतेः" इत्यच् । महतः तपसः साक्ष्ये महातपःसाक्ष्ये । "आन्महत:समानाधिकरणजातीययोः" इति कर्मधारये महत आत्वम् । साक्ष्यशब्दे साक्षिणः कर्मेति विग्रहे साक्षिशब्दात् ष्यञ् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति निपातितः । तडिन्मयैः-तडिच्छब्दात् "तत्प्रकृतवचने मयट्" । उन्मिषितैः-मिषितैः भावे क्तः ।

व्याख्या—निरन्तरासु सातत्येन जायमानासु, अन्तरे-मध्ये, वातः-वायुः, यासां तथाभूतासु वायुसहितासु, वृष्टिषु-मेघवर्षणेषु, अनिकेते-अनावृतप्रदेशे, वसति-तिष्ठति, इति तादृशीम्, शिलाशयाम्-शिलातलशायिनीम्, ताम्-पार्वतीम्, महातपसः-महतो मुनिव्रतस्य, साक्ष्ये-साक्षित्वे, स्थिताः, क्षपाः-रात्रयः, तडिन्मयैः-विद्युद्रूपैः, उन्मिषितैः-अवलोकनैः, (अक्षिपक्ष्मोद्घाटनैरिति प्रकाशिका) व्यलोकयन्निव-अपश्यन्निव ।

भा०—वर्षर्तौ यदा निरन्तरा धारासंपाता अभूवन्, तडितो विद्योतन्ते स्म, मध्ये वायुश्च वाति स्म, तदापि पार्वती अनावृते प्रदेशे तपोऽर्थं स्थिता बभूव । काले च तत्रैव शिलातले शेते स्म । न कोऽप्यन्यस्तथाविधे काले तस्यास्तथाविधस्य महातपसः साक्षी, तादृशेऽवसरे वहिः स्थातुमशक्तत्वात्, केवलं सकलसाक्षित्वे नियुक्ता रात्रिरेव तडिद्रूपैर्बहुभिर्नेत्रैस्तां ददर्शेति संभाव्यते ।

अलं०—उत्प्रेक्षालङ्कारः । यद्यपीवशब्दः साक्ष्यपदादनन्तरं श्रूयते, तथापि न साक्ष्यमुत्प्रेक्ष्यम्, तस्य स्वतः सिद्धत्वात् ।

"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥"
(महाभारते)

इत्याद्यागमा हि रात्रेः साक्षित्वं ख्यापयन्तीति व्याख्याकृतः । तस्माच्चक्षुषा विलोकनमुत्प्रेक्ष्यमिति मल्लिनाथः । आगमप्रसिद्धं साक्ष्यं तडिदुन्मेषैः स्फुटतामिवागमदिति साक्ष्यस्य स्फुटत्वमुत्प्रेक्ष्यमिति प्रकाशिकाविवरणयोः । इह क्षपाणां

साद्यकथनेन साद्यन्तराभावो व्यज्यते, तेन च न तथाविधे कालेऽन्येन स्थातुं शक्यमिति पार्वत्यास्तपसोऽसाधारणत्वं ध्वनितम्।

निनाय *सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥२६॥

अ०—सा अत्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीः उदवासतत्परा पुरः (वर्तमाने) वियुक्ते परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः मिथुने कृपावती (सती) निनाय।

व्याक०—उदके वासः-उदवासः, तत्र तत्परा। "पेषंवासवाहनधिषु च" इत्यनेनोदकशब्दस्योदादेशः। स परो यस्याः सा तत्परा। उत्किरन्तीत्युत्किराः, किरतेः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः", अत्यन्तं हिमानाम् उत्किराः (षष्ठी० केवल०) अनिला यासु (बहु०) ता अत्यन्तहिमोत्किरानिलाः। द्वितीयाबहुवचनमिदं रात्रीरित्यस्य विशेषणम्। परस्परमाक्रन्दतीति परस्पराक्रन्दि, तस्मिन्। चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तयोः, "पुमान् स्त्रिया" इति पुंस एकशेषः। कृपावती-कृपाशब्दाद् मतुप्। निनाय नयतेर्लिट्। रात्रिरिति नयतेः कर्मणि द्वितीया।

व्याख्या—सा-पार्वती, अत्यन्तम्-निरतिशयम्, हिमानाम्-तुषाराणाम्, उत्किराः-वर्षकाः, अनिलाः-वायवः, यासु तथाभूताः, †सहस्यस्य-पौषमासस्य, रात्रीः-निशाः, उदवासे-जलमध्यस्थितौ, तत्परा-निरता सती, पुरः-अग्रे, वर्तमाने, वियुक्ते-विरहिणि, अत एव, परस्पराक्रन्दिनि-अन्योन्यमाक्रोशति, चक्रवाकयोः-चक्रवाक्याः चक्रवाकस्य च, मिथुने-द्वन्द्वे, कृपावती-दयावती सती, निनाय-यापयामासव्यत्यगमयत्।

भा०—ग्रीष्मे वर्षासु च तथा तप्त्वा हिमगर्भितवाते हिमर्तौ रात्रौ जलनिवासतत्परा पार्वती तपस्यति स्म। तत्रापि नान्यः कोऽपि तस्या दृष्टिविषयोऽभूत्, केवलं वियोगाग्निना दह्यमानं चक्रवाकयुगलं तथाविधे शीते जलेऽवलोक्यते स्म। तस्य च तादृशशीतसहने वियोगाग्निरेव हेतुः। चक्रवाकयुगलस्य रात्रौ परस्परावलोकनाभावादन्योन्यमाक्रन्दः, तत्र च पार्वत्याः कृपैवाभूत्, न तु तस्य दर्शनेन विरहोद्दीपनम्। तेन तपसि वर्तमानायास्तस्या ब्रह्मचर्यनिष्ठापि

* 'चात्यन्तहिम' इति पाठान्तरम्। † पौषे तिष्यसहस्यौ द्वौ इत्यमरः।

व्यज्यते । चक्रवाकयुगले कृपा, न तु स्वतपसः कापि गणनेति व्यङ्ग्यमरुणाचलनाथ आह ।

अलं०—अत्यन्तहिमोत्किरानिला इति रात्रीणामुदवासेऽत्यन्तासह्यत्वप्रतिपादने साभिप्रायम्, तेन परिकरः । व्यङ्ग्यत्रयं भावार्थे उक्तम् ।

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां *सरोजसंधानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

अ०—सा निशि पद्मसुगन्धिना प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना मुखेन तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदाम् अपाम् सरोजसंधानम् अकरोद् इव ।

व्याक०—शोभनो गन्धो यस्मिंस्तत् सुगन्धि, "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इत्यनेन इकारः समासान्तः । पद्मेनेव सुगन्धिना पद्मसुगन्धिना, "उपमानानि सामान्यवचनैः" । प्रवेपमानेन अधरेण पत्रेण (कर्म०) शोभते इति प्रवेपमानाधरपत्रशोभि, तेन । शोभतेर्णिनिः । प्रवेपमानाधरपत्रशोभि, तेन । शोभतेर्णिनिः । प्रवेपमानशब्दे टुवेपृधातोः शानच् । तुषारस्य वृष्ट्या क्षताः पद्मान्येव सम्पदो यासां तासां तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदाम् । सरोजानां संधानं सरोजसंधानम्, सरोजम्-सरसि जातमिति "सप्तम्यां जनेर्डः" मुखेनेति करणे तृतीया । निशि-निशाशब्दस्य ङौ विभक्तौ 'निश्' इत्यादेशः ।

व्याख्या—सा-पार्वती, निशि-रात्रौ, पद्मेनेव-कमलेनेव, सुगन्धिना-सुरभिणा, प्रवेपमानेन-प्रकम्पमानेन, अधरेण-अधरोष्ठेन, तद्रूपेण पत्रेण दलेन, शोभते राजते इति तथाभूतेन, मुखेन-आननेन, तुषारस्य-हिमस्य, वृष्ट्या-वर्षेण, क्षताः-नाशिताः, पद्मान्येव, संपदः-संपत्तयः, यासां तथाभूतानाम्, अपाम्-जलानाम्, सरोजसन्धानम्-सरोजानाम् कमलानाम्, -संधानम्-संघटनम्-अविच्छेदम्, अकरोदिव ।

भा०—जलनिमग्नायाः पार्वत्याः शिशिरनिशासु मुखमात्रं लक्ष्यते स्म, तच्च कमलसमं सुरभि, शीतेन वेपमानोऽधरश्च तत्र किसलयसदृशः प्रतीयते, तादृशे तपस्यपि च न म्लानं तत् । तस्मादिदं सम्भाव्यते शिशिरतौ हिमेन नष्टेष्वन्येषु कमलेषु 'जलानि कमलशून्यानि मा भूवन्' इति विचार्यैव

* 'सरोजसंतानमिवा' इति पाठान्तरम् ।

पार्वती स्वमुखकमलं तत्र निवेशितवती । तेन वसन्तपर्यन्तं कमलपरम्पराया अविच्छेदो जातः, वसन्ते तु पुनः कमलानि प्रादुर्भविष्यन्त्येवेति ।

अलं०—'जले मुखस्थापनं कमलपरम्पराया अविच्छेदायेव' इति फलोत्प्रेक्षा । अन्यानि कमलानि शिशिरे म्लायन्ति, इदन्तु शिशिरेपि तथैव शोभत इति व्यतिरेको व्यङ्ग्यः ।

स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः * प्रियंवदां वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥२८॥

अ०—हि स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता तपसः परा काष्ठा (कथ्यते) तया पुनः तद् अपि अपाकीर्णम्, अतः पुराविदः प्रियंवदाम् ताम् अपर्णा इति च वदन्ति ।

व्याक०—स्वयं विशीर्णानि द्रुमाणां-पर्णान्येव वृत्तिः-यस्मिन्, तस्य भावः स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता । विशीर्णशब्दे शृणातेः क्तः, "ॠत इद् धातोः" । पुरा (वृत्तम्) विदन्तीति पुराविदः, वेत्तेः क्विप् । प्रियंवदाम्-प्रियंवदतीति प्रियोपपदाद् वदतेः "प्रियवशे वदः खच्", "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" न पर्णानि यस्याः सा अपर्णा । इति शब्देन कर्मणा उक्तत्वात् प्रथमा । अपाकीर्णम्-'अप' 'आ' एतदुपसर्गद्वयपूर्वात् किरतेः क्तः । अतः-इदंशब्दात् "पञ्चम्यास्तसिल्" । तयेति अपाकिरणकर्तरि तृतीया । पुनःशब्दस्त्वर्थे ।

व्याख्या—हि-निश्चयेन, स्वयम्-परिपक्वतया वात्यादिना वा, विशीर्णानि-निपतितानि, द्रुमाणाम्-वृक्षाणाम्, पर्णान्येव-दलान्येव, वृत्तिः-जीवनोपायो यस्मिन् तपसि, तस्य भावस्तत्ता, सा पर्णमात्रभक्षणरूपा, तपसः-तपस्यायाः, परा काष्ठा†-चरम उत्कर्षः, कथ्यते । तया पुनः पार्वत्या तु, तदपि-विशीर्णपर्णभोजनमपि, अपाकीर्णम्-त्यक्तम्, अतः-अस्मादेव पर्णत्यागरूपात् कारणात्, पुराविदः-ऐतिहासिकाः, प्रियंवदाम् प्रियभाषिणीम्, ताम्-पार्वतीम्, न पर्णं यस्या इति व्युत्पत्त्या, अपर्णा इति नाम्ना च, वदन्ति-व्यपदिशन्ति । चकारेण पूर्वोक्तस्य 'उमा' इति नाम्नः समुच्चयः । पार्वती स्वयं प्रियं वदति, तस्मादन्येऽपि तस्यै

* 'प्रियवदा' इति प्रकाशिकासंमतः पाठः ।

† काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि—इत्यमरः ।

प्रियं वदन्तस्तन्नामानि बहुधा ब्रुवते इति मल्लिनाथः । प्रियंवदा इति पाठे तु प्रियंवदाः पुराविद एवं वदन्तीति योज्यम् । तपःस्तुत्या तेषां प्रियंवदत्वम् ।

भा०—तपस उपवासोऽप्यङ्गम् । तत्र फलदुग्धाद्यभ्यवहरणरूपा नाना भेदाः, स्वयंनिपातितवृक्षपत्रमात्रभक्षणं तत्र सर्वश्रेष्ठं तप उच्यते । परं पार्वती क्रमेण पर्णभक्षणमपि त्यक्त्वा सर्वथा निराधाराऽभूत् । तेन भीषणेन पर्णत्यागरूपेण कर्मणा तस्या नाम 'अपर्णा' इति ख्यातिं गतम् ।

अलं०—अपर्णेति नाम्नः समर्थनात् काव्यलिङ्गम् ।

मृणालिकापेलवमेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं* ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९॥

अ०—एवमादिभिः व्रतैः मृणालिकापेलवम् स्वम् अङ्गम् अहर्निशम् ग्लपयन्ती सा तपस्विनाम् कठिनैः शरीरैः उपार्जितम् तपः दूरम् अधः चकार ।

व्याक०—एवम् आदि येषां तैः एवमादिभिः । मृणालिकामिव पेलवम् मृणालिकापेलवम् । अहश्च निशां च अहर्निशम्, समाहारे द्वन्द्वः, अत एव नपुंसकत्वमव्ययत्वं । "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इत्यनेन ह्रस्वः । द्वितीयान्तमिदम्, द्वितीया च "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इत्यनेन, क्रियाविशेषणानां कर्मत्वाद् वा । ग्लपयन्ती-ग्लायतेर्णिजन्ताद् हेतौ लक्षणे वा शतृप्रत्ययः । "ग्लास्नावनुवमां च" इत्यनेन मित्त्वम्, तेन ह्रस्वः । उपार्जितम्-अर्जयतेः क्तः । तपस्विनाम्-तपश्शब्दाद् असन्तत्वाद् मत्वर्थीयो विनिः । व्रतैः, शरीरैः-उभयत्र क्रमशः ग्लपनक्रियायाः उपार्जनक्रियायाश्च करणे तृतीया । दूरम्-क्रियाविशेषणत्वाद् वा "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" इत्यनेन वा द्वितीया । अध इति तपसो विधेयविशेषणमव्ययम् ।

व्याख्या—एवमादिभिः-मन्त्राम्बुदवासादिभिः, व्रतैः-नियमैः, मृणालिकामिव-बिसतन्तुमिव, पेलवम्-कोमलम्, स्वम्-स्वकीयम् अङ्गम्-शरीरम्, अहर्निशम्-रात्रिंदिवम्, ग्लपयन्ती-कृशतां नयन्ती, सा-पार्वती, तपस्विनाम्-अन्येषां तपःशीलानाम्, कठिनैः-कठोरैः-क्लेशसहिष्णुभिः, शरीरैः, उपार्जितम्-संपादितम्, तपः-तपस्याम्, दूरम्-अत्यर्थम्, अधश्चकार-तिरश्चकार-अतिशेते स्मेत्यर्थः ।

* 'व्रतैस्तदङ्गं' इति पाठान्तरम् ।

भा०—कोमलेन शरीरेण पार्वती तथा तपोऽकरोत्, यथा अतिकठिनशरीराणामपि तपस्विनां तपस्तदपेक्षयाऽत्यन्तमधोभूतम्।

अलं०—व्यङ्ग्यो विरोधः, तेन च विस्मयो ध्वनितः।

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा* ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः† प्रथमाश्रमो यथा ॥३०॥

अ०—अथ अजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग् ब्रह्ममयेन तेजसा ज्वलन्निव (स्थितः) कश्चिद् जटिलः शरीरबद्धः प्रथमाश्रमः यथा तपोवनम् विवेश।

व्याक०—अजिनं च आषाढश्च अजिनाषाढौ, तयोर्धरः अजिनाषाढधरः, धरशब्दे धरतेः पचाद्यच्। आषाढः-"विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः" इत्यण् प्रत्ययः। प्रगल्भा वाग् यस्य स प्रगल्भवाक्। प्रगल्भा-गल्भतेः पचाद्यच्। शरीरेण बद्धः शरीरबद्धः, अथवा शरीरं बद्धं यस्य स शरीरबद्धः, आहिताग्न्यादित्वाद् बद्धशब्दस्य परनिपातः। प्रथमश्चासावाश्रमः प्रथमाश्रमः। ब्रह्ममयेन ब्रह्मशब्दाद् ब्रह्मण आगतम् इति "तत आगतः" इत्यधिकारे "मयट् च" इत्यनेन मयट्। जटिलः-जटाशब्दात् पिच्छादित्वान्मत्वर्थीय इलच्।

व्याख्या—अथ-तपःप्रकर्षाद् अनन्तरम्, अजिनस्य-कृष्णमृगचर्मणः, आषाढस्य‡-पलाशदण्डस्य, च धरः-धारकः, प्रगल्भवाग् वाग्मी-प्रौढवचनः, ब्रह्ममयेन-वेदाध्ययनजनितेन, तेजसा ब्रह्मवर्चसेन, ज्वलन्निव§-दीप्यमान इति लक्ष्यमाणः, कश्चिद्-अज्ञातकुलशीलादिः, जटिलः-जटावान्-ब्रह्मचारी, शरीरबद्धः-भौतिकशरीरधारी, प्रथमाश्रमो यथा-ब्रह्मचर्याश्रम इव, तपोवनम् गौर्याः तपश्चर्यारण्यम्, विवेश-प्रविष्टवान्।

भा०—पार्वत्यां तथा प्रौढे तपसि निविष्टायामेकस्मिन् दिने कश्चिदविज्ञातः पुरुषस्तस्मिंस्तपोवन आगतः, स चाजिनाषाढादिभिश्चिह्नैर्ब्राह्मणो ब्रह्मचारीति

---

* 'वर्चसा' इति पाठान्तरम्। † 'शरीरबन्धः' इति प्रकाशिका विवरणयोः। शरीरं बध्नातीति व्युत्पत्तिः। 'मूर्तिमानिव लक्ष्यमाणः' इति तद्व्याख्यानं च।

‡ 'पालाशो दण्ड आषाढः' इत्यमरः।

§ इव शब्दोऽयं निर्धारणार्थक इति मल्लिनाथः।

लक्षितः । तस्य तेजो लक्षणानि च तथाविधान्यासन्, यथा स साक्षाद् ब्रह्मचर्याश्रम एव शरीरं धृत्वा आगत इति संभाव्यते स्म । साक्षाद्भगवान् शङ्कर एव दयाजनितेनानुरागेण प्रेर्यमाणो गौर्याः प्रेमदार्ढ्यपरीक्षार्थं तया विस्रम्भगोष्ठीसुखार्थं च च्छद्मवेशेनागत इत्यन्ते स्फुटीभविष्यति ।

अलं०—शरीरधारिप्रथमाश्रमसम्भावनादुत्प्रेक्षा । न तूपमा, शरीरवद्धस्य प्रथमाश्रमस्य वस्तुसत्त्वाभावात् । यथा शब्दो यद्यपि नोत्प्रेक्षाव्यञ्जकेषु परिगणितः, तथापि कविकुलगुरुप्रयोगादूह्य एव ।

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि* निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः॥३१॥

अ०—आतिथेयी पार्वती तम् बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय, साम्ये निविष्टचेतसाम् अपि वपुर्विशेषेषु अतिगौरवाः क्रिया भवन्ति ।

व्याक०—बहुः मानः पूर्वो यस्याः, तया बहुमानपूर्वया । निविष्टं चेतो येषां तेषां निविष्टचेतसाम् । निविष्ट इति विशतेः क्तः, "व्रश्चभ्रस्ज..." इति षत्वम् । वपुष्षु विशेषा वपुर्विशेषाः, तेषु । वपुश्शब्दो लक्षणया† वपुष्मद्वाची । अति गौरवं यासु ता अतिगौरवाः, गौरवशब्दे गुरुशब्दाद् भावेऽण् । अरुणाचलनाथस्तु "स्वती पूजायाम्" इति गतित्वात् "कुगतिप्रादयः" इति तत्पुरुषमाह । तन्मते गौरवशब्दोऽर्शआद्यजन्ततया गौरववद्बोधको व्याख्येयः । आतिथेयी-अतिथिषु साध्वी इति अतिथिशब्दात्, "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" "टिड्ढाणञ्...." इति ङीप् । सपर्यया-'सपर् पूजायाम्' धातोः कण्ड्वादित्वाद् यकि "अ प्रत्ययात्" इत्यनेन अप्रत्ययः, सपर्यार्थं प्रत्युद्गमनमिति फलस्य हेतुत्वविवक्षया हेतौ तृतीया, सपर्यारूपमेव प्रत्युद्गमनमिति प्रकृत्यादित्वाद्वा तृतीया। सपर्याशब्दस्य करणार्थकप्रत्ययान्तत्वमुपगम्य पूजाद्रव्यवाचकत्वे तु सहार्थे तृतीया व्याख्येया । प्रत्युदियाय-'प्रति' 'उत्' एतत्पूर्वाद् इण्धातोर्लिट् । साम्ये-समशब्दाद् भावे ष्यञ् । क्रियाशब्दो व्याख्यातः ।

---

* 'साम्येऽभिनिविष्ट' इति विवरणसंमतः पाठः ।

† लक्षणाप्रयोजनं तु वपुष एव पूजायामसाधारण्येन हेतुत्वख्यापनम् ।

व्याख्या—आतिथेयी-अतिथिसत्कारनिपुणा, पार्वती, तम्-जटिलब्रह्मचारिणम्, बहुमानपूर्वया-अतिथिसत्कारपुरःसरम्, (बहुमानः-श्रद्धा, तत्पूर्वयेति प्रकाशिका) सपर्यया-पूजया, प्रत्युदियाय-प्रत्युज्जगाम तस्यागच्छतोऽभिमुखं गत्वा पूजामकरोदित्यर्थः । साम्ये-समतायाम् सर्वत्र समदृष्ट्या निरीक्षणे, निविष्टम्-तत्परम्, चेतः-चित्तं येषां तथाभूतानां जनानामपि, वपुर्विशेषेषु-शरीरेण महत्त्वशालिषु प्रतीतेषु, अति-अतिशयितम्, गौरवम्-आदरः, यासु तथाभूताः, क्रियाः सत्कारव्यापाराः, भवन्ति-जायन्ते, प्रवर्तन्ते इति यावत् ।

भा०—अतिथिसत्कारचतुरा पार्वती तं ब्रह्मचारिणं सबहुमानं प्रत्युज्जगाम, आनर्च च । एतदेव कविनोत्तरार्धेन समर्थितम्, यत् सर्वत्र समदर्शिनां रागद्वेषशून्यानामपि शरीरेण विज्ञाततेजसि क्वचिद् भव्ये व्यक्तिविशेषे आदरो जायत एवेति । नायमादरो लिप्सया, अपि तु कर्तव्यबुद्ध्यैवेति । तपसा महान्तः सत्कार्या एवेति । श्रीमन्मल्लिनाथस्तु कथं समानेऽपि (ब्रह्मचर्यादिना स्वतुल्येऽपि) तस्मिन् तस्यास्तादृशी प्रतिपत्तिरित्यवतार्य साम्ये सत्यपि निविष्टचेतसाम्-स्थिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु अतिगौरवाः क्रिया भवन्तीति व्याचक्षाणो 'न पार्वत्याः स्वतपोभिमानः, अपि तु अन्येषु तपस्विषु पूज्यत्वबुद्धिरेवेत्यभिप्रायं विशदयति । ये रागद्वेषाभ्यामदूषिताः, तेषामेव वस्तुतो महत्त्वशालिषु महत्त्वोचितो व्यवहारो जायते, रागादिमन्तस्तु परिचितेष्वेव स्निह्यन्तीति प्रकाशिकाविवरणकारावप्यर्थं विनैव पाठान्तरं व्याचक्षाते ।

अलं०—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥

अ०—सः विधिप्रयुक्ताम् सत्क्रियाम् परिगृह्य क्षणम् परिश्रमम् विनीय च नाम उमाम् ऋजुना एव चक्षुषा पश्यन् अनुज्झितक्रमः (सन्) वक्तुम् प्रचक्रमे ।

व्याक०—विधिना प्रयुक्तां विधिप्रयुक्ताम् । सत् क्रिया सत्-क्रिया, "आदरानादरयोः सदसती" इत्यनेनाव्ययस्य सच्छब्दस्य गतिसंज्ञा, "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः । सती क्रिया सत्क्रियेति वा, पूर्वपदस्य पुंव-

द्भावः । न उज्झितः क्रमो येन सः अनुज्झितक्रमः । परिगृह्य-गृह्णातेर्ल्यप् । परिश्रमम्-श्राम्यतेर्घञ् । विनीय-नयतेर्ल्यप् । पश्यन्-दृशधातोर्लक्षणे शतृप्रत्ययः । क्रमः-क्राम्यतेर्घञ् । वक्तुम्-ब्रवीतेः, वक्तेर्वा तुमुन् । प्रचक्रमे-क्राम्यतेर्लिट्, "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इत्यनेन आत्मनेपदम् ।

व्याख्या—सः-ब्रह्मचारी, विधिना-शास्त्रोदितेन नियमेन, प्रयुक्ताम्-कृताम्, सत्क्रियाम्-पूजाम्, परिगृह्य-स्वीकृत्य, क्षणम्-स्वल्पकालं यावत्, परिश्रमम्-गमनश्रान्तिम्, विनीय-दूरीकृत्य च, नामेत्यपरमार्थे, असतोऽपि परिश्रमस्यापनयं नाटयित्वा, उमाम्-पार्वतीम्, ऋजुनैव सरलेन-विलासादिरहितेनैव, चक्षुषा-नेत्रेण, पश्यन्-अवलोकमानः, न, उज्झितः-त्यक्तः, क्रमः-पूर्वापरसम्बन्धः-उचिता वाक्परिपाटी, येन तथाभूतः सन्, वक्तुम्-कथयितुम्, प्रचक्रमे-प्रारेभे ।

भा०—उमया सत्कृतो ब्रह्मचारी क्षणमध्वपरिश्रमापनयं नाटयति स्म, तदनन्तरं च ब्रह्मचर्य्योचितया शैल्या सरलेन चक्षुषा पार्वतीं विलोकमानः कथनं प्रारभते स्म ।

अलं०—ऋजुनैवेति वक्रविलोकनव्यावर्तनात्परिसंख्या । अनेन शिवस्यानुरागगोपनरूपोऽवहित्थाख्यो भावो व्यज्यते इति प्रकाशिकाविवरणयोरुक्तम् ।

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥

अ०—अपि क्रियार्थम् समित्कुशम् सुलभम् (अस्ति) ? अपि जलानि ते स्नानविधिक्षमाणि (सन्ति) अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे ? खलु शरीरम् आद्यम् धर्मसाधनम् (अस्ति) ।

व्याक०—क्रियायै इति क्रियार्थम् । समिधश्च कुशाश्च समित्कुशम्, "जातिरप्राणिनाम्" इति-द्वन्द्वैकवद्भावः । स्नानस्य विधये क्षमाणि स्नानविधिक्षमाणि । सुलभम्-लभतेः खल् । "न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्" इति नुम्निषेधः । सर्वत्र अपिशब्दः *प्रश्नार्थे ।

---

* 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपिः' इत्यमरः ।

व्याख्या—अपि-कच्चित्, क्रियार्थम्-होमादिकर्मानुष्ठानाय, समिधः-काष्ठानि, कुशाः-दर्भाः, एतत्सर्वम्, सुलभम्-सुखेन लब्धुं शक्यम् ? कच्चिदेतदनायासेन प्राप्नोषि ? अपि-कच्चित्, जलानि-आपः, ते तव, स्नानविधये-स्नानसंपादनाय, क्षमाणि-योग्यानि ? अपि-कच्चित्, स्वशक्त्या-स्वसामर्थ्यानुसारेण, स्वदेहमपीड-यित्वा, तपसि प्रवर्तसे-तपस्यामाचरसि ? यतः, खलु-निश्चयेन, शरीरम्-देहः, आद्यम्-प्रथमम्-प्रधानम्, धर्मस्य, साधनम्-कारणम्, अस्तीति शेषः ।

भा०—ब्रह्मचारी शिष्टाचारानुकूल्येन प्रथमं पार्वतीं तपस्विजनोचितपदार्थ-संपत्तिरूपं कुशलं पृच्छति । भावः स्पष्टः ।

अलं०—शक्त्यैव तपश्चरणीयमित्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । 'शरीरं न पीडनीयम्' इत्यर्थस्य कारणमुखेनाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा वा ।

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥

अ०—अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतम् आसाम् वीरुधाम् प्रवालम् अनुबन्धि (अस्ति) यत् चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते दन्तवाससा तुलाम् आरोहति ।

व्याक०—त्वया आवर्जितेन (तत्पु०) वारिणा (कर्म०) संभृतम् (तत्पु०) त्वदावर्जितवारिसंभृतम्, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति युष्मच्छब्द-स्य मपर्यन्तस्य त्वादेशः । चिराद् उज्झितः अलक्तको येन (बहु०) तथा-भूतमपि पाटलं (कर्म०) चिरोज्झितालक्तकपाटलम्, तेन । दन्तानां वा ससा दन्तवाससा । "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्..." *इति अध्याहृतसहयोगे वा तृतीया । अनुबन्धि-अनुबन्धशब्दाद् "अत इनिठनौ" इतीनिः । प्रवाल-मिति जातावेकत्वनिर्देशः ।

व्याख्या—अपि-कच्चित्, त्वया-भवत्या, आवर्जितेन आहृतेन, सिक्तेन वा, वारिणा-जलेन, संभृतम्-जनितम्, आसाम्-पुरोवर्तिनीनाम्, †वीरुधाम्-लता-

---

* 'अतुलोपमाभ्याम्' इति तुलाशब्दयोगे तृतीयानिषेधस्तु सदृशार्थकतु-लाशब्दयोगे एव, इह तुलाशब्दः सादृश्यवाचीति न प्रवर्तत इति व्याख्याकृतः ।

† 'लता प्रतानिनी वीरुद्' इत्यमरः ।

नाम्, †प्रवालम्-अभिनवपल्लवसंघः, ‡अनुबन्धि नैरन्तर्येण प्रवृत्तम्-अविच्छिन्नम्, अस्ति ? यत्-प्रवालम्, चिराद्-बहोःकालाद, उज्झितः-त्यक्तः, अलक्तकः लाक्षारसः, येन तथाभूतेनापि पाटलेन-रक्तेन, ते-तव, दन्त§वाससा-अधरोष्ठेन, तुलाम्-साम्यम्, आरोहति-प्राप्नोति ।

भा०—त्वया सततं वारिणा सिच्यमाना एता लताः कच्चिन्निरन्तरं पल्लवान्युत्पादयन्ति ? एतेषु पल्लवेषु हि रक्ततया त्वदधरसादृश्यमालोक्यते । यद्यपि त्वयाधरेऽलक्तकन्यासश्चिरात्त्यक्तः, तथापि स्वभावरक्तं तदिति पल्लवसादृश्यं विमर्शैव । चाटूक्तिरियं पार्वत्याश्चेतोविनोदनार्था । सौन्दर्ये हि स्तूयमाने स्वभावेन स्त्रीणां प्रसादो जायत इति ।

अलं०—ओष्ठेन पल्लवानां सादृश्योक्तेः प्रतीपम् ।

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयाप$हारिषु ।
य ¶उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥३५॥

अ०—करस्थदर्भप्रणयापहारिषु हरिणेषु ते मनः अपि प्रसन्नम् ! (हे) उत्पलाक्षि ! ये प्रचलैः विलोचनैः तव अक्षिसादृश्यम् प्रयुञ्जते इव ।

व्याक०—करस्थानां दर्भाणां प्रणयेन अपहारिषु-करस्थदर्भप्रणयापहारिषु, तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषौ । करस्थशब्दे करोपपदात् तिष्ठतेः कः । प्रणयशब्दे नयतेः "एरच्", अपहारिषु-हरतेर्णिनिः । उत्पले इव अक्षिणी यस्याः सा उत्पलाक्षी, तत्सम्बुद्धौ उत्पलाक्षि, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच्, षित्वान्ङीष्, नदीत्वाद् ह्रस्वः । प्रकर्षेण चलैः प्रचलैः, "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः । सादृश्यशब्दे सदृशशब्दाद् भावे ष्यञ् । प्रसन्नम्-

---

† प्रवाला विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे—इति हैमः ।

‡ सम्बन्धे संततासक्तावनुबन्धः प्रकीर्तित इति भोजः ।

§ ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी—इत्यमरः ।

$ 'पराधिषु' इति प्रकाशिकादिषु पाठः । दर्भाणां प्रणयात्-प्रार्थनाद् अपराधिषु—इति तद्व्याख्यानम् ।

¶ 'उत्पलाक्षेपचलैः' इति प्रकाशिकाविवरणयोः । उत्पलानामाक्षेपः-वातचलनम्' तद्वच्चलैरिति व्याख्या ।

नाम्, †प्रवालम्-अभिनवपल्लवसंघः, ‡अनुबन्धि-नैरन्तर्येण प्रवृत्तम्-अविच्छिन्नम्, अस्ति ? यत्-प्रवालम्, चिराद्-बहोःकालाद, उज्झितः-त्यक्तः, अलक्तकः लाक्षारसः, येन तथाभूतेनापि पाटलेन-रक्तेन, ते-तव, दन्त§वाससा-अधरोष्ठेन, तुलाम्-साम्यम्, आरोहति-प्राप्नोति ।

भा०—त्वया सततं वारिणा सिच्यमाना एता लताः कच्चिन्निरन्तरं पल्लवान्युत्पादयन्ति ? एतेषु पल्लवेषु हि रक्ततया त्वदधरसादृश्यमालोक्यते । यद्यपि त्वयाधरेऽलक्तकन्यासश्चिरात्त्यक्तः, तथापि स्वभावरक्तं तदिति पल्लवसादृश्यं बिभर्त्येव । चाटूक्तिरियं पार्वत्याश्चेतोविनोदनार्था । सौन्दर्ये हि स्तूयमाने स्वभावेन स्त्रीणां प्रसादो जायत इति ।

अलं०—ओष्ठेन पल्लवानां सादृश्योक्तेः प्रतीपम् ।

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयाप§हारिषु ।
य ¶उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥३५॥

अ०—करस्थदर्भप्रणयापहारिषु हरिणेषु ते मनः अपि प्रसन्नम् ! (हे) उत्पलाक्षि ! ये प्रचलैः विलोचनैः तव अक्षिसादृश्यम् प्रयुञ्जते इव ।

व्याक०—करस्थानां दर्भाणां प्रणयेन अपहारिषु-करस्थदर्भप्रणयापहारिषु, तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषौ । करस्थशब्दे करोपपदात् तिष्ठतेः कः । प्रणयशब्दे नयतेः "एरच्", अपहारिषु-हरतेर्णिनिः । उत्पले इव अक्षिणी यस्याः सा उत्पलाक्षी, तत्सम्बुद्धौ उत्पलाक्षि, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच्, षित्वान्ङीष्, नदीत्वाद् ह्रस्वः । प्रकर्षेण चलैः प्रचलैः, "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः । सादृश्यशब्दे सदृशशब्दाद् भावे ष्यञ् । प्रसन्नम्-

---

† प्रवाला विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे—इति हैमः ।

‡ सम्बन्धे संततासक्तावनुबन्धः प्रकीर्तित इति भोजः ।

§ ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी—इत्यमरः ।

§ 'पराधिषु' इति प्रकाशिकादिषु पाठः । दर्भाणां प्रणयात्-प्रार्थनाद् अपराधिषु—इति तद्व्याख्यानम् ।

¶ 'उत्पलाक्षेपचलैः' इति प्रकाशिकाविवरणयोः । उत्पलानामाक्षेपः-वातचलनम्' तद्वच्चलैरिति व्याख्या ।

व्याख्या—हे पार्वति ! रूपम्-सौन्दर्यम्-सुन्दराकृतिः, पापवृत्तये-पापाचरणाय, न भवति, इति यद्, जनैः, उच्यते कथ्यते, तद् वचः-तद् वाक्यम्, अव्यभिचारि-अबाधितम्-सत्यम् अस्ति । तथा हि-तत्र प्रमाणमिदमेव, यद् उदारम्-उत्कृष्टम्, दर्शनम्-आलोकनं यस्यास्तथाभूते अतिसुन्दरि, यद्वा, उदारम्-उन्नतम्, दर्शनम्-ज्ञानं यस्यास्तथाभूते विवेकशालिनि ! ते-तव, शीलम् सद्वृत्तम्, तपस्विनामपि-तपःकुर्वतामृषीणामपि, उपदेशताम्-उपदिश्यतेऽनेनेति उपदेशः-शास्त्रम्-प्रमाणमिति यावत्, तत्ताम्, उपदेशे प्रमाणरूपताम्, गतम्-प्राप्तम् । मुनयोऽपि त्वां वीक्ष्य सद्वृत्ते प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ।

भा०—'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' 'न सुरूपाः पापाचाराः' इत्यादि लोकैरुच्यते, सामुद्रिकशास्त्रज्ञाश्चापि 'रूपं शीलानुसारि' इति ब्रुवते, तदेतत् त्वां दृष्ट्वा स्पष्टं सत्यं प्रतीयते । यत एवं विशिष्टरूपवत्यास्तवेदृशं शीलम्, यद् दृष्ट्वा उपदेशं गृह्णन्त इवान्ये तपस्विनः स्वीयानाचारानपि परिष्कुर्वते । इयं पार्वतीस्तुतिस्तां विनोद्य तस्या हृदयं प्रविश्य तदान्तरभावप्रकटनाय प्रयुज्यते ।

अलं०—अर्थान्तरन्यासः । यद्यपि प्रकृतमप्रकृतेन समर्थ्यत इति तत्र नियमः, इह तु अप्रकृता लोकोक्तिः प्रकृतेन समर्थिता, तथापि पर्यवसाने लोकोक्तिरेव पार्वतीशीलदर्शनस्य प्रकृतस्य समर्थकतां नीयते-इत्ययमप्यर्थान्तरन्यासस्य प्रकारभेद इति प्रकाशिकाविवरणयोः ।

विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्तथा* न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

अ०—एषः महीधरः विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः दिवः च्युतैः गाङ्गैः सलिलैः तथा न पावितः, यथा अनाविलैः त्वदीयैः चरितैः सान्वयः पावितः ।

व्याक०—मह्या धरो महीधरः । पावनक्रियाया उक्ते कर्मणि प्रथमा । विकीर्णः सप्तर्षीणां बलिभिः (तत्पु० कर्म०) प्रहसन्तीति विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासीनि, तैः । विकीर्णशब्दे किरतेः क्तः । सप्तर्षिशब्दे "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इत्यनेन द्विगुः । प्रहासिशब्दे हसतेर्णिनिः । न आविलैः अनाविलैः । अन्वयेन

* 'प्रभासिभिः' इति विवरणे, 'प्रवाहिभिः' इत्यपि क्वचित् ।

सह वर्तत इति सान्वयः, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। च्युतैः-च्युङ्-धातोः क्तः। गाङ्गैः-गङ्गाया इमानि इति गङ्गाशब्दाद् शैषिकोऽण्। पावितः-पावयतेः कर्मणि क्तः। त्वदीयैः-युष्मच्छब्दाद् "वृद्धाच्छः", त्वादेशश्च। दिवः-अपादाने पञ्चमी। सलिलैः, चरितैरिति च, कर्तरि तृतीया।

व्याख्या—एषः, महीधरः-पर्वतः, हिमवान्, विकीर्णैः-पर्यस्तैः, सप्तर्षीणाम्-मरीच्यादीनां सप्तानां ब्रह्मर्षीणाम्, बलिभिः-पुष्पोपहारैः, हसन्ति-हसन्तीव प्रतीयन्ते, तथाभूतैः, दिवः स्वर्गात्, च्युतैः-पतितैः, गाङ्गैः-गङ्गायाः, सलिलैः-जलैः, तथा-तेन प्रकारेण, न पावितः-न पवित्रीकृतः, यथा, अनाविलैः-अकलुषैः, त्वदीयैः-तव, चरितैः-वृत्तैः, सान्वयः-सकुटुम्बः, पुत्रकलत्रादिसहितः, पावितः-पवित्रीकृतः।

भा०—अस्य हिमालयस्य पृष्ठे द्युलोकाद् गङ्गाप्रवाहः पतति, गङ्गा च निसर्गेणैवातिपवित्रतमा, सप्तर्षिदत्तबलीनां पुष्पादीनि च तत्र प्रवहन्तीति विशेषेण पवित्रता, तथापि सा गङ्गा तथाविधां पवित्रतां हिमालये नार्पितवती, यथा त्वदीयानि चरितानि सपुत्रपौत्रं हिमालयं (स्वपितृत्वात्, तच्छिखरे तपश्चरणाद्वा) पवित्रीकृतवन्ति। गङ्गाजलाद् अपि उत्कृष्टानि तव चरितानीति सारः। तत्र हेतुगर्भं विशेषणम्-'अनाविलैः' इति। गङ्गाजलं वर्षासु रोधःपतनकाले वा आविलम् (अस्वच्छम्) अपि भवति, त्वच्चरितानि तु न कदाप्याविलानि (पापगन्धीनि) इति।

अलं०—गङ्गासलिलापेक्षया पार्वतीचरितस्य महत्त्वव्यञ्जनाद् व्यतिरेकालङ्कारः। भावार्थोक्तरीत्या 'विकीर्णसप्तर्षि' इत्यादेः 'अनाविलैः' इति विशेषणस्य च साभिप्रायत्वात् परिकरः। सप्तर्षिबलि' इति बलिशब्दो लक्षणया बलिद्रव्यपुष्पादिबोधकः, बलिक्रियायाः प्रहासासंभवात्। साध्यसाधनभावः सम्बन्धः, बलिरूपतया पुष्पेषु पावनत्वाधिक्यप्रतीतिः फलम्। प्रहासिभिरित्यपि सितवर्णलक्षकम्।

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति *भाविनि!।
त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३७ ॥

---

* 'भामिनि' इति प्रकाशिकाविवरणयोः, 'भाम दैवानुकूल्यं च सौभाग्यं

अ०—(हे) भाविनि अनेन अद्य मे धर्मः सविशेषम् त्रिवर्गसारः प्रतिभाति, यद् मनोनिर्विषयार्थकामया त्वया एक एव प्रतिगृह्य सेव्यते।

व्याक०—विशेषेण सह सविशेषम्, क्रियाविशेषणमिदम्। त्रयाणां वर्गे सारः त्रिवर्गसारः। मनसो निर्विषयौ (तत्पु०) अर्थः कामश्च (द्वन्द्वः) यस्याः तया (बहु०) मनोनिर्विषयार्थकामया। भाविनि-भावः अस्या अस्तीति भाविनी, सम्बुद्धौ भाविनि, भावशब्दात् प्राशस्त्ये मत्वर्थीय इनिः। प्रतिगृह्य-गृहीत्वेत्यर्थः। सेव्यते-सेवतेः कर्मणि लट्। मे-सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। एक इति सेवनक्रियायाः उक्ते कर्मणि प्रथमा।

व्याख्या—हे भाविनि-प्रशस्ताभिप्राये, अनेन तव-तपोदर्शनरूपेण हेतुना, अद्य, मे-मम (दृष्टौ) धर्मः, सविशेषम्-सातिशयम्, त्रिवर्गे*-धर्मार्थकामेषु, सारः-श्रेष्ठः, प्रतिभाति-प्रतीयते। यद्-यस्मात् कारणात्, मनसः अन्तःकरणस्य, निर्विषयौ-अविषयौ-अनभिलषणीयौ, अर्थः धनादिः, कामः-शब्दादिविषयोपभोगश्च यस्याः तथाभूतया, त्वया-भवत्या, एक एव स धर्मः, प्रतिगृह्य आदृत्य, सेव्यते-श्रीयते।

भा०—धर्मार्थकामेषु लोकाः प्रायेणार्थकामयोरेव विशेषेण सक्ता दृश्यन्ते, धर्ममपि तदर्थमेवाश्रयन्ति, तेनार्थकामयोरेव प्राधान्यं मनस्यायाति। परमद्य मया प्रतीतम्, यद् धर्म एव मुख्यः पुरुषार्थः। यतः त्वादृशी बुद्धिमती अर्थकामौ सर्वथा उपेक्ष्य केवलं धर्मं भजत इति।

अलं०—पार्वत्या धर्मसेवया धर्मस्य प्राधान्योन्नयनादनुमानमलङ्कारः। 'मनोनिर्विषयार्थकामया' इति अर्थकामलाभाय त्वत्तपो न संभवतीति ध्वनितम्, तच्चाग्रे प्रपञ्चयिष्यते।

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं †संप्रतिपत्तुमर्हसि।

चापि कथ्यते, इति पुराणकविवचनाद्, 'देवसंपन्ने' इति तद्व्याख्या च। 'क्रोधवति' इति केषांचित् तद्व्याख्यानं 'कामिनी' इति पाठश्च न प्रकृतानुगुणतां भजेते।

* त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः—इत्यमरः।

† 'सा प्रतिपत्तुमर्हसि' इति प्रका० विव०। 'मा त्वं न अर्हसि' इत्यन्वयः।

*यतः सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥

अ०—आत्मना प्रयुक्तसत्कारविशेषम् माम् परम् संप्रतिपत्तुम् न अर्हसि, (हे) संनतगात्रि ! यतः मनीषिभिः सताम् संगतम् साप्तपदीनम् उच्यते ।

व्याक०—प्रयुक्तः सत्कारस्य विशेषो यस्मै तं प्रयुक्तसत्कारविशेषम् । सम्यङ् नतानि गात्राणि यस्याः सा संनतगात्री, सम्बुद्धौ संनतगात्रि । "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति ङीप् प्रत्ययः । साप्तपदीनम्-सप्तभिः पदैरवाप्यत इति "साप्तपदीनं सख्यम्" इति निपातनात् सिद्धम् । सप्तपदशब्दयोर्द्विगुः । संप्रतिपत्तुम्-अर्हतावुपपदे "शकधृष..." इत्यादिना पद्यतेः तुमुन् । मनीषा (बुद्धिः) एषामस्तीति मनीषिणः, तैः, मनीषाशब्दात् "व्रीह्यादिभ्यश्च" इतीनिः । संगतम्-संगच्छतेर्भावे क्तः । उच्यते-ब्रवीतेः कर्मणि लट् । आत्मनेति प्रयोजककर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—आत्मना-स्वयम्, परिचरजनानपेक्ष्य, प्रयुक्तः-विहितः, सत्कारविशेषः-वैशिष्ट्यसत्कारो यस्मै तथाभूतम्, माम्, परम्-आत्मीयादन्यम्, (इदानीन्तम्) संप्रतिपत्तुम्-बोद्धुम्, न अर्हसि-न योग्यासि । अपि तु अहं त्वत्परिजनान्तर्गत एव जातोऽस्मि इति । हे संनतगात्रि ! हे सुन्दराङ्गि ! यतः-यस्मात् कारणात्, मनीषिभिः-विद्वद्भिः, सताम्-सज्जनानाम्, संगतम्-सख्यम्, साप्तपदीनम्-सप्तपदोच्चारणसाध्यम्, उच्यते-कथ्यते, तादृशं सख्यमावयोस्त्वत्सत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः ।

भा०—अहमभ्यागतः, त्वया विशेषेण सत्कृत इत्येतावतैवाहं त्वदीयो जातः । नेदानीं पर इति मन्तव्योऽस्मि । यतो हि सज्जनानां मैत्रीसम्बन्धो न कष्टसाध्यः, स हि केवलं परस्परालापे सप्तपदोच्चारणमात्रेण सप्तपदपरिमितेऽध्वनि सहचरणमात्रेण वा सम्पद्यते । तस्मात्त्वदीयत्वात् त्वन्मनोऽभिलाषं प्रष्टुं ममाधिकारोऽस्तीति ।

अलं०—परत्वाप्रतिपत्तेः सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासः । प्रश्नाविष्कारो व्यङ्ग्यः ।

---

* 'यदा' इति प्रा० वि० ।

† 'मतं चास्य सख्यम्' इति बोध्यः ।

अतोऽत्र किंचिद् भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने ! न चेद् रहस्यं *प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

अ०—(हे) तपोधने ! अतः अत्र द्विजातिभावाद् उपपन्नचापलः अयम् जनः बहुक्षमाम् भवतीम् किञ्चित् प्रष्टुमनाः (अस्ति), चेद् रहस्यम् न, तर्हि प्रतिवक्तुम् अर्हसि ।

व्याक०—तप एव धनं यस्याः सा तपोधना, सम्बुद्धौ तपोधने । द्वे जाती (जन्मनी-मातुःसकाशाद् उपनयनाच्च) यस्य स द्विजातिः, तस्य भावाद् द्विजातिभावाद् । जातिशब्दे जायतेः क्तिन्, "जनसनखनां सञ्झलोः" इत्यात्वम् । उपपन्नं चापलं यस्य स उपपन्नचापलः, चापलम्-चपलस्य भावः कर्म वेति चपलशब्दाद् युवादित्वादण् । बहुः क्षमा यस्यां तां बहुक्षमाम् । यद्वा बहु क्षाम्यतीति बहुक्षमा, पचाद्यच् ताम् । प्रष्टुं मनो यस्य स प्रष्टुमनाः, "तुं काममनसोरपि" इति तुमुनो मलोपः । रहसि भवम् रहस्यम्-"दिगादिभ्यो यत्" इति रहश्शब्दाद् यत् । प्रतिवक्तुम्-पूर्ववत्तुमुन् । किञ्चिदिति [illegible]क्तेः प्रधाने कर्मणि द्वितीया, भवतीमिति तस्यैव अकथितं कर्म ।

व्याख्या—तपः-तपस्यैव, धनं यस्याः तथाभूते हे पार्वति ! अतः-पूर्वोक्तात् सख्याद् हेतोः, अत्र-तपःसम्बन्धे, द्विजातिभावाद्-ब्राह्मणत्वाद्, उपपन्नम्-संभाव्यम्, चापलम्-धाष्टर्यम्, यस्य तथाभूतः, अयं जनः-ब्रह्मचारिरूपोऽहम्, बहुक्षमाम्-अतिसहिष्णुम्-क्षमाशीलाम्-भवतीम्, किञ्चिद्-अल्पमेव, प्रष्टुमनाः-जिज्ञासितुंकामः, अस्तीति शेषः । चेद्-यदि, रहस्यम्-गोप्यम्, नास्ति, तर्हि, प्रतिवक्तुम्-कथयितुम्, अर्हसि-योग्याऽसि ।

भा०—अत्र तपःसंबन्धे अस्ति मे जिज्ञासा, त्वत्सम्बन्धी चाहं जात इति प्रश्नेऽधिकारं मन्ये । न च प्रश्नेन ते कोपसंभावना, यतस्त्वं तपोधना बहुक्षमा । स्वाभाविकं च प्रश्नकुतूहलरूपं चापलं ब्राह्मणेषु इति प्रथम एव दर्शने प्रश्न एवंविधे मे उपपन्ना प्रवृत्तिः । न च मे निर्बन्धः, यदि गोप्यं न स्यात् तर्हि कथय इति । विनयप्रदर्शनमिदम् ।

अलं०—भावार्थोक्तरीत्या विशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरः ।

* 'प्रतिबोधयिष्यसि' इति प्रका० विव० ।

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं* वपुः।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात् किमतः परं वद ॥४१॥

अ०—प्रथमस्य वेधसः कुले प्रसूतिः, वपुः त्रिलोकसौन्दर्यमिव उदितम्, ऐश्वर्यसुखम् अमृग्यम्, वयः नवम्, अतः परम् किम् तपः फलम् स्यात् इति वद।

व्याक०—त्रयाणां लोकानां सौन्दर्यमिव त्रिलोकसौन्दर्यमिव, उत्तरपदे द्विगुः। सौन्दर्यम्-सुन्दरशब्दात् ष्यञ्। ऐश्वर्यस्य सुखम् ऐश्वर्यसुखम्। ऐश्वर्य-शब्दे ईश्वरशब्दात् ष्यञ्। न मृग्यम् अमृग्यम्, मृग्यशब्दे मृगयतेः "अचो यत्"। उदितम्-एतेः क्तः। स्यात्-अस्तेः संभावनायां लिङ्। वद-वदतेः अधीष्टे लोट्।

व्याख्या—प्रथमस्य-सर्वाद्यस्य, वेधसः-हिरण्यगर्भस्य, कुले-वंशे, प्रसूतिः†-उत्पत्तिः, तव अस्तीति पदद्वयं सर्वत्र योज्यम्। वपुः-शरीरम्, त्रयाणां लोकानाम्-पृथिव्यादिलोकत्रयस्य, सौन्दर्यमिव (एकत्र समाहृतम्) लावण्यमिव, उदितम्-उत्पन्नम्, ऐश्वर्यसुखम्-संपत्तिसुखम्, अमृग्यम्-(स्वतः सिद्धत्वाद्) न अन्वेषणीयम्, वयः-अवस्था, नवम्-नूतनम्, यौवनं तवास्तीत्यर्थः, अतः-अस्माद् उत्तमकुलोत्पत्त्यादितः, परम्-अतिरिक्तम्, किम्, तपसः, फलम्-परिणामः, स्यात्-संभवेत्। आक्षेपे किंशब्द इति प्रकाशिका। नास्ति परं तपः फलम्, यद्यस्ति, तर्हि वद-ब्रूहि।

भा०—तपसो लौकिकानि फलानि यानि संभाव्यन्ते, तानि (उत्तमकुल-जन्म, सौन्दर्यम्, संपत्तिः, यौवनम् इति) सर्वाणि ते सन्ति। तथाविधानि च सन्ति, यत उत्कृष्टानि न संभवन्ति। नवं च ते वयः, तेन (ऋणत्रय-मनपाकृत्य) मोक्षाभिलाषोऽपि न संभवति, तत्र संभाव्यते तवास्य तपसः किमपि फलम्। न चाफला बुद्धिमतां प्रवृत्तिः, तत एव फलप्रश्ने कौतुक-मुत्पन्नमिति।

---

* 'मिवार्जितं वपुः' इति प्रका० विव०। अर्जितम्—एकत्र संचितं सौन्दर्यमिव वपुरिति व्याख्या।

† 'यज्ञार्थे हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः' इति ब्रह्मपुराणम्। तेन ब्राह्मणः पुत्रो हिमालयः, तत्पुत्री च पार्वतीति ब्रह्मकुल उत्पत्तिः सिद्धा।

अलं०—तपःफलाभावसमर्थनात्काव्यलिङ्गम्। बहूनां तपस्यप्रवृत्तौ हेतुत्वेनोपपादनात्समुच्चयोऽपि संभवति। त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुरित्युत्प्रेक्षा।

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान् मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च *कृशोदरि! त्वयि ॥४२॥

अ०—दुःसहाद् अनिष्टाद् अपि मनस्विनीनाम् ईदृशी प्रतिपत्तिः भवति नाम, (परं) (हे) कृशोदरि! विचारमार्गप्रहितेन चेतसा तत् च त्वयि न दृश्यते।

व्याक०—न इष्टाद् अनिष्टाद्। इष्टशब्दे-इच्छतेः क्तः। कृशमुदरं यस्याः सा कृशोदरी, सम्बुद्धौ कृशोदरि। "नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च" इति वैकल्पिको ङीप्। विचारस्य मार्गे प्रहितेन विचारमार्गप्रहितेन, प्रहितशब्दे दधातेः क्तः। दुःसहात्-सहतेः खल्। मनस्विनीनाम्-विन्नन्ताद् मनस्विशब्दात् ङीप्। ईदृशी-इयमिव दृश्यत इति इदंपूर्वात् पश्यतेः "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च" इति कञ्, ततः "टिड्ढाणञ्..." इत्यनेन ङीप्। प्रतिपत्तिः-प्रतिपूर्वात् पद्यतेः क्तिन्। नामशब्दः संभावनार्थः। चेतसेति करणे तृतीया। चशब्दोऽप्यर्थे। दृश्यते-कर्मणि लट्, मयेति तत्कर्तृपदमध्याहार्यम्। दृशिरत्र ज्ञानसामान्यवाची।

व्याख्या—दुःसहात्-सोढुमशक्याद्, अनिष्टादपि-अप्रियोपनिपातादपि, मनस्विनीनाम्-अभिमानवतीनाम्, स्त्रीणाम्, ईदृशी-तपश्चरणलक्षणा, †प्रतिपत्तिः-प्रवृत्तिः, भवति इति नाम-संभाव्यते, परन्तु हे कृशोदरि-हे सुमध्यमे! विचारमार्गे अनुसंधानसरणौ, प्रहितेन-निवेशितेन-विवेकप्रवणेन, चेतसा-चित्तेन, तच्च-तदनिष्टमपि, त्वयि, न दृश्यते-न ज्ञायते।

भा०—इष्टप्राप्तिस्तपसा न संभावितेति पूर्वस्मिन् पद्ये उक्तम्। ननु इष्टप्राप्तिवदनिष्टपरिहारोऽपि वाञ्छनीयः, तदर्थमेव कदाचित्तपः स्यादिति स्वयं संभाव्य, अभ्युपगम्य च तस्याप्यभावं विवृणोति वर्णी, त्वयि अनिष्टसम्बन्धोऽपि न संभाव्यत इति।

---

* 'तलोदरि' इति प्रका० विव०। करतलवन्निम्नमुदरं यस्या इति च तद्व्याख्या।

† 'प्रतिपत्तिस्तु गौरवे। प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये' इति केशवः।

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु ! कुतः पितुर्गृहे।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत् *पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

अ०—(हे) सुभ्रु ! इयम् आकृतिः अलभ्यशोकाभिभवा, (अस्ति) (किंच) पितुः गृहे विमानना कुतः, तव पराभिमर्शः न अस्ति, कः पन्नगरत्नसूचये करम् प्रसारयेत ?।

व्याक०—शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः, सम्बुद्धौ हे सुभ्रु, भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानत्वाद् "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" इति नदीत्वनिषेधाद् ह्रस्वः प्रामादिक इति कौमुद्यां दीक्षितः। अन्ये तु "उकारादप्यूङ्प्रकृतेः" इति वामनोक्तदिशा "अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्" इति वार्तिकेन दीर्घोकारान्तेभ्योऽप्यूङ् विधीयते। अलाबूः, कर्कन्धूः इति भाष्योदाहरणं च तत्रानुकूलम्। ततश्च सुभ्रूशब्दादूङि भ्रूशब्दसम्बन्ध्युवर्णाभावात्तत्रोवङ्प्रवृत्त्यभावे उवङ्स्थानत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तौ नदीत्वे युक्तमेव ह्रस्वत्वमिति समादधति। न लभ्यौ शोकश्च अभिभवश्च यया सा अलभ्यशोकाभिभवा, यद्वा न लभ्यः शोकेन अभिभवो यया, लभ्यशब्दे लभतेः "पोरदुपधात्" इति यत्। परेणाभिमर्शः पराभिमर्शः अभिमर्शः-मृश् धातोर्घञ्। रत्नस्य सूचिः, रत्नसूचिः, पन्नगस्य रत्नसूचिः पन्नगरत्नसूचिः, तस्यै। पन्नगशब्दे पन्नं गच्छतीति "सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्" इत्यनेन गच्छतेर्डः। "क्रियार्थोपपदस्य च ..." इत्यनेन चतुर्थी, पन्नगरत्नसूचिमाहर्तुमित्यर्थः। विमानना-मानयतेः "ण्यासश्रन्थो युच्" । कुतः-किम्-शब्दात् तसिल्, "कु तिहोः" इति किमः 'कु' इत्यादेशः। प्रसारयेत्-ण्यन्तसृधातोः "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ्।

व्याख्या–हे सुभ्रु ! इयम्-दृश्यमाना सौम्या, सामुद्रिकलक्षणोपेता, तव आकृतिः-मूर्तिः, न लभ्यः-लब्धुं योग्यः, शोकेन-अनिष्टप्राप्तीष्टपरिहारजन्येन दुःखेन, अभिभवः-तिरस्कारः, यया तथाभूता, अस्तीति शेषः। किं च, पितुः-जनकस्य-पर्वतराजस्य, गृहे, विमानना-अवज्ञा, कुतः (संभवेत्) पितुर्निरातिशयप्रियत्वान्न संभवतीत्यर्थः। तव-भवत्याः पर्वतराजपुत्र्याः, परेण-अन्येन जनेन, अभिमर्शः-

---

* 'रत्नसृतये' इति प्रका० विव०। 'सृ प्रेरणे धातोः क्तिन्'। सृतये-चालनाय-अपहरणाय इति तद्व्याख्या।

धर्षणं नास्ति, नैव संभवति, यतो हि कः, पन्नगस्य-सर्पस्य, रत्नसूचये-शिरोमणिशलाकायै, तामादातुम्, करम्-हस्तम्, प्रसारयेत्-प्रसारयितुं शक्नुयात् न कोपीत्यर्थः ।

भा०—अनिष्टसंभवाभाव उक्तः, स एव प्रपञ्च्यते, तवाकृतिरेव अनिष्टप्राप्तियोग्या न प्रतीयते, न हि सौम्याः, सर्वलक्षणोपेता वा आकृतयोऽनिष्टभाजो दृष्टाः। यद्वा शोकचिह्नं तवाकृतौ न दृश्यते इति भावो व्याख्येयः। किं च कस्मादनिष्टं संभवेत् ? भर्तृगृहे भर्तुरत्याचारात्सपत्नीकलहाद्वाऽनिष्टं स्यात्, त्वं तु पितुर्गृहे निवससि, पिता च त्वयि नितरां स्निग्ध इति कोऽनिष्टं कुर्यात् । अन्यस्तु कश्चन कामी पुरुषः पर्वतराजपुत्रीं त्वां मनसापि न धर्षितुमलम्, न हि सर्पमणेरपहरणाय कश्चिदुत्सहते ।

अलं०—अत्र पूर्वोत्तरवाक्यार्थयोः सम्बन्धोऽसम्भवन् 'पन्नगरत्नसूचये करप्रसारणमिव त्वदभिमर्शः' इत्युपमां परिकल्पयतीति निदर्शनालङ्कारः। कुवलयानन्दमते तु ललितम् । विवरणकारस्तु प्रतिवस्तूपमामाह ।

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका *विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥४४॥

अ०—(हे गौरि !) त्वया यौवने आभरणानि अपास्य वार्धकशोभि वल्कलम् किम् इति धृतम् ? यदि स्फुटचन्द्रतारका विभावरी प्रदोषे (एव) अरुणाय कल्पते तर्हि वद ।

व्याक०—वृद्धस्य भावो वार्द्धकम्, "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इति वृद्धशब्दाद् वुञ्, तत्र शोभत इति वार्द्धकशोभि, णिनिः । स्फुटाः चन्द्रः तारकाश्च यस्यां (द्वन्द्व० बहु०) सा स्फुटचन्द्रतारका, स्फुटशब्दे स्फुटधातोः इगुपधत्वात् कः । यौवने-युवादित्वाद् भावेऽण् । विभातीति विभावरी, विपूर्वाद् भाधातोः वनिप्, ततो "वनो र च" इत्यनेन ङीप्, रादेशश्च । वद-वदतेः संप्रश्ने लोट् । अरुणाय-"क्रियार्थोपपदस्य..." इत्यनेन चतुर्थी, अरुणं गन्तुम्-अरुणोदयम् कर्तुमित्यर्थः । त्वयेति धरतेः कर्तृपदम् ।

* 'विनिकीर्णतारका' इति प्रका० विव० । 'विभावरी त्यक्ततारका भूत्वा' इत्यादि तद्व्याख्या ।

व्याख्या—हे गौरि ! त्वया-भवत्या, यौवने-युवावस्थायाम्, आभरणानि-भूषणानि, अपास्य-त्यक्त्वा, वार्धके-वृद्धावस्थायाम्, शोभते-इति तथाभूतम्, वल्कलम्-वृक्षत्वक्, किमिति-केन कारणेन, धृतम्-परिहितम् ? यदि, स्फुटाः-प्रकाशमानाः, चन्द्रः-इन्दुः, तारकाः-नक्षत्राणि, च यस्यां तथाभूता, विभावरी-रात्रिः, प्रदोषे-रजनीमुखे एव, अरुणाय अरुणं गन्तुम्-अरुणोदयं कर्तुम् कल्पते प्रभवति, तर्हि, वद-ब्रूहि । न कल्पते, ततो न वदितुं शक्नोषीति ।

भा०—तपःकारणानि परिहृतानि, निरभिसन्धि तपः स्यादिति पश्यामि । तद्धि वृद्धानां शोभते, न तु यौवनप्रारम्भ एव । अधुना तव भूषणधारणकालोऽस्ति, न तु वल्कलधारणकालः । यथा रात्रेरारम्भ एव चन्द्रतारका अस्तं गच्छेयुः, अरुणश्चोदियाद्-इत्यसंगता घटना, तथाऽस्मिन्नेव वयसि भूषणत्यागो वल्कलधारणं च तवासंगतमिति । रात्रेः भूषणस्थानीयाश्चन्द्रतारकाः, अरुणस्थानीयन्तु वल्कलम् ।

अलं०—किंशब्दस्य केवलं प्रश्नार्थकत्वे, उत्तरार्द्धे यदिशब्दस्यापि च पक्षान्तरबोधकस्य तत्सहकारित्वे विभावरीपार्वत्योः सादृश्यस्य कल्पनीयत्वान्निदर्शना । तस्य क्षेपार्थगर्भत्वे 'यदि कल्पते तदा वद' इत्युक्तेरपि च क्षेपपर्यवसायित्वे सदृशवाक्यार्थयोर्निबन्धनात्प्रतिवस्तूपमा । यदिशब्दस्य संभावनार्थत्वे तु 'यदि प्रदोषेऽरुणोदयः संभवेत्' तदा तवापि वल्कलधारणं युक्तं स्याद्' इत्यभिप्रायपरत्वे काव्यप्रकाशमतेऽतिशयोक्तिः, कुवलानन्दमते तु संभावना । त्रयाणां संदेहसंकरः ।

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥४५॥

अ०—यदि दिवम् प्रार्थयसे तर्हि श्रमः वृथा, (यतः) देवभूमयः तव पितुः प्रदेशाः (सन्ति) अथ उपयन्तारम् (प्रार्थयसे तर्हि) समाधिना अलम्, रत्नम् न अन्विष्यति* हि तद् मृग्यते ।

व्याक०—श्रमः श्राम्यतेर्घञ् । उपयन्तारम्-यम् धातोस्तृच्, पितुः प्रदेशा इति स्वस्वामिभावसम्बन्धे षष्ठी । समाधिना-गम्यमानाऽपि क्रिया कारकवि-

* 'मन्विच्छति' प्रका० विव० पाठः ।

भक्तीनां निमित्तमिति गम्यमानसाधनक्रियायाः प्रयोजनक्रियाया वा करणे तृतीया, समाधिना साध्यं प्रयोज्यं वा नास्तीति, रत्नमिति अन्वेषणक्रियायाः कर्तृपदम्, ग्रहीतारमिति तत्कर्म अध्याहर्तव्यम् । मृग्यत इति कर्मणि लट् । पूर्ववाक्यस्य कर्तृकर्मणी इह वैपरीत्येन योज्ये । अथशब्दः पक्षान्तरे, प्रश्ने* इति प्रकाशिका ।

व्याख्या—हे गौरि ! यदि, त्वम्, दिवम्-देवनिवासस्थानं स्वर्गम्, प्रार्थयसे-अभिलष्यसि, तर्हि ते श्रमः-तपश्चर्याप्रयासः, वृथा-निष्फलः, अस्ति । यतः, देवानाम्-इन्द्रादीनाम्, भूमयः-निवासस्थानानि, तव-भवत्याः, पितुः-जनकस्य हिमालयस्य, प्रदेशाः-स्थानानि, सन्तीति शेषः । अथ-यदि, उपयन्तारम्-वरम्, प्रार्थयसे, तर्हि (वरप्राप्तये) समाधिना अलम्-तपो न कर्तव्यम्, यतश्च, रत्नम्-श्रेष्ठवस्तु, (ग्रहीतारम्) न अन्विष्यति-न गवेषयते, हि-यतः, तद्-रत्नम्, मृग्यते अन्विष्यत एव, ग्राहकैरितिशेषः ।

भा०—संभावनान्तरं निराक्रियते-यदि स्वर्गेच्छया तपः, तर्हि व्यर्थम् । स्वर्गे तु त्वं स्थितैव, हिमालयप्रदेशा एव देवानां निवासाः स्वर्गा इत्युच्यन्ते, एतदर्थमेव तपस्यन्ति भूमिष्ठा लोकाः, यदि तु विवाहार्थं वरं प्रार्थयसे-तदप्यसंभाव्यम् । ईदृशं स्त्रीरत्नं स्वयं वरा अभिलष्यन्ति, न त्वभिलषितदुर्लभस्ते वरः स्यात् । 'यस्ते ईप्सितो वरः, सोऽहं स्वयं त्वामन्विष्यन्नायातः, अलमिदानीं तपसा' इति भगवतः शिवस्य गूढोऽभिप्रायः ।

अलं०—रत्नशब्दस्य श्रेष्ठवाचित्वे सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः, प्रस्तरविशेषवाचित्वे तु सदृशे प्रस्तुते सदृशोपन्यासादप्रस्तुतप्रशंसेत्यरुणाचलनाथः । पार्वत्या निखिलस्त्रीजातावुत्तमत्वं व्यङ्ग्यम् ।

निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥

अ०—(यद्यपि) सोष्मणा (तव) निःश्वसितेन निवेदितम्, मे मनः तु संशयम् एव गाहते, ते प्रार्थयितव्य एव न दृश्यते, प्रार्थितदुर्लभः कथम् भविष्यति ?

व्याक०—ऊष्मणा सह वर्तत इति सोष्म तेन । प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्च

* 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः ।

प्रार्थितदुर्लभः । दुर्लभ इति लभतेः खल् । "न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्" इति नुम् न । निःश्वसितेन-श्वस् धातोर्भावे क्तः, निवेदनक्रियाकर्तरि तृतीया, करणस्य कर्तृत्वेन विवक्षा । निवेदितम्-इति निवेदयतेः कर्मणि क्तः, वरार्थित्वमिति तत्कर्म अध्याहर्तव्यम् । प्रार्थयितव्यः-प्रार्थयतेः अर्हार्थे तव्यप्रत्ययः । कथंशब्दो व्याख्यातः । भविष्यति-"अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि" इति अनवक्लृप्तौ (असंभावनायाम्) लृट् । ते-मे-इमे अपि षष्ठ्यौ, पूर्वत्र "कृत्यानां कर्तरि वा", उत्तरत्र "षष्ठीशेषे" । तवममयोः स्थाने "तेमयावेकवचनस्य" इति ते मे इत्यादेशौ ।

व्याख्या—यद्यपि, सोष्मणा-ऊष्मसहितेन-उष्णेन, तव, निःश्वसितेन-निःश्वासेन, निवेदितम्-तव वरार्थित्वं सूचितम्, तथापि, मे-विवेचनशीलस्य मम, मनः-चित्तम्, तु (तुशब्दोऽयमन्यचित्तवैलक्षण्यं स्वचित्ते बोधयति) संशयम्-संदेहमेव, गाहते-प्राप्नोति, यतः, ते-तव पार्वत्याः, प्रार्थयितव्यः-प्रार्थयितुमर्हः एव, न दृश्यते-न ज्ञायते, न विचारपथमारोहति, प्रार्थितः-अपि, दुर्लभः-दुष्प्रापः, पुनः कथं भविष्यति ? न संभवत्येवेत्यर्थः ।

भा०—वर्णी वक्ति-यदा मया संभावितान् मनोरथान् निराकरणायोपक्षिप्ता वरप्रार्थना उपक्षिप्ता, तदा तवान्तस्तापबोधकाः उष्णनिःश्वासाः प्रवृत्ताः, तेन वरार्थित्वं तवानुमीयते । तथाप्युपपत्तिनालोचयतो मम विचारशीले मनसि तत्रानुमाने विश्वासो न जायते । यतो हि उत्कृष्टं वस्तु सर्वैः प्रार्थ्यते, अतः सर्वोत्कृष्टा त्वमेव सर्वैः प्रार्थनीया, त्वदपेक्षया न दृश्यते कोऽप्युत्कृष्टो यस्त्वया प्रार्थ्येत । पुनश्च प्रार्थ्यमानोऽपि स न सुलभ इति तदर्थं तपश्चरणमिति तु संभावनाया अविषय एवेति ।

अलं०—'सोष्मणा निःश्वसितेन निवेदितम्' इत्यनुमानालङ्कारः । संशयस्य हेतुना समर्थनाद् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । पार्वत्याः सर्वोत्कर्षो व्यङ्ग्यः । मे-शब्दो विवेचनशीलतां लक्षयन्स्वस्य प्रागल्भ्यातिशयं व्यनक्तीत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः ।

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः *श्लथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥४७॥

* 'श्लथवन्धिनीः' इति प्रका० विव० । श्लथो बन्धः आसामस्तीति तद्व्याख्या ।

अ०—तव ईप्सितः कः अपि, युवाः स्थिरः (अस्ति) (इति) अहो, यः चिराय कर्णोत्पलशून्यताम् गते (तव) कपोलदेशे श्लथलम्बिनीः कलमाग्रपिङ्गलाः जटाः उपेक्षते ।

व्याक०—कर्णयोः उत्पलाभ्यां शून्यः कर्णोत्पलशून्यः, तस्य भावस्तत्ता, ताम् । कपोल एव देशे कपोलदेशे । औपश्लेषिकाधारे सप्तमी । श्लथाश्च ता लम्बिनीश्च श्लथलम्बिनीः, लम्बिनीशब्दे लम्बतेर्ग्रह्यादित्वाद् णिनिः । कलमानाम् अग्रवत् पिङ्गलाः कलमाग्रपिङ्गलाः, इमे द्वे अपि जटानां विशेषणे द्वितीयान्ते । ईप्सितः-आप्धातोः सन्नन्ताद्वर्तमाने क्तः । तवेति "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठी । जटा इति द्वितीयाबहुवचनान्तम्, उपेक्षणक्रियायाः कर्म । अहो इति आश्चर्यद्योतको निपातः ।

व्याख्या—हे गौरि, तव-भवत्याः, ईप्सितः-प्राप्तुमिष्यमाणः, कोऽपि-अनिर्णीतनामधेयः, (यः कोप्यस्तु) युवा-यौवने वर्तमानः पुरुषः, (आक्षेपगर्भमिदम्, वृथा युवत्वाभिमानीति यावत्) स्थिरः-अतिकठिनहृदयः, पाषाणवदेव-अस्ति, इत्यहो-आश्चर्यमिदम्, यः-युवत्वाभिमानी, चिराय-बहोः कालात्, कर्णयोः-श्रोत्रयोः, उत्पलाभ्याम्-अलङ्कारभूताभ्यां कमलाभ्यां, शून्यताम्-रहितताम्, गते-प्राप्ते, अनवलम्बितकमलपल्लवावतंसे, तव कपोलदेशे-गण्डस्थले, श्लथाः-शिथिलबन्धनाः, अत एव लम्बिनीः-अवस्रंसमानाः, कलमानाम्† -शालिविशेषाणाम्, अग्रवद्-अग्रभागवत्, पिङ्गलाः-ईषद्रक्तवर्णाः,जटाः-अप्रसाधनादिना परस्परश्लिष्टान् केशकलापान्, उपेक्षते-अनादरेण सहते, न तु झटिति स्वयमागत्य स्वकराभ्यामेव सरभसं बध्नातीति ।

भा०—यदि सत्यं वरप्रार्थनयैव तव तपः, तदेदं वक्तव्यं स्याद्, यत्त्वयेप्यमाणः कोऽपि वरः पाषाणवदेव दृढ इति-वृथा युवत्वाभिमानी । (स्थिरशब्दः स्थैर्यगुणबोधकोऽप्यत्र वाक्यार्थवैशिष्ट्याद् दुर्गुणपर्यवसायी) स हि साश्चर्यमुपालभ्यते मया) यतस्त्वं तद्विरहेऽपि दर्शां दशां गतासि, यद्बन्धनाभावात् श्लथास्तव जटाः कपोले लम्बन्ते, न च योग्योऽपि कपोलदेशः कर्णोत्पलकान्त्या शोभते, तस्य तु मनसि नास्त्येतावतापि कोऽपि प्रभाव इति । कलमाग्रपिङ्गला इति श्लथा-

---

† 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च' इत्यमरः ।

नामपि जटानां कपोलशोभाहेतुत्वमुक्तम् 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्, इति न्यायेन। 'तवेप्सितो यो वरः स नित्यं युवैव, न कदापि बालो वृद्धो वा, जन्ममृत्युसम्बन्धाभावात्। स्थिरः-सर्वथा विकारशून्यः कूटस्थः, अहो-इत्याश्चर्यत्वप्रश्च' इति भगवतः शिवस्य गूढोऽभिप्रायः।

अलं०—पार्वत्याः सौन्दर्यगुणेन यूनि दीपकल्पनादुल्लासोऽलङ्कारः। पार्वतीगतो विप्रलम्भो वर्णिगतस्य वरविषयकस्यामर्षस्याङ्गमिति रसवदलङ्कारोऽपि।

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम्।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते* ॥४८॥

अ०—मुनिव्रतैः अतिमात्रकर्शिताम् दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् (अत एव) दिवा शशाङ्कलेखामिव (स्थिताम्) त्वाम् पश्यतः सचेतसः कस्य मनः न दूयते ?।

व्याकृ०—अत्येव अतिमात्रम्, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः, अतिमात्रं कर्शिताम् अतिमात्रकर्शिताम्, केवलसमासः। दिवा करोति इति दिवाकरः, "दिवाविभानिशा...." इत्यनेन करोतेष्टः, तेन आप्लुष्टानि (तत्पु०) विभूषणानाम् आस्पदानि (षष्ठी०) यस्याः (बहु०)तां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम्। आप्लुष्टशब्दे प्लुषधातोः क्तः। विभूषणशब्दे भूषयतेर्ल्युट्। आस्पदम्-"आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इत्यनेन सुड् निपात्यते। शशाङ्कस्य लेखामिव शशाङ्कलेखामिव। चेतसा सह वर्तमानस्य सचेतसः। दूयते-'दूङ् परितापे' धातोर्लट्। मन इति तत्कर्तृपदम्।

व्याख्या—मुनीनाम्, व्रतैः-मुनिजनोचितैः चान्द्रायणादिभिः, तपोऽभिः, अतिमात्रम्-अत्यन्तम्, कर्शिताम्-कृशतां प्राप्ताम्, दिवाकरेण-सूर्येण, आप्लुष्टानि-दग्धानि (आतपसंस्पर्शात्) श्यामीकृतानीति यावत्, विभूषणानाम्-कटकाद्याभरणानाम्, आस्पदानि-स्थानानि-मणिबन्धाद्यवयवाः, यस्यास्तथाभूताम्, अत एव दिवा-दिने (स्थिताम्) शशाङ्कस्य-चन्द्रमसः, लेखाम्-कलामिव, स्थिताम्, त्वाम्, पश्यतः-अवलोकयतः, सचेतसः-सहृदयस्य-भावुकस्य, कस्य-पुरुषस्य, मनः-चित्तम्, न दूयते-न परितप्यते ? सर्वस्यैव दूयत इति काकूक्तिः।

भा०—विभूषणधारणोचितानि तवाङ्गानि सूर्यकिरणैर्दह्यन्त इव। व्रतैश्च

* 'दूयते' इति प्रका० विव०।

त्वमतिमात्रं कर्शितासि, दिवा क्लान्ता चन्द्रलेखेव दृश्यसे, त्वामेवमवस्थां दृष्ट्वा कः सहृदयश्चेतासि न खेदमनुभवति, तथापि त्वत्प्रार्थितो युवा न द्रवतीत्याश्चर्यमेव । 'सचेतसो मनो दूयेत, त्वत्प्रार्थितस्य तु मनःसम्बन्ध एव नास्ति, निरिन्द्रियत्वात्' इति गूढोऽभिप्रायः ।

अलं०—उपमा । पार्वत्या दैन्यं व्यङ्ग्यम्, तच्च तदुद्बोधितब्रह्मचारिगतदयाया अङ्गमिति प्रेयोऽलङ्कारोऽपि ।

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
करोति *लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥४६॥

अ०—(अहम्) तव प्रियम् सौभाग्यमदेन वञ्चितम् अवैमि, यः, आत्मीयम् वक्त्रम् चतुरावलोकिनः अरालपक्ष्मणः अस्य चक्षुषः चिरं लक्ष्यम् न करोति ।

व्याक०—चतुरमवलोकत इति चतुरावलोकि, तस्य चतुरावलोकिनः । लोकतेर्णिनिः । अरालानि पक्ष्माणि यस्य तस्य अरालपक्ष्मणः । वञ्चितम्-वञ्चयतेः क्तः, सौभाग्यमदेनेति वञ्चनायाः कर्तरि तृतीया, सौभाग्यशब्दो व्याख्यातः । अवैमि-अवपूर्वाद् एतेर्लट्, "एत्येधत्यूठसु" इति वृद्धिः । आत्मीयम्-आत्मन इदमिति आत्मशब्दाद् "वृद्धाच्छः" । लक्ष्यम्-लक्षयतेः "एरच्" । चक्षुषः-"कृत्यानां कर्तरि वा" इत्यनेन लक्षणक्रियायाः कर्तरि षष्ठी ।

व्याख्या—अहम्, तव-भवत्याः, प्रियम्-वल्लभम् (त्वया प्रियत्वेन सङ्कल्पितम्, यदर्थं कठिनं तपश्चरसि, तम्) सौभाग्यस्य-सौन्दर्यस्य, मदेन-गर्वेण, वञ्चितम्-प्रतारितम्, अवैमि-जानामि अनुमिनोमीति यावत् । यः-प्रियः, आत्मीयम्-स्वकीयम्, वक्त्रम्-मुखम्, चतुरम्-सुन्दरम्-मधुरम्, अवलोकते-प्रेक्षते, इति तथाभूतस्य, अस्य-पुरः शोभमानस्य त्वदीयस्य, अरालानि-कुटिलानि, पक्ष्माणि-अक्षिलोमानि, यस्य तथाभूतस्य, चक्षुषः-नेत्रस्य, चिरम्-बहुकालपर्यन्तम्, लक्ष्यम् प्राप्यभूमिम्-दर्शनविषयम्, न करोति ।

भा०—मयानुमीयते-त्वया प्रियत्वेन सङ्कल्पितः कोऽपि पुरुषः, सौभाग्येन

* 'लक्षं रविमस्य' इति विव० । 'अस्य चक्षुषा लक्षं रविं करोति, (तपसि त्वां प्रवर्तयति, तपःपरा त्वं चक्षुषानवरतं सूर्यं पश्यसि-इति रवेर्लक्ष्यत्वम्) आत्मीयं वक्त्रं न' इति तद्व्याख्या ।

गर्वितः, 'मामेवेयं सर्वथानुयास्यति, कठिनामस्याः परीक्षां करोमि' इत्याद्यभिमानस्तस्य । तेनैव गर्वेण वञ्चितः सोऽद्यावधि । ननु वञ्चित इति कथमुच्यते, तत्राह-यदि स त्वामन्वसरिष्यन्, त्वदीयमिदं सौन्दर्यनिधानं नेत्रं तन्मुखासक्तमभविष्यत्, एतद्विषयतया स यथार्थसौभाग्यमाप्स्यन् । वृथा सौभाग्यमदेनैव तस्येदं मुख्यं सौभाग्यं प्रतिरुद्धमिति स वञ्चित एव मया मन्यते। 'यस्तवेप्सितः प्रियः, स वस्तुतः सौभाग्यमदेन वञ्चितः-रहित एव, न तस्य प्राप्तकामस्य सौभाग्येच्छा, न वा तज्जनितो मदः-अभिमानो हर्षो वास्ति । न च स नेत्रयोर्लक्ष्यं भवति, इति भगवतः शिवस्य गूढोऽभिप्रायः ।

अलं०—हेतुना साध्यसाधनादनुमानालङ्कारः । चक्षुषः सौन्दर्येण गुणेन प्रियस्य दोषोक्त्या 'उल्लासः' । प्रियपुरुष-विषयकोऽमर्षो व्यङ्ग्यः ।

कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि ! विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितम् वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥५०॥

अ०—गौरि ! कियत् चिरम् श्राम्यसि ? पूर्वाश्रमसञ्चितम् मम तपः अपि विद्यते, तदर्धभागेन काङ्क्षितम् वरम् लभस्व, तम् च साधु वेदितुम् इच्छामि ।

व्याक०—पूर्वस्मिन् आश्रमे सञ्चितम् पूर्वाश्रमसञ्चितम् । अर्द्धं भागः अर्द्धभागः, तस्य अर्द्धभागः, तेन । चिरमिति क्रियाविशेषणत्वात्, "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इत्यनेन वा द्वितीयान्तम् । कियदिति तद्विशेषणम्, किंशब्दाद् वतुप्रत्ययः, "इदंकिमोरीश्की" इति किरादेशः । श्राम्यसि-'श्रमु तपसि खेदे च' धातोर्लट् । लभस्व-लभतेर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । वेदितुम्-वेत्तेः "समानकर्तृकेषु तुमुन्" । साधु इति वेदनक्रियाया विशेषणं द्वितीयान्तम् ।

व्याख्या—हे गौरि ! हे पार्वति ! कियच्चिरम्-कियत्कालपर्यन्तम्, श्राम्यसि-तपस्यसि ? बहु तपः कृतम्, कियत्कालं पुनः करिष्यसि, नेदानीं कुरु । पूर्वाश्रमे-प्रथमाश्रमे-ब्रह्मचर्यावस्थायाम्, सञ्चितम्-संपादितम्, मम, तपः, अपि, विद्यते, (पार्वतीतपःसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः, तव तपो वर्तत एव, ममापि वर्तते इति) तस्य-मया पूर्वसञ्चितस्य तपसः, अर्धेन भागेन-अर्धांशेन, काङ्क्षितम्-स्वाभिलषितम्, वरम्-वोढारम्, लभस्व-प्राप्नुहि, तम्-वरं च, साधु-

सम्यग्, वेदितुम्-ज्ञातुम्, इच्छामि-कामये । 'वरस्त्वदभिलषितः' इति सामान्यतो ज्ञातम्, 'कस्तु सः' इति विशेषतः सम्यग् ज्ञातुमिच्छामीति ।

भा०—पार्वति ! चिरं तपः कुर्वती त्वं श्रान्तासि, दया मे त्वय्युत्पन्ना । अहं स्वार्जितस्य तपसोऽर्द्धभागं ते दास्यामि, तेन तवाभिलाषः पूरयिष्यते । परं तं त्वदीप्सितं वरं पूर्वं ज्ञातुमिच्छामि-योग्यः स न वेति । योग्यवरप्राप्त्यर्थमेव मया त्वदर्थं तपोव्ययः क्रियेत इति । इयं भगवतः शिवस्य वरप्रदानपरा गूढोक्तिरिति विवरणकारो व्याचष्टे-तथा हि-तपःशब्दो लक्षणया तपःसाधनभूतस्य शरीरस्य बोधकः, 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' *इत्युक्तत्वात् । शरीरस्य दिव्यत्वप्रतीतिर्लक्षणाप्रयोजनम् । तेन च †ममापि-निर्गुणत्वेन, निरीहत्वेन, निराकारत्वेन च प्रसिद्धस्यापि, पूर्वाश्रमसञ्चितम्-पूर्वम्-सर्गारम्भकाले, अश्रमेण-अनायासेन, मायामात्रेण संपादितम्, तपः शरीरम्, अस्ति, तदर्द्धभागेन काङ्क्षितम् लभस्व-तस्य समांशमर्द्धं लब्ध्वा पूर्णमनोरथा भव, शरीरार्द्धं ते ददामि, परं वरं त्वदीप्सितम्, साधु-मया करिष्यमाणस्य पूर्वपक्षस्य निराकरणपूर्वकं वेदितुमिच्छामि, मयि त्वद्भावदार्ढ्यं जिज्ञासे इति ।

अलं०—भावार्थोक्तरीत्या गूढोक्तिः । वर्णिगता पार्वती विषयिणी दया व्यज्यते ।

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं ‡विवर्तिताञ्जननेत्रमैक्षत ॥५१॥

अ०—द्विजन्मना प्रविश्य इति अभिहिता सा मनोगतम् शंसितुम् न शशाक, अथो परिपार्श्ववर्तिनीम् वयस्याम् विवर्तिताञ्जननेत्रम् ऐक्षत ।

---

* 'प्रजाकामो वै प्रजापतिः, स तपोऽतप्यत' (प्रश्नोपनिषत्), 'यत्सप्तान्नानि मेधया तपसा जनयत्पिता' (बृहदारण्यकोपनिषत्) इत्याद्यासु श्रुतिषु 'ईश्वरशरीरस्य तपःसाधनत्वं तपःसाध्यत्वं च सुप्रसिद्धमिति तु वयम् ।

† गूढोक्तावस्याम् 'ममापि' शब्दव्याख्यैव चमत्कारसारभूता, सा तु विवरणकारेण न दर्शितेत्यहो ।

‡ 'निवर्तिता' इति प्रका० विव० । 'वर्णिमुखाद् निवर्तितं नेत्रम् (सख्या अभिमुखीकृतम्) यस्यां क्रियायाम्—इति तद्व्याख्या ।

व्याक०—द्वे जन्मनी यस्य तेन द्विजन्मना, अभिधानक्रियाकर्तरि तृतीया । मनसि गतं मनोगतम् । परिपार्श्वे वर्तत इति परिपार्श्ववर्तिनी, ताम् । वर्ततेर्णिनिस्ताच्छील्ये । न अञ्जनं ययोः ते अनञ्जने, विवर्तिते अनञ्जने नेत्रे यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा विवर्तितानञ्जननेत्रम्, ईक्षणक्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम् । विवर्तितशब्दे णिजन्ताद् वृतेः क्तः । प्रविश्य-विशतेः क्त्वा, ल्यप् । अभिहिता-दधातेः क्तः, "दधातेर्हिः" । शंसितुम्-"शकधृष..." इत्यनेन शक्नोतावुपपदे तुमुन् । वयसा तुल्यां वयस्याम्, "नौ वयोधर्म..." इत्यनेन यत् । ईक्षणे कर्मत्वाद् द्वितीया । अथो इत्योकारान्तो निपातः ।

व्याख्या—द्विजन्मना-छद्मना-ब्रह्मचारिवेषधारिणा द्विजेन, प्रविश्य-पार्वत्या हृदयमनुप्रविश्य-वाचोयुक्त्या स्वविषये विश्रम्भमुत्पाद्य, इति-पूर्वोक्तम्, अभिहिता-कथिता, सा पार्वती, मनोगतम्-हृदिस्थम्-वरम्, शंसितुम्-वक्तुम्, न शशाक-लज्जया न समर्था बभूव । अथो-कथनावश्यकत्वस्य अशक्तेश्च निर्धारणस्य अनन्तरम्, परिपार्श्ववर्तिनीम्-सर्वदा स्वसहचारिणीम्, वयस्याम्-सखीम्, विवर्तिते-तिर्यग् विवलिते, अनञ्जने-पूर्वं वियोगदुःखात् तदनु व्रतवशात् कज्जलरहिते, नेत्रे-नयने अस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा, ऐक्षत-अवालोकत नेत्रसंज्ञया सखीं वर्णिने प्रत्युत्तरं दातुं प्रेरयामासेत्यर्थः ।

भा०—प्रष्टा पूर्वं द्विजन्मा ब्राह्मणः, इति तदुत्तरं दातव्यमेव, वाचोयुक्तया च हृदयं तेन वशीकृतम्, तेनाप्युत्तरदानमावश्यकम् । परं तथापि लज्जया पार्वती स्वयं स्ववरं कथयितुमशक्ताभूत् । वक्तव्यस्यावश्यकतां तु विचार्य सखीमुखं पश्यन्ती तदुत्तरं दातुं प्रेरयामासेव । नेत्रमभिमुखीकृत्य नेत्रस्यानञ्जनत्वं सखीं प्रति द्योतयन्ती 'अनञ्जनत्वकारणीभूता व्यथा त्वयावेदयितव्या' इति व्यञ्जितवती । सखी नित्यं पार्श्वस्थितिशीलेति तस्या हृदयं विजानाति, सा सर्वं वक्तुं क्षमेति ताच्छील्यार्थो णिनिर्व्यनक्ति ।

अलं०—हृद्गतशंसनाशक्तया पार्वत्या लज्जाख्यो व्यभिचारिभावो व्यज्यते । तस्यौत्सुक्येन सन्धिः ।

सखी तदीया तमुवाच *वर्णिनं निबोध साधो तव चेत् कुतूहलम् ।

---

* 'वाञ्छितम्' इति प्रका० वि० । 'वाञ्छितम् निबोध' इत्यन्वयः ।

यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥५२॥

अ०—तदीया सखी तम् वर्णिनम् उवाच, (हे) साधो ! चेत् तव कुतूहलम् (अस्ति, तर्हि) निबोध, एतया यदर्थम् अम्भोजम् उष्णवारणमिव वपुः तपःसाधनम् कृतम् ।

व्याक०—तदीया-तस्या इयमिति तच्छब्दाच्छः । वर्णिनम्-*वर्णः (स्तुतिः) अस्यास्तीति वर्णी, तम् । "वर्णाद् ब्रह्मचारिणि" इतीनिः । यस्मा इति यदर्थम्-क्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम्, "अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्" इत्यनेन समासः । उष्णस्य वारणमुष्णवारणम् । अम्भोजस्य विधेयविशेषणम् । तपःसाधनमिति वपुषो विधेयविशेषणम् । एतयेति कर्तरि तृतीया । निबोध-बोधतेर्लोटो मध्यमपुरुषैकवचनम् । त्वमिति कर्ताध्याहर्तव्यः । वाक्यार्थः कर्म ।

व्याख्या—तदीया-तस्याः पार्वत्याः, सखी-वयस्या, तम्-पूर्वोक्तम्, वर्णिनम्-ब्रह्मचारिणम्, उवाच, हे साधो ! हे परोपकृतिपरायण ! चेद्-यदि, तव, कुतूहलम्-कौतुकम्-प्रबला श्रोतुमिच्छा अस्ति, तर्हि, निबोध-जानीहि-शृणु इति यावत् । एतया-पार्वत्या, यदर्थम्-यस्मै प्रयोजनाय, अम्भोजम्-कमलम्, उष्णवारणमिव-घर्मवारणार्थमातपत्रमिव, वपुः-शरीरम्, तपसः-तपस्यायाः, साधनम्-उपकरणम्, कृतम्-विहितम् ।

भा०—पार्वत्या दृष्टिपातेन प्रेरिता सखी ब्रह्मचारिणं प्रत्युक्तवती । साधो ! स्वकीयार्धतपःप्रदानोद्यमेन परोपकृतिपरायणता तव प्रकटीकृता, परं नैवमस्मत्सख्या अभीप्सितं साध्यमस्ति, अतिदुष्प्रापं तन् । तथापि त्वादृशस्य कौतूहलनिवृत्तिः कर्तव्यैवेति कथयामि । अस्मै प्रयोजनाय तपस्यन्तीयमस्मत्सखी सुकुमारतरमिदं शरीरमतिकठिने शीतातपक्षुदादिसहनसाहसे तथा योजितवती, यथा कश्चित्कमलमातपनिवारणार्थं योजयेत्-तत्प्रयोजनं ते वच्मि ।

अलं—उपमा । प्रयोजनस्यातिदुष्प्रापता, परमा वाञ्छनीयता अप्राप्तावतिशयेन कष्टप्रदता च व्यञ्जिता । यथा आतपदुःखं दुःसहमिति तन्निवारणाय प्रियमतदर्हं चापि कमलं विनियुज्यते, तथा इष्टानवाप्तिदुःखस्यातिदुःसहतया

* 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशे गुणकथासु च स्तुतौ ना' इति मेदिनी ।

तद्धारणायेदृशं शरीरमपि योजितमिति।

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य *मानिनी।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति॥५३॥

अ०—मानिनी इयम् अधिश्रियः महेन्द्रप्रभृतीन् चतुर्दिगीशान् अवमत्य मदनस्य निग्रहाद् अरूपहार्यम् (प्रतीतम्) पिनाकपाणिम् पतिम् आप्तुम् इच्छति।

व्याक०—अधिका श्रीः येषां तान् अधिश्रियः, नदीत्वाभावात् कप् न। महेन्द्रः प्रभृतिः (आदिः) येषां तान् महेन्द्रप्रभृतीन्। चतसृणां दिशामीशान् चतुर्दिगीशान् "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समास इति मल्लिनाथः। 'सप्तर्षि' वत् 'चतुर्दिक्' शब्दोऽपि संज्ञाशब्द इति "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति पूर्वं कर्मधारयः, तदनु षष्ठीतत्पुरुषो वा। अवमानकर्मणि द्वितीया। न रूपेण हार्यम् अरूपहार्यम्, हार्यशब्दे हरतेः शक्यार्थे ण्यत्। पिनाकः पाणौ यस्य तं पिनाकपाणिम्। "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इति सप्तम्यन्तपाणिशब्दस्य परनिपातः। मानिनी-मानशब्दाद् "अत इनिठनौ" अवमत्य अवपूर्वाद् मन्यतेः क्त्वा, ल्यप्। निग्रहाद्-गृह्णातेः 'अप्' ज्ञापके हेतौ पञ्चमी 'धूमादग्निमान्' इत्यादिवत्। आप्तुम्-आप्नोतेः "समानकर्तृकेषु तुमुन्"।

व्याख्या—मानिनी-अभिमानवती, इयम्-पर्वतराजपुत्री, अधिश्रियः-अधिकैश्वर्यशालिनः, महेन्द्रप्रभृतीन्-इन्द्रादीन्, चतसृणाम्, दिशाम्-पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणानाम्, ईशान्-स्वामिनः-इन्द्रवरुणकुबेरयमान्, अवमत्य-तिरस्कृत्य, मदनस्य-कामस्य, निग्रहाद्-दण्डनाद्, अरूपहार्यम्-रूपेण-सौन्दर्येण, अहार्यम्-वशीकर्तुमशक्य इति स्पष्टं ज्ञातम्, पिनाकपाणिम्-अजगवाख्यधनुर्धारिणं महादेवम्, पतिम्-भर्तारम्, आप्तुम्-अधिगन्तुम्-वरीतुम्, इच्छति-कामयते।

भा०—प्रयोजनमाह सखी 'वरार्थमेवास्यास्तपश्चरणम्'। वरास्तु इन्द्रादयो यद्यपि सुलभाः, उत्कृष्टा च तेषां दिगीशत्वश्रीरिति अन्यासां प्रार्थनीया अपि ते, तथाप्यभिमानवतीयमिन्द्राणीप्रभृतिभ्यः उत्कर्षमिच्छन्ती न तानाद्रि-

* 'भामिनी' प्रका० विव०। भामिनी-कोपना, इन्द्रादीनां वरत्वप्रस्तावमात्रेणापि कुप्यति इति तद्व्याख्या।

यते । यं तु सर्वेभ्य उत्कृष्टं पिनाकधारिणमियं पतित्वेनाप्तुमिच्छति, स न सौन्दर्येण वशीकर्तुं शक्यः-यतस्तेनास्याः समक्षमेव स्वयं धनुर्धरः कामो निगृहीतः । तस्मात्तपश्चरणमेव तत्प्राप्त्युपाय इति निश्चितम् । पिनाकपाणिमिति पदं वीरतामावेद्यदभिलापयोग्यतां तत्र व्यनक्ति । मानिनीनां वीरकामनायाः स्वभावसिद्धत्वात् ।

अलं०—अरूपहार्यत्वस्यानुमानसिद्धत्वादनुमानालङ्कारः । मानिनीत्यादि-विशेषणानामुत्कृष्टाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरश्चमत्कारी । दशासु * अनङ्गदशासु सङ्कल्पदशानेन पद्येनोपन्यस्तेति मल्लिनाथसूरिः ।

असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद् विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥४४॥

अ०—पुरा विशीर्णमूर्तेः अपि पुष्पधन्वनः शिलीमुखः असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरारिम् अप्राप्तमुखः (सन्) इमाम् हृदि व्यायतपातम् (यथास्यात्तथा) अक्षिणोत् ।

व्याक०—विशीर्णा मूर्तिः यस्य तस्य विशीर्णमूर्तेः । विशीर्णा-शृणातेः क्तः । मूर्च्छतेः क्तिनि "राल्लोपः" मूर्तिः । पुष्पाण्येव धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा, तस्य । "धनुषश्च" इत्यनङ् । न सह्येन (नञ्तत्पु०) हुङ्कारेण (कर्म०) निवर्तितः (तत्पु०) असह्यहुङ्कारनिवर्तितः । सह्यशब्दे सहतेः "शकिसहोश्च" इति यत् । पुराणाम् अरिम् पुरारिम् । न प्राप्तं मुखं यस्य स अप्राप्तमुखः । प्राप्तशब्दे कर्तरि क्तः, पुरारिमिति प्रापणक्रियायाः कर्म, मुखं च कर्तृ । विशेषेण आयतः पातो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा व्यायतपातम्, क्षिणोतिक्रियाया विशेषणं द्वितीयान्तम् । व्यायतशब्दे यमधातोः क्तः । पातशब्दे पततेर्घञ् । अक्षिणोत्-क्षिधातोर्लङ्, "स्वादिभ्यः श्नुः" ।

व्याख्या—पुरा-पूर्वम्, विशीर्णा-नष्टा, मूर्तिः-आकारः यस्य, तथाभूतस्य-नष्टशरीरस्यापि, पुष्पाणि-कुसुमान्येव, धनुः-कार्मुकम्, यस्य तथोक्तस्य कामस्य, शिलीमुखः-बाणः, असह्येन-सोढुमशक्येन, हुङ्कारेण-क्रोधोद्गीर्णेन शिवस्य

---

* दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पो जागरः कृशता रतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ।

हुंशब्देन, निवर्तितः-परावर्तितः, अत एव, पुरारिम्-त्रिपुरासुरद्विषम् महादेवम् प्रति, न प्राप्तम्, मुखम्-(बाणाग्रवर्ति) फलकम्, यस्य तथाभूतः सन्, इमाम्-शिवानुगतां पार्वतीम्; हृदि-हृदये, अस्याः हृदयमिति यावत्, व्यायतः-दीर्घः-सुदूरमन्तः प्रविष्टः, अतितीव्रो वा, पातः-प्रहारो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा, अविध्यद्-विव्याध।

भा०—*कामेन यदा बाणः शिवं वशीकर्तुं विसृष्टः, तदा शिवेन कामो दग्धः, बाणश्च तस्य हुङ्कारेण निवर्तितः। मृतस्यापि कामस्य स बाणः शिवानुगतहृदयामिमां पार्वतीमबलां मत्वातितरां हृदये पीडयति स्म।

अलं०—शिवं प्रतिकर्तुमशक्तो बाणस्तत्पक्ष्यां पार्वतीं पीडयति स्मेति प्रत्यनीकमलङ्कारः। 'अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा' इति कुवलयानन्दलक्षिता असंगतिर्वा। 'विशीर्णमूर्तेरपि बाणः पीडयति' इति विरोधः। अनेन पद्येन 'विवृण्वती शैलसुतापि भावम्' इत्यादिना तृतीयसर्गोक्ता दृङ्मनःसङ्गरूपा अनङ्गावस्था, तदनु च कार्श्यरूपा सा समुपन्यस्तेति मल्लिनाथव्याख्यायाम्।

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि॥५५॥

अ०—तदा प्रभृति पितुः गृहे उन्मदना ललाटिकाचन्दनधूसरालका बाला तुषारसंघातशिलातलेषु अपि जातु निर्वृतिम् न लभते स्म।

व्य०—उत्कटः मदनो यस्याः सा उन्मदना। ललाटस्य अलङ्कारो ललाटिका, ललाटशब्दात् "कर्णललाटात् कनलङ्कारे" इति कन्। तद्रूपेण चन्दनेन (कर्मधा०) धूसरा अलका यस्याः सा ललाटिकाचन्दनधूसरालका। तुषाराणां संघाता एव शिलाः, तासां तलेषु तुषारसंघातशिलातलेषु। तदा-तच्छब्दात् सप्तम्यन्ताद् दा प्रत्ययः, "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यनेनाव्ययत्वम्। यद्यपि प्रभृतियोगे पञ्चमीदर्शनात् 'ततः' इति प्रयोक्तव्यम्, तथापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणेति मल्लिनाथः। 'घटनायाः' इत्यध्याहृत्य 'तदा-तस्मिन् काले जातायाः घटनायाः प्रभृति' इति वा व्याख्येयम्। निर्वृ-

* तृतीयसर्गकथेयमनूदिता सख्या।

तिम्-ऋधातोः क्तिन् । लभते स्म-" लट् स्मे " इत्यनुवर्तमाने " अपरोक्षे च " इत्यनेन लट् ।

व्याख्या—तदा प्रभृति-तद्घटनादिनाद् आरभ्य, पितुः-जनकस्य हिमालयस्य, गृहे, उन्मदना-प्रवृद्धकामज्वरा, ललाटिकाचन्दनेन-सर्वललाटालङ्कारभूतेन ललाटव्यापिना, चन्दनेन, धूसराः-धूसरवर्णाः, अलकाः-चूर्णकुन्तलाः, यस्यास्तथाभूता, बाला-अननुभूतपूर्वमदनज्वरेयं पार्वती, तुषारसंघाताः-घनीभूतानि हिमान्येव शिलाः, तासां तलेष्वपि, जातु-कदाचिद, निर्वृतिम् सुखम्, न लभते स्म-न प्राप्नोत् ।

भा०—कामबाणेन यदा हृदि विद्धा, तत एवारभ्य मदनकृतस्तापोऽस्याः परां वृद्धिं गतः । येन हिमालयेपि हिमशिलास्वपि लुठन्त्या न तापशान्तिरभूत् । तापशान्तये च यच्चन्दनमियं सर्वस्मिन् ललाटे लिम्पति स्म, तत् क्षणादेव शुष्कं ललाटाद्विश्लिष्य लुठन्त्या अस्या विकीर्णानलकान् धूसरयति स्म । 'पितुगृहे' इत्युक्त्या हिमालयेऽपि एवं ताप इति तापोत्कर्षो व्यञ्जितः, इति विवरणकारः । 'पितुर्गृहे' विरहतापस्यात्यन्तगोपनार्हत्वेपि ताप एवं प्रकटोऽभूदित्युत्कटता व्यज्यत इति तु वयम् ।

अलं०—तुषारसंघातेऽपि तापनिवृत्त्यलाभोक्त्या विशेषोक्तिः । पार्वतीगतः पूर्वानुरागाख्यो विप्रलम्भ इत आरभ्य चतुर्षु पद्येषु स्फुटः । 'अरतिः' इति व्यपदिश्यमाना विषयविद्वेषरूपा अनङ्गावस्था अत्रोपन्यस्ता, द्वादशावस्थावादिनां मते तु संज्वरावस्थापीति मल्लिनाथः ।

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किंनरराजकन्यका वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

अ०—इयम् पिनाकिनः चरिते उपात्तवर्णे (सति) सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैः वनान्तसङ्गीतसखीः किंनरराजकन्यकाः अनेकशः अरोदयत् ।

व्याक०—उपात्तः *वर्णो यस्मिन् तस्मिन् उपात्तवर्णे । सति सप्तमी । उपात्तशब्दे दाधातोः क्तः, वर्णनं वर्णः, वर्णयतेर्भावे घञ् । बाष्पेण सह

* शुक्लादौ ब्राह्मणादौ च शोभायामक्षरे तथा । गीतिक्रमे स्तुतौ वेषे वर्णशब्दः प्रयुज्यते । इति हलायुधः ।

(वर्तमाने) (बहु०) कण्ठे (कर्म०) स्खलितैः सबाष्पकण्ठस्खलितैः । स्खलितशब्दे स्खलतेः "गत्यर्थाकर्मक..." इत्यादिना कर्तरि क्तः । वनान्ते सङ्गीते (तत्पु०) सख्यः वनान्तसङ्गीतसख्यः, सङ्गीतेन सख्यः इति मल्लिनाथः । गीतशब्दे गायतेः क्तः, "घुमास्थागापाजहातिसां हलि" इतीत्वम् । किन्नराणां राज्ञः कन्यकाः किन्नरराजकन्यकाः । अथवा प्रशंसावाचिना राजशब्देन किन्नरशब्दस्य "प्रशंसावचनैश्च" इत्यनेन कर्मधारयः, ततः षष्ठीतत्पुरुषः, किन्नराणां राज्ञामिव कन्यका इति । एकमेकमिति एकशः, "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" इति एकशब्दाच्छस् प्रत्ययः, न एकशः अनेकशः । पिनाकोऽस्य अस्तीति पिनाकी, तस्य । "अत इनिठनौ" । पदैः-रोदनक्रियां करणे तृतीया ।

व्याख्या—इयम्-पार्वती, पिनाकिनः-महादेवस्य, चरिते-त्रिपुरासुरविजयादिरूपे, उपात्तः-गृहीतः-आरब्धः, वर्णः-गीतिक्रमः, यस्मिन्, तथाभूते-गातुमारब्धे सति, सबाष्पे-अश्रुसहिते-गद्गदे, कण्ठे-गले, स्खलितैः-विशीर्णैः-अस्पष्टोच्चरितैः, पदैः, वनान्ते-अरण्यप्रदेशे, सङ्गीते- गानादौ, सखीः-सहचारिणीः अथवा सङ्गीतेन-सहगानेन निमित्तेन, सखीः-मित्रभूताः, किन्नराणाम् देवयोनिविशेषाणाम्, राज्ञः-अधिपतेः, अथवा किन्नराणां राज्ञामिव-श्रेष्ठकिन्नराणाम्, कन्यकाः-अनूढाः सुताः, अनेकशः-बहुशः, अरोदयत्-अश्रुमोक्षं कारितवती ।

भा०—इयं हि शिवेऽनुरक्ता शिवकीर्तनश्रवणव्यसनाद्वनान्ते गच्छति स्म । तत्र च यदा किन्नरकन्यकाः शिवचरितं गातुमारभन्ते स्म, तदा ताभिः सह गातुमुपक्रममाणा शिवस्मरणोद्बोधितविरहजनितेन कण्ठगद्गदत्वेन स्पष्टं पदान्युच्चारयितुमशक्नुवती तथा वैकल्यं प्राप्नोति स्म, यथास्या दशां दृष्ट्वा सखीभूतास्ताः किन्नरराजकन्यका अपि रुदन्ति स्म ।

अ०—विनोदार्थमुपक्रमे विषादाधिक्यप्राप्तिवर्णनाद्विषमालङ्कारः । दशास्ववस्थासु मूर्च्छाख्याऽनङ्गावस्था व्यज्यते, द्वादशावस्थापक्षे तु प्रलापावस्था व्यज्यत इति मल्लिनाथः ।

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।

क्व नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्य*वागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥८७॥

अ०—(किं) च, त्रिभागशेषासु निशासु चणम् नेत्रे निमील्य सहसा हे नीलकण्ठ ! क्व व्रजसि ? इति अलक्ष्यवाग् असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना (सती) व्यबुध्यत ।

व्याक०—त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषासु त्रिभागशेषासु । उत्तरपदे द्विगुः, यद्वा रात्रेः त्रियामत्वस्वीकारेण तृतीयो भागः शेषो यासां तासु इति विग्रही-तव्यम्, अत्र पक्षे त्रिशब्दस्य पूरणार्थत्वं बोध्यम्, 'शतांशः' 'सहस्रांशः' इत्यादौ शतादिशब्दवत् । अन्यथा तत्रापि शततमांशः सहस्रतमांश इत्येव स्यात् । नीलः कण्ठो यस्य स नीलकण्ठः । न लक्ष्यं यस्याः सा अलक्ष्या, तादृशी वाग् यस्याः सा अलक्ष्यवाक् । न सत्ये (नञ्समासः) कण्ठे (कर्म०) अर्पितं (तत्पु०) बाह्वोः (बाहुभ्यां वा) बन्धनं (तत्पु०) यया (बहु०) सा असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना; अर्पितमिति अर्पयतेः, णिजन्ताद् ऋधातोर्वा क्तः । णिचि पुगागमः ।

व्याख्या—किं च, त्रिभ्यो भागेभ्यः-यामरूपेभ्योंऽशेभ्यः, शेषासु-अव-शिष्टासु, निशासु-रात्रिषु-रात्रीणां चतुर्थे यामे, अथवा त्रिभागः-तृतीययाम-रूपोंऽशः, शेषः यासां तथाभूतासु त्रियामासु रात्रिषु, रात्रीणां प्रथमद्वितीय-भागयोर्गतयोरिति यावत्, चणम्-चणमात्रम्, नेत्रे-नयने, निमील्य-मील-यित्वा, सहसा-अकस्मात्, सद्यः वा, हे नीलकण्ठ ! हे शिव ! क्व-कुत्र, व्रजसि-गच्छसि ? इति-एवंप्रकारेण, अलक्ष्या-संबोध्यासंनिधानाद्, निर्विषया, वाग्-वाणी, यस्यास्तथाभूता, असत्ये-मिथ्याभूते सङ्कल्पिते, कण्ठे-नीलकण्ठ-ग्रीवायाम्, अर्पितम्-बाह्वोः, बाहुभ्यां वा बन्धनम्-आश्लेषः, यया तथाभूता सती, व्यबुध्यत-अजागः ।

भा०—निशास्वनया निद्रा न लभ्यते स्म । रात्रेर्भागद्वयं विनिद्रमेव गमयित्वा तृतीयभागे कथंचिन्नेत्रनिमीलनमात्रं निद्राभासं प्राप्नोत् । तत्र चाल्पतमनिद्रायां कथंचिज्जागरणम्, कथंचिच्च स्वप्न इति स्वप्नजागरयोः सङ्कर-दशायां स्वप्ने शिवं दृष्ट्वा तमुपगूहमाना जागरप्रत्ययवद् बाहू प्रसारयन्ती

* 'अलक्षवाग्' इति प्रका० विव० ।

तं च तत्रापि पलायमानं दृष्ट्वा "नीलकण्ठ (विषभक्षणेनापि जगद्-दुःखहरोऽसि, किमिति मां दुःखयसि) क्व व्रजसि" इति ब्रुवती पलायन-जनितात् त्रासाज्जागर्ति स्म । जागरिता चापश्यत्, यन्मम वागपि निर्विषया, संबोध्यस्य शिवस्यासन्निधानात् । बाहू चापि परिरम्भार्थमुत्क्षिप्तौ कल्पनामात्र-निर्मित एव कण्ठे सक्तौ, न तु वास्तव इति ।

अलं०—विप्रलम्भस्यात्र सम्यक् परिपोषः । शिव आलम्बनम्, स्वप्ने तद्दर्शनमुद्दीपनम् । बाहुप्रसारसंलापादिकमनुभावः । तद्व्यञ्जितमौत्सुक्यं पलायनजनितत्रासश्च व्यभिचारिभावौ । जागरोन्मादाख्ये अनङ्गावस्थे अत्र सूचिते इति मल्लिनाथः ।

*यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ?
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥५८॥

अ०—(किं) च यदा त्वम् बुधैः सर्वगतः उच्यसे (ततः) भावस्थम् इमम् जनम् कथम् न वेत्सि ? मुग्धया (अनया) स्वहस्तोल्लिखितः चन्द्रशेखरः रहसि उपालभ्यत ।

व्याक०—सर्वं गतः सर्वगतः, "द्वितीया श्रितातीत......" इत्यनेन समासः । भावे तिष्ठतीति भावस्थः, तम्, "सुपि स्थः" इति कः, उपपदसमासः । स्वेन हस्तेन उल्लिखितः स्वहस्तोल्लिखितः । उल्लिखितशब्दे उत्पूर्वाल्लिखतेः क्तः, "तोर्लि" इति उपसर्गतकारस्य लत्वम् । चन्द्रः शेखरो यस्य स चन्द्रशेखरः । यदा-यच्छब्दात् हेत्वर्थे दा इति गणव्याख्यानम् । बुधैः-बुध्यतेः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः", वचनक्रियाया अनुक्ते कर्तरि तृतीया । उच्यसे-वक्तेः कर्मणि लट् । मुग्धया-मुह्यतेः क्तः, "वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्" इति हस्य घत्वम् । लेखनोपालम्भयोः कर्तृपदम् । उपालभ्यत-लभतेः कर्मणि लङ् ।

व्याख्या—किं च (हे चन्द्रशेखर !) यदा-यतः, त्वम्, बुधैः-पण्डितैः, सर्वगतः-सर्वान्तर्यामी, उच्यसे-व्यपदिश्यसे, ततः, भावे-त्वद्विषयिण्यनुरागे, तिष्ठति-वर्तत इति तथाभूतम्, त्वदनुरागिणम्, इमम्, जनम्-(माम्)

* 'सदा बुधैः' इति प्रका० विव० ।

कथम्-केन प्रकारेण, कुतो हेतोः, न वेत्सि-न जानासि ? इति-एवंरूपेण, मुग्धया-विरहवशाच्चेतनाचेतनज्ञानशून्यया पार्वत्या, स्वेन-स्वकीयेन, हस्तेन-करेण, उल्लिखितः-चित्रितः, चन्द्रशेखरः-महादेवः, रहसि-एकान्ते, उपालभ्यत-अधिक्षिप्यते स्म ।

भा०—स्वप्न-चित्र-सादृश्यदर्शनानि विरहिणां विनोदस्थानानि, तत्र स्वप्नदर्शनेनातृप्तिरुक्ता । चित्रदर्शनमप्युच्यते-'इयं पार्वती कथंचिच्छिवरूपं द्रष्टुमुत्कण्ठिता स्वहस्तेनैव शिवं चित्रे लिखति स्म । तद्दर्शनोद्बुद्धविरहविमुग्धा च 'चित्रमिदम्' इति विस्मरन्ती प्रत्यक्षवत्तमुपालभते स्म-यत् 'पण्डितैः सर्वान्तर्यामितया उपदिश्यमानोऽपि कथं मदनुरागं न वेत्सि । जानानोऽप्युपेक्षसे-इत्यहो ते निर्दयता ! ' इति । अयं चास्या व्यापारो लज्जयैकान्ते प्रवृत्तोऽपि सखीभिः कथंचिद् दृष्ट इति ।

अलं०—अत्रापि विप्रलम्भध्वनिरेव । लज्जां विजित्य स्वहस्तेन चित्रलेखन-प्रवृत्तेर्लज्जात्यागावस्थेयमिति मल्लिनाथः । उन्मादावस्थां तु प्रकाशिकाविवरण-कारावाहतुः ।

यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं *विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥२१॥

अ०—(अथ) च, जगत्पतेः तस्य अधिगमे विचिन्वती (इयम्) यदा अन्यम् विधिम् न अपश्यत्, तदा गुरोः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपोवनम् प्रपन्ना ।

व्याक०—जगतां पत्युः जगत्पतेः । अधिगमे-गच्छतेः "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इति अप्प्रत्ययः । अधिगमे विचिन्वती-इति "निमित्तात् कर्मयोगे" इति सप्तमीति प्रकाशिकाविवरणयोः । 'योगः संयोगसमवायात्मक एव' इति कौमुदीमते तु वैषयिकाधारे सप्तमी । विधिम् दधातेः किः । विचिन्वती-चिनोतेः लक्षणे शतृप्रत्ययः, ततो ङीप् । अनुज्ञया-जानातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । प्रपन्ना-पद्धातोः कर्तरि क्तः । तपोवनमिति प्रपदनक्रियाकर्मणि द्वितीया । गुरोरिति अनुज्ञासंबन्धे षष्ठी । अनुज्ञयेति करणे तृतीया, अस्माभिरिति सह-

* 'वितन्वती' इति क्वचित् ।

योगे तृतीया। तपसे-अप्रयुज्यमानतुमुन्नन्तकर्मणि चतुर्थी, तपः कर्तुमित्यर्थः

व्याख्या—च-पुनः, (तीव्रसंतापमनुभूय) जगत्पतेः-त्रिभुवनस्वामिनः तस्य-महादेवस्य, अधिगमे-प्राप्तौ, विचिन्वती बुद्धया मृगयमाणा, इयम्-पार्वती यदा, अन्यम्-तपोनुष्ठानातिरिक्तम्, उपायम्-साधनम्, न अपश्यत्-नाजानात्, तदा गुरोः-स्वपितुः-हिमालयस्य, अनुज्ञया-अनुमत्या, अस्माभिः-स्वसखीभिः, सह, तपसे-तपःकर्तुम्, तपोवनम्-इदं तपश्चर्यारण्यम्, प्रपन्ना-प्राप्ता-आगतेत्यर्थः।

भा०—अतितीव्रविरहेण संतप्तया उपायं विवेचयन्त्याऽनया यदान्य उपायो न दृष्टस्तदा पितुराज्ञां गृहीत्वा तपः कर्तुमियमत्रागता । किञ्च एकाकिन्या निवासस्यानुचितत्वाद्वयमेतत्सख्य एतया सहैवात्रागताः । जगत्पतिर्हि भगवान् शङ्करो न तपोऽतिरिक्तोपायसाध्यः स्यात् ।

अलं०—जगत्पतेरिति विशेषणस्य साभिप्रायत्वात्परिकरः । तपश्चरण-समर्थनात् काव्यलिङ्गं च ।

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि* ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥६०॥

अ०—सख्या स्वयम् कृतजन्मसु तपःसाक्षिषु एषु द्रुमेषु अपि फलम् दृष्टम्, शशिमौलिसंश्रयः अस्याः मनोरथः च प्ररोहाभिमुखः अपि न दृश्यते ।

व्याक०—कृतं जन्म येषां तेषु कृतजन्मसु। तपसः साक्षिषु तपःसाक्षिषु, "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इत्यनेन साक्षिशब्दः साधुः। शशी मौलिः यस्य (मौलौ यस्येति वा) स शशिमौलिः, स संश्रयो यस्य स शशिमौलिसंश्रयः। संश्रयः-श्रयतेः कर्मणि "एरच्"। सख्येति करोतेः कर्तरि तृतीया। द्रुमेषु-औप-श्लेषिकाधारे सप्तमी। दृश्यते-पश्यतेः कर्मणि लट्। मनोरथ इति दर्शनक्रियाया उक्ते कर्मणि प्रथमा, अस्माभिरिति दर्शनक्रियायाः कर्ता अध्याहारलभ्यः। च शब्दस्त्वर्थे ।

व्याख्या—(अस्माकम्) सख्या-पार्वत्या, स्वयम्-अन्यसाहाय्यमनपेक्ष्य, कृतजन्मसु-उत्पादितेषु-रोपितेषु, तपःसाक्षिषु-तपस्यायाः साक्षाद् द्रष्टृषु, एषु-पुरो

---

* 'बद्धमेष्वपि' इति प्रका० विव० । 'बद्धम्-निष्पन्नम्-उत्पन्नम्, इति तद् व्याख्या।

दृश्यमानेषु, द्रुमेष्वपि-वृक्षेष्वपि, फलम्, दृष्टम् । शशी-चन्द्रः, मौलिः-किरीटं* यस्य (मौलौ मस्तके वा यस्य) तथाभूतो महादेवः-संश्रयः-अवलम्बः, यस्य तथोक्त', अस्याः-पार्वत्याः, मनोरथः च-अभिलाषस्तु, प्ररोहस्य†-अङ्कुरस्य, आभिमुखः-सिद्ध्युन्मुखोऽपि, न दृश्यते-नावलोक्यते ।

भा०—तपस्यन्त्या अस्माकं सख्याः पार्वत्या इयान् समयो व्यतीतः, यदनयाऽऽगतया स्वहस्तेन उप्तवीजाः सिक्ताश्च वृक्षा अपि फलवन्तो जाताः, किन्तु अस्या मनोरथबीजमद्यापि बीजावस्थमेव, न त्वङ्कुरोत्पत्तिकालिकी उच्छूनावस्थापि तत्र दृश्यते । सिद्धेः किमपि लक्षणमद्यावधि न दृष्टमिति ।

अलं०—'महान् कालस्तपस्यन्त्या व्यतीतः' इत्यस्य वृक्षफलोद्गमरूप-कार्यमुखेन प्रतिपादनादप्रस्तुतप्रशंसा । मनोरथानवाप्तिरूपया कुवलयानन्दमते विषमोऽपि । शशी खलु बीजान्यङ्कुरयति तूर्णम्, शशिमौलिसंश्रयोऽपि मनोरथो बीजरूपो न प्ररोहाभिमुख इति व्यङ्ग्यो विरोधः । सखीगतो विषादो भावो व्यङ्ग्यः । मनोरथे प्ररोहपदं सिद्धिप्रक्रमे लाक्षणिकम्, सादृश्यं-सम्बन्धः । वृक्षतुलनायै तथोपन्यासः ।

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्त‡रमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युप§पत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

अ—प्रार्थितदुर्लभः सः तपःकृशाम् सखीभिः अस्रोत्तरम् ईक्षिताम् इमाम् सखीम् तदवग्रहक्षताम् सीतां वृषा इव कदा अभ्युपपत्स्यते (इति) न वेद्मि ।

व्याक०—प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्च प्रार्थितदुर्लभः, दुर्लभ शब्दे लभतेः खल् तपसा कृशां तपःकृशाम्, कृशशब्दे कृशधातोः कर्मणि क्तः, "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" इत्यनेन निपातनात् तलोपः । अस्रम् उत्तरम् (प्रधानम्) अस्मिन् कर्मणि तद् अस्रोत्तरम्, क्रियाविशेषणम्, अस्राकुलमिति क्वचित् पाठः, अस्रैः, आकुलमस्राकुलमिति तद्विग्रहः । तस्यावग्रहेण क्षताम् तदवग्रहक्षताम् ।

---

* चूडा किरीटं केशाश्च मौलयः सयतास्त्रयं—इत्यमरः ।

† प्ररोहस्त्वङ्कुरोऽङ्कुरः इति वैजयन्ती ।

‡ 'रस्रान्तरवीक्षिताम्' इति प्रका० विव० ।

§ 'मभ्यवपत्स्यते' इति प्रका० विव० ।

अवग्रहशब्दे गृह्णातेरप् । अहमिति वेदनक्रियाकर्ता अध्याहर्तव्यः, समस्तवाक्यार्थः कर्म । अवग्रहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तदिति भिन्नं पदं वेद्मीत्यस्य कर्मेति श्रीमन्माल्लिनाथः, एवं सति दूरान्वयः कथं तेन परिहृत इति तु न विद्मः ।

व्याख्या—प्रार्थितः-अभिलषितः, (अपि) दुर्लभः-दुष्प्रापः, सः-महादेवः, तपसा, कृशाम्-तन्वीम्, अत एव सखीभिः-सहचरीभिः, अस्रोत्तरम्-अश्रुप्रधानम्, साश्रु इति यावद्, ईक्षिताम्-अवलोकिताम्, (अस्रान्तरवीक्षिताम् इति पाठे अस्राणाम्-अश्रूणाम्, अन्तरे-पतनोद्गमयोरन्तराले, वीक्षिताम्-दृष्टाम् *) इमाम्-पार्श्ववर्तिनीम्, (त्वयापि दृश्यमानाम) सखीम्-वयस्यां पार्वतीम्, तस्य-इन्द्रस्य-इन्द्रकर्तृकेन, † अवग्रहेण-वृष्टिप्रतिबन्धेन, क्षताम्-पीडिताम्, ‡ सीताम्-लाङ्गलरेखाम्, तद्युक्तां कृष्टां भुवम्, वृषेव-इन्द्रइव, कदा-कस्मिन् काले, अभ्युपपत्स्यते-अनुग्रहीष्यति, इति न वेद्मि-न जानामि ।

भा०—सखी वक्ति वर्णिन् ! यत्त्वयोक्तम् ' कः प्रार्थितदुर्लभो भविष्यति ' इति स एष प्रार्थितदुर्लभः शिवः, तदर्थमेव तपस्यन्तीयमीदृशीं दशां गता, यत्सख्यो वयमेतस्या दशां विचार्य निरन्तरमश्रूणि मुञ्चामः, अश्रूणामन्तराले च कथं चिदेतस्या दशां प्रेक्षामहे । वृष्टिप्रतिबन्धेन यथा लाङ्गलक्षता भूमिः शोच्या भवेत्, तथेयमस्माकं शोच्या, (स्वयं त्वियं न शोचति, वयमेवैतदर्थं विषण्णाः, कृषका भूम्यर्थमिव) यथेन्द्रस्तस्यां भुवि कृपां कृत्वा वर्षति, तथा कदा स देवः कृपां करिष्यतीति न ज्ञायते ।

अलं०—पूर्णोपमा, इन्द्रशिवयोः सीतापार्वत्योश्चोपमानोपमेयभावः अवग्रहविरहयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । सखीगतयोर्विषादौत्सुक्ययोर्भावयोर्व्यङ्ग्यत्वात्

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
$अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

---

* एतेन अश्रुपातस्य नैरन्तर्यं व्यज्यत इति चमत्कारोऽत्र पाठे ।

† वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ—इत्यमरः ।

‡ सीता लाङ्गलरेखा स्याद् व्योमगङ्गा च जानकी—इति रभसः ।

$ 'अपीदमेवं' इति प्रका० विव० । ' अपिः प्रश्ने ' इति तद्व्याख्या ।

अ०—इङ्गितज्ञया तया इति अगूढसद्भावम् निवेदितः नैष्ठिकसुन्दरः अव्यञ्जितहर्षलक्षणः (सन्) अयि इदम् एवम् (उत) परिहासः (अयम्) ? इति उमाम् अपृच्छत् ।

व्याक०—इङ्गितं जानातीति इङ्गितज्ञा, तया, जानातेः "आतोऽनुपसर्गे कः" । न गूढः सन् भावः यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा अगूढसद्भावम्, क्रियाविशेषणम् । गूढशब्दे गूहतेः क्तः । नैष्ठिकश्चासौ सुन्दरश्च नैष्ठिकसुन्दरः । निष्ठाशब्दो लक्षणया निष्ठाकालवाची, निष्ठाकालम् (* मरणकालम्) यावदस्य ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकः "तदस्य ब्रह्मचर्यम्" इति निष्ठाशब्दात् ठञ् । न व्यञ्जितं हर्षस्य लक्षणं येन स अव्यञ्जितहर्षलक्षणः । व्यञ्जितशब्दे णिजन्ताद् अञ्जधातोः क्तः । निवेदितः-वेदयतेः क्तः । परिहासः-हसतेर्घञ् । तयानिवेदनक्रियाकर्तरि तृतीया । पूर्वार्धे-इतिशब्दपरामृष्टार्थो निवेदनक्रियायाः प्रधानं कर्म, नैष्ठिकसुन्दरश्च गौणं कर्म, 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः......' इति वचनात् क्तप्रत्ययेन तस्यैवोक्तत्वात् तत्रैव प्रथमा । ब्रूसमानार्थत्वाद् निवेदयतेः दुह्यादित्वं बोध्यम् । एवमुत्तरार्धेऽपि इतिशब्दपरामृष्टो वाक्यार्थः प्रश्नक्रियायाः प्रधानं कर्म, उमामिति च अकथितं कर्म ।

व्याख्या—†इङ्गितम्-पार्वत्या हृद्गतं भावम्, जानातीति तथाभूतया तया-सख्या, इति-पूर्वोक्तम्, न गूढः-न गोपितः, सद्भावः-यथार्थाभिप्रायः, यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा, निवेदितः-उक्तः, नैष्ठिकः-यावज्जीवब्रह्मचारी, सुन्दरश्च-मनोहराकृतिः, स युवा न व्यञ्जितम्-न प्रकटितम्, हर्षस्य-प्रसादस्य, लक्षणम्-मुखरागादि चिह्नम्, येन तथाभूतः सन्, अयि-पार्वति ! इदम्-त्वत्सखीकथितम्, एवम्-सत्यम्, उत-परिहासः-केलिः ? इति-एवम्, उमाम् पार्वतीम्, अपृच्छत्-पृष्टवान् ।

भा०—पार्वतीप्रेरितया हृद्गतं भावं जानत्या सख्या सर्वं यथार्थमावेदितम् । तच्च श्रुत्वा भगवतः शिवस्य हर्ष उत्पन्नः, परं स्वरूपं गोपायितुं न हर्षचिह्नानि रोमोद्गमादीनि तेन प्रकटितानि । प्रत्युत विपरीतं पार्वतीं प्रति एवं पृष्टम्

---

* निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ताः-इत्यमरः ।

† इङ्गितं हृद्गतो भाव इति सज्जनः ।

'अयि पार्वति ! त्वत्सखी सत्यं ब्रवीति, उत सखीभावात्परिहासं करोति ?' इति । स्वयं पार्वतीमुखादाकर्णयितुमग्रे विपक्षीभूय परीक्षितुं चेयं कपटरचना ।

अलं०—'इङ्गितज्ञा' इति विशेषणं यथार्थावेदने साभिप्रायमिति परिकरः। नैष्ठिकशब्देन यावज्जीवनं ब्रह्मचर्यम्, सुन्दरपदेन विलासित्वं च व्यज्यत इति व्यङ्ग्यो विरोधः । भगवति विरुद्धधर्मोपपत्तेः परिहारः । हर्षलक्षणाप्रकाशनेन महादेवस्यावहित्थाख्यो भावो व्यज्यते, 'अयीदमेवं परिहासः' इति पक्षद्वयेोपन्यासेऽपि उताद्यव्ययानुपादानाद् न्यूनपदत्वं दोषः ।

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

अ०—अथ अद्रेः तनया मुकुलीकृताङ्गुलौ अग्रहस्ते स्फटिकाक्षमालिकाम् समर्पयन्ती चिरव्यवस्थापितवाक् कथंचिद् मिताक्षरम् अभाषत ।

व्याक०—अमुकुलानि मुकुलानि कृता अंगुलयो यस्य, तस्मिन् मुकुलीकृताङ्गुलौ । मुकुलीकृता इत्यत्र मुकुलशब्दाद् अभूततद्भावे च्विः, "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इति गतिसंज्ञा, "कुगतिप्रादयः" इति समासः । अग्रश्चासौ हस्तश्च अग्रहस्तः, तस्मिन् । अग्रेऽपि हस्तशब्दप्रयोगसत्त्वात्सामानाधिकरण्यम् । यद्वा हस्तस्य अग्रे इति अग्रहस्ते, राजदन्तादेराकृतिगणत्वाद् हस्तशब्दस्य परनिपातः । चिरेण व्यवस्थापिता वाग् यया सा चिरव्यवस्थापितवाक् । व्यवस्थापिता णिजन्तात् स्थाधातोः क्तः । समर्पयन्ती-अर्पयतेः लक्षणे शतृप्रत्ययः, मितानि अक्षराणि यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा मिताक्षरम् ।

व्याख्या—अथ-वर्णिनः प्रश्नादनन्तरम्, अद्रेः-पर्वतस्य, हिमालयस्य, तनया-सुता-पार्वती, मुकुलीकृताः-मिथः संयोज्य कुड्मलाकारं नीताः, अङ्गुलयो यस्य तथाभूते, अग्रहस्ते-हस्तस्याग्रभागे, स्फटिकाक्षमलिकाम्-स्फटिकनिर्मितां जपमालाम्, समर्पयन्ती-आमुञ्चती, चिरेण, व्यवस्थापिता-स्वीकृता, वाग्-वाणी-भाषणम्, यया तथाभूता, लज्जावरुद्धां वाचं चिरप्रयत्नेन प्रवर्तयन्ती सती, कथंचित्-केनापि प्रकारेण महता कष्टेन, मिताक्षरम्-परिमितवर्णम्, यथा स्यात्तथा, अभाषत-अब्रवीत् । 'प्रकाशिकाविवरणकारौ तु चिरात्-तपःकालादारभ्य, व्यवस्थापिता-निवृत्तिं नीता, वाग्-वाणी यया तथाभूता, चिरान्मौनव्रतं दधत्यपि वर्णिगौरवात्कथंचिदुवाचेति व्याचक्षाते ।

भा०—आवश्यकं वर्णिप्रश्नस्य तद्गौरवरक्षणायोत्तरणम्, लज्जा च निरुणद्धि-इत्यसामञ्जस्ये चिरं स्थित्वा पार्वती, अन्ततः कथंचिदतिसंक्षेपेणोत्तरदाने प्रवृत्ता । सा जपं कुर्वत्यासीत्, जपमध्ये चानुचितं भाषणमिति जपविरामाय स्फटिकनिर्मिता जपमाला तया हस्ताग्रभागे निश्चलीकृत्य स्थापिता । जपकाले च मध्यमामध्यभागे धृताया मालाया अङ्गुष्ठेन चालनम्, तर्जनी च पृथग् विवृता स्थाप्यत इति अङ्गुलयो विवृता भवन्ति, जपविरामे संकोच्य ता मुकुलीकृताः ।

अलं—मालाविन्यासादौ स्वभावोक्ति श्रीमन्नारायण आह । लज्जाख्यस्य भावस्य शान्तिर्वाच्यासिद्ध्यङ्गमिति 'समाहितम्' अप्यलङ्कारः ।

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

अ०—(हे) वेदविदाम् वर ! त्वया यथा श्रुतम्, अयम् जनः उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः (अस्ति) इदम् तपः तदवाप्तिसाधनम् (मतम्) किल, मनोरथानाम् अगतिर्न विद्यते ।

व्याक०—वेदं विदन्तीति वेदविदः, तेषाम्, वेत्तेः कर्तरि क्विप् । उच्चैः पदस्य (तत्पु०) लङ्घने (ष० तत्पु०) उत्सुकः-उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः । लङ्घनशब्दे लघिधातोर्ल्युट् । तस्य अवाप्तेः साधनं तदवाप्तिसाधनम् । न गतिः अगतिः, न गतिर्यस्मिन् सोऽगतिरिति वा ।

व्याख्या—हे, वेदविदाम्-वैदिकानाम्, वर-श्रेष्ठ ! त्वया-भवता, यथा श्रुतम् सम्यग् आकर्णितम्, (यथाशब्दः सम्यगर्थे-इति मल्लिनाथः । विवरणकारस्तु-यथा-येन प्रकारेण त्वया श्रुतम्, तथा अयं जनः-इत्येवं व्याचख्यौ) किं तत् ? तदाह-अयं जनः-(अहम्) उच्चैःपदस्य-शिववधूत्वप्राप्तिरूपस्योन्नतस्थानस्य, लङ्घने-आक्रमणे-प्राप्तौ इति यावद्, उत्सुकः-उत्कण्ठितः, अस्तीति शेषः । इदम्-मया क्रियमाणम्, (अतितुच्छम्) तपः, तस्य-पदस्य, अवाप्तेः-प्राप्तेः, साधनम्-उपायः, इति मतम्, किलेति साधनस्य अलीकत्वं द्योतयति । तर्हि किमर्थं दुष्प्रापे प्रवृत्तासि, इत्यत आह-मनोरथानाम्-अभिलाषाणाम्, अगतिः-विश्रान्तिः, अविषयो वा, न विद्यते-नास्ति । न हि शक्तिमनुरुध्य

कामाः प्रवर्तन्ते, शक्येऽशक्ये वा वस्तुनि सर्वत्रैव तेषाम् अनारितप्रवृत्तेः ।

भा०—वर्णिना यत् ' किं परिहासोयम् ' इति पृष्टम्-तत्र पार्वत्या एवं बुद्धिरुदभूद् यच्छिवपत्नीत्वं दुष्प्रापं मत्वायमेवमाहेति । तदनुसारेणैवोत्तरयति सा ' वेदविद्वर ! त्वया सखीमुखाच्छ्रुतं यथार्थमेव, तादृशदुष्प्रापोन्नतस्थान-प्राप्तौ मदभिलापो वर्तत एव । इदं चातितुच्छं तपोऽहं तत्प्राप्तिसाधनं वृथैव मन्ये इति बालिशता मे । तथापि किं करवाणि, मनोरथाः समीक्ष्य न प्रवर्तन्ते-इति मनोरथस्यैवायं दोषो न ममेति ।

अलं०—मनोरथानामगतिर्न विद्यते-इति सामान्येन स्वमनोरथसमर्थनादर्थान्तरन्यासः । महत्यपि तपसि पार्वत्या गर्वास्पर्शो व्यज्यते । शिववधूत्वस्य अत्युन्नतस्थानत्वोक्त्या तत्राभिलाषातिशयश्च व्यज्यते ।

अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव* वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च† कर्तुमुत्सहे ॥६५॥

अ०—अथ वर्णी आह-महेश्वरः विदितः, त्वम् पुनः एव तदर्थिनी वर्तसे, च तम् अमङ्गलाभ्यासरतिम् विचिन्त्य तव अनुवृत्तिम् कर्तुम् न उत्सहे ।

व्याक०—महांश्चासौ ईश्वरः महेश्वरः, " सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इत्यनेन समासः । ईश्वरः-ईष्टेर्वरच् । तस्य अर्थिनी तदर्थिनी, अर्थिनी शब्दे " अर्थाच्चासन्निहिते " इति अर्थशब्दादिनिः । न मङ्गलम् अमङ्गलम्, (नञ् त०) तस्य अभ्यासे (प० त०) रतिः यस्य (बहु०) तम् अमङ्गलाभ्यासरतिम् । आह-ब्रूधातोर्लट्, ब्रुवश्चाहादेशः । भूतार्थेऽयं लट्, स च भ्रान्तिमूल इति वामनसंमत्या मल्लिनाथः । प्रकाशिकाविवरणकारौ तु " तदादौ च " इति भोजसूत्रानुसारेण अथशब्दयोगे लटमाहतुः, अथशब्दस्य तदादित्वाभ्युपगमात् । विदितः-वेत्तेः " मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च " इति वर्तमाने क्तः; ममेति वेदनक्रियायाः कर्ता अध्याहर्तव्यः । महेश्वरः इति तस्याः कर्म । एवकारः-अप्यर्थे, चशब्दस्त्वर्थे ।

---

* 'पुर एव' इति प्रका० विव० । ' मद्दर्शनात्पुर एव त्वं शिवार्थिनी वर्तसे, यदि प्राङ् मद्दर्शनमभविष्यत्, नैतदभविष्यत्, इति तद्व्याख्या ।

† ' न तु ' इति प्रका० विव० ।

व्याख्या—अथ-पार्वतीवचनानन्तरम्, वर्णी-ब्रह्मचारी, आह-कथयति स्म, यद्-महेश्वरः-महादेवः, मम विदितः-मया ज्ञायते, यस्त्वां प्राङ् मनोभवं दग्ध्वा विफलमनोरथां कृतवान्, त्वम्-पार्वती, पुनरेव-भूयोऽपि, तदर्थिनी-तदभिलाषिणी, वर्तसे, च-किंतु, तम्-महादेवम्, अमङ्गलस्य-अशुभस्य, चिताभस्मकपालाशुचिवस्तुधारणारूपस्य, अभ्यासे-नैरन्तर्येण सेवने रतिः-अनुरागो यस्य, तथाभूतम्, विचिन्त्य-विचार्य, तव-भवत्याः, अनुवृत्तिम्-अनुमतिरूपमनुसरणम् कर्तुम्, न उत्सहे-उत्साहं न करोमि, त्वामेतद्विषयेऽनुमन्तुं न शक्नोमीत्यर्थः ।

भा०—पार्वतीमुखात्कपटवटुना शिवेन स्वानुरागो यद्यपि श्रुतः, तथापि भूयोऽपि दार्ढ्यपरीक्षार्थम् 'क्रुद्धसुप्तमत्तानां भावज्ञानम्' इति नीतिवचनात् क्रोधदशायां मुख्यभावपरीक्षायाः सौलभ्यं पश्यन् कोपदशायां चातिमधुरान् पार्वती । मुखविकारान् द्रष्टुकामस्तां कोपयितुं स्वं (शिवं) निन्दितुं प्रचक्रमे । 'यद्यपि मया पूर्वम् अर्द्धतपःप्रदानं तुभ्यं प्रतिश्रुतम्, परमिममयोग्याभिनिवेशं ते विलोक्य वाङ्मात्रेणापि तवानुवर्तनमनुमतिरूपं न कर्तुं शक्नोमि, दूरे तु तपः प्रदानम् । स्पष्टमन्यत् ।

अलं०—अमङ्गलाभ्यासस्याननुवृत्तौ हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ।

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥६६॥

अ०—(हे) अवस्तुनिर्बन्धपरे ! आमुक्तविवाहकौतुकः अयम् ते करः शम्भोः वलयीकृताहिना करेण तत्प्रथमावलम्बनम् कथम् नु सहिष्यते ।

व्याक०—न वस्तु अवस्तु, (नञर्थोऽल्पत्वम्) तस्मिन् निर्बन्धः (तत्पु०) परो यस्याः (बहु०) तत्सम्बुद्धौ अवस्तुनिर्बन्धपरे, निर्बन्धशब्दे बध्नातेर्घञ् । आमुक्तं विवाहस्य कौतुकं यस्मिन् स आमुक्तविवाहकौतुकः, आमुक्तम् मुञ्चतेः क्तः, विवाहः-वहतेर्घञ् । अवलयो वलयो यथा संपद्यते, तथा कृतः अहिः यस्मिन् तेन वलयीकृताहिना । तदेव प्रथमं तत्प्रथमम्, (बहुव्रीहिरिति विवरणे, अवलम्बनसमूहोऽन्यपदार्थः) तच्च तदवलम्बनं तत्प्रथमावलम्बनम् । सहिष्यतेः सहतेर्लृट् । कर इति सहनस्य कर्ता । करेणेति अवलम्बनकरणम् । शम्भोः

इति अवलम्बनकर्तरि "कर्तृकर्मणोः कृति" इति षष्ठी । शम्भुकर्तृकं तत्करकर्तृकमवलम्बनमित्यर्थः ।

व्याख्या—अवस्तुनि-असारे तुच्छवस्तुनि, निर्बन्धः-आग्रहः, परः-प्रधानं यस्याः तथाभूते ! हे पार्वति ! आमुक्तम्-धारितम्, विवाहस्य-विवाहसम्बन्धि, कौतुकम्*-मङ्गलसूत्रम् यस्मिन्, तथाभूतः, अयम्-अत्यन्तसुकुमारः, ते-तव, करः-हस्तः, शम्भोः-महादेवस्य, (महादेवेन कृतम्) वलयीकृतः-कटकरूपेण† कृतः, अहिः-सर्पः, यस्मिन्, तथाभूतेन, करेण, तदेव, प्रथमम्-पूर्वमननुभूतम्, (तदेव प्रथमं यस्य तथाभूतमिति वा) अवलम्बनम्-ग्रहणम्, कथं नु-केन प्रकारेण सहिष्यते-सोढुं शक्ष्यति । न कथमपीत्यर्थः ।

भा०—पूर्वमुक्तमनङ्गलाभ्यासं प्रपञ्चयति-अग्रे निर्वाहस्तु दूरे आस्ताम्, विवाहकाल एव पाणिग्रहणसमये यदा शिवस्ते धृतमङ्गलसूत्रं पाणिं स्वकरेण ग्रहीष्यति, तदा तत्करे सर्पं भूषणत्वेन स्थितं दृष्ट्वा भीत्या तव करो निवर्तिष्यत इति पाणिग्रहणमेव न संपद्येत । क्व त्वं कृतविवाहमङ्गलवेषा सुकुमारतरा बाला, क्व च सर्पभूषणः शिव इति वैषम्यमत्र प्रकटितम् । तत्प्रथमावलम्बनपदेन च विशेषेणासहत्वमुक्तम् । अग्रे अभ्यासात्करस्तत्करस्पर्शं सहेतापि, प्रथममेव तु कथं सहेत इति ।

अलं०—उभयत्र विशेषणद्वयं वैषम्यबोधने साभिप्रायमिति परिकरोत्थापितो विषमः । शिवस्याङ्गानां कठोरता, असङ्गलपदार्थसम्बन्धाभ्यासश्च व्यङ्ग्यः ।

त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं‡ कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधू§दुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥६७॥

अ०—(हे गौरि !) त्वम् एव स्वयम् तावत् परिचिन्तय (यत्) कलहंसलक्षणम् वधूदुकूलम् शोणितबिन्दुवर्षि गजाजिनम् च-एते कदाचित् योगम् अर्हतः यदि ।

---

* कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले इति शाश्वतः ।

† आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् इत्यमरः ।

‡ 'स्वतः' इति पाठान्तरम् ।

§ 'वधूदुकूलं क्व च हंसलक्षणं क्व चाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि तत्' इति प्रका०विव० ।

व्याक०—कलहंसः लक्षणं यस्य तत्, कलहंसलक्षणम् । अथवा कलहंसवल्लक्षणम् (स्वरूपम्) यस्य तत्। शोणितस्य विन्दून् वर्षतीति शोणितबिन्दुवर्षि, वर्षतेर्णिनिः, उभयत्राऽपि प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा। तावत्-तच्छब्दाद् "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्", "आ सर्वनाम्नः" इत्यात्वम्। अव्ययमिदं संभ्रमार्थकमिति प्रकाशिका, मानार्थमेवेति संजीवनी । परिचिन्तय-चिन्तयतेः-अधीष्टे, अर्हार्थे वा लोट्। वाक्यार्थः कर्म। एतच्छब्दो दुकूलाजिनपरामर्शकः। यदीत्यव्ययं पक्षान्तरे-इति प्रकाशिका, सञ्जीवन्यान्तु प्रश्नार्थतया व्याख्यातम्।

व्याख्या—हे गौरि, त्वमेव, स्वयम्-आत्मना, तावद्-यावदावश्यकं तावत्, परिचिन्तय-परितो विचारय, यत् कलहंसलक्षणम्-प्रान्तभागे लिखितकलहंसम्, अथवा कलहंसवच्छ्वेतम्, *वध्वाः-नवोढायाः, दुकूलम्-पट्टवस्त्रम्, शोणितस्य-रुधिरस्य, विन्दून्, वर्षति-क्षरति इति तथाभूतम्, गजाजिनम्-हस्तिचर्म च, एते कदाचित्-कस्मिन्नपि काले, योगम्-सङ्गतिम्, अर्हतो यदि-अर्हतः किम्? नैवार्हत इत्यर्थः।

भा०—हे गौरि! अन्यस्य कस्यचित्कथनमुपदेशो वा दूरे आस्ताम्, नास्ति तस्यावश्यकता, त्वमेव स्वयं विचारय। विवाहकाले ग्रन्थिबन्धो यदा स्यात् तदा त्वया धृतं तादृशं महार्हं पट्टवस्त्रम् यत्र गोरोचनया प्रान्तभागे हंसद्वयं लिखितं स्यात्, महादेवेन च धृतं नवं गजाजिनम्, यस्मान्नवतया शोणितविन्दवः क्षरन्तः स्युः, तयोः परस्परं ग्रन्थिः क्रियेत। किमियं घटना समुचिता स्यात्? किं तयोर्योगः शोभेत? आस्तां तव शिवस्य च योगे औचित्यविचारः, युवाभ्यां परिहितयोर्वस्त्रयोरेव योगो न तावद् घटते इति।

अलं०—विषमालङ्कारः।

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु॥ ६८॥

अ०—परः अपि कः नाम चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः तव पादयोः अलक्तकाङ्कानि पदानि विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु अनुमन्यते?

---

* वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री-इति विश्वः।

व्याक०—चतुष्के पुष्पाणाम् प्रकरे (ष० तत्पु०) अवकीर्णयोः चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः, प्रकरशब्दे किरतेः " ॠदोरप् " । अवकीर्णशब्दे किरतेः क्तः । अलक्तकः अङ्कः येषु तानि अलक्तकाङ्कानि विकीर्णाः केशा यासु तासु विकीर्णकेशासु । ' अतत्स्थं तत्र दृष्टं च ' इति लक्षणेनात्र केशानां स्वाङ्गत्वेऽपि विकल्पितत्वात्तते न ङीप् । परेतानां भूमिषु परेतभूमिषु । परेतशब्दे परापूर्वाद् इण्धातोः क्तः । अनुमन्यते-मन्यतेर्वर्तमाने लट् । ' अनुमंस्यते ' इति पाठे तु "किंवृत्ते लिङ्लृटौ" इति गर्हायां लृट् । क इति अनुमन्यतेः कर्ता, पदानीति तत्कर्म । पादयोरिति तत्सम्बन्धे षष्ठी । नामेति कुत्सायाम् ।

व्याख्या—परोऽपि-शत्रुरपि, को नाम-कः पुरुषः, (एवं स्याद् न कोऽपि, यः) चतुष्के-राजमहिष्याद्युचिते गृहे-(मण्डप) विशेषे, (प्रकीर्णयोः) पुष्पाणाम्-कुसुमानाम्, प्रकरः-समूहः, तत्र अवकीर्णयोः-न्यस्तयोः, तत्र सञ्चारोचितयोः, तव-पर्वतराजसुतायाः, पादयोः-चरणयोः, अलक्तकाङ्कानि-संक्रान्तलाक्षारसानि, * पदानि-पादन्यासचिह्नानि, (अवस्थानानीति प्रकाशिकायाम्) विकीर्णाः-इतस्ततो विक्षिप्ताः, केशाः-मृतपुरुषाणां कचाः, यासु तथाभूतासु, परेतभूमिषु-श्मशानस्थलेषु, अनुमन्यते-अनुजानाति । अनुज्ञास्यतीत्यर्थः ।

भा०—अनन्तरं च यदा त्वं भर्तृगृहे गमिष्यसि, तदा शिवस्य श्मशानवासित्वात्तवापि तेन सह श्मशान एव स्थितिर्भविष्यति । ततश्च ययोस्तव पादयोः पितृगृहे मङ्गलमयेषु गृहेषु विकीर्णपुष्पेषु सञ्चरणम्, तस्यैव च तौ समुचितौ, तयोरितस्ततः प्रक्षिप्तशवकेशासु श्मशानभूमिषु सञ्चारो भविष्यति । तत्रैव च पादन्यस्तालक्तकरसगर्भाणि पदचिह्नानि ते लक्ष्येरन् । तव शत्रुरपि (यो निन्दितोऽपि स्यात्, सोऽपि) घटनामिमां नानुज्ञातुमर्हति, कथन्तु मादृशो बन्धुरनुजानीयात् ।

अलं०—' श्मशानवासस्ते नानुमन्तुं शक्यः ' इत्यर्थस्य भङ्गयन्तरेणोक्तत्वात् पर्यायोक्तम् । अमङ्गलाभ्यासरतेरेव प्रपञ्चः ।

---

* ' पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ' इत्यमरः । ' पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः ' इति विश्वः ।

अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षःसुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे* पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥६९॥

अ०—(त्वमेव) वद, अतः परम् अयुक्तरूपम् किम् (स्याद्) यत् त्रिनेत्रवक्षः†सुलभं चिताभस्मरजः तव अपि हरिचन्दनास्पदे अस्मिन् स्तनद्वये पदं करिष्यति ।

व्याक०—त्रीणि नेत्राणि यस्य स त्रिनेत्रः, तस्य वक्षः, तत्र सुलभं त्रिनेत्रवक्षःसुलभम् । न युक्तम्-अयुक्तम्, प्रशस्तम् (उत्कृष्टम्) अयुक्तम्-अयुक्तरूपम्, अयुक्तशब्दात् प्रशंसायां रूपप् । हरिचन्दनस्य आस्पदे हरिचन्दनास्पदे । आस्पदशब्दे "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इति सुडागमः । चिताया भस्म एव रजः चिताभस्मरजः । सुलभम्-लभतेः खल् । रज इति करोतेः कर्तृ, पदमिति तत्कर्म ।

व्याख्या—पार्वति ! त्वमेव, वद-कथय, अतः-वक्ष्यमाणात्, परम्-अधिकम्, अयुक्तरूपम्-अत्यन्तमनुचितम्, किं स्याद्, यत्, त्रिनेत्रस्य-विरूपाक्षस्य, वक्षसि-वक्षःस्थले, सुलभम्-सुप्रापम्, चिताभस्मैव-श्मशानभस्मैव, रजः-अनुलेपनचूर्णम्, तव-एवं सौन्दर्यशालिन्या अपि, हरिचन्दनस्य-‡कुङ्कुमस्य (रक्तचन्दनस्येति विवरणकारः) आस्पदे-स्थानभूते, अस्मिन्-अतिसुन्दरे, स्तनद्वये-द्वयोःस्तनयोः, पदम्-स्थानम्, करिष्यति ।

भा०—यदा समागमकाले महादेवस्त्वामालिङ्गिष्यति, तदा तद्वक्षसि स्थितम् (तदेव तत्र सुलभम्, नान्यत्किमपि चन्दनादिकम्) चिताभस्मरूपमनुलेपनं तत्राप्यस्मिंस्त्रिलोकीसौन्दर्यनिधाने कुचद्वन्द्वे लग्नं स्यात् । यस्मिन्

* 'ङ्कित्ते' इति प्रका० विव० ।

† इयमेव योजना प्रकाशिकाविवरणकृतोरभिमता । मल्लिनाथसूरिस्तु सम्यक्संपद्यमानायामप्येवमेकवाक्यतायाम्, 'त्रिनेत्रवक्षः तवापि सुलभम्, अतः परम् अयुक्तरूपं किं स्यात् । यद् हरिचन्दनास्पदे अस्मिन् स्तनद्वये चिताभस्मरजः पदं करिष्यति, इति क्लिष्टमसमञ्जसं च किमिति व्याख्यातवानिति न विद्मः ।

‡ हरिचन्दनमस्त्री स्यात् त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि इति मेदिनी ।

स्तनद्वन्द्वे चन्दनकुङ्कुमादीनां विलेपनमुचितम्, तत्र तादृशस्यामङ्गलस्य पदार्थस्य संस्पर्श इतिः इतः परं किं जगत्यनुचितं संभाव्यते ।

अलं०—पूर्ववद्विषम एवालङ्कारः ।

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराज*हार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥७०॥

अ०—(किं) च पुरतः इयम् अन्या ते विडम्बना (भवेत्) यद् ऊढया वारणराजहार्यया त्वया अधिष्ठितम् वृद्धोक्षम् विलोक्य महाजनः स्मेरमुखः भविष्यति ।

व्याक०—वारणानाम् राजा वारणराजः, "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । हार्यया वारणराजहार्यया, कर्तृतृतीयान्तेन तत्पुरुषः । हार्यशब्दे हरतेः अर्हार्थे "ऋहलोर्ण्यत्" । वृद्धश्च उक्षाणम्-वृद्धोक्षम्, कर्मधारयः "अचतुर..." इत्यनेन अच् समासान्तो निपात्यते । महांश्चासौ जनः महाजनः । महत आत्वम् । स्मेरं मुखं यस्य स स्मेरमुखः । स्मेरशब्दे स्मयतेः "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" । पूर्ववाचकस्याजन्तस्य पुरशब्दस्य क्वाप्यनुपलम्भात्, नगरवाचिनः पुरशब्दात्तसि निष्पन्नेऽपि 'पुरतः' शब्देऽर्थसंङ्गत्यभावात् 'पुरतः' पदमशुद्धमेव । पूर्वशब्दादस्प्रत्यये तस्य पुरादेशे च "पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्" इति सूत्रेण कृते 'पुरः' इत्येव योग्यमिति पण्डितराजो जगन्नाथ आह । नागेशस्तु 'पुरतः' इति स्वतन्त्रमव्ययम्, 'पुर अग्रगमने' इति धातोः कप्रत्यये पुरशब्दात्तसि वा तद्रूपम्, यद्वा ज्ञापकसिद्धेनातसुच्प्रत्ययेन पचाद्यजन्तात्पुरशब्दात्तत्साधनीयमिति त्रेधा रूपमिदं समर्थितवान्† । विडम्बना-विडम्बय

* 'भार्यया' प्रका० विव० । 'वारणराजभार्यया-श्रेष्ठया हस्तिन्या (कर्तृभूतया) ऊढा-कृतवहना या त्वम्, तया अधिष्ठितं वृद्धोक्षं विलोक्य' इत्यादि तद्व्याख्या । पितृगृहे विशिष्टया हस्तिन्या त्वमुह्यसे, एतादृश्यास्तव वृद्धोक्षारोहणमुपहासास्पदमिति तात्पर्यम् ।

† अत एव कविकुलगुरोरयं प्रयोगः, 'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चात्' इति महाकवेर्भवभूतेः प्रयोगः, 'दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि' इत्याद्या जयदेवादिप्रयोगाश्च संगच्छन्ते ।

"ण्यासश्रन्थो युच्" । अध्याहृतक्रियायाः कर्तृपदम् । ऊढया-वहेः कर्मणि क्तः । अधिष्ठितम्-तिष्ठतेः क्तः । "उपसर्गात् सुनोति ..." इति षत्वम् । त्वयेति अधिष्ठानक्रियायाः कर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—किं च, हे गौरि, पुरतः-उक्तात् शिवगृहगमन-तत्समागमादेः पूर्वमेव, इयम्-मद्विचारमारूढा, अन्या-पूर्वोक्तातिरिक्ता, ते-विडम्बना-हास्यकारणं भवेद्, यद् ऊढया-कृतविवाहया, वारणराजेन-(कुथादिसमलङ्कृतेन) गजेन्द्रेण, हार्यया-(श्वशुरालये) प्रापणीयया, त्वया-भवत्या, अधिष्ठितम्-कृताधिरोहणम्, वृद्धम्-जराक्रान्तम्, उक्षाणम्-वृषभम्, विलोक्य-दृष्ट्वा, महाजनः-सभ्यलोकः, स्मेरम्-मन्दहासयुक्तम्, मुखम्-आननं यस्य तथाभूतः, भविष्यति ।

भा०—आस्तां शिवगृहगमने सति पूर्वोक्तः श्मशानवास-भस्मसंसर्गयोः प्रसङ्गः, ततः पूर्वमेवैकं वक्तुं मया विस्मृतम्, यच्छिवस्य नान्यानि वाहनानि सन्ति, विवाहोत्तरं स स्वीयं वृद्धं वृषभमारोप्य त्वां नेष्यति । या परमसुन्दरी राजकुमारी त्वमुत्कृष्टकरिणीमारोढुं योग्या, सा वृषभमारूढेति व्यतिक्रमं दृष्ट्वा लोकानामाश्चर्यमवज्ञा च स्यात्, तेन ते हसिष्यन्ति, सेयं तव विडम्बना प्रसज्येत । वारणराजेति राजपदम्, वृद्धेत्युक्षविशेषणं चात्यन्तवैलक्षण्यबोधनाय । 'वृद्धो वृषो द्वाभ्यामारूढो न जाने कदा प्राणान् जह्यात्, तदा पादचारस्यैव प्रसङ्गः स्याद्' इति चाकूतम् ।

अलं०—पूर्ववद् विषमः 'स्मेरमुखो भविष्यति' इत्यप्रस्तुतप्रशंसापि ।

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती *कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥७१॥

अ०—कपालिनः समागमप्रार्थनया सम्प्रति कलावतः सा कान्तिमती कला च अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी त्वम् च (इति) द्वयम् शोचनीयताम् गतम् ।

व्याक०—समागमशब्दे उपसृष्टाद् गच्छतेः अप् । प्रार्थना अर्थयतेः युच् । कलावतः-कलाशब्दात् प्राचुर्ये प्राशस्त्ये वा मतुप् । कान्तिमती-अत्रापि कान्तिशब्दात् प्राशस्त्ये नित्ययोगे वा मतुप् । कपालिनः-कपालशब्दाद् निन्दायाम् इनिर्मत्वर्थीयः । गतम्-इति कर्तरि क्तः । द्वयमिति तत् कर्तृ । चद्वयं

* 'कलात्मनः' इति प्रका० विव० ।

समुच्चयार्थम् ।

व्याख्या०—कपालिनः-मृतमुण्डधारिणः रुद्रस्य, समागमस्य-सहवासस्य, प्रार्थनया-अभिलाषेण, संप्रति-इदानीम्, कलावतः-चन्द्रमसः, सा-प्रसिद्धा, कान्तिमती-प्रशस्तकान्तियुक्ता, कला च, अस्य लोकस्य-भूलोकस्य, नेत्रयोः-नयनयोः, कौमुदी†-ज्योत्स्ना तद्वदानन्ददायिनीति यावत्, त्वम्-पार्वती च, इति द्वयम्, शोचनीयताम्-शोकविषयताम्, गतम्-प्राप्तम् ।

भा०—अतिप्रशस्तकान्तिः सुकुमारतरा चन्द्रकलेव पूर्वं कपालधारिणो भूतेशस्य शिरोगतत्वेन शोचनीयाऽभूत् । इदानीन्तु त्वमपि तत्समागमार्थिनी इति जगति द्वयं शोचनीयतां प्राप्तम् । अपकृष्टाश्रितं ह्युत्तमं वस्तु शोच्यं भवतीति ।

अलं०—प्रस्तुताप्रस्तुतयोः शोचनीयत्वरूपैकधर्मप्रतिपादनाद् दीपकम् । कपालिन इति विशेष्यमसङ्गलाभ्यासपदतां स्मारयच्छोचनीयत्वे साभिप्रायमिति परिकराङ्कुरः । 'कपालिनः' इति पाठ आलङ्कारिकधुरन्धरेण मम्मटाचार्येण व्यञ्जनास्थापनप्रकरणे काव्यप्रकाश उपन्यस्तः, समर्थितश्च । व्याख्याकृतस्तु 'पिनाकिनः' इत्येव पाठं मत्वा व्याचक्षते । तत्र पिनाकिपदं वीरत्वमुत्तमवस्तुस्वामित्वं च बोधयद्वरणीयतायामनुकूलं स्यादिति तत्समागमेन शोचनीयता न सिद्ध्येत् । तस्मात्प्रकृतार्थविरोधि पदमिदमिति दूषयन्त्यालङ्कारिकाः । श्रीमन्नारायणस्तु 'पिनाकी इति नाममात्रेण विडम्बिता त्वं तं प्रार्थयसे, न तु तस्य सारं जानासि' इत्यभिप्रायेण पिनाकिपदं समर्थितवान् । यद्वा केवलं वीरतां बोधयत्पिनाकिपदं सुकुमारतरयोः पार्वतीचन्द्रकलयोराश्रयणीयतायां विपरीतमेवेति । कथंचित्समाधेयम् । 'त्वं च' इति त्वंपदोत्तरं न्यसनीयस्य चकारस्य लोकस्येति पदानन्तरं न्यासाद् 'अक्रमत्वम्' वाक्यदोषं काव्यप्रकाशकार आह, कला च सेति तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वान्न यच्छब्दाकाङ्क्षत्वम् ।

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥७२॥

अ०—हे बालमृगाक्षि ! यद् वरेषु मृग्यते, तत् त्रिलोचने व्यस्तम् अपि अस्ति

† 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः ।

किम् ? (यतश्च अस्य) वपुः विरूपाक्षम् (अस्ति) अलक्ष्यजन्मता (अस्ति) वसु दिगम्बरत्वेन निवेदितम् ।

व्याक०—बालः मृग (कर्म०) इव अक्षिणी यस्याः सा बालमृगाक्षी, लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः । " बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् " इति षच् समासान्तः, षित्वाद् ङीप्, सम्बुद्धौ ह्रस्वः । त्रीणि लोचनानि यस्य, तस्मिन् त्रिलोचने । विरूपाणि अक्षीणि यस्मिन्, विरूपम् अक्षि यस्मिन्निति वा, विरूपाक्षम्, पूर्ववत् षच् । अलक्ष्यं जन्म यस्य सः-अलक्ष्यजन्मा, तस्य भावः अलक्ष्यजन्मता, बहुव्रीह्यनन्तरं भावे तल् । दिश एव अम्बराणि यस्य तस्य भावः दिगम्बरत्वम्, तेन । निवेदनक्रियायाः कर्तरि तृतीया । वरेषु-व्रियत इति वृणोतेः अप् । मृग्यते-मृगयतेः कर्मणि लट् । व्यस्तम्-' असु क्षेपणे ' धातोः क्तः ।

व्याख्या—हे बालमृगाक्षि-हे मृगशावकनयने ! यद्, वरेषु-विवाहकर्तृषु, मृग्यते-अन्विष्यते, तत्, त्रिलोचने-महादेवे, व्यस्तमपि-एकैकमपि, अस्ति-विद्यते, किम् ? काकूक्तिः, न विद्यत इत्यर्थः । यतश्च, अस्य, वपुः-शरीरम्, विरूपाणि-विकृतानि पिङ्गानि अक्षीणि-नेत्राणि यस्मिन् तथाभूतम्, विरूपम्-ललाटस्थतया विकृतम्-असुन्दरम्, अक्षि-तृतीयनेत्रं यस्मिन् तथाभूतं वा, असुन्दरमिति यावद्, अस्तीति शेषः, अलक्ष्यम्-अज्ञातम्,-देशकालजात्यादि-निर्णयविरहितम्, जन्म-उत्पत्तिः-यस्य तथाभूतता च अस्ति, कुत्र कदा कस्मिन् कुले जात इति न ज्ञायत इत्यर्थः, अस्य, वसु-धनम्, दिश एव अम्बराणि-वस्त्राणि यस्य तथाभूतत्वेन-नग्नत्वेन, निवेदितम्-बोधितम्, शरीराच्छादनार्थं वस्त्राणामप्यभावो निर्धनतां स्पष्टं वक्तीत्यर्थः ।

भा०—' कन्या कामयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः कुल-मिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ' इति नीत्युक्तदिशा रूपम्, धनम्, विद्या, कुलं चेति चतुष्टयं परीक्ष्य वरा विवाहार्थं व्रियन्ते । पार्वति ! त्वया वरीतुमिष्टे त्रिलोचने तु एष्वेकमपि नास्ति, कुतश्चतुष्टयं स्यात् । तस्य नामैव विरूपाक्षः, तेन सौन्दर्यं दूरे निरस्तम् । (त्वं तु बालमृगाक्षी, स च विरूपाक्षः इति कुत्र द्वयोरनुरूपता) कुत्र कदा कस्माज्जातोऽयमिति न केनापि विज्ञायते । यस्य

पिताप्यविदितः, तस्य कुलसम्बन्धे किमु वक्तव्यम् । उत्पत्तिकालज्ञानाभावेनातिवृद्धत्वं सूचितं भवति, तदपि वरविरुद्धम् । उत्पत्तिदेशकुलयोरज्ञाने च विद्यापि कथं संभवेत् । प्रशस्ताभिजनाः प्रशस्तकुला एव च विद्वांसो दृश्यन्ते । धनस्य तु इयमवस्था, यदाच्छादनार्थं वस्त्रमपि नास्ति, अत एव दिगम्बर इत्युच्यते । ' त्रिलोचने ' इत्युक्त्या च लक्षणहीनत्वं सूचितम्, ' हानिवदाधिक्यमप्यङ्गानां विकारः ' इति सामुद्रिकोक्तेः । ततश्च कथमीदृशेन भवादृश्याः सम्बन्धो योग्यः स्यात् ।

अलं०—' एकमपि नास्ति, किमु सर्वम् ' इत्यर्थाक्षेपात्काव्यार्थापत्तिर्व्यङ्ग्या । एकैकमपि हेयत्वमापादयति, तत्र तु सर्वमिति समुच्चयोऽपि । ' मृगाक्षि ' ' त्रिलोचने ' इत्युभयोर्विशेष्ययोः साभिप्रायत्वात्परिकराङ्कुरः । निवेदितमिति जडे वस्तुनि निवदेनकर्तृत्वानुपपत्त्या बोधने लाक्षणिकम् । स्पष्टं बोधनं व्यङ्ग्यम् । अत्र जन्मनि अलक्ष्यत्वस्य विधेयतया प्राधान्यमिष्टम्, परं तत् समासे गुणीभूतमिति विधेयाविमर्शो दोषः । ' अलक्षिता जनिः ' इति पाठे तु न स दोषः-इति काव्यप्रकाशे । अस्मिन् पाठेऽपि लिङ्गक्रमस्य भङ्गाद् ' अलक्षितं जनुः ' इति पाठो ज्यायान् इत्याचार्याः । विधेयस्य पूर्वमुपादानेन वाक्यगतो विधेयाविमर्शस्तु तथापि स्थित एवेति ।

निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥७३॥

अ०—(हे गौरि ! त्वम्) अस्माद् असदीप्सिताद् मनः निवर्तय, तद्विधः क्व (अस्ति), पुण्यलक्षणा त्वम् च क्व (असि), साधुजनेन श्मशानशूलस्य वैदिकी यूपसत्क्रिया न अपेक्ष्यते ।

व्याक०—असत ईप्सिताद् असदीप्सिताद्, ईप्सितशब्दो व्याख्यातः । सा विधा यस्य स तद्विधः । विधाशब्दे स्त्रियामङ् । पुण्यानि लक्षणानि यस्याः सा पुण्यलक्षणा । यूपोचिता सत्क्रिया यूपसत्क्रिया, मध्यमपदलोपी समासः । षष्ठीतत्पुरुषो वा । निवर्तय-निवर्तयतेः लोट्, मध्यमपुरुषैकवचनम्, मन इति निवर्तनक्रियायाः कर्म । वैदिकी-वेदे भवा, ठक् । अपेक्ष्यते-ईक्षतेः कर्मणि लट्, साधुजनेनेति अपेक्षणस्य कर्तरि तृतीया, यूपसत्क्रियेति तत्कर्म । अस्माद्

इति अपादाने पञ्चमी, "वारणार्थानामीप्सितः" इत्यपादानत्वम् ।

व्याख्या—हे गौरि ! त्वम्, अस्माद्-विरूपात्त्वरणरूपाद्, असतः-अशुभोदर्काद्, ईप्सिताद्-मनोरथाद्, मनः, निवर्तय-दूरीकुरु, तद्विधः-तादृशः-अमङ्गलशील:, क्व,-पुण्यानि-शुभानि, लक्षणानि-सौन्दर्यादीनि सौभाग्यचिह्नानि यस्याः-तथाभूता, त्वं च, क्व, युवयोर्महदन्तरमस्तीत्यर्थः । साधुजनेन-पण्डितजनेन, श्मशाने-परेतभूमौ, (निखातस्य) शूलस्य-वध्यशङ्कोः, वैदिकी-वेदोक्ता, यूपसत्क्रिया-यूपः-यज्ञे पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदारुविशेषः, तदुचिता सत्क्रिया-प्रोक्षणाभ्युक्षणादिरूपः संस्कारः, न अपेक्ष्यते-न इष्यते-न क्रियत इति यावत् ।

भा०—मम युक्तियुक्तानि वाक्यानि विचार्य, अज्ञानात्परिणाममज्ञात्वा योऽभिलापस्त्वया कृतस्तं परित्यज । दृष्टान्तेनानौचित्यं प्रकाशयन्नाह-यथा श्मशाननिखाते वध्यशङ्कौ वैदिकसत्क्रियासम्बन्धो न घटते, तथा शिवेऽपि तव सम्बन्धो न घटत एव । वैदिकी सत्क्रिया यथा अलौकिकी, तथा त्वमप्यलौकिकीति तत्प्रशंसायां तात्पर्यम् ।

अलं०—पूर्वार्धे विषमालङ्कारः । 'विदुष्या त्वया शिवाय वरोचित आदरो न देयः' इति तुल्ये प्रस्तुते, तुल्यस्य अप्रस्तुतस्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसां विवरणकार आह । वयन्तु भावार्थोक्तरीत्या दृष्टान्तं मन्यामहे । तद्विध इत्युक्त्या भूयो भूयोऽमङ्गलस्य नामकीर्तनमप्ययोग्यं सूचयन्नत्यन्तां हेयतां व्यनक्ति । चकारस्याक्रमत्वं दोषोऽत्रापि ।

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
*विकुञ्चितभ्रू†लतमाहिते तया विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥

अ०—द्विजातौ इति प्रतिकूलवादिनि (सति) प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया तया उपान्तलोहिते विलोचने विकुञ्चितभ्रूलतम् तिर्यग् आहिते ।

व्याक०—प्रतिकूलं वदतीति प्रतिकूलवादी, तस्मिन्, वदतेस्ताच्छील्ये णिनिः । द्वे जाती यस्य तस्मिन् द्विजातौ, जातिशब्दे जायतेः क्तिन्, नस्य

* 'निकुञ्चित' इति प्रका० विव० ।

† 'भ्रूलतयाहिते' इति क्वचित् ।

आत्मम् । प्रवेपमानेन अधरेण (कर्म०) लक्ष्यः कोपो यस्याः तया प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया । प्रवेपमानशब्दे वेपतेः शानच् । कोपः-कुप्यतेर्घञ् । उपान्ते लोहिते उपान्तलोहिते । विकुञ्चिता भ्रूरेव लता यस्मिन् कर्मणि तद् विकुञ्चितभ्रूलतम्, क्रियाविशेषणम् । विकुञ्चितशब्दे कुञ्चतेः क्तः । तिर्यगित्यपि क्रियाविशेषणम् । तिर्यक्शब्दे तिरस्पूर्वादञ्चतेः क्विन्, "तिरसस्तिर्यलोपे" इति तिरिरादेशः । आहिते-आङ्पूर्वाद् दधातेः कर्मणि क्तः ।

व्याख्या—द्विजातौ-ब्राह्मणे, इति-पूर्वोक्तप्रकारेण, प्रतिकूलवादिनि विरुद्धभाषिणि सति, प्रवेपमानेन-कम्पमानेन, अधरेण-अधरोष्ठेन, लक्ष्यः-अनुमेयः, कोपः-क्रोधः, यस्याः तथाभूतया, तया-पार्वत्या, उपान्ते-प्रान्तभागे, लोहिते-रक्ते, विलोचने-नेत्रे, विकुञ्चिता कुटिलतां नीता, भ्रूलता यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा, सभ्रूभङ्गम्, तिर्यक्-साचि, आहिते-स्थापिते, प्रेरिते इत्यर्थः ।

भा०—ब्राह्मणमुखादेवं शिवनिन्दां श्रुत्वा पार्वत्याः कोप उदभूत् । तेन तस्या अधरोष्ठः कम्पमान आसीत्, नेत्रे च प्रान्तभागे रक्ततां गते । अथ सा तन्मुखाद् दृष्टिं परावर्त्य कुटिलां भ्रुवं कृत्वा पार्श्वभागे दृष्टिं चिक्षेप । कोपलक्षयोर्लक्षणान्यत्राभिहितानि । 'द्विजातौ' पदेन तस्य शापाद्ययोग्यता प्रतिपादिता । यद्यन्योऽभविष्यत्, पार्वती तीव्रदृष्टिक्षेपेण तं भस्मसादकरिष्यत्, परं ब्राह्मणे न योग्यो निग्रह इति दृष्टिं तिर्यक् क्षिप्त्वावज्ञैव कृता ।

अलं०—अमर्षभावस्योदयध्वननाद्भावोदयध्वनिः । कोपसुलभचेष्टावर्णनात्स्वभावोक्तिः ।

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥७५॥

अ०—(गौरी) एनम् उवाच च, नूनम् (त्वम्) परमार्थतः हरम् न वेत्सि, यतः (त्वम्) माम् एवम् आत्थ, मन्दाः अलोकसामान्यम् अचिन्त्यहेतुकम् महात्मनाम् चरितम् द्विषन्ति ।

व्याक०—परमश्चासावर्थः, तस्मात्, परमार्थतः, "पञ्चम्यास्तसिल्" । न लोकानाम्, लोकेषु वा सामान्यम् अलोकसामान्यम्, (ष०तत्पु०नञ्तत्पु०) न चिन्त्यः हेतुः यस्य तद् अचिन्त्यहेतुकम्, "शेषाद् विभाषा" इति कप् ।

चिन्त्यशब्दे चिन्तयतेः शक्यार्थे "अचो यत्"। महान् आत्मा येषां तेषां महात्मनाम्। एनम्-इदंशब्दस्य अन्वादेशे एनादेशः। उवाच-ब्रूधातोर्लिट्। वेत्सि-वेत्तेर्लटि मध्यमपुरुषैकवचनम्. आत्थ-ब्रूधातोर्लटि सिपि रूपम्, ब्रुव-आहादेशः, सिपश्च थलादेशः। माम्-इति ब्रवीतेः अकथितं कर्म। एवमिति प्रधानं कर्म। एवमेव 'उवाच' इत्यत्र वक्ष्यमाणमिति, एनामिति च प्रधान-गौणकर्मणी।

व्याख्या—गौरी, एनम्-ब्रह्मचारिणं प्रति, वक्ष्यमाणम्, उवाच-जगाद च, चकारः पूर्वसमुच्चयार्थः, कोपचिह्नं दर्शयामास, उवाच चेति। नूनम्-निश्चयेन, त्वम्, परमार्थतः-याथार्थ्येन, हरम्-सर्वपापहरणसमर्थं महादेवम्, न वेत्सि-न जानासि, यतः-यस्मात् कारणाद्, माम्-तदेकप्राणां तदर्द्धभूतामपि प्रति; एवम्-पूर्वोक्तया निन्दनीयया रीत्या, तच्चरितम्, आत्थ-ब्रवीषि। (आत्थेत्यवज्ञागर्भं वचनम्) मन्दाः-मूढाः, अलोकसामान्यम्-सर्वजनसाधारणं न भवति, तथाविधम्, लोकापेक्षया विचित्रम्, अचिन्त्यः-विचारयितुमप्यशक्यः, हेतुः-कारणं यस्य तथाभूतम्, महात्मनाम्-महापुरुषाणाम्, चरितम्, द्विषन्ति-द्वेषेण पश्यन्ति, दूषयन्तीत्यर्थः।

भा०—कोपचिह्नप्रकटनानन्तरं पार्वती श्रुतायाः शिवनिन्दायाः, पापपरिहाराय परिहारोऽवश्यवक्तव्य इति विचिन्त्य ब्रह्मचारिणं प्रत्युत्तरं वक्तुमारभत। (तेन च कपटवटो रसिकशिरोमणेः शिवस्य न केवलं कोपाक्रान्ततन्मुखदर्शनेन चक्षुषोरेव लाभः, अपि तु स्वानुरागवचनश्रवणेन श्रोत्राप्यायनमपीति समुच्चयेन सूचितम्) तदुक्तस्य क्रमेण संक्षेपेण परिहारः पार्वत्या वक्तव्यः। तत्र 'विदितो महेश्वरः' इति तदुक्तिरेव प्रथमं निराक्रियते, यत् 'त्वं महेश्वरं न जानासि' इति तदुक्त्या निन्द्यैवानुमीयते। अलौकिका हि महात्मानो न लोकसाधारणमाचरन्ति, तेषां च विलक्षणाचारे को हेतुरित्यपि सर्वैर्न ज्ञायते। तत एवाज्ञानामूढास्तच्चरितानि दूषयितुं प्रवर्तन्ते। तन्माहात्म्यविज्ञास्तु भविष्यति कश्चिदत्र हेतुरिति संतुष्यन्ति। त्वं निन्दायां प्रवृत्तः, तस्मान्न जानासीत्येव स्पष्टमनुमीयत इति।

अलं०—पूर्वार्द्धे अनुमानम्। उत्तरार्द्धे सामान्येन विशेषस्य समर्थनाद्

अर्थान्तरन्यासः । शिवविषयिणी श्रद्धा व्यज्यते ।

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः *किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥७६॥

अ०—विपत्प्रतीकारपरेण वा भूतिसमुत्सुकेन (जनेन) मङ्गलम् निषेव्यते; जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः (शिवस्य) आशोपहतात्मवृत्तिभिः एभिः किम् ?

व्याक०—विपदां प्रतीकारः परो यस्य, तेन । यद्वा प्रतीकारे परः, तेन विपत्प्रतीकारपरेण । प्रतीकारः-प्रतिपूर्वात् करोतेर्घञ्, "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः । भूतौ समुत्सुकेन भूतिसमुत्सुकेन—निर्गता आशीः यस्मात्, तस्य निराशिषः । आशया उपहता आत्मनः वृत्तिः यैः-तानि आशो-पहतात्मवृत्तीनि, तैः । विग्रहेऽस्मिन् यैरिति कर्तरि तृतीया, आशया इति करणे तृतीया । यद्वा-आशया उपहत आत्मा येषां ते आशोपहतात्मानः (जनाः) तेषां वृत्तिभिरिति । निषेव्यते-सेव्यते: कर्मणि लट् । "परिनिविभ्य...." इति षत्वम् । शरण्यशब्दे शरणे साधुरिति शरणशब्दात् "तत्र साधुः" इति यत् । मङ्गल-मिति निषेवणस्योक्ते कर्मणि प्रथमा । जातावेकवचनम्, अत एव एभिरिति गम्यमानप्रयोजनक्रियां प्रति करणत्वेन तृतीया, एभिः प्रयोज्यं नास्तीत्यर्थः ।

व्याख्या—विपदाम्-आपत्तीनाम्, प्रतीकारः-परिहारः, परः-इष्टः, यस्य तथाभूतेन, वा-अथवा, भूतिसमुत्सुकेन-ऐश्वर्याभिलाषेण, पुरुषेण, मङ्गलम्-स्वर्णचन्दनादि शुभं वस्तु, निषेव्यते-धार्यते । जगताम्-लोकानाम्, शरण्यस्य शरणयोग्यस्य रक्षकस्य, †निराशिषः-निरभिलाषस्य, सतः-सन्मात्ररूपस्य, शङ्करस्य, आशया-तृष्णया, उपहता-दूषिता, आत्मनः-अन्तःकरणस्य, वृत्तिः, यैः, तथाभूतैः, एभिः-मङ्गलैः, किम्-किं प्रयोजनम्, न किमपीत्यर्थः । प्रकाशिकाविवरणयोस्तु 'आभिः' इति पाठं मत्वा 'आभिः-दृश्यमानाभिः, आशोपहतात्मनां जनानां वृत्तिभिः-व्यवहारैः, किं प्रयोजनम्' इति व्याख्यातम् ।

भा०—'अमङ्गलाभ्यासरतिम्' इति विप्रोक्तं दूषणं परिहरति-यदापन्नि-

---

* 'किमाभि' इति प्रका० विव० । पाठेऽस्मिन् पूर्वमेकवचननिर्दिष्टस्य मङ्गलस्य बहुवचनेन परामर्शो नापद्यत इत्यनुकूलम् ।

† आशीरुरगदंष्ट्रायां विप्रवाक्याभिलाषयोः इति शाश्वतः ।

वारणाय शुभप्राप्तये वा लोकानां मङ्गले प्रवृत्तिर्भवति । यस्य तु नापत्सम्भावना, न वा शुभप्राप्त्यभिलाषः (जगत्कारणस्येति आपत्सम्भवाभाव उक्तः, निराशिष इत्याप्तकामत्वादभिलाषाभावः) तेन किमिति मङ्गलं सेव्यम्, स मङ्गलमभ्यस्यतु, अमङ्गलं वा, कस्तस्य विरोध इति । एतेन पूर्वोक्तो लोकसामान्याभावः समर्थितः । तथा च तादृशो निरपत्प्राप्तसर्वकामश्च युक्तो समाभिलषणीयो वर इत्युक्तं भवति ।

अलं०—मङ्गलाभ्यासस्यानावश्यकत्वसमर्थनात् काव्यलिङ्गम् । साभिप्राय-विशेषणद्वयोक्त्या परिकरः । शिवे वरणीयता व्यङ्ग्या ।

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥७७॥

अ०—सः अकिञ्चनः सन् सम्पदाम् प्रभवः, पितृसद्मगोचरः (सन्) त्रिलोकनाथः (अस्ति), सः भीमरूपः (सन्) (लोकैः) शिव इति उदीर्यते, पिनाकिनः याथार्थ्यविदः न सन्ति ।

व्याक०—न विद्यते किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः । मयूरव्यंसकादिः । पितॄणां सद्म गोचरः यस्य स पितृसद्मगोचरः । त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः, "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन नाथशब्द उत्तरपदे समास इति मल्लिनाथः । यद्वा त्र्यवयवो लोक इति मध्यमपदलोपिसमासोत्तरं षष्ठीतत्पुरुषः, समुदायापेक्षया प्रत्येकमवयवत्वं बोध्यम् । भीमं रूपं यस्य स भीम-रूपः । भीमशब्दे बिभेत्यस्मादिति भीधातोः "भीमादयोपादाने" इति मप्रत्ययः । यथाभूतोऽर्थो यथार्थः, "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः । तस्य भावः, याथार्थ्यम्, भावे ष्यञ्, तद्विदन्तीति याथार्थ्यविदः, वेत्तेः कर्तरि क्विप् । प्रभवः-प्रभवन्त्यस्मादिति भवतेः "ऋदोरप्" । उदीर्यते-उत्पूर्वाद् ईर्धातोः कर्मणि लट्, पिनाकिन इति षष्ठी याथार्थ्यसम्बन्धे ।

व्याख्या—सः-हरः, अकिञ्चनः, सर्वथा निर्धनः, सन्, संपदाम्-इन्द्रादिषु-दृश्यमानानाम्, संपत्तीनाम्, प्रभवः-उत्पत्तिस्थानम्, अस्तीति शेषः । पितॄणाम्-परेतानाम्, सद्म-स्थानम्-श्मशानम्, गोचरः-आश्रयो यस्य तथाभूतः श्मशानवासी सन्, त्रयाणाम्, लोकानाम्, नाथः-ईश्वरः, अस्ति । सः, भीमम्-सर्प-

गरलादिधारणेन भयङ्करम्, रूपम्-आकृतिः यस्य तथाभूतः सन्, अपि, लोकैः शिवः-कल्याणरूपः, उदीर्यते-कथ्यते । तथा च पिनाकिनः-महादेवस्य, याथार्थ्यविदः-तत्त्वविदः, याथार्थ्येन हरस्वरूपस्य ज्ञातारः, न सन्ति-लोके न विद्यन्ते* ।

भा०—न केवलं त्वमेव शिवं न जानासि, अपि तु लोके केऽपि विद्वांसः शिवस्य तत्त्वं ज्ञातुं न प्रभवन्ति । अज्ञेयं हि तत्स्वरूपम् 'विज्ञातारं वा अरे केन विजानीयात्' इत्याद्याभिः श्रुतिभिर्निरूपितम् । सर्वे च परस्परं विरुद्धा अपि धर्मा निर्धर्मके तस्मिन् मायया समारोपिताः, तदुक्तं भगवता व्यासेन "सर्वधर्मोपपत्तेश्च" (वे० सू०) इति । ततश्च विरुद्धधर्माश्रयं कः कथं ज्ञातुं प्रभवेत् । तदेवात्र प्रपञ्चितम्-यत्त्वयं स भवतु नामाकिञ्चनो वस्त्रविभूषणोत्तम-वाहनादिरहितः, तथापि सर्वाः संपदस्तत एवेन्द्रादिभिः प्राप्यन्ते । 'सुरास्तां तामृद्धिं दधति तु भवद्भ्रूप्रणिहिताम्,: न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति' इति भगवतः पुष्पदन्तस्योक्तिरनेनानुगता वेदितव्या । तथैव भवतु नाम श्मशानवासी, तथापि लोकत्रयस्य शास्ता, श्मशानस्थित्यापि न लोकशासने किमपि हीयते । अस्तु नाम स भुजगभूषण इति भीमरूपः, तथापि लोकास्तं 'शिवः' इत्येव व्यवहरन्ति । न हि तदनुगता भुजगा अपि भीषणा भजन्त इति । एतेन 'अवस्तुनिर्बन्धपरे' 'दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु' इत्यादि परिहृतम् । यद्वा वस्तुतोऽकिञ्चनः-सर्वधर्मरहितः, मायाविशिष्टस्तु संपदाम्-सर्वरूपाणां प्रभवः, वस्तुतः पितृसद्मनि-सर्वलोकान्तकरे श्मशाने, सर्वस्यापि दृश्यमानस्याभावे तुरीयावस्थायां विराजमानः, मायया तु लोकत्रयमुत्पाद्य तदीश्वरोऽपि, मायया सर्वं जगच्छासद् भयप्रद इति भीमः, वस्तुतस्तु शिव एव, 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति प्रतिपादितः । एवं मायाविरहितस्य मायाशबलस्य चेति रूपद्वयस्य कीर्तनेन सर्वमविरोधेनोपपादितम् । एवंविधः सर्वेश्वरो यो ज्ञातुमपि लोकैर्न शक्यते, स यदि पतिभावेन सेवितुं लभ्येत, तदा किमु

* श्रीमन्नारायणेन तु 'त्रिलोकनाथः सन्नपि पितृसद्मगोचरः' इति पाठानुकूलमेव व्याख्यातम् । एवं विधेयाविमर्शपरिहारेऽपि पूर्वोत्तरक्रमभङ्गो दुष्परिहर इति सुधीभिर्विवेच्यम् ।

वक्तव्यं सौभाग्यमिति । पिनाकिन इत्युक्त्या पिनाकधारितया सर्वेऽपि तस्माद्बिभ्यति, ततस्तं पृष्ट्वापि तत्स्वरूपं ज्ञातुं न शक्यते इति व्यञ्जितम् ।

अलं०—विरोधालङ्कारः 'सन्' इति पदेन प्रकटितः । शिवस्य लोकोत्तरमहिमत्वं व्यङ्ग्यम्, तेन च तद्विषयो रतिभावो ध्वन्यते ।

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

अ०—विश्वमूर्तेः वपुः न अवधार्यते, (तद्धि) विभूषणोद्भासि वा पिनद्धभोगि (भवेत्) गजाजिनालम्बि वा दुकूलधारि (स्यात्) कपालि वा अथवा इन्दुशेखरम् स्यात् ।

व्याक०—विश्वं मूर्तिः यस्य, तस्य विश्वमूर्तेः, मूर्तिरिति मूर्च्छतेः क्तिन् । विभूषणैः उद्भासत इति विभूषणोद्भासि, भासतेर्णिनिः, उपपदसमासः । पिनद्धा भोगिनः यस्मिन् तत् पिनद्धभोगि, पिनद्धशब्दे अपिपूर्वाद् णह् धातोः क्तः । भागुरिमतेनापेरल्लोपः । भोगिनः-भोगशब्दादिनिः । गजस्य अजिनम् आलम्बत इति गजाजिनालम्बि, लम्बतेर्णिनिः । दुकूलं धारयतीति दुकूलधारि, धारयतेर्णिनिः । इन्दुः शेखरो यस्य तद् इन्दुशेखरम् । कपालमस्यास्तीति कपालि, कपालशब्दाद् "अत इनिठनौ" । वा इति अप्यर्थकः समुच्चयवाची । स्यादिति अस्तेः सम्भावनायां लिङ्, यद्वा विभक्तिप्रतिरूपको निपातोऽयमनेकान्तबोधकः, अस्मिन् पक्षे अन्वये पूर्वमयं प्रयोज्यः, 'स्याद् विभूषणोद्भासि, वा स्यात्पिनद्धभोगि' इत्यादि । अवधार्यते इति कर्मणि प्रत्ययः, वपुरिति तत्कर्म । लोकैरिति केनापीति वा कर्ताध्याहारलभ्यः ।

व्याख्या—विश्वमूर्तेः-जगत्स्वरूपस्य शिवस्य, वपुः-शरीरम्, न अवधार्यते-एकरूपेण न परिच्छिद्यते-न निश्चीयते इति यावत् । तद्धि विभूषणैः-कटककुण्डलादिभिराभरणैः, भासते-शोभत इति तथाभूतम्, वा पिनद्धाः-(शरीरे) बद्धाः भोगिनः-सर्पाः, यस्मिन् तथाभूतं स्याद्-भवेत् । गजस्य-हस्तिनः, अजिनम्-चर्म, आलम्बते-धारयति, इति तथाभूतम्, वा दुकूलम्-क्षौमम्, धारयति-धत्ते, इति तथाभूतम्, स्यात् । कपालि-जटासु* ब्रह्मकपालधारि वा, अथवा, इन्दुः-

* 'जगत्सिसृक्षासमयेषु वेधसां प्रणामलीलानि शिरांसि पादयोः । जगद्विरा-

चन्द्रः शेखरः शिरोभूषणम्, यस्य तथाभूतं स्यात् । विश्वमूर्तौ सर्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

भा०—वर्णिन् ! ये त्वया सर्पगजाजिनादिधारणाङ्कवल्ल्यादयो दोषा भगवति शिवे प्रतिपादिताः, ते अज्ञान हेतुका एव । निर्गुणस्य निराकारस्य भगवतो वास्तव आकार एव न भवतीति कथं कश्चित्तस्य मूर्तिमवधारयेत् । मायया तु स भगवान् विश्वमूर्तिः, सर्वं जगत्तस्यैव रूपम् । ततश्च जगद्रूपेण स्थितस्य कथमेकरूपेण परिच्छेदः संभवेत् । यानि रूपाणि, यानि वा भूषणादीनि जगत्युपलभ्यन्ते, सर्वाणि तानि तस्यैव । यदि अङ्गेषु सर्पबन्धनम्, गजाजिनपरिधानं, कपालधारणं, वा तस्य लोकदृष्ट्या निन्द्यते, तर्हि विभूषणशोभिता, दुकूलपरिधानम्, चन्द्रशेखरता चेति प्रशस्यन्तामपि । यदि स पिनद्धभोगी, तर्हि विभूषणोज्ज्वलो कोऽन्यः, तदपि रूपं तस्यैवेति भावः । यद्वा एकेनैव रूपेणैश्वर्यवशात्सर्वविधः स्वेच्छया स भवितुमर्हति, न हि तस्य क्वापि परतन्त्रता, यतो विश्वमूर्तिः स एवेति । 'पिनद्धभोगि' इति पिनद्धपदं जगत्युपद्रवकारिणां सर्पाणां स्वेऽङ्गे बन्धनं बोधयत्करुणापरतां भगवतो व्यनक्ति । ततश्च यस्तत्तद्वस्तुरूपाकारो दृश्यते, सोऽपि जगद्धितायैव, न त्वाप्तकामस्य तस्य पदार्थापेक्षेति निगूढं बोधितम् ।

अलं०—सर्वसम्भवोपपादकस्य 'विश्वमूर्तेः' इति विशेष्यस्योपादानात् परिकराङ्कुरः । वा शब्दस्याप्यर्थत्वेन विरोधालङ्कारः । व्यङ्ग्यं पूर्ववत् ।

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजोऽपि* शुद्धये ।
तथा हि †नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते‡ मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥७

अ०—चिताभस्मरजः अपि तदङ्गसंसर्गम् अवाप्य ध्रुवम् शुद्धये कल्पते, तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतम् (तत्) अम्बरौकसाम् मौलिभिः विलिप्यते ।

मेषु कपालशेषतां गतानि तिष्ठन्ति जटासु धूर्जटेः, इत्यागमे भगवतो जटासु ब्रह्मादीनां कपालधारणमुक्तम् ।

* 'रजो विशुद्धये' इति मल्लिनाथसंमतः पाठः । † 'नृत्ताभिनय' इति प्रका० विव० । ‡ 'विलुप्यते' इति प्रका० विव० ।

व्याक०—चिताया भस्मैव रजः चिताभस्मरजः, यद्वा भस्मनो रजः । तस्य अङ्गस्य (ष० त०) संसर्गम् (ष० त०) तदङ्गसंसर्गम्, संसर्गशब्दे सृज-धातोर्घञ् । नृत्ये अभिनय एव क्रिया, तया च्युतम् नृत्याभिनयक्रियाच्युतम्, नृत्यशब्दे नृतीधातोः "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" इति भावे क्यप् । अभिनय-शब्दे नयतेः "एरच्" । अम्बरम् ओकः* येषां तेषाम् अम्बरौकसाम् । अवाप्य अवपूर्वाद् आप्नोतेर्ल्यप् । शुद्धये-'शुध्' धातोः क्तिन्, इह क्लृपधातोरलमर्थत्वा-त् 'नमः स्वस्ति...' इत्यादिना चतुर्थीति मल्लिनाथः । वस्तुतस्तु "क्लृपि सं-पद्यमाने च" इति चतुर्थी । विलिप्यते-लिम्पतेः कर्मणि लट्, मौलिभिः-इति कर्तरि तृतीया । रज इति कल्पतेः कर्तृपदम्, ध्रुवमिति क्रियाविशेषणं द्वितीया-न्तम् ।

व्याख्या—(श्मशाने) चितायाः, भस्मैव, रजः-अनुलेपनचूर्णमपि, (भ-स्मनो रजो वा) तदङ्गस्य शिवशरीरस्य, संसर्गम् संपर्कम्, अवाप्य-लब्ध्वा, ध्रुवम् अवश्यम्, शुद्धये-पवित्रतासंपादनाय, कल्पते-प्रभवति, तथा हि-तत एव, नृत्ये-ताण्डवे, अभिनयः-तत्तदर्थव्यञ्जनाय हस्ताद्यङ्गचालनम्, सैव-क्रिया-चेष्टा, तया, (हेतुभूतया) च्युतम् शिवशरीराद् भूमौ पतितम्, तत् चिताभस्म, अम्बरम्-व्योम, ओकः-निवासः, येषां तथोक्तानां देवानाम् मौलिभिः-शिरोभिः, विलि-प्यते-धार्यते इत्यर्थः ।

भा०—यच्च 'अयुक्तरूपं किमतःपरम्' इत्याद्युक्तं तत्रोच्यते, अन्यत्र चिताभस्म अमङ्गलमपवित्रं च भवतु, शिवशरीरे धृतं तु तदन्यस्यापि पवित्रता-संपादकं भवति । अत एव नृत्यकाले हस्ताद्यङ्गव्यापारेण ये तस्य कणा भूमौ पतन्ति, तान् देवास्तस्यां भूमौ पतित्वा शिरोभिर्धारयन्ति । यदि तद्विशुद्धिकर न स्यात्, कुतो देवास्तद्धारणे प्रयतेरन् ।

अलं०—शिवशरीरसम्पर्केण चिताभस्मनो विशुद्धिगुणप्राप्त्या उल्लासाल-ङ्कारः । तथाहीत्युपक्रान्तेन हेतुना साध्यस्य साधनादनुमानं च । शिवस्य महिमा-तिशयस्तेन च शिवविषयो रतिभावो व्यङ्ग्यः । शिरोभिरिति कर्तरि तृतीया महिमातिशयव्यञ्जने चमत्कृतिमादधाति, देवाः (गृहीत्वा) शिरस्सु धारयन्तीति

* 'ओकः सद्माश्रयश्चौकाः' इत्यमरः ।

न, अपि तु तच्छिरांस्येव स्वयं भूमौ पतित्वा तद्भस्म धारयन्तीति । तेन पदैकदेशभूतविभक्तिप्रकाश्योऽत्र भावध्वनिः। 'विलुप्यते' इति प्रकाशिकादिसंमते पाठे 'शिरोभिः विलुप्यते-अपह्रियते' इत्यर्थलाभे अपहरणयोग्यत्वेन भस्मनो निधित्वव्यञ्जनादस्ति विशेषेण चमत्कृतिः, परं लेपनस्यैव शुद्धिसंपादकता सामञ्जस्येनोपपद्यत इति 'लिप्यते' इत्येव पाठ आदृतः ।

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति *पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥८०॥

अ०—प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः वृषा उपगम्य असम्पदः वृषेण गच्छतः तस्य पादौ मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली करोति ।

व्याक०—न विद्यते संपद् यस्य तस्य असम्पदः। प्रभिन्नः दिग्वारणः वाहनं यस्य स प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः । अथवा प्रभिन्नाः (स्वातिरिक्ताः) दिशां वारणा येन, तादृशं वाहनं यस्येति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। प्रभिन्नशब्दे भिद्धातोः क्तः, वारणशब्दे वारयतेः कर्तरि ल्युः। वाहनम्-वहेः स्वार्थणिजन्ताद् बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्, हेतुमण्णिजन्ताद्वा कर्मणि ल्युट्। अथवा केवलाद् वहेर्ल्युटि "वाहनमाहितात्" इति निपातनाद् दीर्घः । विगता निद्रा येषां ते विनिद्राः, तेषां मन्दाराणाम् (कर्म०) रजोभिः (प० ते०) अरुणाः (तत्पु०) अङ्गुलयः ययोः तौ विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली, पादावित्यस्य विधेयविशेषणमिदम्। मन्दारशब्दे वृक्षवाचकाद् मन्दारशब्दाद् वैकारिकोण्, तस्य च "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इत्यनेन लुप् । पादाविति करोतेः कर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—†प्रभिन्नः-मदयुक्तः, दिग्वारणः-दिग्गजः, (यद्वा प्रभिन्नाः-पराभूता अन्ये दिग्गजा येन तथाभूतः) ऐरावत इति यावद्, वाहनम्-यानम्, यस्य तथाभूतः, ‡वृषा-इन्द्रः, उपगम्य-समीपमागत्य, असम्पदः-दरिद्रस्य, वृषेण-वृषभेण, (वृषभमारुह्य) गच्छतः-व्रजतः, तस्य-शिवस्य, पादौ-चरणौ,

* 'उपनम्य' इति प्रका० ।

† प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः इत्यमरः ।

‡ वासवो वृत्रहा वृषा इतीन्द्रनामस्वमरः ।

मौलिना-शिरसा, विनिद्राणाम्-विकसितानाम्, मन्दाराणाम्-मुकुटस्थितानां देववृक्षकुसुमानाम्, रजोभिः-परागैः, अरुणाः-रक्ताः, अङ्गुलयः, ययोः तथाभूतौ, करोति । मल्लिनाथस्तु 'मौलिना-मुकुटेन, उपगम्य-प्राप्य-प्रणम्येति' व्याचख्यौ ।

भा०—वर्णिन् ! शिवो वृषभमारुह्य गच्छतीति सत्यम्, किन्तु सर्वोत्तममैरावतमारुह्य गच्छन् (तव दृष्ट्या परो महान्) इन्द्रः, यदैव वृषभारूढं तं पश्यति, तदैव ऐरावतादवरुह्य, समीपमागम्य तस्य पादयोः प्रणमन्, स्वीयमुकुटस्थितानां मन्दारकुसुमानां रजोभिस्तस्य पादाङ्गुली रञ्जयति । तथा च न तस्य वृषभारोहणं वाहनान्तराप्राप्त्या, अपि तु 'न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति' इति शिक्षयितुमेव, वृषभारोहणेन च का तस्य क्षतिः, स वृषभारूढोऽपि जगदीश्वर एव, इन्द्रादयश्च गजारूढा अपि तद्भृत्या एव । तेन सह वृषभारोहणं मदीयं परं सौभाग्यम्, न तु 'इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना' इत्यादि त्वदुक्तं युक्तमिति ।

अलं०—प्रणमतीत्यर्थस्य 'पादौ विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली करोति' इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् *पर्यायोक्तम् । शिवस्य महिमातिशयस्तेन च तद्विषयको भावो ध्वन्यते ।

†विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥८१॥

अ०—च्युतात्मना दोषम् विवक्षता अपि त्वया ईशम् प्रति एकम् साधु भाषितम्, यम् आत्मभुवः अपि कारणम् आमनन्ति, सः कथम् लक्ष्यप्रभवः भविष्यति ।

व्याक०—च्युतः आत्मा यस्य, तेन च्युतात्मना । आत्मना (स्वयमेव) भवतीति-आत्मभूः, तस्य, "भुवः संज्ञान्तरयोः" इति भवतेः क्विप् । लक्ष्यः प्रभवः यस्य स लक्ष्यप्रभवः । विवक्षता-सन्नन्ताद् वक्तेः शतृप्रत्ययः । भाषितम्-भाषतेः कर्मणि क्तः । आमनन्ति-'म्ना अभ्यासे' धातोर्लट्, "पाघ्राध्मा...." इत्यनेन मनादेशः । श्रुतय इति तत्कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् । ईशम्-इति "अभितः-

* मल्लिनाथव्याख्यायां तु पर्यायोक्तस्य चमत्कृतिर्विलीनेति विभाव्यतां सुधीभिः ।

† 'पद्यमिदमुदाहरता कुवलयानन्दकृता 'विवृण्वता' इति पाठो धृतः ।

-परितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि " इत्यनेन प्रतियोगे द्वितीया ।- एकमिति सर्वनाम प्रथमान्तं भाषणस्य कर्म । वच इति तेन परामृश्यते । साधु-इति एकमित्यस्य विधेयविशेषणं प्रथमान्तम् , भाषणक्रियाविशेषणं द्वितीयान्तं वा । भविष्यति इति अनवक्लृप्तौ लृट् ।

व्याख्या—च्युतः-पतितः, आत्मा-अन्तःकरणं यस्य तथोक्तेन नष्टस्वभावेन, अत एव महादेवे दोषम्-दूषणम्, विवक्षता-वक्तुमिच्छताऽपि त्वया (विवरणकारस्तु दोषं विवक्षता अपि त्वया च्युतात्मना-स्खलितबुद्धिना (स्खलितबुद्धित्वादेव) इति व्याचख्यौ) ईशं प्रति-महादेवविषये, एकम्-'अस्य कुलं न ज्ञायते' इत्येवंरूपं वचः, साधु-सम्यग्-यथार्थम्, भाषितम्-उक्तम् । यम्-महादेवम्, आत्मभुवोऽपि-आत्मयोनेर्ब्रह्मणोऽपि, कारणम्-हेतुम्-उत्पादकम्, आमनन्ति-प्रतिपादयन्ति वेदाः, सः- महादेवः, कथम्-केन प्रकारेण, लक्ष्यः-ज्ञेयः, प्रभवः-उत्पत्तिः-कुलम्, यस्य तथाभूतः, भविष्यति, न तस्योत्पत्तिज्ञानं संभवतीत्यर्थः ।

भा०—वर्णिन् ! यद्यपि त्वं नष्टबुद्धित्वाद्भगवतः शिवस्य दोषानेव वक्तुं प्रवृत्तः, तथापि तव बुद्धेरस्थिरत्वादेकं वाक्यं भगवतो महत्त्वप्रतिपादकं सम्यगेव त्वन्मुखान्निःसृतम्, यत्त्वयोक्तम् 'अलक्ष्यजन्मता' इति, तत्तथैव, 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इत्यादीनि श्रुतिवाक्यानि जगत्स्रष्टारमात्मभुवं ब्रह्माणमपीश्वरः शङ्कर उत्पादयतीति निरूपयन्ति, तस्यैतस्य जगदीश्वरस्योत्पत्तिं को वा लक्षयेत् । उत्पत्तिस्तस्य नित्यस्य नास्त्येव, लक्षिता कथं स्यादिति ।

अलं०—दोषविवक्षया प्रवृत्तेन साधुभाषणमित्यसङ्गतिभेदः, "अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा" इति तल्लक्षणं कुवलयानन्दे । विप्रवचसः साधुत्वे उत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । स्वाभिमते शब्दप्रमाणोपन्यासात्प्रमाणालङ्कारेषु शब्दप्रमाणरूपोऽलङ्कारोऽत्र इति कुवलयानन्दे ।

अलं विवादेन यथा *श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

---

* 'यथा श्रुतम्' इति क्वचित्पाठः । 'त्वया यथा श्रुतम्, इति 'सामान्ये नपुंसकम्' इति, 'वृत्तम्' इति विशेष्यमध्याहृत्य वा स व्याख्येयः ।

ममात्र भावैकरसं मनः *स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥

अ०—(हे विप्र) विवादेन अलम्, त्वया स यथा श्रुतः, तथाविधः अशेषम् तावद् अस्तु, मम मनः अत्र भावैकरसम् (सत्) स्थितम्, कामवृत्तिः वचनीयम् न ईक्षते ।

व्याक०—तथा विधा यस्य स तथाविधः । पदद्वयमप्येतत् पुरस्ताद् व्याकृतम् । न शेषः यस्मिन् कर्मणि तद् अशेषम्, अस्तिक्रियाविशेषणमेतत् । भाव एको रसो यस्य (भावे एको रसो यस्य इति वा) तद् भावैकरसम् । कामे वृत्तिः कामवृत्तिः, कामो वृत्तिर्यस्येति वा, कामस्य वृत्तिरिति वा । विवादेन-वदतेर्घञ्, गम्यमानसाधनक्रियां प्रति करणत्वेन तृतीया, श्रुतः-श्रृणोतेः कर्मणि क्तः, स इति श्रवणस्य कर्मणि प्रथमा, त्वयेति तस्यैव कर्तरि तृतीया । स्थितम्-तिष्ठतेः-'गत्यर्थाकर्मक...' इत्यनेन कर्तरि क्तः, मन इति स्थितेः उक्ते कर्तरि प्रथमा । वचनीयम्-वक्तेःकर्मणि अनीयर् । †तावच्छब्दोऽवधारणे ।

व्याख्या—हे विप्र, विवादेन-उक्तिप्रत्युक्तिरूपेण कलहेन, अलम्-साध्यं नास्ति, निष्फलत्वाद् विवादं मा कार्षीरित्यर्थः । त्वया-भवता, सः-हरः, यथा श्रुतः-येन रूपेण कस्माच्चिच्छ्रुत्वा ज्ञातः, तथाविधः-तादृशः, अशेषम्-साकल्येन, तावद्-निश्चयेन, अस्तु-भवतु । मम-मनः, अत्र-शिवे, भावे-भक्तौ, एकः-अद्वितीयः, रसः-आनन्दो यस्य तथाभूतम्-भक्तिप्रवणम्, (भावे-अभिलाषे, एकरसम्-पक्षपाति इति प्रकाशिकाविवरणयोः, मल्लिनाथस्तु भावः-रतिप्रधानः शृङ्गारो रसः, एकः-अद्वितीयः, रसः-आस्वाद्यो यस्य तथाभूतमिति व्याचष्टे) स्थितम्-निश्चलमस्ति । (नन्वेवमपथप्रवर्तिनीं त्वां लोका अपवदिष्यन्ति इत्यत आह) कामवृत्तिः-कामम्-यथेच्छम्, वृत्तिः-प्रवृत्तिः-इच्छानुसारिणी कार्येषु प्रवृत्तिः (कर्त्री), यद्वा कामः-इच्छैव, वृत्तिः-प्रवृत्तिर्यस्य, यथेच्छाचारो जनः, यद्वा कामस्य-अभिलाषस्य, वृत्तिः-लब्धप्रसरता, लब्धप्रसरोऽभिलाषः, वचनीयम्-दोषम्-लोकापवादम्, न ईक्षते-न विचारयति ।

---

* 'स्थिरम्' इति प्रका० विव० ।

† यावत् तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे—इत्यमरः ।

भा०—वर्णिन् ! नाहं त्वया विवादं कर्तुमिच्छामि, कण्ठशोषफले विवादे प्रेक्षावताम्, विशेषतस्तपस्विनामप्रवृत्तेः । त्वं तावदाग्रहपरो दृश्यसे, अतो यथा तव शिवविषये ज्ञानम्, तत् त्वं सत्यमेव मत्वा धारय । न त्वहं त्वद्वचनाच्छिवे विरक्ता भविष्यामि, यतो मम मनो भगवति शिवे भक्त्या परमनुरक्तं सुस्थिरं वर्तते, दोषशतज्ञानेऽपि न तच्चालयितुं शक्यम् इति ।

अलं०—'नाहं वचनीयाद्बिभेमि' वा 'मन्मनो न वचनीयाद्बिभेति' इत्यर्थस्य सामान्यमुखेनाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । वर्णिविषयिण्युपेक्षा, तया चामर्षो व्यज्यते ।

अत्र प्रकरणे पार्वतीगता शिवविषयिणी रतिः प्राधान्येनाभिव्यक्ता, पार्वत्याश्च पतिबुद्ध्या शिवविषयेऽनुराग इति प्राधान्यं गताया रतेर्यद्यपि शृङ्गाररसत्वमुचितम्, तथापि व्यज्यमाना रतिरिह न नायकत्वेन भगवन्तं शिवं लक्ष्यीकरोति, अपि तु परमेश्वरत्वेनैव । तथैव कविना तस्या उपस्थापनात् । नायकत्वेन शिवं लक्ष्यीकृत्य मुग्धया पार्वत्या तस्य वर्णनेनानौचित्यापातप्रसङ्गाच्च । तस्मात्पतिभावमुपगम्यापि सेव्यत्वेनैव भगवान् शिव इह लक्ष्यीक्रियते, तस्या अनन्यसेवकत्वमभिसंधायैव च 'जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः' 'ममात्र भावैकरसं मनः स्थिरम्' इत्यादिना स्वरतिराविष्क्रियते । तेन देवताविषयिण्या रतेः परिपोषाद्भावध्वनिरेवात्र पार्वतीवाक्येषु समुचितः प्रतिभाति । अनन्तरं तु रसरूपेण परिणतायां रतौ भावोऽयमङ्गतां गमिष्यति । पतिव्रताभिः पत्युर्देवबुद्ध्याराधनस्य शास्त्रविहितत्वान्नैवंविधेन भावेन शृङ्गारस्य विरोधः संभवतीति सहृदया यथोचितमाकलयन्तु । ततश्चात्र भावः-शृङ्गार एकः रसः आस्वाद्यो यस्येत्यादिर्मल्लिनाथव्याख्या समुपेक्षणीयैव सुधीभिरित्यास्ताम् ।

निवार्यतामालि *किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतो †ऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥८३॥

अ०—(हे) आलि ! स्फुरितोत्तराधरः पुनः किम् अपि विवक्षुः अयम्

* 'किमप्यसौ वटुः' प्रका० विव० ।
† 'विभाषते प्रका० विव० ।

वटुः निवार्यताम्, यः महतः अपभाषते, केवलम् स (पापभाग्) न (भवति) (किन्तु) यः तस्मात् शृणोति सः अपि पापभाग् (भवति)।

व्याकृ०—उत्तरश्च (उत्तरोष्ठश्च) अधरश्च (अधरोष्ठश्च) उत्तराधरम्, स्फुरितम् उत्तराधरं यस्य स स्फुरितोत्तराधरः, स्फुरितशब्दे कर्तरि क्तः। व्याख्याकृतस्तु 'स्फुरितम् उत्तरं यस्मिन्, तादृशोऽधरो यस्य स इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः, स्फुरितशब्दे भावे क्तः' इत्याहुः। पूर्वबहुव्रीहौ विशेषणस्याप्युत्तरशब्दस्य परनिपात आहिताग्न्यादित्वात्। पापं भजतीति पापभाग्, "भजो ण्विः"। विवक्षुः-वचेः सन्नन्तात् उः। निवार्यताम्-वारयतेः विध्यर्थे कर्मणि लोट्। वटुरिति वारणस्य कर्मणि प्रथमा, त्वयेति कर्ता अध्याहर्तव्यः। य इति भाषणस्य कर्तृपदम्, महत इति तस्यैव कर्म द्वितीयाबहुवचनान्तम्। तस्मादिति "आख्यातोपयोगे" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी, तं प्राप्य, तमुपस्थाय, इत्यर्थे ल्यब्लोपे वा पञ्चमी।

व्याख्या—*हे-आलि! हे सखि! स्फुरितम्-(विवक्षया) किञ्चिच्चलितम्, उत्तराधरम्-उत्तरोष्ठोऽधरोष्ठश्च यस्य तथाभूतः, यद्वा-स्फुरितम्-स्फुरणम्, उत्तरम्-प्रधानम् यस्मिन् तथाभूतः-स्फुरणप्रधानः, अधरो यस्य सः, अत एव, पुनः-भूयः, किमपि-हरनिन्दापरं वचः, विवक्षुः वक्तुमिच्छुः, अयम्-पुरस्थितः, वटुः-माणवकः, (पट, वट ग्रथने-इति धातोर्वटुशब्दं निष्पाद्य वाचाल इति प्रकाशिकाविवरणयोर्व्याख्यातम्) निवार्यताम्-निषिध्यताम्, अथवा निवार्यताम्-इतःस्थानान्निस्सार्यताम्। यतः, यः-पुरुषः, महतः-पूज्यान्, अपभाषते-अपवदति, केवलम् सः-स एव, पापभाग्-दुष्टः, न भवति, किन्तु, यः, तस्मात्, (पूज्यानां निन्दाम्) शृणोति, सः (अपि) (यद्वा यः शृणोति, स तस्मादपि-वक्तुरपेक्षयाप्यधिकः) पापभाग् भवति इति।

भा०—एवं वर्णिनं प्रत्युक्त्वा पुनरोष्ठस्फुरणेन तस्य किमपि वक्तुमिच्छामवधार्य वादप्रतिवादावनिच्छन्ती पार्वती सखीं प्रत्युवाच-सखि! अयं वटु पुनः किमपि वक्तुमिच्छतीत्यनुमीयते, सोऽयं वार्यताम्। नाहं भगवतः शिवस्य निन्दां श्रुत्वा पापपङ्कनिमग्ना भवितुमिच्छामि इति।

---

* दीर्घान्तस्यालीशब्दस्य संबुद्धौ रूपम्।

अलं—ओष्ठस्फुरणेन विवक्षानुमानादनुमानालङ्कारः । निवारणे हेतूपन्यासात् काव्यलिङ्गम् । 'मम निन्दाश्रवणात्पापं स्याद्' इति विशेषे वक्तव्ये सामान्योपन्यासादप्रस्तुतप्रशंसा च । भावध्वनिः पूर्ववत् ।

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल *बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥८४॥

अ०—अथवा (अहम्) इतः गमिष्यामि इति वादिनी बाला स्तनभिन्नवल्कला (सती) चचाल, वृषराजकेतनः च स्वरूपम् आस्थाय कृतस्मितः (सन्) ताम् समाललम्बे ।

व्याक०—स्तनाभ्यां भिन्नम् (तत्पु०)-वल्कलं यस्याः (बहु०) सा स्तनभिन्नवल्कला । विग्रहे स्तनाभ्यामिति कर्तरि करणे वा तृतीया, अपादाने पञ्चमी वा । वृषो राजा वृषराजः, "प्रशंसावचनैश्च" इत्यनेन समासः, "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । वृषराज इव प्रतिकृतिः वृषराजः, "इवे प्रतिकृतौ" इति कन्, तस्य, "† देवपथादिभ्यश्च" इत्यनेन लुप् । स केतने यस्य स वृषराजकेतनः । "गड्वादेः परा सप्तमी" इति केतनशब्दस्य परनिपातः कृतं स्मितं येन स कृतस्मितः । इतः-इदंशब्दात् तसिल् । वादिनी-"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" इति वदतेर्णिनिः । आस्थाय-तिष्ठतेर्ल्यप् । अथवेति पक्षान्तरे ।

व्याख्या—अथवा (तिष्ठत्वयं बटुः) (अहमेव) इतः-अस्मात् स्थानाद् गमिष्यामि-इति वादिनी-वदन्ती, बाला-कुमारी पार्वती, स्तनाभ्याम्-कुचाभ्याम्, भिन्नम्-(वेगवशात्, स्तनयोरत्युन्नतत्वाच्च) त्रुटितम्, अथवा-स्तनाभ्याम्, भिन्नम्-स्रस्तम्-वेगवशात् श्लथीभूय च्युतम्, वल्कलम्-वृक्षत्वग्वस्त्रम्-यस्याः, तथाभूता सती, चचाल-बटुसमीपादुत्थाय गन्तुमारेभे । (तदैव च) वृषराजः ‡ केतने-ध्वजे, यस्य तथाभूतः, महादेवः, स्वरूपम्-निजाकृतिम्, आस्थाय-आश्रित्य, छद्मवेषपरिहारेणात्मानं प्रकटीकृत्य, कृतम्, स्मितम्-मन्दहासो येन

* 'सा च स्तनभिन्न' इति प्रका० विव० । बाला रयभिन्न इति कचित् ।

† देवपथादिराकृतिगणः ।

‡ केतनं ध्वजमस्त्रियाम् इत्यमरः ।

तथा सन्, ताम्-पार्वतीम्, समालम्बे-जग्राह।

भा०—पार्वती पुनरुवाच 'चपलो वाचालश्चायं वटुर्न विरंस्यति, न वा निर्गमिष्यति, तस्मादहमेव स्थानान्तरं गमिष्यामि।

'गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः'॥

इति स्मृत्या स्थानान्निर्गमस्य विहितत्वात्।' इत्थं वदन्ती च सा उत्थाय गन्तुमारेभे। वेगेनोत्तिष्ठन्त्यास्तस्या वल्कलवस्त्रं स्तनप्रदेशात्प्रच्युतमभूत्। (तेन शङ्करस्य स्तनदर्शनलालसापूर्तिरपि सूचिता) तामेवं कोपेन निर्गच्छन्तीं दृष्ट्वा शङ्करेण स्वीयं रूपं प्रकटितम्, (वृषध्वजत्वोक्त्या परिजनपरिच्छदादि-सान्निध्यमपि सूचितमिति प्रकाशिकाकार आह), स्मितं च कृतम् (तेनोक्तस्य सर्वस्य परिहासरूपता सूचिता) गच्छन्ती च पार्वती वसने धृत्वा निवारिता।

अलं०—पार्वतीकर्तृकचलन-शिवकर्तृकालम्बनयोर्युगपदुक्त्या समुच्चय इति प्रकाशिकाविवरणयोः। शिवगत औत्सुक्यभावो व्यङ्ग्यः। 'अहमेव गमिष्यामि' इति वक्तुमावश्यकस्याहंपदस्यानुपादानान्न्यूनपदत्वं दोषोऽप्यत्र प्रतिभाति।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
*निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ॥ ८५॥

अ०—तम् वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः निक्षेपणाय उद्धृतम् पदम् उद्वहन्ती शैलाधिराजतनया मार्गाचलव्यतिकराकुलिता सिन्धुरिव न ययौ, न तस्थौ।

व्याक०—अङ्गं यष्टिः, अङ्गं यष्टिरिव वा अङ्गयष्टिः, पूर्वत्र यष्टिशब्दस्य प्रशंसावचनत्वात् "प्रशंसावचनैश्च" इत्यनेन समासः, उत्तरत्र उपमितसमासः। रसेन सह वर्तमाना अङ्गयष्टिः यस्याः सा सरसाङ्गयष्टिः। शैलानाम् अधिराजस्य तनया शैलाधिराजतनया। अधिराजशब्दो व्याख्यातः। मार्गे अचलस्य

*'निक्षेप एव' इति प्रका० विव०। निक्षेपे इति निमित्तसप्तमी। निक्षेपार्थमुद्धृतं पदं तथैवोद्वहन्तीति तद्व्याख्या।

(तत्पु०) व्यतिकरेण (ष० तत्पु०) आकुलितां मार्गाचलव्यतिकराकुलिता पचाद्यजन्तस्य चलशब्दस्य नञा समासे अचलशब्दसिद्धिः, व्यतिकरशब्दे 'वि' 'अति' एतत्पूर्वात् 'कृ विक्षेपे' धातोः 'ॠदोरप्' । आकुलितशब्दे कुलधातोः क्तः । वेपथुः विद्यतेऽस्या इति-वेपथुमती, अस्त्यर्थे मतुप्, उगित्त्वाद् ङीप्, वेपथुशब्दे 'टुवेपृ कम्पने' धातोः "ट्वितोऽथुच्" । निक्षेपणाय-क्षिपतेर्ल्युट्, ताद्र्थ्ये-चतुर्थी । उद्धृतम्-उत्पूर्वाद् हरतेः धरतेर्वा क्तः । उद्वहन्ती-वहतेः "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति लट्, तस्य स्थाने लक्षणे शत्रादेशः । 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुम् ।

व्याख्या—तम्-स्वरूपावस्थितं शङ्करम्, वीक्ष्य-विलोक्य, वेपथुमती-कम्पयुक्ता, सरसा-सस्वेदा, अङ्गयष्टिः-सुन्दरं शरीरम्, यस्याः तथाभूता, निक्षेपणाय-भुवि विन्यासाय, उद्धृतम्-उत्थापितम्, पदम्-चरणम्, उद्वहन्ती-तथैवोद्ध्वं धारयन्ती, शैलाधिराजस्य-पर्वतराजस्य हिमालयस्य, तनया-पुत्री पार्वती, मार्गे-पथि, अचलस्य-पर्वतस्य, व्यतिकरेण-संपर्केण-समाहत्या-अवरोधेनेति यावद्, आकुलिता-रुद्धमार्गत्वादेकत्रैव भ्राम्यन्ती, सिन्धुरिव-नदीव, न ययौ-न तस्मात् स्थानान्निर्जगाम, न तस्थौ-न स्थितवती, गमनमवस्थानं चोभयमपि कर्तुं नाशक्नोदित्यर्थः ।

भा०—अकस्मात् प्रियतमस्य शिवस्य दर्शनेन लज्जाहर्षप्रेमजाड्यपरवशायाः पार्वत्याः शरीरे कम्प-स्वेद-स्तम्भाद्याः सात्त्विकभावाः प्रादुरभूवन् । स्तब्धा च सा दर्शनात् पूर्वं गमनाय यथोद्धृतपदा आसीत्, तथैवावस्थिता, न तत्पदं तयाग्रे निहितम्, न च गमननिवृत्तिनिश्चयेन यथास्थानं स्थापितम् । तत्रोपमाभिधीयते कविकुलगुरुणा-यथा प्रवहन्त्या नद्या मार्गे क्वचित्पर्वत आपतेत्, सा च नदी पर्वतेन निरुद्धाऽग्रे गन्तुमशक्ता स्यात्, प्रवाहवशाच्च स्थातुमप्यशक्तेति तत्रैव भ्राम्येत्, तथैव पार्वत्याः स्थितिस्तदानीमभूदिति ।

अलं०—रसध्वनिः, संभोगशृङ्गारस्य सम्यगत्र परिपोषः । परमः प्रेयान् भगवान् शिव आलम्बनम्, अकस्मात्तद्दर्शनमुद्दीपनम्, स्तम्भस्वेदकम्पाद्याः सात्त्विकभावा अनुभावाः । लज्जारूपो व्यभिचारी व्यज्यते-इति मल्लिनाथः । लज्जया न तस्थौ, हर्षौत्सुक्याभ्यान्तु न ययौ, तेन लज्जया हर्षौत्सुक्ययोः

सन्धिर्व्यक्तः शृङ्गाराङ्गमिति प्रकाशिकाविवरणयोः । यानस्थानयोरुभयोरभाव इति स्तम्भस्य सात्त्विकभावस्योक्त्या जडताख्यो व्यभिचारी व्यक्तः शृङ्गाराङ्गमिति तु वयम् । तथा च तल्लक्षणं रसगङ्गाधरे-'चिन्तोत्कण्ठाभयविरहेष्टानिष्टदर्शनश्रवणादिजन्यावश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानविकला चित्तवृत्तिर्जडता' इति । इहाकस्मादिष्टदर्शनं तद्विभावः, अवश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानवैकल्यं च यानस्थानयोरभावेन स्फुटीकृतमेवेति । प्रथमसर्गे समुप्तं तृतीयसर्गेऽङ्कुरितं च रतिबीजमिह विस्तृतिं नीतं कविना । मध्ये परिपोषितो भावोऽप्यत्र रसाङ्गतां नीतः । अत्युत्कृष्टं चित्रणयोग्यं पद्यमिदम् । अत्रार्थालङ्कार उपमा । यानस्थानयोरभावो नदीपार्वत्योः सादृश्यम् । साधारणधर्मे निबद्धं भूतकालिकत्वं नद्यां न समन्वेतीति कालभेद उपमादोषः कथंचिन् समाधेयः सहृदयैः ।

अद्य *प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
　　क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
　　क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां †विधत्ते ॥ ८६॥

इति महाकविश्रीकालिदासविरचिते कुमारसंभवे महाकाव्ये
तपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

अ०—(हे) अवनताङ्गि अद्य प्रभृति त्वया तपोभिः क्रीतः (अहम्) तव दासः अस्मि, चन्द्रमौलौ इति वादिनि (सति) सा अह्नाय नियमजम् क्लमम्, उत्ससर्ज, हि क्लेशः फलेन पुनः नवताम् विधत्ते ।

व्याक०—चन्द्रमौलि-वादिशब्दौ व्याख्यातौ । अवनतम् अङ्गम् यस्याः सा अवनताङ्गी । "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इति ङीप् । सम्बुद्धौ ह्रस्वः । नियमाज्जातं नियमजम् । "पञ्चम्यामजातौ" इति डः । क्रीतः-क्रीणातेः कर्मणि क्तः, क्लमम्-क्लाम्यतेर्घञ्, उदात्तोपदेशत्वाद् वृद्ध्यभावः । क्लेशः-क्लिश धातोर्घञ् । विधत्ते-दधातेर्लट् । अद्येति सप्तम्यर्थप्रधानमव्ययमिह प्रभृतिशब्दयोगात् पञ्चम्यर्थपरम्-इति मल्लिनाथः । तपोभिरिति क्रयणकरणे तृतीया ।

---

* 'अनवमाङ्गि' प्रका० विव० । अनवमम् उत्कृष्टमङ्गं यस्या इति तद्व्याख्या ।

† 'विधत्ते' प्रका० विव० ।

अह्नायेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । फलेन इति हेतौ तृतीया ।

व्याख्या—हे-अवनताङ्गि-अवनतम्, (कुचभरात्) नम्रम्, अङ्गम्, यस्यास्तथाभूते हे पार्वति ! अद्य प्रभृति-अस्माद्दिनादारभ्य, त्वया, तपोभिः-नियमैः, क्रीतः-आयत्तीकृतः, अहम्, तव भवत्याः, दासः-सेवकः, अस्मि, चन्द्रमौलौ-चन्द्रशेखरे शिवे, इति-एवम्, वादिनि-भाषमाणे सति, सा-पार्वती, *अह्नाय-झटिति, नियमजम्-तपोनुष्ठानजन्यम्, क्लमम्-क्लेशम्, उत्ससर्ज-तत्याज, क्लेशं विसस्मारेत्यर्थः । हि-प्रसिद्धमिदम्, यत् क्लेशः, फलेन-फलप्राप्त्या, पुनः-भूयः, नवताम् नूतनत्वम्, क्लेशात् पूर्वावस्थाम्, विधत्ते-करोतीत्यर्थः । प्रकाशिकाविवरणयोस्तु 'क्लेशः फलेन नवताम्-स्वीयं नूतनत्वम्, निधत्ते-छादयति-त्यजतीति यावत् । सफलः क्लेशो नूतन इव न दुःखयतीत्यर्थः' इति व्याख्यातम् ।

भा०—तथ्यां पार्वतीं विलोक्य भगवता शङ्करेणोक्तम् 'सुन्दरि ! अद्यारभ्याहं ते दास इव संवृत्तोऽस्मि । यथा दासो द्रव्येण क्रीयते, तथाहं त्वया तपसा क्रीतोऽस्मि, इति । (अद्य प्रभृति-इति आरम्भावधिरुक्तः अवसानावधिस्तु नोक्त इति नित्यमेव दासत्वं व्यञ्जितम्) एतदभीप्सितं वचनं श्रुत्वा परं हर्षं प्राप्तायाः पार्वत्याः सर्वोऽपि तपःक्लेशस्तदैव दूरीबभूव । यतो हि प्राप्ते फले उपाये जातः क्लेशो न दुःखयति, प्रत्युत पूर्ववदेव नवीनताम् (क्लेशप्राप्तेः पूर्वामवस्थाम्) प्रापयतीति ।

अलं०—सामान्येन क्लमोत्सर्गस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । पार्वत्या हर्षोदयो व्यज्यते । बाह्यक्लेशनिवृत्तिर्वाच्या, विषादस्यान्तरस्य भावस्य शान्तिर्व्यङ्ग्या-इति भावशान्तिरपि संभवत्येव । शिवगता पार्वतीविषयिणी रतिश्च व्यङ्ग्या । एषु गुणप्रधानभावः सहृदयैरूह्य इति । पद्ययोरनयोर्वसन्ततिलकावृत्तम् ।

इति छात्रोपकारिण्यां महाकाव्यसंग्रहव्याख्यायां
चतुर्थः सर्गः ।
समाप्तं च संग्रहस्य प्रथमं खण्डम् ॥

---

* द्रागझटित्यञ्जसाह्नायेत्यमरः ।

* श्रीः *

महाकाव्यसंग्रहः ।

(संग्रहे पञ्चमः सर्गः)

महाकविश्रीभारविकृतस्य

किरातार्जुनीयस्य

द्वितीयः सर्गः

भारवेर्वचसामर्थगौरवं लोकविश्रुतम् ।
कृपया वचसां देव्यास्तद्व्याख्यायां प्रकाशताम् ॥

कथासम्बन्धः—

महाभारतकथास्य महाकाव्यस्याधारः ।

किरातरूपधारिणा शिवेन सहार्जुनस्य युद्धम्, तदनु ततोऽर्जुनस्य वरप्राप्तिश्चात्र मुख्यं वर्णनीयम् । किरातार्जुनावधिकृत्य कृतं काव्यं किरातार्जुनीयमिति काव्यनामव्युत्पत्तिः । द्यूतनिर्जितेन भ्रातृभिर्द्रौपद्या च समं वने निवसता ज्येष्ठपाण्डवेन युधिष्ठिरेण दुर्योधनस्य राज्यशासननीतिपरिज्ञानाय गुप्तचररूपेण कश्चिद्वनेचरो राजधानीं प्रति प्रेषितः । तेनागत्य दुर्योधनस्य शासननीतेरतिप्रशंसा कृता । अथ युधिष्ठिरेण तस्मिन् वृत्ते भ्रातृणां द्रौपद्याश्च सविधे वर्णिते, द्रौपदी 'क्रमेण प्रबलीभवन्तः शत्रवः शीघ्रमेव जेतव्याः, न त्वेवमुपेक्ष्याः' इति युधिष्ठिरमुत्तेजितवती । तदिदं प्रथमसर्गे गतम् ।

अनन्तरं वृत्तमिदमुच्यते—

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १ ॥

अ०—अथ वृकोदरः प्रियया विहिताम् मनःप्रियाम् गिरम् गरीयसीम्

निश्चित्य नृपम् उपपत्तिमद् ऊर्जिताश्रयम् वचनम् ऊचे ।

व्याक०—वृकवदुदरं यस्य स वृकोदरः । मनसः प्रियाम्-मनःप्रियाम् । ऊर्जित आश्रयो यस्य तदूर्जिताश्रयम् । ऊर्जित इत्यूर्जधातोः क्तः, आश्रीयते 'प्रतिपाद्यत्वेन' इत्याश्रयः, श्रयतेरच् । विहिताम-विपूर्वाद्धधातेः क्तः । क्रियासामान्यवाचकस्यास्य विशेषभूताभिधानक्रियाबोधने पर्यवसानमिति मल्लिनाथः । विरयमभेरर्थे वा बोध्यः । कृतामिति यथाश्रुत एवार्थ इति चित्रभानुः । गिरम् गॄधातोः संपदादित्वात् क्विप्, ईत्त्वम् । गरीयसी-गुरुशब्दाद् "द्विचनविभज्योपपदे..."-इत्यनेन ईयसन्, उगित्त्वान्ङीप् । निश्चित्य-निरुपसर्गात् 'चिञ् चयने' धातोर्ल्यप् । उपपत्तिमद्-उपपूर्वात् "पद गतौ' धातोः क्तिन्, ततो मतुप् । ऊचे-ब्रूधातोर्लिट्यात्मनेपदम्, "ब्रुवो वचिः" इति वचिरादेशः । नृपम्-"अकथितं च" इति कर्मत्वाद् द्वितीया । वचनमिति प्रधानं कर्म ।

व्याख्या—अथ-द्रौपदीवचनानन्तरम्, (स्वमनसि विमर्शानन्तरं वा) वृकोदरः-भीमः, प्रियया-दयितया-द्रौपद्येति यावद्, विहिताम्-अभिहिताम्, (मनःप्रियां विहिताम् कृताम्-अर्थोपपत्त्यादिभिर्योजयित्वा नूतनतां मनोनुकूलतां च नीतामिति चित्रभानुः) मनसः-चित्तस्य, प्रियाम्-अनुकूलाम्, गिरम्-वाचम्, गरीयसीम्-अतिशयेन गुर्वीम्, युधिष्ठिरवाक्यापेक्षया-सारवत्तराम्, निश्चित्य-निर्णीय, नृपम्-राजानम् (प्रति) उपपत्तिमद्-युक्तियुक्तम्, ऊर्जितः-उदरः, आश्रयः-अर्थो यस्य, तथाभूतम्, यद्वा-ऊर्जितम्-बलम्, आश्रयः-प्रतिपाद्यो यस्य, तथाभूतम्, बलप्रयोगसमर्थकम्, वचनम्-वाक्यम्, ऊचे-जगाद ।

भा०—भीमसेनो द्रौपद्या वचनं स्वमनोऽनुकूलं सारयुक्तं च बुद्ध्वा राज्ञः प्रवृत्तये स्वयमपि तत्समर्थनाय प्रबला युक्तीरालम्ब्य वक्तुमारेभे । बलप्रयोग एव विधेय इत्येवास्यापि पक्षः । नृपमित्यनेन युधिष्ठिरो न कश्चिद्वीतरागः, अपि तु क्षत्रियवंशज इति भवत्यस्य परामर्शस्य पात्रमिति द्योतितम् ।

अलं०—"प्रियया विहिताम्" "मनःप्रियाम्" इति विशेषणद्वयमपि गिरो ग्राह्यत्वे साभिप्रायमिति परिकरः । गरीयस्त्वनिश्चयस्तत्समर्थने हेतुरिति काव्यलिङ्गमपि । अस्मिन् सर्गे (५६ श्लोकपर्यन्तम्) ललिता छन्दः ।

यदवोचत वीक्ष्य मानिनी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा।
अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम्॥ २॥

अ०—मानिनी स्नेहमयेन चक्षुषा परितः वीक्ष्य यद् अवोचत, (केनापि) दुर्वचम् तद् वचनम् वागधिपस्य अपि विस्मयम् विदधीत।

व्याक०—अधिपातीत्यधिपः, "आतश्चोपसर्गे" इति कः। वाचामधिपो वागधिपः, तस्य वागधिपस्य, 'विस्मय' योगे 'दुर्वच' योगे वा शेषषष्ठी। 'दुर्वच' योगे कर्तरि षष्ठी तु न संभवति, "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" इति निषेधात्। मानिनी-मानोऽस्या अस्तीति मानशब्दाद् "अत इनिठनौ" इत्यनेन भूम्नि 'इनिः'। स्नेहमयम्-स्नेहशब्दात् "तत्प्रकृतवचने मयट्" इति मयट्। परितः-"पर्यभिभ्यां च" इति सूत्रेण पर्युपसर्गात् 'तसिल्'। वीक्ष्य-विपूर्वाद् 'ईक्ष दर्शने' धातोर्ल्यप्। दुर्वचम्-दुरुपपदाद् ब्रूञ्धातोः "ईषद्दुःसुषु...." इत्यादिना खल्। विदधीत-विपूर्वकाद् 'धा' धातोर्जुहो-त्यादिकात् संभावनायां लिङ्। चक्षुषेति वीक्षणकरणे तृतीया।

व्याख्या—मानिनी-क्षत्रियकुलाभिमानवती द्रौपदी, स्नेहमयेन-प्रेमप्रचुरेण, चक्षुषा-ज्ञाननेत्रेण, परितः-समन्ततः, वीक्ष्य-आलोच्य, विविच्येति यावद्, यद् वचनम् अवोचत-उक्तवती, दुर्वचम् केनापि वक्तुं दुःशकम्, तद् वचनम्, वागधिपस्य बृहस्पतेरपि, विस्मयम्-आश्चर्यम्, विदधीत कुर्यात्, किमुतान्यस्य जनस्येति। "वागधिपस्यापि दुर्वचं तद्वचनं विस्मयं विदधीत, सर्वस्यापीति शेषः" इति व्याख्यान्तरमपि मल्लिनाथ उक्तवान्। तन्त्रेणोभयमपि विवक्षितमिति चित्रभानुः।

भा०—भीमो वक्ति-हे राजन् द्रौपद्याः क्षत्रियकुलाभिमानः प्रोज्ज्वलं जागर्ति, अस्मासु च महांस्तस्याः स्नेहः। ततश्च स्नेहपूर्वकं निपुणं स्वपक्ष-परपक्षसम्बन्धि सर्वं विविच्य यत्तयोपन्यस्तम्, एतादृशं वचनं बृहस्पतिरपि कदाचिदेव वक्तुं शक्नुयात्। ततश्च स्त्रियोक्तमपि शास्त्रानुरोधि, तत्रापि च हितानुबन्धि इदं वचः कं जनं न विस्मापयेत? अत्याश्चर्यस्थानमिदं वचनमिति वचनप्रशंसायां तात्पर्यम्।

अलं०—विस्मापने दुर्वचत्वस्य हेतोरुपन्यासात् काव्यलिङ्गम्। वागधि-

पस्यापि विस्मयं विदधीतेति सम्बन्धातिशयोक्तिः । 'किमन्यस्य' इति प्रतीत्या काव्यार्थापत्तिर्व्यङ्ग्या । वचनः स्तुतौ प्रकृतायां वागधिपविस्मयस्य कार्यस्य वचनादप्रस्तुतप्रशंसा च । इह स्वपक्षपरपक्षबलाबलादेः चक्षुषा दर्शनासम्भवात् चक्षुःपदं ज्ञानजनकत्वसामान्येन मनो लक्षयति. चाक्षुषज्ञानवत् स्फुटोत्थः सर्वविषयावगम इति व्यङ्ग्यं लक्षणायाः प्रयोजनमिति चित्रभानुः ।

विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥ ३ ॥

अ०—विषमः अपि नयः पयसाम् आशय इव कृततीर्थः (सन्) विगाह्यते, तु तत्र सः विशेषदुर्लभः यः, सत् कृत्यवर्त्म उपन्यस्यति ।

व्याक०—कृतं तीर्थं यस्य, यस्मिन् वा स कृततीर्थः । विशेषेण दुर्लभो विशेषदुर्लभः, विशेषेणेति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, "तृतीया" इति योगविभागात्समासः । यद्वा विशेषं दुर्लभ इति क्रियाविशेषणेन "सुप्सुपा" इति समासः । चित्रभानुस्तु विशेषदुर्लभ इति व्याख्यान्तरमप्याह । दुर्लभः-दुःखेन लभ्यते इति "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्"। कृत्यस्य वर्त्म कृत्यवर्त्म । कृधातोः क्यपि कृत्यम् । विषमः-"सुविनिर्दुर्भ्यः" इत्यनेन सस्य षत्वम् । विगाह्यते-विपूर्वाद् 'गाहू विलोडने' धातोः कर्मणि लट् । सर्वैरिति कर्तृपदमध्याहार्यम् । नयः-नीधातोः "एरच्"। आशयः-आङ्पूर्वात् 'शीङ् स्वप्ने' धातोः 'एरच्'। सत्-'अस्' धातोः शतृप्रत्ययः "श्नसोरल्लोपः" । उपन्यस्यति-'उप' 'नि' एतत्पूर्वाद् 'असु क्षेपणे' धातोर्लट्, श्यन् । तत्रेति निर्धारणे सप्तमी, "यतश्च निर्धारणम्" । मल्लिनाथस्तु आधारसप्तमीमेव व्याख्यातवान् ।

व्याख्या—विषमः=दुर्बोधोऽपि, एकस्मिन्नेव विपक्षादौ देशकालादिभेदेन सन्धिविग्रहादिविरुद्धार्थप्रतिपादनाद् एकरूपेण निश्चेतुमशक्योऽपि, (जलाशयपक्षे दुष्प्रवेशोऽपि) नयः=नीतिशास्त्रम्, पयसाम्-जलानाम्, आशयः-आधार इव-ह्रद इवेति यावत्, कृततीर्थः-कृतम्, विहितम् *तीर्थम्-अभ्यासाद्युपायो यत्र

* तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु ।
अवतारर्षिजुष्टाम्भः स्त्रीरजःसु प्रकीर्तितम् ॥ इति विश्वः ।

तथाभूतः (कृतसंप्रदाय इति चित्रभानुः) (जलाशयपक्षे कृतं *तीर्थं 'घाट' इति प्रसिद्धो जलावतारो यस्मिंस्तथाभूतः) सन्, सर्वैरपि विगाह्यते मनसा गृह्यते-ज्ञायते-उच्यते, बुध्यते च । (जलाशयपक्षे पद्भ्यामालोड्यते-प्रविश्यते) तु-किन्तु, तत्र-नये जलाशये च (यद्वा तत्र तादृशेषु विगाह्यमानेषु पुरुषेषु । चित्रभानुस्तु तत्र तादृशेषु नयेषु स नयो विशेषदुर्लभ इत्याह) सः-तादृशः पुरुषः, विशेषदुर्लभः-अत्यन्तं दुष्प्रापः, (विशेषैः-भेदकैः स्वगुणैर्हेतुभूतैर्दुर्लभः-इति चित्रभानुः) यः सत्-साधु-देशकालाद्यविरुद्धम्, (जलाशयपक्षे च गर्त-पाषाणादिरहितम्) कृत्यवर्त्म-कृत्यम्-सन्धिविग्रहादिकार्यम्, तस्य वर्त्म-सरणिम्-उपायम्, (जलाशयपक्षे कृत्यम्-स्नानादिकम्, तस्य वर्त्म-मार्गम्) उपन्य-स्यति-उदाहरति स्थापयति च । मल्लिनाथस्तु 'सद्-उपन्यस्यति' इति क्रिया-विशेषणत्वेन व्याचख्यौ ।

भा०—यथातिगभीरेऽपि नदीहृदादौ घट्टसाहाय्येन सर्वेऽपि प्रवेष्टुं शक्नुवन्ति, परं तत्रानुकूलघट्टनिर्माणं न सर्वैः सुकरम् । तथैव नीतिशास्त्रमपि ग्रन्था-नधीत्य सामान्येन व्याख्यातुं बोद्धुं च बहवः शक्नुवन्ति, परन्तु प्राप्तेऽवसरे "अत्रेदमित्थं कार्यम्" इति कार्यमार्गनिदर्शको नीतिरहस्यज्ञोऽनुकूलः प्रवक्ता सुतरां दुर्लभः । इयं तु द्रौपदी कार्यमार्गं निपुणमुपन्यस्यति स्मेति यत्सत्य-मस्ति विस्मयस्थानम् ।

अलं०—विशेषे प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । श्लेषानुप्राणिता नयजलाशययोरुपमा च । 'विषमोऽपि विगाह्यते' इति विरोधाभासोऽपि । द्रौपदीवचसो महत्त्वं व्यङ्ग्यम् ।

परिणामसुखे गरीयसि व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥ ४ ॥

अ०—परिणामसुखे गरीयसि क्षतौजसाम् व्यथके अल्पीयसि अस्मिन् वचसि अतिवीर्यवति भेषजे इव बहुः गुणः दृश्यते ।

व्याक०—परिणामे सुखम्, तस्मिन्, परिणामसुखे । परिणाम इति भावघञन्तम् । क्षतमोजो येषां तेषां क्षतौजसाम् । क्षतमिति क्षणोतेः क्तः ।

* तीर्थं योनौ जलावतारे च—इति हलायुधः ।

अतिशयितं वीर्यम् अतिवीर्यम्, तद्विद्यते ऽस्मिन्निति अतिवीर्यवत्, तस्मिन् । कर्मधारयान्मतुप्, 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः' इति तु प्रायिकम् । व्यथके-णिजन्ताद् 'व्यथ भयसञ्चलनयोः' इति धातोः ण्वुल् । मित्वाद् ह्रस्वः । अल्पीयसि, अल्पशब्दाद्, ईयसुन् । दृश्यते-पश्यते: कर्मणि लट् । गुण इति तत्कर्म । अस्मादृशैः इति कर्त्रध्याहारलभ्यः ।

व्याख्या—परिणामसुखे-परिणामे-फलकाले, (भेषजपक्षे-परिपाकावस्थायाम्) सुखे-सुखकरे, गरीयसि-गुर्वर्थे-बहुतरार्थद्योतनसमर्थे, (पक्षे-श्रेष्ठे, मात्रानियमं विनोपयोगे सति दुर्जरे इति वा) क्षतौजसाम्-क्षतम्-नष्टम्, ओजः-उत्साहः (औषधपक्षे-ओजआख्यः षष्ठो धातुः) येषाम्, तथाभूतानां पुंसाम्, व्यथके-युद्धोपस्थापकत्वादरुचिकरे, (औषधपक्षे-असह्यतया दुःखजनके) (क्षतम्-नाशितम्, ओजः अस्माकं बलं यैः, तेषां क्षतौजसाम्-शत्रूणाम्, व्यथके-इति चित्रभानुः) अल्पीयसि-अत्यल्पाक्षरे (पक्षे स्वल्पपरिमाणे) अस्मिन्-द्रौपद्युक्ते वचसि-वाक्ये, अतिवीर्यवति-अतिशयेन सामर्थ्यवति (वचनपक्षे प्रभूतोत्साहप्रतिपादके, *भेषजे-रसायनाद्यौषध इव, बहुः-अनेको मानत्राणराज्यलाभादिः, आरोग्यबलपोषादिश्च, गुणः, दृश्यते-अनुभूयते ।

भा०—हे राजन् ! इदं द्रौपदीवाक्यं यद्यप्यल्पम्, युद्धोपोद्बलकतया निरुत्साहस्य पुंसो भयङ्करं च, तथापि परिणामोऽस्य हृद्यः, सारवत्तरार्थं च वाक्यमिदम् । अत एव प्रारम्भे रोगिणो दुःखदमपि उत्तरकाले नैरोग्यबलादिजनकम्, स्वल्पपरिमाणमपि महाप्रभावशालि रसायनाद्यौषधं यथा सर्वैराद्रियते, तथा गुणशालि गरीयो द्रौपदीवाक्यं ग्राह्यमेव ।

अलं०—पूर्णोपमा । विशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरः । अल्पीयसि बहुः गुणः इति विरोधाभासोऽपि व्यङ्ग्यः । दृश्यते इत्यनुभवसामान्ये लाक्षणिकम् । स्फुटानुभवो व्यङ्ग्यः । कविनात्र सङ्ग्या स्ववचोरूपं काव्यमपि प्रशंसितमिति चित्रभानुर्व्याख्यातवान् ।

इयमिष्टगुणाय रोचतां रुचिरार्था भवतोऽपि भारती ।
ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥ ५ ॥

* 'भेषजौषधभैषज्यम्' इत्यमरः ।

अ०—रुचिरार्था इयम् भारती इष्टगुणाय भवते अपि रोचताम्, ननु गुणगृह्याः विपश्चितः वचने वक्तृविशेषनिःस्पृहाः (भवन्ति)।

व्याक०—रुचिरोऽर्थो यस्याः सा रुचिरार्था। इष्टा गुणा यस्य, तस्मै इष्टगुणाय-इष्टशब्दे इच्छतेः " मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च " इति वर्त्तमाने क्तः। गुणैर्गृह्यन्ते इति गुणगृह्याः, " पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च " इति गृह्णातेः कर्मणि क्यप्। " कर्तृकरणे कृता बहुलम् " इति समासः। वक्तृषु विशेषो वक्तृविशेषः, तत्र निःस्पृहाः-वक्तृविशेषनिःस्पृहाः। भवते-" रुच्यर्थानां प्रीयमाणः " इत्यनेन रुचधातोर्योगे चतुर्थी। वचने-विषयसप्तमी, चित्रभानुस्तु सतिसप्तमीमपि व्याख्यातवान्। वचने सति निःस्पृहा इत्यादि।

व्याख्या—रुचिरार्था-रुचिरो मनोहरोऽर्थो यस्यास्तथाभूता, इयम्-इदानीमेव श्रुता, द्रौपद्युक्ता, भारती-शास्त्रसंस्कृता वाणी, इष्टगुणाय-इष्टाः-प्रियाः, गुणा यस्य तथाभूताय-गुणग्राहिणे, भवते-तुभ्यमपि, रोचताम्-स्वदताम्। ननु-निश्चयेन, गुणगृह्याः-गुणैकपक्षपातिनः, विपश्चितः-विद्वांसः, वचने-वाक्यविषये, वक्तृविशेषनिःस्पृहाः वक्तृविशेषे-स्त्रीपुंसादिलक्षणे, निःस्पृहाः-निरपेक्षा भवन्ति।

भा०—हे राजन्! त्वं गुणग्राही असि, अत एव हृद्यमर्थं प्रतिपादयद् द्रौपदीवचनमिदं सर्वथा तवापि रुचिकरं भवितुं युक्तम्, समुच्चयार्थेनापिशब्देन ' अस्माकन्तु रुचिकरमस्त्येव, भवतोऽपि भवतु ' इति बोध्यते। भारतीपदेन भरतवंशसम्बन्धोऽपि व्यञ्जित इति चित्रभानुः। गुणवदपीदं स्त्रियोक्तमिति नोपेक्षामर्हति। यतो गुणमात्रलोलुपाः पण्डिताः ' इदं केनोक्तमित्यादि ' वक्तृविशेषज्ञानाय न यतन्ते। गुणमात्रं स्वाददते-'बालादपि सुभाषितम्' इति न्यायात्।

अलं०—रुचिरार्थत्वस्य रुचौ गुणगृह्यत्वस्य वक्तृविशेषनिःस्पृहत्वे हेतुगर्भत्वात्परिकरः। विशेषस्य सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासः। द्रौपदीवचनस्यास्वीकारे तव गुणगृह्यत्वं भज्येतेति व्यङ्ग्यम्।

चतसृष्वपि ते विवेकिनी नृप विद्यासु निरूढिमागता।
कथमेत्य मतिर्विपर्ययं करिणी पङ्कमिवावसीदति ॥ ६ ॥

अ०—(हे) नृप! चतसृषु अपि विद्यासु निरूढिम् आगता विवेकिनी ते

मतिः पङ्कम् (एत्य) करिणीव विपर्ययम् एत्य कथम् अवसीदति ।

व्याक०—नृपः-नृन् पातीति पातेः " आतोऽनुपसर्गे कः " । विद्या-विदन्त्यनयेति ' विद् ज्ञाने ' धातोः " संज्ञायां समज···" इति सूत्रेण स्त्रीत्वे क्यप् । निरूढिः-निपूर्वकाद् ' रुह् ' धातोः क्तिन् । यद्वा-निर् पूर्वकाद् वहतेः क्तिन् । एत्य-आङ्पूर्वकादिण्धातोर्ल्यप्, " षत्वतुकोरसिद्धः " इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् " ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् " । विवेकिनी-विपूर्वाद् 'विचिर् पृथग्भावे'-धातोर्भावे घञ् । ततो विवेकोऽस्या अस्तीति मत्वर्थीय इनिः । मतिः-मन्धातोः क्तिन् । विपर्ययः 'वि' 'परि' एतदुपसर्गद्वयपूर्वाद् ' इण् ' धातोः " एरच् " । करिणी-करशब्दादिनिर्मत्वर्थीयः । अवसीदति-अवपूर्वात् सीदतेर्लट् ।

व्याख्या—हे नृप ! राजन् ! युधिष्ठिर ! * चतसृषु अपि-चतुःसंख्याकासु राजभिः शिक्षणीयासु सर्वार्थासु आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्ता-दण्डनीतिरिति ख्यातासु, सर्वास्वपि विद्यासु, (समुच्चयार्थेन अपिपदेन ' अन्यास्वपि चतुर्दशसु विद्यासु ' इति चित्रभानुः) निरूढिम्-प्रसिद्धिम् (निर्वहणम्, पर्याप्तिं वा) आगता-प्राप्ता, सर्वविद्याज्ञाने प्रसिद्धा, अत एव विवेकिनी-सदसतोः पार्थक्येन विज्ञानं विवेकः, तद्वती, ते-तव, मतिः-बुद्धिः, पङ्कम्-कर्दमम्, एत्य-प्राप्य, स्थिता करिणी-हस्तिनीव, कथम्-केन प्रकारेण, विपर्ययम्-वैपरीत्यम्, अविवेकम्, एत्य-प्राप्य, अवसीदति-नश्यति । क्षेपार्थकेन किंशब्देन नैतद्युक्तमिति बोध्यते ।

भा०—इदानीं भीमः स्वयमुपालभते-हे राजन् ! लोकसंस्थितिहेतूनामान्वीक्षिक्यादीनां चतसृणामपि विद्यानां निपुणमध्ययनेनाधिगता या ते बुद्धिः

---

* चतस्रो विद्या यथा-'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चैताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ' इति कामन्दकः ॥ ' आन्वीक्षिक्यां तु विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ।' इति मनुः ।

तर्कशास्त्रमान्वीक्षिकी । त्रयी वेदास्त्रयी । कृषिवाणिज्याद्यर्थार्जनोपायप्रदर्शनं वार्ता । शासननियमशास्त्रं दण्डनीतिरिति ।

सदसतोः सम्यग् विवेचनं कर्तुमशका. अथ सा कुतो वैपरीत्यं प्राप्ता ? यथा पङ्के निमग्ना करिणी आत्मानमुद्धर्तुमप्रभवन्ती निश्चेष्टा किंकर्तव्यविमूढा च सती खिद्यते, तथैव तव बुद्धिरपि खिन्ना किंकर्तव्यविमूढा तिष्ठति, कोऽत्र हेतुः ? नैतत्कथमपि युक्तमिति । नृपेतिसम्बोधनेन मतिविपर्ययो बोधितः, त्वं नृपोऽसि प्रजापालनं तव धर्मः, न तु वने वासस्तपो वा, तद् विपर्ययेण त्वं धर्मं पश्यसीति । ततश्च पङ्कपतिता करिणी यथा बलवत्तरेण करिणा शक्यत उद्धर्तुम्, तथा स्वमतिं स्वयं बलमास्थाय समुद्धर, बलमाश्रयेति तात्पर्यम् ।

अलं०—विवेकिन्या बुद्धेरवसादस्याननुरूपस्याभिधानाद्विषमो मुख्यः । उपमा तत्पोषिका तदङ्गम् ।

विधुरं किमतः परं परैरवगीतां गमिते दशामिमाम् ।
अवसीदति यत्सुरैरपि त्वयि संभावितवृत्ति पौरुषम् ॥ ७ ॥

अ०—त्वयि परैः इमाम् अवगीताम् दशाम् गमिते (सति) सुरैः अपि संभावितवृत्ति पौरुषम् अवसीदति, यद्, अतः परम् किं विधुरम् (अस्ति) ।

व्याक०—संभाविता वृत्तिर्यस्य, तत् संभावितवृत्ति । संभावितेति णिजन्ताद्भवतेः कर्मणि क्तः । तत्र वृत्तिः प्रयोज्यकर्त्री कर्मतां गता । सुरैरिति प्रयोजककर्तृवाचकम् । अवगीताम्-अवपूर्वाद् 'गैशब्दे' धातोः क्तः । "आदेच-" इत्यात्वम्, "घुमास्था…" इति ईत्वं च । गमिते-'गम्' धातोर्णिजन्तात् कर्मणि क्तः । अमन्तत्वान्मित्त्वम् । त्वंपदवाच्यो युधिष्ठिरोऽत्र प्रयोज्यकर्ता कर्मतां गतः क्तप्रत्ययेनोक्तः । दशामिति तु गमधातोः कर्म । परैरिति प्रयोजककर्तृवाचकम् । पौरुषम्-पुरुषशब्दाद् "हायनान्तयुवादिभ्यः—" इति भावेऽण् । अतः-इदंशब्दात् "पञ्चम्यास्तसिल्" इति तसिल् प्रत्ययः । त्वयीति 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सति सप्तमी, अधिकरणसप्तम्येव वा व्याख्यान्तरे ।

व्या०—त्वयि-भवति, परैः-शत्रुभिः, इमाम्-अनुभूयमानाम्, *अवगीताम्-निन्दिताम्, दशाम्-अवस्थाम्, गमिते-प्रापिते सति, सुरैः-देवैरपि; संभावितवृत्ति-संभाविता-निश्चिता, बहुमानिता वा वृत्तिः-वर्तमानता, सद्भावः प्रसारो वा यस्य

* अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दृष्टे च गर्हिते—इति विश्वः ।

तथाभूतम्, पौरुषम्-पुरुषस्य कर्म-पुरुषकारः, अवसीदति-नश्यति, इति यद्, अतः परम्-अस्मादधिकम्, किं *विधुरम्-किं कष्टम्-व्यसनम्, अस्ति, न किमपीत्यर्थः ।

यद्वा—परैः दशां गमिते त्वयि-भवति, वर्तमानम्, सुरैरपि संभावितवृत्ति-मन्यमानसद्भावम्, पौरुषमवसीदतीत्यादि पूर्ववत् । यद्वा—देवैरपि संभाविता बहुमता, वृत्तिः-सूक्ष्ममनोवासनारूपता (तद्रूपेणावस्थानम्) यस्य तत्पौरुष-मित्यादि पूर्ववत् ।

भावा०—हे राजन् ! राज्यबहिष्कृतो निराश्रयस्त्वं वनाद्वनमटसि । शत्रु-भिरापादितामिमां गर्हणीयां दशामनुभवसि, परं नात्मोद्धाराय मनाक् पौरुष-मवलम्बसे । तेन च सुरा अपि यत् पौरुषं बहुमन्यन्त, तदेवं महापुरुषेण त्वयो-पेक्ष्यमाणं लोके नष्टप्रायं जातमित्यहो चरमः सीमा कष्टस्य ! 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः' इति न्यायाद्भवद्दृष्टान्तेन सर्वेऽपि लोकाः पौरुषमुपेक्षि-ष्यन्ते । तेन पौरुषक्षयो लोके कष्टप्रवृत्तिश्च स्यादिति महाननर्थः । यद्वा—शत्रुभि-र्दुर्दशां गमितेऽपि त्वयि अद्यापि देवा अपि पौरुषम् (उद्योगयोग्यताम्) सम्भावयन्ति, 'अस्ति राज्ञि पौरुषम्, तत्तु काले प्रकाशिष्यते' इति, प सर्वथोदासीने त्वयि सा संभावनापीदानीं नश्यति । ततश्च 'संभावितस्य चाकी-र्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति न्यायेन तव त्वदाश्रितानां चास्माकं महत्कष्टस्थानम् इति ।

अलं०—सुरैरपि संभावितवृत्तीति सम्बन्धातिशयोक्तिः । विषादो भावोऽ-प्राधान्येन व्यङ्ग्यः ।

द्विषतामुदयः सुमेधसा † गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः ।
न महानपि भूतिमिच्छता फलसंपत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८ ॥

अ०—भूतिम् इच्छता सुमेधसा गुरुः (अपि) अस्वन्ततरः, द्विषता-उदयः सुमर्षणः, महान् अपि फलसंपत्प्रवणः परिक्षयः न (सुमर्षणः) (भवति) ।

व्याक०—शोभना मेधा यस्य, तेन सुमेधसा । बहुव्रीहिः, "नित्यमसि

---

* विधुरं प्रत्यवाये स्यात् कष्टविश्लेषयोरपि-इति वैजयन्ती ।

† 'गुरुरस्वन्ततरस्तु मृष्यते-' इति दाक्षिणात्यपाठः ।

प्रजाभिषयोः " इति समासान्तोऽसिच् । शोभनोऽन्तो यस्य न स्वन्तः, अतिशयेन स्वन्तः स्वन्ततरः, न स्वन्ततरोऽस्वन्ततरः । फलस्य संपत् फलसंपत्, तत्र प्रवणः फलसंपत्प्रवणः । भूतिः-भवतेः क्तिन् । क्षियताम्-" द्विषोऽमित्रे " इत्यनेन 'द्विष' धातोः शतृप्रत्ययः । उदयः-उत्पूर्वाद् 'इण्' धातोः " एरच् " । सुमर्षणः-सुपूर्वात् मृष् धातोः " भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युच् वाच्यः " इत्यनेन खलर्थे युच् प्रत्ययः । संपत्-" संपदादिभ्यः क्विप् " । प्रवणः-" प्रनिरन्तः शरेक्षुप्रक्ष..." इत्यादिना णत्वम् । परिक्षयः-परिपूर्वात् 'क्षि' धातोः " एरच् " ।

व्या०—भूतिम्-उदयम्, इच्छता-कामयमानेन, सुमेधसा-सुधिया, विवेचनकुशलबुद्धिना, गुरुः-महानपि, अस्वन्ततरः-अत्यन्तदुष्परिणामः, क्षयोन्मुख इति यावत्, क्षियताम्-शत्रूणाम्, उदयः अभ्युन्नतिः, सुमर्षणः-सुखेन मृष्यते-सह्यते-समुपेक्ष्यत इति यावत्, किन्तु महान्-गुरुरपि, फलसंपत्प्रवणः-फलसंपदि-सुफलप्राप्तौ, प्रवणः-उन्मुखः-अत्यन्तशुभोदर्कः, परिक्षयः-विनाशः, न सुमर्षणः-नोपेक्ष्यत इत्यर्थः ।

भा०—दूरदर्शी नृपतिः शत्रोर्वृद्धिमात्रं दृष्ट्वा न तत्प्रतीकाराय यतते, नापि क्षीयमाण इत्येतावतैव तमुपेक्षते । किन्तु शत्रोरभ्युदयो यद्यपि महानपि दृष्टः, परं तदन्तो यदि न शुभस्तर्हि तमुपेक्षत एव, स्वयमेव सम्भाव्यमाने तद्विनाशे प्रयत्नस्य व्यर्थत्वात् , किं च क्षीयमाणोऽपि शत्रुर्यदि परिणामेऽभ्युदयोन्मुखस्तर्हि सम्भाव्यमानां तदुन्नतिं प्रतिकर्तुं यतत एव, वृद्धिं प्राप्तस्य तस्य दुःसहत्वापत्तेरिति । तथा च दुर्योधनस्येदानीमुदयः, स च न दुरन्तः, अपि तु स्वन्त एवानुमीयते, चरोक्तया तस्य नीतिप्रवणताज्ञानात् । ततश्च न स उपेक्षामर्हति, अपि तु प्रतीकारमेवेति यतितव्यमेवास्माभिः प्रतीकाराय ।

अलं०—विशेषे प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । उदयः सुमर्षणः, महानपि परिक्षयो न सुमर्षण इति विरोधः ।

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ६ ॥

अ०—कृती परस्य क्षययुक्तिम् अचिरेण भूयसीम् (विगणय्य) च आत्मनः

(चययुक्तिम्) विपरीतां विगणय्य उपेक्षते, अन्यथा तत्प्रतिकारं कुरुते ।

व्याक०—कृतमनेनेति कृती, "इष्टादिभ्यश्च" इतीनिप्रत्ययः । युक्तिः-युनक्तेः क्तिन् । भूयसीम्-बहुशब्दाद् 'ईयसुन्', भूरादेशः, प्रत्ययस्यादिलोपश्च । विपरीताम्-विपरिभ्यामेतेः क्तः । विगणय्य-गणयतेर्ल्यप्, "ल्यपि लघुपूर्वात्" इत्ययादेशः । अन्यथा-अन्यशब्दात् "प्रकारवचने थाल्" । प्रतिकारः-करोतेर्घञ् ।

व्याख्या—कृती-कुशलः, पुरुषः, परस्य-शत्रोः, चयस्य-विनाशस्य, युक्तिम्-योजनाम्, अचिरेण-शीघ्रं भाविनीम्, भूयसीम्-बहुलां च, विगणय्य-विचार्य, च-किं च, आत्मनः-स्वस्य, चययुक्तिम्, विपरीताम्-पूर्वोक्तादन्यथाभूताम्, चिरेभाविनीम्, अल्पीयसीं च, विगणय्य-विचार्य, उपेक्षते-उदासीनो भवति । अन्यथा-पूर्वोक्तविपरीतत्वे तु तस्याः चययुक्तेः, प्रतिकारम्-प्रतिविधानम्-उपायम्, कुरुते-विदधाति ।

भा०—नीतिकुशलो जनो यदा लक्षयेविचारयति-यच्छत्रोर्हानिः शीघ्रभाविनी महती च, स्वस्य तु हानिः काचिच्चिरेण सम्भाव्यते, साप्यल्पैव, तदा उदासीनो भवति, किमपि न, विचेष्टते । दैवेनैव शत्रुपराभवस्य सिद्धत्वात् । यदा तु विचारयति-शत्रोर्हानिश्चिरेण कथंचित्स्यात्, साप्यल्पैव, स्वस्य तु हानिः प्रत्युपस्थिता, प्रभूता च, तदा प्रतीकारे झटिति प्रवर्तते । अनया च नीत्या अस्माभिर्झटिति प्रतीकारे प्रवर्तितव्यमेव, यतोऽस्माकं चयः सुमहानुपस्थितो वर्तते, शत्रोस्तु नेदानीं शीघ्रं सम्भाव्यत इति ।

अलं०—पूर्ववत्सामान्यस्य विशेषे प्रकृत उपसंहारादप्रस्तुतप्रशंसा ।

अनुपालयतामुदेष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया ।
अपयान्त्यचिरान्महीभुजां जननिर्वादभयादिव श्रियः ॥ १० ॥

अ०—उदेष्यतीं द्विषतां प्रभुशक्तिम् अनीहया अनुपालयतां महीभुजां श्रियः जननिर्वादभयादिव अचिराद् अपयान्ति ।

व्याक०—प्रभोः शक्तिम् प्रभुशक्तिम् । प्रभुरिति प्रपूर्वाद्भवतेः "विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्" इति डुः, ऊकारलोपः । शक्तिम्-शक्नोतेर्भावे क्तिन् । उदेष्य-

गौम्-उत्पूर्वादिनेर्भविष्यदर्थे लृटः शत्रादेशः, उगित्त्वात् ङीपि वैकल्पिको *नुम-भावः । ईहाशब्दे ईहेः "गुरोश्च हलः" इति स्त्रियां भावे अप्रत्ययः । महीभुजाम्-महीं भुञ्जन्ति इति भुनक्तेः कर्तरि क्विप् । निर्वादभयादिति हेतौ पञ्चमी ।

व्याख्या—उदेष्यतीम्-वृद्धिं गमिष्यन्तीम्, द्विषताम्-शत्रूणाम्, †प्रभु-शक्तिम्-कोशदण्डादिसामर्थ्यम्, अनीहया-अप्रतीकारेण-अनुत्साहेन, अनुपाल-यताम्-उपेक्षमाणानाम्, महीभुजाम्-राज्ञाम्, श्रियः-संपदः, जननिर्वादभया-दिव 'इयं निकृष्टानुरागिणी' इति लोककृतनिन्दाभीतेरिव, अचिरात्-शीघ्रम्, अपयान्ति-निर्गच्छन्ति ।

भा०—ये हि राजानो वृद्धिं गच्छन्तीमपि शत्रूणां शक्तिमुपेक्षन्त एव, न तत्र कमपि प्रतीकारमाचरन्ति, तेषां संपदः शीघ्रमेव विनश्यन्ति । तत्र हेतुरुत्प्रेक्ष्यते, एवंविधस्य पुरुषस्य समीपेऽवस्थितया लोकाः स्त्रीणामिव संपदामपवादं करिष्यन्ति 'इमाः संपदोऽलसे निकृष्टे पुरुषेऽनुरज्यन्ते' इति । तदपवादभयादिव संपदोऽपवादप्रसरात्पूर्वमेवाशु ततोऽप‡सरन्ति इति ।

अलं०—हेतूत्प्रेक्षा । पूर्ववत्सामान्यस्य विशेषे उपसंहारादप्रस्तुतप्रशंसा तु मुख्या । उदयो नामोर्ध्वगमनम्, तस्य मुख्यस्य प्रभुशक्तावसंभवाद् वृद्धि-लक्षयत प्रसरविशेषज्ञापनं लक्षणाप्रयोजनम् ।

क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये ।
प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ११ ॥

अ०—क्षययुक्तम् अपि स्वभावजं शिवं धाम दधतम् समृद्धये उत्थितम् अनपायं प्रतिपच्चन्द्रमिव नृपं प्रजाः प्रणमन्ति ।

व्याक०—क्षयेण युक्तं क्षययुक्तम् । युक्तमिति क्तान्तम् । स्वभावाज्जातं स्वभावजम् । "पञ्चम्यामजातौ" इति जनेर्डः, उपपदसमासः । न अपायो

---

* "आच्छीनद्योर्नुम्" ।

† 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः ।

‡ 'स्त्रीभिः षण्ढ इव श्रीभिरलसः परिभूयते'—इति कामन्दको नीतिशा-स्त्राचार्य आह ।

यस्य तमनपायम्, अपायशब्द एतेरजन्तः । प्रतिपदः चन्द्रम्-प्रतिपच्चन्द्रम् । दधतम्-धाधातोः शतृप्रत्ययः, अभ्यस्तत्वान्नुमोऽभावः । समृद्धिशब्दे ऋध्नोतेः क्तिन् । उत्थितप्रजाशब्दौ व्याख्यातौ ।

व्याख्या—क्षयेण-ह्रासेन, युक्तम्, क्षीणमपि-सत्, स्वभावजम्-निसर्गसिद्धम्, शिवम्-लोकहितकरम् (चन्द्रपक्षे लोकाह्लादकरम्) धाम-क्षात्रं तेजः-प्रतापम्, (चन्द्रपक्षे-प्रकाशम्) दधतम्-धारयन्तम्, समृद्धये-वृद्धये-अभ्युदयाय (चन्द्रपक्षे कलानामुपचयाय) उत्थितम्-उद्योगयुक्तम्, वर्द्धिष्णुम्, अनपायम्-अग्रे विनाशसम्भावनारहितम्, (यद्वा-अनपायम्-न अपायाः प्रतिबन्धका यस्मिन् कर्मणि, तथा उत्थितम्-आलस्यादिदोषान् प्रतिबन्धकान् त्यक्त्वा वृद्धये यतमानमिति क्रियाविशेषणतया व्याख्येयम्) प्रतिपच्चन्द्रमिव-प्रतिपदि प्रादुर्भूतं *द्वितीयायां प्रतीच्यां दिशि दृश्यमानं चन्द्रं यथा, तथैव नृपम्-राजानम्, प्रजाः-प्रकृतयः-जनाः, प्रणमन्ति-प्रह्वीभवन्ति-तदधीना भवन्ति, चन्द्रपक्षे तु प्रणामं कुर्वन्तीति ।

भा०—यो नृपः कोशदण्डादिभिः क्षीणोऽपि नैसर्गिकं क्षात्रं तेजो न जहाति, प्रतिबन्धकांश्च दूरीकृत्याभ्युदयाय सततं प्रयतते, तस्य लोका वशीभवन्ति । यथा शुक्लप्रतिपदि प्रादुर्भूतश्चन्द्रो यद्यपि क्षीणतमः, तथापि नैसर्गिकः प्रकाशस्तस्मिन् वर्तत एव, वर्द्धिष्णुश्च सः, न इदानीं क्षयस्तस्य संभावितः, तस्मात्प्रजास्तं प्रणमन्त्येव, न तु क्षीणोऽयमिति तिरस्कुर्वन्ति । वयमपि यद्यपि क्षीणाः, तथापि यदि तेज आश्रित्य यत्नपराः स्याम, तर्हि अवश्यं जना अस्मद्वशे भविष्यन्तीति ।

अलं०—श्लेषानुप्राणितोपमा । प्रयत्नस्य महत्त्वातिशयो व्यङ्ग्यः ।

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।
स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ १२ ॥

अ०—कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयः नयः कोशदण्डयोः प्रभवः (अस्ति) खलु,

---

* मल्लिनाथस्तु प्रतिपत्पदेन द्वितीया लक्ष्यत इत्याह । प्रतिपत्पदेन शुक्लपक्षादिस्थितिर्लक्ष्यते—इति चित्रभानुः । शुक्लपक्षादिगतो हि चन्द्रो वृद्धयन्मुख इति सर्वैः प्रणम्यते ।

सः विधेयपदेषु दधताम् लोकः नियतिमिव अनुरुध्यते ।

व्याक०—पञ्चानाम् अङ्गानां विनिर्णयः पञ्चाङ्गविनिर्णयः । अङ्गविनिर्णयोः षष्ठीसमासः, तेन सहैव च पञ्चशब्दस्याङ्गशब्देन "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति उत्तरपदे द्विगुः । ततः कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो येनेति बहुव्रीहिः । 'निष्ठा' इति कृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । विनिर्णयः-इति नयतेः "एरच्" । विधेयानां पदेषु विधेयपदेषु । 'प्राप्तेषु सत्सु' इत्यध्याहृत्य "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सप्तमीं चित्रभानुराह । वैषयिकेऽधिकरणे सप्तमी वा । विधेयशब्दे दधातेः "अचो यत्" "ईद्यति" इतीत्वम्, गुणः । नय इति बाहुलकाद् घञोऽभावे "एरच्" । प्रभव इति "ऋदोरप्" नियम्यते जगदनयेति करणे यच्छतेः क्तिनि नियतिः । 'अनो रुध कामे' इति दैवादिकाद्रुधेः कर्तरि लटि अनुरुध्यते ।

व्याख्या—कृतः पञ्चानाम् अङ्गानाम्-कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पद्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति नीतौ *ख्यातानाम्, पराक्रमादिप्रवृत्तेर्मूलस्य मन्त्रस्यावयवानामिवाङ्गानाम्, विनिर्णयः-इदमित्थमिति निश्चयो येन, तथाभूतो नयः-नीतिशास्त्रम्, (लक्षणया तत्संस्कृतामतिर्वा), †कोशदण्डयोः-संपदः सैन्यस्य च, प्रभवः-उत्पत्तिस्थानमस्ति-इति खलु-नीतिविदां प्रसिद्धिः । परन्तु सः-प्रसिद्धोऽपि नयः, विधेयपदेषु-कार्यव‡स्तुषु-पराक्रमस्थानेषु (उपस्थितेषु) दधताम्-उत्साहम्, (चित्रभानुस्तु विधेयस्य-पराक्रमस्य, पदानि-स्थानानि वीरपुरुषाः, तेषु वर्तमानां तदाश्रितां दधतामिति व्याख्यान्तरमप्याह) लोकः-कृष्यादिकर्मप्रवृत्तो जनः, §नियतिमिव-सर्वनियमनसमर्थं दैवं यथा, तथा अनुरुध्यते-अनुवर्तते ।

---

* 'सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते' इति कामन्दकः ।

† 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे । यात्राज्ञायां सैन्यभेदे,' इति वैजयन्ती ।

‡ 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः ।

§ नियतिर्नियमे दैवे—इति विश्वः ।

भा०—राजन् ! 'प्रभुशक्तिहीना वयं किं करिष्यामः' इति मा भैषीः, यतो हि प्रभुत्वस्य-कोशदण्डयोर्मूलं नीतिः, साप्युत्साहमपेक्षत इत्युत्साहमूला । नीतिशास्त्रेण हि मन्त्रस्य पञ्चाङ्गानि विविच्यन्ते । कार्यावसरे तु प्राप्ते विनोत्साहं निरर्थिका नीतिः । यथा हि दैवप्रातिकूल्ये व्यर्था लोकस्य कृष्यादिक्रियेति । यद्यपि भीमो न दैववादी, तथापि दैववादरतो युधिष्ठिरस्तदभिमतेन पथैव बोधनीय इति दैवं दृष्टान्ततया गृहीतम् । ततश्चोत्साहेन नयस्यापि मूलेन नयसाध्यौ कोशदण्डावुत्पादयिष्येते इति ।

अलं—नियतिं लोक इवेत्युपमा । उत्साहस्य सर्वप्राधान्यं व्यङ्ग्यम् ।

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।
विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १३ ॥

अ०—अभिमानवतः प्रियम् उच्चैः पदम् आरुरुक्षतः मनस्विनः विनिपातनिवर्तनक्षमम् आलम्बनम् आत्मपौरुषम् मतम् (नीतिविदाम्) ।

व्याक०—विनिपातस्य निवर्तने क्षमम्-विनिपातनिवर्तनक्षमम् । विनिपातः-पततेर्घञ्, निवर्तनम्-भावे ल्युट्, क्षमम्-क्षाम्यतेः पचाद्यच् । अभिमानवतः-मन्यतेर्घञन्तान्मतुपि (अभिमानोऽस्यास्तीति) षष्ठी । आरुरुक्षतः-आरोढुमिच्छति-इति रोहतेः सन्नन्तात् शतृप्रत्ययः । पदमित्यारोहणे कर्मणि मनःशब्दात्प्रशंसार्थे विनिः-मनस्विनः, आलम्बनकर्तरि षष्ठी । पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुषम्-युवादित्वादण् । आत्मना षष्ठीसमासः । मतम्-मन्यतेः "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्तमाने क्तः । 'नीतिविदाम्' इत्यस्य कर्तृपदं षष्ठ्यन्तमध्याहार्यम् ।

व्याख्या—'कस्याप्यपेक्षया मयि न नीचत्वम्' इति बुद्धेः प्रयोजको गुणोऽभिमानः, तद्वतः-मानधनस्य, प्रियम्-स्वस्याभीष्टम्-स्पृहणीयम्, उच्चैः-उन्नतम्, पदम्-स्थानम्, आरुरुक्षतः-आरोढुम्-प्राप्तुम्, इच्छतः, मनस्विनः-धीरस्य पुरुषस्य, विनिपातस्य-पतनस्य-अनर्थस्य, निवर्तने-दूरीकरणे, क्षमम्-समर्थम्, आलम्बनम्-साहाय्यप्रदम्-सहकारि, आत्मपौरुषम्-आत्मनः स्वस्यैव (न तु कस्यचिदन्यस्य सहायस्य) पौरुषम्-पुरुषस्य कर्म पराक्रमादि, मतम्-नीतिविद्भिः स्वीकृतम् ।

भा०—ननु उत्साहे समाश्रितेऽपि नीतिपालनमन्तरेण विनिपातः सम्भाव्येत-इति युधिष्ठिरशङ्कायामाह भीमः । आत्माभिमानरक्षिणां धीराणां स्वपुरुषार्थ एव विनिपाताख्यमनर्थं निवर्तयति, न तु कस्यचिदन्यस्यापेक्षा । यथा कश्चिदुन्नतं वृक्षपर्वताद्यारोहन् पदस्खलनजनितपतनपरिहाराय किञ्चिच्छाखादिकमालम्बते.तथोन्नतं स्थानमभिकर्तुमिच्छन् मनस्वी पौरुषमेवावलम्बते-इति नीतिविदां सिद्धान्तः ।

अलं०—भावार्थोक्तरीत्या पर्वताद्यारुरुक्षता साहश्यस्य व्यञ्जितत्वादुपमाध्वनिं मल्लिनाथ आह । पदस्य विशेषणद्वयम्, मनस्विनश्च विशेषणं साभिप्रायमिति परिकरोऽलङ्कारः ।

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥१४॥

अ०—अविक्रमं विपदः अभिभवन्ति, आपदुपेतम् आयतिः रहयति, निरायतेः (नृपस्य) लघुता नियता (अस्ति) अगरीयान् (नृपः) नृपश्रियः पदं न (भवति) ।

व्याक०—अविद्यमानो विक्रमो यस्य, तम् अविक्रमम्, "नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ।" विक्रमशब्दे क्राम्यतेर्घञ्, "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" इति वृद्धिनिषेधः । आपद्भिः उपेतम् आपदुपेतम् "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" । आपच्छब्दे "संपदादिभ्यः क्विप्" भावे, उपपूर्वादिणो निष्ठायाम् उपेतः । निर्गता आयतिर्यस्य, तस्य निरायतेः । आयतिः-यच्छतेः क्तिन् । रहयति-चौरादिकाद् अजन्ताद् रहधातोः स्वार्थे णिच् । गुरुशब्दादतिशायनेऽर्थे ईयसुनि गरीयान् ।

व्याख्या—अविक्रमम्-पुरुषार्थहीनं नृपम्, विपदः-कृच्छ्राणि, अभिभवन्ति-आक्रामन्ति । आपद्भिः-कष्टैः, उपेतम्-परिगतम्-आक्रान्तं च तम्, *आयतिः-उत्तरकालः, लक्षणाया उत्तरकालभवा कोशदण्डादिसमृद्धिः, रहयति-त्यजति । निरायतेः-दुष्परिणामस्य-आसन्नक्षयस्य, लघुता-गौरवाभावः-निरादरः, नियता-निश्चयेन वर्तते । अगरीयान्-गौरवशून्यो राजा, नृपश्रियः-राजलक्ष्म्याः,

* उत्तरः काल आयतिः—इत्यमरः ।

पदम्-स्थानम्, न भवति, राजलक्ष्म्या त्यज्यते । यद्वा-हे नृप-राजन्! अगरीयान् श्रियः पदं न भवतीति व्याख्येयम् ।

भा०—उत्साहपराक्रमवतः प्रशंसा कृता, इदानीं तद्विहीनो निन्द्यते । यः पराक्रमवान् न भवति, तं विविधानि व्यसनादिकृच्छ्राणि पराभवन्ति, शत्रवस्तं पीडयन्ति, पाटच्चरास्तद्राष्ट्रकोशादि विलुण्ठन्ति, सचिवास्तं वञ्चयन्तीत्यादि । विपद्भिराक्रान्तं च राजानं दृष्ट्वा प्रकृतयोऽपि तस्मै करादिकं न प्रयच्छन्ति इति कोशहानिः, तत एव च सैन्यहानिरपि । ततश्च न कोऽपि तमाद्रियते । सर्वैरनादृतश्च कथं राजलक्ष्म्या सेव्येत । तस्माद्राजलक्ष्मीमभिलष्यता समाश्रयणीय एव विक्रमः ।

अलं०—पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुत्वनिबन्धनात् कारणमाला विक्रमस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यम् । इह 'विपदोऽभिभवन्ति' इति विपच्छब्देन प्रक्रम्य, 'आपदुपेतम्' इति शब्दान्तरं न्यस्तम्, तथा नियता लघुता इति 'लघुता' शब्देनोपक्रमः, अग्रेतु 'अगरीयान्' इति, तेन प्रक्रमभङ्गो दोषः । तत्र चित्रभानुना समाहितम्-अर्थभेदविवक्षणादेकार्थकत्वाभावान्न प्रक्रमभङ्ग इति । तथाहि-आपत्-स्वल्पव्यसनम्, विपत्तु अतिकृच्छ्रम्, आपदा-स्वल्पेनापि व्यसनेनोपेतमायतिस्त्यजति, विपदुपेतस्य किमु वक्तव्यम् इति कैमुतिकन्यायो व्यञ्जितः । तथैव अगरीयान् इत्यत्र प्रत्ययार्थेनातिशयेन नञः सम्बन्धः, तेन च यस्यातिशयितं गौरवं न भवति, सोऽपि न राजलक्ष्म्याः स्थानम्, लघुतां प्राप्तस्तु सर्वथैव गौरवशून्य इति तस्य राजलक्ष्म्याः कथैव का-इति ।

तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेरवलम्ब्य व्यवसायवन्ध्यताम् ।
निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः ॥१५॥

अ०—तद् उन्नतेः प्रतिपक्षम् व्यवसायवन्ध्यताम् अवलम्ब्य अलम्, पराक्रमाश्रयाः समृद्धयः विषादेन समं न निवसन्ति ।

व्याक०—व्यवसायेन वन्ध्यः-व्यवसायवन्ध्यः, तस्य भावः, ताम् । 'वि' 'अव' इत्येतद्द्वयपूर्वात्स्यतेर्घञ्, "आतो युक् चिण्कृतोः" । पराक्रम आश्रयो यासां ताः पराक्रमाश्रयाः । आश्रयः-श्रिधातोः "एरच्" । उन्नतिः-नमतेः क्तिन् । अवलम्ब्य अलम्-"अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इति क्त्वा,

तत्स्थाने ल्यप्। विषादशब्दः सीदतेर्घञन्तः। समृद्धिः-ऋध्नोतेः क्तिन्। प्रतिपक्षमिति वन्ध्यताया विशेषणमपि नित्यलिङ्गत्वात् पुंसि वर्तते। विषादेन इति "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया।

व्याख्या—तद्-यतःपौरुषहीनः सर्वथा पतति, तस्माद्धेतोः, उन्नतेः-अभ्युदयस्य, प्रतिपक्षम्-*विरोधिनीम्, व्यवसायवन्ध्यताम्-उद्योगशून्यताम्-अनुत्साहम्, †क्षमामिति यावत्, अवलम्ब्य अलम्-नावलम्बनीया क्षमेत्यर्थः। पराक्रमः आश्रयः-अवलम्बो यासां तथाभूताः समृद्धयः-संपदः, विषादेन क्लैब्यम्-क्षमापरपर्यायेण अनुत्साहेन सह, न निवसन्ति-न स्थितिं लभन्ते।

भा०—क्षमा ह्याश्रीयमाणा उत्साहं तत्साध्यमुद्योगं च मूल एव निहन्ति, ततश्च तामाश्रितवतस्तमोरूपो विषाद एव वर्धते, स्वप्नेऽपि न तस्योन्नतेः संभावना, राजलक्ष्मीश्च नियतं ततोऽपसरति। यथानुकूले नायकेऽनुरक्ता नायिका प्रतिकूलादुद्विजते, तथा संपदः पराक्रम एवानुरक्ता विषादादुद्विजन्त इति पराक्रमविषादयोः पुंस्त्वेन समृद्धेः स्त्रीत्वेन च व्यज्यत इति चित्रभानुराह।

अलं०—पूर्वार्धस्य वैधर्म्येण सामान्येनोत्तरार्द्धे समर्थनमित्यर्थान्तरन्यासो मल्लिनाथेनोक्तः। उन्नतेः प्रतिपक्षमिति विशेषणं परित्यागे साभिप्रायमिति परिकरः। निवासशब्दश्चेतनस्य बुद्धिपूर्विकां चिरकालव्यापिनीं स्थितिमभिधत्ते, इह तु अचेतनासु संपत्सु तत्प्रयोग इति स्थितिमात्रे तस्य लक्षणा, यथा चेतनो बुद्धिपूर्वकं प्रतिकूलाधिष्ठितं स्थानं त्यजत्येव, तथा संपदो विषादाधिष्ठितं त्यजन्त्येवेति व्यङ्ग्यम्। तेन तिरस्कृतवाच्यो ध्वनिः।

अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना।
धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजाश्चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसंपदः ॥१६॥

अ०—अथ अवधिः प्रतीक्ष्यते चेद्, आविष्कृतजिह्मवृत्तिना धृतराष्ट्रसुतेन नरेन्द्रसंपदः चिरमास्वाद्य कथं सुत्यजाः।

---

* चित्रभानुस्तु विरोधिनां शत्रूणां वर्गः प्रतिपक्षशब्देनोच्यते, तथा चैकैवेयं क्षमा शत्रुसमूह इव राज्यविरोधिनीत्युक्तं भवतीत्याह।

† युधिष्ठिरेण गुण इत्यभिमतापि क्षमा भीमेन व्यवसायवन्ध्यताविषाद-शब्दाभ्यां निन्द्यते—इति चित्रभानुराह।

व्याक०—आविष्कृता जिह्मा वृत्तिर्येन, तेन आविष्कृतजिह्मवृत्तिना । आविष्कृतेति "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इति षत्वम् । वर्तनं वृत्तिः "स्त्रियां क्तिन्" । (वि) अवधीयते अनेनेत्यवधिः, "उपसर्गे घोः किः" । प्रतीक्ष्यते —इति ईक्षतेः कर्मणि लट्, त्वयेति तत्कर्तृपदमध्याह्रियते, अवधिरित्युक्तं कर्म । आस्वाद्य-पूर्वकाले क्त्वा, तस्य ल्यप् । सुत्यजा इति त्यजतेः "ईषद्-दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" । धृतराष्ट्रसुतेनेति तत्कर्तृपदम्, संपद इत्युक्तं कर्म । कथमिति व्याख्यातपूर्वम् ।

व्या०—अथ इति पक्षान्तरे, त्वया व्यवसायवन्ध्यता नालम्ब्यते, किन्तु अवधिः—द्यूते नियतीकृतः त्रयोदशवर्षात्मकः समयः, प्रतीक्ष्यते-प्रतिपाल्यते इति यदि, तदपि व्यर्थमितिशेषः । यतो हि आविष्कृता-प्रकटिता, जिह्मा-कुटिला, वृत्तिः-व्यवहारो येन, तथाभूतेन धृतराष्ट्रसुतेन-दुर्योधनेन, नरेन्द्र-संपदः-राजश्रियः, चिरम्-दीर्घकालम्, त्रयोदश वर्षाणि, आस्वाद्य-उपभुज्य, कथं-केन प्रकारेण, सुत्यजाः-सुखेन त्यक्ष्यन्ते, न त्यक्ष्यन्त एवेत्यर्थः ।

भा०—राजन् ! यदि तवायमभिप्रायो-यद् द्यूतनियतसमयादनन्तरं दुर्योधनो राज्यं दास्यत्येव, किं युद्धेन, तर्हि नैतत्सम्यक् पश्यसि । एतावतीं राज्य-श्रियं स्वायत्तां ज्ञातास्वादो दुर्योधनो न विना युद्धेन त्यक्ष्यति । तत्र हेतुचतुष्टयं विशेषणैर्ध्वनितम्, दुर्योधनो हि धृतराष्ट्रसुतः, धृतराष्ट्रो जन्मान्धोऽपि कथंचिद् भ्रातुराच्छिद्य राज्यश्रियं बुभुजे, न तत्याज, ततस्तत्सुतो दुर्योधनोऽविकलाङ्गः कथं त्यजेत् । किं च-दुर्योधनेनारम्भादेव लाक्षागृहदाह-विषान्नभोजन-द्यूताद्याः (जिह्माः) कुत्सिता व्यापाराः कृताः, तेऽपि तथा कृताः, यथा ते प्रकटी-भूताः सर्वैर्ज्ञाताः, (तदर्थमेवाविष्कृतपदोपादानम्) ततश्चैवंविधः कुत्सितः कथं राज्यं त्यजेत् । किं च तेनोपभुक्ता न सामान्याः संपदः, किन्तु नरेन्द्र-संपदः, ताश्च तेन चिरम् आस्वादिताः-सरसमुपभुक्ताः । ततश्च स त्यजेदित्य-संभाव्यमेव ।

अलं०—न प्रतीक्ष्यतामवधिरित्यर्थस्य कारणमुखेनाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । भावार्थोक्तरीत्या परिकरश्च ।

द्विषता विहितं त्वयाथवा यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् ।

जननाथ ! तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥१७॥

अ०—अथवा यदि द्विषता विहितम् आत्मनः पदं त्वया पुनः लब्धा,(तर्हि) हे जननाथ ! तव अनुजन्मनाम् आविष्कृतपौरुषैः भुजैः कृतम् ।

व्याक०—अनु जन्म येषां तेषाम्-अनुजन्मनाम् । आविष्कृतं पौरुषं यैः, तैः आविष्कृतपौरुषैः । द्विषतेति विधानस्य कर्तृपदम्, त्वयेति लाभस्य । लब्धा-लभतेः कर्मणि लुट्, पदमित्युक्तं कर्म प्रथमान्तम् । कृतमित्यलमर्थे, तद्योगे 'गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तोर्निमित्तम्' इति अध्याहृतसाधनक्रियां प्रयोजनक्रियां वा प्रति करणत्वात् तृतीया, भुजैः साध्यम् प्रयोज्यं वा नास्तीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृतम्-यत्संपादनीयम्, तत्संपादितम्, तेन निष्प्रयोजनत्वाद् व्यर्थमिदानीमिदमिति कृतशब्दार्थः । यद्वा-विपरीतलक्षणया कृतम्-न कृतम्, यत्संभावितम्-तन्न कृतम्-तेन व्यर्थमिदमित्यर्थः । तेनालमर्थः फलति, ततश्च तद्योग एव करणे तृतीया व्याख्येया भुजैरिति ।

व्याख्या—अथवा-(पक्षान्तरे) भवतु नाम दुर्योधनस्य राज्यप्रत्यर्पणे प्रवृत्तिः, अथापि यदि, द्विषता-शत्रुणा, विहितम्-नियुक्तम्, अथवा संपादितम्-दत्तम्, आत्मनः-स्वस्य (न तु परकीयम्) पदम्-स्थानम्-अधिकारः, त्वया-भवता, पुनः-भूयोऽपि, लब्धा-प्राप्स्यते, तर्हि हे जननाथ-नराधिप ! तव अनुजन्मनाम्-कनिष्ठभ्रातृणाम् अस्माकम्, आविष्कृतपौरुषैः-बहुत्र प्रकटितपराक्रमैः, भुजैः बाहुभिः, कृतम्, अस्माकं बाहूनां विफलतैव स्यादिति ।

भा०—अथ यदि मन्येत-जनापवादभयाद्वा भीष्मादीनामनुरोधाद्वा दुर्योधनो राज्यं प्रत्यर्पयिष्यत्येवेति, तथापि नैतयुक्तं स्यात् । यतो राजन् ! त्वं नरनाथोऽसि, क्षत्रियत्वाद्विजित्यैव ग्रहणं तव शोभते, नरनाथत्वादन्येभ्यो ददतस्तव शोभा, यदि तु त्वादृशोऽपि परप्रसादेन स्वाधिकारं गृह्णीयात्-तर्हि जगत्प्रसिद्धविक्रमाणां तवानुजानामस्माकं बाहुबलस्य किं प्रयोजनं स्यात् । स्वस्याधिकारोऽपि परनियोगेन-न केवलं परनियोगेन, अपि तु शत्रुनियोगेन प्राप्यते, सोऽपि त्वया-राजसूययज्वना,सोऽपि पुनः-अर्थात् पूर्वं लाक्षागृहात्कथंचित्पलाय्यापि धृतराष्ट्रादिप्रसादेनैव स्वाधिकारो लब्धः, तत एव अविभ्यद्भिस्तैश्छलेन स्वदत्तोऽधिकारोऽपहृतः, पुनरपि तत एव वाञ्छ्यते, व्यर्थं तर्ह्यस्माकं पौरुषमित्यत्र

किमु वक्तव्यम् ।

अलं०—जननाथेति विशेष्यस्य साभिप्रायत्वात्परिकराङ्कुरः । ' अस्माकं पराक्रमो व्यर्थः ' इत्यर्थस्य भङ्ग्यन्तरेणोक्त्या पर्यायोक्तम् । पौरुषाविष्कारः पूर्वसिद्ध एवानूद्यत इति न विधेयाविमर्षः । व्यङ्ग्यानि तु भावार्थे उक्तानि । भीमगतस्य गर्वस्य प्राधान्येनाभिव्यञ्जनाद्भावध्वनिः ।

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते* स्वयं हतैः ।
लघयन् खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८ ॥

अ०—मृगाधिपः मदसिक्तमुखैः स्वयं हतैः करिभिः वर्तयते, तेजसा जगत् लघयन् महान् अन्यतः भूतिम् न इच्छति खलु ।

व्याक०—मृगाणामधिपो मृगाधिपः । अधिपातेः " आतश्चोपसर्गे " इति कप्रत्यये अधिपः । मदेन सिक्तं मुखं येषां तैः मदसिक्तमुखैः । कर्तृतृतीयातत्पुरुषगर्भितो बहुव्रीहिः । सिक्तमिति सिञ्चतेः क्तः । करोऽस्यास्तीति करी, ' अत इनिठनौ ' । वर्तयते-चौरादिकात्स्वार्थणिजन्ताद् वृतुधातोर्लट्, भौवादिकाद्धेतुमण्णिचि तु " अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकाद् " इति परस्मैपदं दुर्वारं स्यादिति मल्लिनाथः । परं चौरादिको वृतिः सकर्मकाधिकारे पठ्यते, न चात्र सकर्मकतया तेन व्याख्यातः । चित्रभानुस्तु ' वर्तयति ' इत्येव पाठमुररीकरोति । परस्मैपदं च क्रियाफलस्य कर्त्रभिप्रायविषयत्वाभावात्साधयति, यतो हि सिंहस्य मानरक्षणार्थमेव प्रवृत्तिः, प्राणधारणं तु आनुषङ्गिकमिति तत्र कर्त्रभिप्रायाभावः । " अणावकर्मकाद् " इति परस्मैपदे तु क्रियाफलस्य कर्त्रभिप्रायताभावसाधनप्रयासो विफल एव । कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले तेन परस्मैपदविधानात् । वस्तुतस्तु हेतुमण्णौ ' प्राणा वर्तन्ते ' तान् मृगाधिपो वर्तयति इत्येव प्रेरणा युक्ता प्रतीयते । तथा च अणौ चित्तवत्कर्तृकत्वाभावान्नित्यं परस्मैपदं न प्राप्नोत्येवेति पाठद्वयमपि विवक्षाभेदाद्युक्तं प्रतीमः । लघु करोति लघयति, णिच्, इष्ठवद्भावाट्टिलोपः । ततः शता ।

व्याख्या—मृगाधिपः-सिंहः, मदेन-दानवारिणा, सिक्तम्-आर्द्रम्, मुखं येषां तथाभूतैः-मदवर्षिभिः, स्वयम्-आत्मनैव, हतैः-व्यापादितैः, करिभिः-

* वर्तयति-इति चित्रभानुसंमतः पाठः ।

गर्जः, वर्तयते-प्राणान् धारयेति । *तेजसा-प्रभावेण, जगत्-सर्वं लोकम्, लघयन्-स्वापेक्षया लघूकुर्वन्, महान्-तेजस्वी, अन्यतः-स्वभिन्नात् पुरुषाद्, भूतिम्-समृद्धिम्, नेच्छति, खलु-एषा तेजस्विषु प्रसिद्धिरस्ति ।

भा०—राजन् ! यो हि स्वप्रभावेण सर्वमपि जगदत्येतुमिच्छति, स कदाचिदपि परदत्तां समृद्धिं न कामयते, स्वबलेनैवार्जितं भोक्तुमिच्छति, इदमेव च महत्त्वलक्षणम्, परपिण्डोपजीविनः कुतो महत्त्वं स्यात् । यथा हि वनराजः सिंहः स्वमहत्त्वं रक्षति, स कदापि †परालीढमामिषं न भुङ्क्ते । स्वयमेव भोजनाय मांसमुत्पादयति, तदपि न क्षुद्रान् पशून् अर्दयित्वा, अपि तु मदवर्षिणो गजेन्द्रान् स्वयं हत्वा । तेनैव दृष्टान्तेन महद्भिर्वर्तितव्यम् ।

अलं०—उत्तरार्द्धोक्तं सामान्यमत्र प्रकृतम् । तच्च पुरस्तादेव विशेषेण समर्थितमित्यर्थान्तरन्यासः । महानिति विशेष्यस्य साभिप्रायत्वात्परिकराङ्कुरः ।

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः ।
अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥१९॥

अ०—अभिमानधनस्य गत्वरैः असुभिः, स्थास्नु यशः चिचीषतः (सतः) अचिरांशुविलासचञ्चला लक्ष्मीः आनुषङ्गिकं फलम् (अस्ति) ननु ।

व्याक०—अभिमान एव धनं यस्य, तस्याभिमानधनस्य । अचिरमंशवो यस्याः सा अचिरांशुः, तस्याः विलासः, स इव चञ्चला, अन्ते "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । विलासशब्दो घञन्तः । गत्वरैः-गमधातो-स्ताच्छील्ये क्वरप् प्रत्ययः "गत्वरश्च" इति निपातितः । स्थास्नु-तिष्ठतेः "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" इति गित् स्नुप्रत्ययः । चिचीषतः-चिनोतेः सन्नन्ता-च्छतृप्रत्ययः । अनुपूर्वकात्सञ्जधातोर्घञ्, ततः अनुषङ्गेण निर्वृत्तम्-आनुषङ्गिकम्, शैषिकष्ठक् ।

व्याख्या—अभिमान-सत्त्वकृतो मनोविकारः, स्वात्मगौरवबुद्धिः, स एव धनम्-संपत्तिः, यस्य तथाभूतस्य क्षत्रियस्य, गत्वरैः-गमनशीलैः-अस्थिरैः,

---

* तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यार्चिषि रेतसि-इति वैजयन्ती ।

† न हि सिंहः परालीढमामिषं भोक्तुमिच्छति-इति भगवत आदि-कवेर्वाल्मीकेरुक्तिरत्रोपजीविता ।

असुभिः-प्राणैः-(करणभूतैः) प्राणान् व्ययीकृत्येति यावत्, स्थास्नु-स्थिरम्, यशः-कीर्तिम्, चिचीषतः-संग्रहीतुमिच्छतः सतः, अचिरांशोः-विद्युतः, विलास-स्फुरणम्, तद्वत् चञ्चला-अस्थिरतरा, लक्ष्मीः-संपत्, आनुषङ्गिकम्-अनुषङ्ग-जातम्-अन्वाचयशिष्टम् (प्रधानप्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तमानस्य कर्तुः, अवर्जनीय-फलान्तरजनकोऽवान्तरव्यापारोऽनुषङ्गः, तेन निर्वृत्तम्-इति चित्रभानुः) फलम्-प्रयोजनम्, अस्ति, ननु-निश्चयेन ।

भा०—राजन् ! न च दुर्योधनाल्लक्ष्मीमवाप्य कथमपि त्वया संतुष्टेन भवितव्यम्-यतो हि मनस्विनां न लक्ष्मीप्राप्तिर्मुख्यमुद्देश्यम्, यशःप्राप्तिरेव तेषां प्रवृत्तेरुद्देश्यं भवति । स्थिरतरस्य यशसश्चयनाय (संग्रहाय) ते असून् *प्राणानपि सुखं त्यजन्ति, किं पुनर्विद्युद्विलासचपलां राजलक्ष्मीम् । यशःसंपादनाय तेषां या प्रवृत्तिः, तयैव लक्ष्मीरपि विना यत्नान्तरं प्राप्यते-इत्यन्यदेतत् । तच्च यशो दुर्योधनप्रसादेन राज्यमवाप्य न लभ्यते, प्रत्युत हीयेत । विजित्य राज्यप्राप्त्यैव क्षत्रियस्य यशो विद्योतत इति । ननु यशोऽस्माकं जगति राजसूयादिभिर्विद्योतत एवेति चेत्तत्रोक्तम्-चिचीषत इति† महति प्रासादे यथा इष्टकोपरि इष्टका भूयो भूयश्चीयन्ते, तथा मनस्विनो यशस उपरि यशश्चेतुमिच्छन्ति, न तु यशसा परितुष्यन्तीति । द्विविधा लक्ष्मीः-साम्राज्यलक्ष्मीर्नियतैका, तद्विकारभूता समये समये प्राप्यमाणा सम्बृद्धिर्द्वितीया । तत्र द्वितीयाया विद्युद्विलाससाम्यमत्रोक्तम्, साम्राज्यलक्ष्म्यास्तु विद्युत्साम्यं तेन गम्यमिति चित्रभानुः ।

अलं०—अस्थिरप्राणविनिमयेन स्थिरयशःप्राप्तिरिति परिवृत्तिरलङ्कारः । अभिमानस्य धनत्वेन रूपणाद्रूपकम् । अचिरांशुविलासचञ्चलेति वाचकलुप्तो-पमा । तस्य 'गत्वरैः' 'स्थास्नु' इत्येतयोश्च साभिप्रायत्वात्परिकरः ।

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।
अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥२०॥

---

* पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः—इत्यमरः ॥

† 'यशःशरीरे भव मे दयालुः', 'पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु' इति कालिदासोक्तिच्छायात्र ।

अ०—जनः भस्मनां चयम् आस्कन्दति, ज्वलितं *हिरण्यरेतसं न (आस्कन्दति) अतः मानिनः अभिभूतिभयाद् असून् सुखम् उज्झन्ति, धाम न (उज्झन्ति)।

व्याक०—हिरण्यं रेतो यस्य, तं हिरण्यरेतसम्। चीयतेऽस्मिन् चयः, अधिकरणे "एरच्"। ज्वलितम्-इति वर्तमाने काले कर्तरि निष्ठां मल्लिनाथ आह, अकर्मकत्वात्। "गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च" इति कर्तरि निष्ठाविधायके सूत्रे चकाराद्वर्तमानेऽपि क्वचिदिति तेनैवोक्तम्। चित्रभानुस्तु भूत एव निष्ठामाह। ज्वलनपर्याप्तिबोधनार्थं भूतकालिकप्रत्ययोपादानमिति च समर्थयते। यदि तु वर्तमान एवार्थ इष्टः, तर्हि "आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या" इति वार्तिकेनोपपाद्यः, ज्वलितम्-प्रारब्धप्रज्वलनम्-इति तु चयम्। केचित्तु "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति सूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन क्वचिदन्यत्रापि वर्तमाने क्त इत्याहुः। पूजार्थ एव वात्र ज्वलितशब्द इत्यप्युक्तिसम्भवः। भयम्-"भयादीनामुपसंख्यानम्" इति नपुंसके भावे अच्, भयादिति हेतौ पञ्चमी।

व्याख्या—जनः-प्राकृतोऽपि लोकः, भस्मनाम्, चयम्-राशिम्, आस्कन्दति-पादादिना आक्रामति, ज्वलितम्-दीप्तिमन्तम्, *हिरण्यरेतसम्-अग्निम् न आक्रामति। अतः-निस्तेजसोऽभिभवदर्शनाद्धेतोः, मानिनः-अभिमानवन्तो मनस्विनः, अभिभूतेः-पराभवस्य, भयाद्, असून्-प्राणान्, सुखम्-विनैव खेदम्, उज्झन्ति-त्यजन्ति, धाम-तेजः, न त्यजन्तीति। चित्रभानुस्तु 'अभिभूतिभयाद् हिरण्यरेतसं लोको नास्कन्दति' इति व्याचख्यौ।

भा०—लोके निस्तेजसः परिभवः प्रत्यक्षं दृश्यते, यत्प्रज्वलन् पावको न केनापि स्पृश्यते, तस्यैव परिणतिभूतं भस्म तु पादेनाप्याक्रम्यते। तत एव परिभवं सोढुमशक्नुवन्तो मनस्विनस्तेजोरक्षाप्रसङ्गे प्राणानपि त्यजन्ति, न तु तेजः कदापि त्यजन्ति। तस्मात्त्वयापि तेजोरक्षार्थमेव यतितव्यम्, सा च पराक्रमसाध्येति पराक्रम एव मतिर्विधेया। भस्मनामिति बहुवचनेन यथा निःसारकिंशुकादिभस्म, तथा गुरुतरखदिरादिभस्माप्याक्रम्यत एवेति

---

* हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः-इत्यमरः।

संसारस्यापि निस्तेजसः परिभवो द्योतितः, हिरण्यरेतसमिति तेजस्विन आराध्यमानस्य हिरण्यादिसमृद्धिदातृत्वमपि द्योतितमित्यादि चित्रभानुः ।

अलं०—अत्रापि पूर्वश्लोक (१८) वदर्थान्तरन्यासो मल्लिनाथेनोक्तः वस्तुतस्तु नात्र सामान्येन समर्थनं दृश्यते, अपि तु तेजसोऽपरित्यागस्य हेतु समर्थनं कृतमिति काव्यलिङ्गमुचितम् ।

*किमपेक्ष्य† फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥२१॥

अ०—मृगाधिपः किं फलम् अपेक्ष्य ध्वनतः पयोधरान् प्रार्थयते । खलु सा महीयसः प्रकृतिः अस्ति, यया अन्यसमुन्नतिं न सहते ।

व्याक०—ध्वनन्तीति तान् ध्वनतः, शत्रन्तम् । धरन्तीति धराः, तान् पयोधरान् । पचाद्यच् । पयस उपपदत्वे तु कर्मण्यणि पयोधारानिति स्यात् । प्रार्थयते-प्रपूर्वकादर्थयतेर्लट्, यद्वा प्रा-इति तृतीयान्तं पृथक् पदम्-विश्वपावत्, अर्थयते-इति च भिन्ना क्रियेति द्विविधं मल्लिनाथेन व्याख्यातम् । महीयसः-महच्छब्दादतिशयार्थे ईयसुन् तद्धितः । भत्वाट्टिलोपः । ययेति हेतौ तृतीया ।

व्याख्या—मृगाधिपः-सिंहः, किम्, फलम्-प्रयोजनम्, अपेक्ष्य-अभिलष्य, ध्वनतः-गर्जतः, पयोधरान्-मेघान्, प्रार्थयते-‡अभियाति, स्पर्द्धया तान् प्रतिगच्छति । यद्वा-†प्रा-अवरोधेन, अर्थयते, अवरुणद्धीत्यर्थः । न किमपि फलं तस्यापेक्षितम्, अपि तु खलु-निश्चयेन, सा-एवंविधा, महीयसः-अतिशयेन महतो जीवस्य, प्रकृतिः-स्वभावः, अस्ति, यया-प्रकृत्या हेतुभूतया, अन्यस्य-परस्य, उन्नतिम्-स्वापेक्षया वृद्धिम्, न सहते-न मृष्यति, अपि तु ततोऽप्यधिकामुन्नतिमभिवाञ्छति ।

भा०—किं च राजन् ! आस्तां प्रयोजनविचारः, महान्तः स्वभावेनैव

---

* इत आरभ्याष्टादशानां श्लोकानां व्याख्यानं चित्रभानुकृतायां शब्दार्थदीपिकायां न दृश्यते ।

† 'किमवेक्ष्य इति पाठान्तरम् ।

‡ याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति केशवः ।

† प्रा स्याद्याच्ञावरोधयोः—इत्यभिधानम् ।

परस्योन्नतिं दृष्ट्वा नोदासीना भवन्ति, अपि तु ततोऽप्याधिक्यमाप्तुं प्रयतन्त एव । अन्यथा परस्याधिक्ये महीयस्त्वं तेषां सुतरां विहन्येत । नेयमीर्ष्या, अपि तु स्पर्द्धा । परस्योन्नतिं दृष्ट्वा चेतस्यभिज्वलनं तस्य विनाशानुचिन्तनं न ईर्ष्या, ततोऽप्याधिक्यमाप्तुं प्रयतनं तु स्पर्द्धा । ईर्ष्या नीतिविद्भिर्दोषपक्षे निक्षिप्यते, स्पर्द्धा तु गुणपक्षे । सोऽयमर्थो दृष्टान्तेन समर्थ्यते-घनगर्जनं श्रुत्वा शार्दूलः 'कोऽयं मदग्रे गर्जति, अभिभूय वशीकुर्यामेनम्' इति गुहाया निष्क्रम्य साटोपं गर्जत्युत्पतति चेति प्रसिद्धिः । तस्य खलु किं प्रयोजनम्, किं तेन मेघादाच्छेद्यम्, न किमपि । प्रकृत्यैव स स्वस्य परापेक्षयावनतिं न सहते । सोऽयमेव मनस्विनां स्वभावः ।

अलं०—उत्तरार्द्धोक्तसामान्यस्य पूर्वार्धगतविशेषेण पुरस्तादेव समर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप ! निर्धूय तमः प्रमादजम् ।
ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥२२॥

अ०—(हे राजन्) तत् प्रमादजं तमः निर्धूय विक्रमे मतिम् एव कुरु, विद्विषां विपत्तयः त्वदनुत्साहहताः (सन्ति) एतद् *ध्रुवमवेहि ।

व्याक०—प्रमादाज्जातम् प्रमादजम्, "पञ्चम्यामजातौ" इति डप्रत्ययः, टिलोपः । प्रमादशब्दो घञन्तः । तव अनुत्साहेन हताः-त्वदनुत्साहहताः, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति युष्मदस्त्वदादेशः । विद्विषाम्-द्वेष्टेः "सत्सूद्विष-" इत्यादिना क्विप् । विपत्तिरिति पद्यतेः क्तिन्नन्तम् । ध्रुवम्-'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' इत्यच्, कुटादित्वान्न गुणः । अवेहीत्यादि व्याख्यातम् ।

व्याख्या—हे राजन्, *तत्-तस्मात्-पराक्रमप्राधान्याद्धेतोः, प्रमादजम्-शास्त्रानुकूल-शिष्टजनोचितप्रवृत्तिप्रतिबन्धको मनोदोषः प्रमादः-अनवधानता, ततो जातम्-उत्पन्नम्, तमः-मोहम्, आलस्यप्रधानमनुत्साहम्, निर्धूय-दूरीकृत्य, विक्रमे-पौरुषे, पौरुषविषयिणीम्, मतिमेव-बुद्धिमात्रं कुरु, बुद्धौ पौरुषाधानमेव तव पर्याप्तम्, शारीरचेष्टादिकं तु तव नापेक्ष्यते, त्वदाज्ञया सर्वमस्माभिः साधयिष्यत इति । (मल्लिनाथस्तु विक्रम एव मतिं कुरु-शत्रुषु विक्रममेवाङ्गीकुरु,

---

* 'यत्तद्यतस्ततो हेतौ'—इत्यमरः ।

न तु सामदानाद्युपायान्तरमिति व्याचख्यौ, तद्रीत्या एवकारस्य अन्यत्र स्थितत्वाद् 'अस्थानस्थपदता' दोषो दुर्निवारः ।) विद्विषाम्-शत्रूणाम्, विपत्तयः-आपदः-पतनानि, त्वदनुत्साहहताः-तव अनुत्साहेनैव प्रतिबद्धाः, इति *ध्रुवम्-निश्चितम्, अवेहि-जानीहि ।

भा०—पौरुषालम्बने सत्यपि जयः स्याद्वा न वेति संशयस्तु त्वया न कार्यः, केवलं त्वया 'पौरुषं करणीयम्' इति बुद्धिः कर्तव्या । तावन्मात्रेणैव शत्रवो हता इति निश्चितं ज्ञेयम् । तवानुत्साहेनैव वयं प्रतिबद्धाः स्मः, तत एव च शत्रवो जीवन्ति, संपदं चानुभवन्तीति । त्वयावलम्बित उत्साहे अस्माभिः शत्रुक्षयः कृत एवेति जानीहि ।

अलं०—तवोत्साहमात्रेण शत्रवो विपद्येरन्नित्यर्थस्य वैधर्म्येणोक्तत्वादस्फुटा 'अक्रमातिशयोक्तिः' ।

द्विरदानिव दिग्विभावितांश्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः ।
प्रसहेत रणे तवानुजान् द्विषतां कः शतमन्युतेजसः ॥२३॥

अ०—दिग्विभावितान् आयतः चतुरः द्विरदानिव, तोयनिधीनिव, शतमन्युतेजसः तव अनुजान् रणे द्विषताम् (मध्ये) कः प्रसहेत ।

व्याक०—दिक्षु विभावितान्-दिग्विभावितान्, विभावितानिति णयन्ताद्भवतेः क्तः । द्वौ रदौ येषां तान् द्विरदान् । शतमन्युतेज इव तेजो येषां तान् शतमन्युतेजसः, मध्यमपदलोपः, लाक्षणिकपूर्वपदो वा बहुव्रीहिः । आयतः-आङ्पूर्वकादेतेः शतृप्रत्ययः, द्वितीयाबहुवचनम् । तोयनिधीन्-निधीयतेऽस्मिन्निति निधिः, "कर्मण्यधिकरणे च" इति किप्रत्ययः । अनुजातानित्यनुजान् । "अन्येष्वपि दृश्यते" इति जनेर्डः । रणन्त्यस्मिन्निति रणः, "घञर्थे कविधानम्" इति कः । प्रसहेत-सहधातोः शक्यार्थे लिङ् "शकि लिङ् च" ।

व्याख्या—दिक्षु सर्वासु विभावितान्-संमानितान्, स्थितान्, प्रसिद्धान् वा, आयतः-अभिमुखम् आगच्छतः, चतुरः-चतुःसंख्याकान् (विशेषणत्रयमिदं गजेषु समुद्रेषु अनुजेषु च समानार्थमेव युज्यते) द्विरदानिव-दिग्गजसदृशान्, तोयनिधीनिव-समुद्रसदृशान्, शतमन्युतेजसः-इन्द्रतुल्यविक्रमान्, तव अनुजान्-

* 'ध्रुवं नित्ये च निश्चिते' इति शाश्वतः ।

अस्मांश्चतुरो भ्रातॄन्, रणे-संग्रामे, द्विषताम्-शत्रूणां मध्ये, कः प्रसहेत-कः सोढुं शक्नोति। न कोऽपीत्यर्थः।

भा०—राजन्! यथा सक्रोधमभिमुखमागच्छन्तश्चत्वारो दिग्गजाः न केनापि सोढुं (निवारयितुम्) शक्याः, यथा वा अभिमुखमाप्लावयन्तश्चत्वारः समुद्रा न केनापि सोढुं शक्याः, तथा संग्रामे पराक्राम्यन्तस्तव चत्वारो लघुभ्रातर इन्द्रतुल्यविक्रमा वयं शत्रुषु न केनापि सोढुं शक्याः। अस्मासूद्यतेषु शत्रून् नष्टानेव विद्धि। यथा दिग्गजाः समुद्राश्च चतसृषु दिक्षु विश्रुताः तथा तवानुजा अपि। तवैवायं प्रभावः, यतस्तवानुजत्वादेव वयं प्रसिद्धा इति-तवेति षष्ठ्या द्योत्यते।

अलं०—मालोपमा। भीमगतो वीररसोऽत्र पुष्टिं गतः, शत्रव आलम्बनम्, प्रौढोक्त्या व्यङ्ग्यो गर्वः सञ्चारी। इयमेव प्रौढोक्ती रसस्याप्यनुभावः।

ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिकृतस्य चेतसि।
विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः॥२४॥

अ०—तव चेतसि सततं ज्वलतः वैरिकृतस्य जातवेदसः शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः विदधातु।

व्याक०—वैरिभिः कृतस्य वैरिकृतस्य, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्"। वैरशब्दादिनिप्रत्यये वैरी 'वैरमस्यास्तीति'। रिपूणां नार्यः, तासां नयनानि, तेषामम्बूनि, तेषां सन्ततिः-रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः। नरशब्दात् "नृनरयोर्वृद्धिश्च" इति ङीनि वृद्धौ च नारी। नयनमिति नयतेः करणे ल्युडन्तम्, 'नीयते अनेनेति'। संपूर्वकात्तनोतेः स्त्रियां क्तिनि सन्ततिः। संपूर्वकात्तनोतेः क्तप्रत्यये संततम्, तत्रैव "समो वा हिततत्तयोः" इति मकारलोपे सततम्। ज्वलतीति तस्य ज्वलतः, शत्रन्तम्। शमम्-शाम्यतेर्घञ्, "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" इति वृद्धिनिषेधः।

व्याख्या—तव-भवतः, चेतसि-मनसि, सततम्-निरन्तरम्, ज्वलतः-दीप्यमानस्य, वैरिभिः-शत्रुभिः, कृतस्य-उत्पादितस्य, जातवेदसः-क्रोधाग्नेः, शमम्-शान्तिम्, शिवाद्-मङ्गलाद्, इतरा-अन्या, अमङ्गला, रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः-शत्रुस्त्रीणां नयनाश्रुधारा, विदधातु-करोतु।

भा०—राजन् ! त्वं यद्यपि धीरतया न प्रकाशयसि, तथापि तव मनस्वितया स्फुटमनुमीयते-यच्छत्रुभिरनयं कृत्वा समुत्पादितः क्रोधोऽग्निसदृशस्तव मनसि ज्वलत्येव । तस्य चास्याग्नेर्जलेनेनैव शान्तिर्भविष्यति, विलक्षणस्यास्याग्नेर्निर्वापणाय जलमपि विलक्षणमेवापेक्षितम्, त्वदाज्ञया हतानां शत्रूणां स्त्रियो वैधव्यमाप्य यदा रोदिष्यन्ति, तदा तेनामङ्गलेन जलेन अमङ्गलस्यास्याग्नेः शान्तिः स्यात् । तथा च स्वीयमनोऽग्निशान्तये शत्रुव्यापादनमावश्यकमेवेति ।

अलं०—क्रोधस्य विषयस्य निगरणाद्, जातवेदःपदेनैव तद्बोधनादतिशयोक्तिः । तत्र भेदे अभेदरूपामतिशयोक्तिं मल्लिनाथ आह । वयं तु कुवलयानन्दादिमतेन रूपकातिशयोक्तिमेव ब्रूमः । 'त्वया शत्रवो व्यापादनीयाः' इत्यस्य भङ्गिवैचित्र्येणाभिधानात्पर्यायोक्तम् । क्रोधोऽत्र प्राधान्येन व्यक्तः ।

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम् ।
उपसान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २१ ॥

अ०—इति दर्शितविक्रियम् कोपपरीतमानसम् मरुतः सुतम् दुष्टं द्विरदमिव उपसान्त्वयितुं महीपतिः उपचक्रमे ।

व्याक०—दर्शिता विक्रिया येन, तं दर्शितविक्रियम् । णिजन्तात्पश्यतेर्निष्ठायां स्त्रीत्वे दर्शिता, महीपतिरेव प्रयोज्यकर्ता । विक्रिया विपूर्वात्करोतेः "कृञः श च" इति शप्रत्ययः, रिङ्, इयङ् । कोपेन परीतं मानसं यस्य, तं कोपपरीतमानसम् । कुप्यतेर्घञि कोपः । परिपूर्वादेतेर्निष्ठायां परीतम् । सुतम्-'षु प्रसवैश्वर्ययोः' इत्यादादिकान्निष्ठा । दुष्यतेः कर्तरि निष्ठायां दुष्टः । उपचक्रमे-"प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इत्युपक्रमार्थे आत्मनेपदम् ।

व्याख्या—इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण-उद्धतशब्दप्रयोगेण, दर्शिता-प्रकटीकृता, विक्रिया-मनोविकारः क्रोधरूपो येन तथाभूतम्, (द्विरदपक्षे तु विक्रिया-शुण्डाचालनचीत्कारादिलक्षणा येनेति योज्यम्) कोपेन-क्रोधेन, परीतम्-व्याप्तम्, मानसम्-मनो यस्य तथाभूतम्, मरुतः सुतम्-भीमसेनम्, दुष्टम्-दोषं प्राप्तम्, द्विरदम्-गजमिव, उपसान्त्वयितुम्-सामप्रयोगेण शान्तं कर्तुम्-दोषमपनेतुम्, महीपतिः-राजा युधिष्ठिरः, उपचक्रमे-प्रवृत्तः ।

भा०—राज्ञा दुष्टम्-मत्तमतङ्गज इव भीमोऽयं क्रोधाख्यदोषेणाक्रान्तस्त-

जनितान् विकारान् प्रकटयति, मरुतश्चायं सुत इति चापलमौद्धत्यं च विशेषेणास्मिन् संभावितम्, नायं निर्भर्त्स्य शक्यो वशीकर्तुम्, न च त्याज्यः, प्रियभ्रातृत्वाद्, बहुप्रयोजनसाधकत्वाच्च । तस्मात्सान्त्वानुनेतव्यः-इति विचार्य सामप्रयोगेण भीममनुनेतुं महाराजः प्रवृत्तः । दुष्टोऽपि गजो न त्यज्यते, अपि तु कथंचिद्विनीय वशे क्रियत एव ।

अलं०—उपमा । भीमस्य शौर्यमेव, न तु विचार इत्युपमया व्यज्यते । मरुतः सुत इति भीमस्याभिधानमत्र मनश्चाञ्चल्यं समर्थयमानं चमत्कारि ।

अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।
विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥ २६ ॥

अ०—अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे गिरां विस्तरे आदर्शे इव विमला तव मतिः अभिदृश्यते ।

व्याक०—अपवर्जितो विप्लवो यस्मात्, तस्मिन् अपवर्जितविप्लवे । वर्जितं इति णिजन्तान्निष्ठान्तम् । विप्लवः-प्लवतेः "ऋदोरप्", हृदयं गृह्णाति तच्छीलो हृदयग्राही, तस्मिन्, "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" । आस्पदे-आङ्पूर्वकात् पदेः घञर्थे कप्रत्यये "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इति सुट् । गिराम्-गिरतेः क्विबन्तम् । विस्तरे-"प्रथने वावशब्दे" इति घञः 'अशब्दे' इति पर्युदासात् "ऋदोरप्" । अभिदृश्यते-कर्मणि लट् । मतिः कर्म, मयेति कर्ताध्याहार्यः ।

व्याख्या—अपवर्जितः-दूरीकृतः, विप्लवः-प्रमाणबाधः, यस्मात्तथाभूते, (दर्पणपक्षे विप्लवः-मलसंक्रमः, सोऽपवर्जितो यस्मात्तथाभूते) शुचौ-पवित्रे-विशुद्धे-सुन्दरशब्दविन्यासवति, (दर्पणपक्षे तु लोहशुद्धिविशिष्टे) हृदयग्राहिणि-मनोहरे (उभयत्र समानम्-) मङ्गलास्पदे-हितार्थप्रतिपादकत्वाच्छुभदातरि (दर्पणपक्षे-*मङ्गलवस्तुत्वेन प्रसिद्धे) गिराम्-भवदुक्तानां वाचाम्, विस्तरे-प्रपञ्चे, आदर्शे इव-दर्पणसदृशे, विमला-विशदा, तव, मतिः-बुद्धिः, अभिदृश्यते-मया प्रत्यक्षमिव ज्ञायते, स्पष्टं प्रकाशत इति यावत् ।

भा०—युधिष्ठिरो वक्ति-भीम ! यस्त्वया वाक्प्रपञ्च उदाहृतः-तस्मिन्

---

* 'रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् । गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः' इति पुराणे ।

ऽपि प्रमाणानां बाधः, शब्दाश्च सुन्दराः, श्रुतमात्र एवायं मन आकर्षति, अनुष्ठीयमानश्चास्योपदेशो मङ्गलं संपादयिष्यति, एवंविधं वाग्विस्तरं श्रुत्वा तव बुद्धिमत्ता सुस्फुटं प्रकाशते । न हि बुद्धिहीनः कश्चिदेवमभिदध्यादिति । यथा मलरहिते शुद्धे दर्पणे सर्वं वस्तु स्फुटं दृश्यते-तद्वत् तव बुद्धिरस्मिन् वाक्प्रपञ्चे दृश्यत इति स्तुतिः ।

अलं०-आदर्श इवेति श्लेषानुप्राणिता पूर्णोपमा । नतिप्रकाशने विशेषणानि साभिप्रायाणीति परिकरः । मनेर्दर्शनमनूर्तत्वाद्बाधितम्, ज्ञानसामान्यं लक्ष्यम्, स्फुटप्रकाशो व्यङ्ग्यः ।

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।
रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७ ॥

अ०—पदैः स्फुटता न अपाकृता, च अर्थगौरवं न स्वीकृतम् (इति) न, गिरां पृथगर्थता रचिता, च क्वचित् सामर्थ्यं न अपोहितम् ।

व्याक०—अर्थस्य गौरवम्-अर्थगौरवम् । षष्ठीसमासः । गुरुशब्दाद्युवादित्वाद्भावेऽणि गौरवम् । ननु गौरवशब्दस्य गुणवाचकत्वात् "पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन" इति समासनिषेधः प्राप्नोति, इति चेदत्र नाहि- नायः । ये शुक्लादयः शब्दा *गुणवाचका गुणिवाचकाश्च भवन्ति, 'पटस्य शुक्लम् रूपम्, शुक्लः पटः' इति, तद्योगे पूरणगुणेतिनिषेधः, गौरवादि शब्दास्तु केवलं गुणवाचका एवेति तद्योगे न निषेधः, तदेतदुक्तमभियुक्तैः- 'तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते' इति । कौमुदीकारस्तु, 'अनित्योऽयं गुणेन निषेधः, "तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्" इत्यादिनिर्देशात्, तेन 'अर्थगौरवम्' 'बुद्धिमान्द्यम्' इत्यादि सिद्धम्, इत्याह । पृथग् अर्थो यस्य तत् पृथगर्थम्, 'सामान्ये नपुंसकम्' तस्य भावः पृथगर्थता । स्फुटतीति स्फुटः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" तस्माद्भावे तलि स्फुटता । अस्वं स्वं कृतमिति स्वीकृतम्, च्विः, अस्य ईत्वम् । सामर्थ्यम्-समर्थशब्दाद्भावे ष्यञ् । अपोहितम्-अपपूर्वकादूहतेः कर्मणि क्तः । पदैरिति कर्तरि तृतीया, स्वीकृतमित्यत्रापि तदेव कर्तृ । रचिता, अपोहितेत्यत्र त्वयेति कर्ताध्याहर्तव्यः । यद्वा पदानामपि करणत्वं विवक्षाधीनं मत्वा

* 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इत्यमरः ।

त्वयेत्येव कर्ता सर्वत्र योज्यः ।

व्याख्या—पदैः-शब्दैः, स्फुटता-स्पष्टार्थता, न, अपाकृता-त्यक्ता, च-परं च अर्थगौरवम्-वाच्यार्थस्य भूयस्त्वम्-गाम्भीर्यम्, न स्वीकृतमिति न, * स्वीकृतमेव, गिराम्-वाचाम्, पृथगर्थता-भिन्नार्थता-अपुनरुक्तार्थता, रचिता-संपादिता, च-परं च-तथापि, क्वचिदपि, सामर्थ्यम्-परस्पराकाङ्क्षा †, न अपोहितम्-न त्यक्ता ।

भा०—भीम ! तव वाचि पदानि न जटिलानि, अपि तु प्रसन्नानि-स्फुटार्थानि, अयं वाचो गुणः, सति तु सरलत्वे प्रायेणार्थगौरवं नश्यति, परं त्वद्वाचि सरलेष्वपि पदेषु गाम्भीर्यम्-अर्थबहुत्वम् अस्ति । आविष्टो वक्ता प्रायेण पुनरुक्तिं करोति, एकमेवार्थं भूयो भूयो वक्ति, परं तव वाचि भिन्नार्थता शब्दानाम्, न पुनरुक्तिः, सत्यपि च भिन्नार्थत्वे परस्पराकाङ्क्षारूपः सम्बन्धो वाक्यानामस्त्येव, तेन न 'दश ‡ दाडिमानि, षडपूपाः' इत्यादिवद् 'जरद्गवः § कम्बलपादुकाभ्याम्' इत्यादिवद्वा उन्मत्तप्रलपितसादृश्यम् । तस्मात्तव वाक्यं सर्वथैव बुद्धिमदुचितम् । अत्र भीमवाचः प्रशंसनव्याजेन कविना स्वकीयः प्रबन्धोऽप्यभिसंहितः, भारविवाच एवंविधाया एव विद्वत्समाजे ख्यातत्वादिति सुधिय एवात्र प्रमाणम् ।

अलं०—भावार्थोक्तरीत्या गम्यो विरोधाभासः ।

उपपत्तिरुदाहृता बलादनुमानेन न चागमः क्षतः ।
इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

---

* 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ'—इति वामनः ।

† 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्, साकाङ्क्षा चेद् विभागे स्याद्' इत्यभियुक्ताः ।

‡ दश दाडिमानि, षडपूपाः, कुण्डमजाजिनम्, पललपिण्डः, अधरोरुकमेतत्कुमार्याः, 'स्फय्यकृतस्य पिता प्रतिशीनः' इत्यनर्थकपदसमुदायो व्याकरणमहाभाष्यकृतोदाहृतः, पदानां परस्पराकाङ्क्षाविरहादानर्थक्यमत्र ।

§ जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि, तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा, राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्थः'-इति वाक्यानां परस्पराकाङ्क्षाविरहादानर्थक्ये उदाहरणम् ।

अ०—उपपत्तिः उदाहृता, च अनुमानेन बलाद् आगमः न क्षतः, अनीदृगाशयः कः ईदृग् इदं प्रसभं वक्तुम् उपक्रमेत।

व्याक०—न ईदृग् आशयो यस्य सः-अनीदृगाशयः। ईदृगिति व्याख्यातम् (प्रथमभागे) आङ्पूर्वाच्छेतेः "एरच्" इत्यच् प्रत्यये आशयः। उपपत्तिः-पद्यतेः करणे क्तिन् 'उपपद्यते अनयेति'। आगमः-"ग्रहवृदनिश्चिगमश्च" इति गच्छतेरप्। उपक्रमेत-क्राम्यतेः शक्यार्थे लिङ्, "प्रोपाभ्याम्—" इत्यात्मनेपदम्। उदाहृता, क्षतः-इत्युभयत्र त्वयेति कर्ताध्याहार्यः। प्रसभमिति क्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम्। बलाद्-इति 'बलमाश्रित्य' इत्यर्थे "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" इति पञ्चमी मल्लिनाथेनोक्ता। अस्मद्व्याख्याने तु हेतौ पञ्चम्यपि संभवति। उदाहृता, अनुमानेन, क्षतः-इत्येषां साधनप्रकार उक्तरीत्या ऊह्यः।

व्याख्या—हे भीम! त्वया, उपपत्तिः-स्वपक्षसमर्थनाय युक्तिः, उदाहृता-कथिता, च-पुनः-तथापि, अनुमानेन-युक्त्या, बलाद्-हठपूर्वकम्, आगमः-शास्त्रम्, न क्षतः-न हतः, न खण्डित इति यावत्। न ईदृक्-त्वदाशयसदृशः क्षात्रधर्मयुक्तः, * आशयः-अभिप्रायः यस्य तथाभूतः, कः पुरुषः, ईदृग्-एवंविधम्, क्षात्रधर्मसंबद्धम्, प्रसभम-हठाद्-झटिति, वक्तुम्-कथयितुम्, उपक्रमेत-आरभेत। मल्लिनाथेन तु 'बलाद्-बलमाश्रित्य, पराक्रमपक्षमवलम्ब्य उपपत्तिः-उदाहृता' इत्यादि व्याख्यातम्।

भा०—बहवः खलु प्रमाणपारायणमात्रं पठन्तो युक्तिं सर्वथोपेक्षन्ते, सोऽयमपि दोषः, युक्त्या विना प्रतिपाद्यार्थस्य मनस्युपारोहासंभवात्। भीम! त्वया तथा न कृतम्, युक्तिरपि त्वया स्वीये पराक्रमपक्षे सम्यगुक्ता। केचिच्च युक्तिमात्रगर्विताः शास्त्रं खण्डयन्ति, तदप्यत्यन्तमनुचितम्, त्वया तदपि न कृतम्। शास्त्रमाश्रित्य तत्समर्थनाय युक्तिरुक्ता। सर्वथा क्षात्रधर्मसम्बन्धि त्वद्वचनम्, त्वद्भिन्न एवंविधं वाक्यं वक्तुमारभेतेत्यपि दुर्लभम्, दूरे तु पूर्णतया वचनम्। श्लोकत्रयमिदं वचनप्रशंसापरम्। केचिन्निन्दापरतयापि योजयन्ति, युधिष्ठिरे वक्तरि तत्सर्वथानुचितमेवेति मल्लिनाथः।

---

* 'अभिप्रायश्छन्द आशयः'—इत्यमरः।

अलं०—पूर्वसम्बद्धमेव पद्यमिदम् । भीमवचनस्यैवंविधया प्रशंसया स्वस्य पूर्णमवधानं तत्र व्यञ्जितम् ।

अवितृप्ततया तथापि मे हृदयं निर्णयमेव धावति ।
अवसाययितुं क्षमाः सुखं न विधेयेषु विशेषसंपदः ॥ २६ ॥

अ०—तथापि मे हृदयम् अवितृप्ततया निर्णयम् एव धावति, विधेयेषु विशेषसंपदः सुखम् अवसाययितुम् न क्षमाः (सन्ति) ।

व्याक०—अवितृप्ततया-क्तान्ताद्भावे तल्, नञ्समासः, हेतौ तृतीया । निर्णयः-नयतेः " एरच् " । विधातुं योग्यानि विधेयानि, दधातेः " अचो यत् " " ईद्यति " इतीत्वम्, गुणः । विशिष्यन्त इति विशेषाः, " अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् " इति कर्मणि घञ् । संपद इति क्विबन्तं बहुवचनान्तम् । अवसाययितुम्-अवपूर्वकात् स्यतेः (षोऽन्तकर्मणि) णिचि "शाच्छासाह्वा..." इति युगागमे-अवसायिधातोरर्हतिसमानार्थ-क्षमशब्दयोगे, अध्याहृतास्तिक्रियायोगे वा तुमुन्, पुरुषाः विशेषसंपदः अवस्यन्ति, इति पूर्ववाक्यम्-तत्र कर्मण एव प्रयोजककर्तृत्वमारोप्य ' विशेषसंपदः पुरुषान् अवसाययन्ते ' इति णिजन्तम् । " णेरणौ " इति सूत्रस्यायं विषय इति मल्लिनाथः । कौमुदीकारस्य तु मतमन्यथेति आस्तां विस्तरः । क्षमन्ते-इति क्षमाः-पचाद्यच् ।

व्याख्या—तथापि-त्वया निर्णये कृतेऽपि, मे-मम, हृदयम्-मनः, अवितृप्ततया-असन्तुष्टतया, इदानीमपि संशयगतत्वेन, निर्णयम्-निश्चयम् एव, धावति-अनुसरति, अपेक्षते इति यावत् । विधेयेषु-कर्तव्येषु सन्धिविग्रहादि-कार्येषु, विशेषसंपदः-अवान्तरभेदानां भूमानः (बहुत्वम्) सुखम्-अनायासेन, अवसाययितुम्-पुरुषान् प्रति आनुकूल्येन स्व-स्वरूपं प्रकाशयितुम्, न क्षमाः-न समर्थाः सन्ति ।

भा०—ननु यदि सम्यङ् मदीयं वचनम्, तर्हि तदनुसारेणैव प्रवर्तितव्यं भवतेति भीमस्यानुयोगमनुमाय वदति युधिष्ठिरः, भीम ! यद्यपि त्वया सम्यगेव पराक्रमपक्षो निर्णीतः, अथाप्यहं पुनरपि विचारं वाञ्छामि, न हि मे चेतस्यद्यापि निर्णयो जायते । यद्यपि नीतिशास्त्रेण सन्धिविग्रहाद्या विषयाः सामान्येन निर्णीयन्त एव, तथापि देशकालपात्राद्यधिकारभेदाद्ये तत्र तत्रानन्ता

अवान्तरभेदाः, न ते नीतिशास्त्रेण झटिति निर्णेतुं शक्यन्ते। तत्र निर्णयार्थं बुद्धिरेवापेक्ष्यते। न च विशेषनिर्णयमन्तरेण कर्तव्ये प्रवृत्तिः फलवती स्यात्। तस्माद्विशेषनिर्णयाय भूयो भूयो विचारः कर्तव्य एवेति।

अलं०—निर्णयधावनं प्रति उत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कार इति मल्लिनाथः।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणते हि * विमृष्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः॥ ३०॥

अ०—(जनः) सहसा क्रियां न विदधीत, अविवेकः परमापदां पदम् (अस्ति) हि संपदः गुणलुब्धाः (सत्यः) स्वयमेव विमृष्यकारिणं वृणते।

व्याक०—गुणे लुब्धाः-गुणलुब्धाः। लुब्धाः-लुभ्यतेः क्तः, "तीषसहलुभ" इति विकल्पविधानाद् "यस्य विभाषा" इति निष्ठायामनिट्। "लुभोऽविमोहने" इतीट् तु नात्र, विमोहनार्थकत्वात्। विमृष्य करोतीति तं विमृष्यकारिणम्, विमृष्येति ल्यबन्त उपपदे "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति णिनिः। विदधीत-विपूर्वाद्धधातेरर्हार्थे लिङ्। विविनक्तेर्घञि "चजोः कु घिण्ण्यतोः"-इति कुत्वे विवेकः। वृणते-वृधातोर्लटि बहुवचनम्, "क्र्यादिभ्यः श्ना"।

व्याख्या—जनः, सहसा-झटिति-विना विमर्षम्, क्रियाम्-कार्यम्, न विदधीत्-न कुर्यात्, सहसा करणमनुचितमित्यर्थः। अविवेकः-अविमर्षः-विचारं विना कार्यकरणम्, परमापदाम्-प्रबलानामापत्तीनाम्, पदम्-स्थानम्, अस्ति। (यद्वा परमिति पृथक् पदम्-आपदां परं पदम्-मुख्यं स्थानमस्तीति) संपदः-संपत्तयः, गुणे-विमृष्यकारितारूपे शुभे लक्षणे, लुब्धाः-लोभवत्यः-आसक्ताः सत्यः, स्वयमेव-विना प्रेरणयैव, विमृष्यकारिणम्-विविच्य कार्यकर्तारम्, पुरुषम्, वृणते-स्वीकुर्वन्ति।

भा०—जनेन पूर्णं विचारं विना झटिति किमपि कार्यं न विधातुमुचितमिति मुख्या नीतिः। विना विचारं कार्यकरणे महत्य आपत्तय आपतन्ति। एतद्वैपरीत्येन यो विचार्य कार्यं करोति, तस्य सविधे विनैव यत्नं संपद आगच्छन्ति। यथा काचित् पतिंवरा गुणलुब्धा गुणवन्तं वरं वृणुते, तथा गुण-

* विमृश्यकारिणम्-इति तालव्यशकारपाठोऽपि क्वचित्।

लुब्धा अनेकाः संपदो युगपदेव विचार्य कार्यकर्तारं वृणत इति ।

अलं०—पूर्वार्धे विमृश्यकारित्वरूपकारणस्य आपद्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थनाद्वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः, उत्तरार्द्धे तु साक्षात्कार्येण समर्थनात्साधर्म्येणार्थान्तरन्यास इति मल्लिनाथः। वस्तुतस्तु कार्यकारणरूपेण समर्थने नार्थान्तरन्यासः, किन्तु सामान्यविशेषरूपेण समर्थन एव। तथा चात्र काव्यलिङ्गमेवोचितम्। संपदां प्राप्तिर्गुणलोभहेतुकवरणत्वेन संभावितेति गूढोत्प्रेक्षा। संपदां पतिंवरात्वं व्यङ्ग्यम्। अनुरागेण वरं वृत्वा यथा कामिनी तत्र सुस्थिरा भवति, तथा संपदोऽपि सुस्थिरा भवन्तीति च व्यङ्ग्यम्। इदमेव पद्यमस्य महाकाव्यस्य निर्माणे हेतुतां गतमित्यैतिह्यम् ।

अभिवर्षति योऽनुपालयन् विधिबीजानि विवेकवारिणा ।
स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

अ०—यः विधिबीजानि अनुपालयन् विवेकवारिणा अभिवर्षति, सः, फलशालिनीं क्रियाम् लोक इव शरदम्, सदा अधितिष्ठति ।

व्याक०—विधीयन्त इति विधयः, कर्मणि "उपसर्गे घोः किः"। विधयो बीजानीव विधिबीजानि, "उपमितं व्याघ्रादिभिः-" इति समासं मल्लिनाथ आह। यद्वा विधय एव बीजानीति मयूरव्यंसकादित्वादुत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। विवेकवारिणा-इहापि विवेको वारीव, यद्वा विवेक एव वारीति द्वैविध्यं पूर्ववद् द्रष्टव्यम्। फलेन शलति, शाडते वा फलशालिनी। शलधातोः शाडृधातोर्वा णिनिः, द्वितीये डलयोरभेदाल्लकारोच्चारणम्। अनुपालयन्-णिजन्तात्पालयतेर्लटः स्थाने "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शतृप्रत्ययः। क्रियाम्, शरदमित्यत्र च "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्याधारस्य कर्मत्वम् ।

व्याख्या—यः-पुरुषः, विधिबीजानि-बीजसदृशानि विधेयानि कार्याणि, (यद्वा विधेयकार्यरूपाणि बीजानि) अनुपालयन्-प्रतीक्षमाणः, (यद्वा प्रतिकूलतृणादिभ्यः खादकपश्वादिभ्यश्चाभिरक्षन्) विवेकवारिणा-वारिसदृशेन विवेकेन, (यद्वा विवेकरूपेण जलेन) अभिवर्षति-सेचनेनाङ्कुरयति, वर्धयति (यद्वा सिञ्चतीत्येव),

सः-पुरुषः, फलशालिनीम्-फलम्*-प्रयोजनम्, (शरत्पक्षे-फलम्-सस्यम्, तद्वतीम्) क्रियाम्-स्वव्यापारम्, लोक इव-कृषीवलो जनो यथा, शरदम्-शरदृतुम्, तथा, सदा-नियतम्, अधितिष्ठति, तत्राधिकरोतीति ।

भा०—यथा कृषीवलो जनः क्षेत्रे बीजवापं कृत्वा, तस्य प्रतिकूलप्रसङ्गाद्रक्षां कुर्वन्, फलोत्पत्तिं प्रतीक्षमाणः, जलेन बीजं सिञ्चन् शरदृतौ तत्फलम्-तां सस्यसमृद्धिमाप्नोति, सस्यसमृद्धिशालिन्यां शरदि तस्य नियतोऽधिकारः, तथैव यः कर्त्तव्यं लक्ष्यरूपेण मनसि निधाय, प्रतिकूलप्रसङ्गाद्रक्षां कुर्वन्, फलप्राप्तेश्च समयं प्रतीक्षमाणो विवेकेन कर्त्तव्यं पोषयति, तस्य फलशालिन्यां क्रियायां नियतोऽधिकारः, स समये कर्म कृत्वा फलं प्राप्नोत्येवेति । साहसिकः कदाचित् फलं प्राप्नोति, कदाचिन्न, विमृष्यकारी त्ववश्यं फलं प्राप्नोत्येव ।

अलं०—इह 'शरदं लोक इव' इति स्फुटैवोपमा, तदनुरोधाच्च 'विधिबीजानि' 'विवेकवारिणा' इत्युभयत्र पूर्वपदार्थप्रधान उपमितसमासः, तेन तत्राप्युपमैव, फलशब्देन च सस्यहेतुकृतयोरुभयोरर्थयोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः श्लेषानुप्राणिता, तदनुगृहीता चोपमेति मल्लिनाथः । परम् 'अभिवर्षति' इति क्रियान्वयानुगुण्याद् 'विवेक एव वारि' इति उत्तरपदार्थप्रधान एव समासः स्वरससिद्धः प्रतीयते । न हि विवेकस्याभिवर्षणे करणत्वं स्वारसिकम् । तस्माद्रूपकगर्भैयमुपमेति युक्तं †प्रतिभाति यद्वा 'अभिवर्षति' इति लाक्षणिकः प्रयोगः, वर्धनं तदर्थः, तेन मल्लिनाथोक्तिर्निर्वाह्या ।

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।
प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥

अ०—शुचि श्रुतं वपुः भूषयति, प्रशमः तस्य अलंक्रिया भवति, पराक्रमः प्रशमाभरणम् (अस्ति), स नयापादितसिद्धिभूषणः (अस्ति) ।

व्याक०—नयेन आपादिता (तत्पु०) सिद्धिः (कर्म०) भूषणं यस्य स

---

* सस्ये हेतुकृते फलम्—इत्यमरः ।

† दृश्यते हि रूपकगर्भोपमा कविसम्प्रदाये, तथाहि रामायणे सुन्दरकाण्डे आदिकविः—'इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः ।
अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः' ॥ इत्यादि

नयापादितसिद्धिभूषणः, आपादिता-णिजन्तात् पचतेर्निष्ठा, सिद्धिरिति क्तिन्नन्तम्, भूषणमिति करणे ल्युट् । श्रुतम्-शृणोतेः "नपुंसके भावे क्तः" श्रवणार्थकस्य श्रवणविषये शास्त्रे लक्षणया प्रयोगः । यद्वा 'अश्रावीति श्रुतम्' इति कर्मण्येव निष्ठा द्रष्टव्या । प्रशम इति घञन्तम्, उदात्तोपदेशत्वाद् वृद्धिनिषेधः । अलंपूर्वपदात्करोतेः "कृञः श च" इति शप्रत्यये अलंक्रिया । पराक्रमः प्रशमवत् ।

व्याख्या—शुचि-पवित्रम्-सम्प्रदायशुद्धम्, श्रुतम्-शास्त्रम्, शास्त्रश्रवणम्, (कर्तृ) वपुः-ज्ञातुः शरीरम्, भूषयति-अलंकरोति । प्रशमः-शान्तिः-क्षमा, तस्य-शास्त्रज्ञानस्य, अलंक्रिया-भूषणम्, भवति । पराक्रमः-सत्यवसरे शौर्यम्, प्रशमस्य आभरणम्-अलंकरणम्, अस्ति । सः-पराक्रमश्च, नयेन-नीतिव्यवहारेण, आपादिता-प्रापिता, या सिद्धिः-प्रयोजननिष्पत्तिः, सैव भूषणम्-यस्य तथाविधः, अस्ति ।

भा०—संप्रदायागतेन शास्त्रज्ञानेन मनुष्यस्य शोभा भवति, तच्च शास्त्रज्ञानं क्षमया शोभेत, शास्त्रं ज्ञात्वापि यदि क्रोधवशः स्यात्, व्यर्थं तज्ज्ञानं स्यादिति । क्षमापि च अवसरे दृष्टपराक्रमस्यैव शोभते, अन्यथा सा क्षमा अशक्ततेति गण्येत । यः समये सामर्थ्यं परिदर्श्यापि क्षान्तः, स एव क्षान्तः । तेन पराक्रमः क्षमाया भूषणम् । (तेनेदं सिद्धम्-क्षमा सततं धार्या, पराक्रमस्तु तद्भूषणत्वेन सत्यवसर एव) पराक्रमश्च सिद्धौ सत्यामेव शोभते, इति सिद्धिः पराक्रमस्य भूषणम् । किन्तु सिद्धिरियं न केवलस्य पराक्रमस्यायत्ता, अपि तु नीतिसहकारेण कृतस्य पराक्रमस्य । नीतिसहकृतपराक्रमप्राप्तैव च सिद्धिर्भूषणरूपा, न तु साहसिकत्वेन विनैव नीतिं प्राप्ता, तस्याः काकतालीयन्यायागततया भूषणत्वाभाव एव । सिद्धिः सर्वस्यापि भूषणमेव, न तु तस्या भूषणान्तरमिति तस्याः स्तुतिर्गम्यते । क्षमामास्थाय शास्त्रानुसारेण प्रवर्तितव्यम् । न तु झटिति पराक्रम आलम्बनीयः, साहसेन कदाचित्प्राप्तापि सिद्धिर्न शिष्टैः संमान्यत इति भावः ।

अलं०—उत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वादेकावली । व्यङ्ग्यं भावार्थे दर्शितम् ।

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३२ ॥

अ०—मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ सुकृतः परिशुद्धः आगमः दीप इव विवेकिनाम् अर्थदर्शनं कुरुते ।

व्याक०—मतीनां भेदः (ष०तत्पु०) तम इव (उपमित०) तेन तिरोहिते-मतिभेद-तमस्तिरोहिते। (यद्वा मतिभेद एव तम इति पूर्ववद् द्रष्टव्यम्) मन्यते-ऽनया मतिः, करणे क्तिन्, भेद इति घञन्तम्, तिरस्पूर्वकाद्दधातेर्निष्ठायां तिरोहितः। कृधातोः "विभाषा कृवृषोः" इति क्यपि तुगागमे कृत्यम्। विवेकोऽस्ति येषां ते विवेकिनः, घञन्ताद् इनिस्तद्धितः। परिशुद्ध इति शुध्यतेः कर्तरि क्तः। आङ्पूर्वकाद् गच्छतेः "ग्रह वृदृनिश्चिगमश्च" इत्यप्प्रत्यये आगमः। अर्थ-दर्शनमिति णिजन्तात्पश्यतेर्ल्युट्, विवेकिनामिति प्रयोज्यकर्तृपदम्, "दृशेश्च" इति कर्मत्वं प्राप्य "कर्तृकर्मणोः कृति" इति षष्ठ्यन्ततां गतम्। कृत्यविधौ, इति अधिकरणे सप्तमी, भावलक्षणसप्तमी वा।

व्याख्या—मतीनाम्-विवेचकबुद्धीनाम्, भेदः-परस्परं विरोध एव, तमः-अन्धकारः (यद्वा स तमः अन्धकार इव) तेन तिरोहिते-आच्छन्ने, अत एव गहने-निविडे-अविज्ञेये, कृत्यविधौ-कार्यानुष्ठाने, सुकृतः-सम्यगभ्यस्तः, (दीपपक्षे सम्यक् प्रज्वालितः) परिशुद्धः-निश्चितः-संशयरहितः, (दीप पक्षे प्रवातादिदोषै-रनाक्रान्तः) *आगमः-शास्त्रम्, दीपइव-दीपसदृशः, विवेकिनाम्-विचारशीलानाम्, (तान् प्रति) अर्थस्य-प्रयोजनवत इष्टस्य वस्तुनः, दर्शनं कुरुते-आलोकनं कारयति, दर्शयतीति। यद्वा कृत्यविधौ तमस्तिरोहिते सति आगमः अर्थदर्शनं कुरुते इति व्याख्येयम्।

भा०—यथान्धकारेणाच्छन्ने गृहे सम्यक् प्रज्वलितेन दीपेन इष्टं वस्तु दर्श्यते, तथा 'इदं कर्तव्यम्, न कर्तव्यम्' इत्यादिविप्रतिपत्त्या आच्छन्ने कर्तव्य-तत्त्वे सुविचारितं शास्त्रमेव मार्गनिर्णयं करोति। तेन शास्त्रं सुविचार्य तदनुसारेण प्रवर्तितव्यम्, न तु कदापि सहसेति भावः।

अलं०—उपमा। इहापि पूर्वं (३१) पद्यवद्रूपकगर्भोपमैवोचिता। मल्लि-नाथरीत्या मतिभेदस्तम इवेति समासे तिरोधानकरणताया मतिभेदे प्रतीयमा-नाया अस्वारस्यादिति। कृत्यविधौ तिरोहितपदम् अज्ञातयाथार्थ्ये लाक्षणिकम्।

---

* 'आगमः शास्त्र आयाते' इति विश्वः।

दर्शनपदं च प्रकाशाख्ये यथार्थज्ञाने ।

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः ।
विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः ॥ २४ ॥

अ०—स्पृहणीयगुणैः महात्मभिः चरिते वर्त्मनि मनः यच्छताम् (पुरुषाणाम्) विधिहेतुः आगसाम् अहेतुः विनिपातः अपि समुन्नतेः समः (भवति) ।

व्याक०—स्पृहणीया गुणा येषां तैः स्पृहणीयगुणैः । स्पृहयितुं योग्याः स्पृहणीयाः। अर्हार्थे अनीयर् । महान् आत्मा येषां तैः महात्मभिः। विधिः हेतुः यस्य स विधिहेतुः । चरिते इति *कर्मणि क्तः । वर्त्मेति तत्कर्म । यच्छताम्-यमधातोः शतृप्रत्ययः, "इषुगमियमां छः" । समुन्नतेः-उद्युपसर्गान्नमतेः क्तिन्। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्" इति विकल्पेन षष्ठी ।

व्याख्या—स्पृहणीयाः-अन्यैरनुकर्तुमेष्टव्याः, श्लाघ्याः, गुणा येषां तथाभूतैः, महात्मभिः-उदारैः-सज्जनैः, चरिते-प्रहते-अनुसृते, वर्त्मनि-मार्गे-सदाचाररूपे, मनः-स्वीयं चित्तम्, यच्छताम्-स्थापयताम्, पुरुषाणाम्, †विधिहेतुः-दैवाज्जातः, ‡आगसाम्-पापानाम् (अपराधानां वा) अहेतुः-अकारणम्, §विनिपातः-पतनम्-अनर्थोऽपि, समुन्नतेः-अभ्युदयस्य, समः-तुल्यः, भवति ।

भावार्थः—ये हि पुरुषाः शिष्टानां मार्गमनुसरन्ति, शिष्टसंप्रदायेन व्यवहरन्ति, शास्त्रानुरोधेन प्रवर्तन्ते, तेषां यदि दैवात्पतनमपि कदाचिद् भवेत्, तदपि पतनामिति न गणनीयम्, अपि तून्नतिसममेव तत् । यतो हि यथोन्नतः पुरुषो लोके श्लाघ्यते, तथैव ते जनैः सदाचारनिष्ठत्वाच्छ्लाघ्यन्त एव, न तु केनापि निन्द्यन्ते, पुरुषापराधाभावात् । तदुक्तं नीतिशास्त्राचार्येण कामन्दकेन--'यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् । पुरुषस्त्वनुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः'

* यद्यपि 'चरन्त्यस्मिन्निति चरितं वर्त्म' इति अधिकरणार्थकः प्रत्ययोऽत्र युक्तः प्रतिभाति, परं तद्योगे "अधिकरणवाचिनश्च" इति षष्ठीनियमाद् 'महात्मभिः' इति तृतीया न स्यात् ।

† 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः ।

‡ 'पापापराधयोरागः' इत्यमरः ।

§ विनिपातोऽवपाते स्याद्दैवादिव्यसनेऽपि च—इति विश्वः ।

इति। किं च स्वापराधात्पतितः पुरुषो मलिनमतितया उद्धाराय पुनरपि पापमेव करोति, तेन च भूयो भूयः पतति, दैवात्पतितस्तु सन्मार्गनिष्ठत्वात्पुनरपि पापं न करोति, इति तस्य तत्पतनं सद्य एव निवर्तते, उन्नतिरेव चिराय लभ्यत इति विनिपातस्याप्युन्नतिहेतुतया उन्नतिसमत्वं ज्ञेयम्। तेन दैवात्प्राप्तानर्था अपि वयं न शोच्या एव, स्वापराधाभावादिति।

अलं०—विधिहेतुः, अहेतुः इति विशेषणद्वयस्योन्नतिसमत्वसाधकतया परिकरः। ईदृशे विनिपातेऽपि गुणदर्शनात्तस्येष्टपक्षे गणनमित्यनुज्ञालङ्कारः*। वर्त्मेत्यस्य आचारे लक्षणा। यथा महाद्भिः कृतो मार्गः सर्वैरनुस्रियते, तथा महतामाचारशैली अप्यनुस्रियत इति सादृश्यं तन्मूलम्।

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदूषितायतिम्।
विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः॥३५॥

अ०—जिगीषवः विजितक्रोधरयाः (सन्तः) गरीयसीम् †अदूषितायतिम् फलनिष्पत्तिं विगणय्य पौरुषं शिवम् औपयिकं नयन्ति।

व्याक०—विजितः क्रोधरयो यैस्ते विजितक्रोधरयाः। न दूषिता आयतिः यस्याः ताम् अदूषितायतिम्। दूषित इति दुष्यतेर्णिजन्तान्निष्ठा, "दोषो णौ" इत्युपधाया ऊत्वम्। जयतेः सन्नन्तादुप्रत्यये जिगीषुः, "सन्लिटोर्जेः" इति कुत्वम्। निष्पत्तिमिति पद्यतेर्भावे क्तिन्। विगणय्य-स्वार्थणिजन्ताद् गणधातोर्ल्यप्, "ल्यपि लघुपूर्वात्" इति णेरयादेशः। उपाय एव औपयिकम्, विनयादित्वात्स्वार्थे ठक्, आकारस्य ह्रस्वश्च। पौरुषम्, औपयिकम्, इति द्वयमपि नयतेः कर्म, द्विकर्मकत्वात्तस्य, औपयिकमिति गौणं कर्म। नयन्तीत्यत्र फलस्य कर्तृगामित्वाविवक्षायां परस्मैपदमिति कौमुद्यां दीक्षितः। "कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि" इति तु नियमार्थम्, न तु परगामिनि क्रियाफलेप्यात्मनेपदविधानार्थमिति।

व्याख्या—जिगीषवः-विजयमिच्छन्तो विवेकिनः, विजितः-निरुद्धः, क्रोधस्य रयः-वेगो यैस्तथाभूताः सन्तः, गरीयसीम्-गुरुतराम्-प्रभूताम्, अदूषितायतिम्-न दूषिता-विकृतिं प्रापिता, आयतिः-उत्तरकालो यस्यास्तथाभूताम्, फलनिष्प-

* दोषस्याप्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्—इति कुवलयानन्दे।

† अदूषितायतीम्- इति दीर्घपाठः क्वचित्। उत्तरः काल आयतिः—इत्यमरः।

त्तिम्-इष्टसिद्धिम्; विगणय्य-निश्चित्य, पौरुषम् स्वात्मनि स्थितं पुरुषार्थम्-कार्योत्साहम्, शिवम्-अनुकूलम, औपयिकम्-उपायम्, नयन्ति प्रापयन्ति-सदुपायेन योजयन्ति इति ।

भा०—येषां विजयप्राप्तेरस्ति कामना, ते विवेकिनः क्रोधस्य वशीभूताः कदापि न प्रवर्तन्ते, सति क्रोधे विवेकासंभावात्, विवेकं विना च विजयकथाया अप्यभावात् । तस्मात् क्रोधं विजित्य, यदा विवेकेन फलसिद्धिमवश्यंभाविनीं मन्यन्ते, तदा स्वोत्साहानुरूपं सम्यगुपायमारचयन्ति । न च क्षुद्रफलार्थे तेषां प्रवृत्तिः, न वा परिणामेऽनर्थसंभावनायाम् । तदाह कामन्दकः-" निष्फलं क्लेशबहुलं संदिग्धफलमेव च । न कर्म कुर्यान्मतिमान्सदा वैरानुबन्धि च" इति ।

अलं०—विजितक्रोधरया इति विशेषणस्य साभिप्रायत्वात्परिकरः । चेतनस्यैव विजय इति क्रोधविषये विजितेति लाक्षणिकम् । विजितो यथा निरुध्यते, स्वाभीष्टेऽर्थे च प्रवर्त्यते, तथा क्रोधोऽपीति । अत्र ' शिवमौपयिकम् ' इत्यस्य दूरस्थक्रियया क्लेशेनान्वयात् ' क्लिष्टत्वम् ' वाक्यदोषः ।

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।
अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥

अ०—उदेतुमिच्छता (सर्वेणापि) पुरः धिया रोषमयं तिमिरम् अपनेयम् । अंशुमता अपि प्रभया निशाकृतं तमः अविभिद्य न उदीयते ।

व्याक०—उदेतुम्-उत्पूर्वकादिण्धातोस्तुमुन्, " समानकर्तृकेषु तुमुन् " इति । रोषादागतं रोषमयम्-"तत आगतः " इत्यधिकारे "मयट् च" इत्यनेन मयट् । अपनेयम्-नीधातोरर्हार्थे " अचो यत् " । प्रभा-भातेः " आतश्चोपसर्गे " इति भावे अङ् । *हलन्तान्निश्शब्दाद्भागुरीष्टया टापि निशा, तस्य कर्तरि तृतीयान्तस्य कृदन्तेन कृतशब्देन तत्पुरुषः । अविभिद्य-ल्यबन्तेन नञ्समासः । उदीयते-एतेर्भावे लट् । पूर्ववाक्ये इच्छतेति कर्तरि धिया इति च करणे तृतीया, उत्तरवाक्ये तु अंशुमतेति कर्तरि, प्रभयेति च करणे ।

व्याख्या—उदेतुम् इच्छता-उन्नतिं कामयमानेन, सर्वेणापि, पुरः-प्रथम-

* ' वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ' ।

मेव, धिया-विवेकबुद्धया, रोपमयम्-कोपजन्यम्, तिमिरम्-अज्ञानम्-मोहः, अपनेयम्-दूरीकरणीयम् । अंशुमता-सूर्येणापि, प्रसभा-कान्त्या-तेजसा, निशाकृतम्-रात्रिजनितम्, तमः-अन्धकारम्, अभित्त्वा-अविनाश्य, न उदीयते-नोदयः प्राप्यते, अपि तु भित्त्वैव प्राप्यते ।

भा०—सूर्यो हि यदा पूर्वं स्वकान्त्या रात्रिजनितं तमो विनाशयति, तदैवोदयं (उदयाचलम्) याति, तथैव च उदयम् (अभ्युदयम्) इच्छति, तेन तमः पूर्वं विनाशयन्नेव । अत्र तमो बुद्धिसंमोहः कोपजनितः । तद्विनाशश्च विवेकबुद्धया । कोपजयमन्तरेण नैवाभ्युदयलाभ इत्याशयः ।

अलं०—पूर्वार्धोपात्तस्य सामान्यस्य विशेषेण सूर्यवृत्तेन वैधर्म्येण समर्थनादर्थान्तरन्यासः । यदि तु पूर्वार्धे मनुष्यवाचि विशेष्यपदमध्याहियते, तदा वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः। सूर्यपुरुषयोः, अन्धकारमोहयोः, प्रभाबुद्धयोः, निशारोपयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः । निशारोपयोर्भिन्नलिङ्गत्वं तु कथंचिद्दोष एव । सूर्यस्याप्येवं किमुतान्येषामिति अपिशब्दद्योत्यं मल्लिनाथ आह । तद्रीत्या काव्यार्थापत्तिर्व्यङ्ग्या ।

बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।
क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसंपदः ॥ ३७ ॥

अ०—बलवान् अपि यः (पुरुषः) कोपजन्मनः तमसः अभिभवं न रुणद्धि, स सकलाः शक्तिसंपदः क्षयपक्ष इव ऐन्दवीः कलाः हन्ति ।

व्याक०—कोपाज्जन्म यस्य, तस्य कोपजन्मनः, “ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च ” इति वामनोक्त्या व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरत्र अवगन्तव्यः । क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः, क्षयतेरचि क्षयः । शक्तय एव संपदः शक्तिसंपदः । शक्तिरिति क्तिन्नन्तम्, संपद इति भावक्विबन्तम् । अभिभवम्-भवतेः “ ऋदोरप् ” । अस्य कृत्प्रत्ययान्तस्य योगे तमस इति कर्तरि षष्ठी, कर्मणोऽविवक्षणात् । इन्दोरिमा ऐन्दवीः, शैषिकोऽण् ।

व्याख्या—बलवान्-शक्तिसंपन्नः, अपि यः-पुरुषः, कोपजन्मनः-क्रोधादुत्पन्नस्य, तमसः-मोहस्य, अभिभवम्-आक्रमणम्, (मोहेन स्वस्योपरि कृतमाक्रमणम्) न रुणद्धि-न निवारयति, सः-पुरुषः, सकलाः शक्तिसंपदः-प्रभावो-

त्साहमन्त्रजाः सर्वा अपि संपद्रूपाः शक्तीः, क्षयपक्ष इव-कृष्णपक्षो यथा, ऐन्दवीः कलाः-*चन्द्रस्यावयवान्, तथा-हन्ति-नाशयति ।

भा०—सर्वशक्तिसंपन्नेनापि येन क्रोधजनितं तमो (मोहो) न निवार्यते, तस्य सर्वा अपि संपद्रूपाः शक्तयः विनश्यन्ति । यथा कृष्णपक्षरूपेण कालेन तमो (अन्धकारः) न निवार्यत इति तस्य संपद्रूपाश्चन्द्रकला विनश्यन्तीति स्पष्टं दृश्यते । अन्धस्य जङ्घाबलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं व्यर्थमेवेति । पुरुषकृतापराधादिह संपदां क्षय इति पुरुषस्यैव हन्तृत्वम् (विनाशकर्तृत्वम्) व्यवहृतम्, संपदः स्वयं न नश्यन्ति, अपि तु स एव संपदो विनाशयतीति । उपमाने ऽपि कालस्य सर्वकारणत्वादिन्दुकलाहन्तृत्वं तत्रास्त्येव । चन्द्रकलानां शोभनवस्तुत्वात्तत्र संपद्रूपत्वं व्यवहृतम्, शक्तीनां तु संपद्रूपताभ्युदयहेतुत्वात्सुस्पष्टैव । आक्रमणेन संपद्विनश्यतीत्यपि लोकसिद्धमेव ।

अलं०—उपमा । क्षयपक्ष उपमानम्, पुरुष उपमेयः । शक्तिसंपदां चन्द्रकलानां च बिम्बप्रतिबिम्बभावः, तमस आक्रमणानिरोधद्वारेण तद्विनाशकर्तृत्वं सामान्यधर्मः । कलाः सकला इति छेकानुप्रासः ।

समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥

अ०—यः समवृत्तिः (सन्) समये मार्दवम् उपैति, च तिग्मताम् तनोति, स मेदिनीपतिः विवस्वानिव ओजसा लोकम् अधितिष्ठति ।

व्याक०—समा वृत्तिर्यस्य स समवृत्तिः । वृत्तिरिति वर्ततेः क्तिन् । मृदोर्भावो मार्दवम्, अण् । उपैति-उपपूर्वकादेतेर्लट्, "एत्येधत्यूठ्सु" इति वृद्धिः । तिग्मस्य भावः तिग्मता, तल् । लोकम्-अधितिष्ठति इति " अधिशीङ्स्थासां कर्म " ।

व्याख्या—यः-नृपः, समा-साधारणरूपा, नातितीक्ष्णा नातिमृदुश्च, वृत्तिः-व्यवहारो यस्य, तथाभूतः सन्, समये-सत्यवसरे, मार्दवम्-मृदुताम्, सौम्यव्यवहारम्, उपैति-याति, च-सत्यवसरे, तिग्मताम्-तीक्ष्णताम्-क्रूरव्यवहारम्, तनोति-प्रकटयति, स मेदिनीपतिः-राजा, विवस्वानिव-सूर्य इव, ओजसा-तेजसा,

* कला तु षोडशो भागः—इत्यमरः ।

लोकम् अधितिष्ठति-सर्वमपि भुवनमाक्रामति, सर्वस्मिन्नपि भुवनेऽधिकरोति ।

भा०—यो हि राजा न सर्वथा मृदुरेव स्यात्, नचैकान्ततस्तीक्ष्ण एव भवेत्, अपि तु काले मृदुः काले च तीक्ष्णः स्यात्-स सर्वमपि लोकं स्ववृत्त्या आक्रम्य वशीकरोति । यथा सूर्यः समयभेदेन हेमन्तादिषु मृदुः, ग्रीष्मादौ च तीक्ष्णो जायते अत एव सर्वोऽपि लोकस्तेनाक्रम्यते ।

अलं०—उपमा ।

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ॥ ३९ ॥

अ०—श्रियाम् चिराय परिग्रहः क्व, च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता क्व (अस्ति) हि शरदभ्रचलाः बहुच्छलाः श्रियः चलेन्द्रियैः (पुरुषैः) असुरक्षाः (भवन्ति) ।

व्याक—इन्द्रियाणि वाजिन इव इन्द्रियवाजिनः, इन्द्रियाण्येव वाजिन इति वा । दुष्टा इन्द्रियवाजिनः (कर्म०), तेषां वश्यः (ष० तत्पु०) तस्य भावः, दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता । वशशब्दाद् "वशं गतः" इति यत्प्रत्ययः, तदन्ताद्भावे तल् । शरदः अभ्राणि (ष० तत्पु०) इव चलाः शरदभ्रचलाः, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः । चला इति पचाद्यजन्तम् । बहूनि च्छलानि यासु ता बहुच्छलाः । चलानि इन्द्रियाणि येषां तैः चलेन्द्रियैः । श्रीः, परिग्रहः, क्व इति व्याख्यातपूर्वाणि । चिराय-इति चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । सुरक्षा इति "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" इति रक्षधातोः खल्प्रत्ययान्तम् । ततो नञा समासः । चलेन्द्रियैरित्यरक्षणस्य कर्तृपदम् । खलर्थयोगे षष्ठीप्रतिषेधः ।

व्याख्या—श्रियाम्-संपदाम्, चिराय-दीर्घकालपर्यन्तम्, परिग्रहः-स्वीकारः-स्ववशे स्थापनम्, क्व, च-किं च, दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता-दुष्टानाम्-दोषं प्राप्तानाम् कुमार्गगामिनाम्, तथाविधाश्वसदृशानामिन्द्रियाणाम् (इन्द्रियरूपाणामुद्धतानामश्वानामिति वा) वश्यता-अधीनता क्व, (चकारेण प्राप्त उभयोः समुच्चयः क्वेति पदेन प्रतिक्षिप्यते) नोभयमेकत्र संभवति, अतिदूरमेतयोरन्तरमिति । हि-यतः, शरदः-शरत्कालस्य, अभ्राणि-मेघाः, तद्वत् चलाः-चञ्चलाः, किं च

*बहुच्छलाः-बहूनि च्छलानि-रन्ध्राणि-स्खलितानि, यासु तथाभूताः, श्रियः-संपदः, चलेन्द्रियैः-चलानि-विषयेषु धावमानानि, इन्द्रियाणि येषां तथाविधैः पुरुषैः, असुरक्षाः-रक्षितुमशक्या भवन्ति ।

भा०—येनेन्द्रियाणि (इन्द्रियप्रेरकाः क्रोधाद्या दोषाः) न जितानि, य इन्द्रियाणां वशे तिष्ठति, स चिरं लक्ष्मीं भोक्तुं न शक्नोति । करगतापि लक्ष्मीस्तस्य विनश्यत्येव । परिग्रहपदं भार्यास्वीकार एव निरूढम्-तस्यात्र प्रयोगेण श्रीषु भार्यात्वारोपो द्योत्यत इति चित्रभानुः । श्रियामिति बहुवचनेन च नानाविधानां संपदां परस्परविरुद्धानां सपत्नीनामिव रक्षणे विविधोपायैश्चित्त्यं व्यज्यते । तथा च यः परवशः तस्मिन्नेकापि स्त्री न रज्यते, किं पुनर्बह्व्यः । परवशो हि कथं श्रियो वशीकुर्यात् । उत्तरार्द्धेनेदमुक्तम्, श्रियोऽपि स्वाभावेन चलाः, पुरुषोऽपीन्द्रियपरतन्त्रश्चल इति उभयोश्चलयोर्योगे दुष्करमेव स्थैर्यम् । यथा शरदभ्राणां वायुपरतन्त्राणाम् । प्रावृडभ्राणां तु गुरुतया कथंचिज्जायत एव स्थैर्यमिति तद्वद् जितेन्द्रियपुरुषाश्रिताः श्रियः स्थिरा भवन्ति । बहुच्छलाः इति बहून् व्याजान् जानन्ति, कथंचित्स्वामिनं प्रतार्य गच्छन्त्येव, एतेन च चलेन्द्रिये पुरुषे संभाविताः सुहृद्विमाननाजनापराग-प्रकृतिकोपाद्याः संपदां निर्गमहेतवोऽत्र विवक्षिताः । विशेषणाभ्यामाभ्यां श्रियां पुरुषवञ्चकवेश्यासादृश्यं च व्यञ्जितमित्यलं विस्तरेण । तथा च दुर्योधनस्य चलेन्द्रियतया तत्र वर्तमानापि लक्ष्मीश्चिरं न स्थास्यतीति प्रकृते सम्बन्धः । यद्वा स्थिरां लक्ष्मीमभिलष्यद्भिरस्माभिर्नेन्द्रियवशे स्थेयम्, अपि तु तत्प्रेरकाः क्रोधाद्या दोषा विजेतव्या एवेति ।

अलं०—पूर्वार्धे विषमम् । उत्तरार्द्धेन हेतुरुपात्त इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं मल्लिनाथ आह । विशेषणयोः साभिप्रायतया परिकरोऽपि तदङ्गम् । इन्द्रियवाजीत्युपमा, रूपकं वा । शरदभ्रचला इत्युपमा । एषां संसृष्टिः ।

किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।
क्रियते पतिरुर्वरापां भवता धीरतयापरीकृतः ॥४०॥

*'छलं तु स्खलिते व्याजे'-इति विश्वः ।

अ०—भवता धीरतया अधरीकृतः अपां पतिः उपात्तरंहसः मनसः असामयिकं क्षोभं वितन्वता (सता) किम् उच्चकैः क्रियते ।

व्याक०—उपात्तं रंहो येन तदुपात्तरंहः, तस्य । उपात्त इति 'उप' आङ् पूर्वाद्दातेः क्तः "अच उपसर्गात्तः" । अनधरोऽधरः संपद्यते तथा कृतः-अधरीकृतः, च्विः । असामयिकम्-समयोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे "समयस्तदस्य प्राप्तम्" इति ठञ्, ततो नञ्समासः । समय एव सामयिकः, स्वार्थिको विनयादित्वात् ठगिति चित्रभानुः । क्षोभ इति घञन्तम् । उच्चैरित्यव्ययात् "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः" इत्यकचि उच्चकैः ।

व्याख्या—(हे भीम ! भवता-आदरास्पदेन त्वया, धीरतया-*धैर्यगुणेन (करणभूतेन) अधरीकृतः-पूर्वं स्वापेक्षया नीचैः कोटिं आपितः-तिरस्कृतः, अपां पतिः-जलस्वामी समुद्रः, इदानीम्, उपात्तम्-गृहीतम्, †रंहः-वेगः-त्वरा, येन-तथाभूतस्य मनसः-चेतसः, असामायिकम्-अप्राप्तकालम्-अनवसरदुःस्थम्, (समयः-सभायां कृता द्वादश वर्षाणि वनवासप्रतिज्ञा, स एव सामयिकः, तद्विरुद्धमिति चित्रभानुः) क्षोभम्-चाञ्चल्यम्, वितन्वता-विशेषेण विस्तारयता, चेष्टाभिः प्रकटयता इति वा, भवतैव, किम् उच्चकैः क्रियते-किमर्थमुत्कर्षं नीयते । किमः क्षेपार्थकत्वान्नैतदुचितमित्यर्थः ।

भा०—भीम ! त्वयि पूर्वमेतादृशं धैर्यमासीद्, येन त्वयैव धीरतमोऽपि समुद्रो जितः, (समुद्रे प्रकृतिस्थितिमात्रम्, न तु चलनविरहः, तरङ्गमाला-कुलत्वात्, त्वयि तूभयम्, मर्यादास्थितिरपि, मनसश्चलनाभावोऽपि, तेन समुद्रो जित इति चित्रभानुः । समुद्रस्य काले (प्रलये) धैर्य (स्थिति) त्यागः, तव तु न कदापीति तस्य जय इति वयम्) इदानीं तु त्वं मनस्यकाल एव त्वरया क्षोभमुद्भावयसि, तेन समुद्रस्त्वदपेक्षया उत्कृष्टः स्यात् । तस्य समये धैर्यत्यागः, तव त्वसमय एवेति तस्योत्कर्षः । पराजितस्य पुनरुच्चैःकरणं सर्वथानुचितमेवेति धैर्यं त्वया रक्षणीयमेव । प्रशंसया समुत्साह्य भीमो राज्ञा नीतिविदा क्षोभान्निवर्त्यते ।

---

* 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु'—इति रसिकाः ।

† 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः'—इत्यमरः ।

अलं०—वितन्वतेति समुद्रस्योच्चैः करणे हेतूपन्यासात्काव्यालिङ्गमिति मल्लिनाथः । चिराद् धृतं धैर्यं रक्षणीयमेवेति विवक्षितस्यार्थस्य वैचित्र्येण प्रतिपादनात् पर्यायोक्तं मुख्यम् । धीरतयाधरीकृत इत्यनुप्रासश्चमत्कारी ।

श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून् विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।
*जनयन्त्यचिराय संपदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥४१॥

अ०—ये श्रुतम् अधिगम्य अपि शरीरजन्मनः रिपून् न विनयन्ते, खलु ते अचिराय संपदाम् चापलाश्रयम् अयशः जनयन्ति ।

व्याक०—शरीरे जन्म येषां तान् शरीरजन्मनः, सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपात-विधिना ज्ञापितो व्यधिकरणबहुव्रीहिः । चापलम् आश्रयो यस्य, तत् चापलाश्रयम् । चपलस्य भावश्चापलम्, भावार्थकोऽण् तद्धितः । श्रुतं व्याख्यातम् । अधिगम्येति गच्छतेर्ल्यपि वैकल्पिकत्वान्मलोपाभावे रूपम् । विनयन्ते-"कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि" इत्यात्मनेपदम् । जनयन्तीति जायतेर्णि-जन्तस्य, मित्त्वाद् ह्रस्वः । अयश इति प्रयोज्यकर्तृ ।

व्याख्या—ये पुरुषाः, श्रुतम्-शास्त्रम्, अधिगम्यापि-ज्ञात्वापि, (यद्वा-श्रुतमपि, शास्त्रमपि, अधिगम्य, अपिः समुच्चयार्थः, तेन विवेकधैर्यादिकम-वलम्ब्येति अनुक्तमप्यूह्यमिति चित्रभानुः) शरीरजन्मनः-सूक्ष्मशरीरजातान्, (यद्वा सति शरीरे उत्पद्यमानान्, न त्वात्मनः स्वाभाविकान्) रिपून्-शत्रुसदृशान् विनाशकान्, कामक्रोधादीन् दोषान्, (अजितानि चक्षुरादीन्द्रि-याण्यपि रिपुशब्देनेह ग्राह्याणीति चित्रभानुः) न विनयन्ते-न निरुन्धन्ति, खलु-निश्चयेन, ते-पुरुषाः, अचिराय-शीघ्रमेव, संपदाम्-श्रियम्, चापलतानि-मित्तकम्, अयशः-दुष्कीर्तिम्-कलङ्कम्, जनयन्ति-उत्पादयन्ति । चिरायेति पाठे चिरकालस्थायि अयशो जनयन्तीति व्याख्येयम् ।

भा०—शास्त्राधिगमो हि क्रोधादिविकारविजयायैव भवति, यैः शास्त्रमधीत्यापि विकारा न जिताः, तेषां न केवलं शास्त्राधिगमो व्यर्थः, अपि तु श्रियमपि रक्षितुं ते न शक्नुवन्ति । तेभ्यः शीघ्रं श्रीरपयात्येव । तच्चेदमपयानं न श्रियाः स्वाभाविकम्, अपि तु तेषां पुरुषाणां दोषैरेव

---

* 'जनयन्ति चिराय'—इति दाक्षिणात्यपाठः ।

जनितम् । तस्मात् श्रीश्चपलेति लोके योऽयं श्रियाः शिरसि कलङ्कः, सोऽयमजितेन्द्रियैः पुरुषैरेव दत्तः । शरीरजन्मन इत्युक्त्या यैरतिसन्निकृष्टा अपि रिपवो जेतुमशक्याः, ते दूरस्थान् रिपून् कथं जेष्यन्तीत्यभिप्रेतम् ।

अलं०—श्रुतमप्यधिगम्य रिपूणामविनय इत्यपियोगात् विरोधः । तथा श्रीरपयातीति प्रकृतस्याप्रस्तुतलक्ष्मीकलङ्करूपकार्यमुखेनाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । भीम ! शास्त्रज्ञोऽपि भवान् क्रोधवशत्वेन लक्ष्मीं स्थिरां प्राप्तुं योग्यः स्याद्, इति प्रस्तुतस्य सामान्यमुखेनाभिधानादप्यप्रस्तुतप्रशंसा । पुरुषाणां दोषेण श्रियां कलङ्क इत्यसङ्गतिरपि ।

अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी* ।
जनवन्न भवन्तमक्षमा नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥४२॥

अ०—अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी अक्षमा जनवद् भवन्तम् नयसिद्धेः अपनेतुं न अर्हति ।

व्याक०—अतिपातितानि कालश्च साधनानि च (द्वन्द्वः) यया सा अतिपातितकालसाधना, द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । यद्वा काल एव साधनमिति कर्मधारयपूर्वको बहुव्रीहिः । अतिपातितेति णिजन्तान्निष्ठा, कालसाधनानि प्रयोज्यकर्तॄणि । साधनमिति भावल्युडन्तम् । स्वस्य-शरीरम्, इन्द्रियवर्गश्च (द्व० ष० तत्पु०) तयोस्तापनी स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी । तापनीति णिजन्तात्कर्तरि ल्युडिति मल्लिनाथः । बाहुलकात्तत्संभवेत् । टित्त्वात् ङीप् । चित्रभानुस्तु तापिनीति पाठं मत्वा ताच्छील्ये णिनिमाह । अक्षमा-क्षमूष् धातोः "षिद्भिदादिभ्योऽङ्", ततो नञ्समासः । जनवद्-जनैस्तुल्यमित्यर्थे "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः", "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यव्ययत्वम् । अपनेतुम्-"शक-धृषज्ञाग्ला—" इत्यादिना अर्हतावुपपदे तुमुन् ।

व्याख्या—अतिपातितानि-अतिक्रमम् (अनादरम्) नीतानि, कालः-अनुकूलः समयः, साधनानि-सहायादयश्च यया, (यद्वा अतिपातितं कालरूपं मुख्यं साधनं यया) तथाभूता, स्वस्य शरीरम्, इन्द्रियवर्गम्-मनश्चक्षुरादिकं च तापयति-दुःखयति-इति तथाभूता, अक्षमा-असहिष्णुता-क्रोधः, जनवद्-

* तापिनी—इति पाठान्तरम् ।

विवेकरहितान् अशिक्षितान् *पामरजनान् यथा, तथा, भवन्तम्-आदरास्पदं त्वाम्, नयसिद्धेः-नीतिसाध्यायाः फलसिद्धेः, अपनेतुम्-दूरं गमयितुम्, न अर्हति-न योग्यास्ति ।

भा०—भीम ! यथा सहनशक्तिर्नश्यति, सेयमक्षमा नाम मनोविकारः क्रोधादिकमुत्पाद्य अनुकूलमवसरं सहायादिसंपत्तिं च प्रतीक्षितुं न ददाति, त्वरया अविवेकेन प्रवर्तयति । अनया च शत्रूणां कोऽप्यपकारो न क्रियते, अपि तु स्वस्यैव शरीरमिन्द्रियाणि च ताप्यन्ते (शरीरेन्द्रियेत्युक्त्यापि स्वस्यैव शरीरादौ लब्धे स्वपदोपादानं स्वस्यैव शरीरादिकं तापयतीति द्योतयितुमुपात्तम्) यानयाभिभूताः प्राकृताः पामरजना अविवेकेन प्रवर्तमाना नीतिभ्रष्टाः सिद्धेरपि भ्रश्यन्ति । भवादृशास्तु विवेकी अस्या वशगो भवेदिति न सर्वथा योग्यम् । भीमं प्रशस्य तत्सान्त्वनमेव राज्ञ उद्देश्यम् ।

अलं०—जनवदिति वैधर्म्येण दृष्टान्तः । भावार्थोक्तरीत्या स्वशब्देन गम्या परिसंख्या । विशेषणे अक्षमायास्त्याज्यत्वे साभिप्राये इति परिकरः ।

उपकारकमायतेर्भृशं †प्रभवः कर्मफलस्य भूरिणः ।
अनपायि निबर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥४३॥

अ०—आयतेः भृशम् उपकारकम्, भूरिणः कर्मफलस्य प्रभवः, अनपायि द्विषां निबर्हणम् साधनम् तितिक्षासमम् न अस्ति ।

व्याक०—उपकरोतीत्युपकारकम्, णमुल् । प्रभव इति प्रसव इति वा भवतेः सुवतेर्वा "ऋदोरप्" इति करणे अधिकरणे वा अप् । अनपायीत्यत्र अपायोऽस्त्यस्येत्यर्थे अपायशब्दादिनिः, ततो नञ्समासः । द्वेष्टेः "सत्सु द्विष्—" इत्यादिना क्विपि द्विट्, तस्य कर्मणि षष्ठीबहुवचने द्विषाम् । निबर्हणमिति ल्युडन्तम् । तितिक्षेति-'तिज् निशाने' धातोः स्वार्थे "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" । सन्नन्तात् स्त्रियाम् "अ प्रत्ययात्" इति अकारः प्रत्ययः । आयतेः, कर्मफलस्य, द्विषाम्-इति कर्मार्थिकाः षष्ठ्यः ।

व्याख्या—आयतेः-उत्तरकालस्य, दीर्घकालव्यापिन्याः संपदः, भृशम्-

---

* जनो लोके महर्लोकात्परलोके च पामरे-इति मेदिनी ।

† प्रसवः कर्मफलस्य-इति मल्लिनाथसंमतः पाठः ।

अत्यन्तम्, उपकारकम्-अनुकूलम्, स्थिरताहेतुः, भूरिणः-प्रभूतस्य, कर्मफलस्य-कर्मजन्यायाः प्रयोजनसिद्धेः, प्रभवः-उत्पत्तिस्थानम्, मूलकारणम् (प्रसवः-उत्पादकमिति वा) अनपायि-स्वयमविनश्यद्, (अथवा अपायस्य-अनर्थस्य *अहेतुः) द्विषाम्-शत्रूणाम्, निबर्हणम्-विनाशकम्, साधनम्-सिद्धेरुपायः, तितिक्षासमम्-क्षमया तुल्यम्, अन्यद् न अस्ति । क्षमा त्वेवंविधं साधनमस्तीति अर्थाल्लभ्यते ।

भा०—क्षमा पुरुषस्योत्तरकालं रक्षति, वर्तमानां संपदं पाति, सत्यामेव क्षमायां कर्माणि नूनं फलमुत्पादयन्तीति सैव फलप्राप्तेर्मूलकारणम् । इयमेव शत्रून् विनाशयन्त्यपि स्वस्य स्वाश्रयस्य वा नानर्थं जनयति । एवंविधं सिद्धेः साधनं नान्यज्जगति वर्तते । अस्ति पराक्रमेणापि आयतेरुपकारः, परं नात्यन्तिकः, क्षमा तु भृशमुपकारिका । पराक्रमः फलं ददाति, परमल्पमेव, क्षमा तु भूरि ददाति । पराक्रमः-शत्रून्नाशयति, परं कदाचित्स्वस्याप्यपकरोति, क्षमा तु न तथेत्युत्कृष्टा सा । कालप्रतीक्षया सहिष्णुतेह क्षत्रियाणां क्षमा विवक्षिता, न तु मुमुक्षूणामिव सर्वथा प्रवृत्तिविघातिनीति चित्रभानुः ।

अलं०—तितिक्षासममिति सादृश्यमुपात्तम्, उपमेयस्य कस्यचिन्नाम तु न गृहीतमिति उपमेयलुप्ता समासगता आर्थी उपमेति मल्लिनाथः । काव्यप्रकाशरीत्या तूपमानलुप्तेयं व्यवह्रियते, क्षमाया वर्णनीयत्वेनोपमेयत्वाद्, उपमानस्यानुपादानात् । रसगङ्गाधरकारस्तु उपमानसत्ताप्रतिषेधे नोपमामिच्छति, रीत्या 'असमो' नामात्रालङ्कारः । पराक्रमाद्यपेक्षया व्यतिरेको भृशादिशब्दैर्वाच्यो...रीत्या व्यज्यते ।

प्रणतिप्रवणान् विहाय नः †सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।
प्रणमन्ति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥४४॥

अ०—सहजस्नेहनिबद्धचेतसः मानभृतां प्रथमे वृष्णयः प्रणतिप्रवणान् नः विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति ।

व्याक०—सहजेन स्नेहेन (कर्म०) निबद्धं (तत्पु०) चेतो येषां ते

* इनिप्रत्ययवाच्यः सम्बन्धो हेतुहेतुमद्भावो विवक्ष्यत इति चित्रभानुः ।

† 'सहजप्रेम' इति पाठान्तरम् ।

सहजस्नेहनिबद्धचेतसः । सह जायत इति सहजम्, "अन्येष्वपि दृश्यते" इति जनेर्डप्रत्ययः । स्निह्यतेर्घञि स्नेहः, बध्नातेर्निष्ठायां निबद्धम् । निबद्धचेतस इति प्रथमाबहुवचनं वृष्णिविशेषणम्, द्वितीयाबहुवचनं नःपदबोध्यानां विशेषणं वा । आवृत्त्योभयमर्पाति चित्रभानुः । प्रणत्या प्रवणान् प्रणति-प्रवणान् । प्रणतिरिति नमतेः क्तिन्, "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् । प्रुधातोर्ल्युप्रत्यये प्रवणः । मानं बिभ्रतीति मानभृतः, बिभर्तेः क्विप्, उपपदसमासः । ततो निर्धारणे षष्ठी । विहाय-जहातेर्ल्यप् । सुयोधनम्, युध्यतेः "भाषायां शासियुधि—" इत्यादिना युच् । सदा-सर्वशब्दात् "सर्वैकान्य—" इत्यादिना कालार्थे दाप्रत्ययः, सर्वशब्दस्य विकल्पेन सादेशश्च ।

व्याख्या—सहजेन-स्वाभाविकेन, स्नेहेन-प्रेम्णा, (यद्वा-मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-सुतादयः सहजा इत्युच्यन्ते, तदुचितेन प्रेम्णा) निबद्धम्-सक्तम्, चेतः-मनो येषां तथाभूताः, मानभृताम्-आत्माभिमानरक्षिणाम्, प्रथमे-अग्रेसराः, वृष्णयः-वृष्णिवंश्या यादवाः, *प्रणतिप्रवणान्-प्रणामपरान्, सहजस्नेहनिबद्धचेतसश्च, नः-अस्मान्, विहाय-परित्यज्य, सुयोधनम्-दुर्योधनम्, सदा-सर्वस्मिन् काले, न प्रणमन्ति-न संमानयन्ति-नानुसरन्तीति ।

भा०—ननु क्षमावलम्बने क्रमेण दुर्योधनपक्षवृद्धिः स्यात्, उदासीनेष्व-स्मासु सर्वे राजानो दुर्योधनेनैव मैत्रीं बध्नीयुरिति भीमस्याशङ्कां मनसि विचार्य युधिष्ठिर उत्तरयति-नैवं स्यात् । प्रथमं बलशालिनो यादवानेव पश्य, तेषां प्रधानस्य कृष्णस्य वयं पितृष्वसुःसुताः, स्वाभाविकं च तैरस्माकं प्रेम, तेषां चास्माभिः, मानयामश्च वयं तान् । दुर्योधनोऽभिमानी न तान् मानयति, असंमानिता अपि केचन लुब्धा मानमविगणय्य महान्तमनुवर्तेरन्, परं ते तु मानरक्षिण इति अस्मान् विहाय दुर्योधनेन तेषां प्रीतिर्न कदापि भवितुमर्हति । प्रयोजनापेक्षया कंचित्कालं भवेदपि, सदा तु नैव ते दुर्योधनमनुसरेयुरिति तेषां भेदशङ्का नास्त्येव । ते दुर्योधनं त्यक्ष्यन्त्येव, अस्मत्पक्ष एवागमिष्यन्तीति परमस्माकं बलम् ।

अलं०-प्रणामाभावे बहुहेतूपन्यासादनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति मल्लिनाथः ।

---

* प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे—इत्यमरः ।

सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये ।
विनयादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥४१॥

अ०—ये एषां सहजाः तथा इतरे सुहृदः मतं न विलङ्घयन्ति, ते आत्मसिद्धये विनयादिव धृतराष्ट्रात्मजम् यापयन्ति ।

व्याक०—सुष्ठु हृदयं येषां ते सुहृदः, "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" इति निपातितो हृदादेशः । आत्मनो जात आत्मजः, "पञ्चम्यामजातौ" इति डः । यापयन्ति-यातेर्णिच्, "अर्तिह्री-" इत्यादिना पुगागमः । तथेत्यादिशब्दा व्याख्याताः । धृतराष्ट्रात्मजमिति यापनकर्मणि द्वितीया, प्रतीत्यव्ययमध्याहृत्य तद्योगे वा द्वितीया । विनयादिति विनयं प्रदर्श्येत्यर्थे "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" इति पञ्चमी ।

व्याख्या—ये अन्ये राजानः, एषाम्-वृष्णीनाम्, सहजाः-मातृकुले जाताः, पितृष्वस्रादिसुता वा. तथा किं च *इतरे-अन्यविधाः प्राकृताः (अनन्तरादनन्तरस्य राष्ट्रस्याधिपाः) कृत्रिमाश्च (येषामुपकारः कृतः, यैर्वा स्वस्योपकारः कृतस्तथाविधाः) सुहृदः-मित्राणि. मतम्-वृष्णीनां विचारम्-वृष्णिपक्षम्. न विलङ्घयन्ति न अतिक्रामन्ति, (चित्रभानुस्तु ये. इतरे-यादवेभ्योऽन्ये, अस्माकम्, सहजाः-स्वाभाविकाः, सुहृदः-मित्राणि, तेऽपि तथा-यादवा इव सदा सुयोधनपक्षे न स्थास्यन्ति. ये च एषाम्-अस्मत्सुहृदाम्. मतम्-अभिप्रायम्, न विलङ्घयन्ति. तत्पक्षपातिनः सन्ति. सुहृदां सुहृद इत्यर्थः-इति व्याख्यान्तरमप्याह, स्वारसिकं चैतत्प्रतीयते) ते-एते सर्वे, आत्मसिद्धये-स्वस्य प्रयोजनं साधयितुम्, विनयादिव-(इव-शब्दो विनयसाम्यं वदन् विनयस्य कृत्रिमतां द्योतयति) कृत्रिमं विनयं प्रकाश्य, धृतराष्ट्रात्मजम्-दुर्योधनम्. यापयन्ति-प्रतारयन्ति (विकारेभ्यः क्रोधादिभ्यो निवर्तयन्ति-शमयन्ति-वशी-

* त्रिविधाः सुहृदो नीतिशास्त्रे प्रोक्ताः-सहजाः, प्राकृताः, कृत्रिमाश्च । मातुलमातृष्वसृसुताद्याः पितृष्वसृसुताद्याश्च सहजाः, स्वानन्तरराष्ट्राधिपाः स्वस्य प्राकृताः शत्रवः, तदनन्तरराष्ट्राधिपास्तु स्वस्य प्राकृताः सुहृदः, उपकारसंबद्धाश्च कृत्रिमा इति ।

कुर्वन्तीति चित्रभानुः) यद्वा-धृतराष्ट्रात्मजं प्रति विनयं प्रकाश्यैव यापयन्ति-कालं गमयन्ति ।

भा०—(चित्रभानुरीत्या) यथा यादवाः, नथैव सन्त्यन्येऽप्यस्माकं सहजाः प्राकृताः कृत्रिमाश्च सुहृदः, (मल्लिनाथरीत्या) यादवानामपि च सन्ति सहजाद्याः सुहृदः, तेषामपि च सुहृदां सन्त्येव सुहृदः स्वमतानुकूलाः, त एते सर्वेऽपीदानीं यद्यपि दुर्योधनानुगताः तं प्रति विनीता दृश्यन्ते, तथापि स एष एषां विनयः कृत्रिमः, केवलं प्रयोजनापेक्षी, सम्राड् दुर्योधन इति तेन सह वैरमनुचितं मन्वाना विनयं प्रदर्श्य तं प्रतारयन्ति, स्वप्रयोजनं साधयन्ति च, कार्यकाले तु तेऽस्मत्पक्षमेव यादवैः सहाश्रयिष्यन्ति । धृतराष्ट्रात्मजमिति पदम् 'अन्धपुत्रो दुर्योधनः स्वयमप्यन्ध इव कृत्रिममपि विनयमकृत्रिमं मन्यत इति सुशकः प्रतारयितुम्' इति द्योतयति ।

अलं०—धृतराष्ट्रात्मजपदं भावार्थोक्तरीत्या साभिप्रायमिति परिकराङ्कुरः। सर्वे युगपत्स्वपक्षमाश्रयिष्यन्तीति समुच्चयो व्यङ्ग्यः ।

अभियोग इमान् महीभुजो भवता तस्य कृतः कृतावधेः ।
प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥४६॥

अ०—भवता कृतः कृतावधेः तस्य अभियोगः समुत्पतन् (सन्) इमान् महीभुजः हरिदश्वः कमलाकरान् इव प्रविघाटयिता ।

व्याक०—कृतः अवधिर्येन तस्य कृतावधेः । अवधिरिति व्याख्यातम् । हरितः अश्वाः यस्य स हरिदश्वः । कमलानामाकरान् कमलाकरान् । आक्रियते, आकीर्यते वा अस्मिन्नित्याकरः-"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" । अभियोग इति युनक्तेर्घञ्, "चजोः कु घिण्ण्यतोः" इति कुत्वम् । पतन्निति "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति लटः शत्रादेशः । महीभुज इति सोपपदं क्विबन्तम् । प्रविघाटयिता-घट धातोर्णिजन्तादनद्यतनभविष्यदर्थे लुट् । द्विविधोऽयं घटधातुः, भ्वादौ पठितश्चुरादौ पठितश्च । तत्र भौवादिकस्य णिचि मित्त्वेन ह्रस्वे घटयिता, चौरादिकस्य तु 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति ज्ञपादिपञ्चव्यतिरिक्तस्य स्वार्थे णिचि मित्त्वनिषेधाद् 'घाटयिता' । तस्माच्चौरादिकोऽयं स्वार्थणिजन्तः, तत्प्रकृतिकहेतुमण्णिजन्तो वा । मल्लिनाथस्तु विपरीतमस्य

भौवादिकत्वं वदन् भ्रान्त एव । तस्येत्यभियोगकर्मणि षष्ठी, भवतेत्यभियोगकर्तृत्वेनापि युज्यते, षष्ठी तु न "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति नियमात् ।

व्याख्या—भवता-लोके आदरास्पदेन त्वया भीमेन, कृतः-विधातुमुपक्रान्तः, (*प्रस्तुत इति चित्रभानुः) †कृतावधेः-नियमितकालस्य, तस्य-दुर्योधनस्य, ‡अभियोगः-आर्द्राभिभवः-तं प्रति सेनया अभियानम्-तदुपरि आक्रमणम्, समुत्पतन्-प्रसरन्-सर्वत्र प्रकटीभवन् सन्, इमान्-पूर्वोक्तान्, महीभुजः-राज्ञः, (समुत्पतन्-उद्यन्नेव) §हरिदश्वइव-सूर्यो यथा, कमलाकरान्-पद्मसमूहान्, तथा, प्रविघाटयिता-विश्लेषं प्रापयिष्यति, भेदयिष्यति ।

भा०—भीम ! यद्यपि मयोक्ता राजानः सन्त्येवास्मत्पक्षपातिनः, परं यदि द्यूतसभायां प्रतिश्रुतस्य त्रयोदशाब्दपरिमितस्यावधेर्मध्य एव त्वत्प्रस्तावमनुसृत्यास्माभिराक्रमणं क्रियेत, तर्हि दुर्योधनस्यादोषम्, अस्माकं सत्यप्रतिज्ञातिक्रमरूपं दोषं च विभाव्य सर्व एतेऽस्मत्पक्षात्पृथग् भविष्यन्ति । अस्मत्पक्षाश्रयणे काप्युपपत्तिर्न भविष्यतीति न्याय्ये पथि वर्तमानास्ते कथं दुर्योधनेन युध्येरन् । यथा सूर्य उदयन्नेव कमलदलानि भेदयति, तथा त्वत्प्रस्तुताभियोगवृत्तान्तः प्रसरन्नेव सर्वान् अस्मत्तो भेदयेदिति व्याख्यातारोऽभिप्रायमाहुः । वयन्तु पश्यामः-कृतावधेरिति विशेषणादवधिपरिसमाप्ताविति लभ्यते, ततश्च, अवधौ पूर्णे त्वया कृतस्याक्रमणस्य वृत्तं निशम्य य इदानीं पूर्वोक्तया कृत्रिमरीत्या तत्पक्षावलम्बिनः, ते ततो विश्लेषमेष्यन्ति, अस्मत्पक्षं चाश्रयिष्यन्तीति । एतदेव चोत्तरश्लोकेन सहेतु विव्रियत इति प्रकरणानुकूलत्वम् । एतेन ' अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते ' इति भीमोक्तस्योत्तरं दत्तम् ।

अलं०—उपमा । कृतावधेरिति विशेषणस्य साभिप्रायत्वात्परिकरः ।

---

* भीम ! त्वया प्रस्तुतोऽयमभियोगो न श्रुतिस्मृतिशिष्टानुमोदितः, अपि तु त्वयैवाभिनवः कर्तुमुपक्रान्त इति द्योतयितुं कृत इत्युक्तम्, न तु प्रस्तुत इतीत्यभिप्रायं स एवाह ।

† 'अवधिस्त्ववधाने स्यात् सीम्नि काले बिलेपि च'—इति विश्वः ।

‡ अभियोगस्तु शपथे स्यादार्द्रे च पराभवे—इति विश्वः ।

§ हरिदश्वोष्णरश्मयः—इत्यमरः ।

उपजापसहान् विलङ्घयन् स विधाता नृपतीन् मदोद्धतः।
सहते न जनोऽप्यधःक्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥४७॥

अ०—मदोद्धतः स, नृपतीन् विलङ्घयन् (तान्) उपजापसहान् विधाता, जनः अपि अधःक्रियां न सहते, लोकाधिकधाम राजकं किमु (सहेत)।

व्याक०—मदेन उद्धतः मदोद्धतः, करणातृतीयान्तेन तत्पुरुषः। माद्यतेः "मदोऽनुपसर्गे" इत्यप्प्रत्यये मदः। उत्पूर्वकाद्धन्तेर्निष्ठायामुद्धतः। सहन्ते इति सहाः, पचाद्यच्, उपजापस्य सहाः, तान् उपजापसहान्। उपजाप इति घञन्तम्। * लोकाद् अधिकम् धाम यस्य, तद् लोकाधिकधाम। लोकते, लोक्यते वा स लोकः पचाद्यच्, कर्मणि घञ् वा। विलङ्घयन्निति स्वार्थणिजन्ताद्धेतौ शतृप्रत्ययः। विधाता-इति "अनद्यतने लुट्"। राज्ञां समूहो राजकम्, "गोत्रोक्षोष्ट्र—" इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः, वस्य अकादेशः।

व्याख्या—मदेन-कृतार्थताहेतुकहर्षविशेषजनितेन अभिमानेन, उद्धतः-उच्छृङ्खलः, सः-दुर्योधनः, नृपतीन्-मनुष्येश्वरान् राज्ञः, विलङ्घयन्-अतिक्राम्यन्-तिरस्कुर्वन्, तान्, † उपजापस्य-भेदस्य, सहान्-योग्यान्, विधाता-करिष्यति। जनः अपि-साधारणः पामरो लोकोऽपि, अधःक्रियाम्-नीचैःकरणम्-तिरस्कारम्, न सहते-न मृष्यति, लोकाद्-सर्वस्माद् भुवनाद् अधिकम्, ‡ धाम-प्रभावो यस्य तथाभूतम्, राजकम् राजसमूहः, किमु सहेत, न सहेतैवेति। यद्वा-सहेतेति किमु वक्तव्यम्, तस्य सहनस्य कथैव नास्तीति।

भा०—अस्माकं साक्षात्परम्परया वा सुहृदः अस्मत्पक्ष आगमिष्यन्त्येव, परं य उदासीनाः, तेऽपि कालक्रमेण दुर्योधने विरक्ता भविष्यन्तीति अस्माभिर्भेदरूपमुपायमाश्रित्य स्वपक्ष आनेतुं शक्यन्ते। दुर्योधनो हि स्वभावेनोद्धतः कृतार्थतां च स्वीयामवगत्य हर्षेण तथा मत्तो भविष्यति, यथा सर्वानवमानयिष्यति। अवमाननान्तु साधारणोऽपि जनो न सहते, लोकातिशायिनस्ते राजानः,

---

* "यस्मादधिकम्" इति पाणिनीयनिर्देशाद् अधिकशब्दयोगे पञ्चमी। "पञ्चमी" इति योगविभागेन समासः।

† समौ भेदोपजापौ—इत्यमरः।

‡ गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि—इत्यमरः।

तेषामपि च समूहः, कथमवमानं सहेत, तस्मात्तेषां विरागस्तत्र स्वाभाविकः, तेन चास्मत्पक्षसंसिद्धिरिति। विधाता-इति अनद्यतनार्थेन लुट्प्रत्ययेन विरागोत्पत्तौ कश्चित्कालः समपेक्ष्यत एवेति द्योतितम्।

अलं०—विशेषस्य सामान्येन समर्थनमित्यर्थान्तरन्यासः। किमु राजकमिति कैमुत्येनार्थसंसिद्धिरिति काव्यार्थापत्तिरपि।

असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता।
प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः॥ ४८॥

अ०—विभूतयः अभिमानशालिनाम् असमापितकृत्यसम्पदाम् (सताम्) तावता विनयेन हतवेगं मदम् उत्तम्भयितुं प्रभवन्ति।

व्याक०—अभिमानेन शलन्ति, शाडन्ते वा (डलयोरभेदात्) ते अभिमानशालिनः, "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये"। न समापिताः कृत्यानां संपदो यैः, तेषाम् असमापितकृत्यसंपदाम्। समापितेति णिजन्तादाप्नोतेः क्तः। कृत्यसम्पदः प्रयोज्यकर्म्यः। "विभाषा कृवृषोः" इति कृधातोः क्यपि कृत्यम्। हतो वेगो यस्य तं हतवेगम्। 'ओविजी भयचलनयोः' इति धातोर्घञि वेगः। विभूतिरिति भवतेः क्तिन्। तावता-तच्छब्दात्परिमाणे वतुप्, आत्वम्। स्तम्भधातोर्णिजन्तात् शकसमानार्थकेन प्रभवतिना योगे "शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्" इति तुमुन्प्रत्ययः। अर्थग्रहणस्यास्तिनैव सम्बन्धो नेतरैरिति, मते तु अस्तिसमानार्थत्वेन, "पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" इति वोपपाद्यः। स्तम्भयितुम्-इत्यस्योपसर्गेण 'उत्' शब्देन योगे "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य" इति पूर्वसवर्णे उत्तम्भयितुम्। अभिमानशालिनामिति मदसम्बन्धे षष्ठी। असमापितकृत्यसम्पदामिति तु विनयसम्बन्धे, मदसम्बन्ध एव वा।

व्याख्या—विभूतयः-समृद्धयः, अभिमानशालिनाम्-गर्वशीलानाम्, असमापितकृत्यसम्पदाम्-न समापिता-पूर्णतां नीता कृत्यानाम्-कर्तव्यानाम्-इष्टकार्याणाम्, सम्पत्-परिकरो यैस्तथाभूतानां सताम्, तावता-केवलं कार्यसिद्ध्यर्थमपेक्षितेन अल्पपरिमाणेन, विनयेन-नम्रतागुणेन, हतवेगम्-निरुद्धप्रवाहम्-निरुद्धप्रसरम्, मदम्-गर्वम्, उत्तम्भयितुम्-उन्नतवेगं कर्तुम्-वर्धयितुम्, प्रभव-

न्ति-समर्थाः सन्ति ।

भा०—ननु दुर्योधनः सर्वत्रासाधारणं विनयं दर्शयतीति वनेचरेणावेदितम्, ततश्च तत्राभिमानसम्भव एव कुत इत्याशङ्क्य समाधत्ते युधिष्ठिरः-दुर्योधनस्य विनयो न वास्तवः, अपि तु कृत्रिमः, स्वल्पकालस्थायी । येषां शील एवाभिमानः, ये अभिमानं गुणं मन्यन्ते, तेषां मुख्यो विनयो नोत्पद्यत एव । केवलं मण्डलं वशीकर्तुं कृत्रिमं विनयं ते दर्शयन्ति, स च विनयस्तावन्तं कालमभिमानवेगं तेषां रुणद्धि । न त्वभिमानं नाशयति । यदा तु संपन्नं कार्यम्, प्राप्ता समृद्धिः, तदा सा समृद्धिरेवाभिमानं पुनरुन्नतं करोति, तेन च विनयो लीयते । वेगशब्दोऽत्र प्रसरे लाक्षणिकः, तेन यथा अदृढेनाल्पेन सेतुना निरुद्धवेगाऽपि नदी प्राप्तप्राबल्या सेतुं विनाश्य सर्वतः प्रवहति, तथा विनयरूपं सेतुं विनाश्य मदस्तेषां प्रसरत्येवेति व्यञ्जितम् । चित्रभानुस्तु असमापितकृत्यसम्पदामेव मदं विभूतय उत्तम्भयन्तीति योजयति, ते हि कार्यमपि पूर्णतां नेतुं न शक्नुवन्ति, किञ्चित्फलसिद्धौ-अल्पसमृद्धिलाभ एव विनयस्तेषां भ्रश्यतीति ।

अलं०—विशेषप्रस्तावे सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । वेगशब्दोपन्यासाज्जलप्रवाहोपमा व्यङ्ग्या ।

मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता ।
अतिमूढ उदस्यते नयान्नयहीनादपरज्यते जनः ॥ ४१ ॥

अ०—मदमानसमुद्धतं नृपं मूढता नियमेन न वियुङ्क्ते, अतिमूढः नयाद् उदस्यते, नयहीनाद् जनः अपरज्यते ।

व्याक०—मदश्च मानश्च मदमानौ, द्वन्द्वः, लघ्वक्षरत्वान्मदस्य पूर्वनिपातः, ताभ्यां समुद्धतम्-मदमानसमुद्धतम् । नयेन हीनाद् । नयहीनाद् नयोऽसकृद् व्याख्यातः, हीनशब्दे 'ओहाक् त्यागे' धातोः कर्मणि निष्ठा, "ओदितश्च" इति । नत्वम्, "घुमास्था-" इतीत्वम् । मुह्धातोर्निष्ठायां घत्वाभावपक्षे मूढः, ततो भावे तलि मूढता । निपूर्वाद्यच्छतेः "यमः समुपनिविषु च" इत्यपि प्रत्यये नियमः । वियुङ्क्ते इति "स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्" इत्यात्मनेपदम् । उदस्यते इति कर्मकर्तरि प्रयोगः, नयस्तमुदस्यतीति वाच्ये नयस्य कर्तृत्वाविवक्षया कर्मणः कर्तृत्वम्, कर्मवद्भावायगात्मनेपदे । अपरज्यते-इति रञ्जधातोर्दैवादिकात्स्वरितेत्व-

लक्षणं पाक्षिकमात्मनेपदमिति मल्लिनाथः । चित्रभानुस्तु अत्रापि कर्मकर्तृतामेवाह । उदसनापरागयोः पृथग्भावस्य विवक्षितत्वाद् 'नयाद्' 'नयहीनाद्' इति अपादाने पञ्चम्यौ ।

व्याख्या—मदो नाम कृतार्थतासंभूतहर्षजनितो विकारः, स्वभावेन परापेक्षया स्वस्मिन्नुत्कर्षवीमानः, ताभ्याम्-दर्पाहङ्काराभ्याम्, समुद्धतम्-उच्छृङ्खलम्-व्यवहारे व्यक्तविकारम्, नृपम्-राजानम्, मूढता-कार्याकार्ययोरज्ञानम्, अविवेकः, नियमेन-अवश्यम्, न वियुङ्क्ते-न त्यजति । अतिमूढः-अज्ञानाभिभूतो नृपः, नयाद्-नीतिमार्गाद् (उचितोपायज्ञानहेतोः बुद्धिविशेषाद्-इति चित्रभानुः) उदस्यते-उत्क्षिप्यते-पृथक् क्रियते । नयहीनाद्-नीतिमार्गपरिभ्रष्टात् (बुद्धिविशेष-रहिताद्वा) नृपाद्, जनः-लोकः, अपरज्यते-विरक्तो भवति, विरागेण तं त्यजतीति ।

भा०—'विभूतयो मदमुत्तम्भयन्ति'-इति उक्तम्, मदस्य परिणाममाह-यदा कश्चिद्राजा मदमानयोराधिक्याद् व्यवहारे विकृतिम् (परावज्ञाम्) दर्शयति, तदा क्रमेण कार्याकार्यपरिज्ञानाभावरूपा मूढता तमाक्रामति, तथा च तं गृह्णाति, यथा कदापि न त्यजति । स मूढस्तां न त्यजतीति नोक्तम्, तस्य सर्वथा नियन्त्रितस्य स्वातन्त्र्याभावेन त्यागकर्तृत्वासंभवात्, मूढतैव स्वयं तमाक्रम्य स्थिता, सा च तादृशस्यान्यस्याश्रयस्यालाभेन तं न त्यजतीति। मूढता न पृथग् भवतीति तदयोऽर्थः, पुरुषस्यात्यन्तं पारतन्त्र्यं व्यङ्ग्यम् । मूढताक्रान्तश्च नीतिमार्गोचितां बुद्धिं जहाति, तन्मार्गात्स्वयं पृथक्क्रियते, (पृथग्भावे सौकर्यातिशयबोधनाय कर्मकर्तरि प्रयोगः) । यदा च बुद्धिविवेकहीनः, तदा सर्वस्यापि प्रतिकूलमाचरतीति अनुरक्तोऽपि जनस्तस्मिन् द्वेषं गच्छति । कोपने अत्याचारपरे च राजनि प्रजावर्गः अमात्यादिवर्गश्च सर्वोऽपि द्वेषं बध्नातीति ततोऽग्रिमश्लोकेन सम्बन्धः ।

अलं०—पूर्वपूर्वस्योत्तरं प्रति हेतुत्वात् कारणमाला । तदयव्यङ्ग्यादिकं सौकर्याय भावार्थ एवोक्तम् ।

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ।
सुकरस्तरुवत् सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥ ५० ॥

अ०—अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः महानपि रिपुः तरुवत्

सहिष्णुना उन्मूलयितुं सुकरः (भवति)

व्याक०-अपरागः समीरण इव (उपमित समासः), अपराग एव समीरण इति वा अपरागसमीरणः, तेनेरितः। अपराग इति रञ्जेर्भावे घञ्। "घञि च भावकरणयोः" इति न लोपः। समीरयतीति समीरणः, नन्द्यादेराकृतिगणत्वाद् ल्युः। ईरित इति क्तान्तम्। क्रमेण शीर्णा (तृ० तत्पुरु०) आकुला मूलसन्ततिः यस्य स क्रमशीर्णाकुलमूलसंततिः शीर्ण इति 'शॄ-विशरणे' धातोः क्तः। सन्ततिरिति तनोतेः कर्मणि क्तिन्। तरुणा तुल्यं तरुवन् "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः"। सहतेस्ताच्छील्ये इष्णुच्प्रत्यये सहिष्णुः। उन्मूलं करोति उन्मूलयति, "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच्, ततः शकसमानार्थकसुकरयोगे अस्तियोगे वा तुमुन्। चित्रभानुस्तु क्रियार्थायां क्रियायामेव तुमुन् प्रत्ययमाह, सुकरशब्दे कृधातुना क्रियासामान्याभिधानाद् उन्मूलनक्रियार्था अन्या क्रियेति प्रतीतेः। सुकर इति करोतेः "ईषद्दुःसुषु-" इत्यादिना खल्। अस्यैव कर्मणि अनेनोक्ते रिपुरिति प्रथमा, सहिष्णुना-इति एतत्कर्तरि तृतीया, खलर्थयोगे षष्ठ्या निषेधात्।

व्याख्या—अपरागः-जनानामप्रीतिः-द्वेषः, स समीरण इव-वायुसदृशः, (यद्वा स एव समीरणः-तद्रूपो वायुः) तेन ईरितः-प्रेरितः-चालित इति यावत्, ततश्च क्रमेण-कालप्रभावेण, शीर्णा-भिन्ना-पृथग्भूतावयवा, आकुला-चला-विपर्यस्तावयवा, मूलसन्ततिः-अमात्यादिस्वजनवर्गः-सर्वं प्रकृतिमण्डलम् यस्य तथाभूतः (तरुपक्षे वायुना चालितः, शीर्णा-चला च मूलसन्ततिः*-शिफासंघातो यस्य तथाभूतः) महानपि-समृद्धो बलवानपि, तरुपक्षे विशालोऽपि) रिपुः-शत्रुः, राजा, तरुवद्-वृक्ष इव, सहिष्णुना-क्षमाशीलेन परेण राज्ञा, (वृक्षपक्षे-कालं प्रतीक्षमाणेन, बलवता जनेन) उन्मूलयितुम्-समूलं विनाशयितुम्, (तरुपक्षे-उत्पाटयितुम्) सुकरः-सुसाध्यः-भवति, सुखेनोन्मूल्यत इति।

भावा०—दण्डकार्कश्यादिभिर्हेतुभिर्यस्मिन् राज्ञि जनानामप्रीतिर्जाता, आज्ञालङ्घन-प्रतिकूलाचरणादिना च प्रजा यस्य प्रभावं विघ्नन्ति, तस्य आभ्यन्तरप्रकृतिरमात्यादिवर्गोऽपि प्रतिकूलाचरणादिना विरक्तो भेदमापद्यते, परेण सन्धत्ते

---

* मूलं वशीकृते स्वीये शिफातारान्तिकादिषु—इति वैजयन्ती।

च, तस्मिन् काले शत्रवस्तस्यानायासेनैव समूलं विनाशं कर्तुं शक्नुवन्ति, स समृद्धोऽपि स्याद्, बलवानपि स्यात्, परमीदृशेऽन्तरे तद्विनाशे नैव कष्टं भवति। यथा विशालोऽपि तरुः प्रबलेन वायुना यदा भूयो भूयः प्रकम्पितो भवति, तेन चान्तरपि यस्य शिफासंघातः शीर्यते, चाल्यते च, तस्योत्पाटनं तस्मिन् काले बलवता सुकरमिति। समन्तात्प्रकम्पकत्वेन वायोर्बलवेगातिशयं बोधयत्समीरण-पदमिह चमत्कृतिं पुष्णाति। समीरणेनेरितस्य तरोरिव च प्रजानामप्रीतिभाजनस्य राज्ञः पारतन्त्र्यमीरितपदेन प्रतीयते। पूर्वं यो नृपादिशब्दैरुक्तः, स एवेह जनानामप्रीतिभाजनमिति रिपुशब्देनाभिहितः। यथा च वायुना क्रियमाणमात्मविनाशं पादपः पूर्वक्षणेऽपि न जानाति, तथा मदजडभूतेन तेन राज्ञा उपस्थितोऽपि स्वविनाशो न ज्ञायते-इति च वस्तु उपमया व्यज्यते। तदेतदर्थगौरवमस्य पद्यस्योत्कृष्टं चित्रभानुना प्रकटितम्। तथा च तादृशीमवस्थां गतो दुर्योधनोऽस्माभिः सुजयो भविष्यतीति।

अलं०—पूर्वपद्यानुसृता कारणमाला युग्मकेऽपि। तरुवदित्युपमा, अनुरागसमीरणेति रूपकेण संकीर्णा। व्यङ्ग्यार्था भावार्थ एव निरूपिताः।

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः।
अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥ ५१ ॥

अ०—अणुः अपि अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः विग्रहः प्रभुम् उपहन्ति, तरुशाखान्तनिघर्षजः अनलः अखिलं भूधरं हिनस्ति।

व्याक०—अन्तः प्रकृतेः (कर्म०) प्रकोपाद् (ष० तत्पु०) जातः-अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः, पञ्चम्यन्त उपपदे जनेर्डः, उपपदसमासः। प्रक्रियतेऽनया इति प्रकृतिः, करणे क्तिन्, कोप इति घञन्तम्। तरूणां शाखाः, तासामन्ताः, तेषां निघर्षः, तस्माज्जातः-तरुशाखान्तनिघर्षजः। षष्ठीतत्पुरुषत्रयम्, ततो डप्रत्यये उपपदसमासः। निघर्ष इति घञन्तम्। विग्रह इति ग्रहातेरप्। प्रभुमिति भवतेः "विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्" इति डुप्रत्ययः, टिलोपः।

व्याख्या—अणुः-अत्यल्पः, अपि, अन्तः*प्रकृतिप्रकोपजः-अन्तःप्रकृ-

* प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे। छन्दःकारणगुह्येषु जन्त्वमात्यादिकेष्वपि-इति वैजयन्ती। स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च। राज्याङ्गानि

नीनाम्-अमात्यादिस्वजनवर्गस्य, स्वप्रजावर्गस्य च, प्रकोपात्-विरागात् जातः, विग्रहः-कलहोपजातो विरोधः-वैरम्, प्रभुम्-ईश्वरम्-राजानम्, उपहन्ति-नाशयति। हि-यथा-प्रसह्यैतत्, यत् तरुशाखान्तनिघर्षजः-तरूणाम्-पर्वतस्यान्तरङ्गभूतानां वृक्षाणाम्, शाखान्ताः-स्कन्धप्रान्तभागाः, एकदेशाः, तेषां निघर्षात्-परस्परोपमर्दात्, जातः, अनलः-अग्निः, अखिलम्-सम्पूर्णम्, भूधरम्-पर्वतम्, हिनस्ति नाशयति ।

भा०—बाह्यभूतस्य शत्रोराक्रमणं राज्ञां तादृशभयप्रदं न भवति, यथा-ऽन्तरङ्गाणाममात्यादीनां प्रजावर्गस्य चाप्रीतिः । यथा हि पर्वतस्याङ्गभूतानां वृक्षाणां शाखासंघर्षणेन जातो वह्निः स्वल्पोऽपि क्रमेण वायुनोपचितः सर्वमपि पर्वतं भस्मसात्करोति, तथा अन्तरङ्गाणां स्वल्पोऽपि सङ्घर्षः-(विद्वेषः) राज्ञ आलस्येनोपचितो राजानं विनाशयत्येव । प्रकृतिशब्देन कारणवाचिना राज्ञः प्रभुत्वे एषां कारणत्वं द्योतितम्, एभिरन्तरङ्गैः प्रजामात्यादिभिरेव राजा राज्यं क्रियत इति । ततश्च स्वस्मिन्राज्ञो राजत्वस्य कारणतां मन्यमानाः प्रकृतयो राज्ञः प्रतिकूलगामित्वे न तद्वशगा भवन्ति, राजा च स्वस्मिन् प्रभुत्वं मन्यमानो न प्रकृतीः प्रसादयतीति क्रमेण वर्द्धत एव वैरमिति प्रभुप्रकृतिशब्दाभ्यां व्यञ्जितम् । पूर्वं जानपदानां जनानामपरागः, ततो बाह्यप्रकृतिप्रकोपः, ततोऽन्तरङ्गप्रकृतिभेद इति क्रमो विग्रहशब्देन द्योत्यते । उपमाने प्रयुक्तैः तरुशाखान्तशब्दैरुपमेयेऽपि प्रकृतिवर्ग-तद्वर्ग्याणां क्रमेण प्रकोपोभिसन्धीयत इत्यादि चित्रभानुना व्यक्षीकृतम् ।

अलं०—दृष्टान्तालङ्कारः । अणुरप्युपहन्ति-इति विरोधाभासोऽपि ।

*मतिमान् विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः ।
सुजयः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ॥ ४२ ॥

अ०—मतिमान् विनयप्रमाथिनः द्विषः समुन्नतिं समुपेक्षेत, खलु तादृग्

प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च—इत्यमरः । बहिःप्रकृतयो मित्रजानपदाद्या इति चित्रभानुः ।

* 'नयवान्' इति दाक्षिणात्यपाठः ।

अन्तरे सुजयः (भवति), हि अविनीतसम्पदः विपदन्ताः (भवन्ति) ।

व्याक०—विनयं प्रमथ्नातीति तस्य विनयप्रमाथिनः, "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये", उपपदसमासः । विनय इत्यच्प्रत्ययान्तम् । विपद् अन्ते यासां ता विपदन्ताः "गड्वादेः परा सप्तमी"-अत्रादिशब्दस्य प्रकारवाचित्वाश्रयणात्सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । यद्वा-विपद् अन्तो यासामिति समानाधिकरणसमास एवास्तु । विपत्-सम्पदादयो व्याख्याताः । मतिमानिति प्राशस्त्ये मतुप् । सः (इव) दृश्यते तादृग्, "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" इति विकल्पेन क्विप् । सुजयः-जयतेः खल् । शत्रुभिरिति कर्त्राध्याहार्यः । अविनीत इति क्तान्तम् ।

व्याख्या—मतिमान्-प्राज्ञः, विनयप्रमाथिनः-त्यक्तविनयस्य, द्विषः-शत्रोः, समुन्नतिम्-अभ्युदयम्, समुपेक्षेत-नाद्रियेत, न प्रतिकुर्यादिति । खलु-निश्चयेन, तादृग्-दुर्विनीतः, *अन्तरे-कस्मिंश्चित् छिद्रे प्राप्ते, (यद्वा-तादृगन्तरे-पूर्वप्रतिपादितेऽवसरे स सुजय इति व्याख्येयम्) शत्रुभिः, सुजयः-सुखेनैव जेतुं शक्यः । हि-यतः, अविनीतानाम्-विनयरहितानाम्, सम्पदः-श्रियः, विपदन्ताः-विपद्-अनर्थः, अन्ते-अवसाने यासाम् (वा अन्तः-परिणामो यासाम्) तथाभूताः भवन्ति ।

भा०—पूर्वोक्तं कार्यकारणक्रममालोच्य तादृशस्य शत्रोर्विजये बुद्धिमता न श्रमः कार्यः, येन कार्यकाले स्वीकृतोऽपि विनयस्त्यक्तः । यतो हि पूर्वोक्तावसरलाभे तस्य पराभवः सुखेनैव स्यात् । न च तादृशोऽवसरो नायास्यतीति भ्रमितव्यम्, विनयमन्तरेण सम्पदो नैव तिष्ठन्ति, अनर्थमुत्पाद्य लीयन्त एवेति नियमात् । श्रूयते हि नहुषरावणादीनां विपदेव परिणतिः, दृश्यते च स्फुटं बहुत्र तथेति । 'असमापितकृत्यसंपदाम्' इत्यारभ्याविनयप्रपञ्चः कृतः, इहोपसंहृतः । 'अचिरेण परस्य भूयसीम्' इत्यादिभीमोक्तस्य चेदमुत्तरम् ।

अलं०—पूर्वार्धोक्तायाः समुपेक्षायास्तृतीये पादे हेतुना समर्थनमिति काव्य-

---

* अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च—इत्यमरः ।

लिङ्गम्, चतुर्थे च पादे * सामान्येन तत्समर्थनमित्यर्थान्तरन्यासः ।

† लघुवृत्ततया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।
अभिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ४३ ॥

अ०—लघुवृत्ततया बहिः अन्तश्च भिदां गतं शिथिलं नृपस्य मण्डलम् अभिभूय अनन्तरः कूलम् आपगारय इव हरति ।

व्याक०—लघु वृत्तं यस्य स लघुवृत्तः, तस्य भावः तत्ता, तया लघुवृत्ततया । वृत्तमिति वर्ततेः " नपुंसके भावे क्तः ", बहुव्रीहेर्भावे तल्, हेतौ तृतीया । भिदामिति भिनत्तेः " षिद्भिदादिभ्योऽङ् " इति स्त्रियामङ्, टाप् । गामित्यस्य कर्मणि द्वितीया, गतमिति गच्छतेः कर्तरि क्तः । अभिभूयेति ल्यबन्तम् । अपां समूहः आपम्, तद्धितोऽण्, तेन गच्छतीत्यापगा, " अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् " इति डप्रत्ययः, मण्डलमित्यभिभवतेर्हरतेश्च कर्म ।

व्याख्या—लघु-क्षुद्रम्-प्रजारक्षणौदासीन्यादिव्यसनाक्रान्तं वा, वृत्तम्-आचारो यस्य, तथाभूतत्वेन, राज्ञः क्षुद्रेण व्यवहारेण, बहिः-मित्रादिजनपदेषु, अन्तः-स्वप्रजासु, अमात्यादिषु च, भिदां गतम्-भेदं प्राप्तम्-नृपात् पृथग्भूतम्-विद्विष्टम्, (चित्रभानुस्तु बहिः-वागादिव्यापारेषु, अन्तः-मनोव्यापारेषु च भेदं प्राप्तमिति व्याख्यान्तरमप्याह) (कूलपक्षे लघु-अदृढम्, वृत्तम्-परिणाहो यस्य, तथाभूततया, विरलावयवसंस्थानतया, बहिः-दृश्ये बाह्यभागे, अन्तः-अदृश्ये मध्यभागे च भिदाम्-अवयवविश्लेषम्, गतम्-प्राप्तम्) अत एव शिथिलम्-विश्लिष्टावयवम्-विश्लिष्टमनस्कम्-स्नेहविश्वासादिरहितम्, (कूलपक्षे स्थानात्प्रच्योतुमारब्धम्) नृपस्य-प्रस्तुतस्य दुर्वृत्तस्य-राज्ञः, मण्डलम्-राष्ट्रम्, (मण्डलवासिनः पौरजानपदान् जनानिति चित्रभानुः) अभिभूय-आक्रम्य,

* यद्यपि पूर्वमपि सामान्येनैव प्रक्रान्तम्, न व्यक्तिविशेषसम्बन्धेन, तथापि शत्रुकर्मको जयः प्रस्तुतः, अविनीतसामान्यस्य विपत्सामान्योपन्यासेन समर्थ्यत इत्यस्त्येव सामान्यविशेषभावः ।

† लघुवृत्तितया—इति क्वाचित्कः पाठः । लघ्वी-अनुदारा, वृत्तिः-मानसव्यापारो यस्य स लघुवृत्तिः, तस्य भावस्तत्ता, तया, क्षुद्रहृदयतया-इति स व्याख्येयः ।

(कूलपक्षे भङ्क्त्वा) अनन्तरः-न अन्तरम्-भेदो यस्य तथाभूतः, अतिसंनिकृष्टः-स्ववंशजोऽन्यः, सन्निहितराष्ट्राधिपो वा, कूलम्-तीरम्, *आपगाया इव-नदीवेगो यथा, तथा, हरति-स्ववशं नयति-स्वायत्तीकरोति, (कूलपक्षे-देशान्तरं प्रापयति)।

भा०—यदा राज्ञो वृत्तं क्षुद्रमिव भवति, स प्रजारक्षणे मन्त्रिणां हितोपदेशादौ चौदासीन्यमालम्बते, अत्याचारैश्च प्रजाः पीडयति, मान्यानसत्करोति, तदा तस्य बाह्यं मण्डलम् आभ्यन्तरं मण्डलं च सर्वमपि ततो भेदमाप्नोति-विद्वेषं गच्छति । (पूर्वं बाह्ये मण्डल एव भेदप्रसारः, तदनु आभ्यन्तर इति बहिरन्तश्चेति शब्दविन्यासो युक्ततरः, यद्वा व्याख्यान्तरे वागादिव्यापारे प्राप्तोऽपि भेदो यदा राज्ञा न शान्तिं नीयते, तदा मानसो द्वेषः सुस्थिरो भवतीति योजनीयम् । भिदां गतम् इति भिदोत्तरं द्वितीयाश्रयणेन भेदस्येप्सिततमत्वम्-इच्छया स्वीकृतत्वं गम्यते), तस्मिंश्च काले तस्य राज्ञो वंश्यो यद्यपरः स्यात्, सोऽनायासेन विद्विष्टं मण्डलं स्वायत्तीकर्तुं शक्नोति, यद्वा सन्निहितराष्ट्राधिपस्तदा तस्य राज्यं स्वायत्तं करोति । तदित्थं दुर्वृत्तस्य राज्यमपह्रियते । यथा शिथिलावयवं तटं नदीवेगेनापह्रियते, तद्वदेव । तदित्थमेव दुर्वृत्तस्य दुर्योधनस्य राज्यं प्राप्ते भेदावसरे सुखेनास्माभिरायत्तीकर्तुं शक्यते । कूलोपमाया व्यङ्ग्यानि चित्रभानुराह-यथा कूलं द्विसम्बन्धि, नदीजलेन संनिहितभूभागेन च तस्य सम्बन्धः, भूभागेन सम्बन्धशैथिल्ये जलेन तदपह्रियते, तथा कुरुराज्यमिदं दुर्योधनेन चास्माभिश्च संबध्नाति, दुर्योधनेन सम्बन्धशैथिल्ये अस्माभिस्तद् ह्रियेत । यथा च वर्षास्वेव नदी कूलं हर्तुं शक्नोति, तथा प्राप्ते समय एवास्माभिस्तद्राज्यं हरणीयमिति । यथा च कूलंकषापि नदी जलप्रदानेन लोकमुपकरोत्येव, उपकारकत्वमेव तस्या मुख्यम्, कूलहरणं त्वौपाधिकम्, तथैव मम (युधिष्ठिरस्य) लोकोपकार एवोद्देश्यम्, दुर्योधनहानिस्तु विवशतयोपनता औपाधिक्येवेत्यपि ।

अलं०—उपमा । अत्र उपमेये मण्डले यथा नृपसम्बन्ध उपात्तः, तथा उपमाने कूले कस्यापि सम्बन्धो नोपात्त इत्युपमानोपमेयवैषम्यं दोषः प्रतिभाति

* स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा—इत्यमरः ।

तथापि कूलशब्दः स्वभावेनैव नद्याः, तद्व्यवहितस्य भूभागस्य च सम्बन्धिनं भूभागमभिदधातीत्यर्थे नास्ति वैषम्यमिति चित्रभानुः समादधे ।

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम् ।
स्वयमर्थ इवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥५४॥

अ०—इति नयवर्त्म आकुलम् अर्जुनाग्रजम् अनाकुलम् अनुशासतं तम् पराशरात्मजः स्वयम् अभिवाञ्छितः अर्थइव अभीयाय ।

व्याक०—न आकुलम् यस्यां क्रियायां यथा भवति तथेत्यनाकुलम् । बहुव्रीहिः, क्रियाविशेषणम्, 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्' इति द्वितीयान्तम् । अग्रे जातम्-अग्रजम्-"अन्येष्वपि दृश्यते" इति डः । अनुशासतमिति शास्तेः शत्रन्तस्य द्वितीयान्तम्, जक्षित्यादित्वेनाभ्यस्तत्वाद् "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुम् । अभिवाञ्छित इति "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्तमाने क्तः । अभीयायेति एतेर्लिट् । अनुशासतमिति द्विकर्मकः शासिः, नयवर्त्मेति प्रधानं कर्म, अर्जुनाग्रजमिति गौणम् (अकथितम्) । चित्रभानुस्तु अर्जुनाग्रजस्यै-वेप्सिततमत्वात्प्रधानकर्मतामाह । तमिति प्रधानक्रियायाः कर्म ।

व्याख्या—इति-निर्दिष्टम्-उक्तविधम्, नयवर्त्म-नीतेर्मार्गम्-कर्तव्यविषयमर्थम्, आकुलम्-क्षोभं प्राप्तम्, (यद्वा विपर्ययज्ञानेन विचालितम्) अर्जुनाग्रजम्-अर्जुनज्येष्ठं भीमम्-उद्दिश्य (तस्मै) अनाकुलम्-असङ्कीर्णम्-समीचीनं यथा स्यात्तथा, अक्षुब्धं यथा स्यात्तथेति वा, अनुशासतम्-उपदिशन्तम्-विविच्य बोधयन्तम्, तम्-युधिष्ठिरम्, पराशरात्मजः-भगवान् व्यासः, स्वयम्-मूर्तिमान्, अभिवाञ्छितः,अर्थ इव-मनोरथ इव, अभीयाय-प्राप्तः । इह 'अनाकुलम्-अक्षुब्धम्-असंभ्रान्तम्' अर्जुनाग्रजं तामिति, युधिष्ठिरविशेषणतया पदद्वयं योजयित्वा, नयवर्त्माकुलम्-नीतिमार्गे ससंभ्रमम्-इत्येकं समस्तं पदं भीमविशेषणतया योजयित्वा च व्याख्यानान्तराणि चित्रभानुना दर्शितानि, तान्यप्यूह्यानि ।

भा०—यदा प्रशान्तो युधिष्ठिरः पूर्वोक्तेन प्रकारेण विक्षुब्धचेतसं भीममुद्दिश्य नीतिरहस्यमुपदिशन्नासीत्, तदैव भगवान् व्यासस्तत्सन्निधौ प्राप्तः । यथा नीतिं विदुषः पुरुषस्य समीपे तदभिवाञ्छितोर्थः स्वयमागच्छति, तथैवेदं भगवतो व्यासस्यागमनम्, भगवान् व्यासो मूर्तिमान् युधिष्ठिरस्य

मनोरथइवेत्युत्प्रेक्ष्यते कविना । तेन च मनोरथस्याव्यभिचरितप्रवृत्तेः साधनोपदेशाय व्यासस्यागमनमिति द्योतितम् । अनुशासतमिति वर्तमानकाला- र्थकप्रत्ययेन अनुशासनमध्य एवागमनं बोधितम्, तेन चान्यानुपायान् सम्यग् व्याचक्षाणोऽपि युधिष्ठिरो भीष्मादिजयविषये किं वदेदिति तस्याशक्तिं समीक्ष्य तद्गौरवरक्षणाय तदुपायं स्वयमुपदेष्टुमागतो व्यास इति ध्वनितं भवति । इह अर्जुनाग्रज इति भीमविशेषणम् परममीतिज्ञस्यार्जुनस्य संबन्धं बोधयदुपदेश्यतां पोषयति, अर्जुनादीनामयमग्रज इत्यस्मिन्नुपदेश्ये सान्त्विते सर्वे ते सान्त्विता भविष्यन्तीति वा ।

अलं०—उत्प्रेक्षा । व्यासस्य मूर्तिमन्मनोरथत्वोत्प्रेक्षणेन तद[र्शने] युधिष्ठिरस्य हर्षविशेषोऽपि व्यञ्जितः ।

मधुरैरवशानि लम्भयन्नपि तिर्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ।
परितः पटु बिभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥२२॥

अ०—मधुरैः निरीक्षितैः अवशानि तिर्यञ्चि अपि शमं लम्भयन्, एन- सां दहनं विलोकनक्षमं धाम परितः बिभ्रत् (मुनिः जगतीभुजा ददृशे) ।

व्याक०—न विद्यते वशं येषां तानि अवशानि-इति बहुव्रीहिः । म[धु] विद्यते येषां तैर्मधुरैः, "ऊषसुषिमुष्कमधो रः" इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः, निरीक्षितैरिति नपुंसके भावे क्तप्रत्ययान्तम् । तिर्यञ्चि-तिरस् पूर्वकादञ्चतेः क्विन्, तिरसस्तिर्यादेशः । शमशब्दो घञन्तः । लम्भयन्निति लभतेर्णिजन्ताच्छतृप्रत्ययः, "लभेश्च" इति नुम् । लभेः प्राप्त्यर्थकस्य गत्यर्थताङ्गीकारेण प्रयोज्यकर्तॄणां तिरश्चाम् "गतिबुद्धि–" इति कर्मत्वम्, शमामिति तु लाभे कर्म,(प्रेरणा स्वयमूह्या) दहतीति दहनम्, नन्द्यादित्वाद् ल्युः । यद्वा दहत्यनेनेति करणे ल्युट् । परिश- ब्दात् "पर्यभिभ्यां च" इति तसिलि परितः । बिभ्रदिति भृ धातोः शत्रन्तम्, अभ्यस्तत्वान्नुमभावः । निरीक्षितैरिति लम्भनकरणे तृतीया, एनसामिति दहन- कर्मणि षष्ठी ।

व्याख्या—मधुरैः-आह्लादजनकैः-शान्तैः, निरीक्षितैः-अवलोकनैः-दृष्टिपातैः, अवशानि-न वशम्-अधीनत्वम्, येषां तथाभूतानि, प्रतिकूलानि-उद्धतानि, (पर-

* वशानायत्ततायां च -इति विश्वः ।

तन्त्राणि, केवलं क्षुत्पिपासादिपारतन्त्र्येण कर्मसु प्रवृत्तानि, न तु जितेन्द्रियाणि इति चित्रभानुः) (यद्वा-दृष्टिपातैरेव अवशताम्-अस्वतन्त्रताम्, मुनेर्वशं गतानि सन्तीति सदन्ताविशेषणतया व्याख्येयम्) तिर्यञ्चि अपि-तिर्यग्योनिगतानि भूतानि-सिंहव्याघ्रगृध्रादीन्यपि, शमम्-शान्तिम्-मनइन्द्रियादीनां चाञ्चल्याभावम्-अनुचितप्रवृत्तिविरामम्, लम्भयन्-प्रापयन्, किं च-पटु-उज्ज्वलम् (विस्तीर्णम्-व्याप्तमिति चित्रभानुः) एनसाम्-पापानाम्, दहनम्-दाहकम्, विलोकनक्षमम्-विलोकनस्य-विविच्य दर्शनस्य, क्षमम्-योग्यम्, धाम-तेजः, परितः-समन्ततः, बिभ्रद्-दधानम्, (उत्तरश्लोकेन सम्बन्धः । युग्मकमिदमेकान्वयि । अस्यैव पद्यस्य पृथग् व्याख्याने तु-एवंभूतो मुनिः जगतीभुजा ददृशे-इत्युत्तरश्लोकादपकृष्य व्याख्येयम्) ।

भा०—भगवन्तं व्यासं वर्णयति कविः-स हि भगवान् व्यासः सर्वानुग्रहाय सर्वत्र शान्तिमयीमाह्लादकरीं दृष्टिं प्रसारयति, तस्याश्च दृष्टेः स तादृशः कोऽपि प्रभावः, यत्तत्सम्बन्धेन अत्यन्तं तामसानि, विवेकबुद्धिरहितानि च तिर्यग्योनिगतानि हिंस्राण्यपि सिंहादीनि भूतानि विवशीभूय मनसि शान्तिं लभन्ते, अनुचितेभ्यो हिंसादिव्यापारेभ्य उपरमन्ति । तिर्यञ्चि इति नपुंसकलिङ्गपदोपन्यासेन तिर्यञ्चि अपि यान्यत्यन्तं तामसानि नपुंसकानि, तान्यपि शमं प्राप्नुवन्ति, किमु वक्तव्यमन्येषामिति द्योत्यत इति चित्रभानुः । किं च भगवन्तं व्यासं परितस्तेजोमण्डलं विराजते, तच्च तेजोमण्डलम् अत्युज्ज्वलम्, व्याप्तम्, आलोकनेनैव दुरितदाहकम्, न च सूर्याग्न्यादितापवत्तीक्ष्णम्, किन्तु दर्शनयोग्यम् । तेजसो विशेषणत्रये एकैकेन क्रमेण सूर्याग्निचन्द्रतेजःसादृश्यं, व्यञ्जितम्, अपराभ्यां चैकैकापेक्षया व्यतिरेको व्यञ्जित इति चित्रभानुः । पटुः-व्याप्तमिति सूर्यतेजःसाम्यम्, दहनमिति अग्नितेजःसाम्यम्, विलोकनक्षममिति चन्द्रतेजःसाम्यम् । तथैव विलोकनक्षममिति सूर्याग्निव्यतिरेकः, दहनमिति चन्द्रव्यतिरेकः, पटु इत्यग्निव्यतिरेक इति विवेच्यम् ।

अलं०—तिर्यञ्चि अपि शममिति विरोधाभासः । तथैव तेजोविशेषणेष्वपि दहनमपि विलोकनक्षममिति गम्यो विरोधाभासः । भावार्थोक्तरीत्या उपमाव्यतिरेकौ व्यङ्ग्यौ । मुनेः प्रभावातिशयः, तेन च तद्विषयको रतिभावो ध्वन्यते ।

सहसोपगतः सविस्मयं तपसां सूतिरसूतिरापदाम्* ।
ददृशे जगतीभुजा मुनिः स वपुष्मानिव पुण्यसंचयः ॥ ५६ ॥

अ०—तपसां सूतिः आपदाम् असूतिः वपुष्मान् पुण्यसंचयः इव सः मुनिः सहसा उपगतः जगतीभुजा सविस्मयं ददृशे ।

व्याक०—विस्मयेन युगपद्-यथा स्यात्तथा-इति सविस्मयम् । विस्मय इति स्मयतेः "एरच्" । यौगपद्ये सहेत्यव्ययेन सह अव्ययीभावः, "अव्ययीभावे चाकाले" इति सहस्थाने सादेशः । सूयतेऽस्मिन्निति सूतिः, अधिकरणे "स्त्रियां क्तिन्" । तथैव असूतिरपि । असूतिशब्दे नञ् विरोधार्थकः, सूतिविरोधी इति । वपुर्विद्यते यस्येति वपुःशब्दान्मतुप्, "तसौ मत्वर्थे" इति भत्वाद्रुत्वाभावः, तेन वपुष्मान् । जगतीं भुनक्तीति क्विपि जगतीभुग् । सञ्चय इत्यादि व्याख्यातम् । ददृशे इति पश्यतेः कर्मणि लिट् । मुनिरित्युक्तं कर्म । जगतीभुजेति कर्तृवाचकम् ।

व्याख्या—तपसाम्-शमप्रधानानां पुण्यानाम्, सूतिः-उत्पत्तिस्थानम्-आकरः, आपदाम्-बन्धनरूपाणां दुःखानां दुरितानां च, असूतिः-लयस्थानम्-निवर्तकः, वपुष्मान्-देहधारी, पुण्यसञ्चय इव-पुण्यानाम्-सुकृतानाम्, सञ्चयः-निबिडः समूह इति संभावितः, †सः-पूर्वप्रस्तुतः, महानुभावत्वेन प्रसिद्धः, युधिष्ठिराणाभ्युदयप्रदतया पूर्वमनुभूतश्च, मुनिः-ज्ञानैश्वर्यसमग्रो व्यासः, सहसा-अवितर्कित एव, उपगतः-प्राप्तः,जगतीभुजा-राज्ञा-युधिष्ठिरेण, सविस्मयम्-आश्चर्यसहितम्, ददृशे-दृष्टः । (सहसा-इति दर्शनेप्यन्वेति, तेन सहसा ददृशे-इत्युक्त्या योगशक्त्या भगवान् व्यासोऽकस्मात्तेषां मध्य एव प्रादुर्बभूव-इति व्यज्यते इति चित्रभानुः । अत एव युधिष्ठिरस्याश्चर्यमपीति) ।

भा०—पूर्वश्लोकेनैव सम्बन्धः, किं-च-स भगवान् व्यास ईदृशस्तपस्वी धार्मिकः, यत्तपांसि-पुण्यानीत एवोत्पन्नानीति जनानां बुद्धिर्जायते । आपदां च दर्शनमात्रेण निवर्तकः । राज्ञा तदागमनेनेत्थं संभावितम्-यन्मदीयः पुण्यराशि-

---

* एनसाम्-इति दाक्षिणात्यपाठः ।

† प्रक्रान्तः, प्रसिद्धः, अनुभूतो वा तच्छब्दार्थः । इह तु योग्यतया तन्त्रेण त्रयमपि गृह्यत इति चित्रभानुः ।

रेवायं शरीरं धृत्वा आगत इति। एतादृशो व्यासोऽकस्मादेव युधिष्ठिरेण दृष्टः, न हि तस्यागमनं पूर्वं संभावितमासीत्। तेन च दर्शनकाल एव युधिष्ठिरस्य विस्मय उदभूत्। अनेन श्लोकद्वयेन व्यासदर्शनात्पूर्वं युधिष्ठिरादीनां मनसि य आसीद् वितर्कः-सोऽप्यभिव्यञ्जित इति चित्रभानुः। तथा हि मधुरैरवशानीत्यादिना पूर्वमकस्माद्वनं शान्तमृगपक्षिगणं विलोक्य तेषां मनसि किमेतदिति वितर्क उदभूद्-इति व्यञ्जितम्। तदनु 'परितः पटु' इत्यादिना सूर्यशशाङ्कवह्निविलक्षणं परितः प्रसर्पत् किमपि धाम पश्यतां हरिहरादिभिर्देशोऽयमलंक्रियते-इति स चमत्कारो हर्षः समभूद्-इति द्योतितम्। ततश्चाकस्मादेव प्रादुर्भूतस्तत्रभवान् भगवान् व्यासो दृष्टः, तं दृष्ट्वा सविस्मयो हर्षातिरेकः समजनीति।

अलं०—वपुष्मान् पुण्यसञ्चय इवेत्युत्प्रेक्षा। चित्रभानुस्तु वपुष्मानिति पदेन पुण्यसञ्चयापेक्षया व्यतिरेकबोधनाद् व्यतिरेकोपमा, व्यतिरेकोत्प्रेक्षा वेत्याह। उत्प्रेक्षायामेव तु स्वारस्यं प्रतीयते।

अथोच्चकैरासनतः परार्ध्यादुद्यन्स धूतारुणवल्कलाग्रः।
रराज *कीर्णाकपिशांशुजालः शृङ्गात्सुमेरोरिव †तिग्मरश्मिः॥५७॥

अ०—अथ उच्चकैः परार्ध्याद् आसनतः उद्यन् धूतारुणवल्कलाग्रः सः सुमेरोः शृङ्गाद् (उद्यन्) कीर्णाकपिशांशुजालः तिग्मरश्मिरिव रराज।

व्याक०—धूतम् अरुणं वल्कलाग्रं यस्य स धूतारुणवल्कलाग्रः। धूतमिति धूनोतेः क्तान्तम्। कीर्णम् आकपिशम् अंशुजालं यस्य स कीर्णाकपिशांशुजालः। कीर्णमिति किरतेः‡ क्तः, निष्ठानत्वम्। तिग्मा रश्मयो यस्य स तिग्मरश्मिः। उच्चकैरिति व्याख्यातम्। परस्मिन् अर्धे भवं परार्ध्यम्, "परावराधमोत्तमपूर्वाच्च" (अर्धाद्यत्) इति यत् तद्धितः। आस्यते अस्मिन् इत्यासनम्, अधिकरणे ल्युट्। उद्यन्-इति "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति लट्, तस्य हेतौ शत्रादेशः।

व्याख्या—अथ-व्यासदर्शनानन्तरम्, उच्चकैः-उन्नतात्,¶परार्ध्यात्-श्रेष्ठाद्,

---

* कीर्णः कपिलांशुजालैः-इति दाक्षिणात्यपाठः।

† शीतरश्मिः-इति चित्रभानुधृतपाठः।

‡ 'कॄ विक्षेपे'

¶ परार्ध्याग्रप्राग्रहर-इति श्रेष्ठनामसु अमरः।

आसनतः-उपवेशनवेद्याम् आस्तृतात् कुशादिनिर्मितादास्तरणाद्, (सिंहासनादिति मल्लिनाथः) उद्यन्-उत्तिष्ठन्, धूतम्-कम्पितम्, *अरुणम्-ईषद्रक्तवर्णम्, वल्कलस्य-वृक्षत्वङ्निर्मितस्य परिधानस्य, अग्रम्-प्रान्तभागो यस्य†, तथाभूतः, सः-युधिष्ठिरः, (चित्रभानुस्तु-उच्चकैः-उन्नतमना युधिष्ठिरः, यद्वा उच्चकैः-उन्नतोत्तमाङ्गं यथा स्यात्तथा उद्यन्, इत्युच्चकैः शब्दमन्यथापि व्याचष्टे), सुमेरोः-सुरालयस्य पर्वतस्य, शृङ्गात्-शिखराद्, उद्यन्-उदयं गच्छन्, कीर्णम्-व्याप्तम्, आकपिशम्-किञ्चित्कृष्णमिश्रपीतवर्णम्, अंशुजालम्-किरणसमूहो यस्य तथाभूतः, (कीर्णः कपिलांशुजालैः-इति पाठान्तरे कपिलैः-पीतप्रायैः, अंशुजालैः, कीर्णः-क्षिप्तइव-इतस्ततो दृश्यमान इति व्याख्येयम्) तिग्मरश्मिरिव-सूर्यइव, रराज-शुशुभे ।

भा०—व्यासं दृष्ट्वैव युधिष्ठिरः स्वस्थानादुत्थितः, त्वरावशात्तेन परिहितस्य रक्तवर्णस्य वल्कलस्याग्रं प्रकम्पमानम्-इतस्ततः परिस्खलदृश्यत । तेन च सुमेरुशृङ्गादुद्यतः सूर्यस्येव तस्य शोभाऽभूत् । सूर्यकिरणजालेन वल्कलाग्रस्य, सुमेरुशृङ्गेण च युधिष्ठिरासनस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावः । इह वने निवसतः परिहितवल्कलस्य युधिष्ठिरस्य सौवर्णं सिंहासनं न संभवतीति आस्तृतं कुशाद्यासनमेवास्माभिर्व्याख्यातम्, उन्नतत्वं तु तस्य युधिष्ठिरादरार्थं भ्रातृभिर्विहितायां मृदादिवेद्यां स्थितत्वात् । (यद्वोन्नतं काष्ठमञ्चादीह विवक्षितमस्तु) परार्ध्यत्वं च महापुरुषस्य युधिष्ठिरस्य तत्रोपवेशनादेव कविना निरूपितम् । पावनत्व-सत्से-व्यत्वादिधर्मैरेव सुमेरुशृङ्गसादृश्यमपि तत्र निर्वाह्यम् । यद्वा व्यासदर्शनेन स्वस्याभ्युदयं करतलामलकवद्विभाव्य हृष्टो युधिष्ठिरो वनवासादिकं विस्मृत्य राजसिंहासनस्थमेवात्मानममन्यतेति तस्य तां बुद्धिमनुकुर्वता कविनापि तदासनं सिंहासनत्वेनैव निरूपितमिति चित्रभानुः । शीतरश्मिरिति पाठं मत्वा चन्द्रसादृश्यं च तेन युधिष्ठिरस्योक्तम् । यथा च सुमेरुशृङ्गाच्चन्द्रसूर्यादेरुद्गमो लोके प्रकाशाय, जगतः शुभाय-तथा युधिष्ठिरस्यापि व्यासदर्शनसूचितोऽभ्युदयो जगतः शुभायैवेत्युपमाव्यङ्ग्यमपि स एवाह ।

अलं०—व्याख्यातैवोपमा भावार्थनिरूपणे । इह प्रथमतृतीयौ पादावुपेन्द्र-

* अव्यक्तरागस्त्वरुणः-इत्यमरः ।

† यत्सम्बन्धिनः, यत्परिहितस्य ।

वज्रायाः, द्वितीयचतुर्थौ तु इन्द्रवज्राया इत्युपजातिश्छन्दः ।

अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हामृषिवदृषिप्रवरे गुरूपदिष्टाम् ।
तदनुमतमलंचकार पश्चात् प्रशम इव श्रुतमासनं नरेन्द्रः ॥ ९८ ॥

अ०—सः नरेन्द्रः अवहितहृदयः (सन्) ऋषिप्रवरे ऋषिवद् गुरूपदिष्टाम् अर्हां विधाय पश्चात् तदनुमतम् आसनम् प्रशमइव श्रुतम् अलंचकार ।

व्याक०—अवहितं हृदयं यस्य सोऽवहितहृदयः । अवपूर्वकाद्धातेर्निष्ठायामवहितम् । ऋषिषु प्रवरे, ऋषिप्रवरे, निर्धारणे सप्तमी, सप्तमीति योगविभागात्समासः । षष्ठ्यन्तु "न निर्धारणे" इति निषेधात्समासो दुर्लभः स्यात् । प्रवर इति वृणोतेः "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इति कर्मण्यप् । समासाद्वैषयिके अधिकरणे सप्तमी । गुरुणा उपदिष्टाम्-गुरूपदिष्टाम् । कर्तृतृतीयान्तस्य क्तान्तेन तत्पुरुषः । उपदिष्टेति 'उपादेशि' इति विग्रहे दिशतेर्निष्ठा । तेन अनुमतम्-तदनुमतम् । अन्वमानि इत्यर्थे मन्यतेर्निष्ठायां मतम् । ऋषिवदित्यत्र "तदर्हम्" इति अर्हार्थे वतिरिति मल्लिनाथः । तद्रीत्या 'ऋषिमर्हति' ऋषिवद् अर्हा' इति विग्रहः । चित्रभानुस्तु "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इत्येव वतिप्रत्ययमाह, 'ऋषिणा तुल्यः' इति युधिष्ठिरविशेषणत्वेन व्याचष्टे च, सोऽयं तात्पर्यार्थः स्यात्, मुख्यान्वयस्तु 'ऋषिवद्विधाय' इति क्रियायामेव योग्यः । अर्हतेः "गुरोश्च हलः" इत्यकारप्रत्यये अर्हा ।

व्याख्या—सः-पूर्वप्रस्तुतः, नरेन्द्रः-राजा, युधिष्ठिरः, अवहितहृदयः-एकाग्रचित्तः सन्, *ऋषिषु-पूज्येषु मुनिषु, प्रवरे-श्रेष्ठे, भगवति व्यासे, ऋषिवद्-ऋषिसमुचिताम्, (ऋषिवद्-ऋषितुल्यो युधिष्ठिर इति चित्रभानुः) गुरूपदिष्टाम्-पूर्वं गुरुणा शिक्षिताम्-शास्त्रीयाम्, (इदानीमेव गुरुणा-धौम्येन पुरोहितेन, उपदिष्टाम्-बोधिताम्, पुरोहितसहकारेणेति तात्पर्यमिति चित्रभानुः) अर्हाम्-पूजाम्, विधाय-कृत्वा, पश्चाद्-व्यासस्योपवेशनानन्तरम्, तदनुमतम्-तेन व्यासेनानुज्ञातम्, आसनम्, प्रशमइव-शान्तिर्यथा, श्रुतम्-शास्त्रश्रवणम्, तथा अलंचकार-शोभयामास ।

---

* ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । व्यासस्य तु मन्त्रद्रष्टृत्वाभावेऽपि वेदविभागादिकर्तृत्वात् पूज्यतमत्वेन ऋषित्वं मुनित्वं चेत्युभयमपि व्यवह्रियते ।

भा०—व्यासागमनजन्येन हर्षेण यथेतस उल्लासोऽभूत्, तं निगृह्य, निरामवहितं कृत्वा, युधिष्ठिरो धौम्यं पुरोहितमग्रतः कृत्वा, तदुपदेशेन भगवतो व्यासस्य ऋषियोग्यां सपर्यां सम्यग् विदधौ । तं ससंमानमासने समुपवेश्य च तदाज्ञया पश्चात्स्वयमप्यासन उपविष्टः युधिष्ठिरेणाध्यासितस्यासनस्य तथा शोभा आसीद्, यथा प्रशमेन शास्त्रज्ञानस्य शोभा जायते । इह नरेन्द्रपदं युधिष्ठिरस्य 'मुनिप्रसादेन शीघ्रमेव नरेन्द्रत्वं प्राप्स्यामीति' सुदृढं विश्वासं व्यनक्ति । उपमया च युधिष्ठिरस्य प्रशमस्तद्व्यवहारेण व्यासेन सुष्ठु लक्षित इति व्यज्यत इति चित्रभानुराह ।

अलं०—उपमा । प्रशमयुधिष्ठिरयोरुपमानोपमेयभावः, अलङ्कृतत्वं तत्र साधर्म्यम् । श्रुतासनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः, अलङ्कार्यता तत्र बीजम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ।

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठ-
स्तिष्ठन् मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः ।
तन्वन्तमिद्धमभितो गुरुमंशुजालं
लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः† ॥ ५९ ॥

इति भारविकृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये द्वितीयः सर्गः ॥

अ०—व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठः, विकीर्णधाम्नः मुनेः अभिमुखं तिष्ठन् सः इद्धम् अंशुजालं तन्वंतं गुरुम् अभितः सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः लक्ष्मीम् उवाह ।

व्याक०—व्यक्तम् उदितैः (सुप् सुपा) स्मितस्य मयूखैः, (ष० तत्पु०) (कर्मधा०) विभासितौ (तृ० तत्पु०) ओष्ठौ यस्य स व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठः । व्यक्तमित्यनक्तेः (अञ्ज्), उदित इत्येतेः, स्मितमिति स्मयतेः, विभासित इति च भासतेर्निष्ठा । विकीर्णं धाम यस्य स विकीर्णधामा, तस्य । कीर्णेति व्याख्यातम् । मुखमभि-इत्यभिमुखम्-"लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" इत्यव्ययीभावः । शशः अङ्के यस्याः सा शशाङ्का, तथा मूर्तिर्यस्य, तस्य शशाङ्कमूर्तेः । मूर्तिरिति मूर्च्छेतेः क्तिन्नन्तम् । तिष्ठन्-"धातुसंबन्धे प्रत्ययाः" इति स्थाधातोर्लट्, तस्य हेत्वर्थे शत्रादेशः । इद्धम्-इन्धीधातोः

---

† मृगाङ्कमूर्तेः-इति पाठान्तरम् ।

क्तः । तन्वन्तम्-इति तनोतेः शत्रन्तम् । "पर्यभिभ्यां च" इति, अभीत्यव्ययात्तसिलि अभितः, तद्योगे "अभितः परितः-"इत्यादिना गुरुमिति द्वितीया ।

व्याख्या—व्यक्तम्-स्फुटम्, यथा स्यात्तथा, उदितैः-उद्गतैः-प्रादुर्भूतैः, स्मितस्य-मन्दहासस्य, (मन्दहासकाले दन्तानाम् इति चित्रभानुः) मयूखैः-किरणैः, विभासितौ-*शुक्लरूपसंक्रमणेन शोभितौ, ओष्ठौ यस्य तथाभूतः, विकीर्णधाम्नः-विस्तीर्णतेजसः, मुनेः-व्यासस्य, अभिमुखम्-संमुखभागे, तिष्ठन्-उपविष्टः, सः-युधिष्ठिरः, इद्धम्-दीप्तम्, अंशुजालम्-रश्मिसमूहम्, तन्वन्तम्-विस्तारयन्तम्, †गुरुम्-बृहस्पतिम्, अभितः, बृहस्पतेः संमुखे स्थितस्य, सकलस्य-संपूर्णमण्डलस्य, शशाङ्का-शशेन लाञ्छिता, मूर्तिः-मण्डलं यस्य, तस्य चन्द्रस्य लक्ष्मीम्-कान्तिम्, उवाह-वहति स्म-दधारेति यावत् ।

भा०—हर्षजनितेन स्मितेन दन्तमयूखानां निर्गमाद् युधिष्ठिरस्योष्ठौ सुशोभितावास्ताम्, तेन तस्य मुखं चन्द्रेण पूर्णं साम्यं गतम् । व्यासस्य तु मुखं परितस्तेजोमण्डलं विराजते एव, स एव बृहस्पतिग्रहसदृशः प्रतीयते । तेन पूर्णतेजसो बृहस्पतेः संमुखभागे स्थितस्य चन्द्रस्य या कान्तिः, सैव तदा व्याससंमुखे स्थिते युधिष्ठिरे दृश्यते स्म । शशाङ्कमूर्तेरिति मूर्तिपदोपादानेनेदं व्यज्यते-यथा चन्द्रस्य मूर्तिभूते दृश्ये मण्डले एव क्षयकलङ्कादिदोषः प्रतीयते, न तु तदधिष्ठातरि देवे चन्द्रे, तथा उपमेयभूतस्य युधिष्ठिरस्यापि शरीर एव वनवासकृताः कार्श्यादिदोषाः, न तु शुद्धे तदात्मनीति । इद्धमंशुजालं तन्वन्तमिति गुरुविशेषणं घनतुहिनाद्यावरणाभावं बोधयत् शरद्वसन्तर्तुकालिकतां द्योतयति, स्वोच्चक्षेत्रस्थितत्वं च । संमुखे तिष्ठंश्च चन्द्रो गुरुणा दृष्टो भवतीति ज्योतिर्विदां संप्रदायः, ततश्च स्वोच्चक्षेत्रगतेन गुरुणा दृष्टश्चन्द्रो यथा जगदभ्युदयहेतुः, तथैवायं व्यासेनानुगृहीतो युधिष्ठिरोऽपीत्युपमया व्यज्यत इति चित्रभानुः । व्यासस्य गुरुसादृश्यकथनेन तेन करिष्यमाणो हितोपदेशोऽपि सम्यग् द्योतितो भवति । युधिष्ठिरस्य सकलचन्द्रसादृश्यकथनं च तस्यापि सकलताम्-प्राप्तराज्यताम्-द्योतयदभ्युदयस्यावश्यंभावितां व्यनक्ति ।

---

* कविसंप्रदाये हासस्यापि शुक्लो वर्णः स्वीक्रियते ।

† गुरुर्गीष्पतिपित्रादौ—इत्यमरः ।

अलं०—अन्यलक्ष्म्या अन्यत्रासंभवदुपमायां पर्यवसानमिति निदर्शनालङ्कारः । व्यक्तेत्यादिविशेषणे च तादृशलक्ष्मीप्राप्तौ हेतुसमर्पके इति काव्यलिङ्गम् । वसन्ततिलका वृत्तम् । अस्मिन् काव्ये सर्वत्रैव सर्गसमाप्तिपद्ये लक्ष्मीपदं विन्यस्यत इति लक्ष्म्यङ्कमिदं काव्यमिति प्रसिद्धिः ।

इति महाकाव्य-संग्रहस्य च्छात्रोपकारिण्यां
व्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ।

॥ श्रीः ॥

महाकाव्य-संग्रहः ।

(संग्रहे षष्ठः-किरातार्जुनीये तृतीयः सर्गः)

अथ चतुःश्लोकात्मकेन *कलापकेन व्यासं वर्णयति—

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैरुत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः ।
†विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥ १॥

अ०—ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैः उत्सर्पिभिः अंशुजालैः प्रांशुमिव आनीलरुचम्, पिशङ्गीः जटाः बिभ्राणम्, (अत एव) तडित्वन्तम् अम्बुवाहमिव (स्थितम्) (मुनिं धर्मात्मज आबभाषे) ।

व्याक०—शरदि शरदो वा चन्द्रस्य (तत्पु०) करैरिव (ष० त०) अभिरामैः (उपमानस०) शरच्चन्द्रकराभिरामैः । अभिरामैः-अभिरमते मनोऽस्मिन्नित्यधिकरणे घञ् । अंशूनां जालैः अंशुजालैः, "इत्थंभूतलक्षणे" तृतीया, यद्वा-प्रांशुताहेतौ तृतीया । आनीला रुग् यस्य तम् आनीलरुचम् । रुक्शब्दे रोचतेः क्विप् । उत्सर्पिभिः-सर्पतेर्णिनिः । पिशङ्गीः-"पिशङ्गादुपसंख्यानम्" इति ङीप्, मल्लिनाथस्तु गौरादित्वान् ङीषमाह, तत्प्रमादात् । चित्रभानुरपि तथैव भ्रान्तः । द्वितीयान्तं जटाविशेषणम् । बिभ्राणम्-बिभर्तेः शानच् । चित्रभानुस्तु ताच्छील्ये चानशमाह । तडित्वन्तम् तडिच्छब्दान् मतुप्, "तसौ मत्वर्थे" इति भत्वाज्जश्त्वं न । अम्बुवाहम्-वहतेः कर्मण्यण् । जटा इति बिभर्तेः कर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—ततः-उपवेशनानन्तरम्, शरच्चन्द्रस्य-शरत्कालिकस्येन्दोः, करैः-किरणैरिव, अभिरामैः-मनोहरैः, उत्सर्पिभिः-ऊर्ध्वप्रसरणशीलैः, अंशूनाम्-

---

* द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ।

† 'नीलरुचिम्' इति दाक्षिणात्यपाठः ।

किरणानाम्, जालैः-समूहैः, प्रांशुमिव-उन्नतमिव लक्ष्यमाणम्, किं च, आनीला-ईषत्कृष्णा, रुक्-कान्तिः, यस्य तथोक्तम्, पिशङ्गीः-पीतवर्णाः, जटाः-परस्परश्लिष्टान् केशान्, बिभ्राणम्-धारयन्तम्, अत एव, तडिद्-विद्युद् विद्यते यत्र तादृशं विद्युत्सहितम्, अम्बुवाहम्-मेघमिव स्थितम्, (चतुर्थश्लोकेनान्वयः, पृथग् योजने तु मुनिम् धर्मात्मजः आबभाषे, इति प्रत्येकं योज्यम् ।)

भा०—अतितेजस्वी व्यासस्तदानीमुपविष्टोऽप्यूर्ध्वगामिभिः शरच्चन्द्रकिरणावदातैः स्वतेजोभिर्विशालकायः प्रतीयते स्म । अपि च स ईषत्कृष्णवर्णः पीतजटाविशिष्टश्चासीदिति विद्युद्युक्तमेघसदृशो बभौ। विद्युज्जटयोः पीतवर्णत्वात् साम्यम्, मेघव्यासयोः कृष्णत्वात् साम्यम् । दिवापि व्यासस्य तेजोंशूनामुत्सर्पणोक्तया सूर्यरश्मीनभिभूय तेषां व्याप्तिरित्युक्तं भवति। आनीलेत्यत्राङ् भृशार्थः, तेन भृशनील (स्निग्धकृष्ण) वर्णा व्यासस्य कान्तिरुक्तेति चित्रभानुः ।

अलं०—अप्रांशोरपि प्रांशुत्वसंभावनादुत्प्रेक्षा, उत्सर्पदंशुजालं च तत्र निमित्तम् । उत्तरार्धे पूर्णोपमा । मल्लिनाथस्तु अम्बुवाहमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षामाह, परं प्रथमोपस्थित इवशब्दस्य सादृश्यार्थः केन हेतुना त्यज्यत इति न ज्ञायते सद्योजलवर्षितडित्वदम्बुवाहोपमया भगवति व्यासे वक्ष्यमाणयोगोपदेष्टृत्वं व्यञ्जितं कविना । यथा मेघो जलवर्षणेन जगदाप्याययति, तथा व्यासोऽपि योगोपदेशेन पाण्डवानाप्याययितुमागत इति । किरणानां शरच्चन्द्रकिरणसाम्योक्तया व्यासस्य चन्द्रसाम्य द्योतितम्, तेनापि स्वाभाविकं जगदाह्लादकत्वमस्य व्यञ्जितमिति चित्रभानुः । ननु मेघे तडिदेका, व्यासस्य तु जटा बह्व्यः-इत्युपमानोपमेययोः वैषम्यं प्राप्नोति, सत्यम्, एकग्रन्थिकृतं जटानां नियतमेकत्वम्-इति समाधिश्चित्रभानुनोक्तः ।

प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।
प्रसह्य चेतस्सु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ॥२॥

अ०—समग्राम् प्रसादलक्ष्मीम् दधतम्, जनातिगेन वपुःप्रकर्षेण असंस्तुतानाम् अपि चेतस्सु आर्द्रम् भावम् प्रसह्य समासजन्तम् ।

व्याक०—जनान् अतिगच्छतीति जनातिगः, तेन । "अन्येष्वपि दृश्यते" इति गच्छतेर्डप्रत्ययः । वपुषः प्रकर्षेण वपुःप्रकर्षेण । करणे तृतीया, प्रकर्षे

क्षपतेर्घञ् । न संस्तुतानाम्-असंस्तुतानाम् । ष्टुञ्धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये नञ्समासः । भावम्-"भवतेश्च" इति काशिकोक्तया भूधातोः कर्तर्यण्, वा णिजन्तात्पचाद्यच्, यद्वा "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" इति भावे घञ् । तथा तथा भवनं भावः-अभिप्रायो भक्तिर्वेति । प्रसह्य-सहतेः क्त्वा, तस्य ल्यप् । समासजन्तम्-सजतेः शतृप्रत्ययः । "दंशसञ्जस्वञ्जां शपि" इति नलोपः ।

व्याख्या—समग्राम्-सम्पूर्णाम्, प्रसादस्य-प्रसन्नतायाः-सौम्यतायाः, लक्ष्मीम्-शोभाम्, (कालुष्यापगमकृतं स्वच्छत्वम्, हृतमनुग्रहेच्छा च प्रसादशब्दार्थः, द्वयमपीह विवक्षितम्, तद्धेतुका तद्व्यञ्जिका वा विग्रहशोभा प्रसादलक्ष्मीः, तामिति चित्रभानुः) दधतम्-धारयन्तम्, अत एव, जनातिगेन-लोकातिशायिना, दिव्यादिव्यशरीरविलक्षणेन, वपुषः-शरीरस्य, प्रकर्षेण-उत्कर्षेण, विशिष्टतया, माधुर्यरामणीयकशालितया, *असंस्तुतानाम् अपि-अपरिचितानामपि, चेतस्सु-मनस्सु, आर्द्रम् भावम्-स्निग्धां मानसीं वृत्तिम्, भक्तिमिति यावत्, प्रसह्य-बलात्, समासजन्तम्-लगयन्तम्-स्थिरत्वेन स्थापयन्तम्, मुनिमाबभाषे इति पूर्ववच्छ्लेषः ।

भा०—भगवति व्यासे मूर्तिमतीव पूर्णा प्रसादलक्ष्मीर्विराजमानासीत्, तादृशी सौम्या मधुरा च भगवतस्तस्याकृतिरासीद्, यां दृष्ट्वा यः कश्चिद् 'व्यासोऽयम्' इति तं भगवन्तं न परिचिनोति, तस्यापि मनसि बलात्तद्विषये श्रद्धामयः स्नेहः प्रादुर्भवत्येव, व्यास एव स्वाकृत्या बलात्तेषां मनसि भक्तिमुत्पादयतीति प्रतीयते । अवश्यं भक्त्युत्पत्तिमभिव्यञ्जयितुं व्यासस्य समाजनकर्तृत्वमारोपितम् । व्यासो भावमुत्पादयतीत्यपि नोक्तम्, उत्पत्तौ कालविलम्बप्रतीतेः, स तु स्वसंविधे स्थितं भावं तन्मनस्सु दर्शनमात्रेण समाञ्जयति-इति । बलादित्युक्त्या तादृशभावोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतां तेषां वृत्तिमभिभूयेति प्रतीयते, तेन येऽपि भक्तिं नेच्छन्ति, तेषामपि जायत एव भक्तिरिति । अस्थायी संबन्धो युज्धात्वर्थः, स्थायी तु सञ्जधात्वर्थ इति चित्रभानुः । तेन व्यासविषयकस्तेषां भावः समवायसम्बन्धेन स्थिर उत्पद्यते, यः कदापि नापयातीति द्योतितम् । मनःसु इति बहुवचनेन विलक्षणरुचिषु

* 'संस्तवः स्यात् परिचयः'—इत्यमरः ।

सर्वेषां मनस्सु युगपदेव एकविधभावोत्पादनलक्षणकार्यकरणेन विलक्षणो महिमा व्यासस्याविष्कृतः ।

अलं०—भावोत्पत्तिहेतोः परिचयस्याभावेऽपि भावोत्पत्तिरिति विभावना । अनेकेषु मनःसु एकभावोत्पत्तिरिति विरोधोऽपि । ताभ्यां सर्वातिशायी महिमा व्यासस्य व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । ऋषिवर्णनविषये सर्वोत्कृष्टं पद्यमिदम् ।

अनुद्धताकारतया विविक्तां तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् ।
माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा कृतोपसंभाषमिवेङ्गितेन ॥३॥

अ०—अनुद्धताकारतया अन्तःकरणस्य वृत्तिम् विविक्ताम् तन्वन्तम्, माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा इङ्गितेन कृतोपसंभाषमिव ।

व्याक०—न उद्धत आकारो यस्य, सः-अनुद्धताकारः, तस्य भावः अनुद्धताकारता, तया । बहुव्रीहेस्तल् । ज्ञापके कारके वा हेतौ तृतीया । उद्धते उत् पूर्वाद् हन्तेः क्तः, " झयो होऽन्यतरस्याम् " इति हस्य धत्वम्, माधुर्यस्य विस्रम्भस्य च (द्वन्द्व०) विशेषम् (तत्पु०) भजति-(उपप०) सः माधुर्यविस्रम्भविशेषभाक्, तेन. " भजो ण्विः " । माधुर्यमिति मधुरशब्दात् ष्यञ्. विस्रम्भः-स्रम्भधातोर्घञ् । कृता उपसंभाषा येन तं कृतोपसंभाषम् । उपसंभषा-भाषतेः " गुरोश्च हलः " इत्यप्रत्ययः । वृत्तिमिति वर्ततेः क्तिन् । विविक्ताम्-विपूर्वाद् 'विचिर् पृथग्भावे' धातोः क्तः । वृत्तेःविधेयविशेषणमिदम् । इङ्गितेन-इङ्गतेः "नपुंसके भावे क्तः" उपसंभाषणकरणे तृतीया ।

व्याख्या—न उद्धतः-उद्दण्डविरुद्धः-शान्तः-*आकारः-आकृतिः यस्य, तथाभूततया-शान्तेनाकारेण, अन्तःकरणस्य-स्वकीयस्य मनसः, वृत्तिम्-भावम्, †विविक्ताम्-पूताम्, अथवा विविक्ताम् रजस्तमोभ्यां पृथग्भूतां सत्त्वप्रधानाम्-शान्ताम्, एकाग्राञ्च, तन्वन्तम्-परान् प्रति प्रत्याययन्तम्, अथवा-अन्तःकरणस्य-आलोकयतां प्राणिनाम् (क्रूराणामपि) मनसः, वृत्तिम्, विविक्ताम्-

---

* वक्त्रनेत्राद्यवयवसौम्यतोग्रताद्यनुविद्धप्रसादप्रकोपादिजनकवृत्त्यवगमहेतुरवस्था-विशेष आकार इति चित्रभानुः ।

† 'विविक्तौ पूतविजनौ'-इत्यमरः ।

शान्ताम्, एकाग्रां च, तन्वन्तम्-कुर्वन्तम्। (चित्रभानुस्तु स्वं पश्यतां स्वेन दृष्टानां च जनानामनुद्धताकारतया सह विविक्तामन्तःकरणवृत्तिं कुर्वन्तम्, व्यासं पश्यतामप्युद्धत आकारोऽपैति, शुद्धा वृत्तिश्च जायते-इति व्याचष्टे)। माधुर्यस्य-स्नेहविशिष्टायाः सौम्यतायाः, *विस्रम्भस्य-विश्वासस्य च, विशेषम्-अतिशयम्, भजति-आश्रयतीति तथाभूतेन ईक्षितेन-अवलोकनेन, एव, कृता-विहिता, उपसंभाषा-संलापः, (सन्निकृष्य अनुकूलहितभाषणमिति चित्रभानुः) उपसान्त्वनं वा, येन तथाभूतमिव, मुनिमाबभाषे।

भा०—उद्दण्डताया यत्र लेशोऽपि नास्ति, तथाभूता भगवतो व्यासस्याकृतिरेव तस्य चेतसः परां शान्तिमेकाग्रतां च प्रकटयति स्म, अथवा शान्तां तदीयामाकृतिमालोकयतामपि मानसी वृत्तिः पवित्रा-शान्तैकाग्रा च जायते स्म। तदानीं मधुरया विश्वासजुषा दृषा पश्यन् स तथा लक्ष्यते स्म, यथासौ आलापेन दर्शकान् सम्भावयति। आलापेन य आनन्दः स तद्दृष्ट्यैव जायते स्म। अथवा एवं प्रतीयते स्म। यथासौ विपद्ग्रस्तान् दृष्टिसंज्ञयोपसान्त्वयति। व्यासं दृष्ट्वा सर्वेषामन्तर्बहिश्च प्रशान्ता वृत्तिरुदेतीत्युक्त्या क्रोधेनाविष्टस्य भीमस्यापि वृत्तिः शान्ता जातेति व्यञ्जितम्। दृष्ट्या कृतोपसंभाषमिवेत्युक्त्या च तादृशस्य गम्भीरस्य मुनीन्द्रस्याशयमविज्ञाय वक्तुमनीशोऽपि युधिष्ठिरस्तद्दृष्टिपातेन तत्सम्भाषणमिवानुभूय वचने प्रगल्भोऽभूदिति व्यज्यत इति चित्रभानुः। इह व्यासवर्णनपरेषु श्लोकेषु तद्दर्शिनां यथानुभवो जायते-तथा क्रमोऽपि निर्दिष्ट इति व्याख्यानस्यापरोऽध्वा चित्रभानुना दर्शितः। तथाहि—दूराद्दर्शनार्थमागच्छन्तः पूर्वं दर्शनीयस्य चान्द्रस्येव तेजसोंऽशुजालं पश्यन्ति, तदनु भृशं स्निग्धकृष्णां तदीयां रुचिम्। मूर्तेर्निर्गत्य बहिः प्रसरन्तस्तेजोऽवयवा अंशुकरादिशब्दैरुच्यन्ते, मूर्त्यनुस्यूता प्रकाशसमष्टिश्च दीप्तिरुच्यादिशब्दैरिति। ततस्तस्य जटास्तेषां † दृग्गोचरीभवन्ति।

---

* समौ विस्रम्भविश्वासौ—इत्यमरः। सकलं हृद्गतं प्रतीताय प्रियाय निःशङ्कं निवेदयितुमभिरुचिं जनयन् भावविशेषो विस्रम्भ इति चित्रभानुः।

† प्रथमे पद्य एतावदेव चित्रभानुना व्याख्यातम्, अग्रे तु तदध्वनास्माभिरूहितमिति ज्ञेयम्।

अथ सन्निहितास्ते भगवतः प्रसादलक्षणमनुभवन्ति, तथा तेषां मनसि कोऽपि भक्तिविशेषः प्रादुर्भवति । तदनु प्रशान्त आकारस्तैः सम्यगालोक्यते, तेन तेषामपि चेतसि शान्तिरेकाग्रता चोदेति । ततो माधुर्यं स्वरूपया दृष्ट्या हितमनुकूलं चालपन्निव सर्वविधां चातिशनयन्निव भगवांस्तैः प्रतीयत इति । अत्र श्रुतीनां प्रसूतिरित्युक्त्या ततस्तदुपदेशलाभस्तेषां जायत इत्यपि व्यञ्जितं द्रष्टव्यम् ।

अलं०—पूर्वार्धेऽनुमानं काव्यलिङ्गं वा । उत्तरार्धे उत्प्रेक्षा । चित्रभानूक्तरीत्या सहोक्तिरपि ।

धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम् ।
हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः सुखोपविष्टं मुनिमाबभाषे ॥ ४ ॥

अ०—धर्मनिबन्धिनीनाम् एनःप्रणुदाम् श्रुतीनाम् प्रसूतिम् सुखोपविष्टम् मुनिम् तदभ्यागमने हेतुम् परीप्सुः धर्मात्मजः आबभाषे ।

व्याक०—धर्मं निबध्नन्ति धर्मनिबन्धिन्यः, तासाम्, बध्नातेस्ताच्छील्ये णिनिः । एनांसि प्रणुदन्ति-एनःप्रणुदः, तासाम्, नुदतेः कर्तरि क्विप्, "उपसर्गादसमासेऽपि..." इति णत्वम् । उभयत्रोपपदसमासः । सुखम् उपविष्टम्-सुखोपविष्टम् । क्रान्तेन क्रियाविशेषणस्य "सुपा" इति समासः । श्रुतीनाम्-श्रूयन्ते सम्प्रदायपारम्पर्येणेति श्रुतयः, तासाम्, कर्मणि क्तिन्, प्रसवक्रियाकर्मणि षष्ठी । प्रसूतिम्-प्रसूतेः करणे क्तिन् । परीप्सुः-परितः आप्तुमिच्छुरिति विग्रहः, आप्नोतेः सन्, तदन्तादुः, "आप्ज्ञप्यृधामीत्" इतीत्त्वम्, "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यभ्यासलोपः । हेतुम्-परीप्साकर्मणि द्वितीया, "नलोका" इति उप्रत्ययान्तयोगे षष्ठीनिषेधात् । मुनिमित्याभाषणक्रियाया अकथितं कर्म, वक्ष्यमाणं वच इति मुख्यं कर्माध्याहार्यम् ।

व्याख्या—धर्मनिबन्धिनीनाम्-अग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिकानाम्, (धर्मम्-स्वर्गादिजनकं पुण्यम्, नित्यं बध्नन्ति-यज्ञादिकर्मसु उत्पादयन्ति तथाभूतानामिति वा) एनांसि-पापानि, प्रणुदन्ति-निवारयन्ति-निषेधन्ति-इति तथोक्तानाम्, * श्रुतीनाम्-वेदानाम्, † प्रसूतिम्-प्रभवस्थानम्, सुखम्-कृच्छ्रव्यग्रतादि-

* श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः—इत्यमरः ।

† यद्यपि नित्यानां वेदानां प्रसवः-उत्पत्तिरेव न सम्भवतीति दूरे व्यासस्य

रहितं यथा स्यात्तथा, उपविष्टम्-आसीनम्, मुनिम्-व्यासम्, तस्य-मुनेः, अभ्यागमने, हेतुम्-कारणम्, परीप्सुः-जिज्ञासुः, धर्मस्य आत्मजः-पुत्रो युधिष्ठिरः, आबभाषे-वक्ष्यमाणं वच उवाच।

भा०—अभ्युदयनिःश्रेयसयोः साधनभूतस्य धर्मस्य प्रतिपादिकाः, पतन-हेतोरधर्मस्य च निषेधिका ऋग्यजुःसामाख्याः श्रुतयो व्यासेन कलेरादौ पृथक् पृथग् विभज्य लोके परम्पराख्यसम्प्रदायप्रवर्तनेन प्रचारं नीताः, तं सुखेनासने उपविष्टं भगवन्तं व्यासम्प्रति तदानीं तदागमनकारणजिज्ञासया युधिष्ठिरो वक्तुमारभत।

अलं—धर्मनिबन्धिनीनामित्यादिश्रुतिस्तुतिस्तत्प्रचारकस्य व्यासस्य स्तुतेरङ्गमिति उदात्तं नामालङ्कारः। युधिष्ठिरस्य भाषणे हेतुरुपन्यस्त इति काव्य-लिङ्गमपि। उक्तपद्यचतुष्टयेऽपि मुनिविषयो रतिभावो व्यङ्ग्यः।

अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री।
तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा वृष्टेर्दिवो वीतबलाहकायाः॥ ५॥

अ०—अनाप्तपुण्योपचयैः दुरापा निर्धूतरजाः फलस्य सवित्री एषा भवद्दर्शनसम्पद् वीतबलाहकाया दिवः वृष्टेः तुल्या (अस्ति)।

व्या०—न आप्तः पुण्यानाम् उपचयः (तत्पु०) यैः (बहु०) तैः अनाप्तपुण्योपचयैः। आप्नोतेः कर्तरि तृतीया। निर्धूतं रजो यया सा निर्धूत-रजाः, निर्धूतमिति धूनोतेः क्तः। समस्ते पदे "अत्वसन्तस्य" इति दीर्घः। भवतो दर्शनमेव, दर्शनस्य वा सम्पद् भवद्दर्शनसम्पद्। यद्वा भवद्दर्शनं सम्पदिवेत्युपमितसमासः। वीताः बलाहकाः यस्याः, तस्या वीतबलाहकायाः। बलाहकः-वारिवाहको बलाहकः, पृषोदरादित्वात् साधुः। वीताः-विपूर्वादेतेः क्तः। दुरापा-आप्नोतेः "ईषद्दुःसुषु····" इति खल्। सवित्री-षूङ्धातोस्तृच्,

---

तदुत्पादकत्वम्, तथापि यथा हिमवान् गङ्गायाः प्रभवस्थानम्, तथा कलेरादौ श्रुतिसम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन व्यासस्तत्प्रभवस्य-प्रचारस्य मुख्यं स्थानम्-कारणभूत इति प्रसूतिशब्देन कविना उक्तः। श्रुतीनाम्-इति बहुवचनोपन्यासेन बहुत्वविशिष्टानां श्रुतीनाम्—अर्थात् श्रुतिबहुत्वस्य कारणता व्यासे उक्ता, एक एव हि वेदो व्यस्य-विभज्य व्यासेन चतुर्धा कृतः, अत एव तस्य व्यासत्वमिति चित्रभानुः।

ततः "ऋन्नेभ्यो ङीप्" । फलस्य-सवनक्रियाकर्मणि षष्ठी । वृष्टेः-"तुल्यार्थैरतुलोपमा" इति तुल्यशब्दयोगे षष्ठी ।

व्याख्या—न आप्तः-प्राप्तः, पुण्यानाम्, उपचयः-समृद्धिः, यैस्तथोक्तैः, अकृतपुण्यैः पुरुषैः, दुरापा-दुर्लभा, निर्धूतम्-तत्क्षणादेव दूरीकृतम्, *रजः-रजोगुणः, तज्जन्यं दुरितादिकम्, (वृष्टिपक्षे धूलिः) यया तथाभूता, फलस्य-मनोरथस्य, (वृष्टिपक्षे-सस्यादेः) सवित्री-सम्पादयित्री, कल्याणकरी, एषा-स्फुटमनुभूयमाना, भवतः दर्शनरूपा संपद्, (अथवा भवद्दर्शनस्य संपत्-सम्पत्तिः-लाभः) वीताः-गताः, वलाहकाः-मेघाः, यस्याः, तथोक्तायाः, दिवः-आकाशस्य, वृष्टेः-वर्षणस्य तुल्या-सदृशी, अस्तीति शेषः ।

भा०—भगवन् व्यास ! यैः पुरा पुष्कलः पुण्यराशिरर्जितः, त एव श्रेयोनिदानं रजसस्तज्जनितदुरितदुःखादेश्च प्रसरं निरुन्धानमनभ्रवृष्टिसदृशमिदं भवद्दर्शनं प्राप्तुं शक्नुवन्ति, नान्ये अकृतपुण्याः । किञ्च भवद्दर्शनं भविष्यति श्रेयः सम्पादकम् । तेन कालत्रयेऽपि दुरितक्षयपुण्यसम्पद्रूपा योग्यता भवद्दर्शनेन व्यज्यते । अनाप्तपुण्योपचयैरिति भूतकाले पुण्यसम्पद् व्यञ्जितो, निर्धूतरजा इति सम्प्रति । (रजोनिर्धूननस्य वर्तमानत्वेऽपि सुकरत्वमविलम्बितत्वं च व्यञ्जयितुं भूतकालिकः प्रत्ययः-निर्धूत इति) फलस्य सवित्रीमिति भविष्यत्काले पुण्यसम्पत्समृद्ध्यादि व्यञ्जितम् (इत्थं निगूढमत्रोक्त एवार्थो माघेन 'हरत्यघं संप्रति' इत्यादिना कृष्णनारदसंवादे व्यक्तीकृतः) । तेन वयमपि भवद्दर्शनभाजः पूर्वं कृतपुण्याः, इदानीं विनष्टपापाः, भविष्यति श्रेयोभाजनानि चेति द्योतितम् । इह वीतवलाहकाया दिवो वृष्टिः-अनभ्रवृष्टिः, सा यथा अतर्कितमुपनमति, तथा भवद्दर्शनमतर्कितोपनतमिति मल्लिनाथेन व्याख्यातम् । परमनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापेत्यादिविशेषणानि तस्यां वृष्टौ कथं संगच्छन्ते, इत्यत्र तस्य सूरेर्मौनमेव । केवलं निर्धूतरजाः-इति विशेषणमुभयपरतया तेन योजितम् । विशेषणानां सर्वेषां तत्राऽनन्वये च कश्चमत्कार इति सहृदया एव साक्षिणः । चित्रभानुस्तु दिवो वृष्टिरित्युक्त्या द्युसरितः-आकाशगङ्गायाः-तत्सलिलस्य वृष्टिरित्युक्तं भवतीत्याह । वीतवलाहकाया

* रजो रजोगुणे धूलौ परागार्तवयोरपि—इति शाश्वतः ।

इत्युक्तया च मलिनतादिदोषसम्बन्धस्तत्र वारित इति । बलाहकरहिता वृष्टिर्वसुधाविशुद्धिसमृद्धिहेतुः, पुण्यतमनभोगङ्गाप्रवाहोद्भूतेति पुराणेषु श्रूयते, इति च तेन स्वपक्षः समर्थ्यते । तेन विशेषणत्रययोगस्तत्र साधु समर्थित एव । निर्धूतरजाः-इत्यनेन ग्रीष्मकालिकरजोनिर्धूननमुक्तम्, तेन तापशान्तिश्च व्यञ्जितेत्यपरमनुकूलम् । परे तु वीतवलाहकाया दिवो वृष्टिः शारदी वृष्टिरिह विवक्षितेत्याहुः । शरदृतौ वलाहका वर्षायां निरन्तरं स्थिता अपयान्ति, द्यौर्विमला भवतीति प्रसिद्धमेव, तदेव वीतवलाहकपदेनाभिप्रेतम् । 'क्वचित्पुण्यतमे देशे वृष्टिर्भवति शारदी' इति प्रसिद्धेः प्रथमविशेषणयोगस्तत्र सिद्धः । निर्धूतरजा इति रजः-पदेन च वृष्ट्युदक-कर्दमादिजन्यकालुष्यम्, सरोजलादिषु मिश्रितं रजो वा विवक्षितम्, तस्य निर्धूननं तस्यां सुप्रसिद्धमेव । सस्यादिफलसमृद्धौ यथा तस्या उपयोगः, स तु आबालहालिकं ज्ञात इति । पक्षाणामेषां तारतम्यं विवेचयन्तु सुधियः ।

अलं०—वयं भवद्दर्शनसंपद्भाजः कृतपुण्या इति वक्तव्ये सामान्योपन्यासादप्रस्तुतप्रशंसा । उपमा तु स्फुटैव । दर्शनसंपदित्यत्र संपत्पदं संपज्जनके लाक्षणिकम् । संपद्धेतोर्दर्शनस्य संपद्रूपतया वर्णनाद् हेत्वलङ्कारः । निर्धूतरजा इति रजःपदं रजोजन्ये दुरितादौ लाक्षणिकमिति चित्रभानुः ।

अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां सत्याशिषः संप्रति भूमिदेवाः ।
आसंसृतेरस्मि जगत्सु जातस्त्वय्यागते यद् बहुमानपात्रम् ॥६॥

अ०—अद्य क्रतूनाम् क्रियाः कामदुघाः, (जाताः) संप्रति भूमिदेवाः सत्याशिषः; (जाताः) यत् त्वयि आगते अस्मि आ संसृतेः जगत्सु बहुमानपात्रम् जातः ।

व्याक०—कामान् दुहन्तीति कामदुघाः, "दुहः कब् घश्च" । इति कप्प्रत्ययो घादेशश्च । उपपदसमासः । सत्या आशिषो येषां ते सत्याशिषः । बहोः मानस्य (कर्म०) पात्रं बहुमानपात्रम् । जातः-जायतेरकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः । त्वयि आगते-"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सप्तमी । संपूर्वकात्सरतेः क्तिनि संसृतिः, संसृतेः आ-इत्यत्र "आङ् मर्यादावचने" इति सूत्रे वचनग्रहणेनाभिविध्यर्थकस्याप्याङः संग्रहात् कर्मप्रवचनीयत्वम् ।

"पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति तद्योगे पञ्चमी । "आङ् मर्यादाभिविध्योः" इत्यनेनाव्ययीभावस्तु वैकल्पिकत्वान्न । जगत्सु-अधिकरणे सप्तमी । उत्तरार्धे *अस्मीत्यहमर्थकमव्ययमिति व्याख्याकृतः, 'अस्मीत्यस्मदर्थानुवादेऽहमर्थेपि' इति गणरत्नव्याख्याने । तस्य क्रियापदत्वे तु अहमिति कर्ताध्याहार्यः । क्रिया, आशीरित्यादि व्याख्यातम् ।

व्याख्या—अद्य, अस्मिन् दिवसे, । क्रतूनाम्-यज्ञानाम्, क्रियाः-अनुष्ठानानि, कामदुघाः-अभिलाषपूरकाः-फलदाः जाताः । सम्प्रति-इदानीम्, †भूमिदेवाः-ब्राह्मणाः, सत्याः-अविसंवादिन्यः, आशिषः-शुभाशंसाः, येषां तथोक्ताः जाताः, यद्-यतः, त्वयि-भवति व्यासे, आगते-सान्निध्यं प्राप्ते इति, अस्मि-अहम्, आ संसृतेः-यावत्संसारम्, संसारस्थितिपर्यन्तम्, जगत्सु-लोकेषु, बहोः, मानस्य-सम्मानस्य, पात्रम्-भाजनम्, जातः-संवृत्तः । यद्वा आसंसृतेः-संसारादारभ्य-सृष्टेरारम्भाद्-अनादिकालाद्, जगत्सु-लोकेषु स्थितोऽपि अहम्, अद्य जातः-याथार्थ्येन उत्पन्नः, अद्य मे जन्म सफलम्, येन त्वय्यागते बहुमानपात्रमस्मीति व्याख्यान्तरमूह्यम् ।

भा०—भगवन् व्यास ! मयाद्य स्वानुष्ठितक्रतूनां फलमुपलब्धम्, अद्यैव च विप्रैर्वितीर्णानामाशिषां फलं प्राप्तम्, (अद्य मे संसारे जन्म सफलं जातम्) यद् मदन्तिकमुपगतवता भवता जगत्यहं परमं गौरवं प्रापितः । लोके गौरवमेव जनानामभिलषणीयं वस्तु, तदभीप्सितं भवदागमनेन सम्पन्नम्, अतः कृतार्थोऽस्मि । क्रतूनाम्, भूमिदेवाः-इति बहुवचनाभ्याम्-अनेकजन्मार्जितयावत्-क्रतूनाम् सर्वब्राह्मणाशिषां च फलभूतमतीव दुर्लभं त्वद्दर्शनमिति द्योत्यते । भूमिदेवा इति पदं देववन्निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं ब्राह्मणेषु व्यनक्ति, तेन तदाशिषां महत्त्वं द्योत्यते ।

अलं०—उत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । व्यासागमनेन स्वस्यैतादृशोत्कर्षोक्त्या उल्लासः । बहुमानप्राप्तेः सकलक्रत्वाशीःफलरूपताध्यवसानादतिशयोक्तिर्व्यङ्ग्या ।

---

* आ संहृतेः—इति पाठान्तरम् । संहारपर्यन्तम्-प्रलयपर्यन्तमिति तदर्थः ।

† द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मणः—इत्यमरः ।

श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि श्रेयः परिस्नौति तनोति कीर्तिम् ।
संदर्शनं लोकगुरोरमोघं तवात्मयोनेरिव किं न धत्ते ॥७॥

अ०—आत्मयोनेरिव लोकगुरोः तव अमोघम् संदर्शनम् श्रियम् विकर्षति, अघानि अपहन्ति, श्रेयः परिस्नौति, कीर्तिम्, तनोति, किम् न धत्ते ।

व्याक०—आत्मा योनिर्यस्य तस्येव आत्मयोनेरिव । न मोघम्-अमोघम्, श्रेयः-प्रशस्यशब्दाद्-ईयसुनप्रत्ययः, प्रकृतेश्च श्र-इत्यादेशः । परिस्नौति-ष्णु प्रस्रवणे धातोर्लट् कीर्तिम्-कॄतधातोः "ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च" इति निपातितः । धत्ते-दधातेर्लट् ।

व्याख्या—आत्मयोनेरिव-ब्रह्मण इव, लोकस्य-जगतः, गुरोः-शिक्षकस्य, पूज्यस्य वा, तव-भवतः, अमोघम्-अनिष्फलम्, दर्शनम्-साक्षात्कारः, श्रियम्-लक्ष्मीम्, विकर्षति-प्रकर्षति, प्रकृष्टां करोतीत्यर्थः, (आकर्षतीति मल्लिनाथः) (विरुपसर्गो दूरार्थे, तेन दूरात् प्रसह्यानयतीत्यर्थ इति चित्रभानुः) *अघानि-पापानि, दुःखानि वा, अपहन्ति-विनाशयति, श्रेयः-कल्याणम्, (पुण्यमिति चित्रभानुः) परिस्नौति-स्रवति, प्रापयति, (सूक्ष्मरूपेण स्थितं स्थूलरूपेण समुन्मेषयतीत्यर्थः-इति चित्रभानुः) कीर्तिम्-यशः, तनोति-विस्तारयति, किं बहुना, किं न धत्ते-किं किं शुभं न सम्पादयति, सर्वमेव सम्पादयतीत्यर्थः ।

भा०—भवतो दर्शनं श्रीवृद्ध्यादिसर्वश्रेयोनिदानं यथा ब्रह्मणः । भवान् हि ब्रह्मणा सदृशः, सोऽपि लोकगुरुः, भवानपि लोकगुरुरिति । न हि भवतो दर्शनं कदापि निष्फलं भवति । तेन ममापि श्रेयःप्राप्तिर्निश्चितैवेति व्यङ्ग्यम् ।

अलं०—आत्मयोनेरिव तवेत्युपमा । एकत्र श्रीविकर्षणाद्यनेकक्रियाकर्तृत्व-प्रतिपादनात्समुच्चयश्च । अत्र धत्ते इति करोत्यर्थेऽवाचकम् । सर्वमभिमतं पोषयतीत्यर्थकरणे तु न कश्चिद्दोषः स्यात् ।

श्च्योतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ मे न निर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः ।
समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्वत्सन्निधावुच्छ्वसितीव चेतः ॥८॥

अ०—श्च्योतन्मयूखं हिमद्युतौ अपि न निर्वृतं मे चक्षुः त्वत्सन्निधौ निर्वृतिम् एति, (किं च) चेतः समुज्झितज्ञातिवियोगखेदम् (सत्) उच्छ्वसिति इव ।

---

* अंहोदुःखव्यसनेष्वघम्—इत्यमरः ।

व्याक०—श्च्योतन्तो मयूखा यस्य तस्मिन् श्च्योतन्मयूखे । श्च्योतदिति श्च्युतिर्धातोः शतरि साधु। हिमा द्युतिर्यस्य तस्मिन् हिमद्युतौ, विषयसप्तमीति मल्लिनाथः, निमित्तसप्तमीति चित्रभानुः । न निर्वृतं ननिर्वृतम्, नैकधेत्यादिवत् नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः, अतो नलोपो न । न इति पृथक्पदं वा निर्वृतिमेति-निरुपसर्गाद् वृणोतेः क्तः । तव सन्निधौत्वत्सन्निधौ, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति त्वादेशः, सन्निधौ-दधातेः "उपसर्गे घोः किः" । समुज्झितः ज्ञातेः वियोगस्य (ष० तत्पु०) खेदः (ष० तत्पु०) येन (बहु०) तत् समुज्झितज्ञातिवियोगखेदम् । ज्ञातिशब्दे जानातेः कर्मणि करणे वा क्तिन्, वियोगखेदशब्दयोः-युनक्तेः खिदेश्च घञ् । निर्वृतिम्-वृणोतेः क्तिन् । *उच्छ्वसिति-उत्पूर्वात् श्वसितेर्लट् । "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इतीडागमः । "शश्छोऽटि" इति शस्य च्छः । चक्षुरिति जातावेकवचनम् ।

व्याख्या—श्च्योतन्तः-सुधां स्रवन्तः, मयूखाः-किरणा यस्य तथोक्ते, हिमा-शीता, द्युतिः-कान्तिः यस्य तादृशे चन्द्रेऽपि, तमालोक्यापि, ननिर्वृतम्-शान्तिमप्राप्तम्, मे-मम, चक्षुः-नेत्रम्, तव-भवतः, सन्निधौ-सविधे, निर्वृतिम्-दुःखशान्तिम्-दुःखोपरमे जायमानं सुखविशेषम्, (तादृशसुखजनितं विकासम्) एति-प्राप्नोति । किं च, चेतः-मनः, समुज्झितः-त्यक्तः, ज्ञातिवियोगस्य-बन्धुविरहस्य, खेदः-क्लेशः येन तादृशं सत्, उच्छ्वसितीव-उच्छ्वासं करोतीव । अनुपरोधं प्राणनमुच्छ्वासशब्दार्थः, प्रशान्ते मनसि तत्कर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति मल्लिनाथः । चित्रभानुस्तु चिरस्थायिनी दुःखस्यापगमेन सत्त्वसुखोन्मेषमयी इच्छानुरूपा स्वच्छा वृत्तिरुच्छ्वासस्येह लाक्षणिकोऽर्थः, तां वृत्तिं मनः प्राप्नोतीति वाक्यार्थः । इव-शब्दस्तु उच्छ्वासे किञ्चिद् वैकल्यं बोधयति । अद्यापि राज्याद्यप्राप्तेर्दुःखस्य पूर्णतया न विरामः; तथापि त्वद्दर्शनेन विरतप्रायं दुःखमिति तात्पर्यमाह ।

भा०—भगवन् व्यासमुने ! बन्धुवियोगात् प्रभृति सुधास्राविणं चन्द्रमसं दृष्ट्वापि बन्धुदर्शनोत्कं मे चक्षुर्न मनागपि तृप्तिं लेभे, परमिदानीं त्वयि दृष्टे चक्षुरिदं निरतिशयां तृप्तिमधिगच्छति । किं च भवदागमनात् प्राग्

* 'च्छ्वसतीव' इति क्वाचित्कोऽपपाठः ।

वन्धुविरहतप्तं जीवनाशाशून्यं मम मानसं संप्रति त्वत्सन्निधानेन कथंचित् तापं त्यजति, शान्तमिव च भवति ।

अलं०—सत्यपि निर्वृतिकारणे चन्द्रमस्यनिर्वृतिकथनाद् विशेषोक्तिः, चन्द्राद् व्यासस्य व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । मल्लिनाथरीत्या उच्छ्वसितीवेति क्रियोत्प्रेक्षा, चित्रभानुरीत्या तु लाक्षणिकं पदम् । तत्र 'त्वत्सन्निधौ' इति हेतूपन्यासात् काव्यलिङ्गम् । चक्षुषि निर्वृतिपदमपि लाक्षणिकम्, विकासस्तदर्थः । व्यासस्य सर्वहितकरत्वलक्षणं माहात्म्यं व्यङ्ग्यम् । युधिष्ठिरस्य विशिष्टज्ञातित्वमपि व्यासे व्यङ्ग्यमिति चित्रभानुः ।

निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वमस्मास्वधीनं किमु निःस्पृहाणाम् ।
तथापि कल्याणकरीं गिरं ते मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति ॥६॥

अ०—प्रश्नकुतूहलित्वम् निरास्पदम् (अस्ति), निःस्पृहाणाम् अस्मासु किमु अधीनम् ? तथा अपि कल्याणकरीम् ते गिरम् श्रोतुम् इच्छा माम् मुखरीकरोति।

व्याक०—प्रश्ने कुतूहलित्वं प्रश्नकुतूहलित्वम्, कुतूहलम् अस्य अस्तीति कुतूहलि, तस्य भावः कुतूहलित्वम्, कुतूहलशब्दाद् "अत इनि ठनौ", ततो भावे त्वप्रत्ययः । प्रश्नशब्दे-प्रच्छधातोः "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्" । निर्गतम् आस्पदं यस्य तद् निरास्पदम्, "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" इति आस्पदशब्दे सुट् । निर्गता स्पृहा येषां तेषां निःस्पृहाणाम् । स्पृहाशब्दे स्पृहयतेः "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इत्यङ् भिदादेराकृतिगणत्वात्, णिलोपः । अधीनम्-इनमधिगतम्, इति विग्रहे "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन तत्पुरुषः, अधि (उपरि) इनोऽस्येति वहुव्रीहिर्वा । "अषडक्ष...." इति खप्रत्ययस्तु न शङ्क्यः, ईश्वराधीन इत्यादावभ्युत्तरपदादेव तद्विधानात् । कल्याणं करोति तच्छीलां कल्याणकरीम्, करोतेस्ताच्छील्ये टः, टित्वात् ङीप्, उपपदसमासः । श्रवणकर्मणि द्वितीया । श्रोतुम्-इच्छायोगे तुमुन्, इच्छा-"इच्छा" इति इषेः शः । असुखरं मुखरं करोति मुखरीकरोति, मुखरशब्दाद् अभूततद्भावे च्विः । मुखरशब्दे-"रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्" इति मुखशब्दाद् रप्रत्ययः । अस्मासु-अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । किमु-इत्यत्र 'उ' इति निपातो वितर्के ।

व्याख्या—प्रश्ने-(त्वदागमनकारण) जिज्ञासायाम्, कुतूहलित्वम्-कौतुकम्-औत्सुक्यम्, निरास्पदम्-अस्थाने-निर्हेतुकम्, व्यर्थमितियावत्। यतः, निर्गता, स्पृहा-सर्वविषयेच्छा येषां तथाभूतानां भवादृशाम्, अस्मासु, अकिञ्चनेषु (सर्वत्ताग्रियेषु इति चित्रभानुः) किमु, अधीनम्-आयत्तम्, न किमपीत्यर्थः, तथापि-आगमनप्रयोजनप्रश्नस्य अनवसरदुःस्थत्वेऽपि, कल्याणकरीम्-श्रेयोविधात्रीम्, ते-तव, गिरम्-वाचम्, श्रोतुम्-आकर्णयितुम्, इच्छा-अभिलाषः, माम्, मुखरीकरोति-वाचालयति-प्रश्ने प्रवर्तयति ।

भा०—भगवन् व्यास ! त्वां प्रत्येवमकस्मादागमनस्य प्रश्नोजनं पृच्छानीति चेतसि कुतूहलं जायते । पुनश्च विवेकबुद्धिरुदेति-अस्थाने कुतूहलमिदम्, अकिञ्चना वयं किं साधयितुं शक्नुमः, यदुद्दिश्य भगवानत्रागतो भवेत् । आशापाशबद्धाः केचन भावि फलमभिसन्धायाप्यस्मदनुगतिं कुर्युः, यैस्तु सकलविषयवासनैव त्यक्ता, ते भवादृशाः सर्वत्रापि प्रयोजनशून्या अस्मासु किमुद्दिशेयुः । सैषा बुद्धिः कुतूहलं रुणद्धि । परं पुनस्त्वद्वाक्यश्रवणोत्कण्ठा बलात्प्रवर्तयति, जानामि-भवान् स्वार्थे निःस्पृहः, किन्तु लोकहिते तु स्पृहा जागर्त्येव भवादृशाम् । तदस्मद्धितमेव आगमनप्रयोजनं भवेत्, तदस्माभिः श्रोतव्यमेव, अनेनैव च व्याजेन त्वद्वचः कर्णौ निपत्यास्मान् पावयिष्यतीति प्रश्ने प्रवृत्तिर्जायत एव ।

अलं०—पूर्वार्धे वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । कल्याणकरीमिति विशेषणस्य, श्रवणे साभिप्रायत्वात् परिकरः । 'आगमनप्रयोजनं श्रोतुमिच्छामि' इत्यर्थस्य भङ्गयन्तरेणोपन्यासात् पर्यायोक्तं मुख्यम् ।

इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं मनः समाधाय जयोपपत्तौ ।
उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥१०॥

अ०—जयोपपत्तौ मनः समाधाय इति उक्तिविशेषरम्यम् उक्तवान् उदारचेताः नरेन्द्रः द्वैपायनेन इति उदाराम् गिरम् अभिदधे ।

व्याक०—उक्तेः विशेषेण रम्यम् यथा स्यात् तथा उक्तिविशेषरम्यम् । क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया । उक्तिरिति ब्रवीतेर्भावे क्तिन् । विशेष इति घञन्तम्, रम्यमिति रमतेः "पोरदुपधात्" इति यत् । उदारं चेतो यस्य

सः-उदारचेताः । "अत्वसन्तस्य—" इति दीर्घः । द्विर्गता आपो यस्मिन् तद् द्वीपम्. "ऋक्पूरब्धूः—" इत्यप्, "द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" इति अपोऽकारस्येकारादेशः । द्वीपम् अयनम् (*उत्पत्तिस्थानम्) यस्य सः. द्वीपायनः, स एव द्वैपायनः, स्वार्थिकःप्रज्ञाद्यण् इति मल्लिनाथः । चित्रभानुस्तु †द्वीपशब्दादपत्येऽर्थे नडादित्वात् फक्प्रत्ययमाह । मल्लिनाथस्तत् खण्डयति । अभिधानक्रियाकर्तरि तृतीया-द्वैपायनेनेति । उपपत्तौ-पद्यतेः भावे करणे वा क्तिन् । समाधाय-दधातेः क्त्वा, ल्यप् । अभिदधे-दधातेः गौणे कर्मणि लिट्, अत एव नरेन्द्र इति अकथितकर्मणि प्रथमा, गिरम् इति च प्रधानं कर्म । गॄधातोः क्विपि गीःशब्दः । मनः-समाधिकर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—जयस्य-शत्रूनभिभूय स्वोत्कर्षस्य, उपपत्तौ-सिद्धौ, सिद्ध्युपायेषु वा, मनः-चित्तम्, समाधाय-प्रणिधाय, जयं लक्ष्यीकृत्य, इति-पूर्वोक्तम्, उक्तेः-भाषणस्य, विशेषेण-वैचित्र्येण, अग्राम्यतया, रम्यम्-मनोहरं यथा स्यात्तथा, उक्तवान्-कथितवान्, उदारम्-महत्, चेतः, यस्य तथोक्तः-मनस्वी, नरेन्द्रः-युधिष्ठिरः, द्वैपायनेन-व्यासेन, इति-वक्ष्यमाणाम्, उदाराम्-फलवतीम्, गिरम्-वाचम्, अभिदधे-उक्तः । मल्लिनाथस्तु-' इति उक्तवान् नरेन्द्रः व्यासेन जयोपपत्तौ मनः समाधाय-युधिष्ठिरस्य जयसिद्धिं लक्ष्यीकृत्य, इति अभिदधे, इत्येवं भिन्नक्रमेण व्याचष्टे ।

भा०—(चित्रभानुरीत्या) यद्यपि युधिष्ठिरस्य चेतसि 'विजयसिद्धेरुपायं भगवन्तं व्यासं प्रति पृच्छानि ' इत्यभिलाष आसीत्, तथाप्युदारप्रकृतितया तेन स्पष्टं ग्राम्यतया न स प्रकटितः, अपि तु ' फलस्य सवित्री भवद्दर्शनसंपत् ' ' त्वद्दर्शनं श्रियं विकर्षति ' ' कल्याणकरीं ते गिरम् ' इत्यादिना व्यङ्ग्येनैव प्रकटितः । तमेवंविधं युधिष्ठिरस्य विनीतं मनोहरं भाषितमाकर्ण्य (मल्लिनाथरीत्या) ' केनोपायेनास्य जयसिद्धिर्भवेद् ' इति सुनिपुणमेकाग्रेण मनसा विचार्य तदनुरूपमेव व्यासः तस्मै वक्ष्यमाणमुपदिदेश ।

* द्वीपे पराशरात्सत्यवत्यां व्यासस्योत्पत्तिरिति पुराणम् ।

† व्यासो नारायणावतारः, न तस्य कोऽपि मुख्यः पितेति द्योतयितुमुत्पत्तिस्थान एव पितृत्वमारोप्यापत्यप्रत्यय इति तेनोक्तम् ।

अलं०—चित्रभानुरीत्या गूढस्य युधिष्ठिराभिप्रायस्य कविना विवृतीकरणाद् विवृतोक्तिरलंकारः। उदार-उदारामिति लाटानुप्रासः।

चिचीषतां जन्मवतामलघ्वीं यशोवतंसामुभयत्र भूतिम्।
अभ्यर्हिता बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिर्विशेषेण तपोधनानाम् ॥११॥

अ०—उभयत्र अलघ्वीम् यशोवतंसाम् भूतिम् चिचीषताम् जन्मवताम् बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिः अभ्यर्हिता, तपोधनानां विशेषेण (अभ्यर्हिता) (अस्ति)

व्याक०—न लघ्वीम्-अलघ्वीम्, लघुशब्दाद् "वोतोगुणवचनात्" इति ङीष्। यशः अवतंसो यस्याः तां यशोवतंसाम्। तुल्यं रूपं यस्याः सा तुल्यरूपा। तप एव धनं येषां तेषां तपोधनानाम्। उभयत्र-उभशब्दात् "उभयोऽन्यत्र" इत्ययच्। चिचीषताम्-चिनोतेः शतरि षष्ठ्यन्तमिदं रूपम्, जन्मवतामित्यस्य विशेषणम्। जन्मवतामिति जन्मशब्दान्नित्ययोगे मतुप्, वृत्तिरित्यनेन सम्बन्धे षष्ठी। अभ्यर्हिता-अर्हतेः क्तः। बन्धुषु-विषयसप्तमी। उत्तरपद्ये तथापीत्युक्तत्वात् तन्निराकाङ्क्षत्वसिद्धये इह अन्वयादौ 'यद्यपि' इति योज्यम्। भूतिमिति चयने कर्म।

व्याख्या—उभयत्र-इह परलोके च, (परस्परविरुद्धे द्वयेऽपि बन्धुवर्गे इति चित्रभानुः) अलघ्वीम्-महतीम्, यशः-कीर्तिरेव, अवतंसः-भूषणं यस्यास्तादृशीम्, भूतिम्-कल्याणम्-श्रेयः, (चित्रभानुरीत्या समृद्धिम्) चिचीषताम्-चेतुम्-संग्रहीतुम्, इच्छताम्, जन्मवताम्-शरीरधारिणाम्, बन्धुषु-बान्धवेषु-कुटुम्बिषु, तुल्यरूपा-एकविधा, वृत्तिः-व्यवहारः, अभ्यर्हिता-उचिता, अस्मादृशां तपोधनानाम्-तपस्विनां तु सा वृत्तिः, विशेषेण-आधिक्येन, अभ्यर्हिता।

भा०—ये जना इह लोके परलोके च आत्मनः श्रेयो यशश्च कामयन्ते, तैर्बन्धुष्वपक्षपातेन वर्तितव्यम्, एकत्र रागोऽपरत्र द्वेष इति न करणीयम्, सर्वैस्तुल्यमेव व्यवहर्तव्यम्। मादृशैस्तपःपरायणैस्त्वत्र विषये विशेषतोऽवधातव्यम्, निःस्पृहाणां तेषां विषमव्यवहारस्य सर्वथानुचितत्वात्। (चित्रभानुस्तु-'बन्धुवर्गस्य परस्परं वैरे सति ये तटस्थाः उभयोरपि समृद्धिं स्वयशसे कामयन्ते' न तु क्वचिद्रागो द्वेषो वा येषाम्, तेषां सम एव व्यवहार उचितः, इत्यभिप्रायेण योजितवान्) तथा च परस्परं विरुद्धा अपि दुर्योधनाद्या यूयं च मम

दृष्टौ समाना एव यद्यपि, तथापीत्युत्तरेण सम्बन्धः । जन्मवतामित्युक्त्या सकलजन्मधारिणामयं धर्मः, अनेनैव जन्मसाफल्यमिति द्योतितम् । तपोधनानामित्युक्त्या तप एवैषां धनम्, न त्वन्यद्धनं ते वाञ्छन्ति, ततश्च कस्येच्छया वैषम्यं कुर्युरिति सूचितम् ।

अलं०—विशेषणस्य, जन्मवताम्, तपोधनानाम् इति विशेष्ययोश्च साभिप्रायत्वात् परिकरपरिकराङ्कुरौ ।

तथापि निघ्नं नृप तावकीनैः प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः ।
वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः ॥१२॥

अ०—तथा अपि (हे) नृप ! तावकीनैः गुणौघैः प्रह्वीकृतम् मे हृदयम् निघ्नम्, (अस्ति) हि वीतस्पृहाणाम् मुक्तिभाजाम् अपि भव्येषु पक्षपाता भवन्ति ।

व्याक०—गुणानाम् ओघैः गुणौघैः, प्रह्वीकरणकर्तरि तृतीया । अप्रह्वं प्रह्वं सम्पन्नं कृतम्, प्रह्वीकृतम्, च्विः, गतिसमासः । वीता स्पृहा येषां तेषां वीतस्पृहाणाम् । वीतेति एतेः कर्तरि क्तः । मुक्तिं भजन्ते, तेषाम् मुक्तिभाजाम्, "भजो ण्विः" । तावकीनैः-तव इमे तावकीनाः "युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च" इति खञ् प्रत्ययः । खस्येनादेशः, "तवकममकावेकवचने" इति युष्मदस्तवकादेशः । निघ्नम्-निपूर्वाद् हन्तेः "घवर्थे कविधानम्" । भव्येषुभवन्तीति भव्याः, भूधातोः "भव्यगेय···" इत्यादिना कर्तरि यत्प्रत्ययो निपातितः । मुक्तिभाजामिति पक्षपातसम्बन्धे षष्ठी ।

व्याख्या—तथापि-बन्धुषु तुल्यवृत्तेरौचित्येऽपि, हे नृप-राजन् ! तावकीनैः-त्वदीयैः, गुणानाम्-सत्यार्जवविवेकतितिक्षादीनाम्, ओघैः-समूहैः, प्रह्वीकृतम्-एकप्रवणतां नीतम्-आवर्जितम्, मे-मम, हृदयम्-अन्तःकरणम्, * निघ्नम्-त्वदायत्तम् अस्तीति शेषः । हि-यतः, वीतस्पृहाणाम्-इच्छारहितानाम्-विरक्तानाम्, मुक्तिभाजाम्-मुमुक्षूणाम् अपि, भव्येषु साधुषु गुणवत्तरेषु, § पक्षपाताः-स्नेहविशेषाः, भवन्ति-जायन्ते ।

---

* 'अधीनो निघ्न आयत्तः'—इत्यमरः ।

§ एकतरप्रवृत्तिप्रयोजक आन्तरो भावः पक्षः, तस्य पातः—पतनम्—नियतमवस्थानम्—पक्षपातः ।

भा०—युधिष्ठिर ! पूर्वोक्तप्रकारेण यद्यपि मम बन्धुषु तुल्यवृत्तिरेवोचिता, तथापि त्वद्गुणगणाकृष्टं मम मनस्त्वयि विशेषेणानुरक्तम् । न चात्र मम कोऽपि दोषः, न वैतेन मम मुमुक्षुत्वहानिः, न वा माध्यस्थ्यक्षतिः, यतो हि गुणवत्तरेषु मुमुक्षूणामपि पक्षपातो भवत्येवेति प्रकृत्या सिद्धमिदम् । अस्मादृशैः पक्षपातो न क्रियते, अपि तु गुणहेतुकः पक्षपातः स्वयमेव जायते-इति 'भवन्ति' पदेन व्यञ्जितम् । गुणानामेष स्वभावः, यत्ते सर्वेषामेव चेत आकर्षन्ति – इति ।

अलं०—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तथापि-पदेन सत्यपि प्रतिबन्धके कार्योत्पत्तिरूपा विभावना श्लोकद्वये स्फुटीकृता ।

सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ।
यस्त्यक्तवान् वः स वृथा बलाद्वा मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ॥ १३ ॥

अ०—यूयम् तस्य राज्ञः सुताः न किमु (स्थ)? वा गुणैः सुयोधनम् अतीताः न (स्थ)? यो वः वृथा त्यक्तवान्, वा सः विषयाभिलाषः बलाद् मोहम् विधत्ते ।

व्याक०—विषयाणां विषयेषु वा अभिलाषो विषयाभिलाषः । विषिण्वन्ति (इन्द्रियाणि) इति विषयाः, पचाद्यच् । अभिलाष इति अभिलष्यतेर्घञ् । त्वं च ते (भीमादयः) चेति यूयम्, "त्यदादिषु यत् परं तच्छिष्यते" इति युष्मच्छब्दैकशेषः । 'किमु' इत्यत्र उ इति निपातःक्षेपे । सुयोधनम्-युधेः "भाषायां शासियुधि" इत्यादिना युच् । अतीताः-अतिपूर्वाद् एतेः "गत्यर्थाकर्मक—" इति कर्तरि क्तः । वः-शस्प्रत्ययान्तस्य युष्मदः स्थाने वसादेशः । त्यक्तवान्-त्यजतेः क्तवतुः । मोहम्-मुह्यतेर्घञ् । गुणैरिति अत्ययनक्रियाकरणे तृतीया । सुयोधनमित्यत्ययनकर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—यूयम्-युधिष्ठिरादयः, तस्य राज्ञः-धृतराष्ट्रस्य, सुताः-पुत्राः, न किमु स्थ, प्रश्नकाका सुता एव स्थ इत्यर्थः, वा-किं च, गुणैः-शान्तिदयादानदाक्षिण्यादिभिः, सुयोधनम्-धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठपुत्रम्, अतीताः-अतिक्रान्ताः-ततोऽप्यधिकाः, किमु न स्थ, स्थ एवेति । यः-धृतराष्ट्रः, वः-युष्मान्, वृथा-कारणं विनैव, त्यक्तवान्, राज्यादपसारितवान् । सः-प्रसिद्धः, विषयाभिलाषः-भोगाभिरुचिः, बलाद्वा-*बलादिव, मोहम्-अविवेकम्, विधत्ते-

* वा शब्द इवार्थे, 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' इति विश्वः ।

करोति-जनयतीत्यर्थः । चित्रभानुस्तु 'यो वः त्यक्तवान् स वृथा-विनवै हेतुम् त्यक्तवान्, यद्वा-स वृथा-निष्फलः-व्यर्थजन्मा' इति व्याख्यातवान् । वाशब्दश्च पक्षान्तरे इत्युक्तवान् ।

भा०—राजन् ! धृतराष्ट्रेण यद्यूयं शत्रुपक्षे निक्षिप्ताः, छलेन राज्यादपसारिताश्च, तस्याहं कारणं न पश्यामि, परो हि दूरीक्रियते, यूयं तु तस्य कनिष्ठभ्रातुः पाण्डोः पुत्राः-इति धृतराष्ट्रस्यापि पुत्रा एव, बाल्यात् प्रभृति पितृविरहितानां युष्माकं पालनभारोऽपि धृतराष्ट्रशिरसीति ततोऽपि सिद्धं पुत्रत्वम् । पुत्रोपेक्षणं च सर्वथानुचितम् । यूयमयोग्याः स्थ-इत्यपि नोपेक्षाकारणं युज्यते वक्तुम्, दुर्योधनाद्यपेक्षया युष्माकं गुणवत्त्वातिशयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्, तथा च धृतराष्ट्रो वृथैव भवतस्त्यक्तवान्, अथवा किमत्र वक्तव्यम्, विषयलोलुपाः सर्वथा विवेकशून्या एव भवन्ति । धृतराष्ट्रस्य विषयलोलुपत्वमेव भवतां त्यागे हेतुः, नान्यः कोऽपीति । औरसाः पुत्रा अपि स्वभावेनेन्द्रियप्रीतिहेतवो विषयपदेन विवक्षिता इति चित्रभानुः । सुयोधनपदं तस्य युद्धादौ पाटवं बोधयद् गुणहीनतां व्यनक्ति । तस्य राज्ञ इत्युक्तिर्विषयलोलुपः स नामग्रहणस्याप्ययोग्य इति व्यासस्य तद्विषये अमर्षं द्योतयति ।

अलं०—पूर्वार्धे अत्यागहेत्वोः समुच्चय इति समुच्चयालङ्कृतिः, उत्तरार्धे विषयाभिलाषजन्याविवेकरूपकारणेन सामान्येन त्यागरूपं कार्यं विशेषभूतं समर्थ्यत इति अर्थान्तरन्यासः ।

*जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।
असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥१४॥

अ०—एनम् अर्थसिद्धिः कथम् न जहातु, यः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते, हि असाधुयोगाः जयान्तरायाः (च) प्रमाथिनीनाम् विपदाम् पदानि (भवन्ति) ।

यथा कश्चिच्चेतनः प्रभुर्बलात्कंचिद् भृत्यं प्रवर्तयति, तथा विषयाभिलाषोऽपि-इति सादृश्यमत्र विवक्षितम् ।

* 'जहाति नैनं' इति चित्रभानुसंमतः पाठः । एवंविधमप्येनं कथं नाद्याप्यर्थसिद्धिस्त्यजतीत्याश्चर्यम्-इत्यर्थकतया तेन व्याख्यातश्च ।

व्याक०—असाधुभिः असाधूनां वा योगाः असाधुयोगाः । कर्ण आदिर्येषां तेषु कर्णादिषु । एनम्-अन्वादेशे इदंशब्दस्यैनादेशः । सिद्धिः-सिध्यतेः क्तिन् । जहातु-" प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च " इति जहातेः प्राप्तकाले लोट् । संशय्य-संपूर्वाच्छेतेः क्त्वा, ल्यप्, " अयङ् यि क्ङिति " इत्यनेन ' अयङ् ' आदेशः । तिष्ठतेः-" प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च " इति * स्थेयाख्यायामात्मनेपदम् । प्रमाथिनीनाम्-प्रपूर्वान्मथ्धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये । कर्णादिषु-अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । जयान्तरायाः, विपदां पदानि, इत्युभे असाधुयोगा इत्यस्य विधेयविशेषणे ।

व्याख्या—एनम्-पूर्वप्रस्तुतम्-अनुचितकारिणं धृतराष्ट्रम्, अर्थस्य-प्रयोजनस्य, सम्पदां वा, सिद्धिः, कथम्-केन प्रकारेण, न जहातु-न त्यजतु-त्यजत्येव, तस्य हानिकालः प्राप्त इत्यर्थः । यः-धृतराष्ट्रः, संशय्य-विधेयेषु कार्येषु संदिह्य-कर्तव्यार्थेषु सन्देहे जाते, कर्णादिषु तिष्ठते-आलम्बते, कर्णादीन् निर्णेतृत्वेन आश्रयति, हि-निश्चयेन (वा यतः) असाधुभिः-दुर्जनैः, योगाः-संसर्गाः, (चित्रभानुस्तु-असाधूनां योगाः-उपायाः, असत्पुरुषबोधिता उपायाः इत्यपि व्याचष्टे) जयस्य-उत्कर्षस्य, अन्तरायाः-विघातकाः, किं च, प्रमथ्नन्तीति प्रमाथिन्यः, तासाम् प्रमाथिनीनाम्-विनाशिनीनाम्, विपदाम्-विपत्तीनाम्, † पदानि-स्थानानि, भवन्ति-इति शेषः ।

भा०—राजन् युधिष्ठिर ! ' अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे ' इत्यभियुक्तोक्त्या धृतराष्ट्रस्यार्थहानिसमयः प्राप्त एव, यतः स विवादास्पदविषयेषु कुटिलमतीनां कर्णादीनामेव सम्मतिमाद्रियते । दुर्जनैः सह सम्पर्कमात्रमेव जयविघातकं विपत्कारणं च भवति, तैः सह घनिष्ठतामापद्य तदुपरि विश्वासे तु किमु वक्तव्यम् । तथा च कर्णशकुन्यादिपरामर्शस्यैव फलं भवतां त्यागः, न तु साधुजनभीष्मविदुराद्यनुमतोऽयं पन्थाः । आभ्यां श्लोकाभ्यां परपक्षस्य दुष्टत्वमुक्तम्, तत एव मम तेषु विरक्तिरिति व्यासाभिप्रायः ।

---

* तिष्ठते अस्मिन्निति स्थेयो विवादनिर्णेता ।

† पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु-इत्यमरः ।

अलं०—पूर्वार्धे काव्यलिङ्गम्, उत्तरार्धे सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

पथश्च्युतायां समितौ रिपूणां धर्म्यां दधानेन धुरं चिराय ।
त्वया विपत्स्वप्यविपत्ति रम्यमाविष्कृतं प्रेम परं गुणेषु ॥ १९ ॥

अ०—रिपूणाम् समितौ पथः च्युतायाम् (सत्यामपि) चिराय धर्म्याम् धुरम् दधानेन त्वया गुणेषु विपत्सु अपि अविपत्ति रम्यम् परम् प्रेम आविष्कृतम् ।

व्याक०—न विपत्तिः यस्य तद् अविपत्ति । विपत्तिरिति पद्यतेः क्तिन्नन्तम् । समयन्ति अस्यामिति समितिः, एतेः क्तिन् । च्युतायाम्-च्यवतेः क्तः । धर्म्याम्-धर्मादनपेतामिति विग्रहे "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति धर्मशब्दाद् यत्प्रत्ययः । दधानेन-दधातेः शानच्, ताच्छील्ये चानश् वा । रम्यम्-रमतेः "पोरदुपधात्" इति यत्प्रत्ययः । प्रेम-प्रियस्य भाव इति विग्रहे प्रियशब्दाद् इमनिच्, प्रियस्य प्रादेशः । आविष्कृतम्-" इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य " इति विसर्गस्य षत्वम् । पथः-अपादाने पञ्चमी । चिराय-विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । धुरम्-दधातेः कर्मणि द्वितीया । गुणेषु-वैषयिकाधारे सप्तमी । समितौ इति, विपत्सु इति च "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सतिसप्तम्यौ ।

व्याख्या—रिपूणाम्-शत्रूणाम्, * समितौ-सभायाम्-समूहे, पथः-सन्मार्गात्, च्युतायाम्-भ्रष्टायाम्-पतितायामपि, चिराय-बहुकालं यावद्, धर्म्याम्-धर्मादनपेताम्-धर्मयुताम्, धुरम्-भारम्-दुर्वहं व्यापारम्, दधानेन-धारयता, (तथाशीलेन) त्वया, गुणेषु-तितिक्षाशान्त्यादिषु-विषये, विपत्सु-आपत्तिषु सतीष्वपि, अविपत्ति-अविनाशि, अत एव रम्यम्-हृदयहारि, परम्-उत्कृष्टम्, प्रेम-स्नेहः, आविष्कृतम्-प्रकटितम् । चित्रभानुस्तु 'अविपत्तिरम्यम्' इत्येकं पदं मत्वा क्रियाविशेषणत्वेन प्रेमविशेषणत्वेन वा संयोज्य व्याख्यान्तरमप्युक्तवान्-' अविपत्तौ-संपत्काल इव, रम्यम्-अदूषितम्-यथा स्यात्तथा-आविष्कृतम्, एवं विधं प्रेमाविष्कृतमिति वा ।

भा०—युधिष्ठिर ! यद्यपि तव शत्रवो मध्ये सभं स्त्रीग्रहणसाहसादीनि

---

* सभासमितिसंसदः-इत्यमरः । अभिन्नमनसाम्; अभिन्नदेशस्थानां च समूह एभिः शब्दैरुच्यते इति चित्रभानुः ।

दुष्टकर्माणि कृत्वा धर्ममार्गाद् भ्रष्टा जाताः, तथापि त्वं धर्मात् पदमपि नाचलः, सर्वं तेषामत्याचारं सोढवान् । तेन त्वया स्पष्टं प्रकटितम्-गुणेष्वेवोत्कृष्टस्ते प्रेमा, न संपदादिष्विति । स चायं गुणस्नेह एतावांस्तव प्रबलः, यत्तव विपत्तौ सत्यामपि तस्य विपत्तिर्न भवति । 'पथश्च्युतायाम्' इत्युक्त्या तव शत्रवः सर्वेऽपि न केवलं सकृद् धर्मं त्यक्तवन्तः, अपि तु धर्ममार्गादेव ते भ्रष्टाः, तेषां पुनर्धर्मप्राप्तेराशापि नास्तीति द्योतितम् । तथा च 'शठं प्रति शठं कुर्याद्' इति नीतिमपि परित्यज्य धर्मपरेण त्वया गुणा गृहीताः-इति मम पक्षपातस्त्वयि योग्य एवेति । त्वयेत्येकवचनेन त्वद्भ्रातरो भीमाद्या अपि विचलिताः, त्वमेक एवाविचलोऽसि इति सूचितमिति चित्रभानुः ।

अलं०—अन्यदोषेणान्यगुणवर्णनादुल्लासः, स च युधिष्ठिरमहत्त्वस्य शब्दैः साक्षादकथनादस्फुटः । विपत्स्वप्यविपत्तीति विरोधः । अनुप्रासश्च ।

विधाय विध्वंसमनात्मनीनं शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन ।
प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः कृतोपकारा इव विद्विषस्ते ॥ १६ ॥

अ०—छलेन शमैकवृत्तेः भवतः अनात्मनीनम् विध्वंसम् विधाय प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः ते विद्विषः कृतोपकारा इव (सन्ति) ।

व्याक०—शमे (एव) एका वृत्तिः यस्य, तस्य शमैकवृत्तेः । सप्तम्यन्तपूर्वपदो बहुव्रीहिः । प्रकाशितः-तव मतेः शीलस्य च (द्वन्द्वोत्तरं तत्पु०) सारः (तत्पु०) यैः (बहु०) ते प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः । सारशब्दे सृधातोः " सृ स्थिरे " इति घञ् । कृत उपकारो यैः ते कृतोपकाराः । उपकारशब्दो घञन्तः । आत्मने हितम्-आत्मनीनम्, " आत्मन् विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः " । खस्येनादेशः । न आत्मनीनम्-अनात्मनीनम् । विध्वंसम्-ध्वंसतेर्घञ् । छलेन-करणे तृतीया ।

व्याख्या—छलेन-कपटेन-द्यूतादिना, शमे-शान्तावेव, एका-मुख्या, वृत्तिः-चित्तव्यापारः, यस्य तथाभूतस्य, कस्याप्यपकारमचिन्तयतः, भवतः-तव युधिष्ठिरस्य, अनात्मनीनम्-स्वस्यैव (कर्तुरेव) अहितकरम्, विध्वंसम्-अपकारम्, विधाय-कृत्वा, प्रकाशितः-प्रकटितः, तव, मतेः-धियः, शीलस्य-सद्वृत्तस्य च सारः-स्थिरांशः-प्रकर्षः, यैस्तथोक्ताः, (-चित्रभानुस्तु प्रकाशितौ त्वन्मतेः शील-

सारौ यैस्तथाभूता इति विगृह्य जनानामनुद्वेजको धर्माद्यनुगुणो वृत्तिविशेषः शीलम्, सारः-स्थैर्यं बलं च, तावेतौ तव बुद्धिधर्मौ नैसर्गिकौ, तौ शत्रुभिः प्रकाशं नीतौ इति व्याचष्टे) ते तव, विद्विषः-शत्रवः, कृतः-विहितः, उपकारः, यैस्तथोक्ता इव सन्ति-तथा सम्भाव्यन्ते इति ।

भा०—तव वृत्तिः सदैव शान्तिपरा, एवंभूतस्यापि तव यदिदं शत्रुभिरछलमाश्रित्यापकृतम्, तदेतत् तेषां स्वयमेव स्वपादयोः कुठाराघात इव विनाशाय सम्पन्नम् । तव तु तेन लाभ एव जातः । यथा भूयो भूयो निघर्षणं सुरभिचन्दनकाष्ठस्य लोकोत्तरं सौरभमेव प्रकाशयति, तथैव शत्रुभिर्भृशं क्रियमाणो ऽपकारस्तव वुद्धेः सद्वृत्तस्य च प्रकर्षमेव प्रख्यापयति स्म, इति मन्ये शत्रुकृतोयमपकारोपि तवोपकारायैव संवृत्तः । तैरपकारबुद्धयैव त्वय्यत्याचारः कृतः, परं त्वद्गुणास्तेन ख्यातिं गता इति उपकाररूपेण त्वयि परिणतः । गुणख्यातिरेव जगति जनानां परमो लाभ इति । तेषां च दुरात्मता ख्यातिं गतेति तेषां विनाशोऽयमेव ।

अलं०—अपकारस्य गुणख्यापकत्वेन हेतुना उपकारत्वं संभावितमिति उत्प्रेक्षा । चित्रभानुस्तु इवशब्दोऽवास्तवत्वं वदन् न तेषामुपकारबुद्धया आचरणमिति द्योतयतीत्याह । तद्रीत्या अपकारं कुर्वद्भिरुपकारः साधित इति असंगतिरलङ्कारः । 'अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा' इति कुवलयानन्दे तल्लक्षणात् । गुणवत्सु परैः प्रयुक्तोऽपकारोप्युपकारतामेतीति अहो गुणानां माहात्म्यमिति प्राधान्येन व्यङ्ग्यम् ।

लभ्या धरित्री तव विक्रमेण ज्यायांश्च वीर्यास्त्रबलैर्विपक्षः ।
अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः ॥ १७ ॥

अ०—तव विक्रमेण धरित्री लभ्या; च विपक्षः वीर्यास्त्रबलैः ज्यायान् (अस्ति) अतः प्रकर्षाय विधिः विधेयः, हि रणे जयश्रीः प्रकर्षतन्त्रा (भवति)।

व्याक०—विरुद्धः पक्षो विपक्षः, प्रादिसमासः । (अभिप्रायः, सहायादिसमूहः, सिद्धान्तश्च पक्षशब्देनोच्यते, ते यत्र प्रतिकूलाः, ते विपक्षाः शत्रव इति चित्रभानुः) वीर्यं च अस्त्राणि च बलानि च वीर्यास्त्रबलानि, तैः, हेतौ तृतीया, वीर्यशब्दे वीरे साधु इति विग्रहे "तत्र साधु" इति यत्, वीर्यते

ऽनेनेति विग्रहे वीरयतेः " अचो यत् " इति वा । प्रकर्षः तन्त्रं यस्मिन् सा प्रकर्षतन्त्रा । प्रकर्ष इति कृष्धातोर्घञ् । विक्रमेण-क्रामतेर्घञ्, "नोदात्तोपदेशस्य" इति वृद्धिनिषेधः। करणे तृतीया । लभ्या-लभतेः " पोरदुपधात् " इति शक्यार्थे यत् । ज्यायान्-अतिशयेन प्रशस्य इति विग्रहे प्रशस्यशब्दादीयसुन्, " ज्यश्च " इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः । विधिः-दधातेः किः । विधेयः-दधातेः- " अचो यत् " । रणे-रणन्त्यस्मिन्निति रणतेः " वशिरण्योरुपसंख्यानम् " इत्यप् । तव-"कृत्यानां कर्तरि वा" इति लभतेः कर्तरि षष्ठी । प्रकर्षाय-तादर्थ्ये चतुर्थी ।

व्याख्या—तव-त्वया युधिष्ठिरेण, (कर्त्रा) * विक्रमेण-पराक्रमेण, धरित्री-पृथ्वी; लभ्या-लब्धुं शक्या, च-किं च (हेतुसमुच्चयाय चकारः) विपक्षः-शत्रुपक्षः, वीर्येण-† शौर्येण, (विपुलतमेन ‡ व्यवसायेन इति चित्रभानुः) अस्त्रैः-मन्त्रप्रयोज्यैः आग्नेयादिभिः बाणादिविशेषैः, बलैः-सैन्यैश्च, ज्यायान्-त्वदपेक्षयाधिकतरः, अस्तीति शेषः । अतः-अस्मात् कारणद्वयाद्, धरित्र्या विक्रमैकलभ्यत्वात्, शत्रोश्च ज्यायस्त्वात्, प्रकर्षाय-अतिशयाय-शत्रुपक्षापेक्षया स्वपक्षस्य आधिक्याय, § विधिः-उपायः, विधेयः-अनुष्ठेयः । हि-यतः, रणे-संग्रामे, जयश्रीः-जयलक्ष्मीः, प्रकर्षः-आधिक्यम्, ¶ तन्त्रम्-प्रधानम्-प्रयोजकम्, यस्याः, तथोक्ता, भवति इति शेषः ।

भा०—व्यासो वक्ति-राजन् ! कीर्तिस्त्वया साधु लब्धा, किन्तु भूमिरपि (राज्यमपि) लब्धव्यैव, न च दुर्योधनः कथमपि स्वयं राज्यं दास्यति, ततश्च त्वया पराक्रमेणैव राज्यमधिगन्तुं शक्यम्, नेतरथा । किन्तु तव शत्रुपक्षे सन्ति बहवोऽतिवीराः, व्यवसायः अस्त्राणि सैन्यानि च तत्रातिप्रचुराणि, अतस्त्वया तथा यतनीयम्, यथा त्वं शौर्यादिषु शत्रोरपेक्षयाधिकः स्याः, संग्रामे हि जयलक्ष्मीः प्रबलमेव वृणुते न दुर्बलम् । द्यूतच्छलादिभिर्दुर्बलोऽपि

---

* शस्त्रास्त्रप्रयोगप्रधान उत्साहविशेषो विक्रम-इति चित्रभानुः ।

† वीर्यं बले प्रभावे च—इत्यमरः । ‡—उत्साहोऽध्यवसायः स्यात् स वीर्यमतिशक्तिभाक्—इत्यमरः । §—उपकरणेतिकर्तव्या विशिष्टफला क्रिया विधिरिति चित्रभानुः । ¶—तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते—इत्यमरः ।

जयं कदाचिल्लभेत, रणे तु बलप्रकर्षेणैव जय इति रणशब्दोपादानम्। तत्रापि कदाचिद्दैवेन दुर्बलानां जयः स्यात्, परं जयश्रीः-प्रशस्यो जयस्तु उत्कर्षायत्त एवेति श्रीशब्दोपादानम्।

अलं०—प्रकर्षोपायानुष्ठानस्य हेतुभ्यां पूर्वार्धे समर्थनात् काव्यलिङ्गम्, अन्ते च सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासः। विक्रमेणैव लभ्या नेतरथेति व्यङ्ग्यां परिसंख्यां चित्रभानुराह। जयश्रीरिति स्त्रीत्वेनोपादानं पतिंवरात्वारोपं व्यनक्ति, पतिंवरा यथा प्रकृष्टमेव वृणुते, तथा जयश्रीरपीति सादृश्यम्।

त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः।
वीर्यावधूतः स्म तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम्॥ १८॥

अ०—त्रिःसप्तकृत्वः जगतीपतीनाम् हन्ता गुरुः सः जामदग्न्यः यस्य वीर्यावधूतः (सन्) तदा गुणानाम् प्रकर्षम् आधारवशम् विवेद स्म।

व्याक०—त्रिवारमिति त्रिः, क्रियाभ्यावृत्तिगणनायां त्रिशब्दात् "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" इति सुच्प्रत्ययः। त्रिः (आवृत्ताः) सप्त त्रिःसप्त, सुप्सुपेति समासः। त्रिःसप्तवारम् इति त्रिःसप्तकृत्वः, "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" इति कृत्वसुच्प्रत्ययः। तद्धितान्तमव्ययमिदम्। वीर्येण अवधूतः वीर्यावधूतः। यद्यपि वीर्येत्यस्य यस्येत्यनेन सम्बन्ध इत्यसामर्थ्यात् समासो नोचितः, तथापि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिवत् समासो बोध्यः। अवधूतशब्दे धूनोतेः क्तः। आधारस्य वशम्-आधारवशम्। जामदग्न्यः-जमदग्नेर्गोत्रापत्यमिति जमदग्निशब्दात् "गर्गादिभ्यो यञ्"। विवेद-वेत्तेर्लिट्, * स्मेति पादपूरणार्थम्, अथवा विपूर्वाद् वेत्तेः स्मयोगे "लट् स्मे" इति भूते लट्, "विदो लटो वा" इति णलादेशः। प्रकर्षमिति वेदनकर्मणि द्वितीया, आधारवशमिति प्रकर्षस्य विधेयविशेषणम्। स इति जामदग्न्यस्य विशेषणं प्रसिद्धार्थकम्, तेन † यच्छब्दोपादानं नापेक्ष्यते।

व्याख्या—त्रिःसप्तकृत्वः-त्रिगुणितान् सप्तवारान्-एकविंशतिं वारान् इति यावद्, जगत्याः-पृथिव्याः, पतीनाम्-स्वामिनाम्-राज्ञाम्, हन्ता-नाशकः, गुरुः-

* स्म पादपूरणे भूते च—इति विश्वः। † 'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते'—इति काव्यप्रकाशे मम्मटभट्टाः।

(भीष्मस्य)धनुर्वेदोपदेष्टा, सः-प्रसिद्धः, जामदग्न्यः-परशुरामः,यस्य-स्वशिष्यस्य भीष्मस्य, वीर्येण-बलेन प्रभावेण वा, अवधूतः-पराजितः, सन्, तदा-पराजयप्राप्तिसमये, गुणानाम्-विद्याशौर्यादीनाम्, प्रकर्षम्-उत्कर्षम्, आधारवशम्-आश्रयाधीनम्-विवेद स्म-जानाति स्म । स कस्य मनो……न कुर्यादित्युत्तरेण सम्बन्धः । युग्मकमिदम् । चित्रभानुस्तु-यस्य जगतीपतीनां हन्ता परशुरामो गुरुः, (अयमेको भीष्मोत्कर्षे हेतुः) स च यस्य वीर्यावधूत इत्यादि भिन्नवाक्यत्वेन व्याचष्टे ।

भा०—पूर्वस्मिन् पद्ये उक्तं शत्रुपक्षस्याधिकत्वमेव वर्णयति व्यासः । तत्र युग्मकेन भीष्मं तावत् प्रस्तौति-राजन् ! भीष्मस्यैव प्रभावं तावदालोचय । परशुरामः खल्वेकविंशतिं वारान् भुवं क्षत्रियशून्यां विदधे, स एव भीष्मं धनुर्वेदमध्यापयामास । परमम्बिकानाम्न्याः कन्याया विवाहप्रसङ्गे तत्पक्षमाश्रित्य युध्यमानः स्वशिष्याद् भीष्मात् पराजयं प्राप । एवं स्वदत्ताया एवास्त्रविद्यायाः स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मादपि प्रकर्षं विज्ञाय अनुबभूव-यद् गुणानां प्रकर्षः पात्राधीनः । विशिष्टे पात्रे न्यस्ता गुणा विशेषं गच्छन्ति, यन्मद्विद्या, मच्छिक्षिताः प्रयोगलाघवादयश्च भीष्मे मदपेक्षयापि प्रकर्षं गता इति । न केवलं राज्ञाम् अपि तु जगत्याः-विस्तृतस्य भूमण्डलस्य पतीनाम्, न केवलं जेता, किं हन्ता, तदपि यदृच्छया नैकवारम्-अपि तु त्रिःसप्तकृत्वः-इति परशुरामस्य परमुत्कर्षं व्यञ्जीकुर्वन्ति पदानीत्यादि चित्रभानुः ।

अलं०—भीष्मशौर्यातिशये प्रस्तुते तत्कार्यस्य गुरुपराजयस्योपवर्णनाद् अप्रस्तुतप्रशंसा । भीष्मोत्कर्षसिद्धये परशुरामोत्कर्षवर्णनम्-इत्युदात्तम् । वीर्यावधूतो विवेद स्मेत्यादिभङ्ग्यन्तरेण 'गुरोरपेक्षयाप्यधिको भीष्मः' इत्यर्थस्य निवेदनात् पर्यायोक्तं च ।

यस्मिन्ननैश्वर्यकृतव्यलीकः पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
धुन्वन् धनुः कस्य रणे न कुर्यान् मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ॥१९॥

अ०—यस्मिन् अनैश्वर्यकृतव्यलीकः अन्तकः अपि पराभवम् प्राप्तइव, सः भीष्मः रणे धनुः धुन्वन् कस्य मनः भयैकप्रवणम् न कुर्यात् ।

व्याक०—ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यम्, ईष्टेः "स्थेशभासपिसकसो वरच्"

इति वदन्ति ईश्वरः, ततो भावे ष्यञ्, न ऐश्वर्यम् अनैश्वर्यम्, अथवा पूर्वं नञ्समासः, तदनु अनीश्वरशब्दात् ष्यञ्, "नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्" इति पाक्षिकः पूर्वपदे वृद्ध्यभावः। तेन कृतं व्यलीकं यस्य सः-अनैश्वर्यकृतव्यलीकः। एकस्मिन् प्रवणम्-एकप्रवणम्, भये एकप्रवणं भयैकप्रवणम्। यद्यपि एकशब्दस्य भयनिरूपणम्, तथापि शिवभागवत इत्यादिवत् प्रवणशब्देन पूर्वं तस्य समास इति मल्लिनाथः। भयशब्देन तस्य समासे तु एकभयमिति स्यात्, "पूर्वकालैकसर्व-" इत्यादिना समासे एकशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात्। "विशेषणं विशेष्येण" इति समासः, न तु "पूर्वकालैक-" इत्यादिना इति चित्रभानुः। परं पूर्वकालैकेत्यादेः पूर्वनिपातनियमार्थत्वे कथं तत्सम्भवेदिति स एव वेत्ति। मनसो विधेयविशेषणमिदम्। अन्तं करोति-अन्तयति, अन्तयतीत्यन्तकः, अन्तशब्दात् "तत् करोति तदाचष्टे" इति णिचि, तदन्ताद् ण्वुल्। पराभवम्-भवतेः "ऋदोरप्"। भीष्मः-"भीमादयोऽपादाने" इति बिभेतेर्मक्, षुगागमश्च। धुन्वन्-धुनोतेर्लक्षणे शतृप्रत्ययः। यस्मिन्-विषयसप्तमी, यस्मिन् सति कृतव्यलीकः अन्तकः-इति सति सप्तमी इति चित्रभानुः।

व्याख्या—यस्मिन्-भीष्मविषये, अनैश्वर्येण-असामर्थ्येन, कृतम्, *व्यलीकम्-वैलक्ष्यम्-लज्जा, (अप्रियमिति चित्रभानुः) यस्य तादृशः, अन्तकः-यमराजोऽपि, पराभवम्-तिरस्कारम्, आप्तस्य-प्राप्तः सम्भाव्यते, सः-प्रक्रान्तः, भीष्मः, रणे-संग्रामे, धनुः-कार्मुकम्, धुन्वन्-कम्पयन्-आरोपयन्-अधिज्यं कुर्वन्, कस्य, मनः-चित्तम्, भये-भीतौ, एकप्रवणम्-अनन्यरूपेण संलग्नम्-भीतिग्रस्तम्, न कुर्याद्-न विदधीत, सर्वस्यापि मनांसि भयव्यस्तानि कुर्यादित्यर्थः।

भा०—अन्येषां मृत्युर्यमाधीनः, परं †स्वच्छन्दमृत्युतया भीष्मस्य मृत्यु-

---

* दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्-इति यादवः। व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने-इति विश्वः।

† पित्रा भीष्माय स्वच्छन्दमृत्युता वरो दत्तः, तत एव बाणशय्यामधिश-

स्तदधीनो नास्ति, अतस्तद्विषये यमोऽपि पराभूत इति तस्यापि लज्जा संभाव्यते । तथा च यत्र यमपराक्रमोऽपि कुण्ठितो भवति, स भीष्मो रणभूमौ यदा धनुरास्फालयति, तदा कस्य चेतसि भयं न जायेत, सर्वेऽपि भीष्मस्य शरासनारोपणमात्रेण भीता भवन्ति । ततश्च तेन सह युद्धे न कस्यापि सामर्थ्यम् । कथं स दुर्योधनपक्षपाती भवद्भिर्जीयेत ।

अलं०—वरप्राप्तिजनितासामर्थ्ये पराभवोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । इह 'अनैश्वर्यम्' हेतुः, व्यलीकम्, पराभवप्राप्तिश्चेत्युभयं तु उत्प्रेक्ष्यम्, परं व्यलीकस्य अनैश्वर्येण समासं कृत्वा हेतुगर्भ एव तन्निक्षिप्तं कविनेति विधेयाविमर्शो दोषः । अन्तकोऽपि पराभवं प्राप्तः, किमन्ये-इति काव्यार्थापत्तिः । धनुर्धूननमात्रेण भयकथनादतिशयोक्तिः । इह भीष्मस्यासाधारणोत्कर्ष एव व्यङ्ग्यः, न तु भयानको रसः, भयस्य स्थायिनः स्वशब्देनोपादानाद्, अनुभावाद्यदर्शनाद्, उपायानुष्ठान एव व्यासतात्पर्यम्, न तु भयोत्पादन इति भयस्य गौणत्वाच्च । न च भीष्मनिष्ठो वीरो रौद्रो वा रसोऽत्र प्रधानम्, विवक्षितत्वाभावात्, तस्येह प्रतिभटत्वेनोपक्षेपात् । नापि वीरस्य विभावतया भीष्मस्योपस्थितिः, इह तदतिशयप्रख्यापनस्यैवेष्टत्वाद्, वीरे प्रतिभटस्य स्वापेक्षया उत्कर्षप्रतीतिः, वीरभयानकयोर्विरोधाच्च । नापि चिन्ताद्या भावा व्यङ्ग्याः, [illegible] तेषामनौचित्यात्, युधिष्ठिरे तदुत्पादनस्य प्राधान्येनेष्टत्वाभावाच्चेति ।

सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वः सहेत कोपज्वलितं गुरुं कः ।
परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वं जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निम् ॥२०॥

अ०—आजौ इषुसंहतीः सृजन्तम् कोपज्वलितम् परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वम् जगद् जिघत्सन्तम् अन्तवह्निमिव (स्थितम्) गुरुम् वः (मध्ये) कः सहेत ।

व्याक०—कोपेन ज्वलितं कोपज्वलितम् । "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" परिस्फुरन्ति लोलानि शिखानाम् अग्राणि (ष० तत्पु०) एव जिह्वा यस्य

यितो भीष्मो यथेच्छमुदगयने प्राणांस्तत्याजेति तस्य स्वेच्छाधीनमरणकथा महाभारतादनुसन्धेया ।

* 'संहतीर्वा' इति चित्रभानुधृतः पाठः । वाशब्दः समुच्चये, तेन गुरुपुत्रोऽश्वत्थामापि बोध्यते-इति तद्व्याख्यानम् ।

तं परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वम् । तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः । अन्तं वह्निम् अन्तर्वह्निम् । अन्तशब्दे 'तत्करोति' णिजन्तात् पचाद्यच् । अथवा अन्तस्य-(प्रलयकालस्य) वह्निम् अन्तवह्निम् । संहतिशब्दे हन्तेः क्तिन् । जिघत्सन्तम्-अत्तेरिच्छार्थे सन्, "लुङ्सनोर्घस्लृ" इत्यदो घस्लादेशः । सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । आजिः-"इणाजादिभ्यः" इति अजेरिण् । वः-निर्धारणे षष्ठी, "बहुवचनस्य वस्नसौ" इति युष्माकमिति पदस्य वसादेशः । सहेत-"शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ् ।

व्याख्या—*आजौ-संग्रामे, †इषूणाम्-बाणानाम्, संहतीः-समूहान्, सृजन्तम्-वर्षन्तम्-मुञ्चन्तम्, (निर्मिमाणं वा-इति चित्रभानुः, तेनास्त्रप्रयोगो बोध्यते, अस्त्रैः सहस्रशो बाणानां युगपदुत्पादनात्) कोपेन-क्रोधेन, ज्वलितम्-प्रदीप्तम्-क्रोधाविष्टम्, परिस्फुरन्ति-परितःप्रसारीणि, दीप्यमानानि वा, लोलानि-चञ्चलानि, ‡शिखानाम्-ज्वालानाम्, अग्राणि-अग्रभागा एव, जिह्वाः-यस्य तथाभूतम्, जगत्-संसारम्, जिघत्सन्तम्-अत्तुमिच्छन्तम्-भस्मसात् कर्तुकामम्, अन्तवह्निमिव-प्रलयकालाग्निमिव, स्थितम्, गुरुम्-द्रोणाचार्यम्, वः-युष्माकं मध्ये, कः-कतमः, सहेत-सोढुम्-तत्पराक्रमकृतीः मर्षयितुं निवारयितुं वा शक्नुयात् । न कोपीत्यर्थः । गुरोःपराक्रमकर्मणां सहनकर्मत्वाभावो गुरावारोपित इति चित्रभानुः ।

भा०—युधिष्ठिर ! युष्मासु क एतादृशः शूरो यो रणभूमिमवतीर्णस्य अस्त्रप्रयोगैः शरवर्षैश्च शत्रूनाच्छादयतो निरतिशयक्रुद्धस्य द्रोणाचार्यस्य संमुखीनः स्यात्, स हि तदानीं त्रिभुवनं भस्मसात्कर्तुमुद्यतो ज्वालारूपाः स्वजिह्वाः प्रसारयन् कालानल इव सर्वथा दुरभिभवो युष्माकम् ।

अलं०—उपमालङ्कारः । अन्तवह्नेर्द्रोणस्य चोपमानोपमेयभावः । तेजःप्रकर्षहेतुकमसह्यत्वं समानो धर्मः । वह्निज्वालानां, मोचनकाले द्रोणसमीपे

---

* 'आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे'—इति मेदिनी ।

† 'पत्री रोप इषुर्द्वयोः'—इति बाणनामस्वमरः ।

‡ 'शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्याग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेपि च'—इति मेदिनी ।

भासमानानां दीप्तिमतीनामस्त्रसंहतीनां च बिम्बप्रतिबिम्बभावः, वह्नौ जगज्जिघत्सायाः, द्रोणे कोपस्य च वस्तुप्रतिवस्तुभाव इति । यद्वा-द्रोणस्तदा तादृशो वह्निरिव संभाव्यत इत्युत्प्रेक्षास्तु ।

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।

असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥२१॥

अ०—आराधितजामदग्न्यम् राधेयम् संरम्भनिरस्तधैर्यम् निरीक्ष्य मृत्योः अपि असंस्तुतेषु भयेषु प्रसभम् पक्षपातः जायेत ।

व्याक०—आराधितो जामदग्न्यो येन तम् आराधितजामदग्न्यम्, आराधितामिति णिजन्ताद् राधयतेः क्तः । संरम्भेण निरस्तं धैर्यं येन यस्य वा, तं संरम्भनिरस्तधैर्यम् । संरम्भेण-इति कर्तरि करणे वा तृतीया । संरम्भशब्दे-रभतेर्घञि "रभेरशब्लिटोः" इति नुमागमः । निरस्तमित्यस्यतेः निष्ठा । धीरस्य भावो धैर्यम्-धीरशब्दाद् भावे ष्यञ् । न संस्तुतेषु असंस्तुतेषु, स्तौतेः क्तः । राधेयम्-राधाया अपत्यमिति राधाशब्दात् "स्त्रीभ्यो ढक्" । निरीक्ष्य-ईक्षतेः क्त्वा, ल्यप् । जायेत-जनेर्लिङ्, संभावनायाम् । निरीक्षणस्य जनिक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वाभावेऽपि पक्षपातक्रियया तत्संभवान्निरीक्ष्येति ल्यप् समर्थनीय इति व्यक्तिविवेककारः । घञन्तस्य पातशब्दस्य द्रव्यवद्भावे प्रतिपादकत्वेऽपि विशेषणत्वेन क्रियाप्रतीतेरनपायात् ।

व्याख्या—आराधितः-धनुर्वेदप्राप्तये शुश्रूषितः, जामदग्न्यः-परशुरामः, येन तम्, राधेयम्-राधासुतम्-कर्णम्, संरम्भेण-आवेशेन-कोपेन, निरस्तम्-त्यक्तम् त्याजितं वा धैर्यम्-निर्विकारचित्तत्वं येन यस्य वा तादृशम्, (संरम्भः कर्ता धैर्यं त्याजयति, वा संरम्भेण करणेन कर्णः स्वयं धैर्यं त्यजति, वा संरम्भेण परेषां प्रतिभटानां धैर्यं स त्याजयति इति तथाभूतम्) निरीक्ष्य-अवलोक्य, मृत्योः-यमस्यापि, असंस्तुतेषु-कदाचिदप्यननुभूतेषु, भयेषु-भीतिषु, प्रसभम्-हठात्, पक्षपातः-परिचयः-अनुभवः, जायेत-भवेत्, किमुतान्येषाम् ।

भा०—यः खलु कोपाटोपमात्रेण महामहतो धीरानप्यधीरयति, (यद्वा धीरोऽपि यः कोपमाश्रित्य संग्रामे धैर्यं जहाति) भार्गवः परशुरामो यं धनुर्वेदमध्यापयति स्म, तं वीरं कर्णं संग्रामे युध्यमानं दृष्ट्वा सर्वलोकभयङ्करस्य

कृष्णोरपि हृदि नूनम् अननुभूतपूर्वं भयमुदपद्यत इति संभाव्यते । आशाभिरस्तुतया देवदर्शनप्रसङ्गेन परशुरामेण सर्वोऽप्यस्त्रग्रामस्तस्मै दत्त इति प्रतीयते-इत्यादि चित्रभानुः । इह पूर्वं 'बाणोऽर्जुनो धनुष्मतां ज्यायानि'त्यु-पन्यस्तम्, तदनुसारेणैव तन्निरूपणे भीष्मे बाणस्य, द्रोणे अस्त्राणाम्, कर्णे च बलस्यातिशयो निरूप इत्यपि चित्रभानुराह ।

अलं०—पंसुत्थनार्थप्रतिपादनात् काव्यार्थापत्तिरलङ्कारो व्यङ्ग्यः । गुर्वो भयस्यासम्बन्धेऽपि सम्बन्धप्रतिपादनात्सम्बन्धातिशयोक्तिः ।

यया समासादितसाधनेन सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।
एते दुरापं समवाप्य वीर्यमुन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥२२॥

अ०—यया सुदुश्चराम् तपस्याम् आचरता समासादितसाधनेन कपिके-तनेन दुरापम् वीर्यम् समवाप्य एते उन्मूलितारः ।

व्याक०—समासादितं साधनं येन, तेन समासादितसाधनेन । समासादितमिति सादयतेर्थ्यादिकान् क्तः । कपिरिवेति कपिः, "इवे प्रतिकृतौ" इति कन्, तस्य *लोपः । कपिः केतने यस्य तेन कपिकेतनेन, कर्तरि तृतीया, केतनशब्दे केतयतेर्ल्युट् । सुदुश्चराम्-चरतेः खल् । तपस्याम्-तपःशब्दात् "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः" इति क्यङ्, "अ प्रत्ययात्" इति स्त्रियामप्रत्ययः, टाप् । दुरापम्-समवाप्य, उभयत्र क्रमशः आप्नोतेः खल्, क्त्वाल्यपौ च । उन्मूलितारः-णिजन्ताद् उन्मूलयतेः कर्मणि लुट्, चिण्वदिट्, तस्यासिद्धत्वाण्णिलोपः । यया-करणे तृतीया, एते-उन्मूलनकर्मणि प्रथमा ।

व्याख्या—यया-विद्यया, (करणभूतया) यां विद्यामालम्ब्य, सुदुश्चराम्-अतिकठिनाम्, तपस्याम्-तपश्चर्याम्, आचरता-अनुतिष्ठता, (आदरेण निर्वर्तयता, नूतनं भावं प्रापयतेति चित्रभानुः) समासादितम्-प्राप्तम्, साधनम्-पाशुपताद्यस्त्ररूपमुपकरणम्, येन तादृशेन, कपिः-हनुमान्, † केतने ध्वजे, यस्य तेन, अर्जुनेन, दुरापम्-अन्यैर्दुर्लभम्, वीर्यम्-प्रभावम्, समवाप्य-

* 'अर्चासु पूजनार्हासु चित्रकर्मध्वजेषु च, इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु'-इति तत्त्वबोधिनीकारः ।

† केतनं ध्वजमस्त्रियाम्—इत्यमरः ।

अधिगम्य, एते-पूर्वोक्ताः, भीष्मादयः, उन्मूलितारः-नाशयिष्यन्ते-तां विद्यामित्याद्युत्तरेणान्वयः । चित्रभानुस्तु यया-विद्यया, समासादितानि-प्राप्तानि, साधनानि-तपश्चर्योपकरणानि शमदमादीनि, तदुपयोगिशक्तिविशेषो वा येन, तथाभूतेन, तपस्यामाचरता दुरापं वीर्यम्-पाशुपताद्यस्त्ररूपमवाप्येति व्याचष्टे । उत्तरश्लोकेनास्य सम्बन्ध इति द्वयोर्भाव एकत्रैव स्फुटीकरिष्यते ।

महत्त्वयोगाय महामहिम्नामाराधनीं तां नृप देवतानाम् ।
दातुं प्रदानोचित भूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥२३॥

अ०—(हे) प्रदानोचित ! नृप ! महामहिम्नाम् देवतानाम् आराधनीम् भूरिधाम्नीम् ताम् विद्याम् सिद्धिम् इव महत्त्वयोगाय दातुम् (अहम्) उपागतः अस्मि ।

व्याक०—प्रदानस्योचितः प्रदानोचितः, सम्बोधने सुलोपः । महा महिमा येषां ता महामहिमानः, तासाम्, कर्मणि षष्ठी । "मनः" इति ङीब्निषेधः । महिमशब्दे-महच्छब्दाद् भावे इमनिच्प्रत्ययः । भूरि धाम यस्याः तां भूरिधाम्नीम्, "अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्" इति विकल्पेन ङीप् । आराधनीम्-आराध्यते अनयेति राध्नोतेः ल्युट्, टित्त्वान् ङीप् । विद्याम्-'विदन्त्यनया' इति विग्रहे "संज्ञायां समजनिषद······" इत्यादिना क्यप्, महत्त्वयोगायेति तादर्थ्ये चतुर्थी ।

व्याख्या—हे प्रदानोचित-दातुं योग्य ! विद्यादानपात्र ! नृप-राजन् ! युधिष्ठिर ! महा महिमा-महत्त्वं यासां तथाभूतानाम्, महानुभावानाम्, देवतानाम्-इन्द्रादीनाम्, आराधनीम्-प्रसादनसाधनीभूताम्, भूरि-बहु, *धाम-प्रभावः, (दोषसंहारगुणाधानादिरूपः) यस्यास्तादृशीम्, ताम्-(यच्छब्देन) पूर्वोक्ताम्, † विद्याम्-जप्यमन्त्ररूपाम्, सिद्धिमिव-साक्षात् फलसिद्धिमिव सम्भावनीयाम्, महत्त्वयोगाय-प्रकर्षलाभाय, दातुम्-वितरीतुम्, अहम्, उपा-

* धाम देशे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः—इति विश्वः ।

† चित्तवृत्तिप्रवाहरूपा उपासना उपनिषत्सु विद्यापदेन व्यवह्रियते । मन्त्रशास्त्रे तु तत्तद्देवतोपासनासाधनानि मन्त्रा एव विद्या इति कथ्यन्ते । मन्त्रशास्त्रानुसारेणैवात्र निर्देशः ।

गतः-प्राप्तः, अस्मि । अत्र यद्यप्यर्जुनाय विद्या वितरिष्यत इति तत्कृते एव 'प्रदानोचित' इति कथनं युज्यते, तथापि युधिष्ठिरस्य शत्रुपराजयराज्यप्राप्ति-रूपफललाभाय तद्दानमिति तस्यैव प्रदानोचितत्वं व्यवहृतम् ।

भा०—राजन् ! युधिष्ठिर ! नाहं भीष्मादिवर्णनेन त्वां भीषयितु-मिच्छामि, न वा तव युद्धसाहसमपनेतुमत्रागतोऽस्मि, अपि तु युद्धे यः प्रकर्षोऽपेक्ष्यते, तल्लाभार्थमहं त्वद्भ्रात्रेऽर्जुनायोपासनापद्धतिसहितं मन्त्रं प्रदा-स्यामि, तेनास्य साधनशक्तिः प्रादुर्भविष्यति, तथैव पद्धत्या तेनैव च मन्त्रेणायं महाभावा इन्द्राद्या देवता आराधयिष्यति, तपश्चातिकठिनम् (शीतोष्ण-वर्षक्षुत्पिपासादिसहनरूपम्) करिष्यति । ततश्च देवताप्रसादेन मनुष्यदुर्लभ-स्तादृशः प्रभावः, तादृशानामस्त्राणां लाभश्चास्य भविष्यति, येनायं भीष्मादी-नपि निहत्य जयं प्राप्स्यतीति मत्प्रदत्ता विद्येयं साक्षात् सिद्धिरेव त्वया सम्भाव-नीया । अस्यां प्राप्तायां न सिद्धिर्विदूरे-इति ।

अलं०—सिद्धिदायां विद्यायां तज्जन्यसिद्धित्वसम्भावनाद्युत्प्रेक्षा । अनया विद्यायाः सद्यः फलदातृत्वममोघत्वं च व्यज्यते । बहूनां वाक्यानामर्थोऽत्र संक्षिप्याभिहित इति प्राचीनाभिमत ओजोगुणोऽत्र ।

इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति प्रमाणयन् वाक्यमजातशत्रोः ।
प्रसेदिवांसं तमुपाससाद वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥२४॥

अ०—इति उक्तवन्तम् प्रसेदिवांसम् तम् जिष्णुः 'व्रज' 'साधय' इति अजातशत्रोः वाक्यम् प्रमाणयन् अन्ते वसन् इव विनयेन उपाससाद ।

व्या०—न जाताः शत्रवो यस्य * तस्याजातशत्रोः । उक्तवन्तम्-ब्रवेः क्तवतुः । प्रससाद इति प्रसेदिवान्, तम् । सीदतेर्लिट्, तस्य "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुरादेशः, एत्वाभ्यासलोपौ, क्रादिनियमादिट्, "सान्त-महतः…" इति दीर्घः । जिष्णुः-जिधातोः ताच्छील्ये "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" । व्रज-व्रजतेर्लोट्, मध्यमपुरुषैकवचनम् । साधय-सिध्यतेर्णिच्, "सिध्यते-रपारलौकिके" इत्येकारस्यात्वम्, लकारपुरुषवचनानि पूर्ववत् । त्वमिति कर्ता

* स्वयमद्वेषणशीलत्वात् तच्छातयितुरभावाद्वा इयं संज्ञा । आभ्यन्तरा रागाद्याः, बाह्याश्च सहजाद्या यस्य शत्रवो न जाता इति चित्रभानुः ।

उभयत्राध्याहार्यः । वाक्यम्-वक्तुं योग्यमिति वचेर्ण्यत्, "वचोऽशब्द-संज्ञायाम्" इत्यत्र अशब्दसंज्ञायामिति पर्युदासात् "चजोः…" इति कुत्वम् । प्रमाणयन्-प्रमाणशब्दात् "तत्करोति…" इति णिच्, ततः शतृप्रत्ययः । वसन्-वसतेः शतृप्रत्ययः । उभयत्र "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति भूते लट् । विनयेन-विपूर्वान्नयतेः-"एरच्", गम्यमानसहार्थयोगे तृतीया । उपाससाद-सीदतेर्लिट् ।

व्याख्या—इति-पूर्वोक्तम्, उक्तवन्तम्-कथितवन्तम्, प्रसेदिवांसम्-प्रसन्नम्, तम्-व्यासम्, जिष्णुः-जयशीलोऽर्जुनः, व्रज-मुनिसमीपं गच्छ, साधय-कार्यम् अनुतिष्ठ, इति एवं रूपम्, अजातशत्रोः-युधिष्ठिरस्य, वाक्यम्-वचनम्, प्रमाणयन्-श्रद्धया अङ्गीकुर्वन्, अन्ते-समीपे, वसन्निव-निवासं कुर्वन्निव-* शिष्यवदिति यावद्, विनयेन-नम्रतया, उपाससाद-विद्याग्रहणार्थं समीपं प्राप ।

भा०—पूर्वोक्तं विद्यादानं प्रतिज्ञाय व्यासो विरराम, तदनन्तरं युधिष्ठिरस्तं प्रसन्नं विज्ञाय 'वत्स ! विद्याग्रहणाय भगवतः समीपं व्रज, अभीप्सितं स्व…' इत्यर्जुनमादिशत् । युधिष्ठिराज्ञप्तोऽर्जुनो विद्याग्रहणार्थं शिष्यवद् विनयेन व्यासस्य समीपं गतवान् । यद्यपि विद्याग्रहणे शिष्यत्वमेव मुख्यं प्राप्नोतीति 'इव' शब्दोपादानं व्यर्थमिव, तथापि चिरादन्ते वसन् प्राक्तनशिष्य इवेति विवक्षणाददोषः ।

अलं०—अन्ते वसन्निवेत्युपमा, उत्प्रेक्षा वा, चिरन्तनः शिष्य उपमानम्, विनयः साधारणधर्मः । विनयं हेतूकृत्य, चिरन्तनशिष्यत्वसम्भावना वा । प्रसेदिवांसमिति विशेषणं प्रसन्नगुरोरुपसर्पणमनायासेन विद्याप्राप्तिहेतुः इति सूचनाय, अत एव परिकरोऽपि ।

निर्याय विद्याथ दिनादिरम्याद् बिम्बादिवार्कस्य मुखान्महर्षेः ।
पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ॥२५॥

अ०—अथ वह्निकणावदाता विद्या दिनादिरम्याद् अर्कस्य बिम्बाद् इव महर्षेः मुखाद् निर्याय दीप्तिः स्फुरत्पद्मम् इव पार्थाननम् अभिपेदे ।

---

* 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये'—इत्यमरः ।

व्याक०—वह्नेः (प०त०) कण इव अवदाता (उपमा०) वह्निकणावदाता । अवदातशब्दस्यावर्णवाचित्वाद् "वर्णादनुदात्ताद्" इति ङीव् न । दिनस्य आदौ रम्याद् दिनादिरम्यात् । रम्यशब्दो व्याख्यातः । महत ऋषेः महर्षेः, "सन्महत्…" इति कर्मधारयः । "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावस्य पाक्षिकत्वाद् गुणः । निर्याय-निर्पूर्वाद् यातेः क्त्वा, तस्य ल्यप् । दीप्तिरिति क्तिन्नन्तम् । अभिपेदे-अभिपूर्वान् पद्यतेः कर्तरि लिट्, एत्वाभ्यासलोपौ ।

व्याख्या—अथ-अर्जुनस्य व्याससमीपगमनानन्तरम्, वह्नेः-अग्नेः,-कणवद्-विस्फुलिङ्गवद्, अवदाता-उज्ज्वला, विद्या-मन्त्ररूपा, दिनादौ-प्रभाते, रम्याद्-मनोहराद्, अर्कस्य-सूर्यस्य, बिम्बादिव-मण्डलसदृशाद्, महर्षेः-व्यासस्य, मुखाद्, निर्याय-निर्गत्य, दीप्तिः-अर्करश्मिः, स्फुरद्-विकसत् (पद्मे पार्थानने चोभयत्र विशेषणमिदम् । प्रभाते विकसत् पद्मम्, विद्याप्राप्तिहर्षेण च विकसत् पार्थाननम्) पद्ममिव-कमलं यथा, तथा पार्थस्य-पृथाया अपत्यस्य-अर्जुनस्य, आननम्-मुखम्, अभिपेदे-प्राप्ता-प्रविष्टेत्यर्थः ।

भा०—यथा प्रातरुद्यतः सूर्यस्य बिम्बान्निःसृत्य रश्मयो विकसत्सु कमलेषु प्रविशन्ति, तथैव सा विद्या व्यासस्य मुखान्निःसृत्यार्जुनमुखे प्रविवेश । देवतासान्निध्येन मन्त्रस्य वह्निकणवद्भासुरत्वमुक्तम् ।

अलं०—पूर्णोपमा, दीप्तिरुपमानम्, विद्योपमेया, अर्कव्यासयोः, बिम्बमुखयोः, पद्मार्जुनमुखयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः । विद्या स्वयमभिपेदे-इति वचनाद् विद्या स्वयमनुरागेणार्जुनमुपगतेति द्योतनद्वारेण अर्जुनस्य गुणातिशयो द्योत्यते । वह्निकणावदातेति अन्या उपमा, मुख्योपमाया अङ्गम् । विशेषणमिदं दीप्तौ विद्यायां चोभयत्र योज्यमिति चित्रभानुः । यथा स्वल्पोऽपि वह्निकणआश्रयानुरूप्येण वर्धमानः क्रियाः साधयति, तथा स्वल्पापीयं विद्या अर्जुनमाश्रित्य प्रवृद्धा कृत्स्नमभ्युदयं साधयिष्यतीत्युपमाव्यङ्ग्यं चित्रभानुराह ।

योगं च तं योग्यतमाय तस्मै तपःप्रभावाद् विततार सद्यः ।
येनास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ॥२६॥

अ०—च योग्यतमाय तस्मै तम् योगम् (व्यासः) तपःप्रभावात् सद्यः विततार, येन तत्त्वेषु अवभासे कृते अस्य चक्षुः चिराय समुन्मिमील इव ।

व्याक०—अतिशयेन योग्यो योग्यतमः, योग्यशब्दात् "अतिशायने तमबिष्ठनौ"। प्रभावशब्दे पूर्वं भवतेर्घञ्, तदनु प्रादिसमासः। "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" इत्यनुपसर्ग एव घञ्विधानात्। सद्यः-"सद्यः परुत्परार्यैषम्..." इति सूत्रेण निपात्यते, अव्ययमिदम्। वितताार-तरतेर्लिट्। व्यास इति तत्कर्तृपदमध्याहर्तव्यम्। अवभासे-भासतेर्घञ्, सति सप्तमी। तस्मै-"कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। तपःप्रभावाद्-हेतौ पञ्चमी। येन-अवभासकर्तरि तृतीया। तत्त्वेषु-विषयसप्तमी।

व्याख्या—च-पुनः, योग्यतमाय-अतिशयेन योग्याय, अर्हत्तमाय, तस्मै-अर्जुनाय, तम्-प्रसिद्धम्, वक्ष्यमाणमहिमानम्, *योगम्-ध्यानविधिम्, व्यासः, तपसः प्रभावाद्-तपस्याजनिताद् माहात्म्यात्, सद्यः-झटिति, वितताार-वेदो-उपदिदेश। येन-योगेन, तत्त्वेषु-‡प्रकृतिमहदादिषु विषये, अवभासे-अपरोक्षज्ञाने, कृते-उत्पादिते सति, अस्य-अर्जुनस्य, चक्षुः-तृतीयं ज्ञानरूपमक्षि, चिराय-दीर्घकालपर्यन्तम्-निरन्तरम्, समुन्मिमीलेव-उन्मिषितमिवाभूत्। चक्षुरुन्मीलने यादृशं वस्तुनः स्फुटं ज्ञानम्, तथा तत्त्वज्ञानं सद्यः प्रादुरभूदिति।

भा०—तत्त्वज्ञानं विना न विशिष्टा मन्त्रसिद्धिः, 'यदेव विद्यया करोति तद्वीर्यवद् भवति' इति श्रुत्यादिषु ज्ञानस्याङ्गतोपदेशात्। तत्त्वज्ञानन्तु योगेन (समाधिना-चित्तैकाग्र्येण) साध्यम्। योगो यद्यपि चिरकालाभ्याससाध्यः, परं महर्षिर्व्यासोऽर्जुनायातिकठिनं चिरकालग्राह्यं योगमपि स्वतपोमहिम्ना सद्य एव ग्राहितवान्। (वितताार-इत्युक्तम्, न शिशिक्ष-इति, तेन स्वात्मगतयोगातिशयांश एव सद्यो दत्त इति फलति) तेन च योगेन सद्योऽर्जुनस्य तत्त्वसाक्षात्कारोऽभूत्। चिरादन्धस्य दृष्टिलाभवदस्याप्यखिलाज्ञानभञ्जनं प्रकृत्यादितत्त्वसाक्षात्कारकारकं ज्ञानचक्षुरुन्मीलितम्। करतलगतामलकवत् सर्वाणि तत्त्वान्यनेन साक्षात्कृतानीति।

---

* योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु—इत्यमरः।

‡ मूलप्रकृतिः, महान्, अहंकारः, पञ्च तन्मात्राः, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि, मनः, पुरुषश्चेति पञ्चविंशतिः तत्त्वानि, सांख्योक्तानि। ईश्वरसहितानि षड्विंशतितत्त्वानि योगशास्त्रे।

अलं०—योगजन्ये तत्त्वानामपरोक्षज्ञाने चक्षुरुन्मीलनजन्यत्वोत्प्रेक्षा । स्फुटावभास उभयोः साम्यम् । योग्यतमायेति विशेषणं योगदानयोग्यतापरमिति परिकरः ।

आकारमाशंसितभूरिलाभं दधानमन्तःकरणानुरूपम् ।
नियोजयिष्यन् विजयोदये तं तपःसमाधौ मुनिरित्युवाच ॥२७॥

अ०—मुनिः आशंसितभूरिलाभम् अन्तःकरणानुरूपम् आकारम् दधानम् तम् विजयोदये तपःसमाधौ नियोजयिष्यन् इति उवाच ।

व्याक०—आशंसितः भूरिलाभो येन तम् आशंसितभूरिलाभम्, आशंसितशब्दे शंसतेः क्तः । लाभशब्दे लभतेर्घञ् । रूपस्य योग्यमनुरूपम् (अव्ययीभावः) अन्तःकरणस्य अनुरूपम्-अन्तःकरणानुरूपम् । उदयत इति उदयः, अयतेः पचाद्यच् । विजयः उदयो यस्य तस्मिन् विजयोदये । अथवा विशिष्टः जयोदयो यस्मादिति विग्रहीतव्यम् । यद्वा-उदेत्यस्मादित्युदयः, एतेः अपादाने "एरच्" । विजयस्योदये-विजयोदये इति । तपसः समाधौ तपःसमाधौ । समाधिशब्दे दधातेः किः । यद्वा-तपसि समाधाविति कर्मधारयः। नियोजयिष्यन्-योजयतेः भविष्यति लृट्, तत्स्थाने "लृटः सद् वा" इति हेतौ शतृप्रत्ययः, फलस्यापि हेतुत्वाद् नियोजनस्य हेतुत्वमक्षतम् । दधानम्-दधातेः शानच् । इतीति वचने कर्म । आकारमिति घञन्तं धाने (धारणे) कर्म, तस्य आशंसितेत्यादि अन्तःकरणेत्यादि च विशेषणद्वयम् ।

व्याख्या—मुनिः-व्यासः, आशंसितः-आख्यातः-प्रकटितः, * भूरिः-महान्, लाभः-श्रेयःप्राप्तिः, येन तथोक्तम्, महाभाग्यसूचकम्, अन्तःकरणस्य-मनसः-मनोवृत्तेरुत्साहस्य, अनुरूपम्-अनुकूलम्, हृद्गतोत्साहप्रकाशकम्, (उत्साहानुकूलकार्यकरणे समर्थम्-इति मल्लिनाथः) आकारम्-मूर्तिम्-मुखनेत्रादेः रूपम्, दधानम्-धारयन्तम्, तम्-अर्जुनम्, (चित्रभानुस्तु आशंसितभूरिलाभम्-आशंसितः-इष्टः, भूरिलाभः-राज्यप्राप्तिर्यस्य तम्, अन्तःकरणानुरूपम्-तादृशेच्छाप्रकाशकमाकारं दधानमित्युभयमप्यर्जुनविशेषणमाह) विजयोदये-

---

* भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः ।

विजयप्राप्तिफले, तपसः, *समाधौ-नियमे, (तपसि समाधिः-एकाग्रता, तस्मिन्, यद्वा तपसि-तपःप्रधाने, समाधौ, कायिकं शीतोष्णादिसहनं तपः, मानसी ध्यानसन्ततिः समाधिः, तत्रेति चित्रभानुः) नियोजयिष्यन्-नियोगेन-आज्ञया, प्रवर्तयिष्यन्, (नियमयिष्यन्निति चित्रभानुः) नियुक्तं करिष्यन्, इति-वक्ष्यमाणम्, उवाच-जगाद ।

भा०—प्राप्ते विद्यायोगोपदेशे अर्जुनस्य मनसि महान् हर्ष उत्साहश्च प्रादुरभूत् । तदनुकूलैव तस्याकृतिस्तथा प्रतीयते स्म-यथानेन किमपि महदैश्वर्यं प्राप्तं भवेत्, तथाविधं तं दृष्ट्वा व्यासेन निश्चितम्-ध्रुवमयं तपःसिद्धिं प्राप्स्यतीति । ततो व्यासस्तपसि प्रवृत्तये तं वक्ष्यमाणमुपदिदेश । अत्र सन्निहितत्वात्अर्जुनस्य इदंशब्देन परामर्शो योग्यः, न तु परोक्षवाचकेन तच्छब्देन, तेन च तच्छब्दोऽयं तपसि प्रवृत्तस्याप्यर्जुनस्य मुनेरपेक्षया वैलक्षण्यमाह (अन्तःकरणेन नायं मुनेः सन्निहितः, भिन्नधर्मत्वात्) तच्चास्य विजयेच्छारूपमेव, तेनैकादशसर्गकथा (वक्ष्यमाणा) द्योतितेति चित्रभानुः ।

अलं०—दधानमिति विशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परिकरः ।

अनेन योगेन †विवृद्धतेजा निजां परस्मै पदवीमयच्छन् ।
समाचराचारमुपात्तशस्त्रो जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥

अ०—(हे अर्जुन !) अनेन योगेन विवृद्धतेजाः निजाम् पदवीम् परस्मै अयच्छन् उपात्तशस्त्रः (त्वम्) जपोपवासाभिषवैः मुनीनाम् आचारम् समाचर ।

व्याक०—विशेषेण वृद्धं तेजो यस्य स विवृद्धतेजाः, "अत्वसन्तस्य...." इति दीर्घः । उपात्तानि शस्त्राणि येन स उपात्तशस्त्रः । उपात्तशब्दे ददातेः क्तः, "अच उपसर्गात्तः" इति तकारादेशः । शस्त्रशब्दे शसुधातोः "दाम्नीशसयुयुज...." इति करणे ष्ट्रन्प्रत्ययः । जपश्च उपवासश्च अभिषवश्च जपोपवासाभिषवाः, तैः प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, हेतौ तृतीयेति चित्रभानुः । (जपादयः प्रकारविशेषाः, आचारसमाचरणन्तु प्रकारवत्, (यस्यैते प्रकाराः, तत्सामान्यम्) तत्प्रकाराणां सामान्ये हेतुत्वं विवक्ष्यत इति) जपः-" व्यधजपोर-

* समाधिर्नियमे ध्याने नीवाके च समर्थने-इति विश्वः ।

† समृद्धतेजा-इति पाठान्तरम् ।

नुपसर्गे " इति जपेरप् । उपवासः-वसतेर्घञ्, अभिषवः-सुनोतेः " ऋदोरप् ", " उपसर्गात् सुनोति····" इति षत्वम् । अयच्छन्-दाण्धातोः लक्षणे हेतौ वा शतृप्रत्ययः, " पाघ्राध्मा···" इति यच्छादेशः । आचारम्-चरतेर्घञ् । योगेन-हेतौ तृतीया । परस्मै-"कर्मणा यमभिप्रैति···" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी।

व्याख्या—हे अर्जुन ! अनेन-मदुपदिष्टेन, योगेन-ध्यानविधिना, विवृद्धम्-विशेषेण वृद्धिं गतम्, तेजः-प्रभावः, यस्य सः, निजाम्-स्वकीयाम्, पदवीम्-पद्धतिम्-स्थानम्, परस्मै-अन्यस्मै, अयच्छन्-अददत्-स्वस्थाने परप्रवेशमननुमन्यमानः, (स्थानात् कदाचिदप्यचलन्-इति चित्रभानुः) (यद्वा स्वविद्यां परस्मै अददिति) उपात्तम्-गृहीतम्, शस्त्रम्-आयुधम्, येन तथाभूतः सन्, त्वम्, जपेन-असकृन्मन्त्रोच्चारणवृत्त्या, उपवासेन-अनशनेन, अभिषवेण-त्रिसन्ध्यस्नानेन च, मुनीनाम्-तपःपराणाम्, आचरणीयम्, आचारम्-परम्पराप्राप्तं पुण्यविधिम्-समाचर-अनुतिष्ठ, मुनिवज्जपादीन् विधेहीत्यर्थः ।

भा०—हे अर्जुन ! अनेन मदुपदिष्टयोगेन ते तेजो वर्धिष्यते, तेन तपःसामर्थ्यं त्वया प्राप्तम् । इदानीं तपस्त्वया कार्यम्, तत्र सामान्या मुनीनामाचारास्त्वया पालनीयाः, निरन्तरं मन्त्रजपं कुरु, उपवासं कुरु, त्रिसन्ध्ये स्नाहि, इत्यादि । विशेषेण च तवेदं द्वयं व्रतम्-यत्त्वया नियतात् स्थानान्न चलितव्यम्, स्वस्थाने चान्यस्य प्रवेशो न देयः, (यद्वा-स्वविद्येयमन्यस्मै न शिक्षणीया) किं च तपस्यतापि सततं शस्त्रं धार्यमिति ।

अलं०—विवृद्धतेजा इति विशेषणस्य तपोयोग्यताभिप्रायगर्भत्वात् परिकरः ।

करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि प्रसत्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।
शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयं तमेष क्षणान्नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् ॥२९॥

अ०—(हे अर्जुन !) त्वम् यत्र गोत्रभिदः प्रसत्तये सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे, तम् चारुशिलोच्चयम् एष गुह्यकः त्वाम् क्षणाद् नेष्यति ।

व्याक०—गोत्रान् (पर्वतान्) भिनत्तीति गोत्रभित्, तस्य । कर्तरि क्विप्, उपपदसमासः । चारुः शिलानाम् उच्चयः (ष० त०) यत्र तं चारुशिलोच्चयम् । प्रसत्तये-सीदतेः क्तिन्, तादर्थ्ये चतुर्थी । सुदुश्चराणि-चरतेः

खलु । शिलोच्चयम्-नयतेरकथितं कर्म, त्वामिति च प्रधानं कर्म । क्षणादिति हेतौ पञ्चमी, कालस्य सर्वत्र क्रियासु हेतुत्वात् ।

व्याख्या—हे अर्जुन, त्वम्, यत्र, * गोत्रभिदः-इन्द्रस्य, प्रसत्तये-प्रसाद-प्राप्तये, सुदुश्चराणि-अतिदुःखेन चरितुं शक्यानि-महाकठिनानि, तपांसि-शीतोष्णादिसहनरूपाणि शारीराणि व्रतानि, करिष्यसे-अनुष्ठास्यसि, तम्, चारुः-मनोहरः, † शिलोच्चयः- शिलासंघातः-शिखराणि, यत्र तादृशम्, शिलोच्चयम्-पर्वतम्, इन्द्रकीलसंज्ञकम्, एषः-अचिरात् प्रादुर्भविष्यन्, गुह्यकः-यक्षः, त्वाम्, क्षणाद्-क्षणेनैव, नेष्यति-प्रापयिष्यति ।

भा०—हे अर्जुन ! त्वया पूर्वम् सकलदेवराज इन्द्रस्तपसा प्रसाद्यः, स हि कठिनैस्तपोभिः प्रसीदतीति दुश्चरं तपस्ते कर्त्तव्यम् । योग्ये च स्थाने तपःसिद्धिरिति तपोऽर्थं हिमालयस्य शिखरविशेषे इन्द्रकीलनाम्नि पर्वते त्वया गन्तव्यम् । तत्र मनोरमाः शिलासंघाताः, मनस्ते तत्र रंस्यते । दिव्यश्च स प्रदेशः, न मानुषास्तत्रानायासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, तस्मात्त्वां तत्र नेतुं गुह्यक एको मया नियुक्तः, स चेदानीमागत एवेति जानीहि । (आगमिष्यतोऽपि शीघ्रागमनबोधनाय एष इति निर्देशः) । सोऽयं स्वसिद्धया क्षणेनैव त्वां तं पर्वतं प्रापयिष्यति । अत्र चित्रभानुर्व्याचष्टे-गोत्रभिद इतीन्द्राभिधानं शत्रुविघाताय तस्य प्रसादनीयतां व्यनक्ति, यथा गोत्रानसौ भिनत्ति, तथा शत्रूंस्ते भेत्स्यतीति । तपांसीति बहुवचनेन बहुविधानि बहुकालव्याप्यानि च तपांसि त्वया कर्तव्यानीति द्योत्यते । करिष्यसे-इत्यात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले, तेन स्वार्थं ते तपः, फलसिद्धिपर्यन्तं च कार्यमिति व्यञ्जितम् । नेष्यतीति परस्मैपदं तु परगामिनि क्रियाफले, तेन गुह्यकस्य तव प्रापणे कोऽपि स्वार्थो नास्तीति बोधितम् इति ।

अलं०—चारुशिलोच्चयमिति पदं शिलोच्चयस्य तपोयोग्यतां सूचयत् साभिप्रायमिति परिकरः । गोत्रभिद इति विशेष्यं च साभिप्रायमिति परिकराङ्कुरोपि । बहुवाक्यार्थस्यातिसंक्षिप्य कथनादोजोगुणः ।

* सुत्रामा गोत्रभिद् वज्री-इतीन्द्रनामस्वमरः ।

† अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः-इत्यमरः ।

इति ब्रुवाणेन *महेन्द्रसूनुं महर्षिणा तेन तिरोबभूवे।
तं राजराजानुचरोऽस्य †साक्षात् प्रदेशमादेशमिवाधितष्ठौ ॥३०॥

अ०—महेन्द्रसूनुम् इति ब्रुवाणेन तेन महर्षिणा तिरोबभूवे, राजराजानुचरः साक्षात् अस्य आदेशमिव तम् प्रदेशम् अधितष्ठौ।

व्याक०—राज्ञां राज्ञो ऽनुचरः राजराजानुचरः। पूर्वस्य षष्ठीतत्पुरुषस्यान्ते "राजाहः सखिभ्यष्टच्"। अनुचरशब्दे चरतेः पचाद्यच्। ब्रुवाणेन-ब्रूधातोः, "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वा" इति तिरोधानक्रियासामीप्ये भूते लट्। लस्य शानजादेशः। तिरोबभूवे-भवतेर्भावे लिट्, महर्षिणेति तत्कर्तरि तृतीया। अधितष्ठौ-तिष्ठतेर्लिट्, "उपसर्गात् सुनोति..." इत्यनन्तरम् "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" इति षत्वम्। महेन्द्रसूनुम्-सम्प्रदानत्वाविवक्षायाम् "अकथितं च" इति कर्मत्वम्। प्रदेशम्-"अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वाद् द्वितीया।

व्याख्या—महेन्द्रस्य-इन्द्रस्य, सूनुम्-पुत्रम्-अर्जुनम्, प्रति, इति-पूर्वोक्तम्, ब्रुवाणेन-कथितवता, कथनानन्तरमेव, तेन-प्रक्रान्तेन, महर्षिणा-व्यासेन, तिरोबभूवे-अन्तर्दधे। ‡राज्ञाम्-यक्षाणाम्, राज्ञः-प्रभोः, कुबेरस्य, अनुचरः-भृत्यः, व्यासेन सूचितागमनो यक्षः, साक्षाद्-मूर्तिमन्तम्, अस्य-व्यासस्य, आदेशम्-आज्ञामिव, तम्, प्रदेशम्-अर्जुनाधिष्ठितं स्थानम्, अधितष्ठौ-प्राप्तः। चित्रभानुस्तु 'सद्यः प्रदेशमादेश इवाधितष्ठौ' इति पाठं मत्वा, तं व्यासेन त्यक्तं प्रदेशम्, आदेशः-व्याकरणे अस्त्यादेः स्थानिनः प्रदेशम् भ्वादिरादेश इव, अधितष्ठौ-प्राप्तवान्-इति व्याचख्यौ। व्यासो यथा पाण्डवानां हितायागतोऽभूत्, तथैवायमपि हितायेति तत्कार्यकारित्वेनास्य आदेशसमत्वं समर्थितवांश्च।

---

* नरेन्द्रसूनुं—इति चित्रभानुसंमतः पाठः। महेन्द्रसूनुमिति पाठस्तेन खण्डितः। नरेन्द्रसूनुत्वाद् अदिव्यत्वेन दिव्यदेशगमनायोग्यत्वात् तस्य गुह्यकापेक्षेति स्वपाठस्तेन समर्थितः।

† सद्यः प्रदेशमादेश इवाधितष्ठौ—इति दाक्षिणात्यपाठः।

‡ राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः—इति विश्वः।

भा०—अर्जुनाय पूर्वोक्तमुपदिश्य व्यासस्तिरोदधे । तेन भगवता सूचितागमनश्च यक्षस्तत्क्षण एव तस्मिन् स्थाने प्राप्तः । तद्धि स्थानं भगवतो व्यासस्य मूर्तिमती आज्ञैव-इत्युत्प्रेक्षितम् । आज्ञाविषयत्वादाज्ञात्वं तत्र संभावितम् । यथा व्यासस्याज्ञा यक्षेणावश्यं पालनीया, तथा तत् स्थानमप्यवश्यमधिष्ठेयमिति तत्र सद्य एव तस्यागमनम् । सोयं मल्लिनाथानुसृतोऽध्वा ।

अलं०—मल्लिनाथरीत्या उत्प्रेक्षा । चित्रभानुरीत्या तूपमा । समन्वयः पूर्वमेव दर्शितः ।

कृतानतिर्व्याहृतसान्त्ववादे जातस्पृहः पुण्यजनः स जिष्णौ ।
इयाय सख्याविव संप्रसादं विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥३९॥

अ०—सः पुण्यजनः कृतानतिः व्याहृतसान्त्ववादे जिष्णौ जातस्पृहः (सन्) सख्याविव संप्रसादम् इयाय, हि सताम् योगः आशु विश्वासयति ।

व्याक०—कृता आनतिः येन स कृतानतिः, आनतिरित्यत्र नमतेः क्तिन् । व्याहृतः सान्त्वस्य वादः (तत्पु०) (सान्त्वरूपो वादो वा) येन तस्मिन् व्याहृतसान्त्ववादे । व्याहृतशब्दे हरतेः क्तः, सान्त्वशब्दे 'षान्त्व सामप्रयोगे' इति चौरादिकाद् घञ् । जाता स्पृहा यस्य स जातस्पृहः । जिष्णौ-जयतेः " ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः " । संप्रसादम्-संप्रपूर्वात् सीदतेर्घञ् । इयाय-एतेर्लिट् । विश्वासयति-णिजन्ताच्छ्वसितेर्लट् ।

व्याख्या—सः-पूर्वोक्तः, *पुण्यजनः-यक्षः, कृता, आनतिः-प्रणामः, येन, तादृशः सन्, व्याहृतः-उक्तः, सान्त्ववादः-प्रियवचनं येन तथोक्ते, †जिष्णौ-अर्जुने, जाता-उत्पन्ना, स्पृहा-अनुरागो यस्य तथाभूतः, (सन्) ‡सख्याविव-सुहृदीव, संप्रसादम्-मनःप्रसन्नताजनकं विस्रम्भम्, इयाय-प्राप । हि-यतः, सताम्-साधूनाम्-प्रशस्तपुरुषाणाम्, योगः-समागमः, आशु-शीघ्रम्, विश्वासयति-विश्वासं जनयति ।

भा०—स यक्ष आगत्यार्जुनं प्रणनाम । अर्जुनोऽपि मधुरैः शुभैर्वचनैस्तेन सह संललाप । तेन यक्षः प्रियभाषिणि तस्मिन् निरतिशयमनुरज्यति स्म,

* पुण्येन जनः-जन्म यस्येति पुण्यजनव्युत्पत्तिं चित्रभानुराह ।

† जिष्णुः शक्रे धनञ्जये-इत्यमरः । ‡ अथ मित्रं सखा सुहृद्-इत्यमरः ।

सुहृद्वच्च तत्क्षण एव महान्तं विश्वासमकरोत् । नैतच्चित्रम्, यतः सज्जनसमागमः शीघ्रमेव विश्वासमुत्पादयति ।

अलं०—सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । सख्याविवेत्युपमा संप्रसादविषयता साधर्म्यम् ।

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन ।
बृहद्द्युतीन् दुःखकृतात्मलाभं तमः शनैः पाण्डुसुतान् प्रपेदे ॥२२॥

अ०—अथ तेन उदयाय विहीयमानान् बृहद्द्युतीन् पाण्डुसुतान् उष्णभासा (उदयाय विहीयमानान् बृहद्द्युतीन) सुमेरुकुञ्जानिव दुःखकृतात्मलाभम् तमः शनैः प्रपेदे ।

व्याक०—बृहती द्युतिः येषां तान् बृहद्द्युतीन्, बृहच्छब्दो "वर्तमाने पृषन्महद्बृहद्..." इत्यादिना निपात्यते, ततो ङीप् । उष्णा भाः यस्य तेन उष्णभासा, भाश्शब्दे भासतेः कर्तरि क्विप् । हानक्रियाकर्तरि तृतीया । दुःखेन कृतः (तत्पु०) आत्मनो लाभः (तत्पु०) येन (बहु०) तद् दुःखकृतात्मलाभम्, तमोविशेषणमिदम् । उदयः-इधातोः "एरच्" । विहीयमानान्-विपूर्वाज्जहातेः कर्मणि शानच्, "घुमास्थागापा...." इतीत्त्वम् । प्रपेदे-पद्यतेर्लिट् । तेन-हानक्रियाकर्तरि तृतीया । उदयाय-तादर्थ्ये चतुर्थी ।

व्याख्या—अथ-तेन-पूर्वप्रस्तुतेन अर्जुनेन, उदयाय-अभ्युदयप्राप्तये, विहीयमानान्-त्यज्यमानान्, बृहतीं-महती, द्युतिः-बुद्धिलक्षणः प्रकाशः, येषां तादृशान्, पाण्डोः सुतान्-युधिष्ठिरादीन् चतुरः पाण्डवान्, उष्णभासा-सूर्येण उदयाय-पुनरुद्गमाय, विहीयमानान्-त्यज्यमानान्, बृहद्द्युतीन्-सुवर्णरत्नप्रभाभिः देदीप्यमानान्, सुमेरोः-रत्नसानुपर्वतस्य, *कुञ्जानिव-लतादिपिहितोदरान् प्रदेशानिव, दुःखेन-कष्टेन, कृतः, आत्मलाभः-उत्पत्तिः-स्वावस्थितिर्येन तादृशम्, †तमः-शोकः (शोकजन्यो मोह इति चित्रभानुः) (सुमेरुकुञ्जपक्षे तमः-अन्धकारः) शनैः-मन्दम्, प्रपेदे-प्राप्तम् ।

---

* निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे—इत्यमरः ।

† तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ तमः शोके गुणान्तरे—इति विश्वः ।

भा०—यदोदयमानः सूर्यः सुमेरुपर्वतस्य परादिग्गतान् कुञ्जान् विजहाति, तदानीं सूर्याभावे सुवर्णरत्नमयत्वेन नैसर्गिकप्रकाशविशिष्टेष्वपि तेषु कुञ्जेषु यथान्धकारः कथंचिदवस्थानं लभते एव, तथैव यदार्जुनः स्वाभ्युदयाय स्वभ्रातृन् विहाय प्रस्थातुमुद्यतः, तदानीं तद्विरहजन्यः शोको विवेकवत्सु शत्रून् विजिगीषमाणेषु च तेषु युधिष्ठिरादिषु चतुर्षु भ्रातृषु कथंचित् पदमकरोत् । विवेकिनस्तेऽभ्युदयनिमित्तं जायमानं भ्रातृविरहं यद्यपि नाजीगणन्, तथापि कथंचिन्मन्दं शोक-मोह-प्रसरस्तेषु जातः । अर्जुनप्रेमातिशयस्तत्र निमित्तम् । उपमानस्य सूर्यस्योष्णभाः-शब्देनोक्त्या उपमेयेऽर्जुनेऽपि तीव्रा परपरिभवशक्तिर्व्यज्यते—इति चित्रभानुः ।

अलं०—तमःशब्दस्य श्लिष्टत्वाच्छ्लेषानुप्राणितेयमुपमा । तमसः शनैः प्रसरे हेतुगर्भं विशेषणद्वयमिति परिकरः ।

असंशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः ।
तुल्याद् विभागादिव तन्मनोभिर्दुःखातिभारोऽपि लघुः स मेने ॥३३॥

अ०—असंशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः सः दुःखातिभारः अपि तन्मनोभिः तुल्याद् विभागादिव लघुः मेने ।

व्याक०—अविद्यमानः संशयो यस्यां क्रियायाम्, (बहु०) तद् यथा स्यात्तथा आलोचितेन (सुपा) कार्येण (कर्म०) नुन्नः (तत्पु०) असंशयालोचितकार्यनुन्नः । आलोचितशब्दे लोचृधातोः क्तः । नुन्नः-नुद धातोः क्तः, "नुदविदोन्दत्रा···" इति विकल्पेन नत्वम् । दुःखम् अतिशयितो भार इवेति दुःखातिभारः । यद्वा-दुःखमेव अतिभारः । प्रेम्णा-प्रियशब्दाद् भावे इमनिच् । "प्रियस्थिर···" इति प्रादेशः । विभजनकर्तरि तृतीया । समानीय-आनयतेः क्त्वाल्यपौ । विभज्यमानः-भजतेः कर्मणि शानच् । मेने-कर्मणि लिट्, तन्मनोभिरिति तत्कर्तरि तृतीया, स इत्युक्ते कर्मणि प्रथमा । विभागाद्-हेतौ पञ्चमी ।

व्याख्या—असंशयम्-संदेहरहितं यथा स्यात्तथा, आलोचितम्-विवेचितम्-कर्तव्यतया निश्चितम्, यत् कार्यम्-मुनिनिर्दिष्टं तपोऽनुष्ठानादि, तेन, नुन्नः-दूरीकृतः, पुनश्च प्रेम्णा-भ्रातृवात्सल्येन, समानीय-पुनराकृष्य, विभज्यमानः-

तुल्यभागेन दीयमानः, सः-पूर्वोक्तः, दुःखातिभारोऽपि-अतिभारसदृशं दुःखमपि, (यद्वा-दुःखरूपः, अतिशयितो भारोऽपि) तेषाम्-युधिष्ठिरादीनाम्, मनोभिः, तुल्यात्-समाद्, विभागादिव, हेतोः, लघुः-अल्पः, मेने-मतः ।

भा०—कार्यगौरवमालोच्य युधिष्ठिरादिभिर्भ्रातृविरहजन्यः खेदो दूरमपसार्यते स्म, प्रबलं भ्रातृप्रेम तु तं खेदं पुनराकृष्य तेषु भ्रातृषु तुल्यभागेन विभजते स्म । समरूपेण सर्वेषु स्थापयति स्मेति । तेन दुःखानुभवस्तेषां जातः, परमल्प एवेति । तत्र हेतुरुत्प्रेक्ष्यते-यथा महानपि भारो यदि विभज्य बहुभिर्गृह्येत, तर्हि लघुरेव प्रतीयते, तथा बहूनां (चतुर्णां भ्रातृणाम्) समानं दुःखं भेति मन्ये विभागादिव तत्र लघुत्वं जातमिति । मनसः क्षणिकवृत्तितया तत्र प्रादुर्भूतायाः शोकवृत्तेर्भविष्यज्जयप्राप्त्युत्साहेनोपमर्दाल्लघुत्वं सुकरम्, बुद्धेस्तु स्थिरतया तत्र लाघवं दुष्करमिति मनसः कर्तृत्वौचित्यं चित्रभानुः समर्थयते। समानीय विभज्यमानः-इति वर्तमानत्वोक्त्या भूयो भूयः कार्योत्साहः शोकमपसारयति, भूयो भूयश्च भ्रातृप्रेम तं समानयतीति द्योतितम् । कार्योत्साहेन दुःखस्य लघुता प्रतीयते स्म, न तु वस्तुतो लघुता जातेति 'मेने' पदेन द्योतितमित्यादि चित्रभानुः । तुल्याद्विभागादिवेत्यस्य च समविभागेनोत्तोल्य स्कन्धे निवेशितो भारो यथा लघुः प्रतीयते-इत्याद्याशयस्तेनोक्तः ।

अलं०—दुःखलाघवे विभागहेतुकत्वमुत्प्रेक्षितमिति हेतूत्प्रेक्षा । अतिभारोऽपि लघुर्मेन इति विरोधाभासः ।

धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।
वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥३४॥

अ०—धैर्येण, महर्षेः विश्वास्यतया अरातिप्रभवात् तीव्राद् मन्योः, च मघोनः सुते वीर्यम् च विदत्सु तेषु सः शोकः स्थानम् न अवाप ।

व्याक०-अरातयः प्रभवो यस्य, तस्माद् अरातिप्रभवात् । विश्वास्यता-विपूर्वाच्छ्वसितेः "ऋहलोर्ण्यत्" । ततो भावे तल् । हेतौ तृतीया । विदत्सु-विदेः शतृप्रत्ययः, तस्य "विदेः शतुर्वसुः" इति वैकल्पिकः वसुरादेशः । वीर्यम्-इति शतृयोगे "नलोकाव्यय" इति षष्ठीनिषेधात्, कर्मणि द्वितीया । धैर्येण-मन्योः-हेतौ तृतीया पञ्चम्यौ ।

व्याख्या—धैर्येण-धीरतया-स्वभावसिद्धया मनसो निर्विकारतया, महर्षेः-व्यासस्य, विश्वास्यतया-श्रद्धेयवचनत्वेन, * अरातयः-शत्रवः, प्रभवः-कारणम्, यस्य तादृशात्, तीव्राद्-दुःसहाद्, † मन्योः-क्रोधाच्च, (खेदाद्वा-इति चित्रभानुः) ‡ मघोनः-इन्द्रस्य, सुते-पुत्रे-अर्जुने, वीर्यम् पराक्रमं च, (चकारात् तस्य स्थैर्यं विवेकादिकं च) विद्वत्सु-जानत्सु, तेषु-युधिष्ठिरादिषु, सः-पूर्वोक्तः, शोकः-भ्रातृवियोगजन्मा खेदः, स्थानम्-स्थितिम्, न अवाप-न प्राप्तवान् ।

भा०—यद्यपि भ्रातृप्रेम्णा तद्वियोगशोक आविर्भावितः, तथापि तेषु स स्थितिं न लेभे । तत्र हेतवः-तेषां स्वाभाविकी धीरता, न हि धीराः शोकवशगा भवन्ति । किं च व्यासवचने तेषां विश्वासः, व्यासोक्तादर्शार्जुनः सिद्धिमेव प्राप्स्यति, नास्य किमपि कष्टं भविष्यति-इत्यालोचनेन शोकापनोदः । किं च-शत्रुभिर्यानि दुःखानि दत्तानि, तान्यनुस्मृत्य प्रतीकारेच्छा तथा तेषां प्रबला, यथा तदग्रे न किमपि भावान्तरं तिष्ठति, तया शोकः प्रणुन्नः । किं च-अर्जुनस्य पराक्रमविवेकादिकं ते सम्यग् जानन्ति, तेन चार्जुनस्य काप्यापत्तन्मनःसु न सम्भाव्यते, ततोऽपि शोकाभावः । एभिर्हेतुभिस्ते शोकवशगा नाभूवन् । एकेन प्रेम्णा शोकः स्थाप्यते, अनेकैस्त्वपसार्यते, ततश्चानेकविरोध एकस्याकिंचित्करत्वान्नास्ति शोकस्य स्थितिसम्भावनेत्याकूतम् । पूर्वेण हेतुना तेषां धीरोदात्तत्वम्, द्वितीयेन धार्मिकत्वम्, तृतीयेन च तेजस्विता व्यज्यते-इति चित्रभानुः ।

अलं०—शोकापसारणे धैर्येण प्रधानेन सह बहूनां समुच्चयोपादानात्समुच्चयालङ्कारः । इह हेतुद्वयं तृतीयया विभक्त्या, तृतीयो हेतुः पञ्चम्या, चतुर्थस्तु विशेषणमुखेनोपात्त इति अक्रमभङ्गो दोषः सम्भाव्यते, तत्र चित्रभानुः समाधिमाह-आद्यं हेतुद्वयं सात्त्विकम्, तृतीयस्तु राजसः-इति तयोर्वैजात्यं द्योतयितुं पृथग् § विभक्तिनिर्देशः । किं च-स्थूलधियां कृते हेतुत्रयं साक्षाद्धेतुत्वेनोपात्तम् । मध्यमधियां कृते अर्जुनवीर्यादिज्ञानं विशेषणमुखेन स्फुटव्यङ्ग्यो

* अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः—इति शत्रुनामस्वमरः ।

† मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि—इत्यमरः ।

‡ इन्द्रो मरुत्वान् मघवा-इत्यमरः ।

§ इदं त्रयमप्यागन्तुकम्-शोकापनोदायैवोपस्थितमिति . हेतुतयोपात्तम्,

हेतुरुक्तः । ध्वनितरवविदामुत्तमानां तु कृते ' मघोनः सुते ' इति पदेन ' देवानां मेहपात्रेऽर्जुने का कष्टसम्भावना ' इति शोकविगमहेतुर्निगूढव्यङ्ग्य उपन्यस्त इति प्रतिपत्तृबुद्धयनुसारेण महाकवीनामुक्तिविशेषाः समाधेया इति ।

तान् भूरिधाम्नश्चतुरोऽपि दूरं विहाय यामानिव वासरस्य ।

एकौघभूतं तदशर्म कृष्णां विभावरीं † ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३९ ॥

अ०—तद् अशर्म भूरिधाम्नः चतुरः अपि तान् वासरस्य यामानिव दूरम् विहाय एकौघभूतम् (सत्) कृष्णाम्, ध्वान्तमिव विभावरीम् प्रपेदे ।

व्याक०—न शर्म अशर्म, " नञ् " इति समासः, नलोपः । शर्म-शृणातेः "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति मनिन् । भूरि धाम येषां तान् भूरिधाम्नः । एक ओघो यस्य, एकश्चासौ ओघः इति वा एकौघः न एकौघः एकौघो भूतम्, एकौघभूतम्, भूतशब्दस्य विशेष्यनिघ्नतया नपुंसकत्वम् । "श्रेण्यादयः कृतादिभिः" इत्यनेन समासः, स च " श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम्" इत्यभूततद्भावे, श्रेण्यादिराकृतिगण इति । यद्वा-अत्र भूतशब्दो निभादि-शब्दवदिवार्थे, तथा च एकौघ इव इत्येकौघभूतम्, इति विग्रहः कर्तव्यः । विभावरीम्-विपूर्वाद् भातेर्वनिप्, "वनो र च" इति ङीप्, रादेशश्च । प्रपेदे-पद्यतेर्लिट् । दूरमिति विहायेतिक्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम् । अपीत्यव्ययं समुच्चये ।

व्याख्या—तद्-अर्जुनविरहजनितम्, अशर्म-‡शर्म-सुखम्, तद्विरुद्धम् अशर्म-दुःखम्, भूरि-बहुलम्, §धाम-ज्ञानरूपं तेजः, यद्वा धाम-शक्तिः-क्लेश-सहनसामर्थ्यम्, येषां तथाभूतान्, चतुरः अपि-चतुःसंख्याकान्, सर्वान्, तान् युधिष्ठिरादीन्, वासरस्य-दिनस्य, (भूरिधाम्नः-बहुप्रकाशान्, चतुरः)

अर्जुनवीर्यादिज्ञान तु तेषां पूर्वसिद्धं शोकस्य स्थितिमेव न ददातीति तद्विशेषणत्वे-नैवोपात्तमिति वैलक्षण्यं चतुर्थे स्वयमूह्यम् ।

†—ध्वान्तमिवाततान-इति चित्रभानुधृतः पाठः । आच्छादयति स्म-इति तदर्थस्तेन व्याख्यातः ।

‡ शर्मशातसुखानि च-इत्यमरः ।

§ धाम रश्मौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु-इति विश्वः ।

*यामानिव-प्रहरानिव, दूरम्, विहाय-परित्यज्य. एकौघभूतम्-मिलित्वा एकराशिभूतं सत्, (एकप्रवाहभूतम्-यथा बहवः प्रवाहा एकरूपतानापद्य घनीभवन्ति, तथा घनीभूतमिति चित्रभानुः) †कृष्णाम्-द्रौपदीम्, ध्वान्तमिव-अन्धकारो यथा, (कृष्णाम्-कृष्णवर्णाम्) विभावरीम्-रात्रिम्, तथा प्रपेदे-प्राप ।

भा०—युधिष्ठिरादयश्चत्वारो भ्रातरः अर्जुनविरहजन्यं खेदं मात्रयापि नानुबभूवुः, यतस्तेऽतिविवेकशीलाः सहनशक्तिमन्तश्चेति, किन्तु स खेदः तान् सर्वान् परित्यज्य समूहभावमापन्न इव एकप्रवाहतामापद्येव च द्रौपदीमाचक्राम, यथा दिनस्य चतुर्ष्वपि प्रहरेषु प्रकाशबाहुल्यादवकाशमलभमानोऽन्धकारः प्रकाशशून्यां रात्रिमाक्रामति, तथैवेति । यथा रात्रिरन्धकारमयी भवति, तथा द्रौपदी शोकवशगाभूदिति तात्पर्यम् ।

अलं०—दिवसयामानां पाण्डवैः सादृश्यप्रतिपादक एक इवशब्दः, ध्वान्तशरणयोः, कृष्णाविभावर्योश्च, सादृश्यार्थो द्वितीय इति उपमालङ्कारः । तत्र भूरिधाम्न इति विशेषणं याम-युधिष्ठिरादीनां सादृश्यं प्रतिपादयद् ध्वान्तशोकयोस्त्याने साभिप्रायमिति परिकरः । प्रकाशावरकत्वं ध्वान्तशोकयोः सादृश्यम्, तत्प्राप्तियोग्यता तु कृष्णाविभावर्योः । कृष्णेति विशेष्यमपि अप्रकाशार्थं विवेकमान्द्यं सूचयद् द्रौपद्याः खेदप्राप्तौ साभिप्रायमिति परिकराङ्कुरः । तच्च पदं व्यञ्जनया कृष्णवर्णमर्थं समर्पयद् विभावर्यामप्यन्वेति । एकौघभूतमित्युपमार्थोऽपि भूतशब्दः सामर्थ्यादिहोत्प्रेक्षाबोधकः, एकौघरूपताप्राप्त्या द्रौपद्यां प्रबलं तदाक्रमणमिति हेतूत्प्रेक्षा । अर्जुनस्य सूर्यसादृश्यं व्यङ्ग्यमिति चित्रभानुः ।

‡तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे पर्यश्रुणी मङ्गलभङ्गभीरुः ।
अगूढभावाऽपि विलोकने सा न लोचने मीलयितुं विषेहे ॥२६॥

---

* द्वौ यामप्रहरौ समौ—इत्यमरः ।

† कृष्णा स्याद् द्रौपदी-नीलीकणादाक्षासु योषिति—इति मेदिनी ।

‡ तुषारलेशाकुलित इति चित्रभानुमतः पाठः । तुषारलेशोक्त्या उपमेयानामश्रूणामप्यल्पत्वं द्योत्यते, तच्च निरोधादिति ।

अ०—सा विलोकने अगूढभावा अपि मङ्गलभङ्गभीरुः (सती) पर्यश्रुणी तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे लोचने मीलयितुम् न विषेहे ।

व्याक०—न गूढः भावो यस्याः सा अगूढभावा । गूढशब्दे गूहतेः क्तः । भावो व्याख्यातः । मङ्गलस्य भङ्गाद् भीरुः मङ्गलभङ्गभीरुः । भङ्ग इति भनक्तेर्घञ् । भीरुशब्दे बिभेतेः "भियः क्रुक्लुकनौ" इति क्रुप्रत्ययः । अश्रुभिः परिगते पर्यश्रुणी, "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" इत्यनेन समासः, द्वितीयाद्विवचनं विलोचनविशेषणम् । तुषारस्य लेखया (ष० त०) आकुलितयोः (तत्पु०) उत्पलयोः (कर्मधा०) आभा इव आभा ययोस्ते (बहु०) तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे । विलोकने-लोकतेर्भावे ल्युट् । विलोचने-लोचृधातोः करणे ल्युट्, "करणाधिकरणयोश्च" इति । मीलयितुम्-मीलयतेः "शकधृष..." इत्यादिना तुमुन् । विषेहे-विपूर्वात् सहतेर्लिट्, "परिनिविभ्यः...." इति षत्वम् । विलोकने-विषयसप्तमी। लोचने-मीलनकर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—सा-द्रौपदी, विलोकने-अर्जुनस्य विशिष्य दर्शने, न गूढः-गुप्तः, प्रस्फुटः, भावः-*हृद्गतोऽभिलाषः, यस्यास्तथाभूतापि, मङ्गलस्य-अभीष्टस्य शुभस्य, भङ्गाद्-हानेः, भीरुः-भीता सती, पर्यश्रुणी-अश्रुभिः-बाष्पैः, परिगते-आवृते, अत एव, तुषारस्य-हिमस्य, लेखया-राज्या, आकुलिते-विवर्णतां गते ये उत्पले-कमले, तदाभे-तत्सदृशे, लोचने-नेत्रे, मीलयितुम्-मुद्रयितुम्, न विषेहे-न शशाक ।

भा०—तपस्यार्थं पर्वतप्रदेशे गन्तुमुद्यतमर्जुनं साभिलाषं द्रष्टुमियेष द्रौपदी । सा तस्या इच्छा तच्चेष्टया स्फुटं प्रतीयमानासीत् । परं तस्या नेत्रे प्रेमाश्रुपरिप्लुते अभवताम् । तैरश्रुभिस्तस्या नेत्रे तथावृते, यथा सा तं स्पष्टं द्रष्टुं न शशाक । यद्यपि नेत्रनिमीलनेनाश्रुबिन्दूनां बहिर्निपतनात् स्पष्टदर्शनं संभावितमासीत्, तथापि सा तथा नाकरोत्, यतस्तया विचारितम्-यद् विजयोपायप्राप्तये प्रस्थितस्य पत्युः प्रस्थानसमयेऽमङ्गलसूचकमश्रुमोचनमनुचितमिति । तेन अश्रूणि नयनयोरेवं कथंचिद्रुरोध, नत्वश्रुपातमकरोत् । अश्रुभि-

* भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्याभिप्रायजन्तुषु-इति वैजयन्ती ।

स्तस्या नेत्रे तथा अभासताम्, यथा हिमरेखाप्रपातेन तद्विशिष्टे कमले भासेते-इति ।

अलं०—विप्रलम्भश्रृङ्गारोऽत्र प्राधान्येन ध्वन्यते । अर्जुन आलम्बनम्, तत्प्रवास उद्दीपनम् । अश्रूण्यनुभावः । मत्यौत्सुक्यविषादा व्यभिचारिणः । अश्रुभिर्विषादो व्यञ्जितः, विलोकने अगूढभावा, इत्यौत्सुक्यम्, मङ्गलभङ्गभीरुरिति मतिः । अलङ्कारास्तु-तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे-इत्युपमा, मङ्गलभङ्गभीरुरिति काव्यलिङ्गम्, अगूढभावापि न विषेहे-इति विरोधश्चेति ।

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।
मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥ ३७

अ०—इन्द्रसूनुः अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामम् रामार्पितम् दृष्टिविलोभि दृष्टम् पाथेयमिव मनःप्रसादाञ्जलिना निकामम् जग्राह ।

व्याक०—क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः, करोतेः "ड्वितः क्त्रिः" क्त्रिप्रत्ययः, "क्त्रेर्मम् नित्यम्" इति मप्, न कृत्रिमः अकृत्रिमः । प्रियस्य भावः प्रेमा, भावे इमनिच्, स एव, तस्य (तज्जनकः, तज्जन्यो वा) वा रसः प्रेमरसः, अकृत्रिमेण प्रेमरसेन अभिरामम् अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामम् । अभिरामशब्दे अभिरमते मनोऽस्मिन्निति विग्रहे रमतेर्घञ् । रामया अर्पितम्-रामार्पितम्, अर्पितमिति-णिजन्ताद् ऋधातोः क्तः, "अर्तिह्रीव्ली...." इत्यनेन पुगागमः । दृष्टिं विलोभयतीति दृष्टिविलोभि, लोभयतेर्णिनिः, उपपदसमासः । मनसः प्रसादः (तत्पु०) अञ्जलिरिव (उपमितसमासः) मनःप्रसादाञ्जलिः, तेन । ग्रहणक्रियाकरणे तृतीया । दृष्टम्-पश्यतेः "नपुंसके भावे क्तः" । पाथेयम्-पथि साधु इति विग्रहे पथिन्शब्दात् "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" । निकाममिति क्रियाविशेषणम् ।

व्याख्या—इन्द्रस्य सूनुः-पुत्रः-अर्जुनः, अकृत्रिमेण-नैसर्गिकेण, प्रेमरसेन-अनुरागरूपेण रसेन, प्रकृष्टेन प्रेम्णा, (यद्वाअनुरागजन्येन मनसो द्रवेण) (पाथेयपक्षे-प्रेमजनकेन रसेन स्वादेन मधुरादिना) अभिरामम्-मनोहरम्, रामया-रमण्या, अर्पितम्-प्रेरितम्, (पक्षे प्रीत्या दत्तम्) दृष्टिविलोभि-स्वस्य दृष्टिं विलोभयति-आकर्षतीति तथा-दृष्टिप्रियम्, दृष्टम्-दृक्पातम्, पाथेयमिव-

पथि भोजनार्थं मिष्टान्नादिकमिव, मनसः प्रसादो-नैर्मल्यम्-प्रसन्नं मनः, तद् अञ्जलिरिव-करसंपुटकमिव, तेन, निकामम्-यथेच्छम्-अतिशयेन, जग्राह-स्वीचकार-स्पृहया पश्यन् स्वमनसि स्थापयामास-इति यावत् ।

भा०—तपस्यायै गन्तुमुद्यतेऽर्जुने द्रौपद्या सप्रेम दृष्टिपातः कृतः, स हि दृष्टिपातस्तथा स्निग्धमधुरो बभूव, तथा च द्रौपद्या अकृत्रिमं प्रेम तस्मिन् व्यज्यमानमासीद्, यथार्जुनस्य दृष्टिमेकान्ततस्तदाचकर्ष । स्वभार्ययाऽर्पितं प्रियं तं दृष्टिपातमर्जुनः पाथेयवन् मन्यमानः सहर्षं स्वीचकार । लोकेऽपि यात्रार्थे प्रतिष्ठमानः पुरुषो मध्येमार्गं भोजनाय स्वभार्यया प्रेम्णा समर्पितं मिष्टान्नादिकं पाथेयं सहर्षं गृह्णाति, स्त्रियार्पितं पाथेयं पथि क्षेमकरं भवतीत्यागमः । पाथेयमञ्जलिना गृह्यते, अस्य दृष्टिपातस्य ग्रहणार्थं त्वर्जुनेन प्रसन्नं मन एवाञ्जलीकृतम् । मनसा दृष्टिपातस्य ग्रहणं तु सस्पृहं दृष्ट्वा मनसि तथा संस्काररूपेण निवेशनम्-यथा प्रवासे तत् सततं स्मर्येत । मनसि पूर्वं तेन दृष्टिपातेन प्रसादोदयः, तदनु संस्काररूपेण तस्य स्थापनमिति द्योतयितुं मनःप्रसादस्याञ्जलित्वमुक्तम्, न तु मनस इति चित्रभानुः ।

अलं०—पाथेयमिवेत्युपमा । यात्रानुकूलत्वमेव पाथेयविलोकनयोः साम्यम्, तत्र पाथेयस्य यात्रानुकूलत्वं प्रसिद्धमेव, वीरपत्न्या द्रौपद्या मङ्गलविरोधबाष्पनिरोधपूर्वकं समर्पितं विलोकनमपि अर्जुनस्य विजयोत्साहमनोबलोपबृंहकतया पाथेयवद् यात्रानुकूलमेव । मनःप्रसादाञ्जलिनेत्यत्रापि समासगा लुप्तोपमा । अत्रापि पूर्वपद्यवद्विप्रलम्भशृङ्गारो मुख्यः प्रवत्स्यत्पतिका च नायिका ।

धैर्यावसादेन हृतप्रसादा वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।
निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठमुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥३८॥

अ०—धैर्यावसादेन हृतप्रसादा राजपुत्री वन्यद्विपेन (हृतप्रसादा) निदाघसिन्धुरिव निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठम् (यथा स्यात् तथा) कृच्छ्राद् इति उवाच ।

व्याक०—धैर्यस्य अवसादेन धैर्यावसादेन, हरणकर्तरि तृतीया । अवसादशब्दे सीदतेर्घञ् । हृतः प्रसादो यस्याः सा हृतप्रसादा । हृत इति क्तान्तम्, प्रसाद इति घञन्तम् । राज्ञः पुत्री राजपुत्री, पुत्रीत्यत्र पुत्रशब्दात्

"शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्" । वन्येन द्विपेन वन्यद्विपेन, वन्यशब्दे वनशब्दात् भवार्थे यत् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः, पातेः कप्रत्ययः । निरुद्धः बाष्पाणाम् उदयो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा निरुद्धबाष्पोदयम्, सन्नः कण्ठो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा सन्नकण्ठम्, निरुद्धबाष्पोदयं च तत् सन्नकण्ठं च निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठम्, क्रियाविशेषणयोः कर्मधारयः । यद्वा-निरुद्धेन बाष्पोदयेन (कर्म०) सन्नः (तत्पु०) कण्ठो यस्यां क्रियायामिति निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठम् । निरुद्धशब्दे रुधिर् धातोः क्तः । सन्नशब्दे सीदतेः क्तः, "रदाभ्याम्....." इति दतयोर्नत्वम् । कृच्छ्रात्-कृच्छ्रं प्राप्येति ल्यब्लोपे, हेतौ वा पञ्चमी ।

व्याख्या—धैर्यस्य-धीरतायाः, अवसादेन-भ्रंशेन, हृतः-दूरीकृतः, प्रसादः-प्रसन्नता-चेतसो निर्विकारता, यस्यास्तथोक्ता, क्षोभं प्राप्ता, राजपुत्री-क्षत्रियसुता द्रौपदी, वन्येन-वने भवेन, द्विपेन-हस्तिना, हृतः-दूरीकृतः, प्रसादः-निर्मलता यस्यास्तादृशी, *निदाघस्य-ग्रीष्मर्तोः, †सिन्धुरिव-नदीव, निरुद्धः-प्रतिरुद्धः, बाष्पोदयः-अश्रुनिर्गमो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा, किं-सन्नः-हीनः-गद्गदः, कण्ठः-कण्ठस्वरो यत्र यथा भवति तथा, गद्गदस्वरेण, कृच्छ्रात्-कथंचिद्-अतिकाठिन्येन, इति-वक्ष्यमाणम्, उवाच-जगाद ।

भा०—यथा ग्रीष्मर्तौ स्वल्पजलत्वादगभीरा नदी आरण्यकेन गजेन विलोड्यमाना निर्मलतां जहाति, तथैव शत्रुनिकारदुःखिता द्रौपदी पत्युरर्जुनस्य वियोगमसहमाना धैर्यभ्रंशेन अतितरां क्षुब्धाभवत् । किं च पत्युर्गमनसमयेऽमङ्गलं माभूदिति तया अश्रुनिरोधः कृतः-इति पूर्वमुक्तम्, अश्रुनिरोधः कृतः-इति पूर्वमुक्तम्, अश्रुनिरोधे च वाक् स्पष्टं न प्रवर्तते, कण्ठश्च स्खलतीति स्फुटं लौकिकानाम् । अतः सा कथंचिदतिकठिनतया गद्गदस्वरेण अर्जुनं प्रति क्षत्रियसुतोचितं वक्ष्यमाणमुवाच । यद्यपि पतिं प्रत्युपदेशदानं पतिव्रतानामत्यन्तमनुचितम्, तथापि कृच्छ्रप्राप्ततया तथा तथा कृतम्, अतएव कृच्छ्रादिति हेतुपञ्चमीनिर्वाह इति चित्रभानुः ।

---

* निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि–इति-रत्नाकरः ।

† सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्–इत्यमरः ।

अलं०—उपमालङ्कारः हृतप्रसादत्वं सिन्धुद्रौपद्योः सादृश्यम्, वन्यद्विपधैर्यावसादयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः, प्रसादपदे श्लेषः। राजपुत्रीति विशेष्यं क्षत्रियोचितभाषणे साभिप्रायमिति परिकराङ्कुरः। पूर्ववद् विप्रलम्भध्वनिः। विषादोऽत्र व्याभिचारी व्यक्तः।

मग्नां द्विषच्छद्मनि पङ्कभूते सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन्।
आधिद्विषामा तपसां प्रसिद्धेरस्मद् विना मा भृशमुन्मनीभूः ॥३६॥

अ०—पङ्कभूते द्विषच्छद्मनि मग्नाम् सम्भावनाम् भूतिमिव उद्धरिष्यन् (त्वम्) आधिद्विषाम् तपसाम् प्रसिद्धेः आ अस्मद् विना भृशम् मा उन्मनीभूः।

व्याक०—पङ्के इव, पङ्कभूते, भूतशब्दो * निभादिशब्दवदुपमाबोधकः। अथवा अपङ्कं पङ्कं भूतं पङ्कभूतम्, तस्मिन्। "श्रेण्यादयः कृतादिभिः" इत्यनेन समासः। द्विषतां छद्म द्विषच्छद्म, तस्मिन्। द्विषच्छब्दे द्वेष्टेः शतृप्रत्ययः। आधिं द्विषन्तीति आधिद्विषि, तेषाम्, तपोविशेषणम्। द्वेष्टेः कर्तरि क्विप्, आधिशब्दे दधातेः "उपसर्गे घोः किः"। मग्नाम्-मज्जतेः क्तः, "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम्। सम्भावनाम्-भावयतेर्युच्। उद्धरणकर्मणि तीया। भूतिम्-भवतेः-'क्तिच्' संज्ञायाम्। उद्धरिष्यन्-उत्पूर्वाद् हरतेर्भविष्यति हेतौ शतृप्रत्ययः। अनुन्मना उन्मनाः सम्पद्यमानः उन्मनी, उन्मनः-शब्दाद् भवतियोगे च्विः, "अरुर्मनश्चक्षुश्चेतो—" इति सलोपः। "अस्य च्वौ" इतीत्वम्। मा भूः-"माङि लुङ्"। मध्यमपुरुषैकवचनम्। "न माङ्योगे" इत्यडागमाभावः। तपसामिति प्रसिद्धिसम्बन्धे षष्ठी, प्रसिद्धेः-"पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति कर्मप्रवचनीयस्य आङो योगे पञ्चमी, "आङ् मर्यादावचने" इत्याङः कर्मप्रवचनीयत्वम्। अस्मद्-"पृथग्विनानानाभिः....." इति विनायोगे पञ्चमी।

व्याख्या—पङ्कभूते-कर्दमसदृशे, (पङ्करूपेण परिणते-इति-चित्रभानुः)

---

* निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः-इत्यत्रादिना -भूतरूपकल्पादयः-इति रामाश्रम्यां भानुजीदीक्षितः। भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः इति विश्वश्च।

द्विषताम्-शत्रूणाम्, * छद्मनि-छले-तत्प्रयुक्ते द्यूतादौ कपटे, मग्नाम्-निपत्य अदर्शनं गताम्-लीनाम्, सम्भावनाम्-योग्यताम्-जनेषु बहुमानम्-गौरवमिति यावद्, भूतिमिव-सम्पदमिव †, उद्धरिष्यन्-उद्धर्तुं प्रवर्त्स्यन्, त्वम्, आधिद्विषाम्-आधयः-मानस्यो व्यथाः-दुःखानि, तान् द्विषन्ति-छिन्दन्ति इति तथाभूतानाम्, तपसाम्-बहीनां तपश्चर्याणाम्, प्रसिद्धेः आ-सम्यक्सिद्धिपर्यन्तम्, अस्मद् विना-अस्माकं विरहे, भृशम्-अत्यर्थम्, मा उन्मनीभूः-दुर्मनाः-उत्कण्ठितो न न भवेः, इत्याशंसा प्रार्थना वा ।

भा०—शत्रुभिश्छलेन यथा भवतां सर्वा राज्यसम्पद् हृता, तथैव भवतां सम्भावनापि हृता । पूर्वं लोकाः 'पाण्डवाः शूराः सन्तीति' भवतः सम्भावयन्, आसीच्च भवत्सु तेषां बहुमानः, परं सा सम्भावना-स बहुमानः, राज्यश्रिया सहैव द्विषच्छद्मनि लीनः । यथा गवादिः पङ्के निमज्जति, तथैव, पङ्कमग्नत्वाद् दुरुद्धरः सः । तस्य समुद्धारायैव भवान् तपसि प्रवर्तते, बहूनि तपांसि त्वया कर्तव्यानि स्युः । अत एव तपःसिद्धिपर्यन्तमस्मासु उत्कण्ठितेन दुर्मनायमानेन न भवितव्यम् भवता, यतः तपःसिद्धावेव न आधयो निवर्तिष्यन्ते दौर्मनस्यं च तपोविघ्नकरानिति । यद्यपि भ्रात्रादिषु उत्कण्ठा दुस्त्यजा, तथापि तथा नोत्कण्ठितव्यम्-यथा तपो विहन्येत, एष एवार्थो भृशपदेन सूचितः । उन्मनीभूः-इति च्विप्रत्ययेन तस्य स्वाभाविकं धैर्यं द्योत्यते । संमानोद्धार एव तपसां मुख्यं फलम्, संपदुद्धारस्तु आनुषङ्गिक इति च इवेन व्यञ्जितम् ।

अलं०—यद्यपि भूतिमिवेतीवशब्देन भूतिसम्भावनयोरुपमानोपमेयभावः प्रतीयते, तथापि संभावनाया इव भूतेरपीह प्रस्तुतत्वमेवास्ति, उभयोर्वर्ण्ययोर्थे समानधर्मसम्बन्धे तुल्ययोगितैव । भावार्थोक्तरीत्या सम्भावनाया एव मुख्यत्वादुपमैव वास्तु । पङ्कभूते-इत्यप्युपमा, रूपकं वा । संभावनायां गवादिसादृश्यं व्यङ्ग्यम् ।

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥४०॥

---

* 'छलं छद्मस्खलितयोः' इति हैमः । † भूतिर्भस्मनि सम्पदि—इत्यमरः ।

अ०—यशः अधिगन्तुम् वा सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्याम् अतिवर्तितुम् अभियोगभाजाम् निरुत्सुकानाम् अङ्कम् समुत्सुकेव सिद्धिः उपैति ।

व्याक०—सुखस्य लिप्सया सुखलिप्सया. लिप्साशब्दे लब्धुमिच्छेति लभतेः सन्. "सनि मीमाधुरभलभ···" इत्यनेन इस्, "अत्र लोपोऽभ्यासस्य", "अ प्रत्ययात्" इति स्त्रियामप्रत्ययश्च । हेतौ तृतीया । मनुष्येषु संख्याम् मनुष्यसंख्याम्, संख्याम्-संपूर्वाचक्षेः ख्याञादेशः. "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । अभियोगं भजन्ते इति तेषाम् अभियोगभाजाम्, "भजो ण्विः" उपपदसमासः । अभियोगशब्दो घञन्तः । निर् उत्सुकानाम् निरुत्सुकानाम्, निरित्यव्ययमत्र नञर्थे । प्रादिसमासः । अथवा उत्सुकशब्दोऽत्र मत्सरादिशब्दवद् गुणवाची, तथा च निर्गत उत्सुकः (औत्सुक्यम्) येषां तेषां निरुत्सुकानाम्-इति बहुव्रीहिः, अङ्कसम्बन्धे षष्ठी । अधिगन्तुम्, अतिवर्तितुम्, उभयत्र गच्छतेः, वर्ततेश्च क्रियार्थायां क्रियायां तुमुन् । उपैति-उपपूर्वादिण्धातोर्लट्, "एत्येधत्यूठ्सु" इति वृद्धिः । वाशब्दः समुच्चये विकल्पे वा ।

व्याख्या—यशः-कीर्तिम्, अधिगन्तुम्-प्राप्तुम्, वा-अथवा सुखलिप्सया-सुखप्राप्तीच्छया, वा, मनुष्येषु-मानवेषु. संख्याम्-गणनाम्, अतिवर्तितुम्-लोकोत्तरं कर्म विधाय लोकवैलक्षण्यं प्राप्तुमिति यावद्, अभियोगभाजाम्-अभितो योगः अभियोगः-तत्परता, तद्वताम्, एकतानमनसा संलग्नानाम्, निरुत्सुकानाम्-स्वजनोत्कण्ठारहितानाम्, अत्यन्तोत्कण्ठारहितानां वा, पुरुषाणाम्. अङ्कम्-उत्सङ्गम्, समुत्सुकेव-उत्कण्ठिता भूत्वेव, यद्वा समुत्सुका कामिनीव, सिद्धिः-फलनिष्पत्तिः, स्वयम्, उपैति-प्राप्नोति ।

भा०—ये पुरुषा यशोलाभाय, सुखप्राप्तये, लोकोत्तरं कर्म विधाय दिव्यत्वाधिगतये वा निरुत्सुका भूत्वा प्रयतन्ते, फलसिद्धिस्तेषां पार्श्वे स्वयमेवागच्छति । यथोत्कण्ठिता प्रेयसी कान्तस्याङ्कमागच्छति तथेति । यदि कान्तः स्वयमेवौत्सुक्यं प्रकटयेत्, तदा सा मानं प्रदर्श्य विलम्बते, यदि तु कान्तो निरुत्सुक इव स्यात्, तदा सा समुत्सुका अङ्कमागच्छति, तथैव ये सिद्धावत्यर्थमासक्तिं दर्शयन्ति, न तेषां सिद्धिः सुलभा, ये तु केवलं प्रयत्नपरा अनुत्सुकाः, तेषां पार्श्वे सिद्धिः स्वयं समेति । एतेन फलेऽप्यत्यर्थमौत्सुक्यं

निषिद्धम् । यद्वा-यथा दिव्यपदमोक्षलाभार्थिभिः स्वजनौत्सुक्यं परिहार्यम्, तथा लौकिकफलार्थिनामपि एकाग्रतासंपत्तये यद्विषयकः प्रयत्नस्तदितरविषयकमौत्सुक्यं निषिद्धमेव । अत एवार्जुनो द्रौपद्या भूयो भूयः प्रबोध्यते, यत् तपःसिद्धिपरायणेन भवता अस्मासु औत्सुक्यं परिहर्तव्यमेवेति ।

अलं०—समुत्सुकेवेति सिद्धेरनायासप्राप्तौ औत्सुक्यहेतुकत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा, अनया च सिद्धेर्नायिकासाम्यं व्यज्यते । 'समुत्सुकेव-अनुरक्तकान्तेव' इत्येवं व्याख्याने त्वनुरक्तकान्तासाम्यादुपमा । विशेषे प्रस्तुते सामान्योपन्यासादप्रस्तुतप्रशंसा । इह 'यशोधिगन्तुम्' 'संख्यामतिवर्तितुम्' इति तुमुन्नन्तयोर्मध्ये 'सुखलिप्सया' इति प्रकारान्तरं निवेशितमिति 'भग्नप्रक्रमता' दोषं काव्यप्रकाशकार उदाजहार । चित्रभानुस्तु अत्रापि समाधिमाह-यशसो दिव्यपदप्राप्तेश्चोत्कर्षः प्रमाणान्तरैरेवावगम्यते, तत एव च तदुपायज्ञानमिति द्वयं विज्ञाय पश्चादिच्छा प्रवर्तते-इतीच्छाया मुख्यत्वाभावात्साध्यसाधनभावबोधकेन तुमुन्प्रत्ययेनैव तत्रोपादानं युक्तम्, सुखस्य तु इच्छा प्राणिमात्रे स्वाभाविकी, इच्छयैव च तत्रोपायादिविमर्श इति इच्छायाः प्राधान्यमिति व्यञ्जयितुं 'सुखलिप्सया' इति तामिच्छाया हेतुत्वमुपात्तम् । यद्वा-सुखलिप्सया यशोऽधिगन्तुं वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा-इति योजनीयम् । तेन सुखेच्छैव मुख्या, तया च यशःप्राप्तौ दिव्यपदलाभे वा प्रवृत्तिरिति विकल्पद्वयमेव, न विकल्पत्रयम् । प्रत्येकं विकल्पार्थं वापदसम्बन्ध इति ।

अथ चतुर्भिरर्जुनस्य तपःप्रवृत्तिं द्रढयितुं क्रोधोद्दीपनाय शत्रुकृतापकारं वर्णयति—

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोजः ।
तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ॥४१॥

अ०—विधात्रा लोकम् गोप्तुम् विहितस्य क्षत्रस्य जैत्रम् ओजः वसु मुष्णन्, विजयैकवृत्तेः तेजस्वितायाः प्रियम् प्राणमिव अभिमानम् निघ्नन् ।

व्याक०—विजय एव एका वृत्तिः यस्याः, तस्याः विजयैकवृत्तेः । विधात्रा-दधातेस्तृच्, विधानक्रियाकर्तरि तृतीया । गोप्तुम्-गुपधातोस्तुमुन्, लोकमिति गोपनकर्म । विहितस्य-दधातेः क्तः । जैत्रम्-जिधातोः ताच्छील्ये

तृन्, ततः "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थे ऽण्प्रत्ययः । मुष्णन्-मुष्णातेः लक्षणे शतृप्रत्ययः । तेजस्वितायाः-तेजश्शब्दाद् "अस्मायामेधास्रजो विनिः", तदन्ताद् भावे तल् । प्रियम्-प्रीणातेःकः । अभिमानम्-मन्यतेर्घञ् । निघ्नन्-हन्तेर्लक्षणे शतृप्रत्ययः । वसु-मुष्णातेः कर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—विधात्रा-ब्रह्मणा, लोकम्-भुवनम्, गोप्तुम्-रक्षितुम्, विहितस्य-कृतस्य-उत्पादितस्य, क्षत्रस्य-क्षत्रियजातेः, जैत्रम्-जयशीलम्, *ओजः-बलम्, तेजो वा, तदेव †वसु-धनम्, (यद्वा-वसु-जैत्रम्-इत्येकं पदम्, धनजयशीलम् ओजः-इति चित्रभानुः) मुष्णन्-अपहरन्, विजयः-‡विजयलब्धं-धनमेव, एका प्रधानीभूता, §वृत्तिः-जीवनोपायः, यस्यां तथोक्तायाः, तेजस्वितायाः-तेजस्विधर्मस्य-अर्थात् तेजस्विनाम्, (विजये एकस्मिन् वृत्तिः-अवस्थितिः यस्याः, तथाभूतायाः तेजस्वितायाः तेजोविशिष्टवृत्तेर्धर्मस्य-इति चित्रभानुः) प्रियम्, प्राणमिव-प्राणतुल्यम्, अभिमानम्-अहङ्कारम्, निघ्नन्-खण्डयन्, स-शत्रुकृतो निकारः, मे हृदयं पुनर्नवीकरिष्यतीत्यग्रिमेण चतुर्थश्लोकेनान्वयः । अत्रोक्तं द्वयमपि निकारविशेषणम् ।

भा०—शत्रुभिर्योऽयमस्माकं केशाकर्षणादिरूपः परिभवः कृतः, तेन खलु अस्माकं तेजो हृतम्, तेज एव च क्षत्रियजातेर्मुख्यं धनम्, यतो लोकरक्षार्थमियं जातिर्विधात्रा सृष्टा, लोकरक्षा च दुष्टविजयसाध्या, विजयश्च तेजोऽधीन इति यद्वा सर्वेषामेव क्षत्रियाणां तेजोऽनेन हृतम्-यतो हि क्षत्रियाणां पश्यतामेवैतदत्याहितं स्थानमलभत, यदि क्षत्रियाणां तेजोऽभविष्यत् तर्हि किमेतदत्याहितमप्रतीकारं स्थानमलप्स्यतेति लोका विचारयन्ति । किंचैतेन परिभवेन स्वभुजार्जितमात्रमुपभुञ्जानानां तेजस्विनां प्राणवत् प्रियोऽभिमानोऽपि

* ओजो बले च दीप्तौ च—इति विश्वः ।

† वसु तोये धने मणौ—इति वैजयन्ती ।

‡ स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु, ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्, क्षत्रियस्य विजितम्, निर्विष्टे वैश्यशूद्रयोः, इति गौतमीये धर्मशास्त्रे विजिते क्षत्रियस्यासाधारणस्वत्वप्रतिपादनात् ।

§ वृत्तिर्वर्तनजीवने—इत्यमरः ।

खण्ड्यते, क्षत्रियाणां हि मानहानिः प्राणहानिसमा । तेषां हि विजयसाधनी तेजस्विता माने एव तिष्ठति, मानस्तस्याः प्राण इव, मानाभावे तदनवस्थितेः। अत्र विजयैकवृत्तेः इत्यनेन विशेषणेन क्षत्रियस्य विजितं द्रव्यमेवासाधारणं स्वं भवति इत्युक्तम् । तथा च अहं त्वया अनेकेषां क्षत्रियाणां मध्ये मत्स्यवेधं विधाय विजिता, अतस्तव मयि असाधारणं स्वत्वं भवति, इत्थं च त्वादृशस्य तेजस्विनः क्षत्रियस्य स्ववस्तुनः परिभवं पश्यतः किमेषां प्राणहानिसदृशी मानहानिः सोढव्या-इति निगूढोऽभिप्रायः । विजय इत्यर्जुनस्यैकं नाम, तेन विजये-त्वय्येवैकस्मिन् तेजस्विता तिष्ठतीत्यपि ध्वनितमिति चित्रभानुः ।

अलं०—प्राणमिवेत्युपमालङ्कारः । विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः । मुष्णन्-इत्यपहरणे लाक्षणिकम्, तथा तेजोऽपमानेनापह्रियते यथा क्षत्रियाणां तदपहरणविज्ञानमपि न भवतीति व्यङ्ग्यम् । ओजः वसु-इति रूपकम् ।

व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः ।
वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ॥४२॥

अ०—आप्तजनोपनीतः संशय्य व्रीडानतैः नृपैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः पृथिव्यां वितानभूतम् दिग्विकीर्णम् विततं यशः समूहन्निव ।

व्याक०—आप्तैः जनैः (कर्म०) उपनीतः (तृ० तत्पु०) आप्तजनोपनीतः । उपनीत इति क्तान्तम् । कर्तरि तृतीयान्तस्य समासः । व्रीडया आनतैः व्रीडानतैः, व्रीडाशब्दे व्रीडधातोः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः । आनतैः-नमतेः क्तः । अवितानं वितानं भूतमिति वितानभूतम्, अथवा वितानमिव वितानभूतम् । वितानशब्दे-तनोतेर्घञ् । दिक्षु विकीर्णम्-दिग्विकीर्णम्, विकीर्णशब्दे किरतेः क्तः, "ॠत इद्धातोः" । संशय्येति व्याख्यातम् । प्रपन्नः-पद्यतेः क्तः । रदाभ्यामिति नत्वम् । विततम्-तनोतेः क्तः । समूहन्निव-ऊहतेः "उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्" इति पाक्षिके परस्मैपदे शतृप्रत्ययः, इकारे परे "ङमोह्रस्वादचि····" इति ङुडागमः । नृपैः-प्रपदनक्रियाकर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेण-प्रकृत्यादित्वात् तृतीया ।

व्याख्या—आप्तैः-विश्वसनीयैः, जनैः, उपनीतः-प्रापितः-ज्ञापितः, तथापि (असंभावितबुद्ध्या) संशय्य-संदिह्य, (जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणाद् जातया)

व्रीडया-लज्जया, आनतैः-नम्रशिरस्कैः, नृपैः-(देशान्तरस्थैः) राजभिः, कृच्छ्रेण-कथंचित्, प्रपन्नः-स्वीकृतः, विश्वस्त इति यावद्, (अथवा आप्तजनैः-स्वज्ञातिपुरुषैः, उपनीतः-उपस्थापितः-कृत इति यावत्, संशय्य-कथमिदमन्याय्यमुपेक्ष्यम्-इति विमृश्य, (जुगुप्सितकर्मदर्शनाद) व्रीडानतैः नृपैः-तत्रत्यै-राजभिः, कृच्छ्रेण-कष्टेन, प्रपन्नः-अङ्गीकृतः-कुटुम्बकलहेषु मध्यस्थैरुदासितव्यमिति (बुद्ध्योपेक्षित इति) पृथिव्याम्-भूमौ, *वितानभूतम्-उल्लोचतां प्राप्तम्, उल्लोचसदृशं वा, दिक्षु, विकीर्णम्-प्रसृतम्, दिगन्तविश्रान्तम् (यद्वा वितानेन-यज्ञेन, राजसूयादिना, भूतम्-कृतम्, उत्पादितम्-इति चित्रभानुः) यशः-(युष्माकम्) कीर्तिम्, समूहन्निव-मार्जन्या सर्वतोऽपसार्य संकोचयन्निव, स शत्रुकृतो निकार इत्यादि पूर्वपद्यवच्छेषो बोध्यः ।

भा०—यदैष सभामध्ये जातोऽस्माकं परिभवः देशान्तरीयैर्नृपतिभिः श्रुतः, तदा तैरपि सहसा न तत्र विश्वासः कृतः, यतस्तैः पूर्वं विचारितं यद् नैवंविधः पराभव ईदृशानां वीराणां संभवति, परन्तु श्रावयितारो विश्वसनीया आसन्-अतस्तैः कथंचिद् विश्वासः कृत एव, तदा च अस्माभिरसंबद्धानामपि तेषां राज्ञां स्त्रीकेशकर्षणादिरूपस्य जुगुप्सितवृत्तस्य श्रवणाद् लज्जया मुखान्यवनतान्यासन् । अथवा सभायां विद्यमानैरन्यै राजभिरेषोऽत्याचार एतदर्थमुपेक्षितो-यद् दुर्योधनः पाण्डवानामात्मीय एव, आत्मीयकलहे च मध्यस्थैरुदासितव्यमेवेति, इतरथा ते कदापि नोपैक्षिष्यन्त । किं च यथा मार्जन्या प्राङ्गणादिगतोऽवकरः संमृज्यते-तथैवैतेन परिभवेन दिक्षु वितानवद् विस्तृतं भवतां यशो निरवशेषं प्रमृष्टम् । लोका युष्माकं पूर्वतनं प्रतापं व्यस्मरन्निति भावः । इह 'पृथिव्यां वितानभूतम्' इत्युक्त्या स्वर्गे यशःप्रसारो बोधितः, तेनार्जुनकृतः खाण्डवदाहे देवपराभवः स्मार्यते, विततम्-इत्युक्त्या पृथिव्यां विस्तारः, तेन युधिष्ठिरस्य प्रजापालनसौष्ठवं स्मार्यते, दिग्विकीर्णमित्युक्त्या भीमादिकृतो दिग्विजयः स्मार्यते-इति चित्रभानुः ।

अलं०—समूहन्निवेत्युत्प्रेक्षा । वितानभूतमिति रूपकम्, उपमा वा । प्रपन्नतायामाप्तजनोपनीतत्वस्य हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् । यशसो वितानसादृ-

* अस्त्री वितानमुल्लोच-इत्यमरः ।

स्योक्तया पृथिव्या भवनबाह्यत्वं व्यज्यते इति चित्रभानुः ।

* वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव संप्रतीतिम् ।

कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ॥ ४६ ॥

अ०—वीर्यावदानेषु कृतावमर्षः, संप्रतीतिम् अभूतामिव तन्वन्, आयतीनाम् प्रयामक्षयम् अह्नः अवशेषः अर्कत्विषामिव कुर्वन् ।

व्याक०—वीर्येषु एव अवदानेषु वीर्यावदानेषु इति मल्लिनाथः, वीर्याणि चावदानानि च वीर्यावदानानि, तेष्विति चित्रभानुः । अथवा वीर्ययुक्तेष्ववदानेषु वीर्यावदानेषु, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः । अवदानशब्दे 'दैप् शोधने' इत्यस्माद् धातोर्ल्युट् । कृतः अवमर्षः येन स कृतावमर्षः । अवमर्षशब्दे मृषुधातोर्घञ् । संप्रतीतिम्-इण्धातोः क्तिन्, सम्प्रती उपसर्गौ । तन्वन्-तनोतेर्लक्षणे शतृप्रत्ययः । प्रयामशब्दे-प्रपूर्वाद् यम्धातोर्घञ् । क्षयम्-क्षिधातोः "एरच्" । अवशेषः-अवपूर्वात् 'शिष्लृ' धातोर्घञ् ।

व्याख्या—वीर्येषु-पुराकृतपराक्रमेष्वेव, †अवदानेषु-प्रशस्तकर्मसु, (यद्वा वीर्येषु, अवदानेषु-प्रशस्तकर्मसु च) कृतः, अवमर्षः-आस्कन्दनम्-विनाशो येन, येन तथोक्तः, अत एव ‡ सम्प्रतीतिम्-प्रख्यातिम्, अभूतामिव-अजातामिव, तन्वन्-विदधत्, आयतीनाम्-उत्तरकालिकसमृद्धीनाम्, प्रयामस्य-दीर्घतायाः क्षयम्-नाशम्, अह्नः-दिनस्य, अवशेषः-शेषभागः-सूर्यास्तमनकालः, अर्कस्य-सूर्यस्य, त्विषामिव-कान्तीनां यथा, तथा कुर्वन्, निकार इत्यादि पूर्ववत् ।

भा०—किञ्चैतेन शत्रुकृतापकारेण भवतां विक्रमे, पुराकृतेषु वीरकर्मसु तथाक्रमणं कृतम्, यथा तेषां विलोप इव जातः । लोका न स्मरन्ति-न च श्रद्दधते यदेतैः सभ्येसमं स्वपत्नीतिरस्कारं तूष्णीं सहमानैः पाण्डवैः कदाचिद्विक्रान्तं भवेत् । किं च अनेन तिरस्कारेण भवतां कीर्तिस्तथा लोपिता, यथेयं कदाचिज्जातैव नेत्यनुभूयते । अपि च-यथास्तमयः कालः विस्तृतां

* वीर्यापदानेषु कृतावमर्शः-इति दाक्षिणात्यपाठः ।

† अवदानं कर्म वृत्तम्-इत्यमरः ।

‡ प्रतीतप्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः-इत्यमरः ।

सूर्यप्रभां सङ्कोचयति, तथैवायमपकारो भवतामुत्तरकालिकीं समृद्धिमपि सङ्कोचितवान् । तिरस्कृतानां कुतः समृद्धिरिति ।

अलं०—अह्न इवावशेष इति उपमा । अभूतामिवेत्युत्प्रेक्षा, अप्रतीतिस्तत्र निमित्तम् । कृतावमर्षः इत्यवमर्षपदं विनाशहेतुतायां लाक्षणिकम् । बलादिव विनाशनं व्यङ्ग्यम् ।

प्रसह्य योऽस्मासु: परैः प्रयुक्तः स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुम् ।
नवीकरीष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद् विना मे हृदयं निकारः ॥ ४४ ॥

अ०—परैः अस्मासु प्रसह्य प्रयुक्तः यः स्मर्तुम् न शक्यः अधिकर्तुम् किम् उत? निकारः त्वद् विना आर्द्रः (सन्) उपशुष्यद् मे हृदयम् नवीकरिष्यति ।

व्याक०—प्रसह्य-प्रपूर्वात् सहतेर्ल्यप् । प्रयुक्तः-युज्धातोः कर्मणि क्तः । स्मर्तुम्-स्मरतेः "शकधृष···" इत्यादिना तुमुन् । शक्यः-"शकि सहोश्च" इति शक्नोतेर्यत् । निकारः-करोतेर्घञ् । उपशुष्यत्-शुष्यतेः शतृप्रत्ययः । नवीकरिष्यति-नवशब्दात् करोतेर्योगेऽभूततद्भावे च्विः । परैः-प्रयोजनकर्तरि तृतीया, अस्मासु अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । त्वद्-विनायोगे पञ्चमी "पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्" इति ।

व्याख्या—परैः-शत्रुभिः, अस्मासु, प्रसह्य-हठाद्-बलेन, प्रयुक्तः-कृतः, यः-मध्येसभं केशाकर्षणादिरूपो निकारः, स्मर्तुम्-चिन्तयितुमपि, न शक्यः, अधिकर्तुम्-अनुभवितुम्, (आरब्धुम्-इति चित्रभानुः) किमुत, सः, निकारः-अपमानः, त्वद् विना-भवद्वियोगे, आर्द्रः-नूतनतां प्राप्नुवन् सन्, उपशुष्यत्-कालक्रमेण क्षीणशोकम्, मे-मम (द्रौपद्याः) हृदयम्, नवीकरीष्यति-आर्द्रतां नेष्यति, पुनः पूर्ववच्छोकातुरं विधास्यति इति । इह मल्लिनाथः-त्वया विनेति उपशुष्यदित्यनेनापि योजयित्वा त्वया विना शुष्कं मे हृदयं निकारो नवीकरिष्यति-इत्यपि व्याचष्टे । उपशुष्यत्-साम्राज्यभ्रंशवनवासादिना क्षीणप्रायं हृदयं निकारः त्वया विना नवीकरिष्यति-नवदुःखानुबन्धं करिष्यति-इति च व्याख्यान्तरं चित्रभानुराह ।

भा०—शत्रुभिर्हठादनुष्ठितस्य केशाकर्षणादिरूपस्य नः परिभवस्य स्मरणमपि दुःसहम्, तस्य प्रयोगविषये चिरं तत्सहनविषये वा किमु वक्तव्यम् ।

यद्यपि चिरात् तत् परिभवोद्विग्नं मे हृदयं कालक्रमेण कथंचित् तत्सहने धीरतां आसन्, तथापीदानीं त्वद्वियोगखेददुःखात् न पुरातनः परिभवः पुनः स्मर्यमाणो नूतन इव पूर्ववत् हृदयं खेदयिष्यति । यथा शनैः शनैः शुष्यति कस्मिंश्चित् पुराणव्रणे यदि आघातान्तरं भवेत्, तर्हि स पुनरार्द्रतां गतः पीडयति, तथैव दुःखितस्य पुनरुत्पन्नं दुःखान्तरं पुनरपि पुराणं दुःखमुद्दीपयतीव इति ।

अलं०—अत्र शोषादिविशेषणसाम्याद् अप्रस्तुतव्रणवृत्तप्रतीतेः समासोक्तिरिति मल्लिनाथः । उपशुष्यद्, नवीकरिष्यतीत्यादीनां पदानां व्रण एव स्वारस्याद् विकारे व्रणत्वारोपप्रतीतेर्व्यङ्ग्यं रूपकमिति युक्तं भाति । चतुर्भिः पद्यानामेक एवान्वय इति कलापकमिदम् । 'चक्रं कलापको वा चतुर्भिश्च कुलकमत ऊर्ध्वम्' इति ।

प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसह्यं दन्तीव दन्तव्यसनाद् विकारम् ।
*द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः शरद्घनाकीर्ण इवादिरह्नः ॥४२॥

अ०—(त्वम्) अभिमानव्यसनात् दन्तीव दन्तव्यसनात् असह्यम् विकारम् प्राप्तः द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः शरद्घनाकीर्णः अह्नः आदिरिव (अन्यत् आकारम् अभिपन्न इव)।

व्याक०—द्विषतां प्रतापेन (ष०त०) अन्तरितम् (तत्पु०) उरु तेजो यस्य स द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः, "अत्वसन्तस्य..." इति सौ दीर्घः । द्विषत्-शत्रन्तम्, "द्विषोऽमित्रे" इति । अन्तरितशब्दे-करोतिरिणजन्तादन्तरशब्दात् क्तः । प्रतापेनेति तत्कर्तरि तृतीया । प्रताप इति घञन्तम् । शरदि शरदो वा घनैः आकीर्णः शरद्घनाकीर्णः । आकीर्णशब्दे किरतेः क्तः । दन्ती-दन्तशब्दात् "अत इनिठनौ" । व्यसनाद्-व्यसनशब्दे विपूर्वाद् अस्यतेर्ल्युट्, हेतौ पञ्चमी । असह्यम्-"शकिसहोश्च" इति सहतेर्यत् । प्राप्तः कर्तरि क्तः, त्वमित्यस्य विशेषणम् ।

व्याख्या—हे अर्जुन ! त्वम्, अभिमानस्य-आत्मोन्नतेः, व्यसनाद्-भ्रंशाद्, दन्तीव-हस्ती यथा, दन्तस्य, †व्यसनाद्-भ्रंशात्, तथा, असह्यम्-सोढुम-

* द्विषत्प्रवाहान्तरितोरुतेजाः, द्विषत्प्रभावान्तरितोरुतेजाः—इति वा पाठान्तरम् ।

† व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे—इत्यमरः ।

शक्यम्, विकारम्-वैरूप्यम्, प्राप्तः, द्विषताम्-शत्रूणाम्, प्रतापेन-तेजसा, अन्तरितम्-निगीर्णम्-तिरस्कृतम्, उरु-महत्, तेजः-प्रतापः-प्रभावो यस्य तादृशः, अत एव शरद्घनैः-शरत्कालिकैर्मेघैः, आकीर्णः-आवृतः, अह्नः-दिनस्य, आदिरिव-प्रारम्भ इव-प्रत्यूष इव, स्थितः, अन्यम् आकारमभिपन्नोऽसीत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ।

भा०—हे पार्थ ! यथा कश्चन दन्ती दन्तभ्रंशे जाते स एवायमिति प्रत्यभिज्ञातुं न शक्यते, तथैव त्वमप्यात्माभिमाननाशेन न शक्यसे प्रत्यभिज्ञातुम्, यदयं स एव धनंजयः-य उत्तरकुरून् विजित्यासंख्यं धनमाहृतवान्। वर्धमानेन शत्रुप्रतापेन तव तेजस्तथाच्छादितम् यथा त्वं शरदृतुमेघैराच्छन्नः प्रातःकाल इव निष्प्रभो न प्रत्यभिज्ञायसे । तदानीं हि एकतः सूर्यप्रभा स्वयं मृद्वी, सापि च मेघैरावृता इति हेतोः प्रातःकाल एवायमिति प्रत्यभिज्ञा न प्रसरति, एवं त्वमपि पूर्वतनतेजसो विनाशेन सर्वथा स एवायमिति न परिचीयसे । मध्याह्नस्तु मेघावरणे सत्यपि प्रत्यभिज्ञायते एवेति प्रत्यूषस्यैवोपमानत्वमुक्तम् । यथा शरद्घना न प्रावृड्घनवद् दुर्भेद्याः, तथा तवापीयमापद् न दुर्भेद्या, अपि तु कृतयत्नस्त्वं शीघ्रमिमां तरिष्यसीति शरत्पदव्यङ्ग्यं चित्रभानुराह ।

अलं०—एकस्यार्जुनस्यानेकोपमानप्रदर्शनान्मालोपमा । पूर्वत्र साधारणो धर्म आवश्यकावयवभ्रंशेनाप्रत्यभिज्ञायमानता । अभिमानस्याप्यवयवत्वमुपचरितम् ।

सव्रीडमन्दैरिव निष्क्रियत्वान्नात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः* ।
यशः †क्षयक्षीणजलार्णवाभस्त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ॥ ४६ ॥

अ०—निष्क्रियत्वाद् सव्रीडमन्दैरिव (स्थितैः) अस्त्रैः अत्यर्थम् न अवभासमानः, यशःक्षयक्षीणजलार्णवाभः त्वम् अन्यम् आकारम् अभिपन्न इव (असि)

व्याक०—निर्गता क्रिया येभ्यस्तानि निष्क्रियाणि, तेषां-भावस्तत्त्वम्,

* 'रवभास्यमानः' इति–चित्रभानुधृतः पाठः ।

† 'यशःक्षयात् क्षीण' इति चित्रभानुधृतः पाठः । युक्तश्च सः, इह समासस्यास्वारसिकत्वात् ।

तस्माद् । क्रिया-कृधातोः शप्रत्ययः । व्रीडया सह वर्तमानैः सव्रीडैः, तुल्य-योगे बहुव्रीहिः । सव्रीडैश्च तैः मन्दैः सव्रीडमन्दैः. विशेषणयोः कर्मधारयः, तदनु इवशब्देन समासः । अत्यर्थमतिक्रान्तमत्यर्थम्-"अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन समासः । द्वितीयान्तं क्रियाविशेषणमिदम् । क्षीणं जलं यस्य स क्षीणजलः, क्षीणशब्दे क्षिधातोः क्तः, "निष्ठायामण्यदर्थे" इति दीर्घः, "क्षियो दीर्घात्" इति निष्ठातस्य नत्वम् । यशसः क्षयात् (प० तत्पु०) क्षीणजलस्य अर्णवस्य (कर्म) आभा इव आभा यस्य (बहु० तत्पु०) स यशःक्षयक्षीणजलार्णवाभः । अर्णवशब्दे, अर्णस्शब्दात् "अर्णसो लोपश्च" इत्यनेन मतुबर्थायो व-प्रत्ययः, सकारलोपश्च । अवभासमानः-भासतेः शानच् । अभिपन्नः-पद्यतेः कर्तरि क्तः ।

व्याख्या—निष्क्रियत्वाद्-शत्रुहननादिव्यापारशून्यत्वात्, सव्रीडैः-सलज्जानीमानीति सम्भाव्यमानैः, अत एव मन्दैः-*अपटुभिरिव स्थितैः, अपटुतया सम्भाव्यमानैः, अस्त्रैः-आयुधैः, अत्यर्थम्-अतिशयेन, न अवभासमानः-न विशुद्धं प्रकाशमानः-न शोभमानः, यशसः-कीर्तेः, क्षयाद्-लोपात्, क्षीणम्-विनष्टम्, जलं यस्य तादृशो यः अर्णवः-समुद्रः, तदाभः-तत्सदृशः, त्वम् अन्यम्-पूर्वापेक्षया विलक्षणम्, आकारम्-स्वरूपम्, अभिपन्न इव-प्राप्त इव असि ।

भा०—हे पार्थ ! इदानीं तवास्त्राणि क्रियाशून्यतया सलज्जानीव भान्ति, सलज्जो हि न विचेष्टितुं प्रगल्भते । तव निकारेण तवास्त्राणामपि लज्जाभूत्; तत एव तानि व्यापारे न प्रवर्तन्ते-इति सम्भाव्यते । लज्जितस्य च अपटुता-निःसत्त्वता स्वाभाविकी, अतो निःसत्त्वैरिव तैरस्त्रैस्त्वं न शोभसे । 'अर्जुनोऽस्त्रैस्त्रिलोकीं जेतुं समर्थः'-इति पूर्वं तव शोभाभूत्, इदानीन्तु शस्त्राणि व्यापारशून्यानि दृष्ट्वा न तथा सम्भावयन्ति लोकाः । तव पूर्वं सञ्चितं यशोऽपि क्षीणम्, तथा च यथा क्षीणजलः समुद्रः केवलं रिक्तगर्तः प्रतीयेत, तथैव यशःक्षयात् त्वमपि निःसारः प्रतीयसे । किं बहुना, त्वयि सर्वं तथा परिवृत्तम् यथा त्वं पूर्वविलक्षणो लक्ष्यसे, न प्रत्यभिज्ञायसे इति । अस्त्रैः त्वमनवभास-

* मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः—इत्यमरः ।

मान इत्युक्तम्, न तु अत्राण्यनवभासमानानीति, तेन अङ्गेषु न प्रतीघातादिदोषः, त्वय्येव तदव्यापारणं दोष इति द्योतितमिति चित्रभानुः ।

अलं०—सव्रीडमन्दैरिवेत्यङ्गेषु व्रीडामान्द्यसम्भावनादुत्प्रेक्षा अभिपन्न इवेत्यप्युत्प्रेक्षा । क्षीणजलार्णवाभ इत्युपमा, जलयशसोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावो गम्यः । आसां संसृष्टिः द्वयोः पद्ययोरेकान्वय इति युग्मकमिदम्, संदानितकमिति केचित् ।

*दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैरेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ।
केशैः कदर्थीकृतवीर्यसारः कच्चित् स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥ ४७ ॥

अ०—दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैः (अत एव) विनाथैरिव भाग्यनाथैः एभिः केशैः कदर्थीकृतवीर्यसारः त्वम् सः एव धनञ्जयः असि कच्चित् ।

व्याक०—दुःशासनस्य (कर्तरि षष्ठी) आमर्षेण (ष० त०) रजसा कर्म०) विकीर्णाः (तृ० त०) दुःशासनामर्षरजोविकीर्णाः । दुःशासनशब्दे शास्तेः " भाषायां शासियुधि... ..." इत्यनेन युच् । आमर्षणम्-आमर्षः । घञन्तम् । विनष्टः नाथः येषां तैरिव विनाथैरिव । भाग्यमेव नाथो येषां तैः भाग्यनाथैः । कुत्सितः † अर्थः कदर्थः, " कुगतिप्रादयः " इति समासः । " कोः कत्तत्पुरुषेऽचि " इति कुशब्दस्य कदादेशः, अकदर्थौ कदर्थौ कृतौ कदर्थीकृतौ, अभूततद्भावे च्विः । वीर्यं च सारश्च वीर्यसारौ, कदर्थीकृतौ वीर्यसारौ यस्य स कदर्थीकृतवीर्यसारः । केशैः-कदर्थीकरणकर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—दुःशासनस्य-दुर्योधनानुजस्य, आमर्षः-आकर्षणम्, दुःशासनकर्तृकमाकर्षणम्, तदेव (अपकर्षलक्षणमालिन्यहेतुत्वाद्) रजः-धूलिः, तेन विकीर्णाः-व्याप्ताः, शिथिलबन्धैर्वा, अत एव विनाथैः-अशरणैरिव, भाग्यनाथैः-भाग्यमेव-दैवमेव, नाथः-शरणम्, येषां तथोक्तैः, एभिः-परिदृश्यमानैः, बन्धरहितैः, केशैः-शिरोरुहैः, कदर्थीकृतौ-गर्हणीयवस्तुतां प्रापितौ, ‡ वीर्यसारौ-शौर्यबले यस्य तादृशः, त्वम्, स एव-प्रसिद्ध उत्तरकुरुजेता, धनञ्जयः-अर्जुनः,

* 'दुःशासनामर्श '—इति पाठान्तरम् ।

† अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु—इत्यमरः ।

‡ सारो बले स्थिरांशे च इत्यमरः ।

असि-भवसि, * कच्चिद्, अन्यो वा तल्लक्षणः कश्चिदर्जुनस्त्वमिति । चित्रभानुस्तु-त्वं स धनञ्जय एवासि कच्चिदिति योजयति । न प्रसिद्धोऽर्जुन एव किं त्वम्, अन्यो वा-इति जायते सन्देह इति ।

भा०—मध्येसभं तव पश्यत इमे मम केशा दुःशासनेन आकृष्टाः, तदानीमेषां नाभूत् कश्चिद् रक्षकः, सत्स्वपि युष्मासु नाथेषु अनाथा इव इमे जाताः, तदानीं केवलं भाग्यमेवैतेषां शरणमभूत्, अन्यथैतेषां स्वरूपमपि लुप्येत, एवं स्वपत्नीकेशाकर्षणं तूष्णीमुपेक्षमाणस्य ते शौर्यं बलं चाभयमपि गर्हणीयतां गतम् । यत्तव वीर्यं देवैरपि दुरासदम्, तदचेतनैः केशैः कदर्थितम् । तदेव विलक्षणः परिवर्तः तव धनञ्जयत्वं सन्देहयति, तस्मात् पृच्छामि-किं त्वं स एव-प्रसिद्धकर्माऽर्जुनोऽसि, उतान्यः कश्चिदिति । प्रश्नकाक्वा न सः, यदि स एव त्वमभविष्यः, कथमस्मानुपैक्षिष्यथाः इत्याशयं मल्लिनाथ आह । चित्रभानुस्तु कच्चिदित्युक्त्या-'केवलमिष्टविषयं त्वां पृच्छामि, नत्वाक्षिपामीति' अभिप्रायमाह ।

अलं०—विनाथैरिवेत्युत्प्रेक्षा । दुःशासनामर्षेति, भाग्यनाथैरिति च तत्र निमित्तम् । आमर्षरजः इति रूपकम् । मल्लिनाथरीत्या काकुवैशिष्ट्येन श्लेषः । केशेषु कदर्थीकरणकर्तृत्वमौपचारिकम्, प्रयोजकत्वं लक्ष्यम् ।

स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यस्तत् कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः ।
वहन् † द्वयीमप्यफलेऽर्थजाते ‡ करोत्यसंस्कारहतामिवोक्तिम् ॥

अ०—यः सताम् त्राणसहः सः क्षत्रियः, (अस्ति) यस्य कर्मसु शक्तिः तत् कार्मुकम् (अस्ति) अफले अपि अर्थजाते द्वयीम् उक्तिम् वहन् (त्वम्) (ताम्) असंस्कारहतामिव करोति ।

व्याक०—त्राणे त्राणस्य वा सहः त्राणसहः । त्राणशब्दे त्रायतेर्ल्युट्, सहशब्दे सहतेः पचाद्यच् । अर्थस्य § जाते अर्थजाते, विषयसप्तमी ।

* कच्चित् कामप्रवेदने—इत्यमरः । 'कच्चिदिष्टपरिप्रश्ने' इति चित्रभानुधृतोऽमरः ।

† द्वयीं वधफलेऽर्थजाते-इति पाठान्तरम् । तत्र यदिशब्दार्थान्वयश्चिन्त्यः, 'वहन्' इति शत्रन्तेन तदन्वयस्यास्वारसिकत्वात् ।

‡ 'त्यसत्कारहता' इति चित्रभानुधृतः पाठः ।

§ जातं जात्योघजन्मसु—इति विश्वः ।

संस्कारस्याभावः असंस्कारम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावः, तेन हतामिव असंस्कार-हतामिव । उक्तेर्विधेयविशेषणमिदम् । सताम्-अस्तेः शत्रन्तस्य षष्ठीबहुवचनम् । क्षतात् त्रायत इति क्षत्त्रः, पृषोदरादित्वात् साधु, अथवा क्षतत्त्रायत इति क्षत्त्रः, क्विबन्तक्षदुपपदात् त्रायतेः "सुपि" इति योगविभागात् कः । तस्यापत्यं क्षत्त्रियः, "क्षत्त्राद् घः" । कर्मणे प्रभवति कार्मुकम्, कर्मशब्दात् "कर्मण उकञ्" । द्वयीम्-द्विशब्दादवयवार्थे तयप्, तस्य अयजादेशः, ततः "टिड्ढाणञ्..." इति ङीप् ।

व्याख्या—यः-पुरुषः, सताम्-साधूनाम्, त्राणसहः-रक्षणक्षमः, स एव, क्षत्त्रियः-*क्षत्त्रियशब्दवाच्यः, अस्तीति शेषः । यस्य कर्मसु-युद्धक्रियासु, शक्तिः-सामर्थ्यम्, तदेव कार्मुकम्-कार्मुकशब्दवाच्यम्, अस्ति । अफले-निष्फलेऽपि क्षतत्राणाक्षमे युद्धक्रियासामर्थ्यरहिते च अर्थजाते-अर्थसमुदाये, द्वयीम् उक्तिम्-उभाविमौ क्षत्त्रिय-कार्मुकशब्दौ, वहन्-नयन्-प्रयुञ्जानः, जनः, तामुक्तिम्, असंस्कारेण-अव्युत्पत्त्या, हतामिव-दूषितामिव-अर्थशून्यामिव करोति ।

भा०—विपन्नरक्षणमेव क्षत्त्रियशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, एवं रणकर्म-रणशक्तिरेव कार्मुकशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । क्षत्त्रियो वीर्यप्रधानेषु कर्मसु कर्ता, कार्मुकं तु तत्र करणमिति द्वयोरनयोर्नित्यः सम्बन्धः । परं यः खलु क्षत्त्रकुलोत्पत्तिमात्रेण स्वं परं वा क्षत्त्रियं मन्यते, न च विपन्नत्राणं कर्तुं क्षमते, यश्च इदं श्रेष्ठवंशनिर्मितं प्रत्यञ्चासहितं च विद्यते-इत्येतावतैव स्वरूपशोभामात्रफलेऽस्त्रे कार्मुकशब्दस्य प्रयोगं करोति, स पुरुष इमौ क्षत्त्रियकार्मुकशब्दौ असंस्कारेण दूषिताविवकरोति । अवयवार्थ एवात्र संस्कारशब्देन गृह्यते, उक्तेर्दूषितत्वं चार्थशून्यत्वमेव । तथा च यस्य शब्दस्य यत्र व्युत्पत्तिर्न घटते, रूढिमात्रेण स शब्दस्तत्र प्रयुज्यमानो दुष्ट एव मन्तव्यः, यथा अपचनकर्तरि पाचकशब्दो दुष्टः । एवं च क्षत्त्रियस्त्वं स्वकार्मुकेण विपद्ग्रस्तान् नो न रक्षसि चेत्तर्हि त्वयि क्षत्त्रियशब्दः, त्वदस्त्रे च कार्मुकशब्दो व्यर्थ एव भवेदिति ।

---

* क्षतत्राता क्षताजीवः क्षान्तः स्त्रीषु च साधुषु । क्षत्त्रियः-इति क्षत्त्रियगुणा अभियुक्तैरुक्ताः ।

अलं०—अस्मानरक्षतस्ते क्षत्रियत्वं कार्मुकं च निष्फलमिति वक्तव्ये सामान्येनोपक्षेपादप्रस्तुतप्रशंसा । असंस्कारहतामिवेत्यत्रोत्प्रेक्षां मल्लिनाथ आह। तत्र हतत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम्, असंस्कारस्तु तत्र निमित्तम् । अनयोः समासो दोषापादकः । यदि त्विवशब्दोऽपूर्णताबोधकः, उक्तिः सर्वथा नार्थशून्या, रूढ्या वाच्यस्यार्थस्य सत्त्वात्, परमवयवार्थासमन्वयेन कथंचिदर्थशून्येति, तदा नालंकारो न वा दोषः ।

वीतौजसः सन्निधिमात्रशेषा भवत्कृतां *भूतिमपेक्षमाणाः ।
†समानदुःखा इव नस्त्वदीयाः सरूपतां पार्थ गुणा भजन्ते ॥ ४६ ॥

अ०—हे पार्थ ! वीतौजसः सन्निधिमात्रशेषाः भवत्कृताम् भूतिम् अपेक्षमाणाः, त्वदीयाः गुणाः समानदुःखा इव नः सरूपताम् भजन्ते ।

व्याक०—वीतम् ओजः येषां ते वीतौजसः, वीतशब्दे-विपूर्वाद् एतेः क्तः । सन्निधिरेव सन्निधिमात्रम्, मयूरव्यंसकादिसमासः, सन्निधिशब्दे दधातेः किः । तत् शेषः येषां ते सन्निधिमात्रशेषाः । भवता कृतां भवत्कृताम्, "आशंसायां भूतवच्च" इत्यनेन करोतेः भविष्यदर्थे निष्ठा । समानं दुःखं येषां ते समानदुःखाः । समानं रूपं येषां ते सरूपाः, तेषां भावस्तत्ता, तत्र "ज्योतिर्जनपदनाभिनाम...." इत्यनेन समानस्य सादेशः । पार्थः-पृथाशब्दाच्छैषिकोण्-इति कौमुद्यां दीक्षितः, शिवादित्वादपत्यार्थेण्-इति तत्त्वबोधिनीकारः । अपेक्षमाणाः-ईक्षतेः शानच् । त्वदीयाः-युष्मच्छब्दाद् "वृद्धाच्छः" "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वादेशः ।

व्याख्या—हे पार्थ-हे अर्जुन, वीतम्-विनष्टम्, ओजः-दीप्तिः, प्रभा (पक्षे-बलं प्रभावो वा) येषां तथोक्ताः, सन्निधिमात्रम्-सत्तामात्रम्, शेषः येषां तादृशाः अकिञ्चित्कराः, भवता, कृताम्-करिष्यमाणाम्, भूतिम्-अभ्युदयम्, अपेक्षमाणाः-आकाङ्क्षन्तः, (चित्रभानुस्तु भवता पूर्वं कृतां भूतिम्-खाण्डवदाह-कुवेरजयादिजनिताम्, समृद्धिम् अवेक्षमाणाः-विचारयन्तः, यथा पूर्वं कृता तथा पुनरपि करिष्यते इत्याशासानाः, इत्याह) त्वदीयाः-त्वत्सम्ब-

* मवेक्षमाणाः-इति पाठान्तरम् ।

† सामान्यदुःखाः-इति चित्रभानुमतः पाठः ।

न्धिनः, गुणाः-शौर्यादयः, समानम्-तुल्यम्, दुःखं येषां तथोक्ता इव, सम्भाव्यमानाः, नः-अस्माकम्, सरूपताम्-सादृश्यम्, भजन्ते-प्राप्नुवन्ति ।

भा०—हे पार्थ ! इदानीं तव गुणा अपि सर्वथाऽस्मत्सादृश्यं प्राप्नुवन्ति, तथाहि-यथा वयं शत्रुतिरस्कारेण क्षीणप्रभावाः, तथैव तव शौर्यादयो गुणा अपि निष्प्रभाः, न लोके ख्यातिमन्तः, यथा निःसारा वयं स्वरूपमात्रेणावशिष्यामहे, एवं तव गुणा अपि निष्फलत्वात् सत्तामात्रावशिष्टाः, किं च यथा वयं स्वाभ्युदयाय तव मुखं प्रेक्षामहे, तथैवेमेऽपि तवालम्बं प्रतीक्षन्ते, मन्ये शत्रुकृतापकारदुःखमस्मानिवैतानपि व्यथयति, तत एवैतेऽपि वांतोजस्त्वादिधर्मविशिष्टा जाता इति । त्वया गुणाः सामान्यदुःखाः-त्वयि सुखिनि सुखिनः, दुःखिनि च दुःखिन इति चित्रभानुः ।

अलं०—सरूपतां भजन्ते इत्युपमा । सा च समानदुःखा इवेति हेतूत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते ।

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादान्नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रम् ।
त्वां धूरियं योग्यतयाधिरूढा *दीप्त्या दिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ॥१०॥

अ०—प्रमादाद् रिपुभिः आक्षिप्यमाणम् (अत एव) नागैः आलूनसटम् मृगेन्द्रमिव (स्थितम्) त्वाम् योग्यतया इयम् धूः तिग्मरश्मिम् दीप्त्या दिनश्रीरिव अधिरूढा ।

व्याक०—आलूनाः सटा यस्य तम् आलूनसटम् । आलूना-लुनातेः क्तः, "ल्वादिभ्यः" इति निष्ठातस्य नत्वम् । नागैरिति लवनकर्तरि तृतीया । तिग्मा रश्मयो यस्य तं तिग्मरश्मिम् । दिनस्य श्रीरिव दिनश्रीरिव । प्रमादाद्-माद्यतेर्घञ्, हेतौ पञ्चमी । आक्षिप्यमाणगतः प्रमादो रिपुकर्तृकाक्षेपे हेतुः । आक्षिप्यमाणम्-क्षिपतेः कर्मणि शानच्, रिपुभिरिति तत्कर्तरि तृतीया । योग्यतया-युजूधातोर्ण्यत्, "चजोः....." इति कुत्वम् । ततो भावे तल् । अधिरोहणहेतौ तृतीया, एवं 'दीप्त्या' इत्यत्रापि बोध्यम् । अधिरूढा-रोहतेः कर्तरि क्तः ।

---

* दीप्ता दिनश्रीरिव—इति दाक्षिणात्यपाठः ।

व्याख्या—*प्रमादात्-अनवधानात्, रिपुभिः-शत्रुभिः, आक्षिप्यमाणम्-तिरस्क्रियमाणम्, अत एव प्रमादात्, †नागैः-हस्तिभिः, आलूनाः-आलुञ्चिताः, ‡सटाः-केसराः, यस्य तादृशं मृगेन्द्रमिव-सिंहमिव, स्थितम्, त्वाम्, योग्यतया-निर्वाहकतया इयं धूः-शत्रुविजयरूपः-प्रकृतः कार्यभारः, तिग्मरश्मिम्-सूर्यम्, दीप्त्या-तेजसा, (हेतुभूतेन) दिनश्रीरिव-दिवसलक्ष्मीरिव-अभिरूढा-आश्रितवती।

भा०—हे पार्थ ! त्वयैतन्न मन्तव्यम्-यत्सत्स्वप्यन्येषु मय्येव विशिष्य किमर्थमयं भार आरोप्यते इति, यतः अस्य भारस्य वहनयोग्यत्वमेवास्ति, यथा दिनशोभा दीप्तियुक्ते प्रखरकिरणे सूर्ये एवायतते, न पुनरन्यत्र, एवमेव त्वयि एष भारो युक्तः। नायं भारस्त्वयि केनचिदारोपितः, अपि तु त्वां वहनक्षमं दृष्ट्वा स्वयं त्वय्यारूढः। यत्तु तवापि शत्रुभिः परिभवः कृतः, तत्र तव प्रमाद एवालम्, न तु दुर्बलता, त्वयि सावधाने हि न जात्वपि शक्नुयुस्ते त्वां तिरस्कर्तुम्। मृगेन्द्रो हस्तिभिस्तावदेवालुञ्च्यते यावत् स प्रमादान् तान् उपेक्षते, तस्मिन्नवहिते तु तेषां नाश एव प्रत्यासीदति, तथैव त्वयि सावधाने शत्रून् नष्टानेव जानीहि। अतस्त्वयात्र कार्ये प्रमादिना न भवितव्यम्।

अलं०—पूर्वार्धे मृगेन्द्रार्जुनयोरुपमा, आक्षेपसटालवनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। उत्तरार्धे दिनश्रीभारयोरुपमा। सूर्यार्जुनयोः, दीप्तियोग्यतयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः। एवमुभयोः संसृष्टिः। उपमाद्वयमर्थं भावार्थे उक्तम्।

करोति §योऽशेषजनातिरिक्तां संभावनामर्थवतीं क्रियाभिः।
संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे न पूरणी तं समुपैति संख्या ॥ २१ ॥

अ०—यः अशेषजनातिरिक्ताम् संभावनाम् क्रियाभिः अर्थवतीम् करोति तम् संसत्सु पुरुषाधिकारे जाते पूरणी संख्या न समुपैति।

व्याक०—अशेषाद् जनाद् अतिरिक्ताम् अशेषजनातिरिक्ताम्। शेषशब्दे

---

* प्रमादोऽनवधानता, इत्यमरः।

† गजेऽपि नागमातङ्गौ—इत्यमरः।

‡ सटा जटाकेसरयोः—इत्यमरः।

§ 'यः शेषजनातिरिक्तान्'-इति चित्रभानुधृतः पाठः। शेषः-त्वत्तः भिन्नः, जनः-लोकः, तस्माद् अतिरिक्तान्-अधिकान्-इति तद्व्याख्यानं तेन कृतम्।

घञन्तः। अतिपूर्वाद् रिच् धातोर्निष्ठायामतिरिक्ता। अर्थवतीम्-अर्थशब्दात् प्राशस्त्ये मतुप्। संसीदन्त्यस्यामिति संसत्, अधिकरणे क्विप्। पूरणी-पूर्यतेऽनयेति पूरयतेर्ल्युट्, टित्वाद् ङीप्। समुपैति-एतेर्लट्, समुपावुपसर्गौ, वृद्धिः। क्रियाभिः करणे तृतीया। जाते-सति सप्तमी।

व्याख्या—यः पुरुषः, अशेषजनातिरिक्ताम्-अखिलान् जनान् अतिक्रम्य वर्तमानाम्-सर्वाधिकाम्, सम्भावनाम्-योग्यताम्-सर्वजनाशंसाम्-इति यावत्, (सम्भावनाम्-संमतिम्, लोकानां स्वविपायिणीम्-इति चित्रभानुः) क्रियाभिः-स्वकर्मभिः पौरुषेण, अर्थवतीम्-सफलाम्, करोति, तम्-पुरुषम्, संसत्सु-सभासु, पुरुषाणाम्; योग्यव्यक्तीनाम्, अधिकारे-गणनाप्रस्तावे-जाते सति, पूरणी संख्या तीयादिपूरणप्रत्ययान्ता संख्यावाचका द्वितीय-तृतीयादिशब्दाः, न समुपैति-न प्राप्नुवन्तिनाभिदधते।

भा०—यः पुरुषः स्वविषये प्रवृत्ताम् 'अयमेव भव्यो निपुणश्च नान्ये' इत्येवं सर्वजनातिशायिनीं लोकानां संभावनां तदनुरूपाणि कर्माणि कृत्वा चरितार्थां विधत्ते, स पुरुषः सभासु योग्यपुरुषगणनाप्रसङ्गे सर्वतः प्रथम एव गण्यते। रणप्रत्ययान्ता द्वितीयादिशब्दास्तद्विषये न प्रयुज्यन्ते। यदि कश्चित्तदपेक्षयोत्कृष्टः स्यात्, तदा स द्वितीयस्तृतीयो वा गण्येत, स एव तु सर्वोत्कृष्ट इति प्रथम एव स गण्यत इति। त्वयि च सर्वेषां विशिष्टा संभावना, यदयं सर्वातिशायी वीर इति, 'पार्थ एव धनुर्धरः' इति हि लोके प्रथते। यदि शत्रून् विजित्य सा सम्भावना त्वया सफला क्रियेत तदा त्वमेव लोके प्रथमगणनीयः सुयशोभाक् स्याः इति।

अलं०—विशेषे प्रस्तुते सामान्येन वर्णनादप्रस्तुतप्रशंसा। सर्वमुख्यत्वप्राप्तिरूपस्यार्थस्य भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् पर्यायोक्तं च।

प्रियेषु यैः पार्थ विनोपपत्तेर्विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः।
तव प्रयातस्य जयाय तेषां क्रियादघानां * मघवा विघातम्॥२२॥

अ०—हे पार्थ! प्रियेषु उपपत्तेः विना विचिन्त्यमानैः यैः (अघैः) चेतः क्लमम् एति, जयाय प्रयातस्य तव तेषाम् अघानाम् मघवा विघातम् क्रियात्।

* मघवान् विघातम्-इति चित्रभानुधृतः पाठः।

व्याक०—प्रियेषु-प्रीणातेः-" इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः " विषयसप्तमी । उपपत्तेः-पद्यतेः क्तिन्, विनायोगे पञ्चमी । विचिन्त्यमानैः-चिन्तयतेः कर्मणि शानच् । क्लमम्-क्लाम्यतेर्घञ्, उदात्तोपदेशत्वाद् वृद्धिनिषेधः प्रयातस्य याते-र्निष्ठा । विघातन्-हन्तेर्घञ्, ' हनस्तो···' इति नस्य तकारः. "हो हन्तेः···" इति हस्य घः । क्रियात्-करोतेराशीर्लिङ्, " रिङ् शयग्लिङ्क्षु " इति रिङ् । यैः-क्लमहेतौ तृतीया । जयाय-तादर्थ्ये, जयं लब्धुमिति अप्रयुज्यमानतुमुन्नन्त-कर्मणि वा चतुर्थी । अघानाम्-विघातकर्मणि षष्ठी ।

व्याख्या—हे पार्थ ! हे अर्जुन ! प्रियेषु-प्रियजनविषये, (अस्मासु इति मल्लिनाथः) उपपत्तेः विना- कारणं विनैव, (युक्तिं विनैवेति वा) विचिन्त्यमानैः-अशङ्क्यमानैः, यैः † अघैः-दुःखैः, चेतः-प्रियजनमनः, क्लमम्-खेदम्, एति-प्राप्नोति, जयाय-शत्रुविजयार्थम्, प्रयातस्य-प्रोषितस्य, तव, तेषाम् अघा-नाम्-दुःखानाम्, मघवा-इन्द्रः, विघातम्-विनाशम्, क्रियात्-विधेयात् ।

भा०—पार्थ ! प्रियजनाः प्रोषितस्य स्वप्रियस्य सम्बन्धे बहून्यनिष्टान्या-शङ्कन्ते, आशङ्क्य च स्वयं दुःखिता भवन्ति, ' इदमनिष्टं तस्य कुतः सम्भाव्यते, एवंविधे तस्मिन् ईदृशस्यानिष्टस्य योग्यतास्ति न वा ' इति कारणानि युक्तीश्च न ते विचारयन्ति, अपि तु प्रेम्णः स्वभाव एषः-यत्स पापशङ्की भवति तथा च त्वद्विषयेऽप्यस्माभिर्बहून्यनिष्टान्याशङ्किष्यन्ते । तेषां सर्वेषामस्माभिश्चिन्तयिष्यमाणानां तवानिष्टानां त्वया आराधयिष्यमाणो भगवानिन्द्र एव समूलं नाशं विदधातु । अस्मच्चिन्तितान्यनिष्टानि मा ते भूवन्निति । ' प्रियजनाचिन्तितं कस्यापि मा भूद् ' इति हि लोकोक्तिः। मल्लिनाथस्तु प्रोषितस्य तव चेतसि अस्माकं विषये-कथं मे भ्रातरः स्युः ? किमपि कष्टं तु नापतितं तेषामुपरि मद् विना कथं ते स्थास्यन्ति ? इत्याद्या अनर्थशङ्काः उत्पद्येरन्, ताभिश्च तव दुःखमपि सम्भाव्यते, तस्य दुःखस्य स भगवानिन्द्रो नाशं विदधातु इत्यभिप्रायमाह । परं तस्मिन्नर्थे ' तव अघानाम् ' इत्युक्तिस्वारस्यं नास्ति । ' अस्मद्विना मा भृशमुन्मनीभूः ' इति पूर्वोक्तमेव च तथा सति पुनरुक्तं स्यात् स्वस्य दुःखनाशप्रार्थनापेक्षया प्रियस्य दुःखनाशप्रार्थनैव युक्ततरेति च विवेच-

† दुःखाघव्यसनेष्वघम्—इत्यमरः ।

यन्तु सुधियः । किं चात्राशीरर्थके लकारे सत्यपि स्वयं तथा व्याख्यायापि च कर्तव्योपदेशमत्र मल्लिनाथो मनुते-इत्यहो महतामपि प्रमादः ।

अलं०—सर्वाण्यनिष्टानि ते दूरीभवन्तु-इत्यर्थस्य वैचित्र्येणोक्तया पर्यायोक्तम्, लोकप्रवादानुकरणाल्लोकोक्तिः । विनोपपत्तेर्विचिन्त्यमानैरिति गम्यो विरोधः। आशंसया प्रेमातिशयो व्यङ्ग्यः।

मा गाश्चिराय्यैकचरः प्रमादं वसन्नसंबाधशिवेऽपि देशे ।
मात्सर्यरागोपहतात्मनां हि स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥५३ ॥

अ०—असंबाधशिवे अपि देशे चिराय वसन् एकचरः (त्वम्) प्रमादम् मा गाः, हि मात्सर्यरागोपहतात्मनाम् मानसानि साधुषु अपि स्खलन्ति ।

व्याक०—न सम्बाधः यस्मिन् (बहु०) स चासौ शिवश्च (कर्म०) तस्मिन् असंबाधशिवे । अथवा संबाधस्याभावोऽसंबाधम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावः, तेन शिवे । सम्बाधशब्दे कर्मणि घञ्, चरतीति चरः, पचाद्यच्, एकश्चासौ चरश्च एकचरः, " पूर्वकालैकसर्वजरत्—" इत्यनेन समासः, मात्सर्येण च रागेण च (द्वन्द्व०) उपहतः (तत्पु२) आत्मा येषां (बहु०) तेषां मात्सर्यरागोपहतात्मनाम्, मानससम्बन्धे षष्ठी । मात्सर्यशब्दे मत्सरशब्दात् स्वार्थे ष्यञ्, चातुर्वर्ण्यादित्वात् । (यद्वा रञ्जनं रागः, मात्सर्येण रागः, तेनोपहतात्मनाम्—इति चित्रभानुः) वसन्-वसतेःलक्षणे शतृप्रत्ययः । मा गाः, एतेर्लुङि रूपम् "इणो गा लुङि" इति गादेशः, माङ्योगेऽडागमाभावः। साधुषु-इति विषयसप्तमी ।

व्याख्या—*संबाधः-जनसंमर्दः, तद्रहिते, अत एव शिवे-शान्तेऽपि, देशे-स्थाने, चिराय-बहुकालपर्यन्तम्, वसन्-निवासं कुर्वन्, एकचरः-एकाकी, विचरन्-त्वम्, प्रमादम्-अनवधानम्, मा गाः-प्रमादं मा कार्षीरित्यर्थः । हि-यतः, मात्सर्येण-अन्योन्नतिद्वेषेण, रागेण-अनुचिताभिलाषेण च, उपहतः-दूषितः, †आत्मा-मनः, स्वभावो वा येषाम् (यद्वा-मात्सर्येण, रागः-रञ्जनम्, तेन-मात्सर्यरञ्जिततया दूषितमनसाम्-इति चित्रभानुः) तेषां पुरुषाणाम्,

---

* संकटं ना तु संबाधः—इत्यमरः ।

† आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च—इत्यमरः ।

मानसानि-चेतांसि, साधुषु-सज्जनेष्वपि, स्खलन्ति-विचलन्ति विकुर्वते, साधूनपि वञ्चयितुं मात्सर्यशालिनः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । चित्रभानुस्तु चिराय-बहुकालम् प्रमादं मा गाः-इति योजयति ।

भा०—पार्थ ! विजने प्रदेशे चिरं त्वया स्थेयम्, भृत्यादिविरहेण चैकाकिनैव तत्र तत्र पर्यटनीयम् । अन्यो यदि सहायो भवेत्, तर्हि स समये समये हितं बोधयेत्, परं तादृशस्य सहायस्याभावात् स्वयमेव त्वया सततमवहितेन स्यातव्यम् । 'विजनः शान्तश्चायं प्रदेशः, किमत्रानिष्टं सम्भाव्यते, किं न नाहमत्र कस्यापि प्रियमप्रियं वा करोमि, तत्कुतो मे कश्चिद्वैरी स्याद्' इति विचार्य प्रमादस्त्वया न कार्यः । यतो हि भवन्ति तादृशा रागद्वेषदूषिता जनास्तत्रापि, ये सत्पुरुषाणामप्यनिष्टं संपादयितुं यतन्ते इति । मात्सर्यदूषितत्वया शत्रुसम्भावनोपन्यस्ता, रागदूषितत्वोक्त्या चाप्सरःप्रभृतीनां स्त्रीणामासक्तिसंभावना प्रोक्ता, उभयत्रापि सावधानेन त्वया भाव्यमिति कर्तव्योपदेशः ।

अलं०—प्रमादपरिहारोपदेशसूचितायाः अनिष्टप्राप्तेः सामान्येनोत्तरार्द्धे समर्थनादर्थान्तरन्यासः । यद्वा प्रमादपरिहारस्य हेतूपन्यासेन समर्थनात् काव्यलिङ्गम् । असंबाधशिवेपि-इत्यपिद्योत्यो विरोधः, स च तत्रानिष्टसम्भावनया द्योतितया सह ज्ञेयः । एकचर इति प्रमादसम्भावनासूचकमिति परिकरो ऽपि ।

तदाशु कुर्वन् वचनं महर्षेर्मनोरथान्नः सफलीकुरुष्व ।
प्रत्यागतं त्वास्मि कृतार्थमेव स्तनोपपीडं परिरब्धुकामा ॥४४॥

अ०—तद् महर्षेः वचनम् आशु कुर्वन् नः मनोरथान् सफलीकुरुष्व, कृतार्थम् प्रत्यागतम् एव त्वा स्तनोपपीडम् परिरब्धुकामा अस्मि ।

व्याक०—महतः ऋषेः महर्षेः, "आन्महत—" इति महच्छब्दस्यात्वम्, गुणश्च । *मन एव रथो यत्र तान्, वा मनसो रथाः, तान्, वा मनांसि रथाः

* मनोरथाः कामा उच्यन्ते, तत्तासां काम्यविषयसंपृक्तानां वासनानां मन एव रथः, मनसि ता उपारूढा भवन्तीति प्रथमव्युत्पत्तावर्थः । ता एव कामना मनसः परिचालिकाः तत्र तत्र नेत्र्यो भवन्ति रथा इव जनानामिति द्वितीयव्युत्पत्तौ । मनःपदं मनोवृत्तिपरम्, ताश्च वृत्तयो रथा इव पुरुषस्य तत्र तत्र नेत्र्य इति तृतीयव्युत्पत्तौ ।

इव, तान् मनोरथान् । फलेन सह वर्तन्ते सफलाः, असफलान् सफलान् कुरुष्व इति सफलीकुरुष्व । प्रार्थनायां लोट् । कृतः अर्थः येन तं कृतार्थम् । स्तनाभ्याम् उपपीड्य स्तनोपपीडम् । "सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः" इत्यनेन तृतीयान्त उपपदे णमुल् । "तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्" इत्यनेन समासः । परिरब्धुं कामो यस्याः सा परिरब्धुकामा । परिरब्धुम्–परिपूर्वाद् रभतेस्तुमुन् । "तुंकाममनसोरपि" इति तुमुनो मलोपः । कुर्वन्-करोतेः हेतौ शतृप्रत्ययः । त्वा-त्वामित्यस्य "त्वामौ द्वितीयायाः" इति त्वादेशः । त्वमिति कुरुष्व क्रियायाः, अहमिति अस्मिक्रियायाः कर्तृपदे अध्याहार्ये । अस्मीत्यव्ययमहमर्थे-इति चित्रभानुः, तन्मते क्रियान्तरमध्याहार्यं स्यात् ।

व्याख्या—तत्-तस्मात् कारणात्, मयोक्तं सर्वं सम्यग् विचार्य, महर्षेः-व्यासस्य, वचनम्-आदेशम्-तपःकरणरूपम्, आशु-शीघ्रम्, कुर्वन्-अनुतिष्ठन्, त्वम्, नः-अस्माकं सर्वेषाम्, मनोरथान्-अभिलाषान्-शत्रुनाश-राज्यलाभादिरूपान्, सफलीकुरुष्व-सफलान् विधेहि । अहम्, कृतार्थम्-कृतकृत्यम्, प्रत्यागतम्-प्रतिनिवृत्तम्, एव त्वाम्, स्तनोपपीडम्-*स्तनाभ्याम्-कुचाभ्याम्, उपपीड्य-बाध्य, गाढम्, परिरब्धुकामा असि-आलिङ्गितुमिच्छामि ।

भा०—पार्थ ! यन्मया विवृतम्, तत्सर्वं विचार्य महर्षेरादेशमनुसृत्य तपोऽनुतिष्ठन् सर्वेषां त्वद्भ्रातॄणां मम च कामान् पूरयस्व । अस्माकं केवलं ते मनोरथा एव, त्वं तु तत्पूरणेऽपि समर्थ इति । तेन तवापि अस्माभिः सह समृद्धिलाभः, कीर्तिलाभश्च स्वतन्त्रः स्यादिति कुरुष्वेत्यात्मनेपदेन द्योत्यते । यद्यपि प्रवासकाले गाढमालिङ्गनं कर्तुमुचितम्, तथापि निकारसंतप्ते मनसि न तत्प्रीतिकरमिति, यदा त्वं कृतार्थः प्रत्यावर्तिष्यसे, तदैव त्वां गाढमालिङ्गिष्यामि । एवपदेन 'नास्मिन् समये' इति वर्तमाने परिरम्भणं व्यावर्त्यते । ईदृशे अत्यावश्यकेऽपि कर्मण्यप्रवृत्तिः परिभवजनितस्य संतापस्यातिशयं व्यनक्ति । यद्वा-कृतार्थमेव प्रत्यागतमिति योज्यम्, तेन न त्वं यत्नपरोऽकृतार्थः कथमपि स्याः-इति फलप्राप्तौ निश्चयो द्योत्यते । 'कृतार्थमेवम्' इति पाठान्तरं चित्रभानुराह, तत्रायमर्थः

---

* स्तनयोरुपपीड्य-इति व्याचचाणः, पुरुषस्यापि स्तनौ, तयोरपि च स्त्रिया उपपीडनं प्रकल्पयन् मल्लिनाथस्तु सर्वथा वन्द्य एव ।

कृतालिङ्गना द्रौपदी ब्रवीति-यदा त्वं कृतार्थः परावर्तिष्यसे तदा एवमेव त्वां पुनरालिङ्गिष्यामि-इति ।

अलं०-प्रथमव्याख्यायां परिसंख्यालङ्कारः। तृतीयव्याख्यायाम् 'एवमिति' सादृश्योक्तेरुपमा व्यङ्ग्या। शृङ्गाररसं चित्रभानुराह, न तु स सहृदयानां हृदयविश्रामभूमिरत्र। परिभवप्रतीकारेच्छाया एवोत्कटत्वात्।

उदीरितां तामिति याज्ञसेन्या नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम्।
आसाद्य वाचं स भृशं दिदीपे काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः ॥ ५५ ॥

अ०—इति याज्ञसेन्या उदीरिताम् नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम् ताम् वाचम् आसाद्य सः उदीचीम् काष्ठाम् (आसाद्य) तिग्मरश्मिरिव भृशम् दिदीपे ।

व्याक०—अनवो नवः सम्पद्यमानः कृतः नवीकृतः, पूर्वं नवीकृतः पश्चाद् उद्ग्राहितः विप्रकारः यया तां नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम्, "पूर्वकालैकसर्व-" इति कर्मधारयगर्भो बहुव्रीहिः। अथवा नवीकरणं नवीकृतं, "नपुंसके भावे क्तः" तेन उद्ग्राहितः (तत्पु०) विप्रकारः यया ताम्, अत्र पक्षे नवीकृतमिति उद्ग्राहणायां करणम्, नवीकरणद्वारा ग्राहित इत्यर्थः। चित्रभानुस्तु-उद्ग्राहितो विप्रकारः उद्ग्राहितविप्रकारः, नवीकृत उद्ग्राहितविप्रकारो ययेति व्याचष्टे। उद्ग्रहितशब्दे गृह्णातेर्णिजन्तात् क्तः, विप्रकारः-विप्रपूर्वकात् करोतेर्घञ्। यज्ञसेनस्यापत्यं स्त्री याज्ञसेनी, तया, उदीरणकर्तरि तृतीया। उदीरिताम्-ईर्धातोः क्तः। आसाद्य-आसादयतेर्ल्यप्। उदीचीम्-उत्पूर्वादञ्चतेः क्विन्, स्त्रीत्वविवक्षायाम् "उगितश्च" ङीप्, भत्वाद् "उदईत्"।

व्याख्या-इति-पूर्वोक्ताम्, याज्ञसेन्या-द्रौपद्या, उदीरिताम्-कथिताम्, नवीकृतः-पुनरुद्घाटनेन नवतां नीतः, उद्ग्राहितः-अनुभावितश्च, विप्रकारः-परिभवः, यया ताम् (यद्वा नवीकृतेन-नवीकरणेन-नवीकरणपूर्वकम्, उद्ग्राहितः-अनुभावितो विप्रकारो यया ताम्, यद्वा-चित्रभानुरीत्या नवीकृतः, उद्ग्राहितविप्रकारः-शत्रुदत्तपरिभवो यया ताम्) ताम्-पूर्वोक्ताम्, वाचम्-वाणीम्, (यद्वा-उदीरितान्ताम्-उदीरितः-कथितः अन्तः-सिद्धान्तो यस्याम्, तथाभूतां वाचमिति व्याख्यान्तरं चित्रभानुः) आसाद्य-प्राप्य-ज्ञात्वा-श्रुत्वा, उदीचीम्-उत्तराम्, *काष्ठाम्-दिशम्, आसाद्य-प्राप्य,

---

* दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्चताः—इत्यमरः ।

तिग्मरश्मिरिव सूर्य इव, भृशम्-अत्यर्थम्, दिदीपे-जज्वाल-चुक्रोध ।

भा०—पूर्वं प्राप्तोऽपि परिभवो व्यासङ्गाद् विस्मृत इव, स इदानीं द्रौपद्या अभिनिवेशवाचा पुनरुद्घाट्य-पुनर्नवीकृत्यानुभावितः, इति तेनार्जुनस्य क्रोधः प्रदीप्तोऽभूत् । यथा स्वभावदीप्तोऽपि सूर्यो दक्षिणां दिशमासाद्य कथंचिदल्प-तेजा उदीचीं प्राप्य पुनः प्रदीप्तो भवति, तथैव स्वभावेन तेजस्वी अप्यर्जुनो ज्ञातिवात्सल्यात्कथंचित्सौम्यतां गतो द्रौपदीवाचमाकर्ण्य पुनः प्रदीप्तोऽभूदिति ।

अलं०—उपमा स्फुटैव । नवीकृतेत्यादिविशेषणं दीपने साभिप्रायमिति परिकरः । अर्जुननिष्ठो वीररस इत आरभ्य परिपोषं नीयते । तस्य व्यभिचारी क्रोध इहोपस्थापितः । उपजातिरिदं छन्दः । अस्मिन् सर्गे प्रायेणेदमेव च्छन्दः आरम्भात्, क्वचित्तु शुद्धा इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा वापि ।

अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः ।
बभार रम्योऽपि वपुः स भीषणं गतः क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम् ॥१९॥

अ०—अथ विद्विषः पुरः अभिपश्यन्निव (स्थितः) पुरोधसा आरोपित-हेतिसंहतिः सः रम्यः अपि आभिचारिकीम् क्रियाम् गतः मन्त्र इव भीषणम् वपुः बभार ।

व्याक०—आरोपिता हेतीनाम् संहतिः (ष० त०) यस्य यस्मिन् (बहु०) वा स आरोपितहेतिसंहतिः, आरोपितशब्दे णिजन्ताद् रोहतेः क्तः, " रुहः पोऽन्यतरस्याम् " । हेतिशब्दः-" ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च " इत्यनेन हन्तेः क्तिनि एत्वनिपातनेन, हिनोतेः क्तिनि गुणनिपातनेन वा निष्पन्नः । अभिपश्यन्-पश्यतेः हेतौ शतृप्रत्ययः । विद्विष इति द्वितीयाबहुवचनमभिदर्श-नस्य कर्म । रम्यम्-रमतेः " पोरदुपधात् " इति यत् । अभिचारः प्रयोजनं यस्या इत्याभिचारिकी ताम्, अभिचारशब्दात् " प्रयोजनम् " इति ठञ्, " ठस्येकः " ततो ङीप् । भीषणम्-भीषयत इति णिजन्ताद् भीधा-तोर्नन्द्यादित्वाल्ल्युः, " भियो हेतुभये षुक् " । बभार-बिभर्तेर्लिट् । पुरोधसा इत्यारोपणकर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—अथ-अनन्तरम्, विद्विषः-शत्रून्, पुरः-अग्रे, अभिपश्यन्निव-साक्षात्कुर्वन्निव, स्थितः, पुरोधसा-पुरोहितेन धौम्येन, आरोपिता-समन्त्रमा-

हिता, * हेतीनाम्-आयुधानाम्, संहतिः-समुदायो यस्य तादृशः, सः-अर्जुनः, रम्यः-प्रकृत्या सौम्यः, अपि, आभिचारिकीम्-अभिचारः-शत्रुमारणम्, प्रयोजनं यस्यास्तादृशीम्, क्रियाम्-प्रयोगम्, गतः-प्राप्तः, हिंसाकर्मणि विनियुक्तः, मन्त्र इव, भीषणम्-भयङ्करम्, वपुः-शरीरम्, बभार-दधार ।

भा०—द्रौपदीवाचमाकर्ण्य परिभवस्मरणेन अर्जुनस्य तथा वृत्तिर्बभूव यथा शत्रवस्तस्य संमुख एव तिष्ठन्ति, यथा शत्रून् पुरो दृष्ट्वा क्रोधो दीप्यते, तथैव तस्य क्रोधदीप्तिरभूत् । प्रस्थानकाले पुरोहितेन समन्त्रमस्त्राणि तच्छरीरे यथोचितं स्थापितानि । तेन रम्यापि तदाकृतिरिदानीं भयप्रदा प्रतीयते स्म । यथा स्वभावसौम्योऽपि मन्त्रो यदा मारणादिकर्मसु विनियुज्यते, तदा भयप्रदो भवति, तद्वदेव कार्यकाले अर्जुनस्य भीषणत्वमिति ।

अलं०—उपमा । अभिपश्यन्निवेति क्रोधोद्दीपने हेतूत्प्रेक्षा । शत्रुस्मरणमुद्दीपनम् । आयुधधारणमप्युद्दीपनम्, अनुभावो वा, भीषणाकृतिरनुभावः । तद्व्यञ्जितः क्रोधो व्यभिचारी । वीररसः । वंशस्थं वृत्तम् ।

अथ त्रिभिरर्जुनप्रस्थानं वर्णयति—

अविलङ्घ्यविकर्षणं परैः प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम् ।
अगतावरिदृष्टिगोचरं शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥४७॥

अ०—परैः अविलङ्घ्यविकर्षणम् प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम् अरिदृष्टिगोचरम् अगतौ शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी (उद्वहन्) ।

व्याक०—न विलङ्घ्यम् विकर्षणं यस्य तद् अविलङ्घ्यविकर्षणम्, विलङ्घ्यशब्दे लङ्घतेर्ण्यत् । विकर्षणम्-कर्षतेर्ल्युट् । प्रथिते-ज्यायाः रवः (तत्पु०) कर्म च (द्वन्द्व०) यस्य तत् प्रथितज्यारवकर्म । प्रथितशब्दे प्रथतेः क्तः । रवः-रौतेः 'अप्' । अरीणां दृष्टेः (तत्पु०) गोचरम् (तत्पु०) अरिदृष्टिगोचरम् । गच्छतेः कर्मणि द्वितीया । गोचरशब्दः "गोचरसञ्चर....." इत्यनेन निपातितः । न गतौ अगतौ । निर्गतः त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति निस्त्रिंशः, "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इत्यनेन समासः, "संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः" इत्यनेन डः । शितेन निस्त्रिंशेन (कर्म धा०) युञ्जाते

* हेतिर्ज्वालाङ्कुरायुधे—इत्यमरः ।

(उपपु०) इति शितनिस्त्रिंशयुजौ । युनक्तेः "सत्सूद्विष···" इति क्विप् । शितशब्दे श्यतेः क्तः, "शाच्छोरन्यतरस्याम्" इत्यनेनेत्त्वम् । महान्तौ इषुधी महेषुधी "आन्महतः" इति महत आत्वम् । इषुधिशब्दे इषवो धीयन्ते अस्मिन्निति, इषूपपदाद् दधातेः अधिकरणे किः । कार्मुकम्, महेषुधी इति द्वितीयपद्योक्तोद्वहनक्रियायाः कर्मणी, परैरिति विलङ्घनकर्तरि तृतीया ।

व्याख्या–परैः-शत्रुभिः, अविलङ्घ्यम्-अनतिक्रमणीयम्, विकर्षणम्-आकर्षणम्, यस्य तादृशम्, (अविलङ्घ्यम्-अप्राप्यम्, विकर्षणं यस्येति चित्रभानुः) प्रथिते-प्रसिद्धे,*ज्यायाः-मौर्व्याः, रवः-शब्दः, कर्म-बाणमोचनलक्ष्यवेधादिक्रिया च-[illegible]स्य तथोक्तम्, कार्मुकम्-धनुः, (संग्रामेऽनिवर्तित्वाद्) अरीणाम्-शत्रूणाम्, दृष्टिगोचरम्-दर्शनविषयताम्, अगतौ-अप्राप्तौ, शितेन-तीक्ष्णेन, निस्त्रिंशेन-खड्गेन, युञ्जाते-संयोगं भजेते-इति तथाभूतौ, महान्तौ, †इषुधी-तूणीरौ, उद्वहन्, अर्जुनः तपोभृतां हृदयानि समाविवेश-इति तृतीयेन पद्येनान्वयः ।

भा०—पुरोहितनोऽर्जुनस्य शस्त्राण्यारोपितानीत्युक्तम्, कानि तानीति विवृणोति-सति यस्याकर्षणे कोऽपि शत्रुर्योद्धुं न शक्नोति, (मल्लिनाथरीत्या) यद्वा-यस्याकर्षणमर्जुनादृते कोऽप्यन्यो न कर्तुं शक्नोति (चित्रभानुरीत्या) यद्वा-कस्याप्यन्यस्य धनुषो विकर्षणं यस्य विकर्षणं नातिशेते-तद् गाण्डिवं धनुरर्जुनेन धृतम् । अक्षय्यबाणनिधी तूणीरौ च निबद्धौ, ययोर्दर्शनं कदापि शत्रुभिर्न कृतम् । तूणीरौ हि पृष्ठतो बध्येते, यदि संग्रामे योद्धा पलायेत, तदा तूणीरौ शत्रुभिर्दृश्येताम्, न ह्यर्जुनः कदापि संग्रामान्निवृत्तः, तेनास्य तूणीरौ शत्रुभिर्न दृष्टौ । तूणीरपार्श्व एव खड्गोऽप्यर्जुनेन बद्धः ।

अलं०—कर्म, कार्मुकमित्याद्यनुप्रासः । आयुधविशेषणानि तन्महत्त्वबोधने साभिप्रायाणीति परिकरः ।

यशसेव तिरोदधन्मुहुर्महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः ।
कवचं च सरत्नमुद्वहन् ज्वलितज्योतिरिवान्तरं दिवः ॥१८॥

---

* ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा–इति शाश्वतः ।

† तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः । तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः–इत्यमरः ।

अ०—च गोत्रभिदायुधक्षतीः महसा यशसेव मुहुः तिरोदधत् सरत्नम् (अतएव) ज्वलितज्योतिः दिवः अन्तरमिव कवचम् उद्वहन् ।

व्याक०—गोत्रान् (पर्वतान्) भिनत्तीति गोत्रभिद्, तस्य आयुधानां (तत्पु०) क्षतीः गोत्रभिदायुधक्षतीः, आयुधशब्दे आयुध्यन्ते अनेनेति घनर्थे कः । क्षतिशब्दे क्षणुधातोः क्तिन्, द्वितीयाबहुवचनम्, तिरोधानक्रियायाः कर्म । रत्नैः सह वर्तमानं सरत्नम् । " तेन सहेति तुल्ययोगे " इति बहुव्रीहिः । ज्वलितानि ज्योतींषि यत्र तद् ज्वलितज्योतिः । तिरोदधत्-तिरस्पूर्वाद् दधातेः लक्षणे शतृप्रत्ययः । महसेति तिरोधानकरणे तृतीया । कवचमित्युद्वहने कर्म, अन्यानि द्वितीयान्तानि तद्विशेषणानि ।

व्याख्या—च-किं च, गोत्रभिदः-इन्द्रस्य, आयुधानाम्-अस्त्राणाम्-वज्रादीनाम्, (खाण्डवदाहसमये जाताः) क्षतीः-व्रणान्, महसा-तेजसा, (श्वेतवर्णसाम्याद्) यशसेव-मूर्तिमत्या कीर्त्येव, मुहुः-भूयः, तिरोदधत्-आच्छादयन्, च-पुनः, सरत्नम्-रत्नैर्जटितम्, अत एव ज्वलितानि-दीप्तानि, *ज्योतींषि-नक्षत्राणि, यत्र तादृशम्, दिवः-आकाशस्य, † अन्तरमिव-मध्यभागमिव स्थितम्, कवचम्-वर्म, उद्वहन्-धारयन्, तपोभृतां हृदयानि समाविवेशेति पूर्ववच्छेषो बोध्यः ।

भा०—कवचमप्यर्जुनेन धृतम् । तस्मिन् कवचे रत्नानि तत्र तत्र निवेशितान्यासन् । अत एव तत्कवचमर्जुनस्य शरीरे स्थितान् तान् व्रणान् तेजसा तिरोधत्ते स्म, ये खाण्डवदाहे इन्द्रेण सह युध्यमानस्य तस्येन्द्रायुधैः कृताः । तत्र सादृश्यमुच्यते-यथा इन्द्रेण सह कृतसङ्गरोऽप्ययम्, तद्वज्रप्रहारानपि सोढ्वा खाण्डवदाहं चकारैवेति अर्जुनस्य प्रथितेन यशसा व्रणाः तिरोहिताः-जनानां मनस्सु न गण्यन्ते स्म, तथैव कवचेनापि ते तिरोहिता इति । किं च कवचमिदं रत्नैस्तथा प्रतीयते स्म यथा तारकाकलितो नभसो मध्यभागो भवेत् । लोहनिर्मितं तस्य कवचस्य कृष्णवर्णतया प्रतीयमानेनाकाशैकदेशेन साम्यम्, रत्नानां

* ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्पुत्रार्थधरात्मसु—इति वैजयन्ती ।

† अन्तरं परिधानीये बाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि । क्लीबे मध्ये प्रकारे च इति वैजयन्ती ।

तारकाभिः । कथनस्यैकदेशसाम्योक्त्या अर्जुनस्य कृत्स्नभःसाम्यं प्रतीयते-इति चित्रभानुः ।

अलं०—उपमाद्वयम् । यत्र एकत्रोपमानम्, व्रणातिरोधानं साधारणधर्मः। ज्वलितज्योतिर्नभोऽपरत्रोपमानम् । उपमेयमुभयत्र कवचमेव । यद्वा-पूर्वत्र यशस्त्वं तस्मिन् सम्भावितमित्युत्प्रेक्षापि सम्भवति ।

अलकाधिपभृत्यदर्शितं शिवमुर्वीधरवर्त्म संप्रयान् ।
हृदयानि समाविवेश स क्षणमुद्वाष्पदृशां तपोभृताम् ॥१६॥

अ०—अलकाधिपभृत्यदर्शितम् शिवम् उर्वीधरवर्त्म संप्रयान् सः क्षणम् उद्वाष्पदृशाम् तपोभृताम् हृदयानि समाविवेश ।

व्याक०—अलकाया अधिपस्य (तत्पु०) भृत्येन (तत्पु०) दर्शितम् अलकाधिपभृत्यदर्शितम् । भृत्यशब्दे भरतेः " भृञोऽसंज्ञायाम् " इति क्यप् । दर्शितम्-णिजन्तात्पश्यतेर्निष्ठा । उर्वीधरस्य वर्त्म उर्वीधरवर्त्म । उर्वीधरशब्दे उर्व्या धर इति पचाद्यजन्तेन धरशब्देन उर्वीशब्दस्य षष्ठीसमासः, वर्तिः कर्मत्वाद् द्वितीया । उद्गतानि वाष्पाणि यासु, तादृश्यो दृशः येषाम्, तेषाम् उद्वाष्पदृशाम्, बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिः । तपो बिभ्रति इति तेषाम् तपोभृताम् । हृदयसम्बन्धे षष्ठी । संप्रयान्-यातेः लक्षणे शतृप्रत्ययः । समाविवेश-विशतेर्लिट् ।

व्याख्या—अलकायाः-अलकापुर्याः, अधिपस्य-स्वामिनः, कुबेरस्य, भृत्येन-सेवकेन-गुह्यकेन, दर्शितम्-बोधितम्, शिवम्-निर्बाधम्, उर्वीधरस्य-हिमालयपर्वतस्य, * वर्त्म-मार्गम्, संप्रयान्-गच्छन्, सः-अर्जुनः, क्षणम्-क्षणमात्रम्, (वियोगेन) उद्वाष्पाः-उद्गताश्रवः, दृशः-नेत्राणि, येषाम्, तेषां तपोभृताम्-द्वैतारण्यवासिनां तपस्विनाम्, हृदयानि-मनांसि, समाविवेश-प्रविवेश-खेदयामास इति यावत् ।

भा०—कुबेरस्य भृत्यो गुह्यकोऽर्जुनं प्रति मार्गं बोधयति स्म, तेनैव मार्गेण पूर्वोक्तवेषोऽर्जुनो हिमालयस्य इन्द्रकीलसंज्ञकं शिखरं प्रति प्रस्थितः । अभिज्ञेन गुह्यकेन शिवः पन्थास्तदर्थं निर्दिष्टः, येन व्रजतोऽस्य न कापि बाधा भवेत् ।

---

* अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः—इत्यमरः ।

तदा च तत्रत्याः सर्वेऽपि तपस्विनः तद्गतमनस्का बभूवुः । तद्वियोगेन च तेषां बाष्पोद्गमोऽप्यभूत्, परं तपस्वितया क्षणेनैव बाष्पवेगः स्तम्भितः ।

अलं०—अप्रस्तुतेन तपस्विनां बाष्पादिना कार्येण प्रस्तुतस्यैव कारणस्य वियोगदुःखस्य द्योतनमिति अप्रस्तुताङ्कुरः । त्रयाणां पद्यानामनेक एवान्वय इति विशेषकमिदम् । पद्यत्रयेऽस्मिन् वृत्तं द्वितीयसर्गवत् ।

अनुजगुरथ दिव्यं *दुन्दुभिध्वानमाशाः
सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने ।
प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं
भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः ॥ ६० ॥

इति भारविकृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये तृतीयः सर्गः ।

अ०—अथ आशाः दिव्यं दुन्दुभिध्वानम् अनुजगुः, व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैः लक्ष्मीः वितेने, अनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः स्फुरन्तीं भुवम् प्रियं कथयिष्यन्निव आलिलिङ्ग ।

व्याक०—दुन्दुभीनां ध्वानं दुन्दुभिध्वानम् . ध्वानमिति ध्वनतेर्घञ् । सुराणां कुसुमानां निपाताः सुरकुसुमनिपाताः. तैः, विततनकर्तरि तृतीया, निपाता इति ण्यन्ताद् निपातयतेर्घञ् । न च 'कुसुमानाम्' इति षष्ठ्याः "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इत्यनेन विधीयमानत्वात्, "कर्मणि च" इत्यनेन समासनिषेधे कुसुमनिपातैरित्यसाधु स्यादिति वाच्यम्, कुसुमानामिति षष्ठी शेषलक्षणेति स्वीकारात् । अथवा "शेषे विभाषा" इत्यत्र अविशेषेण विभाषापक्षस्यापि विद्यमानत्वेन यत्र पक्षे "उभयप्राप्तौ..." इति नियमाप्रवृत्तिः, तत्र "कर्मणि च" इति निषेधस्याप्यप्रवृत्तेः समासः संगच्छत एव । अत्र पक्षे 'आचार्यस्य शब्दानामनुशासनम्, इतिवत् सुराणां कुसुमानाम् निपातैरिति-उभयत्र कर्तृकर्मणोः षष्ठ्येव । यद्वा-निपातैरित्यत्र निपपतेर्घञ्, तस्य च कुसुमानामिति कर्तरि षष्ठ्या समासः, ततश्च सुराणामिति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासः । सुरसम्बन्धिकुसुमनिपातैरित्यर्थः । वेलायां वीचयः वेलावीचयः, अनिभृता वेलावीचय एव बाहवो यस्य सः अनिभृतवेलावीचिबाहुः, अनिभृतशब्दे न निभृता इति नञ्समासः । दिव्यम्-दिवि भ-

* दुन्दुभिनादमाशाः-इति दाक्षिणात्यपाठः ।

वम्-भवार्थे यत्। अनुजगुः-गायतेर्लिट्, प्रथमपुरुषबहुवचनम् । तेने-वितनोतेः कर्मणि लिट्। पयोधिः-पयांसि धीयन्तेऽस्मिन्निति दधातेः अधिकरणे किः। स्फुरन्तीम्-स्फुरतेः शतृप्रत्ययः, ततो ङीप्। कथयिष्यन्-कथयतेः क्रियार्थायां क्रियायां लृट्, तस्य हेतौ शत्रादेशः, फलस्यापि हेतुत्वात्। आलिलिङ्ग-लिङ्गते-र्लिट्। प्रियमिति कथने कर्म, भुवमित्यालिङ्गने।

व्याख्या—अथ-अर्जुनप्रस्थानानन्तरम्, आशाः-दिशः, दिव्यम्-द्युलोके प्रवृत्तम्, दुन्दुभीनाम्-वाद्यविशेषाणाम्, ध्वनिम्-शब्दम्, अनजगुः-प्रतिदध्वनुः। व्योम्नि-आकाशे, सुराणाम्-देवानाम्, कुसुमनिपातैः-पुष्पवर्षणैः, लक्ष्मीः-शोभा, वितेने, विस्तारिता, अनिभृताः-चञ्चलाः, *वेलायाम्-तटे, वीचयः-तरङ्गाः,त एव बाहवः-भुजाः, यस्य, तथाभूतः, पयोधिः-समुद्रः, स्फुरन्तीम्-उल्लसन्तीम् (कम्पमानाम् इति चित्रभानुः) (पक्षे हर्षात् स्पन्दमानाम्) भुवम्-पृथ्वीम्, प्रियम्-इष्टम्-भारावतरणरूपम्, कथयिष्यन्निव-कथयितुमिव, आलिलिङ्ग-आशिश्लेष, परितः पस्पर्श।

भा०—अथ प्रस्थितेऽर्जुने तद्विजयनिश्चयप्रहृष्टाः, तन्मङ्गलमारचयन्तश्च देवाः स्वर्गदुन्दुभीर्वादयामासुः, तस्य शब्दस्य प्रतिध्वनिः सर्वासु दिक्षु श्रूयते स्म। किं च पुष्पाण्यपि देवा ववृषुः, तैर्नभः शोभान्वितमभूत्। अधार्मिकाणा-मसुरपक्ष्याणां दुर्योधनादीनां विघातो देवकार्यमेवार्जुनेन संपाद्यमिति तेषां हर्षः। किं च भाविमहासमरसूचनाय भूमिश्चकम्पे, समुद्रश्च प्रवृद्ध उत्तरङ्गमाल आसीत्। तत्र कविरुत्प्रेक्षते-प्रियः-समुद्रः स्वाप्रियां पृथिवीम् 'मा बिभीहि, भारस्ते क्षिप्रमपनेष्यते' इति प्रियं संदेशमाख्यातुं वीचिभिर्भुजसदृशैरालिलिङ्ग, सा च सात्त्विकभावोदयेन प्रकम्पिता, हर्षोल्लसिता चाभूदिति। यथा कश्चित्-कान्तः प्रियं संदेशमाख्यातुं कान्तां भुजाभ्यामालिङ्गति, सा च हर्षोल्लसिता वेपमाना च भवति, तद्वदिति। समुद्रकर्तृकमालिङ्गनं परितः स्पर्श एव। सर्ग-समाप्तिपद्ये लक्ष्मीपदं लक्ष्म्यङ्कमहाकाव्यशैलीसंरक्षणाय।

अलं०—इह समुद्रपृथिवीवृत्तान्तेनाप्रस्तुतनायकनायिकावृत्तान्तपरिस्फुर-णात्समासोक्तिः। नायकयोरालिङ्गनमन्यादृशम्, अन्यादृशं च समुद्रपृथिव्योरिति

* वेला कूलविकारयोः-इति शाश्वतः।

तयोर्भेदेऽप्यभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिश्च तदङ्गमिति मल्लिनाथः । वस्तुतस्तु वीचिषु बाहुत्वारोपे शब्दे समुद्रेऽपि पुरुषत्वारोपः पृथिव्यां च नायिकात्वारोप आर्ये इत्येकदेशविवर्तिरूपकमभिधातुमुचितम् । प्रियं कथयिष्यन्निवेति हेतूत्प्रेक्षा चाङ्गभूतेति । मालिनी वृत्तम् ।

इति व्याख्योपकारिण्यां महाकाव्यसंग्रहव्याख्यायां

षष्ठः सर्गः ।

* श्रीः *

महाकाव्य-संग्रहः ।

किरातार्जुनीये एकादशः, संग्रहे सप्तमः सर्गः ।

कथासम्बन्धः—

इन्द्रकीलं नाम हिमालयस्यान्यतमं शिखरं गतोऽर्जुन इन्द्रप्रसादनाय दुश्चरं तपस्तेपे । वनरक्षकमुखेन श्रुततद्वृत्तान्त इन्द्रः परीक्षार्थं तपोविघ्नायाप्सरोगणामादिदेश । गन्धर्वैः सहिता अप्सरसोऽर्जुनाधिष्ठितपर्वतसमीपमेत्य विविधान् विहारांश्चक्रुः । अनुकूलर्तुसहायाश्च विविधाभिश्चेष्टाभिरर्जुनं प्रलोभयितुं प्रयेतिरे । किन्त्वर्जुनस्यासाधारणं संयममालोक्य विफलप्रयासाः स्वं स्वं धाम प्रतिजग्मुरिति दशमे सर्गे गतम् ।

तदनन्तरं वृत्तमुच्यते—

अथामर्षान्निसर्गाच्च जितेन्द्रियतया तया ।
आजगामाश्रमं जिष्णोः प्रतीतः पाकशासनः ॥ १ ॥

अ०—अथ पाकशासनः तया अमर्षाद् निसर्गाद् च (जातया) जितेन्द्रियतया प्रतीतः जिष्णोः आश्रमम् आजगाम ।

व्याक०—पाकस्य (असुरविशेषस्य) शासनः पाकशासनः, शास्तेः नन्द्यादित्वाद् ल्युप्रत्यये शास्तीति शासनः, जितानि इन्द्रियाणि येन, तस्य भावो जितेन्द्रियता, तया । हेतौ तृतीया । प्रतीतः-इण् धातोः क्तः । जिष्णोः-जयतेः " ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः " । अमर्षाद्, निसर्गाद्-हेतावुभे पञ्चम्यौ ।

व्याख्या—अथ-भग्नमनोरथानामप्सरसां निवर्तनानन्तरम्, *पाकशासनः-इन्द्रः, तया-अप्सरोमुखाच्छ्रुतया, (यद्वा-विलक्षणया-अनिर्वचनीयया) अमर्षात्-शत्रुषु द्वेषाद् निसर्गात्-स्वभावाच्च, जातया, जितानि-वशीकृतानि,

---

* इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासनः—इत्यमरः ।

इन्द्रियाणि-चक्षुरादीनि येन, तथाभूततया-संयमेन, *प्रतीतः-हृष्टः, सन्, †जिष्णोः-अर्जुनस्य, आश्रमम्-स्थानम्, आजगाम ।

भा०—प्रतिनिवृत्य ताभिरप्सरोभिस्तद्वृत्तमिन्द्राय निवेदितम् । इन्द्रश्चार्जुनस्य स्वाभाविकीमागन्तुकीं चोभयविधामपि जितेन्द्रियतामाकलय्य प्रससाद, अर्जुनो हि स्वभावेनैव जितेन्द्रिय आसीत्, तदानीं शत्रुजनितामर्षेण विशेषतो जितेन्द्रियता संपादिता, नह्यमर्षवशीकृते मनसि विलासेच्छा स्थानं लभते । ततश्चेन्द्रः स्वयमेव तद्दार्ढ्यपरीक्षार्थं छद्मवेषेण तदाश्रमं जगाम ।

अलं०—अमर्षनिसर्गयोर्जितेन्द्रियतायां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ।

अथ पञ्चभिरिन्द्रं वर्णयति—

मुनिरूपोऽनुरूपेण सूनुना ददृशे हरिः ।
द्राघीयसा वयोतीतः परिश्रान्त ‡इवाध्वना ॥ २ ॥

अ०—मुनिरूपः वयोतीतः द्राघीयसा अध्वना परिश्रान्तइव (लक्ष्यमाणः) हरिः अनुरूपेण सूनुना ददृशे ।

व्याक०—मुने रूपमिव रूपं यस्य स मुनिरूपः । लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः । वयः अतीतः वयोतीतः । "द्वितीयाश्रितातीत..." इत्यनेन समासः, अतीत इत्यत्र अतिपूर्वादेतेः क्तः । द्राघीयसा-अतिशयेन दीर्घ इति दीर्घशब्दादीयसुन्, "प्रियस्थिर—" इत्यादिना द्राघादेशः । परिश्रान्तः-श्राम्यतेः क्तः, "अनुनासिकस्य क्वि..." इत्यनेन दीर्घः । रूपेणानुगतः, रूपमनुगतो वा अनुरूपः तेन, प्रादिसमासः, अध्वना-परिश्रान्तिकरणे तृतीया । सूनुना-दर्शनक्रियाया अनुक्ते कर्तरि तृतीया । हरिः-कर्मणि प्रथमा ।

व्याख्या—मुनिरूपः-मुनिवेषधारी, वयोतीतः-योग्यं वयोऽतिक्रान्तः, वृद्ध इव दृश्यमानः, द्राघीयसा-अतिदीर्घेण, अध्वना-मार्गेण, परिश्रान्त इव-खिन्न इव लक्ष्यमाणः, हरिः-इन्द्रः, अनुरूपेण-योग्येन, सूनुना-सुतेन अर्जुनेन, ददृशे-

---

* ख्याते हृष्टे प्रतीतः-इत्यमरः ।

† जिष्णुः शक्रे धनञ्जये-इत्यमरः ।

‡ 'परिश्रान्तः किलाध्वना'-इति पाठान्तरम् ।

दृष्टः । किलेतिपाठे किलेत्यलीके, तस्य दृश्यमानं वृद्धत्वं श्रान्तत्वं चोभयमप्यलीकमिति ।

भा०—स्वाश्रमे समागतं मुनिवेषधारिणमिन्द्रमर्जुनः साक्षाच्चकार, तेन स वृद्धो मार्गश्रान्तश्च मुनिरिति विज्ञातः । अर्जुनो हीन्द्रस्यैव सुतः, पराक्रमसंयमादिना योग्यश्चेति दर्शनयोग्यतामाकलय्य इन्द्रेण तस्मै दर्शनं दत्तम् ।

अलं०—अनुरूपेणेति विशेषणं मुनिरूपस्य दर्शने साभिप्रायमिति परिकरः ।

जटानां कीर्णया केशैः संहत्या परितः सितैः ।
पृक्तयेन्दुकरैरह्नः पर्यन्त इव संध्यया ॥ ३ ॥

अ०—परितः सितैः केशैः कीर्णया जटानाम् संहत्या (उपलक्षितः) इन्दुकरैः पृक्तया संध्यया (उपलक्षितः) अह्नः पर्यन्त इव (ददृशे) ।

व्याक०—परितः-"पर्यभिभ्यां च" इति तसिल् । कीर्णया किरतेः क्तः । संहत्या-हन्तेः क्तिन् "इत्थंभूतलक्षणे" तृतीया, एवं संध्ययेत्यत्रापि । पृक्तया-पृचीधातोः क्तः । केशैः-कर्तरि तृतीया । इन्दुकरैः-पृक्त इति क्रियाकर्तरि सहयोगे वा तृतीया ।

व्याख्या—परितः-सर्वतः, सितैः-श्वेतैः, केशैः-शिरोरुहैः, कीर्णया-व्याप्तया, जटानाम्-परस्परश्लिष्टकेशानाम्, संहत्या-समूहेन, उपलक्षितः, अत एव इन्दोः-चन्द्रमसः, करैः-किरणैः, पृक्तया-संमिश्रया, संध्यया, उपलक्षितः, अह्नः-दिवसस्य, पर्यन्तइव-अन्तिमभागइव, स्थितः स इन्द्रो ददृशे-इति पूर्वेण पद्येन सम्बन्धः ।

भा०—वृद्धमुनिवेषेणार्जुनसमीपमुपागतस्येन्द्रस्य शिरः श्वेतकेशनिबद्धजटाजालमण्डितमासीत्, तेन शोभमान इन्द्रस्तदानीं चन्द्रकिरणसम्पृक्तया सन्ध्यया शोभितस्य दिनान्तस्य सादृश्यमुवाह । परिणतरूपत्वमिन्द्रदिनान्तयोः सादृश्यम् । सन्ध्या तमसा श्यामापि चन्द्रकिरणैः श्वेता भवति, तथैव केशाः स्वभावेन श्यामा अपि आगन्तुकजरया श्वैत्यं नीता इति तयोः साम्यम् ।

अलं०—पूर्णोपमा ।

विशदभ्रूयुगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः ।
प्रालेयावततिम्लानपलाशाब्ज इव ह्रदः ॥ ४ ॥

अ०—विशदभ्रूयुगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः प्रालेयावततिम्लानपलाशाब्जः ह्रदइव सः (ददृशे) ।

व्याक०—विशदेन भ्रुवोः युगेन (ष० त०-कर्म०) छन्ने (तत्पु०) किं च वलितौ अपाङ्गौ ययोः (बहु०) तादृशे लोचने यस्य सः विशदभ्रूयुगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः । छन्नशब्दे छद्धातोः क्तः । वलितशब्दे वल्धातोः क्तः । प्रालेयस्य अवतत्या म्लानानि पलाशानि येषाम् (बहुव्रीहिः) तादृशानि अब्जानि यस्मिन् सः प्रालेयावततिम्लानपलाशाब्जः । प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति प्रलयो हिमाद्रिः, तत आगतं प्रालेयम्, प्रलयशब्दात् "तत आगतम्" इत्यण् "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः" । अवततिः-तनोतेः क्तिन् । म्लानशब्दे म्लायतेः क्तः, "संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः" इति तस्य नत्वम्, अब्जशब्दे अप्सु जायते इति "सप्तम्यां जनेर्डः" ।

व्याख्या—विशदेन-वार्धक्यात् पाण्डुरवर्णेन, भ्रुवोः-नेत्रोपरिस्थितयोः, युगेन-युग्मेन, छन्ने-(भ्रुवोरतिलम्बत्वाद्) आवृते, वलितौ-किञ्चिन्नतौ-*अपाङ्गौ-प्रान्तभागौ ययोस्तादृशे च लोचने-नेत्रे यस्य तथोक्तः, अत एव प्रालेयस्य-तुषारस्य, अवतत्या-संहत्या, म्लानानि-म्लानिं प्राप्तानि, पलाशानि-दलानि येषां तादृशानि, अब्जानि-कमलानि यस्मिन् तादृशः, ह्रदइव-सरइव, ददृशे ।

भा०—इन्द्रस्य नेत्रे कमलसदृशे, वृद्धत्वात् तस्य भ्रुवौ पालित्यं प्राप्ते, लम्बमानाश्च तयोर्वाला नेत्रे आच्छादयन्ति स्म । मांसस्य श्लथत्वान्नेत्रप्रान्तभागावपि वलीविशिष्टौ, किञ्चिन्नतौ, अत एव स तदानीं तस्य सरसः साम्यं प्राप, यस्मिन् निरन्तरतुषारपातेन कमलानां दलानि म्लानानि स्युः । तुषारसमाः श्वेता भ्रूवालाः, म्लानता च वलितत्वादिति ।

अलं०—पूर्णोपमा । म्लानकमललोचनयोः सादृश्यमूलकं ह्रदेन्द्रयोः सादृश्यम् ।

आसक्तभरनीकाशैरङ्गैः परिकृशैरपि ।
आयूनः सद्गृहिण्येव प्रायो यष्ट्यावलम्बितः ॥५॥

अ०—परिकृशैः अपि आसक्तभरनीकाशैः अङ्गैः (उपलक्षितः) अत एव

---

* अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ—इत्यमरः ।

प्राय: यष्ट्या आद्यूनः सद्गृहिण्येव अवलम्बितः (ददृशे)।

व्याक०—परितः क्लिष्टैः परिक्लिष्टैः, प्रादिसमासः । क्लिशशब्दे इगुपधत्वात् क्लिशधातोः क्तः । आसक्तः भरः येषु तानि आसक्तभराणि, तत्सदृशैः आसक्तभरनीकाशैः । नीकाशशब्दे निपूर्वात् काशेर्घञ् " इकः काशे " इत्यनेन दीर्घः । सत्या गृहिण्या सद्गृहिण्या, कर्मधारयः, पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । कर्तरि तृतीया, एवं यष्ट्येत्यत्रापि । *आद्यूनः-आङ्पूर्वाद् दीव्यतेः क्तः, " च्छ्वोः शूडनुनासिके च " इत्यूठ " दिवो विजिगीषायाम् " इत्यनेन निष्ठानत्वम् । अङ्गैरिति " इत्थंभूतलक्षणे " तृतीया, यष्ट्या-इत्यवलम्बनकर्तरि ।

व्याख्या—परिक्लिष्टैः-अतिजीर्णैरपि, आसक्तभराणि-भाराक्रान्तानि, तन्नीकाशैः-तत्सदृशैः-भारवद्भिरिव प्रतीयमानैः, अङ्गैः-पाणिपादाद्यवयवैः, उपलक्षितः, अत एव प्रायः-प्राचुर्येण, यष्ट्या-अवलम्बनदण्डेन, आद्यूनः-औदरिकः-उद्योगशून्योऽपि बहुभोजी जनः, सद्गृहिण्येव-पतिभक्तया भार्यया यथा, तथा अवलम्बितः-धारितः, ददृशे इति पूर्वेणान्वयः ।

भा०—यद्यप्यतिवृद्धस्य तस्य पाणिपादाद्यवयवा अतिकृशाः, तथापि स दौर्बल्यान्न तान् वोढुं प्राभवत्, तेन ते भारयुक्ता इव प्रतीयन्ते स्म, निर्बलस्य स्वशरीरमपि भारायते इति भावः । अत एव स प्रायः शरीरोपष्टम्भाय यष्टिमवलम्बते स्म । यथा पतिव्रता स्त्री अनुद्योगं भोजनपरं भर्तारं स्वयं भोजनाद्यवलम्बं दत्त्वा धरति तथैव यष्टिरपि धरति स्म । अवलम्बनयष्ट्याः कर्तृत्वप्रतिपादनेन वृद्धस्य स्वशक्त्यभावो द्योतितः, न हि स यष्टिं धरति स्म, अपि तु यष्टिस्तं धरति स्मेति ।

अलं०—परिक्लिष्टैरपि आसक्तभरनीकाशैरितिविरोधः, उत्तरार्धे उपमा ।

गूढोऽपि वपुषा राजन् धाम्ना लोकाभिभाविना ।
अंशुमानिव †तन्वभ्रपटलच्छन्नविग्रहः ॥ ६ ॥

अ०—वपुषा गूढः अपि लोकाभिभाविना धाम्ना तन्वभ्रपटलच्छन्नविग्रहः अंशुमानिव राजन् (ददृशे)

* आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते—इत्यमरः ।

† तन्वभ्रमण्डलच्छन्नमण्डलः-इति पाठान्तरम् । अर्थः स एव ।

व्याक०—लोकान् अभिभवतीति तेन लोकाभिभाविना । तनुना अभ्राणां पटलेन च्छन्नः विग्रहः यस्य स तन्वभ्रपटलच्छन्नविग्रहः । गूढः-गूहतेः क्तः । अंशुमान् अंशवो विद्यन्तेऽस्य इति अंशुशब्दाद् भूम्नि मतुप् । राजन्-राजतेः लक्षणे शतृप्रत्ययः । वपुषा-प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । धाम्ना इति राजतेः करणे तृतीया ।

व्याख्या—वपुषा-शरीरेण-रूपेण, गूढः-प्रच्छन्नोऽपि, लोकाभिभाविना सकललोकाक्रमणशीलेन-सर्वातिशायिना, (लोकव्यापिना-इति मल्लिनाथः) धाम्ना-तेजसा, तनुना-अल्पेन, अभ्राणाम्-मेघानाम्, पटलेन-समूहेन-मण्डलेन, छन्नः-आवृतः, विग्रहः-स्वरूपं यस्य तादृशः, अंशुमानिव-सूर्यो यथा, तथा राजन्-दीप्यमानः, ददृशे इति पूर्ववत् ।

भा०—यद्यपि मुनिवेषेणेन्द्रः स्वस्वरूपं गोपयामास, तथापि लोकातिशायि तस्य तेजो बोधयति स्म यदस्त्ययं कश्चन महापुरुष इति । यथा वर्षासु स्वल्पेन मेघमण्डलेनाच्छन्नोऽपि सहस्रकिरणो दुरभिभवेन स्वतेजसा दीप्यत एव, तथैव सोऽपि दीप्यते स्म । अंशुमानिति लोकाभिभाविना इति च, आच्छादनेऽपि प्रकाशनयोग्यतां व्यनक्ति ।

अलं०—पूर्वार्धे गूहने भासनप्रतिबन्धके सत्यपि भासनप्रतिपादनेन विभावना, उत्तरार्धे तूपमा स्पष्टैव । पञ्चानां पद्यानामेक एवान्वय इति कुलकम् ।

जरतीमपि *बिभ्राणस्तनुमप्राकृताकृतिः ।
†चकाराक्रान्तलक्ष्मीकः स साध्वसमिवाश्रमम् ॥७॥

अ०—जरतीम् तनुम् बिभ्राणः अपि अप्राकृताकृतिः आक्रान्तलक्ष्मीकः सः आश्रमम् ससाध्वसमिव चकार ।

व्याक०—न प्राकृती आकृतिः यस्य सः अप्राकृताकृतिः, प्रकृतिशब्दात् "तत आगतः" इत्यणि स्त्रियां प्राकृती । बहुव्रीहौ पुंवत् । आक्रान्ता लक्ष्मीः येन सः आक्रान्तलक्ष्मीकः । एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दस्य उरःप्रभृतिषु पाठाद् "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इति नित्यः कप् समासान्तः, बहुवचनान्तेन

* 'मप्राकृताकृतिम्' इति क्वचित्, तत्र तनुविशेषणमिदम् ।

† 'राक्रान्तलक्ष्मीकम्' इति क्वचित् । तत्राश्रमविशेषणमिदम् ।

विग्रहे तु विकल्पेन कप्, तत्रापि "नद्यृतश्च" इति नित्यः कप् तु न शङ्क्यः, उरःप्रभृतिषु पाठस्य नियमार्थत्वादिति मनोरमा । साध्वसेन सह वर्तमानं ससाध्वसम् । जरतीम्-"जीर्यतेरतृन्" इति भूते अतृन्प्रत्ययः, उगित्त्वान् ङीप् । बिभ्राणः-बिभर्तेः शानच् ।

व्याख्या—*जरतीम्-जीर्णाम्, तनुम्-शरीरम्, बिभ्राणः-धारयन्, अपि, अप्राकृती-असाधारणी, आकृतिः-मूर्तिः, यस्य तादृशः, आक्रान्ता-अभिभूता, आश्रमस्य लक्ष्मीः-शोभा, येन तथोक्तः, सः-वृद्धमुनिवेषधारी इन्द्रः, आश्रमम्-अर्जुनस्य तपस्यास्थानम्, ससाध्वसम्-सभयमिव, चकार ।

भा०—यद्यपीन्द्रः शरीरेण वृद्धो लक्ष्यते स्म, तथापि तस्य दिव्या मूर्तिराश्रमस्य शोभामतिशेते स्म । तदानीमतितेजस्विनस्तस्यागमने तत्प्रभावेणाश्रमो नीरवस्तब्धतया समुत्पन्नभीतिरिव ददृशे । तेजस्विदर्शनाद्धि भयं भवति, भयाच्च नीरवता जायते इति । अत एव कविना ससाध्वसमिवेत्युत्प्रेक्षितम् । यद्वा-इवशब्दोऽपूर्णतार्थः । भयं प्रतीयते स्म, परं दुःखदं नाभूत् । तस्मान्नास्तवं भयमिति ।

अलं०—भावार्थोक्तपूर्वरीत्योत्प्रेक्षालङ्कारः । जरतोऽपि साध्वसकारित्वमिति विरोधोक्तिः । साध्वसकरणे हेतुगर्भं विशेषणद्वयमिति परिकरश्च ।

अभितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे ।
अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रल्हादते मनः ॥८॥

अ०—पृथासूनुः तम् अभितः स्नेहेन परितस्तरे, हि अविज्ञाते अपि बन्धौ मनः बलात् प्रल्हादते ।

व्याक०—पृथायाः सूनुः पृथासूनुः, स्तरणक्रियाया उक्ते कर्मणि प्रथमा । "अभितः परितः समया ··" इत्यनेन तमिति द्वितीया । स्नेहेन-स्निह्यतेर्घञ्, परिस्तरणकर्तरि तृतीया । परितस्तरे-स्तृणातेः कर्मणि लिट्, "ऋतश्च-संयोगादेर्गुणः" । बन्धौ विषयसप्तमी ।

व्याख्या—पृथासूनुः-अर्जुनः, तम्-इन्द्रम्, अभितः-अभिलक्ष्य, स्नेहेन-बन्धुप्रेम्णा, परितस्तरे-आच्छादितः, परिपूर्णोऽभूत्, स्नेहाक्रान्तोऽभूदित्यर्थः ।

---

* जीनो जीर्णो जरन्नपि—इत्यमरः ।

हि-यतः, अविज्ञाते-'बन्धुरयम्' इत्यपरिचितेऽपि. बन्धौ, मनः-चेतः, बलात् प्रल्हादते-हृष्यति। यद्वा तमभिलक्ष्य अर्जुनः स्नेहेन-प्रेम्णा (करणभूतेन) परितस्तरे-आसनेन भूमिमास्तृणाति स्म-इति कर्तृवाच्यतयापि शक्यते व्याख्यातुम्।

भा०—स्वाश्रमे समागतमिन्द्रं दृष्ट्वा तद्विषयेऽर्जुनस्य मनसि महान् स्नेहोदयो जातः। यत इन्द्रस्तस्य जनक आसीत्। यद्यपीन्द्रस्य कपटमुनितयार्जुनेन न ज्ञातं यदेष मम जनक इति, तथापि प्रकृतिरियं यद् बान्धवे अज्ञातेऽपि तत्सत्तामात्रेण चेतः स्वयमेव प्रसीदति। परितस्तरे-इति पूर्णतया संबन्धे लाक्षणिकम्। व्याख्यान्तरे तु अतिप्रेम्णा अर्जुनस्तस्मा आसनं दत्तवान् दिति भावः। पूर्ववदन्यत्।

अलं०—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः।

आतिथेयीमथासाद्य सुतादपचितिं हरिः।
विश्रम्य विष्टरे नाम व्याजहारेति भारतीम्॥६॥

अ०—अथ हरिः सुतात् आतिथेयीम् अपचितिम् आसाद्य विष्टरे विश्रम्य नाम इति भारतीम् व्याजहार।

व्याक०—अतिथिषु साध्वीम् आतिथेयीम्, अतिथिशब्दात् "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्"। अपचितिम्-चायतेः क्तिन्, "चायतेःक्तिनि चिर्भावो वाच्यः"। आसाद्य-आङ्पूर्वात् सादयतेर्ल्यप्। विष्टरे-विपूर्वात् स्तृणातेः "ऋदोरप्" "वृक्षासनयोर्विष्टरः" इति षत्वम्। अधिकरणे सप्तमी। सुताद्-अपादाने पञ्चमी, आसादनोपसर्जनीभूते दाने विभागस्य सत्त्वात्। नाम इत्यलीके।

व्याख्या—अथ-अनन्तरम्, हरिः-इन्द्रः, सुतात्-स्वपुत्राद् अर्जुनात्, आतिथेयीम्-अतिथिषु साध्वीम्-अतिथियोग्याम्, अपचितिम्-पूजाम्-सत्कारम्, आसाद्य-प्राप्य, विष्टरे-आसने, विश्रम्य-श्रान्तिमपनीय नाम, श्रान्तेरपनयं नाटयित्वा, इति वक्ष्यमाणाम्, भारतीम्-वीणाम्, व्याजहार-उक्तवान्।

भा०—अर्जुनेनातिथ्यं कृतम्। इन्द्रेण तद् गृहीतम्। यद्यपि वस्तुतस्तस्य न कापि श्रान्तिरासीत्। तथापि छद्मवेषतया तेन श्रान्तेरपनयो नाटितः। ततश्च वक्तुमारेभे।

अलं०—बहूनां वाक्यार्थानां संक्षिप्य कथनादोजोगुणः ।

त्वया साधु समारम्भि नवे वयसि यत्तपः ।
ह्रियते विषयैः प्रायो वर्षीयानपि मादृशः ॥ १० ॥

अ०—त्वया साधु समारम्भि, यद् नवे वयसि तपः (चर्यते) प्रायः मादृशः वर्षीयान् अपि विषयैः ह्रियते ।

व्याक०—समारम्भि-'सम्' 'आङ्' एतदुपसर्गद्वयपूर्वाद् रभतेः कर्मणि लुङ्, "रभेरशब्लिटोः" इति नुमागमः । त्वयेति समारम्भणकर्तरि अध्याहृत-चरणक्रियाकर्तरि वा तृतीया। मादृशः-अहमिव दृश्यते इति मादृशः, "त्यदादिषु दृशो ऽ..." इति कञ् । वर्षीयान्-अतिशयेन वृद्धः इति, वृद्धशब्दाद् ईयसुनि "प्रियस्थिर..." इत्यादिना वर्षादेशः । विषयैः-हरणकर्तरि तृतीया । साधु-इति क्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम् । यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षा ।

व्याख्या—त्वया-अर्जुनेन, साधु-शोभनम्, समारम्भि-आरब्धम्-उपक्रान्तम्, यद् नवे वयसि-युवावस्थायाम्, तपः-तपस्या, चर्यते, यतः प्रायः-बाहुल्येन, मादृशः-मत्सदृशः, वर्षीयान्-अतिवृद्धोऽपि, विषयैः-इन्द्रियार्थैः शब्दस्पर्शादिभिः, ह्रियते-आकृष्यते-वशीक्रियते ।

भा०—इन्द्रः स्वस्यापरिचिततां दर्शयन् अर्जुनं मुमुक्षुं मत्वा वक्ति-त्वया युवावस्थायामेव तपः प्रारभ्य साधु कृतम्, यतः तप एव वैराग्यमुत्पादयति, विषयवैराग्यमेव च जन्मनः साफल्यम् । लोके बहुलं दृश्यते-मादृशाः संजात-वलीपलिताः शिथिलेन्द्रिया अतिवृद्धा अपि विषयैराकृष्यन्ते, यूनां तु का कथा । अतस्त्वादृशः साधुकारी प्रशस्य एव ।

अलं०—साधुत्वेन प्रशंसायां हेतूपादानात् काव्यलिङ्गम् । 'वर्षीयानपि' इत्यपिशब्देन 'किनु भवादृशो युवा' इति काव्यार्थापत्तिर्व्यज्यते । वैधर्म्येण वि-शेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

श्रेयसीं तव संप्राप्ता, गुणसंपदमाकृतिः ।
सुलभा रम्यता लोके दुर्लभं हि गुणार्जनम् ॥ ११ ॥

अ०—तव आकृतिः श्रेयसीम् गुणसम्पदम् संप्राप्ता, हि लोके रम्यता सुलभा, गुणार्जनम् दुर्लभम् (अस्ति) ।

व्याक०—गुणा एव संपद् गुणसंपद्, ताम् । श्रेयसीम्-प्रशस्यशब्दादीयसुन्; "प्रशस्यस्य श्रः" । उगित्त्वाद् ङीप् । रम्यता-रमेः-पवर्गोपधत्वाद् यत्, ततस्तल् । सुलभा, दुर्लभम्-उभयत्र-लभतेः खल् । "न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्" इति नुम्निषेधः ।

व्याख्या—तव-भवत एव, आकृतिः-रम्या मूर्तिः, श्रेयसीम्-शोभनाम्, गुणसम्पदम्-तपःसमारम्भरूपां गुणलक्ष्मीम्, संप्राप्ता-लब्धवती । हि-निश्चयेन, लोके, रम्यता-आकृतिसौन्दर्य्यम्, सुलभा-सुखेन लभ्यते, गुणानाम्, अर्जनम्-संपादनं तु, दुर्लभम्-क्वचिदेव दृष्टम् ।

भा०—भद्र ! त्वं न केवलमाकृत्या मनोहरः, अपि तु स्वरूपानुरूपा गुणा अपि त्वया लब्धाः, यतस्त्वं श्रेयस्करे तपसि प्रवृत्तः, एवं भूतस्त्वमेव श्लाघ्योऽसि । लोके रमणीयरूपा बहवो भवेयुः, गुणार्जनपराः परं केचिदेव, त्वयि तु रम्यता गुणार्जनं चेत्युभयमप्यस्तीति सुवर्णसौरभयोर्योगः ।

अलं०—तवैवाकृतिर्गुणविशिष्टा, नान्यस्येति गम्या परिसंख्या । तस्याश्च सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासः । गुणेषु संपत्त्वारोपाद्रूपकमपि ।

शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रियः ।
आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ॥ १२ ॥

अ०—यौवनश्रियः शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यः (भवन्ति) विषयाः आपातरम्याः पर्यन्तपरितापिनः (च) (सन्ति) ।

व्याक०—यूनो भावो यौवनम्, "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्" तस्य श्रियः यौवनश्रियः । यौवनं श्रियश्चेति द्वन्द्वो वा । शरदः अम्बुधराणाम् छाया इव गत्वर्यः शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यः । "गत्वरश्च" इत्यनेन गम्धातोः क्वरपि गत्वरः, ततः "टिड्ढाणञ्...." इति ङीपि गत्वरी, यौवनश्रियां विधेयविशेषणमिदम् । आपाते रम्या आपातरम्याः । पर्यन्ते परितापयन्ति इति पर्यन्तपरितापिनः, तापयतेस्ताच्छील्ये णिनिः । इमे उभे अपि विषयाणां विधेयविशेषणे ।

व्याख्या—यौवनस्य-युवावस्थायाः, श्रियः-शोभाः, (अथवा यौवनम्, श्रियः-संपदश्च) शरदः-शरदृतोः, अम्बुधराणाम्-मेघानाम्, छायाइव,

गत्वर्यः-अस्थायिन्यः, भवन्ति, किं च विषयाः-शब्दादयः, *आपातरम्याः-तत्कालरमणीयाः, पर्यन्ते-परिणामे, परितापयन्ति-दुःखं कुर्वन्तीति तथोक्ताः सन्ति ।

भा०—यथा शरत्कालिकमेघानां छाया अस्थिरा भवति, तूर्णमेव नश्यति, तथैव यौवनशोभापीयमस्थिरा, न हि यौवनं कस्यापि स्थिरं भवति, येनोन्माद्यन्ति लोकाः । श्रीरप्यस्थिरेति व्याख्यान्तरे । तथा शब्दादयो विषया इमे उपभोगकाल एव रमणीयाः प्रतीयन्ते, परिणामे तु शरीरेन्द्रियादिशैथिल्यहेतुतया दुःखदायिनो भवन्ति, अतो विषयान् विहाय तपसि मनो ददता त्वया साधु कृतम् ।

अलं०—पूर्वार्धे समासगा वाचकलुप्तोपमा । व्याख्यान्तरे तुल्ययोगितापि । पूर्वोक्तस्य साधुसमारम्भस्य सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

अन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः संततापदः ।
इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जनः ॥ १३ ॥

अ०—संततापदः जन्मिनः अन्तकः पर्यवस्थाता (अस्ति) इति त्याज्ये भवे भव्यः जनः मुक्तौ उत्तिष्ठते ।

व्याक०—संतता आपदः यस्य तस्य संततापदः, संतत-शब्दे तनोतेः क्तः । जन्मिनः-जन्मशब्दाद् "व्रीह्यादिभ्यश्च" इति मत्वर्थीय इनिः, पर्यवस्थानकर्मणि षष्ठी कृद्योगे । पर्यवस्थाता-तिष्ठतेः तृच् । त्याज्ये-त्यजतेः "ऋहलोर्ण्यत्" "त्यजेश्च" इति निषेधात् कुत्वं न । भव्यः-भवतीति भूधातोः "भव्यगेय:…" इत्यादिना कर्तरि यत् । उत्तिष्ठते-"उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इत्यनेन नात्मनेपदम्, मुक्तौ-विषयसप्तमी ।

व्याख्या—संतताः-अनवच्छिन्नाः, आपदः-क्लेशाः, यस्य तथोक्तस्य, †जन्मिनः-शरीरधारिणः पुंसः, अन्तकः-मृत्युः, पर्यवस्थाता-विरोधी-प्रतिरोधकः अस्ति, इति-हेतोः, त्याज्ये-परिहरणीये, भवे-संसारे, भव्यः-योग्यः, जनः, मुक्तौ-मोक्षविषये, उत्तिष्ठते-सप्रयत्नो भवति । यद्वा-यो जनो मुक्तावुत्तिष्ठते, स-

*तदात्वे पात आपातः—इति वैजयन्ती ।

† प्राणी तु चेतनो जन्मी—इत्यमरः ।

एव भव्यः अस्तीति व्याख्येयम्।

भा०—किं च तपस्विन्! सर्वथा जगदिदं त्याज्यमेव, दुःखाक्रान्तत्वात्। आदौ हि जन्मिनो गर्भवासादिदुःखमेव महत्, (इदं जन्मिपदेन ध्वनितम्) ततो जातस्य जीवनमप्यनेकसंकटाकीर्णम्, यदि सुखमपि क्वचिद्भवेत्, तर्हि दुःखाक्रान्तमेव तत्। (इदं संततापद इति विशेषणेन व्यञ्जितम्) तदपि च कालाधीनम्, न जाने कदा म्रियेत। तस्मात् पण्डितजनः संसारमिमं त्यक्त्वा मुक्तिलाभायैव यतते।

अलं०—त्याज्यत्वे हेतूपादानात् काव्यलिङ्गम्। अत्र पद्ययुग्मे धृति-र्व्यभिचारी व्यक्त इति भावध्वनिः।

चित्तवानसि कल्याणी यत्त्वां मतिरुपस्थिता।
विरुद्धं केवलं वेषः सन्देहयति मे मनः॥ १४॥

अ०—त्वं चित्तवान् असि यत् त्वाम् कल्याणी मतिः उपस्थिता, केवलम् विरुद्धः वेषः मे मनः सन्देहयति।

व्याक०—चित्तवान्-चित्तशब्दात् प्राशस्त्ये मतुप्। कल्याणी-कल्याण-शब्दात् "बह्वादिभ्यश्च" इति ङीप्। मतिः-मन्यतेः क्तिन्। उपस्थिता-उप-तिष्ठतेः कर्तरि क्तः। विरुद्धः-रुधिर्धातोः क्तः। वेषः-विष्लृधातोर्घञ्। संदेह-यति-संपूर्वाद् दिहधातोर्णिच्, मनः-"गतिबुद्धि..." इति सूत्रेण प्रयोज्य-कर्मणि द्वितीया। वेषः प्रयोजकः। केवलमिति क्रियाविशेषणम्, * अवधा-रणेऽर्थे "सामान्ये नपुंसकम्" वा।

व्याख्या—त्वम्, चित्तवान्-प्रशस्तचित्तः-विवेकशीलः, असि, यत्, त्वाम्-भवन्तम्, कल्याणी-श्रेष्ठा-तपःप्रवृत्तिकरी, मतिः-बुद्धिः, उपस्थिता-प्राप्ता, किं-तु केवलम्-एकं यथा स्यात्तथा, विरुद्धः-तपस्विजनप्रतिकूलः, वेषः-कवचादि-धारणरूपः, मे-मम, मनः, सन्देहयति-संशयापन्नं करोति। यद्वा-विरुद्धः वेषः केवलम्-विरुद्धो वेष एव संदेहयति इति।

भा०—श्रेयस्करे तपश्चरणे तव मतिं विलोक्य विज्ञायते यत्, तव चित्तं विवेकशीलम्, अतोऽतिप्रशस्तम्। केवलं तपस्विविपरीतं तव वेषं दृष्ट्वा मे

---

* केवलः कृत्स्न एके च, केवलं चावधारिते—इति शाश्वतः।

मनसि सन्देहो जायते, यद् भवान् मुमुक्षुरस्ति न वा इति ।

अलं०—हेतुना साध्यसाधनादनुमानालङ्कारः ।

युयुत्सुनेवं कवचं किमामुक्तमिदं त्वया ।
तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवल्कले ॥ १५ ॥

अ०—त्वया युयुत्सुनेव इदम् कवचम् किम् आमुक्तम् ? हि तपस्विनः केवलाजिनवल्कले वसते ।

व्याक०—अजिनं च वल्कलं च अजिनवल्कले, केवले च ते अजिनवल्कले केवलाजिनवल्कले । युयुत्सुना-योद्धुमिच्छुः युयुत्सुः, तेन, युधेः सन्, "हलन्ताच्च" इति कित्त्वान्न गुणः । ततोऽप्रत्ययः । आमुक्तम्-मुचेः क्तः । तपस्विनः-तपःशब्दाद् विनिः । वसते-' वस् आच्छादने ' धातोर्लटि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम् । त्वयेति आमोचनकर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—त्वया, युयुत्सुना-योद्धुमिच्छुना पुरुषेणेव, इदम्-दृश्यमानम्, कवचम्-वर्म, किम्-किमर्थम्, आमुक्तम्-धृतम् ? हि-यतः, तपस्विनः, केवले-अन्योपस्कररहिते, अजिनवल्कले-अजिनम्-मृगचर्म, वल्कलम्-वृक्षत्वचम्, च वसते-परिदधते ।

भा०—यथा कश्चन युद्धार्थी कवचं धारयति, तथा त्वयापि धृतमस्ति, तत् कस्य हेतोः ? किं युयुत्सुरसि ?, तपस्विनस्तु केवलं मृगचर्म वृक्षत्वचं च धारयन्ति । न तु वस्त्राण्यपि, कवचस्य तु का कथा ! अतस्तपस्विनस्ते कवचधारणं सर्वथा विपरीतम् ।

अलं०—युयुत्सुनेवेत्युपमा । पूर्वार्धे सूचितं वैपरीत्यं सामान्येन समर्थ्यत उत्तरार्द्धे इत्यर्थान्तरन्यासः ।

प्रपित्सोः किं च ते मुक्तिं निःस्पृहस्य कलेवरे ।
महेषुधी धनुर्भीमं भूतानामनभिद्रुहः ॥ १६ ॥

अ०—मुक्तिम् प्रपित्सोः कलेवरे निःस्पृहस्य भूतानाम् अनभिद्रुहः ते महेषुधी भीमम् धनुः च किम् ।

व्याक०—निर्गता स्पृहा यस्य तस्य निःस्पृहस्य । अभिद्रुह्यतीति, तस्य अभिद्रुहः, न अभिद्रुहः अनभिद्रुहः । द्रुह्यतेः " सत्सूद्विष···" इति कर्तरि

क्विप् । भूतानामिति अभिद्रोहकर्मणि कृद्योगे षष्ठी, "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" इत्यनेन कर्मत्वम् । महान्तौ इषुधी महेषुधी । प्रपित्सोः-प्रपत्तुमिच्छोरिति सन्नन्तात् पद्यतेः उः । "सनिमीमा……" इत्यनेनेसादेशः । अभ्यासलोपः, मुक्तिमिति प्रपदनकर्मणि द्वितीया । "न लोका…" इति निषेधात् षष्ठी न । कलेवरे-विषयसप्तमी । किमिति सामान्ये नपुंसकमेकत्वं च ।

व्याख्या—मुक्तिम्-मोक्षम्, प्रपित्सोः-प्राप्तुमिच्छोः, कलेवरे-शरीरे, निःस्पृहस्य, भूतानाम्-प्राणिनाम्, अनभिद्रुहः-अहिंसकस्य, ते-तव, महेषुधी-महान्तौ तूणीरौ, भीमम्-भयोत्पादकम्, धनुः-कार्मुकं च, किम्-किमर्थं सन्ति ? मल्लिनाथस्तु किं चेत्यादौ पूर्वसमुच्चयार्थं व्याख्याय द्वितीयश्लोकेनान्वयं योजयति ।

भा०—त्वया भयङ्करं धनुः, महान्तौ तूणीरौ च भृतानि सन्ति, तत्सर्वं च शरीररक्षार्थं मृगयार्थं वोपयुज्यते, न हि शरीरे तेऽनुरागः, शरीरनिरपेक्षतयैव तपसि प्रवृत्तत्वात् । न वा त्वं प्राणिहिंसकः, मुमुक्षुत्वात्, अत एतद् धनुरादिधारणं किमर्थमिति न प्रतीयते ।

अलं०—विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः ।

भयङ्करः प्राणभृतां मृत्योर्भुज इवापरः ।
असिस्तव तपस्थस्य न समर्थयते शमम् ॥१७॥

अ०—प्राणभृताम् भयङ्करः मृत्योः अपरः भुजइव असिः तपस्थस्य तव शमम् न समर्थयते ।

व्याक०—प्राणान् बिभ्रतीति, तेषाम् प्राणभृताम्, क्विप् । भयं करोतीति भङ्करः "मेघर्तिभयेषु कृञः" इति खच् । "अरुर्द्विष…" इति मुमागमः । तपसि तिष्ठतीति तपस्थः "सुपि स्थः" इति कः, तस्य "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः" इति विसर्गलोपः । शमो व्याख्यातः । समर्थयते-अर्थयतेर्लट्, आगर्वीयत्वाद् आत्मनेपदम् ।

व्याख्या—प्राणभृताम्-जीवानाम्, भयङ्करः-भयजनकः, मृत्योः-यमस्य, अपरः-प्रसिद्धेतरः, भुजः-बाहुरिव, असिः-खड्गः, तपस्थस्य-तपश्चरतः, तव, शमम्-शान्तिम्, न समर्थयते-न परिपोषयति ।

भा०—तपःस्थितेनापि त्वया भृता प्राणिभयङ्करीयमसिलता मृत्योः

(प्रसिद्धभुजातिरिक्तः) भुजइव दृश्यते । अनयाऽपि ज्ञायते तव चेतसि शमो नास्तीति । शान्तिमतः शस्त्रानुपयोगात् ।

अलं०—असौ कालभुजत्वसम्भावनादुत्प्रेक्षा । न समर्थयते—इत्यनुमानम् ।

जयमत्रभवान्नूनमरातिष्वभिलापुकः ।
क्रोधलक्ष्म क्षमावन्तः क्वायुधं क्व तपोधनाः ॥१८॥

अ०—नूनम् अत्रभवान् अरातिषु जयम् अभिलापुकः (अस्ति) क्रोधलक्ष्म आयुधम् क्व (अस्ति) क्षमावन्तः तपोधनाः क्व (च) (सन्ति) ।

व्याक०—तप एव धनं येषां ते तपोधनाः । अत्रभवान्-इदं शब्दात् प्रथमान्ताद् भवच्छब्दयोगे "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" इत्यनेन त्रल् प्राग्दिशीयस्तद्धितः । तदनु भवच्छब्देन "सुपा" इति समासः । अभिलापुकः-अभिलष्यतेः "लषपतपद....." इत्यनेन उकञ् कृत्प्रत्ययः । तद्योगे 'नलोक.....' इति षष्ठीनिषेधान् 'जयम्' इत्यत्र कर्मणि द्वितीया । क्षमावन्तः-क्षमाशब्दान् नित्ययोगे मतुप् । अरातिषु-वैषयिके अधिकरणे सप्तमी ।

व्याख्या—*नूनम्-निश्चयेन, † अत्रभवान्-पूज्यो भवान्, अरातिषु-शत्रुषु-तद्विषये, जयम्, अभिलापुकः-विजयेच्छावान्, अस्तीति शेषः, (अन्यथा) क्रोधस्य-कोपस्य, लक्ष्म-चिह्नम्, आयुधम्-अस्त्रम्, क्व, अस्ति, क्षमावन्तः-शान्तिशीलाः, तपोधनाः-तपस्विनः क्व च, आयुधधारणं तपश्चरणं च परस्परविरुद्धमित्यर्थः ।

भा०—शत्रुविजिगीषयैव त्वं तपश्चरसीति तर्कयामि, यदि त्वं मुक्तये तपोऽतप्स्यः, तर्हि शस्त्रं नाधारयिष्यः । इमानि शस्त्राणि तव चेतसि क्रोधमनुमापयन्ति, मुमुक्षवस्तु शान्तिप्रधाना भवन्ति, यथा नैकत्र शान्तिक्रोधयोः सम्भवः, विरोधात्, तथैव तत्कार्ययोर्मुख्यतपःशस्त्रधारणयोरपि नैकत्र सम्भवः, विरोधादेवेति । तस्माद् आयुधधारिणस्ते तप इदं गौणमेव । तपोधनाः-इत्युक्त्या तप एव तेषां धनम्, न हि प्रयोजनान्तरसिद्धये तपस्तेषाम्, तव तु प्रयोजनान्तरार्थं तप इति न त्वं तपोधन इति द्योतितम् ।

---

* नूनं तर्केऽपि निश्चये—इत्यमरः ।

† त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि—इति यादवः ।

अलं०—क्रोधचिन्हैरायुधैः शत्रुविजिगीषानुमानादनुमानालङ्कारः । आयुधतपसोः सहयोगस्याघटितत्वनिबन्धनाद्विषमः । क्रोधलक्ष्मेत्यायुधविशेषणं साभिप्रायमिति परिकरश्च ।

यः करोति वधोदर्का निःश्रेयसकरीः क्रियाः ।
ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः स मूढः पङ्कयत्यपः ॥१९॥

अ०—यः निःश्रेयसकरीः क्रियाः वधोदर्काः करोति स मूढः ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः अपः पङ्कयति ।

व्याक०—निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसम्, "कुगतिप्रादयः" इति समासः, "अचतुर..." इत्यादिना अच् समासान्तः, तत् कुर्वन्ति ता निःश्रेयसकरीः । "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" इति हेत्वर्थे टः । टित्त्वान् ङीप् । द्वितीयान्तं क्रियाणां विशेषणम् । वधः उदर्कः यासां ता वधोदर्काः । वधशब्दे हन्तेरप्, वधादेशश्च । इदं क्रियाणां विधेयविशेषणम् । ग्लानिमेव दोषम् छिन्दन्ति ग्लानिदोषच्छिदः, क्विप्, द्वितीयाबहुवचनम्, अपां विशेषणम्, मूढशब्दे मुह्यतेः क्तः । पङ्कयति-पङ्कवतीः करोति इति मतुबन्तात् पङ्कशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच्, णाविष्ठवद्भावेन मतुपो लुक् । यद्वा केवलादेव पङ्कशब्दाद् णिच् ।

व्याख्या—यः-पुरुषः, निःश्रेयसम्-मुक्तिः, तत्करीः-तद्धेतुभूताः, क्रियाः-तपोनुष्ठानादीनि कर्माणि, वधोदर्काः-वधः-परहिंसा, *उदर्कः-परिणामः, यासां तथाभूताः, करोति, सः, मूढः-विवेकरहितः पुरुषः, ग्लानिदोषच्छिदः-ग्लानिम्-पिपासामेव, दोषम्, छिन्दन्ति-नाशयन्ति, तथाभूताः, स्वच्छाः-निर्मलाः, अपः-जलानि, पङ्कयति-पङ्कवतीः करोति । यद्वा-ता अपः पङ्कयति-पङ्कं करोति, पङ्कतां नयतीति ।

भा०—ननु जयार्थमेव तपश्चेत् को दोषः इत्येवं शङ्कायामुच्यते यथा पिपासानिवृत्तिहेतूनां महाफलानां स्वच्छानामपां कर्दमकरणे विनियोगो विद्भिर्गर्ह्यते, तथा मोक्षरूपमहाफलसाधनीभूतस्य तपसः परहिंसारूपे तुच्छे फले

* उदर्कः फलमुत्तरम्—इत्यमरः ।

विनियोगोऽपि गर्ह्य एव, तस्मात् परहिंसामात्रार्थं निर्जने तव तपस्युद्योगः सुतरामविवेकपूर्ण एवेति ।

अलं०—त्वया शत्रुजयार्थं तपो न कर्तव्यमिति विशेषे प्रस्तुते, सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । यत्तच्छब्दघटितपूर्वोत्तरवाक्ययोः 'यदनिश्रेयसफलायाः क्रियाया अधोदर्कीकरणम्, तदपां पङ्करूपताकरणम्' इति वाक्यार्थस्योपमाकल्पनं विना पर्यवसानाभावाद् निदर्शना।

मूलं दोषस्य हिंसादेरर्थकामौ स्म मा पुषः ।
तौ हि तत्त्वावबोधस्य दुरुच्छेदावुपप्लवौ ॥२०॥

अ०—हिंसादेः दोषस्य मूलम् अर्थकामौ मा स्म पुषः, हि तौ तत्त्वावबोधस्य दुरुच्छेदौ उपप्लवौ (स्तः) ।

व्याक०—हिंसा आदिः यस्य तस्य हिंसादेः, तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, तेन हिंसाया अपि संग्रहः । अर्थश्च कामश्च अर्थकामौ । मा स्म पुषः-"स्मोत्तरे लङ् च" इति मास्मयोगे लुङ्, पुषादित्वात् च्लेरङ् "न माङ्योगे" इत्यडागमाभावः । अवबोधशब्दो घञन्तः । दुरुच्छेदौ-छिनत्तेः कृच्छ्रार्थे खल् । उपप्लवौ-प्लवतेः "ऋदोरप्" ।

व्याख्या—हिंसादेः-परमारणानृतवचनप्रभृतेः, दोषस्य-अवगुणस्य, मूलम्-कारणम्, अर्थकामौ-द्रव्यार्जनविषयोपभोगरूपौ गौणपुरुषार्थौ, मा स्म पुषः-न वर्धयस्व, हि-यतः, तौ-अर्थकामौ, तत्त्वावबोधस्य-तत्त्वज्ञानस्य, दुरुच्छेदौ-दुर्वारौ, * उपप्लवौ-उत्पातौ-अन्तरायौ, स्तः ।

भा०—यद्यप्यर्थकामावपि पुरुषार्थमध्ये गणिताविति तदुन्नतये तपः सम्भवेन्नाम, तथापि अर्थकामयोरत्यन्तमासक्तिर्निषिद्धैव । यतः, अर्थकामौ खलु हिंसानृतस्तेयादीनां प्रबलानां दोषाणां मूलकारणं स्तः, तदुक्तमभियुक्तैः-'स्त्रीकामा धनकामाश्च किं न कुर्वन्ति पातकम्' इति । किं च, तौ मोक्षसाधनस्य तत्त्वज्ञानस्यान्तरायभूतौ, न ह्यर्थकामसक्तयोस्तत्त्वजिज्ञासाप्युदेति । प्रवृद्धयोश्च तयोर्वारणमतिदुष्करम् । अतः परमपुरुषार्थमोक्षपरिपन्थित्वादर्थकामयोरासक्तिस्त्याज्यैवेति ।

* उपप्लवः सैंहिकेये विप्लवोत्पातयोरपि-इति रामाश्रमः

अलं०—अर्थकामयोरपोपपत्ते हेतूपन्यासात् काव्यलिङ्गम्।

अभिद्रोहेण भूतानामर्जयन् गत्वरीः श्रियः।
उदन्वानिव सिन्धूनामापदामेति पात्रताम्॥ २१॥

अ०—भूतानाम् अभिद्रोहेण गत्वरीः श्रियः अर्जयन् (पुरुषः) उदन्वान् सिन्धूनामिव आपदां पात्रताम् एति।

व्याक०—अभिद्रोहेण-अभिपूर्वाद् द्रुह्यतेर्घञ्, हेतौ तृतीया। भूतानामिति अभिद्रोहकर्मणि षष्ठी। गत्वरीः-" गत्वरश्च " इति गमेः क्वरबन्तं निपात्यते, " टिड्ढा…" इति ङीप्, श्रियां विशेषणम्, द्वितीयान्तम्। अर्जयन्-अर्जे... हेतौ शतृप्रत्ययः। उदकमस्यास्तीति उदन्वान्, उदकशब्दात् मतुप्, "... न्वानुदधौ च " इति निपातनादुदकशब्दस्योदन्नादेशः, नलोपाभावश्च। ... ताम्-तलन्तं द्वितीयान्तम्। श्रिय इत्यर्जनकर्म।

व्याख्या—भूतानाम्-प्राणिनाम्, अभिद्रोहेण-पीडया, गत्वरीः-गमनशीलाः-अस्थिराः, श्रियः-लक्ष्मीः, अर्जयन्-संपादयन्, पुरुषः, उदन्वान्-समुद्रः, सिन्धूनामिव-नदीनां यथा, तथा आपदाम्-आपत्तीनाम्-पतनस्य, पात्रताम्-आश्रयत्वम्, एति-प्राप्नोति, आश्रयो भवतीति।

भा०—अर्थकामयोर्हेयत्वमुक्तम्। तत्रार्थस्य विशेषेण दोषा उद्भाव्यन्ते न हि अन्येषां प्राणिनां विद्रोहेण विना संपल्लभ्यते-इति प्रसिद्धमेतत्। यैश्च सम्पदर्जने विरोधः कृतः, ते प्राप्तेऽवसरे एतं द्रोग्धारमपि पातयिष्यन्त्येवेति सुलभाः श्रीपरस्यापदः। यथा समुद्रे निरवच्छिन्नप्रवाहा नद्यः पतन्ति तथैव तस्मिन् पुरुषे निरन्तरं विपद आपतन्ति य ऐश्वर्यप्राप्तये प्राणिहिंसां विधत्ते। भूतानामिति श्रिय इति च बहुवचनोपन्यासेन लोभाक्रान्तेन बहुविधसम्पदर्जने बहुभिर्भूतैरनेन विद्रोहः कृतः, ते सर्वेऽपि क्रमेण निर्यातनं कुर्युरिति आपदां सातत्यं व्यञ्जितम्, तदेव चोदन्वदुपमया दृढीकृतम्। न च सम्पद एव ता विपद्भ्यो रक्षिष्यन्तीति भ्रमितव्यम्, यतः सम्पदो गत्वर्यः-गमनशीला नैकत्र तिष्ठन्ति, ता विनङ्क्ष्यन्ति, आपदश्चागमिष्यन्तीत्यनर्थोदर्कता दृढीकृता।

अलं०—उपमा। उदन्वानुपमानम्, पुरुष उपमेयः। बिम्बप्रतिभावापन्ननदीविपदाश्रयता समानो धर्मः। पात्रशब्द आश्रये निरूढलाक्षणिकः।

गत्वरीति विशेषणस्य साभिप्रायत्वात्परिकरः ।

या गम्याः सत्सहायानां यासु खेदो भयं यतः ।
तासां किं यन्न दुःखाय विपदामिव संपदाम् ॥ २२ ॥

अ०—याः सत्सहायानां गम्याः (सन्ति) यासु (सतीषु) खेदः (भवति) यतः भयम् (जायते) विपदामिव तासां संपदां किम् (अस्ति) यद् दुःखाय न (संपद्यते) ।

व्याक०—सन्तः सहायाः येषां तेषां सत्सहायानाम् । "कृत्यानां कर्तरि वा" इति कर्तरि षष्ठी । गम्याः-गमेः "पोरदुपधात्" इति शक्यार्थे यत् । खेदः-खिद्यतेर्घञ् । यतः-यच्छब्दात्तसिल् । "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वम् । यासु-सति सप्तमी । तासामिति षष्ठी किंसम्बन्धे । दुःखाय-अध्याहृतक्लृपधातुयोगे "क्लृपि संपद्यमाने च" इति चतुर्थी । 'यद् दुःखाय न' इत्युत्तरवाक्यगतो यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं नापेक्षते-इत्यसकृदुक्तम् ।

व्याख्या—याः-सम्पदः, सन्तः-श्रेष्ठाः (विद्यमाना वा) सहायाः-पृष्टपोषकाः सहचराः, येषां तथाभूतानामेव पुरुषाणाम्, गम्याः-तैरेव प्राप्तुं शक्याः, (विपत्पक्षे तथाविधैः गम्याः-निस्तरणीयाः) सन्ति, यासु-सम्पत्सु सतीषु, खेदः-रक्षणादिक्लेशः, (विपत्पक्षे-स्वरूपसत्तामात्रेण खेदः) जायते, यतः-याभ्यः-सम्पद्भ्यः, भयम्-अपहरणादिभीतिः, (विपत्पक्षे-विपत्स्वरूपेणैव) जायते, किं बहुना, विपदामिव, तासां संपदाम्, सम्बन्धि, किमस्ति, यद् दुःखाय-क्लेशाय, न भवति, सर्वमपि दुःखमेवोत्पादयतीत्यर्थः ।

भा०—विचारे क्रियमाणे प्रतीयते-यत्संपदो विपदश्च तुल्या एव । तथा हि यथा विपदः प्रशस्तान् सहायान् विना सर्वथा अगम्याः (अनिस्तरणीयाः) तथैव संपदोऽपि तान् विना अगम्याः (अप्राप्याः) सन्ति । सहायान्वेषणे च क्लेशो जायत एव, न हि सहायाः सर्वदा सुलभा भवन्ति, तदानुगत्ये च स्वातन्त्र्यहानिरित्यपरः क्लेशः । किं च यथा विपत्सु सतीषु खेदो जायते, तथा संपत्स्वपि रक्षणादिक्लेशो दुर्निवारः, यथा च विपदः स्वरूपतो भयहेतवः, तथैव संपदोऽपि चोरादिभयं नित्यमेवावहन्ति । अतो विपदो यथा लोके दुःखदा इति हेयतया प्रसिद्धाः, तथैव संपदोऽपि मन्तव्याः ।

अलं०—उपमालङ्कारः । गम्या इति श्लिष्टं पदम् । विपद्गमया संपदां हेयत्वं व्यज्यते इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

दुरासदानरीनुग्रान् धृतेर्विश्वासजन्मनः।
भोगान् भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्नदुर्लभा ॥२३॥

अ०—दुरासदान् विश्वासजन्मनः धृतेः उग्रान् अरीन् भोगान् आहेयान् भोगानिव अध्यास्य (स्थितेन पुरुषेण) आपद् दुर्लभा न अस्ति ।

व्याक०—विश्वासाद् जन्म यस्यास्तस्या विश्वासजन्मनः । जन्मोत्तरपदो व्यधिकरणबहुव्रीहिः । विश्वास इति श्वसितेर्घञ् । दुरासदान्-दुःखेनासद्यन्त इति सीदतेः कर्मणि कृच्छ्रार्थे खल् । धृतिशब्दः क्तिन्नन्तः । भोगान्-भुज्यन्ते इति भुजेर्घञ् । "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्यनेन अध्यासनकर्मत्वे द्वितीया। आहेयान्-अहिषु भवानिति अहिशब्दाद् "दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्" । अध्यास्य-अधिपूर्वाद् आस्तेर्ल्यप् । अध्याहृतसमानकर्तृक-स्थितिक्रियापेक्षं तादृशलाभक्रियापेक्षं वा पूर्वकालिकत्वम् । दुर्लभशब्दो व्याख्यातः ।

व्याख्या—दुरासदान्-दुष्प्रापान्, विश्वासाद्-विस्रम्भाद्, जन्म, यस्याः तथोक्तायाः, धृतेः-धैर्यस्य, उग्रान्-महतः, अरीन्-शत्रून्, भोगान्-उपभोग-साधनानि धनानि-संपदः, आहेयान्-अहिषु सर्पेषु भवान्, सर्पाणाम्, *भोगानिव-फणासदृशान्, अध्यास्य-अधिष्ठाय-स्थितेन, अधितिष्ठता पुरुषेण आपत्-पतनम् (पक्षे मरणं च) दुर्लभा, नास्ति । अवश्यं लभ्यते इति ।

भा०—पूर्वं तु धनं दुर्लभमेव, दैवाद् बहून् क्लेशान् सोढ्वा लब्धमपीदं विश्वासधैर्ययोर्नाशकं भवति, यतस्तदरक्षायै चेतश्चलं भवति, अत्र वा रक्ष्ये तत्र वेति निरन्तरं सङ्कल्पयति, न क्वापि स्थितिं लभते, धनिकस्य सर्वत्राविश्वासात् । अविश्वस्तस्य च शान्तिसुखं दूर एव । तथा च यथा सर्पस्य फणायां स्वयं स्थितेन पुरुषेण मरणं प्राप्यत एव, तथा धनार्जनपरेणाप्यापत्प्राप्यत एव । स्वरूपेणैव धनमापद्रूपमेवेति । दुरासदादिविशेषणं सर्पपक्षेऽपि योज्यम्, सर्पफणापि दुरासदा (दुर्ग्रहा) भवति, गृहीतापि च दशनभिया स्वान्तमधीरं विधत्ते, न जाने कदावसरं गृहीत्वा दशेदित्यविश्वासश्च तत्र ।

* भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणयोरपि—इति विश्वः ।

अलं०—उपमा । आपदां हेतुतैव साधर्म्यम् ।

नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते ।

आसक्तास्तास्वमी मूढा वामशीला हि जन्तवः ॥ २४ ॥

अ०—श्रियः जातु अन्तरज्ञाः न (भवन्ति) आसां प्रियैः न भूयते, मूढाः अमी तासु आसक्ताः (भवन्ति) हि जन्तवः वामशीलाः (सन्ति) ।

व्याक०—अन्तरं जानन्तीत्यन्तरज्ञाः । ज्ञाधातोः "आतोऽनुपसर्गे कः" उपपदसमासः । वामं शीलं येषां ते वामशीलाः । प्रियैः-प्रीणातेः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । भवनक्रियाया अनुक्ते कर्तरि तृतीया । भूयते-भवतेर्भावे लट् । आसक्ताः-आङ्पूर्वात् षञ्जधातोः क्तः । तासु-विषयसप्तमी ।

व्याख्या—श्रियः-संपदः, जातु-कदाचिदपि, अन्तरज्ञाः-भेदज्ञाः-योग्यायोग्यविवेकवत्यः, न भवन्ति, अत एव आसाम्-श्रीणाम्, प्रियैः-प्रेमपात्रैः (कैरपि) न भूयते, नेमाः कुत्राप्यनुरागं बध्नन्तीति यावत् । मूढाः-विवेकशून्याः, अमी-धनैषिणः पुरुषाः, तासु-विवेकरहितासु-अननुरक्तासु च लक्ष्मीषु, आसक्ताः-कृतानुरागाः, भवन्ति, हि-निश्चयेन, जन्तवः-प्राणिनः, वामशीलाः-विपरीतस्वभावाः सन्ति ।

भा०—इतोऽपि हेतोः सम्पदो हेयाः-तथा हि इमा विवेकशून्या योग्यायोग्यविशेषं न परिचिन्वन्ति, योग्यं विहायायोग्याश्रयणात्, अयोग्यवद् योग्यस्यापि त्यागाद् वा । नापि इमाः कुत्रचिदेकस्मिन् बद्धानुरागा भवन्ति, यः-पुरुषोऽद्य श्रीभिः सेव्यते, स एव परेद्युस्ताभिरेव तृणत्याजं त्यज्यते, तथा च पण्यपुरन्ध्रीष्विवासु श्रीषु मूढा एव पुरुषा आसजन्ति, न बुद्धिमन्तः । य आसक्ताः, तेषां विपरीतस्वभावजन्यो दोषः ।

अलं०—श्रीषु प्रस्तुतासु अप्रस्तुतपण्यस्त्रीव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः । उत्तरार्धे अर्थान्तरन्यासः ।

कोपवादः स्तुतिपदे यदशीलेषु चञ्चलाः ।

साधुवृत्तानपि क्षुद्रा विक्षिपन्त्येव संपदः ॥२५॥

अ०—(संपदः) अशीलेषु चञ्चलाः इति यद् (अत्र) स्तुतिपदे कः अपवादः (अस्ति) (किन्तु) क्षुद्राः संपदः साधुवृत्तान् अपि विक्षिपन्ति एव ।

व्याक०—अविद्यमानं शीलं येषु तेषु अशीलेषु, "नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः" इति बहुव्रीहिः । स्तुतेः पदे स्तुतिपदे, ष्टुञ्धातोः क्तिनि स्तुतिः । साधु वृत्तं येषां तान् साधुवृत्तान् । वृत्तमिति वृतुधातोः क्तान्तम्, अपवादः-अपपूर्वाद् वदतेर्घञ् ।

व्याख्या—संपदः-श्रियः, अशीलेषु-दुर्वृत्तेषु, चञ्चलाः-अस्थिराः, भवन्ति, इति यद् दृश्यते, अत्र स्तुतिपदे-स्तुतिस्थाने, (स्तुतिविषये वा) कः अपवादः-को विरोधः-का निन्देति, न कोऽप्यपवाद इत्यर्थः । किन्तु क्षुद्राः-तुच्छाः, सम्पदः, (दुर्वृत्तानिव) साधुवृत्तान्-सुशीलानपि पुरुषान्, विजिपन्ति-दूरं त्यजन्त्येवेति । स एष साधुपुरुषत्याग एव तासामपवादपदम् ।

भा०—ननु दुष्टेभ्य एव पुरुषेभ्यः श्रियोऽपयान्ति, न तु शिष्टेभ्य इति चेद्, मैवं वोचः । तथा सति श्रियां चाञ्चल्यापवादो लोके न स्यात् । दुर्वृत्तं पुरुषं त्यजन्त्यः श्रियः केन वा न प्रशस्यन्ते, अपात्रत्यागस्य सर्वैरपि प्रशंसनात् । किन्तु क्षुद्रा विवेकशून्या इमाः श्रियः दुर्वृत्तमिव सद्वृत्तमपि दूरतस्त्यजन्ति, अत एव इमा निन्द्यन्ते । तस्मात्त्याग आसां स्वाभाविक एवेति हेया एवेमाः । अनेन संदर्भेण अर्थो न पुरुषार्थ इति दृढीकृतम् ।

कृतवानन्यदेहेषु कर्ता च विधुरं मनः ।
अप्रियैरिव संयोगो विप्रयोगः प्रियैः सह ॥ २६ ॥

अ०—अप्रियैः संयोगइव प्रियैः सह विप्रयोगः अन्यदेहेषु मनः विधुरं कृतवान् कर्ता च ।

व्याक०—अन्येषु देहेषु अन्यदेहेषु । संयोगविप्रयोगयोर्युजन्तेर्घञ् । कृतवान्-करोतेर्भूते क्तवतुः । कर्ता-करोतेः लुट्तृचोः श्लिष्टं रूपम्, करिष्यति, करोति इति चार्थः । अप्रियैः, प्रियैः-उभयत्र सहयोगे तृतीया ।

व्याख्या—अप्रियैः-अनिष्टैः, संयोग इव-सम्बन्धो यथा, तथा, प्रियैः सह विप्रयोगः-इष्टविरहः, अन्यदेहेषु-स्वस्यैव देहान्तरेषु अतीतानागतेषु, मनः, विधुरम्-दुःखितम्, कृतवान्, कर्ता च-करिष्यति च, वर्तमाने करोति च ।

भा०—यदि कथयसि-वैरनिर्यातनार्थं तपस्तपस्यामि इति तदपि नोचितम्, आप्रयकेरणेन शत्रूणां पीडोत्पादनं विना वैरनिर्यातनासिद्धेः, अप्रियं

सम्पाद्य कस्यचित् पीडोत्पादनं च सर्वथा त्याज्यम्, यतः तव मनोपि अप्रिय-संयोगप्रियविप्रयोगाभ्यां पीडितमभूत्, भविष्यति, वर्तमाने भवति च, तथा च 'अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदाचरेत्' इत्यभियुक्तोक्त्या आत्मदृष्टान्तेन त्वथा पराप्रियकरणाद् विरमणीयमेव । यद्वा-अर्थनिन्दा प्रपञ्चिता, कामनिन्दा प्रारभ्यते । कामे जीवातुः प्रियसंयोगः, स एव निन्द्यते-विरहदुःखभीतेः सद्भावात् प्रियसंयोग एव नाभिलषणीय इति ।

अलं०—उपमा, अप्रियसंयोग उपमानम्, प्रियवियोग उपमेयः ।

शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः ।
विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥ २७ ॥

अ०—प्रियसमागमे सति शून्यम् आकीर्णताम् एति, व्यसनम् उत्सवैः तुल्यम् (भवति) विप्रलम्भः अपि लाभाय (कल्पते)।

व्याक०—'सम्' 'आङ्' एतत्पूर्वाद् गमेरप्प्रत्यये समागमः । आकीर्णताम्-आङ्पूर्वात् 'कॄ विक्षेपे' धातोर्निष्ठा, "ॠत इद् धातोः", निष्ठान्ताद् भावे तल् । उत्सवैः-उत्सूते हर्षम् इति पूङ्धातोः पचाद्यच् । "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्···" इति तृतीया । विप्रलम्भः-विप्रपूर्वाल्लभतेर्घञ्, "लभेश्च" इति नुमागमः । लाभाय-पूर्ववद् घञ् । नुम् तु न, "उपसर्गात् खल्घञोः" इति नियमात् सोपसर्गस्यैव लभेस्तद्विधानात् । क्लृपिं सम्पद्यमानं वाध्याहृत्य "क्लृपि सम्पद्यमाने च" इत्यनेन चतुर्थी ।

व्याख्या—प्रियसमागमे-इष्टसंयोगे सति, शून्यम्-रिक्तमपि स्थानम्, आकीर्णताम्-संकुलताम्-पूर्णताम्, एति-प्राप्नोति, समृद्धमिव प्रतीयते इति यावत्, व्यसनम्-विपदपि, उत्सवैः तुल्यम्-उत्सवसदृशम्, आनन्दजनकं भवति, विप्रलम्भः-वञ्चनापि, लाभायैव कल्पते ।

भा०—प्रियसमागमस्य सुखैकहेतुता लोकैर्मता-इति प्रपञ्च्यते-प्रियसमागम एव लोकैः सर्वस्वं मन्यते, प्रियेण सह स्थितौ सत्यां शून्यमपि स्थानं समृद्धं प्रतीयते, दुःखमपि प्रियेण सह भुज्यमानमुत्सव इव मन्यते, प्रियो यदि वञ्चनामपि कुर्यात्, तदापि लाभ एव मन्यते लोकैः ।

अलं०—शून्यादीनामाकीर्णत्वादिप्रतिपादनाद् विरोधोक्तिः, प्रियसमागम-

स्य सर्वसुखनिदानता व्यङ्ग्या ।

तदा रम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः ।
तदैकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥ २८ ॥

अ०—यदा (जनः) इष्टेन रहितः (भवति) तदा (तस्य) रम्याणि (अपि) अरम्याणि (भवन्ति) तदा प्रियाः असवः शल्यं (भवन्ति) तदा सबन्धुः सन् (अपि) एकाकी (भवति) ।

व्याक०—बन्धुभिः सह वर्तमानः सबन्धुः । तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । रहितः-रहयतेः चौरादिकान्निष्ठा, मित्त्वाद् ह्रस्वः । एतत्कर्तरि 'इष्टेन' इति तृतीया । एकाकी "एकादाकिनिच्चासहाये" इत्याकिनिच् प्रत्ययः ।

व्याख्या—यदा-यस्मिन्नवसरे, जनः, इष्टेन-प्रियेण, रहितः-त्यक्तः, विप्रयुक्तः, भवति, तदा तस्य कृते रम्याणि-मनोहराण्यपि वस्तूनि, अरम्याणि-असनोहराणि-दुःखकराणि, भवन्ति, तदा, प्रियाः-सततम् एष्टव्याः, असवः-प्राणाः, शल्यम्-बाणाग्रवद् दुःखदा असह्या वा, भवन्ति, तदा, सबन्धुः-बन्धुयुक्तः सन्नपि, एकाकी-निःसहाय इव भवति ।

भा०—यथा प्रिययोगः सुखैकनिदानम्, तथा प्रियविरहो दुःखैकनिदानं लोकानां मत इत्याह, स्पष्टो भावार्थः ।

युक्तः प्रमाद्यसि हितादपेतः परितप्यसे ।
यदि नेष्टात्मनः पीडा मा सञ्जि भवता जने ॥२६॥

अ०—(त्वम्) युक्तः (सन्) हिताद् प्रमाद्यसि, अपेतः (सन्) परितप्यसे, यदि आत्मनः पीडा न इष्टा (तर्हि) भवता जने मा सञ्जि ।

व्याक०—प्रमाद्यसि-प्रपूर्वान् माद्यतेर्दैवादिकाल्लट् । अपेतः-अपपूर्वाद् इणधातोः क्तः । परितप्यसे-तपेर्दैवादिकाल्लट् । पीडा-भिदादित्वात् "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इत्यनेनाङ्, एषणक्रियायाः उक्ते कर्मणि प्रथमा । तर्हि-तच्छब्दाद् "अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्" इति र्हिल् प्रत्ययः । मा सञ्जि-षञ्जधातोः कर्मणि लुङ्, "न माङ्योगे" इत्यडागमनिषेधः । हितादिति "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" इति प्रमादयोगे अपादानत्वाद् अपादाने पञ्चमी । भवतेति-एषणस्य सञ्जनस्य च कर्तरि तृतीया । जने-अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी ।

व्याख्या—त्वम्, प्रियजनेन, युक्तः-संयुक्तः सन्, हितात्-श्रेयसः-करणीयात्, प्रमाद्यसि-च्युतो भवसि, अपेतः-वियुक्तस्तु सन्, परितप्यसे-दुःखी भवसि, तस्माद्, यदि आत्मनः पीडा-दुःखम्, न इष्टा-न अभिमता, तर्हि भवता-त्वया, जने-कस्मिंश्चिदपि स्वजने, मा सङ्गि-सङ्गः-स्नेहः, न क्रियताम् । मल्लिनाथस्तु हितेन युक्तः प्रमाद्यसि-हृष्टो भवसि, हिताद् अपेतः-रहितस्तु परितप्यसे । यदि स्वस्य पीडा नाभिमता तर्हि जने-अन्यस्मिन्नपि, सा पीडा मा सञ्जि-न सज्यताम्-इति व्याचख्यौ । तत्रोत्तरार्द्धेनैव सर्वस्मिन्नभिधेये संगृहीते पूर्वार्द्धमपुष्टार्थम्, प्रमाद्यसीति हर्षेऽर्थे अवाचकं चेति तदुपेक्षितम् ।

भा०—प्रियसंप्रयोगविप्रयोगयोः सुखदुःखकहेतुतां लोकदृष्ट्या व्याख्याय तत्त्वदृष्ट्या हेयतामाह-यदि जनः प्रियेण संयुक्तो भवेत्, तदा कामवशगो हिताचरणे न प्रवर्तते-इत्यनर्थः, यदि तु वियुक्तो भवेत्, तदा वियोगदुःखेनाकर्मण्यतां याति । ततश्चोभयथाप्यनर्थसद्भावादयमेव दुःखविघातक उपायो यत्केनचित्सङ्ग एव न कर्तव्यः । तेन न हितप्रमादो न वियोगदुःखं च स्यात् ।

अलं०—असङ्गस्य हेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गम् ।

जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वाँल्लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान् मा स्म वधीन्न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥२०॥

अ०—अस्य जन्मिनः स्थितिम् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् विद्वान् भवान् न्याय्यं मा स्म वधीत्, हि साधवः न्यायाधाराः (भवन्ति) ।

व्याक०—न्यायः आधारो येषां ते, न्यायस्य आधारा वा न्यायाधाराः । न्यायशब्दे निपूर्वादिणः "परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः" इत्यनेनाभ्रेषार्थे घञ् । आधारेति "अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्" इत्यनेन आङ्पूर्वाद् धरतेर्घञन्तं निपात्यते । जन्मिनः-जन्मास्यास्तीति जन्मशब्दाद् "व्रीह्यादिभ्यश्च" इतीनिः । तिष्ठतेः क्तिनि स्थितिम् । चलाचलाम्-चलतेः पचाद्यच्, "चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्" इत्यनेन द्विर्भावः, अभ्यासस्याागमश्च । विद्वान्-विदेर्हेतौ शतृप्रत्यये तस्य "विदेः शतुर्वसुः" इति वसुरादेशः । न्याय्यम्-न्यायादनपेतम् "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति न्यायशब्दाद् यत् । मा स्म वधीत्-स्मोत्तरे माङ्युपपदे हन्तेः "स्मोत्तरे लङ्

च " इत्यनेन लुङ्, " लुङि च " इत्यनेन हन्तेः वधादेशः, युष्मच्छब्दाभावात् प्रथमपुरुषः ।

व्याख्या—अस्य जन्मिन-उत्पत्तिधर्मकस्य शरीरस्य (शरीरिणो वा, शरीरविशिष्टस्य तस्यापि जन्मित्वात्) स्थितिम्-अवस्थानम्, लक्ष्मीमिव-संपत्तद्दशीम्, चलाचलाम्-चञ्चलाम्, अनित्याम्, विद्वान्-जानानः, भवान्, न्याय्यम्-न्यायोपेतं मार्गम्, मा स्म वधीत्-न जहि-न त्यजेति यावत् । हि-यतः, साधवः-सत्पुरुषाः, न्यायाधाराः-न्यायः-औचित्यमेव, आधारः-अवलम्बः, येषाम्, तथाभूताः, (यद्वा-न्यायस्य आधाराः-आश्रयाः-औचित्यपक्षपातिनः) भवन्ति ।

भा०—यथा लक्ष्मीरस्थिरा, तथेदं जीवनमप्यस्थिरमिति त्वं सम्यग् वेत्सि. अतोऽस्थिरवस्तुकृते त्वया परपीडनेन न्यायमार्गो न त्यक्तव्यः । साधवः खलु न्याय्यमेव कर्म विदधते, नान्याय्यम्, यदि त्वं परान् पीडयसि, तर्हि लोकैरसाधुरिति व्यपदेक्ष्यसे ।

अलं०—विद्वान् इति शतृप्रत्ययेनास्थैर्यवेदनस्य न्याय्यात्यागे हेतुत्वप्रतिपादनात् काव्यलिङ्गम् । 'न्यायाधाराः' इति सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । इवशब्देन लक्ष्मीजीवनयोरुपमानोपमेयभावप्रतिपादनाद् उपमा ।

विजहीहि रणोत्साहं मा तपः साधु नीनशः ।
उच्छेदं जन्मनः कर्तुमेधि शान्तस्तपोधन ! ॥२१॥

अ०—हे तपोधन ! रणोत्साहं विजहीहि, साधु तपः मा नीनशः जन्मनः उच्छेदं कर्तुं शान्तः एधि ।

व्याक०—तपः धनं यस्य स तपोधनः, सम्बोधने सुलोपः विजहीहि-' ओहाक् त्यागे ' इति जौहोत्यादिकाद् लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम्, सन्धिद्भावदीर्घौ । तप इति " गतिबुद्धि " इति सूत्रेण प्रयोज्यकर्म । उच्छेदम्-उत्पूर्वाच्छिनत्तेर्घञ् । शान्तः-शाम्यतेः क्तान्तम्, उगित्त्वाद् " यस्य विभाषा " इतीण्निषेधः । एधि-अस्तेर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम् ।

व्याख्या—हे तपोधन-तपस्विन्, रणे-संग्रामविषये, *उत्साहम्-अध्य-

* उत्साहोऽध्यवसायः स्यादित्यमरः ।

वसायम्-(उद्योगम्-*लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयांसं प्रयत्नमिति मल्लिनाथः) विजहीहि-विशेषतो मुञ्च । साधु-निःश्रेयससाधकत्वात् समीचीनम्-श्रेष्ठम्, तपः-कृच्छ्रादिकर्म, (लक्षणया तज्जनितां सिद्धिम्) मा नीनशः-न नाशय । जन्मनः-भूयः शरीरबन्धस्य, उच्छेदम्-निरोधम्, कर्तुम्-मोक्षमधिगन्तुम्, शान्तः, एधि-शमपरो भव, विजिगीषां त्यजेति यावत् ।

भा०—अतो हे तपस्विन् ! त्वं रणोत्साहं त्यज, मोक्षसाधकस्य तपसो वैरनिर्यातनरूपायाल्पफलाय दुरुपयोगं मा कार्षीः । मोक्षप्राप्तये शान्तिं धत्स्व । तत एव ते तपोधनत्वं सम्यक् समर्थितं स्यात् ।

अलं०—साधु इति तपसो विशेषणम्, तपोधन इति विशेष्यं च साभिप्रायमिति परिकरपरिकराङ्कुरौ ।

जीयन्तां दुर्जया देहे रिपवश्चक्षुरादयः ।
जितेषु ननु लोकोऽयं तेषु कृत्स्नस्त्वया जितः ॥३२॥

अ०—दुर्जया देहे (वर्तमानाः) चक्षुरादयः रिपवः जीयन्ताम्, तेषु जितेषु त्वया अयं कृत्स्नः लोकः ननु जितः ।

व्याक०—चक्षुः आदिः येषां ते चक्षुरादयः । दुर्जयाः-दुःखेन जीयन्त इति दुर्पूर्वाज्जयतेः खल् । जीयन्ताम्-जयतेः प्राप्तकाले कर्मणि लोट् । उत्तरार्धोक्तं त्वयेतिकर्तृतृतीयान्तमत्राप्यनुषञ्जनीयम् । रिपव इति जयनस्योक्ते कर्मणि प्रथमा । देहे इति अध्याहृतवर्तनाक्रियाधिकरणे सप्तमी जितेषु इति सति सप्तमी ।

व्याख्या—दुर्जयाः-दुःखेन जेतुं शक्याः, देहे-स्वशरीरे वर्तमानाः (सदा सन्निहिताः) चक्षुरादयः-चक्षुरादीनीन्द्रियाणि, रिपवः-शत्रवः, जीयन्ताम्-अभिभूयन्ताम्-स्ववशे क्रियन्ताम्, तेषु-षट्स्विन्द्रियेषु, जितेषु-वशीकृतेषु, त्वया-भवता, अयम्, कृत्स्नः-सकलः, लोकः, ननु-निश्चयेन, जितः ।

भा०—यदि सर्वथा शत्रुविजिगीषां त्यक्तुमसमर्थोऽसि, तर्हि देहे वर्तमानान् इमांश्चक्षुरादीन् शत्रून् विजयस्व, इमे खलु देहधारिशत्रूणामपेक्षया दुर्जयाः सन्ति । देहे इति पदेन तेषां नित्यसान्निध्यमुक्तम्, सदा सन्निहितेभ्य-

* कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते—इति विश्वनाथः ।

एभ्यो यथा भयं तथेतरशत्रुभ्यो नास्ति । त्वया एषां स्वायत्तीकरणेन सर्वोऽपि लोकः स्वायत्तीकृतः स्यात्, जितेन्द्रियस्यार्थनिःस्पृहस्य वैरानुदयात् सर्वे एव मित्राणि उदासीना वा भवन्तीत्येतावता तस्य सर्वविजयव्यपदेशः ।

अलं०—चक्षुरादिषु रिपुत्वारोपाद्रूपकम् । तेषां दुर्जयत्वोक्त्या चाधिकपर्यवसायि तत् । उत्तरार्द्धे कैमुतिकन्यायेनाभिमतरिपुजयबोधनात्काव्यार्थापत्तिर्व्यङ्ग्या । इन्द्रियेषु जयपदं स्वायत्तीकरणे लाक्षणिकम् ।

परवानर्थसंसिद्धौ नीचवृत्तिरपत्रपः ।
अविधेयेन्द्रियः पुंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥३३॥

अ०—अविधेयेन्द्रियः (पुरुषः) अर्थसंसिद्धौ परवान् नीचवृत्तिः अपत्रपः (सन्) गौरिव पुंसाम् विधेयताम् एति ।

व्याक०—न विधेयानि इन्द्रियाणि यस्य सः अविधेयेन्द्रियः । विधेयेति धाधातोः "अचो यत्", "ईद्यति" इति आत ईत्वम्, गुणः । नीचा वृत्तिर्यस्य स नीचवृत्तिः, वर्ततेः क्तिनि वृत्तिः । अपगता त्रपा यस्य सोऽपत्रपः । त्रपा 'त्रपूष् लज्जायाम्' धातोः षित्त्वादङ् । ततष्टाप्, बहुव्रीहिसमासे "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति तस्य ह्रस्वः । परः स्वामित्वेन विद्यते यस्य स परवान्, अस्त्यर्थे मतुप् । विधेयताम्-तलन्तम् । पुंसामिति "कृत्यानां कर्तरि वा" इति कर्तरि षष्ठी । संसिद्धाविति विषयसप्तमी ।

व्याख्या—अविधेयानि-अवश्यानि, इन्द्रियाणि-चक्षुरादीनि, यस्य, तादृशः पुरुषः, अर्थस्य-भोजनाच्छादनादिरूपस्य स्वार्थस्य, संसिद्धौ-साधने, *परतन्त्रः पराधीनः, नीचा-हलकर्षणभारवहनादिरूपा निकृष्टा, वृत्तिः-जीविका, यस्य, तथोक्तः, अपत्रपः-निर्लज्जः सन्, गौरिव-बलीवर्द इव, पुंसाम्-पुरुषाणाम्, †विधेयताम्-अधीनताम्-प्रेष्यताम्, एति-प्राप्नोति ।

भा०—यः पुरुषः इन्द्रियाणि विजित्य स्ववशे न करोति, स्वयमिन्द्रियवशे भवति, स इन्द्रियपराधीनः पुरुषो यदा स्वाभिलषितं स्वयं न प्राप्तुं शक्नोति तदा परमुखं निरीक्षते, तत् प्राप्तये स कर्षणवहनादि नीचान्नीचमपि कर्म कर्तुं

* परतन्त्रः पराधीनः परवान्—इत्यमरः ।

† विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः—इत्यमरः ।

सन्नद्धो भवति, तथा कुर्वतस्तस्य लज्जापि न जायते । केवलं स्वेन्द्रियतुष्टये स बलीवर्द इवान्येषां दासभावं प्राप्नोति ।

अलं०—उपमा । परवत्त्वादिकं साधर्म्यम् ।

श्वस्त्वया सुखसंवित्तिः स्मरणीयाधुनातनी ।
इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम् ॥३४॥

अ०—अधुनातनी सुखसंवित्तिः श्वः त्वया स्मरणीया इति कामान् स्वप्नोपमान् मत्वा तदङ्गतां मा गाः ।

व्याक०—सुखस्य संवित्तिः सुखसंवित्तिः, संपूर्वाद् ' विदज्ञाने ' धातोः क्तिनि संवित्तिः । स्वप्नः उपमा येषां तान् स्वप्नोपमान्, कामानां विधेयविशेषणम्, स्वप्न इति स्वपितेः " स्वपो नन् " । उपमीयतेऽनयेति उपपूर्वाद् माङ्धातोः " आतश्चोपसर्गे " इत्यङि उपमा । तेषामङ्गतां तदङ्गताम्, अङ्गशब्दात्तलि अङ्गताम् । अयनकर्मणि द्वितीया । अधुनाभवा अधुनातनी, अधुनेत्यव्ययात् " सायंचिरंप्राह्णेप्रगे···" इत्यनेन ट्युप्रत्ययः, तुडागमश्च, "युवोरनाकौ " । स्मरणीया-स्मरतेरनीयर्, त्वयेति तत्कर्तरि तृतीया । कामान्-काम्यन्ते इति कमुधातोर्घञ् । मत्वा-मन्यतेः क्त्वान्तम्, " अनुदात्तोपदेश····" इति न लोपः । मा गाः-इणो लुङि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । " इणो गा लुङि " इति गादेशः, माङो योगादडागमाभावः ।

व्याख्या—अधुनातनी-इदानींतनी, सुखसंवित्तिः-सुखानुभवः, श्वः-परेऽहनि, त्वया, स्मरणीया-स्मरणमात्रेण ज्ञेया, न त्वनुभवनीया, इति हेतोः, कामान्-शब्दादिविषयान्, स्वप्नोपमान्-स्वप्नतुल्यान्-स्वप्नविषयवद् अतात्त्विकान्, मत्वा-निश्चित्य, तदङ्गताम्-तदधीनताम्, मा गाः-न प्राप्नुहि ।

भा०—किं च हे तपस्विन् ! योऽयं विषयानन्दोऽद्यानुभूयते, परेऽहिने स न तिष्ठति, तस्य स्मरणमात्रं जायते, न त्वनुभवः, तस्य क्षणिकत्वात्, ईदृशेषु का प्रीतिः ? तथा चेन्द्रियविषयान् स्वप्नवत् क्षणिकसुखान् मत्वा त्वया तत्रासक्तिर्न कर्तव्या, न हि स्वप्ने कश्चिद् बुद्धिमान् सक्तो भवतीति ।

अलं०—कामत्यागस्य हेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गम् । स्वप्नोपमानित्युपमा ।

श्रद्धेया विप्रलब्धारः प्रिया विप्रियकारिणः ।
सुदुस्त्यजास्त्यजन्तोऽपि कामाः कष्टा हि शत्रवः ॥ २५ ॥

अ०—श्रद्धेयाः (अपि) विप्रलब्धारः प्रियाः (अपि) विप्रियकारिणः त्यजन्तः अपि सुदुस्त्यजाः कामाः हि कष्टाः शत्रवः (भवन्ति) ।

व्याक०—श्रद्धातुं योग्या श्रद्धेयाः, श्रत्पूर्वाद् दधातेः "अचो यत्" विप्रलभन्ते इति विप्रलब्धारः, ताच्छील्ये तृन् । विप्रियं कुर्वन्ति इति विप्रियकारिणः, करोतेस्ताच्छील्ये हेतौ वा णिनिः, प्रियाद् विपरीतं विप्रियम्, प्रादिसमासः । प्रियशब्दे प्रीधातोः कप्रत्ययः । त्यजन्तः-त्यजेः शत्रन्तम् । सुदुस्त्यजाः-सुतरां दुःखेन त्यज्यन्त इति त्यजेः खल् । कष्टाः कषेः कर्तरि क्तः, "कृच्छ्रगहनयोः कषः" इतीण्निषेधः ।

व्याख्या—श्रद्धेयाः-पुरुषेण विश्वसनीया अपि, विप्रलब्धारः-वञ्चकाः, प्रियाः-प्रीतिजनका अपि, विप्रियकारिणः-अनिष्टकरणशीलाः, त्यजन्तः-पुरुषं स्वयं परिहरन्तोऽपि, सुदुस्त्यजाः-पुरुषेण स्वयं त्यक्तुमशक्याः, कामाः-शब्दादिविषयाः, हि-निश्चयेन, कष्टाः-अतिगहनाः-दुरभिभवाः (कुत्सिता इति मल्लिनाथः) शत्रवः, सन्ति ।

भा०—अपि च हे तपस्विन् ! इमे विषया अतिकष्टदाः कुत्सिताः शत्रवः सन्ति, तथा हि सुखदतया लोकैरेषु विश्वासः क्रियते, परमिमे लोकान् वञ्चयन्ति, सर्वदानुपलम्भ एव तेषां वञ्चनम्, विश्वस्तानां वञ्चनमतीव कष्टप्रदम् । लोकास्तेषु प्रेम विदधते, परं ते सेव्यमाना अनेकरोगशोकप्रदानेन विप्रियमाचरन्ति, वृद्धावस्थायां जराजीर्णतया स्वसेविनं स्वयं परित्यजन्तोऽपि लोकैर्दुस्त्यजा भवन्ति, चेतसस्तत्रासक्तत्वात् । अत इमे परिहरणीया एव । प्रसिद्धाः शत्रवस्तु श्रद्धेयाः प्रियाः, दुस्त्यजा वा न भवन्तीति तदपेक्षया वैलक्षण्यमेषाम् ।

अलं०——श्रद्धेयत्वविप्रलम्भकत्वादीनां सामानाधिकरण्यस्य विरुद्धत्वाद् विरोधाभासः । विषयसामान्याद् विरोधसमाधानम् । तेन प्रसिद्धशत्रुभ्यो व्यतिरेकध्वननाद् अलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

विविक्तेऽस्मिन्नगे भूयः प्लाविते जह्नुकन्यया ।
प्रत्यासीदति मुक्तिस्त्वां पुरा माभूरुदायुधः ॥ २६ ॥

अ०—विविक्ते जन्हुकन्यया भूयः प्लाविते अस्मिन् नगे मुक्तिः त्वां पुरा प्रत्यासीदति, उदायुधः मा भूः ।

व्याक०—उद्यतम् आयुधं येन स उदायुधः । आयुधशब्दे आयुध्यतेऽनेनेति युध्यतेः "घञर्थे कविधानम्" इति कः । विविक्ते-विपूर्वकाद् 'विचिर् पृथग् भवे' धातोः क्तः । प्लाविते-प्लवतेर्णिजन्तात् क्तः । जन्हुकन्ययेति तत्कर्तरि तृतीया । प्रत्यासीदति 'प्रति' 'आङ्' एतत्पूर्वात् सीदतेः "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति पुरायोगे लट् । सद् धातुरयं यद्यप्यकर्मकः, तथापीह प्राप्त्यर्थकत्वादर्थान्तरे वृत्तेः सकर्मक इति त्वामिति तत् कर्मणि द्वितीया । यद्वा प्रतियोगे द्वितीयात्र ध्येया । मा भूः-भवतेः "माङि लुङ्" ।

व्याख्या—(हे तपस्विन्) *विविक्ते-विजने-एकान्ते, जन्हुकन्यया-गङ्गया, †भूयः-भूयिष्ठम्-पुनः पुनर्वा, प्लाविते-सिक्ते, (पाविते इति पाठे पवित्रीकृते) अस्मिन्-त्वयाधिष्ठिते, ‡नगे-इन्द्रकीलपर्वते, मुक्तिः-मोक्षः, त्वाम्-भवन्तम्, §पुरा-प्रत्यासीदति-निश्चयेन सन्निधास्यते । (यद्वा-पुरा-निकटे, प्रत्यासीदति प्राप्नोति) उदायुधः-गृहीतशस्त्रः, मा भूः-न भवेः, अमर्पचिन्हानि शस्त्राणि त्यजेति यावत् ।

भा०—देशकालसम्पत् कार्यसिद्धौ मुख्यं कारणं भवति । तत्र सौभाग्याद्देशसम्पत्त्वयातिश्रेष्ठा प्राप्ता । एकान्ते सुरसरिद्-वारिसेकादतिपवित्रितेऽस्मिन् पर्वते शान्तो भूत्वा तपः कुरु, तथा सति मुक्तिस्त्वयातिसुलभा, शस्त्रं त्यज । 'मुक्तिः' स्वयं त्वां प्राप्नोतीति कर्तृप्रथमया पुरेति निपातप्रयोगेण च मुक्तेरतिसौलभ्यं द्योतितम् ।

व्याहृत्य मरुतां पत्याविति वाचमवस्थिते ।
वचः प्रश्रयगम्भीरमथोवाच कपिध्वजः ॥ ३७ ॥

अ०—मरुतां पत्यौ इति वाचं व्याहृत्य अवस्थिते (सति) अथ कपिध्वजः प्रश्रयगम्भीरम् वचः उवाच ।

* विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः-इत्यमरः ।

† भूयः पुनः पुनः स्यातं भूतार्थे पुनरव्ययम्- इति विश्वः ।

‡ शैलवृक्षौ नगावगौ—इत्यमरः ।

§ पुरा पुराणनिकटप्रबन्धातीतभाविषु इति विश्वः ।

व्याक०—कपिः ध्वजे यस्य स कपिध्वजः, कपीति कपिशब्दात् "इवे प्रतिकृतौ" इति कनि, तस्य देवपथादित्वाल्लुप्, प्रश्रयेण गम्भीरं प्रश्रयगम्भीरम्। प्रश्रय इति प्रपूर्वाच्छ्रयतेः "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" इत्यत्र 'अनुपसर्गे' इति निषेधात् घञोऽभावे "एरच्"। वाचम्-वच् धातोः "क्विब्वचिप्रच्छि" इत्यादिना क्विप्, दीर्घं च। व्याहरणकर्मत्वाद् द्वितीया। व्याहृत्य-'वि' 'आङ्' एतत्पूर्वाद् हरतेर्ल्यप्। अवस्थिते-इति क्तान्तम्। पत्यौ इति "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सप्तमी।

व्याख्या—मरुताम्-देवानाम्, पत्यौ-स्वामिनि, ब्राह्मणरूपिणि इन्द्रे, इति-पूर्वोक्ताम्, वाचम्-वाणीम्, व्याहृत्य-उक्त्वा, अवस्थिते-विरते सति, अथ-इन्द्र-वचनानन्तरम्, कपिध्वजः-कपिः-ध्वजे-पताकायां यस्य तथाभूतः अर्जुनः, प्रश्रयगम्भीरम्-*प्रश्रयेण-विनयेन, गम्भीरम्-गुर्वर्थम्, विनयनिचुलितं गुर्वर्थं च, (विनयमधुरम् इति मल्लिनाथः) वचः-वाक्यम्, उवाच-जगाद।

भा०-इन्द्रोपदेशं श्रुत्वार्जुनो विनयनिचुलितं गभीरार्थं प्रत्युत्तरं दातुमारभत।

प्रसादरम्यमोजस्वि गरीयो लाघवान्वितम्।
साकाङ्क्षमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम् ॥ ३८ ॥

अ०—प्रसादरम्यम् ओजस्वि गरीयः लाघवान्वितम् साकाङ्क्षम् अनुपस्कारम् विष्वग्गति निराकुलम् (वाक्यं कः व्याकुर्यात्)

व्याक०—प्रसादेन रम्यं प्रसादरम्यम्, प्रसादेति घञन्तम्। ओजस्वि-ओजः शब्दाद् "अस्मायामेधाः...." इति विनिः। गरीयः-गुरुशब्दाद् ईयसुन्, गुरुशब्दस्य गरादेशः। लाघवेन अन्वितम्-लाघवान्वितम्, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति समासः। लाघवमिति लघुशब्दाद् युवादित्वाद् भावेऽण्। अन्वितमिति अनुपूर्वाद् एतेः क्तान्तम्। आकाङ्क्षया सह वर्तमानं साकाङ्क्षम्, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः, आकाङ्क्षेति आङ्पूर्वात् काङ्क्षि धातोः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः। अविद्यमानः उपस्कारो यत्र तद् अनुपस्कारम्, उपस्कारेति उपपूर्वात् करोतेर्घञ्। "उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च" इति वाक्याध्याहारार्थे सुडागमः। विष्वग् गतिः यस्य तद् विष्वग्गति, विष्वगित्यव्ययम्। निः आकुलम् निराकुलम्, निरित्यव्ययं नञर्थे, सर्वाणीमानि द्वितीयान्तानि।

---

* विनयप्रश्रयौ समौ—इति यादवः।

व्याख्या—प्रसादरम्यम्-प्रसादः-अर्थवैमल्यम्, *प्रसिद्धार्थपदत्वं वा, तेन रम्यम्-हृदयग्राहि, ओजस्वि-ओजः-पदानां साभिप्रायत्वम् (†समासभूयस्त्वम् इति मल्लिनाथः) तद्वत्, गरीयः-अर्थभूयस्त्वयुक्तम्, न तु शब्दाडम्बरमात्रम्, लाघवान्वितम्-लाघवम्-शब्दसंक्षेपः, तेन अन्वितम्-युक्तम्, विस्तरदोषशून्यम्, साकाङ्क्षम्-आकाङ्क्षा-पदार्थानां वाक्यार्थानां च परस्परसम्बन्धः, तद्युक्तम्, अनुपस्कारम्-उपस्कारः-वाक्याध्याहारः, तं विनैवार्थबोधजनकम्, विष्वक्-समन्ततः अपेक्षितसकलार्थप्रतिपादनेन, गतिः-सामर्थ्यम्, यस्य तथाभूतम्, निराकुलम्-असंकीर्णार्थम्-अनेकार्थकशब्दाभावादसंदिग्धार्थम्, ईदृशं वाक्यं को वक्ता ब्रूयादिति चतुर्थेन पद्येन सम्बन्धः ।

भा०—पूर्वमर्जुनस्तद्वाक्यं शालीनतया प्रशंसति-हे मुने ! भवद्वाक्यं स्फुटार्थप्रतिपादकतया प्रसादगुणयुक्तम्, अत एव श्रोतुर्हृदयावर्जकम्, यद्यपि पदार्थविशदीकरणे पुनरुक्तिर्भवति, अर्थगौरवं च नश्यति, परं भवता साभिप्रायपदप्रयोगेण पुनरुक्तिरपि न कृता, अर्थगौरवं च रक्षितम्, श्रोतुरुद्वेगकरः शब्दविस्तरोऽपि परिहृतः, असम्बद्धं किमपि नाभिहितम्, आवश्यकसर्वशब्दप्रयोगाद् अध्याहारोऽपि परिवर्जितः, उपदेशस्य मिताक्षरत्वेऽपि वक्तव्यांशो न त्यक्तः, अनेकार्थकशब्दप्रयोगादर्थसंदेहोऽपि निरस्त इत्यहो अभिनन्दनीया वचनचातुरी भवतः ।

अलं०—विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः ।

न्यायनिर्णीतसारत्वान्निरपेक्षमिवागमे ।
अप्रकम्प्यतयान्येषामाम्नायवचनोपमम् ॥ ३६ ॥

अ०—न्यायनिर्णीतसारत्वाद् आगमे निरपेक्षमिव अन्येषाम् अप्रकम्प्यतया आम्नायवचनोपमम् ।

व्याक०—न्यायेन निर्णीतः (तत्पु०) सारो यस्य (बहु०) तस्य भावः, तस्माद् न्यायनिर्णीतसारत्वाद्, समस्तपदाद् भावे त्वः । हेतौ पञ्चमी । निर्णीत इति निर्पूर्वाद् नयतेः क्तान्तम् । "उपसर्गादसमासेऽपि..." इति णत्वम् ।

---

* प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यते—इत्यालङ्कारिकाः ।

† ओजः समासभूयस्त्वम् ।

नारेति सरतेः "व्रस्थिरे" इति घञ् । निर्गता अपेक्षा यस्य तद् निरपेक्षम्, अपेक्षेति अपपूर्वादीक्षतेः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः । न प्रकम्पितुं शक्यम्, अप्रकम्प्यम्, तस्य भावस्तत्ता, तया अप्रकम्प्यतया । कम्पेः "ऋहलोर्ण्यत्" ततो भावे तल् । हेतौ तृतीया । आम्नायस्य वचनम् उपमा यस्य तद् आम्नायवचनोपमम्, अम्नायते (अभ्यस्यते) असौ आम्नायः, 'म्ना अभ्यासे' धातोः "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति घञ् "आतो युक्...." इति युगागमः । उपमाशब्दो व्याख्यातापूर्वः । आगमे-णमेरवन्तः अपेक्षाविषये सप्तमी । अन्येषामिति "कृत्यानां कर्तरि वा" इति कर्तरि षष्ठी ।

व्याख्या—किं च न्यायनिर्णीतसारत्वात्-न्यायेन-युक्त्या, (पक्षे ... जैमिनिना द्वादशलक्षण्यां प्रतिपादितैः सहस्रसंख्याकैरधिकरणैः) नि... निश्चितः, सारः-तात्पर्यार्थो यस्य तथाभूतत्वात्, (स्वप्रामाण्यदृढतासिद्धये) आगमे-शास्त्रविषये, (पक्षे स्वातिरिक्तस्मृत्यादिशास्त्रे) निरपेक्षमिव-अनाकाङ्क्षमिव, (एकत्र युक्तिदार्ढ्याद्, अपरत्र स्वतःप्रामाण्याद्) अन्येषाम्-प्रतिवादिनाम्, अप्रकम्प्यतया-विरुद्धयुक्त्युपन्यासेन-अप्रत्याख्येयतया, (पक्षे अन्येषां प्रत्यक्षादिप्रमाणानाम्, अप्रकम्प्यतया-अबाध्यतया) आम्नायवचनोपमम्-आम्नायवचनम्-वेदवाक्यम्-तत्सदृशम्, वाक्यं को ब्रूयादिति पूर्ववच्छ्लेषः ।

भा०—हे मुने ! भवद्वचो वेदवाक्यतुल्यम्, तथा हि-यथा वेदवाक्यं मीमांसाशास्त्रेण निर्धारितस्वार्थं स्मृत्यादि प्रमाणान्तरं नापेक्षते, स्वतः प्रमाणत्वात्, तथैव भवद्वचोऽपि युक्तिभिः साधिते स्वार्थे उपोद्बलकं शास्त्रान्तरं नापेक्षते, युक्तीनामतिदार्ढ्यात् । किं च यथा वेदार्थः प्रत्यक्षादिभिर्न बाध्यते, तथैव भवत्प्रतिपादितोऽर्थोऽपि प्रतिवादिभिर्विरुद्धयुक्त्युपन्यासेन खण्डयितुं न शक्यते । इवशब्दोत्र सम्भावनायाम्, युक्तिदार्ढ्यादागमनिरपेक्षं संभाव्यते इति । वस्तुतस्तु आगमसिद्धार्थकथनमेवेदम्-इति तेन द्योत्यते ।

अलं०—उपमा । उपमानोपमेययोः सादृश्यं भावार्थे दर्शितम् ।

अलङ्घ्यत्वाज्जनैरन्यैः क्षुभितोदन्वदूर्जितम् ।
औदार्यादर्थसंपत्तेः शान्तं चित्तमृषेरिव ॥ ४० ॥

अ०—अन्यैः जनैः अलङ्घ्यत्वात् क्षुभितोदन्वदूर्जितम् औदार्याद् (च)

अर्थसंपत्तेः ऋषेः चित्तमिव शान्तम् ।

व्याक०—न लङ्घ्यत्वाद् अलङ्घ्यत्वाद् । लङ्घितुं योग्यं लङ्घ्यम्, लङ्घतेः "ऋहलोर्ण्यत्" । जनैरिति तद्योगे कर्तरि तृतीया । ततो भावे त्वः । हेतौ पञ्चमी । क्षुभितः उदन्वानिव (कर्म०) ऊर्जितम् (उपमान०) क्षुभितोदन्वदूर्जितम् । क्षुभित इति क्षुभ्यतेः क्तान्तम् उदन्वदिति-"उदन्वानुदधौ" इत्यनेनोदकशब्दाद् मतुवन्तं निपात्यते । ऊर्जितमिति ऊर्जेः क्तान्तम् । उदारस्य भाव औदार्यम्, भावे ष्यञ् । शान्तम्-शाम्यतेः क्तान्तम् । चित्तम्-चित्यतेऽनेनेति 'चिती संज्ञाने' धातोर्निष्ठा । "श्वीदितो निष्ठायाम्" इतीण्निषेधः ।

व्याख्या—अन्यैः, जनैः, अलङ्घ्यत्वाद्-अनतिक्रमणीयत्वाद्, क्षुभितः-उद्वेलः-तरङ्गितः, य उदन्वान्-समुद्रः, तद्वद् ऊर्जितम्-गम्भीरम्, (पक्षे दुरवगाहम्) *औदार्याद्-उक्तिविशेषत्वात्, श्लाघ्यविशेषणत्वाद् वा, ग्राम्यत्वदोषरहितत्वाद् वा, (पक्षे त्यागित्वाद्) अर्थसंपत्तेः-सदर्थप्रतिपादकत्वाद्, प्रयोजनवत्वाद् वा प्रयोजनसंपत्तेः, (पक्षे अणिमादिसमृद्धेः) ऋषेः, चित्तमिव, शान्तम्-सौम्यम् । वाक्यं को व्याकुर्याद् इति शेषः ।

भा०—यथा समुत्पन्नोत्तालतरङ्गवारिधिरूर्जितो भवति, न केनाप्युल्लङ्घितुं शक्यते, तथैव भवद्वचोऽपि ऊर्जितमनुल्लङ्घनीयं चास्ति, एवं यथा त्यागशीलमणिमादिसिद्धिसम्पन्नं च ऋषेश्चित्तं शान्तं भवति, तथैवोक्तिवैचित्र्ययुक्तं सदर्थप्रतिपादकं (प्रयोजनवद् वा) च भवद्वचोऽपि शान्तमालक्ष्यते ।

अलं०—उपमयोः सङ्करः ।

इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनम् ।
व्याकुर्यात् कः प्रियं वाक्यं यो वक्ता नेदृगाशयः ॥ ४१ ॥

अ०—ईदृग्गुणोपेतम् लब्धावसरसाधनं प्रियम् इदम् वाक्यं कः व्याकुर्याद् यः वक्ता ईदृगाशयः न स्यात् ।

व्याक०—ईदृग्भिः गुणैः उपेतम् ईदृग्गुणोपेतम् । ईदृग्-इदमुपपदाद्

*—उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते, तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः । श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदुच्यते इति दण्डी । उदारता अग्राम्यत्वमिति विश्वनाथः ।

दृशेः "त्यादादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च" इत्यनेन क्विप् "इदंकिमोरीश्की" इतीशादेशः । उपेतमिति उपपूर्वादितेः क्तान्तम् । लब्धे अवसरश्च साधनं च येन तल्लब्धावसरसाधनम् । द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । अवसरेति सरतेः "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।" साधनम्-साधयतेर्ल्युडन्तम् । ईदृग् आशयो यस्य स ईदृगाशयः, आशय इति आङ् पूर्वात् 'शीङ्' धातोः "एरच्" । वाक्यमिति वचेर्ण्यत् ।

व्याख्या—ईदृग्भिः-पूर्वोक्तैः, गुणैः, उपेतम्-युक्तम्, लब्धे-प्राप्ते अवसरः-उचितः कालः, साधनम्-उपायः, युक्तिर्वा, येन तादृशम्-कालोचितम् साधनबोधकं च, अत एव प्रियम्-प्रीतिकरम्, इदम्-भवदुक्तम्, वाक्यम्-वचनं, कः पुरुषः, व्याकुर्यात्-व्याहर्तुं शक्नुयात्, न कोपीति भावः। यो वक्ता-व्याहर्ता, ईदृगाशयः-भवत्सदृशगम्भीराशयवान्, न भवेदिति शेषः, मल्लिनाथस्तु 'यो वक्ता, स ईदृगाशयो न भवेत्' इति व्याचष्टे ।

भा०—साम्प्रतमिन्द्रवाक्यप्रशंसामुपसंहरति, एतादृशं प्रसादादिगुणयुक्तं कालोचितं साधनबोधकं युक्त्युपेतं वा वाक्यं भवन्तं विहायान्यः को वक्तुमर्हति न कोपि । यद्यपि लोके वक्तारो न दुर्लभाः, तथापि भवत्सदृशो गभीराशयो न सुलभ इति ।

न ज्ञातं तात यत्नस्य पौर्वापर्यममुष्य ते ।
शासितुं येन मां धर्मं मुनिभिस्तुल्यमिच्छसि ॥ ४२ ॥

अ—हे तात ! अमुष्य यत्नस्य पौर्वापर्यं ते न ज्ञातम्, येन मां मुनिभिः तुल्यं धर्मं शासितुम् इच्छसि ।

व्याक०—पूर्वं चापरं चानयोः समाहारः पूर्वापरम् तदेवपौर्वापर्यम्, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । यद्वा-भावे ष्यञ् । ज्ञातम्-जानातेः "मति-बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इत्यनेन षष्ठी । शासितुम्-शास्तेरिच्छतावुपपदे "समानकर्तृकेषु तुमुन्" । येन-हेतौ तृतीया, यच्छब्दपरामृश्यमानपूर्ववाक्यार्थोऽत्र हेतुः । माम्, धर्मम्-उभे अपि शास्तेः कर्मणी, पूर्वमकथितं कर्म, द्वितीयं तु प्रधानम् । मुनिभिस्तुल्यम् "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्…" इत्यनेन तृतीया ।

व्याख्या—हे तात-हे *पूज्यवर ! अमुष्य-मया अनुष्ठीयमानस्य, यत्नस्य-

* पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दं प्रचक्षते-इति ।

तपोरूपस्य प्रयासस्य, पौर्वापर्यम्-पूर्वम्-कारणम्, अपरम्-कार्यम्-फलं च, (यद्वा-पूर्वापरयोर्भावः-संबन्धः) न ज्ञातम्-त्वया न ज्ञायते। येन-कारणेन, माम् मुनिभिः तुल्यम्-मुनिजनोचितम्, धर्मम्-कर्तव्यम् (मोक्षधर्मम्) शासितुम्-उपदेष्टुम्, इच्छसि-कामयसे ।

भा०—परन्तु हे माननीय मुने ! मह्यं मोक्षप्राप्तिहेतुं मुनिधर्ममुपदिशता भवता 'केन प्रेरितः किमुद्दिश्य वाहं तपः करोमि' इति न विदितम्, यदि तद् भवान् अवेक्ष्यत् तर्हि नैवमनधिकारिणं मां मोक्षधर्ममुपादेक्ष्यत् ।

अलं०—हेतुना साध्यसाधनादनुमानम् ।

अविज्ञातप्रबन्धस्य वचो वाचस्पतेरपि ।
व्रजत्यफलतामेव नयद्रुह इवेहितम् ॥४३॥

अ०—अविज्ञातप्रबन्धस्य वाचस्पतेः अपि वचः नयद्रुहः ईहितमिव अफलतां व्रजति एव ।

व्याक०—न विज्ञातः प्रबन्धः येन तस्य अविज्ञातप्रबन्धस्य, प्रबन्धेति प्रपूर्वाद् बन्धेर्घञन्तम् । वाचः पत्युः वाचस्पतेः, षष्ठीसमासः "षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठ-पारपदपयस्पोषेषु" इति विसर्गस्य सकारः, एतस्मादेव ज्ञापकात् षष्ठ्या अलुक्। नयद्रुहः-नयाय द्रुह्यतीति नयपूर्वाद् द्रुहेः "सत्सूद्विष" इत्यनेन क्विप्। ङसि रूपम् ।

व्याख्या—अविज्ञातः-अविदितः, प्रबन्धः-पूर्वापरसङ्गतिः, येन तथोक्तस्य, वाचस्पतेः-बृहस्पतेरपि, वचः-वाक्यम्, नयद्रुहः-नीतिविरुद्धकारिणः, ईहितमिव-चेष्टितमिव, अफलताम्-निष्फलताम्, व्रजत्येव-प्राप्नोत्येव ।

भा०—प्रासङ्गिक एव उपदेशः सर्वैराद्रियते, वाचस्पतिरपि यदि प्रसङ्गम-विज्ञायैवोपदिशेत् तर्हि तस्य स प्रयासो फलेनहीनो स्यात्। यथा नीतिविरुद्ध-कारिणामुद्योगो व्यर्थ एव भवति, तथा । तथा च महाविदुषोऽपि तव वाक्यमप्रासङ्गिकत्वान्न सफलं भवितुमर्हति ।

अलं०—विशेषे प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । वाचस्पतेरपि विफलतामेति किमन्यस्येति काव्यार्थापत्तिः । नयद्रुह इवेत्युपमा ।

श्रेयसोऽप्यस्य ते तात वचसो नास्मि भाजनम् ।
नभसः स्फुटतारस्य रात्रेरिव विपर्ययः ॥४४॥

अ०—(हे) तात श्रेयसः अपि अस्य ते वचसः स्फुटतारस्य नभसः रात्रेः विपर्ययइव भाजनम् अहम् न अस्मि ।

व्याक०—स्फुटाः ताराः यत्र तस्य स्फुटतारस्य । स्फुटेति स्फुटतेः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ताराशब्दस्य ह्रस्वः । श्रेयस इति प्रशस्यशब्दादीयसुन्, "प्रशस्यस्य श्रः" । विपर्ययः-विपरिपूर्वाद् एतेः "एरच्" ।

व्याख्या—हे तात-हे पूज्यवर ! श्रेयसः-हितार्थप्रतिपादकत्वात् प्रशस्ततरस्यापि, अस्य-पूर्वोक्तस्य, ते-तव, वचसः-उपदेशस्य, स्फुटाः-प्रकाशमानाः, ताराः-नक्षत्राणि, यत्र तादृशस्य, नभसः-आकाशस्य, रात्रेः विपर्ययः-वैपरीत्यम्-दिनं यथा, (तथा) भाजनम्-पात्रम्, अहम्, नास्मि-न भवामि ।

भा०—यद्यपि मोक्षधर्मप्रतिपादकत्वाद् भवद्वचः प्रशस्ततरम्, तथापि मोक्षेच्छाभावादहं तस्याधिकारी नास्मि, अहं वैरनिर्यातनार्थी, कुतो मे मोक्षाधिकारः । यथा तारकितं नभोऽतिशोभितम्, परं दिवसस्तस्याधिकारी न भवति, तथेति । दिनस्य स्वोपमानताकथनात्स्वस्य तद्वत्प्रदीप्तता व्यञ्जिता ।

अलं०—उपमा । श्रेयसोऽपि न भाजनमिति विरोधाभासः ।

क्षत्रियस्तनयः पाण्डोरहं पार्थो धनंजयः ।
स्थितः प्रास्तस्य दायादैर्भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासने ॥४१॥

अ०—क्षत्रियः पाण्डोः तनयः पार्थः धनंजयः अहम् दायादैः प्रास्तस्य ज्येष्ठस्य भ्रातुः शासने स्थितः (अस्मि) ।

व्याक०—क्षत्राज्जातः क्षत्रियः "क्षत्राद् घः" । क्षत्रः पार्थश्चापि व्याख्यातपूर्वः, धनानि जयतीति धनञ्जयः, "संज्ञायां भृतॄवृजि…" इत्यनेन खच्, खित्त्वान्मुम् । दायम् (रिक्थम्-पैतृकं धनम्) आददत इति दायादाः, तैः । यद्यपि "आतोऽनुपसर्गे कः" इत्यत्रानुपसर्ग इति प्रतिषेधात्, कर्मण्यणि दायादाय इति प्राप्तम्, तथापि "स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि…" इत्यत्र निपातनात् कप्रत्ययः । अथवा आददत इत्यादाः "आतश्चोपसर्गे" इति कः, दायस्य आदा दायादाः । प्रास्तस्य-प्रपूर्वाद् 'असु क्षेपणे' धातोः क्तः । ज्येष्ठस्य-वृद्धशब्दाद् इष्ठन्, "ज्य च" इति ज्यादेशः । शासने-शास्तेर्ल्युडन्तम् ।

अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी ।

व्याख्या—क्षत्रियः-क्षत्रकुलोत्पन्नः, पाण्डोः-तन्नामकस्य राज्ञः तनयः-पुत्रः, पार्थः-पृथाया अपत्यम्-कुन्तीसुतः, धनञ्जयः-उत्तरकुरुभ्योऽपि धनस्य विजेता, अर्जुनः, अहम्, *दायादैः-स्वज्ञातीयैः दुर्योधनादिभिः, प्रास्तस्य-राज्यात् प्रवासितस्य, ज्येष्ठस्य-वयोवृद्धस्य, भ्रातुः-युधिष्ठिरस्य, शासने-आज्ञायाम्, स्थितः-वर्तमानः, अस्मि, तदाज्ञयैव तपस्यामि, न तु विरक्तः सन् मोक्षाय तपस्यामि ।

भा०—सांप्रतं केन प्रेरितः किमुद्दिश्य वा तपः करोमीति स्वजात्यादि-वर्णनपुरस्सरमर्जुनः कथयति-हे मुने ! क्षत्रियकुले मम जन्म जातम्, (तेनामर्षयोग्यता सूचिता) तत्रापि न साधारणे, पाण्डोरहं पुत्रः, अत एव महाकुलप्रसूतोऽस्मि, (तेन सा दृढीकृता) पाण्डुपुत्रेष्वप्यहं पार्थः-पृथापुत्रोऽस्मि, न तु माद्रीसुतः, (तेन सातिदृढतां नीता) पृथापुत्रेष्वपि महावीरोऽर्जुनोऽस्मि य उत्तरकुरून् विजित्य धनाहारणाद् धनञ्जय इति लोके प्रसिद्धः । (एतेनामर्षयोग्यतातिभूमिं नीता) दायादैर्दुर्योधनादिभी राज्यलोभाद् मम ज्येष्ठभ्राता युधिष्ठिरो राज्यान्निरस्तः, अपमानप्रतिकारार्थिनस्तस्याज्ञयाहं तपस्यां करोमि न तु मोक्षेच्छया, तदाज्ञाननुसरणे मानहानिः, सौभ्रात्रभङ्गः, पूज्यपूजाव्यतिक्रमश्च भवति, तथाचैवममर्षपूर्णस्य वैरनिर्यातनार्थिनो रागद्वेषकषायितचेतसो मम न सर्वथा मोक्षेऽधिकारः । अत्र धनञ्जय इत्युक्ते शरीरस्थो वायुः सर्पविशेषो वा स्यात्तद्व्यतिरेकार्थं पार्थ इति, गन्धर्वोऽपि कश्चित् पृथासुतोऽस्ति, तदर्थं पाण्डोस्तनय इति, नैमिषारण्ये पाण्डुर्विप्रः, तत्पत्नी पृथा नाम काचिद् ब्राह्मणी तत्पुत्रोऽपि सम्भाव्यते, तदर्थं क्षत्रिय इति विशेषणमिति मल्लिनाथः । एषां व्यङ्ग्यार्थास्तु दर्शिता एव ।

अलं०—विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः ।

कृष्णद्वैपायनादेशाद् बिभर्मि व्रतमीदृशम् ।
भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः ॥ ४६ ॥

---

* दायादो ज्ञातिपुत्रयोः, विभक्तपितृद्रव्यं च दायमाहुर्मनीषिणः—इति च विश्वः ।

अ०—कृष्णद्वैपायनादेशात् स्वाराध्यस्य मरुत्वतः आराधने भृशं यतः ईदृशं व्रतं बिभर्मि ।

व्याक०—कृष्णस्य द्वैपायनस्य आदेशात् कृष्णद्वैपायनादेशात् । द्वैपायनेति व्याख्यातम् । आदेशेति दिशेर्घञन्तम् । हेतौ पञ्चमी । ईदृशमिति व्याख्यातम् । स्वाराध्यस्य-सुखमाराध्यः स्वाराध्यः तस्य, "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासः । अथवा स्वस्य आराध्य इति विग्रहीतव्यम् । आराध्येति राधेर्ण्यदन्तम् । स्वाराधस्येति पाठान्तरे खल् । मरुत्वतः-मरुच्छब्दान्मतुप्, "झयः" इति मस्य वः । "तसौ मत्वर्थे" इति भत्वेन पदत्वाभावात् जश्त्वं न । आराधनकर्मणि षष्ठी, आराधन इति राधेर्ल्युडन्तम् । यत्तः-'यती प्रयत्ने' धातोः क्तान्तः । "श्वीदितो निष्ठायाम्" इतीण्निषेधः ।

व्याख्या—अहम्, कृष्णद्वैपायनस्य-व्यासस्य, आदेशाद्-उपदेशाद्, ईदृशम्, व्रतम्-तपोनियमम्, बिभर्मि-धारयामि, न तु स्वेच्छया, स्वाराध्यस्य-(क्षत्रियदैवतत्वात्) सुखमुपासनीयस्य) (अथवा स्वस्य-बलं कामयमानस्य मनः, आराध्यस्य-(बलाधिष्ठातृत्वेन) उपासनीयस्य, मरुत्वतः-इन्द्रस्य, आराधने-उपासनायाम्, भृशम्-अत्यर्थम्, यत्तः-यत्नवान्, अस्मि ।

भा०—यच्चोक्तं 'विरुद्धः केवलं वेषः' इत्यादि, तदुत्तरयति 'संन्यासाचारसुपात्तशस्त्रः' इत्यादि भगवतो व्यासस्योपदेशेन विरुद्धवेषधारणादि तपोनियमो मया पाल्यते, न तु स्वेच्छया, किञ्चानेन तपसाहमिन्द्रमाराधयामि, क्षत्रियदैवतत्वेन तस्यैव सुखाराध्यत्वाद्, अथवा वैरशोधनार्थिना मया तपस्तप्यत इति पूर्वमुक्तम्, वैरशोधनं च बलवतैव कर्तुं शक्यते, बलप्राप्तिश्च देवताप्रसादाद् भवति, बलाधिष्ठातृदेवता चेन्द्रः, तदुक्तं निरुक्ते 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्' इति । तथा च बलार्जनकामस्य ममेन्द्र एव मुख्यतयाराध्यः ।

अलं०—स्वाराध्यस्येतिविशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परिकरः । द्वैपायनादेशाद् व्रतम्, न तु मोक्षार्थमिति परिसंख्या ।

दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं वधूः ।
नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ४७ ॥

अ०—दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यम् आत्मा वयं वधूः पणतां नीतानि, भवितव्यता (एव) ईदृशी नूनम् (आसीत्)

व्याक०—दुष्टान् अक्षान् दुरक्षान्, " कुगतिप्रादयः " इति समासः । देवनकरणानामक्षाणां " दिवः कर्म च " इत्यनेन कर्मत्वम्, अतो द्वितीया । दीव्यता-दिवुधातोः हेतौ शतृप्रत्ययः, " दिवादिभ्यः श्यन् " । राज्यं व्याख्यातपूर्वम् । पणताम्-पण्यते ऽनेनेति पणः, " पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण " इति पण धातोः घः, ततस्तल् । नयनस्य गौणे कर्मणि द्वितीया, नीतानि, नीतम् (राज्यम्) नीतः (आत्मा) नीताः (वयम्) नीता (वधूः) इति नीतानि, " नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् " इति नपुंसकैकशेषः । एकवद्भावस्य पाक्षिकत्वाद् बहुवचनम् । ' प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ' इतिवचनात् प्रधाने कर्मणि क्तविधानाद् राज्यादयो वध्वन्ताः सर्वे प्रथमान्ताः । भवितव्यता-भूधातोस्तव्यः प्रत्ययः, स च कर्तरि बाहुलकात्, ततस्तल् । ईदृशी-कञ्प्रत्ययान्तः, " टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्....." इति ङीप् ।

व्याख्या—दुरक्षान्-कपटपाशकैः, दीव्यता-द्यूतं कुर्वता, राज्ञा-युधिष्ठिरेण, राज्यम्-राष्ट्रम्, आत्मा-स्वयम्, वयम्-भीमादयश्चत्वारोऽनुजाः, वधूः-जाया-द्रौपदी (च) * पणताम्-ग्लहताम् (दांव इति लोके प्रसिद्धम्) नीतानि-प्रापितानि, पणीकृत्य हारितानीतियावत् । भवितव्यता-अनर्थानामवश्यं भावितैव, ईदृशी-इत्थंभूता, आसीत्, नूनम्-निश्चयेन ।

भा०—भवादृशे वीरे भ्रातरि युधिष्ठिरस्य कथमेवं विनिपात इत्यत आह-द्यूतं कुर्वता राज्ञा युधिष्ठिरेण राज्यादि सर्वमपि पणीकृत्य हारितम्, नात्र राज्ञः कश्चिद् दोषः, भवितव्यतैवेदृश्यासीत् ।

अलं०—भवितव्यतैवेदृशीति लोकवादानुकाराल्लोकोक्तिरलङ्कारः ।

तेनानुजसहायेन द्रौपद्या च मया विना ।
भृशमायामियामासु यामिनीष्वभितप्यते ॥ ४८ ॥

अ०—अनुजसहायेन तेन द्रौपद्या च मया विना आयामियामासु यामिनीषु अभितप्यते ।

---

* पणोऽक्षेषु ग्लहेऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्चते—इत्यमरः ।

व्याक०—अनुजाः सहाया यस्य तेन अनुजसहायेन । अनुजायन्त इत्यनुजाः, "अन्येष्वपि दृश्यते" इति जनेर्डः । द्रौपद्या-द्रुपदशब्दात् "तस्यापत्यम्" इत्यण् । ततो ङीप् । अभितपनकर्तरि तृतीया, तेनेत्यपि तथैव । आयामिनः यामा यासां तासु आयामियामासु । आयाम एषामस्तीति आयामिनः-आङ्पूर्वाद् यम्धातोर्घञ्, ततः "अत इनिठनौ" इति मत्वर्थीय इनिः । यामशब्दोप्यायामशब्दवद् घञन्तः । यामिनीषु-यामाः सन्त्यासामिति यामशब्दाद् इनिः, ततो नान्तत्वाद् ङीप्, अधिकरणे सप्तमी । अभितप्यते-तपेर्भावे लट् । मयेति "पृथग्विनानानाभिः···" इति विनायोगे तृतीया ।

व्याख्या—अनुजसहायेन-भीमादिभिः भ्रातृभिः सह, तेन युधिष्ठिरेण, द्रौपद्या-याज्ञसेन्या च, मया विना-मद्वियोगेन, आयामिनः-दीर्घाः, *यामाः-प्रहराः, यासां तथाभूतासु, † यामिनीषु-रात्रिषु, भृशम्-अतिमात्रम्, अभितप्यते-अभितापः-खेदः, अनुभूयते ।

भा०—युधिष्ठिरादिषु यथा तवानुरागस्तथा तेषां त्वयि नास्तीत्यपि न शङ्कनीयम्, युधिष्ठिरादयश्चत्वारो भ्रातरः, द्रौपदी च मद्वियोगेऽतितरां खिद्यन्ते, मद्विरहार्तानां तेषां कृते रात्रयोऽप्यतिदीर्घा दुर्यापनीयाश्च भवन्ति ।

अलं—वैरनिर्यातनस्यावश्यंभावद्योतनाय चतुर्भिररिनिकारं वर्णयति—

हृतोत्तरीयाः प्रसभं सभायामागतह्रियः ।
मर्मच्छिदा नो वचसा निरतक्षन्नरातयः ॥ ४६ ॥

अ०—सभायां प्रसभं हृतोत्तरीयाः अरातयः आगतह्रियः नः मर्मच्छिदा वचसा निरतक्षन् ।

व्याक०—हृतम् उत्तरीयं यैस्ते हृतोत्तरीयाः । आगता ह्रीः यान् येषु वा ते आगतह्रियः । ह्रीशब्दः 'ह्री लज्जायाम्' धातोः क्विबन्तः, स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्-"गोस्त्रियो ..." इति ह्रस्वाप्रवृत्तिः, "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" इति नदीत्वप्रतिषेधात् "नद्यृतश्च" इति कबपि न । मर्मच्छिदा-मर्म च्छिनत्तीति मर्मोपपदाच्छिदेः कर्तरि क्विप् । निरतक्षन्-तक्षधातोर्लङ् । प्रथमपुरुषबहुवचनम् । नः-तक्षण-

---

* द्वौ यामप्रहरौ समौ—इत्यमरः ।

† रजनी यामिनी तमी-इति निशानामस्वमरः ।

कर्मणि द्वितीयाबहुवचनम्, वचसेति लक्षणस्य करणे तृतीया । जातावेकवचनम् ।

व्याख्या—सभायाम्-राजसभामध्ये, प्रसभम्-हठात्, हृतम्, उत्तरीयम्-(द्रौपद्याः) उत्तरासङ्गः, यैस्तथाभूताः, अरातयः-शत्रवः, आगतह्रियः-(ह्रियमाणवस्त्रां द्रौपदीं निरीक्ष्य) आगता प्राप्ता, ह्रीः-लज्जा, यान् येषु वा तथाभूतान्, नः अस्मान्, मर्मच्छिदा-अरुन्तुदेन, वचसा-वाक्येन, निरतक्षन्-अशातयन्, अव्यथयन् ।

भा०—शत्रवो मध्येसभं बलाद् द्रौपद्या उत्तरीयं हृत्वास्मान् ह्रेपितवन्तः, किं च तत्रैवारुन्तुदैः क्रकचसदृशैर्वाक्यैरस्माकं हृदयं व्यथयामासुः ।

अलं०—भेदनापरपर्यायस्य तक्षणस्य वचसि बाधितत्वाद् व्यथने लक्षणा, यथा क्रकचकुठारादिना तष्टे शरीरावयवे व्यथा जायते, तथैव तद्वचोऽभिरपि जाता, व्यथातिशयप्रतीतिश्च लक्षणाप्रयोजनम् । तक्षणशब्दसामर्थ्याद् वचसो वास्यौपम्यं गम्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिरिति मल्लिनाथः ।

उपाधत्त सपत्नेषु कृष्णाया गुरुसन्निधौ ।
भावमानयने सत्याः सत्यंकारमिवान्तकः ॥ १० ॥

अ०—अन्तकः सत्याः कृष्णाया गुरुसन्निधौ आनयने भावं सपत्नेषु सत्यंकारमिव उपाधत्त ।

व्याक०—अन्तकशब्दो व्याख्यातपूर्वः । सन्निधाविति संनिपूर्वाद् दधातेः किः । अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । सत्यस्य कारं सत्यंकारम्, "कारे सत्यागदस्य" इति सत्यशब्दस्य मुमागमः । कारेति करोतेः करणघञन्तम्, सत्याः-अस्तेः शतरि रूपम्, उगित्त्वाद् स्त्रीत्वे ङीप्, षष्ठ्येकवचनं कृष्णाया विशेषणम् । आनयने-आङ्पूर्वान्नयतेर्ल्युट्, विषयसप्तमी । उपाधत्त-उपपूर्वाद् दधातेः कर्तरि लङ् । सपत्नेषु अधिकरणसप्तमी ।

व्याख्या—अन्तकः-मृत्युः, सत्याः-पतिव्रतायाः, कृष्णायाः-द्रौपद्याः, गुरूणाम्-भीष्मादीनाम्, सन्निधौ-सन्निधाने-समीपे, आनयने-सभामध्ये प्रवेशने (केशाम्बराकर्षणे इति मल्लिनाथः) भावम्-अभिप्रायम्, सत्यंकारमिव-इतः परमनेन पाण्डवाभिभवेन एतान् (धार्तराष्ट्रान्) स्वनगरं नेष्यामि-इति सत्यापनमिव, सपत्नेषु-पाण्डवानां शत्रुषु धार्तराष्ट्रेषु, उपाधत्त-निहितवान् ।

भा०—शत्रूणां हृदये भीष्मादिगुरुजनसन्निधौ साध्वीं द्रौपदीमानेतुं योयमभिलाषः समुत्पन्नः, स पापाभिलाष एव तान् प्रति मृत्योस्तन्नाशाय सत्यङ्कारसदृश आसीत्। अयमभिसन्धिः-चिकीर्षितस्य कार्यस्यावश्यं क्रियास्थापनार्थं परहस्ते यद्दीयते स सत्यङ्कार उच्यते, मृत्युना स्वचिकीर्षितस्य धार्तराष्ट्रनाशस्यावश्यकर्तव्यतासूचनार्थं तेषां हृदये सभामध्ये द्रौपद्यानयनाभिलाष उत्पादितः, तद्विनाशाय तेषां विपरीतां बुद्धिमुत्पादितवान् इति तत्त्वम् ।

तामैक्षन्त क्षणं सभ्या दुःशासनपुरस्सराम् ।
अभिसायार्कमावृत्तां छायामिव महातरोः ॥ ४१ ॥

अ०—सभ्याः दुःशासनपुरस्सरां तां अभिसायार्कम् (स्थितस्य) महातरोः आवृत्तां छायामिव क्षणम् ऐक्षन्त ।

अलं०—भावस्य सत्यङ्कारत्वसम्भावनाद् उत्प्रेक्षा ।

व्याक०—दुःशासनः पुरस्सरो यस्याः तां दुःशासनपुरस्सराम् । दुःखेन शिष्यत इति दुःशासनः, "भाषायां शासियुधि..." इत्यनेन कर्मणि युच् । पुरस्सरेति व्याख्यातपूर्वः । सायस्य अर्कम् (ष० त०) अभिलक्ष्य अभिसायार्कम्, "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" इत्यनेनाव्ययीभावः, अथवा "अभिरभागे" इत्यनेनाभेः कर्मप्रवचनीयत्वम्, सायार्कमिति तद् योगे द्वितीया । सभ्याः सभायां साधवः, इति "सभाया यः" । आवृत्ताम्-आङ्पूर्वाद् वर्ततेः क्तान्तम् । ऐक्षन्त-ईक्षतेर्लङ्, प्रथमपुरुषबहुवचनम् ।

व्याख्या-सभ्याः-सभास्था भीष्मादयः, दुःशासनः-दुर्योधनानुजः, पुरस्सरः पुरोगमः, यस्याः तथाभूताम्, पुरःस्थितेन दुःशासनेन सभां प्रत्याकृष्यमाणामिति यावत्, ताम्-द्रौपदीम्, अभिसायार्कम्-सायार्कः-दिनान्तसूर्यः, तदभिमुखं स्थितस्य, महातरोः-महावृक्षस्य, आवृत्ताम्-पृष्ठवर्तिनीम्, छायामिव-अनातपमिव, क्षणम्-क्षणमात्रम्, न तु चिरम्, ऐक्षन्त-अवालोकयन्त ।

भा०—दुःशासनो द्रौपदीं मध्येसभमानेतुं वस्त्रे गृहीत्वा आकर्षति स्म, आकर्षणकाले अग्रेऽग्रे दुःशासनः पश्चाच्च पराङ्मुखीभूय स्थिता द्रौपद्यासीत्, तदानीमग्रतः स्थितेन दुःशासनेनाकृष्यमाणा द्रौपदी तथा प्रतीयते स्म यथा सायंकालिकसूर्याभिमुखं स्थितस्य कस्यचिद् महावृक्षस्य पृष्ठवर्तिनी छाया प्रतीयते,

सूर्याभिमुखं स्थितस्य च्छाया पृष्ठवर्तिनी भवतीति निसर्गः । आकृष्यमाणाया द्रौपद्या अकृष्टारं प्रति पराङ्मुखत्वाद् आवृत्तच्छयौपम्यम्, तथापि तां न मुञ्चतीति दुःशासनस्य तरुसाम्यम्, इत्थं खेषां पश्यतामनाद्रियमाणां द्रौपदीं सभ्याः क्षणमात्रमैक्षन्त, न तु चिरम्, पापदर्शनस्य जुगुप्सितत्वात् । नापि दुःशासनमनाचाराद् निवर्तयितुं किञ्चिदवदन्, किन्तु माध्यस्थ्यभङ्गभिया सूर्यवत् साक्षिरूपेण स्थिता इतिमल्लिनाथः । सूर्यस्य सायेतिविशेषणं यथास्तमुपगच्छन् सूर्यो हतप्रभो भवति तथा स्वसम्मुखे पतिव्रतापमानं पश्यन्तः सभ्या अपि हतप्रभा अभवन्निति द्योतनाय ।

अलं०—उपमा०

अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं तवेक्षितैः ।
अरुध्येतामितीवास्या नयने बाष्पवारिणा ॥ ९२ ॥

अ०—अयथार्थक्रियारम्भैः तव पतिभिः ईक्षितैः किम् ? इतीव अस्याः नयने बाष्पवारिणा अरुध्येताम् ।

व्याक०—न यथार्थं क्रियाया आरम्भो येषां तैः अयथार्थक्रियारम्भैः अर्थमतिक्रम्य यथार्थम्, यथार्थेऽव्ययीभावः । आरम्भ इति आङ्पूर्वाद् रभेर्भावे घञ् । "रभेरशब्लिटोः" इति नुमागमः । पतिभिः-पान्तीति पातेर्डतिरौणादिकः । ईक्षितैः-ईक्षतेः कर्मणि क्तान्तम्, पतीनां विधेयविशेषणम्, "गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्" इत्यभियुक्तोक्त्या गम्यमानसाधनक्रियां प्रति करणत्वे तृतीया । अरुध्येताम्-रुधेः कर्मणि लङ्, प्रथमपुरुषद्विवचनम् । नयने इति रोधनस्य उक्ते कर्मणि प्रथमाद्विवचनम् । बाष्पवारिणेति तस्यैव कर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—अयथार्थम्-अयथायथम्-अवसराननुरूपः, क्रियारम्भः-क्रियोद्योगः येषां तथाभूतैः, अरिभिः केशाम्बरेषु गृहीत्वाकृष्यमाणां पत्नीं निरीक्ष्याप्यनुचितं मौनधारणं कुर्वद्भिः, (अयथार्थाः-मिथ्याभूताः, क्रियारम्भाः-पतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतकर्मोद्योगाः, येषां तैः कान्तामरक्षद्भिरित्यर्थ इति मल्लिनाथः) तव-भवत्याः, पतिभिः-भर्तृभिः, ईक्षितैः-अवलोकितैः-किम्-किं साध्यमस्ति, न किमपीति काकूक्तिः । इतीव-भर्तृनिरीक्षणस्य निष्फलत्वादिव, इति विचार्येवेति मल्लिनाथः) अस्याः-द्रौपद्याः, नयने-नेत्रे, बाष्पवारिणा-

अश्रुजलेन, अरुध्येताम्-आव्रियेताम् ।

भा०—इत्थं स्वपतीनां पश्यतां परैः परिभूयमाना द्रौपदी स्वामशरणां विभाव्य रुरोद, रुदत्यास्तस्या नेत्रे अश्रुभिरावृते अभवताम्, तत्र कविरश्रुभिर्नेत्रावरणे हेतुमुत्प्रेक्षते, स्वपत्नीं परपरिभवाक्रान्तां विलोक्यापि पाणिपादमस्पन्दयित्वा सहमानानां पत्नीरक्षणरूपं पतिधर्ममपालयतामेषामुपरि दृष्टिपातेन किं फलम् ? कातरया दृष्ट्या निरीक्षिता अपीमे क्लीबकल्पा अप्रतीकारास्तिष्ठेयुः, अतो निरर्थकमेषां दर्शनमिति विचार्येव वाष्पवारिभिर्नेत्रावरणं कृतम् इति ।

अलं०—हेतूत्प्रेक्षा, पतिभिरितिविशेष्यं योगार्थपुरस्कारेण साभिप्रायमिति परिकराङ्कुरोऽपि ।

> सोढवान्नो दशामन्त्यां ज्यायानेव गुणप्रियः ।
> सुलभो हि द्विषां भङ्गो दुर्लभा सत्स्ववाच्यता ॥४३॥

अ०—गुणप्रियः ज्यायानेव नः अन्त्यां दशां सोढवान्, हि द्विषां भङ्गः सुलभः (किन्तु) सत्सु अवाच्यता दुर्लभा ।

व्याक०—गुणाः प्रिया यस्य स गुणप्रियः, " वा प्रियस्य " इतिप्रियस्य परनिपातः । ज्यायान्-अतिशयेन वृद्धः इति वृद्धशब्दादीयसुन् "ज्यादादीयसः" इत्याकारादेशः । अन्ते भवाम् अन्त्याम् भवार्थे यत् । सोढवान्-सहतेःकर्तरि क्तवतुः, द्विषां व्याख्यातम्, कर्मषष्ठ्यन्तम् । भङ्गः-'भञ्जो आमर्दने' रौधादिकः, ततो घञ् । सुलभदुर्लभशब्दौ लभेः खलन्तौ । सत्सु-अस्तेः शत्रन्तम्, "यतश्च निर्धारणम्" इति निर्धारणे सप्तमी । अवाच्यता-वचेर्ण्यति वाच्यम्, ततस्तल् भावे । " वचोऽशब्दसंज्ञायाम् " इति कुत्वनिषेधः ।

व्याख्या—गुणाः-तितिक्षादयः, प्रियाः-एष्टव्याः, यस्य तथाभूतः, ज्यायान्-ज्येष्ठभ्राता युधिष्ठिर एव, नः-अस्माकम्, इमाम् अन्त्याम्-अन्ते भवाम्-अतिनिकृष्टाम्, दशाम्-निर्जनवनाहिण्डनरूपामवस्थाम्, सोढवान्-मर्षयति स्म । ननु वीराणामरिनिकारसहनं नोचितमित्यत आह-हि-यतः, द्विषाम्-अपकारिणाम्, भङ्गः-मर्दनम्, कालान्तरेऽपि सुलभः-सुखेन कर्तुं शक्यते, किन्तु सत्सु-सतां मध्ये, अवाच्यता-अनिन्द्यता, दुर्लभा-दुष्प्रापा ।

भा०—ननु भवद्भिः किमर्थमेतत् सोढमितीन्द्राशङ्कायामर्जुनः समाधत्ते-

वस्तुत इमां नो निकृष्टां दशां ज्येष्ठभ्राता युधिष्ठिर एव सहते स्म, न तु वयम्, अस्माभिस्तु तदाज्ञाप्रतिरुद्धैः प्रतीकारं कर्तुमपारितमतः सोढमिव, स एव महामनाः कथं सहते स्मेत्यत्रोच्यते-युधिष्ठिरः खलु क्षमासत्यभाषणादिगुण-पक्षपाती लोकापवादाद् बिभेति, प्रतीकारचेष्टायां क्रियमाणायां शत्रूणामग्रे-कृताया प्रतिज्ञाया उल्लङ्घनस्य दुर्निवारतया तदुल्लङ्घने कदाचित् सत्पुरुषा अप-वदेयुर्यद् युधिष्ठिरः सत्याद् भ्रष्ट इति, अस्मादेवापवादाद् बिभ्यता युधिष्ठिरेणापि सोढम्, शत्रूणां परिभवस्तु कालान्तरेऽपि कर्तुं शक्यते, परं सतां मध्येऽनिन्द्यता दुर्लभा, सकृदप्युदिताया निन्दाया दुष्प्रतिसमाधेयत्वात् ।

अलं०—अर्थान्तरन्यासः, गुणप्रियइतिविशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परि-करश्च ।

स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणि स्वच्छान्याकुलितान्यपि ।
तोयानि तोयराशीनां मनांसि च मनस्विनाम् ॥५४॥

अ०—तोयराशीनां तोयानि मनस्विनां मनांसि च स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणि (भवन्ति) (अत एव) आकुलितानि अपि स्वच्छानि (एव) (तिष्ठन्ति)

व्याक०—तोयानां राशयः, तेषां तोयराशीनाम् । स्थितेः अतिक्रान्तेः (ष०त०) भीरूणि (पञ्च०त०) स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणि । अतिक्रान्ति-शब्दात् पञ्चमी तु " भीत्रार्थानां भयहेतुः " इत्यपादानत्वात् । स्थित्यति-क्रान्तिशब्दौ तिष्ठतेः क्रामतेश्च क्तिन्नन्तौ । भीरुशब्दे ' ञिभी भये ' धातोः " भियः क्रुक्क्लुकनौ " इति क्रुक् ।

व्याख्या—तोयराशीनाम्-समुद्राणाम्, तोयानि-जलानि, मनस्विनाम्-उदारमनसाम्-महात्मनाम्, मनांसि च, स्थित्यतिक्रान्तेः-मर्यादोल्लङ्घनाद्, भीरूणि-भीतानि भवन्ति, मर्यादातिक्रमं न कामयन्त इति यावत्, अत एव, आकुलितानि-संक्षोभितान्यपि, स्वच्छानि-निर्मलानि-अविकाराण्येव तिष्ठन्ति ।

भा०—मनस्विपुरुषाणां मनांसि समुद्राणां जलानि च तुल्यधर्माणि भवन्ति, तथाहि-उभयान्यपि मर्यादातिक्रमाद् बिभ्यति, वृद्धौ हानौ वा जातायां न जातु मर्यादां त्यजन्ति, किंच जातेऽपि संक्षोभे न कदापि कालुष्यं प्राप्नु-वन्ति यद्यपि मनस्विनि मर्यादाया अत्यागः श्रुतिस्मृतिसदाचारानुमोदितप-

थानुसरणम्, समुद्रे च वेलाया अनतिक्रमणम्, मनस्विनि संक्षोभः परकृतापकारादि, अकालुष्यंचाविकारः, एवं समुद्रे संक्षोभो वात्यादिना तरङ्गमालाकुलत्वम्, अकालुष्यं च अपङ्किलत्वम्, इत्युभयेषां धर्मभेदान्न समानधर्मता, तथापि एकशब्दप्रतिपादनेनाभेदाध्यवसायाद् मिथो विम्वप्रतिविम्बभावाच्च समानधर्मता वोध्या ।

अलं०—युधिष्ठिरस्य शत्रुकृतापकारसहनं युक्तमिति विशेषे प्रस्तुते तत्प्रत्यायनार्थमप्रस्तुतसामान्यमभिहितमित्यप्रस्तुतप्रशंसा । अप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता च ।

धार्तराष्ट्रैः सह प्रीतिर्वैरमस्मास्वसूयत ।
असन्मैत्री हि दोषाय कूलच्छायेव सेविता ॥५५॥

अ०—धार्तराष्ट्रैः सह प्रीतिः अस्मासु वैरम् असूयत, हि असन्मैत्री कूलच्छायेव सेविता दोषाय (कल्पते)

व्याक०—असताम् असद्भिर्वा मैत्री असन्मैत्री, अस्तेः शत्रन्तस्य नञ्समासे असच्छब्दः सिध्यति, मैत्रीति मित्रशब्दाद् भावेऽण्, ततो ङीप् । कूलच्छायेति षष्ठीतत्पुरुषः " विभाषा सेनासुराच्छाया···" इति नपुंसकत्वस्य वैभाषिकत्वात्, " परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः " इतिपरवल्लिङ्गता। धृतराष्ट्रस्य अपत्यानि पुमांसः तैः धार्तराष्ट्रैः । " तस्यापत्यम् " इत्यण् । सह योगे तृतीया । प्रीतिः-प्रीङ् प्रीतौ क्तिन् । असूयत-षूङ्धातोर्लङ्, " दिवादिभ्यः श्यन् " । प्रीतिः सवनस्य कर्त्री, वैरं च कर्म । अस्मासु अधिकरणसप्तमी। दोषाय-क्लृपिमध्याहृत्य " क्लृपिसंपद्यमाने च " इत्यनेन चतुर्थी ।

व्याख्या—धार्तराष्ट्रैः-धृतराष्ट्रसुतैर्दुर्योधनादिभिः, सह, प्रीतिः-प्रेम, अस्मासु-पाण्डवेषु, वैरम्-अप्रीतिम्, असूयत-उदपादयत् । हि-यतः, असताम् असज्जनानाम् (असद्भिः-असज्जनैर्वा) मैत्री-प्रीतिः, कूलस्य-नदीतटस्य, च्छायेव-अनातपइव, सेविता-आश्रिता सती, दोषाय-अनर्थाय कल्पते-अनर्थमुत्पादयति ।

भा०—अस्माभिर्धार्तराष्ट्रैः सह सौहार्देन वर्तितम्, परं तैस्तत्परिवर्ते अस्मासु द्वेषः कृतः, परमेतन्नातिविस्मयकरम्, कुतः ? नदीतटच्छायावद

असतां मैत्री अनर्थमेव जनयति । नदीतटं हि भूयो भूयो नदीजलाघातेन जर्जरं भवति, छायार्थं तत् सेवमानस्याद्य श्वो वा नदीपातो दुर्निवारः, एवमेवासतां हृदयमपि दुर्भावनाभिः कलुषितं भवति, तैः सह सम्पर्केऽनर्थोत्पत्तिर्नाश्चर्यकरी ।

अलं०—पूर्वार्धे विरूपकार्यजननाद् विषमालङ्कारः, उत्तरार्धे-उपमानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यास इति मल्लिनाथः । कुवलयानन्दकारमते तु विकस्वरालङ्कारः, लक्षणं तु प्रागुक्तम् ।

अपवादादभीतस्य समस्य गुणदोषयोः ।
असद्वृत्तेरहो वृत्तं दुर्विभावं विधेरिव ॥५६॥

अ०—अपवादाद् अभीतस्य गुणदोषयोः समस्य असद्वृत्तेः (पुरुषस्य) वृत्तं विधेः (वृत्तम्) इव दुर्विभावम् (इति) अहो ।

व्याक०—गुणश्च दोषश्च, तयोः गुणदोषयोः, विषयसप्तमीद्विवचनम्, असती वृत्तिर्यस्य तस्य असद्वृत्तेः, बहुव्रीहौ असच्छब्दस्य पुंवद्भावः । अपवादाद्-वदतेर्घञन्तः, "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी, अभीतस्य-अजुगुप्समानस्येति व्याचक्षाणस्य मल्लिनाथस्य मते तु "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" इत्यनेन पञ्चमी, वृत्तमितिवर्ततेः क्तान्तम् । विधिशब्दो व्याख्यातपूर्वः । दुर्विभावम्-भवतेर्ण्यन्तात् कृच्छ्रार्थे खल् प्रत्ययः । अहो इत्याश्चर्यार्थकमव्ययम् ।

व्याख्या—अपवादाद्-जनाक्रोशाद, अभीतस्य-निर्भयस्य (अजुगुप्समानस्य वा) गुणदोषयोः, समस्य-तुल्यबुद्धेः, गुणदोषावननुरुध्यैवानुग्रहनिग्रहौ कुर्वाणस्य, असद्वृत्तेः-दुराचारस्य-धूर्तस्य पुरुषस्य, (विशेषणत्रयमिदं विधावपि योज्यम्) वृत्तम्-चेष्टितम्, विधेरिव-दैवस्य वृत्तमिव, दुर्विभावम्-विभावयितुमप्यशक्यम् । इत्यहो आश्चर्यम् । अथवा असद्वृत्तेरहोवृत्तमित्यत्र रहोवृत्तमितिच्छेदः, गोप्यवृत्तमिति च तदर्थः ।

भा०—ननु तेषां वृत्तमविज्ञाय कुतस्तैः सह मैत्री कृतेत्यत आह-ब्रह्मण इव दुराचारस्यापि समीहितं कार्यानन्तरमेव विज्ञायते, न तु पूर्वम्, दुर्विज्ञेयत्वात्, किं च यथा स्वस्वकर्मानुसारेण लोकान् शुभाशुभफलमुपभो-

जयतो ब्रह्मणः लोकापवादाद् भयं नास्ति, तथा स्वदुर्वासनानुरूपमात्रतो दुर्वृत्तस्यापि लोकापवादाद् भीतिर्न भवति, अपि च यथा विधिर्निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् तात्कालिकगुणदोषौ नानुरुन्धे, तथैव दुराचारोऽपि 'एतेन ममोपकृतमपकृतं वा' इति गुणदोषौ न पश्यति, किं तु यथेच्छं व्यवहरति ।

अलं०—उपमालङ्कारः, अत्र विधेर्दुर्वृत्तोपमानतया वर्णनमनुचितार्थत्वदोषाक्रान्तं भाति ।

ध्वंसेत हृदयं सद्यः परिभूतस्य मे परैः ।
यद्यमर्षः प्रतीकारं भुजालम्बं न लम्भयेत् ॥२७॥

अ०—परैः परिभूतस्य मे हृदयं सद्यः ध्वंसेत, यदि अमर्षः मे भुजालम्बं नो लम्भयेत् ।

व्याक०—भुजस्य आलम्बं भुजालम्बम्, आलम्बमिति आङ्पूर्वाद् लबिः आतोर्घञ् । परिभूतस्य-परिभवतेः कर्मणि क्तः । परैरिति परिभवनकर्तरि तृतीया । मे-अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् "तेमयावेकवचनस्य" इत्यनेन 'मे' इत्यादेशः । सद्यः-"सद्यःपरुत्परार्यैषमः" इत्यनेन निपातनात् सिद्धम् । ध्वंसेत-ध्वंसधातोः "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" । अमर्षः-मृषु सहने घञ् । प्रतीकारम्-प्रतिपूर्वात् करोतेर्घञ् । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इत्यनेन दीर्घः । लम्भयेत्-लभतेर्ण्यन्ताल्लिङ्, अमर्षो लम्भनस्य प्रयोजककर्ता, अध्याह्रियमाणं 'हृदयेन' इति तृतीयान्तं च तस्य प्रयोज्यकर्तृपदम् ।

व्याख्या—परैः-शत्रुभिः, परिभूतस्य-तिरस्कृतस्य, मे-मम, हृदयम्-मनः, सद्यः-शीघ्रमेव, ध्वंसेत-विशीर्येत, यदि, अमर्षः-अक्षमा, क्रोधो वा प्रतीकारम् प्रतिविधानम्-प्रतिविधानेच्छारूपम्, भुजालम्बम्-हस्तावलम्बनम्-साहाय्यं नो लम्भयेत्-नप्रापयेत् । हृदयेनेतिशेषः ।

भा०—अहं शत्रुवैरप्रतीकारेच्छयैव जीवामि, यदि मम क्रोधः प्रतीकारेच्छां नोदपादयिष्यत्, तर्हि मम हृदयं तत्कालमेवाध्वंसिष्यत ।

अलं०—हृदयध्वंसस्य हेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गम् ।

अवधूयारिभिर्नीता हरिणैस्तुल्यवृत्तिताम् ।
अन्योन्यस्यापि जिह्रीमः किं पुनः सहवासिनाम् ॥२८॥

अ०—अरिभिः अवधूय हरिणैः तुल्यवृत्तितां नीताः (वयम्) अन्योन्यस्य अपि जिह्रीमः सहवासिनां किं पुनः।

व्याक०—तुल्या वृत्तिः येषाम्, तेषां भावः तत्ता, तां तुल्यवृत्तिताम्। सह वसन्ति तेषां सहवासिनाम्, वसतेर्णिनिः, उपपदसमासः। सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, मातुः स्मरतीत्यादिवत्. एवमन्योन्यस्येत्यत्रापि। अवधूय-अवपूर्वाद् 'धूञ् कम्पने' धातोर्ल्यप्। अन्योन्यशब्दो व्याख्यातपूर्वः। जिह्रीमः-ह्रीधातोर्लट्, उत्तमपुरुषबहुवचनम्। "जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" "श्लौ" इति द्वित्वम्। वयमिति नग्नकर्तृपदमध्याहार्यम्। अरिभिः-अवधवननयनयोः कर्तरि तृतीया। हरिणैः-तुल्यशब्दयोगे तृतीया।

व्याख्या—अरिभिः-शत्रुभिः, अवधूय-तिरस्कृत्य, हरिणैः-मृगैः, तुल्या-समाना, वृत्तिः-जीविका, येषां तथाभूतताम्, मृगवद् वन्याहारतामितियावत्, नीताः-प्रापिताः, वयम्, पञ्चापि भ्रातरः, अन्योन्यस्यापि-परस्परस्मादपि जिह्रीमः-लज्जामहे, सहवासिनां किं पुनः-सहचारिभ्यो लज्जामह इत्यत्र किमु वक्तव्यम्।

भा०—ननु तवैव मनसि कुतोऽयमपमानामर्षः, नान्येषाम् इत्यत आह-शत्रुभिस् तिरस्कृता वयं पञ्चाप्यत्र वनाद् वनमटन्तो हरिणवद् वन्याहारैर्जीवनं निर्वहामः, इमां निकृष्टां दशां प्राप्तानामस्माकं परस्परस्मादपि लज्जोत्पद्यते, नैकस्याग्रे ऽपरस्त्रपाभरनम्रां ग्रीवामुन्नमयितुं शक्नोति। सहवासिनां सकाशाल्लज्जोत्पत्तौ तु किमु वक्तव्यम्, तथा च वयं पञ्चापि तुल्याभिमानाः, इदं तु मदेकसाध्यं कर्मेति मुनिशासनान्मयैवानुष्ठीयते।

अलं०—हरिणैस्तुल्यवृत्तितामित्युपमा। लज्जाया अन्योन्यासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, कैमुत्येनार्थसंसिद्धेः काव्यार्थापत्तिश्च।

शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाल्लघीयसः।
जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥२६॥

अ०—शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाद् लघीयसः मानहीनस्य जन्मिनः तृणस्य च समा गतिः।

व्याक०—शक्तेः वैकल्येन नम्रस्य शक्तिवैकल्यनम्रस्य, शक्यतेऽनयेति शक्तिः, शकेः क्तिन्। विकलशब्दाद् भावे ष्यञि वैकल्यम्। नमतेः

"नमिकम्पि···" इति रप्रत्यये नम्रः । निर्गतः सारो यस्मात्, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्माद् निःसारत्वाद् । हेतौ पञ्चमी । सारशब्दो व्याख्यातपूर्वः । मानेन हीनस्य । 'ओहाक् त्यागे' ततो निष्ठायां हीनः । "ओदितश्च" इति नत्वम् । लघुशब्दादीयसुनि षष्ठ्येकवचने लघीयसः । जन्मास्यास्ति तस्य जन्मिनः । व्रीह्यादित्वादिनिः । समाशब्दयोगे "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्····" इति षष्ठी । एवं तृणस्येत्यत्रापि । गच्छतेः क्तिनि गतिः ।

व्याख्या—शक्तेः-शारीरादिबलस्य, उत्साहादिशक्तेर्वा, (तृणपक्षे अवष्टम्भसामर्थ्यस्य) वैकल्येन-विरहेण, नम्रस्य-प्रह्वीभूतस्य-विधेयतां ग[illegible] (तृणपक्षे नतस्य) निस्सारत्वाद्-दुर्बलत्वाद् (तृणपक्षे स्थिरांशरहितत्[illegible]) लघीयसः-गौरवहीनस्य (तृणपक्षे नीरसस्य) मानहीनस्य-अभिमानशून्[illegible], (पक्षे परिमाणशून्यस्य-अल्पपरिमाणस्येति यावत्) जन्मिनः-जन्तोः, तृणस्य च, गतिः-अवस्था, समा-तुल्या, अस्तीतिशेषः ।

भा०—यः केवलमुत्साहादिशक्तेरभावात् परेषामग्रे नम्रो भवति, अन्येषामपकृतं दुरुक्तं वा तूष्णीं सहते, यस्य च दुर्बलतया परैरभ्युत्थानादि [illegible] न क्रियते प्रत्युत सति समये तिरस्कारो विधीयते, यश्चात्माभिमानशून्[illegible] पुरुषस्तृणेन तुल्यः, तृणसादृश्यं च श्लिष्टानां जन्मिविशेषणानां तृणेऽपि योजनेन व्याख्यायां दर्शितमेव । यथा तृणं सुखेनोच्छिद्यते तथा मानहीनोपीति तात्पर्यम् ।

अलं०—श्लेषानुप्राणितोपमा ।

अलङ्घ्यं तत्तदुद्वीक्ष्य यद्यदुच्चैर्महीभृताम् ।
प्रियतां ज्यायसीं मा गान् महतां केन तुङ्गता ॥६०॥

अ०—महीभृतां यद् यद् उच्चैः (अस्ति) तद् तद् अलङ्घ्यम् उद्वीक्ष्य महतां तुङ्गता केन (हेतुना) ज्यायसीं प्रियताम् मा गात् ।

व्याक०—अस्मिन् पद्ये सर्वाणि पदानि व्याख्यातपूर्वाणि । उद्वीक्ष्येत्यत्र स्थितस्येत्यध्याहृत्य स्थितिक्रियया समानकर्तृकत्वं निर्वाह्यम्, तुङ्गतेति अयनक्रियायाः कर्तरि प्रथमा । प्रियतामिति तस्या एव कर्मणि द्वितीया । केन- "सर्वनाम्नस्तृतीया च" । इत्यनेन तृतीया ।

व्याख्या—महीभृताम्-पर्वतानां सम्बन्धि, यद् यद्-शृङ्गादि, उच्चैः-उन्नतम्, अस्ति, तद्, तद्-अलङ्घ्यम्-अनतिक्रमणीयम्, उद्वीक्ष्य-विचार्य, स्थितस्य पुरुषस्य, महताम्-तुङ्गता-मानोन्नत्यम्-अभ्युदयः, केन हेतुना, ज्यायसीम्-महीयसीम, प्रियताम्-स्पृहणीयताम्, मा गाद्-न गच्छेत्, अपि तु गच्छेदेव । केचित्तु उद्वीक्ष्यमिति पठन्ति, यद् यदुच्चैस्तत्तदलङ्घ्यमुद्वीक्ष्यम्-अवलोकनीयम्, अतो महतमित्यादि योजयन्ति ।

भा०—पर्वतेषु शृङ्गाणि वृक्षा वा यदेवोन्नतमस्ति तत् सर्वमप्यलङ्घ्यं भवति, इति दृष्ट्वा महात्मनां मानोन्नतिः केन प्राप्तुं नेष्यते, सर्वैरपीष्यते । पर्वतदृष्टान्तेन तस्या अप्यलङ्घ्यत्वात् । उन्नतेरलङ्घ्यत्वहेतुतया तत्कामैः सर्वैरप्युन्नतये यत्नः क्रियते-इति तत्त्वम् ।

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।
पुरुषस्तावदेवासौ यावन्मानान्न हीयते ॥६१॥

अ०—तावद् (असौ) लक्ष्म्या आश्रीयते, तावद् अस्य यशः स्थिरम् (भवति) तावद् एव असौ पुरुषः (उच्यते) यावद् मानाद् न हीयते ।

व्याक०—आश्रीयते-श्रयतेः कर्मणि लट्, लक्ष्म्येति आश्रयणकर्तरि तृतीया, असाविति तत्कर्म अध्याहार्यम् । हीयते-'ओहाक् त्यागे' कर्म कर्तरि लट्, "घुमास्थागापा···" इतीत्वम् । मानाद्-अपादाने पञ्चमी ।

व्याख्या—तावद्-तत्कालपर्यन्तम्, असौ, लक्ष्म्या-श्रिया, आश्रीयते-अवलम्ब्यते, तावद्, अस्य-पुरुषस्य, यशः-कीर्तिः, स्थिरम्-अविचलम्, तावदेव, असौ, पुरुषः (उच्यते) पुरुषत्वेन गण्यते, यावद्-यत्कालपर्यन्तम्, मानाद्-अभिमानाद्, न हीयते-न त्यज्यते ।

भा०—आत्माभिमानिनः पुरुषस्यैव श्रियो यशांसि च भवन्ति, किं च स एव पौरुषाद् हेतोः पुरुषत्वेन गण्यते, अभिमानशून्यस्य तु श्रियो विनश्यन्ति, यशांसि क्षीयन्ते, पौरुषाभावाल्लोकास्तं क्लीबमाचक्षते ।

अलं०—श्रीयशसोःस्थैर्ये पुरुषव्यवहारे च मानस्य हेतुताप्रतिपादनात् काव्यलिङ्गम् ।

स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुरः स्थिते ।

नान्यामङ्गुलिमभ्येति संख्यायामुद्यताङ्गुलिः ॥६२॥

अ०—यस्य नाम्नि पुरः स्थिते (सति) संख्यायाम् उद्यता अङ्गुलिः अन्याम् अङ्गुलिम् न अभ्येति, सः पुमान् अर्थवज्जन्मा (अस्ति) ।

व्याक०—अर्थवद् जन्म यस्य स अर्थवज्जन्मा । अर्थवदिति अर्थशब्दान् मतुप् । संख्यायाम्-संपूर्वात् चक्षिङ्धातोः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः । "चक्षिङः ख्याञ्" इति ख्याञादेशः । अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । उद्यता-उत्पूर्वाद् यम्-धातोः क्तः । अभ्येति-अभिपूर्वाद् एतेर्लट् । पुमान्-पुंस्शब्दस्य प्रथमैकवचने रूपम्, "पुंसोऽसुङ्" ।

व्याख्या—यस्य-पुंसः, नाम्नि-अभिधाने, पुरः-अग्रे, स्थिते सति, संख्यायाम्-पुरुषगणनोपक्रमे, उद्यता-(गुणमधिकृत्य) उन्नमिता अङ्गुलिः अन्याम्-द्वितीयाम्, (उद्यताम्) अङ्गुलिम्, न अभ्येति-न प्राप्नोति, अद्वितीया भवतीति यावत्, सः, पुमान्-पुरुषः, अर्थवत्-सफलम्, जन्म-उत्पत्तिः यस्य तथोक्तः अस्ति ।

भा०—उत्तमपुरुषगणनाप्रसङ्गे यस्य नाम्नि प्रथमं समुत्थिताङ्गुलि द्वितीयामङ्गुलिं न प्राप्नोति, द्वितीयस्योत्तमपुरुषस्याभावाद्, द्वितीयाङ्गुले स्थानाप्रसङ्गाद्, तस्यैव जन्म सफलम्, एतद् मानिन एव संभवति, नान्यस्य अतो मानो न त्याज्यः ।

अलं०—कारणे माने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य तत्कार्यस्याभिधानाद् अप्रस्तुतप्रशंसा । अद्वितीयत्वस्य भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादनात् पर्यायोक्तम् ।

दुरासदवनज्यायान् गम्यस्तुङ्गोऽपि भूधरः ।
न जहाति महौजस्कं मानप्रांशुमलङ्घ्यता ॥६३॥

अ०—दुरासदवनज्यायान् तुङ्गः अपि भूधरः गम्यः (भवति) (किन्तु) महौजस्कं मानप्रांशुम् अलङ्घ्यता न जहाति ।

व्याक०—दुरासदैः वनैः ज्यायान्, दुरासदवनज्यायान्, दुरासदेति दुःखेनासाद्यत इति सीदतेः कृच्छ्रार्थे खल् । ज्यायान् इति व्याख्यातम् । भुवः धरः भूधरः, धरशब्दो धरतेः पचाद्यजन्तः । महत् ओजः यस्य तं महौजस्कम्, "शेषाद् विभाषा" इति शैषिकः कप् । मानेन प्रांशुम्

मानप्रांशुम् । अलङ्घ्यता-लङ्घिधातोर्ण्यत्, ततस्तल्, ततो नञ्समासः । गम्यः-गच्छतेः "पोरदुपधात्" इति यत् । जहाति-'ओहाक् त्यागे' लट् ।

व्याख्या—दुरासदः-दुर्गमः, वनैः-अरण्यैः, ज्यायान्-प्रवृद्धतरः, तुङ्गः-उच्चः, अपि भूधरः-पर्वतः, गम्यः भवति-सुखेन गम्यते । किन्तु महौजस्कम्-प्रतापिनम्; मानप्रांशुम्-मानोन्नतम् पुरुषम्, अलङ्घ्यता-अनतिक्रमणीयता, न जहाति-न त्यजति । तेजस्वी मानधनः पुरुषः सर्वदाऽलङ्घनीय एव भवति ।

भा०—अत्युन्नतो गहनवनाकीर्णोऽपि गिरिः कथंचिल्लङ्घितुं शक्यते, परमोजस्विनं मानोन्नतं पुरुषं न कोप्युल्लङ्घितुं शक्नोति, स खलु सर्वैरपि दुर्धर्षो भवति ।

अलं०—पर्वताद् मानिन उत्कर्षबोधनाद् व्यतिरेकः ।

गुरून् कुर्वन्ति ते वंश्यानन्वर्था तैर्वसुंधरा ।
येषां यशांसि शुभ्राणि ह्रेपयन्तीन्दुमण्डलम् ॥६४॥

अ०—ते वंश्यान् गुरून् कुर्वन्ति तैः वसुंधरा अन्वर्था (अस्ति) येषां शुभ्राणि यशांसि इन्दुमण्डलं ह्रेपयन्ति ।

व्या०—वंश्यान्-वंशशब्दाद् भवार्थे यत् । गुरूनिति वंश्यानां विधेयविशेषणम् । अर्थमनुगता अन्वर्था, प्रादिसमासः । वसूनि धरतीति वसुंधरा; "संज्ञायां भृतृवृजि....." इति खच् । खित्वान्मुम् । ह्रेपयन्ति-ह्रीधातोर्णिजन्ताल्लट्, प्रथमपुरुषबहुवचनम् । "अर्तिह्री...." इत्यनेन पुगागमः । इन्दुमण्डलं ह्रेपणस्य प्रयोज्यकर्म, यशांसि प्रयोजककर्तृणि । तैः-हेतौ, प्रकृत्यादित्वाद् वा तृतीया ।

व्याख्या—ते-पुरुषाः, वंश्यान्-स्ववंशोत्पन्नान्, गुरून्-माननीयान्-प्रख्यातान् वा कुर्वन्ति-विदधते, तैः-पुरुषैः, वसुन्धरा-पृथिवी, अन्वर्था-पुरुषरत्नधारणाद् *वसुधारणरूपानुगतार्था, अस्ति । येषाम्, शुभ्राणि-निर्मलानि, यशांसि-कीर्तयः, इन्दुमण्डलम्-चन्द्रमण्डलम्, ह्रेपयन्ति-लज्जयन्ति ।

भा०—येषां यशो निष्कलङ्कतया चन्द्रमण्डलमपि लज्जयति, त एव पुरुषाः इक्ष्वाकुरघ्वादिवत् स्वनाम्ना 'इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नोऽयम्' इत्येवं स्ववंश-

---

*देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु—इत्यमरः ।

जान् लोके प्रख्यापयन्ति, किं च वसु रत्नमुच्यते, तद्रूपाणां तेषां पुरुषाणां धारणादेव पृथिवी वसुंधरेति यथार्थनामवती-अस्ति । इन्दुमण्डलमित्यत्र मण्डलपदं पूर्णचन्द्रोपस्थापनाय, तस्यैव सकलङ्कत्वेन हेपणीयत्वात् । शुभ्राणीति विशेषणं च शुभ्राण्येवेत्यवधारणविधया यशसां सकलङ्कत्वपरिहाराय ।

अलं०—हेपणस्य सादृश्ये पर्यवसानादुपमेति मल्लिनाथः, व्यतिरेक इतिसूचितं भाति ।

उदाहरणमाशीःषु प्रथमे ते मनस्विनाम् ।
शुष्केऽशनिरिवामर्षो यैररातिषु पात्यते ॥६५॥

अ०—यैः अरातिषु अमर्षः शुष्के अशनिरिव पात्यते, मनस्विनां प्रथमे ते आशीःषु उदाहरणम् (भवन्ति) ।

व्याक०—न रातिः (सुखम्) येभ्यस्ते अरातयः, राधातोः क्तिनि रातिः । अधिकरणसप्तमी । अमर्षः-मृषुधातोर्घञ् । शुष्क इति शुष्धातोः क्तान्तम् " शुषः कः " । पातनस्यानुक्ते कर्मणि प्रथमा । पात्यते-णिजन्तात् पततेः कर्मणि लट् । यैरितिपातनकर्तरि तृतीया । मनस्विनाम्-मनःशब्दात् विनिः " यतश्च निर्धारणम् " इति निर्धारणे षष्ठी । प्रथमे-जसि रूपम् । " प्रथमचरमतया..." इत्यनेन विभाषया सर्वनामत्वे " जसःशी " । आशीःषु-आशास्यन्ते इति ' आङ्ःशासु इच्छायाम् ' धातोः क्विप्, " आशासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम् " " शासिवसिघसीनां च " इति षत्वम् ।

व्याख्या—यैः-पुरुषैः, अरातिषु-शत्रुषु, अमर्षः-क्रोधः, शुष्के-नीरसे वृक्षादौ, अशनिरिव-वज्रमिव, पात्यते-प्रक्षिप्यते, मनस्विनाम्-मानवताम्, प्रथमे-अग्रेसराः, ते, आशीःषु-' त्वमेवं भव ' इत्येवं रूपासु शुभाशंसासु, उदाहरणम्-निदर्शनम्, भवन्ति, उपमानतां प्राप्नुवन्तीति यावत् ।

भा०—ये वीराः शुष्कवनसदृशेषु शत्रुषु तद्विनाशायाशनिसदृशं स्वक्रोधं पातयन्ति, त एव मानवतामग्रगण्याः, त एव च त्वमेवं भूयाः इत्याद्याशीःप्रदानप्रसङ्गे आदर्शतामुपयान्ति, यथा ' त्वं रामवद् वीरकर्मा भूयाः ' इत्यस्यामाशिषि राम उदाहरणम्, तथैव रामादिवत्तेऽपि उदाहरणं भवन्तीत्यभिसन्धिः । यथा नीरसतया शुष्कवनवृक्षा अनम्रा भवन्ति, तथाहङ्कारितया

शत्रवोऽप्यनम्राः-अविनीताः-इत्यनम्रत्वमुभयेषां साधर्म्यम् । क्रोधेऽशनिसाधर्म्यं च विनाशकत्वरूपम्, क्रोधपातनकर्तॄणामिन्द्रसादृश्यं व्यङ्ग्यम् ।

अलं०—उपमा ।

न सुखं प्रार्थये नार्थमुदन्वद्वीचिचञ्चलम् ।
नानित्यताशनेस्त्रस्यन् विविक्तं ब्रह्मणः पदम् ॥६६॥

अ०—(अहम्) उदन्वद्वीचिचञ्चलम् सुखं न प्रार्थये (तथा) अर्थं न (प्रार्थये) अनित्यताशनेः त्रस्यन् विविक्तं ब्रह्मणः पदं न (प्रार्थये) ।

व्याक०—उदन्वतः वीचिरिव (ष० त०) चञ्चलम् (उपमान०) उदन्वद्वीचिचञ्चलम् । उदन्वच्छब्दः " उदन्वानुदधौ च " इत्यनेन निपात्यते । अनित्यता अशनिरिव (उपमित०) अनित्यतैव अशनिरिति वा तस्माद् अनित्यताशनेः, " भीत्रार्थानां भयहेतुः " इत्यनेनापादानत्वात् पञ्चमी । प्रार्थये-अर्थधातोश्चौरादिकाल्लट् । उत्तमपुरुषैकवचनम् । आगर्वीयत्वाद् आत्मनेपदम् । अहमिति तत्कर्तृपदमध्याहार्यम् । त्रस्यन्-त्रस् धातोः हेतौ शतृप्रत्ययः। " वा भ्राशभ्लाश··· " इत्यनेन वैकल्पिकः श्यन् । विविक्तम्-विचिर् धातोः क्तान्तम् ।

व्याख्या—उदन्वतः-समुद्रस्य, वीचिरिव-तरङ्ग इव, चञ्चलम्-अस्थिरम्, सुखम्-विषयानन्दम्, न प्रार्थये-न कामये, तथा अर्थम्-धनं च, न प्रार्थये, किंच-अनित्यताशनेः-वज्रसदृशात् अर्थकामयोर्विनश्वरत्वात्, अर्थकामयोर्या विनश्वरता तत्स्वरूपाद् वज्राद् वा त्रस्यन्-बिभ्यत्, विविक्तम्-विजनम्-अद्वितीयत्वाद् निर्भयम्, ब्रह्मणः-परात्मनः, पदम्-स्थानम् कैवल्यापरपर्यायं मोक्षम्, न प्रार्थये । उदन्वदित्यादिविशेषणमर्थेऽपि योजनीयम् ।

भा०—अहं सुखं श्रियं च न कामये, तयोः समुद्रतरङ्गवदस्थिरत्वेन क्षयित्वात्, नाप्यनयोः क्षये वज्रपातवद् दुःखं जायत इति भीतः सन् निर्भयं निर्बाधमक्षयं मुक्तिपदमभिलष्यामि, रागद्वेषकषायितचेतसो मम तत्रानधिकारात् ।

अलं०—अर्थसुखयोरप्रार्थनायामुदन्वदित्यादिविशेषणं साभिप्रायम् इति परिकरः, अनित्यताशनिरिव; अनित्यतैवाशनिरितिवोपमारूपकयोरन्यतरस्य

साधकबाधकप्रमाणाभावेन संदेहसङ्करः । मुक्तेरकामनायां हेतोरनुपन्यासाद् निर्हेतुतात्र दोषः प्रतिभाति ।

प्रमार्ष्टुमयशःपङ्कमिच्छेयं छद्मना कृतम् ।
वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः ॥६७॥

अ०—(किन्तु) छद्मना कृतम् अयशःपङ्कम् वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः प्रमार्ष्टुम् इच्छेयम् ।

व्याक०—अयश एव पङ्कम् अयशःपङ्कम् । वैधव्येन तापिताः अरातीनां वनिताः, तासां लोचनानि, तेषाम् अम्बुभिः वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः । समस्तपदात् तृतीया प्रमार्जनकरणे । वैधव्यमिति विधवा-शब्दात् भावे ष्यञ्। विनष्टो धवः (पतिः) यस्याः सा विधवा । तापितेति णिजन्त-तपेः क्तान्तम् । वनिता-' वन षण् सम्भक्तौ ' ततो निष्ठा । प्रमार्ष्टुम्-मृजेः इच्छतावुपपदे ' समानकर्तृकेषु तुमुन् ' । मृजेर्वृद्धिः । इच्छेयम्-इषेः " इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने " इत्यनेन वर्तमाने लिङ् । छद्मनेति करणे तृतीया ।

व्याख्या—किन्तु अरिभिः, छद्मना-कपटेन, कृतम्-आपादितम्, अयशः-पङ्कम्-अकीर्तिरूपं कर्दमम्, वैधव्येन-भर्तृनाशेन, तापितानाम्-पीडितानाम्, अरातिवनितानाम्-शत्रुस्त्रीणाम्, लोचनाम्बुभिः-नेत्रजलैः अश्रुभिः, प्रमार्ष्टुम्-प्रक्षालयितुम्, इच्छेयम्-इच्छामि ।

भा०—ननु सांसारिकपारमार्थिकसुखातिरिक्तं किं तव काम्यमित्यत्राह शत्रुभिः कपटद्यूतं विधाय यदिदमस्मास्वकीर्तिरूपं पङ्कं क्षिप्तं तत् प्रक्षालन-मेवाहमिच्छामि, नान्यत् किमपि सुखादिकम्, पङ्कप्रक्षालनं च जलेनैव भवितु-मर्हति, तदपि जलं न साधारणम्, अपि तु पतिवियोगेन दुःखितानां शत्रु-नारीणां नेत्रेभ्य उद्गतम्, तेनैवच्छद्मकृतस्याकीर्तिपङ्कस्य क्षालयितुं शक्यत्वात् ।

अलं०—अयशःपङ्कमिति रूपकम्, उपमा तु न, अम्बुभिरयशःक्षालना-सङ्गतेः ।

अपहस्येऽथवा सद्भिः प्रमादो वास्तु मे धियः ।
अस्थानविहितायासः कामं जिहेतु मा भवान् ॥६८॥

अ०—अथवा (अहम्) सद्भिः अपहस्ये, वा मे धियः प्रमादः अस्तु, (किन्तु) अस्थानविहितायासः भवान् कामं मा जिहेतु ।

व्याक०—अस्थाने विहित आयासः येन सः अस्थानविहितायासः । विहितेति विपूर्वाद् दधातेः क्तः, "दधातेर्हिः"। आयासेति 'यसु प्रयत्ने' धातोर्घञन्तं रूपम् । अपहस्ये-अपपूर्वाद् हसतेः कर्मणि लट्, स च "वर्तमानसामीप्ये..." इत्यनेन भविष्यति, उत्तमपुरुषैकवचनम् । सद्भिरिति अपहसनकर्तरि तृतीया, अहमिति च तत्कर्माध्याहार्यम् । प्रमादः-प्रपूर्वाद् माद्यतेः "मदोऽनुपसर्गे" इत्यत्रानुपसर्ग इतिनिषेधाद् घञ् । अस्तु-इति सासूयाङ्गीकारे। जिहेतु-ह्रीधातोरधीष्टे लोट् । "माङि लुङ्" इति लुङ्लकारस्तु न शङ्क्यः, ङितो माशब्दस्यैव तत्र ग्रहणात्, अत्र तु अङिद् माशब्दः ।

व्याख्या—अथवा, अहम्, *सद्भिः-विद्वद्भिः, अपहस्ये-अपहसिष्ये, वा, मे-मम, धियः-बुद्धेः, प्रमादः-अनवधानम् †अस्तु-भवतु, किन्तु-अस्थाने-अयोग्यविषये, विहितः-कृतः, आयासः हितोपदेशदानप्रयत्नः, येन तथोक्तः, भवान्, कामम्-बाढम्, मा जिहेतु-न लज्जताम् ।

भा०—शत्रुविजिगीषया तपस्तपन्तं मां दृष्ट्वा सन्तः कामं हसन्तु, अत्र विषये मम बुद्धिर्भ्रान्ता वा किं न भवेत्, परं नाहं स्वोद्देश्यात् पदमपि चलेयम्, ममोपहासानवधानविषये भवता चिन्ता न कार्या, इदं तु प्रार्थ्यते यदपात्रे मयि मोक्षोपदेशयत्नस्य वैफल्येन भवता लज्जा न कर्तव्या । अर्जुनस्य सोल्लुण्ठोक्तिरियम् ।

वंशलक्ष्मीमनुद्धृत्य समुच्छेदेन विद्विषाम् ।
निर्वाणमपि मन्येऽहमन्तरायं जयश्रियः ॥६६॥

अ०—अहं विद्विषां समुच्छेदेन वंशलक्ष्मीम् अनुद्धृत्य निर्वाणम् अपि जयश्रियः अन्तरायं मन्ये ।

व्याक०—अनुद्धृत्य-उत्पूर्वाद् हरतेः ल्यप् । ततो नञ्समासः । समुच्छेदेन-समुत्पूर्वात् छिदेर्घञ् । हेतौ करणे वा तृतीया । निर्वाणम्-निरुप-

---

* सन्, सुधीः कोविदो बुधः, इति विद्वन्नामस्वमरः ।

† असूयोपगमेऽस्तु च-इत्यमरः ।

सर्गाद् वातेर्ल्युट्. "कृत्यचः" इति णत्वम् । विद्विषां समुच्छेदनकर्मणि षष्ठी ।

व्याख्या—अहम्, विद्विषाम्-शत्रूणाम्, समुच्छेदेन-सम्यग् विनाशनेन, वंशलक्ष्मीम्-स्वकुलस्य राज्यश्रियम्, अनुद्धृत्य-शत्रुभ्य अनाकृष्य, अपरावर्त्य वा, निर्वाणम्-मोक्षमपि, जयश्रियः-जयलक्ष्म्याः, अन्तरायम्-विघ्नम् (न तु पुरुषार्थम्) मन्ये-स्वीकरोमि ।

भा०—यावत् शत्रून् विनाश्य जयश्रिय उद्धारो न कृतः, तावदहं मोक्षमपि जयश्रियो विघ्नरूपं मन्ये, मोक्षस्य शमप्रधानतया विजिगीषाशमकत्वात्। अन्योत्सवादीनां तु कथैव का ।

अलं०—भावार्थोक्तरीत्या काव्यार्थापत्तिः ।

अजन्मा पुरुषस्तावद् गतासुस्तृणमेव वा ।
यावन्नेषुभिरादत्ते विलुप्तमरिभिर्यशः ॥७०॥

अ०—पुरुषः यावद् अरिभिः विलुप्तं यशः इषुभिः न आदत्ते, तावद् अजन्मा, गतासुः, वा तृणमेव (अस्ति) ।

व्याक०—न जन्म यस्य सोऽजन्मा । गताः असवो यस्य स गतासुः । विलुप्तम्-' लुप्लृ छेदने ' निष्ठा । आदत्ते-आङ्पूर्वाद्दातेर्लट् । "आङो दोऽनास्यविहरणे" इत्यनेनात्मनेपदम् । अरिभिः विलोपनकर्तरि तृतीया । यशः इति आदानकर्मणि द्वितीयान्तम् । इषुभिः-आदानकरणे तृतीया ।

व्याख्या—पुरुषः-यावत्, अरिभिः-शत्रुभिः, विलुप्तम्-विनाशितम्, यशः-कीर्तिम्, इषुभिः-बाणैः (शत्रून् निपात्य) न आदत्ते-न पुनरुज्जीवयतीतियावत् । तावत्, अजन्मा-अनुत्पन्न इवास्ति, अथवा जातोऽपि गताः, असवः-प्राणाः, यस्य तथाभूतः-मृततुल्यः, अस्ति, वा-अथवा तृणमेव-तृणसदृशमेव, अकिञ्चित्-करत्वाज्जीवन्मृत इतियावद्, अस्ति ।

भा०—पुरुषो यावद् बाणैः शत्रून् निपात्य तैर्विलोपितं स्वकीयं यशः पुनर्न प्राप्नोति, तावत् स जातोऽपि अजातप्रायः, तस्य जन्मनो निष्फलत्वात्, नन्वजातस्य जन्मान्तर उपयोगः संभवति-इति न निष्फलत्वम्, इत्यत आह गतासुरिति, जातोऽपि मृततुल्यः सः जीवतस्तस्यानुपयोगात्, मृतोऽपि पूर्वजन्मन्युपयुज्यते स्मेत्यत आह, तृणमेव स इति, यथा तृणं निरन्तरं

पादाभ्यामुपहन्यमानमपि न प्रतीकाराय समर्थम्, तथैव सोऽपि, इति तृणतुल्यः सः ।

अलं०—निष्फलत्वादिनिमित्तया जन्माभावादिसंभावनायोत्प्रेक्षा, सा चेवशब्दाभावाद् गम्या, तृणमेवेति रूपकम् ।

अनिर्जयेन द्विषतां यस्यामर्षः प्रशाम्यति ।
पुरुषोक्तिः कथं तस्मिन् ब्रूहि त्वं हि तपोधन ! ॥७१॥

अ०—यस्य अमर्षः द्विषताम् अनिर्जयेन प्रशाम्यति, तस्मिन् पुरुषोक्तिः कथम् ? (हे) तपोधन त्वं हि ब्रूहि ।

व्याक०—तप एव धनं यस्य स तपोधनः, सम्बोधने सुलोपः । पुरुष इति उक्तिः पुरुषोक्तिः । वचेः क्तिनि उक्तिः, संप्रसारणम् । द्विषताम्-"द्विषोऽमित्रे" इति द्विषेः शतृप्रत्ययः, कर्मणि षष्ठी । अनिर्जयेन-निर्पूर्वाद् जिधातोः "एरच्" ततो नञ्समासः । उपलक्षणे तृतीया इति मल्लिनाथः । प्रशाम्यति-शमुधातोर्लट्, "शमामष्टानां दीर्घः श्यनि" । कथम्-व्याख्यातम् । ब्रूहि-ब्रवीतेर्लोट्, मध्यमपुरुषैकवचनम् । "सेर्ह्यपिच्च" इति सिपो हिः, तस्मिन्निति विषयसप्तमी ।

व्याख्या—यस्य-पुरुषस्य, अमर्षः-क्रोधः, द्विषताम्-शत्रूणाम्, अनिर्जयेन-जयं विनैव, प्रशाम्यति-शान्तो भवति, तस्मिन्-पुरुषे, पुरुषोक्तिः-पुरुष इत्ययं शब्दः, कथम्-केन प्रकारेण, प्रवर्तत इति संगच्छत इति वा शेषः, न कथंचिदपि, इत्यर्थः ।

भा०—हे तपस्विन् ! विदितवेदितव्यस्त्वमेव कृपया ब्रूहि यद् यस्य क्रोधो द्विषतां जयमविधायैव शान्तो भवति, तस्मिन् पुरुषइतिशब्दः कथं संगच्छते, तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य पौरुषस्य तत्राभावात् ।

कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना ।
योऽङ्गीकृतगुणैः श्लाघ्यः सविस्मयमुदाहृतः ॥७२॥

अ०—जातिमात्रावलम्बिना पुरुषशब्देन कृतम् । यः (पुरुषः) अङ्गीकृतगुणैः (पुरुषैः) सविस्मयम् उदाहृतः (सः) श्लाघ्यः ।

व्याक०—जातिमेव (मयूर०) जातिमात्रम्, तद् अवलम्बते (उपपद०)

तेन जातिमात्रावलम्बिना, लम्बतेर्णिनिः । पुरुष इति शब्दः, तेन पुरुषशब्देन, अथवा पुरुष इति शब्दः (वाचकः) यस्य तेनेति बहुव्रीहिणा व्यक्तिपरोयं शब्दः, न तु शब्दपरः, गम्यमानसाधनक्रियां प्रति करणत्वात् तृतीया । अङ्गीकृताः गुणाः यैस्तैः अङ्गीकृतगुणैः । पुरुषैरिति तद्विशेष्यमध्याहार्यम्, उदाहरणकर्तरि तृतीया । अथवा अङ्गीकृतैः गुणैरिति कर्मधारयः, उपलक्षणे तृतीया, अङ्गीकृतगुणैः उपलक्षितः सन् इत्यन्वयः । अत्र पक्षे लोकैरित्युदाहरणकर्ताध्याहार्यः । अङ्गीकृतेति करोतेर्योगे अङ्गशब्दात् च्विः । विस्मयेन सह सविस्मयम्, अव्ययीभावः, "अव्ययीभावे चाकाले" इति सहस्य सादेशः, उदाहरणक्रियाविशेषणम् । कृतमित्यलंशब्दवन्निषेधार्थकमव्ययं चादिषु पठ्यत- इति मल्लिनाथः, पक्षान्तरं तु किरातार्जुनीयस्य द्वितीयसर्गीयसप्तदशश्लोके उक्तमेव, तत एवावधेयम् । उदाहृतः-'उत्' 'आङ्' एतत् पूर्वाद् हरतेः कर्मणि क्तः । श्लाघ्यः-श्लाघितुं योग्य इति श्लाघृधातोर्ण्यत् ।

व्याख्या—जातिमात्रावलम्बिना-जातिः-नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं पुरुषत्वादि, तन्मात्रम् (न तु गुणक्रिये) अवलम्बते-वाच्यतया (अथवा धर्मरूपेण) आश्रयति इति तथोक्तेन, पुरुषशब्देन-पुरुषइतिपदेन, (अथवा पुरुषशब्दवाच्येन जन्तुना) कृतम्-अलम्, न किञ्चित् साध्यत इति । यः पुरुषः, अङ्गीकृतगुणैः-गुणपक्षपातिभिः पुरुषैः (अथवा अङ्गीकृतैः-पुरुषशब्दवाच्यतायै स्वीकृतैः-अपेक्षितैः, गुणैः-पौरुषादिभिः उपलक्षितः सन्) सविस्मयम्-साश्चर्यम्, उदाहृतः—'पुंसा ईदृशेन भवितव्यम्' इत्येवमादर्शतया निदर्शितः, सः, श्लाघ्यः-स्तुत्यः-प्रशंसनीयः, अस्तीति शेषः ।

भा०—ननु पौरुषाभावेऽपि पुरुषत्वजातेस्तत्रसत्त्वे युक्तैव पुरुषशब्दप्रवृत्तिस्तत्रेत्यत आह-जातिमात्राभिधायिना पुरुषशब्देन न किञ्चित् साध्यते, अथवा यः केवलं जातिमात्रेण पुरुष इति व्यपदिश्यते, न तु तत्र पौरुषं विद्यते, काष्ठमयहस्तिनेव तेन न किञ्चित् साध्यम्, लोके स एव श्लाघनीयः पुरुषो यः स्वपौरुषेण गुणिनां विस्मयमुत्पादयति, अत एव सति प्रसङ्गे तैः साश्चर्यमुदाह्रियते ।

ग्रसमानमिवौजांसि सदसा गौरवेरितम् ।
नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान् पुमान् ॥

अ०—सदसा गौरवेरितं ओजांसि ग्रसमानमिव (स्थितम्) यस्य नाम द्विषः अपि अभिनन्दन्ति, स पुमान् पुमान् (अस्ति)।

व्याक०—गौरवेण ईरितं गौरवेरितम्, गौरवेति गुरुशब्दाद् युवादित्वाद् भावेऽण्, विग्रहे तृतीया तु सहयोगे। ईरितमिति 'ईर्' धातोः क्तान्तम्। ग्रसमानम्-'ग्रसु अदने' कर्तरि शानच्। अभिनन्दन्ति-अभिपूर्वाद् 'टुनदि समृद्धौ' धातोः लट्, इदित्त्वान्नुम्, प्रथमपुरुषबहुवचनम्। सदसेति ईरणकर्तरि तृतीया। ओजांसि ग्रसनकर्मणि द्वितीया।

व्याख्या—*सदसा-सभया, गौरवेण-गौरवपूर्वकम्, ईरितम्-प्रसङ्गवशाद् उच्चारितं सत्, शृण्वताम्, ओजांसि-तेजांसि, ग्रसमानमिव-कवलयदिव, श्रोतॄन् निष्प्रभानिव विदधदितियावत्, यस्य-पुरुषस्य, नाम-अभिधानम्, द्विषः-शत्रवोऽपि, अभिनन्दन्ति-अनुमोदन्ते, सः, पुमान्-पुरुषः, पुमान्-पौरुषादि-गुणविशिष्टः पुमान्, अस्ति, अन्यस्तु तदाकृतिसामान्यमात्रेण पुमानुच्यते।

भा०—सभासु कथाप्रसङ्गेन सबहुमानमुच्चारितं यन्नाम शत्रवोप्यनुमोदन्ते, किं च यन्नामश्रवणसमनन्तरं तत्पराक्रमाद्यतिशयस्मरणाच्छ्रोतारस्तथा निस्तेजस इव प्रतीयन्ते यथा मन्ये तन्नाम्ना तेषां तेजो निगीर्णं भवेत्, स पुमान् वस्तुतः पुमान्-पौरुषापरपर्यायपुंस्त्वादिविशिष्टोऽस्ति, इतरे तु जातिमात्र-वाहकाः काष्ठमयहस्त्यादिवदप्रयोजका एव।

अलं०—ईर्ष्यावतां स्वापेक्षयाधिकस्य नामश्रवणे तत्पराक्रमाद्यतिशय-स्मरणोत्पन्नभयादिना निष्प्रभत्वं (मुखमालिन्यम्) नैसर्गिकम्, तत्र प्रभा-भावस्य कवलनजन्यत्वम्, कवलने नाम्नः कर्तृत्वं चेत्युभयमपि कविनोत्प्रेक्षितम् इत्युत्प्रेक्षा। उद्देश्यविधेयतया तात्पर्यभेदात् पुमान् पुमान् इति लाटानुप्रासः। अत्र द्वितीयपुंस्शब्दो मुख्येऽर्थे तात्पर्याभावाद् बाधितः पौरुषादिगुण-विशिष्टं पुमांसं लक्षयति, पौरुषाद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्य-ध्वनिः, विध्यलङ्कार इत्यप्पय्यदीक्षितः, 'सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्य-लङ्कृतिम्' इति तल्लक्षणम्।

यथाप्रतिज्ञं द्विषतां युधि प्रतिचिकीर्षया।
ममैवाध्येति नृपतिस्तृष्यन्निव जलाञ्जलेः॥७४॥

अ०—नृपतिः यथाप्रतिज्ञं युधि द्विषतां प्रतिचिकीर्षया मम एव तृष्यन् जलाञ्जलेरिव अध्येति ।

व्याक०—प्रतिज्ञामनतिक्रम्य यथाप्रतिज्ञम्, "एकविभक्तिचापूर्वनिपाते" इति प्रतिज्ञाशब्दस्योपसर्जनत्वे "गोस्त्रियो…" इति ह्रस्वः । युधि-युध्यतेः भावे क्विप् । अधिकरणसप्तमी । द्विषताम्-व्याख्यातम् । प्रतिकर्तुमिच्छया प्रतिचिकीर्षया, प्रतिपूर्वात् करोतेरिच्छार्थे सन्, ततः "अप्रत्ययात्" । हेतौ तृतीया । तृष्यन्-तृष्धातोर्दैवादिकाद् हेतौ शतृप्रत्ययः । अध्येति-नित्यमधिपूर्वाद् 'इक् स्मरणे' धातोर्लट् । मम जलाञ्जलेः-"अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इत्यनेन षष्ठी ।

व्याख्या—नृपतिः-राजा युधिष्ठिरः, यथाप्रतिज्ञम्-प्रतिज्ञानुसारेण, युधि-संग्रामे, द्विषताम्-शत्रूणाम्, प्रतिचिकीर्षया-प्रतिकर्तुमिच्छया-वैरनिर्यातनार्थमिति-यावत्, ममैव, तृष्यन्-तृषार्तः, जन्तुः, जलस्य-पानीयस्य, अञ्जलेर्यथा, तथा अध्येति-स्मरति ।

भा०—ननु सत्सु भीमादिषु वैरनिर्यातने तवैवायं कोऽभिनिवेशः इत्यत आह-प्रतिज्ञानुसारेण संग्रामे शत्रून् जिघांसुर्युधिष्ठिरो नृपतिर्मामेव स्मरति नान्यम्, यथा तृषार्तो जलाञ्जलिं स्मरति, अत्रात्मनो जलाञ्जल्युपमया जलाञ्जलिरेव तृषायाः प्रतीकारः, नान्यत् किमपि, तथैव वैरनिर्यातनमपि मदेकसाध्यम्, तथा च यत्र यस्योपयोगः, तत्र तस्यैव नियोगउचित इति राज्ञाहमेव नियुक्तः, इति बोध्यते, किं च युधिष्ठिरस्य नृपतिपदेनाभिधानं राजाज्ञयाहमायातोस्मि, राजाज्ञायां च 'अहमेव किमर्थं नियुक्तः, नान्यः' इति विचारानवसर इति बोधनार्थम् ।

अलं०—उपमा ।

स वंशस्यावदातस्य शशाङ्कस्येव लाञ्छनम् ।
कृच्छ्रेषु व्यर्थया यत्र भूयते भर्तुराज्ञया ॥ ७९ ॥

अ०—सः अवदातस्य वंशस्य शशाङ्कस्येव लाञ्छनम् (अस्ति) यत्र कृच्छ्रेषु भर्तुः आज्ञया व्यर्थया भूयते ।

व्याक०—शशः अङ्को यस्य तस्य शशाङ्कस्य । अकिधातोर्घञि अङ्कः ।

निगतः अर्थो यस्याः तया व्यर्थया । लाञ्छनमिति 'लाछि लक्षणे' धातोर्ल्युडन्तम्, लाञ्छ्यतेऽनेनेति । यत्र-यच्छब्दात् त्रल् । भर्तुः-भरतेस्तृच् । आज्ञया-आङ्पूर्वाज्ज्ञानातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । भवनस्यानुक्ते कर्तरि तृतीया । भूयते-भवतेर्भावे लट् । कृच्छ्रेषु-सति सप्तमी ।

व्याख्या—सः-नरः, अवदातस्य-उज्ज्वलस्य, वंशस्य-कुलस्य, शशाङ्कस्येव-चन्द्रस्य यथा, लाञ्छनम्-कलङ्कः, अस्ति । यत्र-नरे, कृच्छ्रेषु-कष्टेषु सत्सु, भर्तुः-भरणकर्तुः स्वामिनः, आज्ञया-आदेशेन, व्यर्थया-निष्फलया, अपालितयेतियावद्, भूयते ।

भा०—स पुरुषश्चन्द्रमस्तुल्ये स्वच्छे स्ववंशे कलङ्करूपोऽस्ति, यो विपत्सु भर्तुराज्ञां न पालयति, तथा च मया विपद्ग्रस्तस्य भर्तुर्युधिष्ठिरस्याज्ञावश्यपालनीया । न पुनः स्वार्थपरेण भवितव्यम् ।

अलं०—विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितमित्यप्रस्तुतप्रशंसा । शशाङ्कस्येवेत्युपमा ।

कथं वादीयतामर्वाङ् मुनिता धर्मरोधिनी ।
आश्रमानुक्रमः पूर्वैः स्मर्यते न व्यतिक्रमः ॥ ७६ ॥

अ०—धर्मरोधिनी अर्वाग् मुनिता कथं वा आदीयताम् ? पूर्वैः आश्रमानुक्रमः स्मर्यते, व्यतिक्रमः न (स्मर्यते) ।

व्याक०—धर्मस्य रोधिनी धर्मरोधिनी, रोधिनीति 'रुधिर् आवरणे' ग्रह्यादित्वाद् णिनिः । अवरे अञ्चति इत्यर्वाग्, पृषोदरादित्वात् साधुः, "दिक्शब्देभ्यः" इति अस्तातिः, तस्य "अञ्चेर्लुक्" इति लुक् । मुनेर्भावो मुनिता, भावतलन्तम् । आदानस्य उक्ते कर्मणि प्रथमा । आदीयताम्-आङ्पूर्वाद् ददातेः कर्मणि संप्रश्ने लोट्, यक् । मयेति तृतीयान्तं तत्कर्तृपदमध्याहार्यम् । अश्रमानुक्रमशब्दौ श्रमुक्रम्वोर्घञन्तौ । एवं व्यतिक्रमोऽपि । स्मर्यते-स्मृधातोः कर्मणि लट् । "गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः" इत्यनेन गुणः । पूर्वैरिति स्मरणस्य कर्तरि तृतीया, आश्रमानुक्रम इति च तस्यैवोक्ते कर्मणि प्रथमा ।

व्याख्या—धर्मरोधिनी-धर्मस्य-गार्हस्थ्योचितस्य-इष्टापूर्तादेः (अथवा

धर्मशास्त्रस्य) रोधिनी-प्रतिबन्धिका, (अथवा विरोधिनी) अर्वाग्-गार्हस्थ्यात् प्राक्, मुनिता-वानप्रस्थत्वं परिव्राजकत्वं वा, कथं वा आदीयताम्-केन प्रकारेण स्वीक्रियताम्, गार्हस्थ्यानन्तरमेव तद्विधानात्। पूर्वैः-पुरातनैर्मन्वादिभिर्धर्माचार्यैः (अजाततीव्रवैराग्याणां कृते) आश्रमाणाम्-ब्रह्मचर्यादीनाम्, अनुक्रमः-क्रमिकत्वम्-ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेद्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत् इत्येवं क्रमवर्तिता, स्मर्यते-प्रतिपाद्यते इति यावत्, व्यतिक्रमः-उपर्युक्तक्रमवैपरीत्यम्, न स्मर्यते ।

भा०—अहमिदानीं गार्हस्थ्यधर्ममाश्रितोऽस्मि; तमनिर्वाह्य पूर्वमेव यदि वानप्रस्थतां संन्यासाश्रमं वा स्वीकरवाणि, गार्हस्थ्यमसमाप्याश्रमान्तरस्वीकारे धर्मविरोधः स्यात्, यतो धर्मशास्त्राचार्यैराश्रमाणां क्रमः प्रतिपादितः, पूर्वं ब्रह्मचर्यम्, ततो गार्हस्थ्यम्, ततो वानप्रस्थता, तदन्ते संन्यासः-इति, न तु व्युत्क्रमः, येनाहं स्वीकृतं गार्हस्थ्यमपरिपक्वेऽपि वैराग्ये परित्यज्य वानप्रस्थः संन्यासी वा भवेयम् ।

अलं०—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास इति मल्लिनाथः कुवलयानन्दकारमते तु स्वाभिहितेर्थे शब्दप्रमाणोपन्यासाच्छब्दप्रमाणालङ्कारः।

आसक्ता धूरियं रूढा जननी दूरगा च मे ।
तिरस्करोति स्वातन्त्र्यं ज्यायांश्चाचारवान् नृपः ॥ ७७ ॥

अ०—आसक्ता रूढा इयं धूः, च दूरगा जननी, च ज्यायान् आचारवान् नृपः मे स्वातन्त्र्यं तिरस्करोति ।

व्याक०—आसक्ता-आङ्पूर्वात् 'षञ्ज सङ्गे' धातोः क्तः । रूढा-रोहतेः क्तः दूरं गता दूरगा, दूरोपपदाद् गमेः "अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः" टिलोपश्च । जननी-जन्यतेऽनयेति जनयतेर्ल्युट्, टित्त्वाद् ङीप् । ज्यायान्-व्याख्यातपूर्वः । आचारवान्-आचारशब्दात् प्राशस्त्ये मतुप् । स्वतन्त्रस्य भावः स्वातन्त्र्यम्, भावे ष्यञ् । तिरस्करोति-"तिरसोऽन्यतरस्याम्" इति विसर्गस्य सत्वम् । धूः, जननी, नृपः एतानि तिरस्करणस्य कर्तृपदानि, तिरस्करोति इति प्रत्येकं पृथक् २ सम्बध्यते, धूः तिरस्करोति-इत्येवमादि, अन्यथा तिरस्कर्तॄणां बहुत्वात् तिरस्कुर्वन्तीति बहुवचनं स्यात् ।

व्याख्या—आसन्ना-अवश्यकर्तव्यतया संप्राप्ता, रूढा-प्रसिद्धा-महतीति यावत् (अथवा अर्जुनोऽवश्यं वैरनिर्यातनं करिष्यति इत्येवं लोके प्रसिद्धा) इयं धूः-वैरनिर्यातनभारः, च-पुनः, दूरगा-इतः प्रदेशाद् दूरास्थिता, जननी-माता, च-पुनः,ज्यायान्-वयसा ज्येष्ठः, आचारवान्-सद्वृत्तः, नृपः-राजा (न तु साधारणो जनः) युधिष्ठिरः, मे स्वातन्त्र्यम्-वैरनिर्यातनं परित्यज्य 'विजहीहि रणोत्साहम्' इत्यादि त्वदुपदेशस्वीकृतौ स्वाच्छन्द्यम्, गार्हस्थ्यं विहाय चतुर्थाश्रमस्वीकारस्वाधीनतां वा, तिरस्करोति-प्रतिबध्नाति ।

भा०—इतोऽप्यहं भवद्वचनेनाश्रमान्तरं नैव स्वीकर्तुं शक्नोमि, यदेष वैरनिर्यातनभारो राज्ञा मय्येव निक्षिप्त इत्यवश्यकर्तव्यः, किं च स्वजनेष्वेतत् प्रसिद्धं यदर्जुनो वैरनिर्यातनोद्देशेन तपस्तप्तुं गतः, तथा च स्वोद्देशत्यागे ममाकीर्तिः स्यात्, संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते, अपि चाहं मातुराज्ञां विना किमपि कार्यं न करोमि, न चेदानीमहं तदाज्ञां ग्रहीतुं शक्नोमि, तस्या दूरस्थितत्वात्, किं चाहं ज्येष्ठभ्रातुराज्ञया तपसि प्रवृत्तः, तदाज्ञोल्लङ्घने चाधर्मः स्यात्, ज्येष्ठस्यापि दुर्वृत्तस्याज्ञोल्लङ्घितुं शक्यते, न च मे ज्येष्ठो दुर्वृत्तः, अपि तु प्रशस्ताचारः, प्रशस्ताचारस्यापि कदाचित् स्वार्थहानिपरिहाराय शक्यमुल्लङ्घनम्, परं न युधिष्ठिरस्य, कुतः ? तस्य नृपतित्वाद्, धर्मिकस्य नृपतेर्विरोधोऽवश्यमनर्थमुत्पादयेत्-इति सर्वथा परतन्त्रोऽहं नाश्रमान्तरस्वीकाराय प्रभवामि ।

अलं०—विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः ।

स्वधर्ममनुरुध्यन्ते नातिक्रममरातिभिः ।
पलायन्ते कृतध्वंसा नाहवान् मानशालिनः ॥ ७८ ॥

अ०—मानशालिनः स्वधर्मम् अनुरुध्यन्ते अतिक्रमम् न (अनुरुध्यन्ते) अरातिभिः कृतध्वसाः (सन्तः) आहवाद् न पलायन्ते ।

व्याक०—मानेन शालन्ते मानशालिनः, शाडृधातोर्णिनिः, डलयोरभेदाल्लत्वम् । उपपदसमासः । कृतः ध्वंसो येषां ते कृतध्वंसाः, ध्वंसेर्घञि ध्वंस इति । अनुरुध्यन्ते-'अनो रुध कामे' इति दैवादिकात् कर्तरि लट्, प्रथमपुरुषबहुवचनम् । 'अनुरुन्धन्ते' इति क्वाचित्कोऽपपाठः । रुधिर् धातोर्लटि झप्रत्यये "आत्मनेपदेष्वनतः" इति झस्यादादेशे-अनुरुन्धते इत्येवं रूपसिद्धेः ।

आह्वाद्-आङ्पूर्वाद् ह्वेञ् धातोः "आङि युद्धे" इत्यनेन अप्, संप्रसारणं च । अपादाने पञ्चमी । पलायन्ते-परापूर्वाद् अयतेर्लट्, प्रथमपुरुषबहुवचनम्, "उपसर्गस्यायतौ" इत्यनेन रेफस्य लत्वम् । अरातिभिः-कृतेति क्तान्तस्य कर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—मानशालिनः-आत्माभिमानवन्तः, क्षत्रियाः स्वधर्मम्-शास्त्रविहितं युद्धादिकं स्वकर्तव्यम्, अनुरुध्यन्ते-कामयन्ते-अनुवर्तन्ते, (अनुरुन्धत इति वा पाठः, अर्थः स एव) अतिक्रमम्-स्वधर्मोल्लङ्घनम्, न अनुरुध्यन्ते । अत एव अरातिभिः-शत्रुभिः, कृतध्वंसाः-कृतापकाराः, सन्तः, आहवात्-संग्रामात्, न पलायन्ते-न धावन्ति, संग्रामपराङ्मुखा न भवन्तीति यावत् ।

भा०—मानिनः क्षत्रियाः सर्वथा स्वधर्ममनुवर्तन्ते, कदापि तदुल्लङ्घनं न कुर्वते, अत एव ते शत्रुभिः कृतापकाराः संग्रामात् पराङ्मुखा न भवन्ति, किन्तु तान् संग्रामे पराजित्य स्वापकारप्रतीकारेण स्वधर्मं पालयन्ति ।

अलं०—विशेषे प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । उत्तरवाक्यार्थे पूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं च ।

विच्छिन्नाभ्रविलायं वा विलीये नगमूर्धनि ।
आराध्य वा सहस्राक्षमयशःशल्यमुद्धरे ॥७९॥

अ०—वा (अहं) नगमूर्धनि विच्छिन्नाभ्रविलायं विलीये, वा सहस्राक्षम् आराध्य अयशःशल्यम् उद्धरे ।

व्याक०—नगस्य मूर्धनि नगमूर्धनि, न गच्छतीति नगः, "अन्यत्रापि दृश्यते" इति गच्छतेर्डः, "नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्" इति नञः प्रकृतिभावः विच्छिन्नम् अभ्रम् (कर्म०) इव विलीये विच्छिन्नाभ्रविलायम्-विच्छिन्नाभ्रोपपदाद् विपूर्वकलीधातोः "उपमाने कर्मणि च" इति णमुल् । "अमैवाव्ययेन" इत्यनेन समासः । "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः", वर्तमानसमीपे भविष्यति लट् । सहस्रम् अक्षीणि यस्य तं सहस्राक्षम् । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" षित्त्वाद् ङीष् । अयश एव शल्यम् अयशःशल्यम् । उद्धरे-उत्पूर्वाद् हरतेर्लट् । अहमितिविलयनोद्धरणयोः कर्तृपदमध्याहार्यम् । वा शब्दो विकल्पे ।

व्याख्या—वा-अथवा, अहम्, नगमूर्धनि-अस्मिन् पर्वतशिखरे, विच्छिन्नाभ्रविलायम्-विच्छिन्नम्-वाताघातेन विशीर्णम्, अभ्रमिव-मेघइव, विलीये-विलेप्ये-विलीनो भविष्यामि । वा, सहस्राक्षम्-इन्द्रम्, आराध्य-उपास्य, अयशःशल्यम्-अकीर्तिरूपं (हृदये निखातम्) बाणाग्रम्, उद्धरे-उद्धरिष्यामि । उभयोरेकतरमवश्यं प्रतिपत्स्य इति तात्पर्यम् ।

भा०—किं च हे मुने ममायं दृढो निश्चयः-यद् यथा मेघा वाताघातेन विशीर्णा भूत्वा विलयं प्राप्नुवन्ति, तथैवात्र पर्वतेऽहमपि विलयं प्राप्स्यामि, अथवा भगवन्तमिन्द्रमाराध्य तत्प्रसादेन शत्रुभिरस्माकं हृदये निखातमकीर्तिशल्यमुद्धरिष्यामि, एतदतिरिक्तं नाहं किमपि वाञ्छामि ।

अलं०—विकल्पालङ्कारः ।

इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्यां तनूजमाविष्कृतदिव्यमूर्तिः ।
अघोपघातं मघवा विभूत्यै भवोद्भवाराधनमादिदेश ॥८०॥

अ०—मघवा इति उक्तवन्तं तनूजम् आविष्कृतदिव्यमूर्तिः (सन्) दोर्भ्यां परिरभ्य विभूत्यै अघोपघातं भवोद्भवाराधनम् आदिदेश ।

व्याक०—आविष्कृता दिव्या मूर्तिः येन स आविष्कृतदिव्यमूर्तिः । अघानाम् उपघातम् अघोपघातम्, उपहन्यतेऽनेनेति उपघातम्, उपपूर्वाद् हन्तेर्घञ्, अघानि उपहन्ति इति "कर्मण्यण्" वा । भवस्य उद्भवः, तस्य आराधनम्-भवोद्भवाराधनम् । आदेशनक्रियायाः प्रधानकर्म । भवतीति भवः, भवतेः पचाद्यच् । उद्भवत्यस्मादिति उत्पूर्वाद् भवतेः "ऋदोरप्" । आराधनमिति राधेर्ल्युडन्तम् । तन्वा जातं तनूजम्-"पञ्चम्यामजातौ" इति "अन्येष्वपि दृश्यते" इति वा डः । आदेशनक्रियाया अकथितं कर्म । परिरभ्य-परिपूर्वाद् रभतेर्ल्यप् । विभूत्यै-विशिष्य भूयादिति भवतेः क्तिच् । अप्रयुज्यमानतुमुन्नन्तकर्मणि तादर्थ्ये वा चतुर्थी, विभूतिं प्राप्तुमित्यर्थः । आदिदेश-दिशेः परोक्षे लिट्, प्रथमपुरुषैकवचनम् । दोर्भ्यामिति करणे तृतीया ।

व्याख्या—मघवा-इन्द्रः, इति पूर्वोक्तम्, उक्तवन्तम्, तनूजम्-पुत्रम्-अर्जुनम्, आविष्कृता-प्रकटिता, दिव्या-देवोचिता, मूर्तिः-स्वरूपम्, येन तथोक्तः सन्, स्वकीयं वास्तवं रूपं प्रकटय्येति यावत्, दोर्भ्याम्-बाहुभ्याम्, परिरभ्य-

आश्लिष्य, विभूत्यै-श्रेयसे, अघोपघातम्-कष्टविनाशनम्, भवोद्भवाराधनम्-भवः-संसारः, तस्योद्भवः-कारणं शिवः, तस्य आराधनम्-उपासनम्, आदिदेश-उपदिष्टवान् ।

भा०—एवं स्वसुतस्यार्जुनस्य वचनेन परमां प्रीतिमाप्त इन्द्रः स्वं दिव्यं रूपं प्रकटय्य भुजाभ्यां तमालिलिङ्ग । तदनु विभूतिप्राप्तये सर्वदुःखविनाशनं जगत्कारणस्य श्रीशङ्करस्याराधनमस्मा उपदिदेश ।

अलं०—दोःपरिरम्भेणानुभावेनेन्द्रस्यार्जुनविषयं वात्सल्यं व्यज्यते, तनूजमिति परिरम्भणे साभिप्रायम् । वृत्तमुपजातिः ।

प्रीते पिनाकिनि मया सह लोकपालै-
र्लोकत्रयेऽपि विहिताऽप्रतिवार्यवीर्यः ।
लक्ष्मीं समुत्सुकयितासि भृशं परेषा-
मुच्चार्य वाचमिति तेन तिरोबभूवे ॥ ८१ ॥

इति भारविकृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये एकादशः सर्गः ।

अ०—पिनाकिनि प्रीते (सति) लोकपालैः सह मया लोकत्रये अपि विहिताप्रतिवार्यवीर्यः (त्वम्) परेषां लक्ष्मीं भृशं समुत्सुकयितासि इति वाचम् उच्चार्य तेन तिरोबभूवे ।

व्याक०—विहितम् अप्रतिवार्यं वीर्यं यस्य स विहिताप्रतिवार्यवीर्यः । न प्रतिवार्यमप्रतिवार्यम्, प्रतिपूर्वाद्वारयतेः "अचो यत्" । वीर्यं व्याख्यातम् । लोकान् पालयन्ति, तैः लोकपालैः, पालयतेः कर्मण्यण्, सहयोगे तृतीया । पिनाको विद्यतेऽस्य तस्मिन् पिनाकिनि, पिनाकशब्दात् "अत इनिठनौ" प्रीते-प्रीङ् धातोः क्तः । सति सप्तमी । लोकत्रय इत्यत्र त्रय इति त्रिशब्दात् अयच् । अधिकरणसप्तमी । समुत्सुकां कर्तासि समुत्सुकयितासि । समुत्सुकशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच् । ततो लुट्, मध्यमपुरुषैकवचनम् । त्वमिति तत्कर्ताध्याहार्यः। उच्चार्य-उत्पूर्वाच्चरतेर्णिजन्ताल्ल्यप् । तिरोबभूवे भवतेर्भावे लिट्, तेनेति तिरोभवनस्य; मया-विहितेति क्तान्तस्य कर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—पिनाकिनि-अजगवाख्यधनुर्धारिणि महादेवे, प्रीते-प्रसन्ने सति, लोकपालैः-वरुणादिभिः सह, मया, लोकत्रये-भुवनत्रयेऽपि, विहितम्-कृतम्,

अप्रतिवार्यम्-दुर्निवारम्, वीर्यम्-पराक्रमः, यस्य तथाभूतः, त्वम्, परेषाम्-शत्रूणाम्, लक्ष्मीम्-श्रियम्, भृशम्-अत्यर्थम्, समुत्सुकयितासि-स्वस्मिन्ननुरक्तां कर्तासि, पुनः प्राप्स्यसीति यावत्, इति, वाचम्-वाणीम्, उच्चार्य-कथयित्वा, तेन-इन्द्रेण, तिरोबभूवे-अन्तर्दधे-अन्तर्हितम् ।

भा०—हे अर्जुन ! तपसा प्रसादितो भगवान् शङ्करः, अहं लोकपालाश्च तुभ्यं तथाविधां शक्तिं वितरिष्यामः, यां त्रिलोक्यां कश्चिदप्यतिक्रमितुं न शक्नुयात् । तथैव च त्वं संग्रामे शत्रून् पराजित्य शत्रूणां राजलक्ष्मीम् आत्मसात् करिष्यसि । इत्युक्त्वेन्द्रस्तिरोबभूव । अत्र 'समुत्सुकयितासि' इति पदेन यथा परगामिन्यपि काचन नायिका गुणवति नायकान्तरे स्वयमेवानुरज्यति तमभिसर्तुं यतते च, तथैव तथाविधं शक्तिमन्तं त्वामप्यवलोक्य परेषां राजलक्ष्मीरुत्कण्ठिता भविष्यति, तदधिगतये त्वया न कश्चन यत्नः कर्तव्यो भविष्यति । स्वयमेव सा त्वामुपैष्यति, यतः सम्पदो वीरभोग्याः, वीरमेवाश्रयन्ते, इति व्यञ्जितम् । किं च पिनाकीति पदम्-'तपोमात्रेण भगवतः शङ्करस्य सन्तोषो न स्यात् त्वया तेन सह योद्धव्यमपि, पिनाकधारिणो वीरस्य वीरकर्मणैव सन्तोषोदयात्' इति किरातरूपस्य शिवस्यार्जुनेन भविष्यद् युद्धमभिव्यनक्ति ।

अलं०—लक्ष्म्यां नायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, पिनाकीतिपदस्य साभिप्रायत्वात् परिकराङ्कुरः, वार्यवीर्येति च्छेकानुप्रासः । वसन्ततिलकावृत्तम्, लक्ष्म्यङ्गतानुगतये लक्ष्मीपदम् ।

इति महाकाव्यसङ्ग्रहस्य छात्रोपकारिण्यां व्याख्यायां सप्तमः सर्गः ।

* श्रीः *

महाकाव्य-संग्रहः ।

(संग्रहे-अष्टमः सर्गः)

महाकविमाघकृते

शिशुपालवधमहाकाव्ये

प्रथमः सर्गः ।

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।
वसन् ददर्शावतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥१॥

अ०—श्रियः पतिः जगन्निवासः जगत् शासितुम् श्रीमति वसुदेवसद्मनि वसन् हरिः अम्बराद् अवतरन्तम् हिरण्यगर्भाङ्गभुवम् मुनिम् ददर्श ।

व्याक०—जगतां निवासः जगन्निवासः, निवासः-निवसन्त्यस्मिन्निति निवसतेः " हलश्च " इत्यधिकरणे घञ् । वसुदेवस्य सद्मनि वसुदेवसद्मनि । *हिरण्यस्य गर्भः हिरण्यगर्भः, तस्य अङ्गाद् (प० त०) भवतीति हिरण्यगर्भाङ्गभूः, तम् । भवतेः क्विप्, उपपदसमासः । श्रिधातोः "क्विब्वचिप्रच्छि-" इत्यादिना क्विपि दीर्घे च श्रीः । शासितुम्-शास्तेः " तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् " इत्यनेन तुमुन् । श्रीः अस्य अस्तीति तस्मिन् श्रीमति, श्रीशब्दात् प्राशस्त्ये मतुप् । वसन् ददर्श—" धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः " इत्यनेन वसतेर्भूते लट्, तस्य लक्षणेऽर्थे " लक्षणहेत्वोः क्रियायाः " इति शत्रादेशः । अतीतवासकर्तृ-कर्तृकं दर्शनमर्थ इति भट्टोजिदीक्षितः । दर्शन-

---

* हिरण्यस्य—हिरण्मयाण्डस्य । 'तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः' इति मनुना ब्रह्मणो हिरण्मयेऽण्डे जन्मोक्तमिति ।

समानकालिकत्वेन दर्शनापेक्षया वर्तमानत्वमादाय लट्, अयमेव "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति सूत्रस्याशयः, दर्शन-समानकालिको वास इत्यर्थ इति परे। तथैवावतरन्तमित्यत्रापि लट्, तस्याप्रथमासामानाधिकरण्ये शत्रादेशः। अम्बराद्-अपादाने पञ्चमी।

व्याख्या—श्रियः-लक्ष्म्याः, पतिः-स्वामी, जगताम्-भुवनानाम्, निवासः-आधारभूतः, जगद्-लोकम्, शासितुम्-निग्रहानुग्रहाभ्यां नियन्तुम्, श्रीमति-शोभायुते, * रुक्मिणीरूपेण विराजमानया श्रिया-लक्ष्म्या युते इति वा, वसुदेवस्य, सद्मनि-गृहे, वसन्-कृष्णरूपेण निवासं कुर्वन्, हरिः-विष्णुः, अम्बराद्-आकाशाद्, अवतरन्तम्-नीचैरायान्तम्, हिरण्यगर्भः-ब्रह्मा, तस्य अङ्गाद्-अवयवाद्-उत्सङ्गाद्, † भवति-उत्पद्यत इति तथाभूतम्, (अङ्गभू-शब्दस्य पुत्रवाचकत्वाद् ब्रह्मपुत्रम्-इत्येव वा) मुनिम्-नारदम्, ददर्श-आलोकयामास।

भा०—अस्मिन् महाकाव्ये शिशुपालस्य राज्ञः कृष्णकृतो वधो वर्णनीयः, अत एव प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारात् 'शिशुपालवधम्' इति काव्यस्य नाम। तद्भूमिकारूपेण 'शिशुपालो हन्तव्यः' इतीन्द्रस्य संदेशं निवेदयितुं भगवतो नारदस्य कृष्णसमीप आगमनं वर्ण्यते। भूभारहरणाय पृथिव्या देवैश्च प्रार्थितो भगवान्नारायणः स्वयं कृष्णरूपेण प्रादुर्बभूव, स स्वकार्यं दुष्टानां दमनं शिष्टानां पालनं च क्रमेण कुर्वन् पितृत्वेन स्वीकृतस्य दत्तपूर्ववरस्य कश्यपावतारस्य वसुदेवस्य गृहे निवसति स्म। यद्यपि नारायणोऽयं विभुः, अस्यैव कुक्षौ सर्वाणि भुवनानि कल्पान्ते निवसन्ति, तथापि स्वेच्छया स्वीकृतविग्रहस्य तस्य कस्मिंश्चिद् गृहे निवास उपपन्न एव। तत्रैव रुक्मिणीरूपेण प्रादुर्भूय लक्ष्मीरपि विराजते, श्रियः पत्युः श्रियमन्तरेणावस्थानस्यायोग्यत्वात्, पतिव्रताशिरोमणेर्भगवत्याः श्रियः पतिं विरहय्य

---

* 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' इति विष्णुपुराणाद् रुक्मिणी लक्ष्म्या अवतार इति गम्यते।

† 'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात् स्वयंभुवः' इति श्रीमद्भागवतोक्तिरत्र प्रमाणम्।

स्थितेरसंभवाच्च । यत्र साक्षाच्छ्रीर्निवसति, किन्तु वक्तव्यं तस्य भुवनस्य शोभाविषये । तेनानेन भगवता कृष्णेन सभायां तिष्ठता कदाचिद् दृष्टम्-यत् स्वर्गाद्भगवान्नारदो महर्षिराकाशमार्गेणागच्छतीति ।

अलं०—जगन्निवासस्य महीयसो भगवतोऽल्पीयसि गृहरूप आधारे स्थितिकथनाद् * अधिको नाम अलंकारः । जगन्निवासस्य जगदेकदेशनिवासित्वमिति विरोधश्च । 'पतिः श्रीमति' 'वसुदेवसद्मनि वसन्' 'तरन्तमन्वराद्धिरण्य' इत्यादौ तकारसकाररेफादेरावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः, जगज्जगदित्यपि वृत्त्यनुप्रास इति मल्लिनाथः । लाटानुप्रास इति तु युक्तं भाति । 'श्रियः श्रीमति' इति च्छेकानुप्रासोऽपि । एषां सर्वेषामलंकाराणां परस्परनिरपेक्षभावात् संसृष्टिः । आदौ श्रीशब्दोपादानं मङ्गलाय, भगवतः श्रीकृष्णस्य ब्रह्मपुत्रनारददर्शनरूपमङ्गलवस्तून्यासोऽपि वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलमिति मल्लिनाथः । आदौ श्रीशब्दोपादानादेव वर्णगणादिशुद्धौ नत्यादरः । तदुक्तम्-'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा' ॥ † वंशस्थं वृत्तम् ।

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।
पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥२॥

अ०—अनूरुसारथेः गतम् तिरश्चीनम् (अस्ति) हविर्भुजः ऊर्ध्वज्वलनम् प्रसिद्धम् (अस्ति), सर्वतः विसारि एतत् किं धाम अधः पतति—इति जनैः (तदा) आकुलम् ईक्षितम् ।

व्याक०—अविद्यमानौ ऊरू यस्य सः अनूरुः, सः सारथिः यस्य तस्य अनूरुसारथेः, बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिः । हवींषि भुङ्क्ते इति तस्य हविर्भुजः भुजेः क्विप्, उपपदसमासः । ऊर्ध्वं ज्वलनम् ऊर्ध्वज्वलनम् । "सह सुपा" इति केवलसमासः, ऊर्ध्वमिति क्रियाविशेषणम् । गतम्-गच्छतेः "नपुंसके भावे क्तः", तिरश्चीनम्-तिरस्पूर्वाद् अञ्चत्यन्तात् प्रातिपदिकाद्—"विभाषाऽञ्चेरदिक् स्त्रियाम्" इत्यनेन स्वार्थे खस्तद्धितः, खस्य ईनादेशः । सर्वतः-

* 'आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः' ।
† 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' ।

सर्वशब्दात् तसिल् । विसारि-विपूर्वात् सरतेस्ताच्छील्ये णिनिः, धामविशेषणम्, क्लीबे सोर्लुका लुप्तत्वेन "सौ च" इति दीर्घो न । ईक्षितम्-ईक्षतेः कर्मणोऽ*विवक्षयाऽकर्मकत्वाद् भावे क्तः, अथवा कर्मणि क्तः, जनैरिति ईक्षणकर्तृपदम् । आकुलम्-इति ईक्षणक्रियाविशेषणम् ।

व्याख्या—†अनूरुः-अरुणः, सारथिः-सूतः-रथचालकः, यस्य तथोक्तस्य सूर्यस्य, गतम्-गमनम्, तिरश्चीनम्-तिर्यग्भूतम्, अस्ति। हविर्भुजः-अग्नेः, ऊर्ध्वज्वलनम्, ऊर्ध्वादिशि स्फुरणम्-दीपनम्, प्रसिद्धम्-सर्वलोकविदितम्, अस्ति किन्तु सर्वतः-सर्वासु दिक्षु, विसारि-प्रसरणशीलम्, एतद्-दृश्यमानम्, सूर्याग्निविलक्षणम्, किम्, ‡धाम-कान्तिः-तेजः, अधः-नीचैः, पतति-आयाति, इति तदा नारदागमनकाले, जनैः-लोकैः, आकुलम्-विस्मयात् सम्भ्रान्तं यथा स्यात्तथा, ईक्षितम्-दर्शनम्-आलोकनम्, कृतम्। अथवा एवंरूपेण साश्चर्यं जनैः ईक्षितम्-दृष्टम्, मुनिं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः। अस्मात्पद्यात् पूर्वम् 'द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः।' इति चरणद्वयं योजयित्वा षट्पदमिदं छन्द इति वृत्तरत्नाकरटीकायां दिवाकरेणोक्तम् । तत्रायमर्थः-किम्, अयम्-दृश्यमानः, द्विधाकृतः आत्मा-स्वरूपं येन तथाभूतः, दिवाकरः-सूर्यः, अस्ति, वा विगतो धूमो यस्य तथाभूतं रोचिः-दीप्तिः-यस्य, तथाभूतः, हुताशनः-अग्निरस्ति, इति संशयमुत्थाप्य पद्यं पूर्वोक्तरीत्या योज्यम्। पदद्वयस्याभावे तु व्यङ्ग्यः संशयः।

भाव०—तेजःपुञ्जं नारदमाकाशादवतरन्तं दृष्ट्वा तेजसाभिभवाद् दूरस्थतया चाकृतेः प्रत्यभिज्ञाभावाज्जनानां मनस्येवं संशय उदभूद्-यत् किमिदं तेजः ? किं सूर्यः एकेन रूपेण दिवि तपन्नपि रूपान्तरं धृत्वा इहागच्छति, वा धूमं परित्यज्य प्रज्वलन्नग्निरायाति ? ततस्तैर्विचिन्तितम्-सूर्यो हि तिर्यग्गच्छति, (अनूरुसारथेरिति पदेन तस्याग्रे अरुणप्रकाशोऽपि भवति, अत्र तु न तथेत्यपि

* धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ।

† सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः इत्यमरः ।

‡ धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः, इति हेमचन्द्रः। गृहदेहत्विट् प्रभावा धामानि-इत्यमरः ।

द्योतितम्) अग्निश्च ऊर्ध्वज्वालः, (किं न स हविर्भुक्, हुर्वापि-इन्धनानि विना न ज्वलति, अत्र तु नेन्धनं किमपि) इदं तु तेज ऊर्ध्वादेशादध आयाति, सर्वतः प्रसरणशीलं च (प्रसरणशीलोक्त्या कदाचिदुल्का स्यादिति संशयोऽपि निरस्तः)। तस्मान्न सूर्यः, नापि अग्निः, ततश्च किमिदमिति विचिन्तयन्तो निर्धारणाभावात्ते विस्मयस्तिमिता बभूवुः ।

अलं०—ससंदेहालंकारः । भेदकोक्तौ निश्चयगर्भस्यापि तस्यालंकारिकैः स्वीकृतत्वात् । स च पूर्वपादद्वयनिवन्धने . वाच्यः, तदनिवन्धने तु व्यङ्ग्यः। मल्लिनाथसूरिस्तु सूर्याग्न्यपेक्षया विलक्षणत्ववर्णनाद् व्यतिरेकमाह । सोऽ व्यङ्ग्य एव संभवति ।

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥३॥

अ०—विभुः सः पुरा त्विषाम् चय इत्यवधारितम् ततः विभाविताकृतिम् शरीरी इति (अवधारितम्) विभक्तावयवम् पुमान् इति (अवधारितम्) अमुम् क्रमाद नारदः इति अबोधि ।

व्याक०—विभाविता आकृतिः यस्य तं विभाविताकृतिम्, विभावितश णिजन्ताद् भावयतेः क्तः । आकृतिरिति कर्मणि क्तिन्नन्तम् । विभक्ता अवयवा यस्य तं विभक्तावयवम् । विभुः-भवतेः "विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्" इति डुः । त्विषाम्-त्विष्धातोः क्विपि रूपम् । अवधारितम्-धारयतेः कर्मणि क्तः । शरीरी "अत इनिठनौ" इति शरीरशब्दादिनिः । अबोधि-बुध्यतेः कर्तरि लुङ्, "दीप जनबुधः..." इत्यनेन च्लेश्चिण्, "चिणो लुक्" इति तशब्दस्य लुक् । नार इतीत्यत्र इति शब्देन निपातेन कर्मण उक्तत्वात् प्रथमा, तदुक्तं वामनेन "निपा तेनाभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः" इति मल्लिनाथः। वस्तुतस्तु नार इतीति श्रीकृष्णज्ञानाकारस्यानुकरणम्, तेन नारद इत्यत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा, तस्य कर्मत्वाभावात् । इतिशब्दोपस्थाप्याकार एव कर्मेति । एवमेव चयः, शरीरी, पुमान्-इत्यत्राप्यनुकरणेषु प्रथमा । अन्यथा विभावितमिति द्वितीयान्तेन सामानाधिकरण्याद् द्वितीया तत्र दुर्वारा स्यादिति नागेशानुयायिनां पन्थाः। क्रमाद्-ल्यब्लोपे पञ्चमी, क्रममाश्रित्येत्यर्थः । अथवा क्रमस्य

विशेषज्ञाने हेतुत्वाद् हेतौ पञ्चमी ।

व्याख्या—विभुः-सर्वान्तर्याम्यपि, (वस्तुतत्त्वावधारणसमर्थोऽपि-इति मल्लिनाथः) सः-हरिः, पुरा-पूर्वम्, त्विषाम्-तेजसाम्, चयः-समूहः, इति-एवंरूपेण, अवधारितम्, निश्चितम्, ततः-किंचित्सन्निधाने, विभाविता-विशेषेण ज्ञाता, आकृतिः-अवयवसन्निवेशः, यस्य तम्, (अत एव) शरीरी-शरीरधारी, इति अवधारितम्, ततश्च, विभक्ताः-पार्थक्येन गृहीताः, अवयवाः-मुखपाणिपादादयो यस्य तथोक्तम्, (अत एव) पुमान्-पुरुषोऽयमिति, अवधारितम्, अमुम्-आकाशादवतरन्तं व्यक्तिविशेषम्, क्रमाद्-पूर्वोक्तसामान्यविशेषज्ञानक्रमेण, नारदः-इति अबोधि-अयं नारद इति विशिष्य बुबुधे ।

भा०—भगवानपि पूर्वं दूरान्नारदं दृष्ट्वा तेजःपुञ्ज-इत्येवाजानात्, ततः क्रमेण सन्निहिते तस्मिन्, अवयवसन्निवेशे दृष्टिं गते कश्चित् शरीरधारीति बुध्यते स्म । ततोऽपि सन्निधाने विशेषेणावयवेषु दृष्टेषु पुरुष इति ज्ञातम् । अतिसन्निधाने च नारद इति स्पष्टं बुद्धम् । सर्वज्ञेऽपि भगवति लोकदृष्ट्यायमुपन्यास इति मल्लिनाथः । यद्वा विभुरप्येवं क्रमेण ज्ञातुं शक्तोऽभूदिति नारदस्य तेजोऽतिशयनिबन्धनं माहात्म्यं व्यक्तीकृतम् ।

अलं०—तत्तज्ज्ञाने 'विभाविताकृतिम्' 'विभक्तावयवम्' इति हेतूपन्यासात् *काव्यलिङ्गम् । क्रमेणावधारणोक्त्या पूर्वं भगवद्गतः संशयो व्यङ्ग्यः ।

नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान् समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥४॥

अ०—नवान् बृहतः पयोधरान् अधोऽधः (स्थितम्) समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् (अत एव) क्षणम् क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना भूतिसितेन शम्भुना स्फुटोपमम् (अमुम् अबोधि) ।

व्याक०—समूढः कर्पूरस्य पराग इव (ष० त०, कर्म०) पाण्डुरः (उपमान०), तम् समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् । समूढशब्दे वहतेः क्तः । पाण्डुरशब्दे पाण्डुशब्दाद् "नगपांसुपाण्डुभ्यश्च" इति मत्वर्थीयो रः । क्षणेषु उत्क्षिप्ता (त०) गजेन्द्रस्य कृत्तिः (त०) येन (बहु) तेन क्षणोत्क्षिप्त-

* हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ।

गजेन्द्रकृत्तिना । उत्क्षिप्ता क्षिपतेः कर्मणि क्तः, कृत्तिः-कृत्यते इति कृन्ततेः कर्मणि क्तिन् । भूत्या सितेन भूतिसितेन । भूतिः-भवतेः करणे क्तिन् । करणतृतीयान्तस्य क्तान्तेन समासः । स्फुटा उपमा यस्य तं स्फुटोपमम् । स्फुटा-स्फुटतेः-"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः", उपमा-उपपूर्वाद् माधातोः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । अधोऽधः-"उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इत्यनेन द्वित्वम्, तद्योगे पयोधरान्-इत्यत्र "उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीया" इत्यादिना द्वितीया । क्षणम्-"कालाध्वनोः" इत्यादिना द्वितीया । शम्भुना-"सह युक्तेऽप्रधाने" इत्यनेन सहार्थयोगे तृतीया, शम्भुना सह स्फुटोपममित्यर्थः । "तुल्यार्थैः" इत्यनेन तु न तृतीया, "अतुलोपमाभ्याम्" इति निषेधात् । मल्लिनाथस्तु-सदृशवाचिन एवोपमाशब्दस्य "अतुलोपमाभ्याम्" इत्यनेन पर्युदासाद् इह सादृश्यवाचिन उपमाशब्दस्य योगे तृतीया निर्बाधैवेत्याह । तृतीयाया उपमाशब्देनान्वये उपमायाः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः इत्यपि तेनैवोक्तम् ।

व्याख्या—नवान्-नूतनान्-जलसम्भृतान् अतिनीलान्, बृहतः इत्यर्थः, पयोधरान्-मेघान्, अधोऽधः-मेघानां समीपाधःप्रदेशे स्थितम्, *समूहः-पुञ्जीभूतः, यः † कर्पूरस्य, परागः-चूर्णम्, तद्वत् पाण्डुरम्-श्वेतवर्णम्, अत एव क्षणम्-मेघाधःप्रदेशावस्थानक्षणे, ‡ क्षणेषु-ताण्डवनृत्योत्सवेषु, उत्क्षिप्ता-उपरिधारिता, गजेन्द्रस्य-करिराजस्य, § कृत्तिः-चर्म, येन तादृशेन, $ भूत्या-भस्मना, सितेन-श्वेतवर्णेन, शम्भुना-महादेवेन सह, स्फुटा, उपमा-सादृश्यम्, यस्य तथोक्तम् । इत आरभ्य नारदवर्णनपराणां सप्तानां श्लोकानां पूर्वपद्येन सहैक एवान्वयः, विभज्य व्याख्याने तु अमुं नारद इत्यबोधीति सर्वत्र योज्यम् ।

---

* 'समूहः पुञ्जिते भुग्ने' इति विश्वः ।

† 'घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे' इति हैमः ।

‡ निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः-इत्यमरः ।

§ अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री-इत्यमरः ।

$ भूतिर्भस्मनि सम्पदि-इत्यमरः ।

भावार्थः—आकाशादवतरन् नारदो यदा सजलानां महतां नीलवर्णानां मेघानामधःप्रदेशे आजगाम, तदा तस्य तथा कान्तिरभवद्, यथा ताण्डव-नृत्यसमये गजेन्द्रचर्म स्वोपरि वितन्वतः श्रीशिवस्य भवति। श्यामेन वर्णेन गजेन्द्रचर्मणा मेघानां सादृश्यम्, श्रीशिवः श्वेतरूपः, विभूत्या चाधिकः श्वेतो भवति, नारदोऽपि स्वयमेव कर्पूरसदृशः स्वच्छश्वेतवर्ण इति। नवान् इति सजलत्वं मेघानां बोधितम्, बृहत इति निविडत्वम्।

अलं०—शिवेन सहोपमा मुख्या। कर्पूरोपमा तु तदङ्गम्। पूर्वार्धे धकारस्य रेफस्य चानुप्रासः, उत्तरार्द्धे क्षणं क्षणोति यमकम्। क्षणोतिवसेत्यनुप्रासोऽपि।

दधानमम्भोरुहकेसरद्युतीर्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम्।
विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥

अ०—अम्भोरुहकेसरद्युतीः जटाः दधानम्, शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम्, विपाकपिङ्गाः तुहिनस्थलीरुहः व्रततीततीः (दधानम्) धराधरेन्द्रमिव।

व्याक०—रोहतीति रुहम्, इगुपधत्वात् कः, अम्भसि रुहम् अम्भोरुहम्, तस्य केसरस्य (ष० त०) द्युतिरिव द्युतिः यासां ता अम्भोरुहकेसरद्युतीः, मध्यमपदलोपी बहुव्रीहिः। केसर इव द्युतिरिति वा। केसरपदं केसरद्युतौ लाक्षणिकम्। द्वितीयाबहुवचनान्तं 'जटाः' इत्यस्य विशेषणम्। शरदि शरदो वा चन्द्रस्य (तत्पु०) मरीचिरिव रोचिः यस्य तम् शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम्, पूर्वपदं पूर्ववद् लाक्षणिकम्। विपाकेन पिङ्गाः, विपाकपिङ्गाः, तुहिनस्य स्थाल्यां (तत्पु०) रोहन्ति-इति तुहिनस्थलीरुहः, कर्तरि क्विप्, उपपदसमासः। द्वितीयाबहुवचनम्। स्थलीशब्दे "जानपदकुण्डगोणस्थल..." इत्यादिना ङीष्। व्रततीनां ततीः व्रततीततीः, व्रततीः इत्यत्र व्रततिशब्दात् "कृदिकारादक्तिनः" इति वा ङीष्। ततिशब्दे तनोतेः क्तिन्। धराया धराः, धराधराः, पचाद्यच्। तेषामिन्द्रः धराधरेन्द्रः। दधानम्-दधातेः शानच्। जटा इति व्रततीततीरिति च धानक्रियाकर्मणि द्वितीया। मरीचिरोचिषमिति कर्मणो नारदस्य विशेषणम्, धराधरेन्द्रमिति तदुपमानम्।

व्याख्या—अम्भोरुहस्य-कमलस्य, * केसरः-किंजल्कः तद्वद् द्युतिः-कान्तिः यासां तादृशीः, पिशङ्गवर्णाः, जटाः-श्लिष्टकेशकलापान्, दधानम्-धारयन्तम्, आकृत्या च शरच्चन्द्रस्य-शरत्कालिकस्येन्दोः †मरीचिरिव-किरणइव, ‡रोचिः-छविः, यस्य तम्, अत एव विपाकेन-परिणामेन पिङ्गाः-ईषत्पीतता-मुपगताः, तुहिनस्य-हिमस्य, (हिममय्याम्) स्थल्याम्-अकृत्रिमायां भूमौ रोहन्ति उत्पद्यन्त इति तादृशीः, §व्रततीनाम्-लतानाम्, ततीः-सनूहान्, दधानम् धराधरेन्द्रम्-हिमवन्तमिव, स्थितम् (असुम् अवोधि)।

भावार्थः—नारदस्य शिरसि ईषत्पीतवर्णाः (कृष्णपीताः) जटा विराजन्ते, स्वयं च स्वच्छश्वेतो नारदः, तेन तस्य तादृशी कान्तिः, यादृशी हिमस्य तुषेण श्वेतवर्णस्य परिणता ईषत्पीतवर्णाः (हरितपीताः) लता उपरि विभ्रतस्य हिमवतो दृश्यते। जटाभिर्लतानां सादृश्यम्, पीतवर्णावेश उभयत्र, कृष्णहरि-तयोश्चैक्यमेव कविसम्प्रदाये। शिरःस्थानीय उपरि भागे च लतानां स्थितिः।

अलं०—हिमालयेन सहोपमा मुख्या। पूर्वार्धपादद्वयोपात्तनुपमाद्वयं च वर्णपर्यवसायीति तदङ्गम्। अनुप्रासोत्कर्षश्चमत्कारी। ततीततीरिति यमकमपि।

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम्॥ ६॥

अ०—पिशङ्गमौञ्जीयुजम् अर्जुनच्छविम् अञ्जनद्युति एणाजिनं वसानम् सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां शितिवाससः तनुं विडम्बयन्तम्।

व्याक०—पिशङ्ग्या मौञ्ज्या (कर्म०) युज्यते इति पिशङ्गमौञ्जीयुक्, तम्। "सत्सूद्विष...." इत्यादिना क्विप्। उपपदसमासः। पिशङ्गी-शब्दे "पिश-ङ्गाद्युपसंख्यानम्" इति ङीप्, "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इत्यनेन पुंवद्भावः। मौञ्जी-मुञ्जशब्दाद् वैकारिकोऽण्, ततो ङीप्। अर्जुना छविर्यस्य तम् अर्जुन-च्छविम्। अञ्जनमिव द्युतिर्यस्य तद् अञ्जनद्युति, लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः।

* किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम्-इत्यमरः।

† द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुस्रः करः पदम्-इति शब्दार्णवः।

‡ रोचिः शोचिरुभे क्लीवे इति प्रभानामसु-अमरः।

§ वल्ली तु व्रततिर्लता इत्यमरः।

एणाजिनविशेषणं द्वितीयान्तम् । सुवर्णस्य सूत्रेण (ष० तत्पु०) आकलितम् (तत्पु०) अधरम् अम्बरं यस्याम् (बहु०) तां सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बराम् । आकलितशब्दे-आङ्पूर्वात् कलयतेः क्तः । शिति वासो यस्य स शितिवासाः, तस्य शितिवाससः । विडम्बयन्तम्-विडम्बयतेः शतृप्रत्ययः । वसानम्-'वस् आच्छादने' धातोः शानच् । एणाजिनमिति तत्कर्म । अन्यानि द्वितीयान्तानि पूर्वार्द्धे नारदविशेषणानि, उत्तरार्द्धे तनुमिति विडम्बयतेः कर्म, विडम्बयन्तामिति नारदविशेषणम् ।

व्याख्या—पिशङ्गी-पीतवर्णा, या मौञ्जी-मुञ्जतृणनिर्मिता मेखला, तद्युजम्-युक्तम्, तया नद्धकटिप्रदेशम्, *अर्जुना-धवला, छविः-कान्तिः, यस्य तादृशम्, (विशेषणमिदमुपमाने बलभद्रेऽपि योज्यम्) अञ्जनद्युति-कज्जलकान्ति-कृष्णवर्णम्, एणस्य-मृगस्य, अजिनम्-चर्म, वसानम्-धारयन्तम्, मृगचर्मणा आच्छन्नम्, अत एव सुवर्णसूत्रैः-स्वर्णमेखलया, आकलितम्-बद्धम्, अधराम्बरम्-अन्तरीयकम्-अधोवस्त्रम्, यस्यां तथाभूताम्, शितिवाससः-नीलाम्बरस्य-बलभद्रस्य, तनुम्-शरीरम्, विडम्बयन्तम्-स्वशोभया तिरस्कुर्वन्तम्-तत्सदृशकान्तिम्, (नारदमपश्यदिति) [?]

भा०—नारदेनाधःपरिहितस्य वस्त्रस्योपरि मौञ्जी मेखला निबद्धा, कृष्णमृगचर्म च उत्तरीयरूपेण धृतम्, स्वयं च नारदः शुभ्रवर्णः, तेन स भगवतः कृष्णस्य ज्येष्ठं भ्रातरं बलभद्रमनुकरोति स्म । बलभद्रोऽपि 'शुभ्रवर्णः' अधः परिहितस्य वस्त्रस्योपरि सुवर्णमेखलां धारयति स्म, नीलं चोत्तरीयं धत्ते स्म । तदत्र सुवर्णमेखलायाः मौञ्ज्याश्च पीतवर्णेन सादृश्याद् बिम्बप्रतिबिम्बभावः । नीलाम्बर-कृष्णमृगचर्मणोश्चापि सादृश्यात्तथैवेति बलभद्रनारदयोः सादृश्यमुपपन्नम् ।

अलं०—आर्थी पूर्णोपमा । बलभद्रसादृश्याख्यानेन कृष्णस्य विशेषेण समर्हणीयता द्योतिता ।

विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।
कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैर्घनं घनान्ते तडितां गणैरिव ॥ ७ ॥

---

* बलभद्रो धवलोऽर्जुनः-इत्यमरः ।

अ०—विहङ्गराजाङ्गरुहैरिव आयतैः हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः कृतोपवीतं हिमशुभ्रं घनान्ते तडितां गणैः (उपलक्षितम्) उच्चकैः घनमिव (स्थितम)

व्याक०—विहङ्गानां राज्ञः (ष० त०) अङ्गे (ष० त०) रुहैः (तत्पु०) विहङ्गराजाङ्गरुहैः, राजान्ततत्पुरुषे टच् । विहङ्गेति विहायःपूर्वाद् गम्धातोः "गमेः सुपि वाच्यः" इत्यनेन खच्. "विहायसो विह इति वाच्यम्" इत्यनेन विहादेशः, "खच्च डिद् वा वाच्यः" इति डित्त्वपक्षे टिलोपः । "खित्यनव्ययस्य" इति पूर्वपदस्य मुमागमः । रुहेति रोहतेः इगुपधत्वात् कः । ततस्तृतीयान्तस्य "इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" । हिरण्यमय्याम् उर्व्याम् (कर्म०) रुहाणां (तत्पु०) वल्लीनां (कर्म०) तन्तुभिः (ष० त०) हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः । हिरण्मयेति हिरण्यशब्दाद् विकारार्थे मयटि "दाण्डिनायनहास्तिनायन...." इत्यादिना यलोपनिपातः । मयटष्टित्त्वाद् ङीपि, "पुंवत् कर्मधारय" इति पुंवद्भावः । वल्लिशब्दोऽत्र ह्रस्वान्तः, वल्लीनामिति षष्ठी जन्यजनकभावसंबन्धे, व्याख्यान्तरे तु अवयवावयविभावसम्बन्धे । कृतम् उपवीतं येन तं कृतोपवीतम् । उपवीतशब्दे 'उप' 'वि' एतत्पूर्वात् इण् धातोः क्तः । हिममिव शुभ्रम् हिमशुभ्रम् । "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेन समासः । घनशब्दे "मूर्तौ घनः" इति हन्तेरप्प्रत्ययः घनादेशश्च । उच्चकैः-उच्चैरित्यव्ययाद् "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः" इत्यनेनाकच् ।

व्याख्या—विहङ्गराजस्य-पक्षिराजस्य-गरुडस्य अङ्गरुहैरिव-लोमभिरिव, आयतैः-दीर्घैः, हिरण्मय्याम्-स्वर्णमय्याम्, उर्व्याम्-पृथिव्याम्, रुहाणाम्-उत्पन्नानाम्, वल्लीनाम्-लतानाम्, तन्तुभिः, तादृशलतासूत्पन्नैः सूक्ष्मावयवैः सूत्रैः कृतम्-विहितम्, उपवीतम्-यज्ञसूत्रं येन तथोक्तम्, हिमशुभ्रम्-हिमवत्-तुषारवत्, शुभ्रम्-श्वेतवर्णम्, (उपमाने घनेऽपि विशेषणमिदं योज्यम्) अतएव घनानाम्-मेघानाम्-(लक्षणया) घनसम्बन्धिकालस्य वर्षर्तोः, अन्ते-अवसाने-शरदीति यावत्, *तडिताम्-विद्युताम्, गणैः-समूहैः, उपलक्षितम्, उच्चकैः-उन्नतम्, घनमिव-मेघमिव, स्थितम्, नारदमबोधीति ।

---

* 'तडित् सौदामनी विद्युत्' इत्यमरः ।

भावार्थः—नारदेन पीतं यज्ञोपवीतं धृतम्, तच्च कुतः पीतमित्यत्रोच्यते, सुमेरुप्रान्ते सुवर्णमय्यां देवभूमौ याः कार्पास्यो लता उत्पद्यन्ते-ता अपि कारणगुणानुसरणात्सुवर्णमय्यः, तासूत्पन्नस्य कर्पासस्य तन्तवोऽपि तथैव सुवर्णमयाः-इति तन्निर्मितस्य यज्ञोपवीतस्य युज्यते एव पीतत्वम्। गरुडलोमानीवायताश्च यज्ञोपवीततन्तवः। केचित्तु दीर्घैर्लतावयवभूतैर्लतातन्तुभिरेव शोभार्थमपरं यज्ञोपवीतं निर्माय नारदेन धृतामिति व्याचक्षते। ततश्च तेन यज्ञोपवीतेन शुभ्रस्य नारदस्य तथा च्छविर्दृश्यते स्म, यथा शरत्काले शुभ्रस्य मेघस्य विद्युद्गर्भो दृश्यते।

अलं०—पूर्णोपमा। विद्युद्गुणस्य सुवर्णसूत्रयज्ञोपवीतस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावः। विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवेत्यपराप्युपमा। इह सुवर्णमय्यां भूमौ जातानां लतानां सुवर्णमयत्वं पीतवर्णत्वं च कल्पितमितीमं प्रौढोक्तिमलङ्कारं कुवलयानन्दकार आह। तदुक्तं तेन 'प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्। कचाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः' इति।

निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्बिसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना।
चकासतं चारुचमूरुचर्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥८॥

अ०—निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्बिसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना चारुचमूरुचर्मणा कुथेन इन्द्रवाहनं नागेन्द्रमिव चकासतम्।

व्याक०—निसर्गेण चित्राणि (तत्पु०) उज्ज्वलानि सूक्ष्माणि पक्ष्माणि यस्य तत् निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्म, तेन। निसर्गेणेति तृतीया प्रकृत्यादित्वात्, निपूर्वात् सृजेर्घञि निसर्गशब्दसिद्धिः। उज्ज्वलशब्दे उत्पूर्वाद् ज्वलतेः पचाद्यच्। लसति विसस्य च्छेदे इव (ष० त०-कर्म०) सिते (उपमान०) अङ्गे (कर्म०) सङ्गिना (त०) लसद्बिसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना। लसदिति लसतेः शतृप्रत्ययः। सङ्गिशब्दे 'षञ्ज सङ्गे' धातोर्घञ्, ततः "अत इनिठनौ"। चारुणा चमूरोः चर्मणा चारुचमूरुचर्मणा। इन्द्रस्य वाहनम् इन्द्रवाहनम्, षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावसम्बन्धः, इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः, अत एव "वाहनमाहितात्" इत्यनेन णत्वं न, इन्द्र इममारुह्य गच्छतीत्यर्थकस्य आहितत्वस्य अविवक्षितत्वात्। वामनेनाप्युक्तम्-'नेन्द्रवाहन-

शब्दे णत्वम्, आहितत्वस्याविवक्षितत्वात्' इति । चकासतम्-चकासृधातोः शतृप्रत्ययः । "जक्षित्यादयः षट्" इत्यभ्यस्तत्वात् "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुम् न । कुथेन इति हेतौ तृतीया ।

व्याख्या—निसर्गेण-स्वभावेनैव, चित्राणि-कर्बुराणि नानावर्णानि, उज्ज्वलानि-भास्वराणि, सूक्ष्माणि-लघीयांसि-कोमलानि, पक्ष्माणि-लोमानि यस्य तादृशेन, लसन्-शोभमानः, बिसस्य-मृणालस्य, * छेदः-खण्डः, तद्वत् सिते-शुभ्रे, अङ्गे, सङ्गिना-सहेलं-धृतेनेतियावत्, चारुणा-मनोहरेण, चमूरोः-मृगविशेषस्य, चर्मणा-अजिनेन, हेतुना, † कुथेन-पृष्ठास्तरणेन, इन्द्रवाहनम्-इन्द्रस्वामिकं वाहनम्, नागेन्द्रम्-हस्तिराजम्-ऐरावतमिव-चकासतम्-शोभमानम् (नारदमबोधीति)।

भा०—नारदेन स्वीये स्वच्छशुभ्रेऽङ्गे चमूरुमृगस्याजिनं धृतम्, तस्याजिनस्य लोमानि नानावर्णानि, स्वच्छानि, कोमलानि च, तेन तदजिनं बहुमूल्यराजोचितगजपृष्ठाद्यास्तरणमिव शोभते स्म । तेन च परिहितेनाजिनेन धृतमहार्हपृष्ठास्तरणस्य शुभ्रवर्णस्यैरावताख्यगजेन्द्रस्येव नारदस्य शोभासीत् ।

अलं०—उपमा, ऐरावत उपमानम्, वर्ण्यो नारद उपमेयः । चमूरुचर्मणा सह कुथस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावः । यद्यपि सुपमावर्णनार्थमियमुपमा कविना प्रयुक्ता, तथापि सर्वलोकवन्द्यस्य नारदस्य धृतपृष्ठास्तरणेनेन्द्रवाहनेन सादृश्यमिदं न शोभते एव । अस्मिन् पद्ये अनुप्रासप्रकर्षान्नृत्यन्तीव पदानि भासन्त इति प्राक्तनालंकारिकसंमत उदारताख्योऽत्रगुणः ।

‡ अजस्रमास्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया ।
पुरः प्रवालैरिव पूरितार्द्धया विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥९॥

अ०—अजस्रम् आस्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया (अत एव) पुरः प्रवालैः पूरितार्द्धयेव अच्छस्फटिकाक्षमालया विभान्तम् ।

---

* 'छेदः खण्डोऽस्त्रियाम्' इति त्रिकाण्डशेषः ।

† 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः' इत्यमरः ।

‡ "अजस्रमाक्रीड" इति पाठान्तरम् ।

व्याक०—अस्रजम्-नञ्पूर्वाद् 'जसु' धातोः "नमिकम्पिस्म्यजस...." इति सूत्रेण रः, अत एव निपातनाद् नञो धातुना समासः । क्रियाविशेषणमिदम् । आस्फालितानां वल्लक्या गुणानां (ष० तत्पु०, कर्म०) क्षतेन (ष० तत्पु०) उज्ज्वलस्य (तत्पु०) अङ्गुष्ठनखस्य (कर्म०) अंशुभिः (ष० तत्पु०) भिन्नया (तत्पु०) आस्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया । आस्फालितेति आङ्पूर्वाद् णिजन्तात् 'स्फुर् सञ्चलने' धातोः क्तः, "चिस्फुरोर्णौ" इत्यनेनात्वम्, रलयोर्भेदाद् रेफस्य लत्वम् । विग्रहे गुणानामिति कर्तरि षष्ठी, अथवा 'आस्फालितैः वल्लकीगुणैः क्षतेन' इत्येवं तृतीयासमासोऽभ्युपगन्तव्यः, तृतीया च करणे । क्षतेन-'क्षणु' धातोः भावे क्तः । भिन्नयेति-'भिदिर् विदारणे' धातोः क्तः । पूरितम् अर्द्धं यस्याः तया पूरितार्द्धया । पूरितामिति णिजन्तान्निष्ठा । अर्द्धं प्रयोज्यकर्तृ । अच्छानां स्फटिकानाम् अक्षमालया अच्छस्फटिकाक्षमालया । अक्षमालाशब्दोऽत्र जपमालापरः, अथवा अच्छाः स्फटिका एवाक्षाः, तेषां मालयेति विग्रहीतव्यम् । विभान्तम्-विपूर्वाद् भातेः शतृप्रत्ययः ।

व्याख्या—अजस्रम्-निरन्तरम्-प्राचुर्येण, आस्फालितानाम्-स्वरसामञ्जस्यज्ञानाय न्युब्जाङ्गुष्ठेन ताडितानाम्, वल्लक्याः-वीणायाः, गुणानाम्-तन्त्रीणाम्, क्षतेन-सङ्घर्षणेन, उज्ज्वलः-विकासी-भास्वररक्तवर्णः, अङ्गुष्ठनखः, तस्य अंशुभिः-किरणैः, भिन्नया-विच्छुरितकान्त्या-मिश्रया तद्रागरक्तया, अत एव पुरः-अग्रभागे, (रक्तवर्णसाम्यात्) * प्रवालैः-विद्रुमैः, पूरितम्-सम्पादितम्, अर्द्धम्-अर्द्धभागो यस्यास्तथाभूतयेव प्रतीयमानया, † अच्छानाम्-निर्मलानाम्, स्फटिकानाम्, अक्षमालया-जपमालया, विभान्तम्-शोभमानम । नारदमबोधि इति ।

भा०—नारदो हि करे जपार्थं स्फटिकनिर्मितां मालां धत्ते, न हि स कामाय मन्त्रान् जपति, अपि तु मोक्षाय, मोक्षार्थिनां च 'स्फटिको मोक्षदः

---

* "अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः ।

† "अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽनलेऽच्छाभिमुखेऽव्ययम्" इति हेमचन्द्रः ।

परम् ' इति स्फटिकमाला विहिता । वीणावादने च दृढतरस्तस्याभ्यास इति वीणालौल्यपरीक्षणाय अङ्गुष्ठनखेन मुहुर्वीणातन्त्रीं ताडयति । तादृशदृढतर-तन्त्रीणां मुहुः संघर्षणेनाङ्गुष्ठनखस्य भास्वरा रक्तता जायते । सा चात्यन्तस्वच्छेषु स्फटिकेषु संक्रान्यतीति यस्मिन् भागेऽङ्गुष्ठनखांशुसंबन्धेन रागसंक्रमसंभवः, तस्मिन् भागे स्फटिकाः प्रवालाः संभाव्यन्ते, यत्र तु व्यवहितत्वान्नांशुसंबन्धस्तत्र स्फटिका एव, तेन सा मालार्द्धभागे प्रवालैः, अर्द्धभागे स्फटिकैर्घटितेव विच्छित्तिं दधाति । तयाद्भुतया मालया नारदो विराजते स्म ।

अलं०—मालायां प्रवालघटितत्वं संभाव्यत इत्युत्प्रेक्षा । भ्रान्तिर्नात्र, इवशब्देन संभावनाया एव बोधनात् । स्फटिकानां स्वगुणं श्वैत्यं त्यक्त्वान्य-गुणरक्तताग्रहणोक्त्या तद्गुण उत्प्रेक्षाङ्गम् । अङ्गुष्ठसौन्दर्यम् स्फटिकानां महार्घता च व्यङ्ग्ये ।

रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः पृथग् विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।
स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनामवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥१०॥

अ०—नभस्वतः आघट्टनया पृथग् रणद्भिः विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम् महतीम् मुहुः मुहुः अवेक्षमाणम् ।

व्याक०—विभिन्नानि श्रुतीनां मण्डलानि येषां तैः विभिन्नश्रुतिमण्डलैः । श्रुतिशब्दे श्रृणोतेः भावे क्तिन् । अस्फुटाः स्फुटाः यथा सम्पद्यन्ते, तथा भवन्त्यः, ग्रामविशेषाणां मूर्च्छनाः (ष० तत्पु०) यस्यां तां स्फुटीभवद्-ग्रामविशेषमूर्च्छनाम्. स्फुटीभवद् इति स्फुटशब्दाद् अभूततद्भावे च्विः भवच्छब्देन शत्रन्तेन " कुगतिप्रादयः " इति समासः । स्त्रियां ङीप्, नुम् च ततो बहुव्रीहौ पुंवत् । मूर्च्छनाशब्दे णिजन्ताद् मुर्छा धातोः " ण्यासश्रन्थो युच् " " युवोरनाकौ " । नभस्वतः-नभः शब्दान् मतुप्, " तसौ मत्वर्थे " इति भत्वाद् रुत्वाभावः । आघट्टनया-णिजन्तघट्टधातोः स्त्रियां युच् । रण-नकरणे तृतीया । रणद्भिः-रण्धातोः शतृप्रत्ययः । महतीम्-महच्छब्दाद " उगितश्च " इति ङीप् । अवेक्षमाणम्-अवपूर्वाद् ईक्षतेः-शानच् । नारद-विशेषणं द्वितीयान्तम् । मुहुर्मुहुः वीप्सायां द्विर्वचनम् । स्वरैः-स्फुटीभवनकरणे तृतीया । महतीमितीक्षणकर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—नभस्वतः-वायोः, आघट्टनया-आघातेन संघर्षेण, पृथग्-असंकीर्णम्-भेदेन, रणद्भिः-ध्वनद्भिः-तन्त्र्यामाहतायां योयं स्वानो जायते तदनुजायमानैरनुरणनापरपर्यायैः, विभिन्नानि-पृथक्पृथगवस्थितानि, नियत-संख्याकानि, श्रुतीनाम्-स्वरारम्भकाणां शब्दविशेषाणाम्, मण्डलानि-समूहाः, येषां तथोक्तैः, स्वरैः-गान्धर्वशास्त्रप्रसिद्धैः षड्जादिभिः, स्फुटीभवन्त्यः-स्पष्ट-मनुभूयमानाः, ग्रामविशेषाणाम्-स्वरसमूहरूपाणां षड्जमध्यमगान्धारनामभिः ख्यातानां त्रयाणां ग्रामाणाम्, मूर्च्छनाः-स्वरारोहावरोहक्रमभेदा यस्यां तथा-भूताम्, महतीम्-*महतीति नाम्ना प्रसिद्धां स्वीयां वीणाम्, मुहुर्मुहुः-भूयो भूयः, सकौतुकम्, अवेक्षमाणम्-अवलोकयन्तम् । नारदमबोधीति ।

भा०—गान्धर्वशास्त्रविषयोऽत्र तदीयैः पारिभाषिकैः शब्दैर्निबद्धः । स च मल्लिनाथरीत्या स्पष्टीक्रियते-गायकस्य कण्ठताल्वाद्यभिघातेन वीणादिवाद्येषु हस्ताङ्गुल्याद्यभिघातेन वा यः प्रथमः शब्द उत्पद्यते, स †श्रुतिर्नाम, तस्याः संततनाद अनुरणनरूपश्चिरं जायमानो मनोहरो ध्वनिः ‡ स्वर इत्याख्यायते ।ताभिः श्रुतिभिरेकः स्वर उत्पद्यते, ताः श्रुतयः स्वरस्यावयवा भवन्ति । अनेकाः श्रुतयः स्वरमवयविनमुत्पादयन्ति-तन्तवइव पटम । तत्र चास्ति § संख्यानियमोऽपि-कियतीभिः श्रुतिभिः कः स्वर उत्पद्यत इति, त इमे स्वराः सप्त प्रसिद्धाः-षड्जः, ऋषभः, गान्धारः, मध्यमः, पञ्चमः, धैवतः, निषाद इति, एत एव संक्षेपेण स–रि–ग–म–प–ध–नी इत्याख्यायन्ते ।

---

* 'विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्याद् सरस्वत्यास्तु कच्छपी' इति वैजयन्त्यां वीणाविशेषनामानि ।

† प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावय-वलक्षणा ।

‡ श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः । स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते । इति रत्नाकरे । "श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वरः" इत्यन्यत्र ।

§ चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः । द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्रिॠष-भधैवतौ । इति ।

एषां विभिन्नया रीत्या भिन्ना भिन्नाः संघाता ‡ ग्रामा इत्युच्यन्ते, ते च त्रयः- षड्जग्रामः, मध्यमग्रामः, गान्धारग्राम इति । अन्येऽपि तज्ज्ञास्त्रयः नन्द्यावर्त-जीमूतसुभद्राख्याः । ग्रामेषु निविशमानानां स्वराणाम्-आरोहावरोहक्रमभेदा § 'मूर्च्छनाः' इत्याख्यायन्ते,

ताश्च प्रतिग्रामं सप्तेत्येकविंशतिर्भवन्ति । सर्वमेतत्पुरुषप्रयत्नेन गाने वाचा, वाद्ये तु हस्तादिव्यापारेण-संपाद्यते, परं नारदस्य वीणायां तादृशेन लोकातिशायिना शिल्पेन तन्त्रीयोजना कृता यदन्तरिक्षे गमनकाले वायोराघातेनैव सा विभिन्नेषु स्वरस्थानेषु ध्वनन्ती असंकीर्णान् स्वरान्, ग्रामान्, मूर्च्छनाश्च पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव प्रकटयति । तादृशं च विलक्षणं स्वनं श्रुत्वा 'केनेयं वादिता' इति सकौतुकं नारदस्तां विलोकते ।

अलं०—पुंव्यापारमन्तरेण स्वराविर्भावोक्त्या कोऽपि लोकातिक्रान्तः शिल्पसौष्ठवातिशयो वीणायाः प्रतीयते, तेन सह स्वतःसिद्धातिशयस्याभेदेना-ध्यवसितत्वात्तन्मूलातिशयोक्तिरलंकार इति मल्लिनाथ आह । क्लिष्टकल्पनामात्र-मिदम् । पुंव्यापारमन्तरेण महत्यां मूर्च्छनाद्य संबन्धेपि संबन्धाभिधानात् संबन्धातिशयोक्तिः, तदा च कारणं विना कार्योत्पत्तिकथनरूपा विभावना व्यज्यत इत्यलंकारध्वनिरपि तेनैवोक्तः, स तु सम्यगेव । मुहुर्मुहुर्निरीक्षणेन नारदगतो विस्मयश्च व्यज्यते, तस्य पराङ्गत्वाद्रसवदलंकारोऽपि ।

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानतीनतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभस्सदः ।
समासदत्सादितदैत्यसम्पदः पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥११॥

अ०—अतीन्द्रियज्ञाननिधिः सः अनुव्रजतः नभस्सदः कृतानतीन् निवर्त्य सादितदैत्यसम्पदः चक्रिणः महेन्द्रालयचारुपदम् समासदत् ।

व्याक०—इन्द्रियाण्यतिक्रान्तानि *अतीन्द्रियाणि, "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन समासः, तेषां ज्ञानस्य निधिः अतीन्द्रियज्ञाननिधिः ।

---

‡ यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि । तथा स्वराणां संदोहो ग्राम इत्यभिधीयते ।

§ क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ॥ सा मूर्च्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च । इति ।

ज्ञानमिति ल्युडन्तम् । निधिशब्दे निपूर्वाद् दधातेः किः । कृता आनतिः यैः तान् कृतानतीन् । आनतिः-आङ्पूर्वाद् नमतेः क्तिन् । नभसि सीदन्तीति नभस्सदः-नभःपूर्वात् सीदतेः "सत्सूद्विष" इत्यादिना क्विप् । द्वितीयान्तम्, निवर्तने प्रयोज्यकर्तुः कर्मतां गतस्य वाचकम् । सादिता दैत्यानां सम्पदो येन, तस्य सादितदैत्यसम्पदः । सादितेति सीदतेर्णिजन्तात् क्तः, दैत्यशब्दे दितिशब्दादपत्यार्थे "दित्यदित्यादित्य ···" इति ण्यः । महेन्द्रस्य आलयमिव चारु महेन्द्रालयचारु । आलयेति 'लीङ् श्लेषणे' धातोः "एरच्" । अनुव्रजतः-अनुपूर्वाद् व्रजतेः "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति लट्, तस्य शत्रादेशः । निवर्त्य-णिजन्ताद्वर्ततेर्ल्यप् । चक्रिणः-चक्रशब्दाद् "अत इनिठनौ" । समासदत्-'सम्' 'आङ्' एतत्पूर्वात् 'पद्लृधातोः' लुङ्, लृदित्त्वात् "पुषादि····" इति च्लेरङ् ।

व्याख्या—अतीन्द्रियाणाम्-दिक्कालविप्रकर्षात् स्वरूपेण सूक्ष्मत्वाद् वा चक्षुरादीन्द्रियैरग्राह्याणां वस्तूनाम्, ज्ञानस्य, निधिः-आकरः, सर्वज्ञ इति यावत्, सः-नारदः, अनुव्रजतः-अनुगच्छतः, नभस्सदः-देवान्, कृतानतीन्-कृतप्रणामान्, निवर्त्य-प्रतिषिध्य-प्रतिगमय्य, सादिताः-विनाशिताः, दैत्यानाम्-हिरण्यकशिप्वादीनाम्, सम्पदः-समृद्धयः, येन, तस्य चक्रिणः-चक्रधरस्य-विष्णोः-कृष्णरूपेणावतीर्णस्य, महेन्द्रालयमिव-वैजयन्ताख्येन्द्रप्रासादसदृशम्, चारु-मनोहरम्, पदम्-स्थानम्, समासदत्-प्राप ।

भा०—अन्तरिक्षे नारदेन सह तद्गौरवाय बहवो देवा अनुचररूपेण व्रजन्ति स्म, भूलोकसन्निधाने सति नारदेन ते स्वर्गं प्रति प्रेषिताः प्रणामं कृत्वा निवृत्ताः । ततश्च नारदो भगवतः कृष्णस्य सदनं प्राप्तः । इन्द्रसदनान्नारद आगतः, इदमपि सदनमिन्द्रसदनसदृशमेवेति तस्य पृथिव्यागमनेऽपि न कोऽपि विशेष इति 'महेन्द्रालयचारु' विशेषणेन द्योतितम् । सादितदैत्यसम्पद इति चक्रिविशेषणेन स्थाने समृद्धिबाहुल्यं व्यञ्जितम् । दैत्यानां सम्पदो विनाश्य स्वीया समृद्धिर्वृद्धिं नीतेति । चक्रिण इति दैत्यनाशनयोग्यतां व्यनक्ति । अतीन्द्रियज्ञाननिधिरिति विशेषणेन नारदस्य देवदर्शनसंलापादियोग्यता स्फुटीकृता ।

अलं०—'नतीनती' 'पदः पदम्' इति छेकानुप्रासं मल्लिनाथ आह ।

यमकमिति तु युक्तं भाति । वृत्त्यनुप्रासस्यापि पद्येऽस्मिन्नुत्कर्षः । भावार्थोक्तरीत्या परिकरोऽर्थालङ्कारः । महेन्द्रालयचारु-इत्युपमापि

पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।
गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

अ०—पतत्पतङ्गप्रतिमः तपोनिधिः अस्य पुरः भुवि यावद् न व्यलीयत, तावद् अच्युतः जवेन उच्चकैः पीठात् तडित्वानिव गिरेः उदतिष्ठत् ।

व्याक०—पतन् पतङ्गः प्रतिमा यस्य स पतत्पतङ्गप्रतिमः । प्रतिमा-प्रतिमीयतेऽनयेति प्रतिपूर्वाद् माधातोः करणे " आतश्चोपसर्गे " इत्यङ् । (कस्मादपि गुणाद्, धर्मपथाद्, मर्यादाया वा) न च्युतः अच्युतः, च्युत इति च्युङः क्तः । यावत्, तावत्-इमे उभे अपि अव्यये । पुर इत्यप्यव्ययम् । व्यलीयत-विपूर्वाद् दैवादिकाद् लीङ्धातोर्लङ् कर्तरि । तडित्वान्-तडितोऽस्य सन्तीति तडिच्छब्दान्मतुप्, " मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः " इति मकारस्य वकारः । " तसौ मत्वर्थे " इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाद् जश्त्वाभावः । उदतिष्ठद्-उत्पूर्वात् तिष्ठतेर्लङ् । " उदोऽनूर्ध्वकर्मणि " इति सूत्रे अनूर्ध्वकर्मणीति पर्युदासान्नात्मनेपदम् । गिरेः, पीठाद् उभयत्र अपादाने पञ्चमी, जवेन करणे तृतीया ।

व्याख्या—पतन्-आकाशाद् नीचैरवतरन्, * पतङ्गः-सूर्यः, प्रतिमा-उपमानम्, यस्य तादृशः, तपसां निधिः-आकरः नारदमुनिः, अस्य-हरेः, पुरः-अग्रे, भुवि-पृथिव्याम्, यावद्-यत्कालपर्यन्तम्, न व्यलीयत-नावतीर्य स्थितोऽभूत्, तावत्-मुनिचरणयोः भूस्पर्शकालात्प्रागेव, अच्युतः-शास्त्रोक्तमर्यादापालको हरिः,जवेन-वेगेन, उच्चकैः-उन्नतात्, पीठाद्-आसनात्, तडित्वानिव-मेघो यथा, गिरेः-पर्वतात्, तथा उदतिष्ठत्-उत्थितवान् ।

भा०—गृहागतः श्रेयान् पुरुषोऽभ्युत्थानेन सत्कर्तव्य इति शास्त्रमर्यादा । तदुक्तं मनुना—'ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते, इति । तामेतां मर्यादां रक्षन् भगवान् हरिः, यावन्नारदोऽम्बरादवतीर्य भूम्यां स्थितोऽपि न, तावदेव सिंहासनादुत्थितः ।

* ' पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च ' इत्यमरः ।

उन्नतसिंहासनादुत्तिष्ठतो घनश्यामस्य हरेः पर्वतादुत्तिष्ठतः (ऊर्ध्वमायतः) मेघस्येव सुषमाभूत्. सूर्यस्यास्तगमनं पतनशब्देन कविभिर्व्यवह्रियते, तस्मिन् काले च। सन्ध्यायाम्) मेघा उत्तिष्ठन्तीति तदनुकृतिरिह प्रतीयते, परमस्तं गच्छतः सूर्यस्य नारदोपमानत्वानौचित्यात्, सन्ध्यामेघानां श्यामत्वाभावाच्च न सा हृदयङ्गमा।

अलं०—इहोपमानभूतः पतन् पतङ्गो न प्रसिद्ध इत्यभूतोपमाशब्देनेयमुपमा आचार्यदण्डिप्रभृतिभिर्व्यवहृता। अप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षैवेयमित्याधुनिका इति मल्लिनाथः। परमुत्प्रेक्षावादिनां प्रतिमपदस्वारस्यं चिन्त्यम्, त[...]सम्भावनारूपार्थवाचकत्वादर्शनात्। गिरेस्तडित्वानिवेत्यप्युपमा। तत्रापि तडित्वत्पदेन मेघे विद्युत्सत्ता द्योतिता, भगवति कृष्णे तु तत्प्रतिबिम्बभूतं पीताम्बरं न केनापि पदेन द्योतितमिति न्यूनत्वमुपमादोषः प्रसज्जते। तडित्वच्छब्दस्य रूढ्या मेघार्थकत्वमुपगम्य तु स कथञ्चित्समाधेयः। द्वयोः क्रिययोर्युगपदुक्त्या समुच्चयोऽपि।

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैर्धृते कथञ्चित्फणिनां गणैरधः।
न्यधायिषातामभिदेवकीसुतं सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १३ ॥

अ०—अथ धातुः सुतेन प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैः फणिनां गणैः अधः कथंचिद् धृते भुवः तले अभिदेवकीसुतं चरणौ न्यधायिषाताम्।

व्याक०—प्रयत्नेन उन्नमिताः (तत्पु०) आनमन्त्यः फणाः यैः, तैः प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैः। प्रयत्नेति प्रपूर्वकाद् यततेः "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्"। करणे तृतीया। उन्नमितशब्दे नमतेर्णिजन्तात् क्तप्रत्ययः, आनमदिति नमतेः शतरि रूपम्। उभयोरपि "स्त्रियाः पुंवद्..." इत्यनेन पुंवत्त्वम्। देवक्याः सुतम् (ष० त०) अभिलक्ष्य-अभिदेवकीसुतम्, "अभिरभागे" इति कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया, ततो "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" इत्यव्ययीभावः। फणिनाम्-फणाः सन्त्येषामिति फणाशब्दाद् "व्रीह्यादिभ्यश्च" इति इनिः, फणशब्दाद् "अत इनिठनौ" इति इनिर्वा। न्यधायिषाताम्-निपूर्वाद् दधातेः कर्मणि लुङ्, "स्यसिच्सीयुट्" इत्यादिना चिण्वदिट्, "आतो युक्चिण्कृतोः" इति युगागमः। सुतेनेति

अनुक्ते कर्तरि तृतीया, चरणौ इति निधानक्रियायां उक्तं कर्म । गणैरिति भृत इति क्तान्तस्य कर्तरि तृतीया । तले-अधिकरणे सप्तमी ।

व्याख्या—अथ-श्रीकृष्णाभ्युत्थानानन्तरम्, धातुः-ब्रह्मणः, सुतेन-पुत्रेण-नारदेन, प्रयत्नेन-महता आयासेन, उन्नमिताः-ऊर्ध्वीकृताः, आनमन्त्यः-मुनिपादन्यासेन नीचैर्भवन्त्यः, फणाः यैः, तथाभूतैः, (यद्वा-प्रयत्नोन्नमिता अपि आनमन्त्य. फणा येषां तथाभूतैः) फणिनाम्-सर्पाणाम्, गणैः-समूहैः, अधः-अधःप्रदेशे, कथंचित्-केनापि प्रकारेण-अतिकृच्छ्रेण, भृते-स्थितिं प्रापिते, भुवः-पृथिव्याः, तले-पृष्ठे, अभिदेवकीसुतम्-कृष्णस्याभिमुखम्, चरणौ-पादौ, न्यधायिषाताम्-निहितौ-स्थापितौ ।

भा०—भगवति श्रीकृष्णे आसनादुत्थित एव नारदोऽपि तत्सम्मुखभाग एव भूमिष्ठोऽभवत् । तेन चरणन्यासे कृते तद्गौरवाद् भूमिर्नीचैः प्रायात्, भूमिं दधतः शेषस्य फणा भुग्ना नता बभूवुः, ततस्तत्साहाय्यार्थं बहुभिः पातालस्थैः सर्पैर्भूमिं धर्तुं फणा भूमेरधः स्थापिताः सर्वैरपि चानमन्त्यः फणाः कथंचिदतिकृच्छ्रेणोर्ध्वीकृताः, तेन कथमपि भूमण्डलं स्थिरमभूत् ।

अलं०—फणानां नमनोन्नमनासम्बन्धेऽपि मुनिगौरवाय तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेद इति मल्लिनाथः । देवर्षिनारदशरीरस्येदृशभारवत्त्ववर्णने का वा विच्छित्तिरिति तत्रभवान् कविरेव जानाति । पूज्यत्वलक्षणं गौरवं भारवत्त्वलक्षणगौरवाभेदेनाध्यवसाय वर्णितमिति काचिच्चमत्कृतिरुदेति चेत् संतुष्यन्तु सहृदयाः । अधोगच्छता भूतलेन फणिफणानामानमनं नारदचरणन्यासादुत्तरकालिकं विधेयं च, इह तु शब्दमर्यादया ततः पूर्वमेवानुवाद्यतया प्रतीयत इति विधेयाविमर्शदोषोऽपि ।

तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः सपर्यया साधु स पर्यपूपुजत् ।
गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥१४॥

अ०—आदिपूरुषः सः अर्घ्यं तम् अर्घ्यादिकया सपर्यया साधु पर्यपूपुजत् । मनीषिणः अपुण्यकृतां गृहान् प्रणयाद् उपैतुम् अभीप्सवः न भवन्ति ।

व्याक०—आदिः पूरुषः आदिपूरुषः । "अन्येषामपि दृश्यते" इत्यनेन पुरुषशब्दादेरुकारस्य दीर्घः । अर्घार्थं द्रव्यम्-अर्घ्यम्, "पादार्घाभ्यां च" इति

यत्प्रत्ययः । तद् आदिः यस्याः, तया अर्घ्यादिकया, "शेषाद् विभाषा" इति कप् । पुण्यं कृतवन्तः पुण्यकृतः, "सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" इति भूते क्विप् । ततो नञ्समासे 'अपुण्यकृताम्' । अर्घमर्हत्यर्घ्यः, तम्, अर्घ-शब्दाद् "दण्डादिभ्यो यः" । सपर्यया-'सपर् पूजायाम्' धातोः कण्ड्वा-दित्वाद् यकि, "अप्रत्ययात्" इति स्त्रीत्वे अप्रत्ययः, ततष्टाप् । सपर्याशब्दोऽत्र लक्षणया तत्साधनद्रव्यवाची, करणे तृतीया । अथवा सपर्य्यतेऽनयेति करणे एव अप्रत्ययः । पर्यपूपुजत्-परिपूर्वान् पूजयतेर्लुङ्, च्लेश्चङ्, द्वित्वम्, सन्वद्भावदीर्घौ । मनीषा अस्त्येषामिति मनीषिणः व्रीह्यादित्वाद् मत्वर्थीय इनिः । मनस ईषिण इत्यर्थे पृषोदरादित्वान्मनीषिण इति मल्लिनाथः । मनीषाशब्दश्च 'मनस ईषा' इत्यर्थे शकन्ध्वादित्वात् पररूपेण साधुः । गृहान्-ग्रहधातोः "गेहे कः" । कित्त्वात् संप्रसारणम्, 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव' इति कोशात् पुंस्त्वं बहुत्वं च । प्रणयाद्-प्रपूर्वाद् नयतेः "एरच्" । हेतौ, प्रणयमाश्रित्येति ल्यब्लोपे वा पञ्चमी । उपैतुम्-उपपूर्वाद् एतेस्तुमुन् "एत्येधत्यूठ्सु" इति वृद्धिः । गृहानिति तत्कर्म । अभीप्सवः-अभिपूर्वाद् आप्लृधातोः इच्छार्थे सन् । "आप्ज्ञप्यृधामीत्" इति धातोराकारस्येकारः । तत उप्रत्ययः "सनाशंसभिक्ष उः" । यद्यपि सन्नन्त आप्नोतिः प्राप्तीच्छामभि धत्ते, *तथाप्यत्रास्येच्छामात्रवाचित्वम्, अन्यथा गृहान् अभीप्सवः-अभ्याप्तुम्-आभिमुख्येन प्राप्तुमिच्छवः, न भवन्ति, इत्येतावतैव वाक्यार्थे पर्यवसिते उपैतुमिति पुनरुक्तं स्यात् ।

व्याख्या—आदिपूरुषः-पुराणपुरुषः, सः-कृष्णः, अर्घ्यम्-पूजार्हम्, तम्-नारदम्, अर्घ्यादिकया सपर्यया-†अर्घोदकप्रभृति ‡ पूजासामग्र्या, साधु-सम्यग् यथा स्यात्तथा, पर्यपूपुजत्-परिपूजितवान् । मनीषिणः-प्रज्ञावन्तः, अपुण्यकृताम्-पुण्यमकृतवताम्-अपुण्यशीलानां पुरुषाणाम्, गृहान्, प्रणयात्-स्नेहाद्, उपैतुम्-उपगन्तुम्, अभीप्सवः-अभिलाषिणः, न भवन्ति-। किन्तु

* अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यम्-इत्यमरः ।

† 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इत्यमरः ।

‡ पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः-इत्यमरः ।

पुण्यकृतामेव भवन्तीति ।

भा०—पूजार्थेऽग्यं नारदमागत दृष्ट्वा मर्यादारक्षणार्थमवतीर्णः पुराणपुरुषो भगवान्, यथाविधि अर्घ्यादिभिस्तं पूजितवान् । पुण्यलभ्यं हीदृशानां महात्मनां दर्शनम्, पुण्यकृतामेव सदनं ते गच्छन्ति, ये तु श्रेष्ठान पूजयन्ति, न ते पुण्यकृतः, न च तत्सदनं महान्तो यान्ति । तस्मात्पूज्या एव ते इति भगवतापि पूजितो देवर्षिर्नारदः ।

अलं०—पूजायाः सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासः । त-'मर्घ्यमर्घ्या' इति च्छेकानुप्रासो यमकं वा, सपर्य-सपर्य-इत्यपि तथा । अन्योऽप्यनुप्रासश्चमत्कारी ।

न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव ।
स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥१४॥

अ०—जनः उत्थितौ एतौ तुषाराञ्जनपर्वताविव यावद् न उदपश्यत्, तावत् चिरन्तनः मुनिः स्वहस्तदत्ते आसने मुनिम् अभिन्यवीविशत् ।

व्याक०—तुषारस्य च अञ्जनस्य च (द्वन्द्व०) पर्वताविव (ष० तत्पु०) तुषाराञ्जनपर्वताविव । पर्वताविवेति "इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" । स्वेन स्वस्य वा हस्तेन दत्ते स्वहस्तदत्ते । दत्तेति क्तान्तम् । उदपश्यत् दृशेर्लङ् । चिरन्तनः-चिरमित्यव्ययात् "सायं चिरम् ··" इत्यनेन ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्च । आसनशब्दे 'आस उपवेशने' धातोः अधिकरणे ल्युट् । अभिन्यवीविशत्-'अभि' 'नि' एतत्पूर्वाद् णिजन्ताद् विश् धातोः कर्तरि लुङ्, "णिश्रि-" इति चङ्, मुनिमिति प्रयोज्यकर्म, अभिनिविशमानं मुनिं प्रैरिरदित्यर्थः । 'उत्थितौ' 'यावद्' इति व्याख्यातपूर्वौ शब्दौ ।

व्याख्या—जनः-सभास्थो लोकः, उत्थितौ, एतौ-नारदकृष्णौ, तुषाराञ्जनयोः-हिमकज्जलयोः, पर्वताविव-पर्वतसदृशौ स्थितौ, यावद्, न-उदपश्यत्-न उत्प्रेक्षितवान्-न सम्यग् दृष्टवान्, न संभावितवान् । तावत्-तत प्रागेव, चिरन्तनः-पुराणः *मुनिः-नारायणावतारः कृष्णः, स्वहस्तदत्ते-स्वयं समर्पित-

* नरनारायणाभ्यां मुनिरूपाभ्यां बदरिकाश्रमे तपस्तप्तम्, स नारायण एव कृष्णरूपेणावतीर्ण इति पुराणाद्भगवानत्र चिरन्तनो मुनिरित्युक्तः ।

आसने-सिंहासने, मुनिम्-नारदम्, अभिन्यवीविशत्-स्वाभिमुख्येन उप-वेशितवान् ।

भा०—आभिमुख्येन स्थितावेतौ कृष्णनारदौ सम्यग् द्रष्टुमपि यावत् सभास्था लोका नापारयन्, तावदेवातिशीघ्रतयाऽर्घ्यादिकं निवेद्य कृष्णेन भृत्यादिकमनपेक्ष्य स्वहस्तेनैव सिंहासनमग्रतः कृत्वा तत्र नारद उपवेशितः, अथवा इदानीमयमागतः, अयमुत्थास्यति, पूजयिष्यति-इति संभावनापि सभालोकस्य नाभूत्, तावदेव भगवता पूजां समाप्य नारद उपवेशित इति । यद्वा नारदकृष्णौ श्वेत-कृष्णवर्णतया तुषाराञ्जनपर्वतसदृशौ, तयोः सादृश्य-मूलकं तुषाराञ्जनपर्वतत्वसंभावना यावल्लोकेन न कृता तावदेवोपवेशितो नारद इति ।

अलं०—शीघ्रतातिशयप्रत्यायनादतिशयोक्तिभेदः । तुषाराञ्जनपर्वताविवे-त्युपमा । अनुप्रासस्तु सर्वत्रैव कवेरस्य कृतौ प्रौढं जागर्ति ।

महामहानीलशिलारुचः पुरो निषेदिवान् कंसकृपः स विष्टरे ।
श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥१६॥

अ०—महामहानीलशिलारुचः कंसकृपः पुरः उच्चकैः विष्टरे निषेदिवान् सः अभिसायं श्रितोदयाद्रेः चन्द्रमसः अभिरामताम् अचूचुरत् ।

व्याक०—महत्या महानीलस्य शिलायाः (ष० त०-कर्म) रुगिव रुग् यस्य, तस्य महामहानीलशिलारुचः, "सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च" इत्यभियुक्तोक्तदिशा बहुव्रीहौ उपमानोत्तरपदस्य रुगित्यस्य लोपः । अथवा महानीलशिलेव रुग् यस्येति लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः । रुक्शब्दः रोचतेर्भावे क्विपि निष्पन्नः । कंसं कृष्टवान् इति कंसकृट्, तस्य कंसकृषः । कृषेः कर्तरि क्विप् । सायमभिलक्ष्य इति अभिसायम्, "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" इत्यनेनाव्ययीभावः । श्रितः उदयाद्रिः येन तस्य श्रितोदयाद्रेः । श्रित इति कर्मणि निष्ठा । विष्टरे-विपूर्वात् स्तृणातेरप्, "वृक्षासनयोर्विष्टरः" इत्यनेन षत्वम् । निषेदिवान्-निषसादेति विग्रहे सीदतेर्लिट्, तस्य "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुरादेशः । अभिरामताम्-रमतेर्घञन्ताद् भावे तल् । अचूचुरत्-स्वार्थणिजन्तात् चोरयतेः कर्तरि लुङ्, "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः···" इति चङ् ।

व्याख्या—महत्याः-बृहत्याः, महानीलस्य-सिंहलदेशोद्भवस्य* इन्द्रनील-मणेः, शिलायाः, रुगिव-कान्तिरिव, रुक्-कान्तिः, यस्य, तथाविधस्य, कंसकृषः-कंसनाशकस्य कृष्णस्य, पुरः-अग्रे-सम्मुखे, उच्चकैः-उन्नते, विष्टरे-आसने, निषेदिवान्-उपविष्टः, सः-नारदमुनिः, अभिसायम्-सायङ्कालाभिमुखम्, स्थितस्य, श्रितः-आश्रितः, उदयाद्रिः-उदयाचलः, येन तस्य, चन्द्रमसः-इन्दोः, अभिरामताम्-रमणीयताम् शोभाम्, अचूचुरत्-चोरितवान्-प्राप्तवान् ।

भा०—नीलमणिसवर्णो घनश्यामः कृष्णः सम्मुखे तिष्ठति स्म, तदभिमुखं स्वच्छश्वेतकान्तिर्नारद उन्नते सिंहासन उपविष्टः, तेन तस्य तादृशी शोभा लक्ष्यते स्म, यादृशी कृष्णवर्णं सायङ्कालमभिमुखीकृत्य स्थितस्य, उदय-पर्वतमारूढस्य चन्द्रस्य लक्ष्यते । तेनेदं भाति-तथाविधस्य चन्द्रस्यैव शोभा नारदेन चोरिता । चुरधात्वर्थेन स्तेयेन प्राप्तिर्लक्ष्यते, सैव शोभेति तद्व्यङ्ग्यम् । तत्कालोद्भूततमोबाहुल्यात् सायङ्कालः कृष्णवर्णः कविभिर्वर्ण्यते । श्रितोदयाद्रे-रिति विशेषणेन उदित एव चन्द्रो नेदानीं यावत् कृत्स्नं तमः निरोद्धुमशकत्, सन्निधौ तमस्तेन विनाशितम्, प्रतीच्यान्तु तद्वर्तत एवेति तमसोऽभिमुखं स्थितिश्चन्द्रस्योपपादिता ।

अलं०—अन्यशोभाया अन्यत्र वस्तुगत्या असम्भवात् सादृश्ये पर्यवसानमिति निदर्शनालङ्कारः । महामहानीलशिलारुच इत्युपमा तदङ्गम् । चकारानुप्रास उत्तरार्द्धे चमत्कारी ।

विधाय तस्यापचितिं प्रसेदुषः प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः ।
ग्रहीतुमार्यान् परिचर्यया मुहुर्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥ १७ ॥

अ०—यज्वनां प्रियः प्रसेदुषः तस्य अपचितिं विधाय प्रकामम् अप्रीयत, हि महानुभावाः आर्यान् परिचर्यया मुहुः ग्रहीतुं नितान्तम् अर्थिनः (भवन्ति) ।

व्याक०—महान् अनुभावो येषां ते महानुभावाः । अनुभावशब्दे पूर्वम-नुपसृष्टाद्भवतेः "श्रिणी भुवोऽनुपसर्गे" इति घञ्, ततोऽनुना प्रादिसमासः । विधिना इष्टवन्त इति यज्वानः, तेषाम् । यजेः "सुयजोर्ङ्वनिप्" । प्रससाद इति प्रसेदिवान्, तस्य प्रसेदुषः । सीदतेर्लिट्, तस्य क्वसुः, ततो ङसि भत्वाद्

* "सिंहलस्थाकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः" इति भगवानगस्त्यः ।

"वसोः सम्प्रसारणम्" । अपचितिम्-अपपूर्वात् 'चायृ पूजानिशामनयोः' धातोः क्तिनिः "चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः" इति चिरादेशः । प्रकामम्-'कमु कान्तौ' धातोर्घञ् । प्रीतिक्रियाविशेषणं द्वितीयान्तम् । अप्रीयत-'प्रीङ् प्रीतौ' इति दैवादिकात् कर्तरि लङ् । आर्यान्-अर्यन्ते-पूजयोपगम्यन्त इति "ऋहलोर्ण्यत्" । यद्वा "अर्यः स्वामिवैश्ययोः" इतीश्वरार्थे निपातितार्यशब्दादपत्यार्थेऽण्, आर्याः-ईश्वरपुत्रा इति । ग्रहणकर्मणि द्वितीया । "परिचर्यया-"परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्" इत्यनेन परिपूर्वात् चरतेः शो यक् च निपात्यते । करणे तृतीया । ग्रहीतुम्-'अर्थिनः' इतीच्छार्थक उपपदे ग्रहधातोः "समानकर्तृकेषु तुमुन्" । "ग्रहोऽलिटि दीर्घः" इतीटो दीर्घः । नितान्तम्-तमुकाङ्क्षायाम् 'धातोः क्तः' "अनुनासिकस्य...." इति दीर्घः । अर्थनक्रियाविशेषणम् । अर्थिनः-'अर्थ उपयाचनायाम्' धातोः ग्रहादित्वाद् निः । मल्लिनाथस्तु-अर्थनमर्थः-अभिलाषः, सोऽस्यास्तीति विगृह्य "अत इनिठनौ" इति मत्वर्थीय इनिः, न तु णिनिः । "कृद्वृत्तेस्तद्धितवृत्तिर्बलीयसी" इति भाष्यादित्याह ।

व्याख्या—*यज्वनाम्-विधिपूर्वकं यागं कृतवताम्, प्रियः-प्रेम्णा आराध्यः कृष्णः, प्रसेदुषः-प्रसन्नस्य, तस्य-नारदस्य, †अपचितिम्-पूजाम्, विधाय-विशेषेण मनोवाक्कायकर्मभिः सम्पाद्य, प्रकामम्-अत्यन्तम्, अप्रीयत-समतुष्यत् । हि-यतः, महानुभावाः-महात्मानः, आर्यान्-श्रेष्ठान्-पूज्यान्, परिचर्यया-सेवया, मुहुः-भूयो भूयः, ग्रहीतुम्-वशीकर्तुम्-प्रसन्नान् कर्तुम्, नितान्तम्-अत्यर्थम्, अर्थिनः-अभिलाषुकाः भवन्तीति शेषः ।

भाव०—पूर्वमर्घ्यादिभिः पूजितस्य प्रसन्नतां गतस्योपविष्टस्य नारदस्य पुनरपि गन्धपुष्पमधुपर्कादिभिः पूजा भगवता कृष्णेन कृता । नात्र किमप्याश्चर्यम्, स्वभाव एव महानुभावानाम, यत्ते श्रेष्ठान् पुनः पुनस्तथा पूजयन्ति, तथा पूजया तया सन्तुष्टा एते श्रेष्ठाः पूजकस्य वशगा एव भवन्ति । एषा च पूजा न केनचिदभिलाषेण कस्यचित् प्रेरणया वा महानुभावैः क्रियते, यतस्ते स्वयं महानुभावाः, कस्तेषां प्रेरकः स्यात्, को वा तेषामभिलाषः, परं प्रकृतिरेव तेषां तथाविधा यत्पूज्यपूजां कर्तुमुत्कटोऽभिलाषस्तेषां मनसि सततं जागर्ति । यज्वनां

---

* यज्वा तु विधिनेष्टवान्-इत्यमरः, † पूजा नमस्यापचितिः इत्यमरः ।

प्रिय इति कृष्णवाचकाभ्यां पदाभ्यामिदमभिप्रेतम्, यन्निर्व्याजं योगादिकर्म कुर्वतां मनसि भगवति कृष्णे परमा प्रीतिरुदेति, त एव भक्ता उच्यन्ते, तेष्वग्रगण्योऽयं नारदः, अस्य भगवान् कृष्णः परमप्रेमास्पदम् । एवंविधाश्च भक्ताः स्वयं कृष्णेन समर्च्यन्त इति तस्य स्वभावः ।

अलं०—अर्थान्तरन्यासः । अनुप्रासविषये तूक्तमेव ।

अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोर्निधाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः ।
अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीर्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः ॥ १८ ॥

अ०—हरिः अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोः पाणौ निधाय ऋषिणा अभ्युदीरिताः अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीः अपः नतेन मूर्ध्ना अग्रहीत् ।

व्याक०—अशेषेभ्यः तीर्थेभ्यः (कर्म०) उपहृताः अशेषतीर्थोपहृताः, अपादानपञ्चम्यन्तस्य पञ्चमीति योगविभागात् समासः । उपहृतशब्दो हरतेः क्तान्तः । अघानाम् ओघस्य विध्वंसस्य विधौ अघौघविध्वंसविधौ, षष्ठीतत्पुरुषत्रयम्, समस्तपदाद् विषयसप्तमी । विध्वंसेति ध्वंसतेर्घञ् । अभ्युदीरिताः 'अभि' 'उद्' एतद्द्वयपूर्वाद् 'ईर् गतौ कम्पने च' धातोः क्तः, अप इत्यस्य विशेषणम् । पटीयसीः-अतिशयेन पट्वीरिति पटुशब्दाद् ईयसुन्, उगित्त्वाद् ङीप्, इदमप्यपां विशेषणम् । नतेन-नमतेः क्तः । अग्रहीत्-ग्रहधातोर्लुङ् । कमण्डलोः अपादाने पञ्चमी । निधायेति निधानक्रियया उद्धरणक्रिया आक्षिप्ता, तन्निरूपितमपादानत्वं द्रष्टव्यम्, निधाने विभागानन्तर्भावात् । पाणौ-अधिकरणसप्तमी । ऋषिणा-अभ्युदीरणकर्तरि तृतीया । मूर्ध्ना करणे तृतीया ।

व्या०—हरिः-कृष्णः, अशेषेभ्यः-सकलेभ्यः, तीर्थेभ्यः-पवित्रजलाशयेभ्यः, उपहृताः-आनीताः, * कमण्डलोः-जलपात्राद् उद्धृत्य, पाणौ-हस्ते, निधाय-स्थापयित्वा, ऋषिणा-नारदेन, अभ्युदीरिताः-आभिमुख्येन क्षिप्ताः, अघानाम्-पापानाम्, ओघस्य-समूहस्य, विध्वंसविधौ-विनाशकरणे, पटीयसीः-समर्थतराः, अपः-जलानि, नतेन-नम्रेण, मूर्ध्ना-शिरसा, अग्रहीत्-स्वीकृतवान् ।

भावा०—यथा जगदधिपतिनापि भगवता कृष्णेन लोकमर्यादा पालिता, तथा तं जगन्नाथं विदन्नपि नारदो लोकमर्यादां पालयामास । नारदस्य कमण्-

* अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी इत्यमरः ।

डलौ सर्वेषां तीर्थानां जलमासीत्, तस्य सर्वत्र भ्रमणशीलत्वात् । तीर्थेभ्यश्च जलग्रहणमित्यास्तिकसंप्रदायात । तस्य जलस्यांशो नारदेन कमण्डलोरुद्धृत्य स्वपाणौ संस्थाप्य मङ्गल्याभिषेकाय भगवतः कृष्णस्य शिरसि क्षिप्तः, भगवतापि मूर्धानमवनमय्याभिषेकजलं गृहीतम् । इदं हि तीर्थोदकं सर्वपापापहारि विशेषतश्च नारदहस्तात्प्राप्तमिति सत्कारपूर्वकं तस्य ग्रहणं युक्तमेव ।

अलं०—अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीरिति विशेषणग्रहणे साभिप्रायमिति परिकरः ।

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत ।
जिगाय जम्बूजनिताश्रियः श्रियं सुमेरुश्रृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥ १९॥

अ०—नवाम्बुदश्यामवपुः सः मुनेः अनुज्ञया यत्र काञ्चने (आसने) न्यविक्षत, तद् आसनं तदा जम्बूजनितश्रियः सुमेरुश्रृङ्गस्य श्रियं जिगाय ।

व्याक०—नवः अम्बुद इव (कर्म०) श्यामं (उपमान०) वपुः यस्य (बहु०) स नवाम्बुदश्यामवपुः । अम्बु ददातीत्यम्बुदः, "आतोऽनुपसर्गे कः" । जम्ब्वा जनिता (तत्पु०) श्रीः यस्य तस्य जम्बूजनिताश्रियः । शृङ्गविशेषणमिदम्, अत्रापि नपुंसकत्वान्नुम् प्राप्नोति, तथापि बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात् "तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य" इत्यनेन पाक्षिके पुंवद्भावे नुमभावः । जनितेति जनयतेर्णिजन्तान्निष्ठा । जम्बूः प्रयोजककर्त्री, श्रीश्च प्रयोज्या । अनुज्ञया-अनुपूर्वाद् 'ज्ञा' धातोः "आतश्चोपसर्गे" इति 'अङ्' । हेतौ तृतीया । काञ्चने-काञ्चनशब्दाद् वैकारिकोण् इति मल्लिनाथः । न्यविक्षत-निपूर्वाद् विशतेर्लुङ्, "नेर्विशः" इत्यनेनात्मनेपदम्, "शल इगुपधादनिटः क्सः" इति च्लेः क्सः । जिगाय-जयतेर्लिट्, "सन्लिटोर्जेः" इत्यनेनाभ्यासात् परस्य कुत्वम् ।

व्याख्या—नवाम्बुद इव-नूतनजलधर इव, श्यामम्-श्यामवर्णम्, वपुः-शरीरम्, यस्य तथोक्तः, सः-कृष्णः, मुनेः-नारदस्य, अनुज्ञया-अनुमत्या, यत्र, काञ्चने-स्वर्णमये, आसने-सिंहासने, न्यविक्षत-उपाविशत्, तद्, आसनम्, तदा कृष्णोपवेशनसमये, जम्ब्वा-'जामन' इति प्रसिद्धेन कृष्णवर्णेन जम्बूवृक्षेण, जनिता-उत्पादिता, श्रीः-शोभा, यस्य तादृशस्य, सुमेरोः-स्वर्णमयस्य सुमेरुपर्वतस्य, श्रृङ्गस्य-शिखरस्य, श्रियम्-शोभाम्, जिगाय-अभिबभूव-अतिशेते स्म ।

भावार्थः—अभिषेकानन्तरं नारदेन कृष्णायोपवेशनानुमतिर्दत्ता, अनुमतश्च भगवान् कृष्णः स्वर्णमयसिंहासन उपविष्टः । स्वर्णमयस्य सुमेरोः पर्वतस्य शृङ्गं यथोपरि विराजमानेन श्यामेन जम्बूवृक्षेण शोभते, ततोऽप्यधिकं घन-श्यामेन महावपुषा भगवता कृष्णेनाधिष्ठितं विशालं तत्स्वर्णमयं सिंहासनम् शोभते । तेन तस्यापि श्रीरनेन जितेति प्रतीयते स्म । स्वर्णमयत्वेनोन्नतत्वेन च सुमेरुशृङ्गसिंहासनयोः साम्यम्, श्यामत्वेन जम्बूकृष्णयोः, वृक्षेषु हरित-वर्णसद्भावेऽपि कविसंप्रदाये श्यामहरितयोरभेदान्नानुपपत्तिः, जम्बूवृक्षस्य श्यामताप्रधानत्वाच्च । सुमेरोः शृङ्गविशेषे जम्बूवृक्षः, तस्य मूलाज्जम्बूनदी प्रवहति, तत्संबन्धादेव च जम्बूद्वीपमिदमिति पौराणिकवर्णनमस्या उपमाया मूलम् । मल्लिनाथेन तु जम्बूफलं कृष्णस्योपमानतया व्याख्यातम् । तत्रोपमा-नस्य परिमाणकृताल्पतादोषो दुर्निवारः । न च जम्बूफलं सुमेरुशृङ्गे तिष्ठतीति क्वचित्प्रसिद्धमित्यास्तां तावत् ।

अलं०—जयेनातिशयो लक्ष्यते, सादृश्यं चाक्षिप्यत इत्युपमां मल्लिनाथ आह । व्यतिरेक इति तु युक्तं भाति । श्रियः श्रियमिति लाटानुप्रासः । तदा तदा-इति यमकं छेकानुप्रासोऽपि । जिगाय जम्बूजनितेत्यादौ तु वृत्त्यनुप्रासः । अनुप्रासैरुपमायाः संसृष्टिरिति मल्लिनाथः ।

स तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः ।
विदिद्युते वाडवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥२०॥

अ०—तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः सः वाडव-जातवेदसः शिखाभिः आश्लिष्टः अम्भसां निधिरिव विदिद्युते ।

व्याक०—तप्तं कार्तस्वरमिव (कर्म०) भास्वरम् (उपमा०) अम्बरं यस्य (बहु०) स तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः । भास्वरशब्दे भासतेः "स्थेश-भासपिसकसो वरच्" । कठोरस्य ताराणाम् अधिपस्य (ष० तत्पु०, कर्म०) लाञ्छनम् इव (तत्पु०) छविः यस्य स कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः । यद्वा लाञ्छनस्यच्छविरिव च्छविर्यस्येत्युत्तरपदलोपः । लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः । लाञ्छनमिति लाञ्छिधातोर्ल्युडन्तम् .वाडवस्य जातवेदसः वाडवजातवेदसः । आश्लिष्ट इति आङ्पूर्वात् श्लिष्यतेः क्तः । शिखाभिरित्येतस्य कर्तृपदम् । विदि-

द्युते-द्योततेर्लिट्, " द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् " ।

व्याख्या०—तप्तम्-अग्नौ पुटपाकशोधितम्, * कार्तस्वरमिव-सुवर्णमिव, भास्वरम्-दीप्यमानम्, पीतवर्णम्, अम्बरम्-वस्त्रम्, यस्य तादृशः, † कठोरस्य-पूर्णमण्डलस्य, ताराणाम्-नक्षत्राणाम्, अधिपस्य-स्वामिनः-चन्द्रमसः, §लाञ्छनस्येव, कलङ्कस्येव, (कलङ्कच्छविसदृशी,) छविः-कान्तिः, यस्य तथोक्तः, श्यामवर्णः, सः-कृष्णः, वाडवजातवेदसः-वडवानलस्य, शिखाभिः-ज्वालाभिः, आश्लिष्टः-अभितः संसृष्टः-व्याप्तः, अम्भसाम्-जलानाम्, निधिरिव-आकरइव-समुद्रइवेति यावत्, विदिद्युते-बभासे ।

भावा०—भगवान् कृष्णः स्वयं श्यामवर्णः, पूर्णे चन्द्रमसि प्रतीयमानस्य श्यामवर्णस्य कुरङ्गस्येव तस्य कान्तिः, तप्तस्वर्णसदृशं भास्वरपीतं च वस्त्रं तेन धृतम् । ततस्तस्य तथा शोभा प्रतीयते स्म, यथा अभितो वाडवाग्निना संश्लिष्टस्य समुद्रस्य प्रतीयते । समुद्रोऽपि स्वयं श्यामः, वाडवजातवेदःशिखाश्च पीता इति ।

अलं०—उत्तरार्द्धोपात्ता समुद्रोपमा मुख्या । अभितो दृश्यानां वाडवाग्निशिखानाम्, शरीरमभितो दृश्यमानस्याम्बरस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावः । शिखानां बहुत्वम्, अम्बरस्य तु एकत्वं द्वित्वं वा, तथापि भिन्नेषु शरीरभागेषु तस्य भेदेन (बहुत्वेन) प्रतीतेर्न वचनभेददोषः । वस्त्रेऽग्निप्रतिबिम्बतोक्तिरियं कथंचिदुद्वेजयतीव । पूर्वार्धोक्तमुपमाद्वयन्तु अङ्गम् ।

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषामृषित्विषः संवलिताः विरेजिरे ।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरोस्तुषारमूर्तेरिव नक्तमंशवः ॥ २१ ॥

अ०—रथाङ्गपाणेः रोचिषां पटलेन संवलिताः ऋषित्विषः नक्तं तरोः चलत्पलाशान्तरगोचराः तुषारमूर्तेः अंशवइव विरेजिरे ।

व्याक०—रथस्य अङ्गम् (ष० तत्पु०) पाणौ यस्य तस्य रथाङ्गपाणेः " प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ " इत्यनेन पाणेः परनिपातः । चलतां

---

* रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्-इति सुवर्णनामस्वमरः ।

† कठोरौ पूर्णकठिनौ-इति हैमः ।

§ कलङ्काङ्कौ-लाञ्छनं च-इत्यमरः ।

पलाशानाम् (कर्म०) अन्तराणि (प० त०) गोचरं येषां ते चलत्पलाशान्तरगोचराः । गोचरशब्दः ' गोचरसंचर ' इत्यनेनाप्प्रत्ययान्तो निपात्यते । तरोरिति षष्ठ्याः पलाशेन सम्बन्धादसमर्थवत्त्वेऽपि देवदत्तस्य गुरुकुलनित्यादिवत्समुदायेन सम्बन्धकल्पनात्समासः । तुषारा मूर्तिर्यस्य तस्य तुषारमूर्तेः । मूर्तिशब्दो व्याख्यातः । संवलिता-वलतेः क्तः । त्विष्धातोः क्विपि त्विषः । विरेजिरे-राजतेर्लिट्. " फणां च सप्तानाम् " इत्येत्वाभ्यासलोपौ ।

व्याख्या—रथाङ्गम्-चक्रम् , पाणौ-हस्ते, यस्य, तथाभूतस्य कृष्णस्य । रोचिषाम्-छवीनाम्, पटलेन-समूहेन, संवलिताः-मिलिताः, ऋषेः-नारदस्य, त्विषः-कान्तयः, नक्तम्-रात्रौ, तरोः-वृक्षस्य, चलताम्-कम्पमानानाम्, पलाशानाम्-पत्राणाम् , *अन्तराणि-अवकाशप्रदेशाः, गोचरः-आश्रयः, येषां तादृशाः, † तुषारमूर्तेः-चन्द्रमसः, अंशवइव-किरणाइव- विरेजिरे-शुशुभिरे ।

भा०—श्यामस्य भगवतः कृष्णस्य ‡ मूर्तावनुस्यूताया स्निग्धकृष्णप्रभाया उपरि अविदूरस्थितस्य नारदस्य शुभ्रा रश्मयः पतिताः, तयोः संमिश्रणेन तथा च्छविर्दृश्यते स्म, यथा रात्रौ घनस्य वृक्षस्योपरि यदा चन्द्ररश्मयः पतन्ति, तदा श्यामानां वृक्षपत्राणां रवेः अन्तराले दृश्यानां चान्द्ररश्मीनां च संमिश्रणेन दृश्यते । उभयोर्भास्वरप्रभावच्छरीरत्वमेतेनोक्तं भवति ।

अलं०—उपमा । § कृष्णसंसक्तशुभ्रत्वं साधर्म्यम् । कृष्णनारदरूपयोः रामणीयकं व्यङ्ग्यम् ।

---

* अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ।

† तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः-इत्यमरः ।

‡ मूर्तेर्निर्गत्य बहिः प्रसरन्तस्तेजोऽवयवा अंशुरश्म्यादिशब्दैः, मूर्त्यनुस्यूता तु प्रभासमष्टिर्दीप्तिरुचिरोचिरादिशब्दैरुच्यत इति किरातार्जुनीये (२ सर्गे ३ श्लोके) व्याख्यातमिहानुसन्धेयम् ।

§ वृक्षपलाशानां यद्यपि हरितत्वम्, तथापि श्यामहरितयोर्वर्णयोः कविसम्प्रदाये न भेद इत्यसकृदावेदितम् ।

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च *सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ।
परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तदैकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥ २२ ॥

अ०—प्रफुल्लतापिच्छनिभैः च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः शुभैः अभीषुभिः परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तौ तदा एकवर्णाविव बभूवतुः ।

व्याक०—प्रफुल्लेन तापिच्छेन सदृशैः प्रफुल्लतापिच्छनिभैः । † निभादीनां नित्योत्तरपदताया अभिधानाद् विग्रहे न निभशब्दप्रयोगः, तेन अस्वपदविग्रहः । प्रफुल्लेति 'फुल्ल विकसने' धातोः पचाद्यच् । क्षीरस्वामी तु फलधातोः निष्ठायां पूर्वम् "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः" इति फुल्लशब्दं [illegible]त्य ततः प्रादिसमासमाह । तापिच्छस्य पुष्पं तापिच्छम्, तापिच्छशब्दाद् वैकारि[illegible]ऽणि, तस्य "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इति लुक् 'क्लिहीनं प्रसवे सर्वम्' इत्यस्य नपुंसकत्वम् । सप्त सप्तच्छदाः (पर्वसु) यस्य स सप्तच्छदः, 'संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वम्' इति भाष्ये । तस्य पुष्पाणि सप्तच्छदानि तापिच्छवद् विकारार्थकप्रत्ययस्य लुक्, तेषां पांशुभिरिव पाण्डुभिः सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेन समासः । छुरिते अमले छ[illegible] ययोस्तौ च्छुरितामलच्छवी । छुरितेति छुर् धातोः क्तः । एकः वर्णो ययोस्तौ एकवर्णौ । शुभैः-शोभतेः इगुपधत्वात् कः । परस्परेण-"कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये...." इत्यनेन परशब्दस्य द्वित्वम् । "असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः" सोर्विसर्गे तस्य कस्कादित्वात् सः । सहयोगे प्रकृत्यादित्वाद्वा तृतीया । टायभावस्तु बाहुलकात् । अभीषुभिः-हेतौ तृतीया ।

व्याख्या—प्रफुल्लम्-विकसितम्, ‡ तापिच्छम्-तमालपुष्पम्, तन्निभैः-तत्सदृशैः च-किं च, ¶सप्तच्छदानाम्-सप्तपर्णाख्यवृक्षपुष्पाणाम्, पांशुवत्

* दन्त्यपाठोऽपि क्वचित्, उभयविधोऽयं शब्दः, पांसुः पांशुरिति ।

† "स्युरुत्तरपदे त्वमी निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः" इत्यमरः, उत्तरपदं च समासचरमावयवे इति व्याकरणे स्पष्टम् ।

‡ कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि इत्यमरः ।

¶ सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः इत्यमरः ।

परागवत्, पाण्डुभिः-श्वेतवर्णैः, शुभैः-दीप्यमानैः, *अभीशुभिः-रश्मिभिः, परस्परेण-अन्योन्यम्, छुरिते-रूषिते-सम्भिन्ने, अमले-निर्मले, छवी-कान्ती, ययोस्तथाभूतौ, तौ-कृष्णनारदौ, तदा-अन्योन्याभिमुख्येन स्थितिकाले, एकवर्णाविव-समानरूपाविव, बभूवतुः-जातौ ।

भावा०—कृष्णनारदयोः परस्परसम्मुखे स्थितत्वाद् भास्वरकान्तितया चैकैकस्य रश्मयोऽन्यस्य शरीररुचौ संसक्ताः, तेन च यद्यपि कृष्णनारदौ श्यामशुभ्रतया अत्यन्तं भिन्नवर्णौ, तथापि एकवर्णाविव प्रतीतौ । कृष्णोऽपि नारदशरीररश्मिसम्बन्धाच्छुभ्रसङ्कीर्णकृष्णवर्णः, नारदोऽपि कृष्णशरीररश्मिसम्बन्धात्कृष्णसङ्कीर्णशुभ्रवर्ण इत्येकवर्णता द्वयोः सम्भाविता । 'अत्र प्रभामेलनादुभयोरपि सर्वाङ्गीणो गङ्गायमुनासङ्गम इव स्फटिकेन्द्रनीलमणिप्रभामेलनप्रायः कश्चिदेको वर्णः प्रादुर्बभूव' इति मल्लिनाथः । छव्योरभीशूनां चावयवावयविभावाद्भेदनिर्देश इति च मल्लिनाथः । वस्तुतस्तु 'मूर्तेर्बहिर्निर्गत्य प्रसरन्तस्तेजोऽवयवा अंशवः, मूर्त्यनुस्यूता तु कान्तिः रोचिश्छविर्वा' इति किरातार्जुनीयव्याख्यायामुक्तं नेहापि विस्मर्तव्यम् । एकस्य च्छवौ परस्य रश्मिसम्बन्धः, तेन च्छवेरन्यथाभाव इति ।

अलं०—इवशब्दप्रयोगादुत्प्रेक्षां मल्लिनाथ आह । वस्तुतो नैकवर्णत्वम् । अपि तु परस्परकान्तिच्छुरणादेकवर्णत्वं सम्भाव्यत इति । यद्वा-इवशब्दोऽयमपूर्णताद्योतकः, पूर्णतया एकवर्णतां न गतौ, अपि तु कथंचिद्गतौ, एकत्र कृष्णवर्णप्राधान्यादपरत्र तु शुभ्रवर्णप्राधान्यात् । अस्मिन् मार्गे स्वं रूपं परित्यज्य रूपान्तरस्वीकार इति तद्गुणालङ्कारः ।

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥२३॥

अ०—युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः कैटभद्विषः यस्यां तनौ जगन्ति साविकाशम् आसत, तत्र तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः न ममुः ।

व्याक०—युगानामन्तः युगान्तः, तस्य काले प्रतिसंहृता आत्मानः येन (यद्वा—प्रतिसंहृतः आत्मा येन) तस्य युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः ।

* अभीशुः प्रग्रहे रश्मौ—इत्यमरः ।

संहृतेति सम्पूर्वाद् हरतेः क्तः । कैटभं द्वेष्टि इति तस्य कैटभद्विषः । द्विषेः कर्तरि क्विपि द्विट्, उपपदसमासः । विकाशेन सह सविकाशम्, अव्ययीभावः, "अव्ययीभावे चाकाले" इति सहस्य सादेशः । तपोधनस्य अभ्यागमात् सम्भवः यासां ताः, तपोधनाभ्यागमसम्भवाः, "अवर्ज्यो वहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपदः" इति वामनसूत्रेण व्यधिकरणपदो वहुव्रीहिः । अथवा-सम्भवन्तीति सम्भवाः, पचाद्यच् तपोधनाभ्यागमात्सम्भवा इति पञ्चमीतत्पुरुषः पञ्चमी तु "भुवः प्रभवः" इत्यनेनापादानत्वात् । योगविभागात् समासः । अभ्यागमशब्दः 'अभि' 'आङ्' एतत्पूर्वाद् गच्छतेर्घञि निष्पन्नः, आसत-आस्तेः कर्तरि लङ् । मुदः-मोदतेर्भावे क्विप् ।

व्याख्या—युगानाम्-कृतत्रेतादीनाम्, अन्तः-अवसानम्-प्रलयः, तस्य काले-अवसरे, प्रतिसंहृताः-स्वस्मिन् समावेशिताः, आत्मानः-जीवाः, येन तस्य, यद्वा-प्रतिसंहृतः-विस्तारं परित्यज्यैकतां नीतः, आत्मा-*स्वरूपं येन तथाभूतस्य कैटभद्विषः-कैटभारेः-नारायणस्य, यस्याम्, तनौ-शरीरे, जगन्ति-भुवनानि, सविकाशम्-सावकाशम्-असम्बाधम्, आसत-अतिष्ठन्, तत्र-तनौ, तपोधनस्य-तप एव धनं यस्य तस्य नारदस्य, अभ्यागमात्-स्वसमीपागमनात्, सम्भवः-उत्पत्तिः, यासां तादृश्यः, मुदः-हर्षाः, न ममुः-न सम्यक् सन्निविष्टाः-अतिरिच्यन्ते स्मेत्यर्थः ।

भा०—यदायं भगवान् कृष्णः स्वलीलया प्रलये स्वरूपभूतं जगदुपसंहरति, तदा सर्वाणीमानि दृश्यानि जगन्ति अस्यैवोदरे (शरीरान्तः तिष्ठन्ति) न च तत्र तिष्ठतामनन्तब्रह्माण्डानां कोऽपि सम्बाधो भवति, सावकाशं सर्वाणि जगन्ति तत्र शेरते-ततोऽपि वह्वतिरिच्यते तदुदरम् । (एतेन तनोरतिविशालत्वम्-अनन्तत्वं ख्यापितम्) परं तस्यामेव तनौ नारदागमनजन्यो हर्षो न कथमपि समाविष्टोऽभूत् । स तु तनोरतिरिच्य वहिरपि प्रवहति स्मेव । अनेन हर्षस्यानन्तब्रह्माण्डातिरेककथनादतुलत्वमुक्तं भवति ।

अलं०—मुदामन्तः संवन्धेऽप्यसंवन्धकथनात्संवन्धातिशयोक्तिरिति

---

* भगवत्स्वरूपभूतमेव जगत्, स एव यदा स्वरूपं विस्तारयति, तदा भेदेन जगद् दृश्यते, यदा तूपसंहरति, तदैकरूपं व्यवतिष्ठते-इति ।

मल्लिनाथ आह । पृथुत्वादप्याधाराद् धेयस्याधिक्यमुक्तमित्यधिकालंकारप्रकरणे कुवलयानन्द उदाहृतमिदम् । एतावद्वर्णोक्त्या नारदविषया भगवतो रतिर्व्यङ्ग्या ।

निदाघधामानमिवाधिदीधितिं मुदा विकाशं मुनिमभ्युपेयुषी ।
विलोचने बिभ्रदधिश्रितश्रिणी स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ॥२४॥

अ०—निदाघधामानमिव अधिदीधितिम् मुनिम् अभि मुदा विकाशम् उपेयुषी अधिश्रितश्रिणी विलोचने बिभ्रत् सः पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटः अभवत् ।

व्याक०—निदाघं धाम यस्य तम् निदाघधामानम् । अधिका दीधितिर्यस्य तम् अधिदीधितिम् । दीधितिरिति दीधीङ्धातोः संज्ञायां क्तिन् । प्रश्लिष्ट पाठस्वीकारादिण्निषेधाभावः । अधिश्रिता श्रीः याभ्यां ते अधिश्रितश्रिणी, विलोचनविशेषणमेतत् । अत एव नपुंसकत्वात् "इकोचि विभक्तौ" इति नुम् । अधिश्रितेति श्रयतेः क्तः । पुण्डरीके इव अक्षिणी यस्य सः पुण्डरीकाक्षः । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" विकाशम्-काशेर्घञ् । उपेयुषी-"उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" इत्यनेन एतेः क्वसुप्रत्ययान्तमिदं रूपम् । उपेयाय-इत्युपेयिवद् । ततो द्वितीयाद्विवचने, "नपुंसकाच्च" इति औविभक्तेः शीत्यादेशे भत्वात् संप्रसारणम् । बिभ्रत्-बिभर्तेः शतृप्रत्ययः । "उभे अभ्यस्तम्" इत्यभ्यस्तत्वाद् "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुम् न । विलोचने-लोचृधातोः करणे ल्युट्, भरणकर्मेदम्, स्फुटशब्दे-स्फुटतेः इगुपधत्वात् कः । मुनिम् अभि "अभिरभागे" इत्यभेः लक्षणे, इत्थंभूताख्याने वार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात्, तद्योगे द्वितीया, मुदा-हेतौ तृतीया ।

व्याख्या—*निदाघम्-उष्णम्, धाम-तेजः, यस्य तथाविधम्-सूर्यमिव सूर्यसदृशम्, अधिदीधितिम्-अधिकतेजसम्, मुनिम् अभि-नारदमभिलक्ष्य नारद-सम्मुखे, मुदा-हर्षेण, विकाशम्-उत्फुल्लताम्, उपेयुषी-प्राप्तवती, अत एव अधिश्रिता-प्राप्ता, श्रीः-शोभा, याभ्यां तथाभूते विलोचने-नेत्रे, बिभ्रत्-धारयन्, सः-कृष्णाख्यो नारायणः, पुण्डरीकाक्ष इति पुण्डरीकाक्षपदवाच्यः, स्फुटः-अभवत्-स्पष्टं जातः ।

भा०—भगवतः कृष्णस्य 'पुण्डरीकाक्षः' इति नाम प्रसिद्धम्, तत्तस्मिन्

---

* निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि इति विश्वः ।

काले अनुगतार्थमभूत् । कमलसदृशे नेत्रे यस्येति तदर्थः, कृष्णनेत्रयोश्च कमलसादृश्यं तदा अनुभूतम् । कमलं हि सूर्ये संमुखमागते विकासं प्राप्य कामपि श्रियं धत्ते, कृष्णनेत्रे अपि सूर्यसदृशे तेजस्विनि नारदे संमुखस्थिते हर्षेण विकासं प्राप्य विशिष्टां शोभां गते इति ।

अलं०—विभ्रत्-स्फुटोऽभवदिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । निदाघधामानमिवेत्युपमा तदङ्गमिति मल्लिनाथः । अत्रापि नेत्रविकासादिना मुनिविषया रतिर्व्यङ्ग्या । हर्षस्तु न व्यङ्ग्यः, मुदा-इति स्वशब्देनोपादानात् ।

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ।
द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥२५॥

अ०—अथ अच्युतः विसारिभिः द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः सितं मुनेः वपुः सौधमिव सुतरां सितिम्ना लम्भयन् शुचिस्मितां वाचम् अवोचत् ।

व्याक०—द्विजानाम् आवलिः (ष० तत्पु०) व्याजो यस्य, स चासौ निशाकरश्च, (कर्म०) तस्य अंशुभिः द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः । अथवा द्विजावलेर्व्याजेन निशाकरः, तस्य अंशुभिरिति विग्रहीतव्यम्, आवलिशब्दे षष्ठी राहोःशिर इत्यादिवत्, व्याजेनेति तृतीया तु प्रकृत्यादित्वाद् बोध्या । समासश्च 'तृतीया' इति योगविभागात् । द्विर्जायन्त इति द्विजाः, जनेर्डः । निशाकरशब्दे निशोपपदात् करोतेः "दिवाविभानिशा······" इत्यादिना टः । शुचि स्मितं यस्यां सा शुचिस्मिता । स्मितशब्दे स्मयतेः भावे क्तः । विसारिभिः-सरतेः "बहुलमाभीक्ष्ण्ये" इत्यनेन णिनिः । सौधम्-सुधा अस्यास्तीति ज्योत्स्नादित्वाद् मत्वर्थीयोऽण् । सुतरामिति सुशब्दात् तरप् प्रत्ययः, ततः "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" इत्यामुः । सितिम्ना-सितस्य भाव इति सितशब्दाद् इमनिच्, लम्भनस्य प्रयोज्यकर्तरि तृतीया, सितिमा (वपुः) लभते, लभमानं तम् अच्युतः प्रेरयति इति अच्युतः सितिम्ना लम्भयति । "गतिबुद्धि····" इत्यादिसूत्रेण सितिम्नः कर्मत्वं तु न शङ्क्यम्, लभेरगत्यर्थत्वात्, प्राप्तिर्हि लभेरर्थः । यद्यपि, प्राप्तिर्नाम संयोगः, तत्रापि गतिरस्ति, गतिमन्तरेण संयोगासम्भवात्, तथापि सा गतिरुपसर्जनीभूता । तस्मान्न लभेर्गत्यर्थता मन्यत इति तद्योगे प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं न । यदा तु

प्राप्तौ गतिरपि प्राधान्येन विवक्ष्यते, तर्हि भवत्येव कर्मत्वमिति अत एवोक्तं वामनेन "लभेर्गत्यर्थत्वात् णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे" इति। लम्भयन्-लभतेर्णिजन्ताल्लक्षणे शतृप्रत्ययः, "लभेश्च" इति नुमागमः । अवोचत्-ब्रुवेर्लुङ्, वच्यादेशः, "वच उम्" इत्युमागमः, गुणः ।

व्याख्या—अथ-उभयोरुपवेशनानन्तरम्, अच्युतः-श्रीकृष्णाख्यः, विसारिभिः-भूयो भूयः प्रसरद्भिः, *द्विजावलिः†-दन्तपङ्क्तिः, सैव व्याजः-कपटं यस्य तद्रूपः, यो निशाकरः-चन्द्रः, (अथवा द्विजावलिव्याजेन-दन्तपङ्क्तिमिषेण, स्थितः, निशाकरः) तस्य अंशुभिः-किरणैः, सितम्-स्वभावेन शुभ्रम्, मुनेः नारदस्य, वपुः-शरीरम्, सौधमिव-प्रासादमिव, सुतराम्-अत्यन्तम्, सितिम्ना-धावल्येन, लम्भयन्-प्रापयन्, स्वभावतः धवलमपि अतिधवलं कुर्वन्, शुचि-उज्ज्वलम्, स्मितम्-मन्दहासः, यत्र तथाभूताम्, वाचम्-वाणीम्, अवोचत्-उक्तवान् ।

भा०—अथ सुखोपविष्टे नारदे तदागमनकारणजिज्ञासया भगवान् कृष्णो वक्तुमारभत । स्मितपूर्वाभिभाषी हि भगवानिति । शुचि स्मितं तस्य तदा प्रादुर्भूतम्, तेन दन्तकिरणा निःसृताः । अत्यौज्ज्वल्यादेवं सम्भाव्यते स्म भगवतो दन्ता इमे न दन्ताः, अपि तु दन्तच्छलेन चन्द्र एवायं स्थितः । ततश्चात्युज्ज्वलैस्तत्किरणैः सम्पर्कात् स्वभावशुभ्रमपि नारदस्य वपुरतिशयेन शुभ्रतां गतम् । यथा हि कश्चिद्धवलमपि प्रासादं पुनः सुधालेपनादत्यन्तं धवलयेत्, तथा शुभ्रमपि मुनिशरीरं भगवता कृष्णेनातितरां शुभ्रतां नीतमिति ।

अलं०—सौधमिवेत्युपमा। सितिम्ना लम्भयन्निति सितिम्नोऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या सम्बन्धातिशयोक्तिः । द्विजावलिव्याजेति व्याजशब्देन दन्तेषु दन्तत्वमपह्नुत्य चन्द्रत्वस्यारोपात्कैतवापह्नुतिः । एषां परस्परं निरपेक्षतया संसृष्टिरिति मल्लिनाथः ।

हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥२६॥

* दन्तविप्राण्डजा द्विजाः—इत्यमरः ।

† वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी—इत्यमरः ।

अ०—भवदीयदर्शनं शरीरभाजां कालत्रितये अपि योग्यतां व्यनक्ति, (तथा हि) सम्प्रति अघं हरति, एष्यतः शुभस्य हेतुः, (भवति) पूर्वाचरितैः शुभैः कृतम् (अस्ति)।

व्याक०—भवदीयं दर्शनं भवदीयदर्शनम्, भवदीयशब्दे भवत इदमिति कर्मषष्ठ्यन्ताद् "वृद्धाच्छः" त्यदादित्वाद् वृद्धत्वम्, शरीरं भजन्ते शरीरभाजः, तेषाम्, "भजो ण्विः" उपपदसमासः। कालानां त्रितये कालत्रितये, त्रितय इति त्रिशब्दात् "संख्याया अवयवे तयप्"। पूर्वम् आचरितैः पूर्वाचरितैः "सुपा" इति समासः। आचरितशब्दो निष्ठान्तः। योग्यताम्-युजेः "ऋहलोर्ण्यत्" ततो भावे तल्, व्यनक्ति-विपूर्वाद् 'अञ्जू' धातो रौधादिकाद् वर्तमाने लट्। एष्यतः-आङ्पूर्वाद् एतेर्लृट्, तस्य शत्रादेशः।

व्याख्या—हे नारद! भवदीयदर्शनम्-तव साक्षात्कारः, शरीरभाजाम्-द्रष्टॄणां प्राणिनाम्, कालत्रितयेऽपि-वर्तमानादिषु त्रिष्वपि कालेषु, योग्यताम्-पवित्रताम्-पुण्ययोगम्, व्यनक्ति-प्रकटयति, तथा हि-सम्प्रति-वर्तमानकाले, अघम्-पापम्, हरति-दूरीकरोति, (अनेन वर्तमानकालिकी-योग्यतोक्ता) एष्यतः-आगमिष्यतः-जनिष्यमाणस्य, शुभस्य-कल्याणस्य, हेतुः-कारणम्, भवति। (अनेन भविष्यत्कालिकी योग्यता दर्शिता) पूर्वाचरितैः-पूर्वजन्मनि, इह जन्मन्यपि वा इतः पूर्वम्, अनुष्ठितैः शुभैः-शुभकर्मभिः, कृतम्-सम्पादितम्, अस्ति (अनेन भूतकाले योग्यता-प्रोक्ता)।

भा०—भगवान् कृष्णो वक्ति। भगवन्नारद! भवादृशां दर्शने असाधारणं किमपि महत्त्वम्। अनेन हि भवद्दर्शनेन दर्शनकाले द्रष्टॄणां पापानि नाश्यन्ते, पुण्यं चोत्पाद्यते। अग्रेपि शुभयोगः सूच्यते। पूर्वं यैः पुण्यं कृतम्-तैरेव दर्शनं लभ्यते। तेन भूते वर्तमाने भविष्यति चेति त्रिष्वपि कालेषु पुण्ययोगो ज्ञापितो भवति भवद्दर्शनेन। वर्तमाने भविष्यति च पुण्यजनकत्वं ज्ञापकत्वं च, भूते तु ज्ञापकत्वमेव दर्शनस्य। 'अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा' इत्याद्या-भारवेरुक्तिरत्रोपजीवितेत्युक्तं प्राक्।

अलं०—कालत्रयेपि योग्यताव्यञ्जनस्य हेतूक्त्या समर्थनात्काव्यलिङ्गमिति मल्लिनाथः। मुनिविषयो रतिभावोऽत्र प्राधान्येन व्यङ्ग्य इति भावध्व-

निरत्र मम्मटाचार्येणोक्तः ।

जगत्यपर्याप्तसहस्रभानुना न यन्नियन्तुं समभावि भानुना ।
प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैरदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥ २७ ॥

अ०—जगति अपर्याप्तसहस्रभानुना भानुना (अपि) यत् (तमः) नियन्तुं न समभावि, अनुत्तमम् अदः तमः असंख्यतां गतैः तेजोभिः त्वया प्रसह्य नुन्नम् ।

व्याक०—न पर्याप्ताः सहस्रं भानवः यस्य तेन अपर्याप्तसहस्रभानुना, पर्याप्तेति परिपूर्वाद् आप्नोतेः क्तः । अविद्यमानम् उत्तमं यस्मात् तद् अनुत्तमम्, " नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः " । उत्तमशब्दे उदित्यस्माद् "अतिशायने तमबिष्ठनौ" । न संख्या येषां तानि असंख्यानि, तेषां भावस्तत्ता, ताम् असंख्यताम् । नियन्तुम्-निपूर्वाद् यच्छतेस्तुमुन् । समभावि-सम्पूर्वाद् भवतेः भावे लुङ्, सम्पूर्वो भवतिरिह शक्यार्थे । गतैः-कर्तरि क्तान्तमिदम्; प्रसह्य-प्रपूर्वात् सहेर्ल्यप् । नुन्नम्-' नुद प्रेरणे ' धातो क्तः, " नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् " इति विकल्पेन नत्वम् । भानुना-नियमनकर्तरि तृतीया । तेजोभिः, त्वयेति च नोदनस्य करणे कर्तरि च तृतीया ।

व्या०—जगति, अपर्याप्ताः-अपूर्णाः, (* अपरिच्छिन्नाः-इति मल्लिनाथः) सहस्रम्-सहस्रसंख्याकाः, ‡ भानवः-रश्मयः, यस्य तादृशेन भानुना सूर्येण, यत्-तमः, नियन्तुम्-निवारयितुम्, न समभावि-न शेके-न पारितम्, अनुत्तमम्-सर्वापेक्षयाधिकम्, अदः, तमः-मोहात्मक आन्तरोऽन्धकारः, असंख्यताम्-अगणनीयताम्, गतैः-प्राप्तैः-अगणनीयैः, तेजोभिः-धामभिः-ज्ञानरश्मिभिः, त्वया-भवता, प्रसह्य-बलात्, नुन्नम्-छिन्नम्-नाशितम् ।

भा०—भगवन्नारद ! सूर्येण केवलो बाह्यान्धकार एवापसार्यते, आन्तरं मोहाख्यमन्धकारमपनेतुं तु न सूर्यः शक्तः, भवता तु आन्तरमपि तमो बलान्नाशितमिति सूर्यापेक्षयाप्युत्कृष्टो भवान् । तत्र हेतुरुच्यते-सूर्यस्य किरणा यद्यपि बहवः, तथापि ते सहस्रमिति परिच्छिन्ना एव, अत एवानन्ते जगति

---

* अपरिच्छिन्नैः अनन्तैरपि किरणैर्यत्तमो न नुन्नमिति तदाशयः ।

‡ भानवोऽर्कहरांशवः—इति वैजयन्ती ।

सर्वत्र पर्याप्तुं न शक्नुवन्ति। भवतस्तु तेजांसि असंख्यातानि-इति भवान् सर्वमन्धकारं निवर्तयितुं शक्तः। मोहाख्यतमोविनाशकत्वादिह ज्ञानस्यैव तेजस्त्वमुक्तं द्रष्टव्यम्। तस्य चासंख्याततत्वमनन्तत्वमेव। तथा चानन्तेन ज्ञानेन समूलो मोहस्त्वयापसारित इति फलति।

अलं०—सूर्यापेक्षया नारदस्य व्यतिरेको व्यङ्ग्यः। तमःशब्देन मोहस्य, तेजःशब्देन च ज्ञानस्याध्यवसितत्वादतिशयोक्तिः। मुनिविषया रतिस्तु सर्वत्रास्मिन् प्रकरणे व्यङ्ग्या। इह सूर्यकिरणानां जगत्यपर्याप्तत्वं विधेयमपि समासे गुणीकृतमिति विधेयाविमर्शो दोषः। मल्लिनाथरीत्या व्याख्याने तु न दोषः, परं 'गोभिरसंख्यतां गतैः' इत्युक्तेः स्वारस्याभावः।

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना।
सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो निधिः श्रुतीनां धनसम्पदामिव ॥२८॥

अ०—प्रजाक्षेमकृता सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना प्रजासृजा त्वं धनसम्पदामिव श्रुतीनां सदा उपयोगे अपि अक्षयः गुरुः निधिः कृतः।

व्याक०—प्रजायाः क्षेमं करोति इति तेन प्रजाक्षेमकृता। करोतेः कर्तरि क्विप्, तुगागमश्च। प्रजेति-व्याख्यातम्। सु (शोभने) पात्रे (प्रादिस०) निक्षेपेण (तत्पु०) निराकुलः (तत्पु०) आत्मा यस्य (बहु०) तेन सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना। निक्षेपेति निपूर्वात् क्षिपतेर्भावे घञ्। प्रजां सृजति-इति प्रजासृड्, तेन प्रजासृजा। सृजेः क्विप्, कर्तरि तृतीया। अविद्यमानः क्षयो यस्य सः-अक्षयः, क्षय इति क्षिधातोः "एरच्"। सदा-सर्वस्मिन् काले इति सर्वशब्दात् "सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा"। तस्मिन् परे च "सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि" इत्यनेन सर्वस्य सादेशः। उपयोगे इति उपपूर्वाद् युनक्तेर्घञ्। निधिः-निपूर्वाद् दधातेः "उपसर्गे घोः किः"। धनसम्पदाम्, श्रुतनाम्-उभे अपि षष्ठ्यौ निधिसम्बन्धे।

व्याख्या—*प्रजानाम्-जनानाम्, (पक्षे-संततीनाम्) †क्षेमम्-कुशलम्-करोतीति तथाभूतेन, सुपात्रे‡-विश्वासयोग्यपुरुषे, (पक्षे कटाहादौ दृढभाजने),

* प्रजा स्यात् संततौ जने-इत्यमरः। † कुशलं क्षेममस्त्रियाम् इत्यमरः।
‡ योग्यभाजनयोः पात्रम्-इत्यमरः।

निक्षेपेण-निधानेन-स्थापनेन, निराकुलः-निश्चिन्तः-स्वस्थः, आत्मा-अन्तःकरणम्, यस्य तथाभूतेन, प्रजासृजा-ब्रह्मणा, (पक्षे पुत्रवता च) त्वम्-नारदः, धनसंपदामिव-धनसंपत्सदृशीनाम्, श्रुतीनाम्-वेदानाम्, सदा-सर्वदा, उपयोगेऽपि व्यवहरणेऽपि, (पक्षे दानभोगाभ्यां व्ययेऽपि) अक्षयः-अविनश्वरः, (एकत्र आम्नानाद्, अपरत्रानन्त्यात्) गुरुः-उपदेष्टा, (पक्षे महान्) निधिः-कोशः, कोशस्थापनस्थानम्, कृतः-विहितः ।

भावा०—यथा कश्चिद्बहुसंततिः पुरुषो भवेत्, स च स्वपुत्राणां क्षेममिच्छेत्, स स्वशक्त्या तावन्तमर्थराशिम् (निधिम्) अर्जयति, यस्य तदुत्रैः संततं दानभोगादिषूपभोगे क्रियमाणेऽपि न क्षयो भवेत् । तं च निधिं दृढे *कटाहादौ निक्षिप्य सुस्थाने स्थापयित्वा निश्चिन्तो भवति, तथैव भगवता ब्रह्मणापि सर्वासां स्वप्रजानां हितमिच्छता तदर्थं श्रुतिसमूहरूपा संपदर्जिता, (तपस्तप्त्वा परमेश्वरात्प्राप्ता) सेयं श्रुतिसंपदपि तादृशी या सर्वाभिः प्रजाभिरुपयुज्यमानापि न क्षयं याति, यास्यति वा, (विद्याया उपभोगे वर्धनशीलत्वात्) तस्या निधानार्थं भवानेव (नारद एव) पात्रत्वेन ब्रह्मणा स्वीकृतः । त्वयि च तां संपदं निधाय स निश्चिन्तोऽभूत्, अयमेव संप्रदायप्रवर्तनेन श्रुतिसंपदमिमां सम्यक् पास्यतीति । (निधिस्थाने निधिशब्दप्रयोगः तादर्थ्यलक्षणामूलकः । (यद्वा-निधीयतेऽस्मिन्निति निधिरित्यधिकरणसाधनो द्रष्टव्यः) । एवं च श्रुतिसंप्रदायप्रवर्तनेन धर्माधर्मव्यवस्थापको भवान् दुर्लभदर्शन एव लोकानामिति ।

अलं०—इह 'प्रजासृजा' 'सुपात्रनिक्षेप' इत्यादि शब्दमात्रमेव समानम्, न तु कश्चिदनुगतः साधारणो धर्म उपमानोपमययोरिति श्लेष एवालंकार इति मल्लिनाथः । काव्यप्रकाशकारादिभिस्तु शब्दमात्रसाम्येऽप्युपमा स्वीकृता । तथा चात्र धनसंपदः श्रुतेश्चोपमा वाच्या, नारदस्य दृढपात्रस्य च व्यङ्ग्येति ।

विलोकनेनैव तवामुना मुने कृतः कृतार्थोऽस्मि निबर्हितांहसा ।
तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ॥ २९ ॥

अ०—(हे) मुने (यद्यपि) निबर्हितांहसा अमुना तव विलोकनेनैव (अहम्) कृतार्थः कृतः अस्मि, तथा अपि अहं (तव) गरीयसीः गिरः शुश्रूषुः अस्मि, अथवा

* पुरा भारते धनरक्षणस्येयमेव प्रथासीत् ।

श्रेयसि केन तृप्यते ।

व्याकृ०—निर्बर्हितम् अंहः येन तेन निर्बर्हितांहसा, निर्बर्हितेति निपूर्वा-चौरादिकाद् बर्हयतेः क्तः । कृतः अर्थः यस्य स कृतार्थः । अतिशयेन गुर्व्यः गरीयसीः, गुरुशब्दादीयसुन्, "प्रियस्थिर...." इति गुरुशब्दस्य गरादेशः। शुश्रूषुः-श्रोतुमिच्छुः इति शृणोतेः सन्नन्ताद् उः । "उगितश्च" इति ङीप् । गिर इति "न लोका...." इति षष्ठीनिषेधात् शुश्रूषणकर्मणि द्वितीया। श्रेयसि-प्रशस्यशब्दादीयसुन् "प्रशस्यस्य श्रः" इति श्रादेशः, विषयसप्तमी । तृप्यते इति तृप्-धातोः कर्मणि लट् । केनेति तत्कर्तरि तृतीया । विलोकनेनेति कृत इत्यत्र कर्तरि तृतीया । अहमिति तत्कर्मणि प्रथमा । तवेति विलोकनकर्मणि षष्ठी *अथवेति निपातसमुच्चयोऽत्र प्रसिद्धौ, यद्वा-पक्षान्तर एव ।

व्या०—हे मुने!-हे नारद! यद्यपि, निर्बर्हितम्-नाशितम्, †अंहः-पापम्, येन, तादृशेन, अमुना, तव, विलोकनेन-दर्शनेनैव, अहम्, कृतार्थः-कृतकृत्यः, कृतः, अस्मि, तथापि, गरीयसीः-अतिशयेन गुर्वर्थाः, तव गिरः-वाचः,शुश्रूषुः-श्रोतुमिच्छुः, अस्मि, नैतदाश्चर्यम्, अथवा-एतत् प्रसिद्धम्, यत् श्रेयसि-कल्याणविषये, केन, तृप्यते-संतुष्यते, न केनापीत्यर्थः । यद्वा-तथापि श्रोतु-मिच्छुरस्मीत्यहो, आश्चर्यमेतत्, अथवा-पक्षान्तरे, नैव वा आश्चर्यम्, यतः श्रेयसि केन तृप्यते इति ।

भावा०—भगवान् कृष्णो वक्ति-मुने! नारद! भवद्दर्शनेनैवाहं कृतार्थः, यतो दर्शनमिदं सर्वाणि दुरितानि दूरीकरोति तथापि मम संतोषो नास्ति, यतोऽहं गौरवयुता भवद्वाचोऽपि श्रोतुमिच्छामि । नात्र मम दोषः । स्वभाव एवायं जनानाम्, यत्ते श्रेयःप्राप्तौ न तृप्यन्ति, अधिकमधिकं श्रेयो वाञ्छन्ति इति । तथा च यथा आगमनकृपा भवता कृता तथा किमप्युपदिश्य कृतार्थ-नीय इति ।

अलं०—विशेषस्य सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासः । 'भवता किमपि वक्तव्यम्' इत्यर्थस्य भङ्गयन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम् ।

---

* अथवेति पक्षान्तरप्रसिद्धयोः-इति गणव्याख्यानम्। †कलुषं वृजिनैनोघमंहो दुरितदुष्कृतम् इति पापनामस्वमरः ।

गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया ।
तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥३०॥

अ०—गतस्पृहः अपि (त्वम्) आगमनप्रयोजनं वद-इति यया वक्तुं व्यवसीयते, तां नः धृष्टताम् उदितात्मगौरवः गुरुः एषः तव आगम एव तनोति ।

व्याक०—गता स्पृहा यस्य स गतस्पृहः, उदितम् आत्मनः गौरवं येन (यस्माद्वा) स उदितात्मगौरवः । उदितमिति वदते क्तः, " वचिस्वपि··· " इत्यनेन संप्रसारणम् । यद्वा-उत्पूर्वकादेतेः क्तः । गौरवम्-गुरुशब्दाद् युवादित्वाद् भावेऽण् । वदेति प्रार्थनायां लोट् । त्वमिति कर्ताध्याहार्यः । व्यवसीयते-' वि 'अव ' एतत्पूर्वात् ' षोऽन्तकर्मणि ' धातोर्भावे लट्, " द्युमास्था··· " इतीत्वम् । ययेत्येतत्कर्तृपदं तृतीयान्तम् । धृष्टताम्-धृषेः क्तान्ताद् भावे तल् । आगमः-गम्धातोः " ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च " इत्यनेन ' अप् ' । तनोति-' तनु विस्तारे ' लट् ।

व्याख्या—गतस्पृहः-वीतरागतया निरभिलाषोऽपि, त्वम्, आगमनस्य-इह प्राप्तेः, प्रयोजनम्-उद्देश्यम्, वद-कथय, इति वक्तुम्-कथयितुम्-प्रष्टुम्, यया-धृष्टतया, व्यवसीयते-उद्यम्यते, ताम्, नः-अस्माकम्, धृष्टताम्-वैयात्यम्, उदितम्-प्रकटितम्, आत्मनः-मम, गौरवम्-महिमा येन तथोक्तः, यद्वा-उदितम्-उत्पन्नम्, आत्मनो गौरवम्, यस्मात्तथोक्तः, गुरुः-महान्-गौरवोत्पादकः, एषः, तव, आगमः-आगमनमेव, तनोति-विस्तारयति-उत्पादयति ।

भावा०—भगवन् नारद ! भवन्तं प्रति यद्वयं पृच्छामः ' अत्र भवत आगमने किं प्रयोजनम् ? तन्निगद्यताम् ' इति, सैषा अस्माकं धृष्टता । यतो भवान् वीतरागः, न किमपि जगति भवतः करणीयम्, अतो न भवतः प्रयोजनं संभाव्यते । वीतरागं प्रति प्रयोजनप्रश्नोऽवश्यं धृष्टतैव, परं क्षम्यताम्, सेयं धृष्टता त्वदागमनेनैवोत्पादिता, वीतरागाणां प्रयोजनशून्यानां क्वचिद्गमनमप्याश्चर्यकरम् । ततश्च महत्त्वास्पदेन भवदागमनेन यदस्मासु गौरवं जनितम्, बोधितं वा, तेन वयं तथा प्रगल्भा जाताः-यत्प्रयोजनं प्रष्टुमप्यस्माकं जिह्वा प्रसरति । ज्ञातेऽपि निःस्पृहत्वे न प्रयोजनशून्या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरिति आगमने किमपि प्रयोजनं स्यादेव इति विचारेण प्रश्ने प्रवृत्तिर्जायत एवेति मल्लिनाथः ।

अलं०—अपिर्विरोधद्योतकः तेन विरोधाभासः । आगमनप्रयोजनं पृच्छामि-इत्यर्थस्य वैचित्र्येण उपन्यसनात् पर्यायोक्तम् । 'निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वम्' इति भारवेरुक्तिरत्रोपजीविता, परं न तावत्सौकुमार्यमत्र । आगमनप्रयोजनं वद-इति स्पष्टोक्तया तस्योपमर्दादिति ।

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रती न वाच्यमित्थं पुरुषोत्तम त्वया ।
त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः किमस्ति कार्यं गुरु योगिनामपि ॥३१॥

अ०—इति ब्रुवन्तं तम् सः व्रती उवाच, (हे) पुरुषोत्तम ! त्वया इत्थं न वाच्यम्, योगिनाम् अपि त्वमेव साक्षात्करणीयः इति अतः गुरु कार्यम् किम् अस्ति ।

व्याक०—पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः। निर्धारणार्थे सप्तम्याः "सप्तमी" इति योगविभागात्समासः । षष्ठ्यास्तु "न निर्धारणे" इति निषेधः स्यात् । सम्बुद्धौ सुलोपः । व्रती-व्रतशब्दात् प्राशस्त्ये मत्वर्थीय इनिः । इत्थम्-इदं शब्दात् "इदमस्थमुः" । वाच्यम्-वचेर्ण्यत्, "वचोऽशब्दसंज्ञायाम्" इत्यनेन कुत्वनिषेधः । युज्यन्ते इति योगिनः 'युज् समाधौ' धातोः "संपृचानुरुधाऽऽयम्" इत्यादिना घिनुण्, घित्वात् कुत्वम् । योगिनामिति 'करणीय' कर्तरि 'कार्यं' कर्तरि च षष्ठी "कृत्यानां कर्तरि वा" इति ।

व्या०—इति-पूर्वोक्तम्, ब्रुवन्तम्-कथयन्तम्, तम्-हरिम्, सः, व्रती-यमनियमादिपरायणो नारदः, उवाच, हे पुरुषोत्तम-पुरुषेषु-चराचरपरेषु, उत्तम-सर्वव्यापकत्वादिना श्रेष्ठ, परमात्मपदवाच्य नारायण ! त्वया-भवता, इत्थम्-एवम् (पूर्वोक्तं गतस्पृहोपीत्यादि) न वाच्यम्-न वक्तुं योग्यम् । कुतः ?, यतो, योगिनाम्-विषयेभ्याश्रितवृत्तिं निरुध्य समाधिमनुतिष्ठतामपि, त्वमेव-भवानेव, साक्षात्करणीयः-प्रत्यक्षीकर्तव्यः, इति-समाप्तमेतावतैव, अतः-त्वद्दर्शनाद्, गुरु-महत्तरम्, किं कार्यमस्ति, न किमपीत्यर्थः । यद्वा-इतिर्हेतौ, इति हेतोः, अतः-त्वद्दर्शनादित्यादि । यद्वा-इतिर्निदर्शने, इत्यतः निर्दिष्टात् तव प्रत्यक्षीकरणात्कार्याद् अन्यद् गुरु कार्यं किमस्ति इति ।

भावा०—भगवतः कृष्णस्य पूर्वोक्तं वचनजातमाकर्ण्य नारदेनोक्तम्-भगवन् भवत इयमुक्तिर्न योग्या, अन्ये मनुष्याः कथयन्तु तावदित्थं-भवांस्तु पुरुषोत्तमः-परः पुरुषः-साक्षान्नारायणः । वीतस्पृहा महान्तो योगिनोऽपि त्वद्दर्शनमभिवा-

ञ्छन्त्येव । त्वद्दर्शनार्थमन्यत्र स्पृहा निवर्त्तते, त्वद्दर्शने तु स्पृहा न कदापि कस्यापि निवर्तते-इति । किं च-दृष्टे त्वयि सर्वः पुरुषार्थः समाप्यते, न ततः प्रयोजनान्तरमवशिष्यते, यदर्थं प्रश्नः स्यात् । तस्मात्त्वद्दर्शनार्थमेवाहमभ्यागतः । इति ब्रुवन्तं तमिति वर्तमानार्थकशतृप्रत्ययेन स्वप्रशंसां कृष्णमुखाच्छ्रोतुमनुत्सहमानो नारदो मध्य एव तद्वाक्यमाक्षिप्य वक्तुमारभतेति द्योत्यते ।

अलं०—पुरुषोत्तमेति विशेष्यस्य साभिप्रायत्वात्परिकराङ्कुरः । योगिनामपि मुख्यमिदं कार्यम्, किं मादृशामिति काव्यार्थापत्तिर्व्यङ्ग्या, भवद्दर्शनार्थमागतोऽस्मीत्यस्यार्थस्य वैचित्र्येण कथनात् पर्यायोक्तम् ।

उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनैरभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनस्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया ॥ ३२ ॥

अ०—उदीर्णरागप्रतिरोधकम् अभीक्ष्णम् अक्षुण्णतया जनैः अतिदुर्गमम् मोक्षपथम् उपेयुषः मनस्विनः त्वम् निरपायसंश्रया अग्रभूमिः (असि) ।

व्याक०—उदीर्णः रागः प्रतिरोधको यस्मिन् तम् उदीर्णरागप्रतिरोधकम् । उदीर्णशब्दे उत्पूर्वाद् 'ॠगतौ' धातोः क्तः, "श्र्युकः किति" इतीण्निषेधः, "रदाभ्याम्..." इति निष्ठानत्वम् । प्रतिरोधक इति रुधेर्ण्वुल् । न क्षुण्णम् अक्षुण्णम्, तस्य भावस्तत्ता, तया अक्षुण्णतया । 'क्षुदिर् संपेषणे' धातोः क्तः, 'रदाभ्याम्...' इति नत्वम्, तल्तल् । हेतौ तृतीया । अतिशयितं दुर्गमम् अति दुर्गमम्, प्रादिसमासः । दुर्गमशब्दे गमे. खल्, जनैरिति तत्कर्तरि तृतीया, "न लोका... इति निषेधात् षष्ठी न । मोक्षस्य पन्थानं मोक्षपथम् । "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इत्यप् । निर्गतः अपायः यस्मात् स निरपायः; स संश्रयो यस्याः सा निरपायसंश्रया । अपपूर्वादेतेरचि अपायः । संश्रयः श्रयतेः "एरच्" । अग्रा भूमिः अग्रभूमिः । उपेयुषः-"उपेयिवाननाश्वान्..." इत्यादिना निपातितस्य क्वस्वन्तस्य 'उपेयिवस्' शब्दस्य षष्ठ्यां रूपम् । मनस्विनः-मनःशब्दाद् "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति प्रशंसायां विनिः । अग्रभूमिसम्बन्धे षष्ठी ।

व्याख्या—उदीर्णः-उद्रिक्तः-वृद्धिंगतः, यो रागः-विषयाभिलाषः, स एव *प्रतिरोधकः-प्रतिबन्धकः, (पक्षे-पाटच्चरः-लुण्टाकः) यस्मिन्, तथाभूतम्, अ-

---

* प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः-इत्यमरः ।

भीक्ष्णम्-पौनःपुन्येन, अक्षुण्णतया-अनभ्यस्तत्वेन, (पक्षे अप्रहतत्वेन-याताया ताभावेन च) जनैः, अतिदुर्गमम्-अतिदुःखेन गन्तुं शक्यम्, मोक्षपथम्-मोक्ष-मार्गम्, उपेयुषः-प्राप्तवतः, मनस्विनः-सुमनसः-मोक्षमिच्छतः, (पक्षे-धीरस्य). पुँसः, त्वम्, निरपायः-विश्लेषरहितः-(पक्षे भयरहितः) संश्रयः-प्राप्तिः, यस्या-स्तादृशी, *अग्रभूमिः-प्राप्यस्थानम्, असि । त्वामेव ते प्राप्नुवन्तीति ।

भावा०—यथा कश्चित्कश्चित्कान्तारमार्गं गच्छेत्, स मार्गः पाटच्चरैराक्रान्तः स्यात्, जनानां गतागताभावेन दुर्गमश्च स्यात्, स तत्र संकटापन्नो विभ्यत् कथंचित्तं निस्तीर्णः स्वं प्राप्यस्थानं प्राप्य निर्भयो भवति, तथा मोक्षमार्गं य ह...ग्नेन्ते, यत्र उद्रिक्तो विषयाभिलाष एव प्रतिबन्धकत्वात् पाटच्चरः, न च संसारिणां यत्र बाहुल्येन गमनम्, तन्मार्गगास्ते (योगिनः) त्वामेव प्राप्यस्थानं प्राप्य निर्भया भवन्ति, न च ततस्तेषां वियोगः, 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेः, तथा च फलकाले भवत्प्राप्तिरेव, उपायकालेऽपि 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यते अयनाय', इति श्रुत्या त्वद्दर्शनोपासनाज्ञानान्येव मुख्यानीति तत्रैव योगिनो रमन्ते । पूर्वश्लोकोक्तस्य समर्थनम् ।

अलं०—त्वम् अग्रभूमिरिति सावयवरूपकम् । प्रतिरोधकशब्दे तदुत्थापकः श्लेषस्तदङ्गम् । मोक्षपथमिति पथिशब्द उपाये लाक्षणिकः । सतताभ्यासयो-ग्यता तद्व्यङ्ग्यम् । कान्तारगामिपुरुषव्यवहारो व्यङ्ग्यः, तत्सादृश्यस्य प्राधा-न्येन ध्वननाच्च ध्वनिरिति मल्लिनाथः । तन्मते अग्रभूमिपदं केवलं प्राप्यबोधकं त्वमित्येतस्य विधेयाविशेषणमिति रूपकाभावः । प्रतिरोधकादिशब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव । परम् अग्रभूमिरिति भूमिपदस्वारस्यं तत्र चिन्त्यम् ।

उदासितारं निगृहीतमानसैर्गृहीतमध्यात्मदृशा कथंचन ।
बर्हिविकारं प्रकृतेः पृथक् विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ॥३३॥

अ०—पुराविदः त्वाम् निगृहीतमानसैः अध्यात्मदृशा कथञ्चन गृहीतम् उदासितारम् बहिर्विकारम् प्रकृतेः पृथक् पुरातनं पुरुषं विदुः ।

व्याक०—विदन्तीति विदः, क्विप्, पुरा विदः पुराविदः । निगृहीतं मानसं यैः, तैः निगृहीतमानसैः । निगृहीतमिति गृह्णातेः क्तः । आत्मनीत्यध्यात्मम्,

---

* अग्रमालम्बने प्राप्ये-इति विश्वः ।

विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, "अनश्च" इति टच्, अध्यात्मं दृक् अध्यात्मदृक्, तया अध्यात्मदृशा । करणे तृतीया । विकारेभ्यो बहिः इति बहिर्विकारम्, "अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या" इत्यनेनाव्ययीभावः । उदासितारम्-उत् पूर्वाद् आस् धातोस्तृच् । पुरातनम्-पुरेत्यव्ययात्-"सायंचिरंप्राह्णेप्रगे...." इत्यादिना ट्युः, तुडागमश्च । विदुः-वेत्तेर्लट्, प्रथमपुरुषबहुवचनम्, "विदो लटो वा" इति झेः उसादेशः । प्रकृतेः-पृथग्योगे पञ्चमी ।

व्याख्या—पुराविदः-सृष्ट्यादिपूर्ववृत्तविद्वांसः कपिलादयः, त्वाम्-भवन्तम्, निगृहीतम्-विषयेभ्यो व्यावर्तितम्, मानसं यैस्तथा भूतः, योगिभिः, अध्यात्मदृशा-प्रत्यग्दृष्ट्या-आत्माभिमुख्या दृष्ट्या, कथञ्चन-केनापि प्रकारेण-दुर्ज्ञेयतया क्लेशेन, गृहीतम्-ज्ञातम्, उदासितारम्-उदासीनम्, प्रकृत्या क्रियमाणेष्वपि कार्येषु जलेन पुष्करपलाशवत् कर्तृत्वादिधर्मैरलिप्तम्, बहिर्विकारम्-विकारेभ्यः-प्रकृतिविकारेभ्यो *महदादिभ्यः त्रयोविंशतेः तत्त्वेभ्यः, बहिः-पृथग्भूतम्, प्रकृतेः-सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकाद् मूलकारणात् प्रधानात्, पृथक्-भिन्नम्, पुरातनम्-अनादिम्, पुरुषम्-पुरुषपदवाच्यं विज्ञानघनम्, विदुः-जानन्ति ।

भा०—भगवन् कृष्ण ! कपिलाद्याः सांख्याचार्याः सांख्ये त्रयोविंशतेर्विकारेभ्यः, मूलकारणाच्चतुर्विंशात्प्रकृतिपदबोध्यात् प्रधानाच्च पृथग्भूतं पञ्चविंशं विज्ञानघनं पुरुषं यं निरूपयन्ति, यं च योगिनो बाह्यविषयेभ्यो मन आकृष्यात्मनि संयोज्य चातिक्लेशेन जानन्ति, स सर्वात्मभूतो भवानेव । यद्यपि सांख्याः पुरुषबहुत्वमिच्छन्ति, तथापि न तत्तेषां दर्शनं सम्यक् । विभिन्नत्वेन भासमानाः पुरुषा वह्निविस्फुलिङ्गन्यायेन भवत एव निर्गता भवदंशभूता इति भवानेव सर्वकारणं सर्वेभ्यः प्राक्तनः । तदेतत् 'पुरातनम्' इति पदेन द्योतितम् । यद्वा-उत्तरसांख्यज्ञा योगाचार्याः पतञ्जलिप्रभृतयः पुरुषेभ्योऽपि परं यं षड्विंशं क्लेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टं पुरुषविशेषं पुरातनं पुरुषं

* मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः । इति सांख्यकारिका । सप्त षोडश चेति त्रयोविंशतिर्विकाराः ।

निरूपयन्ति, स भवानिति योज्यम् । तस्माद्योगिजनदर्शनीय एव भवानिति' शास्त्रप्रक्रिययात्र भगवत्स्वरूपनिरूपणम् ।

निवेशयामासिथ हेलयोद्धृतं फणाभृतां छादनमेकमोकसः ।
जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुच्चकैरहीश्वरस्तम्भशिरस्सु भूतलम् ॥३४॥

अ०—जगत्त्रयैकस्थपतिः त्वं हेलया उद्धृतं फणाभृताम् ओकसः एकं छादनं भूतलम् उच्चकैः अहीश्वरस्तम्भशिरस्सु निवेशयामासिथ ।

व्याक०—जगतां त्रयस्य (प० तत्पु०) एकः स्थपतिः (कर्म० तत्पु०) जगत्त्रयैकस्थपतिः । त्रिशब्दात्तयपि, तस्यायजादेशे त्रयमिति । फणां बिभ्रतीति तेषाम् फणाभृताम् । क्विप्, उपपदसमासः । अहीनाम् ईश्वरः, स एव स्तम्भः, तस्य शिरस्सु अहीश्वरस्तम्भशिरस्सु । ईष्टेर्वरचि ईश्वरः । उद्धृतम्-उत्पूर्वाद् हरतेर्धरतेर्वा क्तः । छादनम्-छाद्यतेऽनेनेति च्छादयतेः करणे ल्युट् । उच्चकैः-व्याख्यातम् । निवेशयामासिथ-निपूर्वाद् णिजन्ताद् विशतेर्लिट्, मध्यमपुरुषैकवचनम्, प्रत्ययान्तत्वाद्-अनेकाच्त्वाद् वा आम् । "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इत्यनेन अस्तेरनुप्रयोगः । भूतलमिति निवेशने प्रयोज्यकर्म, "गतिबुद्धि···" इत्यनेन विशतेरकर्मकत्वात् कर्मत्वम् । त्वामिति प्रयोजककर्ता, हेलया-हेतौ तृतीया ।

व्याख्या—हे भगवन्, जगत्त्रयस्य-भुवनत्रयस्य, एकः-अद्वितीयः, *स्थपतिः-अधिपतिः, (पक्षे शिल्पी) त्वम्, वराहावतारे हेलया-अनायासेनैव, उद्धृतम्-उपरि आनीतम्, फणाभृताम्-सर्पाणाम्, †ओकसः-आश्रयस्य पातालस्य (पक्षे सद्मनः) एकम्-असाधारणम्, छादनम्-आवरणम्, भूतलम्-महीमण्डलम्, उच्चकैः-अत्युन्नतेषु, अहीश्वरः-शेषः, स एव-स्तम्भः, तस्य शिरस्सु-मूर्धसु-फणासहस्रेषु (पक्षे अग्रेषु) निवेशयामासिथ-स्थापितवानासि ।

भा०—य एव सांख्यादिभिर्निर्गुणः पुरुष इति निरूपितः, तमेव त्वां पौराणिकाः सृष्टिकर्तारमामनन्ति । अस्य दृश्यस्य लोकत्रयस्य त्वमेव शिल्पी । यथा शिल्पी गृहं निर्माय तदाच्छादनायोपरि तृणादिनिर्मितमिष्टकाप्रस्तरादि-

---

* स्थपतिरधिपतौ तद्वित् बृहस्पतिसचिवयोः इति वैजयन्ती ।

† ओकः सद्मनि चाश्रये—इति विश्वः ।

निर्मितं वा च्छादनम्-छप्पर इति, छत इति वा भाषायां प्रसिद्धं. स्तम्भान्तेषु निधत्ते तथा भवतापि च्छादनरूपं भूमण्डलमिदं स्वयमेव वराहरूपेण जलादुद्धृत्य पातालस्य च्छादनाय शेषनागरूपस्य स्तम्भस्य शिरःसु निहितम् ।

अलं०—भगवति शिल्पित्वारोपाय भूमण्डले च्छादनत्वस्य अहीश्वरे स्तम्भत्वस्य चारोप इति परम्परितं रूपकम् । तच्च स्थपतिपदस्य ओकःपदस्य च श्लिष्टत्वात्तत्र श्लिष्टम्, अहीश्वरस्तम्भेति तु शुद्धमिति श्लिष्टाश्लिष्टम् ।

अनन्यगुर्वास्तव केन केवलः पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते ।
मनुष्यजन्मापि सुरासुरान् गुणैर्भवान् भवच्छेदकरैः करोत्यधः ॥३४॥

अ०—अनन्यगुर्वाः तव पुराणमूर्तेः केवलः महिमा केन अवगम्यते, मनुष्यजन्मा अपि भवान् भवच्छेदकरैः गुणैः सुरासुरान् अधःकरोति ।

व्याक०—न अन्यः गुरुः यस्याः तस्या अनन्यगुर्वाः, बहुव्रीहिः, उकारान्तस्य "ङिति ह्रस्वश्च" इति नदीत्वे "आण् नद्याः" इत्याडागमः । गुरुशब्दाद् "वोतो गुणवचनात्" इति ङीष् तु न, समासात्प्राग्गुरुशब्दे स्त्रीवाचकत्वाविवक्षणात्, समासादनन्तरं तु "अनुपसर्जनात्" इति पर्युदासात्, बहुव्रीहौ गुरुशब्दस्योपसर्जनत्वात् । केचित्तु पूर्वमपि गुरुशब्दस्य स्त्रीवाचकत्वं मत्वा पूर्वमेव ङीपि ततः समास इति 'अनन्यगुर्व्याः' इति पाठमाहुः । "नद्यृतश्च" इति समासान्तं कप्प्रत्ययं च "समासान्तविधिरनित्यः" इति वारयन्ति । पुराणाया मूर्तेः, पुराणमूर्तेः । मूर्छतेः क्तिनि मूर्तिः । मनुष्याद् जन्म यस्य स मनुष्यजन्मा, "अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपदः" इति वामनः । यद्वा-मनुष्येषु जन्म यस्येति सप्तम्यन्तपूर्वपदो बहुव्रीहिः । भवस्य च्छेदं कुर्वन्तीति तैः भवच्छेदकरैः । "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" इत्यनेन करोतेर्हेतौ टः । सुरान् असुरांश्च सुरासुरान्, "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इति द्वन्द्वैकवद्भावस्तु न शङ्क्यः, सुरासुरविरोधस्य कार्योपाधिकत्वेनाशाश्वतिकत्वाद्-इति मल्लिनाथः । महिमा-महच्छब्दाद्भावे इमनिच् । अवगमनक्रियाया उक्ते कर्मणि प्रथमा । अवगम्यते-गच्छतेः कर्मणि लट् । केनेति कर्तृपदम् । गुणैः-करणे तृतीया । युष्मच्छब्दप्रयोगाभावाद् 'अधःकरोति' इति प्रथमपुरुषः ।

व्याख्या—न अन्यः, गुरुः-श्रेष्ठः, (यद्वा-नियन्ता) *यस्याः तस्याः सर्वोत्तमायाः, तव, पुराणमूर्तेः-नामरूपाभ्यामव्याकृतस्य सर्वादिभूतस्य अमानुषस्य स्वरूपस्य †केवलः-कृत्स्नः, (यद्वा-एकः-अद्वितीयः) महिमा-महत्त्वम्, केन अवगम्यते-ज्ञायते, न केनापीत्यर्थः । मनुष्यजन्मा-मनुष्येषु गृहीतावतारोऽपि भवान्, भवच्छेदकरैः-संसारनिवृत्तिहेतुभिः, गुणैः ज्ञानशौर्यादिभिः, सुरासुरान्-देवान् दैत्यांश्च, अध करोति-नीचैः करोति-अतिशेते इत्यर्थः ।

भा०—भगवन् ! यन्निर्गुणं ते रूपं सांख्यादिभिः प्रतिपादितं पूर्वमुक्तम्, यच्च सर्वनियामकं जगत्स्रष्टृ पूर्वस्मिन् पद्ये निरूपितम्, तस्य तस्य च महत्त्वं को वर्णितुं ज्ञातुं वा समर्थः, न कोऽपि तज्जानाति, न च वक्तुं शक्नोति । एकत्र गुणाभावेन वाङ्मनसयोरप्रवृत्तेः, अपरत्र च गुणानामानन्त्येन कृत्स्नपरिच्छेदासम्भवात् । आस्तां तद्रूपद्वयम्, परं मनुष्यरूपेणावतीर्णस्यापि ते गुणाः सुरासुरातिशायिनः, अपरिच्छेद्या एव । एतेषामेव च स्मरणेन गानेन च भक्ता भवाब्धिं तरन्ति ।

अलं०—मनुष्यजन्मापि सुरासुरानधःकरोतीति विरोधः । एतदपि रूपं सोऽतिशायि, किं तदिति काव्यार्थापत्तिः । उत्तरार्द्धे छेकानुप्रास इति मल्लिनाथः ।

लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गुराममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः ।
उदूढलोकत्रितयेन साम्प्रतं गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥३६॥

अ०—त्वम् अतिभारभङ्गुराम् अमूं (धरित्रीम्) लघूकरिष्यन् त्रिदिवाद् अवातरः किल, (परन्तु) साम्प्रतम् उदूढलोकत्रितयेन त्वया धरित्री गुरुः क्रियतेतराम् ।

व्याक०—अतिशयितेन भारेण (प्रादिस०) भङ्गुराम् अतिभारभङ्गुराम्, भङ्गुराम्-भञ्जेः "भञ्जभासमिदो घुरच्" स च कर्मकर्तरि इति वामनः, स्वयमेव भज्यते इत्यर्थः । कर्मणि तु न, अनुशासनाभावात् । उदूढं लोकानां

---

* अस्यां व्याख्यायां पदमिदं पञ्चम्यन्तम्, यदपेक्षया श्रेष्ठो नास्तीति । यदेति व्याख्याने तु षष्ठ्यन्तम् ।

† केवलः कृत्स्न एकः स्यात्केवलश्चावधारणे—इति विश्वः ।

त्रितयं येन तेन उद्भूतलोकत्रितयेन, उद्भूतमिति-उत्पूर्वाद् वहतेः क्तः । त्रितयं व्याख्यातम् । अलघुं लघुं करिष्यन् लघूकरिष्यन्, च्विः, " च्वौ च " इति दीर्घः । करिष्यन्नित्यत्र करोतेः " धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः " इत्यनेन लृट्, अवतरणापेक्षया लघूकरणस्य भविष्यत्कालिकत्वात्, लृट्स्थाने " लक्षण-हेत्वोः क्रियायाः " इत्यनेन हेतौ शत्रादेशः । तृतीया द्यौः त्रिदिवः, त्रिशब्दो वृत्तिविषये पूरणार्थः, दिवधातोश्च घञर्थे कप्रत्यय इति मल्लिनाथः । त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेत्यर्थे " हलश्च " इति दीव्यतेर्घञ्, संज्ञापूर्वकत्वान् गुणः इति * रामाश्रमी । अवतारः-अवपूर्वात् तरतेर्लङि, सिपि रूपम् । गुरुः-धरित्र्या विधेयविशेषणम्, " वोतो गुणवचनात् " इत्यत्र वावचनाद् ङी-ऽभावः । क्रियेततराम्-करोतेः कर्मणि लट्, "तिङश्च" इति तरप् । " किमेत्तिङव्ययघात्........ " इत्यनेनामुः । त्रिदिवाद्-अपादाने पञ्चमी । त्वयेति करोतेः अनुक्ते कर्तरि तृतीया । धरित्रीति तस्यैवोक्ते कर्मणि प्रथमा ।

व्याख्या—हे भगवन्, त्वम्, अतिभारेण हेतुना भङ्गुराम्-स्वयं भज्य-मानाम्, अमूम्-धरित्रीम्, लघूकरिष्यन्-भाररहितां विधातुम्, त्रिदिवात् † स्वर्गात्-स्वस्य क्रीडाधाम्नो लोकाद्, अवातरः-अवतीर्णवानसि, मनुष्यो भूतवानित्यर्थः । परन्तु साम्प्रतम्, त्वत्कुक्षौ उद्भूतम्-भृतम् लोकत्रितयम्-भुवनत्रयं येन तथाभूतेन, त्वया धरित्री-पृथिवी, गुरुः-भारवती (पक्षे पूज्या) क्रियेततराम्-अतिशयेन क्रियते ।

भावा०—भगवन् ! भाराक्रान्तायाः पृथिव्या भारापनयनेन लघूकरणं तवावतारस्योद्देश्यम्, परमहं विपरीतं पश्यामि, भवानिदानीं भुवि स्थितोऽसि, भवतश्च कुक्षौ त्रिलोकी तिष्ठति, तदा पृथिवीयं लोकत्रयाश्रयाश्रयभूता सती कथं लघुर्जाता, प्रत्युतातिशयेन भाराक्रान्ता जातेति संभाव्यते। पक्षे गुरुशब्दस्य पूज्येत्यर्थः, तेन लोकत्रयं दधानोऽपि भवान् पृथिव्यां स्थितः-इति पृथिव्याः परं पूज्यत्वं त्वया संपादितमिति मुख्योऽभिप्रायः । तेनैव विरोधपरिहारः ।

अलं०—लघुं कर्तुं प्रवृत्तो गुरुमकरोः-इति विरोधाभासं मल्लिनाथ आह ।

---

* अमरकोषटीका ।

† वैकुण्ठलोकोऽपि स्वर्गविशेष एवेति न विरोधः ।

कुवलयानन्दादिमते तु 'अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा' इति लक्षिता असंगतिरत्र। उद्‌धलोकत्रितयेनेति विशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परिकरः।

निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहामुपाजिहीथा न महीतलं यदि।
समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः पदं दृशः स्याः कथमीश मादृशाम् ॥३७॥

अ०—हे ईश ! (त्वम्) निजौजसा जगद्द्रुहाम् उज्जासयितुं महीतलं यदि न उपाजिहीथाः ततः समाहितैः अपि अनिरूपितः मादृशां दृशः पदं कथं स्याः।

व्याक०—जगद्भ्यो द्रुह्यन्ति तेषां जगद्द्रुहाम्, "सत्सूद्विषः···" इत्यादिना क्विप्। विग्रहे जगद्भ्य इति चतुर्थी, "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" इत्यनेन सम्प्रदानत्वात्। समासात् षष्ठी तु "जासिनिप्रहण-नाटक्राथपिषां हिंसायाम्" इत्यनेन उज्जासयितुमिति तुमुनन्तस्य कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते। उज्जासयितुम्-'जसु हिंसायाम्' इति चौरादिकात् तुमुन्। उपाजिहीथाः-उपपूर्वाद् 'ओहाङ्गतौ' इति जौहोत्यादिकाद् धातोर्लङि थासि रूपम्। ततः-तच्छब्दात् तसिल्। ईशेति-'ईश् ऐश्वर्ये' धातोः पचाद्यच्। समाहितः-'सम् आङ्' एतत्पूर्वाद् दधातेः कर्तरि क्तः, सकर्मकस्यापि कर्मणोऽविवक्षया अकर्मकत्वात्। अथवा—समाहितैः-समाहितचित्तैरित्यर्थः, तथा च कर्मण्येव क्तः, ततो "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वक्तव्यः" इति चित्तपदस्य लोपः। विभक्तधना विभक्ताः-इतिवत्, सत्यभामा-सत्या इत्यादिवच्चेति। यद्वा समाङ्पूर्वो दधातिरिह चित्तैकाग्रीकरणे वर्तते, समाधत्ते-चित्तमेकाग्रीकरोति इति। तथा च चित्तरूपकर्मणो धात्वर्थोपसंगृहीतत्वाद् अकर्मकत्वम्। निरूपितेति निपूर्वाच्चौरादिकाद् रूपधातोः क्तः। मादृशाम्-अस्मदुपपदाद् दृशेः "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने····" इति क्विन्, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति मादेशः, "आ सर्वनाम्नः" इत्यनेनात्वम्। दृशेः-दृश्यतेऽनयेति पश्यतेः सम्पदादित्वात् क्विप्। स्याः-अस्तेः सम्भावनायां लिङि सिपि रूपम्।

व्याख्या—हे ईश-स्वामिन्, त्वम्, निजेन-स्वेन, ओजसा-तेजसा-स्वपराक्रमेण वा, जगद्द्रुहाम्-लोकदुःखदानां कंसादीनाम्, उज्जासयितुम्-विनाशं

कर्तुम्, महीतलम्-इमां पृथ्वीम्, यदि न उपाजिहीथाः-नोपागच्छः, तावत्-ततः-तर्हि, समाहितैः-समाधिनिष्ठैः, समाहितचित्तैर्वा योगिभिरपि, अनिरूपितः-अगृहीतः-न साक्षात्कृतः, मादृशाम्-चर्मचक्षुषाम्, दृशः-दृष्टेः, पदम्-गोचरः, कथं स्याः-कथं भवेः, न कथमपीत्यर्थः ।

भावा०—भगवन् ! कृष्ण ! त्वं पृथिव्यामवतीर्णोऽसि, अत एव मादृशा अपि साधारणा जनाः स्वचक्षुषा भवन्तं द्रष्टुं प्रभवो जाताः । स्वे महिम्नि स्थितं तु त्वां वशीकृतचित्ता योगिनोऽपि सम्यग्द्रष्टुं न शक्नुवन्ति, किं पुनर्मादृशाः । यद्यपि नारदः परमो योगी, तथापि विनयप्रदर्शनार्थं स्वस्य साधारण्यमुक्तवान् । न केवलं जगतः परिपन्थिनां नाश एव तवावतारस्योद्देश्यः, अपि तु भक्तान् दर्शनदानेनानुगृह्य स्वस्मिंस्तेषां चेतस आकर्षणमपीति ।

अलं०—पूर्वार्धे जकारानुप्रासो मनोज्ञः । समाहितैरप्यनिरूपित इति विरोधः । भावार्थोक्तरीत्या काव्यार्थापत्तिः । कंसादिभिः कृतो जगतां द्रोहोऽपि त्वद्दर्शनहेतुतयास्माकं गुणतां गत इत्युल्लासस्तु कष्टलभ्यः ।

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैस्त्वमेव विश्वंभर विश्वमीशिषे ।
ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥ ३८ ॥

अन्व०—(हे) विश्वम्भर ! मदोद्धतैः उपप्लुतम् अदः विश्वं पातुं त्वम् एव ईशिषे, क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः क्षालयितुं रवेः ऋते कः क्षमेत ॥

व्याक०—मदेन उद्धतैः मदोद्धतैः, उपप्लवकर्तरि तृतीया, "मदोऽनुपसर्गे" इति माद्यतेरप्प्रत्यये मदः । उद्धतशब्दे उत्पूर्वाद् हन्तेः क्तः । क्षपायाः तमसां (ष०तत्पु०)काण्डैः(ष०तत्पु०) मलीमसं क्षपातमस्काण्डमलीमसम् । तमस्काण्ड-शब्दे "कस्कादिषु च" इत्यनेन सत्वम् । मलीमसशब्दः "ज्योत्स्नातमिस्रा…" इत्यादिना निपात्यते । विश्वम्भर-विश्वं बिभर्तीति 'विश्वोपपदाद् बिभर्तेः "संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः" इत्यनेन खच्, खित्त्वान्मुम्, उपपदसमासः । उपप्लुतम्-प्लवतेः क्तः । ईशिषे-ईश्धातोर्लटि थासि रूपम्, "ईशः से" इतीडागमः । क्षालयितुम्-शक्यार्थे क्षमतावुपपदे क्षालयतेस्तुमुन् । क्षमेत-क्षमतेः शक्यार्थे लिङ् । रवेरितिपञ्चमी ऋतेशब्दयोगे "अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते" । इति ।

व्याख्या—हे विश्वम्भर ! जगद्रक्षक नारायण ! मदोद्धतैः-ऐश्वर्यगर्वेण उच्छृङ्खलैः कंसादिभिः, उपप्लुतम्-पीडितम्, अदः, विश्वम्-जगत्, पातुम्-रक्षितुम्, त्वमेव, ईशिषे-प्रभवसि-समर्थोऽसि । क्षपायाः-रात्रेः *तमस्काण्डैः-तमःसमूहैः, †मलीमसम्-मलिनम्, नभः-आकाशम्, क्षालयितुम्-शोधयितुम्-स्वच्छं कर्तुम् रवेः ऋते-सूर्यं विना, कः क्षमेत-कः शक्तो भवेत्, न कोऽपीत्यर्थः ।

भावा०—सूर्यस्यैव नैशतमोऽपसारणे सामर्थ्यम्, नान्यस्य । तथैव जगदुपद्रव-कारिणामुद्धतानां बलाधिकानां दुष्टानां शासने तेभ्यो जगतां रक्षणे च तवैव सामर्थ्यम्, नान्यस्य । तेषां मदोद्धततया इन्द्रादिभिः शासितुमशक्यत्वात् । ननु [illegible] जगदीश्वरेण किमिति ते शासनीयाः, तस्य द्वेषाभावादिति तत्रोक्तं विश्वम्भर इति । विश्वरक्षा तव स्वभावः, ततो विश्वं पीडयन्तः शासनीया एव तवेति ।

अलं०—एकस्यैव सामर्थ्यरूपस्य धर्मस्य 'ईशिषे' 'क्षमेत', इति भिन्नाभ्यां पदाभ्यां वाक्यद्वयेन प्रतिपादनात्प्रतिवस्तूपमा । परं वाक्यं प्रतिषेधरूपमिति वैधर्म्येण सा । मदोद्धतैरिति विश्वम्भरेति च विशेष्ययोः साभिप्रायतया परिकरा-ङ्कुरः । मदो मदो इति यमकम् । विश्वम्भर विश्वेति लाटानुप्रासः । उत्तरार्धे क्षेत्यक्षरस्य वृत्त्यनुप्रासः ।

करोति कंसादिमहीभृतां वधाज्जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।
हरे हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपाद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥ ३६ ॥

अन्व०—हे हरे ! जनः मृगाणामिव कंसादिमहीभृतां वधाद् यत् तव स्तवं करोति, सा हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपाद्विषः (तव) प्रत्युत तिरस्क्रिया अस्ति ।

व्याक०—कंसादीनां महीभृतां कंसादिमहीभृताम् महीं बिभ्रतीति बिभर्तेः क्विपि तुकि च महीभृतां । हिरण्याक्षः पुरःसरो येषाम्, (बहु०) ते च ते असुराश्च (द्वन्द्वः) ते द्विपा इव, (उपमि० समा०) यद्वा त एव द्विपाः (कर्म०) तान् द्वेष्टि इति (उपप० समा०) तस्य हिरण्याक्षपुरस्सरासुर-द्विपाद्विषः, द्विष इति द्वेष्टेः क्विप् । पुरः सरतीति पुरउपपदात् सरतेः "पुरोग्र-

* काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु-इत्यमरः ।
† मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्-इत्यमरः ।

तोग्रेषु सर्तेः" इति टप्रत्यये पुरस्सरशब्दः । द्वाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः, पिबतेः 'सुपि' इति योगविभागात् कः । वधात्-"हनश्च वधः" इति हन्तेरप् वधादेशश्च, हेतौ पञ्चमी । स्तवम्-'ष्टुञ् स्तुतौ' धातोः 'ऋदोरप्' । तिरस्क्रियेति क्रिया-शब्दो व्याख्यातः । "तिरसोऽन्यतरस्याम्" इति विसर्गस्य पाक्षिकं सत्वम् । यदिति करोत्यन्तवाक्यार्थपरामर्शकं सामान्ये नपुंसकम्, सेति तिरस्क्रियाविशेष-णमिति विधेयलिङ्गम् । तदुक्तं कैयटेन-उद्देश्यप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापाद-यन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददते इति ।

व्याख्या—हे हरे-कृष्ण ! जनः-लोकः, मृगाणामिव-मृगसदृशानाम्, कंसा-दिनाम्, महीभृताम्-राज्ञाम्, वधाद्-नाशात्, यत् तव, *स्तवम्-स्तुतिम् करोति, सा-स्तुतिः, हिरण्याक्षपुरस्सराः-हिरण्याक्षप्रमुखाः, ये असुराः-दैत्याः, ते द्विपाः इव-गजसदृशाः, यद्वा-ते एव द्विपाः-हस्तिनः, तेषां द्विपः-शत्रोः-शातयितुः तव, †प्रत्युत-वैपरीत्येन, तिरस्क्रिया-तिरस्कारः-अपमानः, अस्ति ।

भावा०—भगवन्-लोकः 'कंसाद्यास्त्वया हताः' इति त्वां स्तौति, परमहं तु न तन्मृष्यामि, यतो हि मत्तगजगण्डविदारणदक्षं केसरिणं यदि कश्चित् 'मृगहन्तायम्' इति स्तुवीत तर्हि न सा सिंहस्य स्तुतिः,प्रत्युत अपमानस्तस्य, तथैव येन त्वया हिरण्याक्षप्रभृतयो दैत्या हताः, तस्य कंसादिवधेन का स्तुतिः (हिरण्याक्षप्रभृतयो मत्तगजेन्द्रतुल्याः, तदग्रे कंसाद्या मृगतुल्या एव) प्रत्युत अपमानमेवेति ।

अलं०—'असुरद्विप' इति रूपकं मल्लिनाथेनोक्तम्, तथा हरिपदेन कृष्णस्य सिंहस्य चोपस्थितौ श्लेषमूलः कृष्णे सिंहत्वारोपः-इति श्लिष्टपरम्परितरूपकं स आह । मृगाणामिवेत्युपमा तु रूपकस्याङ्गमिति । वस्तुतस्तु मृगाणामिवेत्युपमा-स्वारस्याद् 'असुराः द्विपा इवेति' लुप्तोपमैव तत्रापि युक्ता, हरे इत्यत्र तु कृष्णस्य सिंहेन व्यङ्ग्योपमाऽस्तु । यदि तु रूपक एवात्र चमत्कारः सहृदयसाक्षिकः, तर्हि उपमाद्वयानुप्राणितं रूपकमुच्यताम् । जनः कृष्णं स्तोतुं प्रवृत्तः, तेन न निन्दा कृतेति विरुद्धकृतिरूपा असंगतिः । यद्वा जनानां स्तुतिकरणं गुणो नार-

---

* स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः-इत्यमरः ।

† प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्ये इति गणव्याख्यानम् ।

देन निन्दाकरणरूपदोषत्वेन गृहीत इति लेशः । यद्वा-यो हेतुः स्तुत्यर्थं तैः प्रयुक्तः, स एव नारदेन तद्विरुद्धार्थसाधने योजित इति व्याघातोऽपि संभवेत् । सर्वेऽपीमे अस्फुटप्राया इति विवेचयन्तु सहृदयाः ।

प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रमः क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि ।
तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥४०॥

अन्व०—(यद्यपि) (त्वम्) उज्झितश्रमः (सन्) क्रमेण भुवनद्विषां पेष्टुं स्वयमेव प्रवृत्तः असि, तथापि मिथः त्वदाभाषणलोलुपं मनः मां वाचालतया युनक्ति ।

व्याक०—उज्झितः श्रमः येन स उज्झितश्रमः । उज्झतेर्निष्ठायामुज्झितः । श्राम्यतेर्घञि श्रमः । एवं क्रमशब्दोऽपि । उभयत्रापि "नोदात्तोपदेशस्य" इति वृद्धिनिषेधः । त्वया (सह) आभाषणे लोलुपं त्वदाभाषणलोलुपम्, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति युष्मदस्त्वादेशः । आभाषणेति भाषतेर्भावल्युडन्तम् । गर्हितं लुम्पतीति 'लुप्लृ धातोः' "लुपसदचरजपजभ..." इति यङन्तात् पचाद्यचि लोलुपशब्दः सिध्यति । पेष्टुम्-पिनष्टेः, "तुमुण्ण्वुलौ...." इति तुमुन्, प्रयोगे "जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्" इति सूत्रेण भुवनद्विषामिति क्विबन्तात् षष्ठी । प्रवृत्तः-वर्ततेः क्तः । वाचालतया-वाचो बह्वयोऽस्य सन्तीति वाक्शब्दाद् "आलजाटचौ बहुभाषिणि" इत्यनेनालच् । ततो भावे तल् । विनापि तद्योगं तृतीयेति सहयोगे तृतीया । युनक्ति-'युजिर् योगे' धातोर्लट्, रुधादित्वात् श्नम् । क्रमेणेति तृतीया प्रकृत्यादित्वात् ।

व्याख्या—हे भगवन् ! यद्यपि, त्वम्, उज्झितः-त्यक्तः, श्रमः-परिश्रमजन्यः खेदः, येन तथाभूतः सन्, सर्वशक्तिमत्त्वात् श्रान्तिमन्तरेणैव, हेलयैवेति यावत्, क्रमेण-पर्यायेण, भुवनद्विषाम्-लोकदुःखदानां दैत्यानाम्, पेष्टुम्-विनाशं कर्तुम्, स्वयमेव-विश्वम्भरत्वात् परप्रेरणां विनैव (स्वकर्तव्यबुद्धया) प्रवृत्तः-लग्नः, असि, तथापि, त्वयि स्वतः प्रवृत्तेऽपि, मिथः-रहसि, त्वदाभाषणे-त्वया सह संलापे, *लोलुपम्-अतिशयेन लुब्धम्, मनः-मम चित्तम्, माम्, †वाचाल-

* लुब्धेऽभिलापुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ-इत्यमरः ।

† स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्-इत्यमरः ।

तया सह युनक्ति-वाचालं करोति-वक्तुं प्रेरयतीत्यर्थः ।

भावा०—इदानीं नारदः स्वस्यागमनप्रयोजनं विवरीतुमारभते । नारदो हि शिशुपालहननाय इन्द्रस्य संदेशं वक्तुमागतः, तत्र वक्तव्ये भूमिकामारचयति भगवन् ! यदा त्वं विनैव कस्यचित्प्रेरणां स्वावतारप्रयोजनं पूरयितुं दुष्टानां हननं क्रमेण यथावसरं कुर्वन्नेवासि, न हि तत्र ते धर्मोऽपि भवति. एवंविधानां कार्याणां तव लीलामात्रत्वात्, ततश्च व्यर्थप्रायमेव त्वां प्रति दुष्टहननप्रार्थनम्-इति मम वाक् पिष्टपेषणमात्रं स्यात्, परमनेनैव व्याजेन कियन्तं कालं त्वया सहालापगोष्ठीप्रमोदः स्यादिति तत्र लुब्धं मे मनो मां कथने प्रवर्तयत्येव । क्रमेणेत्युक्त्या अवसराप्राप्तेर्वाद्यावधि शिशुपालो न हतः, न तूपेक्षयेति सूचितम् । वाचालतया युनक्तीत्युक्त्या वाचालता मम न निसर्गसिद्धो धर्मः, अपि तु लोलुपेन मनसैवेदानीं संपाद्यते इति सूचितम् । तेनालापगोष्ठीमहत्त्वं व्यञ्जितम् ।

अलं०—कथनप्रवृत्तेर्हेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गम् ।

तदिन्द्रसंदिष्टमुपेन्द्र ! यद् वचः क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।
समस्तकार्येषु गतेन धुर्यतामहिद्विषस्तद् भवता निशम्यताम् ॥४१॥

अ०—तत् (हे) उपेन्द्र ! इन्द्रसंदिष्टं विश्वजनीनम् यद् वचः क्षणं मया उच्यते, तद् अहिद्विषः समस्तकार्येषु धुर्यतां गतेन भवता निशम्यताम् ॥

व्याक०—इन्द्रमुपगतः उपेन्द्रः, "कुगतिप्रादयः" इति समासः । सम्बुद्धौ सुलोपः । इन्द्रेण संदिष्टम् इन्द्रसंदिष्टम्, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" संदिष्टमिति संपूर्वाद् दिशतेः क्तः । अहिं द्वेष्टीति, तस्य अहिद्विषः, क्विप्, कार्यसम्बन्धे षष्ठी । विश्वस्मै जनाय हितमिति विश्वपूर्वपदाद् जनशब्दाद् "आत्मन् विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः" । तस्य ईनादेशः । उच्यते-ब्रुवेः कर्मणि लट् । मयेति तत्कर्तरि तृतीया । धुर्यताम्-धुरं वहति धुर्यः, "धुरो यड्ढकौ" इति यत् । तस्य भावस्तत्ता, ताम्, भावे तल् । गच्छतेः कर्मणि द्वितीया । निशम्यताम्-निपूर्वात् शाम्यतेर्णिजन्तात् कर्मणि प्रार्थनायां लोट्, अमन्तत्वान्मित्त्वम्, मित्त्वाद् ह्रस्वः । अथवा-निपूर्वात् केवलात् शाम्यतेर्लोटि रूपम्, भवतेति निशमनकर्तरि तृतीया ।

व्या०—तत्-तस्मात् कारणात्, हे-उपेन्द्र-इन्द्रावरज ! कृष्ण !, इन्द्रेण-पुरन्दरेण, संदिष्टम्-सम्मुखेन कथितम्, विश्वजनीनम्-सकललोकहितकरम्, यद्, वचः-वाक्यम्, क्षणम्-क्षणमात्रम्, न तु चिरम्, संक्षेपेण, मया, उच्यते-कथ्यते, तद्-वचः, *अहिद्विषः-वृत्रवधकर्तुरिन्द्रस्य, समस्तकार्येषु-सकलावश्यककर्तव्येषु, धुर्यताम्-धुरन्धरत्वम्-कार्यनिर्वाहकत्वम्, गतेन-प्राप्तेन भवता-निशम्यताम्-श्रोतव्यम् । यद्वा-क्षणं निशम्यताम्-क्षणं तत्रावधीयताम्-इति योज्यम् ।

भावा०—भगवन् कृष्ण ! पूर्वोक्तात् त्वद्गोष्ठीविनोदरसिकत्वाद् हेतोरिदानीं महेन्द्रसंदेशं ब्रवीमि । तच्च मे वाक्यं नेन्द्रस्यैव स्वार्थसाधकम्, अपि तु लोकहितकरम्, संक्षेपेणैव च स्वल्पेन कालेन मया वक्ष्यते । भवतश्चेन्द्रोपरि तथाविधा कृपा, यया तत्कार्यसाधनाय तत्कनिष्ठत्वमपि भवता कश्यपाददित्यां प्रादुर्भवता स्वीकृतम् । सततं च तस्य सर्वाणि कार्याणि भवतैव निर्व्यूढानि । तस्मात्तत्संदेशवाक्यमधुनाप्यवधानेन श्रोतव्यमेवेति ।

अलं०—'उपेन्द्र' इति संबोधनम्, विश्वजनीनमिति वचनविशेषणम्, धुर्यतां गतेनेति भवद्विशेषणं च वचनस्य श्रवणे हेतुसमर्पकमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं स्फुटं मल्लिनाथ आह । वस्तुतस्तु नात्र स्फुटं हेतुत्वमुपपाद्यते, अपि तु हेतुगर्भतया साभिप्रायाणि पदानीति परिकरः, परिकराङ्कुरश्चालंकार-इति युक्तम् ।

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ।
यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥४२॥

अ०—प्रतिपक्षजन्मनां भियाम् अभूमिः तपनद्युतिः दितेः तनूजः अभूत् । (लोकाः) हरेः इन्द्रशब्दार्थनिषूदनं यं हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।

व्याक०—प्रतिपक्षाद् जन्म यासां तासां प्रतिपक्षजन्मनाम् । व्यधिकरण-णपदत्वमस्य पुरस्तादनेकशो वामनोक्त्या समाहितम् । प्रतिपूर्वात् 'पक्ष परिग्रहे' धातोः प्रचायच्चि घञि वा प्रतिपक्षः । भियां विशेषणमिदम्, नान्तत्वात् प्राप्तो ङीप् "मनः" इत्यनेन निषिध्यते । तपनस्य द्युतिरिव

* सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः-इति वैजयन्ती ।

द्युतिर्यस्य स तपनद्युतिः । लुप्तमध्यमपदो लाक्षणिकपूर्वपदो वा बहुव्रीहिः । इन्द्रशब्दार्थस्य निषूदनम्, इन्द्रशब्दार्थनिषूदनम् । इन्दतीति 'इदि परमैश्वर्ये' धातोः "ऋज्रेन्द्र" इत्यादिना औणादिके रन्प्रत्यये इन्द्रः । निषूदनशब्दे निपूर्वात् सूदयतेश्चौरादिकाद् नन्द्यादित्वाद् ल्युः, सूदतेः "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इत्यनेन युच् तु न, "सूददीपदीक्षश्च" इति निषेधात् । बाहुलकात् कर्तरि ल्युडिति मल्लिनाथः । 'हिरण्य' इति पूर्वं यस्य तं हिरण्यपूर्वम्, कशिपुमित्यस्य विशेषणमिदम्, तेन हिरण्यकशिपुमिति फलति । अत्रेयं शङ्का—शब्दानामर्थबोधकत्वस्वाभाव्यात्कशिपुशब्दोऽयमर्थबोधकः, हिरण्यशब्द-पूर्वकत्वं तु कशिपुशब्दस्यैव, न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति अर्थपरस्य कशिपुशब्दस्य शब्दपरत्वेन प्रयोगोऽनुचितः, तेन अवाच्यवचनं दोष इति । तत्र मल्लिनाथः समादधे-अर्थबोधकस्यापि कशिपुशब्दस्येह स्वरूपशब्दपरत्वं लक्षणया, वाचकत्वं मुख्यार्थेन सह संबन्धः । तत एव प्रचक्षते इति क्रियया कर्मत्वेनान्वय उपपन्नः । अन्यथार्थस्य प्रख्यानकर्मत्वानुपपत्त्या वाक्यार्थो बाधितः स्यादिति । एवैव च 'देवपूर्वं गिरिं ते' 'धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश इत्यादौ च गतिरिति । परे तु विनापि लक्षणां स्वरूपबोधकत्वं शब्दानां वाक्यपदीयरीत्या ब्रुवते इति कृतमप्रकृतविस्तरेण । भियाम्-बिभेतेः क्विप्, दीर्घत्वात् तुङ् न । तन्वा जातस्तनूजः, "पञ्चम्यामजातौ" इत्यनेन डः ।

व्याख्या—प्रतिपक्षात्-शत्रोः, जन्म-उत्पत्तिः, यासां तासाम्, शत्रूत्पादितानाम्, भियाम्-भयानाम्, अभूमिः-अस्थानम्, निर्भीक इति यावत्, तपनद्युतिः-सूर्यतुल्यकान्तिः, दितेः-दितिनाम्न्याः कश्यपस्त्रियः, तनूजः-पुत्रः दैत्य एकः, अभूत् । लोकाः, *हरेः-इन्द्रस्य, इन्द्रशब्दार्थः-इन्द्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं परमैश्वर्यम्, तस्य निषूदनम्-विनाशकम्, यम्-दैत्यम्, हिरण्यपूर्वं कशिपुम्-हिरण्यकशिपुम्, 'हिरण्यकशिपु' इति नाम्ना, प्रचक्षते-व्यपदिशन्ति ।

भा०—'शिशुपालो हन्तव्यः' इति नारदस्य संदेशविषयः । तदुपयोगितया शिशुपालस्य प्रबलत्वख्यापनाय नैसर्गिकौद्धत्यख्यापनाय च तदीयं

* हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽजेशांशुशक्रे लोकान्तरे पुमान् । इति मेदिनी ।

पूर्वजन्मद्वयवृत्तमप्युपन्यस्यति नारदः। तत्र प्रथमं जन्माह-पूर्वस्मिन् हि कृतयुगे कश्यपाद् दित्यां हिरण्यकशिपुरिति ख्यात एको दैत्योऽभवत् । सूर्यस्येव तस्य तेज आसीत्, शत्रुपक्षाद्भयं तस्य कदापि न जातम् । इन्द्रस्य हि परमैश्वर्यं यद्यपि नैसर्गिकम्, अत एव तादिन्द्र इत्यभिधाने प्रवृत्तिनिमित्ततां गतम्, 'इदि परमैश्वर्ये' इति धातुना इन्द्रशब्दस्य व्युत्पादनात् । नचेतः पूर्वं परमैश्वर्येणेन्द्र कदापि विरहितोऽभूत् । परं हिरण्यकशिपुना तत्परमैश्वर्यम- पहृतमेव । तेनैव हिरण्यकशिपोरसाधारणं प्राबल्यं प्रकटीभूतम् ।

अलं०—परमैश्वर्यापहरणस्यार्थस्य भङ्ग्यन्तरेणोपन्यासात् पर्यायोक्तम् । तपनद्युतिरित्युपमा । अनुप्रासस्तु चमत्कुर्वन् जागर्त्येव ।

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ।
भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत ॥४३॥

अ०—समत्सरेण असुर इति नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् चिराय उपेयुषा तरस्विना येन द्युसदां मनस्सु भयस्य पूर्वावतरः न्यधीयत ।

व्याक०—मत्सरेण सह वर्तते इति तेन समत्सरेण । तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । प्रथमः अभिधेयः प्रथमाभिधेयः, तस्य भावः, ताम् । अभिधेयशब्दे अभि- पूर्वाद् दधातेः "अचो यत्" । दिवि सीदन्ति इति द्युसदः, तेषाम् । सीदतेः क्विप्, पूर्वपदे "दिव उत्", मनःसम्बन्धे षष्ठी । पूर्वः अवतरः पूर्वावतरः, "पूर्वापरप्रथमचरम" इति समासः । अवतरः-तरतेः "ऋदोरप्" इत्यप् । निधानक्रियाया उक्ते कर्मणि प्रथमा । असुरः-अस्यतीति "असेरुरन्" औणादिकः। शब्दस्वरूपनिर्देशात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । चिरायेति विभक्ति- प्रतिरूपकमव्ययम् । उपेयुषेति व्याख्यातम् । तरस्विना-तरश्शब्दाद् "अस्मा- यामेधास्रजो विनिः" । न्यधीयत-निपूर्वाद् दधातेः कर्मणि लङ्, येनेति तत्कर्तरि तृतीया । भयस्येति पूर्वावतरसम्बन्धे षष्ठी ।

व्याख्या—समत्सरेण-अन्यशुभद्वेषो * मत्सर इति उच्यते, तत्सहितेन, अन्यस्यैश्वर्यादिकमसहमानेन, असुर इति नाम्नः-संज्ञायाः, प्रथमाभिधेयताम्- (अन्वर्थतया) मुख्यार्थताम्, (अथवा असुरपदस्य सर्वप्रथमां वाच्यताम्)

* मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे-इत्यमरः ।

* चिराय-चिरकालेन, चिरकालानन्तरम्, चिरकालपर्यन्तं वा, उपेयुषा-प्राप्तवता, † तरस्विना-बलवता, येन हिरण्यकशिपुना, द्युसदाम्-देवानाम्, मनस्सु, भयस्य, पूर्वावतरः-प्रथमा प्रवृत्तिः, न्यधीयत-निहिता-स्थापिता-कृता इति ।

भावा०—अनेनैव हिरण्यकशिपुना देवैः सह द्वेषं कुर्वता मत्सरः पूर्वं प्रकटितः, नेतः पूर्वं क्वचिदपि तस्मिन् युगे मत्सरोऽभूत्, रागद्वेषशून्या एव प्रजा आदियुगे उत्पद्यन्ते इति । किं च असुर इति शब्दमात्रं यद्यपि सृष्टेरारम्भात् प्रवृत्तमासीत्, परं चिरकालपर्यन्तमयं शब्दो रूढ एव गण्यते स्म, हिरण्यकशिपुस्तु सुरविरोधात्, सुराणामसनात्-स्वस्थानेभ्यः क्षेपणाद् निष्कासनाद्वा-असुरशब्दस्य मुख्यार्थतामगमत् । यद्वा-इतः पूर्वमसुरशब्दस्य प्रवृत्तिरेव नासीत्, अयमेव सुरविरोधात् प्रथममेव असुर इति ख्यातिं गतः, सोऽयं सुरविरोधश्चिरकालपर्यन्तमनेन दैत्यकुले प्रचारितः, ततःप्रभृति सर्वेऽपि दैत्या देवविरोधं चक्रुः । किं च देवानां मनस्सु कदापि ततः पूर्वं कुतोऽपि भयं नासीत्, अनेनैव प्रथमं देवान् पराजित्य तेषां मनस्सु प्रथममेव भयं स्थापितम् ।

अलं०—सुरविरोधस्य, सुरपराजयस्य च असुरशब्दवाच्यतालक्षणेन भयनिधायकत्वलक्षणेन च कार्येणाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तुताङ्कुरो वा । तरस्विनेति विशेषणं भयनिधाने साभिप्रायमिति परिकरः ।

दिशामधीशाँश्चतुरो यतः सुरानपास्य तं रागहताः सिषेविरे ।
अवापुरारभ्य ततश्चला इति प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रियः ॥४४॥

अ०—श्रियः यतः दिशाम् अधीशान् चतुरः सुरान् अपास्य रागहताः (सत्यः) तं सिषेविरे, तत आरभ्य चला इति उच्चैः अयशस्करं प्रवादम् अवापुः।

व्याक०—रागेण हताः-रागहताः । रञ्जेर्घञि रागः । "घञि च भावकरणयोः" इति न लोपः । न यशस्करम् अयशस्करम् । यशस्करशब्दे करोतेः "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" इति हेतौ टः, "अतः कृकमि" इत्यादिना विसर्गस्य सत्वम् । यतः-"पञ्चम्यास्तसिल्" पञ्चमी च ल्यब्लोपे,

* चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः-इत्यमरः ।
† तरसी बलरंहसी-इति विश्वः ।

यत्कालमारभ्येत्यर्थः । मल्लिनाथस्तु यदेति व्याचष्टे, तन्मते सार्वविभक्तिकस्तसिः । अधीशते इत्यधीशाः, अधिपूर्वादीष्टेः इगुपधत्वात् कः । अपास्य-अपपूर्वाद् 'असु क्षेपणे' धातोर्ल्यप् । सुरानिति तत्कर्मणि द्वितीया । सिषेविरे-सेवतेर्लिटि झप्रत्यये रूपम् । तामिति सेवनकर्म । ततः-पूर्ववत् तसिल्, पञ्चमीत्वत्रारभ्यशब्दयोगे भाष्यप्रामाण्यात् । चलाः-चलतेः पचाद्यच् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । प्रवादम्-वदेर्घञ् ।

व्याख्या—श्रियः-सम्पदः, यतः-यत्कालमारभ्य (यदा वा) दिशाम्, अधीशान्-स्वामिनः-दिक्पतीन्, चतुरः-चतुःसंख्याकान्, सुरान्-देवान्, इन्द्रवरुणयमकुबेरान्, अपास्य-त्यक्त्वा, रागेण-अनुरागेण (न तु बलेन) हृताः-आकृष्टाः सत्यः, तम्-हिरण्यकशिपुम्, सिषेविरे-सेवितवत्यः, आश्रिता इति यावत्, ततः आरभ्य-तत्कालमवधिं कृत्वा', चला इति-'सम्पदः अस्थिरा भवन्ति' इति, उच्चैः-अतिशयेन, अयशस्करम्-अकीर्तिहेतुम्, प्रवादम्-लोकापवादम्, अवापुः-प्राप्तवत्यः।

भावा०—संपदस्तथा तस्मिन् हिरण्यकशिपौ समाश्रिता अनुभूयन्ते स्म, यथा लोकैः 'अस्य सर्वातिशायि बलं दृष्ट्वा बलानुरागादेवैतदाश्रयः श्रीभिः स्वीकृतः, 'न तु बलेनापहाराद्' इति प्रतीयते स्म । श्रीषु स्त्रीत्वमत्रारोप्यते, स्त्रियश्च रागहृता एवं सुखं निवसन्ति, बलहृतास्तु अस्थिरा भवन्तीति-संपदां सुस्थिरतामालोक्य रागहृतत्वमुत्प्रेक्षितम् । यतश्च यत्र पूर्वं श्रियो न्यूषुः, तान् चतुरो दिगीशान् परित्यज्य तदाश्रयस्ताभिरुररीकृतः, तत एव लोके श्रियां चलत्वप्रवादः प्रवृत्तोऽभूत् । स चायं प्रवादः श्रियामकीर्तये, स्त्रीणां परपुरुषाश्रयप्रयोजकं चाञ्चल्यं सर्वथाप्यकीर्त्तिकरं भवतीति । इतः पूर्वमिन्द्रादिषु लोकपालेष्ववासाधारण्येन श्रियां निवास आसीत्, हिरण्यकशिपुना तु सर्वेषां लोकपालानां श्रीरपहृतेति तात्पर्यम् ।

अलं०—दिक्पतीनां श्रीस्तेनापहृता-इत्यर्थस्य भङ्ग्यन्तरेणोपन्यासाद् पर्यायोक्तम् । रागहृता इति हेतूत्प्रेक्षा, सा च वाचकाभावाद् गम्या । श्रीषु स्त्रीत्वारोपस्तत्प्रयोज्य आर्थ इति व्यङ्ग्यं रूपकमङ्गि । हिरण्यकशिपोः संपदाधिक्यं मुख्यं व्यङ्ग्यम् ।

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।

स्वरूपशोभैकफलानि नाकिनां गणैर्यमाशङ्कय तदादि चक्रिरे ॥ ६१ ॥

अ०—नाकिनां गणैः यम् आशङ्कय तदादि स्वरूपशोभैकफलानि पुराणि दुर्गाणि, आयुधं निशातम्, बलानि शूराणि, च कञ्चुकाः घनाः चक्रिरे ।

व्याक०—सः (कालः) आदिर्यस्य यस्मिन् वा, यथा भवति तथा, तदादि, क्रियाविशेषणम् । स्वरूपस्य शोभा (एव) एकं फलं येषां तानि, ते च स्वरूपशोभैकफलानि, नपुंसकान्यपदार्थे एको बहुव्रीहिः, पुरुषान्यपदार्थोऽपरः, तयोश्च "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इति नपुंसकैकशेषः । नाकिनाम्- नाकशब्दाद् "अत इनिठनौ", नाकः (स्वर्गः) येषामस्तीति विग्रहः । आशङ्क्य-आङ्पूर्वात् 'शकि' धातोः ल्यप् । दुर्गाणि "सुदुरोरधिकरणे" इत्यनेन दुल्पदाद् गच्छतेर्डः । पुराणां विधेयविशेषणम् । कर्मणः उक्तत्वात् प्रथमा । आयुधम्-आयुध्यतेऽनेनेति युध्यतेः "घञर्थे कविधानम्" । जातावेकवचनम् । निशातम्-निपूर्वात् 'शो तनूकरणे' धातोः क्तः, "शाच्छोरन्यतरस्याम्" इति विकल्पादित्वाभावः । चक्रिरे-करोतेः कर्मणि लिट् । गणैरिति तत्कर्तृपदम् । आयुधं निशातमित्यत्र वचनविपरिणामेनान्वयः, निशातं चक्र इति ।

व्या०—नाकिनाम्-देवानाम्, गणैः-समूहैः, यम्-हिरण्यकशिपुम्, आशङ्क्य-कदायमस्मानाक्रामेद् इति संदिह्य, यस्माद् भयं प्राप्येति यावत्, तदादि-तं कालमारभ्य, स्वरूपशोभा-सौन्दर्य्यमेव. यद्वा-स्वरूपस्य प्राप्तस्य तत्तदधिकारस्य, शोभा-प्रतिष्ठारक्षणमेव, एकम्-केवलम्, फलम्- प्रयोजनं येषां तथाभूतानि. पुराणि-नगराणि, दुर्गाणि-परितः प्राकारपरिखादिनिर्माणेन दुर्गरूपाणि-दुर्गमाणि, (अथवा दुर्गाणीत्यनुवाद्यम्, पुराणीति विधेयविशेषणम्, दुर्गाणि पर्वतादिदुर्गमस्थानानि) पुराणि-वसतयः, आयुधम्-शस्त्रम्, निशातम्-तीक्ष्णम्, बलानि-सैन्यानि, शूराणि-पराक्रमवन्ति, च-पुनः, *कञ्चुकाः-लोहवर्माणि, घनाः-सान्द्राः-दुर्भेदाः, चक्रिरे-विदधिरे ।

भा०—हिरण्यकशिपोः पूर्वं देवानां पुरैरायुधैः सैन्यैर्लोहवर्मभिर्वा किमपि प्रयोज्यं नासीत्, शत्रोरभावाद्रक्षार्थमप्रवृत्तेः । तस्मात् केवलमैश्वर्यख्यापनाय, स्वरूपसौन्दर्यवर्धनाय, आधिपत्यादि-स्वस्वाधिकृतपदप्रतिष्ठारक्षणाय वा

* कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री—इत्यमरः ।

तैरेतानि कथंचिद् ध्रियन्ते स्म । हिरण्यकशिपुस्तु यदा तान् बाधितुं प्रवृत्तः, तदा-एषां स्वरूपशोभास्थाने रक्षा मुख्यं प्रयोजनं बभूव, इति तदनुकूलतार्थं तानि तानि वस्तूनि तथैव तैः सज्जीकृतानि । पुराणि दुर्गरूपतां नीतानि, (केचित्त्वाहुः पुराणां स्वल्पशोभैकफलकत्वं न संभवति, शत्रोरभावेऽप्यन्ततस्तेषां शीतोष्णादिनिवारणार्थत्वाद् निवासार्थत्वात् । तस्माद् दुर्गाणि पुराणि चक्रिरे-इति वैपरीत्येन व्याख्येयम् । दुर्गाणां पूर्वं प्रयोजनं नासीद् इदानीन्तु भयात्तान्येव वसतिरूपाणि कृतानि, तत्रैव निवासं देवाश्चक्रुरिति) शस्त्राणि तीक्ष्णतां नीतानि, सेनासु शूराः संनिवेशिताः, लोहवर्माणि च दुर्भेदानि पा[illegible]यन्ते स्म इति । इत्थं तद्भयाच्चित्यसन्नद्धा देवा जाग्रति स्म ।

अलं०—दुर्गादिकरणे यमाशङ्क्येति हेतोरुपन्यासात् काव्यलिङ्गम् । देवेषु भयम्, तेन हिरण्यकशिपोः प्रभावो व्यङ्ग्यः ।

स संचरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।
अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥४६॥

अ०—भुवनान्तरेषु संचरिष्णुः श्रियः आश्रयः सः यदृच्छया याम् (दिशम्) अशिश्रियत्, तस्यै दिशे मुकुटोपलस्खलत्करैः त्रिदशैः त्रिसंध्यं नमः अकारि ।

व्याक०—अन्येषु भुवनेषु भुवनान्तरेषु, मयूरव्यंसकादिसमासः । मुकुटानाम् उपलेषु स्खलन्तः करा येषां तैः मुकुटोपलस्खलत्करैः, स्खलदिति स्खलतेः शतरि रूपम् । तिस्रः संध्याः त्रिसंध्यम्, "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति समाहारे द्विगुः, "द्विगुरेकवचनम्" "स नपुंसकम्" इत्येकवचनं नपुंसकत्वं च, क्रियाविशेषणत्वाद्, अत्यन्तसंयोगे वा द्वितीया । तिस्रः दशाः (बाल्यकौमारयौवनाख्याः न तु जरामरणाद्याः, यद्वा-जन्मसत्तावृद्धयः, न विपरिणतिनाशाः) येषां तैः, त्रिदशैः । "अलंकृञ्निराकृञ्......" इत्यादिना इष्णुच् । आश्रयः-आङ्पूर्वाच्छ्रयतेः "एरच्" । यदृच्छया-ऋच्छनम् ऋच्छा, 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' इति धातोः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा यदृच्छा, तया, हेतौ तृतीया । अशिश्रियत्-श्रिधातोर्लुङि रूपम्, "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्" "चङि" इति द्वित्वम्, इयङ् । अकारि-करोतेः कर्मणि लुङ् । "चिण् भावकर्मणोः" इति चिण् ।

नम इत्यव्ययं तत्कर्मबोधकम् । त्रिदशैरिति तत्कर्तरि तृतीया । तस्यै-"नमः स्वस्ति स्वाहा···" इत्यादिना नमोयोगे चतुर्थी । कर्मत्वं तु न, तस्य क्रियया संबन्धाविवक्षणात् ।

व्याख्या—भुवनान्तरेषु-अन्येषु लोकेषु, संचरिष्णुः-सञ्चरणशीलः, श्रियः-लक्ष्म्याः, आश्रयः-एक आधारभूतः, सः-हिरण्यकशिपुः, *यदृच्छया-स्वैरवृत्त्या-यथेच्छम्, (नत्वाक्रमणेच्छया) याम्-दिशम्, अशिश्रियत्-आश्रितवान्-जगाम, तस्यै-दिशे, †मुकुटोपलेषु-मुकुटप्रोतरत्नेषु, स्खलन्तः-पतन्तः, कराः-हस्ताः, येषां तथाभूतैः, शिरसि बद्धाञ्जलिभिः, त्रिदशैः-देवैः, त्रिसन्ध्यम्-तिसृषु संध्यासु-प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु, नमः अकारि-प्रणामः क्रियते स्म ।

भा०—देवास्ततो दैत्यादेवं भीता बभूवुः यत्र तस्य दर्शनम्, यस्मिन् स्थाने वा तस्य स्थितिः, तत्र तद्वन्दनविषये तु वक्तव्यमेव किम्, किन्तु सञ्चरणशीलतया स्वैरवृत्त्याऽपि स यस्यां दिशि जगाम, तस्यै दिशे अपि देवास्तिसृषु सन्ध्यासु शिरसि बद्धाञ्जलयः प्रणेमुः । तस्यां दिशि स्थितं तं प्रणेमुरिति न, किन्तु तत्संबन्धात्प्राप्तगौरवां तां दिशमपि प्रणेमुः । नैकवारम्, किन्तु प्रत्यहं तिसृषु सन्ध्यासु । सन्ध्यासु-इत्युक्त्या सन्ध्यावन्दनकालेऽपि दिङ्नियमं त्यक्त्वा तदधिष्ठिता दिगेव प्रणम्यते स्म-इति द्योतितम् । स्खलत्करैरित्युक्त्या प्रणामे संभ्रमो व्यञ्जितः । मुकुटोपलस्खलत्करैरिति च मुकुटमणीनामपि विस्रंसनपतनादाववधानं नास्ति, भयाधिक्यादिति ध्वनितम् । यस्यां दिशि सूर्यो भवति, तद्दिगभिमुखा देवमनुष्याः सन्ध्यासु सूर्यं प्रणमन्ति, एतदाश्रिता तु दिगेव प्रणम्यते स्म । किं च सूर्यस्य तत्तद्दिगवस्थानं नियतम्, अयं तु स्वैरवर्ती, यथेच्छं यस्यां कस्यामपि दिशि विहरतीत्यादिना सूर्याद् व्यतिरेको व्यञ्जितः ।

अलं०—देवेषु भयं व्यङ्ग्यम्, तेन दैत्यप्रभावः प्राधान्येन ध्वन्यते । तस्याद्भुतातिशयबोधनादत्युक्तिः । व्यतिरेकस्य व्यङ्ग्यता भावार्थे निरूपिता ।

* यदृच्छा स्वैरवृत्तिः—इत्यमरः ।

† उपलः प्रस्तरे रत्ने—इति विश्वः ।

सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता नृसिंह ! सैंहीमतनुं तनुं त्वया ।
स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैरुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥४७॥

अ०—(हे) नृसिंह ! अतनुं सैंहीं तनुं बिभ्रता सटाच्छटाभिन्नघनेन त्वया सः मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैः नखैः उरोविदारं प्रतिचस्करे ।

व्याक०—ना सिंह इव नृसिंहः, उपमितसमासः । ना चासौ सिंहश्चेत्यपि प्रकरणात् । सटानां छटाभिः भिन्ना घना येन तेन सटाच्छटाभिन्नघनेन । भिन्नघनशब्दौ व्याख्यातौ । मुग्धायाः कान्तायाः (कर्म०) स्तनयोः (तत्पु०) (यद्वा-मुग्धयोः कान्तास्तनयोः) सङ्गेन भङ्गुरैः मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैः । 'मुह वैचित्ये' धातोः क्तप्रत्यये मुग्धेति, "वा द्रुहमुह....." इति वैकल्पिकं घत्वम्, "पुंवत्कर्मधारय....." इति पुंस्त्वम् । काम्यते इति कान्ता, केवलात् 'कमु कान्तौ' धातोः कर्मणि क्तः । "अनुनासिकस्य क्वि...." इति दीर्घः । सङ्ग इति 'षञ्ज सङ्गे' धातोर्घञन्तः । भङ्गुर इति भञ्जः "भञ्जभासमिदो घुरच्" । न खं येषु तैर्नखैः, "नभ्राण्णपान्न...." इति नलोपाभावो निपात्यते । उरो विदार्येत्युरोविदारम्, उरउपपदाद् विदारयतेः "परिक्लिश्यमाने च" इत्यनेन णमुल् । "अमैवाव्ययेन" इत्युपपदसमासः । सिंहस्येमां सैंहीम्, "तस्येदम्" इति शैषिकोऽण् । अणन्ताद् ङीप् । प्रतिचस्करे-प्रतिपूर्वात् किरतेः कर्मणि लिट्, "ऋच्छत्यृताम्" इत्यनेन गुणः, "हिंसायां प्रतेश्च" इति सुडागमः । त्वयेति प्रतिस्करणक्रियायाः कर्तृपदम्, स इति प्रथमान्तं तस्या एव उक्तं कर्म ।

व्याख्या—हे नृसिंह-हे नरश्रेष्ठ ! यद्वा-हे नृसिंहावतारधारिन् ! अतनुम्-महतीम्, सैंहीम्-सिंहस्य *तनुम्-शरीरम्, बिभ्रता-धारयता, †सटानाम्-केसराणाम्-ग्रीवोपरिस्थानां केशानाम्, छटाभिः-समूहैः, भिन्नाः-अत्युच्चतया संघर्षेण खण्डिताः, घनाः-मेघाः, येन तथाभूतेन, त्वया-भवता, सः-हिरण्यकशिपुः, मुग्धायाः-नवोढायाः, कान्तायाः-प्रियायाः, स्तनयोः-कुचयोः, (मुग्धयोः-‡नवयोः, कान्तास्तनयोः-प्रियाकुचयोरिति वा) सङ्गेन-सम्बन्धेनापि,

---

* तनुः काये कृशेऽल्पे च—इति विश्वः ।

† सटा जटाकेसरयोः—इति विश्वः । ‡ मुग्धः सौम्ये नवे मूढे—इति वैजयन्ती ।

भङ्गुरैः-भङ्गशीलैः-त्रुट्यद्भिः, वक्रतामापद्यमानैरिति वा, नखैः, उरोविदारम्-उरः-वक्षस्थलम्, विदार्य-द्विधाकृत्य, प्रतिचस्करे-हतः ।

भावा०—भगवन् कृष्ण ! तस्य हिरण्यकशिपोर्विनाशाय त्वयैव नृसिंह-रूपं धृतम् । तद्धि तव रूपमतिविशालं भयङ्करं चासीत् । यस्य सिंहरूपस्य स्कन्धस्थितानां केसराणां संघर्षेण मेघा अपि विदीर्णा बभूवुः । तेनैव रूपेण नखैर्वक्षो विदार्य स दैत्यस्त्वया हतः । अहो ! ये ते नखा विलासे कान्तानां कठोरस्तनविमर्दनेऽपि त्रुट्यन्ति (वक्रीभवन्ति वा) तैरेव वज्रसारस्य तस्य दैत्यस्य वक्षो विदारितमिति विलक्षणस्ते महिमा ।

अलं०—स्तनसङ्गभुङ्गैरपि दैत्यवक्षोविदारणमिति विरोधः । स च अपेरभावाद् गम्यः । भगवतो विलक्षणो महिमेति परिहारः । 'सटाच्छटा' 'नृसिंह सैंहीम्' 'अतनुं तनुम्' 'सङ्गभङ्गु' इति चेतोहरा अनुप्रासाः । अतनुं तनुमिति यमकं वा ।

विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः ।
स रावणो नाम निकामभीषणं बभूव रक्षः क्षतरक्षणं दिवः ॥४८॥

अ०—अथ सः त्रिदशैः समं रणेन दर्पजन्मनः कण्ड्वाः पुनः विनोदम् इच्छन् निकामभीषणं दिवः क्षतरक्षणं रावणः नाम रक्षः बभूव ।

व्याक०—दर्पाद् जन्म यस्या तस्याः दर्पजन्मनः । कण्ड्वा विशेषणम् । दर्पेति दृप्यतेर्घञन्तः । निकामं भीषणं निकामभीषणम्, निकामे निपूर्वात् कमुधातोर्घञ् । भीषणशब्दे णिजन्ताद् भीधातोर्ल्युः नन्द्यादित्वाद्, "भियो हेतुभये षुक्" क्रियाविशेषणस्य "सुपा" इति समासः । क्षतं रक्षणं येन तत् क्षतरक्षणम् । रक्षणशब्दस्य द्युशब्दसापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास इति मल्लिनाथः । दिवः समुदायान्वयविवक्षयेत्यर्थः । विवृतं प्रागिदम् । क्षतेति क्षणुधातोः क्तान्तम् । रक्षणमिति रक्षतेर्ल्युट् । विनोदम्-विपूर्वाद् 'णुद् प्रेरणे' धातोर्घञ् । इषिकर्मत्वाद् द्वितीया । कण्ड्वा इति विनोदकर्मणि षष्ठी । इच्छन्-इषेर्हेतौ शतृप्रत्ययः । विश्रवसोऽपत्यं पुमानिति रावणः, विश्रवश्शब्दात् "तस्यापत्यम्" इत्यणि "विश्रवसो विश्रवणरवणौ" इत्यनेन रवणादेशः

आदिवृद्धिः । अथवा * रावयतीति णिजन्तरुधातोर्ल्यौ प्रत्यये रावण इति । त्रिदशैः—समंशब्दयोगे "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया, रणेन-करणे तृतीया । रक्षःशब्दो नियतनपुंसक इति रावणवाचकत्वेऽपि तस्य नपुंसकत्वमेव । रावणशब्दस्तु वाच्यलिङ्गत्वात् पुंसि ।

व्याख्या—अथ-पूर्वशरीरनाशानन्तरम्, सः-हिरण्यकशिपुः, त्रिदशैः-देवैः, †समम्-सह, रणेन-संग्रामेण, दर्पजन्मनः-गर्वादुत्पन्नायाः, कण्डूः-भुजखर्ज्वाः-प्रबलयुद्धेच्छाया, पुनः-भूयोऽपि, विनोदम्-विनयनम्-अपाकरणम्, इच्छन्-कामयमानः, निकामभीषणम्-अत्यन्तभयङ्करम्, दिवः-स्वर्गस्य, क्षतम्-विनाशितम्, रक्षणम्-रक्षा, येन तथाभूतम्-स्वर्गपीडाकरम्, रावणः नाम-रावण इति संज्ञया प्रसिद्धम्, रक्षः-राक्षसः, बभूव-उत्पन्नम् ।

भावा०—अथ तस्य द्वितीयं जन्म प्रस्तूयते । यद्यपि हिरण्यकशिपुना देवैः सह बहवः संग्रामाः कृताः, तथापि तस्य भुजयोः रणकण्डूतिर्न शान्तिं गतेति मन्ये । (नृसिंहनखैरपि न कण्डूरपनुन्नेत्याश्चर्यं द्योतयति कविः) । गर्वातिशयस्तत्र हेतुः । तत एव स पुनर्देवैः सह योद्धुं रावणनाम्ना पुनर्जन्म गृहीतवान् । अस्मिन् जन्मन्ययं पूर्वापेक्षयाऽप्यधिको भयङ्कर आसीत् । अनेन स्वर्गस्य रक्षैव विक्षता । देवसर्वस्वमपहृतमिति यावत् ।

अलं०—विनोदमिच्छन्निति गूढा हेतूत्प्रेक्षा । कण्ड्वा विनोदमिच्छन्निति लोकप्रवादानुकरणाल्लोकोक्तिरपि ।

प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य यः शिरोऽतिरागाद् दशमं चिकर्तिषुः ।
अतर्कयद् विघ्नमिवेष्टसाहसः प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४६ ॥

अ०—यः भुवनत्रयस्य प्रभुः बुभूषुः इष्टसाहसः अतिरागाद् दशमं शिरः चिकर्तिषुः इच्छासदृशं पिनाकिनः प्रसादं विघ्नमिव अतर्कयत् ।

व्याक०—भुवनानां त्रयस्य भुवनत्रयस्य, त्रयेति व्याख्यातम् । यद्यपि पर्याप्त्यर्थकप्रभुशब्दयोगे "नमःस्वस्ति..." इति चतुर्थी प्राप्नोति, तथापि

---

* यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि-इति रामायणे उत्तरकाण्डे ।

† साकं सार्द्धं समं सह-इत्यमरः ।

'स एषां ग्रामणीः' इत्यादिनिर्देशात् प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः इति दीक्षितः। इष्टं साहसं यस्य स इष्टसाहसः, इष्टेति इषेः क्तः। इच्छायाः सदृशम् इच्छासदृशम्, "इच्छा" इत्यनेनेच्छाशब्दः इषेः शान्तो निपात्यते। सदृशशब्दे समान इव दृश्यते इति समानोपपदाद् 'दृश्' धातोः "समानान्ययोश्च" इत्यनेन कञ्, "दृग्दृशवतुषु" इति समानस्य सः। भवतेः सन्नन्तादुप्रत्यये बुभूषुः। दशानां पूरणमिति दशन्शब्दात् "तस्य पूरणे डट्" डटो मडागमश्च। चिकर्तिषुः-कर्तितुमिच्छुरिति 'कृती छेदेन' धातोः सन्, तत उः। पिनाकिनः-पिनाकोऽस्यास्तीति "अत इनिठनौ" प्रसादसम्बन्धे षष्ठी। प्रसादमिति सीदतेर्घञ्। विहन्यतेऽनेनेति विघ्नः, विपूर्वाद् हन्तेः "घञर्थे कविधानम्"। अतर्कयत्-चौरादिकात् तर्कयतेर्लङ्। इतः प्रभृति षट्सु पद्येषु सर्वत्रान्वयान्ते, पूर्वपद्योक्तं स रावणो नाम रक्षो बभूवेति संयोज्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वं संपाद्यम्। रावणौद्धत्यवर्णनपराणां पद्यानां परस्परमन्वयस्तु न, मीमांसायामरुणाधिकरणसिद्धाद् 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्याद्' इति न्यायादिति मल्लिनाथः॥

व्याख्या—यः रावणः, भुवनत्रयस्य, प्रभुः-अधिपतिः, बुभूषुः-भवितुमिच्छुः, इष्टम्-प्रियम्, *साहसम्-दुष्करकर्म, यस्य तादृशः, अतिरागाद्-अतिप्रेम्णः-उत्साहात्, दशमम्, शिरः-मूर्धानम्, चिकर्तिषुः-छेत्तुमिच्छुः, इच्छासदृशम् मनोरथानुरूपम्, पिनाकिनः-शिवस्य, †प्रसादम्-जगत्त्रयसंपत्प्रदानरूपमनुग्रहम्, विघ्नमिव-अन्तरायभूतम्, अतर्कयत्-अमन्यत।

भावा०—सोऽयं रावणो लोकत्रयाधिपतित्वप्राप्तये भगवन्तं शिवमाराधयत्। तदाराधने चैतावत्साहसं कृतवान्, यत् स्वस्यैव शिरांसि कर्तं कर्तं पुष्परूपेण शिवाय न्यवेदयत्। इदं चातिमहत्कर्म न तेन फलप्राप्तिविलम्बनिर्देशात् कृतम्, अपि तु भगवति शिवे प्रेमातिशयात्, स्वस्य साहसैकरसत्वाच्च। नव शिरांसि निकृत्य यदार्पितानि, दशममपि च कर्तितुमुद्यतोऽभूत्, तदा तुष्टः शिव इष्टं लोकत्रयीसंपदाधिपत्यं वरमस्मै प्रायच्छत्। किन्तु तं प्रसादमप्ययं स्वसा-

* साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि। अविमृश्यकृतौ धार्ष्ट्ये-इति हैमः।
† प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्यप्रसत्तिषु। काव्यगुणे-इति हैमः।

हसे विघ्नमिवामन्यत । 'मया दशमं शिरश्छेत्तुं न पारितम्, कुतो मध्य एव भगवता प्रसादं कुर्वता ममेच्छायां विघ्न उत्पादितः' इति ।

अलं०—इवशब्दस्य सादृश्यबोधकत्वे उपमा, इच्छाप्रतिघातकत्वमत्र विघ्नप्रसादयोः सादृश्यम् । अतर्कयदिति क्रियान्वयानुगुण्यादिवशब्दस्य संभावनापरत्वे तु प्रसादे विघ्नत्वसंभावनादुत्प्रेक्षा । *अथेवशब्दस्यापूर्णतामात्रबोधकत्वे प्रसादरूपे गुणे दोषत्वकल्पनाल्लेशः । युक्तायुक्तता सुधीभिः स्वयमूह्या ।

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।
त्रसत्तुषाराद्रिसुतासस‌म्भ्रमस्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम् ॥ ५०॥

अ०—यः पृथिवीभृतां वरं समुत्क्षिपन् त्रसत्तुषाराद्रिसुतासस‌म्भ्रमस्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखेन शूलिनः वरप्रदानस्य निष्क्रयम् चकार ।

व्याक०—तुषारस्य, तुषारः, तुषारालयो वा अद्रिः तुषाराद्रिः, प्रथमे आश्रयाश्रयिभावः षष्ठ्यर्थः, द्वितीये तुषारशब्दः शीतवाची, तृतीये शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः । त्रस्यन्त्या तुषाराद्रेः सुतायाः (ष० तत्पु०, कर्म०) सम्भ्रमेण सहितः (तुल्ययोगे बहु०) स्वयं ग्रहः (सुपा, ष० तत्पु०) आश्लेषः, तेन सुखम्, तेन त्रसत्तुषाराद्रिसुतासस‌म्भ्रमस्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखेन । 'सम्' 'उत्' इत्येतत्पूर्वात् क्षिपतेः हेतौ शतृप्रत्यये समुत्क्षिपन् । शूलोऽस्यास्तीति शूलशब्दाद् "अत इनिठनौ" इति इनिप्रत्यये शूली । निष्क्रीयतेऽनेनेति निष्पूर्वपदात् क्रीणातेः "एरच्" "इदुदुपधस्य…" इति विसर्गस्य षत्वम् । व्रियते इति वरः-"ग्रहवृदृ…" इत्यप्, तस्य प्रदानशब्देन षष्ठीसमासः । ननु 'वरस्य' इति षष्ठ्याः "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इत्यनेन विधीयमानत्वात्, "कर्मणि च" इति निषेधे समासो नोचितः, किं च कर्मण एव षष्ठीति नियमात् 'शूलिनः' इति कर्तरि षष्ठ्यप्यसङ्गता, इति चेदुच्यते "शेषे विभाषा" इति सूत्रे अविशेषेण विभाषापक्षे यदा नियमाप्रवृत्तिस्तदा कर्तृकर्मणोरुभयोरपि षष्ठ्येव साधुः, समासोऽपि च नासङ्गतः-इत्युक्तं प्राक् । शेषषष्ठ्याः समासोऽयमिति वाभ्युपगन्तव्यम् । पृथिवीभृतामिति निर्धारणे षष्ठी ।

---

* प्रसादः सर्वथा विघ्नरूपो न, सर्वेच्छाव्याघातकत्वाभावात्, अपि तु कथंचिद् विघ्नरूपः, साहसप्रतिरोधादिति ।

सुखेनेति निष्क्रयकरणे तृतीया ।

व्याख्या—यः-रावणः, पृथिवीभृताम्-पर्वतानाम्, वरम्-श्रेष्ठम्-कैलासम्, समुत्क्षिपन्-उत्पाट्योर्ध्वं धारयन्, त्रस्यन्त्याः-उत्पाटनसमये पर्वतचलनेन बिभ्यत्याः, तुषाराद्रेः-हिमालयस्य, सुतायाः-पार्वत्याः, ससंभ्रमः-सत्वरः, यः स्वयङ्ग्रहः, प्रियप्रार्थनामन्तरेणैव कण्ठग्रहणरूपः, आश्लेषः-आलिङ्गनम्, तेन यत्-सुखम्-आनन्दः, तेन, शूलिनः-महादेवस्य, वरप्रदानस्य-स्वस्मै त्रैलोक्याधिपत्यरूपेष्टवितरणस्य, *निष्क्रयम्-प्रत्युपकारनिर्गतिम्, (यद्वा मूल्यप्रदानम्) चकार-विदधे ।

भा०—महादेवाद्वरं प्राप्य भुजबलदृप्तेन रावणेन कैलासपर्वत एव लङ्कां नेतुं समुत्पाटितः । तत्र निगूढमुत्प्रेक्ष्यते यद्रावणेनेदं कर्म शिवस्य प्रत्युपकारचिकीर्षया कृतम् । रावणो हि मनस्वी न याच्ञादैन्यं सहते, ततश्च शिवेन यदस्मै त्रैलोक्याधिपत्यं दत्तम्, तस्य मूल्यमनेन दातव्यमेव । यदा चानेन कैलास उत्पाटितः, तदा अकस्मादुत्पातशङ्किन्याः पार्वत्या भयमभूत्, भीतया च तया स्त्रीस्वभावेन भगवान् शिवः स्वयमाश्लिष्टः । तेन शिवस्य यत्सुखमभूत्, तत् त्रैलोक्यराज्यप्राप्तेरप्यधिकमिति तेन रावणस्य प्रतिदानं सिद्धमिति ।

अलं०—सुखवरदानयोर्विनिमयात् परिवृत्तिरिति मल्लिनाथः । दर्पकृते कैलासोत्पाटने प्रत्युपकारफलकत्वोत्प्रेक्षणाद्गम्या फलोत्प्रेक्षा, हेतूत्प्रेक्षा वा । रावणस्य मनस्विता तया व्यज्यते ।

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥५१॥

अ०—यः बली नमुचिद्विषा विगृह्य पुरीम् अवस्कन्द, नन्दनं लुनीहि, रत्नानि मुषाण, अमराङ्गनाः हर, इत्थम् अहर्दिवं दिवः अस्वास्थ्यं चक्रे ।

व्याक०—नमुचेः द्विषा नमुचिद्विषा । न मुञ्चति-इति-नमुचिः, मुच् धातोः "सर्वधातुभ्य इन्" औणादिकः, तस्य "इगुपधात् कित्" इति कित्त्वान्न गुणः । "नभ्राण्नपाद्-" इति नञः प्रकृतिभावः । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । "अचतुरविचतुर" इत्यजन्तो द्वन्द्वो निपातितः । बलमस्यास्तीति

* निष्क्रयो बुद्धियोगे स्यात् सामर्थ्ये निर्गतावपि—इति वैजयन्ती ।

वली-"अत इनिठनौ"। विगृह्य-विपूर्वाद् ग्रहधातोर्ल्यप्, कित्वात् संप्रसारणम्। अवस्कन्द-लुनीहि-मुषाण-हर एषु चतुर्ष्वपि 'स्कदि' 'लूञ्' 'हृञ्' धातुभ्यः "समुच्चयेऽन्यतरस्याम्" इत्यनेन कालसामान्ये लोट्, तस्य च "लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः" इत्युक्तेः सर्वपुरुषवचनसामान्येन हिरादेशः, त्रिषु "अतो हेः" इति हेर्लुक्। अवस्कन्द-इत्यत्र शप्, लुनीहीत्यत्र तु क्र्यादित्वात् श्ना, तस्य "ई हल्यघोः" इतीत्वम्। 'मुषाण' इत्यत्रापि श्ना, "हलः श्नः शानज्झौ" इति श्नः शानजादेशो विशेषः । हर-इत्यत्रापि शप् । "समुच्चये सामान्य-वचनस्य" इति विधेः 'चक्रे' इति क्रियासामान्यवाचिनः करोतेरनुप्रयोगः, अनुप्रयुज्यमानाच्च यथाकालं लकारा इति भूतानद्यतनपरोक्षार्थविवक्षायां लिट्। अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां कृधातुना क्रियासामान्येन सह अभेदान्वयः, सामान्यविशेषयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तेः। अत एव 'अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रिया' इत्यर्थः-फलति। अवस्कन्दनादौ पौनःपुन्यमपि प्रतीयते-'पुनः पुनश्चस्कन्द' इत्यादीति मल्लिनाथः । तत्प्रामा-दिकम्, "समुच्चयेऽन्यतरस्याम्" इति सूत्रे क्रियासमभिहारानुवृत्तेरभावादिति सुधियां भट्टोजिदीक्षिताः। प्रकरणादिना कालविशेषप्रतीतिरित्यपि मल्लिनाथस्य भ्रमः। अनुप्रयुज्यमानेन धातुना तत्प्रतीतेः न्यायसिद्धत्वात् । अस्वास्थ्यम्-स्वस्थशब्दाद् भावे ष्यञ्। ततो नञ्समासः।

व्याख्या—यः, वली-बलवान्, रावणः, नमुचिद्विषा-इन्द्रेण, विगृह्य-वैरं कृत्वा, पुरीम्-अमरावतीम्, अवस्कन्द-अवचस्कन्द-अवरुरोध, *नन्दनम्-नन्दनाख्यमिन्द्रवनम्, लुनीहि-लुलाव-चिच्छेद †रत्नानि-श्रेष्ठवस्तूनि, मुषाण-मुमोष-लुलुण्ठ, अमराणाम्-देवानाम्, अङ्गनाः-स्त्रियः, हर-जहार-प्रसह्य नीतवान्, इत्थम्-अनेन प्रकारेण, सर्वमिदं युगपत् कुर्वन्, अहर्दिवम्-अहन्यहनि, दिवः-स्वर्गस्य, अस्वास्थ्यम्-पीडाम्-उपद्रवम्, चक्रे-कृतवान्।

भा०—भगवतः शिवाद्वरं प्राप्य स्वर्गं जेतुं रावणेनेन्द्रोपर्याक्रमणं कृतम्। तदा चैकहेलयैव तेनामरावती देवपुरी समाक्रम्य ध्वस्ता, नन्दनं देववनं

---

* हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम्—इतीन्द्रपरिकरे अमरः।

† रत्नं श्रेष्ठे मणावपि—इति विश्वः।

छिन्नम्, रत्नानि हृतानि, देवाङ्गनाश्च हृताः । युगपत्सर्वमिदं कुर्वाणेन स्वर्गे महानुपद्रवः प्रादुर्भावितः ।

अलं०—युगपदनेकक्रियानिबन्धनात् समुच्चयोऽलंकारः । तिङां वैचित्र्यात् 'सुपां तिङां परावृत्तिः सौशब्दमिति कीर्त्यते इति लक्षितः सौशब्दाख्यो गुणः इति मल्लिनाथः ।

सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम् ।
अनुद्रुतः संयति येन केवलं बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥५२॥

अ०—संयति येन अनुद्रुतः बलस्य शत्रुः अभ्रमोः भर्तुः सलीलयातानि न (प्रशशंस) उच्चैःश्रवसः चित्रं पदक्रमं न (प्रशशंस) (किन्तु) केवलं शीघ्रतां प्रशशंस।

व्याक०—लीलया सहितं सलीलम्, अव्ययीभावः, सलीलं यातानि सलीलयातानि, "सुप्सुपा" इति केवलसमासः । यातानीति याधातोः "नपुंसके भावे क्तः" । उच्चैः श्रवसी यस्य तस्य उच्चैःश्रवसः, अनुद्रुतः-द्रुधातोः क्तः । येनेति तत्कर्तरि तृतीया । भर्तुः-भरतेस्तृच् । शीघ्रताम्-भावे तल् ।

व्याख्या—*संयति-संग्रामे, येन-रावणेन, अनुद्रुतः-अनुधावितः, बलस्य-बलाख्यदैत्यस्य, शत्रुः-शातयिता-इन्द्रः, †अभ्रमोः-अभ्रमुनाम्न्या हस्तिन्याः, भर्तुः-पत्युः-ऐरावतस्य गजस्य, सलीलयातानि-लीलासहितानि मत्तमन्दगमनानि, न प्रशशंस, तथा उच्चैःश्रवसः-तन्नामकस्य स्वकीयस्य अश्वस्य, चित्रम्-अद्भुतम्-नानाविधम्, पदक्रमम्-पादविक्षेपम्-अर्धपुलायितादिगतिविशेषम्, न प्रशशंस, किन्तु केवलम्, शीघ्रताम्-शीघ्रगतिमेव, प्रशशंस-तुष्टाव, अभिललाषेत्यर्थः ।

भा०—रावणात्पराजित इन्द्रः कदाचिदैरावतं गजं कदाचिदुच्चैःश्रवसमश्वं च समारुह्य यदा समरात्पलायितोऽभूत्, रावणश्च तं ग्रहीतुं पृष्ठतोऽनुदुद्राव, तदा रावणभयादतिशीघ्रं यातुमिन्द्रस्याभिलाष आसीत् । मन्दगमने रावणो गृहीत्वा रोत्स्यतीति । ततश्च यद्यप्यैरावत उच्चैःश्रवाश्च विविधा विलासगतीर्जानीतः, परमिन्द्रस्य तदा तासु गतिष्वनुरागो नाभूत् । केवलं तयोः शीघ्र-

* 'समुदायः स्त्रियां संयत् समित्याजिसमिद्युधः' इत्यमरः ।

† करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात्-इति दिग्गजस्त्रीणां नामान्यमरः ।

गमनमेव तस्येष्टमासीत् । भयेनोद्विग्नत्वादिति । येनेन्द्रेण बलाद्या असुरा नाशिताः, सोऽपि रावणादेवं भीत इति रावणस्य प्राबल्यातिशयो बलस्य शत्रुरित्यनेन व्यज्यते ।

अलं०—इन्द्रस्य भयरूपाद्दोषादैरावतादीनां सलीलयातेषु दोषत्वकल्पनमित्युल्लासालंकारः । प्रशंसाया एकतो निषिध्यान्यत्र व्यवस्थापनमिति परिसंख्या । इन्द्रगतं भयं व्यङ्ग्यम् ।

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः ॥४३॥

अ०—अधीरलोचनः कौशिकः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनं सोढुम् अशक्नुवन् हेमाद्रिगुहागृहान्तरं प्रविश्य बिभ्यद् दिवसानि निनाय ।

व्याक०—अधीरे लोचने यस्य सः अधीरलोचनः । सहस्रं रश्मयो यस्य तस्य सहस्ररश्मेः । हेमाद्रेः गुहा (तत्पु०) गृहमिव, (उपमि०) तस्य अन्तरं हेमाद्रिगुहागृहान्तरम् । सोढुम्-सहतेः शक्नोतावुपपदे तुमुन् । अशक्नुवन्-शक्नोतेः हेतौ शतृप्रत्ययः । प्रविश्य-प्रपूर्वाद् विशतेर्ल्यप् । बिभ्यद्-बिभेतेः-लटो शतृप्रत्ययः "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुमभावः । निनाय नयतेर्लिट् ।

व्याख्या—अधीरे-अस्थिरे (एकत्र भयाद्, अपरत्र तेजसोऽसहनात्) लोचने-नेत्रे यस्य, तथोक्तः, *कौशिकः-इन्द्रः (पक्षे उलूकः) सहस्ररश्मेरिव-सूर्यसदृशस्य, यस्य-रावणस्य, दर्शनम्-अवलोकनम्, सोढुम्, अशक्नुवन्-अपारयन्, हेमाद्रेः-सुरालयस्य पर्वतस्य, गुहागृहम्-गृहसदृशं गह्वरम्, तस्य अन्तरम्-अन्तः प्रदेशे, प्रविश्य-प्रवेशं कृत्वा, बिभ्यद्-त्रस्यन्, तत्रापि भीत्या वेपमान एव, † दिवसानि-दिनानि, निनाय-अतिवाहितवान् ।

भावा०—इन्द्रस्य रावणात्तथा भयमासीद् यथा रावणस्य दर्शनमपि तस्योद्वेगकरं बभूव । तस्य दर्शनाय तन्नेत्रयोर्धैर्यं नासीत् । तेन नाहं रावणं पश्येयम्, न वा रावणो मां पश्येदिति, स मेरोर्गुहायामन्तर्निवासं कृतवान् । तत्रापि च भयेन वेपमान एवासीत् । यथा उलूकः सूर्यस्य दर्शनं कर्तुं न

* महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहेषु कौशिकः—इत्यमरः ।

† वा तु क्लीबे दिवसवासरौ—इत्यमरः ।

शक्नोति, (तस्य नेत्रयोस्तद्दर्शनशक्तिर्नास्ति) इति दर्शनं परिहरन् दिवसे पर्वतगुहास्वन्तास्तिष्ठति तद्वदेवेति ।

अलं०—सहस्ररश्मेरिवेत्युपमा । रावण उपमेयः, कौशिकेन असह्यदर्शनत्वं समानो धर्मः । कौशिक इति पदस्य प्राकरणिकोऽर्थः इन्द्रः, उलूकस्तु व्यङ्ग्योऽर्थः, अभिधाया प्रकरणेन नियन्त्रणात् । सा च व्यञ्जना वाच्याया उपमाया अङ्गम् । इन्द्रस्योलूकोपमापि व्यङ्ग्या । इन्द्रगतं भयं च व्यङ्ग्यम् ।

बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनाद् विकीर्णलोलाग्निकणं सुरद्विषः ।
जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम् ॥५४॥

अ०—बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनाद् विकीर्णलोलाग्निकणम् (अत एव) अप्रसहिष्णु वैष्णवं चक्रम् जगत्प्रभोः अस्य सुरद्विषः अधिकन्धरम् न अक्रमत ।

व्याक०—बृहति शिलायामिव निष्ठुरे (उपमान०कर्म०) कण्ठे (कर्म०) घट्टनाद् बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनाद् । हेतौ-पञ्चमी । घट्टनादिति घट्टयतेर्ल्युट् । विकीर्णा लोलाः अग्नेः कणाः यस्य येन वा तद् विकीर्णलोलाग्निकणम्, विकीर्णेति किरतेः क्तान्तम् । सुरान् द्वेष्टीति तस्य सुरद्विषः " सत्सूद्विषः " इति क्विप्, उपपदसमासः । कन्धरायामित्यधिकन्धरम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । " अव्ययीभावश्च " इति नपुंसकत्वात् " ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य " इति ह्रस्वान्तता । अप्रसहिष्णु ' षह मर्षणे अभिभवे च ' धातोः " अलंकृञ्निराकृञ् " इति इष्णुच् । विष्णोरिदं वैष्णवम्, " तस्येदम् " इत्यण् । चक्रमिति क्रियतेऽनेनेति " घञर्थे कविधानम् " " द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम् " इति वार्तिकेन द्वित्वम् । अक्रमत-क्राम्यतेर्लङ्, " वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः " इत्यनेन वृत्तौ (अप्रतिबन्धे) आत्मनेपदम् ।

व्याख्या—बृहति-महति, शिलायामिव-प्रस्तरघनवद् निष्ठुरे-अतिकठिने कण्ठे-ग्रीवायाम्, घट्टनाद्-अभिघाताद्, विकीर्णाः-इतस्ततः क्षिप्ताः,-प्रस्फुरिताः, लोलाः-चञ्चलाः, अग्निकणाः-स्फुलिङ्गाः, यस्य येन, वा तादृशम्, अत एव, कुण्ठितया अप्रसहिष्णु-अनभिभावकम्, वैष्णवम्-विष्णोः, चक्रम्-सुदर्शनाख्यमायुधम्, जगत्प्रभोः-भुवनत्रयैकस्वामिनः, अस्य, सुरद्विषः-राक्षसस्य-रावणस्य * अधिकन्धरम्-ग्रीवायाम्, न अक्रमत-अप्रतिहतं न प्रवर्तते स्म ।

* कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि-इत्यमरः ।

भावा०—न केवलमिन्द्रस्यैव दुर्दशानेन रावणेन कृता अपि तु अन्येऽपि पराभूताः। तथा हि-यदानेन जगत्प्रभुत्वमधिकृत्य सुरैर्द्वेष आरब्धः, तदा सुरपक्षपातिना विष्णुनाप्यनेन सह संग्रामः कृतः, तत्र च सुदर्शनं चक्रं तेनास्य शिरः कर्तितुं क्षिप्तम्। यच्चक्रं कदाचिदपि क्वचिदपि मोघं न दृष्टम्, तदेवास्य ग्रीवां प्राप्य नैष्फल्यमलभत। शिलेव निष्ठुरा रावणस्य ग्रीवा, चक्रस्य संघर्षात् प्रस्तरादिव ततोऽग्निकणा निष्पेतुः, न तु चक्रं तां कर्तितुं समर्थमभूदिति।

अलं०—'विष्णुना नायं पराभूतः' इति प्रस्तुतस्यार्थस्य 'चक्रं नाक्रमत' इति प्रस्तुतेनैव कारणेन द्योतनात् प्रस्तुताङ्कुरः। शिलानिष्ठुरकण्ठेत्युपमा।

विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः।
निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकं प्रकम्पयामास न मानसं न सः॥५५॥

अ०—सः दन्तीव विभिन्नशङ्खः (सन्) मदेन कलुषीभवद् निरस्तगाम्भीर्यम् अपास्तपुष्पकं मनुष्यधर्मणः मानसं मुहुः न प्रकम्पयामास [इति] न।

व्याक०—विभिन्नः शङ्खो येन सः विभिन्नशङ्खः, विभिन्न इति भिनत्तेः क्तान्तम्, निरस्तं गाम्भीर्यं यस्य तद् निरस्तगाम्भीर्यम्, निरस्तेति 'असु क्षेपणे' धातोः क्तः, गाम्भीर्यमिति-गम्भीरशब्दाद् भावे ष्यञ्। अपास्तं पुष्पकं यस्मात् तत्, अपास्तानि पुष्पाणि यस्य तच्च अपास्तपुष्पकम्, द्वितीयबहुव्रीहौ "शेषाद् विभाषा" इति कप्। अपास्तेति अपपूर्वाद् अस्यतेः पूर्ववत् क्तः। मनुष्यस्येव धर्मो (श्मश्रुलत्वादिः) यस्य तस्य मनुष्यधर्मणः। लाक्षणिकपूर्वपदो बहुव्रीहिः। "धर्मादनिच् केवलात्" इत्यनिच् समासान्तः। मानससम्बन्धे षष्ठी। अकलुषं कलुषं भवत् कलुषीभवत्, च्विरभूततद्भावे, अप्रथमासामानाधिकरण्ये शतृप्रत्ययः। प्रकम्पयामास-कम्पतेर्णिजन्ताल्लिटि रूपम्, अस्तेरनुप्रयोगः। 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने नञ्द्वयम्" इति वामनोक्तदिशा निषेधसंभावनां निरस्य प्रकृतार्थे दार्ढ्यबोधनाय नञ्द्वयम्। मदेन-करणे तृतीया।

---

* शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्री-इत्यमरः। शङ्खो निध्यन्तरे कम्बुललाटास्थिनखेषु च इति विश्वः।

व्याख्या—सः-रावणः, दन्तीव-हस्ती यथा तथा, विभिन्नः-विघट्टितः, *शङ्खः-कुबेरस्य निधिविशेषः, (हस्तिपक्षे कम्बुः) येन तथाभूतः सन्, मदेन-गर्वेण, (हस्तिपक्षे दानजलेन) कलुषीभवत्-क्षुब्धताम् (पक्षे आविलत्वं च) प्राप्नुवद्, निरस्तम्-दूरीकृतम्, गाम्भीर्यम्-अविकारिता, (पक्षे अगाधत्वं च) यस्य तथाभूतम्, अपास्तम्-अपहस्तितम्-बलाद् गृहीतम्, पुष्पकम्-पुष्पकाख्यं विमानं यस्मात् तथाभूतम् । (पक्षे अपास्तानि-शुण्डादण्डलीलया लूनानि, पुष्पाणि-कुसुमानि, यस्य तथाभूतम्) *मनुष्यधर्मणः-कुबेरस्य, मानसम्-†मनः, (पक्षे मानसाख्यं सरश्च) मुहुः-भूयो भूयः, न प्रकम्पयामास-न क्षोभयामास, इति न, अपि तु प्रकम्पयामासैव।

भा०—इदानीं कुबेरपराभवो वर्ण्यते-यथा कश्चिन्मत्तो हस्ती मानसाख्यमतिविशालं कुबेरस्य सरः प्रविश्य भूयो भूयस्तद् विक्षोभयेत्, तथा, रावणेन कुबेरस्य मानसं (मनः) भूयो भूयस्त्रासाकुलमक्रियत । हस्ती हि सरसि शङ्खान् भिनत्ति, रावणेन च कुबेरस्य शङ्खाख्यः परमो निधिर्भिन्नः-नाशितः। (कुबेरो हि देवानां निधेरधिपः, निधेर्नामसु शङ्ख इति परमो निधिरुच्यते, एकदशशतादिषु गणिताङ्केषु शङ्ख इति चरमा संख्या संस्कृते, तत्संख्यो निधिः शङ्खः । रावणेन कुबेरस्य निधिरपहृत इति शङ्खाख्यो निधिः कुबेरस्य नष्टः । इह कुबेरस्य मानसं प्रकृतम्, तस्य शङ्खो भिन्न इत्युक्त्या तथा कुबेरः पराभूतो यथा तन्मनसापि शङ्खाख्यो निधिर्विस्मृतः, न तन्मनस्यपि शङ्खस्य पुनःप्राप्तेराशाऽवशिष्टाभूदिति द्योतितम्) किं च हस्ती मदजलेन सरः कलुषतां नयति, रावणेनापि कुबेरमानसं मदेन कलुषतां नीतम् । य एव कुबेरस्य मद इतः पूर्वं चित्तसमुन्नतेर्हेतुरभूत्, स एव पराभवे सति चेतः कलुषीचकार, 'अहो ईदृशोऽहमप्यनेन पराभूतः' इति विशेषेण खेदोदयात्, हस्तिनालोड्यमानस्य सरसो गाम्भीर्यमपयाति, यदेव सरो जनैरगाधमिति मन्यते, तस्यैवाविलतां दृष्ट्वा गाधतां सर्वेऽपि जानन्ति । रावणेनापि कुबेरमनसो गाम्भीर्यं नामाविकारित्वं दूरीकृतम् । कुबेरचेतस्यपि अधैर्यलक्षणा

---

* मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः इति कुबेरनामस्वमरः ।

† मानसं सरसि स्वान्ते इति विश्वः ।

विकारिता सर्वैर्दृष्टा । किं च हस्ती सरसः पुष्पाण्यपहरति, रावणेनापि कुबेरस्य पुष्पकमपहृतम् । (अत्रापि कुबेरमनसोऽपि पुष्पकमपहृतमिति व्यङ्ग्यं पूर्ववदनुसंधेयम्) । कुबेरो हि महामहिमशालीति तस्य भयाभाव-संभावना समुदयेत, तन्निरसनाय नञ्द्वयम् । कदाचित् शङ्खो भिन्नः कदाचित् पुष्पकमपहृतम्-इत्येवमादिरीत्या भूयो भूयः प्रकम्पनं सम्यङ् निबद्धम् ।

अलं०—श्लेषानुप्राणिता उपमा । मल्लिनाथस्तु प्रकृताप्रकृतश्लेषमेवाह, तद्रभसात् । कुबेरस्य भयं व्यङ्ग्यम् ।

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।
प्रहर्तुरेवोरगराजरज्जवो जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥५६॥

अ०—रणेषु प्रचेतसा प्रहिताः उरगराजरज्जवः तस्य सरोषहुङ्कारपराङ्मुखी-कृताः (अत एव) सभयाः (सत्यः) जवेन प्रहर्तुः एव कण्ठं प्रपेदिरे ।

व्याक०—उरगराजा रज्जव इव उरगराजरज्जवः, सभया इति विशेषणानुरोधेन पूर्वपदार्थप्रधान उपमितसमासः, अथवा उरगराजानां रज्जवः इति विग्रहः, राहोः शिर इत्यादिवत् षष्ठी । उरगराजशब्दे राजशब्दः प्रशंसावाची, तस्य चोरगशब्देन सह "प्रशंसावचनैश्च" इति कर्मधारयः, "राजाहः सखिभ्यष्टच्" इति टच् समासान्तः । उरगेति-"उरसो लोपश्च" इति उरउपपदाद् गच्छतेर्डः सलोपश्च । रोषेण सह वर्तते, तादृशेन, (तुल्ययोगे बहु०) हुङ्कारेण पराङ्मुखीकृताः सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः । रोषेति रुष्धातोर्घञ् । हुङ्कारेति कृधातोर्घञि, तेन हुमित्यनुकरणशब्दस्य, समासः । पराङ्मुखीकृतेति-पराङ् मुखं यासां ता इति बहुव्रीहेरभूततद्भावे कृयोगे च्विप्रत्ययः । पराङिति परापूर्वाद् 'अञ्चु' धातोः क्विन् । भयेन सह वर्तमानाः सभयाः, भयशब्दो बिभेतेरच्प्रत्ययान्तः । प्रहिताः प्रपूर्वाद् 'हि गतौ' धातोः क्तः । प्रहर्तुः-हरतेस्तृच्, कण्ठसम्बन्धे षष्ठी । प्रपेदिरे-पद्यतेर्लिटि झप्रत्यये रूपम् । जवेन करणे तृतीया । प्रचेतसेति प्रहिणोतेः कर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—रणेषु-संग्रामेषु, प्रचेतसा-वरुणेन, प्रहिताः-प्रेरिताः-उरगराज-रज्जवः-नागपाशाः, तस्य-रावणस्य, सरोषेण-क्रोधसहितेन, हुङ्कारेण-हुंशब्देन,

पराङ्मुखीकृताः-परावर्तिताः, अत एव सभयाः-भीताः सन्तः जवेन-वेगेन, प्रहर्तुः-नागपाशप्रेरयितुः, प्रचेतस एव, कण्ठम्-ग्रीवाम्, प्रपेदिरे-प्रापुः, तस्य कण्ठं जगृहुरित्यर्थः ।

भा०—वरुणोऽप्येवं पराभूतः । संग्रामे यदा वरुणेन स्वीयो नागपाशो रावणं बन्द्धुं क्षिप्तः, तदा रावणेन सक्रोधं हुंशब्दः कृतः । तेन भीता नागा रावणस्य समीपं गन्तुमशक्नुवन्तः परावृत्य वरुणस्यैव कण्ठे पतितास्तमेव बबन्धुः । अमोघानां तेषां क्वचित्साफल्यस्यावश्यंभावात् । अनेन रावणस्यालौकिको महिमाविष्कृतः, दिव्यान्यायुधान्यपि ततो भयमासादितवन्तीति ।

अलं०—परापकाराय प्रवृत्त्या स्वस्यैवानर्थसंबन्ध इति विषमोऽलंकारः । सभया इति कण्ठप्राप्तौ हेतुगर्भम्, तेन परिकरः ।

परेतभर्तुर्महिषोऽमुना धनुर्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः ।
हृतेऽपि भारे महतस्त्रपाभराद्रुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥२७॥

अ०—अमुना धनुः विधातुम् उत्खातविषाणमण्डलः परेतभर्तुः महिषः भारे हृते अपि महतः त्रपाभराद् भृशानतं शिरः दुःखेन उवाह ।

व्याक०—उत्खातं विषाणयोर्मण्डलं यस्य स उत्खातविषाणमण्डलः । उत्खातेति उत्पूर्वात् खनतेः क्तः, "जनसनखनाम्....." इत्यात्वम् । परेतानां भर्तुः परेतभर्तुः, परेतेति परापूर्वाद् एतेः क्तः । त्रपैव भरः, तस्मात् त्रपाभरात्, त्रपेति 'त्रपूष् लज्जायाम्' धातोः-"षिद्भिदादिभ्योऽङ्" ततष्टाप् । भरः-भरणमिति "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति सूत्रेण प्रायेण संज्ञायामिति व्याख्यामनुसृत्य घप्रत्यः । क्रैयादिकाद् भृधातोः "ॠदोरप्" इति मल्लिनाथः । भृशमानतं भृशानतम्, केवलसमासः । भार इति बिभर्तेर्भावे घञ् । उवाह-वहतेर्लिटि णलि रूपम् । "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" इत्यनेन संप्रसारणम् । 'वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणमिति' मल्लिनाथव्याख्यायां दृश्यमानः पाठस्त्वपपाठः, णलः कित्त्वासंभवात् । अमुना-उत्खननकर्तरि तृतीयान्तम् । दुःखेनेति तृतीया प्रकृत्यादित्वात् ।

व्याख्या—अमुना-रावणेन, धनुः-शार्ङ्गं कार्मुकम्, विधातुम्-निर्मातुम्, उत्खातम्-उत्पाटितम्, विषाणयोः-शृङ्गयोः, मण्डलम्-वलयं यस्य तथाभूतः,

परेतभर्तुः-यमस्य, वाहनं-महिषः, भारे-विषाणरूपे शिर स्थिते, हृते-दूरीकृतेऽपि, महतः, त्रपाभराद्-लज्जारूपाद् भाराद्, भृशम्-अत्यर्थम्, आनतम्-नम्रम्, शिरः-मस्तकम्, दुःखेन-अतिकृच्छ्रं यथा तथा, उवाह-वहति स्म ।

भा०—यमपराभवो वर्ण्यते-यदा स्ववाहनं महिषमारुह्य यमो रावणेन युयुधे, तदा तं पराजित्य रावणेन विचारितम् 'एतन्महिषस्य शृङ्गयोर्धनुः श्रेष्ठं निर्मीयते, विष्णोः शार्ङ्गं धनुः श्रूयते, ममापि तथास्तु' इति । इत्थं विचार्य तेन यमवाहनस्य महिषस्य शृङ्गमण्डलमुत्पाटितम् । यद्यप्येवं शृङ्गभारापनयेन महिषस्य शिरः सुस्थितं समुन्नतं भवेदिति संभावितमासीत्, परं लज्जारूपो भारस्तथा तच्छिरसि पतितः येन तत्पूर्वापेक्षयाप्यवनतमभूत् । कृच्छ्रेण च तस्य धारणं महिषेणाक्रियत । 'पराभूतस्य मे धिक् शिरः प्रदर्शनम्' इति तन्मनसि निर्वेदोदयात् ।

अलं०—प्रस्तुतो यमपराभवः प्रस्तुतेनैव तद्वाहनपराभवेन द्योतित इति प्रस्तुताङ्कुरः । हृतेऽपि भारे नतमिति विरोधं मल्लिनाथ आह । कुवलयानन्दमते तु पूर्वरूपमत्रालंकारः । तदुक्तं तत्र ' पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि । दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्काञ्चीरत्नैर्महन्महः ' इति । त्रपाभर इति अवनतिहेतुत्वसाधर्म्यात् त्रपायां भरत्वोत्प्रेक्षा विरोधानुप्राणितेति मल्लिनाथः । त्रपायां भरत्वारोपाद्रूपकमिति तु युक्तं भाति, उत्प्रेक्षावाचकादर्शनात्, तदुपस्थापकाभावाच्च ।

स्पृशन् सशङ्कः समये शुचावपि स्थितः कराग्रैरसमग्रपातिभिः ।
अघर्मधर्मोदकविन्दुमौक्तिकैरलञ्चकारास्य वधूरहस्करः ॥४८॥

अ०—अहस्करः शुचौ समये स्थितः अपि सशङ्कः असमग्रपातिभिः कराग्रैः स्पृशन् अघर्मधर्मोदकविन्दुमौक्तिकैः अस्य वधूः अलंचकार ।

व्याक०—शङ्कया सह वर्तमानः सशङ्कः । " गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य " इति ह्रस्वः । न समग्रं पतन्तीति तैः असमग्रपातिभिः, समग्रेति क्रियाविशेषणे उपपदे पततेर्णिनिः, ततो नञ्समासः । न घर्मा घर्मोदकस्य विन्दवः, त एव मौक्तिकानि, तैः अघर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकैः । " मन्थौदन ॰ " इत्यादिना उदकशब्दस्योदादेशस्तु न, विकल्पात् । करणे तृतीया । मुक्ता एव मौक्तिकानि,

" विनयादिभ्यष्ठक् " । अहः करोतीत्यहस्करः, " दिवाविभानिशा··· " इति टः, उपपदसमासः । कस्कादित्वान् सः । स्पृशन्-स्पृशतेः हेतौ शतृप्रत्ययः । अलंचकार-करोतेर्लिट् । वधूरिति तत्कर्म । समये-अधिकरणे सप्तमी । कराग्रैः-स्पर्शनकरणे तृतीया ।

व्याख्या—*अहस्करः-सूर्यः, † शुचौ ‡ समये-ग्रीष्मकाले (पक्षे शुचौ-पवित्रे, समये-आचारे) स्थितोऽपि-वर्तमानोऽपि, सशङ्कः-सभयः, असमग्रम्-असम्पूर्णं पतन्तीति तथाभूतैः (नचेदिमास्तापमनुभवेयुरिति हेतोः) संकुचितवृत्तिभिरिति यावत. (पक्षे हस्तस्पर्श उद्वेजको न भवेदिति व्यवहितैरेव कार्यं संपादयद्भिः §कराणाम्-रश्मीनाम् (पक्षे हस्तानाम्) अग्रैः-अग्रभागैः, स्पृशन्-आमृशन्, अघर्माः-अनुष्णाः, § घर्मोदकस्य विन्दवः-स्वेदजलकणाः, त एव मौक्तिकानि-मुक्ताफलानि, तैः, अस्य-रावणस्य, वधूः-स्त्रियः, अलंचकार-भूषयामास ।

भावा०—तेन पराभूतो भीतः सूर्योऽपि तदनुगतिं चक्रे-इत्युच्यते । ग्रीष्मेऽपि काले तदन्तःपुरे सूर्य उद्दण्डं न तपति स्म, रावणस्य वधूनां तापानुभवो मा भूदिति । किन्तु स्वस्वभावोऽपि यथा न विरोधितः स्याद् रावणस्यापि च यथा प्रियं भवेदिति विचार्य भीतभीतः कथंचित्किरणैस्तथा तद्वधूः स्पृशति स्म-यथा स्वेदकणा मौक्तिकवत्तच्छरीरांगान् मण्डयेयुः, तापानुभवश्च कथंचिदपि तासां न भवेदिति । अत्र च पद्ये राजावरोधे प्रसाधकस्य पुरुषविशेषस्य वृत्तान्तोऽपि श्लिष्टैर्विशेषणैः प्रतीयते, स हि शुचौ समये-पवित्र आचारे स्थितोऽपि भूषणार्थं मया स्पृश्यमानानि वधूनामङ्गानि दृष्ट्वा प्रभोर्वधूनां वा अविश्वासो मा भूदिति भीत एव पूर्णं करस्पर्शमकृत्वैव चातुर्येण

---

* ' भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः-इति सूर्यनामस्वमरः ।

† शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपि । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्-इति विश्वः ।

‡ समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः-इत्यमरः ।

§ करो वर्षोपले पाणौ रश्मौ प्रत्ययशुण्डयोः-इति मेदिनी, बलिहस्तांशवः कराः-इत्यमरश्च ।

§ घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्बुनोरपि-इति रामाश्रमी ।

मौक्तिकैर्वधूनां मण्डनं करोतीति ।

अलं०—अनुगतिरूपेण कार्येण सूर्यपराभवो द्योतित इति अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तुताङ्कुरो वा । अप्रस्तुतस्य प्रसाधकवृत्तान्तस्य प्रतीत्या च समासोक्तिः । इह अनुष्णाः स्वेदबिन्दव आसन्नमरणानामेव भवन्तीति आयुर्वेदप्रसिद्धेः भीतेन सूर्येण रावणस्त्रीणां तदुत्पादनमनुचितं निबद्धमिति दोषं केचिदाहुः ।

कलासमग्रेण गृहानमुञ्चता मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा ।
विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥५१॥

अ०—कलासमग्रेण गृहान् अमुञ्चता मनस्विनीः उत्कयितुं पटीयसा रतिं वितन्वता इन्दुना विलासिनः तस्य नर्मसाचिव्यं न अकारि (इति) न ।

व्याक०—कलाभिः समग्रेण कलासमग्रेण । कलाभिरिति तृतीया प्रकृत्यादित्वात् । "तृतीया" इति योगविभागात्समासः । नर्मणि साचिव्यं नर्मसाचिव्यम्, साचिव्यमिति सचिवशब्दाद् भावे ष्यञ्, करोतेरुक्ते कर्मणि प्रथमा । मनस्विनीः-मनःशब्दाद् विनिः, नान्तत्वाद् ङीप् । उत्कयितुमिति तुमुन्नन्तस्य कर्मणि द्वितीया 'उत्क उन्मनाः' उत्काः कर्तुम्-उत्कयितुम्, उत्कशब्दात् "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच्, ततः ज्ञानात्यर्थकेनार्हत्यर्थकेन वा पटीयःशब्देन योगे तुमुन् । पटीयसी-पटुशब्दादतिशयार्थे ईयसुन् । रतिम्-रमतेःक्तिन्, विलासिनः-विपूर्वाल्लसतेः "वौ कषलसकत्थस्रम्भः" इत्यनेन घिनुण् । साचिव्यसम्बन्धे षष्ठी । अकारि-कर्मणि लुङ्, इन्दुनेति तत्कर्तरि तृतीया, पूर्ववत् प्रकृतार्थे दार्ढ्यबोधनाय नञ्द्वयोपादानम् ।

व्याख्या—*कलाभिः-षोडशांशैः (नर्मसचिवपक्षे कामशास्त्रप्रसिद्धाभिश्चतुःषष्ट्या कलाभिः) समग्रेण-सम्पूर्णमण्डलेन (पक्षे-अपरिहीणेन) गृहान् अमुञ्चता-सदा तत्प्रासादेष्वेव निवसता-तत्सेवकत्वं प्राप्नुवता, मनस्विनीः-मानिनीः, उत्कयितुम्-उत्कण्ठिताः कर्तुम्, तन्मन उल्लासयितुम्, पटीयसा-चतुरेण, एकत्र चन्द्रिकाभिः, अपरत्र चतुरोक्तिभिः, रतिम्-रागम्, वितन्वता-वर्धयता, इन्दुना-चन्द्रमसा, विलासिनः-क्रीडाशीलस्य, तस्य-रावणस्य, नर्म-

* काले शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशे कलने कला-इति वैजयन्ती ।

साचिव्यम्-*क्रीडासम्बन्धिमन्त्रित्वम्, न अकारि-न कृतम्, इति न, अपि तु कृतमेव । यद्वा विलासिनः तस्य रावणस्य, रतिम् अनुरागम्, वितन्वता-इति व्याख्येयम् ।

भावा०—चन्द्रस्यापि भयादनुगतिर्वर्ण्यते-चन्द्रो हि भीतस्तद्दण्डभयात्सदा तद्गृहेष्वेव निवसन् तस्य नर्मसचिवतां गतः । चतुरोक्तिभिरुपहासादिभिर्विनोदयन् स्त्रीणां रागविवर्धकः सर्वकलाभिज्ञो राज्ञां नर्मसचिवो भवति । चन्द्रमा अपि तद्वत् कलाभिः परिपूर्णः (कलाधर इति हि स प्रसिद्ध्यति) (परिपूर्णमण्डल एव रावणगृहे निवसति स्म, न तु ह्रासवृद्धिशीलः) । अच्छाभिश्चन्द्रिकाभिः काममुद्दीपयन् स मानवतीरपि रावणप्रिया उत्कण्ठिताः करोति स्म, तासां तद्विषये रावणस्य च रतिं वर्धयति स्म । एवं रावणं प्रसादयन् कालं यापयामास ।

अलं०—पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुताङ्कुरो वा । नर्मसाचिव्यमकारीति निदर्शना, गम्यं रूपकं वा । कलादिशब्दगतः श्लेषस्तदङ्गम् ।

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाविधित्सया नूनमनेन मानिना ।
न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥६०॥

अ०—नूनं मानिना अनेन विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाविधित्सया जातु उद्धृतम् वैनायकं एकं विषाणम् अद्य अपि पुनः न प्ररोहति ।

व्याक०—† लीलाया उचिता लीलोचिताः, दन्तस्य पत्रिका दन्तपत्रिकाः, प्रकृतिविकृतिभावः षष्ठ्यर्थः । विदग्धानां लीलोचिता दन्तपत्रिकाः तासां विधित्सया विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाविधित्सया । विदग्धा लीलो यासां ता विदग्धलीलाः, तासामुचिता दन्तपत्रिका इति मल्लिनाथः । विधित्सेति विपूर्वाद् दधातेः सन्, " सनिमीमाघुरभ···· " इति इस् । " अत्र लोपोऽभ्यासस्य " ततः " अप्रत्ययात् " इत्यकारः प्रत्ययः । ततः स्त्रियां टाप् । हेतौ तृतीया । मानिना-मानोऽस्यास्तीति " अत इनिठनौ " उद्धरणकर्तरि तृतीया । उधृद्तम्-उत्पूर्वाद् हरतेः क्तः । विनायकस्येदं वैनायकम्, "तस्येदम्"

* क्रीडा लीला च नर्म च-इत्यमरः ।

† लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभावप्रभवक्रियासु-इति विश्वः ।

इति शैषिकोऽण् । प्ररोहति-'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' वर्तमाने लट् ।

व्याख्या—नूनम्-संभाव्यते, यद् मानिना-अहं सर्वतो महीयान् इत्यभिमानवता, अनेन-रावणेन, विदग्धानाम्-चतुराणाम्, लीलायाः-विलासस्य, उचिताः-योग्याः, विलासार्था, याः दन्तपत्रिका-दन्तनिर्मितकर्णभूषणानि, तेषाम्-विधित्सया-विधातुमिच्छया, * जातु-कदाचित्, उद्धृतम्-उत्पाटितम्, वैनायकम-विनायकस्य-गणेशस्य, एकम्, † विषाणम-दन्तः, अद्यापि, पुनः-भूयः, न प्ररोहति-न प्रादुर्भवति । मल्लिनाथस्तु विदग्धा लीला यासां ता विदग्धलीलाः-चतुरविलासिन्यः, तासामुचिता या दन्तपत्रिका, तद्विधित्सया इत्यादि व्याख्यातवान् । तत्र च विदग्धलीलापदेन विलासिनीनां प्रतीतिर्व्यवहिता कष्टाद्भवतीति कष्टाख्यमर्थदोषं स्वयमुद्भाव्य 'विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रिकाविधित्सया' इति पाठं कवीन्द्रः स स्वयं क्लृप्तवान् । वयन्तु महाकविविन्यस्तमेव पाठमकष्टं व्याख्यातपूर्वं साधु मन्यामहे इति युक्तायुक्तं सहृदया विवेचयन्तु ।

भावा०—गणेशस्यापि पराभवो रावणेन कृत इत्येषोऽर्थ उत्प्रेक्षामुखेन कविना निबध्यते । एवं संभाव्यते, यद्रावणस्य विदग्धतया कदाचन स्वप्रियाणां कृते नूतनहस्तिदन्तरचितकर्णाभरणांस्येच्छा मनसि प्रादुरभूत् । तदर्थं तेन सर्वश्रेष्ठहस्तिदन्तलाभाय गणेशस्यैको दन्त उत्खातः । स च तथा समूलमुत्पाटितो बलेन, यथा पुनः प्ररोहोऽपि तस्य नाभूत्, अतएव गणेशस्यैकदन्तता जाता ।

अलं०—उत्प्रेक्षा । दन्तोत्पाटनकार्यमुखेन पराभवः प्रत्यायित इत्यप्रस्तुतप्रशंसा मुख्या ।

निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः ।
प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥६१॥

अ०—निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसा अपि ऊरुषु लोलचक्षुषः तस्य प्रियेण प्रकम्पनेन अनपराधबाधिताः सुराः अनुचकम्पिरे ।

---

* कदाचिज्जातु-इत्यमरः ।

† विषाणं पशुश्रृङ्गे स्यात् क्रीडाद्विरददन्तयोः-इति विश्वः ।

व्याक०—निशान्ते नारीणां (तत्पु०) परिधानानां (ष० तत्पु०) धूननेन (ष० तत्पु०) स्फुटम् (तत्पु०) आगः यस्य तेन निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसा । परिधानम्-परिधीयते इति दधातेः कर्मणि ल्युट् । धूननेति चौरादिकाद् धून्धातोर्भावे ल्युट्, "धूञ्प्रीञोर्नुग् वक्तव्यः" । लोले चक्षुषी यस्य तस्य लोलचक्षुषः । अपराधस्याभावः अनपराधम्, अर्थाभावेऽव्ययी भावः, तत्र बाधिता अनपराधबाधिताः । यद्वा-अपराधेन बाधिता इति समस्य तदनु नञ्समासः । प्रकम्पनेन-प्रकम्पत इति प्रपूर्वात् कम्पतेः "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति युच् । अनुचकम्पिरे-कम्पतेः कर्मणि लिटि झप्रत्यये रूपम् । प्रियेणेति तत्कर्तरि तृतीया, सुरा इति उक्ते कर्मणि प्रथमा । ऊरुषु-इत्यधिकरणसप्तमी ।

व्याख्या— * निशान्ते-गृहे-अन्तःपुरे, नारीणाम्-रावणवधूनाम्, †परिधानानि-अधोवस्त्राणि, तेषां धूननेन-कम्पनेन, स्फुटम्-प्रकटम्, ‡आगः-अपराधो यस्य तादृशेनापि, §ऊरुषु-तासां नितम्बाधोभागेषु, 𝔖लोले-सतृष्णे, चक्षुषी-नेत्रे, यस्य, तस्य-रावणस्य, प्रियेण-प्रियकर्त्रा, प्रकम्पनेन वायुना, अनपराधबाधिताः-अपराधाभावेऽपि (राजपुरुषैः) पीडिताः, सुराः, अनुचकम्पिरे-अनुकम्पिताः । यद्वा-अपराधेन बाधिता न अभूवन्-इत्येव अनुकम्पिताः।

भावा०—वायुरपि पराभूतस्ततः शङ्कित एवासीदित्युच्यते । यदा वायुः प्रवहति, तदा अन्तःपुरस्त्रीणां परिधानवसनानि प्रकम्पितानि स्थानादपसरन्ति, स्त्रीणां परिधानवस्त्रापसारणं च महानपराध इति तस्य प्रचण्डो दण्डः संभावित आसीत् । परं सौभाग्याद्विपरीतमेव जातम्, सुन्दरीणां तासामूर्वादिगुप्ताङ्गदर्शनेच्छा विलासिनो रावणस्य सदैव जागर्त्ति, सा च वायुना कृते वस्त्रापसारणे विनैवायासं पूर्तिं गतेति वायुरयं प्रत्युत रावणस्य प्रियकरत्वेन

* निशान्तं गृहशान्तयोः इति विश्वः ।

† अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके-इत्यमरः ।

‡ पापापराधयोरागः इत्यमरः ।

§ सक्थि क्लीबे पुमानूरुः इत्यमरः ।

𝔖 लोलश्चलसतृष्णयोः इत्यमरः ।

प्रियो बभूव । ततश्चास्य दण्डकथा तु दूरे आस्ताम्, येऽन्येऽपि सुरा विनैवापराधं राजपुरुषैः पीडिता आसन्, तेऽपि वायुना रावणाय निवेद्य पीडाया मोचिता इति मल्लिनाथानुसारी भावः । यद्वा-यदि वायोरपराधो रावणेन गण्येत तदैकस्यास्य प्रबलेनापराधेन तज्जातीयाः सर्वेऽपि सुरा दण्डिताः स्युः, परं रावणेन न तस्यापराधोऽपराधपक्षे गणित इति देवेषु दण्डोऽपि न पातितः, इयमेव देवेषु मरुतोऽनुकम्पाऽभूत्, यत्तेषां दण्डनं नाभूदिति ।

अलं०—अप्रस्तुताख्यानेनानेन वायोर्दण्डयोग्यतारूपपराभवप्रत्यायनादप्रस्तुतप्रशंसा । दोषोऽपि गुणपक्षे परिणत इत्युल्लासः ।

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।
बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनुस्तनूनपाद् धूमवितानमाधिजैः ॥६२॥

अ०—तस्य महीयसां महसां जनाभिभाविना महिम्ना मुहुः तिरस्कृतः तनुः तनूनपाद् आधिजैः बाष्पैः द्विगुणीकृतं धूमवितानम् बभार ।

व्याक०—जनानाम् अभिभाविना जनाभिभाविना, अभिभाविशब्दः अभिपूर्वाद् भवतेस्ताच्छील्यणयन्तः । न पातयतीति नपाद्, पातयतेः क्विप्, "नभ्राणनपाद्....." इति निपातनाद् नञः प्रकृतिभावः, तन्वाः नपात् तनूनपाद् । धूमस्य वितानं धूमवितानम् । महीयसाम्-महच्छब्दादीयसुन् । महतो भावो महिमा तेन महिम्ना, महच्छब्दात् "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा"। तिरस्करणकर्तरि तृतीया । आधेर्जातैः आधिजैः, "पञ्चम्यामजातौ" इति जनेर्डः । द्वौ * गुणौ (आवृत्ती) यस्य तद् द्विगुणम् । अद्विगुणं द्विगुणं कृतं द्विगुणीकृतम्, च्विः । बभार-भरतेर्लिट् । बाष्पैः-हेतौ तृतीया ।

व्याख्या—तस्य-रावणस्य, महीयसाम्-अतिमहताम्, महसाम्-तेजसाम्, जनाभिभाविना-लोकतिरस्कारिणा, महिम्ना-महत्त्वेन-प्रभावेण, मुहुः-भूयः, तिरस्कृतः-अभिभूतः, अत एव तनुः-कृशः, तनूनपाद्-अग्निः, † आधिजैः-आधिः-मानसी व्यथा, तज्जैः-तदुत्पन्नैः, ‡बाष्पैः-अश्रुजलैः, यद्वा-निःश्वासो-

* गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु-इति वैजयन्ती ।

† पुंस्याधिर्मानसी व्यथा इत्यमरः ।

‡ बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः-इति विश्वः ।

ष्पाभिः, द्विगुणीकृतम्-द्विरावर्तितम्-द्विगुणतां नीतम्, * धूमवितानम्-धूमस्य विस्तारम्, यद्वा धूमरूपं मण्डपम्, बभार-दधार ।

भा०—अग्निपराभव आख्यायते-यद्यप्यग्निरतितेजस्वी, तथापि रावणस्य लोकातिशायिनस्तेजसोऽग्रे तस्य तेजोऽभिभूतमिति पराभवशोकेनाग्निः कृशतां गतः, शोकजनितैरश्रुभिश्च धूममण्डलं तस्य प्रवृद्धम्, तथा च तदग्रेऽग्निर्न प्रचण्डं ज्वलति स्म, धूमायमान एव दृश्यते स्म ।

अलं०—धूमस्य द्वैगुण्यासंबन्धेऽपि संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिरिति मल्लिनाथः । यदि त्वग्नेः स्फुटमप्रज्वलनं धूमायमानत्वं च मुख्यं मन्यते, तर्हि शोककृशत्वं बाष्पैर्धूमस्य द्विगुणीभावश्च तत्र हेतुत्वेनोत्प्रेक्षित इति गम्या हेतूत्प्रेक्षा ।

परस्य मर्मोविधमुज्झतां निजं द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ।
तमिद्धमाराधयितुं सकर्णकैः कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥६३॥

अ०—इद्धं तम् आराधयितुं परस्य मर्माविधं निजं द्विजिह्वतादोषम् उज्झताम् फणिनाम् अजिह्मगामिभिः सकर्णकैः कुलैः भुजङ्गता न भेजे ।

व्याक०—द्वे जिह्वे यस्य, तस्य भावः द्विजिह्वता, तत्र (सैव) वा दोषः, तं द्विजिह्वतादोषम् । न जिह्मं गच्छन्तीति तैः अजिह्मगामिभिः । क्रियाविशेषण-जिह्मोपपदाद् गच्छतेर्णिनिः, ततो नञ्समासः । कर्णाभ्यां सह वर्तन्ते इति सकर्णाः, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः, सकर्णा एव सकर्णकाः, स्वार्थे कः । मल्लिनाथोक्तः "शेषाद् विभाषा" इति समासान्तः कप् तु न, शेषाधिकारस्थादेव बहुव्रीहेः तेन कब्विधानात् । पक्षे कर्णैन श्रावन्ति इति कर्णकाः, कर्णकैः सह वर्तमानैः सकर्णकैः । कर्णशब्दात् "प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च" इति णिच्, ततो ण्वुल् । 'ञिइन्धी दीप्तौ' धातो कर्तरि क्तप्रत्यये इद्धम् । मर्म विध्यति तं मर्माविधम्, मर्मोपपदाद् 'व्यध्' धातोः क्विप्, "अहिज्या" इति संप्रसारणम्, "नहिवृति···" इत्यनेन पूर्वपदस्य दीर्घः । उज्झताम्-'उज्झ उत्सर्गे' धातोः शतरि रूपम् । भुजङ्गता-भुजैर्गच्छन्तीति भुजोपपदाद् गच्छतेः "गमेः सुपि वाच्यः" इति डः ।

* वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम्-इति मेदिनी ।

"खच्च डिद्वा वाच्यः" इति डित्त्वाट्टिलोपः, खित्त्वान्मुम्, भावे तल्। भजनक्रियाया उक्ते कर्मणि प्रथमा । भेजे-भजतेः कर्मणि लिट्, कुलैरिति तत्कर्तरि तृतीया, फणिनामिति कुलसम्बन्धे षष्ठी ।

व्याख्या —इद्धम्-दीप्तम्-अत्युग्रम्, तम्-रावणम्, आराधयितुम्-प्रसादयितुम्, परस्य-स्वेतरस्य, मर्माविधम्-यस्मिन् शरीरावयवे पीडिते प्राणोत्क्रमणं भवति तन्मर्म, हृदयादि, (खलपक्षे कुलाचारव्रतानि मर्मशब्देनोच्यन्ते) तद् विध्यति भिनत्ति तथा भूतम्, निजम्-स्वकीयम्, द्विजिह्वतादोषम्-*द्विजिह्वतायाम्-सर्पत्वे, यो दोषः-दृष्टिविषत्वादि, यद्वा-द्विजिह्वाधारणरूप एव दोषः, (खलपक्षे द्विजिह्वता-सूचकता-पिशुनता, सैव दोषः) तम्, उज्झताम्-त्यजताम्, फणिनाम्-सर्पाणाम्, अजिह्मगामिभिः-अकुटिलगतिभिः-करचरणादिमद्विग्रहधारित्वाद् ऋज्वीं गतिं स्वीकृतवद्भिः, (खलपक्षे अकुटिला, गतिः-व्यापारः-व्यवहारो येषां तथा भूतैः) सकर्णकैः-(चक्षुःश्रवस्त्वं विहाय) आविष्कृतकर्णैः (खलपक्षे कर्णको नियन्ता-नायकः, तत्सहितैः) कुलैः-समूहैः, †भुजङ्गता-सर्पता-भुजगामित्वम् (खलपक्षे विटत्वम्) न भेजे-न स्वीकृता, अपि तु त्यक्ता ।

भा०—सर्पा अपि रावणभयात् स्वीयं सर्पवेषं सर्पधर्मं च विहाय मनुष्यवद्विग्रहं विधाय विचेरुः । द्विजिह्वता, कुटिला गतिः, भुजगमनं, कर्णाभावश्च तेषां शारीरा धर्माः, ते तैस्त्यक्ताः, मनुष्यवद्विग्रहो धृतः । दर्शनेन परस्य मर्मणि विषं संक्रमय्य तन्मारणं तेषां जातिधर्मः, सोऽपि तैः परित्यक्तः, न कमपि सर्पा दशन्ति स्मेति । अत्र पद्ये सर्पवर्णनपरे विशेषणसाम्यात् खलवृत्तमपि प्रतीयते । खला अपि स्वीयेन पिशुनतादोषेण प्रभुसविधे तत्तदुच्चावचं संसूच्य परस्य मर्मसु-कुलाचारव्रतादिषु प्रहरन्ति-तानि दूषयन्ति, कुटिलव्यवहाराश्च भवन्ति, परस्त्रीषु प्रवृत्तिरूपं विटत्वं च तेषां स्वाभाविकम् । तानेतान् दोषान् रावणभयाद्विहाय वेषेण व्यवहारेण च तेऽपि ऋजवो बभूवुः । रावणेन खलानमीदृशानां नियन्तारः स्थापिताः तद्वशगास्ते न कदाप्यन्यथाकर्तुं प्रबभूवुरिति ।

---

* द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ इत्यमरः । † भुजङ्गो विटसर्पयोः इतिहलायुधः ।

अलं०—प्रस्तुतेन सर्पवृत्तान्तेन अप्रस्तुतखलव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः । यद्वा—खलवृत्तमपि राज्ञः प्रभावे वर्ण्यमाने प्रकृतमेवेति प्रकृतेन प्रकृतान्तरप्रतीतेः प्रस्तुताङ्कुरः कुवलयानन्दमते, श्लेषस्तदङ्गम् ।

तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।
गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्तिभिश्चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥६४॥

अ०—तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः गृहीतदिक्कैः अपुनर्निवर्तिभिः दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यम् अलम्भि ।

व्याक०—तदीयानां मातङ्गानां (कर्म०) घटाभिः (ष० तत्पु०) विघट्टितैः (तत्पु०) तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः, तस्य इमे तदीयाः, "वृद्धाच्छः" । घटाभिरिति घटधातोः "घटादयः षितः" इति षित्त्वात् "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । विघट्टितेति विपूर्वाद् घट्टयतेः क्तः । कटस्थलेभ्यः प्रोषितानि दानवारीणि येषां तैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः । प्रोषितेति प्रपूर्वाद् वसतेः कर्तरि क्तः, "वसतिक्षुधोरिट्" । गृहीता दिशः यैस्तैः गृहीतदिक्कैः । "शेषाद् विभाषा" इति कप् । दिश् शब्दः दिशतेः क्विबन्तः शस्य षडगकाः । न पुनर्निवर्तन्ते इति तैः अपुनर्निवर्तिभिः । निपूर्वाद् वर्ततेर्णिनिः, ततः पुनरित्यव्ययेन केवलसमासः, ततो नञ्समासः । दिशां गजैः दिग्गजैः । याथार्थ्यम्-अर्थमनतिक्रम्य यथार्थम्, पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । ततो भावे ष्यञ् । लभतेः उक्ते कर्मणि प्रथमा । अलम्भि-लभतेः कर्मणि लुङ् । "विभाषा चिण्णमुलोः" इति विकल्पान्नुमागमः ।

व्याख्या—तदीयानाम्-रावणस्य, मातङ्गानाम्-हस्तिनाम्, *घटाभिः-घटनाभिः-व्यूहैः, विघट्टितैः-अभिहतैः, अत एव †कटस्थलेभ्यः-गण्डस्थलेभ्यः, प्रोषितानि-अपगतानि, दानवारीणि-मदजलानि, येषां तथाभूतैः, गृहीताः-संश्रिताः, दिशः, (दिशामन्ताः) यैस्तादृशैः, अपुनर्निवर्तिभिः-पुनर्देशमिममनागच्छद्भिः, भयात् तत्रैव स्थितैः, दिग्गजैः-ऐरावतपुण्डरीकादिभिः, चिराय-बहुकालपर्यन्तम्, याथार्थ्यम्-अनुगतार्थनामकत्वम्-दिगवस्थितिरूपम्, अलम्भि-प्राप्तम् ।

---

* गजानां घटना घटा इत्यमरः । † गण्डः कटो मदो दानमित्यमरः ।

भा०—ऐरावतादीनां दिग्गजानां पराभव उत्प्रेक्षामुखेन वर्ण्यते । नन्वेते गजाः सदा दिशामन्तेष्वेव स्थिताः श्रूयन्ते, न कदाप्यत्रागच्छन्ति, न च कस्यापि दृष्टिपथमवतरन्तीति को हेतुः ? एवं संभाव्यते-रावणस्य गजघटाभिरेते संघर्षेषु कदर्थिताः । तत एव पराभवदुःखेन एषां मदजलमपि शुष्कम् । भयाच्च पलायिता एते दिगन्तान् श्रिताः । तथा च भयं जातम्, यदद्यापि न निवर्तन्ते । अत एव नामसाफल्यमेभिर्लब्धम् । दिगाश्रिताः गजा-दिग्गजाः-इति दिगाश्रयणेन नाम्नोऽनुगतार्थता जाता ।

अलं०—गम्या हेतूत्प्रेक्षा । नाम्नो निरुक्त्या विचित्रार्थकल्पनान्निरुक्तिनामालङ्कारः कुवलयानन्दमते ।

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः सुरेन्द्रबन्दीश्वसितानिलैर्यथा ।
सचन्दनाम्भः कणकोमलैस्तथा वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्ववौ ॥६२॥

अ०—सोष्मणः तस्य वपुः अभीक्ष्णम् उष्णैः अपि सुरेन्द्रबन्दीश्वसितानिलैः यथा निर्ववौ, तथा सचन्दनाम्भःकणकोमलैः जलार्द्रापवनैः न (निर्ववौ) ।

व्याक०—ऊष्मणा सहितस्य सोष्मणः । सुरेन्द्रस्य बन्द्यः, तासां श्वसितानि, तेषाम् अनिलैः सुरेन्द्रबन्दीश्वसितानिलैः । करणे तृतीया, श्वसितानि-श्वस् धातोः " नपुंसके भावे क्तः " । चन्दनस्य अम्भः, तस्य कणाः, तैः सह वर्तमानाः कोमलाश्च सचन्दनाम्भःकणकोमलाः, तैः । जलार्द्राणां पवनैः जलार्द्रापवनैः । करणे तृतीया । निर्ववौ-निरुपसर्गाद् 'वा गतिगन्धनयोः' धातोर्लिट् "आत औ णलः" ।

व्या०—सोष्मणः-ऊष्मणा-गर्वेण सहितस्य-दृप्तस्य, तस्य-रावणस्य, वपुः-शरीरम्, अभीक्ष्णम्-अत्यर्थम्, उष्णैः-शोकसंतप्तैरपि, सुरेन्द्रस्य-देवराजस्य, बन्द्यः-रावणेन बन्दीकृताः स्त्रियः, तासां श्वसितानिलैः-निःश्वासमारुतैः, यथा-येन प्रकारेण, *निर्ववौ-निर्वृतिम्-शान्तिम्, आप, तथा, सचन्दनाम्भःकणैः-चन्दनोदकबिन्दुसहितैः, कोमलैः-मृदुभिः, † जलार्द्राणाम्-जलेनार्द्राणां ताल-

---

* निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे-इति वैजयन्ती ।

† धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनं च तत्, जलेनार्द्रे जलार्द्रा स्याद्-इति वैजयन्ती ।

वृन्तानाम्, पवनैः-समीरैः, न निर्ववौ । मल्लिनाथस्तु सोष्मणः-स्मरज्वरेण सहितस्येति व्याख्यातवान् । तत्र स्मरज्वरार्तस्य स्त्रीणां शोकोष्णैर्निःश्वासमारुतैः कथं निर्वृतिर्भवेदिति स एव मनाङ् निध्यायतु । गर्वितस्य तु शत्रुस्त्रियो दुःखिनीर्दृष्ट्वा निर्वृतिरुपपत्तिसिद्धैव ।

भावा०—रावणः सततं गर्वोष्मणाभिपरीतः, तस्य चोष्मशान्तिर्न चन्दनजलार्द्रतालवृन्तपवनैर्बभूव, अपि तु वन्दीकृतानां सुरस्त्रीणामुष्णोष्णैर्निःश्वासमारुतैर्बभूव । निःश्वसतीः शत्रूणां स्त्रियो दृष्ट्वा तस्य मनसि कापि शान्तिरुदियायेति । गर्विष्ठानां स्वभावसिद्धमिदम् यत्ते शत्रून् स्वेन पीडितान् दृष्ट्वा कमप्यानन्दं विन्दन्तीति ।

अलं०—उष्णैः श्वसितैर्निर्वृतिरिति विरूपकार्यजननाद्विषमः ।

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।
प्रसूनक्लृप्तिं दधतः सदर्तवः पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥६६॥

अ०—वर्षाः तपेन हिमागमः शरदा च शिशिरः वसन्तलक्ष्म्या समेत्य सदा प्रसूनक्लृप्तिं दधतः ऋतवः अस्य पुरे वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ।

व्याक०—प्रसूनानां क्लृप्तिं प्रसूनक्लृप्तिम्, क्लृप्तिमिति 'कृपू सामर्थ्ये' धातोः क्तिन्नन्तम् । "कृपो रो लः" इति लत्वम् । वास्तव्याश्च ते कुटुम्बिनः वास्तव्यकुटुम्बिनः, वसन्तीति वास्तव्याः, "वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च" । कुटुम्बीति कुटुम्बशब्दाद् "अत इनिठनौ" । समेत्य-'सम्' 'आङ्' एतत्पूर्वाद् इण् धातोर्ल्यप् । प्रत्येकमृतवोऽत्र कर्तारः, समुदायस्तु ययुरिति क्रियायाः कर्तेति 'अवयवान्नातिरिच्यते समुदायः' इति पक्षमाश्रित्य समानकर्तृकतोपपाद्या । तपेनेत्यादिसर्वास्तृतीयाः सहार्थयोगे । विनापि तद्योगं तृतीयेति स्वीकरात् ।

व्याख्या—*वर्षाः-प्रावृट्-ऋतुः, तपेन-ग्रीष्मेण, हिमागमः-हेमन्तः, शरदा-शरदृतुना, च-किंच, शिशिरः-शीतर्तुः-वसन्तलक्ष्म्या-कुसुमाकरश्रिया, समेत्य-संयुज्य-मिथुनीभूय-एकतां प्राप्य, सदा-सर्वदा, † प्रसूनक्लृप्तिम्-कुसुम-

* स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः-इत्यमरः ।

† प्रसूनं पुष्पफलयोः-इत्यमरः ।

सम्पत्तिम्, दधत-धारयन्तः, ऋतवः-वसन्ताद्याः, अस्य-रावणस्य, पुरे-नगरे लङ्कायाम्, वास्तव्यकुटुम्बिताम्-सकुटुम्बं सततनिवासित्वम्, ययुः-प्रापुः, तत्र निवासिनः गृहमेधिन इवाभवन्निति यावत् ।

भावा०—षड्तुषु त्रये कुसुमसम्पत्तिर्भवति, त्रये च न, परमृतुभिरपि रावणस्यानुगतिः कर्तव्यासीदिति कुसुमवता त्रयेण कुसुमाभाववत्त्रयं स्वस्वरूपेऽनुप्रवेशितम् । वर्षासु कुसुमसमृद्धिः, ग्रीष्मे च नेति वर्षा ग्रीष्मेण संगताः, तथैव पुष्पसमृद्धिमती शरद् हेमन्तेन, तथाभूतो वसन्तश्च शिशिरेण सङ्गतः, एवं च रावणस्य पुरे सर्वेषु ऋतुषु पुष्पादिसमृद्धिरविच्छिन्नासीत् । सततं च ऋतव इमे नगरवासिन इव पूर्णसमृद्धया लङ्कायां न्यवात्सुः । इह एकैकस्य ऋतोर्नाम पुल्लिङ्गमभिहितम्, तत्सङ्गतस्यापरस्य च स्त्रीलिङ्गम्. तदर्थमेव पुल्लिङ्गस्यापि वसन्तशब्दस्य लक्ष्मीशब्दसामानाधिकरण्यं प्रकल्प्य स्त्रीत्वमुपकल्पितम्, तत्रापि च पुष्पादिसमृद्धिमतां सुकुमाराणां स्त्रीत्वम्, कर्कशप्रायाणांच पुंस्त्वं विन्यस्तम् । प्रसूनशब्दश्च पुत्रं स्मारयति, तेन कृतविवाहा इमे पुत्रपौत्रादिकुटुम्बमुत्पादयन्तस्तत्र निवसन्ति स्मेति सचमत्कारं स्थिरनिवासिता सिध्यति, सोऽयमर्थः-वास्तव्यकुटुम्बितां ययुरित्यनेन स्फुटतां नीत इति गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

अलं०—सर्वर्तूणां युगपत्सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धाभिधानात्सम्बन्धातिशयोक्तिरिति मल्लिनाथः । वास्तव्यकुटुम्बितां ययुरिति गम्योत्प्रेक्षा । व्यङ्ग्यं भावार्थे दर्शितम् ।

अमानवं जातमजं कुले मनोः प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।
मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः सदाभिमानैकधना हि मानिनः ॥६७॥

अ०—अमानवम् अजम् (अपि) मनोः कुले जातं प्रभाविनं (भवन्तम्) आत्मनः भाविनम् अन्तं जानन् अपि यः जानकीं न मुमोच, हि मानिनः सदा अभिमानैकधनाः (भवन्ति) ।

व्याक०—अभिमानः (एव) एकं धनं येषां ते अभिमानैकधनाः । अमानवम्-मनोरिमम् इति "तस्येदम्" इति शैषिकोऽण् । न जायत इत्यजम्- " अन्येष्वपि दृश्यते " इति जनेर्डः । जातमिति जनेः क्तान्तम् । " जन-

सन... " इत्यादिवत् । प्रभाविनम्-प्रभवतीति भवतेः " आभीक्ष्ण्ये णिनिः "। " प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च " इति विकल्पाद् णत्वाभावः । भाविनमिति भवतेः " भविष्यति गम्यादयः " इति भविष्यदर्थे णिनिः । अन्तम्-अन्तयतीति तत्करोतितिणिजन्तात् पचाद्यच् । जानन्-जानातेर्लटः शतृप्रत्ययः, तस्य अपिशब्देन संधौ " ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् " इति नुडागमः । जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी, तस्यापत्यमित्यण्, अणन्तत्वाद् ङीप् । मानिनः-" अत इनिठनौ "।

व्याख्या—अमानवम्-मनोरसम्बन्धिनम्-अनानुपम्, अजम्-अजन्मानमपि, मनोः कुले जातम्-मनुवंशे रामस्वरूपेणोत्पन्नम्, प्रभाविनम्-प्रभावशालिनम्-तेजस्विनम्, भवन्तम्, आत्मनः-स्वस्य, भाविनम् अन्तम्-भविष्यद्विनाशहेतुम्, जानन्-विदन्नपि, यः-रावणः, जानकीम्-सीताम्, न मुमोच-न तत्याज, हि-यतः,मानिनः-मनस्विनः, सदा-सर्वदा, अभिमानः-अहङ्कार एव, एकम्-मुख्यम्-अद्वितीयम्, धनं येषां तथाभूता भवन्ति ।

भावा०—भगवन् कृष्ण ! यदा भवान् अमानुषोऽपि, अजन्मापि देवैरभ्यर्थितस्तस्य रावणस्य वधाय मायामधिष्ठाय वैवस्वतस्य मनोर्वंशे समवतीर्णस्तदा रावणो भवत्प्रियां जानकीं जहार । भवताभियुक्तश्च स सर्वैः प्रबोधितोऽपि तां न प्रत्यार्पयत् । यद्यपि भवतो नारायणावतारत्वं स्वस्यैव च वधायावतरणं तस्य विदितमासीत्तथापि हृतस्य वस्तुनः प्रत्यर्पणे भीरुत्वप्रतीत्या-मानहानिः स्यादिति मान एव तेन मुख्यतया रक्षितो न तु तदग्रे प्राणा अपि गणिताः, इदमपि तस्य परममहत्त्वं यन्मानस्य प्राणाधिक्येन गणनमिति । अजो ऽपि कथं जात इति विरोधपरिहाराय प्रभाविनमिति विशेषणमुक्तम्, महानुभावानां विरुद्धधर्माश्रयणेऽपि न काचिदनुपपत्तिरिति ।

अलं०—सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासः, अमानवं मनोः कुले जातमिति विरोधाभासः, स चापेरभावाद् गम्यः । प्रभाविनमिति साभिप्रायविशेषणदानात्परिकरः ।

स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन् भवानमुं वनान्ताद् वनितापहारिणम् ।
पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥६८॥

अ०—भवान् दाशरथिः भवन् आबद्धचलज्जलाविलं पयोधिं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा वनान्ताद् वनितापहारिणम् अमुन् हनिष्यति अदः स्मरति ।

व्याक०—चलन्ति जलानि यस्य स चलज्जलः, आबद्धश्चासौ-चलज्जलश्च, स चासौ आविलश्च आबद्धचलज्जलाविलः, बहुव्रीहिगर्भं कर्मधारयद्वयम् । अथवा आबद्धः चलद्भिर्जलैराविलश्चेति कर्मधारयतृतीयातत्पुरुषगर्भः कर्मधारयः । भवान्-भातेर्डवतुः, दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः "अत इञ्" भवन्-भवतेः 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति भूते लट्, तस्य हेतौ शत्रादेशः । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् दीर्घाभावः । विलङ्घ्य-विपूर्वाल्लघिधातोर्ल्यप् । हनिष्यति-"अभिज्ञावचने लृट्" इति भूतार्थे लृट् । अद इत्यनेन परामृश्यमानो वाक्यार्थः स्मरतौ कर्म । वनान्ताद्-अपादाने पञ्चमी । लङ्काम् "अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि" इति निकषाशब्दयोगे द्वितीया ।

व्याख्या—भवान्, दाशरथिः भवन्-दशरथपुत्ररूपेणावतीर्णः सन्, आबद्धम्-शिलादिभिर्बद्धसेतुम्, अत एव चलन्ति-क्षोभं प्राप्तानि, जलानि यस्य तथाभूतं (चलद्भिः-संक्षुभ्यद्भिः जलैर्वा) आविलम्-पङ्किलम्, पयोधिम्-समुद्रम्, विलङ्घ्य-उत्तीर्य, लङ्कां * निकषा-लङ्कायाः समीपे, वनान्ताद्-दण्डकारण्यप्रदेशाद्, वनितापहारिणम्-सीतापहर्तारम्, अमुम्-रावणम्, हनिष्यति-अवधीत्, इत्यदः, स्मरति-प्रत्यभिजानाति, प्रश्नकाकुः ।

भा०—भगवन् कृष्ण ! जानकीनिमित्ते वैरे त्वयैवासौ रावणोऽपि समुद्रे सेतुं बद्ध्वा निहतः-इति मन्ये त्वया विस्मृतं न स्यात् ।

अलं०—वनितापहारिणमिति हनने हेतुगर्भमिति काव्यलिङ्गम् । विलं विलामिति यमकम् ।

अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरामवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् ।
तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते सम्प्रति सोऽप्यसः परैः ॥६६॥

अ०—अथ सम्प्रति छलनापरः एषः शैलूषः भूमिकामिव अपराम् उपपत्तिम् अवाप्य शिशुपालसंज्ञया तिरोहितात्मा सः अपि परैः असः प्रतीयते ॥

व्याक०—छलना परा यस्य स छलनापरः, छलनेति तत्करोतीति णिजन्ताद्

* समयानिकषाशब्दौ सामीप्ये त्वव्यये मतौ । इति हलायुधः ।

" एयासश्चन्थो युच् " युवोरनाकौ । शिशुपाल इति संज्ञया शिशुपालसंज्ञया, संज्ञायतेऽनयेति संज्ञा, संपूर्वाद् ज्ञाधातोः " आतश्चोपसर्गे " इत्यङ् । तिरोहितः आत्मा यस्य स तिरोहितात्मा, तिरोहितेति तिरस्पूर्वाद् दधातेः क्तः । न सः असः, " एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि " इत्यत्रानञ् समासेति पर्युदासात् सुलोपो न । उपपत्तिमिति पद्यतेः क्तिन्नन्तम् । अवाप्य-अवपूर्वाद् आप्लृधातोर्ल्यप् । स्थित इत्यध्याहृतस्थितिक्रियया समानकर्तृकत्वं निर्वाह्यम् । प्रतीयते-प्रतिपूर्वाद् एतेः कर्मणि लट्, परैः-इति कर्तरि तृतीया, स इति उक्तं कर्म । अस इति तस्य विधेयविशेषणम् ।

व्याख्या—अथ राक्षसदेहत्यागानन्तरम्, सम्प्रति, छलनापरः-परप्रतारणाकुशलः, एषः-रावणः, *शैलूषः-नटः, †भूमिकाम्-रूपान्तरमिव, अपराम्, उपपत्तिम्-द्वितीयं जन्म, अवाप्य-प्राप्य, स्थितः, शिशुपालसंज्ञया-शिशुपाल इति नाम्ना, तिरोहितः-अन्तर्हितः-अप्रकटिततां गतः, आत्मा-स्वरूपं यस्य तथाभूतः सन्, सः अपि-रावणोऽपि, परैः-इतरैः, रहस्यानभिज्ञैरिति यावत्, असः-तद्भिन्नः, प्रतीयते-ज्ञायते ।

भा०—यथा कश्चिन्नटः रङ्गशालायां पूर्वं रूपं परित्यज्य रूपान्तरं गृह्णाति, तदा च स रूपवेषभाषादिभिः-अन्य एव लोकानां प्रतिभाति, तथा रावणोऽपीदानीं रूपान्तरं स्वीकृत्य पुनर्भूम्यां जातः, स इदानीं शिशुपाल इति नाम्ना प्रसिद्ध्यति । साधारणैर्लोकैश्च रावणादन्य एव प्रतीयते । परन्तु रहस्याभिज्ञास्तु जानन्ति यदयं रावण एवेति । एतेन शिशुपालस्य वधार्हता सूचिता ।

अलं०—शैलूष इवेत्युपमा । रूपान्तरपरिग्रहः साधारणो धर्मः । छलनापर इति रूपान्तरपरिग्रहे साभिप्रायमिति परिकरः । सोऽप्यस इति विरोधाभासः ।

स बाल आसीद् वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।
युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ॥७०॥

---

* शैलूषो नटभिल्लयोः-इति विश्वः ।

† भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे-इति विश्वः ।

अ०—सः बालः (सन्) वपुषा चतुर्भुजः आसीत्, मुखेन पूर्णेन्दुनिभः त्रिलोचनः, (आसीत्) सम्प्रति युवा (सन्) कराक्रान्तमहीभृत् उच्चकैः तेजसा असंशयं रविः (अस्ति)।

व्याक०—चत्वारो भुजा यस्य स चतुर्भुजः। पूर्णेन इन्दुना सदृशः, पूर्णेन्दुनिभः, करैः आक्रान्ता महीभृतो येन स कराक्रान्तामहीभृत्। आक्रान्तमहीभृतौ व्याख्यातपूर्वौ। संशयस्याभावोऽसंशयम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावः। उच्चकैः-अकजन्तम्। वपुषा मुखेनेत्युभयमपि "येनाङ्गविकारः" इत्यनेन तृतीयान्तम्, हानिवदाधिक्यस्यापि विकारत्वाद् इति मल्लिनाथः। अ...वपुर्नाङ्गम्. तथापि वपुष्मदपेक्षया तस्याङ्गत्वं न विरुद्धम्। प्रकृत्यादित्वाद् वा तृतीया बोध्या। रवित्वारोपे तेजसो हेतुत्वात् तेजसेति हेतौ तृतीया, प्रकृत्यादित्वात् तृतीया इति मल्लिनाथः।

व्याख्या—सः-शिशुपालः, बालः सन्-बाल्यावस्थायामितियावत्, वपुषा-शरीरेण, चतुर्भुजः-भुजचतुष्टयवान्, (विष्णुः) आसीत्, मुखेन, पूर्णेन्दुनिभः-पूर्णचन्द्रमस्तुल्यः, त्रिलोचनः-लोचनत्रयवान्, (शङ्करः) ...सीत्। सम्प्रति तु, युवा सन्-यौवने वर्तमानः, *करैः-राजग्राह्यभागैः (पक्षे अंशुभिः), आक्रान्ताः-अधिष्ठिताः, करदीकृता इति यावत्, (पक्षे व्याप्ताः) महीभृतः-राजानः, (पक्षे पर्वताः) येन तादृशः सन्, उच्चकैः-अतिमहता, तेजसा-प्रतापेन, असंशयम्-निस्सन्देहम्, रविः-रविसदृशः, अस्ति।

भा०—यदा शिशुपालो जन्म लेभे, तदा तस्य चत्वारो भुजाः, त्रीणि लोचनानि आसन्, मुखं चातिगौरं पूर्णचन्द्रतुल्यमासीत्। अत एव स तदानीं हरिहरसदृशः प्रतीयते स्म (इदं चतुर्भुजत्रिलोचनपदाभ्यां व्यञ्जितम्) परं पश्चात् तस्य भुजद्वयमेकं नेत्रं चान्तर्हितम्। इदानीं तु स द्विभुजद्विनेत्रोपि यौवनावस्थां प्राप्तः स्वप्रतापेन सूर्यसदृशो लक्ष्यते, यथा सूर्यः स्वकरैः (किरणैः) सर्वान् महीभृतः (पर्वतान्) व्याप्नोति, तथैवैतेनापि करैः सर्वे महीभृतः राजानः आक्रान्ताः-सर्वे राजानस्तदधीनतां स्वीकृत्य तस्मै करं ददति।

अलं०—पूर्णेन्दुनिभ इत्युपमा, रवित्वारोपाद् रूपकम्, तच्चाक्रान्तेत्यादि-

---

* बलिहस्तांशवः कराः।

श्लेषानुप्राणितम् । चतुर्भुजत्रिलोचनपदाभ्यामभिधामूलके हरिहरयोस्ताभ्यां शिशुपालोपमायाश्च ध्वनिः । मल्लिनाथस्तु रविरसंशयमित्युत्प्रेक्षामाह । मतान्तरे रत्नावल्यलङ्कारोऽपि । क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।

स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसामनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया ।
दशाननादीनभिराद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान् हसत्यसौ ॥ ७१ ॥

अ०—यदृच्छया स्वयं सुरदैत्यरक्षसाम् अनुग्रहावग्रहयोः विधाता असौ अभिराद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान् दशाननादीन् हसति ।

व्याक०—सुराणां दैत्यानां रक्षसां च, सुरदैत्यरक्षसाम् । दैत्यशब्दोऽप्यप्रत्ययान्तः । अनुग्रहस्य अवग्रहस्य च अनुग्रहावग्रहयोः । 'अनु' 'अव' एतौ पूर्वौ ग्रहेरप् । विधातेति तृजन्तस्य योगे कर्मणि षष्ठी । अभिराद्धाभिः देवताभिः वितीर्णः वीर्यस्य अतिशयो येभ्यस्तान् अभिराद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान् । अभिराद्धेति राध्नोतेः क्तान्तः । वितीर्णशब्दे तरतेर्निष्ठा । अतिशयः-शेतेः एरच् । दश आननानि यस्य स आदिर्येषां तान् दशाननादीन् । बहुव्रीहिद्वयम् । यदृच्छयेति हेतौ प्रकृत्यादित्वाद् वा तृतीया ।

व्याख्या—यदृच्छया-स्वेच्छया अपरतन्त्रः सन्नितियावत्, स्वयम्-स्वसामर्थ्येन, देवताप्रसादाद्यन्तरेणैव, सुराणाम्-इन्द्रादीनाम्, दैत्यानाम्-दितिसुतानाम्, रक्षसाम्-यातुधानानां च, अनुग्रहावग्रहयोः-दयादण्डयोः, विधाता-कर्ता, असौ-शिशुपालः, अभिराद्धाभिः-चिरं तपस्तप्त्वा आराधिताभिः, देवताभिः-ब्रह्मादिभिः, वितीर्णः-प्रसादरूपेण दत्तः, वीर्यातिशयः-पराक्रमाधिक्यम्, येभ्यस्तथाभूतान्, दशाननादीन्-रावणादीन्, हसति-तुच्छान् मन्यते ।

भावा०—अयं शिशुपालः पराक्रमविषये रावणादीनप्युपहसति, स्वापेक्षया तान् निकृष्टान् मन्यते । ते हि सुचिरं तपस्तप्त्वा देवताप्रसादेन पराक्रमातिशयं प्राप्तवन्तः, अयं तु स्वभावेनैव पराक्रमशाली यथा कामयते तथा देवान् दानवान् यातुधानांश्च, अनुकम्पते, दण्डयति च । तथा च देवतायत्तकैर्दैवशासकस्यास्य कथं तुल्यता ।

अलं०—रावणाद्यपेक्षया शिशुपालस्योत्कर्षवर्णनाद् व्यतिरेकः । शिशुपालगतो गर्वो भावः प्राधान्येन व्यज्यत इति भावध्वनिः ।

बलावलेपादधुनापि पूर्ववत् प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सतीव योषित् प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥७२॥

अ०—जिगीषुणा तेन बलावलेपाद् अधुना अपि पूर्ववद् जगत् प्रबाध्यते । सुनिश्चला प्रकृतिः सती योषिदिव भवान्तरेषु अपि पुमांसम् अभ्येति ।

व्याक०—बलस्य अवलेपाद् बलावलेपाद्, अवलेपेति लिपेर्भावे घञ् । हेतौ पञ्चमी । अन्ये भवा भवान्तराणि, तेषु । मयूरव्यंसकादिसमासः । जिगीषुणेति जायतेः सन्नन्ताद् उः, "सन्लिटोर्जेः" इति कुत्वम् । पूर्वस्मिन्निव पूर्ववत्, "तत्र तस्येव" इति वतिः । पूर्वशब्दोयं पूर्वजन्मपरः, । प्रबाध्यते-बाधतेः कर्मणि ल...नेति बाधनस्य कर्तरि तृतीया, जगत्-इति तस्यैव कर्म प्रथमान्तम् । सती-अस्तेः शतृप्रत्ययः, स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप् । सुनिश्चला-चलेः पचाद्यजन्तः । अभ्येति-अभिपूर्वाद् एतेर्लट् ।

व्याख्या—जिगीषुणा-सर्वान् अभिभवितुमिच्छुना, (नित्योत्साहवतेति मल्लिनाथः) तेन-शिशुपालेन, बलवलेपाद्-स्वभुजबलदर्पाद्, अधुना-इदानीमपि, पूर्ववत्-पूर्वजन्मनीव, जगत्-लोकः, प्रबाध्यते-पीड्यते । सुनिश्चला-अतिस्थिरा, प्रकृतिः-स्वभावः, सती योषिदिव-पतिव्रता स्त्री-यथा, भवान्तरेषु-अन्यजन्मस्वपि, पुमांसम्-पुरुषम्, अभ्येति-प्राप्नोति ।

भावा०—स्वबलदर्पाध्मातः स शिशुपालः सकललोकपराभवेच्छया यथा पूर्वजन्मनि हिरण्यकशिप्वादिरूपेण प्रजाः पीडयति स्म, तथैवेदानीमपि पीडयति, एष एवार्थ उत्तरार्धेन समर्थ्यते, यथा पतिपरायणा स्त्री अन्यजन्मन्यपि तमेव पतिं प्राप्नोति, तथैव सुस्थिरः स्वभावः जन्मान्तरेऽपि पुरुषमनुगच्छत्येव । अतः शिशुपालस्य पूर्वजन्मवद् जगत्पीडनं नातिविस्मयकरम् ।

अलं०—उपमापुरस्कृतोऽर्थान्तरन्यास इति मल्लिनाथः । विकस्वरालङ्कार इति कुवलयानन्दकृदादयः ।

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम् ।
शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो विपादनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

अ०—तद् विधेः उल्लङ्घितशासनम् एनं कीनाशनिकेतनातिथिम् विधेहि, हि शुभेतराचारविपक्त्रिमापदः असाधवः सतां विपादनीयाः(भवन्ति) ।

व्याक०—उल्लङ्घितं शासनं येन तम् उल्लङ्घितशासनम् । उल्लङ्घितमिति उत्पूर्वकलङ्घतेः क्तः, "नेडि" । शासनं शास्तेर्ल्युडन्तम् । कीनाशस्य निकेतने अतिथिं कीनाशनिकेतनातिथिम् । निकेतनेति निपूर्वात् 'कित निवासे' धातोः अधिकरणे ल्युट् । शुभात् इतरेण आचारेण विपक्त्रिमा आपदः येषां ते शुभेतराचारविपक्त्रिमापदः । विपक्त्रिमेति विपाकेन निर्वृत्ता इति 'डुपचष्' धातोः "ड्वितः क्त्रिः" "क्त्रेर्मम् नित्यम्" । एनम्-"द्वितीयाटौस्स्वेनः" इत्यन्वादेश एनादेशः । विधेहि-दधातेः प्रार्थनायां लोट् । "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इत्येत्वाभ्यासलोपौ । विपादनीयाः-विपूर्वात् पद्यतेर्णिजन्ताद् अनीयर् । सतामिति "कृत्यानां कर्तरि वा" इत्यनेन षष्ठी ।

व्याख्या—तत्-तस्मात् कारणात्, विधेः-ब्रह्मणः, उल्लङ्घितम्-अतिक्रान्तम्, शासनम्-आज्ञा, येन तथाभूतम्, एनम्-पूर्ववर्णितम्-शिशुपालम्, *कीनाशस्य-यमस्य, निकेतनम्-गृहम्, तत्र अतिथिम्-अभ्यागतम् . विधेहि-कुरु, यमगृहं प्रापय-मारयेतियावत् । हि-यतः, शुभेतरेण आचारेण-दुर्वृत्तेन, विपक्त्रिमाः-कालपरिपाकेन प्राप्ताः, आपदः-विपत्तयः-पतनानि, येषां तथोक्ताः, असाधवः-दुःशीला जनाः, सताम्-सज्जनानाम् (भवादृशाम्) विपादनीयाः-विनाशयितव्याः, भवन्तीतिशेषः ।

भा०—हे भगवन् ! अनेन शिशुपालेन विधेःशासनमुल्लङ्घितम्, यतोऽयं सुरासुराणां स्वयमेव शासकः संवृत्तः, यथेच्छं व्यवहरति, प्रजाः पीडयति च, तदेनं जहि । न चैतत् प्राघुणिकहस्तेन सर्पमारणम्, कुतः ? परपीडनपरा दुष्टा भवादृशां लोकरक्षणदीक्षितानां हन्तव्या एव भवन्ति । अतस्त्वयायं मारणीय एव । किंच तादृशदुष्टविनाशे तव निमित्तमात्रत्वं स्यात्, वस्तुतस्तु तेषां दुष्कर्मविपाक एव तद्विनाशहेतुः ।

अलं०—यमगृहप्रेषणस्य हेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गम् । उत्तरार्धे सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, शुभेतरेत्यादिविशेषणं साभिप्रायम् इति परिकरः ।

हृदयमरिवधोदयादुदूढद्रढिम दधातु पुनः पुरन्दरस्य ।

---

* 'कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोः' इति विश्वः ।

घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥७४॥

अ०—अरिवधोदयाद् उदूढद्रढिम पुरन्दरस्य हृदयं पुनः घनपुलकपुलोमजा-कुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वं दधातु ।

व्याक०—अरेर्वधस्य उदयाद् अरिवधोदयाद् । वध शब्दो व्याख्यातः । उदयादिति उत्पूर्वाद् एतेः "एरच्" । हेतौ पञ्चमी । उदूढः द्रढिमा येन तद् उदूढद्रढिम । उदूढेति उत्पूर्वाद् वहतेः क्तान्तम् । यजादित्वात् संप्रसारणम् । दृढस्य भावो द्रढिमा, दृढशब्दात् "पृथ्वादिभ्यः इमनिज्वा" "र ऋतो हलादेर्लघोः" इति ऋकारस्य रेफः । उदूढद्रढिम, द्रढिम्नी-द्रढिमनी, द्रढिमानि इत्यादिरूपाणि अवधेयानि । घनाः पुलका ययोः, तयोः पुलोमजायाः कुचाग्रयोः द्रुतं परिरम्भे निपीडनम्, तस्य क्षमत्वम् घनपुलकपुलोमजाकुचाग्र द्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् । घनेति "मूर्तौ घनः" इत्यनेन हन्तेरप्, घनादेशश्च निपात्यते । पुलोम्नः जाता पुलोमजा "पञ्चम्यामजातौ" जनेर्डः । द्रुतेति द्रवतेः क्तान्तः । परिरम्भ इति रभेर्घञन्तः, "रभेरशब्लिटोः" इति नुमागमः । निपीडनमिति पीडयतेर्ल्युडन्तम्, क्षमत्वम्-पचाद्यजन्तात् क्षमतेः भावे त्वः । पुरन्दरस्य-पुरो दारयतीति पुरुपपदाद् दारयतेः "पूः सर्वयोर्दारिसहोः" इति खच् । "खचि ह्रस्वः" "वाचंयमपुरन्दरौ च" इति निपातनाद् अदन्तत्वं मुमागमश्च ।

व्याख्या—अरिवधस्य-शत्रुनाशस्य, उदयात्-जननात्, (निश्चिन्ततया) उदूढः-धृतः, द्रढिमा-दृढता-धैर्यम्, येन तथाभूतम्, पुरन्दरस्य-इन्द्रस्य, हृदयम्-चेतः, पुनः-भूयोऽपि-पूर्वदेवेति यावत्, घनपुलकयोः-सान्द्ररोमाञ्चयोः, पुलोमजायाः-इन्द्राण्याः, कुचाग्रयोः-स्तनाग्रभागयोः, द्रुतपरिरम्भः-औत्सुक्यात् शीघ्रालिङ्गनम्, तत्र यन्निपीडनम्-विमर्दः, तस्य क्षमत्वम्-सामर्थ्यम्, दधातु-धारयतु ।

भा०—नारदः स्वामुक्तिमुपसंहरति-इत्थं शिशुपालोपद्रवैरिन्द्रस्य हृदयं सर्वदा चिन्तातुरं चञ्चलं च वर्तते । चित्तविक्षेपान्न मनागपि राज्योपभोगेऽस्य प्रवृत्तिर्भवति । वयं त्वाशंसामहे-यद् भवता शिशुपाले हते शत्रुविनाशाद् इन्द्रस्य हृदयं चिन्तात्यागेन दृढतां प्राप्नोतु, पुनरपि चायं पूर्ववद् ऐश्वर्योपभोगे

सामर्थ्यमासादयतु ।

अलं०—उद्भूढदृढिमेति विशेषणगम्या दार्ढ्यपदार्थस्य निपीडनक्षमतायां हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् । हृदयनिपीडनक्षमत्वसम्बन्धेप्यसम्बन्धोक्त्या अतिशयोक्तिः, वृत्त्यनुप्रासश्च, एषां परस्परं संसृष्टिरिति मल्लिनाथः ।

ओमित्युक्तवतोथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-
स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति ।
शत्रूणामनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति
व्योम्नीव भ्रुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥७५॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये कृष्ण-
नारदसम्भाषणं नाम प्रथमः सर्गः ।

अ०—तस्मिन् सुरमुनौ इति वाचं व्याहृत्य नभः उत्पतिते पुरः इन्दोः श्रियं बिभ्रति (सति) अथ ओम् इति उक्तवतः चैद्यं प्रति क्रुद्धस्य शार्ङ्गिणः वदने व्योम्नि इव अनिशं शत्रूणां विनाशपिशुनः केतुः भ्रुकुटिच्छलेन आस्पदं चकार ।

व्याक०—भ्रुकुटिरेवच्छलम्, भ्रुकुट्या वा छलं तेन भ्रुकुटिच्छलेन, प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । व्याहृत्य-'वि'-'आङ्' एतत्पूर्वाद् हरतेर्ल्यप् । उत्पतित इति पततेः क्तान्तम् । सति सप्तमी । बिभ्रति-बिभर्तेः शतरि रूपम् । चैद्यम्-चेदीनां जनपदानामयं-चैद्यः । "वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्" इतिञ्यङ् प्रत्ययः । प्रतिशब्दयोगे द्वितीया । क्रुद्धस्य-क्रुध्यतेः क्तान्तम् । शार्ङ्गिणः-शार्ङ्गशब्दाद् मत्वर्थीय इनिः । शार्ङ्गम् (शृङ्गनिर्मितं धनुर्विशेषः) अस्यास्तीतिविग्रहः । आस्पदं व्याख्यातम् । नभ इति उत्पतनकर्मणि द्वितीया ।

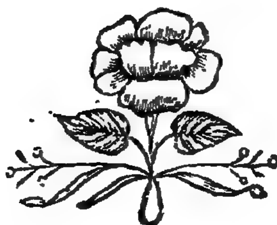
व्याख्या—तस्मिन्-इन्द्रसंदेशं श्रावयितरि, सुराणां मुनौ-नारदे, इति-पूर्वोक्ताम्, वाचम्-वाणीम्, व्याहृत्य-उक्त्वा, नभः-आकाशम्, उत्पतिते-उद्गते आकाशमार्गेण प्रस्थिते, पुरः-अग्रे, इन्दोः-चन्द्रमसः, श्रियम्-शोभाम्, बिभ्रति-धारयति सति, अथ-नारदवाक्यश्रवणसमनन्तरम्, ओम् इति-तथास्तु इति, उक्तवतः-कथितवतः, चैद्यं प्रति-शिशुपालं प्रति, क्रुद्धस्य-क्रोधवतः, शार्ङ्गिणः-हरेः-श्रीकृष्णस्य, वदने-मुखमण्डले, व्योम्नीव-आकाशे यथा, अनिशम्-सर्वदा, शत्रूणाम्, विनाशस्य, पिशुनः-सूचकः, केतुः-उत्पातसूचको ग्रहविशेषः,

भ्रुकुटिच्छलेन-भ्रूभङ्गव्याजेन, आस्पदम्-प्रतिष्ठाम्-स्थितिम्, चकार ।

भा०—नारदः श्रीकृष्णाय इन्द्रसंदेशं श्रावयित्वा आकाशमार्गेण प्रतस्थे, प्रस्थिताय तस्मै कृष्णेनापि इन्द्रसंदेशानुकूलं शिशुपालहननं प्रतिश्रुतम् । प्रतिनिवर्तितुमना नारदो यदाकाशमुद्गतः तदानीं प्रकृत्या स्वच्छशुभ्रः स चन्द्रवच्छोभते स्म । चन्द्रशोभां दधति नारदे व्योममार्गेण प्रस्थिते सति तदनुपदमेव चैद्यापकृतानि श्रुत्वा तदुपरि समुत्पन्नक्रोधस्य भगवतः कृष्णस्य मुखे भ्रुकुटि रुत्थिता । सा च तदानीं तथा प्रतीयते स्म यथाकाशे चन्द्रमसमनूत्थितः शत्रुनाशसूचकः केत्वाख्य उत्पातग्रहो भवेत् । तदुक्तं 'चन्द्रमस्युत्थितः क्षितीशानां विनाशकृत्' इति ।

अलं०—मुनेरिन्दुश्रियोऽयोगात् सादृश्याक्षेपान्निदर्शना । व्योम्नीवेत्युपमा । श्यामत्वं व्योमवदनयोः साधर्म्यम् । छलशब्देन भ्रुकुटित्वमपह्नुत्य केतुत्वारोपात् कैतवापन्हुतिः । तत्र पूर्वोक्तयोरपन्हवोपकारकत्वाद् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । 'अनेन वाक्यार्थभूतस्य वीररससहकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्वानुभावेन भ्रुकुट्या कारणभूतोऽनुमेयः, तथा तदविनाभूतस्याङ्गिनो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपनेय उत्साहोप्युत्पन्न एवेत्यनु संधेयम्' इति मल्लिनाथः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । यथा किरातार्जुनीये सर्गान्तिमश्लोकेषु मङ्गलाचरणरूपेण लक्ष्मीपदप्रयोगो दृश्यते, तथा तच्छायानुहारिण्यत्रापि सर्गान्त्यश्लोकेषु श्री-शब्दप्रयोगः, अत एव श्र्यङ्कमिदं काव्यम् ॥

इतिच्छात्रोपकारिण्यां महाकाव्यसंग्रहव्याख्यायाम्
अष्टमः सर्गः ।

॥ श्रीः ॥

महाकाव्य-संग्रहः ।

संग्रहे नवमः शिशुपालवधे द्वितीयः सर्गः ।

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ मुरं द्विषन् ।
अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत् कार्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

अ०—अथ यियक्षमाणेन पार्थेन आहूतः अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः मुरं द्विषन् कार्यद्वयाकुलः आसीत् ।

व्याक०—चैद्यमभिलक्ष्य अभिचैद्यम् । "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" इत्यनेनाव्ययीभावसमासः । अथवा 'अभि' इति पृथक् पदम्, तस्य "अभिरभागे" इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, चैद्यमिति तद्योगे "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" । कार्ययोः द्वयेन आकुलः कार्यद्वयाकुलः । कार्येति "विभाषा कृवृषोः" इति करोतेर्वैभाषिकण्यदन्तः । द्वयेति द्विशब्दादवयवे तयप्, तस्य "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा" । यष्टुमिच्छता यियक्षमाणेन, यजतेः सन्नन्ताच्छानच् । पार्थेन "तस्येदम्" इति शैषिकोऽण् । तन्नामिकाण् तु न शक्यः "द्यचः" इति ठका तद्बाधात्, आह्वानकर्तरि तृतीया । आहूतः-आङ्पूर्वाद् 'ह्वेञ्' धातोः क्तः, संप्रसारणम् । प्रस्थातुमिच्छुः प्रतिष्ठासुः-प्रपूर्वात् तिष्ठतेः सन्, तत उः । द्विषन्-द्वेष्टेः "द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्ययः । "द्विषः शतुर्वा" इति वैकल्पिकषष्ठीनिषेधात् 'मुरम्' इति कर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—अथ-इन्द्रसंदेशश्रवणसमनन्तरम्, यियक्षमाणेन-राजसूयेन यष्टुमिच्छता, पार्थेन-पृथापुत्रेण, युधिष्ठिरेण, आहूतः-निमन्त्रितः, अभिचैद्यम्-शिशुपालं प्रति, प्रतिष्ठासुः-युद्धार्थं प्रस्थातुमिच्छुः, मुरं द्विषन्-मुरारिः-श्रीकृष्णः, कार्यद्वयेन-कार्ययोः-यज्ञोपगमनशिशुपालनिहननरूपयोः कर्तव्ययोः, द्वयेन-द्वितयेन, आकुलः-सचिन्तः, आसीत् । राजसूययज्ञ उपस्थाय सुहृत्कार्यं वा

सम्पाद्यम्, इन्द्रसंदेशेन शिशुपालं निगृह्य देवकार्यं वा साध्यमिति कार्ययोर्विषये संदिहानोभूदित्यर्थः ।

भा०—भगवान् कृष्णो यावद् इन्द्रसंदेशेन प्रजोपद्रवकारिणं शिशुपालमभिषेणयितुमिच्छति तावत् स राजसूयेन यष्टुमिच्छता युधिष्ठिरेण यज्ञे सन्निधातुं निमन्त्रितः, ततः स युगपदावश्यककार्यद्वयप्रसक्त्या शिशुपालो वा निहन्तव्यः, यज्ञे वा सन्निधातव्यमित्येवं निर्धारयितुं नाशकत् । तन्मनः सन्देहदोलायितमभूत् ।

अलं०—अत्र पद्ये कविना वक्ष्यमाणमन्त्रणावताराय तद्बीजरूपेण संदेहः... ...तः । पार्थेनेतिविशेष्यं पितृष्वसुः पृथायाः पुत्रस्याह्वानं पालनीयमिति साभिप्रायम्, एवं मुरं द्विषन्-इति देवोपद्रवकारिमुरवृत्तान्तस्मारणेन कृष्णस्य शिशुपालप्रत्यवस्थाने साभिप्रायमिति परिकराङ्कुरः ।

साधमुद्धवसीरिभ्यामथासावासदत् सदः ।
गुरुकाव्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥ २ ॥

अ०—अथ असौ अभिनभः गुरुकाव्यानुगां चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत् उद्धवसीरिभ्यां सार्धं सदः आसदत् ।

व्याक०—अभिनभः-पूर्ववदव्ययीभावः, कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया वा । अनुगच्छत इत्यनुगौ, "अन्यत्रापि दृश्यते" इति गच्छतेर्डः । गुरुकाव्यौ अनुगौ यस्यां तां गुरुकाव्यानुगाम् । गुरुकाव्ययोर्द्वन्द्वः । उद्धवेन सीरिणा च उद्धवसीरिभ्याम्, "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति सार्धशब्दयोगे तृतीया । सीरीति-सीरशब्दाद् "अत इनिठनौ" सीरोऽस्यास्तीति । चन्द्रस्येमां चान्द्रीम्, शैषिकेण, अणन्तत्वाद् ङीप् । आसदत्-आङ्पूर्वात् 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोर्लुङि रूपम्, लृदित्वाद् च्लेरङ् । सद इति सान्तस्य सदश्शब्दस्य द्वितीयैकवचनम्, आसदनस्य कर्म ।

व्याख्या—अथ-सन्देहानन्तरम्, असौ-हरिः, * अभिनभः-आकाशम् अभिलक्ष्य-आकाश इति यावत्, † गुरुकाव्यौ-बृहस्पतिशुक्रौ, अनुगौ-अनु-

---

* नभः खं श्रावणो नभाः-इत्यमरः ।

† गीष्पतिर्धिषणो गुरुः, शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यः-इत्युभयत्रामरः ।

गामिनौ, यस्यां तथाभूताम्, चान्द्रीम्-चन्द्रस्य, श्रियम्-शोभाम्, बिभ्रन्-धारयन्, उद्धवेन, सीरिणा-बलभद्रेण च, सार्धम्-सह, सदः-सभाम्-मन्त्रणास्थानम्, आसदत्-अगमत्, प्राविशदिति यावत् ।

भा०—तदनन्तरं कृष्ण उद्धवबलभद्राभ्यां सह मन्त्रणार्थं सभामन्दिरमविशत्, अग्रे कृष्ण आसीत्, पश्चाच्चोद्धवबलभद्रावास्ताम् । तदानीं ताभ्यामनुगम्यमानः कृष्णः आकाशे बृहस्पतिशुक्राभ्यामनुगम्यमानस्य चन्द्रस्य शोभामुवाह ।

अलं०—अन्यस्य श्रियोऽन्येनावहनादुपमापर्यवसाने निदर्शना । पूर्वार्धे छेकवृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । उद्धवसीरिणोर्गुरुकाव्यसादृश्यप्रयोजकं नीतिशारदत्वम्, तेन च तयोर्मन्त्रणायोग्यत्वं व्यज्यते । अधिकाच्कत्वेऽपि उद्धवशब्दस्य पूर्वनिपात अभ्यर्हितत्वात्, तेन उद्धवेनोपन्यसिष्यमाणपक्षस्य सिद्धान्तत्वं सूच्यते ।

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।
व्यद्योतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥ ३ ॥

अ०—जगतः शान्तये समुपेयुषी जाज्वल्यमाना असौ नरशिखित्रयी सभावेद्यां व्यद्योतिष्ट ।

व्याक०—नरा एव शिखिनः, नराः शिखिन इव वा, तेषां त्रयी । शिखीति शिखाशब्दाद् "व्रीह्यादिभ्यश्च" इतीनिः, त्रयीत्ययजन्तः, "टिड्ढाणञ्…" इति ङीप् । सभैव वेदिः, सभावेदिरिव, वा, तस्यां सभावेद्याम् । शान्तये-शाम्यतेः क्तिन्, तादर्थ्ये चतुर्थी । समुपेयुषी-'सम्' 'उप्' एतत्पूर्वाद् इण् धातोः क्वसुः, उगित्त्वान् ङीप्, "वसोः सम्प्रसारणम्" । अतिशयेन ज्वलन्ती जाज्वल्यमाना । ज्वलतेः "धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्" ततः शानच् । व्यद्योतिष्ट-विपूर्वाद् द्योततेर्लुङ् ।

व्याख्या—जगतः-संसारस्य, शान्तये-उपद्रवशमनाय, समुपेयुषी-सङ्गता-एकत्र मिलिता, जाज्वल्यमाना-देदीप्यमाना, असौ-पूर्वोक्ता, नराः-पुरुषा एव, शिखिनः-श्रुतिप्रसिद्धा गार्हपत्यादयोऽग्नयः, (गार्हपत्याद्यग्निसदृशा नरा वा) तेषां त्रयी-त्र्यवयवकसमुदायः, सभावेद्याम्-सभा-मन्त्रणार्थमास्थाननिकेतनम्,

रेव * वेदिः-परिष्कृता भूमिः, (वेदिनदर्शी सभा वा) तस्याम्, व्यद्योतिष्ट-अशोभिष्ट ।

भा० — असुरोपद्रवपरिहारेण प्रजासु शान्तिप्रचाराय समवेता अतितेजस्विन इमे रामकृष्णोद्भवाः सभायामुपविविशुः, सभायां तिष्ठतां तेषां तथा शोभाभूत्, यथा यज्ञवेद्यामाहितानां प्रज्वलतां त्रयाणां गार्हपत्याहवनीयदाक्षिणाग्नीनां शोभा भवति ।

अलं — रूपकोपमयोः सन्देहसंकरः, ज्वलनस्याग्नौ मुख्यत्वाद् रूपकमेव वा ।

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।
एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृताइव ॥ ४ ॥

अ० — रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमाः ते एकाकिनः अपि परितः पौरुषेयवृताइव चकाशिरे ।

व्याक० — रत्नानां स्तम्भेषु रत्नस्तम्भेषु । संक्रान्ताः प्रतिमा येषां ते संक्रान्तप्रतिमाः । संक्रान्तेति क्रामतेः क्रान्तः । प्रतिमेति-प्रतिपूर्वात् माङ्धातोः " आतश्चोपसर्गे " इत्यङ् । पौरुषेयेण वृताइव पौरुषेयवृता इव, पुरुषाणां समूहः पौरुषेयम्, पुरुषशब्दात् " सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ " इति समूहे ढञ् । एकाकिनः-एकशब्दाद् " एकादाकिनिच्चासहाये " इत्याकिनिच् । परितः " पर्यभिभ्यां च " इति तसिल् । चकाशिरे-काशतेर्लिट् ।

व्याख्या — रत्नस्तम्भेषु-गृहोपष्टम्भार्थं रत्ननिर्मितेषु स्तम्भेषु, संक्रान्ताः-अतिनैर्मल्यात् प्रतिफलिताः, प्रतिमाः-प्रतिबिम्बानि, येषां तथाभूताः, ते-त्रयः-उद्धवादयः, एकाकिनः-असहायाः-चतुर्थादिरहिता अपि, परितः-सर्वतः, पौरुषेयेण-पुरुषसमूहेन, आवृताः-परिवृताइव, चकाशिरे-प्रतीयन्ते स्म ।

भा० - तत्र सभायां रत्नजटिता भूयांसः स्तम्भा आसन्, तेषु रत्नानामतिस्वच्छतया तदाकृतयः प्रतिफलिताः, अत एव स्तम्भानां मध्ये स्थितास्ते केवलं त्रयोऽपि स्वचतुर्दिक्षु प्रतिबिम्बबाहुल्यात् तथा प्रतीयन्ते स्म यथेमे पुरुषसमूहेन आवृता भवेयुः ।

अलं० — पौरुषेयवृताइवेत्युत्प्रेक्षा ।

---

* वेदिः परिष्कृता भूमिः—इत्यमरः ।

अध्यासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।
तैरूहे केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥५॥

अ०—अमी यानि उत्तुङ्गहेमपीठानि अध्यासामासुः, तैः केसरिक्रान्तत्रिकूट-शिखरोपमा ऊहे ।

व्याक०—उत्तुङ्गानि हेम्नः पीठानि उत्तुङ्गहेमपीठानि । " अधिशीङ्स्थासां कर्म " इत्यधिकरणस्य कर्मत्वम् । त्रीणि * कूटानि (शृङ्गाणि) यस्य स त्रिकूटः, केसरिभिः क्रान्तानां (त०) त्रिकूटस्य शिखराणाम् (प० तत्पु० कर्म०) उपमा केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा । केसरीति केसरशब्दाद् " अत इनिठनौ " । उपमानमुपमा-उपपूर्वान् माङ्धातोः " आतश्चोपसर्गे " इ[...] वहनक्रियाया उक्ते कर्मणि प्रथमा । अध्यासामासुः-अधिपूर्वाद् 'आस् उपवेशने' धातोर्लिटि उसि रूपम् । " दयायासश्च " इत्याम् । अस्तेरनुप्रयोगः । ऊहे-वहेः कर्मणि लिट् । संप्रसारणम् । तैरिति तत्कर्तृपदम् ।

व्याख्या—अमी-पूर्वोक्ता उद्धवादयः, यानि, उत्तुङ्गानि-अत्युच्चानि, हेम-पीठानि-स्वर्णसिंहासनानि, अध्यासामासुः-अधितष्ठुः-येष्वासनेषूपविष्टाः, तैः-हेमपीठैः, केसरिभिः-सिंहैः, क्रान्तानाम्-अधिष्ठितानाम्, त्रिकूटस्य-तन्नाम्नः पर्वतस्य, शिखराणाम्-शृङ्गाणाम्, उपमा-सादृश्यम्, ऊहे-धृता ।

भा०—इमे रामकृष्णादयस्तत्र सभायां सन्निवेशितपूच्चेषु स्वर्णसिंहासने-षूपविविशुः । तदधिष्ठितानां तेषां सिंहासनानां तदानीं तादृशी शोभाभवत्, यादृशी सिंहाधिरूढाणां त्रिकूटपर्वतशिखराणां भवति। त्रिकूट इति तत्पर्वतस्या-न्वर्थसंज्ञा, यतस्तस्य त्रीणि कूटानि-शिखराणि सन्ति । सिंहासनानां त्रिकूट-शिखरोपमया तत्समुदायस्य त्रिकूटसादृश्यं व्यङ्ग्यम्, एवं रामादीनां सिंह-सादृश्यमपि ।

अलं०—उपमा ।

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथकार्ययोः ।
हरिर्विप्रतिषेधं तमाचचक्षे विचक्षणः ॥६॥

अ०—अथ विचक्षणः हरिः गुरुद्वयाय गुरुणोः उभयोः कार्ययोः तं विप्रति-

* कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गमित्यमरः ।

षेधम् आचचक्षे ।

व्याक०—गुर्वोः द्वयाय गुरुद्वयाय । द्वयेति द्विशब्दादयजन्तः । "क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्" इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विचष्ट इति विचक्षणः 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' धातोः "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति युच् । गुरुणोः-कार्यविशेषणमिदम्, अत एव "इकोऽचि विभक्तौ" इति नुम् । विप्रतिषेधम्-विप्रतिपूर्वात् 'षिधू' धातोर्घञ् । आचचक्षे-चक्षिङ्धातोर्लिटि तप्रत्यये रूपम् । तस्य ख्याञादेशः ।

व्याख्या—अथ-उपवेशनानन्तरम्, विचक्षणः-वाग्मिवरः-चतुरः प्रवक्ता, हरिः-कृष्णः, गुरुद्वयाय-द्वाभ्यां गुरुभ्याम्-पितृव्यायोद्धवाय, ज्येष्ठभ्रात्रे बलरामाय च, गुरुणोः-अवश्यकर्तव्यतया महतोः, उभयोः-द्वयोः, कार्ययोः-यज्ञोपगमन-शिशुपालाभियानरूपयोः, तम्-पूर्वोक्तम्-विप्रतिषेधम्-(एककालावच्छेदेन दुर्घटत्वरूपम्) विरोधम्, आचचक्षे-विशदं प्रतिपादयामास ।

भा०—सभायामुपवेशनानन्तरं वचनोपन्यासपटुर्भगवान् कृष्णः क्रमशः पितृव्यत्वेन ज्येष्ठभ्रातृत्वेन च स्वपूज्ययोरुद्धवबलभद्रयोरग्रे पूर्वोक्तयोर्महतोः कार्ययोर्विरोधमुपन्यस्यति स्म । उभयोर्युगपदसम्भव एव विरोधः, न चैकतरमप्युपेक्षितुं शक्यम् ।

अलं०—गुरुभ्यां गुरुकार्यनिवेदनोक्त्या समालङ्कारः । विचक्षण इति विशेषणं कृष्णवचनस्य युक्त्युपेततायां साभिप्रायमिति परिकरः ।

द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः ।
स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

अ०—कुन्दकुड्मलाग्रदतः तस्य सरस्वती द्योतितान्तःसभैः स्मितैः स्नपितेव शुद्धवर्णा अभवत् ।

व्याक०—कुन्दस्य कुड्मलानाम् (ष० त०) अग्राणीव दन्ता यस्य तस्य कुन्दकुड्मलाग्रदतः । "अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च" इत्यनेन दन्तशब्दस्य वैभाषिको दत्रादेशः, कुड्मलाग्रदन्-दन्तौ-दन्तः-इत्यादि रूपाण्यवधेयानि । अन्तःप्रधाना सभा अन्तःसभा, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः । अथवा सभाया मध्यमित्यन्तःसभम्, अव्ययमिति योगविभागात् समासः, अपदिशवत् ।

द्योतितेति द्योततेः क्तः। (शुद्धा वर्णा एव) शुद्धो वर्णः अस्याः सा शुद्धवर्णा। शुद्धेति शुध्यतेः क्तान्तः। सरस्वती-सरश्शब्दान्मतुप्। स्मितैः-स्मयतेः क्तो भावे। स्नपिता-स्नातेर्ण्यन्तात् क्तः, "अर्तिह्री ..." इति पुगागमः। "ग्लास्नावनुवमां च" इति मित्त्वाद् "मितां ह्रस्वः"। अभवत् भवतेर्लङ्।

व्याख्या—*कुन्द-माघमासभवः पुष्पविशेषः, तस्य कुड्मलानाम्-कोरकाणाम्, अग्राणीव-अग्रभागा इव, दन्ता यस्य, तथाभूतस्य, तस्य-हरेः, सरस्वती-वाणी, द्योतिता-अन्तःसभा-सभाभ्यन्तरम् (अथवा द्योतितम्-अन्तःसभम्-सभामध्यम्) यैः, तादृशैः स्मितैः-मन्दहासैः, स्नपितेव-स्नानेन क्षालितेव, शुद्ध-वर्णा-शुद्धा वर्णाः-स्फुटाक्षराणि, तान्येव शुद्धो वर्णः-स्वच्छ-रूपम्, यस्याः, तथाभूता, अभवत्।

भा०—भगवतः कृष्णस्य दन्ताः कुन्दकुसुमकलिकावत् स्वच्छशुभ्रा आसन्, किं च स प्रकृत्या स्मितपूर्वाभिभाषी आसीत्, स्मितमपि कविसम्प्रदाये स्वच्छशुभ्रमुच्यते, अतो वचनसमये स्वच्छशुभ्रैस्तस्य स्मितैर्दन्तकान्त्या च सभा-मध्यभागो नितरां प्रकाशितः, किं च यद्यपि तद्वाणी यथास्थानप्रयत्नोच्चारणेन स्वभावतः शुद्धवर्णा आसीत्, तथापि तत्र कविरुत्प्रेक्षते यत् स्मितप्रक्षालनेन तस्याः शुद्धवर्णत्वं जातम्।

अलं०—स्वाभाविकवर्णशुद्धेः स्नानहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा। वर्णेषु स्वरूपत्वस्य, स्मितेषु जलत्वस्य चारोपाद् रूपकम्, तच्चैकदेशविवर्ति। अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। कुन्देत्यादिविशेषणं सभाद्योतने साभिप्रायमिति परिकरः।

भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः।
पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः॥ ८॥

अ०—नः वचांसि भवद्गिराम् अवसरप्रदानाय (एव) (सन्ति) पूर्वरङ्गः नाटकीयस्य वस्तुनः प्रसङ्गाय (भवति)।

व्याक०—अवसरस्य प्रदानाय अवसरप्रदानाय। तादर्थ्ये चतुर्थी। अवसरेति अवपूर्वात् सरतेः "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण"। नः-अस्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचनम्, "बहुवचनस्य वस्नसौ" "अस्मदो द्वयोश्च" इति

* माध्यं कुन्दमित्यमरः।

बहुवचनम्। पूर्वश्चासौ रङ्गः पूर्वरङ्गः। रञ्जेर्घञि रङ्गः। नाटकस्येदं नाटकीयम्, तस्य। "वृद्धाच्छः" तस्येयादेशः। प्रसङ्गाय-पञ्जधातोर्घञन्तः। "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इत्यनेन तादर्थ्ये वा चतुर्थी। भवद्गिरामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी।

व्याख्या—नः-अस्माकम्, वचांसि-वचनानि, भवद्गिराम्-युष्मद्वचसाम्, अवसरप्रदानाय-प्रसञ्जनायैव, न तु सिद्धान्तरूपाणि, सन्ति। पूर्वरङ्गः-रङ्गविघ्नोपशान्तये नाट्यादौ क्रियमाणो नान्दीपाठगीतवादित्रादिः, नाटकीयस्य-नाटकसम्बन्धिनः, वस्तुनः-वृत्तस्य, प्रसङ्गाय-प्रसञ्जनाय-उपक्रमाय, भवति।

भा०—कृष्णः कथयति यद् यथा नाट्यादौ क्रियमाणः पूर्वरङ्गः केवलमभिनेष्यमाणवस्तुप्रसञ्जनाय भवति तथैवादौ प्रयुज्यमानं मद्वचनमपि भवद्वचनोपन्यासप्रसङ्गोत्थापनायैव न तु सिद्धान्तरूपम्। यतोऽहं कर्तव्यार्थे सांशयिकः सिद्धान्तं निर्णेतुमिच्छामि।

अलं०—हरिवाक्यपूर्वरङ्गयोः प्रसञ्जकत्वरूपसामान्यस्य वाक्यद्वये शब्दान्तरेण पृथङ्निर्देशात् प्रतिवस्तूपमेति मल्लिनाथः।

करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम्।
विनाप्यस्मदलं भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥९॥

अ०—दिशां जित्वरैः भ्रातृभिः करदीकृतभूपालः तपसः सुतः अस्मद् विना अपि इज्यायै अलं भूष्णुः (अस्ति)।

व्याक०—अकरदाः करदाः कृता भूपाला येन स करदीकृतभूपालः। करदेति 'करं ददाति' ददातेः "आतोऽनुपसर्गे कः" ततश्च्विः। जित्वरैः-जयतेः "इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्"। इज्यायै-यज्धातोः "संज्ञायां समजनिषद···" इति भावे क्यप्, संप्रसारणम्। अलंशब्दयोगे चतुर्थी। भूष्णुः-"ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" इत्यत्र चकाराद् भवतेरपि ग्स्नुः। "क्ङिति च" "श्र्युकः किति" उभयत्र गकारप्रश्लेषाद् गुण इडागमश्च न। भ्रातृभिः-करणे हेतौ वा तृतीया। अस्मद्-विनाशब्दयोगे "पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्" इत्यनेन पञ्चमी।

व्याख्या—दिशां जित्वरैः-दिग्विजयशीलैः, भ्रातृभिः-भीमादिभिः, करदी-

कृताः-षष्ठभागप्रदतां नीताः-स्ववशीकृता इति यावत्, भूपालाः-राजानः, येन सः, *तपसःसुतः-धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः, अस्मद्विना-अस्माकं साहाय्यमन्तरेणापि, इज्यायै-यागाय, अलं भूष्णुः-समर्थोऽस्ति ।

भा०—युधिष्ठिरस्य भीमादयो भ्रातरः स्वपराक्रमेण दिग्विजयिनः सन्ति, तत्साहाय्येन स सर्वान् राज्ञः स्वाधीनान् अकरोत् । अत एव ते तस्मै करं ददति । तथा च सः अस्मत् साहाय्यं विनापि स्वभ्रातॄणां साहाय्येनैव यज्ञं निर्विघ्नं संपादयितुं समर्थः। तदधीना राजानोऽपि तत्साहाय्याय यज्ञ उपतिष्ठेरन्नेव । अतो यज्ञेऽस्माकं सन्निधानं नात्यावश्यकम् ।

अलं०—युधिष्ठिरविशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरः ।

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥१०॥

अ०—तु पथ्यम् इच्छता (पुरुषेण) उत्तिष्ठमानः परः न उपेक्ष्यः । हि शिष्टैः वर्त्स्यन्तौ आमयः स च समौ आम्नातौ ।

व्याक०—पथोऽनपेतं पथ्यम्, " धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते " इति यत् । इषेः कर्मणि द्वितीया । इच्छतेति इषेः शतरि रूपम्, उपेक्षणकर्तरि तृतीया । उत्तिष्ठमानः-उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लट्, तस्य "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदे शानच् । उपेक्ष्य-उपपूर्वाद् ईक्षतेः "ऋहलोर्ण्यत्" । शिष्टैरिति 'शासु अनुशिष्टौ' धातोः क्तान्तः, "शास इदङ्हलोः" "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वं च । आम्नानकर्तरि तृतीया । वर्त्स्यन्तौ वर्ततेर्लृट्, तस्य "वृद्भ्यः स्यसनोः" इति परस्मैपदे " लृटः सद् वा " इत्यनेन शत्रादेशः, " न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः " इतीडभावः । आम्नातौ-आङ्पूर्वाद् 'म्ना अभ्यासे' धातोः कर्मणि क्तः ।

व्याख्या—तु-किन्तु, पथ्यम्-हितम्, आरोग्यं च, इच्छता-कामयमानेन, पुरुषेण, उत्तिष्ठमानः-वर्धमानः, परः-शत्रुः, न उपेक्ष्यः-नौदासीन्येन द्रष्टव्यः-अवश्यप्रतिकर्तव्य इति यावत् । हि-शिष्टैः-नीतिविशारदैः, वर्त्स्यन्तौ-वर्धिष्यमाणौ, आमयः-रोगः, स च-शत्रुश्च, समौ-तुल्यकक्षौ, आम्नातौ-कथितौ ।

भा०—यज्ञगमनस्यावश्यकत्वं निरस्य शिशुपालाभिषेणनं सामान्येनाह-

* तपश्चान्द्रायणादौ स्याद् धर्मे लोकान्तरेऽपि च-इति विश्वः ।

हितमिच्छता पुरुषेण वर्धमानः स्वशत्रुः कदापि नोपेक्ष्यः । यथाल्पीयसोऽपि वर्धमानस्य रोगस्य यदि गमने चिकित्सा न क्रियते तर्हि स पश्चाद् वृद्धिं प्राप्तो रोगिणं हिनस्ति, तथैव प्रारम्भे स्वल्पबलोऽपि शत्रुर्यदि न प्रतिक्रियते तदा स क्रमशो दृढबलो भूत्वा महान्तमनर्थमुत्पादयति । अत एव नीतिविदो वृद्धिशीलं शत्रुं रोगं च तुल्यावाहुः ।

अलं०—विशेषस्य सामान्येनाभिधानाद् अप्रस्तुतप्रशंसा। उपमार्थान्तरन्यासौ च।

न दूये सात्वतीसूनुर्यन् मह्यमपराध्यति ।
यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥११॥

अ०—सात्वतीसूनुः यद् मह्यम् अपराध्यति (ततः) न दूये, तु यद् लोकं दन्दह्यते अदः मां दुःखाकरोति ।

व्याक०—सत्वतोऽपत्यं स्त्री सात्वती, सत्वच्छब्दाद् "उत्सादिभ्योऽञ्" ङीप् । तस्याः सूनुः सात्वतीसूनुः । अपराध्यति 'राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव' इति दैवादिकाद् कर्तरि लट् । मह्यमिति तद्योगे "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः" इत्यनेन संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दूये-'दूङ् परितापे' लट्, उत्तमपुरुषैकवचनम् । गर्हितं दहति दन्दह्यते-दहतेः "लुपसदचर....." इत्यनेन गर्हायां यङ्। "जपजभदहदशभञ्जपशां च" इत्यनेनाभ्यासस्य नुगागमः । दुःखाकरोति- "दुःखात् प्रातिलोम्ये" इत्यनेन करोतियोगे दुःखशब्दाद् डाच् प्रत्ययः ।

व्याख्या—सात्वती-कृष्णस्य पितृष्वसा, तस्याः सूनुः-पुत्रः-शिशुपालः, यद्, मह्यम्, अपराध्यति-द्रुह्यति-ममापराधं करोतीति यावत्, ततः- तस्मादपराधाद्, न दूये-न परितप्यामि, सम्बन्धिनः अपराधस्य क्षन्तव्यत्वात्। तु-किन्तु, यत्, लोकम्-प्रजावर्गम्, दन्दह्यते-गर्हितं दहति-पीडयति, अदः- गर्हितं लोकपीडनम्, माम्, दुःखाकरोति-व्यथयति-दुःखमनुभावयति ।

भा०—शिशुपालो मामभिद्रुह्यति-इत्यतो नाहं मनागपि खिद्ये । यतः स सात्वत्या मत्पितृष्वसुः पुत्रः, अतो बन्धुपक्ष्यतया स्वापकारविषये कथंचित् क्षन्तुं शक्यते । परं यत् स प्रजापीडनं करोति तदतिगर्हितम्, तेन च मम दुःखं जायते । बन्धुरपि यदि प्रजापीडकस्तर्हि दण्डनीय एव ।

अलं०—सात्वतीसूनुरिति विशेष्यं परितापाभावे साभिप्रायमिति

परिकराङ्कुरः ।

मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग वामपि ।
ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि ॥१२॥

अ०—तावत् इदम् मम मतम्, अङ्ग वाम् अपि (मतम्) श्रूयताम् ज्ञातसारः अपि एकः कार्यवस्तुनि संदिग्धे खलु ।

व्याक०—ज्ञातः सारो येन स ज्ञातसारः, जानातेः कर्मणि क्ते ज्ञातः । तावदित्यव्ययम्, मतम्-मन्यतेः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इत्यनेन क्तः । अङ्गेत्यामन्त्रणार्थकमव्ययम् । वाम्-युष्मच्छब्दस्य षष्ठीद्विवचने रूपम्, "युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी···" इत्यनेन वामादेशः । अध्याहृतमतशब्दे "क्तस्य च वर्तमाने" इत्यनेन, सम्बन्धसामान्ये वा षष्ठी । श्रूयताम्-श्रृणोतेः अर्हार्थे कर्मणि लोट् । विधौ लोडिति मल्लिनाथः । संदिग्धे-संपूर्वाद् दिह्धातोर्लट् । कार्यवस्तुनि इति विषयसप्तमी ।

व्याख्या—तावत्-भवन्मतश्रवणपर्यन्तम्, इदम्-पूर्वोक्तम्, मम मतम्-मया मन्यते । अङ्ग, वाम्-युवयोरपि, मतम्, श्रूयताम्-श्रोतुमर्हम्, ज्ञातसारः-विदिततत्त्वार्थोऽपि, एकः-एकाकी, कार्यवस्तुनि-कर्तव्यार्थे, संदिग्धे-संशेते, खलु-निश्चयेन ।

भा०—इदं पूर्वपक्षरूपेण मम मतमस्ति, सिद्धान्तरूपेण युवयोरपि मतं मया श्रोतव्यमेव । अन्यथा मम सन्देहो न निवर्तिष्यते । एकाकिनो विदुषोऽपि पुरुषस्य कर्तव्यार्थेषु सन्देहो जायत एव, मादृशोऽविद्वान् संशेत इत्यत्र किमु वक्तव्यम् ।

अलं०—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । भावार्थोक्तरीत्या काव्यार्थापत्तिः कृष्णस्य विनयातिशयश्च व्यङ्ग्यौ ।

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३ ॥

अ०—माधवः यावदर्थपदां वाचम् एवम् आदाय विरराम, महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ।

व्याक०—यावन्तः अर्थास्तावन्ति पदानि इति यावदर्थम्, " यावदवधा-

रणे " इत्यव्ययीभावः । यावदर्थं पदानि यस्यां तां यावदर्थपदाम् । आदायेति आङ्पूर्वाद् ददातेर्ल्यप् । विरराम-विपूर्वाद् रमतेर्लिट्, " व्याङ्परिभ्यो रमः " इति परस्मैपदम् । अतिशयेन महान्तो महीयांसः, महच्छब्दादीयसुन् । मितं भाषन्त इति मितभाषिणः । भाषतेर्णिनिः, मितमिति ' माङ् माने शब्दे च ' धातोः क्तान्तम्, " घुमास्थागापा···" इति इत्वम् । प्रकृत्येति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया ।

व्याख्या—माधवः, मायाः-लक्ष्म्या रुक्मिणीरूपायाः, धवः-पतिः, श्रीकृष्णः, यावदर्थम्-अर्थसम्मितानि, पदानि-शब्दाः, यस्यां तथाभूतां मिताक्षरां, वाचम्-वाणीम्, एवम्-उक्तप्रकारेण, आदाय-गृहीत्वा-उक्त्वेतियावत्, विरराम-तूष्णीं बभूव । महीयांसः-महानुभावाः, प्रकृत्या-निसर्गेण, मितभाषिणः-वृथाशब्दविस्तरपरिहारेण अपेक्षितशब्दप्रवक्तारः, भवन्तीति शेषः ।

भा०—पूर्वोक्तरीत्या परिमिताक्षरैः स्वपक्षं स्थापयित्वा हरिस्तूष्णीं बभूव । महतामपि स्वभावो यत्ते यावदपेक्षितं तावदेव भाषन्ते ।

अलं०—पूर्ववदर्थान्तरन्यासः ।

अथाष्टभिः कुलकेन रामं वर्णयंस्तद् वाक्यमवतारयति ।

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।
ओष्ठेन रामो रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥ १४ ॥

अ०—ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ओष्ठेन (उपलक्षितः) रामः (जगाद) ।

व्याक०—सपत्नस्य अपनयः, तस्य स्मरणम्, तेन अनुशयः, तेन स्फुरति इति सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फूः, तेन, सोपपदात् स्फुरतेः क्विप्, प्रथमायां " र्वोरुपधाया दीर्घ इकः " । अपनयानुशयशब्दौ नयतेः शेतेश्च एरजन्तौ । ओष्ठो विम्बमिव ओष्ठविम्बम्, रामाया ओष्ठविम्बस्य चुम्बनेन वित्तः रामोष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुः । चुम्बनान्तात् " तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ " इति चुञ्चुः । रामोष्ठेत्यत्र " ओत्वोष्ठयोः समासे वा " इत्यनेन पररूपम् । चुम्बनमिति ' चुबि वक्त्रसंयोगे ' धातोर्ल्युडन्तः । ओष्ठेनेति उपलक्षणे तृतीया ।

व्याख्या—ततः-कृष्णस्य तूष्णींभावानन्तरम्, * सपत्नः-शत्रुः, तस्य-तत्कृत इति यावत्, अपनयः-अपकारः, तस्य स्मरणेन-स्मृत्या, यः अनुशयः-पश्चात्तापः (अथवा द्वेषः तेन स्फुरति-स्पन्दत इति तथाभूतेन, रामायाः-स्त्रियाः-रेवत्या इति यावत्, ओष्ठबिम्बस्य-बिम्बसदृशस्य अधरस्य, चुम्बनेन वित्त इति तादृशेन, ओष्ठेन, उपलक्षितः, रामः-बलभद्रः, जगादेत्येकविंशेन श्लोकनान्वयः।

भा०—कृष्णकथनानन्तरं बलभद्र उवाच। कृष्णोक्तया शत्रुकृतापकार-स्मरणेन बलभद्रहृदयमतिततताप। (अथवा तस्य शत्रुविषये द्वेष उदभूत्) तेन च क्रोधोदयाद् वचनसमये तस्यौष्ठः स्फुरति स्म।

अलं०—उत्तरार्धे यमकानुप्रासयोः संसृष्टिः। सपत्नेत्यादिविशेषणैः बलभद्रस्य समरसुरतयोः समरसत्वं व्यज्यते इति मल्लिनाथः।

विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम्।
प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १४ ॥

अ०—विवक्षिताम् तत्क्षणप्रतिसंहृताम् अर्थविदः पवनव्याधेः गिरम् उत्तर-पक्षतां प्रापयन्।

व्याक०—तस्मिन् क्षणे प्रतिसंहृताम् तत्क्षणप्रतिसंहृताम्, प्रतिसंहृतेति हरतेः क्तान्तः, अर्थस्य विद् अर्थविद्, तस्य, विदिति वेत्तेः कर्तरि क्विप्। पवनसम्बन्धी व्याधिर्यस्य तस्य पवनव्याधेः। मध्यमपदलोपः। पवनेति पूङ्-धातोः करणल्युडन्तः। व्याधेरिति व्याङ्पूर्वाद् दधातेः "उपसर्गे घोः किः"। उत्तरः पक्षः उत्तरपक्षः, तस्य भावस्तत्ता, ताम्। अकथितकर्मणि द्वितीया। गिरमिति प्रधानं कर्म। विवक्षितामिति सन्नन्ताद् ब्रुवेः वचेर्वा कर्मणि क्तान्तः। प्रापयन्-प्रपूर्वाद् आप्नोतेर्ण्यन्ताल्लक्षणे शतृप्रत्ययः।

व्याख्या—विवक्षिताम्-वक्तुमिष्टाम्। तत्क्षणे-विवक्षाक्षणे, प्रतिसंहृताम्-बलभद्रानुरोधात् प्रतिरुद्धाम्, अर्थविदः-अर्थज्ञस्य-कार्याकार्यविवेकवत इति यावत्, पवनव्याधेः (वातरोगवतः) उद्धवस्य, गिरम्-वाचम्, उत्तरपक्षताम्-सिद्धान्तपक्षताम्, प्रापयन्-नयन्, जगादेति पूर्ववच्छेषः।

भा०—कृष्णोक्त्यनन्तरं यावद् उद्धवो वक्तुमिच्छति, ततः प्रागेव वचन-

* रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः—इत्यमरः।

व्यग्रतया बलभद्रेण वक्तुमारब्धम्, उद्धववचनं च सिद्धान्तत्वेन स्वीकरणाय अवशेषितम् । उद्धवस्तु बलभद्रानुरोधात् तूष्णीमतिष्ठत् ।

अलं०—अर्थविद इति विशेषणं साभिप्रायमिति परिकरः ।

घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।
रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥

अ०—मदिरास्वादमदपाटलितद्युती रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ घूर्णयन् ।

व्याक०—मदिराया आस्वादः, तेन मदः, तेन पाटलिता द्युतिः ययोस्ते मदिरास्वादमपाटलितद्युती, आस्वाद इति स्वदतेर्घञन्तः । मदेति माद्यतेः "मदोऽनुपसर्गे" इत्यबन्तः । पाटलितेति गुणवाचिनः पाटलशब्दात् "तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच्" । अथवा तत्करोतिरयन्तात् पाटलशब्दान्निष्ठा, रेवत्या वदने उच्छिष्टम्, तेन परिपूते पुटे ययोस्ते रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे । उच्छिष्टमिति उत्पूर्वाच्छिष्लृधातोः क्तः । परिपूतेति पुनातेः पवतेर्वा क्तान्तम् । घूर्णयन्-घूर्णतेरर्यन्ताच्छतरि रूपम् । दृशाविति प्रयोज्यकर्म, दृशौ घूर्णेते, ते प्रेरयति इति दृशौ घूर्णयति इति ।

व्याख्या—*मदिरायाः-सुरायाः, आस्वादेन-पानेन, यो मदः, तेन पाटलिता-ईषद्रक्तीकृता, द्युतिः-कान्तिः, ययोस्तथाभूते, रेवत्याः-तन्नाम्न्याः स्वभार्यायाः, वदने-आनने, यदुच्छिष्टम्-मद्यलेपताम्बूलादि, तेन (अक्षिचुम्बनावसरे) परिपूते-शुद्धे, पुटे, ययोस्तादृश्यौ दृशौ, घूर्णयन्-भ्रामयन्, जगाद ।

भा०—कथनसमये रतिकालिकरेवतीकृतचुम्बनेन तन्मुखसंक्रान्तमद्यलेपादिना पवित्रे बलभद्रस्य अक्षिणी मदिरापानमदेन रक्ते घूर्णमाने चास्ताम् ।

अलं०—उच्छिष्टस्य पावित्र्यजनकत्वविरोधस्याभासत्वाद् विरोधाभासोलङ्कारः, आभासत्वं च 'रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम्' इति स्मरणात्- इति मल्लिनाथः ।

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।
म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥

अ०—आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् वनमालाम् अभिमानोष्णैः

---

* मदिरा कश्यमद्ये च इत्यमरः ।

मुखानिलैः म्लापयन् ।

व्याक०—आश्लेषे लोलुपाया वध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्य साक्षिणीम्, आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् । आश्लेषेति श्लिष्यतेर्घञ् । लोलुपेति लुम्पतेर्यङन्तादच् । कर्कशस्य भावः कार्कश्यम्, भावे ष्यञ् । साक्षिणीम्-"साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति साक्षाच्छब्दाद् इनिप्रत्ययः, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः, स्त्रीत्वाद् ङीप् । अभिमानेनोष्णैः अभिमानोष्णैः, मुखस्यानिलैः मुखानिलैः । म्लापयन्-'म्लै हर्षक्षये' ण्यन्ताच्छतृप्रत्ययः, पुगागमः ।

व्याख्या—आश्लेषे-आलिङ्गने, लोलुपायाः-लुब्धायाः, वध्वाः-स्त्रियाः, स्तनयोः-कुचयोः, कार्कश्यस्य-काठिन्यस्य, साक्षिणीम्-उपद्रष्ट्रीम्-आलिङ्गने ... कठिनाभ्यां कुचाभ्यां नित्यं पीड्यमानाम्, वनमालाम्-आपादलम्बिनीं स्रजम्, अभिमानोष्णैः-अहङ्कारतप्तैः, मुखानिलैः-निःश्वासमारुतैः, म्लापयन्-म्लानतां प्रापयन्, जगाद ।

भा०—साहंकारं वदतस्तस्योष्णैर्निश्वासमारुतैर्वनस्तमाला मालिन्यमवाप, या कठिनाभ्यां रेवतीकुचाभ्यामालिङ्गनसमये नित्यं पीड्यते स्म ।

अलं०—अम्लाने म्लानिसम्बन्धादतिशयोक्तिः-इति मल्लिनाथः ।

दधत् सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः ।
द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः ॥ १८ ॥

अ०—सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेद-विप्रुषः दधत् ।

व्याक०—सन्ध्यायाम् अरुणे व्योम्नि स्फुरन्तीनां ताराणाम् अनुकारिणीः सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः । स्फुरदिति स्फुरतेः शत्रन्तम्, कर्मधारय-कृतं पुंस्त्वम्, अनुकारिणीः-अनुपूर्वात् करोतेर्णिनिः, नान्तत्वाद् ङीप् । द्विषतः द्वेषेण उपरक्ते अङ्गे सङ्गिनीः द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः । द्विषदिति "द्विषोऽमित्रे" इति द्विषेः शत्रन्तम् । द्वेषेति घञन्तम्, उपरक्तेति रञ्जेः क्तः । सङ्गिनीः-सजतेर्घञ्, ततः सङ्गोऽस्या अस्तीति "अत इनिठनौ" स्त्रीत्वाद् ङीप्, उभे अपि स्वेदविप्रुषां विशेषणे, द्वितीयाबहुवचनान्ते । स्वेदस्य विप्रुषः स्वेदविप्रुषः, दधातेः कर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—संध्यायाम्-सायंकाले, अरुणे-रक्तवर्णे, *व्योम्न-आकाशे, स्फुरन्तीनाम्-प्रकाशमानानां †ताराणाम्-नक्षत्राणाम्, अनुकारिणीः-सदृशीः, द्विषतः-शत्रोः,द्वेषेण क्रोधेन, उपरक्ते-रक्तिमानं प्राप्ते, अङ्गे-शरीरे, सङ्गिनीः-संसक्ताः, ‡स्वेदविप्रुषः-स्वेदविन्दून्, दधत्-धारयन्, जगादेति पूर्ववच्छेषः ।

भा०—भाषणकाले शत्रुक्रोधेन बलभद्रमुखं ताम्रवर्णमभवत्, स्वेदविन्दवश्च तत्र प्रादुरभवन् । कोपोपरक्ते तन्मुखे ते स्वेदविन्दवः तथा भान्ति स्म यथा सन्ध्याकालिके स्वभावतो रक्ते व्योम्नि तारा भान्ति ।

अलं०—उपमा ।

प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।
कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चौतपल्लवीम् ॥१४॥

अ०—प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा कृष्णोत्तरासङ्गरुचं चौतपल्लवीं विदधत् ।

व्याक०—प्रकर्षेण उल्लसताम् कुण्डलयोः प्रोतानां पद्मरागाणां दलानि, तेषां त्विषा प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा । उल्लसदिति उत्पूर्वाल्लसतेः शत्रन्तम्, "तोर्लि" । प्रोतेति प्रपूर्वाद् 'वेञ् तन्तुसंताने' धातोः कर्मणि क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम्, "आद्गुणः" । त्विषेति त्विषतेः क्विप् । उत्तरश्चासौ आसङ्गः उत्तरासङ्गः, कृष्णस्य उत्तरासङ्गस्य रुचं कृष्णोत्तरासङ्गरुचम् । आसङ्गे आङ्पूर्वात् सजतेः कर्मणि घञ् । रुचमिति रोचतेः क्विप् । चूतपल्लवस्य इमां चौतपल्लवीम्, शैषिकोऽण् । आदिवृद्धिः, अणन्तत्वाद् ङीप् ।

व्याख्या—प्रकर्षेण उल्लसताम्-दीप्यमानानाम्, कुण्डलयोः कर्णभूषणयोः, प्रोतानाम्-स्यूतानाम्, पद्मरागाणाम्-पद्मरागमणीनाम्, दलानि-शकलानि, तेषां त्विषा-कान्त्या, कृष्णस्य-नीलवर्णस्य, उत्तरासङ्गस्य-उत्तरीयवाससः, रुचम्-कान्तिम्, चौतपल्लवीम्-नूतनाम्रपल्लवसम्बन्धिनीम्-ताम्रवर्णाम्, विदधत्-कुर्वन्, जगाद ।

भा०—बलभद्रेण कर्णयोः पद्मरागमणिजटिते कुण्डले धृते आस्ताम्,

---

* व्योम पुष्करमम्बरम्--इत्याकाशनामस्वमरः ।

† नक्षत्रमृक्षं भं तारा—इत्यमरः ।

‡ पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम्—इत्यमरः ।

वपुषि च नीलवर्णमुत्तरीयमाच्छादितमासीत् । तत्र पद्मरागमणेः रक्तया कान्त्या सङ्कीर्णा नीलवर्णोत्तरीयस्य कान्तिर्नूतनाम्रपल्लवकान्तिसदृशी धूम्रवर्णा जाता ।

अलं०-अन्यरुचोऽन्यदीयत्वायोगात् सादृश्याक्षेपान्निदर्शना-इति मल्लिनाथः।

ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।
मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुद्वमन् ॥२०॥

अ०—ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया मदिरया कृतानुव्याधं मुखामोदम् उद्वमन् ।

व्याक०—ककुद्मिनः कन्या,तस्याः वक्त्रस्य अन्तः,तत्र वासः, तेन लब्धः अधिवासः यया तया ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया । वासाधिवासौ वसतेर्घञन्तौ । लभेर्निष्ठायां लब्धेति । कृतः अनुव्याधो यस्मिन् तं कृतानुव्याधम् । अनुव्याधेति अनुपूर्वाद् 'व्यध् ताडने' धातोर्घञ् । अप् तु न "व्यधजपोरनुपसर्गे" इत्यब्विधायके अनुपसर्गे इति निषेधात् । आमोदेति आङ्पूर्वान्मोदतेर्घञन्तः 'आमुद्यतेऽनेन' । उद्वमन्निति वमतेः शतरि रूपम् । मदिरयेति तृतीया कृतेति क्तान्तस्य कर्तरि सहयोगे वा ।

व्याख्या—ककुद्मिकन्यायाः-रेवत्याः, वक्त्रस्य-मुखस्य, अन्तः-अभ्यन्तरे, वासेन-स्थित्या, लब्धः-अधिगतः, अधिवासः-वासना-सौरभम्, यया तादृश्या रेवतीमुखसौरभेण वासितया, मदिरया-सुरया, कृतः, अनुव्याधः-संसर्गः, यत्र तथाभूतम्-(रेवतीधृतसुरागण्डूषस्वीकारेण तद्गन्धयुक्तम्) मुखामोदम्-अतिनिर्हारिणं स्वमुखस्य गन्धविशेषम्, उद्वमन्-उद्गिरन्, जगाद ।

भा०—तदानीं बलभद्रमुखाद् गन्धविशेषो निस्सरति स्म, यस्मिंश्च रेवत्या मदिरागण्डूषगन्धोऽपि संसृष्ट आसीत् । रतिकाले प्रियागण्डूषग्रहणस्य कामशास्त्रविहितत्वात् ।

अलं०—स्वगुणत्यागेनान्यगुणग्रहणात्तद्गुण इति मल्लिनाथः ।

जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।
नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥२१॥

अ०—वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः मधुलिहः उदग्रदशनांशुभिः श्वैत्यं नयन् जगाद ।

व्याक०—वदनमेव च्छद्म यस्य तस्य पद्मस्य (अथवा वदनस्य च्छद्मना पद्मस्य) पर्यन्ते पतन्ति इति वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः, पततेर्णिनिः । मधुलिहां विशेषणम्, मधुनो लिहः मधुलिहः, लिह्धातोः लेढीति कर्तरि क्विप् । नयतेः प्रधानं कर्म । उदग्रैः दशनानाम् अंशुभिः उदग्रदशनांशुभिः । श्वेतस्य भावः श्वैत्यम्, भावे ष्यञ् । नयतेरकथितं कर्म । नयतेः शतरि नयन्निति ।

व्याख्या—वदनम्-मुखमेव, च्छद्म-कपटम्, यस्य तादृशस्य पद्मस्य (अथवा वदनच्छद्मना-मुखव्याजेन यत् पद्मं तस्य) पर्यन्ते-प्रान्ते, (मधुपि-प...) पतन्ति-सञ्चरन्तीति तथाभूतान्, मधुलिहः-मधुव्रतान्, उदग्रैः-उच्छ्रितैः, दशनानाम्-दन्तानाम्, अंशुभिः-किरणैः, श्वैत्यम्-श्वेतवर्णताम् नयन्-प्रापयन्, जगाद-उवाच ।

भा०—कथनसमये बलभद्रमुखात् सौरभं निस्सरति स्म । तदाकृष्टाः भ्रमरा मधुपानेच्छया कमलसदृशं तन्मुखं परितः सञ्चेरुः । किं च प्रकृत्या श्यामा अपि ते भ्रमरास्तदानीमतिश्वेतैर्बहिर्निःसरद्भिर्बलभद्रस्य दन्तांशुभिः ...त्यमाप्नुवन् ।

अलं०—छद्मशब्देन वदनत्वापन्हवात् कैतवापन्हुतिः, भ्रमराणां स्वगुणत्यागेन दन्तगुणग्रहणात् तद्गुणः, मधुलिह इति विशेष्यं मधुव्रतानां वदनपर्यन्तपतने साभिप्रायमिति परिकराङ्कुरः । छद्मपद्मेत्याद्यनुप्रासः । चतुर्दशमारभ्यैकविंशपर्यन्तमष्टानामेक एवान्वय इति कुलकमिदम् ।

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम् ।
वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥२२॥

अ०—वासुदेवेन अदीनम् अनादीनवम् यद् ईरितं तस्य वचसः सपदि क्रिया केवलम् उत्तरम् (अस्ति) ।

व्याक०—नदीनमदीनम्, 'दीङ् क्षये' निष्ठा, "ओदितश्च" इति नत्वम् । न आदीनवो यस्मिंस्तद् अनादीनवम् । "तस्मान्नुडचि" इति नुडागमः । वासुदेवेन-वसुदेवस्यापत्यमिति "तस्यापत्यम्" इत्यण् । ईरणकर्तरि तृतीया । केवलशब्द एवार्थः । वचस इति उत्तरसम्बन्धे षष्ठी ।

व्याख्या—वासुदेवेन-श्रीकृष्णेन, अदीनम्-(अर्थाभिषेणनपक्षपातित्वाद्) अकातरम्-ओजस्वि, *अनादीनवम्-दोषरहितम् यद्-वचः, ईरितम्-उक्तम्, तस्य वचसः, सपदि क्रिया केवलम्-झटित्यनुष्ठानमेव-कार्यरूपेण परिणमनमेव, उत्तरम्-प्रतिवचनम्, अस्ति-इति शेषः ।

भा०—शिशुपालाभिषेणनविषये 'उत्तिष्ठमानस्तु परः' इत्यादिना कृष्णेन यदुक्तं तदोजस्वि निर्दोषं चास्ति, अतो विचारान्तरं नापेक्षते, तदेव सिद्धान्तत्वेनाभ्युपगम्य तदनुकूलमेव झटिति कार्यमारब्धव्यम् ।

अलं०—अदीनानादीनवत्वयोः सद्योनुष्ठाने हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । क्रियैवोत्तरं न तु तत्प्रतिकूलं प्रतिवचनान्तरमपीति परिसंख्यापि ।

नैतल्लघ्वपि भूयस्या वचो वाचातिशय्यते ।
इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥२३॥

अ०—लघु अपि एतद् वचः भूयस्या वाचा न अतिशय्यते इन्धनौघधग् अपि अग्निः त्विषा पूषणं न अत्येति ।

व्याक०—इन्धनानाम् ओघं दहतीति इन्धनौघधक्, दहतेः कर्तरि क्विप्, इन्धनेति इन्धेर्ल्युडन्तम् । भूयस्येति बहुशब्दादीयसुन्, "बहोर्लोपो भू च बहोः" इतीकारलोपः, बहोश्च भूरादेशः । उगित्त्वाद् ङीप् । अतिशय्यते-अतिपूर्वात् शीङ्धातोः कर्मणि लट् । "अयङ्यिक्ङिति" इत्ययङादेशः । वाचेति तत्कर्तरि तृतीया, वच इति कर्मणि प्रथमा । पूषणम्-कर्मणि द्वितीयान्तम्, "इन्हन्पूषार्यम्णां शौ" इति नियमाद् दीर्घाभावः । अत्येति-अतिपूर्वाद् एतेर्लट् । त्विषेति करणतृतीयान्तम् ।

व्याख्या—लघु-अल्पाक्षरमपि, (सारगर्भितम्) एतत्-कृष्णोक्तम्, वचः-वाक्यम्, भूयस्या-अतिविस्तृतयापि, वाचा-वाक्येन, न अतिशय्यते-नातिक्रम्यते, इन्धनौघधगपि-काष्ठसमूहदाहकोऽपि, भूयानपीतियावत्, अग्निः, त्विषा-प्रभया, पूषणम्-सूर्यम्, न अत्येति-न अतिक्रामति ।

भा०—यद्यपि कृष्णवाक्यमतिसंक्षिप्तम्, तथापि (अर्थगौरववत्त्वात्) अपुष्टार्थैः शब्दैरतिविस्तृतापि वाणी नैतदपेक्षया अधिका भवितुमर्हति ।

* दोष आदीनवो मतः—इत्यमरः ।

यथा महान्तं काष्ठराशिं दहन्नतिभूयानपि वन्हिः स्वप्रभया सूर्यमतिशयितुं न क्षमः, सूर्यस्यातितेजस्वित्वात्, तद्वद्।

अलं०—वाक्यद्वये अतिशयनरूपसमानधर्मस्य भिन्नशब्दाभ्यां प्रतिपादनात् प्रतिवस्तूपमा। मल्लिनाथस्तु दृष्टान्तमाह। युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्विचार्यम्।

संक्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः।
सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥२४॥

अ०—अतः सुविस्तरतरा मे वाचः संक्षिप्तस्य अपि अर्थगरीयसः अस्य एव वाक्यस्य भाष्यभूताः भवन्तु।

व्याक०—सुष्ठु विस्तरो यासां ताः सुविस्तराः, अतिशयेन सुविस्तरा सुविस्तरतराः, "प्रथने वावशब्दे" इत्यत्र अशब्द इति प्रतिषेधाद् घञोऽभावे विपूर्वात् स्तृणातेः "ॠदोरप्"। ततस्तरप्। अर्थेन गरीयसः अर्थगरीयसः, गुरुशब्दादीयसुनि गरीयसः। "प्रियस्थिर···" इत्यनेन गुरोर्गरादेशः। भाष्यमिवेति भाष्यभूता, निभादिशब्दवन्नित्यसमासः। भवन्तु-भवतेः अर्हार्थे लोट्।

व्याख्या—अतः-कृष्णवचसोऽनतिशयनीयत्वादेव, सुविस्तरतराः-अतिविस्तीर्णाः, मे-मम, वाचः, संक्षिप्तस्यापि-अल्पाक्षरस्यापि, अर्थगरीयसः *सूत्रवद् गुर्वर्थस्य, अस्यैव-कृष्णोक्तस्यैव, वाक्यस्य, †भाष्यभूताः-व्याख्यानरूपाः, भवन्तु-भवितुमर्हन्तीत्यर्थः।

भा०—ननु यद्येवं कृष्णवचनं सर्वातिशायि तर्हि तदग्रे त्वद्वचनोद्योगोऽपि व्यर्थ एवेत्यत आह कृष्णवाक्यं मिताक्षरत्वाद् अर्थगौरवाच्च सूत्रकल्पमस्ति, अतस्तत् सविस्तरं व्याख्यानमपेक्षते। यथा व्याख्यायां मूलोक्त एवार्थो झटिति बुद्ध्युपारोहाय विशदं प्रपञ्च्यते युक्त्यन्तरैः समर्थ्यते च, तथैव मद्वचसापि कृष्णोक्त एवार्थो विस्तृत्य विवरिष्यते समर्थयिष्यते च। न तु

---

* अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम्, अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः।

† सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।

तद्विरुद्धमक्षरमपि वक्ष्यते, अतः कृष्णवचसो व्याख्यानरूपा एव मद्वाचो भवेयुः ।

अलं०—भाष्यभूता इत्युपमेति मल्लिनाथः । संक्षिप्तस्यार्थगरीयसः-इति वाक्यविशेषणाभ्यां बलभद्रोक्तौ हेतूपन्यासात् काव्यलिङ्गम्, परिकरो वा ।

विरोधिवचसो मूकान् वागीशानपि कुर्वते ।
जडानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः ॥२५॥

अ०—कृतिनां गिरः विरोधिवचसः वागीशान् अपि मूकान् कुर्वते अनुलोमार्थान् जडान् अपि प्रवाचः (कुर्वते) ।

व्याक०—विरोधि वचो येषां तान् विरोधिवचसः, विरोधीति वि... 'रुधिर्' धातोर्णिन्यन्तः । वाचाम् ईशान् वागीशान् । अनुलोमः अर्थो येषां तान् अनुलोमार्थान् । अनुलोमेत्यत्र लोमानि अनुगत इति प्रादिसमासः । "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः" इत्यच् समासान्तः । प्रकृष्टा वाग् येषां तान् प्रवाचः, जडानां विधेयविशेषणम्, एवं मूकानिति वागीशानाम् । कृतिनाम्-कृतमेभिरिति कृतशब्दाद् "इष्टादिभ्यश्च" इति कर्तरि 'इनिः' ।

व्याख्या—कृतिनाम्-कुशलानाम्, गिरः-वाचः, विरोधि-प्रतिकूलम्, वचः-वाक्यं येषां तथाभूतान्, वागीशान्-वाक्पतीन्-वाग्मिनोऽपि, मूकान्-रुद्धवाचः-जडान्, कुर्वते-विदधते । अनुलोमः-स्वानुकूलः, अर्थः-अभिधेयः, येषां तादृशान्, अनुकूलवादिनः, जडानपि-मूढानपि, प्रवाचः-प्रगल्भान्, कुर्वते ।

भा०—चैदियात्राविषये उद्धवविरोधं मनसि निधाय बलभद्र आह-ये पुरुषा भाषणेऽतिपाटवं दधते तेऽपि यदि विद्वद्वचनप्रतिकूलं किमपि वदेयुस्तर्हि लोकैर्जडा उच्यन्ते । अथ जडा अपि यदि विद्वद्वचनपक्ष एव भाषन्ते तर्हि लोके 'प्रवक्तार इमे' 'व्याख्याननिपुणा इमे' इत्येवं प्रसिद्धिं प्राप्नुवन्ति । अतः कृष्णवचनविरोधे न किमपि वक्तव्यम् । स हि विद्वान्, विचक्षणस्य तस्य विरोधो न सुकरः, प्रत्युत जडत्वख्यापकः, अतस्तदनुकूलमेव भाषित्वा वाग्मित्वं किं न लभ्यताम् ? अनुकूलभाषणं हि सुगमम् ।

अलं०—विशेषे कृष्णवचसि प्रस्तुते सामान्याभिधानाद् अप्रस्तुतप्रशंसा । वागीशानां मूकीकरणाज्जडानां प्रवाक्त्वकरणाच्च (अ) शक्यवस्तुकरणरूपो

विशेषालङ्कारः, स च असम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिप्रतिभोत्थापित इति सङ्कर इति मल्लिनाथः ।

पड् गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः ।
ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥ २६ ॥

अ०—दुर्मेधसः अपि ग्रन्थान् अधीत्य गुणाः षट्, शक्तयः तिस्रः, च सिद्धयः (तिस्रः) उदयाः त्रयः, (भवन्ति) इति व्याकर्तुम् अलम् ।

व्याक०—दुष्टा मेधा येषां ते दुर्मेधसः, "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः" इत्यनेनासिच् प्रत्ययः । अधीत्य-अधिपूर्वाद् इङ् धातोर्ल्यप् । शक्तयः-शक्नोतेः क्तिन् । सिध्यन्तु इति सिद्धयः-सिध्यतेः क्तिच्, उदयाः-उत्पूर्वादेतेरच् । व्याकर्तुम् अलम्-व्याङ्पूर्वात् करोतेः "पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" इति तुमुन् ।

व्याख्या—दुर्मेधसः-मन्दबुद्धयोऽपि, ग्रन्थान्-चाणक्यादिनिर्मितान् नीति-ग्रन्थान्, अधीत्य-पठित्वा, गुणाः-सन्धिविग्रहादयः, षट्-षट्संख्याकाः, भवन्ति, शक्तयः-प्रभुमन्त्रोत्साहाख्याः, तिस्रः-भवन्ति, च-पुनः, सिद्धयः-पूर्वोक्तशक्तित्रि-तयसाध्याः-पुरुषार्थलाभात्मिकाः प्रभुत्वमन्त्रोत्साहसिद्धयः, तिस्रः, भवन्ति, उदयाः-वृद्धिक्षयावस्थानानि, त्रयः-भवन्ति, इत्येवं व्याकर्तुम्-व्याख्यातुम्, अलम्, समर्थाः, सन्तीति शेषः ।

भा०—ननु हितमिच्छता राज्ञा दुराग्रहं परित्यज्य स्वप्रतिकूलमपि नीति-शास्त्रविदो वचनं ग्राह्यमेवेत्यत आह-मन्दबुद्धयोऽपि नीतिग्रन्थान् पठित्वा गुण-शक्त्यादीनां नामानि तत् संख्यां वा प्रतिपादयितुमीशते, परं न ते तावता नीतिशास्त्रपण्डिता ग्राह्यवचना वा भवितुमर्हन्ति । सन्धिविग्रहादीनां यथार्थोप-योगे पटुरेव नीतिशास्त्रपण्डितेतिव्यपदेशमर्हति, तदुपदेश एव च ग्राह्यः । संध्यादिसंख्यामात्रपाठका उद्धवादयस्त्वशास्त्रज्ञत्वादुपेक्ष्यवचना एवेति बलभद्रस्य हृदयम् । प्रसङ्गवशात् संक्षिप्य गुणादीनां स्वरूपं लिख्यते—

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ।
षड् गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ।

तत्र अरिविजिगीष्वोर्व्यवस्थाकरणमैक्यं संधिः, विरोधो विग्रहः, अरिं प्रति यात्रा यानम्, कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानम् आसनम्, वाचिकमात्मसमर्पणं

द्वैधीभावः, अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं संश्रयः । कोशदण्डोत्थं तेजः प्रभावः, स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः, षड्गुणचिन्तनंमन्त्रः । शक्तिसिद्धयो-रुपचयापचयौ वृद्धिक्षयौ. वृद्धिक्षययोरभावः स्थानम ।

अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।
निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितम् ॥२७॥

अ०—अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्मिनः वाग्जालं निमित्ताद् अपराद्धेषोः धानु-ष्कस्य वल्गितमिव वृथा (अस्ति) ।

व्याक०—न निर्लोडितं कार्यं येन तस्य अनिर्लोडितकार्यस्य । निर्लोडित-मिति लोडयतेः क्तान्तम् । अपराद्ध इषुर्यस्य तस्य अपराद्धेषोः । अपरा-राध्यतेर्दैवादिकात् कर्तरि क्तान्तम् । वाग्मिनः-प्रशस्ता वाचः सन्त्यस्येति "वाचो ग्मिनिः" धानुष्कस्य-धनुः प्रहरणमस्येति धनुःशब्दात् "प्रहरणम्" इति ठक्. "तस्य इसुसुक्तान्तात् कः" इति कः । वल्गितमिति वल्गतेः क्तान्तम् ।

व्याख्या—अनिर्लोडितम्-कर्तव्याकर्तव्यत्वेन सम्यग् अविवेचितम्, कार्यम्-विधेयम्, येन तादृशस्य, वाग्मिनः-व्याख्यानमात्रप्रदातुः-वावदूकस्य, वाग्जा-लम्-वागाडम्बरः, *निमित्ताद्-लक्ष्यात्, अपराद्धः-च्युतः, इषुः-बाणः, यस्य तादृशस्य, †धानुष्कस्य-धन्विनः, वल्गितमिव-विकत्थितमिव, वृथा-निष्फलम् । अस्तीति शेषः ।

भा०—यो धानुष्कः केवलम् आत्मनो लक्ष्यवेधचातुर्यं विकत्थते, लक्ष्य-वेधावसरे च यस्य सायको लक्ष्याच्च्यवते, यथा तस्य विकत्थनं निस्सारं तथैव, यो व्याख्यानमात्रपण्डितः कार्याकार्यविवेकसामर्थ्यं यस्य मात्रयापि न विद्यते, कार्यकाले च पश्चात्पदो भवति, वाङ्मात्रशूरस्य तस्य वागाडम्बरोऽपि निस्सारः। तथा च शास्त्रज्ञातुरपि कार्यज्ञस्य वचो ग्राह्यं न पुनर्वृथा वावदूकस्य ।

अलं०—उपमा ।

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

---

* वेध्यं लक्ष्यं निमित्तं च शरव्यं च समं विदुः-इति वैजयन्ती ।

† अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद् यश्च्युतसायकः, धन्वी-धनुष्मान् धानुष्कः-इत्यमरः ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥२८॥

अ०—सर्वकार्यशरीरेषु अङ्गस्कन्धपञ्चकम् मुक्त्वा सौगतानाम् अन्यः आत्मेव महीभृताम् (अन्यः) मन्त्रः नास्ति ।

व्याक०—सर्वेषु कार्येषु शरीरेष्विव सर्वकार्यशरीरेषु, सर्वकार्ययोः "पूर्वकालैक" इत्यनेन समासः, उत्तरत्र "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इत्यनेन । अङ्गानां स्कन्धानामिव (उपमित०) पञ्चकम् अङ्गस्कन्धपञ्चकम् । पञ्चकमिति पञ्चशब्दात् कन् । मुक्त्वेति मुचेः क्त्वान्तम् । सुगतो भक्तिः (भजनीयः) येषां तेषां सौगतानाम्, "भक्तिः" इत्यनेन सुगतशब्दादण् । महीभृताम्-[illegible]तम् ।

व्याख्या—सर्वकार्यशरीरेषु-सर्वेषु शरीरेष्विव सर्वेषु कार्येषु-सन्धिविग्रहादिषु, अङ्गस्कन्धपञ्चकम्-*स्कन्धानाम्-रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराणां बौद्धशास्त्रप्रसिद्धानां पञ्चकमिव, अङ्गानाम्-नीतिशास्त्रोक्तानां सहायसाधनोपायादीनाम्, पञ्चकम्, मुक्त्वा-त्यक्त्वा, सौगतानाम्-सुगतसेविनां बौद्धानाम्, अन्यः-रूपविज्ञानादिपञ्चस्कन्धातिरिक्तः, आत्मेव-आत्मपदाभिधेय इव, महीभृताम्-राज्ञाम्, अन्यः-सहायसाधनोपायादिपञ्चाङ्गातिरिक्तः, मन्त्रः-विचारः-विचारविषय इति यावत्, नास्ति-न विद्यते ।

भा०—रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराः पञ्चस्कन्धा इति बौद्धाः, भूतव्यतिरिक्तानि अमूर्तानि तत्त्वानि स्कन्धशब्देनोच्यन्ते, तत्र सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः, आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः, प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः, गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसंवित्प्रवाहः संज्ञास्कन्धः, वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः । यथा बौद्धानां मते भौतिकेषु शरीरेषु प्रागुक्तस्कन्धपञ्चकव्यतिरेकेण ज्ञानसुखाद्याश्रयीभूतः कश्चिदात्मपदार्थो नास्ति, किन्तु तत्सन्तान एवात्मपदेनोच्यते, तथैव राज्ञामपि सन्धिविग्रहादिषु कर्तव्येषु सहायादिपञ्चाङ्गविनिर्णय एव मन्त्रः, नान्यत् किमपि । वयं सहायादिसम्पन्नाः स्मो नवेत्येव मन्त्रणा राजभिः कर्तव्या । यदि सहायादयो

---

* स्कन्धः प्रकाण्डे कार्येऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु—इति हैमः ।

म्रियन्ते तर्हि शत्रुर्यातव्यो भवति, इतरथा सन्ध्यादिषु यथावसरं किमप्येकतमं स्वीकर्तव्यमापतति । तथा च वयमिदानीं सहायादिसम्पन्नाः स्मः, अतोयं शिशुपालाभिषेणनस्य समुचितः कालः । सहायादिपञ्चाङ्गानि संग्रहस्य पञ्चमसर्गे द्वादशपद्य उक्तानि ।

अलं०—उपमा ।

मन्त्रो योधइवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।
चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ २९ ॥

अ०—संवृतैः सर्वाङ्गैः (उपलक्षितः) अपि मन्त्रः अधीरः योधइव परेभ्यः भेदशङ्कया चिरं स्थातुं न सहते ।

व्याक०—सर्वैः अङ्गैः सर्वाङ्गैः, उपलक्षणे तृतीया । संवृतैः संपूर्वाद् वृणोतेः क्तः, युध्यत इति योधः, युध्यतेः पचाद्यच् । भेदशङ्कया-भेदेति भिदेर्घञन्तम्, शङ्केति शकिधातोः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययान्तम् । स्थातुम्-सहतावुपपदे तिष्ठतेस्तुमुन् । परेभ्यः-"भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । सहते-सहेर्लट् ।

व्याख्या—संवृतैः-गुप्तैः (एकत्राप्रकाशितैरपरत्र रक्षितैः) सर्वैः अङ्गैः-सहायादिभिः, (योधपक्ष उरःस्थलादिभिः) उपलक्षितः अपि, मन्त्रः-विचारः, अधीरः-भीरुः, योधइव-भटइव, *परेभ्यः-अन्येभ्यः (योधपक्षे शत्रुभ्यः) भेदस्य-तृतीयगामित्वस्य-प्राकट्यस्य (योधपक्षे विदारणस्य) शङ्कया-भीत्या, चिरं स्थातुम्-बहुकालपर्यन्तम्-अक्रियात्मकतयाऽवस्थानाय, (पक्षे संग्रामे बहुकालपर्यन्तमवस्थातुम्) न सहते-न क्षमते ।

भा०—मन्त्रितार्थक्रियायां विलम्बो न कर्तव्यः, मन्त्रो हि भीरुयोद्धेव भवति, यथा स कवचादिधारणेन स्वाङ्गेषु रक्षितेष्वपि कदाचिच्छत्रुर्ममाङ्गानि च्छिन्द्यादितिभिया संग्रामे स्थिरो न भवति, अपि तु ततः पलायते, तथैव मन्त्रोऽपि उपायादिषु गोपितेष्वपि कदाचिच्छत्रवो जानीयुरिति भीत्या चिरमक्रियात्मकः स्थातुं नार्हति, मन्त्रणानन्तरमेव कार्यमारब्धव्यम्, विलम्बे तु कार्यारम्भात् प्रागेव मन्त्रप्रकाशे शत्रुभिः सावधानं तद्विरुद्धोपायानुष्ठानेन राज्ञां

* परोऽरिपरमात्मनोः-इति वैजयन्ती ॥

महती हानिः संभाव्यते ।

अलं०—चिरावस्थानहेतोः सर्वाङ्गसंवरणस्य सत्त्वेऽपि चिरावस्थानाभाववर्णनाद् विशेषोक्तिः । श्लेषानुप्राणितोपमा च ।

आत्मोदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।
तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

अ०—आत्मोदयः परज्यानिः इति द्वयम् इयती नीतिः, तद् ऊरीकृत्य कृतिभिः वाचस्पत्यं प्रतायते ।

व्याक०—आत्मन उदय आत्मोदयः, परस्य ज्यानिः परज्यानिः, 'ज्या वयोहानौ' "वीज्याहाज्वारिभ्यो निः" इत्यौणादिको निः । द्वयं व्याख्यातम् । इयती-इदं परिमाणमस्येति इदंशब्दात् परिमाणे वतुप्, "किमिदंभ्यां वो घः" इति वस्य घादेशः, घस्येयादेशः, उगित्वाद् ङीप् । नीतिः-नयतेः क्तिन् । ऊरीकृत्य-"ऊर्यादिच्विडाचश्च" इत्यनेन गतिसंज्ञा "कुगतिप्रादयः" इति समासः, "समासेनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्"। कृतिभिः-व्याख्यातम् । कर्तरि तृतीया । वाचस्पतेर्भावः वाचस्पत्यम्, ब्राह्मणादित्वाद् भावे ष्यञ् । वाचस्पतिशब्दे षष्ठ्या अलुक् सत्वं च कस्कादित्वाद् इति मल्लिनाथः । हरदत्तदीक्षितादयस्तु "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति बाहुलकात् षष्ठ्या अलुकमाहुः । प्रतननक्रियाया उक्ते कर्मणि प्रथमा । प्रतायते-तनोतेः कर्मणि लट् । "तनोतेर्यकि" इत्यनेनात्वम् ।

व्याख्या—आत्मोदयः-स्वसमृद्धिः, परस्य-शत्रोः, ज्यानिः-हानिः, इति, द्वयम्, इयती-एतावती, नीतिः-नीतिशास्त्रस्य सार इति यावत्, अस्ति । तत्-स्वाभ्युदयं शत्रुक्षयं च, ऊरीकृत्य-उद्दिश्य, कृतिभिः-नीतिशास्त्रज्ञैः, वाचस्पत्यम्-षाड्गुण्यादिवर्णनपरं विविधं व्याख्यानम्, प्रतायते-विस्तार्यते ।

भा०—इदमेव नीतेस्तत्त्वं यत् स्वस्याभ्युदयाय चेष्टनीयम्, तदन्तरायभूतस्य शत्रोश्च हानिः कर्तव्येति । एतदेव द्वयमवलम्ब्य नीतिविदः सन्धिविग्रहादीन् विविधं व्याचक्षते । तथा-चाभ्युदयार्थिभिरस्माभिः स्वशत्रुः शिशुपालस्त्वरितमुच्छेत्तव्यः ।

अलं०—विशेषे प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा ।

तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥३१॥

अ०—महात्मनां परेण अपि महिम्ना तृप्तियोगः न (अस्ति) अत्र पूर्णः (अपि) चन्द्रोदयाकाङ्क्षी महार्णवः दृष्टान्तः (अस्ति)

व्याक०—महान् आत्मा येषां तेषां महात्मनाम्, तृप्तियोगसम्बन्धे षष्ठी । चन्द्रस्य उदयः, तस्य आकाङ्क्षी चन्द्रोदयाकाङ्क्षी, आकाङ्क्षति इति आङ्पूर्वात् काङ्क्षि धातोः 'णिनिः' । महान् अर्णवः महार्णवः, अर्णवे "अर्णसो लोपश्च" इति मत्वर्थीयवप्रत्ययसलोपौ । दृष्टः अन्तो यस्य स दृष्टान्तः । महिम्ना-महच्छब्दाद् इमनिच्, हेतौ तृतीया । पूर्णः-"वादान्तशान्तपूर्ण..." इत्यनेन पूरयतेः क्तान्तं निपात्यते ।

व्याख्या—महात्मनाम्-महामनसाम्-महाशयानां पुरुषाणां, परेण-प्रभूतेनापि, महिम्ना-महत्त्वेन-ऐश्वर्येण, तृप्तियोगः-सन्तोषलाभः, नास्ति । अत्र-महैश्वर्येणापि तृप्त्ययोगे, पूर्णः-अद्भिः परिपूर्णोऽपि, (वृद्ध्यर्थम्) चन्द्रोदयाकाङ्क्षी-विधूदयापेक्षी, महार्णवः-महासमुद्रः, दृष्टान्तः-उदाहरणम् (अस्ति) ।

भा०—ननु प्राप्ताभ्युदयानामस्माकं व्यर्थ एव शत्रूच्छेदप्रयत्न इत्यत आह-प्राप्तमहैश्वर्या अपि महात्मानः ऐश्वर्ये अलंबुद्धिं न कुर्वते, एतावदेवैश्वर्यमस्माभिरभिलषितं नान्यदपेक्ष्यत इत्येवं न तुष्यन्ति, 'असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टाश्च महीभृतः' इति राज्ञां संतोषोदयस्य निन्द्यत्वोक्तेः । किन्तु यथा परिपूर्णोऽपि महार्णवः स्ववृद्धये चन्द्रोदयमपेक्षत एव, तथैव तेऽपि स्वाभ्युदयाय यतन्त एव । चन्द्रोदये समुद्रवृद्धिरिति निसर्गः ।

अलं०—उपमालङ्कारः, दृष्टान्तस्तु न, बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्व एव तदुत्थानात्, अत्र तु दृष्टान्तशब्देन तदभिहितम् इति मल्लिनाथः ।

सम्पदा सुस्थिरम्मन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।
कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥३२॥

अ०—यः स्वल्पया अपि सम्पदा सुस्थिरम्मन्यः भवति, कृतकृत्यः विधिः तस्य ताम् न वर्धयति इति मन्ये ।

व्याक०—कृतं कृत्यं येन स कृतकृत्यः, कृत्यशब्दः "विभाषा कृवृषोः" इति करोतेः क्यबन्तः । आत्मानं सुस्थिरं मन्यते इति सुस्थिरम्मन्यः, "आत्म-

माने खश्च" इत्यनेन मन्यतेः खश् प्रत्ययः, खित्त्वशित्त्वाभ्यां मुम् श्यनौ। वर्धयति-णिजन्ताद् वर्धतेर्लट्। सम्पदा-हेतौ तृतीया।

व्याख्या—यः-पुरुषः, स्वल्पयापि-स्तोकयापि, सम्पदा-समृद्धया, सुस्थिरम्मन्यः भवति-आत्मानं सुस्थिरं मन्यते-पर्याप्तं म ऐश्वर्यमिति विचारयति, कृतकृत्यः-कर्मफलरूपेण तावतीमेव सम्पदं दत्त्वा कृतकार्यः, विधिः-दैवम्, तस्य-अल्पसम्पत्त्यैव संतुष्टस्य पुरुषस्य, ताम्-अल्पीयसीं सम्पदम्, न वर्धयति, इति मन्ये।

भा०—प्रत्युत संतोष उन्नतेः प्रतिबन्धक. यः पुरुषः स्वल्पयापि सम्पदया प्रसीदति, आत्मानं सुदशापन्नं मनुते, तस्य सा स्वल्पा सम्पद् वृद्धिं न प्राप्नोति, दैवं हि संपदां वर्धकम्, तद्धि स्वल्पसंपदापि संतुष्टं तद्वृद्धये पौरुषमकुर्वाणं नरं निरीक्ष्य आत्मानं कृतकृत्यं मन्यते, अयमेतावतैव संतुष्यति किमस्य मुधा संपद्वर्धनेन, यद्ययं सम्पदभिवृद्धिमभ्यलषिष्यत्, तर्हि तदर्थमुदयोक्ष्यत, परं नोद्युङ्क्ते इतिनास्य संपदं वर्धयति। दैवमप्युद्योगिन एव सहायकम्, अनुद्योगिनस्तु तदपि जुगुप्सत इति तत्त्वम्।

अलं०—उत्प्रेक्षालङ्कारः।

समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः।
प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥३३॥

अ०—मानिनः परान् समूलघातम् अघ्नन्तः नोद्यन्ति तत्र प्रध्वंसितान्धतमसः रविः उदाहरणम्।

व्याक०—अन्धं तमः अन्धतमसम्, "अवसमन्धेभ्यस्तमसः" इत्यच् समासान्तः। प्रध्वंसितम् अन्धतमसं येन स प्रध्वंसितान्धतमसः, ध्वंसितेति णिजन्ताद् ध्वंसतेः क्तान्तम्। समूलं हत्वेति समूलघातम्, "समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" इति समूलोपपदाद् हन्तेर्णमुल्, "अमैवाव्ययेन" इति उपपदसमासः। "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" इति नियमाद् अघ्नन्त इति हन्तेरनुप्रयोगः, शत्रन्तं रूपम्, ततो नञ्समासः। उद्यन्ति-उत्पूर्वादेतेर्लट्, उदाहरणम्-उदाह्रियतेऽनेनेति 'उत्' 'आङ्' एतत्पूर्वाद् हरतेः करणे ल्युट्।

व्याख्या—मानिनः-अभिमानवन्तः, परान्-शत्रून्, समूलघातम् अघ्नन्तः-

समूलमविनाश्य, नोद्यन्ति-नोन्नमन्ति । किन्तु विनाश्यैवोद्यन्ति । तत्र-शत्रून्मूलनमन्तरेणानुदये, प्रध्वंसिनम्-निःशेषतो नाशितम्, अन्धतमसम्-गाढान्धकारो येन, तथाभूतो रविः-सूर्यः, उदाहरणम्-दृष्टान्तः, अस्ति ।

भा०—शत्रून् निर्मूल्यैव मानिनोऽभ्युदयं प्राप्नुवन्ति, शत्रवो हि तदुन्नतिपथे कण्टकायिताः, तेषां साकल्येनापाकरणमत्यावश्यकम्, अन्यथा तेऽन्तरायमुत्पादयेयुः । सवितापि यदोदयते तदा स्वप्रसररोधकमन्धतमसं विनाश्यैव, नान्यथा, अतोऽस्माभिरपि स्वशत्रुः शिशुपालो हन्तव्य एव ।

अलं०—अप्रस्तुतप्रशंसा । उत्तरार्धे उदाहरणशब्दोपादानादुपमा, न दृष्टान्त इति मल्लिनाथः ।

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।
अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥३४॥

अ०—विपक्षम् अखिलीकृत्य प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु, उदकम् धूलिम् पङ्कताम् अनीत्वा न अवतिष्ठते ।

व्याक०—अखिलम् खिलं कृत्वेति खिलीकृत्य, च्विः, च्व्यन्तस्य गतित्वात्, "कुगतिप्रादयः" इति समासे क्त्वो ल्यप्, ततो नञ्समासे अखिलीकृत्य । प्रतिष्ठा-प्रपूर्वात् तिष्ठतेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्, पङ्कस्य भावं पङ्कताम्, भावतलन्तम्, नयनक्रियाया अकथितं कर्म । अनीत्वा-नयतेः क्त्वा, अवतिष्ठते-अवपूर्वात् तिष्ठतेर्लट्, "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यनेनात्मनेपदम् । धूलिमिति नयतेः प्रधानकर्म ।

व्याख्या—विपक्षम्-शत्रुपक्षम्, अखिलीकृत्य-खिलम्-उत्सन्नम्, अकृत्वा, अनुन्मूल्येत्यर्थः । प्रतिष्ठा-राज्यस्य स्थितिः-दृढमूलता, दुर्लभा-कष्टेन प्राप्यते । उदकम्-जलम्, धूलिम्-(स्वमालिन्यापादकम्) रजः, पङ्कताम् अनीत्वा-अधःकारेण कर्दमत्वमप्रापय्य, नावतिष्ठते, किन्तु पङ्कतां नीत्वैव तिष्ठतीत्यर्थः ।

भा०—किं च लोकेऽनुच्छिन्नशत्रोः स्थैर्यमेव दुर्घटम्, उन्नतिस्तु दूरे । जीवन्तः शत्रवस्तन्मूलं कर्तितुं घुणा इव प्रयतेरन्, अतस्तदुच्छेद आवश्यकः । जलमपि आत्मानं मलिनीकुर्वद् रजः अधःकरणेन पङ्कतां नीत्वैव तिष्ठति । जडमपि जलं यदि स्वाभिभावकं न सहते, तर्हि चेतनैरस्माभिस्तु सुतरां न सोढव्यम् ।

अलं०—पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा, दृष्टान्तश्च ।

म्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम् ।
पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैंहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥

अ०—एकः, अपि रिपुः यावद् म्रियते, तावत् सुखं कुतः, हि सैंहिकेयः असुरद्रुहां पुरः सोमं क्लिश्नाति ।

व्याक०—म्रियते-मृङ् धातोर्लट् । "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" । कुतः-किंशब्दात् तसिल्, "कु तिहोः" इति कुरादेशः । सिंहिकाया अपत्यं सैंहिकेयः, "स्त्रीभ्यो ढक्" । असुरेभ्यो द्रुह्यन्ति, तेषाम् असुरद्रुहाम्, कर्तरि क्विप् । क्लिश्नाति-...र्लट् ।

व्याख्या—एकः-अपि, रिपुः-शत्रुः, यावत्-यावत् कालपर्यन्तम्, म्रियते-जीवति, तावत्-तदवधि, सुखं कुतः ? सुखं दुर्लभमिति यावत् । हि-तथाहि, सैंहिकेयः-सिंहिकासुतः-राहुः, असुरद्रुहाम्-देवानाम्, पुरः-अग्रे, सोमम्-चन्द्रमसम्, क्लिश्नाति-पीडयति ।

भा०—शिशुपाल एवास्माकं शत्रुः किमयमेकाकी नः करिष्यतीत्यपि न चिन्तनीयम्, यतः-यावदेकोऽपि शत्रुर्जीवति तावत् सुखप्राप्तेराशापि न कर्तव्या। यद्यपि देवैः स्वशत्रवोऽसुरा निहताः, परं तेषां मध्ये एको राहुरवशिष्टः, स एव पश्यतां देवानां चन्द्रमसं (सूर्यं च) पर्वसु बाधते । अतः 'अग्नेः शेषमृणाच्छेषं शत्रोः शेषं न शेषयेत्' इत्यभियुक्तोक्त्या एकोऽपि शत्रुरुच्छेत्तव्य एव। चन्द्रोपरागस्य प्राचुर्यात् सोमग्रहणम् ।

अलं०—विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

सखा गरीयाञ्छत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।
स्यातामभित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥

अ०—कृत्रिमः सखा शत्रुश्च गरीयान्, हि तौ कार्यतः, (भवतः) सहजप्राकृतौ अपि अमित्रौ मित्रे च स्याताम् ।

व्याक०—सहजश्च प्राकृतश्च सहजप्राकृतौ, सह जातः सहजः, "अन्येष्वपि दृश्यते" इति जनेर्डः । प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः, शैषिकोऽण् । कृत्रिमः-क्रियया निर्वृत्त इति करोतेः "ड्वितः क्त्रिः" "क्त्रेर्मम् नित्यम्" । सखा-"अनङ्-

सौ" इत्यनेन अनङ् । गरीयान्-व्याख्यातः । कार्यतः-कार्यशब्दात् तसिल् । अपिशब्दस्त्वर्थे । स्याताम्-अस्तेर्लिङ्, प्रथमपुरुषद्विवचनम् ।

व्याख्या—कृत्रिमः-उपकारापकारान्यतररूपया क्रियया, निर्वृत्तः-जातः, सखा-मित्रम्, शत्रुश्च रिपुश्च, गरीयान्-गुरुतरः, हि यतः, तौ-कृत्रिमौ मित्रामित्रौ, कार्यतः-उपकारापकारलक्षणाभ्यां कार्याभ्याम्, भवतः । सहजः-(एकशरीराव-यवत्वात्) सहजातः, सखा-मातृष्वसेय-पितृष्वसेयादिः, तादृशः शत्रुश्च-पितृव्य-तत्पुत्रादिः, एवं प्राकृतः-प्रकृत्या सिद्धः-सहजकृत्रिमलक्षणरहितः, शत्रुः-स्वदेश सीमान्तवर्ती नृपः, तद्देशसीमान्तवर्ती नृपस्य प्राकृतः सखा, एवंलक्षणौ सह-जप्राकृतौ सखायौ, शत्रू च, स्वकार्यवशात् कदाचित्-अमित्रौ-शत्रू, मित्रे-सखायौ च, स्याताम्-भवेताम् ।

भा०—कृत्रिमसहजप्राकृतभेदेन मित्राणि शत्रवश्च त्रिधा भिद्यन्ते, स्वरूपाणि चैषां व्याख्यायां स्फुटानि । एतेषां मध्ये कृत्रिमौ मित्रशत्रू महान्तावुच्येते, उपकारापकारजन्यसौहार्द-वैरभावस्य यावज्जीवमनपायाद् एतयोर्मित्रशत्रुभावः स्थायी, न जातु विपर्येति, एतदेवानयोर्महत्त्वम् ।

सहजप्राकृतौ तु सुहृदावपि कदाचित् स्वकार्यवशाच्छत्रुभावम्, एवं शत्रू अपि स्वकार्यानुरोधेन मित्रभावं प्राप्नुतः, कार्योपाधिको हि तयोर्मित्रशत्रु-भावः, अतो न नियतः । कृत्रिमस्तु शत्रुश्चेत् शत्रुरेव, सुहृच्चेत् सुहृदेव । तथा च शिशुपालोऽस्माकं सहजमित्रमपीदानीं परस्परापकारेण कृत्रिमः शत्रुरिति नोपेक्षितव्यः ।

उपकर्त्रारिणा संधिर्न मित्रेणापकारिणा ।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥३७॥

अ०—उपकर्त्रा अरिणा (अपि) संधिः (कार्यः) अपकारिणा मित्रेण (अपि) (संधिः) न कार्यः, हि उपकारापकारौ एतयोः लक्षणं लक्ष्यम् ।

व्याक०—उपकर्त्रा-उपपूर्वात् करोतेस्तृच् । संधिः-संपूर्वाद् दधातेः किः । अपकारिणा-अपपूर्वात् करोतेर्णिनिः, उपकारापकारौ-करोतेःघञन्तौ । लक्षणम्, लक्ष्यम्-लक्षयतेः क्रमेण करणे कर्मणि च ल्युडन्तम्, यदन्तं च ।

व्या०—उपकर्त्रा-उपकारकारिणा, अरिणा (सहजेन प्राकृतेन वा)

शत्रुणापि, संधिः-मेलः, कार्यः, अपकारिणा-अपकारकर्त्रा, मित्रेण-(सहजेन प्राकृतेन वा) सुहृदापि, संधिः, न कार्यः, हि-यतः, उपकारापकारौ-कस्यचिदिष्टकरणमुपकारः, अनिष्टकरणं चापकारः, तौ, एतयोः-मित्रामित्रयोः, लक्षणम्-असाधारणो धर्मः। स्वरूपं वा, लक्ष्यम्-ज्ञेयम् ।

भा०—ननु शिशुपालोऽस्माकं पैतृष्वसेय इति सहजमित्रत्वात् संधातव्य एवेत्यत आह-सहजः प्राकृतो वा शत्रुरपि यद्यात्मन उपकरोति तर्हि तेन सह संधिः कर्तुमुचितः । स हि तदानीमस्थायिशत्रुभावं परिहृत्य स्थायिनीं कृत्रिममित्रतां प्राप्तः । एवं सहजः प्राकृतो वा सुहृदपि यद्यपकरोति तर्हि न स संधि-[illegible], यतः सोऽस्थायि मित्रत्वं परित्यज्य स्थायिनं कृत्रिमशत्रुभावं प्राप्तः । उपकारापकारावेव मित्रामित्रयोर्लक्षणमस्ति । तथा च शिशुपालः सहजमित्रमपि साम्प्रतं परस्परापकारेणास्माकं शत्रुरित्यभिषेणयितव्य एव, न पुनः संधातव्यः ।

अलं०—अप्रस्तुतप्रशंसा । परिसंख्या च ।

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ।
बद्धमूलस्य मूलं हि महद् वैरतरोः स्त्रियः ॥३८॥

अ०—(हे) हरे, रुक्मिणीं हरता त्वया चैद्यः विप्रकृतः, (अस्ति) स्त्रियः बद्धमूलस्य वैरतरोः महद् मूलम् (सन्ति) हि ।

व्याक०—बद्धं मूलं यस्य येन वा तस्य बद्धमूलस्य । वैरस्यैव तरोः वैरतरोः । मूलसम्बन्धे षष्ठी । हरता-हरतेःहेतौ शत्रन्तम्, रुक्मिणीहरणेनेत्यर्थः । चैद्यो व्याख्यातः । विप्रकृत इति करोतेः कर्मणि क्तान्तम् । त्वयेति तस्य कर्तरि तृतीया ।

व्या०—हे हरे-हेकृष्ण, रुक्मिणीम्, हरता-प्रसह्यापहृत्य राक्षसविवाहेनोद्वहता त्वया-भवता, चैद्यः-चेदीनां राजा, शिशुपालः, विप्रकृतः-तिरस्कृतः । स्त्रियः, बद्धमूलस्य-रूढमूलस्य, वैरतरोः-वैरवृक्षस्य, महत्-प्रधानम्, मूलम्-कारणम्, सन्तीतिशेषः, हि-निश्चयेन ।

भा०—चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वसमर्थनायाह-हेकृष्ण ! रुक्मिणीहरणेन त्वया चैद्यस्य विप्रियमाचरितम्, अतस्त्वं तस्य कृत्रिमः शत्रुरसि । स्त्रियो हि

रूढमूलस्य (गृहीतमूलस्य) वैरपादपस्य प्रधानं कारणम् । अत्र रुक्मिणी-शिशुपालस्य वाग्दत्तासीत्, तां कृष्णो राक्षसविवाहेन उपयेमे-इति पुरावृत्त-मनुसंधेयम् । न चेदं परस्वापहरणमिवानुचितम्, 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ' इति क्षत्रियस्य कृते राक्षसविवाहस्य धर्म्यत्वस्मरणात् ।

अलं०—शत्रुतारूपे कार्ये प्रस्तुते तत्कारणाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । कारणस्यापि प्रस्तुतत्वे प्रस्तुताङ्कुरो वा । वैरतरोरितिरूपकम् । मल्लिनाथस्तु रूपकसंसृष्टोऽयमर्थान्तरन्यास इत्याह ।

त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सीत् स पुरीमिमाम् ।
प्रोषितार्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥३९॥

अ०—(हे हरे) त्वयि भौमं जेतुं गते (सति) सः इमां पुरीम् प्रोषितार्यमणं मेरोः तटीम् अन्धकारइव अरौत्सीत् ।

व्याक०—प्रोषितः अर्यमा यस्याः तां प्रोषितार्यमणम् "मनः" इति ङीपो निषेधः, "इन्हन्" इतिनियमाद् दीर्घाभावः । प्रोषितेति प्रपूर्वाद् वसतेः क्तान्तम्, भौममिति भूमिशब्दादपत्यार्थेऽण् । जेतुमिति जयतेः तुमुन् । तटीम्-तटशब्दात् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति ङीष् । अरौत्सीत् 'रुधिर आवरणे' लुङ् । "वदव्रजहलन्तस्याचः" इति वृद्धिः । गते इति सतिसप्तमी ।

व्याख्या—हे हरे, त्वयि-भवति, भौमम्-भूमेरपत्यं नरकासुरम्, जेतुम्-अभिभवितुम्, गते सति, सः-शिशुपालः, इमाम्-पुरीम्-द्वारकानगरीम्, प्रोषितः-परित्यज्यान्यत्र गतः, *अर्यमा-सूर्यः, यस्यास्तथाभूताम्, मेरोः-सुमेरुपर्वतस्य, तटीम्-सानुम्, अन्धकारइव-तमइव, अरौत्सीत्-आवव्रे ।

भा०—यथा सूर्यासन्निधाने सुमेरोः सानुमन्धकार आवृणोति, तथैव सः शिशुपालस्त्वयि नरकासुरविजयव्यापृते सत्यवसरं लब्ध्वेमां द्वारकापुरीं परितः स्वसेनयाऽवृणोत् । तथा च तस्य त्वमिव सोऽपि तत्र कृत्रिमः शत्रुः इति नोपेक्षणीयः ।

अलं०—उपमा ।

आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत् स दारानपाहरत् ।

---

* सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः—इत्यमरः ।

कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥४०॥

अ०—सः बभ्रोः दारान् अपाहरत् इति यत् इदम् आलप्य अलम्, यतः पापानां कथा अपि अश्रेयसे अलं खलु ।

व्याक०—आलप्य अलम्-आङ्पूर्वाल्लपतेः "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" तस्य ल्यबादेशः । अपाहरत्-अपपूर्वाद् हरतेर्लङ् । यतः-यच्छब्दात्तसिल् । कथा-कथयतेः "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च" इत्यनेन अङ्। अश्रेयसे अलम्, श्रेयस्शब्दो व्याख्यातः, "नमःस्वस्तिस्वाहा……" इत्यनेनालमो योगे चतुर्थी । दाराशब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वाद् दारानिति बहुवचनम् । पूर्वार्धे अलंशब्दो निषेधार्थकः, उत्तरार्धे तु पर्याप्त्यर्थकः ।

व्याख्या—शिशुपालः, बभ्रोः-तन्नामकस्य यादवस्य, दारान्-स्त्रियम्, अपाहरत्-प्रसह्य अपहृतवान्, इति यत्, इदम्-प्रसह्य परदारापहरणम्, आलप्य-उच्चार्य, अलम्-तस्य चर्चापि न कर्तव्येत्यर्थः, यतः-यस्मात् कारणात्, पापानाम्-दुश्चरितानाम्, कथापि-चर्चामात्रमपि, अश्रेयसे-अकल्याणाय, अलम्-पर्याप्तम्, खलु-निश्चयेन ।

भा०—अपकारान्तरमाह-शिशुपालो बभ्रोर्भार्यामपहृत्य परदाराभिमर्शनं चकारेति नैतद्विषये किमप्युच्यते, यतः पापानां कथामात्रमप्यकल्याणजननाय पर्याप्तं भवति ।

अलं०—निषिध्यमानालपननिषेधनसमर्थनात् कार्येण कारणसमर्थकोऽर्थान्तरन्यास इति मल्लिनाथः ।

विराद्ध एवं भवता विराद्धा बहुधा च नः ।
निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ॥४१॥

अ०—एवं भवता विराद्धः च बहुधा नः विराद्धा स श्रुतश्रवसः सुतः क्रियया अरिः निर्वर्त्यते ।

व्याक०—श्रुतं श्रवो यस्याः तस्याः श्रुतश्रवसः । विराद्ध इति राधेः कर्मणि क्तः, तत एव कर्तरि तृचि विराद्धा, बहुधा-बहुशब्दात् "संख्याया-विधार्थे धा", निर्वर्त्यते-निर्पूर्वाद् णिजन्ताद् वृतुधातोः कर्मणि लट्, क्रिययेति हेतौ करणे वा तृतीया, अस्माभिरिति तत्कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् ।

व्याख्या—एवम्-रुक्मिणीहरणेन, भवता, विराद्धः-अपकृतः, च-पुनः, नः-अस्माकम्, बहुधा-बहुभिः प्रकारैः-द्वारकारोधनदाराहरणादिभिः विराद्धा-अपकर्ता, सः-पूर्वं वर्णितः (अति दुर्वृत्तत्वान्नामाग्रहणम्) श्रुतश्रवसः-श्रुतश्रवोनाम्न्याः कृष्णस्य पितृष्वसुः, सुतः-पुत्रः-शिशुपालः, (पैतृष्वसेयत्वात् सहजमित्रमपि) क्रियया-परस्परापराधरूपया, अरिः-शत्रुः, निर्वर्त्यते-क्रियते ।

भा०-एवं शिशुपालो नः सहजमित्रमपि परस्परापराधेन साम्प्रतं कृत्रिमः शत्रुरिति सर्वथानुपेक्षणीय एव ।

विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥४२॥

अ०—ये नरः सामर्षे अरौ वैरं विधाय उदासते ते कक्षे उदर्चिषं प्र... अभिमारुतं शेरते ।

व्याक०—अमर्षेण सह वर्तमाने सामर्षे । उद्गतानि अर्चींषि यस्य तम् उदर्चिषम् । मारुतम् अभिलक्ष्य अभिमारुतम्, "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" इत्यव्ययीभावः । नरः-नृशब्दस्य जसि रूपम्, "ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः" इति गुणः । उदासते-उत्पूर्वाद् आस् धातोर्लट्, प्रथमपुरुषबहुवचने । प्रक्षिप्य-प्रक्षिपतेर्ल्यप् । शेरते-शीङ् धातोर्लटि झप्रत्यये रूपम्, अरौ-अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी ।

व्याख्या—ये नरः-मनुष्याः, सामर्षे-कारणान्तरतः प्रागेव क्रुद्धे, अरौ-शत्रौ, वैरम्-अपकारम्, विधाय, उदासते-उदासीना भवन्ति-किमयमस्माकं कर्तुं शक्यतीत्युपेक्षन्ते, ते नरः, कक्षे-तृणे, (गुल्मे वा) उदर्चिषम्-उद्गतज्वालमग्निम्, प्रक्षिप्य, अभिमारुतम्-वायोराभिमुख्येन, शेरते-स्वपन्ति ।

भा०—शुष्के तृणसमूहे गुल्मे वने वोद्गतज्वालमग्निं प्रक्षिप्य पवनप्रवाहाभिमुखं शयानः पुरुषो यथा पवनप्रेरितया ज्वालया भस्मीभूय विनश्यति तथैव यः पुरुषः स्वोपरि कारणान्तरतः प्रागेव क्रुद्धस्य शत्रोरपकारान्तरं विधायोपेक्षते-न सावधानस्तिष्ठति, सोप्याकस्मिकेन शत्रोराक्रमणेनाशु विनश्यति ... शिशुपालो नोपेक्षणीयः ।

अलं०—अप्रस्तुतप्रशंसा, वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना च ।

मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।
क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥४३॥

अ०—यः क्षमी (सः) मनाग् वा अनभ्यावृत्त्या (विराध्यन्तम्) कामं क्षाम्यतु (परन्तु) क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं कः क्षमेत ।

व्याक०—न अभ्यावृत्त्या अनभ्यावृत्त्या, 'अभि' 'आङ्' एतत्पूर्वाद् वर्ततेः क्तिन्, ततो नञ्समासः, प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, क्रियाणां समभिहारेण क्रियासमभिहारेण, समभिहारेति सम्भिपूर्वाद् हरतेर्घञन्तम्, अत्रापि पूर्ववत् तृतीया । क्षमी-क्षाम्यतेर्दैवादिकात् " शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् " क्षमतेर्वा भौवादिकात् ग्रह्यादित्वाण्णिनिः, उदात्तोपदेशत्वाद् वृद्ध्यभावः । क्षाम्यतु-क्षाम्यतेः संभावनायां लोट्, इति मल्लिनाथः । विराध्यन्तम्-विपूर्वकराधेः शत्रन्तम् । क्षमेत-क्षमतेः "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ् ।

व्याख्या—यः क्षमी-क्षमाशीलः, सः, मनाग्-अल्पम् (अभ्यावृत्तावपीति-शेषः) वा, अनभ्यावृत्त्या-अपौनःपुन्येन-सकृदेव (अनल्पमपीतिशेषः) विराध्यन्तम्-अपकुर्वन्तं पुरुषम्, कामम्-यथेच्छम् (भृशमिति मल्लिनाथः) क्षाम्यतु-सहताम्, परन्तु, क्रियासमभिहारेण-भृशम्, पौनःपुन्येन च, विराध्यन्तम्, कः क्षमेत-कः सोढुं शक्नुयात्, न कोपीत्यर्थः ।

भा०—क्षमाशीलोऽपि पुरुषः अल्पम्, सकृदेव कृतं भूयांसमपि वापराधं क्षन्तुं शक्नोति, परं पुनः पुनर्भृशं च क्रियमाणमपराधं सहिष्णुरसहिष्णुर्वा कोऽपि सोढुं न शक्नोति, शिशुपालोऽस्माकं बलवत् पुनः पुनश्चापकरोतीति न स क्षन्तव्यो भवितुमर्हति ।

अलं०—अप्रस्तुतप्रशंसा ।

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥४४॥

अ०—योषितः सुरतेषु वैयात्यमिव पुंसः परिभवे पराक्रमः भूषणम् (अस्ति) अन्यदा (तु) (योषितः) लज्जेव (पुंसः) क्षमा (भूषणम्) अस्ति ।

व्याक०—सुरतेषु-रमतेः भावक्तान्तम्, अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी, सतिसप्तमी वा । वैयात्यम्-विरुद्धं यातो वियातः (अविनीतः) कर्तरि क्तः, वि-

यातस्य भावो वैयात्यम्, भावे ष्यञ् । परिभवे-परिपूर्वाद् भवतेः "ऋदोरप्" । अन्यदा-अन्यशब्दात् "सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा" । लज्जा-'ओलस्जी व्रीडायाम्' "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः, स्त्रीत्वाट्टाप् । क्षमा-'क्षमूष् सहने' षित्वात् "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । योषितः, पुंसः, भूषणसम्बन्धे षष्ठ्यौ ।

व्याख्या—योषितः-स्त्रियाः, सुरतेषु-सुरतक्रियाकालेषु, (सुरतक्रियासु सतीषु वा) वैयात्यमिव-दन्तक्षतादिकरणधाष्टर्य यथा, तथा पुंसः- मनुष्यस्य, परिभवे-तिरस्कारकाले, पराक्रमः-शौर्यम्,भूषणम्, अस्ति । अन्यदा-सुरतव्यतिरिक्ते तिरस्कारातिरिक्ते च काले योषितः, लज्जेव-व्रीडा यथा, तथा पुंसः, क्षमा-सहिष्णुता, भूषणमस्ति ।

भा०—ननु क्षमा पुंसो भूषणमिति सर्वदैव एष्टव्या-इत्यत आह-अपरिभवे क्षमा भूषणमुच्यते, न पुनः सर्वदा । शत्रुकृतपरिभवप्राप्तौ तु तत्प्रतीकाराय पराक्रम एव भूषणम् ,अन्यत् स्पष्टम् ।

अलं०—उपमा ।

मा जीवन् यः परावज्ञा-दुःखदग्धोऽपि जीवति ।
तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥

अ०—यः परावज्ञादुःखदग्धः अपि मा जीवन् जीवति, जननीक्लेशकारिणः तस्य अजननिः एव अस्तु ।

व्याक०—परस्य अवज्ञया दुःखम्, तेन दग्धः, परावज्ञादुःखदग्धः । परस्येति कर्तरि षष्ठी, अवज्ञेति अवपूर्वाज् ज्ञाधातोः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । जनन्याः क्लेशं करोतीति तस्य जननीक्लेशकारिणः । करोतेर्णिनिर्हेतौ । जन्यतेऽनया सा जननी, जनयतेर्ल्युट्, टित्त्वान्ङीप् । मा जीवन्-"माङ्याक्रोशे" इति जीवतेः शतृप्रत्ययः । अजननिः-न जायतामिति नञुपपदाज्जायतेः "आक्रोशे नञ्यनिः" इत्यनिप्रत्ययः, अस्तु-अस्तेर्लोट्, प्रार्थनायाम् ।

व्याख्या—यः पुरुषः, परस्य-शत्रोः-शत्रुकृतया, अवज्ञया-अवमानेन, यद् दुःखम्, तेन दग्धः-अन्तर्व्यथितोऽपि, मा जीवन्-कुत्सितं जीवनं निर्वहन्, जीवति-प्राणान् धरति, जनन्याः-मातुः, क्लेशकारिणः-केवलगर्भधारणप्रसवादिवेदना-हेतोः, तस्य, अजननिः-अनुत्पत्तिरेव, अस्तु-भवत्विति प्रार्थ्यते ।

भा०—यः पुरुषः शत्रुतिरस्कारदुःखसंतप्तोऽपि जीवति, न तत्प्रतीकाराय किमपि चेष्टते। तस्य जीवनमतिगर्हितम्, स हि केवलं मातुर्गर्भधारणप्रसवादिवेदनाहेतुः, अप्रयोजकं तस्य जन्म, मातृक्लेशनिवृत्तये तादृशस्य'नुत्पत्तिरेव प्रार्थ्यते ।

अलं०—अनुत्पत्तिरूपदोषाभ्यनुज्ञानादनुज्ञालङ्कृतिः, सा च जननीक्लेशमात्रकारित्वेन समर्थ्यत इति काव्यलिङ्गं च ।

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवावमानेऽपि देहिनस्तद् वरं रजः ॥ ४६ ॥

अ०—यद् रजः पादाहतं (सत्) उत्थाय मूर्धानम् अधिरोहति, तद् (रजः) अवमाने अपि स्वस्थाद् एव देहिनः वरम् (अस्ति) ।

व्याक०—पादेनाहतं पादाहतम्, "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" उत्थाय-उत्पूर्वात् तिष्ठतेर्ल्यप्, अधिरोहति-रोहतेर्वर्तमाने लट् । अवमानशब्दो मन्यतेर्भावघञन्तः । सतिसप्तमी । स्वस्मिन् प्रकृतौ) तिष्ठति-तस्मात् स्वस्थात्, "सुपि स्थः" इति कः । देहिनः-"पञ्चमी विभक्तेः" इत्यनेन पञ्चमी ।

व्या०—यद् रजः-धूलिः, पादाहतम्-चरणोत्ताडितं सत्, उत्थाय-उड्डीय, मूर्धानम्-शिरः, अधिरोहति-आक्रामति, तद् रजः(अचेतनमपि) अवमाने-तिरस्कारे सत्यपि, स्वस्थाद्-अविकृतचित्तात्, देहिनः-शरीरभृतश्चेतनाद्, वरम्-श्रेष्ठम्-अस्ति ।

भा०—यः पुरुषः शत्रुकृतापमानं निश्चिन्तस्तूष्णीं सहते, वृथापुष्टोऽसौ, (इदं देहिन इति निन्दार्थमत्वर्थीयेन, प्रकृत्या च गम्यते) तदपेक्षया तद् रजः (जडं, नपुंसकमपि सत्) श्रेष्ठं यत् पुंभिः पादोद्धूनितमुद्धूनयतामेव मस्तकमाक्रामति ।

अलं०—अप्रस्तुतप्रसंशा। देह्यपेक्षया रजसो व्यतिरेकबोधनाद् व्यतिरेकोपि ।

असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।
यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ४७ ॥

अ०—जातिक्रियागुणैः कञ्चिद् अर्थम् असम्पादयतः पुंसः जन्म यदृच्छाशब्दवत् संज्ञायै केवलम् (अस्ति)

व्याक०-जात्या च क्रियया च गुणेन च जातिक्रियागुणैः, करणे तृतीया । असम्पादयतः-संपूर्वकाणिजन्तात् पद्यतेः शत्रन्तम् । ततो नञ्समासः । यदृच्छया प्रवृत्तः शब्दः यदृच्छाशब्दः, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः, तस्येव यदृच्छाशब्दवत्, "तत्र तस्येव" इति षष्ठ्यन्ताद् वतिः । यदृच्छाशब्दो व्याख्यातः । संज्ञायै-जानातेः "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्, तादर्थ्ये,अप्रयुज्यमानतुमुन्नन्तकर्मणि वा. चतुर्थी । संज्ञामनुभवितुमित्यर्थः । केवलशब्द एवार्थः ।

व्याख्या—जातिः-ब्राह्मणत्वादिः (पक्षे गोत्वघटत्वादिः) क्रिया-इज्याध्ययनादिः (पक्षे पचनपठनादिः) गुणः, शौर्योदार्यादिः (पक्षे शुक्लनीलादिः) एतैः, कश्चिदर्थम्-सुकृतकीर्त्यादिरूपम्, (पक्षे घटपट-पाचकपाठक-शुक्लनीलादि-व्यवहाररूपम्) प्रयोजनम्, असम्पादयतः-असाधयतः, पुंसः-पुरुषस्य, जन्म-उत्पत्तिः, यदृच्छाशब्दवत्-वक्त्रा स्वेच्छया कल्पितस्य जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यस्य डित्थादिशब्दस्येव, संज्ञायै केवलम्-पारिभाषिकं किञ्चिन्नाममात्रमनुभवितुमेवास्ति (पक्षे जात्यादिप्रतिपादनव्यतिरेकेण डित्थामानयेत्यादिव्यवहारसिद्धय एवास्ति, तादृक्षाम्-(संज्ञाशब्दताम्) अनुभवितुमिति मल्लिनाथः ।

भा०—यथा घटादयो जातिशब्दाः, शुक्लादयो गुणशब्दाः, पाचकादयः क्रियाशब्दाः स्वाभिधेयेषु घटत्वादिरूपं कञ्चन विशेषमपि प्रतिपादयन्ति, न तथा यदृच्छाशब्दः, स हि जात्यादिव्यतिरेकेण धर्मिमात्रमेव बोधयति, व्यवहार एव तस्य मुख्यं प्रयोजनम्, तथैव यः पुरुषः स्ववर्तिब्राह्मणत्वादिजात्यनुरूपाध्ययनादिना, इज्यादिक्रियानुष्ठानेन वा, शौर्योदार्यादिगुणैर्वा न कंचन सुकृतकीर्त्यादिरूपं धर्माद्यन्यतमं वा पुरुषार्थं साधयति, तस्य जन्म केवलं ब्राह्मणादिसंज्ञाधारणार्थमेव । व्यवहारसिद्धये नाममात्रेण स ब्राह्मणादिरुच्यते । यथा अकारादिषु वैयाकरणानां गुणपदप्रयोगः पारिभाषिकः, न स वस्तुतो गुणः, तथैव तस्मिन्नपि ब्राह्मणादिपदप्रयोगः. न स वस्तुतो ब्राह्मणादिः ।

अलं०—उपमा ।

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।
अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

अ०—अद्रौ तुङ्गत्वम् (अस्ति) इतरा (अगाधता) न (अस्ति) सिन्धौ अगा-

धता (अस्ति) इदम् (तुङ्गत्वम्) न, मनस्विनि (तु) अलङ्घनीयताहेतुः तद् उभयम् (अपि) (अस्ति)

व्याक०—न लङ्घनीयताया हेतुः अलङ्घनीयताहेतुः, लङ्घितुं योग्यं लङ्घनीयम्, तस्य भावो लङ्घनीयता, लङ्घतेरनीयर्, ततस्तल् भावे। नित्यालिङ्गत्वाद् हेतुशब्दः पुंसि। तच्च सा च तत्, "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इत्यनेन नपुंसकैकशेषः, एकवच्च। उभयम्-"उभादुदात्तो नित्यम्" इत्ययच्। मनस्विनि-मनसो विनिः।

व्याख्या—अद्रौ-पर्वते, तुङ्गत्वम्-उच्चत्वमस्ति, इतरा-अगाधता, नास्ति, सिन्धौ-समुद्रे, अगाधता-गंभीरता, अस्ति, किन्तु इदम्-तुङ्गत्वम्, नास्ति, मनस्विनि-अभिमानवति वीरे तु, अलङ्घनीयतायाः-अनतिक्रमणीयतायाः, हेतुः-कारणम्, तदुभयम्-तुङ्गत्वम्-(विशालहृदयता) अगाधता (गाम्भीर्यम्) इति द्वयमपि, अस्ति।

भा०—तुङ्गत्वमगाधता च लोकेऽलङ्घनीयताया हेतू भवतः, तत्र पर्वते केवलं तुङ्गत्वमेवास्ति, समुद्रे च केवलागाधतैव, मनस्विनि तु पुरुषे तदुभयमपि विद्यते-इति स पर्वतसमुद्रापेक्षयाप्यतिदुर्लङ्घ्यः।

अलं०—व्यतिरेकालङ्कारः।

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत्।
हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम् ॥४९॥

अ०—स्वर्भानुः अपराधे तुल्ये (अपि) भानुमन्तम् चिरेण, हिमांशुम् आशु ग्रसते (इति) यत् तत् म्रदिम्नः फलम् स्फुटम्।

व्याक०—अपराध इति राधेर्घञन्तः, भानवो विद्यन्तेऽस्य तं भानुमन्तम्, प्राशस्त्ये भूम्नि वा मतुप्। हिमा अंशवो यस्य तं हिमांशुम्, ग्रसते-'ग्रसु अदने' लट्। म्रदिम्नः-मृदोर्भाव इति मृदुशब्दात् "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा" "रऋतो हलादेर्लघोः"।

व्याख्या—*स्वर्भानुः-राहुः, अपराधे तुल्ये-समानेऽपि, भानुमन्तम्-प्रखरकिरणं सूर्यम्, चिरेण-विलम्बेन, हिमांशुम्-शीतकिरणं चन्द्रमसम्,

* तमस्तु राहुः स्वर्भानुः—इत्यमरः।

आशु-शीघ्रम्, ग्रसते-गिलति, इति यत्, तद्, ऋदिम्न:-मार्दवस्य, फलम्-परिणामः, स्फुटम्-प्रत्यक्षम्। अस्तीतिशेषः ।

भा०—शत्रुषु मृदुव्यवहारः सर्वथानर्थायैवेत्याह-यद्यपि सूर्याचन्द्रमसोस्तुल्य एवापराधस्तथापि राहुराधिक्येन चन्द्रमसमेव ग्रसते, न पुनः सूर्यम्, तत्र कारणं स्पष्टमेव, चन्द्रमाः खलु मृदुतेजाः, इति स सुखेन ग्रसितुं शक्यते. सूर्यस्तु प्रखरप्रताप इति न तत्र राहोः सहसा प्रवृत्तिः। तथा च शत्रुपक्षे तीव्रमेव व्यवहर्तव्यम् ।

अलं०—आशुग्रासे मृदुत्वस्य हेतुत्वमुत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षा, 'भानुमन्तम्' 'हिमांशुम्' इति विशेष्ये साभिप्राय इति परिकराङ्कुरः ।

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि।
निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः ॥२०॥

अ०—असाराणां निदर्शनं बहुतृणं लघुः नरः अल्पे अपि परवायौ उपेयुषि (सति) स्वयं प्रणमते ।

व्याक०—परो वायुरिव, तस्मिन् परवायौ, उपमितसमासः। निदर्शनम्-निदर्श्यते ऽनेनेति णिजन्ताद् दृशेः करणे ल्युट्। ईषदूनं तृणम् बहुतृणम्, "विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्" इति बहुच् प्रत्ययः, स च 'पुरस्तात्' इति वचनात् प्रकृतेः पूर्वमेव जायते। उपेयुषि-व्याख्यातम्। सति सप्तमी। स्वयं प्रणमते-अन्तर्भावितण्यर्थाद् नमतेः-कर्मकर्तरि लट्, "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" इति कर्मवद्भावाद् यकि प्राप्ते "न दुहस्नुनमां यक्चिणौ" इति तन्निषेधः ।

व्याख्या—*असाराणाम्-दुर्बलानाम्, निदर्शनम्-दृष्टान्तः, बहुतृणम्-तृणसदृशम्, लघुः-अल्पः-निष्पौरुषः, नरः, अल्पेऽपि स्वल्पबलेऽपि (वायावपि विशेषणमिदं योज्यम्) परवायौ-वायुसदृशे शत्रौ, उपेयुषि-स्वसमीपं प्राप्तवति-अभिपेणितवति सति, स्वयं प्रणमते-स्वयमेव-पराक्रमशून्यत्वाद् युद्धं विनैव, प्रणमते-प्रह्वीभवति (तृणपक्षे मृदुत्वात् स्वयमेव नतं भवति) ।

भा०—वायुना तृणमिव अल्पीयसापि रिपुणा निष्पौरुषः पुरुषोऽक्लेशेन

* सारो बले स्थिरांशे च-इत्यमरः ।

परिभूयत इति तत्त्वम्, इतरत् स्पष्टम् ।

अलं०—उपमा ।

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥२१॥

अ०—दवीयान् अपि तेजस्वी तेजस्विमध्ये गण्यते, पञ्चतपसः (पुरुषस्य) तपनः जातवेदसां पञ्चमः (अस्ति) ।

व्याक०—तेजस्विनां मध्ये तेजस्विमध्ये, तेजःशब्दात् प्राशस्त्ये विनौ तेजस्वी । पञ्चाग्निसाध्यं तपो यस्य तस्य पञ्चतपसः, मध्यमपदलोपः । दवीयान्-दूरशब्दाद् ईयसुन्, "स्थूलदूर ..." इति पूर्वगुणयणादिपरलोपौ । गण्यते-गणयतेः कर्मणि लट् । तपनः-तप् धातोः नन्द्यादित्वाद् ल्युः । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः, "तस्य पूरणे" डट्, तस्य मडागमः ।

व्याख्या—दवीयान्-दूरस्थोऽपि, तेजस्वी-प्रशस्ततेजोयुक्तः पुरुषः, (गणनावसरे) तेजस्विनां मध्ये, गण्यते-संख्यायते, पञ्चतपसः-पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः पुरुषस्य, *तपनः-सूर्यः, †जातवेदसाम्-अग्नीनां मध्ये, पञ्चमः-नां पूरणः, पञ्चमोऽग्निर्मन्यत इत्यर्थः ।

भा०—तेजस्विनां गणनायां प्रस्तुतायां यदि कश्चन तेजस्वी दूरस्थोऽपि भवेत् तदापि गण्यते, स हि दूरस्थितोपि स्वतेजसा लोकान् अभिभवितुं क्षमः । इममेवार्थमर्थान्तरन्यासेनाह-पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः पुरुषस्य अतिदूरवर्त्यपि सूर्यः पञ्चमाग्निस्थानीयो मन्यते ।

अलं०—अर्थान्तरन्यासः ।

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम् ।

कथङ्कारमनालम्बा कीर्तिर्द्यामधिरोहति ॥२२॥

अ०—उच्चैः विद्विषां मूर्धसु हेलया पादम् अकृत्वा अनालम्बा कीर्तिः कथङ्कारं द्याम् अधिरोहति ।

व्याक०—न आलम्बो यस्याः सा अनालम्बा, अकृत्वेत्यत्र कीर्तितद्-

---

* भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः इत्यमरः ।

† जातवेदास्तनूनपात् इत्यग्निनामस्वमरः ।

वतोरभेदोपचारात् समानकर्तृकत्वं निर्वाह्यम् । कथं कृत्वा कथङ्कारम्- "अन्यथैवंकथमित्थंसुसिद्धाप्रयोगश्चेत्" इति कथम्युपपदे करोतेर्णमुल् । द्याम्- द्योशब्दस्य अमि रूपम्, "ओतोऽम्शसोः" इत्याकारैकादेशः । हेलया-हेतौ प्रकृत्यादित्वाद् वा तृतीया ।

व्याख्या—उच्चैः-उन्नतेषु, विद्विषाम्-शत्रूणाम्, मूर्धसु-शिरस्सु, हेलया-तिरस्कारपूर्वकम्, पादम्-चरणम्, अकृत्वा-अविन्यस्य, शत्रुमानमर्दनमन्तरेणेति यावत्, अनालम्बा-निराधारा, कीर्तिः-यशः, कथङ्कारम्-केन प्रकारेण, द्याम्-दिवम्, अधिरोहति, न कथमपीत्यर्थः ।

भा०—दुरारोहसौधादिषु सोपानमारुह्यैवारोढुं शक्यते, तथा च यदि भवद्भिः काम्यते यदस्माकं कीर्तिः स्वर्गमप्यारोहेत् तर्हि तदर्थमपि कश्चन सोपानाद्यालम्बोऽपेक्षितः । शत्रुशिरांस्येव तस्या उचित आलम्बो भवितुमर्हन्ति, तत्रैव सा पादौ दृढं न्यस्य स्वर्गमारोक्ष्यति, नान्यथा । शत्रुमानभङ्ग एव कीर्तिप्रसारस्य उपाय इति तत्त्वम् ।

अलं०—अत्र प्रस्तुतायाः कीर्तेः विषयमहिम्ना अप्रस्तुतप्रासादरोहणस्त्री-व्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिरिति मल्लिनाथः ।

अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।
केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥२३॥

अ०—अङ्काधिरोपितमृगः चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः (कथ्यते) निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथः केसरी (तु) मृगाधिपः (उच्यते) ।

व्याक०—अङ्कम् अधिरोपितः मृगः येन सः अङ्काधिरोपितमृगः । अधिरोपित इति रोहतेर्ण्यन्तात् क्तः, " रुहः पोऽन्यतरस्याम् " । मृगः लाञ्छनं यस्य स मृगलाञ्छनः, लाञ्छनमिति ' लाछि ' धातोर्ल्युडन्तः । निष्ठुरं क्षिप्तः मृगाणां यूथो येन स निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथः ।

व्याख्या—अङ्कम्-उत्सङ्गम्, अधिरोपितः-निवेशितः, मृगः-हरिणः, येन तथोक्तः चन्द्रमाः, मृगः, लाञ्छनम्-कलङ्को यस्य तथाभूतः, मृगाङ्कः, कथ्यते । निष्ठुरम्-निर्दयं यथा स्यात् तथा क्षिप्तः-हिंसितः, मृगाणां-यूथः-समूहो येन, तथाभूतः, केसरी-सिंहस्तु, मृगाधिपः-मृगराज इति उच्यते ।

भा०—चन्द्रमसा कृपया स्वाङ्कमारोपितो मृगस्तस्य कृते कलङ्करूपो बभूव, तेनैव मृगेण लोकाश्चन्द्रमसं मृगाङ्कमाचक्षते । परं यः सिंहो मृगान् निर्दयं पीडयति, स मृगराज इत्युच्यते । अतः शत्रुषु मार्दवं दुष्कीर्तये पौरुषं तु कीर्तये इति भावः ।

अलं०—अप्रस्तुतकथनात् प्रस्तुतार्थप्रतीतिः अप्रस्तुतप्रशंसा ।

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥५४॥

अ०—चतुर्थोपायसाध्ये रिपौ तु सान्त्वम् अपक्रिया, स्वेद्यम् आमज्वरम् कः प्राज्ञः अम्भसा परिषिञ्चति ।

व्याक०—चतुर्थेन उपायेन साध्ये चतुर्थोपायसाध्ये । चतुर्णां पूरणश्चतुर्थः, "षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्" । उपाय इति उपपूर्वाद् एतेः करणे "एरच्" । सान्त्वनं सान्त्वमिति सान्त्वयतेश्चौरादिकाद् घञ् । 'साम सान्त्वमुभे समे' इति कोशप्रामाण्यान्नपुंसकत्वम् । स्वेद्यम्-स्विद्धातोर्ण्यत् । परिषिञ्चति-परिपूर्वात् सिञ्चतेर्लट्, मुचादित्वान्नुम् "उपसर्गात्..." इति षत्वम् । रिपौ-विषयाधिकरणसप्तमी, अम्भसा-अभिषेककरणे तृतीया ।

व्याख्या—चतुर्थोपायेन-सामादिषु चतुर्षूपायेषु दण्डाख्येनान्तिमोपायेन, साध्ये-वशीकर्तुं शक्ये, रिपौ-शत्रौ, सान्त्वम्-साम्नःप्रयोगः, अपक्रिया-अपचारः-मिथ्यायोगः अस्ति, स्वेद्यम्-स्वेदार्हम्, आमज्वरम्-अपक्वज्वरम् (प्राप्य-इति-शेष इति मल्लिनाथः, अथवा आमः-अपक्वः, ज्वरः, यस्मिन् तथाभूतमामज्वरार्तं शरीरम्) कः प्राज्ञः-को बुद्धिमान्, अम्भसा-जलेन, परिषिञ्चति-स्नपयति (प्राप्येत्यध्याहारपक्षे परिषिञ्चति-स्नाति, सकर्मकस्यापि सिञ्चतेः कर्मणोऽविवक्षयाकर्मकत्वम्)

भा०—यथा आमज्वरः प्रस्वेदनेनैव शाम्यति, स्नानं तु क्रियमाणं प्रत्युत तं प्रकोपयति, तथैव क्रुद्धः शिशुपाल इदानीं दण्डेनैव (युद्धेन) वशीकर्तुं शक्यते, न सामादिना । शान्त एव सामादिप्रयोगः फलति, नाशान्ते, अतोऽभिषेणयितव्य एव सः ।

अलं०—वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणापेक्षो दृष्टान्तालङ्कार इति मल्लिनाथः।

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।
प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥५५॥

अ०सकोपस्य तस्य सामवादाः प्रतप्तस्य सर्पिषः तोयबिन्दवइव प्रत्युत सहसा दीपकाः (भविष्यन्ति)

व्याक०—कोपेन सह वर्तमानस्य सकोपस्य । साम्नो वादाः सामवादाः, दीपकाः-दीपेर्णिजन्ताराण्वुल् । तस्येति दीपकशब्दयोगे कर्मणि षष्ठी, सहसेति प्रकृत्यादित्वान् तृतीया ।

व्याख्या—सकोपस्य-अस्मासु क्रुद्धस्य, रूढवैरस्येति वा, तस्य-शिशुपालस्य, सामवादाः-अनुनयोक्तयः, प्रतप्तस्य-क्वथितस्य, सर्पिषः-घृतस्य, तोयबिन्दवः इव-जलकणाइव, प्रत्युत-वैपरीत्येन-शान्तिं विहाय, सहसा-शीघ्रम्, दीपकाः-प्रज्वलनकारिणः, भविष्यन्ति-तं पूर्वापेक्षयाप्याधिकमुत्तेजयिष्यन्तीत्यर्थः। यावत् । सहसा प्रतप्तस्येति मल्लिनाथो योजितवान् ।

भा०—यथा अतितप्तं घृतं जलप्रक्षेपेण शीतं न भवति, प्रत्युताधिकं दीप्यते, ज्वालास्ततो निस्सरन्ति, तथैव प्रियोक्तयः कोपकषायितचेतसं शिशुपालं शान्तं न करिष्यन्ति, किन्त्वधिकं प्रकोपयिष्यन्ति, अतो दण्डय एव सः ।

अलं०—उपमा ।

गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।
अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः ॥५६॥

अ०—ये गुणानाम् आयथातथ्याद् अर्थं विप्लावयन्ति अमात्यव्यञ्जनाः शत्रुसंज्ञिताः ते राज्ञां दूष्याः ।

व्याक०—अमात्यानां व्यञ्जनं येषां ते अमात्यव्यञ्जनाः, " अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः " इति वामनवचनात् समास इति मल्लिनाथः। अमात्येति अमाशब्दाद् " अव्ययात्त्यप् " । शत्रुरिति संज्ञा संजाता येषां ते शत्रुसंज्ञिताः, तारकादित्वादितच् । आयथातथ्यात्-तथात्वमनतिक्रम्येति यथातथम्, यथार्थेऽव्ययीभावः, ततो नञ्समासे, ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, " यथातथयथापुरयोः पर्यायेण " इति विकल्पान्नञ्पूर्वपदवृद्धिः । विप्लावयन्ति-प्लवतेर्णिजन्ताल्लट्, अर्थमिति विप्लावनस्य प्रयोज्यकर्म, दूष्याः-दुष् धातोर्णिजन्ताद्

" अचो यत् " " दोषो णौ " इत्युपधाया ऊकारः । राज्ञामिति " कृत्यानां कर्तरि वा " इत्यनेन षष्ठी ।

व्याख्या—ये-अमात्याः, गुणानाम्-सन्धिविग्रहादीनाम्, आयथातथ्यात्-विपरीतप्रयोगात्, अर्थम्-प्रयोजनम्, विप्लावयन्ति-विनिघ्नन्ति, कार्यहानिं कुर्वन्तीति यावत् । अमात्यानाम्-मन्त्रिणाम्, व्यञ्जनम्-चिन्हम्, येषां तथाभूताः-केवलं पदाधिकारेणामात्यपदव्यपदेश्याः, वस्तुतस्तु स्वकर्तव्यविपरीतमाचरन्तः, अतएव शत्रुसंज्ञिताः-शत्रुनाम्ना निर्दिष्टाः, ते-अमात्याः, राज्ञाम्, दूष्याः-दूषयितुमर्हाः-स्वपदात् प्रच्याव्याः, सन्तीतिशेषः ।

भा०—ये सन्धिविग्रहादीनामुपयोगं सम्यग् न विजानन्ति, संधियोग्ये विग्रहं विग्रहयोग्ये वा संधिं विधाय राज्ञां हानिं कुर्वन्ति, ते मन्त्रिणो राजभिर्दूरतस्त्याज्याः, न ते वस्तुतो मन्त्रिणः, अपि तु मन्त्रिलिङ्गधारिणो राज्ञां शत्रवः । उद्धवस्य युद्धपक्षविरोधो न मन्तव्यः, युद्धकाल एवायम् इति बलस्य हृदयम् ।

स्वशक्त्युपचये केचित् परस्य व्यसनेऽपरे ।
यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥२७॥

अ०—केचित् स्वशक्त्युपचये, अपरे परस्य व्यसने यानम् आहुः, तद् द्वयम् उदासीनं त्वाम् उत्थापयति ।

व्याक०—स्वस्य शक्तेः उपचये स्वशक्त्युपचये, उपचय इति चिनोतेरजन्तः । आहुः-ब्रवीतेर्लटि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम्, " ब्रुवः पञ्चानाम्… " इति ब्रुव आहादेशः । उदासीनम्-उत्पूर्वादास्तेः शानच्, " ईदासः " इत्याकारस्य ईत्वम् । उत्थापयति-उत्पूर्वात् तिष्ठतेर्णिजन्ताल्लटि रूपम्, पुगागमः ।

व्याख्या—केचित्-कामन्दकादयो नीतिशास्त्रविदः, स्वशक्तेः-स्वसामर्थ्यस्य, उपचये-*आधिक्ये, अपरे-†मन्वादयः, परस्य-शत्रोः, ‡व्यसने-विपदि यानम्-

---

* प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति, तथा विपक्षे व्यसनानपेक्षी क्षमो द्विषन्तं मुदितः प्रतीयात् इति कामन्दकः ।

† तदा यायाद् विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः इति मनुः । ‡व्यसनं विपदि भ्रंशे—इत्यमरः ।

अभिषेणनम्, आहुः-कथयन्ति । तद् द्वयम्-स्वशक्त्युपचयः शत्रुव्यसनं च, उदासीनम्-अनुद्युञ्जानम्, त्वाम्, उत्थापयति-उद्योजयति, यानाय प्रेरयतीत्यर्थः, तवोभयमपि यानकारणं विद्यतेऽतस्त्वया यातव्यमेवेति भावः ।

भा०—नीतिविदः स्वशक्त्युपचयं शत्रुपक्षव्यसनं च पृथक् पृथग् यानकारणमाहुः । तव तु दैवादुभयमप्यस्ति-इति त्वया योद्धव्यमेव ।

लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः ।
यादवाम्भोनिधीन्रुन्धे वेलेव भवतः क्षमा ॥८८॥

अ०—लोकान् लिलङ्घयिषतः अलङ्घ्यान् अलघीयसः यादवाम्भोनिधीन् भवतः क्षमा वेलेव रुन्धे ।

व्याक०—यादवा अम्भोनिधय इव तान् यादवाम्भोनिधीन् । अम्भसां निधिः, अम्भोनिधिः, लङ्घयितुमिच्छन्ति तान् लिलङ्घयिषतः, णिजन्ताल्लघिधातोः सन्, ततः शतृप्रत्ययः । अलङ्घ्यान्-लङ्घतेर्ण्यत्, अलघीयसः-लघुशब्दादीयसुन् । रुन्धे-' रुधिर् आवरणे ' लट् " रुधादिभ्यः श्नम् " ।

व्याख्या—लोकान्-जनान्, (पक्षे भुवनानि च) लिलङ्घयिषतः-लङ्घयितुम्-अतिक्रमितुम् (पक्षे-स्वजलप्रवाहेण आच्छादयितुम्) इच्छतः-इच्छमानान्, स्वयं च, अलङ्घ्यान्-अनतिक्रमणीयान् (पक्षे दुस्तरान्) अलघीयसः-संख्यया बलेन च अतिमहतः (पक्षे अतिबृहदाकारान्) यादवाम्भोनिधीन्-समुद्रसदृशान् यादवान्-यदुवंशीयान्; भवतः-तव (कृष्णस्य) क्षमा-तितिक्षा, वेलेव-कूलमिव, रुन्धे-प्रतिबध्नाति ।

भा०—स्वशक्त्युपचयमाह-यादवसैन्यमतिमहत्, न तत् केनाप्यतिक्रमितुं शक्यते, स्वयं च तच्छत्रुपक्षक्षयं कर्तुमिच्छति परं वेला समुद्रमिव भवतः क्षमैव तत् तथाकरणाद् व्यावर्तयति, अन्यथैतः प्रागेव शत्रून् संहरेत् ।

अलं०—उपमा ।

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।
फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥८९॥

अ०—सेनायाः विजयः साक्षिमात्रे फलभाजि त्वयि समीक्ष्योक्ते आत्मनि बुद्धेः भोग इव अपदिश्यताम् ।

व्याक०—समीक्ष्ये उक्तम्, तस्मिन् समीक्ष्योक्ते । समीक्ष्येति संपूर्वा-दीक्षतेः "ऋहलोर्ण्यत्" समीक्षितुं योग्यमिति । इनेन सह वर्तमानायाः सेनायाः । विजयनकर्तरि षष्ठी । विजयः-जयतेरजन्तः । उक्ते कर्मणि प्रथमा । साक्षिण्येव इति साक्षिमात्रे-मयूरव्यंसकादित्वान्नित्यसमासः । फलं भजति तस्मिन् फलभाजि, "भजो ण्विः" । अपदिश्यताम्-अपपूर्वाद् दिशेः कर्मणि लोट् । लोकैरिति तत्कर्तृपदमध्याहरणीयम् । त्वयीत्यधिकरणे सप्तमी ।

व्याख्या—सेनायाः-सैन्यस्य, विजयः, साक्षिमात्रे-केवलं द्रष्टरि (इदं विशेषणमात्मन्यपि योज्यम्) फलभाजि-फलभोक्तरि, त्वयि-भवति (कृष्णे) *समीक्ष्योक्ते-सांख्यशास्त्रप्रतिपादिते, आत्मनि-पुष्करपलाशवन्निर्लिप्ते अकर्तरि पुरुषे, बुद्धेः भोगइव-बुद्धिकर्तृकसुखाद्यनुभवइव, अपदिश्यताम्-व्यवह्रियताम् ।

भा०—सांख्यदर्शने बुद्धिरेव वस्तुतः कर्त्री सुखदुःखयोरनुभवित्री च, पुरुषस्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः कर्तृत्वादिधर्मशून्यो बुद्धेः साक्षिमात्रम्, असङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः । परमेवं सर्वथा तटस्थेऽपि पुरुषे यथा सुखदुःखादयो बुद्धिधर्माः अहं सुखी दुःखीत्यादिना व्यपदिश्यन्ते, तथैव हे कृष्ण ! यादवसेना शिशुपालं विजेष्यते, परं स विजयः तटस्थस्यापि तवैव व्यपदेक्ष्यते, भृत्यजयपराजययोः स्वामिगम्यत्वात्, तथा चाक्लेशेनैव विजयलाभावसरमेतं मास्मोपेक्षिष्ठाः ।

अलं०—उपमा ।

हते हिडिम्बारिपुणा राज्ञि द्वैमातुरे युधि ।
चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥६०॥

अ०—युधि द्वैमातुरे राज्ञि हिडिम्बारिपुणा हते (सति) चिरस्य मित्रव्यसनी दमघोषजः सुदमः ।

व्याक०—द्वयोर्मात्रोः अपत्ये पुंसि द्वैमातुरे, "मातुरुत्-संख्यासंभद्र-पूर्वायाः" इत्यण् उकारश्चान्तादेशः, "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समासः । मित्रस्य व्यसनमस्यास्तीति मित्रव्यसनी, "अत इनिठनौ" युधि-युध्यतेः भावे क्विप् । दमघोषाज्जातः दमघोषजः, "पञ्चम्याम् अजातौ" इति

* सांख्यं समीक्ष्यम्—इत्यमरः ।

जनेर्डः । सुदमः-सुपूर्वाद् दमधातोः खल् । भवतेति तत्कर्तृपदमध्याहरणीयम् ।

व्याख्या—युधि-संग्रामे, द्वैमातुरे-द्वयोः मात्रोरपत्ये जरासंधे, राज्ञि, हिडिम्बस्य-तन्नामकस्य दैत्यस्य, रिपुणा-शत्रुणा, भीमेन, हते-मारिते सति, चिरस्य-चिरकालेन, मित्रस्य-सुहृदः, (जरासंधस्य) व्यसनम्-भ्रंशः, सोऽस्यास्तीति, तथाभूतः, दमघोषजः-दमघोषसुतः शिशुपालः, सुदमः-सुखेन दमितुं शक्यते, भवतेतिशेषः ।

भा०—शत्रुव्यसनमाह-मगधेश्वरो जरासंधः शिशुपालस्य मित्रमासीत्, स च भीमेन युद्धे हतः । अतोऽसौ मित्रव्यसनाक्रान्तत्वादिदानीं सुखेन प्रभवितुं शक्यते ।

अलं०—काव्यलिङ्गम् ।

नीतिरापदि यद् गम्यः परस्तन् मानिनो ह्रिये ।
विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥६१॥

अ०—परः आपदि गम्यः इति यत् तत् मानिनः ह्रिये नीतिः (अस्ति) पूर्णः स तस्य, विधुन्तुदस्य विधुरिव, उत्सवाय (कल्पते)

व्याक०—विधुं तुदतीति तस्य विधुंतुदस्य, विध्वूपपदात् तुदतेः "विधरुषोस्तुदः" इत्यनेन खश्, उपपदसमासः, खित्त्वान्मुम् । उत्सवसम्बन्धे षष्ठी । गम्यः-गमेर्यत् । ह्रिये-ह्रीधातोः क्विप्, पूर्णः-पूरयतेःक्तान्तम् । उत्सवाय-उत्सूते हर्षमिति पूङ् धातोः "ऋदोरप्", क्लृपिमध्याहृत्य "क्लृपि संपद्यमाने च" इत्यनेन चतुर्थी । आपदि-सति सप्तमी ।

व्याख्या—परः-शत्रुः, आपदि-विपत्तौ सत्याम्, गम्य-गमनार्हः-अभिषेणयितव्यः, इति यत्, तत्-शत्रोरापदि गमनम्, मानिनः-शौर्याभिमानिनः, ह्रिये-लज्जायै-लज्जामुत्पादयितुम्, नीतिः, अस्ति । पूर्णः-सर्वथा शक्तिसम्पन्नः, (चन्द्रपक्षे पूर्णमण्डलः) सः-शत्रुः, तस्य-मानिनः, विधुंतुदस्य-राहोः, विधुरिव-चन्द्रो यथा, तथा *उत्सवाय-महाय अमर्षाय वा, कल्पते इतिशेषः । मल्लिनाथस्तु परः आपदि गम्यः नीतिः इति यत् इत्यादि योजयित्वा व्याख्यातवान् ।

* उत्सेक मर्षयोरिच्छा प्रसवे मह उत्सवः इत्यमरः, उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः-इति मेदिनी ।

भा०—स्वशक्त्युपचये परस्य व्यसने वा अभिषेणनं कर्तव्यमिति पूर्वमुक्तम्, तत्रोत्तरपक्षोऽभ्युपेत्यवादेनोक्तः, वस्तुतस्तु प्रथमपक्ष एव मानिनामिष्टः, यतः आपदाक्रान्तः शत्रुरभिषेणनीय इति नायं शूराणां पन्थाः, प्रत्युत विपदाक्रमणे शूराणां लज्जा स्यात्, स्वयं मृतस्य मारणे किं शौर्यम् । सर्वशक्तिसम्पन्नः शत्रुरेव शौर्याभिमानिनां हर्षहेतुः, तत्रैव ते पराक्रमन्ते, यतः शक्तिमतः शत्रोरेव विजये ख्यात्यादिलाभसंभवः । अथवा शक्तिसम्पन्न एव शत्रुः शूराणाममर्षविषयो भवति, न तु विपदाक्रान्तो निर्बलः, यथा राहुः पौर्णमास्यां पूर्णमण्डलमेव चन्द्रमसं ग्रसते, न तु तिथ्यन्तरेषु क्षीणम्, तद्वत् । तथा च साम्प्रतं बलिनो वयम्, बलवतामस्माकं शिशुपालोऽभियातव्य एव ।

अलं०—वैधर्म्यविधया विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । उपमा च । अत्र मानिनो राहूपमा प्रकृष्टा ।

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥६२॥

अ०—उच्छृङ्खलं सत्त्वम् अन्यत् (अस्ति) शास्त्रनियन्त्रितं (सत्त्वम्) अन्यद्, (अस्ति) हि तेजस्तिमिरयोः सामानाधिकरण्यं कुतः ? (संभवति) ।

व्याक०—शृङ्खलाम् उत्क्रान्तम् उच्छृङ्खलम्, प्रादिसमासः । शास्त्रेण नियन्त्रितं शास्त्रनियन्त्रितम् । निपूर्वाद् यन्त्रयतेः क्तान्तम् । तेजश्च तिमिरं च, तयोः तेजस्तिमिरयोः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धे षष्ठी । समानम् अधिकरणं ययोः, तयोर्भावः सामानाधिकरण्यम्, बहुव्रीहेर्भावे ष्यञ्, प्रथमान्तम् । अन्यत्–सोः "अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः" इत्यनेनादड्डादेशः । कुतः–किंशब्दात्तसिल्, किमः कुरादेशः । सत्त्वमित्यध्याहृतास्तिक्रियायाः कर्तृपदं प्रथमान्तम् ।

व्याख्या—उच्छृङ्खलम्-अतिक्रान्तबन्धनम्-स्वतन्त्रम्-प्रसह्य परपीडनक्षमम्, सत्त्वम्-बलम्, अन्यद्-भिन्नम्, अस्ति । शास्त्रेण-मन्वादिना, नियन्त्रितम्—परव्यसनादावेवाभियानं कर्तव्यमित्येव परिस्थित्यनुरोधेन नियमितम्, (उदाहृतम् इति मल्लिनाथः) सत्त्वम्, अन्यद्, अस्ति । अनयोः पूर्वस्य निरपेक्षत्वाद्, अपरस्य च शत्रुव्यसनसापेक्षत्वाद् महदन्तरमस्ति । नेमे परस्परं

विरुद्धे समानविषयत्वेन प्रतिपादयितुं शक्येते । हि-यतः, तेजस्तिमिरयोः-प्रकाशतमसोः, सामानाधिकरण्यम्-एकाश्रयत्वम्, कुतः-परस्परविरोधाद् न संभवतीत्यर्थः ।

भा०—प्रसह्य परपीडनक्षमं बलं भिन्नमेव, तद्वतां कृते 'इदानीं शत्रुर्यातव्यः, इदानीं न' इति न कश्चन नियमः । सर्वदैव ते शत्रुमभिषेणयितुं शक्नुवन्ति । परव्यसनकाले प्रयोगयोग्यं मन्वाद्युदाहृतं बलं तु भिन्नम्, साधारणत्वेन तस्य प्रबलशत्रुपीडनाक्षमत्वात् । प्रकाशतमसोरिव परस्पर-विरुद्धयोरनयोरेकाश्रयत्वं न घटते । अयं स्फुटो भावः-बलवतः शत्रोरभियाने 'तदा यायाद् विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः' इति व्यसनग्रस्ते रिपावभि- प्रतिपादयद् मनुवचनं विरुध्येतेत्यपि न शङ्कनीयम्, कुतः ? ये स्वे प्रशस्तबलहीनाः शत्रुं पराभवितुमक्षमास्तेषां कृते मनुवचनमस्ति । ये तु प्रसह्य परपीडनक्षमाः, तेषां कृते तु 'तथा विपक्षे व्यसनानपेक्षी क्षमो द्विषन्तं मुदितः प्रतीयात्' इति कामन्दकेन व्यसनानपेक्षयैवाभिषेणनं प्रतिपादितम् । तथा च यथा विभिन्नशाखाध्येतृविषयत्वेन उदितानुदितहोमयोः परस्परं विरोधो न बाधकः । तथैव भिन्नविषयत्वेन व्यसनाव्यसनयोरभिषेणनं प्रतिपादयतोर्मनु-कामन्दकवचसोर्विरोधोऽपि न बाधकः ।

अलं०—पूर्वार्धे विषमः । उत्तरार्धे दृष्टान्तः ।

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ।
आस्माकदन्तिसान्निध्याद् वामनीभूतभूरुहः ॥६३॥

अ०—(अस्माभिः) इन्द्रप्रस्थगमः मा कारि तावत्, चेदयः आस्माकदन्तिसान्निध्याद् वामनीभूतभूरुहः सन्तु ।

व्याक०—इन्द्रप्रस्थे गमः इन्द्रप्रस्थगमः । गम इति गच्छतेः "ग्रहवृद" इत्यबन्तः, करोतेः उक्ते कर्मणि प्रथमा । अस्माभिरिति तत्कर्तृपदमध्याहार्यम् आस्माकानां दन्तिनां (कर्म०) सान्निध्याद् आस्माकदन्तिसान्निध्यात् आस्माकेति अस्माकमिमे इति विग्रहे अस्मच्छब्दात् "युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च" इत्यनेन अण् । "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ" इत्यस्मकादेशः सन्निधिः एव सान्निध्यम्, स्वार्थे ष्यञ्, सन्निधिशब्दो दधातेः किप्रत्ययान्तः

हेतौ पञ्चमी । वामनीभूताः भूरुहः येषु ते वामनीभूतभूरुहः । वामनीभूता इति वामनशब्दात् भवतेर्योगे च्विः । भूरुह इति भुवि रोहन्तीति रुहेः क्विप् । मा कारि—करोतेः कर्मणि लुङ् । माङ्योगेऽडागमाभावः । चेदीनां निवासो जनपदः चेदयः, "तस्य निवासः" इत्यणः "जनपदे लुप्" इत्यनेन लुप् । "लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने" । सन्तु-अस्तेः प्राप्तकाले विधौ वा लोट् । तावदित्यव्ययं परिच्छेदे।

व्याख्या—अस्माभिः, इन्द्रप्रस्थे-दिल्लीतिप्रसिद्धायां युधिष्ठिरराजधान्याम्. गमः-युधिष्ठिरयज्ञे सन्निधातुं गमनम्, मा कारि तावत्-न कर्तव्य एव । इदानीं तु चेदयः-चेदिक्षत्रियाणां निवासो जनपदः-शिशुपालराष्ट्रम्, आस्माकानाम्-अस्मदीयानाम्, दन्तिनाम्-हस्तिनाम्-हस्तिबलस्य, सान्निध्यात्-सन्निधानाद्, वामनीभूताः-शाखाभङ्गात् खर्वीभूताः, भूरुहः-वृक्षाः, यत्र तथाभूताः, सन्तु-भवन्तु ।

भा०—युधिष्ठिरयज्ञे सन्निधानाय इन्द्रप्रस्थयात्रा न कर्तव्या, इदानीं तु अभिषेणयतामस्माकं हस्तिबलेन निखिलस्य चेदिराष्ट्रस्य उद्यानादिविनाशेन वसे एव प्राप्तकालः ।

अलं०—प्रस्तुता चेदियात्रा प्रस्तुतेन स्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तालंकृतिः ।

निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥६४॥

अ०—दाशार्हाः निरुद्धवीवधासारप्रसाराः (सन्तः) माहिष्मतीं पुरीं द्विषः व्रजं गाइव उपरुन्धन्तु ।

व्याक०—दाशान् अर्हन्ति दाशार्हाः, अर्हतेः कर्मण्यण्, उपपदसमासः । यद्वा दशार्हेति यादवदेशसंज्ञा, दशार्हाणामिमे दाशार्हाः, शैषिकोऽण् । यद् वा दशार्हो यादवविशेषः, तस्यापत्यानि दाशार्हाः, अण् । निरुद्धः वीवधश्च, आसारश्च प्रसारश्च (द्वन्द्व०) यैः (बहु०) ते निरुद्धवीवधासारप्रसाराः । पक्षे निरुद्धौ वीवधानाम् आसारप्रसारौ (द्वन्द्व०, ष० तत्पु०) यैः (बहु०) ते इति विग्रहीतव्यम् । माहिष्मतीम्-महिषाणां निवास इति महिषशब्दाद्

"महिषाच्चेति वक्तव्यम्" इति ड्मतुपि महिष्मान्, तत्र भवा पुरी माहिष्मती। भवार्थेऽण् । व्रजम्-व्रजन्त्यस्मिन्निति विग्रहे "गोचरसंचर" इत्यनेन व्रजेर्घान्तो निपात्यते । पुरीव्रजौ रुधेरकथितकर्मणी, द्विषो गावश्च प्रधानकर्माणि । उपरुन्धन्तु-रुधेराशंसायां लोट् ।

व्या०—दाशार्हाः-यादवाः, निरुद्धाः-वारिताः, *वीवधः-अन्नादेःप्राप्तिः, आसारः-सुहृद्बलम्, प्रसारः-तृणकाष्ठादेःप्रवेशः, यैः तथाभूताः, व्रजपक्षे निरुद्धौ, वीवधानाम्-पर्याहारापरपर्यायं उभयतो बद्धशिक्यं स्कन्धवाह्यं काष्ठं (बहगी इति लोके प्रसिद्धम्) वीवधः† उच्यते, तेषाम्, आसारप्रसारौ-प्रवेशनिर्गमौ, यैस्तथाभूताः सन्तः, माहिष्मतीं पुरीम्-माहिष्मत्यां नगर्याम्-चेदिराष्ट्रस्य राजधान्याम्, द्विषः-शत्रून्, ‡व्रजम्-व्रजे-गोष्ठे, गाइव-धेनूरिव, उपरुन्धन्तु-आवृण्वन्तु ।

भा०—यादवानां सेना माहिष्मतीं शत्रुराजधानीं परितस्तथावृणोतु यथा शत्रवस्तत्रैव निरुद्धास्तिष्ठन्तु । न च वहिरागन्तुं शक्नुयुः । किं च सर्वाणि प्रवेशद्वाराणि तथा रोद्धव्यानि यथा तत्र भोजनसामग्री, तत्साहाय्यार्थं सैन्यम्, पशूनां कृते घासः, काष्ठादिकं चावश्यकं वस्तु किमपि कथमपि प्रवेशयितुं न शक्येत। यथा रात्रौ दोहानन्तरं गावो गोष्ठे प्रवेश्य निरुध्यन्ते, न च तत्र तद्दोग्धॄणां क्षीराद्याहरणार्थं विहङ्गिकावाहकानां प्रवेशनिर्गमौ भवतः, तद्वत् । तथा सति बुभुक्षादिपीडितः शत्रुः सुजयः स्यात् ।

अलं०—श्लेषानुप्राणितोपमा । गवोपमया शत्रूणामतिकातरत्वात् सुजयत्वं व्यज्यते । दाशार्हा इति विशेष्यं वयं दाशान् (दासान्) अर्हाम इति वयमेव प्रभुत्वयोग्याः, चेदिराज्येऽस्माकमेव प्रभुत्वमुचितमिति व्यनक्ति ।

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।
वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६९ ॥

अ०—पाण्डवः यजताम्, इन्द्रः स्वर्गम् अवतु, इनः तपतु, वयं द्विषतः हनाम, सर्वः स्वार्थं समीहते ।

* धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिरासारस्तु सुहृद्बलम्, प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशः, इति वैजयन्ती। † विवधो वीवधो भारे पर्याहाराध्वनोरपि इति हेमचन्द्रः । ‡ व्रजः स्याद् गोकुलं गोष्ठम् इति वैजयन्ती ।

व्याक०—पाण्डोरपत्यं पाण्डवः, पाण्डुशब्दाद् अपत्यार्थेण् । यजताम्, अवतु, तपतु, हनाम-यजत्यवतितपतिहन्तिभ्यः प्रार्थने लोट् । द्विषतः-द्विषेः शत्रन्तम्, हन्तेः कर्मणि द्वितीया । स्वार्थम्,-स्वस्मा इति स्वार्थम्, स्वस्यार्थं वा स्वार्थम् । समीहते-संपूर्वादीहतेर्लट् ।

व्या०—पाण्डवः-पाण्डुपुत्रः-युधिष्ठिरः, यजताम्-यज्ञं करोतु, इन्द्रः-देवराट्, स्वर्गम्, अवतु-रक्षतु, इनः-सूर्यः, तपतु-प्रकाशताम्, वयम्, द्विषतः-शत्रून्, हनाम-मारयाम, सर्वः लोकः, स्वार्थम्-स्वस्मै-आत्मने-आत्मप्रयोजनसाधनायेति यावत् (अथवा स्वार्थम्-स्वस्यार्थम्-स्वप्रयोजनम्, उद्दिश्येतिशेषः) समीहते-चेष्टते । मल्लिनाथस्तु 'स्वार्थम्-स्वप्रयोजनम्, समीहते-अनुसन्धत्ते' इति व्याख्यौ ।

भा०—जगति सर्वो लोकः स्वार्थसिद्धये यतते, इन्द्रस्य स्वर्गरक्षणम्, सूर्यस्य तपनं च स्वार्थयुक्तमेव, तथैव युधिष्ठिरस्य राजसूययागोऽपि स्वार्थबुद्ध्यैव, नास्मदर्थः परार्थो वा । तथा च यदि सर्वो लोकः स्वार्थसाधनव्यग्रः तर्हि वयमपि कुतो न स्वशत्रून् निहत्य स्वार्थं साधयेम । इन्द्रादिसमानयोगक्षेमो नः इति भावः ।

अलं०—सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत् सम्पर्कादर्करोचिषाम् ।
शस्त्रैर्द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः ॥ ६६ ॥

अ०—द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः शस्त्रैः अर्करोचिषां सम्पर्काद् विद्युतां सम्पत् प्राप्यताम् ।

व्याक०—द्विषतां शिरांसि, तेषां छेदः, तेन प्रोच्छलता शोणितेन उक्षितैः द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः । द्विषत्-व्याख्यातम् । छिदेर्घञि च्छेदः । प्रोच्छलत्-'प्र' 'उत्' एतत्पूर्वात् छलतेः शतृप्रत्ययः । उक्षितैः-उक्षतेः कर्मणि क्तान्तम् । शस्त्रैः-शस्धातोः "दाम्नीशस्" इति करणे ष्ट्रन्, कर्तरि तृतीया । सम्पर्काद्-संपूर्वात् पृचीधातोर्घञ्, हेतौ पञ्चमी । विद्युताम्-विपूर्वाद् द्योततेः क्विप्, प्राप्यताम्-प्रपूर्वाद् आप्नोतेः कर्मणि लोट् । सम्पदिति कर्मणि प्रथमा ।

व्या०—द्विषताम्-शत्रूणाम्, शिरसाम्-मस्तकानाम्, छेदेन-कर्तनेन, प्रो-

च्छलता-वेगवाहितया उपरि गच्छता-उत्पतद् धारेण, शोणितेन-रुधिरेण, उक्षितैः-प्रसिक्तैः, शस्त्रैः-खड्गैः, अर्कस्य-सूर्यस्य, रोचिषाम्-कान्तीनाम्-किरणानामिति यावत्, सम्पर्कात्-सम्बन्धात्, विद्युताम्-विद्योतनवतीनां तडिताम्, सम्पत्-शोभा, प्राप्यताम्-अधिगम्यताम् ।

भा०—अस्माकं सैनिकाः शत्रूणां शिरांसि च्छिन्दन्तु, शत्रुरुधिराक्ताः सैनिकानामसयः सूर्यकिरणसम्पर्केण विद्योतमाना विद्युत इव भान्तु ।

अलं०—खड्गेषु विद्युत्सम्पदोऽयोगादुपमापर्यवसाने निदर्शना, अनुप्रासश्चमत्कारी, बलभद्रगतः क्रोधः स्थायी प्राधान्येन व्यज्यते ।

इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः ।
सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥

अ०—इति संरम्भिणः बलस्य वाणीः आलेख्यदेवताः सभाभित्तिप्रतिध्वानैः भयाद् अन्ववदन् इव ।

व्याक०—आलेख्यानां देवता आलेख्यदेवताः, अथवा आलेख्यरूपा देवताः आलेख्यदेवताः । आलेख्येति आङ्पूर्वाद् लिखतेर्ण्यत् । देवता-देवशब्दात् स्वार्थे तल् । सभायाः भित्तीनां प्रतिध्वानैः सभाभित्तिप्रतिध्वानैः । प्रतिध्वनिः-प्रतिपूर्वाद् ध्वनेर्घञ् । करणे तृतीया, प्रकृत्यादित्वाद् वा, प्रतिध्वनिरूपमनुवादमकुर्वन्नित्यर्थः । संरम्भिणः-संरम्भशब्दाद् "अत इनिठनौ" । संरम्भ इति रभेर्घञन्तम् । अन्ववदन्-अनुपूर्वाद् वदतेर्लङ् । भयाद् हेतौ पञ्चमी ।

व्याख्या—इति-इत्थम्, संरम्भिणः-संरम्भः-क्षोभः, तद्वतः-क्षुभितस्य, बलस्य-बलभद्रस्य, वाणीः-वाचः, आलेख्यदेवताः-चित्रलिखितदेवताः, सभायाः-सभाभवनस्य, भित्तीनाम्-कुड्यानाम्, प्रतिध्वानैः-प्रतिशब्दैः (प्रतिध्वनिव्याजेन इति मल्लिनाथः) भयाद्-बलभद्रभीतेः, अन्ववदन्निव-अन्ववोचन्निव, अन्वमोदयन्निवेति यावत् ।

भा०—पूर्वोक्तमुक्त्वा बलदेवस्तूष्णीं बभूव । सभाभित्तिभ्यस्तद्वाचां प्रतिध्वनिरुद्बभूव । तत्र कविरुत्प्रेक्षते, नैष प्रतिध्वनिः, किन्तु सभाभित्तिषु चित्रिताभिर्देवताभिर्बलभद्रभयात् तदुक्तार्थसमर्थनाय तद्वाचामनुवादः कृत इति ।

अलं०—उत्प्रेक्षा । संरम्भिण इति भये साभिप्रायमिति परिकरः ।

निशम्य ताःशेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।
शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद् दृशा ॥ ६८ ॥

अ०—अधोक्षजः ताः शेषगवीः निशम्य बृहतां पत्युः शिष्याय अभिधातुम् दृशा प्रस्तावम् अदिशत् ।

व्याक०—अधःकृतम् अक्षजम् येन सः अधोक्षजः, अथवा अक्षजाद् अधः अधोक्षजः । अक्षजेति अक्षोपपदाद् जनेर्डः । शेषस्य गाः शेषगवीः । 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्, टित्त्वाद्-ङीप् । निशमनकर्मणि द्वितीया । निशम्य-व्याख्यातम् । शिष्याय-शास्तेः क्यपि, "शास इदङ्हलोः" । सम्प्रदाने चतुर्थी । अदिशत्—दिशेर्लङ् । दृशा करणे तृतीया ।

व्याख्या—*अधोक्षजः-अधःकृतम्, अक्षजम्-इन्द्रियजं ज्ञानं येन सः-इन्द्रियाणि विनैव नित्यज्ञानवान्, अथवा अक्षजात्-प्रत्यक्षाद्, अधः-इन्द्रियाविषयः हरिः, ताः-पूर्वोक्ताः, शेषस्य-शेषावतारस्य-बलभद्रस्य, †गाः-वाचः, निशम्य-श्रुत्वा, बृहतां पत्युः-बृहस्पतेः, शिष्याय, उद्धवायेति यावत् । अभिधातुम्-कथयितुम्, दृशा-नेत्रसंकेतेन, ‡प्रस्तावम्-अवसरम्, अदिशत्-अददात् ।

भा०—बलभद्रोक्तं श्रुत्वा हरिरुद्धवं स्वमतं वक्तुं नेत्रसंज्ञया प्रैरयत् ।

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।
तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम् ॥ ६९ ॥

अ०—अथ उद्धवः आहितभराम् तथ्यां भारतीम् अनुद्धतम् गदाग्रजम् अग्रे उतथ्यानुजवत् जगाद ।

व्याक०—आहितः भरो यस्यां ताम् आहितभराम् । न उद्धतम् अनुद्धतम्, उद्धतमिति हन्तेःक्तान्तम् । गदनक्रियाविशेषणम् । उतथ्यस्य अनुजेन तुल्यम् उतथ्यानुजवत्, "तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः" । भारतीमिति गदनस्य प्रधानकर्म, गदाग्रजमिति अकथितकर्म ।

व्याख्या—अथ-कृष्णानुज्ञानन्तरम्, उद्धवः, आहितभराम्-अर्थगौरवयुक्ताम्,

---

* कंसारातिरधोक्षजः इति विष्णुनामस्वमरः ।

† स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः इत्यमरः ।

‡ प्रस्तावः स्यादवसरः—इत्यमरः ।

तथ्याम्-यथार्थाम्, भारतीम्-वाचम्, अनुद्धतम्-अनुच्छृङ्खलम् (अगर्वितमिति मल्लिनाथः) यथा स्यात् तथा, शान्त्येतियावत्, गदाग्रजम्-*गदः-कृष्णानुजः, तस्य अग्रजम्-ज्येष्ठं कृष्णम्, अग्रे-पुरः, कृष्णाभिमुखीभूय, उतथ्यस्य-तत्संज्ञकस्य महर्षेः, अनुजः-बृहस्पतिः, तद्वत्, जगाद-उवाच।

भा०—भावार्थः सुगमः।

अलं०—उतथ्यानुजवदिति तद्धितगार्थ्युपमा, अनुप्रासश्चमत्कारी।

सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना।
निर्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम् ॥७०॥

अ०—सम्प्रति मुसलपाणिना उक्ते सति वक्तुम् असाम्प्रतम्, अर्थे लेखेन निर्धारिते (सति) वाचिकम् खलु उक्त्वा खलु।

व्याक०—मुसलः पाणौ यस्य तेन मुसलपाणिना। "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इति पाणिशब्दस्य परनिपातः। वक्तुमिति अर्हार्थसाम्प्रत-शब्दयोगे वचेस्तुमुन्। व्याहृतार्था वाग् वाचिकम्-"वाचो व्याहृतार्थायाम्" इति ठक्। खलु उक्त्वा-†खलुरयं प्रतिषेधार्थः, तद्योगे वचेः "अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा"। अत्र यद्यपि 'न पादादौ खल्वादयः' इति निषेधाद् पादादौ खलुशब्दप्रयोगो नोचितः, तथापि उक्तनिषेधस्य उद्वेजकाभिप्रायत्वात्, ननर्थखलुशब्दस्य अनुद्वेजकत्वाद् नञ्वदेव पादादौ प्रयोगो न दुष्यति-इति मल्लिनाथः। द्वितीयखलुपदं वाक्यालङ्कारे।

व्याख्या—सम्प्रति-इदानीम्, मुसलपाणिना-मुसलधारिणा बलभद्रेण, उक्ते, सति, वक्तुम्, असाम्प्रतम्-न युज्यते। अर्थे-वाच्ये, लेखेन-लेखद्वारा-पत्रेण, निर्धारिते-निश्चिते सति, वाचिकम्-संदेशवचनम्, उक्त्वा खलु-न वक्तव्यम्, खलु।

भा०—उद्धव आह-यथा लेखद्वाराभिप्रायावगतौ सत्यां वाचिकश्रवणं निष्प्रयोजनं भवति। तथैव बलभद्रेण कर्तव्यार्थे निर्धारिते न मद्वचनस्य प्रयोजनं किमप्यवशिष्यते।

---

* गदः कृष्णानुजे रोगे-इति हैमः।

† निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु-इत्यमरः।

अलं०—वाक्यार्थयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावाद् दृष्टान्तालङ्कारः । मुसलपाणिनेति पदं 'तीव्रप्रकृतेर्बलभद्रस्याग्रे कथनप्रयासो निष्फलः' इति बलभद्रनिन्दामवगमयतीति व्याजस्तुतिरपि ।

तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।
तत् प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥७१॥

अ०—तथापि ते मयि अपि गुरुः इति यद् गौरवम् अस्ति, तद् जल्पतः मम प्रयोजककर्तृत्वम् उपैति ।

व्याक०—प्रयोजकस्य कर्तुः (कर्म०) भावः प्रयोजककर्तृत्वम् । प्रयोजकेति युजेरर्थन्ताद् ण्वुल् । जल्पतः-जल्पेःशत्रन्तम्, ते-गौरवसम्बन्धे षष्ठी । मयि-विषयसप्तमी । मम-कर्तृत्वसम्बन्धे षष्ठी ।

व्याख्या—तथापि-बलभद्रेण कर्तव्यार्थे निर्णीतेऽपि, ते-तव, मयि अपि-(बलभद्र इव) मद्विषयेऽपि, गुरुः-पूज्य इति यद्, गौरवम्-आदरः, अस्ति, तद्-गौरवम्, जल्पतः-भाषमाणस्य, मम, प्रयोजककर्तृत्वम्-प्रेरकत्वम्, उपैति-प्राप्नोति, मां वक्तुं प्रेरयतीत्यर्थः ।

भा०—यद्यपि बलभद्रेणोक्ते मद्वचनमनवसरग्रस्तम्, तथापि यत् त्वं वयसा विद्यया वा ज्येष्ठोयमिति बुद्ध्वा बलभद्र स्येव ममापि वचनं सादरं श्रोतुमुत्कण्ठसे, तदेव मां वक्तुं प्रेरयति, अतो वक्ष्यामि । न हि पण्डितैः सादरं पृष्टस्य विशेषज्ञस्याज्ञवत् तूष्णींभावो युक्तः ।

अलं०—गौरवस्य भाषणे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ।

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥७२॥

अ०—कतिपयैः एव वर्णैः स्वरैरिव ग्रथितस्य वाङ्मयस्य गेयस्येव विचित्रता अनन्ता (अस्ति) अहो ।

व्याक०—न अन्तो यस्याः सा अनन्ता । वाङ्मयस्य-वाचां विकार इति वाक्शब्दाद् "एकाचो नित्यम्" इति मयट् । स्वार्थे मयडिति मल्लिनाथः । गेयस्य-गीयत इति गैधातोः कर्मणि "अचो यत्" । उभयत्र विचित्रतासम्बन्धे षष्ठी । वर्णैः, स्वरैः-ग्रन्थनकरणे तृतीया ।

व्याख्या—कतिपयैः-परिमितैः, स्वल्पसंख्याकैरेव, वर्णैः-अकारादिभिः मातृकाक्षरैः, स्वरैरिव-षड्जादिभिः (सप्तभिः) स्वरैर्यथा, ग्रथितस्य-गुम्फितस्य, वाङ्मयस्य-शास्त्रस्य, शब्दजातस्य वा, गेयस्येव-गानस्य यथा, विचित्रता-विविधता-भेदः, अनन्ता-अपरिमिता, अस्ति, अहो आश्चर्यम् ।

भा०—ननु रामेणैव सप्रपञ्चमभिहिते मदुक्तिरनवकाशेत्याशङ्क्याह—यद्यपि स्वराः षड्जादिभेदेन सप्तैव, परं तदुपनिबद्धं गानं तेषां स्वराणां पौर्वापर्यविपर्ययेणताललयादिभेदेन च यथानन्तभेदं भवति, तथैव परिमितैरकारादिभिर्वर्णैर्निर्मितं वाङ्मयमप्यनन्तम्, अनेके तत्रावान्तरविशेषाः, न हि ते सर्वे एकेनैव विज्ञातुं शक्याः, कांश्चिदेकः कांश्चिच्चापरो जानाति, अतो बलभद्रेण साधूक्तेऽपि विशेषान्तराभिधित्सया न मदुक्तिरनवकाशा । तद् दुरुक्तत्वाद् मयैव वक्तव्यमिति गूढाभिसंधिः ।

अलं०—उपमा ।

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।
अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥७३॥

अ०—स्वेच्छया प्रकीर्णम् बहु अपि कामं अभिधीयते, अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धः दुरुदाहरः ।

व्याक०—न उज्झितः अर्थेन अर्थस्य वा सम्बन्धः यस्मिन् स अनुज्झितार्थसम्बन्धः । उज्झित इति उज्झतेः क्तान्तम् । सम्बन्धप्रबन्धौ-बध्नातेर्घञन्तौ । प्रकीर्णम्-किरतेः क्तान्तम् । अभिधीयते-दधातेः कर्मणि लट् । दुरुदाहरः-दुरुपपदाद् उदाहरतेः खल् । स्वेच्छया-करणे तृतीया ।

व्याख्या—स्वेच्छया-स्वप्रतिभानुसारेण, प्रकीर्णम्-असम्बद्धम्, बहु अपि, कामम्-यथेष्टम्, अभिधीयते-उच्यते, किन्तु अनुज्झितः-अत्यक्तः, अर्थसम्बन्धः-पदार्थसङ्गतिः, यत्र तादृशः, प्रबन्धः-सन्दर्भः, दुरुदाहरः-दुर्वचः ।

भा०—भावार्थः सुगमः, रामेण संगतमेवोक्तमिति स्तुतिः, असङ्गतमेवोक्तमिति निन्दा च गम्यते ।

म्रदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।
प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव ॥७४॥

अ०—कुशलाः म्रदीयसीम् अपि घनाम् अनल्पगुणकल्पिताम् चित्रां

वाचं पटीमिव प्रसारयन्ति ।

व्याक०—अनल्पैः गुणैः कल्पिताम् अनल्पगुणकल्पिताम्, अतिशयेन मृद्वीं म्रदीयसीम्, मृदुशब्दादीयसुन्, "र ऋतो हलादेर्लघोः" इति ऋकारस्य रेफः । घनाम्-"मूर्तौ घनः" इत्यनेन निपात्यते । प्रसारयन्ति-सरतेर्णिजन्ताल्लट् ।

व्याख्या—कुशलाः-कृतिनः, म्रदीयसीम्-अतिसुकुमाराक्षरामपि (पटीपक्षे श्लक्ष्णामपि) घनाम्-अर्थगौरववतीम् (पटीपक्षे सान्द्राम्-कदलीदलकल्पाम्) अनल्पैः-बहुभिः, गुणैः-श्लेषादिभिः, (पटीपक्षे तन्तुभिः) कल्पिताम्-रचिताम्, चित्राम्-शब्दार्थालङ्कारयुक्ताम् (पटीपक्षे चित्ररूपयुक्ताम्, अद्भुतस्वरूपां वा) वाचम्-वाणीम्, पटीमिव-शाटीमिव, प्रसारयन्ति-वितन्वन्ति ।

भा०—यथा कुशलस्तन्तुवायो बहुभिस्तन्तुभिः सुकोमलामपि सान्द्रां (संश्लिष्टसूत्राम्) चित्ररूपां मनोहरां शाटीं वयते, तथैव वाग्मिजनः सुकुमाराक्षरामप्यपरिहृतार्थगौरवां श्लेषादिगुणयुक्ताम् उपमानुप्रासादिभिरलंकृतां वाणीं ब्रूते, सा हि श्रोतॄणां मनोहारिणी भवति । रामवागप्येवंविधेतिस्तुतिः, नवमिति निन्दा च गम्यते । अत्र कविना मदीयं काव्यमपीदृगेवेति सूचितम् ।

अलं०—उपमा ।

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्ग्राह्यते पुरः ।
हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥ ७९ ॥

अं०—विशेषविदुषः तव पुरः शास्त्रम् उद्ग्राह्यते (इति) यत् सा वक्तुः परिचयस्थैर्ये हेतुः गुणनिका एव ।

व्याक०—विशेषं विद्वान्, तस्य विशेषविदुषः, गम्यादिपाठाद् द्वितीयासमास इति मल्लिनाथः । विदुष इति विदेःशतरि रूपम् । "विदेः शतुर्वसुः" । परिचयस्य परिचये वा स्थैर्ये परिचयस्थैर्ये, परिचय इति चिनोतेः "एरच्" । स्थैर्ये-स्थिरशब्दाद् भावे ष्यञ् । अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । उद्ग्राह्यते-ग्रहेर्णिजन्तात् कर्मणि लट्, मयेति तत्कर्तृपदमध्याहार्यम् । गुणन्येव गुणनिका, गुणनीशब्दात् स्वार्थे कः, "केऽणः" इति ह्रस्वः, अथवा चौरादिकाद् गुणयतेः युचि गुणना, सैव गुणनिका, स्वार्थे कनि ह्रस्वः,

''प्रत्ययस्थात् कात्'' इति इत्वम् । सा इत्यत्र विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् ।

व्याख्या—विशेषविदुषः-विशेषज्ञस्य, तव-भवतः, पुरः-अग्रे, शास्त्रम्-नीतिशास्त्रम्, *उद्ग्राह्यते-उपन्यस्यते, इति यत्-शास्त्रोद्ग्राहणम्, सा, वक्तुः-उद्ग्राहयितुः, परिचयस्य-ज्ञानस्य, अभ्यासस्य वा, स्थैर्ये-दार्ढ्ये, हेतुः-कारणम्, †गुणनिका एव-अभ्यासः-पुनरावृत्तिरेव । नान्यत् तस्य किमपि प्रयोजनम् ।

भा०—उद्धवो गर्वं परिहरन्नाह-हेकृष्ण ! त्वं स्वयं नीतिशास्त्रस्य सर्वान् अवान्तरविशेषान् सम्यग् विजानासि । अत एव यथा ज्ञानदार्ढ्याय अभ्यासस्थिरीकरणाय वाधीतस्य शास्त्रस्य पुनः पुनरावृत्तिः क्रियते, तथैव त्वदग्रे मम नीतिशास्त्रोपन्यासप्रयासोऽपि ज्ञानस्थैर्याय आवृत्तिमात्रम् । न तु तस्य किमपि विशिष्टं प्रयोजनमस्ति ।

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यतेताधातुमात्मनि ।
तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसंपदः ॥ ७६ ॥

अ०—अतः स्वामी आत्मनि प्रज्ञोत्साहौ आधातुं यतेत, हि तौ उदेष्यन्त्याः जिगीषोः आत्मसंपदः मूलम् ।

व्याक०—प्रज्ञा च उत्साहश्च प्रज्ञोत्साहौ, प्रपूर्वाद् ज्ञाधातोः 'अङ्' । स्वामी "स्वामिन्नैश्वर्ये" इत्यनेन निपात्यते । यतते—यततेर्विधिलिङ् । उदेष्यन्त्याः—उत्पूर्वाद् एतेर्लृट्, तस्य शत्रादेशः । सम्पद्विशेषणं षष्ठ्यन्तम् । जिगीषोः-जयतेः सन्नन्ताद् उः ।

व्या०—अतः-अस्मात् कारणात्, स्वामी-प्रभुः, आत्मनि-स्वस्मिन्, प्रज्ञोत्साहौ-मन्त्रोत्साहशक्ती, आधातुम्-सम्पादयितुम्, यतेत-यत्नमनुतिष्ठेत्, हि-यतः, तौ-प्रज्ञोत्साहौ, उदेष्यन्त्याः-वर्त्स्यन्त्याः-प्रादुर्भविष्यन्त्या वा, जिगीषोः-अभ्युदयकामस्य-राज्ञः, आत्मसंपदः-प्रभुशक्तेः, मूलम्-प्रधानकारणम् ।

भा०—सम्प्रति उद्धवः स्वमतमाह-प्रभुशक्तिकामेन राज्ञा न केवलमुत्साहशक्त्य एव यतनीयम्, अपि तु मन्त्रशक्त्येऽपि, यतः मन्त्रोत्साहौ मिलित्वैव प्रभुशक्तिमुत्पादयतः, न पुनर्व्यस्तौ, तथा च बलभद्रस्य केवलोत्साहवादो न समीचीनः ।

---

*उद्ग्राहितमुपन्यस्तमितिवैजयन्ती । †अभ्यासे गुणनी योग्या इति त्रिकाण्डशेषः ।

सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये ।
तत्रानिशं निषण्णास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥ ७७ ॥

अ०—ये धीराः सोपधानां स्थेयसीं धियं खट्वयन्ति, ते तत्र अनिशं निषण्णाः (सन्तः) जातु श्रमं न जानते ।

व्याक०-उपधानेन सह वर्तमानां सोपधानाम्, उपधानमिति दधातेर्ल्युडन्तम् । अतिशयेन स्थिरां स्थेयसीम् । स्थिरशब्दादीयसुन्, "प्रियस्थिर" इति स्थादेशः । खट्वां कुर्वन्ति खट्वयन्ति । खट्वाशब्दात् "तत्करोति" इति णिच् । निषण्णाम्-निपूर्वात् सीदतेः क्तान्तम् "रदाभ्याम्" इति नत्वम् । जानते-जानातेर्लट् प्रथमपुरुषबहुवचनम्, "अनुपसर्गाज् ज्ञः" इत्यात्मनेपदम् ।

व्या०—ये धीराः-धीमन्तः, सोपधानाम्-उपधानम्-विशेषः, तत्सहितां सविशेषाम्-युक्तियुक्ताम् (खट्वापक्षे उपधानम्-उपबर्हः-शिरोनिधानम्, तत्सहिताम्) स्थेयसीम्-स्थिरतराम्-अचञ्चलाम्, (खट्वापक्षे दृढतराम्) धियम्-प्रज्ञाम्, खट्वयन्ति-खट्वां कुर्वन्ति-खट्वामिवाश्रयन्तीतियावत्, ते, तत्र-धीरूपायां खट्वायाम्, अनिशम्-निरन्तरम्, निषण्णाः-स्थिताः सन्तः, जातु-कदाचिदपि, श्रमम्-खेदम्, (एकत्र कार्यबाहुल्यजन्यम्-अपरत्र सुरताध्वादिजम्) न जानते-नानुभवन्ति ।

भा०—यथा अध्वगमनादिपरिश्रमश्रान्तः पुरुषः सोपबर्हां द्रढीयसीं शय्यामधिशय्य विश्रान्तः श्रान्तिं नानुभवति, तथैव ये पुरुषाः सर्वव्यवहारेषु युक्तियुक्तां स्थिरां प्रज्ञामाश्रयन्ते-अवान्तरविशेषपर्यालोचनया बुद्धिपूर्वकमेव कार्यं विदधते, न केवलम् उत्साह एव निषीदन्ति, तेषामनेकविधकार्यसंपातेऽपि न जातु तनाङ् मानसिकः श्रमः व्याकुलता वा जायते । सुखेन ते कार्यं निर्वाहयन्ति । अतः उत्साहवद् धीरप्याश्रयणीयैव ।

अलं०—अत्र धिय आरोप्यमाणायाः प्रकृतश्रमापनोदरूपोपकारपर्यन्ततया परिणामालङ्कार इति मल्लिनाथः ।

स्पृशन्ति शरवत् तीक्ष्णाः स्तोकमन्तर्विशन्ति च ।
बहुस्पृशापि स्थूलेन स्थीयते बहिरश्मवत् ॥ ७८ ॥

अ०—तीक्ष्णाः शरवत् स्तोकं स्पृशन्ति, च अन्तः विशन्ति, किन्तु स्थूलेन बहुस्पृशा अपि अश्मवद् बहिः स्थीयते ।

व्याक०—शरैस्तुल्यं शरवत्, शरशब्दात् "तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः"। एतेनाश्मना तुल्यमश्मवदिति व्याख्यातम् । स्पृशन्ति, विशन्ति-स्पृशिविशिभ्यां लट् । बहु स्पृशति, तेन बहुस्पृशा, बहूपपदात् स्पृशेः "स्पृशोऽनुदके क्विन्"। स्थीयते-तिष्ठतेर्भावे लट्, स्थूलेनेति तत्कर्तरि तृतीया, स्तोकमिति द्वितीयान्तं स्पर्शनक्रियाविशेषणम् ।

व्या०—तीक्ष्णाः-तीव्रबुद्धयः, (पक्षे निशिताः) शरवत्-बाणवत्, स्तोकम्-अल्पमेव, स्पृशन्ति, च-पुनः, अन्तः-कार्यस्य अन्तरम्, विशन्ति, अल्पायासेन बहु कार्यम् साधयन्तीत्यर्थः । किन्तु स्थूलेन-मन्देन (पक्षे बृहता च) बहुस्पृशा-व्यापिनापि, अश्मवत्-अश्मना-उपलेन, तुल्यम्, बहिरेव (कार्यस्य-अकार्यस्य) स्थीयते-स्थितिः क्रियते ।

भा०—यथा तीक्ष्णो बाणः लक्ष्यस्य अल्पमेव प्रदेशं स्पृशति, किन्तु भित्त्वा तदन्तःप्रविशति, तथैव तीव्रबुद्धयः परिश्रमं त्वल्पमेव कुर्वते, परं बहु कार्यं साधयन्ति । यथाप्रस्तरो यत्र प्रदेशे पात्यते स तत्र पतितो यद्यपि भूयांसं प्रदेशं व्याप्नोति परं तत्प्रदेशस्य पृष्ठ एव तिष्ठति, नान्तः प्रवेष्टुं शक्नोति, तद्वत् । मूषकग्रहणाय शिखरिखननं परिहासास्पदं भवतीति भावः ।

अलं०—तद्धितगोपमा ।

आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।
महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ ७९ ॥

अ०—अज्ञाः अल्पम् एव आरभन्ते, च कामं व्यग्राः भवन्ति, कृतधियः महारम्भाः (भवन्ति) च निराकुलाः तिष्ठन्ति ।

व्याक०—कृता धीः येषां ते कृतधियः । महान् आरम्भः येषां ते महारम्भाः, आरम्भशब्दो रभेर्घञन्तः । निराकुलाः-न आकुला निराकुलाः, नञर्थे निरुपसर्गः, अथवा आकुलेभ्यः निर्गताः (पृथग्भूताः) निराकुलाः । प्रादिसमासः । न जानन्तीत्यज्ञाः, जानातेः "इगुपधज्ञा" इति कः, ततो नञ्समासः ।

व्या०—अज्ञाः-अविशेषविदः-मूढाः, अल्पम्-स्तोकमेव, आरभन्ते-उपक्रमन्ते, च-पुनः, कामम्-अत्यन्तम्, व्यग्राः-आकुलाः, भवन्ति । कृता-शिक्षया परिष्कृता, धीः-बुद्धिः, येषां तथोक्ता विशेषज्ञाः, महान्, आरम्भः-

उद्योगः, येषां तादृशा भवन्ति, च, निराकुलाः-अव्यग्राः, तिष्ठन्ति ।

भा०—पूर्वं तु मूढा लघ्वेव कार्यमारभन्ते, परं तत्रापि ते अधीरा भवन्ति । न च तदारब्धं कार्यं यथायथं समाप्तिं नयन्ति । बुद्धिमन्तस्तु महत्यप्युद्योगे संलग्ना न मात्रयाप्यधैर्यं दधते, आरब्धं च कार्यं समाप्तिं नीत्वैव विरमन्ति ।

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।
हन्ति नोपशयस्थोपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥ ८० ॥

अ०—उपायम् आस्थितस्य अपि प्रमाद्यतः अर्थाः नश्यन्ति । उपशयस्थः अपि शयालुः मृगयुः मृगान् न हन्ति ।

व्याक०—उपशये तिष्ठतीति उपशयस्थः, तिष्ठतेः कः, उपपदसमासः । उपशय्यतेऽस्मिन्नित्युपशयः, शेतेः अधिकरणे “ एरच् ” । आस्थितस्येति क्तान्तकर्मणि द्वितीया । प्रमाद्यतः-मदीधातोर्हेतौ शत्रन्तम् । शयालुः-शेतेस्ताच्छील्ये ‘ आलुच् ’ । मृगान् यांतीति मृगयुः-“ मृगय्वादयश्च ” इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः ।

व्या०—उपायम्-साधनम्, आस्थितस्य-आश्रितस्यापि, उपायेनैव कार्यं साधयतोऽपीत्यर्थः, * प्रमाद्यतः-अनवदधतः, पुरुषस्य, अर्थाः-प्रयोजनानि, नश्यन्ति-न सिध्यन्तीत्यर्थः । तथाहि-उपशयस्थः-उपशयः-मृगमार्गस्थायिनो व्याधस्य आत्मगुप्तिस्थानं गर्तविशेषः, तत्र स्थितोऽपि, शयालुः-निद्रालुः, † मृगयुः-व्याधः, मृगान्, न हन्ति-न मारयितुं शक्नोति ।

भा०—यथा मृगाणां यातायातमार्गे आत्मानं गोपायित्वा स्थितोऽपि व्याधो यदि चतुष्कर्णो (सावधानो) न भवेत् तन्द्राक्रान्तः स्यात्, तर्हि न मृगान् हन्तुं समर्थो भवति, तथैव साधनवानपि पुरुषो यदि प्रमादी भवति, तर्हि न जातु कार्यसिद्धिं लभते ।

अलं०—विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि ।

---

* प्रमादोऽनवधानता इत्यमरः ।

† व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः—इत्यमरः ।

जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते ॥ ८१ ॥

अ०—जिगीषुः एकः द्वादशसु अपि राजसु आदित्येषु दिनकृदिव ईहाम् अत्यजन् उदेतुम् कल्पते ।

व्याक०—द्वादशसु-द्वौ च, दश च, द्वादश, तेषु । द्वन्द्वः । द्व्यधिका दश द्वादश, तेष्विति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषो वा । "द्व्यष्टनः संख्यायाम" इति द्विशब्दस्यात्वम् । जिगीषुर्व्याख्यातः । आदित्येषु, अदितेरपत्यमिति अदिति-शब्दाद् "दित्यदित्यादित्य" इत्यनेन ण्यप्रत्ययः । दिनं करोति दिनकृत्, कर्तरि क्विप् । ईहाम्-ईहतेः "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः । कल्पते-कृपू धातोः लट्, "कृपो रो लः" । राजसु, आदित्येषु-निर्धारणे सप्तमी ।

व्या०—जिगीषुः-जेतुमिच्छुः, एकः, अपि, * द्वादशसु राजसु-अरि-मित्रादीनां द्वादशानां राज्ञां मध्ये, द्वादशसु † आदित्येषु-अर्यमादीनां द्वादश-सूर्याणां मध्ये, दिनकृदिव-दिनकरणे व्याप्रियमाण आदित्य इव, ईहाम्-उद्योगम्, अत्यजन्, उद्युञ्जान एवेति यावत्, उदेतुम्-उदयाय, कल्पते-प्रभवति ।

भा०—यथा द्वादशादित्यानां मध्ये दिनकरणे व्यापृतो य आदित्यः स एव उदेति नान्ये, तथैव अरिमित्रादिद्वादशराजमण्डले स एवाभ्युदयं प्राप्नोति यो विजिगीषया निरन्तरमुद्योगं करोति, नान्ये। तथाचोद्योग एवाभ्युदयस्य मूलम् ।

अलं०—उपमा ।

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।
चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ८२ ॥

---

* अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम्, तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरस्सराः पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम्, आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः । इति नव, दशमो विजिगीषुः । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः, अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद् बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः । इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश ।

† यद्यप्यादित्य एक एव, तथापि तस्य प्रतिमासमुपाधिभेदाद् द्वादशत्वम् । अत एव 'द्वादशात्मदिवाकराः' इत्यादित्यनामसु द्वादशात्मेति पठ्यते । तेचार्यमादयः पुराणोक्ता द्रष्टव्याः ।

अ०—बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गः घनसंवृतिकञ्चुकः चारेक्षणः पार्थिवः कः अपि पुरुषः (अस्ति)।

व्याक०—बुद्धिः एव शस्त्रं यस्य स बुद्धिशस्त्रः। प्रकृतय एव अङ्गानि यस्य सः प्रकृत्यङ्गः। घना संवृतिः एव कञ्चुको यस्य स घनसंवृतिकञ्चुकः। घनशब्दो व्याख्यातः। चारा एव ईक्षणानि यस्य स चारेक्षणः। चार इति चरतेः पचाद्यजन्तात् स्वार्थिक. प्रज्ञाद्यण्। दूत एव मुखं यस्य स दूतमुखः। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः, पृथिवीशब्दादण्।

व्या०—बुद्धिः-प्रज्ञैव, शस्त्रम्-खड्गः, यस्य तादृशः, प्रकृतयः-स्वाम्यमात्यादीनि राज्याङ्गान्येव, अङ्गानि-पाणिपादाद्यवयवा यस्य तथोक्तः, घना-सान्द्रा-दुर्भेदा, संवृतिः-संवरणम्-मन्त्रगुप्तिरेव, कञ्चुकः-कवचः, यस्य तथाविधः, चाराः-प्रणिधयः-गूढपुरुषा एव, ईक्षणानि-ईक्षणसाधनानि नेत्राणि, यस्य तथाभूतः दूतः-संदेशहर एव, मुखम्-वाक्, यस्यैवंभूतः, पार्थिवः-राजा, कोपि-अलौकिकः, पुरुषः, अस्ति।

भा०—न खलु नरपतिः साधारणः पुरुषः-तस्य हि बुद्धिरेव प्रधानं शस्त्रम्, तस्या एवामोघपातित्वात्। अमात्यादिसप्तराज्याङ्गान्येव तस्यावयवाः, तद्वैकल्ये राज्ञोपि वैकल्यं स्यात्, मन्त्रगोपनमेव तस्य कवचम्। कवचभेदे तु शरीरमेव नश्यति, मन्त्रभेदे तु राज्यनाशप्रसङ्गः। चारद्वारैव स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तवेदनाच्चारा एव तस्येक्षणानि, तदभावे राज्ञः स्वपरमण्डलवृत्तान्ताज्ञानाद् अन्धलमस्यान्धस्येव पदे पदे विनिपातः। दूतद्वारैव तस्य यावान् वाग्व्यवहारो जायते इति दूत एव तस्य वाग्, तदभावे मूकस्येव वाग्व्यवहारासिद्धौ सर्वकार्यप्रतिबन्धः स्यात्। तथा च राज्ञा बुद्ध्यादिसम्पन्नेन भवितव्यम्।

अलं०—अत्र कोपीत्यनेन राज्ञो लोकसम्बन्धेऽप्यलौकिकत्वोक्त्यातिशयोक्तिः, सा च बुद्धिशस्त्रेत्यादिरूपकसंकीर्णा।

तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः।
नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः॥ ८३॥

अ०—कालज्ञस्य महीपतेः तेजः क्षमा वा एकान्तं न (अस्ति) रसभावविदः कवेः एकम् ओजः प्रसादो वा न अस्ति।

व्याक०—कालं जानाति, तस्य कालज्ञस्य, "आतोऽनुपसर्गे कः" । एकः अन्तः यस्य तदेकान्तम् । रसान् भावांश्च वेत्ति, तस्य रसभावविदः, वेत्तेः क्विप् । क्षमा-क्षमूष् धातोः "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।"

व्या०—कालज्ञस्य-अयमस्य उचितः कालः, अयं न, इत्येवं समयज्ञस्य, महीपतेः-राज्ञः, तेजः-क्षात्रतेजः-अभिषेणनम्, क्षमा-तितिक्षा वा, एकान्तम्-नियमः, नास्ति, अवसरानुरूपमुभयमप्याश्रयणीयं भवतीत्यर्थः । रसान्-शृङ्गारादीन्, भावान्-निर्वेदादीन् संचारिभावान्, वेत्ति-विजानाति, इति तथाभूतस्य, कवेः-कवयितुः, एकम्-केवलम्, ओजः-बन्धदार्ढ्यम्, प्रसादः-बन्धसौकुमार्यम्, वा, न, अस्ति, किन्तु रसानुरूपमुभयमपि भवति ।

भा०—यथा रसिकः कवी रसानुगुण्येन ओजस्विनीं सुकुमारां वा उभयथामपि रचनामाश्रयति, शृङ्गारादिषु सुकुमाराम्, रौद्रादिषु ओजस्विनीम्, न तस्य रचनाविशेष आग्रहः, तथैव समयज्ञस्य राज्ञोऽपि तेजसि क्षमायां वा नाग्रहः, किन्तु यथा कालं पश्यति तथा करोति, अभिषेणनोचिते काले अभिषेणयति, क्षमाकाले च क्षमते ।

अलं०—दृष्टान्तालङ्कारः ।

कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।
असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥ ८४ ॥

अ०—परैः कृतापचारः अपि अनाविष्कृतविक्रियः असाध्यः (सन्) गदः यथा काले प्राप्ते कोपं कुरुते ।

व्याक०—कृतः अपचारः यस्य स कृतापचारः, अपचार इति चरेर्घञन्तः । न आविष्कृता विक्रिया येन सः अनाविष्कृतविक्रियः । न साध्यः असाध्यः, साधयतेः "अचो यत्" । परैः-कृतेति क्तान्तकर्तरि तृतीया । काले प्राप्ते-सति सप्तमी ।

व्या०—परैः-शत्रुभिः, कृतः, अपचारः-अपकारः, (गदपक्षे अपथ्यं च) यस्य तथाभूतः अपि, न आविष्कृता-प्रकटिता, विक्रिया-विकारः, येन तादृशः, अन्तर्गूढविकार इति यावत्, असाध्यः-अप्रतिसमाधेयः सन्, गदः यथा-रोगइव, काले प्राप्ते-बलक्षयावसरे, कोपं कुरुते-प्रकुप्यति ।

भा०—यथा रोगः अपथ्यसेवनेन तत्कालं न कंचन विकारं बहिः प्रकटयति, परं कालक्रमेणान्तरवस्थितेन तेन विकारेणासाध्यतां प्राप्नोति, रोगिणः शक्तिक्षयावसरे च प्रकुप्यति, अन्ततस्तं निहन्ति च। तथैव चतुरो नृपतिरपि परकृतापकारं कालप्रतीक्षया सहते, नात्मनो मनोविकारं बहिः प्रकटयति, वैर-निर्यातनार्थमलक्षितमेव शक्तिसंचयं करोति, एवं च अप्रतिवार्यवीर्यः सन् शत्रुपक्षे क्षयोन्मुखे सति तं विनाशयति। तदुक्तं-

वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः,
तमेव चागते काले भिन्द्याद् घटमिवाश्मना इति।

तथा च शिशुपालाभिषेणनाय कालः प्रतीक्ष्यः।

अलं०—उपमा, श्लेषश्च तत्राङ्गम्।

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते।
प्रदीपः स्नेहमाधत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया॥ ८५॥

अ०—मृदुव्यवहितं तेजः अर्थान् भोक्तुं प्रकल्पते, प्रदीपः अभ्यन्तरस्थया दशया स्नेहम् आदत्ते।

व्याक०—मृदुना व्यवहितं मृदुव्यवहितम्, व्यवहितमिति 'वि' 'अव' एतत्पूर्वाद् दधातेः क्तः। भोक्तुमिति शक्यर्थक्लृपेर्योगे भुजेस्तुमुन्नन्तम्। प्रदीप्यत इति प्रदीपः, इगुपधत्वात् कः। अभ्यन्तरे तिष्ठति, तया अभ्यन्तरस्थया, "सुपि स्थः" इति कः। दशया-करणे तृतीया।

व्या०—मृदुना-मृदुवस्तुना, व्यवहितम्-अन्तर्हितम्, तेजः, अर्थान् भोक्तुम्-प्रयोजनानि साधयितुम् प्रकल्पते-प्रभवति। प्रदीपः, अभ्यन्तरस्थया-मध्यस्थितया, दशया-वर्त्या, स्नेहम्-तैलम्, आदत्ते-आकर्षति।

भा०—यथा दीपः कोमलया तूलवर्तिकयैव तैलमाकृष्य ज्वलति, तदभावे तु दूरं तैलाकर्षणम्, स्वयमेव शाम्यति, तथैव क्षान्तिपूर्वकमेव क्षात्रतेजः फलति, नान्यथा, अतः पूर्वं क्षन्तव्यमेव।

अलं०—विशेषेण सामान्यसमर्थनादर्थान्तरन्यासः।

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे।
शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते॥ ८६॥

अ०—विद्वान् दैष्टिकतां न आलम्बते, पौरुषे न निषीदति, सत् कविः शब्दार्थौ इव द्वयम् अपेक्षते ।

व्याक०—दैष्टिकताम्-दिष्टं मतिर्यस्य स दैष्टिकः, तस्य भावस्तत्ता, ताम् । "अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः" इत्यनेन ठक् । पौरुषे-पुरुषशब्दाद् युवादित्वाद् भावेऽण् । निषीदति-सीदतेर्लट्, "सदिरप्रतेः" इति षत्वम् । द्वयम्-व्याख्यातम् । अपेक्षते-ईक्षतेर्लट् ।

व्या०—विद्वान्-अभिज्ञः, *दैष्टिकताम्-दैववादिताम्, न आलम्बते-नाश्रयते, पौरुषे-केवले पराक्रमेऽपि, न निषीदति-न तिष्ठति, किन्तु, सत्कविः-श्रेष्ठः कविः, शब्दार्थौ इव, द्वयम्-दैवं पौरुषं चोभयमपि, अपेक्षते-आश्रयति ।

भा०—यथा काव्यं निर्मिमाणः श्रेष्ठः कविः शब्दार्थयोरन्यतरं नोपेक्षते, किन्तु काव्यशरीरत्वादुभयमप्याश्रयति, तथैव विद्वान् पुरुषोऽपि, न केवलं दैवमेवावलम्बते, पुरुषकारं विना दैवस्याकिञ्चित्करत्वात्; न हि पाणिमस्पन्दयतः संमुखस्थमपि भोजनं स्वयं मुखे प्रविशति । एवं न स केवले पुरुषकारे विश्वसिति, दैवप्रातिकूल्ये पुरुषकारस्यापि वैफल्यदर्शनात् । तथाचोभयमपि मिलित्वा कार्यसाधकं भवतीत्युभयमप्याश्रयति ।

अलं०—उपमा ।

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः संचारिणो यथा ।
रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः ॥ ८७ ॥

अ०—यथा भूयांसः संचारिणः भावाः एकस्य रसस्य स्थायिनः अर्थे प्रवर्तन्ते तथा महीभृतः नेतुः (अर्थे प्रवर्तन्ते) ।

व्याक०—भूयांसः-बहुशब्दादीयसुन्, "बहोर्लोपो भू च बहोः" । संचारिणः-संचरतेस्ताच्छील्ये णिनिः । स्थायिनः-तिष्ठतेर्ग्रह्यादित्वाद् णिनिः, प्रवर्तन्ते-वर्ततेर्लट्, महीभृतः-व्याख्यातम्, नेतुः-नयतेस्तृच्, अर्थसम्बन्धे षष्ठी ।

व्या०—यथा-येन प्रकारेण, भूयांसः-बहुसंख्याकाः, संचारिणः भावाः-निर्वेदादयो व्यभिचारिभावा, (संचारिपदस्योपलक्षणत्वाद् विभावा अनुभावाश्च) एकस्य-केवलस्य, रसस्य-शृङ्गारादिरसरूपतामापद्यमानस्य †स्थायिनः-रत्यादिस्था-

* दैवं दिष्टं भागधेयमित्यमरः ।

† रतिर्हासश्च क्रोधश्च शोकोत्साहभयानि च जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ।

थिभावस्य, अर्थे-आस्वादयोग्यताप्राप्तिरूपे प्रयोजने, प्रवर्तन्ते-व्याप्रियन्ते, तथा-तेनैव प्रकारेण, भूयांसः, महीभृतः-राजानः, स्थायिनः-स्थिरस्य-क्षान्त्या कालं प्रतीक्षमाणस्येतियावत्, नेतुः-नायकस्य विजिगीषोरेव, अर्थे प्रवर्तन्ते-स्वयमेवास्य कार्यं साधयन्ति। केचित्तु भावपदस्यापि रसपरत्वमाश्रित्य-यथा संचारिणः-प्रसङ्गाद् (वर्ण्यमानाः) आगन्तुकाः अन्ये रसाः स्थायिनः-स्थिरस्य एकस्य-मुख्यस्य (अङ्गीभूतस्य) अर्थे प्रवर्तन्ते, यथास्मिन्नेव काव्ये वीरस्य (अङ्गिनः) शृङ्गारादयः प्रसङ्गोपात्ताः) इति व्याचक्षते इति मल्लिनाथः।

भा०—यथा विभावानुभावसंचारिभावाः संभूय आस्वादयोग्यतापादनद्वारा रत्यादेः स्थायिन एव उपकुर्वते तत्कृत एव तेषां व्यापारः, तथैव राजानोऽपि क्षान्त्यावसरं प्रतीक्षमाणस्य नायकस्य विजिगीषोरेव साहाय्यं प्रतिपद्यन्ते, नान्यस्य, तथाचेदानीं शिशुपालः क्षन्तव्य एव। अथवा यथा काव्ये प्रसङ्गाद् वर्णिता अन्ये रसा अङ्गिरसोपकारायैव, तथैव राजानोऽपि स्थायिनं नायकमेवोपकुर्वन्ति।

अलं०—उपमा।

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता।
सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः॥ ८८॥

अ०—तन्त्रावापविदा योगैः मण्डलानि अधितिष्ठता नरेन्द्रेण शत्रवः फणीन्द्रा इव सुनिग्रहाः।

व्याक०—तन्त्रं च आवापं च (द्वन्द्व०) वेत्ति, तेन तन्त्रावापविदा, तन्त्राणाम् आवापं वेत्ति, तेन इति च विग्रहीतव्यम्। सुनिग्रहाः-सुखेन निगृह्यन्ते-इति ग्रहेः खल्। योगैः-अधिष्ठानकरणे तृतीया। मण्डलानि-"अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्यधिष्ठानकर्मणि द्वितीया। नरेन्द्रेण-निग्रहकर्तरि तृतीया।

व्याख्या—*तन्त्रः-स्वराष्ट्रचिन्तनम्, आवापः-परराष्ट्रचिन्तनम्, तौ, वेत्ति-विजानाति, इति तथोक्तेन (पक्षे तन्त्रावापः-शास्त्रौषधप्रयोगः, तद्विदा)

---

* तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तायामावापः परचिन्तने, शास्त्रौषधान्तमुख्येषु तन्त्रम्-इति वैजयन्ती।

†योगैः-सामाद्युपायैः, (पक्षे देवताध्यानैश्च) मण्डलानि-स्वपरराष्ट्राणि, (पक्षे महेन्द्रादिदेवतायतनानि च) अधितिष्ठता-अधिष्ठाय वर्तमानेन (अतिक्रामतेति मल्लिनाथः) नरेन्द्रेण-राज्ञा (पक्षे विषवैद्येन) शत्रवः; फणीन्द्राइव-महान्तः सर्पा यथा, तथा सुनिग्रहाः-सुखेन निगृह्यन्ते ।

भा०—यथा विषवैद्यः शास्त्रौषधप्रयोगकौशलेन देवतास्मरणादिना च महतः सर्पानपि वशमानयति, तथैव यो नृपतिः स्वपरराष्ट्रवृत्तं सम्यगवबुध्यते, स्वपरराष्ट्रयोः यथायथं सामाद्युपायप्रयोगेण स्वातङ्कमास्थापयति, स स्वशत्रूननायासेनैव निग्रहीतुं शक्नोति ।

अलं०—श्लेषानुप्राणितोपमा ।

करप्रचेयामुत्तुङ्गः प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम् ।
प्रज्ञाबलबृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥८९॥

अ०—उत्तुङ्गः प्रज्ञाबलबृहन्मूलः उत्साहपादपः करप्रचेयां प्रथीयसीं प्रभुशक्तिं फलति ।

व्याक०—प्रज्ञाया बलम् एव (ष० त०) बृहन् मूलं यस्य सः प्रज्ञाबलबृहन्मूलः । उत्साह एव पादप उत्साहपादपः । करैः करेण वा प्रचेया, करप्रचेयाम्, प्रचेयामिति चिनोतेः "अचो यत्" । अतिशयेन पृथ्वी प्रथीयसीम्, ईयसुन् । "र ऋतो हलादेर्लघोः" इति ऋकारस्य रेफः ।

व्याख्या—उत्तुङ्गः-महोन्नतः, प्रज्ञाबलम्-मन्त्रशक्तिरेव, बृहत्-महत्-मुख्यमितियावत्, मूलम्-कारणम्, यस्य तथोक्तः, उत्साहः-उत्साहशक्तिरेव, पादपः-वृक्षः, करैः-राज्यदेयभागैः, प्रचेयाम्-वर्धनीयाम्, (पक्षे हस्तग्राह्यां च), प्रथीयसीम्-पृथुतराम्, प्रभुशक्तिम्-प्रभुत्वसामर्थ्यम्-प्रभावं वा, फलति-प्रसूते ।

भा०—उत्साहशक्तेः मन्त्रशक्तिरेव प्रधानं मूलम्, मन्त्रपुरस्सर एव उत्साहो विस्तारिणीं समृद्धिशालिनीं च प्रभुशक्तिमुत्पादयति । मन्त्रोपेक्षया तु छिन्नमूलो वृक्षइव शुष्यति, अतो मन्त्रो नोपेक्षणीयः ।

अलं०—रूपकं श्लेषश्च ।

† योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु—इत्यमरः ।
‡ नरेन्द्रो वार्त्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते—इति विश्वः ।

अनल्पत्वात् प्रधानत्वाद् वंशस्येवेतरे स्वराः ।
विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥६०॥

अ०—अनल्पत्वात् प्रधानत्वाद् वंशस्य इतरे स्वराइव नृपतयः विजिगीषोः परिवारतां प्रयान्ति ।

व्याक०—परिवारताम्-परिपूर्वाद् वृधातोर्घञ्, ततस्तल् । अनल्पत्वात्-प्रधानत्वाद्-हेतौ पञ्चम्यौ । वंशस्य, विजिगीषोः-परिवारतासम्बन्धे षष्ठी ।

व्याख्या०—अनल्पत्वाद्-मन्त्रोत्साहशक्तिभ्याम् अधिकत्वात् (वंशपक्षे-उच्चैस्तरत्वात्) अत एव प्रधानत्वाद्-मुख्यत्वात्-मण्डलाभिज्ञत्वाद् इतिमल्लिनाथः । (वंशपक्षे नायकस्वरत्वाच्च) वंशस्य-(लक्षणया) वंशवाद्यस्वरस्य, इतरे-अन्ये, स्वराइव-वीणागानादिशब्दाः यथा, तथा नृपतयः-अन्ये मण्डल-परिवर्तिनो राजानः, विजिगीषोः-जेतुमिच्छोः राज्ञः, परिवारताम्-पोष्यताम्-आत्मीयतां वा, प्रयान्ति-गच्छन्ति, तत्कार्यमेव साधयन्तीत्यर्थः ।

भा०—यथा संगीतके वीणादिशब्दा वेणुवाद्यस्वरमेवानुगच्छन्ति, यतो वेणुस्वरस्तारतरत्वान्नायकस्वरः । तथैव यो नृपतिर्मन्त्रोत्साहसम्पन्नतया राजमण्डले नायकत्वमधिगतवान् (अथवा यः मन्त्रोत्साहाधिकः, स्वपरम-ण्डलाभिज्ञश्चास्ति) तस्यान्ये राजानः परिवाररूपतां भजन्ते । यथा परिवारजनः परिवारस्वामिन एव स्वार्थसिद्धये यतते, तथैव तेऽपि नाय-ककार्यमेव साधयन्ति ।

अलं०—उपमा ।

अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।
व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दाइव विहायसः ॥६१॥

अ०—अनारभमाणस्य अपि विभोः परैः उत्पादिताः अर्थाः विहायसः शब्दाइव गुणतां व्रजन्ति ।

व्याक०—न आरभमाणस्य अनारभमाणस्य, रभतेः शानजन्तम् । विभोः, विहायसः-गुणतासम्बन्धे षष्ठ्यौ, परैः-कर्तरि तृतीया ।

व्याख्या—अनारभमाणस्य—स्वयमकिञ्चित् कुर्वाणस्यापि (पक्षे निष्क्रि-यस्यापि) विभोः-प्रभुशक्तिसम्पन्नस्य राज्ञः (पक्षे व्यापकस्य) परैः-अन्यैः

राजभिः, (पक्षे शङ्खभेर्यादिभिः) । उत्पादिताः-साधिताः, (पक्षे जनिताः) अर्थाः-प्रयोजनानि, विहायसः-आकाशस्य, शब्दाइव, *गुणताम्-विशेषणताम्-अङ्गताम्, (पक्षे गुणत्वं च) व्रजन्ति-प्राप्नुवन्ति ।

भा०—शक्तो हि राजा स्वयमुदासीन एव आकाशवत् स्वमहिम्नैव कार्यदेशं व्याप्नुवन् शब्दानिव परोत्पादितान् सर्वार्थानपि स्वकीयतां नयति ।

अलं०—कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तेरभिधानाद् विभावना, सा च विभोरिति कारणोपादानात् सनिमित्ता, उपमा तु स्पष्टैव ।

यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः ।
एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥९२॥

अ०—एकार्थतन्तुप्रोतायां यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायाम् अधिकद्युतिः नायको नायकायते ।

व्याक०—एकः अर्थः, स एव तन्तुः, तत्र प्रोतायाम् एकार्थतन्तुप्रोतायाम् । प्रोतायाम्-प्रपूर्वाद् वेञ् धातोः क्तान्तम्, संप्रसारणं च । यातव्यश्च पार्ष्णिग्राहश्च, तौ आदी येषाम्, ते एव माला, तस्याम्-यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायाम् । यातव्येति यातेः तव्यत्, पार्ष्णिं गृह्णातीति पार्ष्णिग्राहः, अत्र "कर्मण्यण्" । अधिका द्युतिः यस्य सः अधिकद्युतिः । नायक इवाचरति नायकायते "कर्तुःक्यङ् सलोपश्च" । नायकेति नयतेः ण्वुल् ।

व्याख्या—एकार्थः-समानप्रयोजनम्, स एव तन्तुः-सूत्रम्, तत्र प्रोतायाम् गुम्फितायाम्-तुल्यप्रयोजनाभिलाषिण्याम्, यातव्यः-अभिषेणयितव्यः अरिः पार्ष्णिग्राहः-पृष्ठानुधावी, तौ आदी येषां ते-पूर्वोक्ताः पङ्क्तिशः स्थिताः द्वादश राजानः, ते एव माला-रत्नमालिका, तस्याम्, अधिकद्युतिः-महातेजा नायकः-शक्तिसम्पन्नो जिगीषुः, नायकायते-नायकः-†मध्यमणिः, सइवाचरति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः ।

भा०—अरिमित्रादयो द्वादश राजानः पूर्वमुक्ताः, त एवात्र यातव्यपार्ष्णिग्राहादिशब्देन विवक्षिताः, ते सर्वेऽप्यन्योन्यस्मात् स्वोत्कर्षमिच्छन्ति, इ

* गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु इति वैजयन्ती ।
† नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि इति विश्वः ।

स्वोत्कर्षसिद्धिस्तेषां तुल्यं प्रयोजनम्, एवं तुल्यार्थाभिलाषिएयां तस्यां राजमालायामधिकतेजस्वी शक्तिसम्पन्नो जिगीषुरेव मणिमालायां मध्यमणिरिव शोभते ।

अलं०—उपमारूपकयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर इति मल्लिनाथः ।

पाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षो रसायनम् ।
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च ॥१३॥

अ०—शक्त्यपेक्षः (सन्) पाड्गुण्यम् रसायनम् उपयुञ्जीत, एवम् अस्य अङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च भवन्ति ।

व्याक०—शक्तिमपेक्षते इति शक्त्यपेक्षः, "ईक्षिक्षमिभ्यां च" इति णः । षड् गुणा एव षाड्गुण्यम्, स्वार्थे ष्यञ्, तद्धितार्थे द्विगुः । रसानाम् अयनम् रसायनम्, अयनमिति अयतेः करणे ल्युट् । उपयुञ्जीत-युजेर्विधिलिङ्, "प्रोपाभ्याम्" इत्यात्मनेपदम् । स्थास्नूनि-तिष्ठतेः ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः ।

व्या०—शक्त्यपेक्षः-शक्तिम्-प्रभावादित्रयम्*, (पक्षे बलम्) अपेक्षमाणः सन्-यथाशक्तीतियावत्, षाड्गुण्यम्-सन्धिविग्रहादिषड्गुणरूपम्, रसायनम्†-औषधविशेषम्, उपयुञ्जीत-सेवेत । एवम् सति. अस्य-प्रयोक्तुः, अङ्गानि-स्वाम्यमात्यादीनि, (पक्षे गात्राणि च) स्थास्नूनि-स्थिराणि-कालान्तरक्षमाणि, बलवन्ति-दृढानि-परपीडाक्षमाणि च भवन्ति ।

भा०—पूर्वं श्लोकत्रयेण शक्तिसंपदमभिधायेदानीं षाड्गुण्यप्रयोगप्रकारमाह-राज्ञा स्वपरयोर्मन्त्रोत्साहादिशक्त्यनुसारेणैव संधिविग्रहादीनामुपयोगः कर्तव्यः । इत्थं कृते तस्यामात्यादिसप्तप्रकृतयः स्थिरा दृढाश्च भवन्ति । शक्तिमुपेक्ष्य सन्ध्यादीनुपयुञ्जानस्तु आपदाक्रान्तः क्षयमेति । यथा रोगी जराजीर्णो वा जनः यदि स्वबलानुसारेण मात्रया रसायनमुपयुङ्क्ते, तर्हि स्वस्थो भवति, तस्य गात्राणि कार्यक्षमतामासाद्य कालान्तरेऽप्युपयोगमावहन्ति । बलादधिकां मात्रां गृह्णानस्य तु तदेव रसायनं विनाशहेतुर्भवति ।

अलं०—श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ।

---

* शक्तिर्बले प्रभावादौ इति विश्वः ।

† रसायनं विडङ्गेऽपि जराव्याधिजिदौषधे-इति विश्वः ।

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।
अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदः ॥६४॥

अ०—स्थाने शमवताम् अङ्गिनां शक्त्या व्यायामे वृद्धिः (भवति) अयथाबलम् आरम्भः क्षयसम्पदः निदानम् (अस्ति) ।

व्याक०—बलमनतिक्रम्य यथाबलम्, न यथाबलम् अयथाबलम्, क्रियाविशेषणम् । क्षयस्य सम्पदः क्षयसम्पदः । व्यायामे-' वि ' ' आङ् ' एतत्पूर्वाद् यमधातोर्घञ् । सति सप्तमी । आरम्भो व्याख्यातः । निदानम्-निदीयतेऽनेनेति निपूर्वाद् दा धातोर्ल्युट् । शक्त्या-करणे तृतीया ।

व्या०—स्थाने-योग्यावसरे-अशक्यविषय इति यावत् शमवताम्-शमवताम् (पक्षे प्रवृत्तिरहितानाम्) अङ्गिनाम्-स्वाम्यमात्यादिसप्तराज्याङ्गवतां राज्ञाम्, (पक्षे शरीरधारिणाम्) शक्त्या-प्रभावाद्यनुसारेण (पक्षे यथाबलम्) व्यायामे-व्यापारे-षाड्गुण्यप्रयोगे, अभिषेणने वा, (पक्षे गमनादौ) सति, वृद्धिः-उपचयः (एकत्र राज्यस्य अपरत्र शरीरस्य) भवति । अयथाबलम्-शक्त्यतिक्रमेण, आरम्भः-व्यायामः, क्षयसम्पदः-विनाशप्राप्तेः, निदानम्-आदिकारणम्, अस्ति ।

भा०—यथा यः पुरुषः अशक्यकर्मणो निवर्तते, शक्ये च गमनादावपि यथाशक्ति प्रवर्तते, तस्य शरीरमुपचीयते, परिपुष्टं भवति, यश्च तद्विपरीतमाचरति, तस्य बलक्षयाद् विनाशो निश्चितः, तथैव यो नृपतिः क्षमाकाले क्षमाम्, व्यायामकाले च स्वशक्त्यनतिक्रमेण व्यायाममनुतिष्ठति, तस्य राज्यमुपचितं भवति । अतथाकुर्वाणस्य तु राज्यक्षयो दुर्निवारः । तथाचास्माकमकस्माच्चैद्यावस्कन्दनमश्रेयस्करम् ।

अलं०—प्रकरणाद् अङ्गयादिपदानां शक्तौ राजतत्सम्बन्धिष्वर्थेषु नियन्त्रितायां शरीरिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनया व्यज्यते । व्यक्तेन प्राकरणिकस्यौपम्यं च गम्यते । समासोक्तिस्तु न, विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वात् ।

तदीशितारं चेदीनां भवाँस्तमवमंस्त मा ।
निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥६५॥

अ०—तद् भवान् तं चेदीनाम् ईशितारं मा अवमंस्त, यः अरीन् उदात्तः

स्वरानिव एकपदे निहन्ति ।

व्याक०—ईशितारम्-ईशेस्तृजन्तम् । चेदीनामिति तत्कर्मणि षष्ठी । मा अवमंस्त-अवपूर्वाद् मन्यतेः "माङि लुङ्" अडागमाभावः ।

व्या०—तत्-तस्माद्-अशक्यार्थस्य अकार्यत्वात्, भवान्, तम्-शक्तिशालिनम्, चेदीनाम् ईशितारम्-चेदिराष्ट्राधिपतिं शिशुपालम्, मा अवमंस्त-अभिषेणनेन न तिरस्कुरु । यः-शिशुपालः, अरीन्-शत्रून्, उदात्तः-उदात्ताख्यस्वरः, स्वरान्-इतरान् स्वरान्, एकपदे-एकस्मिन् पदविन्यास एव-*तत्क्षणे वा (पक्षे-एकस्मिन् सुबन्ततिङन्तलक्षणे पदे) निहन्ति-अतिशूरत्वाद् नीचैः करोति, (पक्षे "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" इति सूत्रबलाद् अनुदात्तान् करोति) ।

भा०—यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं भवति इति वैयाकरणाः । तथा च यथैकस्मिन् पदे उदात्तस्वर इतरान् सर्वानपि स्वराननुदात्तान् करोति, तथैवातिशक्तिशाली चैद्यः स्वशत्रून् एकपदविन्यास एव (तत्क्षणे वा) निहन्तुं समर्थः, अत इदानीं नाभियातव्यः ।

अलं०—चैद्यानभियानस्य हेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गम्, उपमा तु स्पष्टैव ।

मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति ।
राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥१६॥

अ०—असौ चेदिराड् एकः जेतव्यः इति मा वेदि । यत् सः राजयक्ष्मा रोगाणाम् इव महीभृतां समूहः (अस्ति)

व्याक०—चेदिषु राजत इति चेदिराड्, उक्ते कर्मणि प्रथमा, राडिति राजेः क्विबन्तम् । राज्ञः (चन्द्रस्य) यक्ष्मा, राजा चासौ यक्ष्मा वा राजयक्ष्मा† । जेतव्यः-जयतेः शक्यार्थे तव्यः । मा वेदि-माङ्युपपदे-वेत्तेः कर्मणि लोडर्थे लुङ्, चिण्, इतिपरामृष्टो वाक्यार्थः कर्म । रोगाणामिति रुजेर्घञन्तम् ।

---

* स्यात् तत्क्षण एकपदम्-इति विश्वः ।

† नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद् यदयं पुरा, यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः-इति वाग्भटः ।

व्या०—असौ चेदिराट्-शिशुपालः, एकः-एकाकी, अत एव जेतव्यः-जेतुं शक्यः, इति मा वेदि-इति न मन्तव्यम् यद्-यतः, सः-शिशुपालः, राजयक्ष्मा*-क्षयरोगः, रोगाणामिव-व्याधीनां यथा, तथा महीभृताम्-राज्ञाम्, समूहः-समष्टिरूपः, अस्ति ।

भा०—जरासन्धमित्रस्य नाशेन शिशुपाल इदानीमेकाकी वर्तते इति सुखेन जेष्यत इति मा स्म मनसि कृथाः । सन्त्यन्येऽपि राजानस्तत्सहायाः, ये चोदासीनास्तेपीदानीं तस्मिन्नभियास्यमाने तत्साहाय्यं प्रतिपत्स्यन्ते । तथा च यथा रोगराजः क्षयः एकाकी न तिष्ठति अपि तु अन्येऽपि रोगास्तेन सह वर्तन्ते-वर्तितुं संभाव्यन्ते चेति हेतोः स रोगसमष्टिरुच्यते, तथैवायं शिशुपालोऽ-पीदानीं राजसमष्टिरूप इति नास्यापचारः कर्तव्यः ।

अलं०—उपमा । राजयक्ष्मोपमया चैद्यस्य दुःसाध्यत्वं व्यञ्जयन् ।

सम्पादितफलस्तेन सपक्षः परभेदनः ।
कार्मुकेणेव गुणिना बाणः संधानमेष्यति ॥३७॥

अ०—सम्पादितफलः सपक्षः परभेदनः बाणः गुणिना तेन कार्मुकेणेव संधानम् एष्यति ।

व्याक०—सम्पादितं फलं यस्य स सम्पादितफलः । पक्षैः सह वर्तमानः सपक्षः । परेषां भेदनः परभेदनः, भेदनशब्दो भिदेः कर्तरि ल्युप्रत्ययान्तः । कार्मुकशब्दो व्याख्यातः । संधानम्-दधातेर्ल्युडन्तम् । गुणिना, कार्मुकेण-उभयत्र सहार्थयोगे तृतीया । एष्यति-एतेर्लृट् ।

व्याख्या—सम्पादितम्-अनुष्ठितम्, (पक्षे योजितम्) †फलम्-लाभः-उपकार इतियावत्, (पक्षे बाणाग्रम्) यस्य तथोक्तः, सपक्षः-समित्रः, (पक्षे वेगार्थं कङ्कादिपत्रयुक्तः) परेषाम्-शत्रूणाम्, भेदनः-विदारणः, बाणः-बाणासुरः (पक्षे शरश्च) गुणिना-शौर्यादिगुणवता (पक्षे प्रत्यञ्चासहितेन)

* अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरस्सरः राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः इति वाग्भटः ।

† फलं हेतुकृतुत्थे स्यात् फलके व्युष्टिलाभयोः, जातीफलेपि कक्कोले सस्यबाणाग्रयोरपि—इति विश्वः ।

तेन-शिशुपालेन सह, संधानम्-संधिम्, तत्साहाय्यमितियावत्, (पक्षे संधानम्-संयोगम्) एष्यति-प्राप्स्यति ।

भा०—शिशुपालस्य राजसमष्टितामेव समर्थयते-यथा सशल्यः वेगगतये योजितकङ्कपत्रस्तीक्ष्णःशर आरूढप्रत्यञ्चेन धनुषा संयुज्यते, तथैव बाणासुरोऽपि शिशुपालेन संधास्यति, अयमभिसंधिः-शिशुपालेन बाणासुरस्य बहूपकृतामिति कृतज्ञतया बाणासुरः शिशुपालेऽभिषेण्यमानेऽवश्यं तत्साहाय्यं स्वीकरिष्यति । न च बाणासुर एकाकी निर्बलो वेति तत्साहाय्ये ऽपि न काचन क्षतिरिति मनसि करणीयम्; स हि ससुहृद्वर्गः शिशुपालसाहाय्यायोपतिष्ठेत, स्वयमपि च स न निर्बलः, अपि तु शत्रुभेदनक्षमः, अतोऽनायं चैद्यप्रत्यवस्कन्दनावसरः।

भा०—श्लेषानुप्राणितोपमा । विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरोऽपि ।

ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।
तमःस्वभावास्तेप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥६८॥

अ०—च ये अन्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः, तमःस्वभावाः ते अपि प्रदोपम् एनम् अनुयायिनः ।

व्याक०—कालयवनश्च शाल्वश्च रुक्मी च द्रुमश्च (द्वन्द्व०) ते आदयः येषां ते कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः । तमः स्वभावो येषां ते तमःस्वभावाः । अथवा तमसः स्वभाव इव स्वभावो येषां त इति विग्रहः, "सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च" । प्रदोषम्-प्रकृष्टा दोषा यस्य, आरब्धा दोषा (रात्रिः) यस्मिन्निति च स प्रदोषः, तम् । "प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः" । अनुयास्यन्ति इति अनुयायिनः-यातेः "भविष्यति गम्यादयः" इति णिनिः । एनम् " अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः " इति षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।

व्याख्या—किं च, ये, अन्ये, कालयवन-शाल्व-रुक्मि-द्रुमादयः राजानः, सन्ति, तमःस्वभावाः-तामसप्रकृतयः, (तमांसि) तेऽपि, प्रदोषम्-अतिदुष्टम्-तामसम्, (रजनीमुखम्) एनम्-शिशुपालम्, अनुयायिनः-अनुयास्यन्ति ।

भा०—किं च न केवलं बाणासुरः शिशुपालं संधास्यति, अपि तु यथा ध्वान्तं रजनीमुखमनुयाति, तथैव दुष्टस्वभावाः कालयवनादयोपि तुल्यधर्मतया

दुष्टस्वभावमेनं शिशुपालमेवानुयास्यन्ति ।

अलं०—तामसानां तामसानुगतिरिति समालङ्कृतिः । अप्रस्तुतध्वान्त-रजनीमुखवृत्तान्तप्रतीत्या समासोक्तिरपि । यथा ध्वान्तं रजनीमुखमनुयाति तद्वत् इति वस्तुनालङ्कारध्वनिरिति मल्लिनाथः ।

उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।
आशु दीपयिताल्पोऽपि साग्नीन् एधानिवानिलः ॥९९॥

अ०—तेन कृतः अल्पः अपि उपजापः त्वयि आकोपवतः तान् अनिलः साग्नीन् एधानिव आशु दीपयिता ।

व्याक०—अग्निना सह वर्तमानान् साग्नीन् । उपजापः-जपेर्भावे घञ् । आकोपवतः-आङ्पूर्वात् कुपेर्घञन्ताद् मतुप् । दीपयिता-दीपेर्णिजन्तात्लुट् । त्वयि-विषयसप्तमी ।

व्या०—तेन-चैद्येन, कृतः, अल्पः, अपि, उपजापः-भेदः, त्वयि-त्वद्विषये, आकोपवतः-क्रोधवतः-अन्तर्वैरान्, तान्-बाणासुरादीन्, अनिलः-वायुः, साग्नीन्-वन्हिसहितान्, एधान्-इन्धनानीव, आशु-शीघ्रम्, दीपयिता-प्रज्वलयिष्यति ।

भा०—बाणादयः अस्माभिः कृतसंधयो नेदानीं विराध्यन्ति इत्यपि न मन्तव्यम् । अन्तर्वैराः संहिता अपि काले विश्लिष्यन्ति । यद्यपि ते कारणान्तरेण भवता कृतसंधयः सन्ति, तथापि तेषां हृदये त्वद्विषये वैराग्निरप्रकटरूपेण विद्यत एव, यदीदानीं शिशुपालोऽभिषेणयेत, तर्हि स स्वल्पेनाप्युत्तेजनेन अन्तर्वैरांस्तान् त्वत्तो भेत्स्यति, यथा च वायुः अग्निसहितानि काष्ठानि प्रज्वलयति, तथैव तत्कृतो भेदस्तान् पूर्ववैरनिर्यातनार्थं त्वद्विरुद्धान् विधास्यति ।

अलं०—उपमालङ्कारः, आकोपवत इति साभिप्रायमिति परिकरः ।

बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति,
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥१००॥

अ०—बृहत्सहायः क्षोदीयान् अपि कार्यान्तं गच्छति,
नगापगा महानद्या सम्भूय अम्भोधिम् अभ्येति ॥

व्याक०—बृहन् सहायो यस्य स बृहत्सहायः, अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदीयान्, क्षुद्राद् ईयसुन् यणादिपरलोपः, पूर्वस्य गुणश्च । नगस्य आपगा नगापगा, नगशब्दो व्याख्यातः । अपां समूहः आपम्, "तस्य समूह." इत्यण्, तेन गच्छति आपगा, "अन्येष्वपि दृश्यते" इति गमेर्डः । अम्भोधिम्-दधातेः अधिकरणे किः । सम्भूय-संभवतेर्ल्यप् । महनद्या-सहार्थयोगे तृतीया ।

व्या०—बृहन्-महान्, सहायः-पृष्ठपोषकः, यस्य तथोक्तः, क्षोदीयान्-क्षुद्रतरोऽपि, कार्यस्य, अन्तम्-पारम्, गच्छति । तथा हि-नगापगा-गिरिणदी, महत्या, नद्या-गङ्गादिकया सह, सम्भूय-मिलित्वा, अम्भोधिम्-समुद्रम्, अभ्येति-प्राप्नोति ।

भा०—क्षुद्रोप्येवम्, तादृङ् महावीरश्चैद्यस्तु किमु वक्तव्य इत्यपिशब्देन सूच्यते, इतरत् स्पष्टम् ।

अलं०—विशेषेण सामान्यसमर्थनादर्थान्तरन्यासः, भावार्थोक्तरीत्या काव्यार्थापत्तिर्व्यज्यते ।

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।
अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परे ॥१०१॥

अ०—ये च तस्य मित्राणि ये च ते अमित्राः ते उभये नृपाः त्वया अभियुक्तम् एनं गन्तारः, अतः परे त्वाम् (गन्तारः) ।

व्याक०—उभये-व्याख्यातम्, जसि रूपम्, "प्रथमचरम." इति सर्वनामत्वाद् "जसः शी" । गन्तारः-गमेः कर्तरि लुट् ।

व्या०—ये च, तस्य-शिशुपालस्य, मित्राणि, ये च, ते-तव अमित्राः-शत्रवः, ते, उभये-द्वयेऽपि, नृपाः-राजानः, त्वया-भवता, अभियुक्तम्-अभिषेणितम्, एनम्-शिशुपालम्, गन्तारः-संगमिष्यन्ति । अतः परे-उक्तोभयव्यतिरिक्ताः-तव मित्राणि तस्य अमित्राश्च, त्वाम्, गन्तारः-इतिशेषः ।

भा०—किंचेदानीं चैद्याभिषेणने क्रियमाणे राजसु केचित् तत्पक्षं केचिच्च त्वत्पक्षमवलम्ब्य युद्धे व्याप्रियेरन् इत्थं सकलस्यापि राजमण्डलस्य युद्धव्यापृततया युधिष्ठिरयज्ञे न कोप्युपस्थातुं शक्नुयात् । तथा चैवमनिच्छतापि त्वया मित्रविरोधः कृतः स्यात् ।

मखविघ्नाय सकलमित्थमुत्थाप्य राजकम् ।
हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा ॥१०२॥

अ०—इत्थम् मखविघ्नाय सकलं राजकम् उत्थाप्य हन्त त्वया अजातारेः प्रथमेन अरिणा जातम् ।

व्याक०—मखस्य विघ्नाय मखविघ्नाय, तादर्थ्ये चतुर्थी । न जातः अरिः यस्य तस्य अजातारेः, अरिसम्बन्धे षष्ठी । इत्थम्-" इदमस्थमुः " । राज्ञां समूहो राजकम्, " गोत्रोक्ष "-इत्यनेन 'वुञ्' । जातम्-जायतेः भावे क्तः, त्वयेति तदनुक्ते कर्तरि तृतीया ।

व्या०—इत्थम्-पूर्वोक्तप्रकारेण, मखविघ्नाय-यज्ञविघाताय, सकलम्, राजकम्-राजसमूहम्, उत्थाप्य-क्षोभयित्वा, हन्त इति खेदे, त्वया-भवता, अजातारेः-अजातशत्रोः-युधिष्ठिरस्य, प्रथमेन, अरिणा-शत्रुणा, जातम्-अजनि ।

भा०—तदेवं सर्वस्मिन् राजवर्गे रणभूमिमवतीर्णे युधिष्ठिरस्य यज्ञसमारोहो विघ्नितः स्यात्, न तत्र कोप्युपतिष्ठेत, एतस्य च मूलकारणं चैद्याभिषेणनप्रसङ्गेन सकलराजमण्डलं युद्धे व्यापारयन् त्वमेव भवेः, किं च मखविघ्नोत्पादनेन त्वमेवाजातशत्रोः प्रथमः शत्रुर्भस्यसे-इति सर्वथा युद्धाद् विरमणीयम् ।

संभाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं स बान्धवः ।
सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥१०३॥

अ०—बान्धवः सः धर्मराजः त्वाम् अतिभरक्षमस्कन्धं सहायं संभाव्य अध्वरधुरां विवक्षते ।

व्याक०—धर्मयुक्तो राजा धर्मराजः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः, टच् समासान्तः । अतिभरस्य क्षमः स्कन्धो यस्य तम् अतिभरक्षमस्कन्धम् । अध्वरस्य धुरम् अध्वरधुराम्, " ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे " इत्यप् । बन्धुरेव बान्धवः, स्वार्थेऽण् । विवक्षते-वोढुमिच्छतीति वहतेः सन् ।

व्या०—बान्धवः-पितृष्वसुः पुत्र इति यावत्, सः, धर्मराजः-युधिष्ठिरः, त्वाम्-भवन्तम्, अतिभरस्य, क्षमः-समर्थः, स्कन्धः-अंसप्रदेशः, यस्य तथाभूतम्-, सहायम्, संभाव्य-अभिसन्धाय, अध्वरधुराम्-यज्ञभारम्, विवक्षते-

वोढुमिच्छति ।

भा०—यथा कश्चिदेकाकी स्वस्कन्धे भारं वोढुमसमर्थः दृढस्कन्धं सहायान्तरमपेक्षते, तद्वद् युधिष्ठिरोऽपि त्वामेव दृढं स्वसहायं मत्वा यज्ञमारिप्सते, न च त्वया स कार्यान्तरव्यग्रताव्याजेन उपेक्षणीयः, यतः स पैतृष्वसेयत्वाद् तव बन्धुः, तदुपेक्षणे बन्धुद्रोहो विश्वासघातश्च स्यात् । बन्धुरपि दुर्वृत्तः शक्यत उपेक्षितुम्, न स तादृशः, किं तु धर्मराजः, तथा च त्वया युद्धाद् विरम्य यज्ञ एव सन्निधातव्यम् ।

अलं०—भावार्थोक्तरीत्या विशेषणसाम्याद् अप्रस्तुतार्थःप्रतीतेःसमासोक्तिः । अश्वधुरा विवक्षणस्य हेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गं च ।

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।
सपत्नीः प्रापयन्त्यब्धिं सिन्धवो नगनिम्नगा ॥१०४॥

अ०—महात्मानः भजमानान् रिपून् अपि अनुगृह्णन्ति, सिन्धवः सपत्नीः (अपि) नगनिम्नगाः अब्धिं प्रापयन्ति ।

व्याक०—महान् आत्मा येषां ते महात्मानः । समानः पतिः यासां ताः सपत्नीः । " नित्यं सपत्न्यादिषु " इत्यनेन नकारः, नान्तत्वाद् ङीप् । नगानां निम्नगा नगनिम्नगाः, निम्नं गच्छन्ति इति निम्नगाः "अन्येष्वपि दृश्यते" इति गमेर्डः । अब्धिम्-आपो धीयन्तेऽस्मिन् इति दधातेः किः । प्रापणस्याकथितं कर्म । प्रापयन्ति-आप्नोतेर्णिजन्तम् ।

व्या०—महात्मानः-उदाराशयाः, निग्रहानुग्रहसमर्थाः वा, भजमानान्-सेवमानान्-शरणागतान्, रिपून्-शत्रूनपि, अनुगृह्णन्ति-अनुकम्पन्ते, बन्धून् अनुकम्पन्त इत्यत्र किमु वक्तव्यम् । सिन्धवः-महानद्यः, सपत्नीः-समानः-एकः, पतिः, यासां तथोक्ताः, नगनिम्नगाः-गिरिणदीः, अब्धिम्-समुद्रम्, प्रापयन्ति-गमयन्ति, स्वसौभाग्यं ताभ्यः प्रयच्छन्ति ।

भा०—ननु प्रतिज्ञायाकरणे दोषः, प्रागेव निषेधे नु को दोष इत्यत आह-उदारहृदयैः प्रार्थ्यमाना शत्रवोऽपि दत्तहस्तावलम्बा भवन्ति, युधिष्ठिरस्तु तव बन्धुः, तत्प्रार्थना सुतरां नोपेक्षितव्या, इतरत् स्पष्टम् ।

अलं०—विशेषेण सामान्यसमर्थनादर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्तोऽलंकारः

काव्यार्थापत्तिर्व्यज्यते ।

चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु ।
छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः सुहृदो विमनीकृताः ॥१०१॥

अ०—बलिनः अरिषु बलात्कारः चिराद् अपि सिद्धये (कल्पते) विमनीकृताः सुहृदः छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः (भवन्ति)

व्याक०—अविमनसः विमनसः सम्पद्यमानाः कृता विमनीकृताः, च्विः, "अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च" इति च्विप्रत्ययसलोपौ । शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदः, "सुहृद्दुर्हृदौ" इत्यनेन निपात्यते । छन्दस्य अनुवृत्तिः (तत्पु०) अपि दुःसाध्याः (तत्पु०) छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः । बलात् करः बलात्कारः, करोतेर्घञ्, बलादित्यव्ययम् । अरिषु-अधिकरणसप्तमी, सिद्धये-क्लृपिमध्याहृत्य "क्लृपि संपद्यमाने च" इत्यनेन चतुर्थी ।

व्या०—बलिनः-प्रशस्तबलस्य, अधिकबलस्य वा, अरिषु-शत्रुषु, बलात्कारः-अभिषेणनम्, चिरादपि-विलम्ब्य क्रियमाणोऽपि, सिद्धये-शत्रुपराजयसिद्धये, कल्पते । किन्तु, विमनीकृताः-वैमनस्यमापादिताः, सुहृदः-हितचिन्तकाः-मित्राणि, * छन्दस्य-अभिप्रायस्य, अनुवृत्या-अनुवर्तनेनापि-अभीप्सितानुष्ठानेनापीति समस्तार्थः, दुःसाध्याः-अनुनतुमशक्या भवन्ति ।

भा०—न चेदानीमुपेक्षितोपि पार्थः पश्चादनुनेष्यत इति मनसि करणीयम्, यतः सकृदप्रियकरणेन वैमनस्यं प्रापिताः सुहृदः पुनः शतशस्तदनुरोधपालनेनापि अनुकूलयितुं न शक्यन्ते । अतस्तद्विरोधः सर्वथा परिहरणीयः किं च चैद्यविजयाय का ते त्वरा, बलवान् अद्य श्वो वा शीघ्रं चिराद् वा यद कदापि शत्रुमभिषेणयेत्, तस्य निश्चितो विजयः, तथा च यदि मित्रद्रोहमनुत्पाद्यापि विजयस्ते निश्चितस्तर्हि, किमर्थं मुधा मित्रमुपेक्षसे ।

अलं०—विशेषस्य सामान्यमुखेनाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । विमनीकृतानां सुहृदामनुकूलनं सर्वथापि दुःशकमिति प्रतिपिपादयिषया छन्दानुवृत्तिदुःसाध्या इत्यत्रापिपदोपादानमावश्यकम् । अतोऽनभिहितवाच्यत्वमत्रदोषं प्रतीमः ।

---

* अभिप्रायश्छन्द आशय इत्यमरः ।

मन्यसेऽरिवधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।
पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥१०६॥

अ०—नाकिनां प्रीतये अरिवधः श्रेयान् इति मन्यसे (चेत्) (तदा) पुरोडाशभुजाम् इष्टं कर्तुम् इष्टम् अलन्तराम् ॥

व्याक०—पुरोडाशं भुञ्जत इति तेषां पुरोडाशभुजाम् । भुजेः क्विबन्तम् पुरो दाश्यत इति पुरोडाशः, दाशेर्घञ्, " व्रीहेश्च पुरोडाशे " इति निपातनाद् दस्य डः । वधः, श्रेयान्-व्याख्यातपूर्वौ । इष्टम्-इषेः कर्मणि, यजेः भावे वा क्तः । अतिशयेन अलम् अलन्तराम्, तरप्प्रत्ययः, तदन्ताद् " किमेत्तिङ् " इत्यामुः । प्रीतये-तादर्थ्ये चतुर्थी ।

व्या०—त्वम्, नाकिनाम्-देवानाम्, प्रीतये-संतोषाय, अरेः-शत्रोः, चैद्यस्य वधः-मारणम्, श्रेयान्-प्रशंस्यतरः, इति मन्यसे, चेत् तदा, पुरोडाशभुजाम्-पुरोडाशः-हविर्विशेषः, तद्भोजिनाम्-देवानाम्, इष्टम्-अभीप्सितम्, कर्तुम्, इष्टम्-यागः, अलन्तराम्-(शत्रुवधापेक्षया) अतिशयेन पर्याप्तम् ।

भा०—ननु सुहृत्कार्यापेक्षया सुरकार्यं बलीय इतीन्द्रसंदेशमनुरुध्य शिशुपालहननेन देवसंतोष एव पूर्वं संपादनीयः, इतिचेत्, सत्यम्, यदि चैद्यविनाशनेन देवप्रसादनमेव ते समुद्दिष्टं तर्हि तदपेक्षया यज्ञेनैव देवानां प्रीतिः विशेषतः साधयितुं शक्यते, हविःप्रिया वै देवा यज्ञ एव हवींषि लभन्ते, नान्यत्र । (शत्रुवधस्तु यज्ञानन्तरमपि सुकरः, तथा सति देवानामुभयथा प्रीतिः, हविर्लाभेन शत्रुवधेन च) तथा च मित्राविरोधेनापि देवप्रीतौ सम्पद्यमानायां मित्रविरोधो न कर्तव्यः । यज्ञे सन्निधातव्यमेव ।

अलं०—यया देवप्रीत्या अरिवधश्रेयस्त्वोपन्यासेन यज्ञोपेक्षणं समर्थितं तयैव यज्ञानुपेक्षणस्यापि समर्थनाद् व्याघातः । पुरोडाशभुजामिति साभिप्रायं विशेषणमिति परिकरः ।

अमृतं नाम यत् सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।
शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना ॥ १०७ ॥

अ०—सन्तः मन्त्रजिह्वेषु यद् जुह्वति (तद्) अमृतं नाम, " मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना (तु) शोभा एव ।

व्याक०—मन्त्रा एव जिह्वा येषां तेषु मन्त्रजिह्वेषु । मन्दर एव क्षुब्धः, तेन क्षुभितस्य अम्भोधेः वर्णना, मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना । क्षुब्ध-क्षुभितौ-क्षुभ्यतेः क्रान्तौ, पूर्वत्र " क्षुब्धस्वान्त-" इत्यनेनेडभावो निपातनात् । वर्णना वर्णयतेः युच्, जुह्वति-जुहोतेर्लट्-झौ रूपम् ।

व्या०—सन्तः-विद्वांसो याज्ञिकाः, * मन्त्रजिह्वेषु-अग्निषु, यत् पुरोडाशादिकं हविः, जुह्वति-विधिपूर्वकं क्षिपन्ति, तदेव, अमृतं नाम-वस्तुतः अमृतम्, उच्यते । मन्दरः-मन्दराख्यपर्वत एव, क्षुब्धः-मन्थनदण्डः, तेन-क्षुभितस्य-मथितस्य, अम्भोधेः-समुद्रस्य, वर्णना तु, शोभा एव-अलङ्कार एव ।

भा०-ननु अमृताशिनो देवाः, तेषां किमेभिः पिष्टपुरोडाशभक्षणप्रदर्शनैरित्यत आह-अग्नौ विधिपूर्वकं हुतं पुरोडाशादिद्रव्यमेवामृतमुच्यते, नान्यदस्त्यमृतान्तरम्, देवासुरैः संभूय मन्दरं मन्थदण्डं प्रकल्प्य समुद्रो मथितः, ततश्चामृतं प्रादुर्भूतमिति तु लोकविनोदाय कविकल्पनाप्रसूतमालङ्कारिकवर्णनमात्रम् ।

सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत् त्वया ।
प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यायै पितृस्वस्रे प्रतिश्रुतम् ॥ १०८ ॥

अ०—प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्रे ' ते सूनोः शतम् आगांसि सहिष्ये ' इति यत् त्वया प्रतिश्रुतम्, तत् प्रतीक्ष्यम् ।

व्याक०—पितुः स्वस्रे पितृष्वस्रे, " विभाषा स्वसृपत्योः " इति विकल्पादलुग्भावः, " मातापितृभ्यां स्वसा " इति षत्वम्, " प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता " इतिसम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रतीक्ष्यायै-प्रतिपूर्वादीक्षेः कर्मणि " ऋह-लोर्ण्यत् " एवं प्रतीक्ष्यमित्यत्रापि । त्वयेति तत्कर्तरि तृतीया ।

व्या०—† प्रतीक्ष्यायै-पूज्यायै, पितृष्वस्रे-पितृभगिन्यै-शिशुपालजनन्यै, ' ते-तव, सूनोः-पुत्रस्य-शिशुपालस्य, शतम्-शतसंख्यानि, ‡ आगांसि-अपराधान्, सहिष्ये-क्षमिष्ये ' । इति यत्, त्वया, प्रतिश्रुतम्-प्रतिज्ञातम्, तत्-स्वस्रीयापराधक्षमणम्, प्रतीक्ष्यम्-पालनीयम् ।

* मन्त्रजिह्वः सप्तार्चिः शिखी हव्यवाहनः इत्यमरः ।

† पूज्यः प्रतीक्ष्य इत्यमरः । ‡ आगोऽपराधो मन्तुश्च—इत्यमरः ।

भा०—न केवलं मित्रद्रोह एव त्वां संग्रामात् प्रतिरुणद्धि, अपि तु त्वत्-प्रतिज्ञापि, तथा हि त्वया शिशुपालजननीं प्रति प्रतिज्ञातं यदहं शिशुपालस्य शतमपराधान् क्षमिष्ये, न चाद्यापि तदपराधाः शतसंख्यामिताः, ततः पूर्वमेव तद्वधे प्रतिज्ञाभङ्गो महान् दोषः प्राप्नोति, अतः प्रतिज्ञानुरोधेनापि त्वया चैद्योऽधुना नाभिषेणनीयः।

अलं०—प्रतीक्ष्यार्थे-इति विशेषणं प्रतिश्रुतस्य प्रतीक्ष्यत्वे साभिप्रायमिति परिकरः।

तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्।
नोपतापि मनः सोष्म वागेका वाग्मिनः सतः॥ १०९॥

अ०—सतः बुद्धिः तीक्ष्णा (अपि) अरुन्तुदा न, कर्म प्रतापवद् (अपि) शान्तम्, मनः सोष्म अपि उपतापि न, वाग्मिनः वाग् एका।

व्याक०—अरुस्तुदतीति अरुन्तुदा "विध्वरुषोस्तुदः" इति खश्। "खित्यनव्ययस्य" इति मुमागमः। सोष्म व्याख्यातम्। प्रतापवद्-प्रताप-शब्दान्मतुप्। उपतपति तच्छीलमुपतापि-तपेर्णिनिः। वाग्मिनः-"वाचो ग्मिनिः"। वाक्सम्बन्धे षष्ठी। सतः-बुद्धि-मनः-कर्मसम्बन्धे षष्ठी।

व्या०—सतः-सत्पुरुषस्य, बुद्धिः, तीक्ष्णा-निशिताऽपि, अरुन्तुदा न-शस्त्रवन्मर्मच्छेदिनी न भवेत्, कर्म-व्यापारः, प्रतापवत्-तेजस्वि भयदमपि, शान्तम्, भवेत्, न तु सिंहादिवद् हिंस्रम्, मनः, सोष्म-अभिमानोष्णमपि, उपतापि न अग्न्यादिवत् संतापकं न स्यात्, वाग्मिनः-प्रशस्तवाचः-सत्यभाषिणः, वाक्-वाणी, एका-एकरूपा-अपरिवर्तिनी, भवेत्।

भा०—सत्पुरुषाणां बुद्धिर्यद्यपि निशिता तथापि सा न शस्त्रादिवत् परमर्माणि भिनत्ति, अहिंसयैव कार्यं साधयति, तथैव तेषां कर्माणि परांस्तत्-प्रभावाक्रान्तान् विदधते, परं पीडोत्पादकानि न भवन्ति। एवमेव तेषां मनोऽभिमानज्वलितं भवति, न मात्रयाप्यपमानं सहते, तथापि अनुचितात् परसंतापनाद् विरमति। इत्थमेव सत्यसन्धोऽपि सत्यमेव वदति-न जातु तदुक्तं विपर्येति। तथा च सत्यसन्धस्य तव प्रतिश्रुतार्थहानिरनर्हा।

अलं०—अत्र प्रकृताया वाचोऽप्रकृतानां बुद्धिकर्ममनसां च तुल्यधर्मादौ-

पर्य्यावगमाद्दीपकालङ्कारः; बुद्ध्यादीनां शस्त्रादिव्यतिरेको व्यज्यते इति च मल्लिनाथः। पूर्वपद्योक्तार्थस्य सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽपि।

स्वयंकृतप्रसादस्य तस्याह्नो भानुमानिव।
समयावधिमप्राप्य नान्तायालं भवानपि॥ ११०॥

अ०—अह्नः भानुमानिव स्वयंकृतप्रसादस्य तस्य अन्ताय समयावधिम् अप्राप्य भवान् अपि न अलम्।

व्याक०—स्वयं कृतः प्रसादः यस्य तस्य स्वयंकृतप्रसादस्य, समयस्य अवधिं समयावधिम्। अवधिमिति दधातेः किः। अन्ताय-"नमः स्वस्ति" इत्यलमो योगे चतुर्थी। अह्नः, तस्य-उभयत्र षष्ठी-अन्तायेत्यनेन सम्बन्धे॥

व्या०—अह्नः-दिनस्य, भानुमानिव-सूर्यइव, स्वयं कृतः, प्रसादः-शतापराधक्षमारूपोऽनुग्रहः, (दिनपक्षे प्रकाशः) यस्य तथोक्तस्य, तस्य, चैद्यस्य, अन्ताय-विनाशाय, समयावधिम्-नियतकालावसानम्, अप्राप्य, भवानपि, नालम्-न समर्थः।

भा०—अपराधशतक्षमारूपवरदानेन * त्वया शिशुपालः स्वयमनुगृहीतः, तथा च अपराधशतात् पूर्वं न त्वयापि स हन्तुं शक्यते, अथेदानीं तदभिषेणनम्, अपराधसंख्यापूर्तये कालः अतीक्षणीयः। यथा सूर्यः स्वयमेव दिनं प्रकाश्य न मध्य एव तदन्तं विधातुं प्रभवति, अपि त्वस्तमनकाल एव, तद्वत्।

अलं०—श्लेषानुप्राणितोपमा।

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम्।
विदाङ्कुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः॥ १११॥

अ०—कृत्यविदः प्रणिधयः तीर्थेषु अन्तः पदं कृत्वा महतः विद्विषदम्भसः तलं विदाङ्कुर्वन्तु।

व्याक०—कृत्यं वेत्ति तस्य कृत्यविदः, विदेः क्विप्। विद्विषत एव अम्भसः विद्विषदम्भसः। प्रणिधीयन्त इति प्रणिधयः प्र-नि-पूर्वाद् दधातेः किः। "नेगदनद-" इति णत्वम्। विदाङ्कुर्वन्तु-विदेर्लोट्। "विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतर-

* अपराधशतं चाम्यं मयाऽस्य पितृष्वसः!, पुत्रस्य ते वधार्हस्य मा त्वं शोके मनः कृथाः। इत्यादिशतापराधक्षमावरदानकथा महाभारते सभापर्वतोऽनुसन्धेया।

स्याम्'' इति विकल्पादाम्प्रत्ययनिपातः ।

व्या०–कृत्यविदः-कार्यज्ञाः, प्रणिधयः-गूढपुरुषाः, *तीर्थेषु-तरन्त्येभिरिति तीर्थानि, तेषु—मन्त्रि–पुरोहित–सेनापति–युवराजाद्यष्टादशस्थानेषु, (पक्षे जलावतारेषु च) अन्तः, पदम्-स्थानम्, (पक्षे पादप्रक्षेपं च) कृत्वा, महतः-बृहतः, (पक्षे दुरवगाहस्य च) विद्विषतः-शत्रोरेव, अम्भसः-जलस्य, †तलम्-स्वरूपम्-प्रमाणमितियावत्, (उभयत्र-समानम्, अथवा जलपक्षे तलम्-अधः-गाम्भीर्यमितियावत्) विदाङ्कुर्वन्तु-जानन्तु ।

भा०—तर्हि शिशुपालः सर्वथेदानीमुपेक्ष्य एव, नेत्याह, न मे सर्वथा शिशुपालोपेक्षणे तात्पर्यम्, इदं तु वच्मि, यथा कस्मिंश्चिदज्ञातगाम्भीर्ये दुस्तरे जलाशये कुशलपुरुषद्वारा जलावतरणसाधनसोपानेषु पादन्यासेन तद्गाम्भीर्यं विज्ञाय तत्र प्रविश्यते, तथा सति न तत्र निमज्जनादिभयं भवति, तथैवाभिषेणनात् प्राग् भवतो निपुणा गुप्तचराः शत्रो राष्ट्रे गत्वा तत् मन्त्रि-पुरोहितादिष्वन्तःप्रविश्य–'कियत्यस्य शक्तिः' 'कानि चास्य च्छिद्राणि' इत्यादि निपुणं गवेषयन्तु, तथा सति शत्रुः सुपरिभवः स्यात् ।

अलं०—श्लिष्टपरम्परितरूपकमिति मल्लिनाथः ।

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥११२॥

अ०—अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना, राजनीतिः अपस्पशा शब्दविद्येव नो भाति ।

व्याक०—सूत्राणि सूत्रेभ्यो वा उत्क्रान्त उत्सूत्रः, प्रादिसमासः । न उत्सूत्रः पदस्य न्यासः यस्यां सा अनुत्सूत्रपदन्यासा पक्षे-न उत्सूत्राणि पदानि यस्मिन् सः अनुत्सूत्रपदः, तादृशः न्यासो यस्यां सा अनुत्सूत्रपदन्यासा-इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । सती वृत्तिः यस्यां सा सद्वृत्तिः । "स्त्रियाः पुंवद्" इति पुंवद्भावः । सन्ति निबन्धनानि सत् निबन्धनं वा यस्यां सा

---

* योनौ जलावतारे च मन्त्रा(न्त्र्या)द्यष्टादशस्वपि पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्–इति हलायुधः ।

† अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्–इत्यमरः ।

सन्निबन्धना । निबध्यतेऽनेन अस्मिन् वेति करणे ऽधिकरणे वा ल्युट् । अपगताः स्पशाः यस्याः, अविद्यमानः पस्पशः यस्यां वा सा अपस्पशा । स्पश-पस्पशशब्दौ क्रमेण केवलाद् यङन्ताच्च स्पशधातोः अचि साधू । उत्तरत्र "यङोऽचि च" इति यङो लुक्, पृषोदरादित्वाद् "दीर्घोऽकितः" इतिदीर्घाभावः । शब्दस्य विद्या शब्दविद्या, "संज्ञायां समज–" इति विदेः करणे क्यपि विद्या ।

व्याख्या—अनुत्सूत्रपदन्यासा-न उत्सूत्रः-उच्छास्त्रः-'नीतिशास्त्रविरुद्धः'. पदन्यासः–एकपदप्रक्षेपोऽपि–स्वल्पव्यवहारोपीतियावत्, यस्यां तथोक्ता, नीतिपूर्वकसर्वव्यहारेत्यर्थः, (पक्षे अनुत्सूत्रपदः—अनुत्सृष्टसूत्रा[illegible] इष्ट्युपसंख्याननैरपेक्ष्येण सूत्राक्षरैरेव सर्वार्थप्रतिपादकः, अथवा सूत्रा[illegible] यत्रैकपदमपि नास्ति तादृशः, न्यासः-न्यासनामा वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां तथाभूता) सद्वृत्तिः-सती-शोभना-योग्यतानुरूपा*, वृत्तिः-भृत्यादीनाम् आजीविका, यस्यां तादृशी, (पक्षे सती-श्रेष्ठा-वैशद्येनार्थप्रतिपादिका, वृत्तिः-काशिकाख्यसूत्रव्याख्यानग्रन्थविशेषः, यस्यां तथोक्ता) सन्निबन्धना-सन्ति निबन्धनानि-अनुजीव्यादीनां क्रियावसानेषु दत्तानि गोहिरण्यादिपारितोषिकदानानि यस्यां तथाभूता, (पक्षे-सत्, निबन्धनम्-महाभाष्याख्याकरग्रन्थः, यस्यां तथाविधा). राजनीतिः, अपस्पशा-अपगतः, † स्पशः-चारः, यस्यास्तथाभूता स्वपरवृत्तान्तज्ञानार्थं चाररहिता (पक्षे-अविद्यमानः पस्पशः-शास्त्रारम्भसमर्थकः उपोद्घातसंदर्भग्रन्थः-महाभाष्यस्याद्यं पस्पशाह्निकमितियावत्, यस्यां तथोक्ता) शब्दविद्येव-व्याकरणशास्त्रमिव, नो भाति-न शोभते ।

भा०—यथा व्याकरणशास्त्रं सूत्रानुसारिन्यास-वृत्ति-महाभाष्यग्रन्थैरुप[illegible] बृंहितमपि पस्पशाह्निकं विना त्रुटितामिव न शोभते, तदध्ययनमन्तरेण व्याकरणाध्ययनमसकलं मन्यते, तथैव चारप्रचारं विना राजनीतिरप्यसमग्रेव, कामं तत्र सकलव्यवहारा नीतिशास्त्राविरोधेनैव सम्पाद्येरन्, मन्त्र्यादिपदाधिकारिणः पुष्कलवृत्तयः क्रियेरन्, समये समये च ते गोहिरण्यादिपा-

* वृत्तिर्ग्रन्थजीवनयोः इति वैजयन्ती ।

† यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः चारश्च गूढपुरुषश्च—इत्यमरः ।

रितोषिकादिनापि संभाव्येरन्, परं नैतावता चारोपेक्षणं शक्यते विधातुम् । चारं विना राज्ञोऽन्धप्रायत्वात् न तस्य परराष्ट्रनीतिः सफला भवितुमर्हति । अतः प्रणिधिप्रचारो नितरामावश्यकः ।

अलं०—श्लेषानुप्राणितोपमा ।

अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्दूष्योभयवेतनैः ।
भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः ॥११३॥

अ०—अज्ञातदोषैः दोषज्ञैः अभिव्यक्तशासनैः उभयवेतनैः (चरैः) शत्रोः सामवायिकाः उद्दूष्य भेद्याः ।

व्याक०—न ज्ञातो दोषो येषां तैः अज्ञातदोषैः । दोषान् जानन्ति तैः दोषज्ञैः । "आतोनुपसर्गे कः" । अभिव्यक्तानि शासनानि यैः तैः अभिव्यक्तशासनैः, मल्लिनाथस्तु येषां तैरिति विजग्राह, तन्मते येषामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । उभयस्मिन् उभयस्माद् वा वेतनं येषां तैः उभयवेतनैः । समवायं समवयन्ति इति सामवायिकाः, समवायशब्दात् "समवायान् समवैति" इति ठक् । उद्दूष्य-उत्पूर्वाद् दूषयतेर्ल्यप् । भिदेर्ण्यति भेद्याः ।

व्या०—अज्ञातः-परैः अविदितः, दोषः-स्वकर्म, येषां तादृशैः, दोषज्ञैः-परमर्मज्ञैः, अभिव्यक्तानि-भेद्यस्य राज्ञः अग्रे प्रकटितानि, शासनानि-तदमात्याद्यविश्वासकराणि कूटलिखितानि, यैः तथोक्तैः (अथवा शत्रूणां शासनानि यैर्विदितानि, तैः) उभयवेतनैः-शत्रुपक्षात् स्वपक्षाच्च भृतिं लभमानैः, भेद्यनगरवास्तव्यैः चरैः, शत्रोः-शत्रुसम्बन्धिनः, सामवायिकाः-सङ्घमुख्याः-सचिवादयः, उद्दूष्य-द्विषामेते दत्तहस्ताः, अस्माभिरेषां लिखितान्येव गृहीतानि, इति उच्चैर्दूषयित्वा, भेद्याः-उपजप्तव्याः-विघट्टनीयाः ।

भा०—न केवलं चारमुखेन परवृत्तान्तज्ञानम्, अपि तु शत्रुपक्षे चारद्वारा उपजापश्च कर्तव्यः, तथाहि-एतादृशा निपुणाः प्रणिधयः शत्रुराष्ट्रे प्रहेतव्या ये तत्र गत्वा अमात्यादिप्रधानपुरुषेषु विश्रम्भोत्पादनद्वाराऽनुप्रविश्य तत्कृपया तत्रैव वैतनिकं किमपि राजकीयपदमधिष्ठाय तथा निपुणं प्रचरन्तु यथा तद्रहस्यं नोद्घाट्येत, स्वयं च ते शत्रुमर्माणि जानीयुः, किं च प्रधानामात्यादीनां कूटलेखान् (तैः लिखितान्, स्वयं कपटकल्पितान् वा) संगृह्य, सत्यवसरे

राज्ञः अग्रे प्रकाश्य, 'इमे भवत्प्रधानपुरुषा उत्कोचादिना द्विषां दत्तहस्ता भवद्राज्यमुन्मूलयितुं यतन्ते,' इत्येवं ते महान्तं दोषमारोप्य राज्ञो भेदनीयाः।

उपेयिवांसि कर्तारः पुरीमाजातशात्रवीम्।
राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव ॥११४॥

अ०—उपायज्ञैः तव चरैः एकार्थानि राजन्यकानि आजातशात्रवीम् पुरीम् उपेयिवांसि कर्तारः।

व्याक०—उपायान् जानन्ति; तैः उपायज्ञैः। एकः अर्थो येषां तानि एकार्थानि। न जातः शत्रुः यस्य सोऽजातशत्रुः, तस्येमाम् आजातशात्रवीम्, शैषिकोऽण्। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। राज्ञामपत्यानि राजन्यानि, तेषां समूहा राजन्यकानि, पूर्वं राजशब्दात् "राजश्वशुराद्यत्" ततः "गोत्रोक्ष" इत्यनेन सामूहिको वुञ्। करोतेः अनुक्ते कर्मणि प्रथमा। उपेयिवच्छब्दो व्याख्यातः, 'उपेयिवांसि' इति तस्यैव क्लीबे रूपम्, राजन्यकानां विधेय-विशेषणम्। कर्तारः-कर्मणि लुट्; चरैरिति तत्कर्तरि तृतीयान्तम्। पुरीमिति-उपयनक्रियाकर्मणि द्वितीया।

व्या०—उपायज्ञैः-कार्यसाधनकुशलैः, तव, चरैः-गूढपुरुषैः, एकः-त्वया सह समानः, अर्थः-प्रयोजनं येषां तथाभूतानि, तव मित्राणि चैद्यस्य अमित्राश्चेति यावत्, राजन्यकानि-राज्ञां समूहाः, आजातशात्रवीम्-अजातशत्रोः-युधिष्ठिरस्य, पुरीम्-इन्द्रप्रस्थम्, उपेयिवांसि-प्राप्तानि, कर्तारः-करिष्यन्ते।

भा०—किं च ये तव सुहृदः चैद्यस्य असुहृदश्च राजानः सन्ति, ते उभयेऽपि त्वत्तुल्यमेव चैद्यपराभवं कामयन्ते, अतस्ते निपुणैः स्वप्रणिधिभिः तथा गूढं संदेष्टव्या यथा ते अध्वरयात्राव्याजेन युद्धार्थं सुसज्जिता भूत्वा इन्द्रप्रस्थ उपतिष्ठेरन्, तेषु तत्रागतेष्वनायासेनैव ते महत् कार्यं सेत्स्यति।

सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति।
वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥११५॥

अ०—पाण्डोः सुते भवति सविशेषं भक्तिं तन्वति (सति) तरलाः मत्सरिणः परे स्वयं वैरायितारः।

व्याक०—विशेषेण सह सविशेषम्, अव्ययीभावः, क्रियाविशेषणम्।

तन्वति-तनोतेः हेतौ शत्रन्तम् । सति सप्तमी । मत्सरशब्दाद् निन्दायाम् इनौ मत्सरिणः । वैरं कर्तारः वैरायितारः, "शब्दवैर-" इति क्यङन्तात् कर्तरि लुट् ।

व्या०—पाण्डोः सुते-युधिष्ठिरे, भवति-पूज्ये त्वयि, सविशेषम्-सातिशयम्, भक्तिम्-आदरम्, तन्वति-विदधति सति, तरलाः-चपलाः-संकीर्णहृदयाः, मत्सरिणः-अन्यशुभद्वेषिणः-परोत्कर्षमसहमानाः, परे-शत्रवः, स्वयमेव, वैरायितारः-वैरं करिष्यन्ति ।

भा०—ननु तत्राध्वरे कीदृशो युद्धप्रसङ्गः, यदर्थं सज्जितो राजवर्गः आहूत-इत्यतस्तत्र महत् कलहवीजमुपन्यस्यति-युधिष्ठिरो यज्ञे सम्मिलितस्य तव महान्तं सत्कारं करिष्यति, तथाविधं च ते समुत्कर्षं चैद्यः, तन्मित्राणि, अन्ये च त्वच्छत्रवो न सहिष्यन्ते, असहमानाश्च ते तत्रावश्यं कलहमुत्पादयेयुः, न च विचारयेयुर्यन्नायं कलहावसर इति, यतस्ते तरलाः, विवेकस्तान् दूरतोऽपि न स्पृशेत्-इत्यस्ति यज्ञे महती युद्धसंभावना ।

अलं०—शत्रुविशेषणयोः साभिप्रायत्वात् परिकरः । प्रश्नोन्नयनादुत्तरालङ्कारश्च ।

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये सहसंवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः ।
वलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः पृथगस्मादचिरेण भाविता तैः ॥११६॥

अ०—ये इह विपक्षमध्ये सहसंवृद्धियुजः अपि आत्मविदः भूभुजः स्युः, तैः वलिपुष्टकुलाद् अन्यपुष्टैरिव अचिरेण अस्मात् पृथग् भाविता ।

व्याक०—संवृद्ध्या युज्यन्त इति संवृद्धियुजः । आत्मानं विदन्ति आत्मविदः । भुवं भुञ्जते भूभुजः । युजि-विदि-भुजिभ्यः क्विप् । वलिभिः पुष्टानां कुलाद् वलिपुष्टकुलात् । "पृथग्विना-" इत्यनेन पञ्चमी, तत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वाद्, एवमस्मादित्यत्रापि । अन्यैः पुष्टैः अन्यपुष्टैः । कर्तरि तृतीया, तैरित्यत्रापि सैव । भाविता-भावे लुट्, चिण्वदिट् ।

व्या०—ये, इह, विपक्षाणाम्-शत्रूणाम्, मध्ये, सह संवृद्धियुजः-चैद्येन सहैश्वर्यं गता अपि, (अन्यपुष्टपक्षे-वलिपुष्टैः सह पोष्यमाणा अपि) आत्मविदः-स्वाभिजनवेदिनः, (स्वस्वरूपवेदिनो वा) भूभुजः-राजानः, स्युः, तैः-

राजभिः, वलिपुष्टानाम्-*काकानाम्, कुलात्, अन्यपुष्टैरिव-परभृतैरिव, अचिरेण-सद्यः, अस्माद्-विपक्षमध्यात्, पृथग् भाविता-पृथग् भविष्यते।

भा०—किं च शत्रुपक्ष्याः सर्वेऽपि त्वां द्वेक्ष्यन्ति, इत्यपि न मन्तव्यम्, यतस्तेषु सन्ति भूयांसो यादवाः, ये यद्यपि बाल्यात् प्रभृति शिशुपालेन सह मित्रत्वमुपगम्येदानीं तत्समानवैभवमुपभुञ्जते, परन्तु त्वया सह कलहावसरे न ते शिशुपालपक्षमवलम्बिष्यन्ते। यतस्ते स्वान् यदुवंशधरान् विज्ञाय त्वया सह विरोधेन स्ववंशविद्वेषं न कामयेरन्, अथवा पराश्रिता अपि ते आत्माभिमानिनो न स्वजातिविरोधे प्रवर्तेरन्। प्रत्युत तदानीं तस्मात् पृथग् भूत्वा त्वामनुप्रविशेयुः। यथा पिकपोताः काकशावकैः सहैकस्मिन्नीडे काकैरेव स[illegible]माना अपि सति सामर्थ्ये काककुलं परित्यज्य, स्वकुलमनुप्रविशन्ति, तद्वत्। पिक्यो निभृतं काकनीड एव स्वाण्डानि प्रसुवते, तानि च काक्यः स्वीयबुद्ध्या रक्षन्तीति लोकवृत्तमत्रानुसंधेयम्।

अलं०—उपमा। आत्मविद इति विशेषणं साभिप्रायमिति परिकरः। वृत्तमौपच्छन्दसिकम्, तदुक्तं रत्नाकरे-'पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्' इति।

सहजचापलदोषसमुद्धतश्चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः।
तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभतामसुहृद्गणः॥ ११७॥

अ०—सहजचापलदोषसमुद्धतः चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः असुहृद्गणः तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभताम्।

व्याक०—सहजं चापलम् एव दोषः, तेन समुद्धतः सहजचापलदोषसमुद्धतः। चापलमिति चपलशब्दाद् भावेऽण्। चलितः दुर्बलः पक्षस्य परिग्रहः (पक्षे चलितौ दुर्बलौ पक्षपरिग्रहौ) यस्य स चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः। दुरासदं वीर्यं एव विभावसौ दुरासदवीर्यविभावसौ। दुरासदवीर्यशब्दौ व्याख्यातपूर्वौ। शलभताम्-भावतलन्तम्। लभताम्-लभेराशिषि लोट्।

व्या०—सहजम्-स्वाभाविकम्, यत् § चापलम्-दुर्विनीतत्वं (पक्षे अन-

---

* काके तु करटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजाः—इत्यमरः।

§ चपलः पारदे शीघ्रे दुर्विनीतेऽनवस्थिते-इति वैजयन्ती।

त्रस्थितत्वम्) तदेव दोषः, तेन समुद्धतः-दृप्तः, चलितः-अस्थिरः, दुर्बलः-अल्पशक्तिः, पक्षपरिग्रहः-परिगृहीतः * पक्षः-सहायवर्गः, (पक्षे चलितौ, दुर्बलौ पक्षपरिग्रहौ-गरुतौ इति यावत्) यस्य तथाभूतः, असुहृदाम्-शत्रूणाम्, गणः-समूहः, तव-भवतः, दुरासदे-दुःसहे, वीर्यविभावसौ, †-पराक्रमाग्नौ, ‡ शलभताम्-पतङ्गताम्, लभताम्-प्राप्नोतु ।

भा०—पतङ्गः खलु स्वभावतश्चञ्चलो नैकत्रावतिष्ठते, अनवरतव्यापृतौ तस्य पक्षावप्यतिदुर्बलौ न किञ्चिदप्यसह्यं सोढुं शक्नुतः, स यथा निजनैसर्गिकेण चापलेन प्रेरितः दुर्धर्षां वन्हिशिखामाक्रम्य तत्र सहसात्मानं जुहोति, तथैव तत्र शत्रवोऽपि निसर्गदुर्विनीततया (अधीरतया वा) उद्धताः सन्ति (यद्यपि राजसूये युधिष्ठिरकृतं तव सम्मानमसहमाना अवश्यं कलहमुत्पादयिष्यन्ति) परं तेषां पक्षोऽति दुर्बलः (यतस्तत्पक्ष्याः केचन कलहावसरे स्वकुलाभिमानेनावश्यं त्वत्पक्षं स्वीकरिष्यन्ति) अतस्त्वया सह वैरायिष्यमाणाः तव दुःसहतेजसि भस्मसाद् भविष्यन्तीत्यस्माभिराशास्यते ।

अलं०—रूपकालङ्कार इति मल्लिनाथः, लभतां लभतामिति यमकम् । द्रुतविलम्वितं वृत्तम्, तदुक्तम्-द्रुतविलम्वितमाह नभौ भरौ ।

इति विशकलितार्थामौद्धवीं वाचमेना—
मनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य ।
जनितमुदमुदस्थादुच्चकैरुच्छ्रितोरः—
स्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः ॥११८॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ।

अ०—सः इति विशकलितार्थाम् अनुगतनयमार्गां दुर्नयस्य अर्गलां जनितमुदम् उच्छ्रितोरःस्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुताम् औद्धवीम् एनां वाचं शुश्रुवान् उच्चकैः उदस्थात् ।

---

* पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु—इति वैजयन्ती ।

† सूर्यवन्ही विभावसू—इत्यमरः ।

‡ समौ पतङ्गशलभौ—इत्यमरः ।

व्याक०—विशकलिताः अर्थाः यस्यां तां विकशलितार्थाम्, विशकलितेति तत्करोतिरिणिजन्ताद् विशकलशब्दात् क्तः । अनुगतः नयस्य मार्गः यया ताम् अनुगतनयमार्गाम् । जनिता मुद् यया तां जनितमुदम्, जनितेति जनयतेः क्तान्तम् । उच्छ्रिते उरस्थले नियतं निषण्णया श्रिया श्रुताम् उच्छ्रितोरस्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुताम् । उच्छ्रितेति उत्पूर्वात् श्रयतेः क्तान्तम् । उरस्थलेति *प्रशंसावाचिस्थलशब्देनोरश्शब्दस्य "प्रशंसावचनैः" इत्यनेन समासः । उरः स्थलमिवेत्युपमितसमासो वा । नियतनिषण्णशब्दौ व्याख्यातपूर्वौ । उद्धवस्येमाम् औद्धवीम् । शैषिकोऽण्, ततो ङीप् । शुश्रुवान्-श्रृणोतेः क्वस्वन्तः । उदस्थात्-उत्पूर्वात् तिष्ठतेर्लुङ् । "गातिस्था" इति सिचो लुक् ।

व्याख्या—सः-हरिः, इति-इत्थम्, विशकलिताः-विवेचिताः अर्थाः, य[स्यां] तादृशीम्, अनुगतनयमार्गाम्-नीतिमार्गानुसारिणीम्, दुर्नयस्य-बलभद्राद्युक्तदुर्नीतेः अर्गलाम्-निवारयित्रीम्, जनिता-उत्पादिता, मुद्-आनन्दः, यया तथोक्ताम्, उच्छ्रिते-उन्नते, उरस्थले-प्रशस्ते (स्थलवदतिविस्तीर्णे वा) वक्षसि, नियतम् अविश्रान्तं यथा स्यात्तथा, निषण्णया-आश्रितया, श्रिया-लक्ष्म्या, ([illegible]) श्रुताम्, औद्धवीम्-उद्धवोक्ताम्, एनां वाचम्, शुश्रुवान्-श्रुतवान्, उच्चैः उन्नतः सन्, उदस्थात्-आसनादुत्थितवान् ।

भा०—हरिरुद्धवस्य व्याख्यानं श्रुत्वा नितरामतुष्यत् । यतस्तत्र [इ]दं प्रतिविषयं नीतिशास्त्रानुसारिणीं समीचीं विवेचनामतनोत् । नीतिविरु[द्धं] बलभद्रोक्तमपि युक्त्या प्रतिचिक्षेप । अन्ते च हरिः सभां विसृज्योदस्थात् न चैषातिगुप्तस्थानविहिता मन्त्रणा कस्याप्यन्यस्य श्रुतिपथमवतीर्णा । यद्यपि हरिवक्षःस्थलवासिनी श्रीरिमां श्रुतिगोचरमकरोत्, तथा च स्त्रीस्वभावात् कदाचिदस्याः प्रकाशनं संभाव्यते, परं तथापि नात्र तथा संभावनावसरः यतः सा नित्यं हर्युरस्थलवासिनी न क्षणमपि हरेः पृथग्भवति—इ[ति] दुर्लभस्तस्यास्तत्प्रकाशनावसरः । किंचोच्चैःपदमारूढया तया नैतत् क्षुद्रकर्म-

* मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः, हस्तपाशतल्लाः पादपाशमचर्चिकादयः-इति प्रशंसावाचकाः ।

पूंभाव्यते । इदं नियतोच्छ्रितपदाभ्यां सूचितम् ।

अलं०—रूपकानुप्रासालङ्काराविति मल्लिनाथः, भावार्थोक्तरीत्या परिकरः, मुदमुदेति यमकं च । मालिनी वृत्तम्, 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति तल्लक्षणम् । काव्यस्य श्रयङ्कतानिर्वाहाय श्रीपदम् ।

संगृह्य सर्गनवकं महाकाव्यचतुष्टयात् ।
सच्छात्राणां प्रबोधाय व्याख्येयं तस्य सुग्रहा ॥१॥
परमेश्वरसाहाय्यमाप्य* संपादिता मया ।
परमेश्वरपादाब्जयुगे† भक्त्या समर्प्यते ॥२॥
दोषानुपेक्ष्य दोषज्ञा मनुष्यसुलभानिह ।
यदि स्याद् गुणलेशस्तं गृह्णीरन्निदमर्थये ॥३॥
जयपुरराजसभादत्तकविपदमधितिष्ठतो द्विजाग्र्यस्य ।
चातुर्वैदिक-माथुर-गोकुलचन्द्रस्य तनुजन्मा ॥४॥
कविवरधुर्य-पितामह-जीवनलालेन सम्यगुपनीतः ।
जयपुरसंस्कृतविद्याशालामासेव्य‡ प्राप्तसद्विद्यः ॥५॥
शास्त्रप्रवेशमाप्तो महात्मनो जानकीलालात्§ ।
श्रीहरिदत्तसुधीवरमुखचन्द्रात्|| कौमुदीं¶ लब्ध्वा ॥६॥
+लक्ष्मीनाथकृपालवविदिताखिलशब्दशास्त्रसर्वस्वः ।

---

* श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिणःस्वान्तेवसिनः सहकारिताम् ।

† जगदीश्वरस्य ।

‡ महाराजसंस्कृतकालेजनाम्नीम् ।

§ तस्यां पाठशालायां प्रवेशिकाप्रधानाध्यापकमाथुरचतुर्वेदश्रीजानकीलाल-एडतेभ्यः ।

|| व्याकरणाध्यापक-जयपुरराजगुरु-श्रीहरिदत्तशर्ममैथिलेभ्यः ।

¶ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमधीत्य ।

+ जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यक्ष-द्राविडश्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिभ्यः ।